

Państwowe Muzeum Archeologiczne
Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Jaćwieskie ośrodki grodowe

Marcin Engel

Warszawa 2020

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie

SEMINARIUM BAŁTYJSKIE

TOM IV

Redakcja serii: Anna Bitner-Wróblewska, Wojciech Brzeziński

State Archaeological Museum in Warsaw

BALTIC SEMINAR

VOLUME IV

Editors: Anna Bitner-Wróblewska, Wojciech Brzeziński

Państwowe Muzeum Archeologiczne
Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Jaćwieskie ośrodki grodowe

Marcin Engel

Warszawa 2020

Redakcja naukowa: Anna Bitner-Wróblewska, Wojciech Brzeziński

Recenzenci: Joanna Kalaga, Adrian Jusupović

Redakcja techniczna: Grażyna Iwanowska, Wojciech Brzeziński

Opracowanie graficzne rycin i tablic: Cezary Sobczak, Marcin Engel

Tłumaczenie streszczenia na język angielski: Kinga Brzezińska

Projekt okładki i wyklejki: Joanna Engel

Skład i łamanie: Tomasz Szmit

Korekta: Katarzyna Watemborska-Rakowska

Współpraca redakcyjna: Stowarzyszenie Przyjaciół Państwowego Muzeum Archeologicznego

Logo Seminarium Bałtyjskiego: według projektu Jana Żabko-Potopowicza

© Autor, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Mazowsze.
serce Polski

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest jednostką organizacyjną Samorządu Województwa Mazowieckiego

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury w ramach umowy Nr 2583/20/FPK/NID

Wydanie publikacji dofinansowano ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.**

**Narodowy
Instytut
Dziedzictwa**

ISBN PMA: 978-83-60099-86-5

ISBN WAUW: 978-83-66210-13-4

**biały
drukarnia kruk**

Biały Kruk Milewscy Sp. J. 15-509 Białystok, Sobolewo, ul. Tygrysia 50

Mojej ukochanej żonie Joannie

Spis treści

OD AUTORA _____	11
CZĘŚĆ I. SYSTEMY WCZESNOŚREDNIOWIECZNEGO OSADNICTWA JAĆWIESKIEGO W ŚWIETLE BADAŃ OŚRODKÓW W SZURPIŁACH I KONIKOWIE _____	13
1. Wprowadzenie _____	15
2. Historia badań nad osadnictwem jaćwieskim _____	23
3. Szurpiły – analiza _____	67
3.1. Mikroregion osadniczy w Szurpiłach _____	67
3.2. Tło przyrodnicze _____	70
3.2.1. Geomorfologia terenu _____	71
3.2.2. Hydrografia _____	72
3.2.3. Gleby _____	74
3.2.4. Szata roślinna _____	76
3.2.5. Klimat _____	77
3.3. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Szurpiłach _____	78
3.3.1. Grodzisko _____	78
3.3.2. Osady _____	87
3.3.3. Cmentarzyska i miejsca kultu _____	102
3.3.4. Kopce strażnicze _____	114
3.3.5. Wały zewnętrzne _____	117
3.3.6. Groble _____	119
3.3.7. Przekop _____	120
3.3.8. Miejsca eksploatacji gospodarczej _____	121
4. Rekonstrukcja systemu osadniczego w Szurpiłach _____	123
4.1. Faza F _____	123
4.2. Faza G _____	127
4.3. Faza H _____	149

4.4. Faza I _____	165
5. Konikowo – analiza _____	175
5.1. Mikroregion osadniczy w Konikowie _____	175
5.2. Tło przyrodnicze _____	177
5.2.1. Geomorfologia terenu _____	177
5.2.2. Hydrografia _____	178
5.2.3. Gleby _____	179
5.2.4. Szata roślinna _____	179
5.2.5. Klimat _____	180
5.3. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Konikowie _____	180
5.3.1. Grodzisko _____	180
5.3.2. Osady _____	186
5.3.3. Cmentarzyska i miejsca kultu _____	193
5.3.4. Miejsca eksploatacji gospodarczej _____	194
6. Rekonstrukcja systemu osadniczego w Konikowie _____	197
6.1. Faza F (?) _____	197
6.2. Faza G _____	197
6.3. Faza H _____	205
CZĘŚĆ II. SYSTEMY OSADNICZE OŚRODKÓW W SZURPIŁACH I KONIKOWIE NA TLE OSADNICTWA WZESNOŚREDNIOWIECZNEJ JAĆWIEŻY I TERENÓW SĄSIEDNIICH _____	209
1. Ośrodki osadnicze w Szurpiłach i Konikowie w fazie F _____	213
2. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej części basenu Bałtyku u schyłku starożytności i początkach wczesnego średniowiecza _____	215
3. Ośrodki w Szurpiłach i w Konikowie w fazie G _____	219
4. Osadnictwo fazy G na obszarze Jaćwieży _____	223
5. Sytuacja osadnicza na ziemiach pruskich w fazie G _____	247
6. Osadnictwo obszarów letto-litewskich w fazie G _____	257
7. Ziemie bałtyjskie w okresie wikingów. Próba podsumowania zjawisk osadniczych _____	261
8. Nadbałtycka strefa gospodarcza, wspólnota nadbałtycka czy skandynawska dominacja? Fenomen basenu Bałtyku w okresie wikingów _____	265
9. Sytuacja kulturowa i osadnicza Prus i Jaćwieży w świetle źródeł historycznych _____	275
10. Jaćwież i Prusy w okresie wikingów. Próba podsumowania danych archeologicznych i historycznych _____	283
11. Ośrodki w Szurpiłach i Konikowie w fazach H/I _____	285
12. Rozwój osadnictwa w fazach H/I na podstawie analizy wybranych ośrodków i stanowisk Jaćwieży _____	289
13. Sytuacja osadnicza ziem zamieszkałych przez Prusów w fazach H/I _____	327
14. Osadnictwo obszarów letto-litewskich w fazach H/I _____	333
15. Osadnictwo ziem bałtyjskich w późnych fazach wczesnego średniowiecza. Próba podsumowania _____	339

16. Sytuacja osadnicza i kulturowa basenu Morza Bałtyckiego w późnych fazach wczesnego średniowiecza _____	343
17. Charakterystyka osadnictwa pruskiego i jaćwieskiego w późnych fazach wczesnego średniowiecza na podstawie danych historycznych _____	353
18. Jaćwież i Prusy w późnych fazach wczesnego średniowiecza. Konfrontacja danych archeologicznych i historycznych _____	375
19. Wnioski końcowe _____	379
KATALOG _____	383
BIBLIOGRAFIA _____	415
YATVINGIAN HILLFORT CENTRES. SUMMARY _____	453
TABLICE _____	477
MAPY _____	536
ANEKSY _____	539
<i>Katarzyna Pochocka-Szwarc, Mirosław Krawczyk</i>	
Aneks 1. Opracowanie geologiczno-geomorfologiczne kompleksu osadniczego Góry Zamkowej w Szurpiłach na Suwalszczyźnie _____	541
<i>Agnieszka Wacnik</i>	
Aneks 2. Poźnoholocenijska historia roślinności rejonu Szurpił zapisana w osadach dennych jeziora Kluczysko na Suwalszczyźnie, północno-wschodnia Polska _____	561
<i>Joanna Piątkowska-Matecka</i>	
Aneks 3. Katalog zwierzęcych szczątków kostnych ze stanowiska IV w Szurpiłach – osada Targowisko _____	577
<i>Katarzyna Pochocka-Szwarc</i>	
Aneks 4. Rozpoznanie geologiczne Gołdapskiej Góry na południe od Gołdapi (Szeskie Wzgórze, Polska północno-wschodnia) _____	587
<i>Katarzyna Cywa</i>	
Aneks 5. Wyniki analizy węgla drzewnych oraz szczątków makroskopowych roślin ze stanowiska Konikowo 1 i 2 _____	609
<i>Anna Gręzak</i>	
Aneks 6. Opracowanie materiału osteologicznego ze stanowiska 2 w Konikowie, gm. Gołdap _____	619

Od autora

Niniejsze studium nie powstałoby bez zaangażowania i wsparcia wielu życzliwych mi osób. Przede wszystkim chciałbym podziękować mojemu promotorowi rozprawy doktorskiej, mistrzowi i nauczycielowi śp. prof. dr. hab. Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi. Od początku naszej współpracy aż do końca swoich dni Profesor czuwał nad moją pracą, służąc w każdej chwili bezcenną radą i celną uwagą. Był pomysłodawcą tematu dysertacji, wspierał mnie na każdym etapie jej powstawania i z ojcowską troską pomagał omijać każdą napotkaną przeszkodę. Bez wielkiej archeologicznej wyobraźni i intuicji Profesora nie byłoby mojej wizji wczesnośredniowiecznej Jaćwieży.

Bardzo chciałbym podziękować prof. dr. hab. Wojciechowi Nowakowskiemu, który po śmierci profesora Okulicza podjął się obowiązków promotora mojej pracy doktorskiej i pomógł we wszystkich formalnościach. Dziękuję również recenzentom dr hab. Joannie Kaladze i prof. dr hab. Sławomirowi Moździochowi za cenne uwagi, które wykorzystałem w niniejszym opracowaniu.

Szczególne podziękowania należą się moim koleżankom i kolegom z Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego. Dziękuję mojej szefowej, dr hab. Annie Bitner-Wróblewskiej za bezcenną pomoc merytoryczną i redakcyjną w trakcie pisania dysertacji oraz wsparcie duchowe i stworzenie mi odpowiednich warunków pracy. Ogromną pomoc okazał mi także mgr Cezary Sobczak, któremu w dużej mierze zawdzięczam graficzny kształt pracy oraz część katalogową. Twórcze dyskusje z nim

oraz z mgr Grażyną Iwanowską i mgr. Piotrem Iwanickim wpłynęły w sposób istotny na treść niniejszego studium, powstałego na bazie doktoratu. W każdej sytuacji mogłem na nich liczyć.

Za pomoc podczas kwerendy muzealnej i archiwalnej słowa podziękowania kieruję do śp. prof. Wilfrieda Menghina, prof. Matthiasa Wemhoffa, dr Christine Reich, mgr. Horsta Wiedera i mgr. Horsta Junkera z Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie, prof. Clausa von Carnap-Bornheim, dr. Volkera Hilberga z Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf w Szlezwiku i dr. Timo Ibsena z Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie w Szlezwiku, mgr Eglė Gričiuvienė i mgr. Gytisa Grižasa z Działu Archeologii Lietuvos nacionalinis muziejus w Wilnie, mgr. Jerzego Brzozowskiego, mgr Anetty Ejdulis, mgr. Jerzego Siemaszki z Muzeum Okręgowego w Suwałkach oraz dr. Marka Jagodzińskiego i mgr. Grzegorza Stasielowicza z Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu.

Dziękuję również serdecznie za wsparcie merytoryczne i duchowe oraz życzliwe zainteresowanie, jakie okazali mi podczas pisania doktoratu moi polscy i litewscy koledzy: śp. mgr Marian Kaczyński, dr Agata Wójcik, mgr Joanna Cichońska (z domu Żółkowska), mgr Magdalena Ruszkowska, mgr Elżbieta Ciepiewska, mgr Urszula Szewczuk, mgr Aneta Maty, mgr Maria Krajewska, mgr Bartłomiej Karch, mgr Andrzej Piotrowski, mgr Jacek Tomaszewski, mgr Sławomir Sałaciński, dr Łukasz Maurycy Stanaszek, dr hab. Katarzyna Czarnicka, mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska,

mgr Tomasz Rakowski z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, mgr Ludwika Jończyk (z domu Sawicka), dr Wojciech Wróblewski z Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, dr Aleksandra Rzeszotarska-Nowakiewicz i dr Magdalena Natuniewicz-Sekuła z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, prof. dr hab. Kazimierz Grądzawski i dr hab. Mirosław Hoffmann z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, dr Rasa Banytė-Rowell z Lietuvos istorijos institutas w Wilnie, doc. dr Audronė Bliujienė i dr Vyktintas Vaitkevičius z Klaipėdos universitetas w Kłajpedzie, prof. Aleksiejus Luchtanas z Katedry Archeologii Vilniaus Universitetas w Wilnie, śp. dyrektor Saulius Vadišis, Dalia Grigonienė, mgr Dovilė Baltramiejūnaitė, doc. dr Gintautas Vėlius i Jonas Vitkūnas z Valstybinio Kernavės kultūrinio rezervato direkcija w Kernavė oraz doc. dr Mindaugas Bertasius z Kauno technologijos universitetas w Kownie.

Zawarte w pracy aneksy nie powstałyby, gdyby nie konsultacje i współpraca z ich autorami: dr Katarzyną Pochocką-Szwarc, mgr. Mirosławem Krawczykiem z Państwowego Instytutu Geologicznego w Warszawie, prof. dr hab. Agnieszka Wacnik i dr Katarzyną Cywą z Instytutu Botaniki im. Władysława Szafera Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, prof. Andrzejem Taturem z Instytutu Biochemii i Biofizyki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, dr Anną Gręzak i dr hab. Joanną Piątkowską-Małecką z Wydziału Archeologii

Uniwersytetu Warszawskiego oraz dr. Marcinem Krzyńcówkiem i mgr. Dominikiem Stańczukiem z Instytutu Geologii Uniwersytetu Warszawskiego. Osobne słowa podziękowania należą się dr. Tomaszowi Krzywickiemu z Państwowego Instytutu Geologicznego w Warszawie, który udostępnił mi wyniki swoich badań nad geomorfologią okolic Konikowa oraz prof. dr hab. Ewie Smolskiej z Instytutu Geografii Uniwersytetu Warszawskiego za cenne uwagi dotyczące pokryw stokowych okolic Szurpił.

Bardzo wdzięczny jestem także koleżankom z Biblioteki Naukowej Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, mgr Ewie Talarek, mgr Beacie Laprus-Madej oraz mgr Marzannie Romaniuk za cierpliwość i wyrozumiałość oraz szeroki dostęp do archeologicznej i historycznej literatury naukowej.

Dziękuję za instytucjonalne i techniczne wsparcie, jakie udzieliła mi moja macierzysta jednostka naukowa – Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, na czele z dyrekcją, dr. Wojciechem Brzezińskim, dr. Wojciechem Borkowskim i mgr Urszulą Perlikowską-Puszkarską.

Wreszcie ogromną wdzięczność wyrażam mojej wspaniałej rodzinie, przede wszystkim ukochanej Żonie Joannie, córce Helenie, synom Stanisławowi, Janowi i Antoniemu oraz Rodzicom i Teściom. Bez Waszej miłości, troski i duchowego wsparcia ukończenie mojej pracy nad doktoratem i jego publikacją byłoby niemożliwe.

CZĘŚĆ I

Systemy wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego w świetle badań ośrodków w Szurpiłach i Konikowie

1. Wprowadzenie

Celem tej części opracowania jest próba rekonstrukcji jaćwieskich systemów osadniczych na podstawie dwóch ośrodków (zespołów stanowisk) w Szurpiłach, gm. Jeleniewo i Konikowie, gm. Gołdap, których stopień rozpoznania różnymi metodami badawczymi jest najbardziej zaawansowany.

Ramy geograficzne opracowania wyznacza zasięg Jaćwieży zaproponowany przez Carla Engla (1935, ryc. 3) i Aleksandra Kamińskiego (1956a, mapa). Są to tereny znajdujące się pomiędzy linią Wielkich Jezior Mazurskich na zachodzie a środkowym biegiem Niemna na wschodzie oraz pomiędzy środkowym biegiem Szeszupy na północy a dorzeczem Biebrzy i Supraśli na południu (Ryc. 1).

Bazę źródłową tej części pracy stanowią wczesno-średniowieczne materiały archeologiczne pochodzące z kompleksów osadniczych w Szurpiłach i Konikowie. Wyniki analizy tych źródeł są uzupełnione, w miarę możliwości, obserwacjami topograficznymi oraz danymi zaczerpniętymi z nauk przyrodniczych. Zdefiniowane systemy osadnicze ośrodków w Szurpiłach i Konikowie są skonfrontowane ze wszystkimi dostępnymi źródłami, wiążącymi się z tematem opracowania.

Zakres chronologiczny prezentowanego studium obejmuje okres wczesnego średniowiecza, przyjmowany dla ziem bałtyjskich od połowy VII po koniec XIII w.

Zasadne wydaje się w tym miejscu sprecyzowanie pojawiającego się w tytule części I określenia „systemy osadnicze”.

Pod tym terminem kryją się dwa autonomiczne pojęcia, w tym przypadku ściśle ze sobą powiązane:

osadnictwo i systemy. Należałoby na początku wyjaśnić, jaką definicję osadnictwa dany autor przyjmuje i stosuje w toku swojej narracji. Nie jest to łatwe, ponieważ w literaturze przedmiotu funkcjonuje szereg definicji, które często się wzajemnie uzupełniają lub są mało precyzyjne. W takiej sytuacji warto przytoczyć tylko te, które są pełne i logicznie spójne. Według Stanisława Zajączkowskiego (1956, 218) istotą procesu osadnictwa, który jest rezultatem wzajemnego oddziaływania na siebie terytorium i grupy ludzkiej, jest tworzenie na terytorium zajmowanym przez daną grupę ludzką punktów osadniczych, będących nie tylko osiedlami w ścisłym tego słowa znaczeniu, tzn. siedzibami ludzi, ale także ośrodkami ich działalności gospodarczej. Stanowią one zarazem ramy, w których kształtują się stosunki społeczne odpowiednio do rozwoju sił wytwórczych.

Z kolei polemizujący z Zajączkowskim Karol Buczek (1962, 22) uważał, że osadnictwo to „prze-strzenna forma nie administracyjnej organizacji wszelkich dziedzin życia społecznego z gospodarką na czele; forma zmieniająca się w zależności od warunków miejsca i czasu”.

Na osadnictwo zdaniem Waldemara Chmielewskiego (1963, 55) składają się trzy elementy, występujące w każdym przypadku: ludzie, ich wiedza, umiejętności, wyposażenie, ekonomika i organizacja, które łącznie w języku archeologicznym możemy nazywać kulturą danej społeczności, a która umożliwiła opanowanie i wykorzystanie dla potrzeb tej społeczności trzeciego elementu osadnictwa – obszaru lub inaczej środowiska wraz z jego zasobami.

Ryc. 1. Lokalizacja ośrodków w Szurpiałach, gm. Jeleniewo i Konikowie, gm. Gołdap oraz zasięg terytorialny wczesnośredniowiecznej Jaćwieży zaproponowany przez Carla Engla (1935) i Aleksandra Kamińskiego (1956a)

Fig. 1. Location of the hillfort centres at Szurpily, commune Jeleniewo, and Konikowo, commune Gołdap, and the territory of early medieval Yatvingia as proposed by Carl Engel (1935) and Aleksander Kamiński (1956a)

Badając osadnictwo jakiegoś regionu, badamy wzajemne oddziaływanie tych trzech elementów i efekt tego oddziaływania w czasie. Badacz ten uważał, że w wielu przypadkach archeolodzy zawężają swoje dociekania nad osadnictwem, śledząc szczegółowe elementy osadnictwa, takie jak budownictwo mieszkalne i gospodarcze, lokalizacja osiedli, ich rozplanowanie i wzajemne powiązania. Są to wówczas ważne materiały do zagadnień osadnictwa, ale nie wyczerpujące problematyki.

Andrzej Niewęglowski (1966, 23, 24) zwrócił m.in. uwagę na fakt, że zmiany wywołane przez człowieka w zastanym środowisku geograficznym oddziałują w różnorodny sposób na przyszłą działalność osadniczą grup ludzkich. Osadnictwo danego okresu, będąc zależne od środowiska geograficznego, jest tym samym zależne od spadku, jaki w tym zakresie pozostawiła na danym terenie cała uprzednia działalność człowieka.

Henryk Łowmiański (1967, 15) przez termin osadnictwo rozumiał „rezultaty oddziaływania człowieka na środowisko geograficzne, rezultaty w trwały sposób związane z określonym terenem”. Jednocześnie zwracał przy tym uwagę na fakt, że jest ono sumą realiów, a nie stosunków. Dlatego też należy je określać nie jako „formę organizacji”, lecz jako „rezultat działalności”. W takim przypadku zgodzimy się zarówno z aspektem przestrzennym, jak z cechą powszechności, nie wyłączając zresztą i działalności administracyjnej, która również daje rezultaty osadnicze, takie jak zakładanie osad, budowa dróg i mostów itp.

Dla archeologii osadnictwa ważna wydaje się być opinia Zbigniewa Bukowskiego (1971, 155, 156), dla którego proces osadniczy to „powstawanie punktów osadniczych na określonym terenie, zajęтым przez określoną grupę ludzką”. Punkty te według niego to nie tylko osiedla lub obiekty sepulkralne, ale także ośrodki działalności gospodarczej, w ramach których kształtowały się stosunki społeczne. Bukowski uważał, że przy takich założeniach istotne jest zachowanie dwóch podstawowych zasad: potrzeby możliwie dokładnego i równomiernego rozpoznania przestrzennego oraz dążenia do uchwycenia i określenia wszelkich składników osadniczych. Do tych ostatnich zaliczył: osiedla, miejsca pochówków, miejsca kultowe, miejsca eksploatacji surowców mineralnych, sieć drożną i nieruchome urządzenia komunikacyjne, tereny uprawy i wypasu zwierząt

oraz innych czynności gospodarczych. Wszystkie te wymienione elementy według Bukowskiego jednoznacznie wyznaczają stałe siedziby grupy ludzkiej. Przy czym podkreślał on konieczność rozpoznania wyżej wymienionych składników osadniczych również w zakresie chronologicznym. W trakcie kilkusetletniego nieraz rozwoju danej kultury, osadnictwo ulegało różnorodnym przemianom, tak w wyniku wewnętrznych procesów, jak i rozmaitych bodźców zewnętrznych. Wśród czynników, które kształtowały jego obraz w poszczególnych odcinkach czasu, badacz ten za podstawowe uznał: środowisko geograficzne (łącznie z klimatem i jego przemianami), charakter gospodarki, stosunki społeczne oraz sytuację polityczną.

Jerzy Okulicz-Kozaryn (J. Okulicz 1983, 206) zwrócił uwagę, że przy opracowaniu dziejów osadnictwa należy najpierw skrupulatnie poznać charakter grup społecznych będących przedmiotem badań oraz cechy środowiska naturalnego, w jakim one działały. W opinii tego badacza jednym z najbardziej istotnych zagadnień w historii osadnictwa są przemiany jego struktury, przez co rozumiał podział terytorium pomiędzy grupy społeczne. Źródła archeologiczne dostarczają danych do rekonstrukcji tej struktury, a metody postępowania narzuca nam charakter materiału, jakim dysponujemy w odniesieniu do konkretnego obszaru. Według Okulicza (1968, 29, 39, 40) głównymi elementami wyodrębnionych zespołów osadniczych były cmentarzyska, stanowiące bezpośrednie źródło rozpoznania liczebności i struktury wewnętrznej podstawowej grupy społecznej oraz osiedla, obiekty kultowe, ślady działalności gospodarczej i urządzenia komunikacyjne.

Definicje osadnictwa Bukowskiego i Okulicza są w zasadzie rozwinięciem zaprezentowanego przed wielu laty, ale wciąż aktualnego poglądu Karola Potkańskiego (1922, 94), według którego „historia osadnictwa jest historią zajmowania, podziału i użytkowania obszaru, na którym się pewien naród osiedla, żyje i rozwija. Określenie to można rozłożyć na dwie części: najpierw mamy kawałek ziemi, jakiś obszar, który przedstawia pewną sumę warunków fizjograficznych – a następnie naród, powiedzmy organizm społeczny, który ze swojej strony przedstawia znowu określoną, a w każdej epoce odmienną sumę stosunków socjologicznych. Ze wzajemnego i ciągłego oddziaływania dwóch tych czynników powstaje

to, co nazywamy ogólnym mianem osadnictwa”. Autor niniejszego opracowania pod pojęciem osadnictwa rozumie treści przedłożone przez Karola Potkańskiego, uzupełnione archeologicznymi wywodami Zbigniewa Bukowskiego i Jerzego Okulicza-Kozaryna.

Warto teraz przyjrzeć się bliżej drugiej części omawianej tu struktury pojęciowej. Trudno jest w archeologicznej literaturze poświęconej osadnictwu znaleźć dobry przykład zastosowania terminu system. Wyjątkiem jest tu definicja Jerzego Okulicza-Kozaryna (J. Okulicz 1983, 207), dla którego jest to sposób zasiedlenia, użytkowania i zagospodarowania terytorium. Za najbliższą archeologii dyscyplinę naukową, w której z powodzeniem funkcjonuje termin system osadniczy, należy uznać geografii osadniczą, zajmującą się rozmieszczeniem oraz układami przestrzennymi wszystkich typów i rodzajów osiedli ludzkich (H. Jankuhn 1983, 17). Trzeba jednak podkreślić, że przedmiotem badań tego działu geografii społeczno-ekonomicznej jest przede wszystkim osadnictwo współczesne, a co za tym idzie – stosowane w nim pojęcie systemu trudno odnieść do rzeczywistości historycznej społeczności przedindustrialnej. W tej sytuacji należałoby podjąć próbę zdefiniowania systemu na potrzeby archeologicznych studiów osadniczych.

Najbardziej uniwersalną definicję systemu wprowadził pionier polskiej cybernetyki Marian Mazur (1999, 45, 46). Według tego naukowca systemem nazywamy zbiór elementów i zachodzących między nimi relacji. Cybernetyka zajmuje się rodzajami funkcjonowania, a nie rodzajami tworzywa, w związku z tym w rozpatrywaniu systemów bierze się pod uwagę przede wszystkim relacje. W skład systemu mogą wchodzić inne systemy, stanowiące jego integralną część. System jest tylko fragmentem rzeczywistości, w której cała reszta nadal istnieje. Oznacza to, że wyodrębnienie jednego systemu jest równoznaczne z podziałem całej rzeczywistości na dwa systemy, z których jednym jest system rozpatrywany, drugim zaś reszta rzeczywistości, określana jako otoczenie rozpatrywanego systemu. Otoczenie to oddziałuje na system, który z kolei oddziałuje na otoczenie. System powinien być dostatecznie ściśle określony, żeby było wiadomo, co do niego należy, a co nie. Określenie systemu może być nawet bardzo ogólne, ale nie może być ogólnikowe.

Bazując na definicji Mazura można założyć, że systemem osadniczym jest zespół stanowisk oraz zachodzących między nimi relacji w określonym przedziale chronologicznym. Dany system lub systemy osadnicze funkcjonują (wchodzą w interakcje) w otoczeniu, którym jest w przypadku niniejszej pracy terytorium jaćwieskie, oraz oddziałujące na nie kulturowo obszary sąsiednie. Ważnym elementem systemu osadniczego mogą być inne systemy np. system obronny.

Zdefiniowane wyżej pojęcia pozwalają na uściślenie zakresu prezentowanych tu studiów. Przedmiotem zainteresowania będzie zatem próba rekonstrukcji zespołów (ośrodków) osadniczych w Szurpiłach i Konikowie w poszczególnych fazach wczesnego średniowiecza, określenie relacji pomiędzy ich częściami składowymi oraz interakcji z terytorium jaćwieskim, na którym się znajdują. Brane również pod uwagę będą aspekty społeczne, gospodarcze i kulturowe, związane integralnie z pojęciem osadnictwa. Taki tematyczny układ tej części pracy spowodowany jest specyfiką dostępnych źródeł archeologicznych. Obok materiałów pozyskanych w trakcie stacjonarnych badań wykopaliskowych, w opracowaniu wykorzystywane będą informacje z licznych penetracji i prospekcji terenowych, sondaży i badań powierzchniowych prowadzonych w obrębie kompleksów osadniczych w Szurpiłach i Konikowie. Włączone również zostaną materiały z badań planigraficznych z użyciem wykrywaczy metali, wierceń za pomocą świdra geologicznego oraz wyniki analizy aerotopograficznej. Ważnym elementem pracy będą dane pochodzące z archiwaliów archeologicznych i opracowań historycznych. Istotnym wsparciem dla faktów archeologicznych będą informacje zaczerpnięte z opracowań geologicznych, antropologicznych, archeozoologicznych i palinologicznych.

Zdaniem Herberta Jankuhna (1983, 30) różne rodzaje inwentaryzacji służą przede wszystkim poznaniu procesów osadniczych oraz dokładnemu lokalizowaniu pod względem topograficznym poszczególnych obiektów osadniczych. Według niego najlepszą metodą badania tego typu punktów są prace wykopaliskowe. Tylko poprzez wykopaliska daje się wyjaśnić szczegółową strukturę jednostek osadniczo-gospodarczych, pod warunkiem jednak, że objęte badaniami będą wszystkie elementy całego kompleksu, a więc osiedla, cmentarzyska, pola uprawne

oraz inne miejsca działalności gospodarczej. Tego typu badania należą jednak do rzadkości z powodu znacznego nakładu środków, czasu i sił. Badania wykopaliskowe kompleksów w Szurpiłach i Konikowie, pomimo wielu sezonów prac, przyniosły efekt w postaci zaledwie kilku procent rozpoznanego terenu. Sytuacja innych zespołów osadniczych na obszarze Jaćwieży w tym względzie jest jeszcze gorsza. Stąd potrzeba uzupełnienia wiedzy na temat analizowanych kompleksów wszelkimi metodami inwentaryzacji powierzchniowej. Tego rodzaju badania prowadzone były w ramach AZP zarówno w Szurpiłach i Konikowie, jak i na pozostałych terenach zamieszkiwanych we wczesnym średniowieczu przez Jaćwingów. Ponadto w ostatnich latach stanowiska analizowanych w pracy ośrodków były objęte wielokrotnie powtarzanymi szczegółowymi prospekcjami terenowymi z użyciem wykrywaczy metali i świdrów geologicznych.

Badania powierzchniowe obciążone są całym szeregiem ograniczeń, które trzeba uwzględnić przy wszelkich próbach wykorzystywania ich wyników. Jest to przede wszystkim wyrywkowość informacji, których dostarcza pozyskiwany materiał zabytkowy oraz jego niska wiarygodność chronologiczna. Trudno też, posługując się metodami powierzchniowymi, powiedzieć cokolwiek na temat wewnętrznego rozplanowania rejestrowanych stanowisk. Zastrzeżenia budzi również kwestia zasięgu występowania materiału na powierzchni i jej korelacja z rzeczywistą wielkością stanowisk. Natomiast bez wątplenia bardzo dużą zaletą tego typu badań jest możliwość dokładnego określenia za ich pomocą topografii stanowisk (R. Mazurowski 1974, 9; J. Kruk 1981, 116).

Zdając sobie sprawę z niedoskonałości omawianej tu metody, pogłębionej dodatkowo faktem naturalnego bądź antropogenicznego zniszczenia stanowisk, należy gromadzić możliwie pełne zbiory informacji. Tylko tą drogą, na podstawie ułamkowych danych, lecz występujących z odpowiednią częstotliwością, istnieje możliwość odtworzenia podstawowego porządku analizowanych zjawisk. Trzeba jednak mieć świadomość, że nawet przy metodycznie prowadzonej prospekcji terenowej do badacza dociera informacja jedynie o pewnej części funkcjonujących na danym obszarze stanowisk osadniczych (R. Mazurowski 1980, 15; J. Kruk 1981, 117). Nie wdając się w dyskusję na

temat zasadności użycia detektora metali w tego typu badaniach, trzeba powiedzieć, że tylko dzięki zastosowaniu takiego sprzętu możliwe było odkrycie w Szurpiłach cmentarzysk ciepłopalnych, dotąd nieuchwytnych archeologicznie. Ta sama uwaga dotyczy zarejestrowanych na stoku Góry Zamkowej w Szurpiłach śladów intensywnej działalności militarnej. Z kolei użycie świdra geologicznego umożliwiło odkrycie lub zweryfikowanie na terenie obu kompleksów osadniczych stanowisk nieobjętych pracami agrotechnicznymi. Regularne wiercenia, namierzone w terenie instrumentami geodezyjnymi, są metodą pomocną w określeniu zasięgu warstw kulturowych oraz ich struktury i miąższości (W. Brzeziński 1991b). Z drugiej strony intensywna orka prowadzona na niektórych stanowiskach szurpiłskich ułatwiła archeologom przeprowadzenie badań planigraficznych. Dzięki skrupulatnej rejestracji znalezisk zabytków ruchomych możliwe jest nie tylko określenie zasięgu stanowisk, ale także zrekonstruowanie obszarów najbardziej intensywnej działalności człowieka (A. Bitner-Wróblewska, *et alii* 1996, 9).

Przytaczane wyżej niedoskonałości metod powierzchniowych zastosowanych w badaniach osadniczych, mogą być przynajmniej częściowo kompensowane danymi dostarczonymi przez penetrujących teren geologów. Rekonstruując geomorfologię badanych mikroregionów, zwracają oni szczególną uwagę na antropogeniczne przekształcenia terenu, niezauważalne nieraz dla archeologów. Mogą oni dodatkowo typować miejsca do sprawdzenia metodami wykopaliskowymi, szczególnie w sytuacjach, kiedy sami nie są pewni stopnia ingerencji człowieka w dany utwór geologiczny. Zaletą badań geologicznych jest także możliwość wyróżnienia w ich trakcie potencjalnych miejsc eksploatacji surowców naturalnych, niezbędnych w działalności gospodarczej, takich jak glina czy ruda żelaza. Ocena przez geologów jakości gleb może być z kolei podstawą do wytypowania stref wykorzystywanych rolniczo.

Nawet przy dokładnej obserwacji terenu uchodzą uwadze niektóre istotne dla studiów nad osadnictwem ślady na powierzchni ziemi – mogą to być rozorane kurhany, drogi, zespoły pól uprawnych, osiedla, miejsca przetopu surowców i wiele innych. Tego rodzaju pozostałości można natomiast uchwycić niekiedy ze zdumiewającą dokładnością, wykorzystując

analizę zdjęć lotniczych i satelitarnych. Trzy zespoły cech umożliwiają aerotopograficzne obserwacje do celów archeologicznych: 1. tworzenie się cienia w naświetleniu ukośnym; 2. właściwości szaty roślinnej; 3. cechy powierzchni ziemi, ujawniające się w jej zabarwieniach (H. Jankuhn 1983, 27; J. Scollar 1965). W ostatnich latach z powodzeniem na opisywanych terenach historycznej Jaćwieży stosowany jest LIDAR. Jest to jedna z najnowocześniejszych technik pozyskiwania danych o ukształtowaniu powierzchni Ziemi, która ma na celu tworzenie numerycznych modeli terenowych. Są one podstawą analiz krajobrazowych prowadzących do identyfikacji struktur antropogenicznych, potencjalnych stanowisk archeologicznych o własnej formie terenowej, takich jak fortyfikacje, kurhany, wały graniczne itp. (S. Crutchley, P. Crow 2010; Ł. Sławik, R. Zapłata 2011; C. Sobczak 2013; 2015).

Istotnym uzupełnieniem wiedzy o topografii analizowanych zespołów osadniczych mogą być dane archiwalne. Chodzi tu przede wszystkim o obserwacje badaczy penetrujących w przeszłości teren tych stanowisk oraz informacje źródeł historycznych, przekazujących m.in. dane toponomastyczne. Notatki, szkice sytuacyjne, odręczne plany stanowisk sporządzone przez XIX-wiecznych i XX-wiecznych badaczy umożliwiają rekonstrukcję topografii sprzed zniszczeń spowodowanych przez nowożytną działalność człowieka. W przypadku Szurpił i Konikowa ma to szczególne znaczenie, ponieważ w okresie wojen światowych prowadzone były tu intensywne działania militarne. Bardzo ważna jest też kwestia archiwalnych zdjęć, które dokumentowały teren np. przed jego zalesieniem lub eksploatacją gospodarczą.

W niniejszym studium wykorzystywane będą opracowania przyrodnicze z zakresu botaniki, palinologii czy archeozoologii. Istotne tu będą przede wszystkim dane palinologiczne, ponieważ to właśnie badania nad pyłkami rozwinęły metody umożliwiające rozpoznanie stopnia ingerencji w naturalne zespoły roślinności. Z procentowego stosunku pyłków drzew i ziół, i z jego zmienności można dość dobrze wnioskować o wyrębach w zamkniętym drzewostanie leśnym i o zalesieniu otwartych przestrzeni. Wyodrębnienie pyłków dzikiej roślinności od pyłków zbóż uprawnych umożliwiło wyróżnienie okresów uprawy zbóż od okresów poniechania upraw. Jeśli stwierdzi się zanik upraw na pewien czas, to można z dużym prawdopodobieństwem

zakładać, że nastąpiło wyludnienie, a jeśli inne dowody świadczą o ciągłości zaludnienia należy liczyć się ze zmianą modelu gospodarki. Rozważania te jeszcze bardziej nabrały znaczenia, odkąd udało się wyodrębnić pyłki „synantropijne” roślin, których występowanie lub szczególnie frekwencja związane są z obecnością siedzib ludzkich (H. Jankuhn 1983, 38, 39).

Po omówieniu jakości i sposobów pozyskiwania materiałów wykorzystywanych w niniejszej pracy, nadszedł czas na kwestię metodologicznego podejścia do tych źródeł. Należy sobie w tym miejscu zadać pytanie, czy mają one być analizowane metodą indukcyjnej analizy, czy też za pomocą dedukcji. Pierwsza metoda oparta jest na poglądach indukcyjnystycznych, według których punktem wyjścia wszelkiego postępowania badawczego jest gromadzenie obserwacji o pojedynczych faktach, a następnie ich uogólnianie oraz uzasadnianie w ten sposób zdobytej wiedzy. Stosując drugą metodę, według poglądów dedukcyjnystycznych, należałoby stawiać hipotezy badawcze, które byłyby weryfikowane odpowiednio dobranymi faktami jednostkowymi.

Ustalanie faktów w ich rzeczywistym porządku chronologicznym, czyli ich narracja jest głównym elementem dyscyplin historycznych i przesłanką wszelkiej wiedzy historycznej. Jest podstawą każdego obiektywnego pojęcia przyczynowości oraz niezbędnym warunkiem konstruowania dla obserwowalnych faktów relacji analitycznych czy strukturalnych (E. P. Thompson 1978, 28). Jednak w archeologii polskiej, w rozważaniach teoretycznych na tematy osadnicze, zauważyć można silne tendencje opozycyjne w stosunku do zaprezentowanej wyżej opinii. Wyrażają się one w publikacjach dotyczących tworzenia czysto modelowych struktur oraz w praktycznym ich wykorzystaniu w badaniach terenowych (W. Brzeziński *et alii* 1985; Z. Kobyliński 1984; Z. Kobyliński, P. Urbańczyk 1984). Dyskutujący z takim podejściem do badań osadniczych Zenon Woźniak (1985, 271) zwrócił uwagę na konieczność niezwykle ostrożnego i krytycznego podejścia do wszelkiego rodzaju konstrukcji modelowych. Nie zawsze bowiem stosowane do tworzenia tych modeli metody matematyczne są obiektywne i prawdziwe. Niewłaściwe sformułowanie założeń wstępnych oraz wprowadzenie do programu nieścisłych danych niesie za sobą niebezpieczeństwo konstruowania całkowicie błędnych wniosków.

Wybitny ekonomista i klasyk myśli liberalnej Fryderyk August von Hayek (1952) przestrzegał przed niewolniczym stosowaniem w humanistyce metod i języka nauk przyrodniczych i ścisłych. Zwrócił uwagę, że w centrum zainteresowania dyscyplin humanistycznych powinny się znaleźć relacje pomiędzy ludźmi i rzeczami oraz pomiędzy człowiekiem a człowiekiem, a nie stosunki zachodzące tylko pomiędzy rzeczami. Konieczne jest uwzględnianie w tych naukach czynnika ludzkiej świadomości w skali nie dającej się ująć w sformalizowanym zapisie. W świetle powyższych wywodów ważne jest, aby w badaniach nad systemami osadniczymi podjąć próbę zrozumienia i poznania ludzi kreujących wczesnośredniowieczną rzeczywistość.

Wybór narracji i ograniczenie wnioskowania statystycznego w niniejszym opracowaniu nie oznacza ograniczania się tylko do metody indukcyjnej i całkowitego zaniechania dedukcjonizmu. Biorąc pod uwagę brak możliwości zebrania wszystkich faktów archeologicznych, co można tłumaczyć stanem badań oraz stopniem ich zniszczenia, należy uzupełnić powstałą w ten sposób lukę hipotezami badawczymi i zjawiskami porównywalnymi. Inspiracją mogą być analogie zaobserwowane na stanowiskach spoza analizowanych zespołów osadniczych, znajdujących się na dawnych ziemiach Jarcieży i jej sąsiadów.

Ostatnią kwestią poruszaną w tym rozdziale są ustalenia chronologiczne, które pomogą w wydatowaniu zjawisk osadniczych zachodzących w obrębie ośrodków w Szurpiłach i Konikowie. Dostępny materiał zabytkowy, składający się głównie z niewielkich fragmentów ceramiki oraz w większości z luźnych znalezisk zabytków wydzielonych nie pozwala na przeprowadzenie w niniejszej pracy jego klasyfikacji typologicznej i chronologicznej. Dodatkowo sytuację komplikuje fakt niewypracowania jak dotąd systemu chronologicznego dla wczesnego średniowiecza ziem bałtyjskich. Brak zwartych zespołów grobowych z terenów jarcieżyjskich uniemożliwia stworzenie systemu chronologii względnej dla tego obszaru. W tej sytuacji jedyną szansę bezpośredniego odniesienia się do datowania tutejszych zabytków jest analogiczny materiał pochodzący ze stanowisk bałtyjskich oraz z ziem szeroko rozumianego basenu Morza Bałtyckiego. Takie podejście do analizowanego materiału pozwoli na ustalenie dla pewnej części

uwzględnionych w opracowaniu obiektów przybliżonych ram czasowych ich funkcjonowania. Istotnym uzupełnieniem chronologii obu kompleksów osadniczych są wyniki badań próbek metodą ^{14}C . Zdając sobie sprawę z niewielkiej precyzji tej metody, trzeba zwrócić uwagę, że jest ona jedynym sposobem datowania obiektów o zaburzonych układach stratygraficznych, z niecharakterystycznym materiałem zabytkowym w wypełniskach oraz drewnianych konstrukcji wałowych. Datowanie ^{14}C pozostałości drewna stanowiącego element umocnień pozwoli w przybliżeniu ustalić momenty budowy i zniszczenia poszczególnych faz użytkowania obiektów obronnych. Są to fakty archeologiczne, które wywierają bezpośredni wpływ na zjawiska osadnicze obserwowane na terenie opisywanych kompleksów. W przypadku zespołu osadniczego w Szurpiłach, uzyskano dodatkową pomoc w postaci opracowania profilu pyłkowego jeziora Kluczysko. Głównym celem tych badań była analiza wpływu człowieka na lokalne środowisko przyrodnicze. Chronologia profilu została oparta na wynikach datowań radiowęglowych oraz korelacji charakterystycznych zjawisk stwierdzonych w jeziorze Kluczysko ze szczegółowo datowanym diagramem pyłkowym z Wigier. Taki zabieg umożliwił wydzielenie z holocenijskiej historii roślinności z okolic Szurpił faz aktywności rolniczej człowieka, w tym również w okresie wczesnego średniowiecza (Aneks 2).

Ścisłe powiązana z chronologią jest kwestia periodyzacji opisywanych tu faktów osadniczych. Proponowane w pracy ramy czasowe opierać się będą na systemie chronologii względnej wypracowanym przez Ottona Tischlera (fazy A–E), uzupełnionym dla okresu wczesnego średniowiecza (fazy F–H) przez Adalberta Bezenbergera (1897, 1, 2; 1904, I–X) i Carla Engla (faza I) (1931a, 314)¹. Zdając sobie sprawę z niedoskonałości tego systemu, opartego głównie na zespołach zachodnioliteńskich i sambijskich skorelowanych ze skandynawską chronologią, należy wyraźnie zaznaczyć, że po 1945 r. nie stworzono żadnej innej

1 Dla chronologii fazy F istotne są uwagi Anny Bitner-Wróblewskiej i Wojciecha Wróblewskiego (2001, 25–27), przesuujących jej początek na połowę VII w.

		GLIEDERUNG DER OSTPREUSSISCHEN VORGESCHICHTE.			
okres	lata (<i>circa</i>)	n. Tischler-Kemke	n. Bezenberger	Ungef. Zeitangabe	Heutige Einteilung
I	1225–1325	Nachleben der heidnischen Zeit . . .	(Periode J)	13.—14. Jhrhdt.	Frühe Ordenszeit
H	1050–1225	Jüngstes heidnisches Zeitalter	Periode H	11.—13. Jhrhdt.	Spätheidnische Zeit
G	800–1050		Periode G	10.—11. Jhrhdt.	Wikinger-Zeit
F	650–800		Periode F	(8.—) 9. (—10.) Jhrhdt.	Vorwikinger-Zeit

Ryc. 2. Tabela periodyzacyjna oparta na systemie chronologii względnej wypracowanym przez Otto Tischlera, uzupełnionym dla wczesnego średniowiecza przez Adalberta Bezenbergera (1897) i Carla Engla (1931a)

Fig. 2. Periodization table based on the system of relative chronology developed by Otto Tischler, supplemented for the Early Middle Ages by Adalbert Bezenberger (1897) and Carl Engel (1931a)

periodyzacji wczesnośredniowiecznych kultur bałtyjskich (Ryc. 2).

Niniejsze opracowanie jest pierwszym archeologicznym studium osadniczym wykonanym dla wczesnośredniowiecznej Jaćwieży, przygotowanym na podstawie danych cząstkowych z dwóch zespołów osadniczych o największym stopniu rozpoznania archeologicznego, uzupełnionych wynikami badań nauk przyrodniczych. W związku z tym należy tej pracy traktować jako pełnej analizy wszystkich wczesnośredniowiecznych zespołów w Szurpiłach

i Konikowie. Wiele poglądów w niej głoszonych ma charakter wstępnych hipotez, które mogą zostać obalone w miarę postępu badań nad tymi kompleksami stanowisk. Obserwowany ostatnio gwałtowny przyrost bazy źródłowej dla wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego może wręcz „wywrócić do góry nogami” prezentowane tu koncepcje. Należy więc traktować to opracowanie jako punkt wyjścia do dyskusji na temat zrekonstruowanych w nim jaćwieskich systemów osadniczych, ich struktur i chronologii.

2. Historia badań nad osadnictwem jaćwieskim

Zainteresowanie badaczy dziejami wczesnośrednio-wiecznego osadnictwa jaćwieskiego sięga 2. połowy XVI w. W 1576 r. Casper Hennenberger (1576), opierając się na Kronice Piotra Dusburga, opublikował wielką mapę Prus (Ryc. 3), na której ulokował Sudowię² na terenach położonych pomiędzy Wielkimi Jeziorami Mazurskimi na zachodzie, dolinami rzek Gołdapy, Rominty i Pisy (dopływu Pregoly) na północy, brzegiem Rospudy na wschodzie i dorzeczem Pisy (dopływu Narwi) i Biebrzy na południu. Nowatorstwo pracy Hennenbergera polegało m.in. na sprostowaniu błędnego przeświadczenia warstw oświeconych w Prusach Książęcych o położeniu Sudowii na wschód od Sambii (A. Kamiński 1956a, 196). Dodatkową zasługą pruskiego kartografa było zamieszczenie, przy okazji publikacji mapy, obszernego objaśnienia, w którym zawarł on informacje na temat współczesnych mu miejscowości o nazwach zbliżonych do toponimów i imion własnych wzmiankowanych w Kronice Dusburga. Hennenberger zarejestrował także jako pierwszy stanowiska archeologiczne wczesnośredniowiecznej Jaćwieży m.in. grodzisko w Dybowie, gm. Świętajno (Diebauen, Kr. Oletzko), grodzisko w Skomacku Wielkim–Ostrowiu, gm. Stare Juchy (Werder am Arys See, Kr. Johannsburg)

2 Jaćwingowie byli różnie nazywani przez swoich sąsiadów. W źródłach ruskich figurują jako Jaćwingowie, w kronikach krzyżackich i zachodnioeuropejskich znani byli pod etnonimem Sudawowie, w polskich Pollexiani, natomiast w dokumentach księcia litewskiego Mendoga Jaćwież określona była terminem Dajnowo.

oraz grodzisko w Grodzisku, gm. Banie Mazurskie (Grodzysko, Kr. Angerburg) i dwa grodziska w Okartowie, gm. Orzysz (Eckersberg, Kr. Johannsburg). Miejsca te zaznaczył na swojej mapie, co umożliwia ich dokładną lokalizację.

Za następcę Hennenbergera w działaniach kartograficzno-inwentaryzacyjnych można uznać Józefa Naronowicza-Narońskiego, wszechstronnie wykształconego, nadwornego geometrę i geografa księcia Bogusława Radziwiłła, który od 1659 r. pełnił funkcję gubernatora w Prusach Książęcych. Narońskiemu powierzono zadanie skartowania obszaru Prus, przede wszystkim pod kątem naturalnych warunków obronnych tego kraju. Przy tej okazji zainwentaryzował on szereg pradziejowych obiektów obronnych, grodzisk a nawet kopców strażniczych. Podstawową zaletą prac Narońskiego jest fakt, że opierały się one na prowadzonej osobiście prospekcji terenowej (J. Antoniewicz 1950a). Dostarczył on pierwszych, cennych informacji na temat lokalizacji grodzisk w Jeziorcu, gm. Ryn (Jesziorken, Kr. Lötzen), Rogalach, gm. Stare Juchy (Rogallen, Kr. Lyck), Staświnach, gm. Miłki (Stasswinen, Kr. Lötzen), Okartowie, gm. Orzysz, (Eckerberg, Kr. Johannsburg), Wierzbowie, gm. Kalinowo (Wiersbowen, Kr. Lyck) oraz w Konikowie, gm. Gołdap (Klein Wronken, Kr. Goldap) (J. Antoniewicz 1950a, 9, 12, 17, 18, 20). Wyróżniając w kartowanym terenie te monumentalne obiekty zabytkowe, Naroński wskazywał je jako potencjalne punkty systemu obrony Prus Książęcych (J. Antoniewicz 1950a, 6). Ten wybitny znawca inżynierii i strategii wojskowej docenił

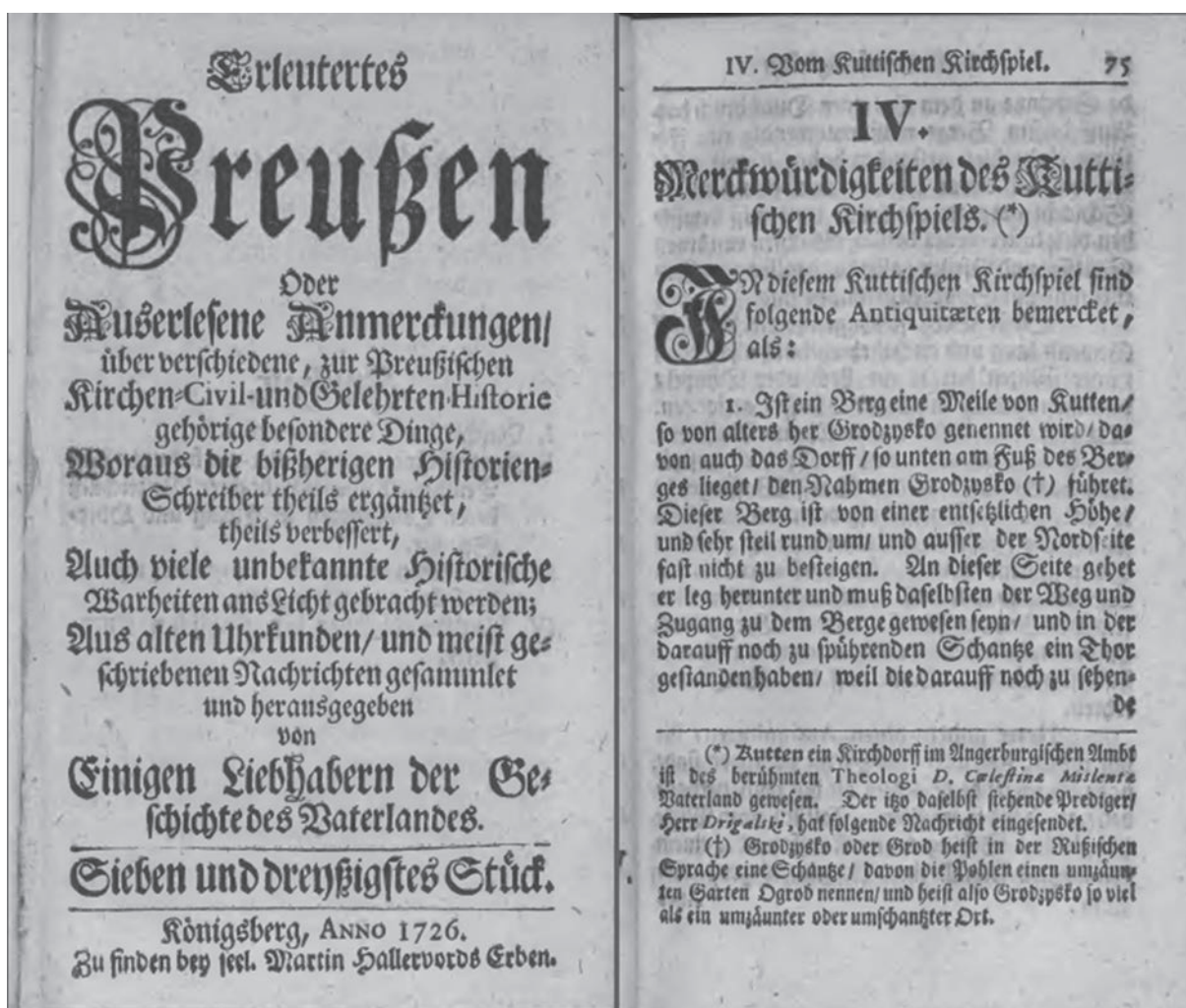
Ryc. 3. Mapa Prus Caspara Hennenbergera, opublikowana w XVII-wiecznym wydaniu „Kroniki Ziemi Pruskiej” Piotra z Dusburga, w edycji Christophera Hartknocha

Fig. 3. Caspar Hennenberger's map of Prussia in a seventeenth century edition of Peter of Dusburg's "Chronicon Terrae Prussiae" published by Christoph Hartknoch

w ten sposób fortyfikacyjne umiejętności wczesno-średniowiecznych Sudowów.

Początek archeologii plemion pruskich, w tym jaćwieskich, związany jest z nazwiskami dwóch spokrewnionych ze sobą XVIII-wiecznych uczonych, Georga Andreasa Helwinga oraz jego wnuka Georga Christopa Pisanskiego (W. Nowakowski 1995, 8). Tym gruntownie wykształconym duchownym ewangelickim zawdzięczamy pierwsze informacje na temat zabytków z obszaru Jaćwieży. Na szczególną uwagę zasługuje zainteresowanie tych badaczy wczesnośredniowiecznymi grodziskami. Helwing opisywał m.in. obiekty w Okartowie nad jeziorem Śniardwy i w Grodzisku. Z tego pierwszego stanowiska

pochodzi jego relacja o znalezieniu w 1733 r. na głębokości „2 łokci” licznych średniowiecznych elementów uzbrojenia i narzędzi żelaznych (G. A. Helwing 1717, 76; A. Kamiński 1956a, 234, 235). Z kolei podczas prospekcji grodziska w Grodzisku węgorzewski proboszcz zarejestrował pozostałości wału od strony północnej i staw na majdanie obiektu (G. A. Helwing 1717, 4; A. Kamiński 1956a, 216, 217). Helwing był autorem bardzo interesujących obserwacji terenowych, twierdził m.in. że Prusowie mieli opracowany system ostrzegania przed najazdem wrogów. Grody na wzniesieniach były według niego jednocześnie strażnicami, z których przekazywano daleko widoczne sygnały świetlne, oraz miejscami obronnymi,

Ryc. 4. Strona tytułowa wydawnictwa „Erleutertes Preussen...” oraz pierwsza strona artykułu Paula Drygalskiego

Fig. 4. Title page of the “Erleutertes Preussen...” scholarly journal and the first page of an article by Paul Drygalski

w których okoliczna ludność znajdowała ochronę w razie obcego najazdu (M. Toeppen 1995, 72). Ten wybitny naukowiec był również posiadaczem kolekcji zabytków archeologicznych, pozyskiwanych od miejscowej ludności podczas licznych wizytacji w terenie oraz w trakcie własnych badań (W. Nowakowski 1995, 8; K. Jarosz, J. M. Łapo 2002, 10, 11).

Do Okartowa i Grodziska trafił również wnuk Helwina, Georg Christoph Pisanski, autor wydanej w 1769 r. w Królewcu, pierwszej rozprawy o grodziskach pruskich *De montibus regni Prussiae notabilioribus dissertatio geographica*. Obok dwóch grodzisk w Okartowie i warowni w Grodzisku, opisał m.in. obiekty w Konikowie i Wierzbowie. O tym ostatnim napisał, że znajdowano tu zapinki, wędzidła i inne przedmioty (G. Ch. Pisanski 1769, 11, 13, 15, 17; A. Kamiński 1956a, 216, 217; W. Nowakowski 1995, 8).

W XVIII w. życie naukowe w Prusach Wschodnich zaczęło przybierać uporządkowaną formę. Patronat nad intensywną w tym czasie działalnością naukową, w tym również w dziedzinie archeologii, objęło królewieckie wydawnictwo *Erleutertes Preussen oder Anmerkungen ueber verschiedene zur Preussischen Kirchen-, Civil- und Gelehrten Historiae gehörige besondere Dinge, Woraus die bissheringen Historien-Schreiber theils ergaentzet, theils verbessert, Auch viele unbekante Historischen Wahrheiten ans Lichte gebraht werden* (W. Nowakowski 1995, 9). W piśmie tym zamieścił swój artykuł dobry znajomy G. v. A. Helwina, proboszcz z Kut, gm. Pozezdrze (Kuttens, Kr. Angerburg) – Paul Drygalski, który opisał znaleziska archeologiczne ze swej parafii (Ryc. 4). W pracy tej szczegółowo scharakteryzował grodzisko w Grodzisku, podając m.in. informację, że na

jego terenie znajdował się niewielki zbiornik wodny, a w wale zagłębienia, które interpretował jako relikty bramy. Drygalski pisze również o znajdowaniu na grodzisku przez okolicznych mieszkańców wczesnośredniowiecznej broni, m.in. grotów strzał i włócznie oraz przedmiotów brązowych. Ponadto duchowny z Kut wymienia zabytki z wczesnej epoki żelaza i okresu wpływów rzymskich, których stał się posiadaczem, a które miały być znalezione przed jego przybyciem do Grodziska (P. Drygalski 1726, 75–81; A. Kamiński 1956a, 216, 217).

Wiek XIX to okres wzmożonej działalności historyków, archeologów i miłośników starożytności na terenach pojaćwieskich. Jest to również czas formowania się pierwszych towarzystw naukowych oraz systematycznie prowadzonych badań wykopaliskowych, przede wszystkim na terenie Prus Wschodnich.

Wielu cennych informacji na temat grodzisk jaćwieskich dostarczył porucznik Johann Guise podczas objazdu terenowego w latach 1826–1828. Swoje spostrzeżenia zawarł w rękopisie zatytułowanym *Grundrisse der Burgen und mit Mauern befestigten Städte in Preußen uas der Zeit des Deutschen Ordens und was von gedachter Befestigung im Jahre 1826–1828 noch vorhanden war* (H. Crome 1938, 188; A. Kamiński 1956a, 203). Obok licznych notatek, Guise sporządzał szkice terenowe odwiedzanych przez siebie grodzisk. Tak jak w przypadku J. Narońskiego, jego obserwacje są niezwykle cenne, ponieważ poczynione zostały okiem żołnierza i znawcy fortyfikacji. Porucznik Guise wizytował m.in. założenia obronne w Konikowie, Rogalach, Dybowie i Wierzbowie (H. Crome 1939a, 297, 298, 314, 315; 1940a, 111, 139, 140; A. Kamiński 1956a, 215, 245, 259). W Okartowie widział i opisał dwa grodziska, jedno nad jeziorem Tyrkło i drugie w pobliżu jeziora Śniardwy. To ostatnie uważał, w odróżnieniu od swoich poprzedników, za warownię wzniesioną przez Krzyżaków (H. Crome 1939a, 304; A. Kamiński 1956a, 234, 235). Interesująca jest informacja Guisego na temat Góry Gołdapskiej (Goldaper Berg), na której niższym wierzchołku znajduje się grodzisko: podaje on mianowicie inną, miejscową nazwę tej góry – „Oaskalnis” (H. Crome 1939a, 315). Jako jeden z pierwszych badaczy stwierdził obecność pozostałości umocnień obronnych w Bajtkowie, gm. Ełk (Baitkowen, Kr. Lyck), na „Kosmatej Górze” w Mieruniskach, gm. Filipów (Merunskan, Kr. Oletzko) oraz w Dąbrowskich/Pieńkach, gm. Olecko (Stob-

benort, Kr. Oletzko) (H. Crome 1938, 200; 1940a, 85, 126; A. Kamiński 1956a, 204, 205, 232, 240).

Zainteresowanie archeologią wśród ewangelickiego duchowieństwa Prus Wschodnich żywe było również w I. połowie XIX w. W 1820 r. proboszcz Johann Simon Bolck z Rozogów, gm. loco (Friedrichshof, Kr. Sensburg) publikuje informacje na temat zabytków znalezionych podczas kopania wśród ruin zamku w Okartowie nad jeziorem Śniardwy. Pastor wymienia m.in. cegły, różne przedmioty żelazne, jak zawiasy drzwiowe, łańcuchy, pierścienie, haki, nity, podkowy. W innym miejscu grodziska znaleziono żelazne groty strzał, prawdopodobnie z zadziornami (J. S. Bolck 1820, 328; M. Toeppen 1995, 68, 69; A. Kamiński 1956a, 234, 235).

Problematyka wczesnośredniowiecznego osadnictwa plemion pruskich poruszana była również przez wybitnego, wschodniopruskiego historyka regionalnego, mediewistę Maxa Polluxa Toeppena, dyrektora gimnazjum w Olsztynku, gm. loco (Hohenstein, Kr. Osterode). Toeppen, będąc przede wszystkim specjalistą od Prus Krzyżackich, w sposób naturalny interesował się dziejami tego kraju w dobie plemiennej. Największe zasługi dla rozwoju historiografii pruskiej położył jako wydawca i krytyk źródeł oraz historiograf (G. Jasiński 1995, 8–16). Dla studiów osadniczych szczególnie cenne jest krytyczne wydanie najważniejszych średniowiecznych kronik pruskich, dokonane wspólnie z Theodorem Hirschem³ i Ernstem Strehlke⁴. Toeppen upowszechnił w ten sposób podstawowe źródło dotyczące krzyżackiego podboju Prus, Jaćwieży i Litwy, jakim jest Kronika Ziemi Pruskiej Piotra z Dusburga (SRP, I, 21–219). Ten wybitny historyk był również prekursorem w Prusach Wschodnich nowej dyscypliny naukowej, jaką była geografia historyczna (Ryc. 5). Opracował, uzupełnioną o atlas, pracę o podziałach terytorialnych kraju od epoki plemiennej po reformy administracyjne z początku XIX w. W wydanym po raz pierwszy w 1870 r. dziele *Geschichte Masuriens. Ein Beitrag zur preussischen Landes- und Kulturgeschichte* Max Toeppen (1870; 1995, 11) zebrał większość dostępnych mu informacji dotyczących

3 Theodor Hirsch (1806–1881) – niemiecki historyk, wydawca serii *Scriptores Rerum Prussicarum*.

4 Ernst Strehlke (1834–1869) – niemiecki historyk, redaktor serii *Scriptores Rerum Prussicarum*.

stanowisk archeologicznych zarejestrowanych na dawnych ziemiach Galindii i Sudowii. Opisywał wzgórza zamkowe, kurhany, osiedla palowe, znaleziska skarbów, broni i narzędzi oraz monet. W podrozdziale dotyczącym grodzisk, Toeppen zestawiał wszystkie znane mu dane na temat obiektów w Grodzisku, Konikowie, Okartowie nad jeziorem Śniardwy i nad jeziorem Tyrkło, Wierzbowie oraz w Wężewie, gm. Kowale Oleckie (Wensöwen, Kr. Oletzko). Przy tym ostatnim odnotował fakt odnalezienia podczas orki żelaznego topora, ostrogi i podkowy. Cenne są również obserwacje Toeppena dotyczące grodzisk sudowskich. Wschodniopruski uczyony zwrócił np. uwagę na niewielkie zbiorniki wodne występujące na majdanach grodzisk m.in. w Grodzisku i w Okartowie, nad jeziorem Tyrkło. Wysunął sugestię, że w okresie wczesnego średniowiecza mogły one pełnić funkcję studni. Toeppen zgadzał się z hipotezą Helwinga, że grodziska dla Prusów i Jaćwinów były jednocześnie miejscami obronnymi i punktami sygnalizacyjnymi, dodał jednak, że były to także siedziby nobilów wznoszone wśród „urokliwych” krajobrazów (M. Toeppen 1995, 65–82).

Początek systematycznie prowadzonych badań wykopaliskowych przypada na 2. połowę XIX w. i wiąże się z działalnością Towarzystwa Fizykalno-Ekonomicznego (założonego w 1790 r.) z siedzibą w Królewcu (Königsberg) (Physikalisch-Ökonomische Gesellschaft zu Königsberg i.Pr.). Od 1861 r. zaczęło ukazywać się czasopismo *Schriften der königlichen Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i.Pr.*, w którym naukowcy związani z Towarzystwem publikowali obszernie sprawozdania z wykopalisk i notatki o przypadkowych odkryciach. Większość tych artykułów dotyczyła stanowisk z okresu wpływów rzymskich z Sambii i Natangii, ale w czasopiśmie znalazły się również relacje z badań przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach sudowskich. Niestety, są to jedynie krótkie wzmianki, bez publikacji materiałów archeologicznych (W. Nowakowski 1995, 10).

Do takich należą teksty O. Tischlera (1878, 276–278), bibliotekarza i kustosa zbiorów Towarzystwa Fizyko-Ekonomicznego, w których skomentował on wyniki badań na cmentarzyskach w Żytkiejmach, gm. Dubeninki (Szittkehmen, Kr. Goldap) oraz w Staczach, gm. Kowale Oleckie (Statzen, Kr. Oletzko) (Ryc. 6). Stanowisko w Żytkiejmach badane było przez profesora Uniwersytetu w Królewcu

Ryc. 6. Otto Tischler (1843-1891) (SPÖG XXXII, 1891)

Fig. 6. Otto Tischler (1843-1891) (SPÖG XXXII, 1891)

Richarda Klebsa i wiadomo o nim tylko tyle, że było to cmentarzysko grobów ciałopalnych, przeważnie popielnicowych (w dwóch przypadkach jamowych). Nieco więcej informacji dotyczy zabytków znajdujących na tym stanowisku. Tischler dość dokładnie opisuje popielnice, które wykonane były z dobre wypalanej gliny, z wyselekcjonowaną domieszką piasku, rzadziej tłuczni granitowego. Naczynia były obtaczane, z silnie profilowanymi krawędziami wylewów. Najczęściej spotykanym ornamentem był motyw wielokrotnej linii falistej, żłobków dookólnych oraz różnego rodzaju stempelków. W cytowanym artykule wymienione są również zabytki metalowe, z brązu: „wielkie naszyjniki splecione z wielu drutów” (naszyjniki typu *Totenkrone*), bransolety z zakończeniami zoomorficznymi, zapinki podkowiaste (niektóre z zoomorficznymi zakończeniami), pierścienie, oraz przedmioty żelazne: wędzidła, sprzączki, ostrogi z długimi bodźcami (jedna posrebrzana), noże, szydła nacięte w środku spiralnie, groty włóczni. Interesująca jest także opinia Tischlera (1878, 276, 277), który zły stan zachowania ceramiki tłumaczył zniszczeniem cmentarzyska przez intensywną orkę.

W tym samym tekście znajduje się komentarz dotyczący drugiego wczesnośredniowiecznego cmentarzyska, w Staczach. Badania na nim przeprowadził latem 1877 r. słynny niemiecki mediewista, Karl Lohmeyer. Cmentarzysko było położone na wysokim,

piaszczystym pagórku, na gruntach wsi Stacze. Tischler napisał, że nie natknięto się na kości ludzkie, które byłyby dowodem na grzebalny charakter tego miejsca. Znalaziono natomiast broń, ozdoby, części stroju, fragmenty naczyń zalegające w ziemi oraz, co ciekawe, groty włóczni wbite prostopadle do powierzchni gruntu. Autor artykułu zauważył, że ceramika odkryta w Staczach jest bardzo podobna do tej znalezionej w Żytkiejmach, także pod względem ornamentu, z dominującym motywem linii falistych i żłobków dookólnych. Spośród zabytków wydzielonych Tischler wymienia naszyjniki, zapinki podkowiaste, noże, ostrogi, sprzączki do pasa oraz groty włóczni o długości dochodzącej do 55 cm. Odnotowuje również znaleziska brązowej głowicy i jelca miecza obosiecznego. Groty włóczni miały być powyginane lub celowo uszkodzone, podobnie jak naszyjniki. Sytuację tę Tischler (1878, 277, 278) porównuje do duńskich znalezisk bagiennych z okresu wpływów rzymskich oraz do norweskich pochówków ciałopalnych z okresu wikingów.

Na łamach wyżej wspomnianego czasopisma publikowano również informacje dotyczące wczesnośredniowiecznych grodzisk i umocnień. Na szczególną uwagę zasługuje raport K. Käswurma (1873) na temat tego rodzaju stanowisk archeologicznych z terenów dorzecza Pregoly, w tym z obszaru b. Kreis Goldap. Badacz ten, na podstawie mapy sztabu generalnego i prospekcji terenowej, dość szczegółowo opisał grodziska m.in. w Konikowie, Żytkiejmach, Smirnowie, raj. Oziarskij (Kiauten, Kr. Goldap) i b. Texeln, Kr. Goldap⁵. W raporcie znajdują się dane na temat lokalizacji stanowisk, geomorfologii terenu oraz budowy obiektów obronnych.

O grodzisku w Konikowie Käsurm (1873, 77) pisze, że jest ono położone w bardzo sprzyjających warunkach naturalnych, wzmacniających jego obronność. Majdan grodziska otoczony jest wałem ziemnym, na którym znalazł rośliny, występujące zazwyczaj, jego zdaniem, w pobliżu dawnych siedzib ludzkich.

Niektóre opisy są bardziej szczegółowe, za przykład może tu służyć stanowisko w Żytkiejmach. Käsurm (1873, 77, 78) zarejestrował oddalone ok. 1500 m na północny wschód od tej miejscowości trzy, położone w równych odległościach, równolegle

względem siebie podłużne wały, noszące lokalną nazwę „Schanzenberge”. Badacz wyraził przypuszczenie, że prawdopodobnie nie są to umocnienia, tylko rodzaj grzebalnego miejsca kultowego. Pomiędzy tymi wałami, miałyby się znajdować owalne w planie, płaskie skupiska kamieni o średnicy „ok. 5–6 kroków”, być może kurhany. Miejsce to, poza małymi zaoranymi poletkami, nie było przekształcone rolniczo. Käsurm zwrócił uwagę na nagłą potrzebę przeprowadzenia tu ratowniczych badań wykopaliskowych. Podał również informację o znalezieniu w tych okolicach przez właściciela ziemskiego Rudatisa dużej liczby brązowych i żelaznych zabytków. Wymienia m.in. fragmenty naszyjników typu *Totenkronen*, wędzidła, strzemiona, groty włóczni i noże.

Nie sposób nie docenić tych informacji, zestawiając je z wyżej wspomnianym sprawozdaniem Tischlera (1878, 76, 77) z wykopalisk przeprowadzonych kilka lat później w bliżej nieokreślonych okolicach Żytkiejm. Możliwe, że na apel Käsurma odpowiedział Klebs, odkrywając przy okazji swoich ratowniczych badań wczesnośredniowieczne cmentarzysko.

W ostatniej ćwierci XIX w. wschodniopruskie centrum badań archeologicznych stopniowo przeniosło się do Towarzystwa Starożytniczego „Prussia” (*Alttertumsgesellschaft Prussia*). To założone w 1844 r. w Królewcu towarzystwo naukowe przejęło nie tylko inicjatywę w działalności wykopaliskowej, ale także pozyskało do własnego muzeum zbiory starszej korporacji. Głównym celem, jaki postawili sobie naukowcy zrzeszeni w „Prussii” były wszelkie czynności konserwatorskie, przede wszystkim badania ratownicze, gromadzenie zabytków i rejestracja przypadkowych odkryć. Wyniki tych prac publikowane były najpierw w „*Altpreussische Monatschrift*”, a następnie w wydawanym od 1875 r. czasopiśmie „*Sitzungsberichte der Alttertumsgesellschaft Prussia*”⁶. Jako autor raportów wykopaliskowych oraz spisów nabytków muzealnych najczęściej figuruje Georg Bujack, przewodniczący zarządu Towarzystwa w latach 1872–1891 i inicjator rozbudowy *Prussia-Museum* (W. Nowakowski 1995, 10).

Temu wybitnemu wschodniopruskiemu uczonemu zawdzięczamy informację na temat kolejnego sudowskiego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego. W notatkach sprawozdawczych z posiedzeń

5 Miejscowość ta, położona na terenie obwodu kaliningradzkiego, obecnie nie istnieje.

6 Dalej „Prussia”.

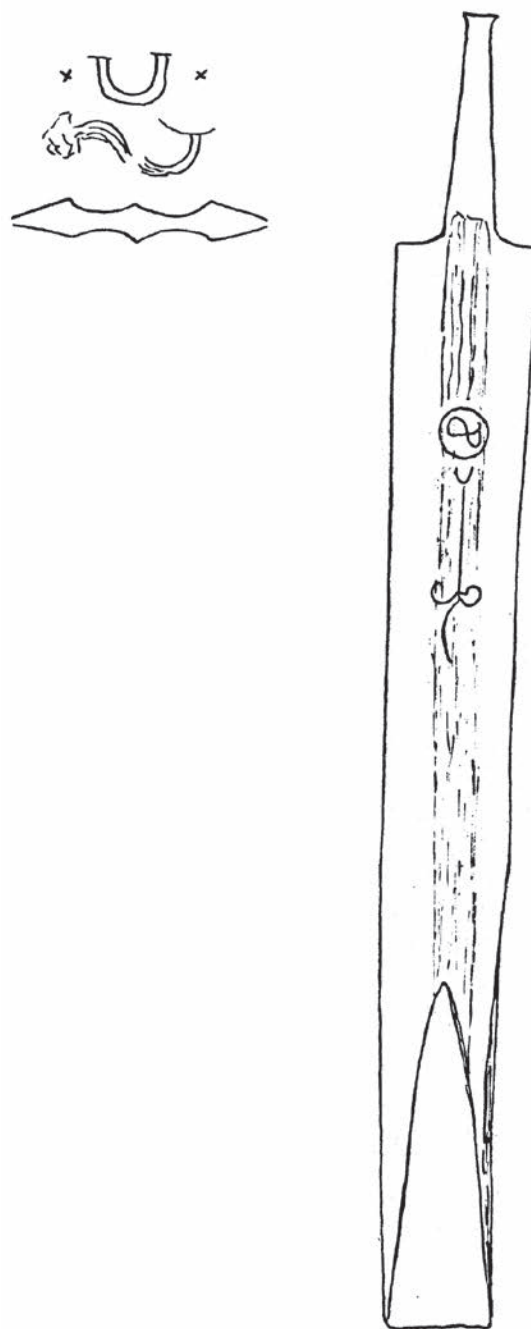
Towarzystwa z dnia 20 czerwca 1873 r. oraz z dnia 21 września 1877 r. Bujack (1873, 600; 1877, 648) napisał o znaleziskach grobowych z okolic Deguciów, gm. Dubeninki (Dagutschen, Kr. Goldap), przekazanych przez kapitana von Strenga. W pierwszej notatce mówi tylko o żelaznych fragmentach broni, w drugiej nowe nabytki opisał już szczegółowo. Są to elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego: żelazne, złamane wędzidło, żelazne strzemię, żelazna ostroga z czworokątnym, piramidalnym bodźcem oraz żelazny grot włóczni z tuleją długości 6 cm i liściem długości 11 cm o romboidalnym przekroju.

W artykule poświęconym broni zakonu krzyżackiego Bujack (1887a, 41) opisał interesujący miecz, znaleziony wraz z licznymi grotami włóczni prawdopodobnie na wspomnianym już cmentarzysku w Staczach (Ryc. 7). Prosty, obosieczny miecz nie miał jelca oraz głowicy i był zgięty na wysokości ostrza. Najbardziej jednak interesujące są znaki wyryte na jego klindzie, w formie przypominającej napis. Autor artykułu zabytek ten interpretował jako miecz krzyżacki, jednak domniemana inskrypcja nie składa się z liter alfabetu łacińskiego.

Bujack (1879, 33, 34) w sprawozdaniach z posiedzeń Towarzystwa zamieszcza również informacje na temat grodzisk sudowskich. Wymienia m.in. stanowiska w Bajtkowie, Gorzycach, gm. Prostki (Gorcztizen, Kr. Lyck), Rogalach, Dybowie, Dąbrowskich, Wierzbowie oraz nad brzegiem jeziora Skomętno (Skomentner See, Kr. Lyck). W większości przypadków ogranicza się do lapidarnych, choć dość szczegółowych opisów morfologii tych założeń obronnych. Wyjątkiem może być grodzisko w Dybowie, o którym Bujack pisze, powołując się na informację kapitana Hansa von Bönigka, że jest to naturalne wzgórze bez obwałowań, a płaski majdan chroniony był jedynie przez palisadę, o której świadczą odnajdywane liczne węgle drzewne.

Obaj badacze (G. Bujack, von Bönigk 1880, 136–138) byli autorami artykułu poświęconego obwałowanym górom i urządzeniom obronnym z północnej części ziem sudowskich oraz strefy granicznej Galindii i Sudowii. Zamieścili w nim opisy grodzisk m.in. w Grodzisku, Konikowie, Węzewie, Smirnovie i b. Texeln. Stanowisko w Konikowie figuruje tu jako „Schweden Schanze” w miejscowości Klein Wronken, Kr. Goldap⁷. Autorzy artykułu negują funkcjo-

⁷ Miejscowość już dziś nieistniejąca.

Ryc. 7. Miecz ze Staczy, gm. Kowale Oleckie (G. Bujack 1887a)

Fig. 7. Sword from Stacze, commune Kowale Oleckie (G. Bujack 1887a)

nowanie w tym miejscu XVII-wiecznych urządzeń obronnych. Opisują dość dokładnie wymiary grodziska i jego kształt oraz jako pierwsi wspominają o śladach osady podgrodowej. Interesująca jest uwaga Bujacka i von Bönigka dotycząca grodziska w Węzewie. Piszą oni mianowicie, że stanowisko było tak dobrze obwałowane, że służyło jako schronienie podczas działań wojennych w 1807 r. Najwięcej

miejsca w swojej pracy naukowcy poświęcili grodzisku w Grodzisku. Obok podstawowych danych o tym stanowisku, takich jak jego lokalizacja, morfologia i przybliżone wymiary podają również informację na temat licznie odnajdywanych na nim zabytków archeologicznych. Znaleźiska te to przede wszystkim brązowe ozdoby z okresu wpływów rzymskich, które autorzy porównują do artefaktów pochodzących z badań cmentarzysk w Grunajkach, gm. Banie Mazurskie (Gruneyken, Kr. Darkehmen), Boćwinie, gm. Gołdap (Alt Bodschwingken, Kr. Goldap) i Okrasinie, gm. Gołdap (Kettenberg, Kr. Goldap). Najbardziej jednak interesująca jest wiadomość, dotycząca małego stawu znajdującego się w centralnej części majdanu, w którym właściciel grodziska miał znajdować liczne, brązowe pierścionki. Na zakończenie obaj badacze postulują potrzebę prowadzenia badań wykopaliskowych na tym stanowisku, ze względu na niszczenie go przez orkę, tym bardziej, że zanotowali obecność szarej warstwy popiołu na odsloniętym profilu wału grodziska.

W tym samym wydaniu „Prussii” von Bönigk (1880, 57–87) opublikował duży artykuł na temat konstrukcji grodzisk wschodniopruskich, w tym z sudowskiego obszaru plemiennego. Fachowe rozważania o poszczególnych elementach założeń obronnych, kształcie i wielkości wałów, majdanu, dodatkowych urządzeń je zabezpieczających, autor dokumentował konkretnymi przykładami. Dużą zaletą tej pracy jest próba podziału typologicznego grodzisk. Von Bönigk wyróżnia obiekty obronne bez wałów, zabezpieczone jedynie przekopem (fosą), z wałami bez przekopu oraz wariant łączony z wałem i dodatkowym przekopem. Do pierwszego typu zalicza grodzisko w Dąbrowskich /Pieńkach, o którym pisze, że góruje ono nad okolicą, zabezpieczone stromymi stokami, a od strony łatwo dostępnej znajduje się poprzeczny przekop, odcinający je od pozostałej części wzgórza. Badacz wyraża opinię, że wały są tu niepotrzebne, ponieważ platforma grodziska góruje o przeszło 3 m nad poziomem górskiego pasma w miejscu, w którym tworzy ono siodło, a nad pozostałym otaczającym je terenem – o przeszło 20 m. Autor poświęca też dużo miejsca sposobom budowania grodzisk. Wznoszono je przekształcając naturalny teren, ścinając wierzchołek wzgórza lub wybierając tylko jego część. Pozyskaną w ten sposób ziemię wykorzystywano do budowy wału. W pierwszym przypadku uzyskiwano płaski majdan otoczony

wałem, obiekt przypominał wtedy w kształcie kocioł. Jako przykład takiego rozwiązania von Bönigk podaje grodzisko w Rogalach. W drugim przypadku osiągnano coś w rodzaju fosy wewnętrznej, oddzielającej wał od niewielkiego majdanu. Autor artykułu przypuszcza, że zabieg taki miał na celu wybudowanie „ostatniego schronienia”, prawdopodobnie w postaci „wieży warowej”. Modelowym przykładem tego typu grodziska jest stanowisko w Wierzbowie. Pisząc na temat reguły, jaką jest w większości przypadków niewielka odległość grodzisk od zbiorników wodnych, podaje wyjątki, do których zalicza m.in. stanowisko w Konikowie, które według niego dzieli od wody odległość ok. 1 km.

Podsumowaniem XIX-wiecznych badań archeologicznych na Mazurach, w tym wschodniopruskiej części Sudowii była publikacja mapy i katalogu stanowisk archeologicznych autorstwa Emila Hollacka (1908). Opracowanie to do dziś jest cennym źródłem informacji o stanowiskach zniszczonych po dwóch wojennych nawałnicach.

Druga połowa XIX w. to również okres aktywności badawczej polskich miłośników starożytności, penetrujących wschodnią część Jaćwieży. W odróżnieniu od swoich wschodniopruskich kolegów, nie byli oni zrzeszeni w żadnym towarzystwie naukowym, a ich działalność miała charakter indywidualny.

Aleksander Połujański nie był ani archeologiem, ani kolekcjonerem starożytności, jednak to jemu zawdzięczamy pierwsze informacje na temat wczesnośredniowiecznego osadnictwa wschodniej części Jaćwieży. Ze względu na zajmowane stanowisko asesora nadleśnego w Rządzie Gubernialnym Augustowskim, odbywał liczne inspekcje terenowe, dokonując cennych obserwacji z dziedzin wykraczających poza jego służbowe kompetencje. Połujański opublikował kilka drobnych prac z zakresu przeszłości północno-zachodnich guberni ówczesnego państwa rosyjskiego (M. Engel 2001, 77–80). Niewątpliwie najbardziej wartościową pracą Połujańskiego są *Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte*, wydane jako druk zwarty w Warszawie w 1859 r. Są one rodzajem przewodnika po historii, geografii i etnografii ziem byłej guberni augustowskiej. Dzieło oparte na kwerendzie archiwalnej autora, z wykorzystaniem miejscowej tradycji i legend zawiera dużo cennego materiału, także w dziedzinie archeologii (A. Połujański 1859). Szczególną uwagę Połujański zwrócił na kompleks

osadniczy w Szurpiłach, gm. Jeleniewo, twierdząc, że większego „grodu” w tym regionie nie widział. Opis zawarty w *Wędrówkach...*, pomijając dyskusyjne interpretacje historyczne oraz ozdobniki literackie autora, zawiera wiele cennych informacji na temat stanowisk szurpilskich. Połujański przypuszczał, że gród był położony na trzech górach: Zamkowej, Kościelnej i Cmentarnej (inaczej zwanej Zamczyskiem), otoczonych „(...) w pewnej odległości trzema innymi górami, na strażnice przeznaczonymi, które wszystkie wraz z siedmiu jeziorami do tego grodu należącymi, oraz placem targowym, zajmowały przeszło milę kwadratową”. O właściwym grodzisku na Górze Zamkowej napisał: „(...) był tu zamek; jest wał ziemno-kamienny, są ślady trzech bram zamkowych, są lochy podziemne i jawne jeszcze znaki warowni. Zamek ten zbudowany był w bardzo pięknym i wielce korzystnym, pod względem obrony i sztuki wojennej, położeniu (...)”. Połujański podał informację, że podczas prac rolnych na polu ornym, znajdującym się na grodzisku znajdowane są „(...) kości ludzkie, piszczele olbrzymie, łańcuchy mosiężne z ogniów niespajanych, żelazca od strzał, lance i pieniądze starożytne”. Autor *Wędrówek...* widział również kolekcję zabytków archeologicznych należącą do właściciela pobliskiego majątku Jegłówek. W zbiorze tym miały się znajdować: „(...) szczątki zbroi z brązu i ze złota misternej roboty, „...łańcuch srebrny, pancerz i strzały żelazne, czterokończaste, tępe”. Z kolei na górze zwanej Starym Zamczyskiem, położonej na zachód od grodziska: „(...) znajdują się pod kopcami grobowymi urny gliniane; kilka tych urn ztamtąd odkopanych znaleziono na grubo odrutowanych, tak, że nie ulegały uszkodzeniu, przykrywały je ogromne płaskie kamienie”. Połujańskiemu przekazano również informację o znajdowaniu podczas prac rolnych, prowadzonych na polach należących do wsi Wodziłki, gm. Jeleniewo i Szurpiły, licznych grotów włóczni, „(...) jakby po całym hufcu zbrojnego ludu” (A. Połujański 1859, 42, 43, 129–142).

Innym grodziskom autor *Wędrówek...* nie poświęcił już tyle miejsca, wspomina jedynie obiekty w Jeglińcu, gm. Szypliszki, Rudaminie, r. Lazdijai (Urdomin, pow. Kalwaria) oraz w Rajgrodzie, gm. loco (A. Połujański 1859, 105, 106, 144, 145, 147, 148).

Za pierwszego inwentaryzatora grodzisk wschodniej Jaćwieży uważany jest Aleksander Osipowicz, sekretarz rządu gubernialnego w Suwałkach, literat

amator, współpracownik wielu pism warszawskich. Współpracował m.in. z poczytnym wówczas „Tygodnikiem Ilustrowanym”, w którym pisywał artykuły o tematyce regionalnej (K. Burek 1977, 40; M. Engel 2001, 80, 81). W tym czasopiśmie opublikował pracę pt. *Pobieżny rzut oka na niektóre zamczyska i tzw. góry sypane w okolicy Suwałk*. Artykuł Osipowicza (1867a; 1867b) jest próbą inwentaryzacji i opisu grodzisk Suwalszczyzny. Zamieszcza w nim informacje na temat grodzisk m.in. w Szurpiłach, Rajgrodzie, bezimiennym założeniu obronnym nad jeziorem Hańcza, w Rudaminie oraz w Piliakalniai, raj. Vilkaviškis (Pilokalnie, pow. Wiłkowyszki). W części swojej pracy poświęconej warowni w Rajgrodzie, oprócz podania szczegółowych danych na temat jej morfologii, Osipowicz odnotowuje fakt odnajdywania podczas osobistej prospekcji stanowiska, licznych zabytków archeologicznych (Ryc. 8). Píše m.in. o osypujących się do jeziora, podczas erozji wzgórz, na którym położone jest grodzisko, „szczątkach fundamentów, ułamkach cegieł oraz przepalonych belkach drewnianych”. Dodatkowo nad brzegiem jeziora miał znajdować „mnóstwo skorup, glinianych naczyń grubo wyrabianych (...) brązowe blaszki, kości zwierząt (...)”. Najciekawszym znaleziskiem zarejestrowanym przez Osipowicza (1867a, 57) na stanowisku w Rajgrodzie jest zachowane w całości naczynie, prawdopodobnie – sądząc z opisu – wczesnośredniowieczny puchar na pustej nóżce. Na tym grodzisku według autora artykułu miały być odnajdywane liczne fragmenty podobnych naczyń.

Podobnie jak Połujański, Osipowicz (1867a, 57, 58; 1867b, 63) najwięcej miejsca w swojej pracy poświęca kompleksowi osadniczemu w Szurpiłach. Koncentruje się przede wszystkim na opisie grodziska na Górze Zamkowej, na którym wyróżnia dwa pierścienie równoległych do siebie wałów. Na majdanie zaobserwował liczne duże głązy, pomiędzy którymi znalazł „kilka skorup i szczątki przepalonych kości ludzkich, ulewą wymyte z wnętrza ziemi”. Píše o wyorywaniu na grodzisku licznych zabytków metalowych, spośród których wymienia: „groty strzał lane, jakieś spiralne, metalowe skręty, szczątki łańcuchów (...) żelazne kowadło”. Osipowicz podaje również ciekawą informację na temat nieodnotowanej przez Połujańskiego „góry mosiężnej”, znajdującej się w pobliżu grodziska, która zawdzięczała swoją nazwę licznie odnajdywanym przez miejscową ludność „szczątkom brązowych

Ryc. 8. Grafika z widokiem grodziska w Rajgródzie, gm. loco autorstwa Kazimierza Górnickiego (A. Osipowicz 1867a)

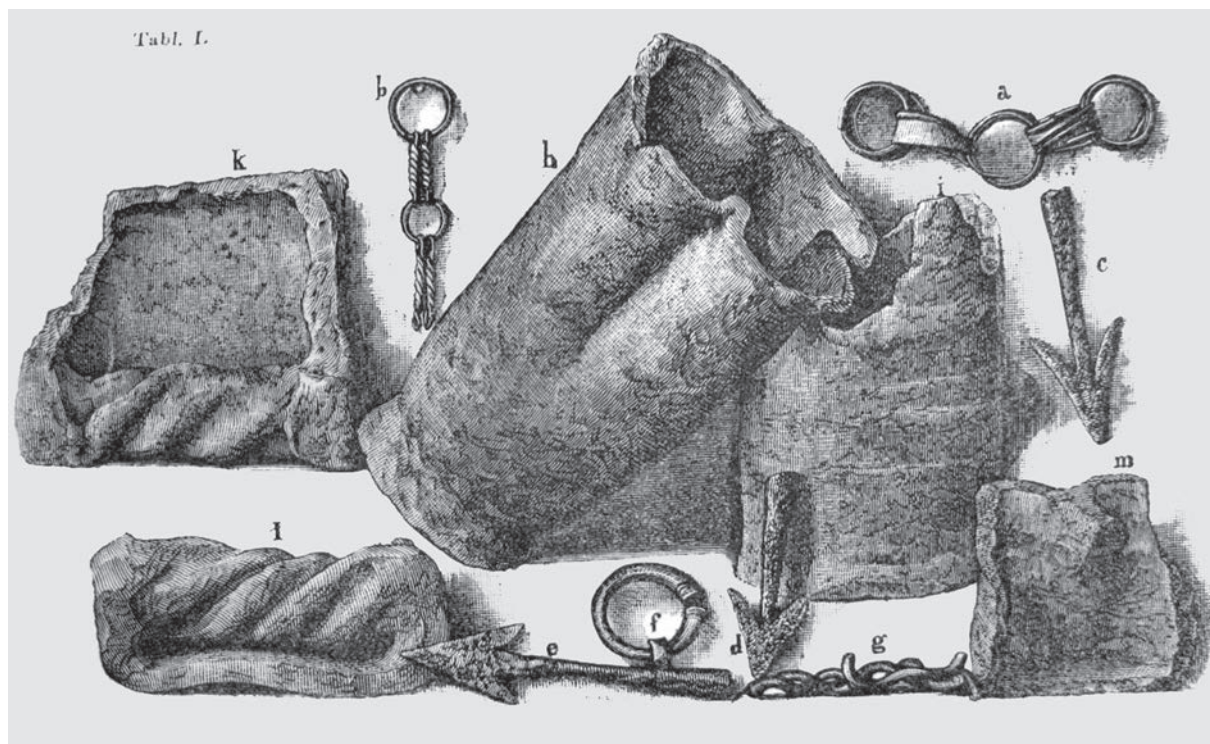
Fig. 8. View of the hillfort at Rajgród, commune Rajgród, drawn by Kazimierz Górnicki (A. Osipowicz 1867a)

rynsztunków wojennych”. Zaintrygowała go też nazwa pobliskiej wsi Targowisko, którą interpretował jako toponomastyczny ślad wczesnośredniowiecznej osady targowej.

W podsumowaniu swojej pracy Osipowicz (1867b, 63) wysuwa bardzo interesującą hipotezę o centralnej roli opisywanych grodzisk w organizacji terytorialnej lokalnych, wczesnośredniowiecznych społeczności. Usytuowanie tego typu obiektów w trudno dostępnym terenie (dodatkowo ufortyfikowanym) miało według niego na celu chronić miejsca spotkań religijnych, wiecowych, sądowych i handlowych ludności z pobliskich osad.

Najbardziej aktywnym archeologiem działającym w owym czasie na terenach wschodniej Jaćwieży był bez wątpienia Alfons Budziński, z zawodu weterynarz. Należał do licznego wówczas grona zbieraczy starożytności. Utrzymywał kontakty z czołowymi kolekcjonerami, a zarazem badaczami regionalnymi: Karolem Beyerem, Franciszkiem Sobieszczańskim, Bolesławem Podczaszyńskim. Od 1857 r. prowadził amatorskie badania archeologiczne na terenie ówczesnych guberni grodzieńskiej,

suwalskiej i łomżyńskiej. Prace wykopaliskowe poprzedzał osobistym wywiadem terenowym. Badał głównie cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów, ale interesowały go również grodziska (K. Burek 1977, 40–42; M. Engel 2001, 81, 82). W trakcie jednej z prospekcji dotarł do Szurpił, gdzie penetrował tutejszy kompleks osadniczy. Wyniki swoich obserwacji opublikował w 1871 r. w artykule pt. *Poszukiwania archeologiczne w byłej guberni augustowskiej*, wydanym w czasopiśmie „Biblioteka Warszawska”. Podobnie jak jego poprzednicy, także i on powtarza informacje o wydobywaniu z ziemi różnych przedmiotów w czasie orki. Jemu jedynemu udało się jednak kilka z tych zabytków pozyskać i opublikować ich rysunki (Ryc. 9). Były to trzy groty strzał z zadziorami, pięć połączonych ze sobą pierścionków, kabłąk i fragment kolca zapinki podkowiastej z kolbowatymi zakończeniami, dwa kółka brązowe połączone ogniwkami ze skręconego drutu, służące zapewne do przywieszania noża do pasa oraz fragment ozdoby splecionej z drutu (A. Budziński 1871, 234–235, tabl. I). Przedmioty te po długiej wędrówce trafiły

Ryc. 9. Zabytki z Szurpił pozyskane przez Alfonsa Budzińskiego (1871)

Fig. 9. Artefacts from Szurpiły obtained by Alfons Budziński (1871)

ostatecznie do kolekcji Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie⁸ (M. Engel 2001, 81).

Represje po upadku powstania styczniowego oraz stale zwiększająca się fala rusyfikacji spowodowały w latach 70. XIX w. zmniejszenie się liczby prac naukowych dotyczących osadnictwa wschodniej Jaćwieży. Wszystkie lokalne wydawnictwa ukazywały się w języku rosyjskim. W wydawanym od 1867 r. roczniku *Памятная книжка Сувальской губернии*, poza dwoma archeologicznymi artykułami Budzińskiego (1875; 1877), ukazała się praca o Szurpiłach autorstwa Michała Kirkora (1872, 93), sekretarza rządu gubernialnego i zarazem wydawcy tego czasopisma. Kirkor jednak, poza opisem wyglądu grodziska i obecną już u Osipowicza informacją o wyoraniu na jego terenie *domowego kowadła*, nie wniósł nic nowego do badań wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego (Ryc. 10).

Wraz z początkiem XX w., na ziemi pojaćwieskiej zawitała profesjonalna archeologia. W większości

przypadków badania wykopaliskowe prowadzone były metodycznie, sporządzano w ich trakcie dokumentację polową, a wyniki publikowano w czasopiśmie lub publikacjach archeologicznych. Niestety, były to przede wszystkim prace związane z okresem wpływów rzymskich, a osadnictwo wczesnośredniowieczne cieszyło się znacznie mniejszym zainteresowaniem. Tym niemniej odnotować należy, że w tym czasie przeprowadzono bardzo ważne dla badań nad tym zagadnieniem wykopaliska na cmentarzysku kurhanowym w Jasudowie koło Sopoćkiń oraz na grodzisku w Rajgrodzie.

Z pierwszym z tych stanowisk związana jest osoba Stefana Krukowskiego, archeologa i wybitnego znawcy krzemieniarstwa prehistorycznego. Mając zaledwie 18 lat, we wrześniu 1908 r. został wydelegowany przez redakcję „Światowita” do przeprowadzenia badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym w Jasudowie pod Sopoćkiniami (obecnie Jasudava, r. Grodzenski / Ясудава, р. Гродзенскі). Stanowisko to było już wcześniej amatorsko rozkopywane, a niektóre kurhany zostały uszkodzone przez orkę, dlatego wykopaliska te miały charakter ratowniczy. Krukowskiemu udało się zbadać

8 Zbiory Działu Archeologii Bałtów (DAB) PMA: nr inw. PMA/V/5458, nr kat. 2-6.

Ryc. 10. Grafika z widokiem grodziska w Szurpiłach autorstwa Kazimierza Górnickiego (M. Kirkor 1872)

Fig. 10. View of the hillfort at Szurpiły drawn by Kazimierz Górnicki (M. Kirkor 1872)

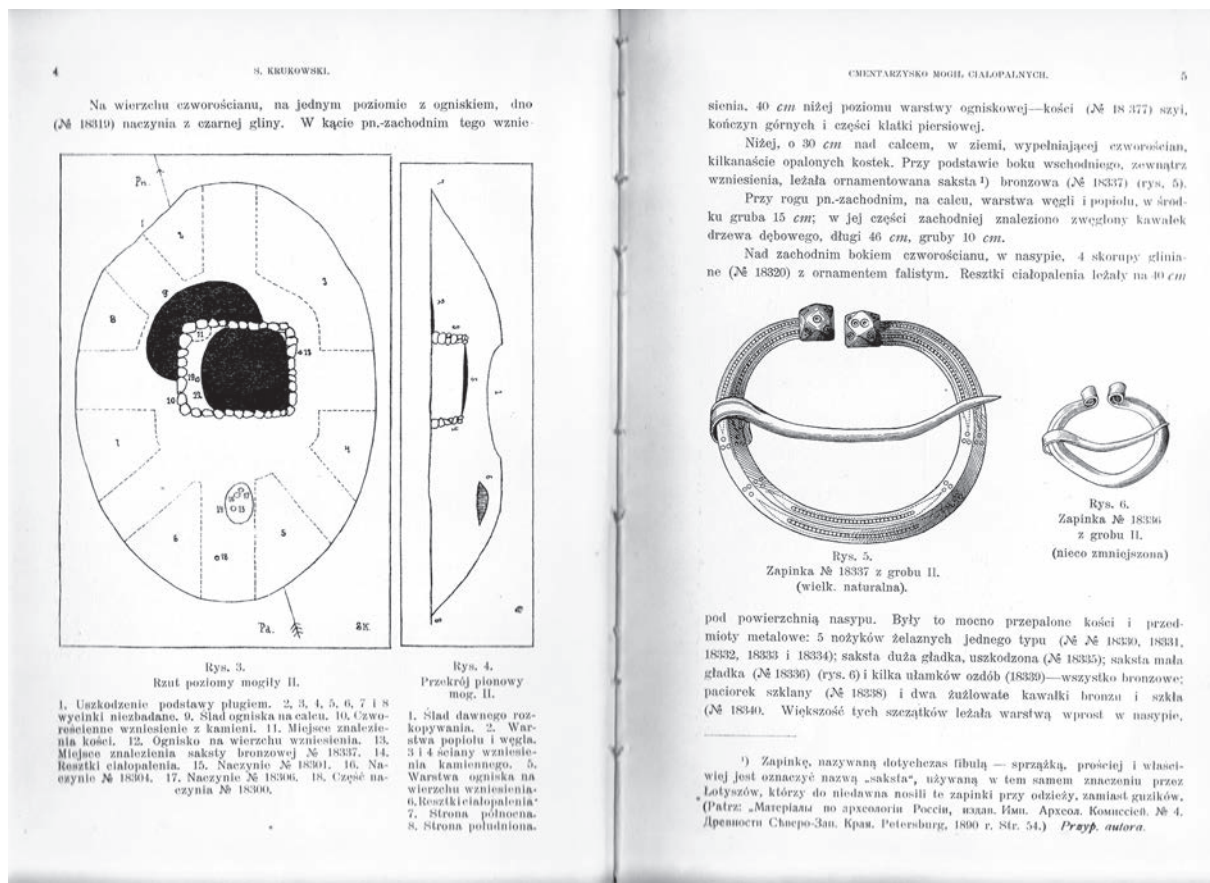
15 kurhanów oraz pozyskać nieco materiału zabytkowego z powierzchni niszczonego cmentarzyska (Ryc. 11). W opublikowanym trzy lata później sprawozdaniu badacz zamieścił schematyczne rysunki planów i profili kurhanów oraz ich dokładne opisy z wyszczególnieniem znalezionych w nich zabytków⁹. Oprócz grobów ciałałalnych usytuowanych w płaszczach kurhanów, pod ich nasypami Krukowski odkrył pozostałości stosów pogrzebowych wraz z różnymi konstrukcjami kamiennymi. Ponadto z badań tych pochodzi liczny materiał zabytkowy, przede wszystkim naczynia gliniane i ich

fragmenty, ozdoby metalowe i szklane oraz żelazne narzędzia i elementy uzbrojenia (S. Krukowski 1911; J. Andrzejowski *et alii* 2005, 129–139). Oprócz sprawozdania z badań cmentarzyska, Krukowski (1911, 2) zamieścił informację o pobliskiej górze, nazywanej przez miejscowych Wieża, która była według niego ufortyfikowana.

Z perspektywy czasu można byłoby mieć zastrzeżenia do metodyki przeprowadzenia tych badań¹⁰, jednak takie walory publikacji, jak duża szczegółowość opisów sytuacji stratygraficznej, poprawna terminologia archeologiczna czy klarowny inwentarz zabytków, stawiają pracę Krukowskiego w jednym rzędzie z czołowymi publikacjami europejskimi tego okresu.

9 Wszystkie zabytki z Jasudowa zasilily kolekcję, powołanego we wrześniu 1908 r. w gmachu Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie, Muzeum Przedhistorycznego Erazma Majewskiego (Muzeum Przedhistoryczne 1911; Katalog treściwy 1911, 141). Obecnie znajdują się w zbiorach DAB PMA: nr inw. PMA/V/1162, nr kat. 1–126.

10 Np. częściowe tylko przekopanie niektórych kurhanów, wybieranie tylko niektórych zabytków, itp.

Ryc. 11. Plan i zabytki z grobu II z cmentarzyska w Jasudowie (S. Krukowski 1911)

Fig. 11. Plan and contents of grave II from the cemetery at Jasudowo (S. Krukowski 1911)

W odróżnieniu od publikacji cmentarzyska w Jasudowie, wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Rajgradzie zaprezentowane zostały jedynie w formie sprawozdania, w którym większy nacisk położono na opis obiektu i jego historię niż na kwestie czysto archeologiczne. Autorem tego artykułu zamieszczonego w księdze pamiątkowej A. Bezenbergera, był niemiecki archeolog Bruno Ehrlich (1921). Podczas I wojny światowej, jako dowódca kompanii Landsturmu operował w rejonie Zawady Elckie, gm. Stare Juchy (Sawadden, Kr. Lyck), Gorczyce, Rajgród. To ostatnie miejsce na tyle go zainteresowało, że po wyparciu Rosjan, zwrócił się z prośbą do dowódcy garnizonu rajgradzkiego o pozwolenie na przeprowadzenie badań grodziska. Otrzymał je, w sierpniu 1916 r. Ehrlich rozpoznał stanowisko wykopami sondażowymi oraz przy pomocy wierceń wykonanych świdrem geologicznym. W jego zachodniej części odkrył fundamenty budowli XVI-wiecznej, która w znacznym stopniu zniszczyła warstwy zwią-

zane z funkcjonowaniem wczesnośredniowiecznego obiektu obronnego. Pomimo tego, niemiecki badacz w kilku miejscach stanowiska znalazł liczne fragmenty naczyń z tego okresu, m.in. zdobionych stempekami. Na podstawie materiału ceramicznego wydzielił dodatkowo fazy z wczesnej epoki żelaza oraz późnego średniowiecza. Niestety, artykuł Ehrlicha jest bardzo lakoniczny i nie pozwala na rekonstrukcję i dokładną lokalizację miejsc przez niego przebadanych. Tym niemniej warty odnotowania jest fakt, że jest to pierwszy przypadek przeprowadzenia profesjonalnych prac wykopaliskowych na jaćwieskim grodzisku.

W 1920 r., już po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, powstało w Warszawie Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Archeologicznych, instytucja, która miała roztaczać profesjonalną opiekę nad obiektami archeologicznymi oraz prowadzić własne badania wykopaliskowe. Obszar Polski podzielono na siedem okręgów archeologicznych,

kierowanych przez konserwatorów (K. Burek 1977, 57, D. Piotrowska 2003, 14).

Jednym z nich był wybitny archeolog i mediewista Roman Jakimowicz, od 1924 r. kierownik Grona, któremu podlegał okręg warszawski, w tym województwo białostockie (Ryc. 12). Prowadził on intensywną działalność terenową, polegającą przede wszystkim na objazdach weryfikacyjnych po stanowiskach archeologicznych. Raporty z tych podróży publikował jako coroczne sprawozdania konserwatorskie w organie Grona – „Wiadomościach Archeologicznych”. Efektem tych odbywanych na rowerze, czasochłonych penetracji, była duża liczba nowo odkrytych lub zweryfikowanych grodzisk, osad i cmentarzysk. Jakimowicz przekazywał o nich zwięzłe informacje opisowe i topograficzne, które często ilustrował doskonałymi zdjęciami oraz odręcznymi szkicami planów obiektów przestrzennych (K. Burek 1977, 57, 58). Szczególnie interesowały go grodziska wczesnośredniowieczne, dlatego zwrócił uwagę na tego typu obiekty m.in. na terenach pojaćwieskich. W 1922 r. badacz ten dokładnie spenetrował obszar pomiędzy dorzeczem Narwi i Biebrzy, odkrywając grodziska w miejscowości Zamczysk, gm. Sokółka, Milewszczyzna i Aulakowszczyzna, gm. Czarna Białostocka, Grodzisk, gm. Suchowola i Grodziszczany, gm. Dąbrowa Białostocka oraz cmentarzyska w Jasionowej Dolinie i Teolinie, gm. Janów, oraz Okopach oraz Jatwiezi Małej, gm. Suchowola. Większość tych stanowisk dokładnie opisał w opublikowanym sprawozdaniu, zamieszczając szczegółowe, choć odręcznie naszkicowane plany grodzisk, wraz z ich profilami oraz plan cmentarzyska kurhanowego w Jasionowej Dolinie (R. Jakimowicz 1923, 208–215). W przypadku obiektów obronnych, Jakimowicza bardzo interesowała topografia terenu, na którym się znajdowały, oraz stopień ich zniszczenia. Analizował również konstrukcje tych założeń obronnych, zwracając uwagę na zasięg wałów, obecność fosy czy przejścia bramne. Szukał powierzchniowo warstw kulturowych, obiektów oraz zabytków ruchomych. W sprawozdaniu zwrócił uwagę na rowy oddzielające majdan od wałów we wszystkich wyżej wymienionych grodziskach. Stwierdził, że w każdym przypadku były one połączone z bramą niewielką, wąską groblą – nasypem (R. Jakimowicz 1923, 209–211, 214, 215).

W 1928 r. decyzją Rady Ministrów RP Grono zakończyło swoją działalność. Jego kompetencje przejęło nowo powołane Państwowe Muzeum

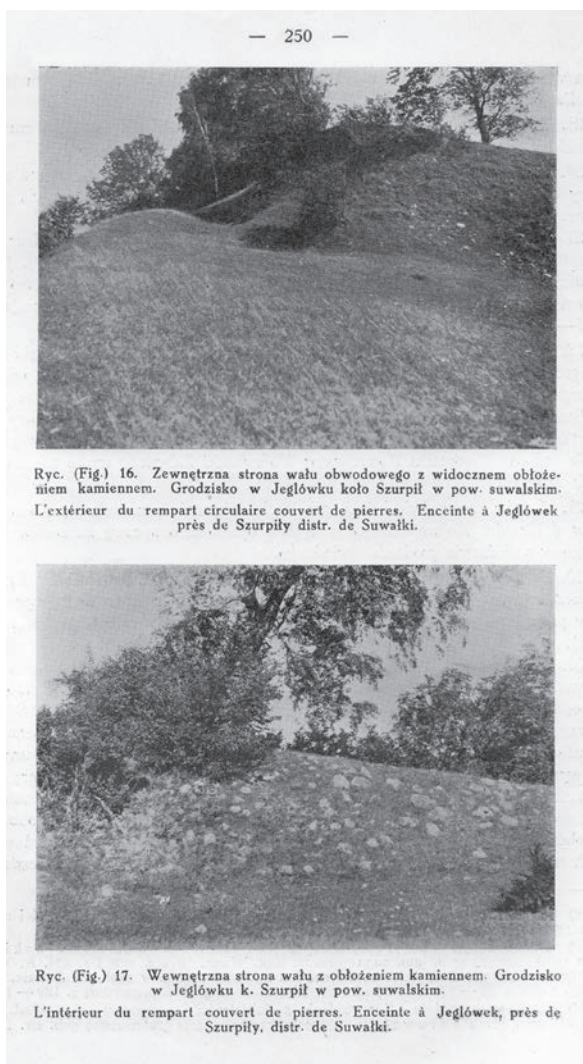

Ryc. 12. Roman Jakimowicz (1889–1951). Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego

Fig. 12. Roman Jakimowicz (1889–1951). From the Archive of the State Archaeological Museum

Archeologiczne w Warszawie (R. Jakimowicz 1935, 232, 233). Tuż przed wyborem na stanowisko dyrektora PMA, Roman Jakimowicz odbył swój ostatni konserwatorski objazd terenowy. Ważną częścią tej weryfikacji była wizyta na Suwalszczyźnie i prace wykopaliskowe na cmentarzyskach kurhanowych z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów w Prudziškach i Suchodołach, gm. Jeleniewo (R. Jakimowicz 1935, 246, 247). Przyszły dyrektor penetrował również kompleks osadniczy w Szurpiłach, rejestrując tu m.in. cztery cmentarzyska kurhanowe z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów i wizytując grodzisko na Zamkowej Górze¹¹. Obok krótkiego opisu, badacz opublikował dwa, wysokiej jakości zdjęcia strony wewnętrznej i zewnętrznej wału grodziska, na których wyraźnie

11 Stanowisko to figuruje w opublikowanym raporcie Jakimowicza pod nazwą Jęglówek (R. Jakimowicz 1935, 249).

Ryc. 13. Zdjęcia wału grodziska w Szurpiłach opublikowane przez Romana Jakimowicza (1935)

Fig. 13. Photographs of the hillfort rampart at Szurpiły published by Roman Jakimowicz (1935)

widać jego kamienne licowanie (Ryc. 13; R. Jakimowicz 1935, 249, ryc. 16, 17).

Lata 20. i 30. ubiegłego stulecia to okres profesjonalnych badań archeologów wschodniopruskich nad problematyką wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego. Po raz pierwszy rejestracja stanowisk archeologicznych objęła wtedy, obok grodzisk i cmentarzysk, również osady, czego efektem był pełniejszy obraz zjawisk osadniczych na terytorium zachodniej części ziem sudowskich.

W 1926 r. przewodniczącym „Altertums-gesellschaft Prussia” został Wilhelm Gaerte, filolog klasyczny, archeolog i germanista, który doprowadził do gruntownej zmiany kierunku działalności

Towarzystwa. Prussia-Museum, którego dyrektorem został w 1925 r., przekształcono z muzeum wyłącznie archeologicznego w placówkę zajmującą się tzw. *Landeskunde*, w której rozbudowano dział etnograficzny. Pomimo dużej aktywności terenowej Gaertego i jego współpracowników, z czasopisma Towarzystwa¹² znikają wówczas publikacje materiałowe, a analityczne opracowania archeologiczne stały się bardzo rzadkie. Sam przewodniczący „Altertums-gesellschaft Prussia” nie opracował i nie opublikował żadnego z badanych przez siebie stanowisk archeologicznych, w tym także z terenów wczesnośredniowiecznej Sudowii (W. Nowakowski 1995, 12, 13). Sondażowe i powierzchniowe badania m.in. cmentarzyska w Babkach /Żelazkach, gm. Gołdap (Babken /Szielasken, Kr. Goldap) oraz osad w Lepakach Wielkich, gm. Elk (Lepacken, Kr. Lyck) i Dybowie zostały jedynie odnotowane w literaturze (W. Gaerte 1933, 13; W. Gaerte, M. Toschke 1927, 297, 298). Największym dziełem Gaertego był wydany w 1929 r. podręcznik archeologiczny *Ur-geschichte Ostpreussens*. Główną zaletą tego dzieła jest zawarty w nim materiał ilustracyjny¹³. Autor zamieścił tu rysunki strzemięcia z cmentarzyska w Deguciach i głowicy buławy z miejscowości Stożne, gm. Kowale Oleckie (Stooszen, Kr. Oletzko), zdjęcia grodziska w Rogalach (Ryc. 14), baby kamiennej z Jelitek, gm. Wieliczki (Jelitken, Kr. Oletzko) oraz skarbu ze Skomętna Wielkiego, gm. Kalinowo (Skomentnen, Kr. Lyck) (W. Gaerte 1929, tabl. XVe, XVIc, ryc. 280c, 285, 288).

Niewątpliwą zasługą Gaertego dla archeologii byłych Prus Wschodnich, w tym także dla badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem jaćwieskim, było stworzenie sieci lokalnych informatorów-korrespondentów, którzy na bieżąco przekazywali mu wiadomości o nowych stanowiskach i znaleziskach archeologicznych. Sam, będąc w latach 1922–1924 nauczycielem gimnazjalnym, potrafił zachęcić liczne grono prowincjonalnych pedagogów do współpracy w dziedzinie konserwacji i ochrony obiektów archeologicznych, znajdujących się na ich terenie

12 W 1927 r. czasopismo zmieniło nazwę na „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz, (W. Nowakowski 1995, 13).

13 Poważnym uchybieniem autora jest brak w podpisach pod ilustracjami zabytków informacji na temat obiektów i zespołów, z których pochodziły (W. Gaerte 1929).

Ryc. 14. Zdjęcie grodziska w Rogalach wykonane przez Carla Engla (W. Gaerte 1929)

Fig. 14. Hillfort at Rogale photographed by Carl Engel (W. Gaerte 1929)

(W. Nowakowski 1995, 12). To przede wszystkim dzięki ich pracy, zlokalizowano kilkadziesiąt osad wczesnośredniowiecznych, które do tej pory nie cieszyły się zainteresowaniem profesjonalnych archeologów wschodniopruskich. Najbardziej ambitni nauczyciele prowadzili, za wiedzą i zgodą dyrektora Prussia-Museum, własne, zazwyczaj sondażowe badania wykopaliskowe, często publikując ich wyniki w lokalnej prasie.

W kontekście badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem jaćwieskim na szczególną uwagę zasługują dwaj archeolodzy-amatorzy, Fritz Grigat i Adolf Pogoda. Pierwszy z nich był w latach 1918–1928 nauczycielem w szkole jednoklasowej w Gębאלce, gm. Pozezdrze (Gembalken, Kr. Angerburg). Obok pracy pedagogicznej, aktywnie działał na niwie archeologicznej, inwentaryzując i opisując stanowiska i obiekty z terenu b. Kreis Angerburg (dziś Węgorzewo). Wyniki swoich prac i studiów na temat pradziejów tego regionu opublikował w dwóch syntetycznych pracach: *Aus grauer Vorzeit. Prähistorisches aus dem Mauerseegebiet* oraz *Besiedlung des*

Mauerseegebiets im Rahmen der Kolonisation Ostpreussens (F. Grigat 1927; 1930). Szczególnie cenne są informacje na temat tzw. *Scherbenplätze*. Określenia tego Grigat używał w odniesieniu do znalezisk osad wczesnośredniowiecznych, których na swoim terenie zarejestrował kilkanaście. Niektóre z nich można łączyć z osadnictwem jaćwieskim, m.in. osady w Więckach, gm. Budry (Wensken, Kr. Angerburg), Piłakach Małych, gm. Budry (Pillacken, Kr. Angerburg), Górach, gm. Budry (Gurren, Kr. Angerburg), w Dąbrówce Polskiej, gm. Banie Mazurskie (Polnisch Dombrowken, Kr. Angerburg), w Dłużcu, gm. Węgorzewo (Langbrück, Kr. Angerburg), dwie osady w Radziejach, gm. Węgorzewo (Rosengarten, Kr. Angerburg) oraz trzy osady w Dobie, gm. Giżycko (Doben, Kr. Angerburg) (F. Grigat 1927, 93, 94; 1930, 28). Na niektórych z tych stanowisk Grigat przeprowadził, krótkie, sondażowe wykopaliska. W przypadku osady w Piłakach Małych badania te miały charakter ratowniczy, ponieważ odkryto ją podczas wkopywania fundamentów pod budynek gospodarczy na terenie prywatnej posesji. Natknięto się wówczas na

prostokątną w planie dużych rozmiarów jamę, wypełnioną warstwą kulturową. W wypełniku obiektu znaleziono palenisko zbudowane z kamieni, z fragmentami zwęglonego drewna w środku. Zachowana nieregularna warstwa polepy oraz fragmenty spalonej konstrukcji drewnianej ścian świadczyły o mieszkalnym charakterze obiektu. Materiał zabytkowy stanowiły liczne fragmenty w większości obtaczanych na kole garncarskim naczyń. Ceramika o barwie czerwonej, czarnej i szarej w dużej części była silnie przepalona. Z fragmentów charakterystycznych Grigat odnotował znaleziska uch i pokrywek. Całość materiału ceramicznego datował na XIII–XIV w. i porównywał do naczyń znajdujących na grodziskach wczesnośredniowiecznych (F. Grigat 1927, 93, 94; 1930, 28).

Równie aktywnym archeologiem-amatorem był Adolf Pogoda, nauczyciel gimnazjum w Ełku, podobnie jak Grigat współpracownik Prussia-Museum i społeczny konserwator zabytków. Działał na terenie b. Kreis Lyck (dzisiaj Ełk), a wyniki swoich prac publikował w popularnonaukowej prasie lokalnej, m.in. w olsztyńskim miesięczniku krajoznawczym „Unsere Heimat” oraz w „Unser Masurenland”, comiesięcznym ilustrowanym dodatku do dziennika „Lycker Zeitung” (W. Nowakowski 1995, 14). Problematyka osadnictwa jaćwieskiego bardzo interesowała Pogodę, dlatego w notatkach i krótkich artykułach, których był autorem, najwięcej informacji dotyczy grodzisk i osad wczesnośredniowiecznych. Penetrował obiekty obronne m.in. w Bajtkowie, Rogalach, Węźewie, Wierzbowie oraz w Dąbrowskich, gm. Prostki (Eichensee, Kr. Lyck) (A. Pogoda 1929, 19, 20; 1935, 59; 1936, 69). W tej ostatniej miejscowości Pogoda zweryfikował wykopaliskowo grodzisko, które według miejscowej tradycji miało być pozostałościami szaniec z okresu bitwy pod Prostkami, gm. loco w 1656 r. W pobliżu jego wałów znalazł fragmenty naczyń glinianych z okresu wczesnego średniowiecza i tak wydatował całe stanowisko. W przekopie przez wał ziemny nie stwierdził żadnych konstrukcji drewnianych i kamiennych, ale jak zauważył, część wału została zniszczona przez procesy erozyjne (A. Pogoda 1931a, 44). Nauczyciel z Ełku przeprowadził również powierzchniowe i sondażowe badania osad w Mąkach (Monken, Kr. Lyck), w miejscowości Szarek (Sarken, Kr. Lyck), w Mołdziach (Moldzien, Kr. Lyck) oraz w Nowej Wsi Ełckiej (Neuendorf, Kr. Lyck), gm. Ełk (A. Pogoda 1931b, 340; 1931c, 44). Na szczególną uwagę zasługują

dwa pierwsze stanowiska, ponieważ znaleziono na nich ślady wytopu żelaza. Przy budowie domu na terenie jednego z gospodarstw w Mąkach natrafiono na zarys wykonanej z gliny (polepy) podłogi dużego obiektu, na której znaleziono dużą liczbę żelaznych żużli i fragmentów wczesnośredniowiecznych naczyń glinianych. Z opisu Pogody jednoznacznie wynika, że duże kawałki żużla, w kształcie przypominające garnki, to pozostałości dymarek do wytopu żelaza. W odległości ok. 3 km od tego znaleziska, w miejscowości Szarek, podczas uprawy roli odkryto owalne palenisko o wymiarach 3,25×2,20 m, wypełnione czarną, przepaloną ziemią z polepą. Jama obiektu o miąższości ok. 80 cm na dnie wyłożona była kamieniami, popękany mi na skutek działania ognia. Na tym bruku Pogoda znalazł dużą liczbę żużli, podobnych do odkrytych na stanowisku w Mąkach, oraz fragmenty naczyń glinianych, zdobionych motywem dookólnych żłobków i linii falistych. W sąsiedztwie obiektu zalegało wiele żużli żelaznych, a w najbliższej okolicy znajdowały się złoża rudy darniowej. W odległości 17 m od paleniska badacz odkrył ślady budynku mieszkalnego o wymiarach 9,10×4,80 m. W wypełniku obiektu znajdowały się fragmenty ceramiki, podobne do naczyń z paleniska, oraz ułamki garnków średniowiecznych. Na podstawie tego ostatniego znaleziska Pogoda (1931b, 340) wysunął hipotezę, że wytopem żelaza zajmowali się tu również średniowieczni potomkowie Sudowów.

Zasługi obu wyżej opisanych badaczy-amatorów dla poszerzenia bazy źródłowej dotyczącej wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego są nie do przecenienia, jednak najwięcej informacji w tej dziedzinie dostarczył inny współpracownik Gaertego, w latach 1929–1934 asystent naukowy Prussia-Museum, Carl Friedrich Wilhelm Engel (Ryc. 15). Pochodzący z Magdeburga, późniejszy profesor Instytutu im. J. G. Herdera w Rydze oraz rektor Uniwersytetu w Gryfii (Greiswald) był bez wątpienia jednym z najwybitniejszych archeologów bałtyjskich. W ciągu zaledwie 6-letniej działalności w Królewcu przeprowadził badania wykopaliskowe (ratownicze i planowe) na kilkudziesięciu stanowiskach archeologicznych z terenu całych Prus Wschodnich. Wypełniając powierzone mu przez Gaertego zadanie ochrony i konserwacji zabytków archeologicznych, odbywał liczne objazdy terenowe, podczas których weryfikował informacje na temat stanowisk, na niektórych z nich dokonywał szczegółowych pomiarów i szkiców sytuacyjnych, fotografował i typował do

badania wykopaliskowych (W. Nowakowski 1995, 13, 14; M. J. Hoffmann 2000).

Swoją działalnością objął także dawne terytorium sudowskie, które w swoim podziale kulturowym ziem bałtyjskich wydzielił jako grupę wschodniomazurską (C. Engel 1933, 276–278). Engel odnotował tu cały szereg grodzisk, osad i cmentarzysk wczesnośredniowiecznych, w sposób istotny uzupełniając mapę stanowisk osadniczych z tego okresu. Szczególnie ważne są jego informacje na temat grodzisk, na których szukał konkretnych śladów świadczących o antropogenicznym i obronnym charakterze tych miejsc. Na zweryfikowanym pozytywnie stanowisku, wykonywał szkice sytuacyjne i pomiarowe, fotografował i poszukiwał powierzchniowo materiału zabytkowego. Niemiecki badacz penetrował w ten sposób grodziska m.in. w Dobie, gm. Giżycko, Perłach (Perlswalde, kr. Angerburg), Sztynorcie (Gross Steinort, Kr. Angerburg), Tarławkach (Taberlack, Kr. Angerburg), Węgielsztynie (Engelstein, Kr. Angerburg), gm. Węgorzewo, Grodzisku, gm. Banie Mazurskie, Orlińcu, gm. Dubeninki (Adlersfelde, Kr. Goldap), Konikowie, b. Pellkawen¹⁴, Smirnovie, b. Texeln, Bajtkowie, Golubkach, gm. Kalinowo (Gollupken, Kr. Lyck), Gorłótku, gm. Stare Juchy (Gorlowken, Kr. Lyck), Mrozach Małych, gm. Ełk (Klein Mrosen, Kr. Lyck), Krzywych, gm. Prostki (Krzywen, Kr. Lyck), w miejscowości Lega, gm. Ełk (Leegen, Kr. Lyck), w Nowych Juchach (Neu Jucha, Kr. Lyck), Starych Juchach (Alt Jucha, Kr. Lyck), Rogalach, Ropelach (Ropehlen, Kr. Lyck), gm. Ełk, Szeligach, gm. Ełk (Seliggen, Kr. Lyck), Żydach, gm. Kalinowo (Sieden, Kr. Lyck), Talusach, gm. Ełk (Thalusen, Kr. Lyck), Wierzbowie, Dąbrowskich/Pieńkach, Drozdowie, gm. Kowale Oleckie (Drozdowen, Kr. Oletzko), Dybowie, Mieruniszkach, Wężewie, Białej Piskiej (Bialla, Kr. Johannisberg) oraz Okartowie, nad jeziorem Tyrkło. Informacje o tych stanowiskach, zawarł w formie katalogu w nieopublikowanej pracy *Burgwälle Ostpreussen* (Kartoteka R. Grenza). W krótkich opisach zwracał uwagę na obecność na obiektach obronnych wałów i rowów, oddzielających je od majdanu. W niektórych przypadkach pisał o możliwości istnienia wieży obronnej wzniesionej na wywyższonym majdanie. Na grodzisku Kosmata

Ryc. 15. Carl Engel (1895-1947). Archiwum Universität Greifswald

Fig. 15. Carl Engel (1895-1947). From the Archive of Universität Greifswald

Góra w Mieruniszkach, niszczonej przez wybierranie piasku, w odsłoniętym profilu zarejestrował nieckowatą jamę wypełnioną czarną ziemią i kamieniami. Do krótkiego raportu o stanowisku, dołączył rysunek planu grodziska (Ryc. 16) i zdjęcie wspomnianej jamy (Kartoteka R. Grenza).

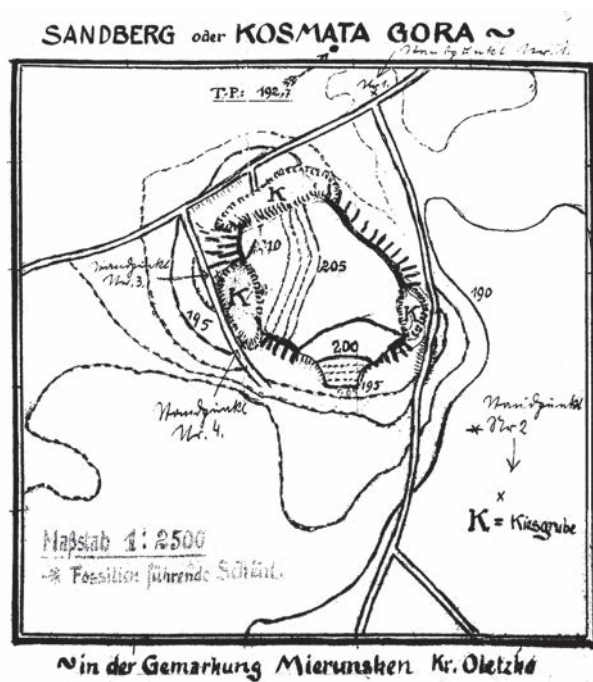
Engel prowadził również sondażowe badania wykopaliskowe na grodziskach, m.in. w Dybowie. W końcu czerwca 1932 r. kierował tu jednorodnymi pracami, otwierając wykopy na majdanie i na wale grodziska. W wykopie usytuowanym w części centralnej majdanu, eksplorowano 25–40-centymetrową warstwę próchnicy, przemieszanej z węglami drzewnymi, w której znaleziono liczne przepalone kości ludzkie i fragmenty ręcznie lepionej ceramiki. We wschodniej części wykopu odkryto nieckowatą jamę o szerokości ok. 150 cm i miąższości ok. 80 cm, wypełnioną czarną ziemią. W zachodniej części grodziska dokonano głębokiego wkopu w celu uchwycenia pozostałości konstrukcji wału. Pod 35-centymetrową

¹⁴ Miejscowość położona na terenie Puszczy Rominckiej w powiecie gołdapskim, dziś już nie istnieje.

warstwą humusu odsłonięto warstwę polepy, będącej prawdopodobnie wyklejeniem konstrukcji drewnianej, której resztki zalegały pod spodem. Niżej, przedzielone warstwą jasnego piasku oraz warstwą popiołu, znajdowały się analogiczne pozostałości w postaci węgla i belek drewnianych, przykrytych przepaloną gliną. Cała konstrukcja wału osadzona była na warstwie szarego pierwotnego humusu. Podczas eksploracji tego niewielkiego wkopu na wale znaleziono kilka fragmentów ręcznie lepionych naczyń. Obok badań terenowych Engel (1939a, 98–104) prowadził szczegółowe obserwacje grodziska i jego bezpośredniej okolicy. W sprawozdaniu z wykopalisk w Dybowie, zawarł m.in. informacje na temat stawu (*alte Zisterne*) we wschodniej części majdanu oraz kamiennego wału, rozciągniętego pomiędzy jeziorami Długim i Grodziskim, broniącego dostępu do grodziska od strony wschodniej.

Wizytując grodziska jaćwieskie, niemiecki archeolog penetrował teren wokół nich, w poszukiwaniu śladów zaplecza osadniczego. W październiku 1929 r. podczas pomiarów grodziska w Konikowie odkrył u jego południowego podnóża osadę, znajdując w kretowinach ceramikę wczesnośredniowieczną. Natomiast kilkaset metrów na wschód od tych stanowisk, po drugiej stronie drogi prowadzącej do Gołdapi, miało się według niego znajdować cmentarzisko wczesnośredniowieczne (Kartoteka R. Grenza). W zachowanych notatnikach Engla można znaleźć krótkie informacje na temat znalezisk ceramiki osadowej, odnotowanych przez niego podczas kwerend zbiorów muzealnych Prus Wschodnich. Dzięki tym zapiskom, wiadomo o istnieniu osad wczesnośredniowiecznych w Rożyńsku, gm. Ełk (Rosenheide, Kr. Lyck), w Kopijkach, gm. Prostki (Goldenau, Kr. Lyck), w Lepakach Wielkich, w Mołdziach, w Mąkach, w Nowej Wsi Ełckiej, gm. Ełk, w Orzechowie, gm. Stare Juchy (Orzechowen, Kr. Lyck), w Doliwach, gm. Olecko (Doliwen, Kr. Oletzko), w Mieruniszkach i w Maciejowiętach, gm. Dubeninki (Matznorkehmen, Kr. Goldap) (Kartoteka R. Grenza).

Carl Engel jako pierwszy badacz zebrał rozproszone w literaturze i magazynach muzealnych informacje na temat nielicznych wczesnośredniowiecznych cmentarzysk jaćwieskich. W swoich artykułach i notatkach zawarł opisy, zdjęcia i rysunki części zabytków, wchodzących w skład inwentarzy grobowych. Dzięki temu przywrócił do obiegu naukowego badane w XIX i na początku XX w. nekropole wczesnośrednio-

Ryc. 16. Plan grodziska w Mieruniszkach, gm. Filipów autorstwa Carla Engla. Kartoteka Rudolfa Grenza

Fig. 16. Plan of the hillfort at Mieruniszki, commune Filipów, drawn by Carl Engel. From Rudolf Grenz's files

wieczne w Deguciach, Staczach i Żytkiejmach i w Babkach-Żelazkach, z których zabytki nigdy wcześniej nie zostały opublikowane. Engel wiązał te stanowiska z kręgiem sambijsko-natangijskim, z cmentarzyskami typu *Aschenplatz* (Stacze), cmentarzyskami z grobami jamowymi (Degucie, Żytkiejmy) oraz pochówkami końskimi (Babki-Żelazki) (C. Engel 1939b, 54, 55).

Skrupulatna kwerenda muzealna pozwoliła mu również wyodrębnić wczesnośredniowieczne zespoły grobowe z cmentarzysk datowanych dotąd na okres wpływów rzymskich oraz okres wędrówek ludów. Mowa tu m.in. o stanowisku w Dobie, gdzie oprócz pochówków z fazy C okresu wpływów rzymskich miał się znajdować grób ciałopalny ze schyłkowej fazy wczesnego średniowiecza oraz o stanowisku w Sztynorcie, na którym pośród grobów wcześniejszych znaleziono fragmenty ceramiki z XIII/XIV w. (Kartoteka R. Grenza). Podobna sytuacja dotyczy dużego cmentarzyska w Lisach, gm. Banie Mazurskie (Lyssen, Kr. Goldap). Engel przypuszczał, że delikatną żelazną sprzączkę do pasa pochodzącą z grobu 103 można uważać za zabytek wczesnośredniowieczny (Kartoteka R. Grenza). Wśród zabytków znalezionych na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich w Zdedach, gm. Ełk (Sdeden,

Ryc. 17. Skarb ze Skomętna Wielkiego, gm. Kalinowo (C. Engel 1931c)

Fig. 17. Hoard from Skomętno Wielkie, commune Kalinowo (C. Engel 1931c)

Kr. Lyck) wyróżnił wędzidło, płaską, żelazną sprzączkę oraz fragmenty naczyń zdobionych motywem stempelków, które datował na XI–XIII w. (Kartoteka R. Grenza). Przeglądając fragmenty naczyń odkryte na cmentarzysku ciałopalnych grobów jamowych z okresu wędrowek ludów w Starych Gutach, gm. Pisz (Gutten, Kr. Johannisburg), Engel natknął się na ceramikę późniejszą, wczesnośredniowieczną (Kartoteka R. Grenza). Dużo materiału zabytkowego z tego okresu miało też pochodzić z cmentarzyska położonego nad jeziorem Śniardwy w Zdorach, gm. Pisz (Sdorren, Kr. Johannisburg). W ciałopalnych grobach jamowych znaleziono m.in. małą brązową zapinkę podkowiastą *mit Stollenenden* i delikatną sprzączkę brązową (grób 41), nóż żelazny i małą brązową zapinkę podkowiastą *mit Rollenenden* (grób 123), prostokątną zapinkę blachowatą (grób 64) oraz brązowe sprzączki do pasa (znaleziska luźne)¹⁵.

Z kolei w Płocicznie, gm. Ełk, (Plotzitznen, Kr. Lyck) wśród grobów z okresu wpływów rzymskich odkryto jamowy pochówek kobiecy, w którym obok fragmentów naczyń glinianych z ornamentem żłobków dookólnych i stempelków znajdowała się srebrna lunula oraz ciężarki tkackie (Kartoteka R. Grenza; C. Engel 1931b, 10; 1939b, 54, 55).

W 1931 r. Carl Engel (1931c, 68–87) na łamach „Prussii” opublikował artykuł poświęcony dwóm wczesnośredniowiecznym skarbowi srebrnym ze Skomętna Wielkiego oraz z miejscowości Geliogaliai, raj. Molėtai na Litwie. Obydwa depozyty ozdób srebrnych były o tyle nietypowe, że występowały w kontekście znalezisk ewidentnie grobowych. W pierwszym przypadku zabytki znajdowały się w niewielkiej jamie, nieckowatej w profilu, o średnicy ok. 30 cm i o miąższości ok. 25 cm. Dwa naramienniki ze skręconych drutów, dwie duże zapinki z zoomorficznymi zakończeniami oraz kolia złożona z 17 paciorków srebrnych i zawieszek krzyżowych znalezione zostały w niewielkim naczyniu brązowym oraz częściowo poza nim (Ryc. 17). Według znalazcy,

15 Anna Bitner Wróblewska datuje zabytki z grobów 41 i 123 na późny okres wędrowek ludów (2011, 552, 554, 555).

właściciela pola buraków, na którym wykopano skarb, obok ozdób w naczyniu miały znajdować się przepalone kości ludzkie. Brązowy kociołek przykryty był pokrywką (prawdopodobnie drewnianą) oraz dodatkowo dużym, płaskim kamieniem. Engel datował znalezisko na XIII w. i interpretował je jako pochówek księżniczki, być może wywodzącej się z rodziny słynnego wodza Jaćwingów– Skomanda. Drugi skarb, znaleziony w miejscowości Geliogaliai, w północno-wschodniej Litwie, wystąpił w podobnym kontekście. Na dnie nieckowatej jamy stały dwie urny gliniane, wypełnione przepalonymi kośćmi ludzkimi. Ozdoby srebrne, m.in. zapinki podkowiaste i tarczowate, naramiennik oraz zawieszki złożone były w warstwie przylegającej z jednej strony do obiektu. Chronologię tego zespołu ustalono na koniec XIII–XIV w. W swoim artykule Engel postawił dość odważną hipotezę, że znalezisko litewskie można łączyć z osadnictwem uchodźców jaćwieskich, zbiegłych na Litwę po podboju krzyżackim Jaćwieży w 1283 r.

C. Engel był autorem wielu artykułów poświęconych osadnictwu wczesnośredniowiecznemu plemion pruskich, publikowanych zarówno w prasie fachowej, jak i w czasopismach popularnonaukowych. Pracował również nad szeroko zakrojoną syntezą pradziejów Prus Wschodnich, jednak zdążył wydać tylko pierwszy tom, obejmujący czasy po schyłek wczesnej epoki żelaza. Drugiego tomu, który miał być doprowadzony do średniowiecza już nie skończył¹⁶ (W. Nowakowski 1995, 13). Wraz z innym wybitnym badaczem niemieckim, Wolfgangiem La Baumentem napisał podręcznik *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, w którym scharakteryzował grupę wschodniomazurską, dodatkowo zamieszczając spis wczesnośredniowiecznych stanowisk sudowskich (C. Engel, W. La Baume 1937).

Od 1925 r. współpracownikiem Prussia-Museum był emerytowany wysoki urzędnik pocztowy Hans Crome, któremu powierzono organizację archiwum i kartoteki tej instytucji. Crome, który studiował w młodym wieku historię i filologię na Uniwersytetach w Getyndze i w Bonn¹⁷, był merytorycznie przygotowany do tego za-

dania i wykonał je doskonale¹⁸ (W. Horn 1939, 97, 98). Jego ogromnym wkładem w badania nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem jaćwieskim było utworzenie kartoteki grodzisk Prus Wschodnich. Działając w ramach zespołu do badań pradziejowych i wczesnośredniowiecznych urządzeń obronnych z Północnych i Wschodnich Niemiec, Crome zebrał wszystkie dostępne w Prussia-Museum informacje archiwalne¹⁹ dotyczące grodzisk pruskich, kurońskich i jaćwieskich. Kartotekę w formie katalogu publikował sukcesywnie, począwszy od 1938 r., w kolejnych tomach „Prussii” (H. Crome 1938; 1939a; 1939b; 1940a). Skartowane stanowiska, w formie pierwszej, nowoczesnej mapy grodzisk Prus Wschodnich Crome (1937a) zamieścił na łamach „Altpreussen”.

Okres dwudziestolecia międzywojennego to początek działalności archeologów litewskich, którzy zainteresowali się również terenami położonymi na południe i wschód od środkowego biegu Niemna. Na uwagę zasługuje tu przede wszystkim praca wybitnego znawcy grodzisk litewskich Petrasa Tarasenki (1928, 168, 182, 183, 199, 213, 226, 245), który w swoim katalogu stanowisk archeologicznych z terenu Litwy uwzględnił również wczesnośredniowieczne grodziska jaćwieskie. Do najważniejszych obiektów obronnych, zarejestrowanych i skartowanych przez litewskiego badacza należą m.in. stanowiska w Lakinskai (Łakińskie, pow. Kalwaria)²⁰, Menkupiai (Miękupie, pow. Kalwaria), raj. Marijampolė, Piliakalniai, Pajevonys (Pojewoń, pow. Wiłkowyszki), raj. Vilkaviškis, Rudamina, raj. Lazdijai. Tarasenka uwzględnił również w swojej pracy grodzisko w Szurpiłach.

W latach 20. i 30. minionego stulecia do badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem jaćwieskim włączają się historycy, zarówno niemieccy, jak i polscy. Prężnie rozwija się wtedy nowoczesna dyscyplina naukowa – geografia historyczna. Jej wybitnymi przedstawicielami byli m.in. Gertruda Mortensen-Heinrich

16 W 1935 r. C. Engel opublikował również skróconą wersję pradziejów Prus Wschodnich, od paleolitu do średniowiecza (1935).

17 Crome studiów nie ukończył z powodów rodzinnych (W. Horn 1939, 97).

18 Od 1937 r. zatrudniony był na etacie kierownika biblioteki Prussia-Museum, co w znacznym stopniu ułatwiało realizację powierzonych mu zadań (W. Horn 1939, 97).

19 Crome bazował tu przede wszystkim na notatkach i szkicach sporządzonych przez Guisego, którego spuścizna znajdowała się wówczas w Prussia-Museum (W. Horn 1939, 97).

20 Na grodzisku w Lakinskai znajdowano popiół, węgle drzewne, kości, żelazne groty strzał i fragmenty ceramiki (P. Tarasenka 1928, 168).

oraz jej mąż, Hans Mortensen, autorzy fundamentalnych prac dotyczących osadnictwa prusko-litewskiego. W swoim wspólnym, dwutomowym dziele *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts* niemieccy badacze zestawili źródła historyczne, archeologiczne i etnograficzne, odtwarzając dzieje osadnictwa Prus Wschodnich od wczesnego średniowiecza do czasów nowożytnych (H. Mortensen, G. Mortensen 1938a; 1938b). Osobny rozdział Mortensenowie poświęcili Jaćwieży, formułując w nim hipotezę o wyspowym charakterze osadnictwa jaćwieskiego. Wyspy osadnicze (*Siedlunginseln*) były według nich oddzielone od siebie strefami niezamieszkaną, trudną do przebycia puszczy. Podobne pustkowia miały wyznaczać granice osadnictwa wczesnośredniowiecznych Jaćwingów od strony wielkich rzek: dolnego Niemna na północy, środkowego Niemna na wschodzie i górnej Narwi na południu (H. Mortensen, G. Mortensen 1938b, 82–94).

Pogląd ten podzielał wybitny polski historyk, Henryk Łowmiański, który w swoim dziele *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego* rekonstruował granice wczesnośredniowiecznego osadnictwa bałtyckiego. Praca ta w dużej mierze poświęcona jest zjawiskom osadniczym i społecznym na ziemiach zajmowanych we wczesnym średniowieczu przez ludy bałtyckie, w tym Jaćwingów. Zastosowana przez Łowmiańskiego metoda komparatystyczna, umożliwiła mu nakreślenie tych zjawisk w szerokiej perspektywie historycznej, obejmującej źródła dotyczące plemion letto-litewskich, pruskich, a nawet fińskich (H. Łowmiański 1931; 1932). Dzięki temu zabiegowi badawczemu w dziele polskiego historyka znajdują się również wątki jaćwieskie²¹. Autor pisze m.in. o strukturze i organizacji włości jaćwieskich, systemie obronnym, próbuje oszacować liczbę mieszkańców poszczególnych włości i całego kraju, rozpatruje organizację warstw społecznych i struktur rodowych itd. (H. Łowmiański 1931, 330–439; 1932, 129–231).

Podczas II wojny światowej działalność archeologiczna na ziemiach pojaćwieskich uległa znacznemu ograniczeniu, zwłaszcza po stronie polskiej. Archeolodzy niemieccy, po wcieleniu Suwalszczyzny

i Podlasia do III Rzeszy, rozpoczęli tam terenowe badania inwentaryzacyjne, w dużej mierze posiłkując się danymi z wcześniejszych polskich prac prowadzonych na tym terenie.

W kontekście badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem jaćwieskim na szczególną uwagę zasługuje działalność dwóch archeologów: Otto Kleemanna i Waltera Gronau'a. Otto Kleemann, pracownik Institut für Vor- und Frühgeschichte der Albertus Universität in Königsberg, opublikował katalog stanowisk archeologicznych z obszaru utworzonego w 1939 r. powiatu Sudauen²². Obok stanowisk z epoki kamienia, wczesnej epoki żelaza i okresu wpływów rzymskich uwzględnił również stanowiska wczesnośredniowieczne. Są to zarówno znane już obiekty archeologiczne w Szurpiłach, jak i stanowiska odkryte przez Niemców, m.in. grodzisko w Sudawskich, gm. Wizajny czy osada w Gruszkach, gm. Płaska (O. Kleemann 1941, 58–60). Kleemann nie ograniczył się tylko do katalogu, lecz zawarł w pracy także szczegółowe opisy kilku, jego zdaniem najciekawszych, stanowisk²³. Najwięcej miejsca poświęcił kompleksowi osadniczemu w Szurpiłach (Ryc. 18) (O. Kleemann 1941, 61–63). Dokładnie scharakteryzował grodzisko na Górze Zamkowej, na którym wyróżnia dwie linie wałów – górny okalający majdan i dolny, biegnący w połowie wysokości wzgórza. Autor pisząc o morfologii wału górnego, przytacza ustną informację uzyskaną od miejscowej ludności, że jeszcze 50 lat wcześniej (czyli mniej więcej w końcu XIX w.) były w nim widoczne ciasno poupychane kamienie. Ponadto zwraca uwagę na trzy przerwy w tym umocnieniu znajdujące się, w południowo-zachodniej, południowo-wschodniej oraz w północno-wschodniej części grodziska. Dwa pierwsze ubytki, według wspomnianych informatorów miały powstać w czasach nowożytnych na skutek wybierania kamieni z wału. Natomiast siodłowe obniżenie w części północno-wschodniej grodziska Kleemann uważał za bramę prowadzącą na majdan obiektu. Sugestię tę miała potwierdzać jego obserwacja, że od przejścia w wale prowadzi droga, która biegnie następnie wzdłuż wału dolnego, po jego ze-

21 Kilka lat po wydaniu omawianej tu pracy, Łowmiański (1935) zebrał większość zawartych w niej wątków dotyczących Prus, w tym Jaćwieży i opublikował je w osobnej rozprawie pt. *Prusy pogańskie*.

22 Nazwę Suwałk zmieniono w 1939 r. na Sudauen. W trakcie działań wojennych Niemcy weszli w posiadanie całego terytorium Jaćwieży, zatem w ich mniemaniu dokonało się zjednoczenie wszystkich pruskich ziem plemiennych.

23 Interesującym zabiegiem Kleemanna (1941, 61–63) w tej pracy jest wykorzystanie podań i legend ludowych dotyczących niektórych stanowisk archeologicznych.

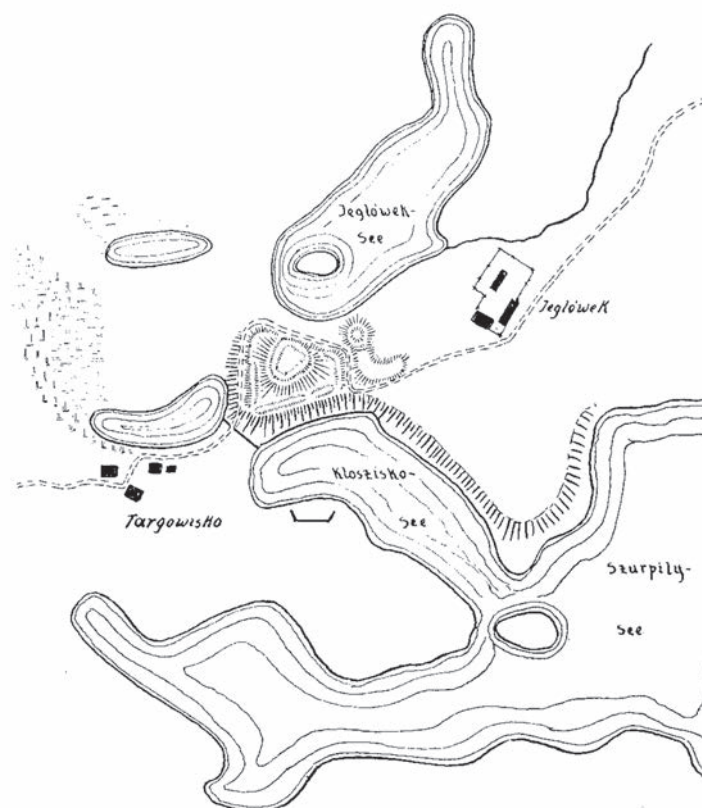

Abb. 6. Die vorgehichtlichen Fundstellen bei Jeglowek.
Nach Skizze von W. Sterkau.

Ryc. 18. Plan okolic Góry Zamkowej w Szurpiłach na podstawie szkicu Wernera Sterkaua (O. Kleemann 1941)

Fig. 18. Plan of the Castle Hill area at Szurpiły based on a drawing by Werner Sterkau (O. Kleemann 1941)

wewnętrznej stronie, okalając całe grodzisko. Niemiecki badacz, pisząc o rowach strzeleckich usytuowanych na majdanie, wspomina, że przy ich kopaniu znaleziono węgle drzewne oraz grudki i duże fragmenty polepy. Kleemann (1941, 62) zwraca również uwagę na sąsiadujące od wschodu z Górą Zamkową wzgórze o miejscowej nazwie Góra Kościelna. Zamieszcza dość dokładny opis tego miejsca²⁴, sugerując, że być może są to pozostałości po jakimś grodzisku, wcześniejszym od fortyfikacji Góry Zamkowej. Autor publikacji domyślał się istnienia dużej osady, odpowiadającej rangą dwóm opisanym wyżej stanowiskom. Przypuszczał nawet, że powinna się ona znajdować na terenie wsi Targowisko, której nazwa jest jego zdaniem toponomastycznym reliktem po istniejącej tu w okresie wczesnego średniowiecza osadzie

targowej. Jednak nie udało się mu zlokalizować takiego stanowiska. Następna informacja Kleemanna związana jest z osobą drugiego, wymienionego wyżej archeologa niemieckiego, Waltera Gronau'a, kustosa muzeum w Wystruci (Insterburg). W czerwcu 1941 r. wizytował on Szurpiły i podczas prospekcji terenowej natknął się, w niedalekiej odległości na południe od grodziska, na bruki kamienne, które interpretował jako pozostałości cmentarzyska (O. Kleemann 1941, 62). Obaj niemieccy badacze zwrócili uwagę na leżącą kilka kilometrów od Szurpił Cisową Górę w miejscowości Gulbieniszki, gm. Jeleniewo, zwaną „Pilnekalnis” oraz jezioro Kopane u jej stóp. Prowadząc rozmowy z miejscową ludnością, notowali stare legendy dotyczące góry i jeziora²⁵. Na tej

24 Kleemann wspomina, że na najwyższym wierzchołku Góry Kościelnej znajdował się duży rów, na skraju którego stał drewniany krzyż (O. Kleemann 1941, 62).

25 Najciekawsze podanie odnotowane przez Kleemanna (1941, 63) głosi, że Cisowa Góra usypana była w dawnych czasach przez Litwina, który dla pozyskania piasku wykopał przy okazji jezioro Kopane.

podstawie wywnioskowali, że Cisowa Góra mogła być punktem granicznym między Polską a Litwą, na mocy postanowień Unii Lubelskiej. Przypuszczali jednak, że miejsce to mogło być również związane z pradziejowym lub wczesnośredniowiecznym osadnictwem jaćwieskim (O. Kleemann 1941, 63). W sierpniu 1941 r., podczas wizytacji urzędowej w miejscowości Sudawskie, zlokalizowano grodzisko ze zniwelowanymi wałami. Przeprowadzono na nim badania powierzchniowe, podczas których znaleziono węgle drzewne, polepę oraz jakieś konstrukcje kamienne (O. Kleemann 1941, 59, 63).

Druga wojna światowa to okres zniszczenia i rozproszenia dużej części materiałów archeologicznych, w tym zabytków i dokumentacji z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem jaćwieskim, przechowywanych w pruskich i polskich muzeach. Poważnej degradacji uległ dorobek wielu pokoleń badaczy, a zaistniała po wojnie sytuacja polityczna w sposób istotny zahamowała proces odtwarzania bazy źródłowej. Wśród archeologów niemieckich zmalało zainteresowanie obszarem byłych Prus Wschodnich²⁶. Z kolei od polskich badaczy władze państwowe oczekiwały przede wszystkim dostarczania dowodów archeologicznych na „odwieczną polskość Ziemi Odzyskanych” (W. Nowakowski 1995, 15).

Tym bardziej należy docenić wysiłek grupy polskich muzealników, którym udało się ocalić dużą część zbiorów Prussia-Museum, przede wszystkim ceramikę, a także fragmenty lokalnych kolekcji z muzeów mazurskich. Szczególne zasługi położyli tu Zofia Licharewa, Eugeniusz Gałdziewicz i Jerzy Antoniewicz²⁷. Ten ostatni jednocześnie był pierwszym polskim archeologiem penetrującym teren byłych Prus Wschodnich (J. Okulicz 1970a, 676; K. Burek 1977, 88, 89; W. Nowakowski 1995, 15, 16; A. Bitner-Wróblewska 2008, 49–51). Będąc od 1945 r. asystentem

Ryc. 19. Jerzy Antoniewicz (1919–1970). Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego

Fig. 19. Jerzy Antoniewicz (1919–1970). From the Archive of the State Archaeological Museum

w Państwowym Muzeum Archeologicznym, Antoniewicz odbywał liczne objazdy po stanowiskach archeologicznych Mazur i Suwalszczyzny (Ryc. 19). Dużo uwagi poświęcał budownictwu obronnemu. Do zweryfikowanych przez niego grodzisk z terenu wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego należą m.in. stanowiska w Okartowie, Staświnach, Dybowie, Wierzbowie, Szurpiłach, Pełlach, Grodzisku, Dowspudzie²⁸, Skomacku Wielkim–Ostrowiu²⁹ oraz w Rajgrodzie (J. Antoniewicz 1950b, 58–60, 73; 1952a,

26 Do wyjątków należy zaliczyć pracę Rudolfa Grenza, który w swoim archiwum zebrał olbrzymi materiał źródłowy dotyczący pradziejów byłych Prus Wschodnich, a w 1961 r. opublikował pracę poświęconą pradziejom powiatu węgorzewskiego (R. Grenz 1961).

27 Jerzy Antoniewicz, wydelegowany przez Ministerstwo Kultury i Sztuki, oraz Hieronim Skurpski, dyrektor Muzeum Mazurskiego (obecnie Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie) zabezpieczyli i przewieźli do Olsztyna 33 skrzynie zabytków i archiwaliów ze zbiorów Prussia-Museum (A. Bitner-Wróblewska 2008, 51; A. Bitner-Wróblewska *et alii*, 2008, 18).

28 Podczas wizytacji ruin pałacu rodziny Paców w Dowspudzie Antoniewicz potwierdził, wyrażoną wcześniej opinię, że mogło się tu znajdować grodzisko obronne, zniszczone podczas budowy rezydencji magnackiej (A. Kamiński 1956, 211).

29 Antoniewicz zarejestrował to stanowisko pod nazwą Pańska Wola, przysiółek Ostrów, pow. Giżycko (J. Antoniewicz 1950b, 58, 59)

189, 190; 1953, 157; 1955, 370; A. Kamiński 1956a, 211, 216, 217, 240). Krótkie informacje na temat swoich objazdów terenowych Antoniewicz publikował m.in. w „Sprawozdaniach PMA” oraz w „Wiadomościach Archeologicznych”³⁰. W tych ostatnich opisał bardzo interesujące znalezisko niewielkiego naczynka glinianego, zdobionego motywem żłobków dookólnych i linii falistych, znajdującego się w zbiorach powstałego po wojnie muzeum regionalnego w Suwałkach³¹. Zostało ono przekazane przez J. Kunca, według którego znaleziono je w 1938 r. na Górze Cmentarnej w Szurpiłach. Podczas kopania niewielkiego rowu o charakterze gospodarczym, na polu gospodarza o nazwisku Moderacki, niedaleko folwarku Jegłówek, natrafiono na zespół naczyń glinianych oraz przepalone kości ludzkie. Ceramika wraz z opisywanym naczynkiem została odłączona od kości ludzkich, które pozostawiono na miejscu³². Jerzy Antoniewicz wyraził opinię, że odkrycie to potwierdza dane toponomastyczne, pozwalające interpretować Górę Cmentarną jako faktyczne miejsce cmentarzyska wczesnośredniowiecznego. Uważał, że stanowisko to, wraz z pobliską Górą Zamkową oraz osadą zwaną Targowiskiem, wchodzi w skład kompleksu osadniczego związanego z ludnością sudowską (J. Antoniewicz 1955).

Jerzy Antoniewicz jako pierwszy polski archeolog rozpoczął akcję wykopaliskową na terenie byłych Prus Wschodnich³³. Wspólnie ze swoimi młodymi współpracownikami, Marianem Kaczyńskim i Jerzym Okuliczem w latach 1950–1954 przeprowadził badania wykopaliskowe na osadzie i grodzisku w Jeziorku, odkrywając warstwy kulturowe i obiekty datowane na wczesną epokę żelaza, okres wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza. (J. Antoniewicz 1952a; 1952b; J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958). Opracowanie i opublikowanie wraz z Jerzym Okuliczem wyników tych prac stanowiło poważny wkład arche-

ologii polskiej w rozpoznanie osadnictwa plemion pruskich³⁴.

Jednak największym osiągnięciem Antoniewicza było zorganizowanie szeroko zakrojonych badań nad dziejami Jaćwieży. Badacz ten uważał, że pierwszym krokiem do rozpoznania osadnictwa wczesnośredniowiecznego powinno być prześledzenie dróg jego rozwoju poczynając od okresu wpływów rzymskich (J. Antoniewicz 1958a, 305). W tym celu zgromadził wokół siebie grupę archeologów, antropologów, historyków, językoznawców, przyrodników i etnografów zainteresowanych tematyką jaćwieską oraz regionem Suwalszczyzny i Podlasia. Zespół ten, na początku nieformalny, w 1959 r. przekształcił się w Kompleksową Ekspedycję Jaćwieską (K. Burek 1977, 115–120; D. Jaskanis 1981, 11, 12). Akcja archeologiczna rozpoczęła się jednak kilka lat wcześniej, w 1954 r., od prospekcji terenowych Jerzego Okulicza i Mariana Kaczyńskiego, którzy rozpoznali powierzchniowo kilkanaście stanowisk z wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza. Okulicz w odpowiedzi na apele Antoniego Patli, suwalskiego nauczyciela, prezesa miejscowego oddziału PTTK, a przede wszystkim opiekuna lokalnych obiektów archeologicznych, wizytował m.in. kompleksy osadnicze w Szurpiłach i w Szwajcarii/Osinkach, gm. Suwałki, osadę w Krzywólce, gm. Suwałki oraz cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Necie, gm. Augustów (K. Burek 1977, 92, 94). Natomiast Kaczyński, wraz z historykiem Józefem Humnickim przygotował i przeprowadził badania weryfikacyjne i rozpoznawcze m.in. w Szurpiłach, Jeleniewie, Wodziłkach, gm. Jeleniewo, w Osowej, gm. Suwałki, Czarniakowiznie, gm. Suwałki, Posejnelach, gm. Giby, Sudawskich, i Jeglińcu (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954; J. Burek 1977, 93, 94). W trakcie wizytacji kompleksu osadniczego w Szurpiłach, na terenie przysiółka Targowisko, odkrył na polu należącym do Józefa Zabrowskiego rozległą osadę otwartą. W obrębie ciemnych plam ziemi, rysujących się na zaoranym polu, znalazł kilkadziesiąt fragmentów naczyń glinianych,

30 W obu tych czasopismach Antoniewicz był sekretarzem redakcji (J. Okulicz 1970a, 676; D. Piotrowska 2009, 83–85).

31 W zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach: nr kat. 74, nr inw. MS / A / 24.

32 Wojnę przetrwało tylko to naczynko, prawdopodobnie najlepiej zachowane.

33 Pierwsze stacjonarne badania wykopaliskowe Antoniewicz przeprowadził na osadzie z okresu wpływów rzymskich (st. 1) w Wyszemborku, gm. Mrągowo (J. Antoniewicz 1977).

34 Trzeba podkreślić, że badania w Jeziorku były pierwszymi nowoczesnymi badaniami szerokopłaszczyznowymi, przeprowadzonymi na stanowiskach osadniczych z terenów zajmowanych w pradziejach i wczesnym średniowieczu przez plemiona pruskie.

zdobionych motywem żłobków dookolnych i stempeków, polepę oraz kości. Kaczyński wiązał tę osadę z grodziskiem na Górze Zamkowej i przypuszczał, że zachowana nazwa Targowisko może świadczyć o jej charakterze jako miejsca handlowego w okresie wczesnego średniowiecza (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954, 12, 13; M. Kaczyński 1955a). W miejscowości Jegliniec przeprowadził obserwację terenową oraz dokonał pomiarów dużego grodziska, usytuowanego na wysokim wzgórzu morenowym, zwanego przez miejscową ludność „Pilekalnis”. Stwierdził, że grodzisko ma kształt ściętego stożka i jest całkowicie obwałowane, majdan jest wklęsły z niewielkim wyniesieniem w części wschodniej, do którego prowadzi od strony zachodniej usypisko, będące prawdopodobnie śladem dawnego dojazdu do jego wnętrza. Teorię tę zdają się potwierdzać dwie wyrwy w wale zachodnim grodziska, oddalone od siebie o ok. 30 m, z którymi łączy się wspomniane usypisko. Na wschodnim stoku stanowiska badacz znalazł kilka niecharakterystycznych fragmentów ceramiki. Z kolei na polu przylegającym do obiektu od strony południowej odkrył osadę otwartą, na której znalazł kilka fragmentów ręcznie lepionych naczyń (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954, 5, 6; M. Kaczyński 1955b). Mariana Kaczyńskiego należy także uznać za odkrywcę grodziska w miejscowości Posejele. Stanowisko to znajduje się na wzgórzu morenowym o miejscowej nazwie „Pilekalnis”. Od strony północnej założenie obronne odcięte jest od reszty wzgórza głębokim rowem, być może rodzajem fosy. Pomimo dokładnych oględzin stanowiska, warszawskiemu archeologowi nie udało się znaleźć żadnego materiału zabytkowego. Natomiast na wschód od tego wzgórza, na pobliskim polu natrafił na liczne fragmenty ręcznie lepionej ceramiki, świadczące o obecności w tym miejscu osady podgrodowej (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954, 17, 18; M. Kaczyński 1955c). Kolejnym grodziskiem wizytowanym przez Kaczyńskiego było stanowisko we wsi Sudawskie, znane z relacji Klemanna. Obiekt jest usytuowany na wzgórzu morenowym, przez miejscowych nazywanym „Gulberek”. Podczas pomiarów i oględzin grodziska, badacz zarejestrował na jego powierzchni kilka dużych kamieni, które wiązał z pozostałościami po umocnieniach lub po budowlu mieszkalnej. Nie udało mu się jednak znaleźć zabytków archeologicznych, oprócz dwóch grudek polepy (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954, 7, 8; M. Kaczyński 1955d).

W 1955 r. J. Antoniewicz wraz z J. Okuliczem i M. Kaczyńskim przeprowadzili pierwsze stacjonarne badania wykopaliskowe na Suwalszczyźnie, na cmentarzysku kurhanowym i płaskim z okresu wpływów rzymskich oraz okresu wędrówek ludów w Szwajcarii³⁵ pod Suwałkami (J. Antoniewicz *et alii* 1956). Badania te, kontynuowane do 1966 r., przyciągnęły wielu archeologów z różnych ośrodków muzealnych i konserwatorskich, którzy rozpoczęli intensywną akcję wykopaliskową na terenach pojaćwieskich (J. Antoniewicz *et alii* 1958; J. Antoniewicz 1961a; 1963; K. Burek 1977, 95, 96, 101, 102). Główny wysiłek badawczy, zgodnie z koncepcją Antoniewicza, skoncentrowano na rozpoznaniu osadnictwa z okresu wpływów rzymskich oraz okresu wędrówek ludów. Do wyjątków należą prace wykopaliskowe przeprowadzone na grodzisku w Szurpiłach przez Tadeusza Żurowskiego, w tym czasie głównego konserwatora archeologicznego kraju (Ryc. 20). W latach 1956–1960 badał on dwa cmentarzyska kurhanowe z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów, znajdujące się w samej miejscowości i niejako przy okazji zainteresował się grodziskiem na Górze Zamkowej, na którym dokonał pomiarów geodezyjnych, a następnie założył na majdanie trzy wykopy sondażowe (T. Żurowski 1958; 1960, 3, 4; 1961; 1963). We wszystkich tych wykopach zarejestrował fragmenty zarysów obiektów mieszkalnych o konstrukcji słupowej, z przeplatanymi ścianami wylepionymi gliną. Warstwy spalenizny i drobnych węgli drzewnych zalegające w wykopach, miały świadczyć według niego o licznych pożarach w tym miejscu. Oprócz kilku przedmiotów metalowych, na majdanie grodziska znaleziono liczne fragmenty bardzo rozdrobnionej ceramiki, spośród której badacz wyróżnił fragmenty naczyń z okresu wędrówek ludów oraz wczesnośredniowiecznych (T. Żurowski 1960, 3, 4). Jednocześnie z pracami prowadzonymi na grodzisku, Żurowski wykonał przekop sondażowy na szczycie Góry Kościelnej, w miejscu znajdującego się tam wkopu. Podczas tych badań natknięto się na zbutwiałą podwalinę drewnianego budynku, w której badacz widział pozostałości niewielkiego kościółka lub dawną kryptę grobową (T. Żurowski 1960, 2, 3). Dużym sukcesem penetracji prowadzonej na Górze Kościelnej było odnalezienie u jej stóp, po stronie południowej, cmentarzyska ciałopalnego w posta-

35 Obecnie część miasta Suwałki.

Ryc. 20. Widok dwóch wykopów sondażowych na majdanie grodziska, st. 3 w Szurpiłach, w trakcie badań Tadeusza Żurowskiego. Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego

Fig. 20. View of two trial trenches in the hillfort interior at Szurpiły site 3 during the excavations of Tadeusz Żurowski. From the Archive of the State Archaeological Museum

ci bardzo płaskich, silnie zniszczonych kurhanów (T. Żurowski 1960, 2). Na odkrytym przez Mariana Kaczyńskiego stanowisku na terenie przysiółka Targowisko, Żurowski zarejestrował obiekty osadnicze, w postaci występujących na powierzchni plam czarnej ziemi, nasyconej dużą liczbą fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych. Oprócz tego badacz zauważył znacznie już zniwelowane wały ziemne, które według niego miały z jednej strony zamykać całe stanowisko (T. Żurowski 1960, 5). Niestety, pomimo interesujących wyników opisanych tu prac, Żurowski nigdy ich nie opublikował, zamieszczając jedynie lakoniczne notatki w literaturze³⁶.

Działania archeologów w ramach Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej były wspierane badaniami

historycznymi, prowadzonymi m.in. przez prof. Aleksandra Kamińskiego oraz prof. Jerzego Wiśniewskiego. Praca tego pierwszego, zatytułowana *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, wydana w 1953 r., dała asumpt do podjęcia akcji archeologicznej na tym obszarze³⁷. Ten wysokiej klasy specjalista i znawca źródeł wczesnośredniowiecznych jako pierwszy zebrał i zestawiał wszystkie dostępne wówczas informacje na temat Jaćwieży (Ryc. 21). Na podstawie średniowiecznych źródeł pisanych, przede wszystkim kronik ruskich, polskich i krzyżackich, a także danych archeologicznych i językoznawczych, Kamiński podjął się próby rekonstrukcji dziejów i kultury plemion sudowskich w ostatniej fazie ich rozwoju (X–XIII w.). Dużo miejsca w swojej pracy autor

36 Część dokumentacji T. Żurowskiego z badań w Szurpiłach w postaci notatek, zdjęć i dzienników znajduje się w archiwum DAB PMA.

37 Kamiński (1953, 11–12, 178) w kilku miejscach swojej pracy podkreślał wagę badań archeologicznych na terenach pojaćwieskich.

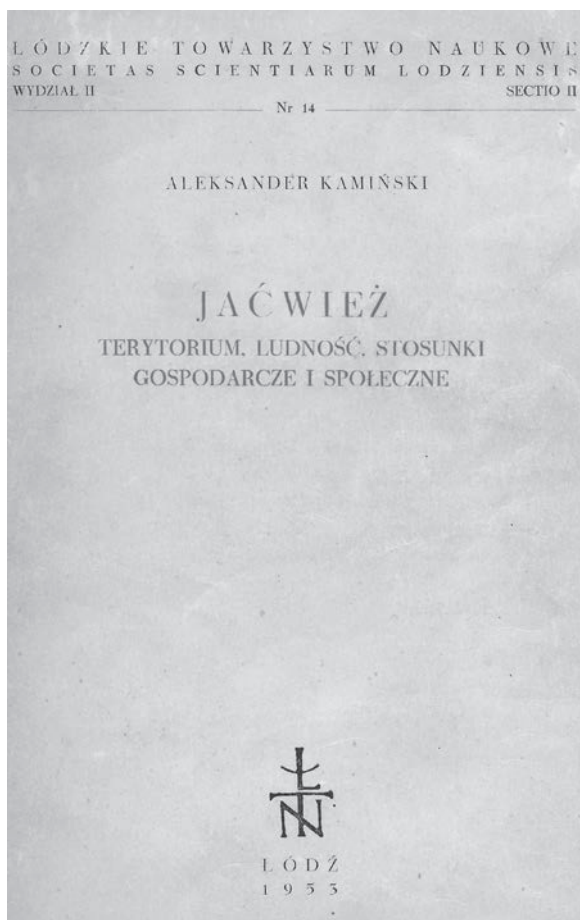
poświęcił tematyce osadniczej, m.in. szczegółowo analizując organizację terytorialną, lokalizację i strukturę włości, przebieg szlaków drożnych, stosunki gospodarcze i społeczne oraz czynniki geograficzne i przyrodnicze (A. Kamiński 1953, 92–149). Dodatkowo, w osobnym rozdziale zamieścił informacje na temat struktury i charakteru osad jaćwieskich, dzieląc je na jednodworcze, wielodworcze, rozrzucone, nieobronne, zwarte, obronne oraz na grody z ludnością stałą.

Z punktu widzenia archeologa za najważniejszą pracę Kamińskiego (1956a) dotyczącą osadnictwa jaćwieskiego należy uznać wydane w formie artykułu *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w.*³⁸ Jest to dość szczegółowy katalog stanowisk archeologicznych z terenów Podlasia, Suwalszczyzny i Wschodnich Mazur. Autor skrupulatnie zebrał wszystkie dostępne mu wzmianki o stanowiskach, rozrzucone w literaturze niemieckiej, polskiej, rosyjskiej i litewskiej. Skorzystał również z pierwszych powojennych danych terenowych, dostarczonych mu bezpośrednio przez Jerzego Antoniewicza, Mariana Kaczyńskiego i Jerzego Okulicza. Ważną częścią tej pracy jest mapa, z kilkoma wersjami granic Jaćwieży oraz z naniesionymi w ich obrębie stanowiskami, ujętymi w katalogu (Ryc. 22). Do dnia dzisiejszego katalog ten jest podstawowym źródłem informacji dla archeologów zajmujących się badaniem osadnictwa jaćwieskiego.

Kamiński wraz z archeologiem, prywatnie swoją żoną, Janiną, weryfikowali terenowo niektóre stanowiska ujęte w katalogu. Przede wszystkim chodzi tu o grodziska z obszaru dorzecza Biebrzy i Narwi, które historyk uważał za część pogranicza mazowiecko-rusko-jaćwieskiego. W sprawozdaniach z tych wypraw Kamińscy zawarli wiele cennych uwag dotyczących m.in. grodzisk w Niewiarowie, gm. Trzcianane, Trzciance, gm. Janów, Grodzisku, gm. Suchowola (J. i A. Kamińscy 1956a; 1956b; A. Kamiński 1963).

Studia krakowskiego historyka, Jerzego Wiśniewskiego (1961; 1962; 1963; 1965; 1967; 1975) dotyczyły głównie dziejów osadnictwa średnio-wiecznego i nowożytnego na ziemiach pojaćwieskich oraz emigracyjnego osadnictwa jaćwieskiego na terenach słowiańskich i litewskich. W opraco-

38 Pierwsza wersja tej pracy powstała w 1939 r. i tego samego roku spłonęła wraz z mieszkaniem Aleksandra Kamińskiego podczas bombardowania Warszawy (inf. ustna J. Okulicz-Kozaryna).

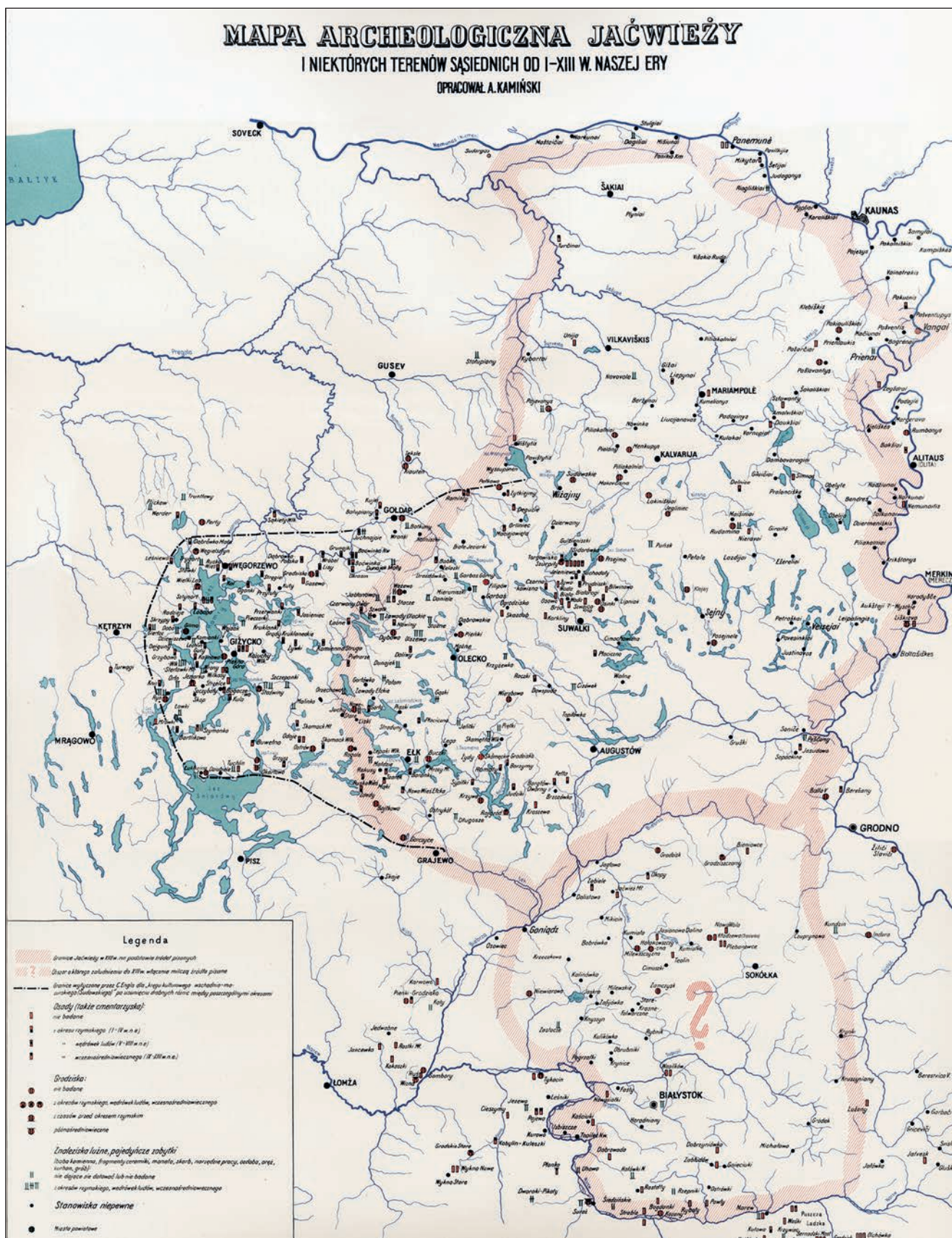

Ryc. 21. Okładka książki Aleksandra Kamińskiego *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne* (1953)

Fig. 21. Cover of Aleksander Kamiński's book *Yatvingia, its land, people, economy and society* (1953)

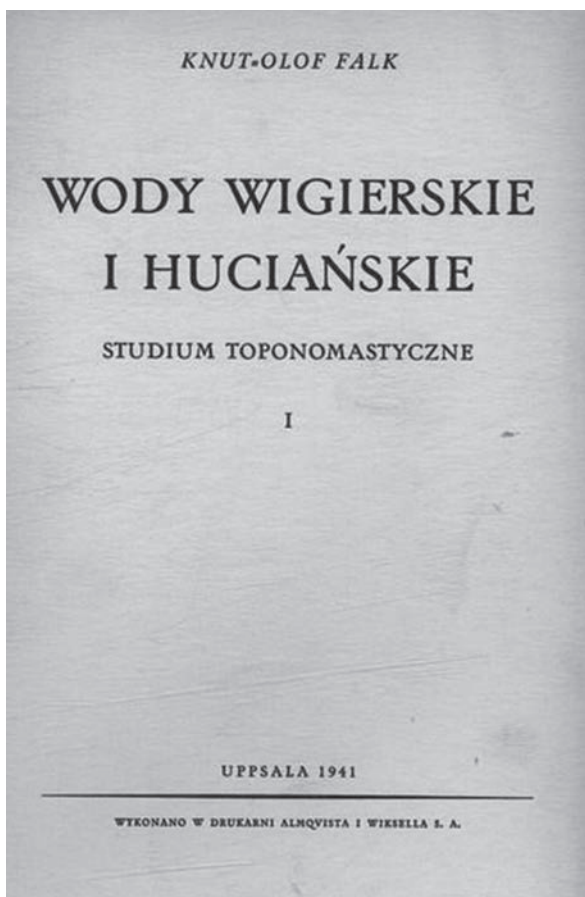
waniach osadnictwa powiatów suwalskiego, augustowskiego, sejneńskiego i grajewskiego znalazły się również uwagi na temat wczesnośredniowiecznych mieszkańców tych ziem. Wiśniewski jako jeden z nielicznych historyków forsował tezę o pozostaniu części ludności jaćwieskiej w swojej ojczyźnie po podboju krzyżackim w 1283 r. Duży nacisk w badaniach kładł na onomastykę, a zwłaszcza toponimię, wykazując istnienie szeregu jaćwieskich nazw jezior, rzek i miejscowości.

Jednak największe zasługi w dziedzinie badań językoznawczych i toponomastycznych położył szwedzki badacz, dyrektor Instytutu Słowiańskiego Uniwersytetu w Lundzie, prof. Knut Olof Falk. Swoje studia nad nazwami Suwalszczyzny rozpoczął jeszcze przed II wojną światową, przeprowadzając całą serię wywiadów terenowych oraz kwerend archiwalnych

Ryc. 22. Archeologiczna mapa Jaćwieży autorstwa Aleksandra Kamińskiego (A. Kamiński 1956a)

Fig. 22. Archaeological map of Yatvingia drawn by Aleksander Kamiński (A. Kamiński 1956a)

Ryc. 23. Okładka książki Knuta Olofa Falka *Wody wigierskie i huciańskie, Studium toponomastyczne* (K. O. Falk 1941)

Fig. 23. Cover of Knut Olof Falk's book *Wody wigierskie i huciańskie, Studium toponomastyczne* (K. O. Falk 1941)

i bibliotecznych³⁹. Wyniki tych badań opublikował w języku polskim, w formie książki zatytułowanej *Wody wigierskie i huciańskie, Studium toponomastyczne*⁴⁰ (Ryc. 23) (K. O. Falk 1941). Po wojnie Falk wrócił na Suwalszczyznę i we współpracy z Jerzym Antoniewiczem powołał Szwedzką Ekspedycję Jaćwieską⁴¹, składającą się z wysokiej klasy specjalistów, przede wszystkim językoznawców, historyków i etnografów. W oparciu o bazę archeologiczną

w Szwajcarii koło Suwałk, Ekspedycja prowadziła badania terenowe, których wyniki prezentowane były przez Falka w licznych publikacjach⁴² (D. Jaskanis 1961, 372, 373; K. Burek 1977, 116, 117).

Bliskim współpracownikiem szwedzkiego uczonego był Jerzy Nalepa, polski historyk i językoznawca, lektor uniwersytetu w Lund. Swoje studia nad Jaćwieżą prowadził w ramach sekcji językoznawczej Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej. W rozprawie *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja* przedstawił interesującą hipotezę o pochodzeniu nazwy tego ludu od rzeki Czarnej Hańczy⁴³ (J. Nalepa 1964). Uważał on, że pod terminem Jaćwieży należy rozumieć plemię zamieszkujące dorzecze tej rzeki, natomiast inne nazwy wymieniane w źródłach średniowiecznych – Sudowia i Połększe⁴⁴ – dotyczą odrębnych plemion. Wszystkie te plemiona miały się według niego łączyć w jeden polityczny związek ponadplemienny (J. Nalepa 1964, 49–52).

Od 1956 r. istotnym wsparciem organizacyjnym i merytorycznym dla działań Jerzego Antoniewicza i jego zespołu była nowo powstała placówka Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku, kierowana przez Jana Jaskanisa. Badacz ten aktywnie włączył się w prace terenowe, z uwzględnieniem obszarów położonych między Biebrzą a Narwią. Duży nacisk położył na systematyczne badania powierzchniowe, które prowadził wraz ze współpracownikami z urzędu konserwatorskiego i działu archeologicznego Muzeum Okręgowego w Białymstoku. Przez ponad dwadzieścia lat zespół ten odkrył i zweryfikował kilkadziesiąt stanowisk osadniczych z wczesnego średniowiecza na ob-

39 Falk sporządził fotokopie przeglądanych przez siebie dokumentów historycznych. Dzięki temu zachowały się bezcenne źródła, których oryginały uległy zniszczeniu podczas II wojny światowej.

40 Była to publikacja doktoratu Falka obronionego w 1941 r. na Lunds universitet.

41 Wchodziła ona w skład Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej.

42 Spuścizna po K. O. Falku została przekazana w 2007 r. Muzeum Okręgowemu w Suwałkach przez żonę badacza, panią Dagmar Falk.

43 Bałtyjska nazwa rzeki Antia miała dać według Nalepy nazwę zamieszkującemu nad nią plemieniu Antivingas. Nazwa ta miała być następnie zeslawizowana na Jaćwiegowie (J. Nalepa 1964). Nalepa (1964, 35, 36), podobnie jak K. O. Falk, uważał za poprawną formę *Jaćwiegowie*, inaczej niż H. Łowmiański, A. Kamiński czy J. Wiśniewski, którzy używali formy *Jaćwingowie*, zaproponowaną przez A. Brücknera (1927, 482).

44 Sudowia miała według Nalepy powstać nad rzeką Sudonią (Suduone), uchodzącą do Szeszupy. Plemię to lokowane było przez niego w północnej części Jaćwieży. Natomiast nazwę Połększe (Pollexia) badacz wiązał z plemieniem zamieszkującym dorzecze rzeki Elk (dawniej Łęk) na południu ziem jaćwieskich.

szarze Wschodnich Mazur⁴⁵, Suwalszczyzny i Podlasia (D. Jaskanis 1981, 11, 12; J. Jaskanis 1981, 50).

Jednocześnie prowadzona była intensywna akcja wykopaliskowa na tych terenach, przede wszystkim na cmentarzyskach z okresu wpływów rzymskich. Już w 1956 r. Jaskanis razem z J. Antoniewiczem i J. Okuliczem badali sondażowo grodzisko w Rogalach. Na majdanie w południowej części stanowiska założono wykop sondażowy, który nie wykazał śladów nawarstwień kulturowych. Drugi sondaż usytuowany był na północnym stoku grodziska, za rozsypiskiem wału. Natknięto się w nim na warstwę spływu, w której znaleziono okruchy polepy z odciskami drewna oraz fragmenty ręcznie lepionych naczyń. W wykopie zaobserwowano również skupisko kamieni, należące być może do konstrukcji wałowej. J. Antoniewicz (1961b, 23–25), który opublikował informację o tych krótkich badaniach, datował stanowisko na wczesną epokę żelaza. Było ono według niego osiedlem obronnym z tego okresu, zniszczonym przez budowę grodziska średniowiecznego lub nowożytnego⁴⁶.

Dopiero pod koniec lat 60. minionego stulecia wzrosło zainteresowanie wczesnośredniowiecznymi stanowiskami osadniczymi z obszaru Jaćwieży. W 1969 r. J. Antoniewicz przeprowadził badania sondażowe na grodzisku w Posejnelach. Podczas prac wykopaliskowych odkryto dwa poziomy stratygraficzne. W pierwszym, starszym, występowały fragmenty ceramiki sztrychowanej z wczesnej epoki żelaza. Zarejestrowano również w nim ślady konstrukcji przekładkowej wału. Poziom młodszy charakteryzował się występowaniem pozostałości dwurzędowej konstrukcji palisadowej⁴⁷ (J. Antoniewicz 1969; J. Jaskanis 1974, 404).

45 Do 1975 r. województwo białostockie obejmowało również ówczesne powiaty Gołdap, Olecko i Ełk.

46 Trzeba tu podkreślić, że wyniki tych badań nie są zbyt miarodajne, jeśli weźmie się pod uwagę skalę przeprowadzonego sondażu – wykopy o wymiarach 50×50 cm oraz 70×80 cm. Nie wiadomo także, na jakiej podstawie Antoniewicz (1961b) ustalił chronologię grodziska na średniowiecze i okres nowożytny.

47 Autor badań konstrukcję przekładkową wału datuje na podstawie ceramiki na wczesną epokę żelaza lub na początek okresu rzymskiego. Palisada natomiast miałaby być według niego średniowieczna i należeć do strażnicy usytuowanej na trasie rajdów krzyżackich w stronę Merecza. Wnioski te są co najmniej kontrowersyjne (J. Antoniewicz 1969; J. Jaskanis 1974, 404).

W tym samym roku Danuta Jaskanis, twórczyni i kierownik działu archeologicznego Muzeum Okręgowego w Białymstoku, przeprowadziła na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku ratownicze badania sondażowe na grodzisku w Rajgrodzie. Pomimo dużych zniszczeń spowodowanych licznymi niwelacjami z czasów późnośredniowiecznych i nowożytnych, badacze udało się zarejestrować również starsze poziomy osadnicze. Odkryto m.in. relikty najstarszej konstrukcji drewnianej wału, składającej się z czterech rzędów poziomo ułożonych belek, klinowanych pionowymi kołkami, w odcinkach pomiędzy pionowo wbitymi słupami. Następną fazę umocnień miało tworzyć pięć rzędów słupów, umocnionych ziemią i dużymi kamieniami. Po wewnętrznej stronie tej konstrukcji zalegał bruk kamienny, a po zewnętrznej stronie do wału miała przylegać sucha fosa. Na majdanie grodziska odkryto jedynie niewielkie ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, manifestującego się fragmentami ręcznie lepionych naczyń glinianych. Znacznie więcej fragmentów ceramiki pochodziło z wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów. U podnóża grodziska, po jego południowej stronie założono wykop sondażowy w celu potwierdzenia istnienia tu osady. Zarejestrowano w nim ślady osadnictwa od wczesnej epoki żelaza po wczesne średniowiecze w postaci warstw kulturowych i obiektów, w których znaleziono liczne fragmenty naczyń glinianych (D. Jaskanis 2001).

Koniec lat 60. XX w. to także pierwsze prace wykopaliskowe na grodziskach dorzecza Biebrzy i Narwi, terenu uchodzącego w literaturze za pogranicze jaćwiesko-mazowiecko-ruskie. W 1968 r. ekspedycja archeologiczna pod kierunkiem Marii Miśkiewicz przeprowadziła sondażowe badania wykopaliskowe na grodzisku w Niewiarowie, gm. Trzcianne. W niewielkim wykopie, założonym na granicy majdanu i rozsypiska wału udało się uchwycić zarysy ziemiankowej konstrukcji mieszkalnej oraz pozyskać stosunkowo liczny materiał zabytkowy, przede wszystkim fragmenty wczesnośredniowiecznych naczyń glinianych (M. Miśkiewicz 1969; I. Górka 1971).

Należy również odnotować fakt rozpoczęcia w latach 60. XX w. programu badań grodzisk Litwy Zaniemieńskiej (Ryc. 24). Część z badanych przez Pranasą Kulikauską tego rodzaju obiektów według litewskich archeologów, wyznacza północno-wschodnią granicę osadnictwa jaćwieskiego (R. Volkaite-Kulikauskienė

Ryc. 24. Pranas Kulikauskas w 1969 r. przed grodziskiem Kaukai (G. Zabiela 2016)

Fig. 24. Pranas Kulikauskas in 1969 in front of the Kaukai hillfort (G. Zabiela 2016)

1985, 50, 51). Do tych budowli obronnych należy zaliczyć stanowiska m.in. w Kunigiškiai-Pajevonys, r. Vilkaviškis, Piliakalniai, r. Vilkaviškis, Kumelio-nys, r. Kapsukas, Varnupiai, r. Kapsukas, Rudamina, r. Lazdijai oraz Kaukai, r. Alytus. Sondażowe prace wykopaliskowe przeprowadzone na tych grodziskach przyniosły nadzwyczajne rezultaty. W większości przypadków odsłonięto relikty wałów z dobrze zachowanymi konstrukcjami drewniano-kamienno-ziemnymi. Ze stanowisk tych pochodzi również duża seria znalezisk brązowych ozdób, żelaznych przedmiotów codziennego użytku, elementów uzbrojenia oraz liczne fragmenty ręcznie lepionych naczyń glinianych o chronologii od wczesnej epoki żelaza po wczesne średniowiecze⁴⁸ (P. Kulikauskas 1982).

W latach 70. minionego stulecia przeprowadzono serię badań na osadach wczesnośredniowiecznych

⁴⁸ Badania grodzisk na terenie Litwy Zaniemeńskiej wznowiono w 1983 r. Do chwili obecnej zbadano 19 obiektów (G. Zabiela 2016).

Suwalszczyzny. Sondowano wykopaliskowo m.in. dwa takie stanowiska w Smolnikach, gm. Wiżajny, osadę w Żywej Wodzie⁴⁹, gm. Jeleniewo oraz w Bargłowie Dwornym, gm. Bargłów Kościelny (K. Chilmon 1972, 220; J. Jaskanis 1974, 406; 1981, 52; M. Kaczyński 1976, 482, 483; W. Brzeziński, G. Iwanowska 1990, 72). W Smolnikach ekspedycja wykopaliskowa kierowana przez Krystynę Chilmon z Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Białymstoku, odkryła warstwę kulturową, a w niej jamy odpadkowe ze szczątkami ryb i kośćmi zwierzęcymi oraz fragmenty naczyń glinianych z ornamentem linii falistej. Zarejestrowano również ślady naziemnego budynku o konstrukcji słupowej (K. Chilmon 1972, 220).

⁴⁹ Wykopaliska w Żywej Wodzie przeprowadził w 1974 r. Romuald Odoj z Muzeum Mazurskiego w Olsztynie. Niestety, w literaturze nie ma żadnych informacji na temat tych badań. Prawdopodobnie z okolic tego stanowiska pochodzi brązowa zapinka podkowiasta opublikowana w latach 50. przez Mariana Kaczyńskiego (1958a, 153).

W Bargłowie Dwornym, st. 4 na zaoranym polu M. Kaczyński zadokumentował siedem plam ciemnej ziemi. Jedną z nich przebadał metodą wykopaliskową. Obiekt w planie miał kształt owalny o wymiarach 3×2,5 m i był interpretowany jako pozostałości budynku mieszkalnego, płytko wkopanego w warstwę calca. W jego wypełniku znaleziono dużo drobnych przepalonych kamieni, polepy, węgli drzewnych oraz fragmentów ręcznie lepionych, obtaczanych naczyń glinianych ornamentowanych poziomymi żłobkami dookołnymi. Na podstawie ceramiki chatę wydatowano na XI–XIII w. (M. Kaczyński 1976, 482, 483).

Zainteresowano się również północno-zachodnią częścią Jaćwieży, szczególnie terenami dorzecza Gołdapi. W latach 1973–1975 Ekspedycja Wykopaliskowa Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Białymstoku, działająca w ramach Zespołu do Badań Etnogenezy Słowian w Polsce Północno-Wschodniej przeprowadziła badania sondażowe kilku stanowisk wczesnośredniowiecznych. Prace wykopaliskowe pod kierownictwem Tadeusza Baranowskiego z IHKM PAN objęły kompleks osadniczy w Konikowie (Rostku)⁵⁰ oraz grodzisko w Grodzisku (T. Baranowski 1976, 510–515). W Konikowie główny wysiłek badawczy skoncentrował się na grodzisku, położonym na niższym wierzchołku Góry Gołdapskiej, zwanym Zamkową Górą. Wykopy założono na majdanie i na wale obiektu. Podczas dwóch sezonów badań (1973–1974 r.) odsłonięto znaczną część majdanu, odkrywając leżący bezpośrednio na calcu bruk kamienny o nierozpoznanej funkcji. Wśród kamieni bruku znaleziono fragmenty cienkościennego, toczonego na kole naczynia glinianego. Na przebadanym fragmencie majdanu odkryto ponadto jedną jamę niezawierającą materiału zabytkowego. Odsłonięto również fragment wału ze śladami konstrukcji kamiennieo-gliniano-ziemnej z trzema warstwami płaszcza kamiennego. W wale znaleziono kilka fragmentów ręcznie lepionych naczyń glinianych zdobionych motywem żłobków dookołnych i linii falistej. Ceramikę tę wydatowano na VIII w. z zastrzeżeniem, że nie może ona stanowić podstawy

do określenia chronologii umocnień grodziska. W 1974 r. sondażowo rozpoznano część osady przylegającą od południa do stoku Zamkowej Góry. Pod grubą warstwą humusu odsłonięto warstwę kulturową o miąższości ok. 30 cm, w której znaleziono m.in. brązową zapinkę podkowiastą, przęślik kamienny, półwytwór takiego przęślika, przęślik gliniany, żelazne ostrze z zadziorem oraz fragmenty ręcznie lepionych, obtaczanych naczyń glinianych. Obok zabytków wczesnośredniowiecznych w warstwie tej odkryto również zabytki z okresu wpływów rzymskich oraz okresu wędrówek ludów. Po częściowym zdjęciu warstwy kulturowej odsłonięto bruk kamienny z dużych głazów, pomiędzy którymi znaleziono naczynie gliniane z okresu wpływów rzymskich. Chronologię osady określono na początek wczesnego średniowiecza (T. Baranowski 1976, 510–514; M. Engel, P. Iwanicki 2001, 69, 70)⁵¹.

Na grodzisku w Grodzisku badano sondażowo północny wał (w latach 1974–1975) oraz majdan (w 1975 r.). Wykopy założone na wale ujawniły pozostałości dwóch faz umocnień, pierwszej – z glinianym jądrem i drewnianą konstrukcją spaloną przez ogień, drugiej – z szerszym i wyższym wałem o dwóch warstwach płaszcza kamiennego (Ryc. 25). Obie fazy przedzielone były warstwą spalenizny z dużą ilością popiołu, kości i zwęglonego drewna w bezwładnym układzie, nie zezwalającym na rozpoznanie rodzaju konstrukcji. Warstwa ta wystąpiła również u podnóża wału. W warstwach związanych z pierwszą fazą budowy umocnień znaleziono fragmenty ceramiki z okresu wpływów rzymskich, natomiast powyżej zalegały przeważnie fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych. Na majdanie grodziska, w wykopach założonych w jego południowo-wschodniej części, odkryto warstwę kulturową oraz obiekty wczesnośredniowieczne. W warstwie tej oraz w obiektach znaleziono wiele fragmentów ceramiki, również z okresów wcześniejszych. Tuż przy skarpcie południowej grodziska odkryto kilka niewielkich jamek z fragmentami naczyń glinianych i kości (ludzkich?) (T. Baranowski 1976, 514, 515).

Druga połowa lat 70. XX w. to okres niewielkiej aktywności wykopaliskowej na terenach pojaćwieskich. Sytuacja ta spowodowana była przeprowadzo-

50 W nawiasie podano funkcjonującą we wcześniejszej literaturze błędną nazwę stanowiska. Pomyłka wzięła się z nieprawidłowego powiązania kompleksu osadniczego położonego w Konikowie ze stanowiskiem badanym przez W. Gaertego w miejscowości Schöneberg (Rostek) (W. Gaerte, M. Toschke 1927, 296).

51 Pomimo obecności zabytków z wcześniejszych okresów (T. Baranowski 1976, 512, 513).

Ryc. 25. Badania wykopaliskowe na grodzisku w Grodzisku, gm. Banie Mazurskie w 1974 r. Fot. Tadeusz Baranowski

Fig. 25. Excavations of the hillfort at Grodzisko, commune Banie Mazurskie in 1974. Photo by Tadeusz Baranowski

ną w tym czasie reformą administracyjną, w wyniku której powstało województwo suwalskie. Nieliczne badania archeologiczne, których podjęli się Leszek Lenarczyk, ówczesny Konserwator Zabytków Archeologicznych w Suwałkach oraz Krystyna Lenarczyk z Muzeum Okręgowego w Suwałkach, miały głównie charakter niewielkich wykopalisk sondażowych. W ramach zaplanowanej przez Lenarczyka akcji rozpoznawania wczesnośredniowiecznego osadnictwa Pojezierza Ełckiego sondowano metodą wykopaliskową grodziska w Mrozach Małych, Szeligach, Ledze, gm. Ełk, w Gorczykach i w miejscowości Ostrykół, gm. Prostki. Za pozytywnie zweryfikowane stanowiska archeologiczne uznano jedynie grodziska w Mrozach Małych, Szeligach i Gorczykach, gdzie odkryto warstwę kulturową, z czego tylko w Gorczykach znaleziono fragmenty naczyń glinianych, datujących to grodzisko na XI–XIII w.⁵² (W. Brzeziński,

G. Iwanowska 1990, 72, 73; L. Lenarczyk 1991a, 483–485).

W latach 1977, 1978, 1980 przeprowadzono stacjonarne wykopaliska na grodzisku w Bajtkowie⁵³. W wyniku tych badań ustalono, że miało ono dwa majdany, górny i dolny, otoczone wspólnym wałem i rozdzielone dodatkowym umocnieniem wewnętrznym. Na górnym majdanie odkryto ślady kamiennych podwalin wieży. Natomiast w dolnej części grodziska liczne znaleziska fragmentów naczyń glinianych i kości zwierzęcych miały wskazywać na jej gospodarczy charakter. Na podstawie ceramiki i nielicznych zabytków wydzielonych całość wydatowano na XIII–XIV w. i wiązano z istnieniem w tym miej-

⁵² Trzeba jednak podkreślić, że zastosowana podczas tych badań metodyka wykopaliskowa jest mocno kontro-

wersyjna. We wszystkich wypadkach zakładano wykop o wymiarach przeważnie 2×1 m w centralnej części majdanu (W. Brzeziński, G. Iwanowska 1990, 72–73).

⁵³ Stanowisko w Bajtkowie zostało opracowane w ramach pracy magisterskiej obronionej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (K. Korczak 2008).

scu krzyżackiej strażnicy granicznej (L. Lenarczyk 1991b; K. Korczak 2008)⁵⁴.

Wojewódzki Konserwator Zabytków Archeologicznych w Suwałkach prowadził jednocześnie ratownicze interwencje wykopaliskowe, badając m.in. zniszczone w znacznym stopniu osady w Łumbiach, gm. Sejny oraz w Posejnelach, gm. Giby. Na tym pierwszym stanowisku natrafiono na ślady jam zasobowych, a z zabytków ruchomych – na fragmenty naczyń glinianych, przęślika glinianego oraz brązowy pierścionek. Druga osada, prawie całkowicie zniszczona, charakteryzowała się znaleziskami dość nietypowych form ceramicznych o chronologii wczesno- lub późnośredniowiecznej (W. Brzeziński, G. Iwanowska 1990, 72; K. Lenarczyk 1991, 72; A. Maty 2009).

Należy jeszcze odnotować powrót z badaniami wykopaliskowymi na grodzisko w Niewiarowie. Ekspedycja wykopaliskowa UW pod kierunkiem Włodzimierza Peli przeprowadziła ratownicze prace badawcze na obiekcie zagrożonym zniszczeniem przez eksploatację żwiru. W wykopach założonych na majdanie założenia obronnego odsłonięto warstwę spalenizny oraz skupiska kamieni, prawdopodobnie paleniska, które badacz stanowiska uznał za relikty zabudowy naziemnej. Natomiast bliżej rozsypiska wału zarejestrowano obiekty interpretowane jako półziemianki. Z kolei pod jego nasypem odkryto warstwę spalenizny i zwęglonych drewnianych belek. Gród wydatowano na XIII w.⁵⁵ (W. Pella 1980).

Od 1978 r. na omawianym terenie realizowany jest projekt systematycznych badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Dzięki tej inicjatywie na mapie osadnictwa wczesnośredniowiecznej Jaćwieży przybyło kilkaset nowych punktów osadniczych. Zweryfikowano również wiele stanowisk archeologicznych znanych jedynie z krótkich wzmianek w literaturze. Mapy i karty stanowisk są obecnie podstawowym źródłem informacji dla archeologów prowadzących badania nad osadnictwem jaćwieskim.

Systematyczne badania kompleksów osadniczych wczesnośredniowiecznej Jaćwieży, składających się z grodzisk i znajdujących się przy nich osad otwartych, zostały rozpoczęte na początku lat 80. XX w. Wtedy to z inicjatywy i pod kierunkiem prof. J. Okulicza-Kozaryna rozpoczęto realizację planu szerokopłaszczyznowych prac wykopaliskowych na stanowiskach zespołu szurpiłskiego (M. Engel *et alii* 2009, 518). W 1981 r. ekspedycja wykopaliskowa Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego założyła pierwsze wykopy na osadzie „Targowisko”, st. 4 (H. Gorczycka 1982, 202; L. Sawicka 2006a). Ponadto wykonano kilkanaście wierceń sondażowych w południowo-zachodniej części stanowiska. W tym samym sezonie rozpoznano także sondażem st. 6 na Górze Cmentarnej, gdzie spodziewano się śladów cmentarzyska wczesnośredniowiecznego (J. Kowalski 1982, 203). Wiosną następnego roku na „Targowisku” przeprowadzono szczegółowe badania powierzchniowe połączone z planografią znalezisk, co pozwoliło na dokładne określenie granic stanowiska i zlokalizowanie miejsc, w których zabytki występowały w szczególnym nagromadzeniu. Latem kontynuowano badania wykopaliskowe na „Targowisku” oraz założono wykopy na majdanie Góry Zamkowej, st. 3. Prace na grodzisku były prowadzone przez dziesięć sezonów wykopaliskowych. W 1983 r. sondowano wykopaliskowo osadę, st. 10, położoną u podnóża północnych stoków grodziska. Badania w Szurpiłach ekspedycja IA UW kontynuowała do 1991 r. W tym czasie rozpoznano dużą część majdanu grodziska na Górze Zamkowej, wykonano dwa przekopy przez wał górny, jeden przez dolne umocnienie oraz założono jeszcze jeden wykop sondażowy na Górze Cmentarnej (Ryc. 26). Przebadano także trzy z szesnastu zainwentaryzowanych, tak zwanych kopców strażniczych oraz wał otaczający kompleks osadniczy, oznaczony jako st. 14 w Szurpiłach (J. Okulicz-Kozaryn 1993). Oprócz badań wykopaliskowych, kilkakrotnie przeprowadzono w Szurpiłach poszukiwania powierzchniowe. W ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski na tym obszarze inwentaryzowano stanowiska w latach 1980, 1984 oraz 1988. Dużym osiągnięciem prof. Okulicza było zaproszenie do współpracy specjalistów z innych dziedzin nauki, którzy nadali tym badaniom charakter multidyscyplinarny (M. Engel *et alii* 2009, 518, 519). Jeszcze przed założeniem pierwszych wykopów

54 Datowanie to oparto na błędnej, jak się wydaje, analizie chronologicznej materiału ceramicznego znalezionego na tym stanowisku (W. Brzeziński, G. Iwanowska 1990, 43–87).

55 Materiały niepublikowane. Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łomży.

Ryc. 26. Marian Kaczyński i Jerzy Okulicz-Kozaryn podczas badań wału grodziska w Szurpiłach. Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego

Fig. 26. Marian Kaczyński and Jerzy Okulicz-Kozaryn during the excavations of the hillfort rampart at Szurpiły. From the Archive of the State Archaeological Museum

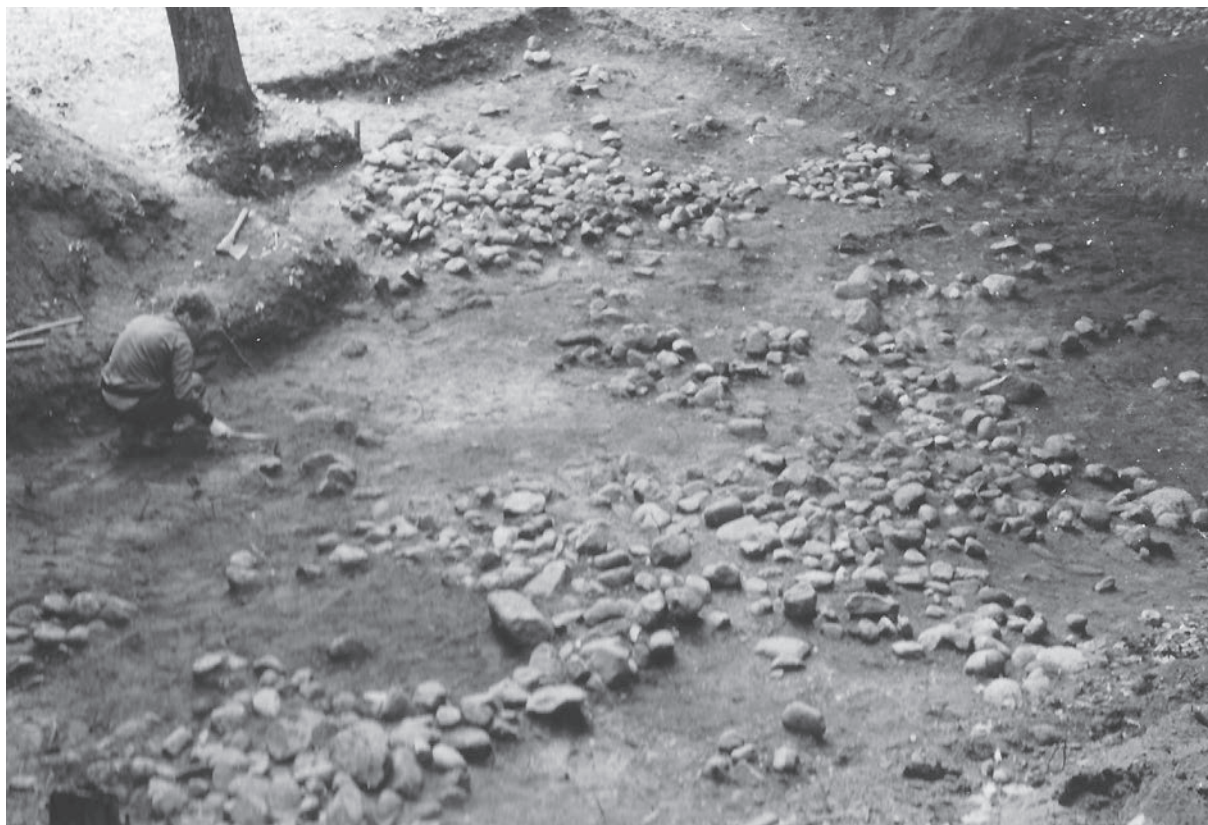
archeologicznych, przeprowadzono w Szurpiłach prace geologiczne, rekonstruując geomorfologię terenu oraz zmiany antropogeniczne (W. R. Kowalski 1981). Już w trakcie działań ekspedycji wykopaliskowej wykonywano analizy paleobotaniczne, archeozoologiczne oraz antropologiczne. Dwukrotnie ekipy pletwonurków penetrowały dno jeziora Szurpiły w poszukiwaniu śladów archeologicznych. Ponadto wykonano liczne prace geodezyjne oraz serię zdjęć lotniczych⁵⁶ (M. Engel *et alii* 2009, 518).

Dużym wsparciem dla ekipy Okulicza była organizacyjna i terenowa pomoc pracowników Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Suwałkach: w osobach Jerzego Brzozowskiego i Jerzego Siemaszki. Pomimo specjalizacji w archeologii epoki kamienia badacze ci prowadzili też badania wykopaliskowe na stanowiskach bałtyjskich. Przykładem mogą być sondażowe wykopaliska na

grodzisku w Dąbrowskich, st. 1, które odbyły się w sezonach 1985, 1987–1989. W tym czasie przebadano część majdanu i przekopano w jednym miejscu wał grodziska. Na majdanie nie natrafiono na ślady zabudowy, natomiast odsłonięto elementy konstrukcji wału, z przekładkami drewnianymi i brukiem kamiennym (J. Siemaszko 1991, 78). W Burdyniskach, gm. Suwałki nad brzegiem jeziora Wigry ekipa z Działu Archeologii Muzeum Okręgowego pod kierunkiem prof. Wojciecha Nowakowskiego z IA UW przeprowadziła ratownicze badania wykopaliskowe na cmentarzysku ciałopalnym datowanym na wczesne średniowiecze. Na prawie całkowicie zniszczonym stanowisku, w warstwie humusu i calca znaleziono liczne przepalone kości ludzkie oraz połamane brązowe ozdoby. Nowakowski określił to stanowisko jako cmentarzysko warstwowe, datując je na podstawie zabytków na XI–XII w. (J. Siemaszko 1991, 77; W. Nowakowski 1998).

W 1984 r. na wniosek M. Kaczyńskiego powstał w Państwowym Muzeum Archeologicznym

⁵⁶ Materiały niepublikowane, opracowywane obecnie w ramach projektu Szurpiły realizowanego przez DAB PMA.

Ryc. 27. Prace wykopaliskowe na majdanie grodziska w Konikowie w 1988 r. Fot. Wojciech Brzeziński

Fig. 27. Excavations of the hillfort interior at Konikowo in 1988. Photo by Wojciech Brzeziński

w Warszawie⁵⁷ Dział Archeologii Bałtów. Dyrektor PMA, dr J. Jaskanis, wyznaczył na jego kierownika Kaczyńskiego i przyjął do pracy młodych archeologów, którzy od razu zorganizowali systematyczne prace wykopaliskowe na terenach Suwalszczyzny i Mazur Wschodnich. Jeszcze w 1982 r. ekspedycja wykopaliskowa pod kierunkiem Anny Bitner-Wróblewskiej przeprowadziła badania wykopaliskowe na osadzie w Kazimierówce, gm. Jeleniewo, należącej do szurpilskiego kompleksu osadniczego. Podczas trzech sezonów badań (1982–1984) odkryto warstwę kulturową i obiekty datowane od późnego okresu wpływów rzymskich po wczesne średniowiecze. Najlepiej reprezentowana była jednak faza z okresu wędrówek ludów (A. Bitner-Wróblewska 1991).

57 Dział powstał na skutek przekształcenia Pracowni Archeologii Bałtów funkcjonującej od 1978 r. w ramach Działu Epoki Żelaza.

Innym zespołem osadniczym, badanym wykopaliskowo przez Dział Archeologii Bałtów było grodzisko i osada w Konikowie (Ryc. 27). Ekspedycja wykopaliskowa kierowana przez Wojciecha Brzezińskiego przez dwa sezony kontynuowała badania zawieszone przez T. Baranowskiego w 1974 r. na *plateau* osady (st. 2). Jednocześnie wykonano całą serię wierceń świdrem geologicznym, rozpoznając zasięg osady i charakter warstwy kulturowej. W 1986 r. założono wykop badawczy na skraju żwirowni niszczonej wschodni jej stok, odkrywając warstwę kulturową i fragment obiektu, prawdopodobnie chaty. W tym samym sezonie badawczym na nowo podjęto prace wykopaliskowe na majdanie grodziska (st. 1). Badania te kontynuowano w 1988 r., rozpoznając znaczną jego część, natomiast w sezonie 1989 wykonano przekop przez wał wschodni grodziska, w miejscu domniemanej bramy wjazdowej (W. Brzeziński 1991a; 1991b). Ponadto w ramach AZP W. Brzeziński i Zbigniew Kobyliński przeprowadzili badania powierzchniowe w kwadracie obejmującym kompleks osadniczy w Konikowie,

odkrywając kolejne stanowisko wczesnośrednio-wieczne, położone ok. 100 m na wschód od osady⁵⁸.

Dział Archeologii Bałtów podjął również stacjonarne, szerokopłaszczyznowe badania wykopaliskowe grodziska w Jeglińcu (st. 1). Ekspedycja wykopaliskowa pod kierunkiem Grażyny Iwanowskiej w sezonach 1984–1991 założyła wykopy badawcze w południowej i północnej części majdanu grodziska. W trakcie prac wykopaliskowych w wykopach południowych odkryto ślady konstrukcji mieszkalnej oraz pozostałości jam odpadkowych, a w północnych zarejestrowano paleniska i liczne bruki kamienne. W części północnej natrafiono również na relikty pierwszego wału grodziska o konstrukcji przekładkowej, przykrytego rozsypiskiem wału ostatniej fazy użytkowania obiektu. Obok kilkunastu żelaznych grotów strzał, nielicznych fragmentów naczyń glinianych i kości zwierzęcych znaleziono ponad 800 zabytków brązowych, głównie całych lub uszkodzonych ozdób. Na ich podstawie całość założenia autorka badań wydatowała na X–XIII w. z wyodrębnioną fazą wcześniejszą z IV–VI w. W bezpośrednim sąsiedztwie grodziska zlokalizowano dwie współczesne mu osady, natomiast w większym oddaleniu ślady osadnictwa o chronologii od epoki kamienia po czasy nowożytnie. Podobnie jak w Szurpiłach, obok prac archeologicznych przeprowadzono badania geologiczne, rekonstruuje geomorfologię zespołu osadniczego w Jeglińcu (G. Iwanowska 1990; 1991a; 1991b).

Lata 80. przynoszą również intensyfikację badań wykopaliskowych obiektów obronnych w dorzeczu Biebrzy i Narwi. Rozpoznano w ten sposób grodziska w Niewiarowie (st. 1), Grodziszczanach (st. 1) oraz w Łosośnej Wielkiej, gm. Kuźnica (st. 1). Powrót na stanowisko w Niewiarowie spowodowany był ciągłym niszczeniem obiektu poprzez wybieranie żwiru. Na zlecenie WKZ w Łomży ratownicze badania wykopaliskowe przeprowadziła ekspedycja pod kierunkiem Mariana Rębkowskiego oraz Lecha Kaczmarka. Na podstawie zabezpieczonego wału grodziska wyodrębniono trzy fazy funkcjonowania całego założenia, którego chronologię ustalono na podstawie materiału zabytkowego na okres od XII do XIV w.⁵⁹ (L. Kaczmarek 1985a).

Zagrożone zniszczeniem było również grodzisko w Grodziszczanach. W 1986 r. badania ratownicze podjęła tu ekspedycja wykopaliskowa PMA pod kierunkiem Ludomira Łoźnego. Przebadano część majdanu oraz wału wewnętrznego grodziska, pozyskując stosunkowo liczny materiał zabytkowy, głównie fragmenty ceramiki oraz dwa przęśliki gliniane. Nie stwierdzono żadnych konstrukcji przebadanego odcinka wału, choć zarejestrowano wyraźne ślady spaleniźny. Z kolei na majdanie odsłonięto pozostałości warstwy kulturowej. Na podstawie materiału zabytkowego sugerowano, że obiekt funkcjonował w okresie od XI do XIII w.⁶⁰ (L. Łoźny 1987).

Celem badań na grodzisku w Łosośnej Wielkiej było uzyskanie wstępnych informacji na temat tego obiektu. Rozpoznanie zniszczonego w dużym stopniu stanowiska przeprowadzone zostało przez ekspedycję wykopaliskową Centralnego Muzeum Włókiennictwa w Łodzi pod kierunkiem Jacka Moszczyńskiego. Podczas czterech sezonów badawczych natrafiono na ślady zabudowy mieszkalnej oraz na pozostałości drewniano-ziemnej konstrukcji wału. Pozyskano liczny materiał zabytkowy, m.in. fragmenty naczyń glinianych, fragmenty metalowych ozdób i elementów stroju, nóż żelazny, kości zwierzęce. Wydzielono dwie fazy funkcjonowania grodu, zamykające się w okresie od VIII do XII w.⁶¹ (J. Moszczyński 1986; 1987a; 1987b; 2005).

Następna akcja archeologiczna na terenach pojaćwieskich zostaje podjęta dopiero w 1998 r., kiedy to z inicjatywy ówczesnego konserwatora zabytków archeologicznych w Suwałkach, Jerzego Brzozowskiego Dział Archeologii Bałtów PMA powraca na stanowiska kompleksu osadniczego w Konikowie. Ekspedycja wykopaliskowa pod kierunkiem Anny Bitner-Wróblewskiej oraz Marcina Engela kontynuuje przerwane w 1986 r. badania ratownicze części osady (st. 2), niszczonej przez wciąż eksploatowaną żwirownię. Ponadto wykopy badawcze zostają założone na wschodnim skraju stanowiska, gdzie miejscowa ludność wybiera do celów gospodarczych ciemną ziemię z warstwy kulturowej. W wyniku prac wykopaliskowych odkryta zostaje dalsza część obiektu mieszkalnego

58 Jest to prawdopodobnie to samo stanowisko, które odkrył w 1929 r. Carl Engel i określił jako cmentarzysko.

59 Badania niepublikowane. Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łomży.

60 Badania niepublikowane. Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku.

61 Badania niepublikowane. Archiwum Muzeum Okręgowego w Białymstoku.

Ryc. 28. Prace wykopaliskowe na osadzie w Konikowie w 2004 r. Fot. Marcin Engel

Fig. 28. Excavations of the settlement at Konikowo in 2004. Photo by Marcin Engel

eksplorowanego w 1986 r. przez W. Brzezińskiego, warstwa kulturowa oraz kilka innych obiektów, w których znaleziono m.in. kilkaset fragmentów ręcznie lepionych naczyń glinianych. Wyniki badań zachęciły warszawskich archeologów do kontynuowania działań terenowych w Konikowie. Od 1999 r. do 2005 (z przerwą w 2001 r.) wykopaliska na osadzie miały już charakter systematycznych, szerokopłaszczyznowych badań archeologicznych (Ryc. 28). W ciągu 7 sezonów badawczych przebadano północną część *plateau* oraz znaczną część wschodniego stoku osady, odsłaniając m.in. obiekty o charakterze mieszkalnym i gospodarczym. Ponadto w sezonie 2005 wykonano przekop przez wał, osłaniający od zachodu i południa *plateau* osady w Konikowie. W tym samym roku założono również niewielki wykop sondażowy w południowej, niebadanej jeszcze części majdanu grodziska (st. 1). Dużym osiągnięciem ekspedycji wykopaliskowej w Konikowie było pozyskanie w trakcie badań osady wyjątkowo licznego materiału ceramicznego datowanego od późnego okresu wpływów rzymskich do wczesnego średniowiecza (M. Engel, P. Iwanicki 2001; M. Engel 2002; 2004a; 2004b). Jednocześnie

z pracami wykopaliskowymi w Konikowie przeprowadzono terenowe badania geologiczne rekonstruujące geomorfologię i śledzące zmiany antropogeniczne terenu kompleksu osadniczego.

Podobne prace miały miejsce w najbliższej okolicy grodziska w Grodzisku, gdzie w 2005 r. ekspedycja wykopaliskowa DAB PMA, pod kierunkiem Piotra Iwanickiego i Marcina Engela, kontynuowała badania archeologiczne przerwane w 1975 r. W wykopach usytuowanych w południowej i południowo-wschodniej części majdanu grodziska odsłonięto jamowe obiekty gospodarcze i warstwę kulturową z materiałem zabytkowym (m.in. kilkaset fragmentów ręcznie lepionych naczyń, toperek kamienny, zapinkę i szpilę z brązu, żelazne szpile i grociki strzał), datowanym na wczesną epokę żelaza, okres wpływów rzymskich oraz wczesne średniowiecze⁶².

W tym samym roku, w ramach powołanego przez prof. J. Okulicza-Kozaryna projektu Szurpiły uczest-

62 Materiały niepublikowane. Badania w Grodzisku zostały wznowione latem 2008 r.

niczący w nim pracownicy DAB PMA oraz studenci IA UW przeprowadzili weryfikacyjne badania planigraficzne z użyciem wykrywaczy metali na osadzie „Targowisko” (st. 4). Wykazały one postępujące niszczenie stanowiska, użytkowanego jako pole orne oraz dostarczyły wyjątkowo bogatej serii zabytków wydzielonych (L. Sawicka 2006b, 167). Wyniki tej penetracji terenowej dały asumpt do wznowienia akcji wykopaliskowej na tej osadzie. W 2006 r. wspólna ekspedycja wykopaliskowa DAB PMA i IA UW pod kierunkiem Marcina Engela i Ludwika Jończyk (z domu Sawickiej) rozpoczęła badania, zakładając wykopy w centralnej części stanowiska. W trakcie dwóch sezonów badawczych (2006–2007) odsłonięto i częściowo przebadano dwie warstwy kulturowe – młodszą, datowaną na wczesne średniowiecze i starszą, prawdopodobnie z okresu wędrówek ludów oraz kilka obiektów jamowych o charakterze gospodarczym z okresu wczesnego średniowiecza. W trakcie badań pozyskano kilkaset fragmentów ręcznie lepionych naczyń, w większości silnie obtaczanych oraz kilkadziesiąt przedmiotów z żelaza i brązu⁶³. Jednocześnie z badaniami wykopaliskowymi były prowadzone systematyczne penetracje terenowe kompleksu szurpilskiego oraz wykonana została seria wierceń świdrem geologicznym stanowisk wchodzących w jego skład. W 2008 r., podczas zakrojonych na szeroką skalę badań planigraficznych z użyciem wykrywaczy metali, dokonano sensacyjnego odkrycia (M. Engel *et alii* 2018, 273). Na stokach Góry Zamkowej w Szurpiłach znaleziono pierwszy w historii polskich badań nad Jaćwieżą grób wczesnośredniowieczny. Badania wykopaliskowe przeprowadzone w sezonach 2008–2011 przez DAB PMA pod kierunkiem Cezarego Sobczaka odsłoniły pochówek młodego wojownika z XI w. w otoczeniu konstrukcji i obiektów o charakterze kultowym (Ryc. 29). Z kolei na terenie stanowiska o lokalnej nazwie Mosiężysko odkryto wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne z XII–XIII w. Prace na jego terenie prowadzi od 2008 r. ekspedycja wykopaliskowa IA UW pod kierunkiem L. Jończyk i W. Wróblewskiego (L. Jończyk 2015, 235–239).

Nowy etap badań nad wczesnośredniowieczną Jaćwieżą otworzyły nieinwazyjne badania oparte o lase-

rowe skanowanie lotnicze LIDAR, zainicjowane przez C. Sobczaka (2015) oraz multidyscyplinarny projekt badawczy realizowany w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”. W sezonach 2014–2015 ekspedycja wykopaliskowa DAB PMA oraz Stowarzyszenia Starożytników przeprowadziła szerokopłaszczyznowe prace wykopaliskowe na terenie dwóch zespołów osadniczych w Szurpiłach oraz Skomacku Wielkim (Ostrowiu). Jednocześnie z badaniami archeologicznymi wykonano w ramach tego projektu badania geomorfologiczne, geofizyczne i palinologiczne (A. Bitner-Wróblewska *et alii* 2016).

Koniec XX i początek XXI w. wiążą się z rozpoczęciem rozpoznania wykopaliskowego grodziska znajdujących się w strefie pomiędzy linią Biebrzy i Narwi, terenu szeroko pojętego pogranicza jaćwiesko-mazowiecko-ruskiego. W sezonach 1999, 2000 badania wykopaliskowe na st. 1 w Krzeczkwie, gm. Mońki przeprowadziła Podlasko-Mazurska Pracownia Archeologiczna pod kierunkiem Małgorzaty Karczewskiej i Macieja Karczewskiego. W ich wyniku odkryto zniszczone relikty osady wczesnośredniowiecznej oraz pozostałości drewnianego budynku z okresu nowożytnego. Znaleziono liczny materiał masowy i wydzielony (M. Karczewska 2002). W 2003 r. prace badawcze na tym stanowisku kontynuowała ekspedycja wykopaliskowa Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem Aleksandra Andrzejewskiego. Na grodzisku w Krzeczkwie, pomimo znacznych zniszczeń spowodowanych budową na jego terenie dworu w czasach nowożytnych, odkryto relikty wczesnośredniowiecznego osadnictwa. Ślady te związane były z funkcjonowaniem tu grodziska. W wykopach badawczych odsłonięto dwie fazy wału grodu, zbudowanego z drewna, kamieni i gliny w konstrukcji przekładkowej. Po stronie zewnętrznej obwałowań zarejestrowano fosę, natomiast od wewnątrz przylegał do nich suchy rów okalający majdan grodziska. W trakcie badań znaleziono obok materiałów nowożytnych liczne fragmenty naczyń oraz przedmioty żelazne i kościane (A. Andrzejewska 2006; A. Andrzejewski *et alii* 2004–2005; A. Andrzejewski, P. Kittel 2006).

W 2005 r. pracownicy Działu Archeologicznego Muzeum Podlaskiego w Białymstoku przygotowali program badań osadnictwa na styku wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny z pograniczem bałtyjskim. Jako pierwsze wytypowano grodzisko

⁶³ Materiały niepublikowane. Badania wykopaliskowe w Szurpiłach są kontynuowane.

Ryc. 29. Wykop badawczy na stoku Góry Zamkowej w Szurpiłach w 2011 r. Fot. Cezary Sobczak

Fig. 29. Trench on the slope of Castle Hill (Góra Zamkowa) at Szurpiły in 2011. Photo by Cezary Sobczak

w Trzciance, gm. Janów. Celem działań terenowych prowadzonych w sezonach 2006, 2007 i 2009 było rozpoznanie funkcji stanowiska, systemu budowy konstrukcji obronnych, zabudowy mieszkalnej oraz ustalenie okresu jego funkcjonowania i przyczyn upadku. Wykopy badawcze przecinały teren grodziska po osi północny zachód-południowy wschód oraz usytuowane były w południowo-zachodniej części majdanu. Badaniami objęto konstrukcje obronne w postaci wału drewniano-kamienno-zwirowego oraz część majdanu, na którym odkryto relikty obiektów o charakterze gospodarczym i mieszkalnym. Od strony zewnętrznej fortyfikacji natrafiono na fosę. Warstwa kulturowa zarejestrowana na majdanie miała minimalną miąższość, co

autorka sprawozdania z badań interpretowała jako świadectwo krótkotrwałego funkcjonowania grodziska lub jego refugialnego charakteru. Podczas prac wykopaliskowych znaleziono liczną serię żelaznych grocików strzał, żelaznych grotów włóczni, brązowe zapinki podkowiaste, srebrne monety arabskie oraz inne przedmioty z żelaza i stopów miedzi. Zwrócono uwagę na stosunkowo niewielką liczbę fragmentów naczyń glinianych. W przekopie przez wał odkryto liczne przepalone lub nadpalone kości ludzkie⁶⁴

64 Kości ludzkie zostały wyodrębnione ze zbioru szczątków zwierzęcych przez analizującą ten materiał dr Annę Gręzak z IA UW (inf. ustna A. Gręzak).

i zwierzęce (U. Stankiewicz 2006; 2009; J. M. Ścibor 2008; A. Andrzejewska, U. Stankiewicz 2009).

Badania nad osadnictwem wczesnośredniowiecznej Jaćwieży prowadzone są już od ponad 400 lat. Należy jednak stwierdzić, że stan wiedzy źródłowej dotyczącej tego zagadnienia jest bardzo zły. Z dotychczasowych badań archeologicznych pełnej publikacji doczekały się tylko wyniki ratowniczych prac na grodzisku w Rajgrodzie (D. Jaskanis 2001). Zaledwie kilka stanowisk osadniczych objętych zostało systematycznymi badaniami wykopaliskowymi (Szurpiły, st. 3, 4; Kazimierówka, st. 1; Konikowo, st. 1, 2; Jegliniec, st. 1, Bajtkowo, st. 1, Rajgród, st. 1, Grodzisko, st. 1), jednak należy wyraźnie podkreślić, że mimo wieloletnich prac na tych obiektach rozpoznana została ich znikoma część. Nieliczne stanowiska doczekały się niewyczerpujących opracowań źródłowych, artykułów problemowych lub sprawozdań z badań wykopaliskowych publikowanych w literaturze archeologicznej. W wielu przypadkach brakuje choćby krótkiej wzmianki na temat przeprowadzonych wykopalisk. Szczególnie dotkliwy jest brak publikacji zarejestrowanych w XIX w. cmentarzysk wczesnośredniowiecznych. Zabytki wchodzące w skład inwentarzy grobowych mogłyby

być pomocne w konstruowaniu chronologii wszystkich wczesnośredniowiecznych materiałów znanych z terenów jaćwieskich. Przy zdecydowanej dominacji w materiałach archeologicznych fragmentów ceramiki (o niskiej „czułości” chronologicznej) jest to sprawa o zasadniczym znaczeniu, niezwykle istotna przy wszelkiego typu studiach osadniczych.

Słaby stopień rozpoznania archeologicznego omawianego obszaru jest prawdopodobnie powodem braku opracowań syntetycznych na temat wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego. Lepiej sytuacja wygląda na gruncie badań historycznych, ale i tu za pełnowartościowe należy uznać jedynie prace Mortensenów (H. Mortensen, G. Mortensen 1938a; 1938b), H. Łowmiańskiego (1931; 1932), A. Kamińskiego (1953) i Grzegorza Białuńskiego (1999). Ustalenia tych naukowców, oparte głównie na analizie nielicznych informacji zaczerpniętych ze średniowiecznych źródeł pisanych, nie zostały w późniejszych latach rozwinięte i uzupełnione. Problem jaćwieski we współczesnym piśmiennictwie historycznym rozpatrywany jest głównie w aspekcie wydarzeń politycznych (wojny, najazdy, układy pokojowe, sojusze), a kwestie osadnicze i gospodarcze zeszły na dalszy plan zainteresowań badaczy.

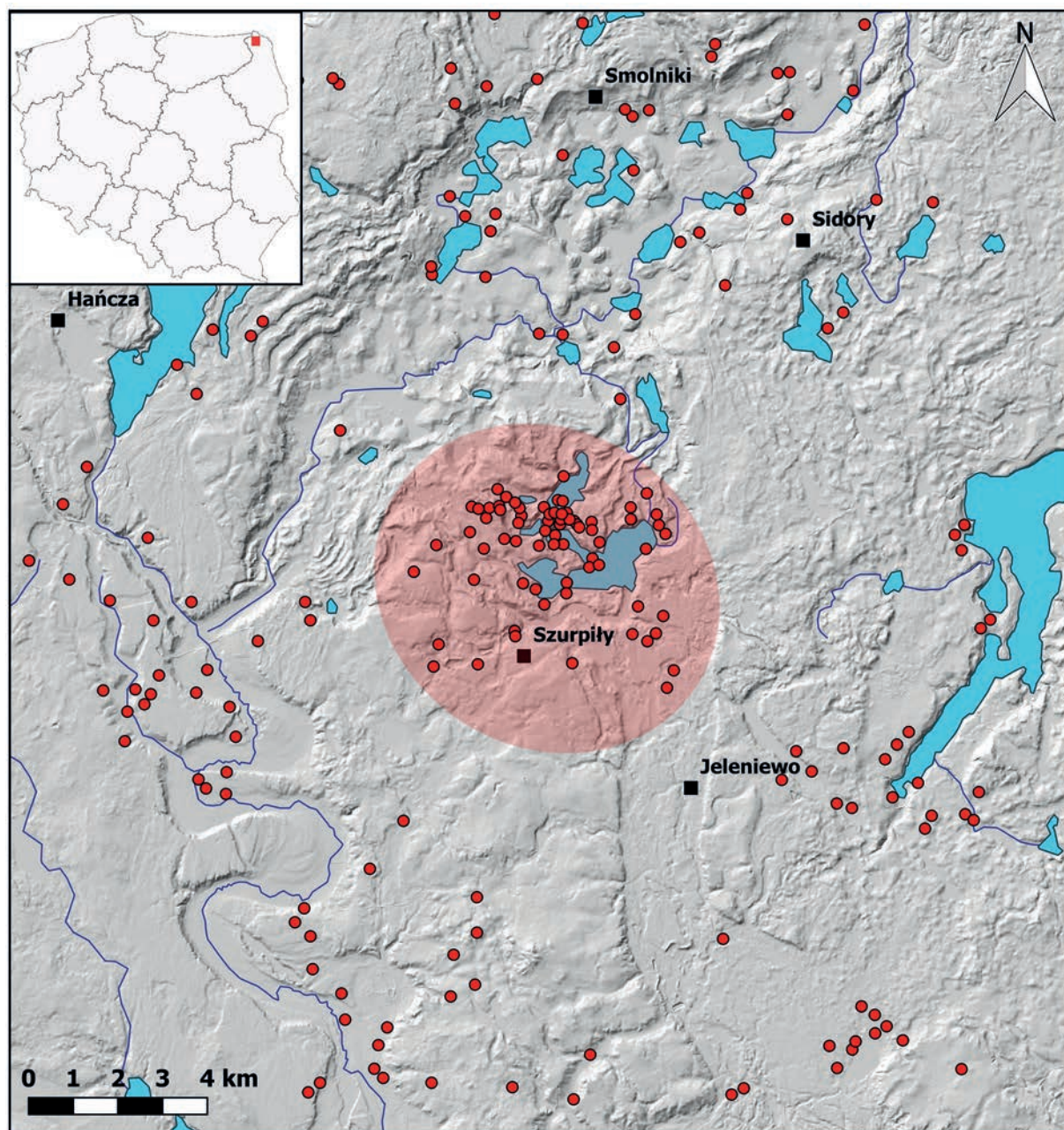
3. Szurpiły – analiza

3.1. Mikroregion osadniczy w Szurpiłach

Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Szurpiłach, gm. Jeleniewo jest częścią mikroregionu osadniczego położonego w otoczeniu jeziora Szurpiły, jego odnogi Jeziora Czarnego (Jodel), jeziora Jęglówek oraz jeziora Kluczysko (Tchliczysko). Mikroregion ten tworzy zespół śladów osadniczych z epoki kamienia, epoki brązu, wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich, okresu wędrówek ludów, wczesnego średniowiecza oraz nowożytności rozlokowanych w tzw. niecce Jęglówka, południowej części Zagłębienia Szeszupy (zachodniej części Pojezierza Wschodniosuwalskiego)⁶⁵ (Ryc. 30). Za centrum mikroregionu należy uznać dwa stanowiska. Pierwszym z nich jest st. 3 w Szurpiłach, położone na wzgórzu zwanym Górą Zamkową, na której osadnictwo rozwijało się we wczesnej epoce żelaza, wczesnym okresie wpływów rzymskich i wczesnym średniowieczu. U jej stóp, po stronie południowej usytuowane jest drugie stanowisko – rozległa osada, st. 4 w Szurpiłach, pokrywająca się zasięgiem ze wschodnią częścią dawnego przysiółka Targowisko. Na stanowisku tym zarejestrowano ślady osadnicze z wczesnego okresu wpływów rzymskich, okresu wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza. Stanowiska te oddzielone są od siebie głębokim, sztucznie przekopanym wąwozem. Z osadą od zachodu graniczą stanowiska z materiałami z epoki kamienia (st. 8, 13 w Szurpiłach), wczesnej epoki żelaza (st. 8, 13 w Szurpiłach) i wczesnego średniowiecza (st. 8, 12, 13, 29, 30 w Szurpiłach). Koncentrują

się one w pobliżu niewielkiego stawu o lokalnej nazwie Mosiężysko. W niedalekiej odległości od Góry Zamkowej, po jej wschodniej stronie znajdują się góry Kościelna i Cmentarna (st. 5 i 6 w Szurpiłach), z materiałami osadniczymi datowanymi na okres wędrówek ludów, wczesne średniowiecze i okres nowożytny. Kilka set metrów na południowy wschód od tych wzgórz znajduje się niewielka wczesnośredniowieczna osada, st. 6 w Czajewszczyźnie. Cała ta część oddzielona jest od Góry Zamkowej wałem kamiennieo-ziemnym (st. 12 w Czajewszczyźnie), ciągnącym się od południowego brzegu jeziora Jęglówek do północnego brzegu Jeziora Czarne. Na przeciwległym brzegu tego jeziora usytuowany jest niewielki kopiec strażniczy (st. 7 w Szurpiłach), prawdopodobnie z okresu wczesnego średniowiecza. W południowo-wschodniej części Jeziora Czarnego, w miejscu, w którym łączy się ono z jeziorem Szurpiły, znajduje się wyspa Pustelnia. Na dość wysokim wzgórzu tej wyspy zarejestrowano ślady osadnictwa z okresu paleolitu. Wyspa połączona jest z północnym brzegiem jeziora Szurpiły oraz ze wschodnim skrajem półwyspu Trzecie Pole dwoma kamiennymi groblami. Na południowo-zachodnim brzegu jeziora Szurpiły usytuowana jest osada, st. 27 w Szurpiłach, z materiałami wczesnośredniowiecznymi. Stanowisko to posiada połączenie komunikacyjne z południową częścią półwyspu Trzecie Pole, w postaci widocznej pod powierzchnią wody piaszczystej grobli. Kilkanaście metrów od niej znajduje się następna grobla, która łączy wspomniany półwysp z południowym brzegiem jeziora Szurpiły. Do omawianego tu mikroregionu należy również zaliczyć osadę w miejscowości Kazimierówka, st. 1, ulokowaną na wzgórzu nieopodal wyschniętej

65 Patrz rozdział 3.2.1.

Ryc. 30. Mikroregion w Szurpiłach na tle osadnictwa zachodniej części Pojezierza Wschodniosuwalskiego. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 30. Szurpiły microregion against the background of the settlement of the western part of the East Suwałki Lake District. Prepared by Cezary Sobczak

południowo-wschodniej odnogi Szurpił. Osadnictwo na tym stanowisku rozwijało się od późnego okresu wpływów rzymskich, przez okres wędrówek ludów po wczesne średniowiecze. Południowo-zachodnią część mikroregionu zamyka ciągnący się półkoleście na linii kilkuset metrów od Targowiska do jeziora Szurpiły wał ziemny, st. 11 w Szurpiłach. Z kolei północno-zachodnią granicę mikroregionu szurpiłskiego stanowią ślady osadnictwa z wczesnej epoki żelaza, odkryte na

wzgórzu nad brzegiem jeziora Jęglóweczek (częściowo wyschniętej zachodniej odnogi jeziora Jęglówek) w miejscowości Wodziłki, st. 1. Pomiedzy tym jeziorkiem a północnymi stokami Góry Zamkowej znajduje się osada, st. 10 w Szurpiłach, datowana na okres wędrówek ludów i wczesne średniowiecze.

Początek zorganizowanego osadnictwa na terenie mikroregionu osadniczego w Szurpiłach przypada na VI okres epoki brązu (ok. VII/VI w. p.n.e.), kiedy

po raz pierwszy zagospodarowano szczyt Góry Zamkowej. Na nieznacznie przekształconym niwelacjach wzgórz założono osadę obronną (st. 3 w Szurpiłach), prawdopodobnie ogrodzoną drewnianym płotem lub palisadą. Zniszczenia spowodowane budową kolejnych faz grodziska wczesnośredniowiecznego utrudniają rekonstrukcję zabudowy tej osady. Na podstawie odkrytych podczas badań obiektów wiadomo jedynie, że mogła się ona składać z kilku budynków o konstrukcji słupowej, ze ścianami z plecionki wylepionej gliną. Budynkom towarzyszyły obiekty o charakterze gospodarczym: jamy zasobowe, jamy śmietniskowe i paleniska (J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 140). Na podstawie materiału zabytkowego znalezione w tych obiektach i w warstwie kulturowej oraz dat uzyskanych metodą ^{14}C z pobranych próbek ustalono czas funkcjonowania osady obronnej na okres od VII/VI w. p.n.e. do początku naszej ery. Kilka tysięcy fragmentów ceramiki znalezionych na tej osadzie, wiązanych z kulturą ceramiki sztrychowanej świadczyć może o bardzo dużej aktywności zamieszkujących ją grup ludzkich. Warto podkreślić, że w tym przedziale chronologicznym, tj. współcześnie z osadą, funkcjonowało na Górze Zamkowej cmentarzysko z grobami szkieletowymi i ciałopalnymi.

Na ślady osadnictwa ze schyłkowej fazy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza natrafiono również na wzgórzu morenowym położonym nad brzegiem jeziora Jęglóweczek, w miejscowości Wodziłki oraz na stanowiskach 8 i 13, znajdujących się na terenie przysiółka Targowisko.

Na podstawie analizy pyłków z jeziora Kluczysko stwierdzono funkcjonowanie w tej fazie osadnictwa dość intensywnej gospodarki rolnej. Na odlesionych z pomocą ognia terenach w pobliżu jezior zakładano niewielkie poletka uprawne, na których uprawiano pszenicę, owies, żyto i konopie. Wykorzystywano również te tereny jako źródło paszy dla hodowanych zwierząt. Pomimo dość wyraźnej w tej fazie ingerencji człowieka w środowisko omawianego mikroregionu, jego działalność nadal odbywała się w otoczeniu zdominowanym przez lasy (por. Aneks 2).

Następna faza osadnicza przypadająca na okres wpływów rzymskich nie jest już tak dobrze czytelna. Osadnictwo w omawianym mikroregionie prawdopodobnie nie było już tak intensywne i ograniczało się do rozproszonych, jednodworczych założeń. W profilu pyłkowym jeziora Kluczysko zaobserwowano dla tego czasu spadek różnorodności i liczebności roślin zielnych, głównie uprawnych i o charakte-

rze łąkowym. Stwierdzono też niewielką kulminację grabu, świerka, olszy i jesionu, być może wynikającą z nieznacznej regeneracji okolicznych lasów (Aneks 2). Wydaje się jednak, że Góra Zamkowa nadal pełniła rolę swoistego centrum osadniczego, o czym świadczy fakt większej niż na innych stanowiskach liczby znalezisk z okresu wpływów rzymskich zarejestrowanych na st. 3 w Szurpiłach. Nadal funkcjonowała tu osada obronna z zabudową w postaci chat o konstrukcji słupowej i półziemianek, wraz z towarzyszącymi im jamami zasobowymi, śmietniskowymi i paleniskami. W warstwach kulturowych i obiektach odnaleziono dużą liczbę fragmentów (choć nieporównywalną z liczbą ceramiki z wcześniejszej fazy) naczyń glinianych z tego okresu. Ze stanowiska 3. pochodzą ponadto zabytki metalowe, które ostrożnie można łączyć ze zniszczonym przez wczesnośredniowieczne niwelacje cmentarzyskiem ciałopalnym. O ile ostrogę żelazną podgrupy A według J. Ginalskiego należy łączyć jeszcze z wcześniejszą fazą użytkowania osady (faza A_2-A_3), to występujące w tej samej warstwie dwa fragmenty szpil brązowych typu A według B. Beckmanna (od końca fazy B_1 do fazy B_2/C_1), szpila brązowa z dwustożkową główką typu L według B. Beckmanna (B_2/C_1-C_{1a}) oraz silnie profilowane brązowe okucie pasa grupy I. 1 według R. Madydy (B_2) należą już chronologicznie do okresu wpływów rzymskich (J. Ginalski 1991, 55; B. Kontny 2007, 98, 99; B. Beckmann 1969, 108, 111; P. Iwanicki, A. Juga-Szymańska 2007, A. Juga-Szymańska 41–44; 2014, 139, 164, 166, tabl. XXXIX:1, XXXIX:6; R. Madyda 1977, 381). Na ślady osadnictwa z tej fazy natrafiono również przy okazji badań powierzchniowych prowadzonych na stanowisku 4 w Szurpiłach. W latach 50. minionego stulecia znaleziono tam fragment rękojeści jednosiecznego miecza żelaznego typu D/2 według M. Biborskiego, datowanego na fazę B_2 (M. Biborski 1978, 124–128; L. Sawicka 2007). W 2008 r. podczas prac powierzchniowych z użyciem wykrywaczy metali odkryto brązową zapinkę typu Almgren 133, datowaną na schyłek fazy B_2 oraz zawieszkę w formie wieloszprychowego koła⁶⁶.

W późnym okresie wpływów rzymskich osadnictwo mikroregionu w Szurpiłach, traci na znaczeniu. Nie jest poświadczona ta faza użytkowania Góry Zamkowej

66 Zabytki niepublikowane w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

(J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 140), brakuje również innych stanowisk, które można by datować na ten przedział czasu. Najbliższymi stanowiskami funkcjonującymi w tym okresie są dwa cmentarzyska kurhanowe z pochówkami ciałopalnymi (st. 1 i 2) w Szurpiłach, położone w odległości kilku kilometrów od interesującego nas centrum osadniczego (T. Żurowski 1958; 1961; 1963). Z pobliskich stanowisk odpowiadających chronologicznie tym cmentarzyskom, należy wymienić znaną z badań powierzchniowych osadę w Wodziłkach, st. 2 oraz badaną wykopaliskowo osadę w Żywej Wodzie, st. 3, na których znaleziono ceramikę datowaną na okres późnorzymski⁶⁷. U schyłku tej fazy założono też prawdopodobnie osadę w Kazimierówce, st. 1 oraz cmentarzysko kurhanowe w Jeleniewie, st. 1 (A. Bitner-Wróblewska 1991, 370; M. Kaczyński 1955e). Na koniec okresu późnorzymskiego datowane jest także położone nieopodal cmentarzysko w Żywej Wodzie (W. Ziemińska-Odojowa 1958; 1961a; 1961b). Warto jeszcze wspomnieć o intensywnie rozwijającym się w tym czasie, oddalonym ok. 10 km od Szurpił, zespole stanowisk w Szwajcarii i Osinkach (J. Antoniewicz *et alii* 1956; 1958; J. Antoniewicz 1961a; 1963; J. Okulicz 1961; 1963).

Ponowne zagęszczenie osadnictwa w mikroregionie Szurpił przypada na okres wędrówek ludów. W końcu IV lub na początku V w. rozpoczyna się kolejna faza zasiedlenia okolic Góry Zamkowej (J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 143). Powstaje wtedy duża osada (st. 4) we wschodniej części przysiółka Targowisko. W warstwie kulturowej zarejestrowanej na tym stanowisku oraz w kilkunastu obiektach jamowych znaleziono liczne fragmenty ręcznie lepionej ceramiki z ornamentem palcowym, naczyń chropowaconych, oraz ostroprofilowanych mis o zagładzanych powierzchniach, które można datować na ten okres, podobnie jak brązowe jęczyzkowate okucie końca pasa odkryte podczas badań planigraficznych w 2005 r. (L. Sawicka 2006a, 53–57, 95–98, 101–108, 118, 119, 122–124). Materiały z okresu wędrówek ludów występują w zasadzie na całej powierzchni stanowiska 4, choć można wyróżnić ich dwie koncentracje: pierwszą we wschodniej części osady, drugą w części zachodniej. W obrębie kompleksu osadniczego w Szurpiłach znane są jeszcze cztery podobnie datowane osady. Największą z nich

jest położona po drugiej stronie jeziora Szurpiły, badana wykopaliskowo osada w Kazimierówce, st. 1. Odkryto tam półziemiankę, liczne obiekty gospodarcze, przede wszystkim jamy zasobowe oraz jamy odpadowe. W obiektach tych oraz w spływowej warstwie kulturowej znaleziono liczne fragmenty ręcznie lepionych naczyń glinianych, w większości pochodzących z okresu wędrówek ludów (A. Bitner-Wróblewska 1991). Badana w 1983 r., położona u stóp Góry Zamkowej osada w Szurpiłach, st. 10, również posiada bardzo wyraźną fazę użytkowania w okresie wędrówek ludów. Dwie kolejne osady – Szurpiły, st. 8 i 27 – znane są jedynie z badań powierzchniowych. W tej fazie funkcjonuje także cmentarzysko kurhanowe w Szurpiłach, st. 1 oraz cmentarzyska kurhanowe w Szeszupce, st. 1, Jeleniewie, st. 1 i w Bachanowie (T. Żurowski 1958; B. Zawadzka 1964, 428; M. Kaczyński 1955e, 366; D. Jaskanis 1999, 266). Znane z badań powierzchniowych dwie osady w Potasznii, st. 3 i 4, oddalone są od kompleksu osadniczego w Szurpiłach o ok. 4 km. W zbliżonej odległości znajduje się cmentarzysko kurhanowe w Podwysokiem, st. 3, badane przez Stanisława Suchodolskiego (1961, 116, 117). Niewiele dalej położone są eponimiczne dla omawianej fazy cmentarzyska w Prudziszkach (M. Kaczyński 1958b).

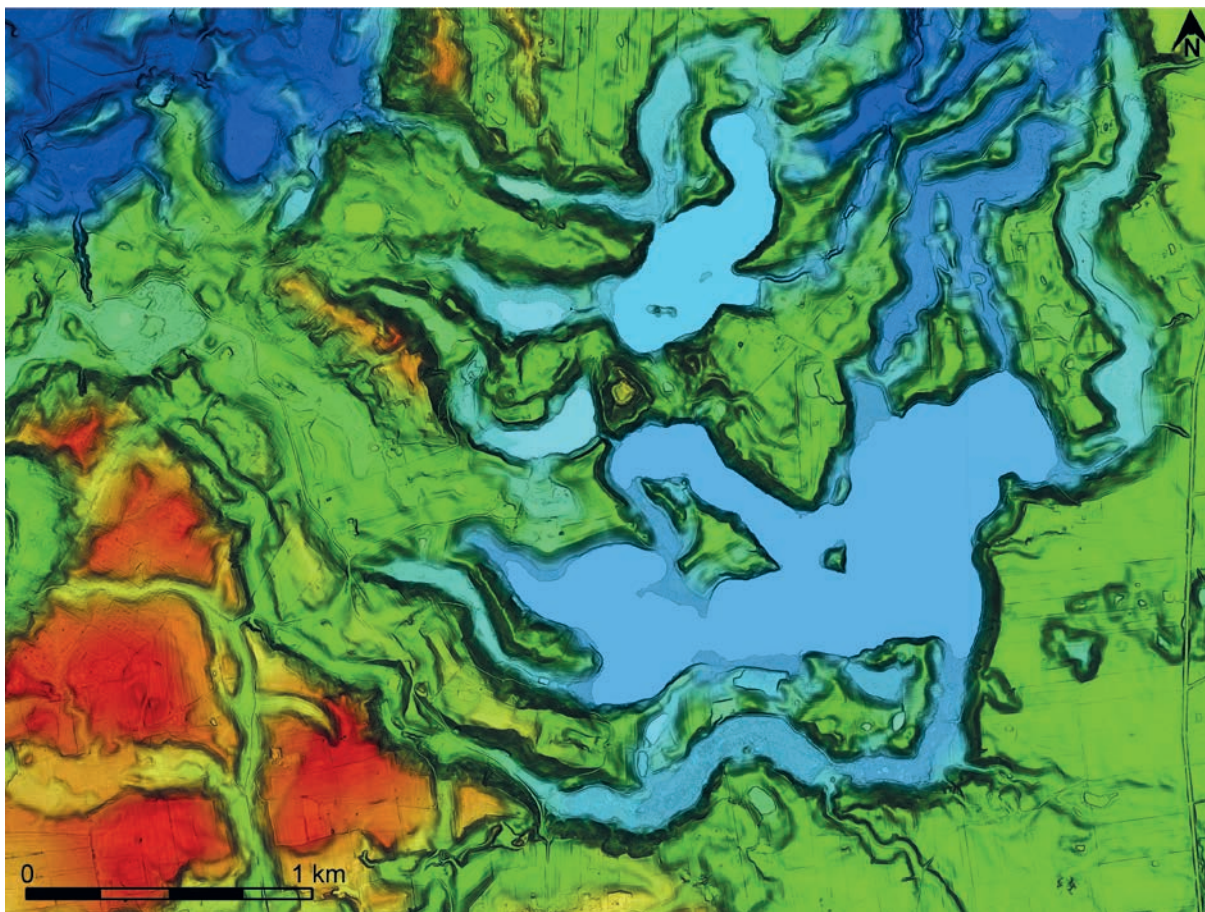
Wbrew wcześniejszym przypuszczeniom, zespół obronny grodziska na Zamkowej Górze powstał dopiero w okresie wczesnego średniowiecza, ponieważ nie udało się jak do tej pory natrafić na ślady jego funkcjonowania w okresie wędrówek ludów (por. J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 143).

3.2. Tło przyrodnicze

Rekonstrukcja środowiska naturalnego, w którym egzystowały określone grupy ludzkie jest dla archeologa istotnym warunkiem wszelkich badań osadniczych⁶⁸. Z jednej strony człowiek ingeruje w naturalne otoczenie poprzez swoją działalność osadniczą i gospodarczą, z drugiej strony natura stwarza uwarunkowania, które musi respektować i do nich dostosowywać. Właściwości środowiska naturalnego są układem różnych czynników, takich jak morfologia terenu, klimat, gleby, zasoby wodne, roślinność i świat zwierzęcy. Ingerencja grup ludzkich w ten układ opiera się

67 Materiały niepublikowane w zbiorach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

68 Uwagi prezentowane w tym podrozdziale dotyczą obu analizowanych w pracy ośrodków.

Ryc. 31. Numeryczny model terenu mikroregionu osadniczego w Szurpiłach. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 31. Digital elevation model of the settlement microregion at Szurpiły. Prepared by Cezary Sobczak

na czynnikach gospodarczych, wiedzy technicznej, organizacji społecznej i na stosunkach demograficznych. Cechą szczególną tych wzajemnych interakcji i powiązań jest ich dynamika, dlatego też próba prawidłowego określenia czasu, tempa i genezy zmian zachodzących w środowisku naturalnym analizowanych mikroregionów jest niezwykle trudnym zadaniem badawczym. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim okresu holocenu, kiedy ingerencja człowieka w otaczający go krajobraz naturalny jest coraz bardziej znacząca. W ostatnim tysiącleciu w przyrodzie nastąpiły zmiany, które przeobraziły w sposób odczuwalny egzystencję grup ludzkich (H. Jankuhn 1983, 31).

Istnieje więc konieczność poznania, choćby w niewielkim stopniu, czynników naturalnych, które w okresie wczesnego średniowiecza mogły w sposób istotny wpływać na funkcjonowanie analizowanych kompleksów osadniczych. Będzie to zatem zbiór uwarunkowań przyrodniczych, bezpośrednio lub pośrednio oddziałujących na rekonstruowane w niniejszej pracy syste-

my osadnicze. Niezbędna w tym celu wydaje się wiedza zaczerpnięta z opracowań i danych nauk przyrodniczych zarówno ogólnych, dotyczących Polski północno-wschodniej, jak i szczegółowych, stworzonych dla Szurpił i Konikowa. Lepiej sytuacja w tym względzie wygląda w pierwszym z wymienionych tu ośrodków, gdzie obok analiz geomorfologicznych, paleobotanicznych i archeozoologicznych, opracowano palinologicznie pyłki pobrane z profilu jeziora Kluczysko.

3.2.1. Geomorfologia terenu

Obszar kompleksu osadniczego w Szurpiłach w sensie geologicznym należy do tzw. Zagłębia Szeszupy, które jest częścią mezoregionu Pojezierza Wschodniosuwalskiego, wchodzącego w skład makroregionu Pojezierza Litewskiego (J. Kondracki 1994, 59–61). Omawiane stanowiska koncentrują się w tzw. niecce Jegłówka, należącej do południowej części Zagłębia Szeszupy (Ryc. 31) (W. R. Kowalski 1981, 3–6).

Zagłębienie Szeszupy ma powierzchnię ok. 50 km², a jego dno leży ok. 40 do 70 m poniżej otaczającej go wysoczyzny (Aneks 1). W zachodniej, centralnej i północnej części zagłębienia znajduje się stosunkowo płaski obszar zastoiskowy zbudowany z iłó w i mułków. Ponad tą powierzchnię wystają „kopulaste” pagórki – kemy, zbudowane na ogół z iłó w i mułków. Szczególnie okazałe znajdują się w okolicy Udziejek, są to m.in. Góra Tabaczyna (ok. 200 m n.p.m.) oraz Góra Zalewki (198 m n.p.m.). Pomiedzy nimi znajdują się jeziora wytopiskowe takie jak: Okrągłe, Przechodnie, Kolje, Perty, Jaczno i Kamen-duł. Przez tę część Zagłębienia Szeszupy przepływają liczne drobne cieki (obecnie w znacznym stopniu zmeliorowane), z których największym jest rzeka Szeszupa, płynąca w kierunku północno-wschodnim (por. Aneks 1).

Południowa część Zagłębienia Szeszupy ma zupełnie inny charakter. Przeważają tu formy piaszczysto-żwirowe. Są to formy akumulacji lodowcowej i wodnolodowcowej – moreny (czołowe, spiętrzone, wyciśnięcia martwego lodu), formy akumulacji szczelinowej jak np. ozy oraz kemy i tarasy kemowe. Liczne zagłębienia wytopiskowe są dopełnieniem tak morfologicznie zróżnicowanego krajobrazu (Aneks 1).

Formy czołowomorenowe grupują się w południowej części Zagłębienia Szeszupy, w dwóch nieckach: Wodziłek i Jegłówka i tworzą tam charakterystyczne, współkształtne ciągi pagórków. Niezwykle intrygujące swym kształtem są również wzgórza morenowe pomiędzy jeziorem Hańcza a zachodnią częścią Zagłębienia Szeszupy, które nazywane zostały „amfiteatrem Wodziłek” ze względu na specyficzne ich rozmieszczenie (Aneks 1).

Charakterystycznymi formami południowej części Zagłębienia Szeszupy są podłużnie zorientowane pagórki – wały zbudowane głównie z piasków, żwirów, głązów i glin. Są to moreny czołowe, ozy, kemy porozielane wąskimi, krętymi obniżeniami – rynami oraz nieckami jezior: Szurpiły, Jegłówek, Kluczysko, Jegłowczek. Pomiedzy nimi występują płyty piasków wodnolodowcowych (Aneks 1).

Zagłębienie Szeszupy powstało już w okresie schyłku zlodowaceń środkowopolskich, podobnie jak ryzna jeziora Hańcza. Gliny tych zlodowaceń występują w niektórych miejscach dna zagłębienia i w dolnych partiach otaczających je stoków. Jednakże obecna rzeźba terenu została ukształtowana głównie w trakcie zlodowacenia Wisły. W tej części Polski lądolód tego

zlodowacenia dotarł najdalej aż do Kotliny Biebrzy (stadiał Świecia). W czasie topnienia (recesji) jego zasięg przesunął się w kierunku północnym, pozostawiając po sobie kolejne bogactwo form takich jak: strefy moren czołowych, piaszczyste szlaki sandrowe i inne. Na omawianym terenie występują ślady dwóch takich recesyjnych stref marginalnych, nazwanych fazą Szeszupy i fazą Hańczy. Te dwa postoje lądolodu miały miejsce w czasie stadiału głównego zlodowacenia Wisły. W czasie fazy Szeszupy czoło lądolodu musiało stagnować w rejonie południowej części Zagłębienia Szeszupy i podlegać niewielkim ruchom oscylacyjnym, których efektem było utworzenie form morenowych takich jak: Góra Cisowa czy moreny między Łopuchowem a Błaskawizną (tzw. amfiteatr Wodziłek). Wydaje się, że nieco później, po zmniejszeniu się pokrywy lodowej, ale cały czas przy zachowanej zdolności oscylacyjnej czoła lodu, powstały moreny poniżej południowej krawędzi zagłębienia, tj. w okolicach Wodziłek i Jegłówka (m.in. Góra Wielki Otok). W czasie dalszego zaniku lądolodu, zamierania jego czaszy, powstawały izolowane bryły tzw. martwych lodów, pomiędzy którymi odbywała się sedimentacja osadów przyszłych moren martwego lodu, kemów, tarasów kemowych. Z uprzednio aktywnych tuneli lodowych, po stopieniu lodu, powstawały liczne podłużne formy ozowe (Aneks 1).

Kolejny zanik lądolodu zapisany jest wzgórzami morenowymi na północ od Zagłębienia Szeszupy (faza Hańczy). Po wytopieniu martwych lodów, co jak się przyjmuje mogło trwać do środkowego dryasu, powstał dzisiejszy tak urozmaicony krajobraz Zagłębienia Szeszupy (Aneks 1).

3.2.2. Hydrografia

Kompleks osadniczy w Szurpiłach położony jest w dorzeczu Niemna. Odwadniany jest przez dwa systemy rzeczne: Czarnej Hańczy i Szeszupy. Główną oś hydrograficzną omawianego zespołu stanowi Szeszupa, lewy dopływ Niemna, której obszar źródłiskowy znajduje się w lasach łągowych koło Turtula, kilka kilometrów na zachód od Szurpił. Płynie ona w kierunku północno-wschodnim w rozległym obniżeniu terenu, tzw. Zagłębieniu Szeszupy. Szeszupa jest rzeką o długości 298 km (z czego jedynie 24 km na terenie Polski), i powierzchni dorzecza ok. 6100 km². Płynie umiarkowanym nurtem, przeplatany bystrzami, dnem rozległej, szerokiej

doliny (Zagłębienie Szeszupy), zbierając po drodze niewielkie strumienie, które odprowadzają wodę z licznych torfowisk i jezior. Na górnym odcinku Szeszupa jest wartkim strumieniem, płynącym w wyraźnie zarysowanej dolinie.

Źródła Szeszupy oddalone są ok. 500 m od doliny Czarnej Hańczy, lewego dopływu Niemna, której źródła znajdują się w okolicy wsi Okliny i jeziora Jegliniszki. Czarna Hańcza ma długość 142 km i powierzchnię dorzecza ok. 1612 km². Po zasileniu wodami jeziora Hańcza rzeka płynie wartko głęboką rynną polodowcową, za Turtulem spowolnia bieg, zmienia się w meandrującą rzekę niziną toczącą swe wody ku wschodnim granicom państwa.

Najważniejszym elementem sieci hydrograficznej kompleksu osadniczego w Szurpiłach jest szurpilska grupa jezior. W jej skład wchodzi jeziora: Szurpiły (wraz z północno-zachodnią odnogą Jeziora Czarne), Jeglówek, Jegłoweczek oraz Kluczysko. Jeziora te zasilane są przez liczne źródła i wysięki wodne.

Jezioro Szurpiły jest zbiornikiem typu wytopiskowego o nieregularnym kształcie, powierzchni 82 ha i wymiarach ok. 2125×675 m. Średnia głębokość tego akwenu to 10 m, natomiast maksymalna głębokość wynosi 46,8 m. Obecna wysokość lustra wody jeziora to 182,8 m n.p.m. Od strony północno-wschodniej wypływa z jeziora strumień Szurpiłówka, odprowadzający wodę do jeziora Kopanego, a dalej do Szeszupy (K. i T. Krzywiczcy 1999, 197).

Drugim co do wielkości jeziorem tej grupy jest Jeglówek, jezioro wytopiskowe o powierzchni 20,58 ha i wymiarach 950×750 m. Maksymalna głębokość jeziora wynosi 18 m. Jest to akwen o słabo rozwiniętej linii brzegowej z kilkoma łagodnymi zatokami. W środkowej części, od strony wschodniej wypływa z niego strumień, który odprowadza wodę do jeziora Kopane (K. i T. Krzywiczcy 1999, 195).

Jezioro Kluczysko to niewielki akwen wytopiskowy, o wymiarach 425×125 m i powierzchni 3,6 ha. Maksymalna głębokość jeziora wynosi ok. 13,6 m. Obecna wysokość lustra wody jeziora to 186,4 m n.p.m. Mały strumyk łączy to jezioro z jeziorem Szurpiły (K. i T. Krzywiczcy 1999, 194).

Ostatnim akwenem grupy jezior szurpilskich jest jezioro Jegłoweczek, niewielki eutroficzny zbiornik wodny o wymiarach 250×75 m i powierzchni 1,69 ha (K. i T. Krzywiczcy 1999, 195).

Dla tematu niniejszego opracowania istotna jest próba odpowiedzi na pytanie czy, i w jakim stopniu,

współczesna hydrografia mikroregionu osadniczego różni się od wczesnośredniowiecznej. Obserwacje terenowe, zarówno geologiczne (Aneks 1), jak i archeologiczne oraz studia nad mapami topograficznymi pozwalają sformułować ostrożną hipotezę, że w okresie wczesnego średniowiecza poziom wód na omawianym terenie mógł być znacznie wyższy. Wskazywać mogą na to liczne długie, kręte i miejscami bardzo wąskie dolinki, obecnie wypełnione torfami i namułami pochodzenia jeziornego. Dobrym przykładem może być niewielka dolina, przylegająca od wschodu do jeziora Jeglówek, w której dziś znajduje się niewielkie jeziorko Jegłoweczek. Akwen ten, w dużej części wyschnięty i zarośnięty, ewidentnie stanowił w przeszłości część Jeglówka. Dziś pomiędzy dwoma zbiornikami przepływa niewielki strumień, odprowadzający wody wyżej położonego Jegłoweczka do jeziora Jeglówek. Inną podmokłą dolinkę jeziora Jeglówek można zaobserwować po jego północnej stronie. Oba zbiorniki łączą się ze sobą niewielkim przesmykiem. Podobna sytuacja widoczna jest w przypadku jeziora Kluczysko. To niewielkie dziś jezioro, sądząc po wielkości pierwotnej, podmokłej doliny, straciło ponad połowę swojej powierzchni. Podmokłe doliny uzupełniają również misę jeziora Szurpiły. Jedną z nich „przecina” półwysp Trzecie Pole, wchodzący głęboko pomiędzy jezioro Szurpiły a jego odnogę Jezioro Czarne. Na podstawie opinii geologów można przypuszczać, że półwysp ten pierwotnie mógł być wyspą. Wyschnięciu uległa także południowa odnoga Szurpił, dziś widoczna w postaci długiej i krętej podmokłej doliny, a która pod względem powierzchni była znacznie większa od Jeziora Czarne. Od strony północno-wschodniej wody jeziora Szurpiły odprowadzone są przez strumień Szurpiłówka, płynący ku północy dość wąską, krętą dolinką. Dolinka ta łączy się w pewnym momencie z drugą, znacznie szerszą doliną (również wychodzącą z jeziora Szurpiły), odcinając w ten sposób dużą część łądu i nadając mu charakter wyspy. W wielu miejscach analizowanego terenu występują niewielkie wytopiskowe zbiorniki wodne w postaci oczek wodnych, obecnie prawie zupełnie wyschnięte. Do najbardziej charakterystycznych należą: jeziorko położone na przełęczu pomiędzy Górą Zamkową a Górą Kościelną oraz jeziorko o lokalnej nazwie Mosiężysko w zachodniej części przysiółka Targowisko. W okolicach Szurpił mamy również do czynienia z licznymi torfowiskami, które dostarczały

jeszcze kilkadziesiąt lat temu miejscowej ludności materiału opałowego.

Przytoczone tu obserwacje mogą wskazywać, że w okresie wczesnego średniowiecza mikroregion Szurpiły był znacznie bardziej podmokły niż jest teraz. Omawiane tu zbiorniki wodne ulegały z biegiem czasu stopniowemu wysychaniu, co spowodowane było zmniejszaniem się wilgotności powietrza i ilości opadów w skali rocznej, a także nieumiejętnie przeprowadzaną w czasach nowożytnych melioracją. Wszystkie te czynniki doprowadziły do gwałtownego obniżania się poziomu wód gruntowych.

Interesującą w tym kontekście hipotezę zaprezentowali geolodzy, rekonstruujący geomorfologię mikroregionu osadniczego Szurpiły (Aneks 1). Stwierdzili oni, że kanał łączący jeziora Szurpiły i Kluczyisko ma charakter sztucznego przekopu⁶⁹, wykonanego w naturalnym zagłębieniu terenu pomiędzy Górą Zamkową a Targowiskiem. Mógł on według nich zostać przekopany w celu regulacji poziomu wody pomiędzy wspomnianymi jeziorami, o czym mają świadczyć powierzchnie tarasów nad jeziorami Kluczyisko i Szurpiły (od strony Targowiska) oraz osady jeziorne nawiercone w dolince u podnóża Góry Wielki Otok. Długie, wąskie doliny w najbliższej okolicy omawianego obszaru, zalane w ten sposób wodą miałyby podnosić walory obronne i izolować teren kompleksu osadniczego (Aneks 1). Problem polega na ustaleniu, kiedy doszło do tych spektakularnych prac – czy w okresie wczesnego średniowiecza, czy może później, w czasach nowożytnych? Tym bardziej, że w okolicy znajduje się jeszcze parę takich przekopów pomiędzy zbiornikami wodnymi, wykonanych jednak znacznie mniejszym nakładem sił. Jeśli wyżej opisana sytuacja miałaby się zdarzyć w czasach nowożytnych, byłoby to świadectwo gigantycznych prac melioracyjnych prowadzonych na tym obszarze, o których nie mamy żadnych informacji źródłowych.

Powyższe obserwacje skłaniają do formułowania niezwykle ostrożnych wniosków dotyczących relacji zachodzących pomiędzy zarejestrowanymi punkta-

mi wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego a lokalnymi zbiornikami wodnymi.

3.2.3. Gleby

Gleby stanowią bardzo ważny element tła przyrodniczego wczesnośredniowiecznego systemu osadniczego w Szurpiłach. W aspekcie archeologiczno-osadniczym gleba ma znaczenie jako miejsce produkcji żywności pochodzenia roślinnego i zwierzęcego oraz jako miejsce występowania surowców mineralnych niezbędnych dla lokalizacji miejsc produkcji rzemieślniczej.

Na tworzenie się gleb wpływ ma wiele czynników, zarówno naturalnych: litogennych, hydrogennych, klimatogennych i biogennych, jak i antropogenicznych (H. Jankuhn 1983, 36). Formują się one na podłożu geologicznym, które przez procesy wietrzenia dostarcza glebie części mineralnych i w znacznej mierze decyduje o jej zasobności w związki chemiczne. Klimat ma wpływ na sposób i szybkość wietrzenia skał, rozkład cząstek organicznych, oraz na przebieg procesów glebowych. Nie bez znaczenia dla procesów glebowych są również stosunki hydrologiczne terenu: głębokość poziomu wody gruntowej i jego wahania oraz kierunek przesiąkania wody. Istotna jest też rzeźba terenu, która wpływa na odmienne warunki kształtowania się gleb, inaczej tworzą się one na zboczach, gdzie zachodzą procesy dyluwalne i erozyjne, odmiennie zaś na terenach płaskich. W procesach glebotwórczych nie można pominąć czynników biotycznych, takich jak dostarczanie przez rośliny szczątków organicznych oraz fauna drobnych zwierząt i mikroorganizmów. Środowisko glebowe wraz z żyjącymi tu organizmami należy do całokształtu ekosystemu, który rozwija się częściowo pod, a częściowo nad ziemią. Jego szczególne znaczenie polega na obiegu związków chemicznych produkowanych w procesach fotosyntezy (J. Chodań *et alii* 1980, 42–48).

Aktualny stopień rozwoju gleby zależy od jej wieku, obok cech współczesnych spotykamy w niej również cechy reliktowe, ukształtowane w przeszłości, przy odmiennym od współczesnego układzie warunków. Jest to szczególnie istotne dla terenu, który objęty był wielowiekową, intensywną działalnością agrotechniczną. Do naturalnych procesów glebotwórczych dołączają dodatkowe czynniki antropogeniczne, które mogą w sposób znaczący zmienić

69 Autorami koncepcji o sztucznym charakterze tego kanału byli J. Okulicz-Kozaryn i M. Kaczyński (inf. ustna J. Okulicza-Kozaryna). Ich opinię potwierdziły badania geologiczne Włodzimierza R. Kowalskiego (1981, 22–25) oraz Katarzyny Płochockiej-Szwarc i Mirosława Krawczyka (Aneks 1).

rozwój i właściwości gleb (W. Szafer, K. Zarzycki 1972, 84, 85; J. Chodań *et alii* 1980, 48, 49)⁷⁰.

Przystępując do omawiania struktury gleb występujących współcześnie na terenie mikroregionu osadniczego w Szurpiłach nie należy zapominać, że dla wczesnego średniowiecza zaprezentowany tu obraz wyglądał zapewne nieco inaczej.

Na omawianym obszarze zdecydowanie największą powierzchnię zajmują gleby brunatne właściwe. Gleby brunatne są glebami autogenicznymi, utworzonymi bez udziału materiałów i czynników zewnętrznych (np. wód gruntowych). Powstają w klimacie ciepłym i umiarkowanie wilgotnym, pod lasami liściastymi. Podłoże tych gleb bywa bardzo różne, czasami pozbawione węglanu wapnia, ale zazwyczaj zasobne w składniki o charakterze zasadowym. Umiarkowane uwilgotnienie i długie okresy z wyższą temperaturą sprzyjają dość szybkiej przemianie minerałów pierwotnych i tworzeniu się wtórnych minerałów ilastych. Jednocześnie zostają wymywane łatwo rozpuszczalne produkty wietrzenia, w tym również węglan wapnia. Związki żelaza pierwotnych i wtórnych glinokrzemianów nie ulegają wcale lub w nieznacznym stopniu przemieszczaniu i tym można tłumaczyć brunatne zabarwienie tych gleb. Niemniej jednak do bielcowania nie dochodzi, bowiem resztki roślinne drzew liściastych dostarczają znacznie więcej popiołowych składników, aniżeli roślinność lasów iglastych. Wilgotnościowe i ciepłe warunki sprzyjają szybkiemu rozkładowi substancji organicznej i powstawaniu kwasów próchnicznych, które zostają w znacznej części neutralizowane. Szybka mineralizacja związków organicznych nie sprzyja nagromadzeniu się większej ilości próchnicy. Związki organiczne ulegają w nich szybko procesowi humifikacji i mineralizacji, co wiąże się z dużą aktywnością biologiczną, głównie zaś z działalnością bakterii. Odczyn tych gleb i stopień wysycenia zasadami zależy od typu i rodzaju skały macierzystej i od ilości opadów, dlatego też w naszym klimacie waha się w szerokich granicach. Gleby brunatne są biologicznie czynne, działa w nich wielogatunkowa mikroflora i mikrofauna glebowa. Wszystkie poziomy tych gleb charakteryzują się dobrymi właściwościami fizycznymi: są przewiewne, przepuszczalne,

porowate oraz strukturalne (AgP 1986, 24; J. Chodań *et alii* 1980, 132–134). Na obszarze szurpiłskiego mikroregionu osadniczego gleby brunatne właściwe wytworzyły się przede wszystkim na gliniastych piaskach i żwirach moren nierozdzielonych oraz na pylastych piaskach i glinach kemów. Mimo na ogół korzystnych właściwości chemicznych, są to gleby okresowo za suche. Stanowią grunty orne klasy IV, a nawet V i zaliczane są do kompleksów przydatności rolniczej pszenno-żytniego lub żytniego dobrego. W kilku miejscach gleby te wykształciły się na podłożu glin zwałowych. Gleby brunatne właściwe wytworzone z ciężkich glin zwałowych, chociaż bardzo zasobne w składniki pokarmowe roślin, odznaczają się często wadliwymi właściwościami wodno-powietrznymi. Są to gleby słabo przepuszczalne i słabo przewiewne, zaliczane najczęściej do klas bonitacyjnych IIIb i IVa oraz kompleksów przydatności rolniczej: pszennego dobrego i pszennego wadliwego oraz zbożowo-pastewnego mocnego; po wykonaniu melioracji kwalifikują się do klasy bonitacyjnej II.

W licznych podmokłych zapadliskach oraz częściowo wyschniętych odnogach jezior występujących na omawianym terenie wykształciły się gleby torfowe i murszowo-torfowe. Gleby te należą do gleb hydro-morficznych, które tworzą się w warunkach trwałego lub okresowego nadmiernego uwilgotnienia. Na ich tworzenie wpływają głównie procesy glejowe, bagienne, murszenia i namulania. Gleby pobagienne jest to rząd gleb powstających z gleb bagiennych lub zabagnianych na skutek zmian przebiegu ich procesów glebotwórczych, które związane są obniżeniem poziomu wód gruntowych. Odwodnienie gleby powoduje przerwanie procesu akumulacji materii organicznej i jednocześnie wywołuje intensywną humifikację substancji organicznej prowadzącą do jej mineralizacji, wpływa na zmiany struktury gleby, będące efektem działania procesu murszenia. Gleby murszowe (mursze) są to gleby powstałe z odwodnionych torfów na terenach bagiennych w warunkach zmiennej wilgotności i zmiennego przewietrzenia. Są zasobne w substancję organiczną. W przypowierzchniowej części tych gleb występuje co najmniej trzydziestocentymetrowa warstwa brunatno-czarnego poziomu murszowego zawierającego powyżej 20% substancji organicznej, przechodzącego poniżej w warstwę torfu lub w poziom gruntowo-glejowy. Gleby torfowo-murszowe stanowią dominujący podtyp gleb murszowych. Ich areał zwiększa się, w miarę

70 Powyższe uwagi dotyczą obu analizowanych kompleksów osadniczych.

jak odwadniane są gleby organiczne z rzędu bagiennych. Gleby silnie zmurszałe występują na terenach dawno i mocno odwodnionych torfów. Na omawianym obszarze tego typu gleby są wytworzone na podłożu torfowisk niskich i są obiektem zainteresowania rolnictwa. W glebach murszowych w miarę zaawansowania procesu murszowienia wzrasta popielność warstw powierzchniowych, a tym samym wzrasta gęstość objętościowa oraz ilość składników pokarmowych przypadających na jednostkę objętości. Gleby torfowo-murszowe, o uregulowanych stosunkach wodnych pod względem rolniczym powinny być wykorzystywane na trwałe użytki zielone. Zaliczane są do III lub IV klasy bonitacyjnej (AgP 1986, 33–35; J. Chodań *et alii* 1980, 148–153).

3.2.4. Szata roślinna

Tereny jaćwieskie opisywane są przez średniowiecznych kronikarzy jako obszar nieprzebytych puszczy i borów. Mistrz Wincenty zdając relację z wyprawy wojennej Kazimierza Sprawiedliwego na Jaćwież w 1192 r. pisze, że dostępu do niej strzegą rozległe puszcze i zwarte gąszcze leśne (Kadłubek, ks. IV, 19). Aleksander Kamiński (1953, 119) podzielił Jaćwież pod względem geograficznym na dwie części: podstawową, północną część kraju, będącą według niego pojezierzem jaćwieskim (głównie dzisiejsza Suwalszczyzna), oraz krainę bagien i moczarów Biebrzy, tzw. Błota Jaćwieskie. Obydwie te części miały jedną cechę wspólną – bory. W opinii tego historyka puszcze rzeczywiście porastały większość terytorium Jaćwieży, ale i obszary o rzadkim zalesieniu były dość częste. Na terenach położonych nad rzekami i jeziorami rozciągały się połacie naturalnych łąk, idealnych dla osadnictwa. Za część bardziej wartościową badacz ten uważał pojezierze jaćwieskie, kraj pagórkowaty, z licznymi jeziorami, gdzie rzeki mają stosunkowo duży spadek i rzadko rozlewają się w bagniska, w związku z tym lasy są tu bardziej suche. Takie warunki zachęcały do karczowania lasów i uprawy roli, w odróżnieniu od Błot Jaćwieskich, terenu bagnistego i podmokłego, gęsto porośniętego lasem (A. Kamiński 1953, 119–121). Dziś na Suwalszczyźnie lasy zajmują jedynie 14% powierzchni, podczas gdy w okolicach Augustowa aż 48% (J. Kondracki 1972, 232).

Powyższe spostrzeżenia zgodne są z sytuacją zaobserwowaną dla mikroregionu osadniczego w Szurpiłach, zrekonstruowaną na podstawie analizy

palinologicznej osadów dennych jeziora Kluczysko. Już w III w. p.n.e. miało tu dojść do gwałtownego i rozległego odlesienia terenu. W obrazie palinologicznym zaobserwowano spadek liczebności grabu pospolitego, lipy, dębu, leszczyny pospolitej oraz wiązu, świadczący o drastycznym ograniczeniu powierzchni lasów w typie grądów. Na brzegu jeziora obecne były zbiorowiska okrajkowe w typie łągów wierzbowych i olsów. W ich składzie występowały pokrzywa, psianka, chmiel zwyczajny, wierzbownica i turzycowate. Sąsiedowały one z dość szerokim pasem szuwaru trzciniowego z pałąką szerokolistną, jeżogłówką i pałąką wąskolistną, bobrkiem, zachyłnikiem błotnym i skrzypem (Aneks 2).

We wczesnym średniowieczu doszło do wyraźnej intensyfikacji rolnictwa, co pogłębiło dalsze niszczenie powierzchni leśnych. Proces dotyczył wszystkich typów lasów, chociaż wydaje się, że najmniej ucierpiały dąb i grab. Usunięto znaczną część olsu z brzegu jeziora. Wzrósł areał pól uprawnych lokowanych blisko jeziora, a przeznaczanych pod uprawę żyta, pszenicy, owsa i jęczmienia, bobiku oraz konopi i lnu. Występowały potencjalne chwasty upraw jak czervec, szczaw polny i rdest ptasi. Wyższa liczebność roślin ruderalnych, towarzyszących osadnictwu jak: bylica, pokrzywa, babka zwyczajna, komosowate oraz bez czarny była efektem funkcjonowania osad ze znaczną liczbą mieszkańców. Rozległe tereny wykorzystywano jako źródło paszy dla zwierząt hodowlanych. Stwierdzenie to jest poparte wykazaniem w analizie pyłkowej bardzo wysokim zróżnicowaniem roślinności łąkowej. W składzie zbiorowisk łąkowych, obok wiechlinowatych, występowały m.in. babka lancetowata, babka średnia, wiązówka, pięciornik, kozłek lekarski, jaskier, szczaw zwyczajny, koniczyna, firletka, rumian, jęczyczkowate i selerowate. Pozwala to przypuszczać, że hodowla zwierząt była prawdopodobnie podstawą gospodarki w tym czasie i lokalnie odgrywała ważniejszą rolę w zabezpieczeniu pożywienia niż uprawa roślin. Tereny pogospodarcze podlegały w procesie wtórnej sukcesji zarastaniu przez pionierskie zbiorowiska z brzozą i wierzbami. Obserwowany wzrost różnorodności taksonomicznej roślin wskazuje na gwałtowne otwarcie terenu i większy stopień zróżnicowania lokalnego krajobrazu (Aneks 2).

Rekonstrukcja szaty roślinnej mikroregionu osadniczego w Szurpiłach pokazuje wyraźnie, jak duży wpływ na lokalny ekosystem miała działalność

gospodarcza osadników z wcześniejszych faz zasiedlenia tego miejsca. W okresie wczesnego średniowiecza przekształcenia środowiska naturalnego jedynie pogłębiły procesy zainicjowane we wczesnej epoce żelaza i w okresie wpływów rzymskich.

Obecny obraz flory niecki Jęglówka jest zbliżony do obrazu wczesnośredniowiecznego. Wydaje się nawet, że w ostatnich latach nastąpiła transgresja powierzchni leśnych, co widoczne jest w zalesieniu gór Zamkowej, Kościelnej i Cmentarnej, jeszcze kilkadziesiąt lat temu porośniętych jedynie kępami drzew. Dodatkowo nad brzegami jezior nastąpiła regeneracja olsów.

3.2.5. Klimat

Klimat to ostatni element tła przyrodniczego kompleksu osadniczego w Szurpiłach i zarazem najtrudniejszy do rekonstrukcji. Jest to spowodowane ułamkowymi i niepewnymi danymi, jakimi dysponujemy dla wczesnego średniowiecza.

Klimatem nazywamy stany atmosferyczne ulegające ciągłym zmianom w zależności od przemian poszczególnych elementów meteorologicznych, warunkowane pośrednio położeniem geograficznym, ukształtowaniem i topografią danego obszaru, jak również szerszymi zjawiskami, ogarniającymi znaczne połacie globu ziemskiego (A. Schmuck 1959, 7). Przeważnie klimat rekonstruuje się na podstawie aktualnie panujących warunków atmosferycznych na danym terenie. Zmiany, jakie zachodziły w klimacie na przestrzeni stuleci oraz ich ukierunkowanie, można próbować wykryć, posługując się szeregiem kryteriów pomocniczych, pozwalających przynajmniej częściowo odtworzyć części składowe klimatu, w tym wypadku w okresie wczesnego średniowiecza.

Podstawowymi wskaźnikami klimatu są temperatura powietrza i opady. Mapy izoterm Polski wskazują, że północno-wschodnia część kraju jest stosunkowo najzimniejsza (z wyjątkiem gór). Średnia roczna temperatura północno-wschodniej Polski jest prawie wszędzie niższa od 7°C, ale w rejonie Suwałk i Olecka osiąga wartości poniżej 6°C. Ta niska średnia roczna spowodowana jest przede wszystkim niskimi temperaturami zimy. Średnia temperatura stycznia spada poniżej -4°C, a nawet -4,5°C, podczas gdy na tej samej szerokości geograficznej, w zachodniej części kraju wynosi ok. -1°C do -1,5°C. Dodatkowo zima w północno-wschodniej Polsce trwa 2 do 3

razy dłużej⁷¹. Natomiast latem średnie temperatury najcieplejszego miesiąca na zachodzie i wschodzie są podobne i wynoszą 17–18°C, co sprawia, że roczna amplituda temperatur, będąca pewnym miernikiem stopnia kontynentalizmu, jest na północnym-wschodzie o kilka stopni większa niż na zachodzie i dochodzi do 22–23°C. Według danych z lat 1891–1930, sumy opadów rocznych na omawianym terenie nie odbiegały od średnich wartości dla całego kraju. Wahają się one od 550 do 700 mm, wykazując zależność od ukształtowania terenu. Przeciętna liczba dni z opadem waha się od 170 do 190 dni w roku, przy czym miesiącem o najmniejszej liczbie dni z opadem jest maj, a czasem kwiecień (12–13 dni), natomiast największą liczbę dni z opadem wykazują listopad, grudzień i styczeń. Dni z opadem śnieżnym stanowią w ciągu roku ok. 1/3 dni opadowych, osiągając od grudnia do marca 60–80%, a w kwietniu i listopadzie ok. 25–30%. Pierwszy śnieg pojawia się pod koniec października, a ostatni pod koniec kwietnia, choć obserwowano ostatni śnieg nawet pod koniec maja. Pokrywa śnieżna zalega średnio od 76 do 96 dni w ciągu roku. Termiczny okres wegetacyjny, za który przyjmuje się wiosnę, lato i jesień trwa w północno-wschodniej Polsce od 180 do 200 dni i jest najkrótszy w całym kraju (poza górami) (J. Kondracki 1972, 57–60, 62).

Odrębność klimatyczna północno-wschodniej Polski wyraża się zatem w jej względnym kontynentalizmie oraz cechach strefowych subborealnych. Wyrazem tych strefowych cech jest długość zimy, stosunkowo krótkie przedwiośnie i najkrótszy w Polsce okres wegetacyjny. Cechy te charakteryzuje również najniższa w Polsce średnia temperatura roczna (J. Kondracki 1972, 62–63)⁷².

Niecka Jęglówka w południowej części Zagłębia Szeszupy, gdzie znajduje się omawiany w tej pracy kompleks osadniczy, według opinii geologów ma sprzyjający osadnictwu mikroklimat, dzięki specyficznym warunkom hydrograficznym i morfologicznym (W. R. Kowalski 1981, 3).

Do omówienia pozostała najistotniejsza tu kwestia, tj. czy i na ile współczesny klimat omawianego terenu

71 Przeciętny okres zamarznięcia Szeszupy trwa 113 dni, podczas gdy Wisły pod Toruniem 51 dni. Dane na podstawie pomiarów z lat 1904–1909 (S. Srokowski 1945, 39).

72 Uwagi te dotyczą obu analizowanych kompleksów osadniczych.

różnił się od warunków panujących tu we wczesnym średniowieczu. Według najnowszych badań, początek wczesnego średniowiecza przypada na 3. fazę okresu subatlantyckiego, kiedy to nastąpiło oziębienie klimatu i zwiększenie rocznych opadów. Na półkuli północnej ochłodzenie przekroczyło 1°C. Długotrwałe ochłodzenie skróciło okres wegetacji o cały miesiąc (Ch.-D. Schonwiese 1997, 53; M. Kasprzycka 1999, 144, 145). Okres od IX do XIII w. to optimum schyłkowego okresu subatlantyckiego (faza 4.), które charakteryzuje się ponownym wzrostem temperatur, zwłaszcza w okresach zimowych, oraz wzrostem sumy rocznych opadów. W X–XI w. okres ten, nazywany również średniowiecznym optimum klimatycznym, osiągnął swoje apogeum, wyrażające się w gwałtownym wzroście opadów, które zaowocowały wieloma katastroficznymi powodziąmi w Europie Północnej (Ch.-D. Schonwiese 1997, 31; M. Kasprzycka 1999, 145).

Powyższe obserwacje potwierdza przekaz źródłowy w postaci fragmentu opisu Ibrahima ibn Ja'quba (Relacja Ibrahima, 52), w którym znalazły się uwagi dotyczące klimatu krajów Europy Północnej: „We wszystkich krajach północy głód nie powstaje na skutek braku opadów i długotrwałej suszy, lecz jedynie z powodu częstych deszczów i długotrwałego nagromadzenia wody gruntowej. Susza nie jest u nich zgonną, toteż nikt, kogo ona dotknie, nie boi się jej (a to) z powodu wilgotności ich krajów i ich wielkiego zimna. Podobne warunki klimatyczne być może spowodowały głód, jaki nawiedził Jaćwież w 1279 r., w wyniku którego Jaćwingowie prosili księcia ruskiego o przysłanie im zboża” (PSRL, II, 879)⁷³.

Istotny wpływ na klimat mikroregionu osadniczego w Szurpiłach mogły mieć otaczające go zwarte kompleksy puszczy i borów. W starszej literaturze zwracano uwagę na fakt, że lasy mają ogromny wpływ na temperaturę powietrza. Pod koronami drzew temperatura dolnej warstwy powietrza jest w dzień znacznie niższa, w nocy zaś w lesie jest cieplej niż na terenie otwartym. Latem różnica temperatury dochodzi nawet 10°C, skutkiem czego dobowe amplitudy w lesie są znacznie mniejsze niż na obszarach odsłoniętych. W dużo mniejszym stopniu różnica ta dotyczy również miesięcy zimowych, kiedy temperatura w lesie jest wyższa w porównaniu z terenem otwartym.

Jednym słowem, lasy wpływają na łagodzenie skrajnych temperatur, zarówno latem, jak i zimą. Nie bez znaczenia jest także fakt znacznego osłabienia przez lasy prędkości wiatrów (K. Buczek 1960, 53–55). Kwestią sporną jest natomiast wpływ lasów na zwiększenie opadów atmosferycznych. Ostatnio uważa się, że lasy mogą zwiększyć poziom opadów w skali nie przekraczającej 10%. Regulująca rola lasu polega nie tyle na zwiększeniu opadów, co na zmniejszeniu odpływów. Lasy więc magazynują wody, hamują odpływ, oddając nagromadzone zapasy powoli w ciągu dłuższego czasu. Reasumując można przyjąć, że kompleksy leśne oddziaływały na lokalny klimat, powodując zwiększenie w nim cech oceanicznych, a ograniczając wpływy kontynentalne (M. Mitosek 1966, 247).

3.3. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Szurpiłach

Do wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Szurpiłach (Tabl. I) zaliczają się:

- grodzisko na Górze Zamkowej (st. 3);
- osady na terenie przysiółka Targowisko (st. 4, st. 8, st. 12, st. 13 i st. 29) w Szurpiłach; osady u stóp Góry Zamkowej (st. 3b, st. 10) w Szurpiłach; osada na południowym brzegu jeziora Szurpiły (st. 27); osada w Kazimierówce (st. 1); osada w miejscowości Czajewszczyzna (st. 6);
- cmentarzyska na stokach Góry Zamkowej (st. 3a), na Górze Cmentarnej (st. 6), przy Mosiężysku (st. 8a) w Szurpiłach;
- wały kamienno-ziemne, w Czajewszczyźnie (st. 12); st. 14, st. 22, st. bez nr – nr kat. 38 w Szurpiłach;
- kopce strażnicze (st. 7, st. 9, st. bez nr – nr kat. 36, st. bez nr – nr kat. 37) w Szurpiłach, st. 1 w Udziejku, st. 3, st. 4, st. 8, st. 9, st. 11, st. bez nr – nr kat. 9, st. bez nr – nr kat. 10 w Czajewszczyźnie, st. bez nr – nr kat. 13 w Sidorówce;
- groble (st. 15, 16 i 17) w Szurpiłach;
- przekop (st. 24) pomiędzy st. 3 i 4 w Szurpiłach oraz st. 5 na Górze Kościelnej w Szurpiłach.

3.3.1. Grodzisko

Do tej kategorii stanowisk w omawianym wczesnośredniowiecznym kompleksie osadniczym można bezdyskusyjnie zaliczyć tylko jeden obiekt obronny – st. 3 na Górze Zamkowej w Szurpiłach (Tabl. I:14).

⁷³ Uwagi te dotyczą obu analizowanych kompleksów osadniczych.

Ryc. 32. Szurpiły, st. 3. Widok na grodzisko od strony południowej. Fot. Hubert Stojanowski

Fig. 32. Szurpiły, site 3. Hillfort viewed from the south. Photo by Hubert Stojanowski

Pozostałe stanowiska lub miejsca, co do których istnieją pewne przesłanki, że mogły pełnić funkcję fortyfikacji, zostaną omówione na końcu tego rozdziału.

Góra Zamkowa (228,1 m n.p.m.), na której znajduje się grodzisko, jest w sensie geologicznym moreną martwego lodu powstałą na skutek wytopienia materiału sypanego z trzech stron (Tabl. II). Stąd pochodzą jej charakterystyczne ostre granie i graniasty, trójkątny kształt, z trzema grzędami, północno-zachodnią, wschodnią i południową. Jest to najprawdopodobniej efekt podparcia lodem z trzech stron – od lodów na miejscach, w których obecnie są jeziora: Szurpiły, Jegłówek i Kluczysko. Od północy do stoków tej moreny „doklejoną” jest niewielki pylasty kem, w którym powstało osuwisko, a w jego niszy utworzył się okresowy, niewielki zbiornik wodny. Od południa Góra Zamkowa łączyła się pierwotnie ze wzgórzem Targowiska, a istniejące dziś przecięcie nie ma charakteru naturalnego, tylko jest sztucznym przekopem bezpośrednio związanym z grodziskiem oraz osadą na st. 4 na

Targowisku (W. Kowalski 1981, 13–15; Aneks 1). Wzgórze grodziska zbudowane z piasków i żwirów przykrytych częściowo na stokach i na szczycie gliną, jest formą stosunkową łatwą do modelowania, z materiałem doskonale nadającym się na budulec. Kształt partii szczytowej jest sztucznie spłaszczonej, choć prawdopodobnie w nieznacznym stopniu (W. Kowalski 1981, 14, 15). Obecny wygląd Góry Zamkowej jest wynikiem przekształceń antropogenicznych, powstałych w ostatniej fazie użytkowania grodziska (Ryc. 32). Późniejsze, nowożytne ingerencje w morfologię wzgórza są niewielkie i są rezultatem z jednej strony działań agrotechnicznych, z drugiej budowy rowów strzeleckich i stanowisk ogniowych w okresie I wojny światowej. Pokrywa leśna stoków i częściowo wałów grodziska jest młoda i nie przekracza kilkudziesięciu lat, najprawdopodobniej Góra Zamkowa była w interesującym nas okresie całkowicie odlesiona.

Grodzisko składa się z majdanu zajmującego szczytową część wzgórza, otoczonego pojedynczym pierścieniem wału. Poniżej, mniej więcej

Ryc. 33. Szurpiły, st. 3. Zdjęcie pionowe majdanu grodziska z widocznym wykopem z 2014 r. Fot. Hubert Stojanowski

Fig. 33. Szurpiły, site 3. Vertical photo of the hillfort interior with a trench from 2014 visible. Photo by Hubert Stojanowski

w połowie Góry Zamkowej znajduje się kolejna linia wałów, z przylegającym do nich od strony wewnętrznej wypłaszczeniem, szczególnie szerokim od południa. Od północy pomiędzy górnym a dolnym wałem widoczne jest, wspomniane już wyżej zagłębienie terenu, w którym okresowo zbiera się woda. Według opinii geologów w obniżeniu tym raczej nie mógł funkcjonować przez dłuższy czas zbiornik wodny. Poziom wody mógł się utrzymywać, ale jedynie krótkotrwale. Wyklucza to koncepcję sztucznego zbiornika wody o funkcji np. retencyjnej (Aneks 1).

Majdan grodziska ma kształt mniej więcej owalny o powierzchni ok. 1530 m². Otoczony jest rowem wewnętrznym, szczególnie głębokim w części zachodniej i południowej (Ryc. 33). W części wschodniej majdanu znajduje się dość znaczne wypiętrzenie terenu. W części północnej majdan zniszczony jest nieznacznie przez okopy z okresu I wojny światowej. Badania wykopaliskowe na majdanie prowadzone były sondażowo w 1960 r. przez T. Żurawskiego (1960, 3, 4) oraz stacjonarnie w latach 1982–1984, 1989–1991 przez J. Okulicza-Kozaryna

(1993, 140–144) i w 2008, 2014 r. przez Cezarego Sobczaka⁷⁴ (M. Włoszek 2016, 207, 208). Przebadano w ten sposób duży fragment *plateau* grodziska, przede wszystkim zachodnią i centralną jego część (Tabl. II). Po zdjęciu warstwy ornej o miąższości kilkunastu centymetrów, zarejestrowano relikty mocno zniszczonych nawarstwień antropogenicznych. W trakcie badań okazało się, że na większości badanych odcinków ciemne wypełniska obiektów widoczne są tuż pod humusem. Zaobserwowano bardzo duże nagromadzenie obiektów różnej wielkości i kształtów, często wkomponowanych jedno w drugie. W zdecydowanej większości były to relikty zabudowy, palenisk i pojedynczych jam o charakterze gospodarczym z wczesnej epoki żelaza oraz okresu wpływów rzymskich. Natrafiono również na kilka zniszczonych pochówków z tych okresów.

⁷⁴ W 2014 r. badania na majdanie grodziska w ramach projektu Polsko-Norweska Inicjatywa Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży” prowadził z ramienia DAB PMA Cezary Sobczak, a z ramienia Stowarzyszenia Starożytników Monika Włoszek.

Wczesnośredniowieczne obiekty stanowiły znikomy procent ogólnej liczby obiektów zarejestrowanych w przebadanej części majdanu. Jeszcze większą dysproporcję zaobserwowano w materiale zabytkowym, na kilkanaście tysięcy pozyskanych fragmentów ceramiki, zaledwie kilkaset ułamków naczyń można datować na różne fazy wczesnego średniowiecza. Z kolei dość liczna grupa przedmiotów metalowych znaleziona na majdanie w większości przypadków zalegała w humusie lub w zniszczonych warstwach. Bardzo skomplikowana sytuacja stratygraficzna majdanu utrudnia wytypowanie zarysów potencjalnej zabudowy oraz obiektów związanych z funkcjonowaniem tej budowli obronnej w interesującym nas przedziale czasowym. Spośród kilkuset dołków posłupowych zarejestrowanych w wykopach badawczych założonych przez J. Okulicza-Kozaryna, zaledwie kilka (m.in. obiekt 78 oraz obiekt 97) można dość pewnie łączyć z taką zabudową, ponieważ najmłodszy materiał zabytkowy w nich występujący posiadał wczesnośredniowieczną chronologię. Natomiast w sezonie 2008, w obrębie arów 14–26D i 15–27A odsłonięto pod warstwą humusu pozostałości lekkiej konstrukcji słupowej, regularnej w planie, zorientowanej w kierunku północ-południe. Obiekt 1/08 miał kształt prostokątny o wymiarach ok. 8×7 m i był nieznacznie, na kilkanaście centymetrów zagłębiony w powierzchnię gruntu. Przebadano jego dwa narożniki, zarejestrowane w obrębie dwóch wykopów badawczych. Obecność tego obiektu w obrębie działek sąsiednich potwierdzona została w odwiertach. Na obrzeżach obiektu znaleziono kilka dołków posłupowych z wieńcami kamieni w wypełniskach, i gdzieśgdzie łączące je zaciemnienia z bryłkami zaschniętej gliny, będące prawdopodobnie pozostałościami po ścianach (plecionkowych?) budowli. W wypełnisku obiektu 1/08 znaleziono fragmenty naczyń datowanych na wczesną epokę żelaza i okres rzymski. Materiały wczesnośredniowieczne z obiektu 1/08 to fragment tulejki grotu strzały oraz fragment kółeczka żelaznego, być może elementu kolczugi. Podczas badań zaobserwowano również, że teren pod budowę omawianego obiektu był zniwelowany, najprawdopodobniej podczas wczesnośredniowiecznych prac ziemnych. Pod jego wypełniskiem znaleziono niewielką liczbę obiektów – przeważnie spągi dołków posłupowych, natomiast warstwy odsłonięte wokół, przynajmniej częściowo zalegały na obiektach o starszej metryce. Na podstawie powyższych ustaleń, chronologię obiektu 1/08

określono ogólnie na wczesne średniowiecze. Ważną obserwacją jest fakt braku śladów intensywnego użytkowania opisywanej chaty, w postaci dużej frekwencji materiału zabytkowego lub pozostałości szczątków organicznych⁷⁵. Za analogiczny pod względem wielkości, orientacji i konstrukcji należy uznać obiekt 68 z badań prof. J. Okulicza-Kozaryna. Wydaje się prawdopodobne, że budynków takich było więcej na majdanie grodziska, jeśli weźmie się pod uwagę dość długi okres jego funkcjonowania we wczesnym średniowieczu. Jednak widoczne w wielu miejscach niwelacje majdanu, spowodowane po części przez budowę ostatnich faz umocnień grodziska, a po części nowożytną orką mogły zniszczyć zabudowę z wcześniejszych faz wczesnego średniowiecza.

Z okresem wczesnego średniowiecza można łączyć też kilka palenisk (m.in. obiekty 9a, 69b, 103a, 154 i 156) zarejestrowanych w centralnej części majdanu. Najlepiej zachowane tego typu obiekty – 9a i 103a – w planie miały kształt czworoboczny o średnicy ok. 2,5 m. W profilu jamy miały kształt płytkiej niecki o szerokim dnie i miąższości ok. 10 cm. Wypełnisko obiektów składało się z ciemnobrunatnego, prawie czarnego piasku, przesyconego węgielkami drzewnymi. W centralnych częściach obiektów, w ich stropach znajdowały się czworoboczne w kształcie skupiska średniej wielkości kamieni. Pełna rekonstrukcja palenisk nie jest możliwa za względu na ich znaczne uszkodzenia, a także fakt, że większość z nich była wkopana w jamy z wczesnej epoki żelaza i okresu wpływów rzymskich. Opisywane obiekty stanowią jedyne na majdanie skupiska ceramiki wczesnośredniowiecznej, szczególnie liczne w wypełniskach obiektów 103a i 9a (Tabl. VIII; M. Engel 2009).

Na podstawie tych zabytków paleniska, podobnie jak domniemane budynki, można łączyć ze schyłkową fazą wczesnego średniowiecza. Pozostałe znalezione fragmenty naczyń glinianych zalegały w warstwie humusu i w zniszczonej warstwie kulturowej. Ich niewielka liczba, datowana praktycznie na wszystkie fazy wczesnego średniowiecza (bez wczesnej fazy) pozwala wysunąć hipotezę o braku stałego zamieszkania na terenie grodziska. Obserwacja ta poparta jest również

75 Materiały niepublikowane w zbiorach DAB PMA. Prace na majdanie grodziska w sezonie 2008 r. prowadziła ekspedycja wykopaliskowa DAB PMA pod kierunkiem C. Sobczaka, z udziałem studentów IA UW.

faktem niezarejestrowania żadnych jam zasobowych i odpadkowych z tego okresu na majdanie stanowiska, choć nie można wykluczyć, że były one zgrupowane w miejscu dotąd nie objętym badaniami wykopaliskowymi lub wypełnione zostały przy zasypywaniu wyłącznie materiałem wcześniejszym. Jak już wspomniano w poprzednim rozdziale, ozdoby oraz ich fragmenty przedmiotów wykonanych z brązu znalezione na majdanie mogły być związane z jakimiś praktykami kultowymi, ale nie można wykluczyć, że są to przedmioty pozostawione przez chroniących się tu okresowo mieszkańców kompleksu. Natomiast liczne żelazne groty strzał, odkrywane przede wszystkim tuż pod powierzchnią gruntu, często uszkodzone, są świadectwem działań militarnych w okresie wczesnego średniowiecza (Tabl. IX:1–5). Ostatnią rzeczą, na jaką trzeba zwrócić uwagę przy okazji omawiania majdanu, jest sygnalizowane wyżej wypiętrzenie terenu w części wschodniej. Spodziewano się w tym miejscu jakiejś formy podwalin wieży obronnej, której obecność byłaby logiczną konsekwencją refugialnego charakteru tego grodziska. Wypiętrzenie to najbardziej regularna część majdanu, wyrównane mechanicznie na powierzchni ma dobrą predyspozycję dla wzniesienia tu wysokiej, stabilnej konstrukcji drewnianej. W celu weryfikacji tej hipotezy założono w tym miejscu w 2014 r. wykop badawczy (Tabl. II; Ryc. 33). Niestety, pomimo wydzielenia 71 jednostek stratygraficznych, w tym dołków posłupowych, nie udało się znaleźć żadnych pozostałości wieży. W wykopie odsłonięto pozostałości wczesnośredniowiecznej warstwy kulturowej, składającej się z ciemnobrunatnego piasku przesyconego węgielkami drzewnymi. Znalaziono w niej pojedyncze fragmenty naczyń glinianych, kilka grocików strzał, kółka żelazne od kolczugi oraz kilkanaście przedmiotów z brązu⁷⁶. Warstwę tę można ostrożnie łączyć z lekką zabudową zbliżoną do opisanego wyżej obiektu 1/08. Dołki posłupowe zarejestrowane w wykopie należy raczej łączyć z pradziejowym okresem użytkowania Góry Zamkowej. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że warstwy stropowe zostały naruszone przez nowożytną działalność agrotechniczną⁷⁷.

⁷⁶ Patrz rozdział 3.3.3.

⁷⁷ Materiały niepublikowane, w zbiorach DAB PMA. Badania wykopaliskowe na st. 3 w Szurpiłach w sezonie 2014 prowadzone były przez C. Sobczaka (z ramienia PMA) oraz M. Włoszek (z ramienia Stowarzyszenia Starożytników) w ramach Polsko-Norweskiej

Bardzo ważnym elementem grodziska w Szurpiłach są dwie linie obwałowań. Górny wał otacza pierścieniowo majdan grodziska, a jego długość wynosi ok. 240 m. W kilku miejscach jest on nieznacznie uszkodzony, a w części północno-wschodniej znajduje się w nim zakłębienie będące prawdopodobnie reliktem bramy wjazdowej na majdan grodziska. Wał ten objęty był badaniami wykopaliskowymi prowadzonymi przez ekspedycję badawczą pod kierunkiem J. Okulicza-Kozaryna (1993, 143; M. Engel *et alii* 2009, 522–525). W latach 1983–1986 wykonano pierwszy przekop, który przecinał południową część wału pod kątem prostym (Tabl. II). Co ważne, na jego przedłużeniu założono wykopy pozwalające rozpoznać stratygrafię majdanu grodziska oraz fosy wewnętrznej, przylegającej do obwałowań (Tabl. III:1, IV). Natomiast drugi przekop założony został w części północno-wschodniej grodziska, prostopadle do wału, a prace na nim prowadzone były w sezonach 1989–1991 (Tabl. II, III:2). Ze względu na swoją specyfikę, przekopy te omówione zostaną osobno.

W pierwszym przekopie analiza układu stratygraficznego wału oraz przylegającej do niego części majdanu wykazała, że prawdopodobnie przy budowie pierwszego grodu na Górze Zamkowej przeprowadzono prace ziemne, w rezultacie których znielowano wcześniejsze nawarstwienia z wczesnej epoki żelaza oraz okresu wpływów rzymskich. Działania te miały na celu przystosowanie terenu do budowy umocnień obronnych. W wyniku tych prac do warstw wału trafił bardzo liczny materiał zabytkowy, przede wszystkim fragmenty ceramiki ze znielowanej części grodziska. Przy południowym skraju wzgórza, w warstwie calca zbudowanego ze zbitej gliny, wyprofilowano szalunek, oszalowany następnie drewnem, który stanowił podstawę wału. Szalunek od strony zewnętrznej był wzmocniony podłużnymi belkami drewnianymi przysypanymi kamieniami. Naziemna konstrukcja miała formę niewysokiej platformy drewnianej, od strony zewnętrznej wzmocnionej palisadą. Od strony wewnętrznej wału odsłonięto zagłębienie o szerokości ok. 2 m, które można interpretować jako pozostałość fosy wewnętrznej. Po zestawieniu dokumentacji przekopu przez wał oraz łączącej się z nim części majdanu odkryto pozostałości kolejnej linii umocnień, prawdopodobnie o konstrukcji analogicznej do opisanego wyżej.

Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

Ryc. 34. Szurpiły, st. 3. Relikty drewnianej konstrukcji przekładkowej w drugim przekopie przez wał górny grodziska. Fot. Jerzy Okulicz-Kozaryn

Fig. 34. Szurpiły, site 3. Remnants of the wooden rampart structure in the second trench cut across the upper hillfort rampart. Photo Jerzy Okulicz-Kozaryn

Za tym wałem również zarejestrowano relikty kolejnej fosy wewnętrznej. Konstrukcje najstarszej fazy zostały zniszczone pożarem, o czym świadczy odkryta warstwa spalenizny. Dodatkowo interpretacja tego miejsca jest utrudniona ze względu na prace niwelacyjne pod budowę drugiej fazy umocnień. W fazie tej obydwie wały były prawie dwukrotnie szersze, a fosy zostały prawdopodobnie częściowo zasypane. Podczas badań odsłonięto warstwę spalenizny o dużej miąższości, odkryte fragmenty belek wskazują, że były to pozostałości wału przekładkowego. Obok zwęglonych belek zalegały także zbutwiałe dranice, prawdopodobnie pierwotnie będące elementami jakiejś konstrukcji (platformy lub trapu?). Na skraju majdanu zarejestrowano linie dołków po słupach, tworzących być może w pierwszej lub drugiej fazie dodatkową zaporę w postaci palisady, płotu palisadowego lub parkanu. Kolejna faza budowy systemu obronnego poprzedzona została pracami ziemnymi na dużą skalę, które częściowo zasypały fosy oraz zgłiszczka wcześniejszych konstrukcji. W trzeciej fazie zastosowano skrzynie wypełnione ziemią i kamieniami, tworząc pojedynczą linię wału, który, podobnie jak konstrukcje wcześniejsze, uległ spaleniowi. Dwie ostatnie czytelne fazy umocnień obronnych to jeszcze potężniejsze wały skrzyniowe, zbudowane na szanicach utworzonych przez rozsypiska wałów poprzednich faz. Erozja stro-

powych warstw nie pozwala na rozstrzygnięcie kwestii, czy wał ostatniej fazy został zniszczony, czy też uległ rozkładowi. Na podstawie przesłanek stratygraficznych można przypuszczać, że w ostatniej fazie zastosowano rodzaj konstrukcji skrzyniowej, wspierającej centralną część wału od strony majdanu (Tabl. III:1, IV; M. Engel *et alii* 2009, 522–524).

W drugim przekopie, podobnie jak w pierwszym, obserwacja układu stratygraficznego wału oraz przylegającej do niego części majdanu wykazała, że przy wznoszeniu pierwszego grodu przeprowadzono prace ziemne przystosowujące teren pod budowę umocnień obronnych. W ich rezultacie wcześniejsze nawarstwienia zostały zniszczone, za wyjątkiem terenu leżącego bezpośrednio pod nasypem wału. Na częściowo niwelowanych zgłiszczach chat oraz pozostałościach pochówków ciałopalnych i szkieletowych z wczesnej epoki żelaza oraz okresu wpływów rzymskich, zalegała szeroka warstwa bruku związana z najstarszą fazą wczesnośredniowiecznego systemu obronnego. Kamienie bruku prawdopodobnie stanowiły podstawę drewnianego wału, który uległ spaleniowi. Zniszczenia nie pozwalają na identyfikację konstrukcji (prawdopodobnie przekładka). Na jej szczątkach zbudowano kolejny wał przekładkowy. Podczas badań odsłonięto dobrze zachowane układy belek drewnianych (Ryc. 34),

tworzących segmenty wału o kształcie prostokątnym, o wymiarach ok. 2 m szerokości i 3 m długości. Z układu stratygraficznego wynika, że zewnętrzna część konstrukcji uległa spaleni, w przeciwieństwie do zbutwiałych belek z wnętrza wału. Omawiany odcinek wałów pierwszej i drugiej fazy bezpośrednio nawiązuje do odkrytych w pierwszym przekopie pozostałości drugiej linii umocnień. Istotną różnicą jest brak w drugim przekopie wału zewnętrznego. Jest to prawdopodobnie efekt przekształcenia (podstramiania) wschodniego stoku wzgórza pod budowę kolejnej, trzeciej fazy obwałowania. W wyniku tych prac powierzchnia fortyfikacji uległa zmniejszeniu. Umocnienia tej fazy, jak i dwóch kolejnych, mają konstrukcję skrzyniową wypełnioną ziemią i kamieniami, zewnętrzne części skrzyń prawdopodobnie licowano dodatkowo kamieniami, być może spajanymi gliną. Zarejestrowane w profilach warstwy spalenizny, rozdzielające trzy fazy umocnień, świadczą o zniszczeniach pożarowych. Podobnie jak w przypadku pierwszego przekopu, nie można stwierdzić, czy wał ostatniej fazy został zniszczony, czy też uległ rozkładowi (Tabl. III:2) (M. Engel *et alii* 2009, 524, 525).

Bardzo ważnym elementem górnego wału jest wyraźne obniżenie w północno-wschodniej jego części. Choć miejsce to nie zostało objęte badaniami wykopaliskowymi, można ostrożnie założyć, że jest to relikw bramy wiodącej na grodzisko. Po jej zachodniej stronie widoczne jest znaczne podwyższenie wałów, prawdopodobnie pozostałości jakiejś budowli, być może czegoś w rodzaju wieży strzegącej wejścia. Kamienno-ziemny pagórek wznosi się na co najmniej 2 m ponad pozostałą część wałów i jest prawdopodobnie rozsypiskiem solidnej konstrukcji. Obecnie teren przy bramie jest pofałdowany, co ma prawdopodobnie związek z rozbudowanym wejściem na grodzisko, wiodącym przez domniemaną wieżę, którego konstrukcja pozostaje nieznaną z powodu braku danych wykopaliskowych.

Druga linia wałów grodziska w Szurpiłach przebiega mniej więcej w połowie wysokości Góry Zamkowej, ciągnie się na długości ok. 600 m po zboczach wzgórza, w części północnej znacznie zbliżając się do wału górnego. W części wschodniej wał prawie całkowicie zanika, choć wydaje się to raczej efektem nieco innej jego konstrukcji na tym odcinku. Pierwszy przekop przez wał dolny przeprowadziła ekspedycja wykopaliskowa pod kierunkiem J. Okulicza-Kozaryna w sezonach 1985–1986 (1993, 143, 144). Miejsce przekopu zostało wybrane przy uwzględnieniu braku

zniszczeń przez rowy strzeleckie, obrywy zboczowe itp. Wykop założony w części południowej grodziska, przecinał dolny wał pod kątem prostym i podzielony został na pięć działek (Tabl. II). Działki A i B objęły platformę po stronie wewnętrznej wału, działka C koronę wału, zaś D i E zbocze po zewnętrznej stronie wału. W trakcie badań założono dodatkowy wykop G, przylegający prostopadle do działki B, w kierunku zachodnim. W obrębie działki A odsłonięto fragmenty obiektów, które badacz interpretował jako pozostałości wewnętrznej zabudowy mieszkalnej. Jednak na podstawie analizy dokumentacji wykopaliskowej można powiedzieć, że brakuje przekonujących dowodów na poparcie tej hipotezy. Na działce B odkryto pas zwartego bruku ułożonego z drobnych kamieni, tkwiącego w intensywnie czarnej ziemi ze spalenizną. Kontynuację bruku zarejestrowano po przedłużeniu wykopu o działkę G. Obserwacje powierzchniowe potwierdziły kontynuację bruku na kilku odcinkach przylegających do wału dolnego. Wydaje się, że są to pozostałości drogi wiodącej na szczyt grodziska. Droga ta przynajmniej częściowo mogła być wykładana drewnem, na co wskazują ślady spalenizny oraz dołki po niewielkich kołkach wzmacniających odsłonięte wzdłuż północnej krawędzi bruku. Na koronie wału, w obrębie działki C i części działki D zarejestrowano kilka faz konstrukcji wałowych. Najstarsza faza wyodrębniona została na podstawie analiz nawarstwień zalegających bezpośrednio na calcu. Nie wiadomo jednak, z jakim rodzajem obwałowań mamy do czynienia, ponieważ przekształcenia tego odcinka w następnych fazach były na tyle silne, że zniósł niemal całkowicie ich podwaliny. Podobna sytuacja dotyczy drugiej fazy obwałowań. Być może miały one formę wałów przekładkowych posadowionych na kamiennej platformie. Warstwy spalenizny świadczą o zniszczeniu wałów obu tych faz. Na zgłiszczach drugiej fazy umocnień wzniesiono kolejny wał, tym razem o konstrukcji skrzyniowej. Funkcję stabilizującą jego piaskowe wypełnisko mogły pełnić odsłonięte w stropie i po zewnętrznej stronie wału liczne kamienie (Ryc. 35). Nie można wykluczyć, że spajane gliną kamienie miały na celu osłonięcie i zabezpieczenie skrzyń trzeciej fazy. Podobnie wyglądała konstrukcja czwartej fazy wału, mająca formę drewnianych skrzyń wypełnionych piaskiem z warstwą kamieni licujących. Analogiczną formę miał także wał z ostatniej fazy funkcjonowania grodziska. Wyjątkiem

Ryc. 35. Szurpiły, st. 3. Widok przekopu przez wał dolny od strony północnej. Fot. Jerzy Okulicz-Kozaryn

Fig. 35. Szurpiły, site 3. Trench cut across the lower rampart viewed from the north. Photo by Jerzy Okulicz-Kozaryn

może być inna konstrukcja przedpiersia, ponieważ w tej fazie natrafiono na wyraźne ślady rowu pod palisadę. Na istnienie rzędów palisad lub innych konstrukcji zaporowych, np. ostrokołu, na stoku poniżej zewnętrznej strony wału mogłyby wskazywać widoczne na profilach regularne, schodkowe zagłębienia w stoku, które po destrukcji wału ostatniej fazy mogły się wypełnić kamieniami z jądra i zewnętrznej osłony wału. Badacz stanowiska w takim ukształtowaniu stoku dopatruje się zastosowania specjalnej techniki podstramiania zboczy, polegającej na wy-

pełnianiu głazami wcześniej wykopanych, od kilku do kilkunastu rowów opasujących Górę Zamkową. Z piątą fazą funkcjonowania wału należałoby łączyć wyżej wspomnianą drogę wewnętrzną. Nie można wykluczyć, że zbudowano ją już wcześniej. Jest to jednak niemożliwe do zweryfikowania ze względu na zniszczenia powstałe podczas wznoszenia wału ostatniej fazy (Tabl. V, VI; M. Engel *et alii* 2009, 525, 526).

Drugi przekop przez wał dolny założono w 2015 r. w północnej części Góry Zamkowej (M. Włoszek

2016, 210). W odróżnieniu od odcinka południowego wału, w którym wyróżniono pięć faz budowy (przebudowy) umocnień, tu zarejestrowano jedynie jedną fazę. Wał odcinka północnego miał formę skrzyń drewnianych wypełnionych piaskiem i dodatkowo wzmocnionych kamieniami. Konstrukcja wału w tym miejscu związana była z ostatnią fazą funkcjonowania fortyfikacji na Górze Zamkowej. Pod relikami skrzyń odkryto warstewki ciemnego piasku, które ostrożnie można interpretować jako spływ z pogorzelska wału górnego. Od strony wewnętrznej do wału przylegała droga, prawdopodobnie wyłożona drewnem⁷⁸. Z kolei budowa przedpiersia wału odcinka północnego zniszczyła częściowo teren cmentarzyska (st. 3a) w Szurpiłach⁷⁹.

Do bardzo interesujących, choć nieprzebadanych wykopaliskowo miejsc w obrębie dolnego wału należy brama we wschodniej części wzgórza wraz z przylegającym do niej od północy, znacznie podwyższonym nasypem. Podobnie jak w przypadku wejścia na majdan, są to ślady jakiejś asymetrycznej konstrukcji bramnej, najprawdopodobniej mającej na celu wzmocnienie obronności tego miejsca. Pagórek w północnej części bramy wznosi się na wysokość ok. 4 m ponad powierzchnię ziemi i jest prawdopodobnie rozsypiskiem wysokiej wieży drewnianej.

Drugie, także wyjątkowe miejsce, znajduje się w południowo-zachodniej części wału, wysuniętej w kierunku północnego cypla st. 4 na Targowisku. Zasięg zniszczeń, jakie miały tu miejsce w czasach nowożytnych⁸⁰ jest znacznie mniejszy niż jeszcze do niedawna sądzono. Lokalizacja (naprzeciw wspomnianego cypla) wraz z nie do końca zrozumiałym dla badaczy ukształtowaniem tego terenu może sugerować, że pierwotnie stała tu jakaś konstrukcja wysunięta na skraj przyległego od południa wąwozu (sztucz-

negu przekopu, st. 24 w Szurpiłach⁸¹). Hipoteza na temat lokalizacji w tym miejscu drewnianego mostu, choć atrakcyjna, nie została jak do tej pory zweryfikowana wykopaliskowo. Istnienie zwęglonych konstrukcji, należących być może do domniemanego mostu, wykazały wiercenia świdrem geologicznym przeprowadzone w celu weryfikacji tej hipotezy (P. Wroniecki 2009, 25–27). Pewnym potwierdzeniem funkcjonowania przeprawy mogą być także skupiska znalezisk zabytków wydzielonych na stokach i dnie przekopu podczas prospekcji z wykorzystaniem wykrywaczy metali w 2008 r. oraz liczne znaleziska przypadkowe odnotowane w tych miejscach.

Podczas tych samych badań na północnym i wschodnim stoku Góry Zamkowej odkryto całą serię militariów z okresu wczesnego średniowiecza (Tabl. VII). Wśród licznych zabytków metalowych największą grupę stanowią żelazne groty strzał różnych typów, oprócz nich znaleziono także dwa groty włóczni, żelazną głowicę miecza, inkrustowane srebrem brązowe okucie jelca miecza, brodę topora, fragmenty kolczug, nity itp. Wszystkie te przedmioty łączyć należy z rozwiniętą fazą wczesnego średniowiecza. Takie nagromadzenie w pobliżu wałów grodziska części uzbrojenia niewątpliwie świadczy o intensywnych działaniach militarnych prowadzonych w tym rejonie (Tabl. XII, XIII). Jednak trzeba wziąć pod uwagę również możliwość, że część z tych znalezisk może należeć do pochówków, zarejestrowanych na północnym stoku Góry Zamkowej (Tabl. XXXVIII).

Do elementów grodziska można ostrożnie zaliczyć także st. 10 w Szurpiłach, omówione w rozdziale poświęconym osadom (Tabl. I:24). Co najmniej pod koniec wczesnego średniowiecza mogło ono pełnić rolę północnego przedpiersia tego monumentalnego obiektu obronnego. Potencjalnie część ta była umocniona jakąś formą palisady, która stanowiłaby od tej strony pierwszą linię zaporową. Hipotezę tę można jedynie sprawdzić przy pomocy badań wykopaliskowych (Tabl. II).

Na sąsiadującej z Górą Zamkową Górze Kościelnej – st. 5 w Szurpiłach – dopatrywano się reliktyw niewielkiego grodziska wczesnośredniowiecznego (Tabl. I:18). Przeprowadzona w 2011 r. prospekcja terenowa z udziałem geologów zweryfikowała

78 Materiały niepublikowane, w zbiorach DAB PMA. Badania wykopaliskowe na st. 3 w Szurpiłach w sezonie 2015 prowadzone były przez Cezarego Sobczaka (z ramienia PMA) oraz Monikę Włoszek (z ramienia Stowarzyszenia Starożytników) w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

79 Patrz rozdział 3.3.3.

80 Wcześniej wydawało się, że miejsce to zostało zniszczone przez okopy z I wojny światowej znajdujące się na Górze Zamkowej.

81 Stanowisko to zostanie omówione w odrębnym rozdziale.

negatywnie tę hipotezę. Zlokalizowane wokół wierzchołka wzgórza skupiska kamieni, wcześniej interpretowane jako pozostałości umocnień obronnych, faktycznie są tworem sztucznym. Zaobserwowano jednak, że nie tworzą one żadnego układu i są bezładnie rozproszone na stokach góry. Zgodnie z sugestią geologów, przytoczoną w rozdziale poświęconym cmentarzyskom, mamy tu raczej do czynienia z brukami kamiennymi, związanymi z jakąś formą obrządku pogrzebowego. Z kolei wierzchołek Góry Kościelnej wydaje się zbyt mały do pełnienia funkcji majdanu potencjalnego grodziska. Jest jednak możliwe, że stała na nim konstrukcja w rodzaju drewnianej wieży strażniczej, ewentualnie gródek strażniczy. Wykluczając możliwość lokalizacji na omawianym wzgórzu grodziska, należy ostrożnie przyjąć, że mogło być ono elementem wczesnośredniowiecznego systemu obronnego (M. Engel *et alii* 2009, 535, 536). Argumenty za taką interpretacją stanowiska 5 w Szurpiłach zostaną podane w rozdziale poświęconym kopcom strażniczym.

Z zestawionych w niniejszym rozdziale obserwacji wynika, że we wczesnym średniowieczu na terenie szurpiłskiego kompleksu osadniczego funkcjonowało tylko jedno grodzisko, tj. st. 3 położone na Górze Zamkowej. Badania archeologiczne wykazały, że wzgórze to było w pełni wykorzystane jako potężna forteca ochraniająca okoliczną ludność. Brak śladów zamieszkania grodziska wskazuje na jego refugialny charakter, choć jest bardzo prawdopodobne, że przynajmniej okresowo stacjonowała na nim na stałe załoga obronna. Ten monumentalny obiekt położony był w dogodnym, strategicznym miejscu, pomiędzy trzema jeziorami, a jego znaczne wyniesienie ponad ich poziom pozwalało na swobodną kontrolę praktycznie całego kompleksu osadniczego. Pomimo co najmniej kilkukrotnego zniszczenia wałów grodziska, były one naprawiane lub na ich miejsce wznoszono nowe, jeszcze bardziej solidne urządzenia obronne, co jest wymownym dowodem na centralne znaczenie tego miejsca w całym systemie obronnym mikroregionu.

3.3.2. Osady

Ta kategoria stanowisk osadniczych reprezentowana jest w omawianym zespole przez dziesięć osad, na których podczas różnego rodzaju badań i penetracji archeologicznych znaleziono materiał zabytkowy

datowany na okres wczesnośredniowieczny. Metodą wykopaliskową zostały przebadane jedynie cztery osady: st. 3b, st. 4 i st. 10 w Szurpiłach oraz st. 1 w Kazimierówce. To pierwsze stanowisko objęte było dodatkowo kilkukrotnie prowadzonymi badaniami planigraficznymi. Pozostałe stanowiska rozpoznane zostały przy pomocy badań powierzchniowych oraz serii wierceń świdrem geologicznym.

Za największą pod względem powierzchni zajmowanego terenu osadę należy uznać st. 4 w Szurpiłach (Ryc. 32:17). Jest to zarazem najlepiej rozpoznane archeologicznie stanowisko omawianej tu kategorii. Osada położona jest na rozległym, lekko pofałdowanym na szczycie płaskim, piaszczystym wzgórzu kemowym, we wschodniej części dawnego przysiółka Targowisko (Tabl. XIV). Płaski teren stanowiska wyniesiony jest ponad taflę otaczających je jezior – Kluczysko, Czarne i Szurpiły. Od strony północno-wschodniej wzgórze oddzielone jest głębokim przekopem od Góry Zamkowej, a od strony wschodniej – bagienną dolinką od półwyspu Trzecie Pole. Połączenie terenu stanowiska z obszarem centralnej części Targowiska jest dość szerokie, ograniczone jedynie od strony północno-zachodniej rozległym podmokłym zagłębieniem, dochodzącym do południowego brzegu jeziora Kluczysko (Ryc. 36). Naturalne warunki obronne osady wyrażają się m.in. w stromych zboczach wzgórza od strony północnej, wschodniej i południowej. Jak wykazała analiza geologiczna, zbocza od strony północnej zostały dodatkowo sztucznie podstromione i wyrównane. Podobne zabiegi mogły być wykonane w stosunku do zboczy po wschodniej stronie wzgórza, choć tu nie jest to pewne (Aneks 1). Obserwacje geologów potwierdza analiza map topograficznych i zdjęć lotniczych, gdzie ta nienaturalna forma jest dobrze widoczna (Ryc. 37). Wiercenia wykonane wzdłuż linii północnego zbocza wykazały na całej długości obecność warstwy spalenizny, którą można ostrożnie łączyć ze zgliszczami drewnianej konstrukcji obronnej⁸². Obecność znacznie zniwelowanych wałów ziemnych w tym miejscu sygnalizował Tadeusz Żurowski (1960, 5). Wielkość osady jest trudna do rekonstrukcji, z powodu braku wyraźnej zachodniej granicy stanowiska. Na podstawie dotychczasowego stanu badań ustalono w przybliżeniu rozmiary

⁸² Wiercenia próbne M. Engela w 2006 r.

Ryc. 36. Szurpiły, st. 4. Widok na osadę od strony zachodniej. Fot. Marcin Engel

Fig. 36. Szurpiły, site 4. Settlement viewed from the west. Photo by Marcin Engel

użytkowanego terenu na ponad 4 hektary. Trzeba przy tym zaznaczyć, że na tak obliczoną powierzchnię miał przede wszystkim wpływ rozrzut materiału zabytkowego oraz stwierdzony w wierceniach zasięg warstwy kulturowej na stanowisku. Biorąc pod uwagę fakt znacznego zniszczenia nawarstwień i obiektów osady, spowodowanego pracami agrotechnicznymi, można przyjąć, że pierwotnie mogła ona być nieco większa. Intensywna orka prowadzona tu co najmniej od XIX w. bezpowrotnie zniwelowała najmłodsze warstwy wczesnośredniowieczne, o czym może świadczyć wyjątkowo licznie zalegający na powierzchni materiał zabytkowy. Analizując wyniki badań planigraficznych z 2005, 2008, 2010 oraz 2017 r. zaobserwowano znaczne zmniejszenie liczby znalezisk ceramicznych na terenie stanowiska w stosunku do planigrafii z 1982 r (Tabl. XV). Proces degradacji tego obiektu archeologicznego nasilony jest postępującą w ostatnich latach modernizacją prac rolnych. Prace wykopaliskowe prowadzone na st. 4 potwierdziły znaczną skalę zniszczeń, obserwowaną m.in. na przykładzie zniwelowanych jam obiektów. Największej destrukcji uległy obiekty i warstwy najwyżej

położonej północnej, centralnej i wschodniej części stanowiska, natomiast w zagłębieniach terenu w zachodniej i południowej części układ stratygraficzny został zakłócony w stosunkowo niewielkim stopniu.

W świetle powyższych uwag, rekonstrukcja struktury oraz rozplanowania osady dla poszczególnych faz jej funkcjonowania wydaje się być zadaniem niewykonalnym. Mając jednak do dyspozycji informacje z prospekcji terenowych prowadzonych w latach 50. i 60. ubiegłego stulecia oraz z wspomnianych już planigrafii, wykopalisk oraz zdjęć lotniczych można podjąć taką próbę.

W przypadku osady podstawową kategorią obiektów powinny być budynki mieszkalne, ich konstrukcja i lokalizacja. Odkrywcą osady Marian Kaczyński w 1954 r. na tle brunatnej ziemi widział ciemniejsze plamy, które – jak przypuszczał – mogły być śladami spalonych domostw. Szacował, że zabudowań tych w obrębie stanowiska mogło być od 10 do 20. Znaną na powierzchni ceramikę datował od X do XIV w. (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954, 12, 13; M. Kaczyński 1955a, 368, 369). Penetrujący to stanowisko kilka lat później Tadeusz Żurowski (1960, 5) potwierdził

Ryc. 37. Szurpiły, st. 4. Zdjęcie pionowe osady (na podstawie <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

Fig. 37. Szurpiły, site 4. Vertical photo of the settlement (after <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

spostrzeżenia swojego poprzednika, określając te plamy jako punkty osadnicze, odznaczające się czarną glebą i dużą liczbą ceramiki, zdobionej przeważnie żłobkami dookólnymi, charakterystycznej według niego dla ostatniego okresu wczesnego średniowiecza. Przeprowadzona w 1982 r. planigrafia terenu osady wykazała obecność regularnych skupisk znalezisk zabytków, przede wszystkim fragmentów naczyń (Tabl. XV). Czworoboczny kształt i wielkość od 7 do 10 m niektórych z nich może sugerować istnienie w tych miejscach dużych obiektów, prawdopodobnie o funkcji mieszkalnej. Taką interpretację zdaje się potwierdzać pozaceramiczny materiał zabytkowy znaleziony w omawianych skupiskach. Są to przede wszystkim fragmenty polepy konstrukcyjnej z wyraźnymi odciskami płaszczyzn oraz przedmioty codziennego użytku, takie jak liczne noże, oselki, przęśliki i fragmenty ciężarków tkackich. Z badań tych pochodzą także pojedyncze znaleziska ozdób

brązowych oraz broni (Tabl. XVI). Po zestawieniu wyników badań planigraficznych z 2005 r. z pierwszą planografią okazało się, że nowe znaleziska nakładają się na wydzielone wcześniej skupiska (Tabl. XV). Nadal dominującą kategorią zabytków była ceramika, jednak dzięki zastosowaniu wykrywaczy metali udało się znaleźć w obrębie skupisk bardzo dużą liczbę żelaznych narzędzi, przede wszystkim noży, ale także brązowych ozdób i elementów stroju (Tabl. XVII, XVII). Interesujące rezultaty przyniosła analiza zdjęć lotniczych i satelitarnych stanowiska, na których wyraźnie widoczne są plamy ciemniejszej ziemi oraz wyróżniki wegetatywne, układające się w regularne, zbliżone do kwadratów kształty, o zasięgach odpowiadających wydzielonym podczas badań planigraficznych skupiskom znalezisk (Ryc. 37). W sprzyjających warunkach zaciemnienia te były widoczne na zaoranym polu podczas prowadzonych ostatnio licznych prospekcji terenowych. Podczas tych badań

zauważono, że w obrębie ciemnej ziemi występują plamy rozdrobnionej polepy, będące prawdopodobnie pozostałościami glinianych podłóg oraz (lub) wylepienia ścian domostw.

Widoczne na powierzchni stanowiska zarysy, które można interpretować jako ślady zespołów budynków mieszkalnych i gospodarczych, koncentrują się w centralnej i wschodniej części osady. W centrum tworzą one dwie linie (przy czym linia zachodnia jest bardziej czytelna), biegnące prawie równoległe do siebie z północnego zachodu na południowy wschód. Odległość między tymi liniami wynosi od kilku do kilkunastu metrów, a ich długość ok. 150 m. Nieco inna sytuacja została zaobserwowana we wschodniej części stanowiska, gdzie zaciemnienie i skupisko zabytków widoczne są w planie jako dość regularny czworobok, o wymiarach ok. 20 na 20 m. Wydaje się więc prawdopodobne, że mamy tu raczej do czynienia z zagęszczeniem obiektów mieszkalnych, czymś w rodzaju zabudowanego placu. Jednak i we wschodniej części stanowiska dają się zauważyć dwie linie skupisk, choć już nie tak wyraźne jak w centrum osady. Znacznie mniej regularne skupiska wydzielono na podstawie planigrafii w części północnej i zachodniej osady (Tabl. XIV).

Badania wykopaliskowe przeprowadzone na st. 4 w latach 1981–1982, 1986, 1988 i 2006–2008 pozwoliły na częściową weryfikację przedstawionych wyżej obserwacji (H. Gorczycka 1982, 202). W wykopie założonym w obrębie ara 36–49 (wschodnia linia zabudowy w centralnej części osady), pod warstwą orną zarejestrowano 13 obiektów, wkopanych w całość. Warstwę orną o miąższości od 18–20 do 30–35 cm stanowiła czarna ziemia, przesycona węglami drzewnymi, grudkami polepy i dużą liczbą ceramiki. W południowo-wschodnim narożniku wykopu w warstwie tej odkryto płyty polepy, natomiast przy wschodniej granicy znajdował się pas gliny z polepą. W pasie tym tkwiły kamienie ze śladami przepalenia, tworzące niewielkie skupisko. W tej samej części wykopu, w spągu warstwy ornej wystąpiła ziemia o bardzo intensywnej czarnej barwie, w której zaobserwowano szczególnie nagromadzenie materiału zabytkowego. Zestawienie wszystkich tych faktów pozwala przypuszczać, że w opisywanym wykopie natrafiono na przyziemie obiektu mieszkalnego, którego zarysów nie udało się jednak uchwycić. Niewiele da się więc powiedzieć na jego temat, oprócz tego, że prawdopodobnie posiadał glinianą podłogę

oraz palenisko. Budynek ten mógł zostać spalony, o czym świadczy obecność w warstwie licznych węgli drzewnych oraz jej intensywna czarna barwa. Nowożytne prace rolnicze zniwelowały obiekt i przemieszały jego wypełnisko z ziemią orną. Interesujący jest również układ stratygraficzny zaobserwowany w omawianym wykopie. Ze wspomnianych wyżej 13 obiektów, wkopanych w warstwę calca, aż 12 to dołki posłupowe (obiekty 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15), które przynajmniej częściowo mogą być związane z konstrukcją chaty. Natomiast obiekt 5 to prawdopodobnie jama zasobowa lub śmietnikowa, której strop mógł być częściowo naruszony przez budowę domniemanego budynku. Materiał zabytkowy znaleziony w 9 spośród 13 obiektów, to przede wszystkim fragmenty ręcznie lepionych naczyń o cechach ceramiki z okresu wędrowek ludów oraz z wczesnego średniowiecza (Tabl. XIX:1). Zabytki znalezione w warstwie ornej, a więc częściowo związane z obiektem mieszkalnym to żelazny grot strzały, nożyk, ośelka kamienna oraz 203 fragmenty ceramiki (Tabl. XXIV:1–6). Materiał ceramiczny mniej więcej w połowie stanowią fragmenty ręcznie lepionych naczyń, z których część datować można na okres wędrowek ludów (fragmenty o chropowatej lub zagładzanej powierzchni, ornament paznokciowy), a część na wczesne średniowiecze (słabo opracowane powierzchnie, ornament żłobków dookolnych). Pozostała część ceramiki to fragmenty obtoczone na kole garncarskim, których chronologię można ustalić na schyłek wczesnego średniowiecza (bardzo dobry wypał, profilowane krawędzie wylewów, ornament żłobków dookolnych i wielokrotnej linii falistej). W materiale ceramicznym zebranym z powierzchni w okolicach wykopu proporcje rosną zdecydowanie na korzyść naczyń obtaczanych. Wśród fragmentów pochodzących z badań planigraficznych ceramika taka stanowi aż 70% zbioru. Omawiany obiekt mieszkalny powstał prawdopodobnie pod koniec wczesnego średniowiecza. Prace związane z jego budową zniszczyły starsze nawarstwienia i obiekty, a nowożytna głęboka orka dodatkowo zakłóciła układ stratygraficzny. Nie można też wykluczyć, że budynek ten został wzniesiony na zgliszczach wcześniejszej zabudowy, o czym może świadczyć intensywna ciemna ziemia zarejestrowana w spągu warstwy ornej.

Podobną do opisaną wyżej sytuację zaobserwowano w wykopie założonym w arze 36–47 – przy zachodniej linii zabudowy w centralnej części osady.

Tu również warstwę orną stanowiła zwarta, ciemnobrunatna ziemia z dużą liczbą ceramiki, polepy i kości zwierzęcych. W północno-wschodnim narożniku widoczne było znaczne nagromadzenie większych brył polepy i przepalonych kamieni. Pod warstwą orną zalegała warstwa kulturowa o bardziej intensywnej ciemnej barwie. W warstwie tej zaobserwowano nagromadzenie ceramiki zalegającej w północno-wschodnim narożniku wykopu. Pod warstwą kulturową wydzielono trzy obiekty (16, 17 i 18). Niestety, brak w wypełniskach obiektów materiału zabytkowego uniemożliwia ich datowanie, jedynie na podstawie ich pozycji stratygraficznej można się domyślać, że są starsze od domniemanego budynku. Znalaziona w warstwie ornej ceramika wykazuje ściśle analogie do fragmentów naczyń z górnej warstwy ara 36–49, przy czym przewaga materiału obtaczanego nad ręcznie lepionym jest tu zdecydowanie większa (Tabl. XXV, XXVI). Warto wspomnieć, że w warstwie ornej omawianego wykopu znaleziono m.in. grot strzały, fragment noża żelaznego i ośelki kamiennej, a więc zabytki, które występowały również w arze 36–49 (Tabl. XXIV:9, 10). Interesującym znaleziskiem są liczne fragmenty polepy konstrukcyjnej z odciskami płaszczyzn, a nawet śladami bielienia (prawdopodobnie wapnem). Wydaje się bardzo prawdopodobne, że w omawianym wykopie uchwycono ślady narożnika obiektu mieszkalnego. Jednak podobnie jak w przypadku poprzedniej chaty, rekonstrukcja jego kształtu i wielkości na podstawie dokumentacji wykopaliskowej wydaje się zadaniem niewykonalnym. Ciemna warstwa o dużej miąższości zalegająca pod warstwą orną może być interpretowana jako warstwa niwelacyjna (wyrównanie terenu) pod budowę obiektu mieszkalnego. Większość materiału zabytkowego w tej warstwie stanowią fragmenty naczyń obtoczonych na kole garncarskim oraz zabytki wczesnośredniowieczne, takie jak brązowa zapinka podkowiasta, szydło żelazne i żelazny kolec od sprzączki (Tabl. XXIV:7, 8, XXV, XXVI). Podobnie jak w arze 36–49, niwelacja zniszczyła wcześniejsze nawarstwienia i obiekty, o czym mogą świadczyć znalezione w warstwie kulturowej fragmenty ręcznie lepionych, naczyń z okresu wędrowek ludów oraz początku wczesnego średniowiecza, dość liczne krzemienie i fragment kamiennego toporka z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

Najbardziej skomplikowana wydaje się być sytuacja we wschodniej części osady, w największym

z zaobserwowanych podczas badań planigraficznych skupisk materiału zabytkowego. Mniej więcej w środku tej koncentracji założono wykop obejmujący ary 32–50 i 32–51. Na całej powierzchni wykopu zalegała warstwa orna, przemieszana z warstwą kulturową o ciemnobrunatnej i czarnej barwie. Większość znalezionej w niej ceramiki (ok. 60%) to fragmenty ręcznie lepionych naczyń glinianych, pozostałe pochodzą z naczyń obtoczonych na kole (Tabl. XXVII:3–6). Natomiast wśród 32 obiektów zarejestrowanych pod warstwą przeważały obiekty z ceramiką obtaczaną. Zarówno w warstwie, jak i w obiektach znaleziono liczne grudki polepy ze śladami płaszczyzn oraz bielienia. W wykopie odkryto poza tym dużą liczbę przedmiotów codziennego użytku, m.in. przęśliki, noże i ośelki (Tabl. XXVII:1, 2). Interesującym znaleziskiem jest szlaka szklana i żużel żelazny, a także dość duża liczba kości zwierzęcych. Większość obiektów zarejestrowanych w wykopie, ze względu na wymiary (od 50 do 270 cm średnicy), jak i owalny kształt należy uznać za jamy gospodarcze, pozostałe obiekty to prawdopodobnie dołki posłupowe. Jest możliwe, że mamy w tym miejscu do czynienia z intensywnie eksploatowanym gospodarczo terenem, choć ślady słupów i polepa konstrukcyjna mogą sugerować również istnienie zabudowy mieszkalnej. Podobnie jak w poprzednio opisanych przypadkach, mogło tu dojść do znacznych niwelacji w ostatniej fazie użytkowania osady, które zniszczyły wcześniejszą zabudowę z okresu wędrowek ludów i wczesnych faz wczesnego średniowiecza. Z kolei nowożytnie prace agrotechniczne zniwelowały całkowicie najmłodsze budynki (w przypadku st. 4 miejsca na wyniesieniach uległy największej destrukcji). Zachowały się jedynie obiekty jamowe, znacznie nieraz zagłębione w warstwę calca, choć większość z nich również była naruszona.

W północnej części osady w obrębie arów 24–37, 24–38 i 25–38 założono trzy wykopy badawcze. W wykopach 25–38 i 24–37 pod trzydziestocentymetrową warstwą orną zarejestrowano duży czworoboczny obiekt 1. Wypełnisko obiektu składało się z szarobrunatnej ziemi z licznymi węglami drzewnymi i polepą. W obiekcie znaleziono liczne fragmenty ceramiki, w całości pochodzące z naczyń ręcznie lepionych, datowanych na okres wędrowek ludów, podobnie jak większość materiału zabytkowego znaleziona w sąsiednich obiektach gospodarczych, w warstwie ornej i na powierzchni stanowiska.

Jednak część ręcznie lepionej ceramiki pochodzącej z tej części osady można datować⁸³ na początek wczesnego średniowiecza, co skłania do przypuszczenia, że w tym czasie mogła tu istnieć jakaś zabudowa mieszkalna, której nie uchwycono w omawianych wykopach (Tabl. XXVII:1, 2).

Bardzo ważne dla rozpoznania zabudowy mieszkalnej, choć niedocenione przez badaczy okazały się wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych na dwóch kopcach kamiennych, znajdujących się na terenie stanowiska 4. Kopiec I, zlokalizowany w centralnej części osady w obrębie arów 39–47 i 39–48 (zachodni pas zabudowy), okazał się być rozległą kamienicą, na którą właściciel terenu stanowiska zrzucał kamienie usuwane podczas orki. Natomiast pod tym skupiskiem kamieni znajdował się bruk kamienny zalegający w warstwie gliny i ciemnoszarego, zglinionego piasku. Bruk i warstwa tworzyły prostokątny zarys o wymiarach ok. 7×6 m, zorientowany dłuższą osią w kierunku NE–SW. Bruk tworzyło kilka dużych kamieni o wymiarach od 60 do 80 cm oraz średniej wielkości kamienie o rozmiarach do 30 cm. Pomędzy tymi kamieniami znaleziono fragmenty naczyń glinianych. Podobna sytuacja została zarejestrowana pod kopcem II, zlokalizowanym poza polem ornym, przy wschodniej krawędzi wzgórza osady. W tym przypadku pod nowożytną kamienicą również znajdował się prostokątny bruk kamienny złożony z dużych i średniej wielkości kamieni, tkwiących w ciemnoszarej ziemi. Zarysy uchwycone w wykopie miały zbliżone wymiary do bruku z kopca I. Pomędzy kamieniami bruku znaleziono liczne fragmenty ceramiki. Trudno jest w tym miejscu rozstrzygnąć, czy mamy tu do czynienia z relikdami fundamentów budynków mieszkalnych⁸⁴. Uderzające jest jednak podobieństwo kształtu i rozmiarów tych obiektów do zaobserwowanych na powierzchni zaciemnień i koncentracji materiału zabytkowego. Wpisują się one także w sygnalizowane wyżej linie zabudowy, bruk z kopca I w pierwszą zachodnią linię centralnej części osady, bruk z kopca II w czwartą, biegnącą wzdłuż wschodniej krawędzi stanowiska. Można postawić hipotezę, że obiekty te zachowały się dzięki wykorzystaniu ich jako miejsc składowania, wyorywanych

z pola kamieni. Bruki mogły być częściowo widoczne na powierzchni, co mogło skłonić użytkowników pola do wyrzucania tam utrudniających orkę kamieni. Podobne kamienne fundamenty mogły mieć też inne budynki osady, ale zostały one wybrane lub rozwleczone podczas prac agrotechnicznych⁸⁵.

Badania z 2006 i 2007 r. potwierdziły ogromny stopień zniszczenia osady, zwłaszcza w jej centralnej i wschodniej części. Założenie wykopów w arach 35–48 i 32–46 miało na celu uchwycenie reliktdów budynków mieszkalnych w zachodniej i wschodniej linii zabudowy, w centralnej części stanowiska. Okazało się to niezwykle trudne ze względu na znaczne zniszczenia warstwy kulturowej i przemieszanie jej z warstwą orną. Stwierdzono jednak, że czarna, tłusta ziemia tej warstwy przesycona jest licznymi okruchami polepy i bardzo drobnymi węgielkami drzewnymi, które mogą być śladem po kompletnie już zniszczonej zabudowie. W wykopie w arze 35–48 z warstwy tej wyodrębniono palenisko (obiekt 54), zbudowane z małych kamieni i polepy, które mogło należeć do stojącego w tym miejscu budynku, jednak jego zarysów nie udało się uchwycić. Na całej powierzchni wykopu zarejestrowano kilka dołków posłupowych, które prawdopodobnie wchodziły w skład konstrukcji innej chaty (starszej?). Natomiast w północno-zachodniej części wykopu odkryto narożnik dużego, czworobocznego obiektu 61, wypełnionego jednolicie czarną ziemią z grudkami polepy. Pomimo że eksplorację obiektu odłożono na przyszłe sezony badawcze, można wyrazić przypuszczenie, że i w tym przypadku mamy do czynienia z reliktem budynku mieszkalnego. Jego pozycja stratygraficzna (obiekt wyróżniono na głębokości ok. 50 cm od powierzchni gruntu) może wskazywać, że wzniesiony został w pierwszych fazach istnienia osady. Podobną sytuację zaobserwowano w wykopie założonym w obrębie ara 32–46, gdzie pod czarną, tłustą warstwą kulturową odkryto duży nieregularny obiekt o wymiarach 4,4×4 m, datowany znalezionym w nim materiałem zabytkowym (ręcznie lepiąca ceramika, niebieski szklany paciorek kubooktaedryczny) na okres wędrowek ludów. Podobnie jak we wszystkich wyżej omówionych wykopach, w obrębie

83 Patrz rozdział 4.1.

84 Por. materiały etnograficzne z terenu Litwy (R. Bertasiūtė 2007).

85 Podobnie jak kopiec I, który po zbadaniu został zaorany przez właściciela pola i obecnie nie ma już po nim śladu.

arów 32–46 i 35–48 znaleziono liczne fragmenty naczyń glinianych (przeważnie obtoczonych na kole garncarskim), przęśliki, oselki, narzędzia żelazne (przede wszystkim noże) oraz polepę konstrukcyjną i kości zwierzęce. Z wykopów tych pochodzą też ozdoby brązowe oraz liczne grudki szlaki szklanej i żuźla. Większość tych przedmiotów można odnosić do schyłkowej fazy użytkowania osady, podobnie jak zabytki pochodzące z powierzchni wykopów (tabl. XXIX:1–4).

Nieodłącznym elementem każdej osady są obiekty gospodarcze. Na st. 4 odkryto kilkadziesiąt tego typu obiektów, z których można wyróżnić jamy zasobowe i śmietniskowe oraz różnego rodzaju paleniska. Szczegółne nagromadzenie obiektów gospodarczych zarejestrowano w części wschodniej osady, ale jest to prawdopodobnie spowodowane rozmiarami wykopu tam założonego (15×10 m). Wiele z tych obiektów zostało częściowo zniszczonych (znielowanych), zwłaszcza w części centralnej i wschodniej stanowiska.

Zdecydowanie najwięcej na stanowisku było jam zasobowych i śmietniskowych, w planie owalnych, o średnicy od ok. 40 cm do ponad 2 m, a miąższość najlepiej zachowanych przekraczała 40 cm. W wypełniskach tych jam znaleziono liczne fragmenty ceramiki, polepy (również konstrukcyjnej), kości zwierzęce (w niektórych nawet łuski rybie) oraz przepalone i zbutwiałe ziarna zbóż. W kilku obiektach znajdowały się ponadto grudki szlaki szklanej i żuźla żelaznego. Do wyjątkowych pod względem wyposażenia obiektów tej kategorii należą obiekty 37 i 62. W pierwszym znaleziono fragment prostej brązowej bransolety zdobionej pionowymi kreskami na zakończeniu (Tabl. XXIII:1), a w drugim żarno nieckowate wraz z kamiennym rozcieraczem. Jamy zasobowe i śmietniskowe występowały na całym przebadanym obszarze osady. W części centralnej obiekty tego typu pochodziły głównie z najmłodszych faz wczesnego średniowiecza, ale zanotowano również obecność obiektów starszych z okresu wędrówek ludów i z IX–XI w. Natomiast na północy stanowiska w większości jamy te można łączyć z pierwszym okresem jego funkcjonowania (okres wędrówek ludów oraz początek wczesnego średniowiecza).

Innym rodzajem obiektów gospodarczych są paleniska, reprezentowane na st. 4 jedynie przez cztery obiekty. W części centralnej zarejestrowano dwa (obiekty 54 i 56), a w północnej i wschodniej po jednym (obiekty 7 i 38). Miały one kształt owalny o śred-

nicy ok. 65–100 cm, w profilu nieckowaty o szerokim, płaskim dnie i niewielkiej miąższości ok. 10–25 cm. Paleniska zbudowane były z kamieni wzmocnionych polepą, a w ich wypełniskach, oprócz węgla drzewnych i polepy znaleziono fragmenty naczyń glinianych oraz kości zwierzęcych (czasami przepalonych), w tym łuski rybie. Niewielka liczba tego typu obiektów gospodarczych na stanowisku prawdopodobnie związana jest z ich płytkim wkopaniem w podłoże oraz bezpośrednią relacją z obiektami mieszkalnymi, w znacznej mierze znielowanymi przez prace agrotechniczne. W części północnej osady palenisko – obiekt 7 – wchodzi w skład zabudowy z okresu wędrówek ludów lub początku wczesnego średniowiecza, natomiast trzy pozostałe obiekty są częścią budynków mieszkalnych z ostatnich faz wczesnego średniowiecza. Kwestia, czy paleniska odkryte w trakcie badań wykopaliskowych znajdowały się wewnątrz zabudowań, czy też na zewnątrz jest nierozstrzygnięta, lecz wydaje się logiczne, że na omawianej osadzie współistniały ze sobą te dwa rodzaje palenisk. Z wewnętrznym paleniskiem mieliśmy prawdopodobnie do czynienia w obrębie domniemanego przyziemia budynku w arze 36–49, gdzie wystąpiły przepalone kamienie tkwiące w polepie.

Pozostaje do omówienia jeszcze jeden rodzaj obiektów gospodarczych, obecnych na osadzie, st. 4. Są to podłużne, czworoboczne lub owalne jamy o rozmiarach ok. 220×140 cm (obiekt 16), 270×200 cm (obiekt 23) i 280×170 cm (obiekt 80), miąższości sięgającej kilkudziesięciu centymetrów i szerokich płaskich dnach. Wypełniska obiektów składały się z czarnej ziemi z grudkami polepy (także konstrukcyjnej) oraz średniej wielkości kamieniami. Oprócz obiektu 16, w pozostałych dwóch obiektach znajdował się materiał zabytkowy w postaci fragmentów ceramiki i kości zwierzęcych oraz – w przypadku obiektu 23 – fragment grzebienia z poroża (Tabl. XX:1–3). Obiekty 16 i 80 znajdowały się w centralnej części osady, a obiekt 23 we wschodniej części osady. Trudno jednoznacznie stwierdzić, jaka była funkcja tych obiektów, były one bowiem za duże jak na jamy zasobowe i śmietniskowe czy paleniska, a za małe na budynki mieszkalne. Możliwe są co najmniej dwie hipotezy na temat ich wykorzystania – pierwsza, że są to jamy produkcyjne (warsztaty), druga, że mamy tu do czynienia z piwnicami należącymi do zabudowań. Pierwsza możliwość wydaje się mało prawdopodobna, ponieważ brakuje w tych obiektach

świadczenia produkcji czegokolwiek, np. w postaci odpadów poprodukcyjnych. Natomiast za drugą hipotezę przemawiać może fakt ich występowania w bezpośredniej relacji stratygraficznej ze śladami domniemanych budynków. Mogły one być wkopane w podłogę chaty i zasłonięte np. dranicami.

Wracając do kwestii obiektów produkcyjnych, to choć opisanych wyżej podłużnych jam raczej nie można tak interpretować, to wydaje się, że na st. 4 zaobserwowano ich obecność w zachodniej części osady. Na podstawie wyników badań planigraficznych stwierdzono nagromadzenie materiałów zabytkowych w rejonie zatorfionego obniżenia terenu, przylegającego od strony zachodniej do stanowiska. Obok licznych fragmentów ręcznie lepionych naczyń, natrafiono tam na całą serię częściowo stopionych przedmiotów brązowych. Badania wykopaliskowe przeprowadzone w tym rejonie w 2006 r., w obrębie ara 38–42, wykazały obecność w intensywnej czarnej warstwie kulturowej bardzo dużej liczby kropli brązu oraz drobnych stopionych fragmentów przedmiotów brązowych, koncentrujących się w promieniu kilku metrów (Tabl. XXIX:8–12). Choć nie dokończono jeszcze w tym rejonie badań, to wydaje się bardzo prawdopodobne, że mamy tu do czynienia ze śladami warsztatu odlewniczego. Dane wykopaliskowe oraz analiza wyników planigrafii wskazują na możliwość istnienia w tym miejscu strefy produkcji metalurgicznej w postaci kilku budynków-warsztatów, oddalonych o kilkadziesiąt metrów od linii zabudowy mieszkalnej, w bezpośrednim sąsiedztwie zbiornika wodnego.

Charakterystycznym elementem omawianej osady są warstwy kulturowe, które zalegają prawie na całej powierzchni stanowiska. Wiercenia i badania wykopaliskowe stwierdziły największą ich miąższość w zachodniej i południowej części osady. Jeszcze w latach 80. ubiegłego wieku zasięg warstw był znacznie większy, jednak postępująca mechanizacja prac agrotechnicznych prowadzonych na terenie stanowiska spowodowała prawie całkowite ich zanikanie w jego wschodniej i północnej części.

Za pierwszą warstwę należy uznać warstwę orną, która, jak wyżej sygnalizowano, powstała w wyniku głębokiej orki niszczącej substancję kulturową i która składa się z pozostałości obiektów i nawarstwień oraz nowożytnego humusu. Występuje ona prawie na całej powierzchni st. 4, oprócz północno-wschodniej części. Pomimo dużych zniszczeń, widoczne są w niej wyraźne zaciemnienia, świadczące o intensywnej

działalności ludzkiej w najmłodszej fazie wczesnego średniowiecza (Ryc. 36, 37). Poza częścią północną, gdzie dominowała dość prymitywna ręcznie lepiona ceramika, z warstwy tej pozyskano przede wszystkim dobrze wypalone, silnieformująco obtoczone na kole naczynia gliniane.

Pod tą warstwą zalega czarna warstwa II, której obecność jest prawdopodobnie wynikiem działania różnych czynników antropogenicznych. Wydaje się, że powstała ona przede wszystkim na skutek prowadzonych we wczesnym średniowieczu licznych niwelacji i innych prac ziemnych zmierzających do przystosowania terenu pod zagospodarowanie. Czarna, tłusta struktura tej warstwy to wynik m.in. zniszczonych podczas tych prac pozostałości wcześniejszych śladów osadniczych, na co wskazuje obecność w niej materiału zabytkowego z okresu wędrówek ludów i pierwszych faz wczesnego średniowiecza. Trzeba jednak pamiętać o tym, że warstwa niwelacyjna w chwili zagospodarowania terenu, na którym zalega, staje się warstwą kulturową. Naruszona struktura podłoża sprawia, że zdecydowanie łatwiej niż pierwotna, naturalna gleba pochłania ono różnego rodzaju pozostałości działalności ludzkiej. Można więc, powiedzieć, że na kolor i konsystencję tej warstwy wpłynęły również spalone, zbutwiałe i rozłożone szczątki organiczne nagromadzone przez długie lata funkcjonowania osady. Ostatnim wreszcie elementem wpływającym na powstanie omawianej warstwy są naturalne procesy erozyjne, wyrażające się w tzw. spływach, czyli przemieszczaniu się warstw ziemi w obrębie stanowiska na skutek znacznych pochyłości terenu oraz np. gwałtownych opadów atmosferycznych. Spływy takie zostały zaobserwowane w nieckach i zagłębieniach terenowych w zachodniej i południowej części osady. W części północnej warstwa II ma podobną strukturę i genezę jak na pozostałym obszarze st. 4. Istotna różnica polega na innej chronologii działań antropogenicznych. Ta część osady użytkowana była intensywnie w okresie wędrówek ludów, a następnie przekształcona i ponownie dostosowana do zamieszkania w początku wczesnego średniowiecza. Śladów działalności z ostatniego okresu funkcjonowania stanowiska jest na tyle mało, że można się pokusić o hipotezę, że w tym czasie ta część osady była tylko w nieznacznym stopniu zagospodarowana.

Podczas badań wykopaliskowych w 2006 r., w wykopie założonym w zachodniej części osady, pod warstwą II, związaną z wyżej opisanym warszatem

Ryc. 38. Szurpiły, st. 8, 8a, 12. Zdjęcie pionowe osad oraz cmentarzyska (na podstawie <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

Fig. 38. Szurpiły, sites 8, 8a, 12. Vertical photo of the settlements and the cemetery (after <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

metalurgicznym, zarejestrowano warstwę III. Warstwa ta składała się z szarego piasku i okruchów popely. Wśród znalezionej w niej ceramiki zdecydowana większość pochodziła z ręcznie lepionych naczyń, datowanych na okres wędrówek ludów. Na podstawie tego faktu oraz jej relacji stratygraficznej do warstwy II można założyć, że jest to najwcześniejsza zachowana warstwa kulturowa powstała zapewne na skutek podobnych, jak wyżej opisane działań w pierwszych fazach użytkowania osady. Jej mniej intensywna barwa może być w tym przypadku wynikiem naturalnych procesów wietrzenia. Uchwycenie tej warstwy jedynie w niewielkim, półarowym wykopie nie przekreśla też możliwości, że mamy tu do czynienia z pozostałością jakiejś zabudowy z okresu wędrówek ludów.

Od strony północno-zachodniej st. 4 graniczy, przez rozległe podmokłe zagłębienie (dawna zatoka

jeziora Kluczysko), z następną osadą – st. 12 w Szurpiłach. Stanowisko to położone jest na wschodnim cyplu dużego wzniesienia morenowego, przylegającym od południowo-zachodniej strony do jeziora Kluczysko, w centralnej części dawnego przysiółka Targowisko (Tabl. I:25). Naturalne warunki obronne osady wyrażają się m.in. w spadzistych zboczach wzniesienia od strony północnej i południowej. Dodatkowo od strony północnej zauważono prawdopodobnie sztuczne podstromienie zbocza, podobnie jak w przypadku północnego stoku stanowiska 4. Być może jest to związane z istnieniem w tym miejscu jakiejś konstrukcji obronnej (palisada, płot?). Na podstawie przeprowadzonych tu kilkakrotnie badań powierzchniowych stwierdzono, że teren osady zajmuje stosunkowo niewielką przestrzeń, ograniczoną do kilkudziesięciu arów (Ryc. 38). Niewiele da się powiedzieć na temat

struktury tej osady i jej zabudowy, ponieważ nie przeprowadzono na jej terenie prac wykopaliskowych. Jedynie na podstawie prospekcji powierzchniowej można stwierdzić, że funkcjonowała ona w okresie wczesnego średniowiecza. Znalezione w obrębie stanowiska liczne fragmenty ceramiki pochodzą z silnie obtoczonych na kole naczyń glinianych. Stosunkowo niewielki rozrzut materiału zabytkowego na powierzchni stanowiska oraz ograniczenie jego wielkości warunkami naturalnymi wskazuje, że mamy w tym przypadku do czynienia z istnieniem tu jednodworczego gospodarstwa lub niewielkiej skoncentrowanej grupy budynków mieszkalnych i gospodarczych.

Od południa stanowisko 12 graniczy, poprzez dość głęboką przełęcz, ze stanowiskiem 8 w Szurpiłach. Ta nieco już większa osada położona jest na wzgórzu kemowym, przy zarastającym oczku wodnym o lokalnej nazwie Mosiężysko, w centralnej części dawnego przysiółka Targowisko (Tabl. I:21). Podobnie jak dwie poprzednio opisane osady, stanowisko to położone jest na wzgórzu o naturalnych walorach obronnych, ze stromymi zboczami od strony zachodniej i południowej. W części północnej i wschodniej stoki są już łagodniejsze, ułatwiając dość swobodne dojście do osady. Jest to o tyle istotne, że osada ta miała w części wschodniej połączenie lądowe z osadą na st. 4. Na podstawie koncentracji znalezionej podczas badań powierzchniowych materiału zabytkowego oraz analizy zdjęcia lotniczego, wytypowano pięć skupisk osadniczych, różnych wielkości (Ryc. 38). Manifestują się one w terenie czarnymi plamami, odcinającymi się od brunatnej gleby. Największe skupisko znajduje się w centralnej części osady. Zasięg tych punktów osadniczych oraz rozrzut materiału zabytkowego wskazują, że obszar stanowiska mógł przekraczać powierzchnię dwóch hektarów. Podobnie jak stanowisko 12, osada przy Mosiężysku nie została przebadana wykopaliskowo, jednak na podstawie zebranych z powierzchni zabytków krzemienych i ceramicznych można wydzielić trzy fazy funkcjonowania stanowiska. Pierwsze ślady osadnictwa pochodzą już z epoki kamienia, następne prawdopodobnie związane są z funkcjonowaniem tu osady z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza i wreszcie ostatnie datować można na okres wczesnego średniowiecza. W porównaniu z osadą na st. 4, stopień zniszczenia omawianej osady wydaje się stosunkowo niewielki, choć i tu w ostatnich latach prowadzone są prace agrotechniczne. Podczas

prospekcji terenowych oraz wierceń nie stwierdzono obecności warstw kulturowych, podobnych do tych na st. 4. Wydaje się, że zarejestrowane ciemne plamy na powierzchni stanowiska związane są bezpośrednio z pojedynczymi zespołami zabudowań mieszkalno-gospodarczych. Fragmenty ceramiki znalezione w obrębie tych skupisk pochodzą częściowo ze słaboformująco obtoczonych, a częściowo silnieformująco obtoczonych naczyń glinianych. Na uwagę zasługuje także wspomniany wyżej niewielki staw o charakterystycznej nazwie Mosiężysko, której geneza być może związana jest z odkrywaniem tu zabytków brązowych przez nowożytnych mieszkańców wsi. Potwierdzeniem tych słów może być fragment naszyjnika brązowego, skręconego z trzech drutów, przekazany autorowi niniejszej pracy przez właściciela pola, który znalazł go właśnie przy tym oczku wodnym. Możliwe, że zaobserwowane na zdjęciu lotniczym zaciemnienie przy południowym brzegu stawu są relikdami warsztatów metalurgicznych, zlokalizowanych bezpośrednio przy źródle wody (Ryc. 38).

Kilkadziesiąt metrów na zachód od st. 8, oddzielona od niego niewielką przełęczą, znajduje się kolejna osada – st. 13 w Szurpiłach, usytuowana w zachodniej części dawnego przysiółka Targowisko. Położone na wzgórzu kemowym stanowisko przylega od strony zachodniej do zarastającego, bezimiennego oczka wodnego (Tabl. I:26). Stok południowy tego kemu jest stromy, natomiast zbocza północne i wschodnie opadają dość łagodnie. Od strony wschodniej istnieje więc dogodnie połączenie komunikacyjne z osadą przy Mosiężysku. Podczas badań powierzchniowych znaleziono, na zaledwie kilkunastoarowym obszarze zajmowanym przez osadę, liczny materiał zabytkowy, na podstawie którego wydzielono aż cztery fazy jej funkcjonowania. Obok neolitycznych śladów osadniczych natrafiono na materiał z przełomu epoki brązu i wczesnego żelaza oraz na fragmenty naczyń glinianych z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza. Z tej ostatniej fazy pochodzi zaledwie kilka fragmentów słaboformująco obtoczonej ceramiki, co w połączeniu z faktem ich niewielkiego rozrzutu w obrębie stanowiska, może wskazywać na ograniczone zagospodarowanie opisywanego terenu w tym czasie. Choć na st. 13 nie przeprowadzono jak dotąd badań wykopaliskowych, to kierując się obserwacjami terenowymi można wysunąć hipotezę, że we wczesnym średniowieczu znajdowało się tu pojedyncze gospodarstwo, być może

Ryc. 39. Szurpiły, st. 29. Zdjęcie pionowe osady (na podstawie <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

Fig. 39. Szurpiły, site 29. Vertical photo of the settlement (after <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

składające się z budynku mieszkalnego i towarzyszących mu obiektów gospodarczych.

W północno-zachodniej części dawnego przysiółka Targowisko, podczas powierzchniowych badań weryfikacyjnych, przeprowadzonych w 2006 r. odkryto osadę, oddaloną kilkadziesiąt metrów na północ od st. 13 w Szurpiłach. Stanowisko to (st. 29 w Szurpiłach) znajduje się u podnóża wschodnich stoków Gór Jesionowskich, w obniżeniu położonym ok. 600 m na zachód od zachodniego brzegu jeziora Kluczyisko, w pobliżu zarastającego podmokłego terenu, będącego prawdopodobnie reliktem wy-

schniętego, bezimiennego dziś jeziora (Tabl. I:35). Na terenie osady odkryto kilka skupisk materiału zabytkowego, koncentrującego się w widocznych na powierzchni zaciemnieniach (Ryc. 39). Plamy czarnej ziemi zarejestrowane na stanowisku są dobrze widoczne na zdjęciu lotniczym. Analiza tego zdjęcia oraz wyniki penetracji terenowej wykazały, że osada ta charakteryzuje się specyficznym rozplanowaniem. Punkty osadnicze rozmieszczone są bowiem wokół zachodniej zatoki wyschniętego jeziora, okalając ją wąską linią w kształcie litery „U”. Taka lokalizacja wynika prawdopodobnie z charakteru opisywanej

osady. Na powierzchni stanowiska oprócz licznych fragmentów ręcznie lepionej i słaboformująco obtoczonej ceramiki, znaleziono fragmenty żuźla żelaznego, polepy oraz kilkanaście przedmiotów żelaznych, przede wszystkim noży. Pomimo braku wykopaliskowej weryfikacji stanowiska, można wysunąć ostrożną hipotezę, że mamy tu do czynienia z grupą budynków-warsztatów metalurgicznych (kuźni?), zlokalizowanych bezpośrednio przy brzegu jeziora.

Wszystkie opisane dotychczas osady położone są od siebie w niewielkich odległościach, tworząc kompleks stanowisk na terenie dawnego przysiółka Targowisko. Zastanawiający może wydawać się fakt, że granice tego mikrokompleksu pokrywają się z zasięgiem obszaru należącego do trzech współczesnych gospodarstw, tworzących jeszcze kilkadziesiąt lat temu osadę Targowisko (dziś jest to nazwa zwyczajowa). Nie zagłębiając się w tym miejscu w analizę tej obserwacji należy stwierdzić, że obszar przysiółka w okresie wczesnego średniowiecza został maksymalnie wykorzystany osadniczo, stanowiąc zarazem największą terytorialnie część składową kompleksu szurpiłskiego.

Po drugiej stronie Góry Zamkowej zarejestrowano jedynie dwie osady z materiałami wczesnośredniowiecznymi. Pierwsze z tych stanowisk (st. 10 w Szurpiłach) położone jest na niższym, północnym wierzchołku rozległego wzgórza morenowego, którego wyższą częścią jest Góra Zamkowa (Tabl. I:24). Osada – st. 10 w Szurpiłach – przylega prawie bezpośrednio do północnego stoku tej góry, tworząc coś w rodzaju jej przedpiersia. W części zachodniej stanowisko ograniczone jest długim, dość wysokim ozem, spełniającym rolę naturalnego wału. Z kolei od strony północnej i wschodniej dostępu do osady bronią ostro nachylone zbocza wzgórza, na którym się znajduje, opadające w stronę jezior Jęglówek i Jęglóweczek (Tabl. II). Na ok. półhektarowym obszarze stanowiska przeprowadzono (w niewielkim zakresie) badania wykopaliskowe oraz liczne penetracje terenowe z użyciem detektora metali oraz wiercenia świdrem geologicznym. Na podstawie znalezionego podczas badań powierzchniowych materiału zabytkowego wydzielono pięć faz funkcjonowania stanowiska. Pierwsze ślady osadnicze pochodzą z epoki kamienia, następnie funkcjonowała tu osada z wczesnej epoki żelaza, trzecia faza związana jest z osadą z okresu wędrowek ludów, czwartą wyznaczają zabytki wczesnośredniowieczne, a ostatnią materiał nowożytny. W 1983 r. rozpoznano metodą wykopaliskową fragment centralnej

części osady (Tabl. II). W trakcie badań okazało się, że jest ona w znacznym stopniu zniszczona, prawdopodobnie w dużej mierze przez działania agrotechniczne. Warstwa humusu przemieszana była z materiałem zabytkowym ze zniwelowanych częściowo obiektów. Po wyeksplorowaniu warstwy humusu zauważono, że zachowały się jedynie dolne partie obiektów gospodarczych i mieszkalnych, o nieczytelnym już układzie. Niewielki stopień nasycenia zabytkami warstwy humusu nie wskazuje na istnienie tu bogatej warstwy kulturowej. Liczne fragmenty ceramiki znalezione w zniszczonych obiektach wyznaczają chronologię funkcjonowania tej części osady na okres wędrowek ludów. Natomiast bez związku z tymi obiektami pozostają nieliczne znaleziska wczesnośredniowieczne. Nóż żelazny, obtaczany pręślik gliniany oraz cztery fragmenty obtoczonych naczyń glinianych luźno zalegały w warstwie humusu i calca. Podczas penetracji terenowej stanowiska z użyciem wykrywaczy metali odkryto dodatkowo dwa żelazne groty strzał oraz fragment żelaznego wędzidla. Na podstawie analizy planu obiektów i profili, można stwierdzić, że działania agrotechniczne prowadzone na stanowisku nie zniszczyły stanowiska w takim stopniu, jak to zakładali badacze osady w 1983 r. Dobrze widoczne uszkodzenia obiektów wskazują raczej na jakąś dużą niwelację, wykonaną być może w okresie wczesnego średniowiecza. Potwierdzeniem tego spostrzeżenia mogą być wspomniane wyżej zabytki, których część znaleziona została w pasach zniszczeń. Kompletny brak warstw i obiektów wczesnośredniowiecznych w przebadanej części stanowiska sugeruje, że w tym czasie osada już nie funkcjonowała. Teren ten jednak mógł zostać przystosowany do celów obronnych, na co wskazuje ukształtowanie terenu i kilka znalezionych tu militariów.

Na podstawie powyższych obserwacji można ostrożnie (biorąc przede wszystkim pod uwagę niewielki procent wykopaliskowego przebadania st. 10) wysunąć hipotezę o militarnym wykorzystaniu tego miejsca w okresie wczesnego średniowiecza. Był to prawdopodobnie rodzaj przedpiersia grodziska (st. 3) znajdującego się na szczycie Góry Zamkowej, broniącego dostępu do niego od strony północnej. Północna i wschodnia krawędź stanowiska mogła być dodatkowo wzmocniona jakąś formą konstrukcji obronnej, np. drewnianej palisady lub płotu. Oczywiście taki charakter tego stanowiska nie wyklucza możliwości istnienia tu jakiejś zabudowy, związanej

Ryc. 40. Czajewszczyzna, st. 6. Zdjęcie pionowe osady. Fot. Jerzy Miałdun

Fig. 40. Czajewszczyzna, site 6. Vertical photo of the settlement. Photo by Jerzy Miałdun

z przebywaniem załogi obronnej, ale na obecnym etapie badań jest to trudne do udowodnienia.

Kilkaset metrów na południowy wschód od st. 10 znajduje się stosunkowo niewielka osada – st. 6 w Czajewszczyźnie. Stanowisko to położone jest pomiędzy jeziorami Jęglówek i Szurpiły, na wschodnim stoku dużego gliniastego wzniesienia morenowego, w pobliżu zmeliorowanego oczka wodnego (Tabl. I:3). Warunki naturalne sprawiają, że osada jest schowana pomiędzy licznymi okolicznymi pagórkami i praktycznie niewidoczna z odległości kilkudziesięciu metrów. Osada mogła być częściowo chroniona sztucznymi umocnieniami, których pozostałości zarejestrowano na wschodnim stoku wzniesienia. Nie można także wykluczyć, że jakiś rodzaj zapory bronił dostępu do osady od strony południowej. Podczas badań powierzchniowych zarejestrowano na terenie

osady duże skupisko ceramiki, które wyróżniono w obrębie dużej plamy ciemnej ziemi, wyraźnie oddzielającej się od gliniastego otoczenia. Zciemnienie to dobrze widoczne jest również na zdjęciach lotniczych (Ryc. 40). Kierując się wielkością tego zciemnienia oraz rozrzutem materiału zabytkowego ustalono, że powierzchnia stanowiska nie przekraczała jednego hektara. Dość liczne fragmenty ceramiki znalezione na tej osadzie pochodzą z jednolitych stylistycznie, silnieformująco obtoczonych, dobrze wypalonych naczyń glinianych. Na podstawie zebranych informacji powierzchniowych można przypuszczać, że mamy tu do czynienia z dużym gospodarstwem jednodworczym, funkcjonującym prawdopodobnie w dość wąskim odcinku czasowym.

Pisząc o osadach zlokalizowanych po wschodniej stronie Góry Zamkowej, należy wspomnieć

Ryc. 41. Szurpiły, st. 3b. Zdjęcie ukośne osady od strony zachodniej z widocznymi wykopami z 2014 r. Fot. Hubert Stojanowski

Fig. 41. Szurpiły, site 3b. Oblique photo of the settlement with the trenches from 2014 visible. Photo by Hubert Stojanowski

o odkrytych w 1954 r. przez Mariana Kaczyńskiego śladach osadniczych na niewielkim, zaoranym wówczas cyplu, wchodzącym w dolinę pomiędzy tym wzgórzem a Górą Kościelną (Tabl. I:16). M. Kaczyński znalazł tam 14 fragmentów ceramiki datowanej od okresu wpływów rzymskich po wczesne średniowiecze oraz grudki polepy⁸⁶ (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954, 12). Informację tę udało się zweryfikować pozytywnie dzięki zastosowaniu świdra geologicznego oraz wykrywaczy metali. Na terenie stanowiska (st. 3b w Szurpiłach), obecnie gęsto porośniętego trawą, znaleziono kilkanaście przedmiotów metalowych (w tym z okresu wczesnego średniowiecza), a w kilku miejscach zarejestrowano zaleganie warstwy kulturowej. W 2014 r. w południowej części osady założono wykopy sondażowe (Ryc. 41). Niestety, nie wykazały one obecności nawarstwień wczesnośredniowiecznych, a jedynie struktury związane

z osadnictwem okresu wędrówek ludów i okresem nowożytnym. Inną sytuację zaobserwowano przy wschodnim skraju osady, graniczącym z relikdami wału, st. 12 w Czajewszczyźnie. W tej części podczas badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 2014–2015⁸⁷ zarejestrowano niewielkie obiekty wczesnośredniowieczne (M. Włoszek 2016, 211–214). W tym rejonie podczas badań planigraficznych odkryto również brązową zapinkę podkowiastą ze zwiniętymi zakończeniami. Odkrycia M. Kaczyńskiego z 1954 r. nie można także ignorować ze względu na interesujące położenie stanowiska. Ulokowanie osady w pobliżu największej bramy prowadzącej przez

⁸⁶ Materiały w zbiorach DAB PMA w Warszawie (nr inw. PMA/IV/V/5458).

⁸⁷ Materiały niepublikowane w zbiorach DAB PMA. Badania wykopaliskowe na st. 3b w Szurpiłach i na st. 12 w Czajewszczyźnie w sezonach 2014–2015 r. prowadzone były przez C. Sobczaka (z ramienia PMA) oraz M. Włoszek (z ramienia Stowarzyszenia Starożytników) w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

dolny wał do wnętrza grodziska (st. 3) było ze względów czysto praktycznych bardzo korzystne dla potencjalnych mieszkańców. Tak samo atrakcyjna była dla nich bliskość dwóch dużych zbiorników wodnych w postaci jezior Jeglówka i Szurpił oraz bezpośredni dostęp do niewielkiego, wyschniętego obecnie oczka wodnego (st. 10 w Czajewszczyźnie), znajdującego się w centralnej części doliny (Tabl. I:6). Fragmenty obtoczonych naczyń glinianych pochodzących z powierzchni stanowiska potwierdzają, że funkcjonowało ono wspólnie z grodziskiem.

Omówione wyżej stanowiska, w odróżnieniu od osad znajdujących się na terenie dawnego przysiółka Targowisko, nie tworzą żadnego zgrupowania, są od siebie znacznie oddalone i poza st. 6 w Czajewszczyźnie, które jest najbardziej wysuniętym na wschód elementem omawianego kompleksu osadniczego, są prawdopodobnie ściśle związane z grodziskiem na Górze Zamkowej.

Dwie ostatnie osady wczesnośredniowiecznego kompleksu szurpilskiego znajdują się po południowej stronie jeziora Szurpiły. Są to st. 27 w Szurpiłach i st. 1 w Kazimierówce. To pierwsze stanowisko położone jest na wschodnim cyplu rozległego wzgórza morenowego, przy południowo-zachodnim brzegu jeziora Szurpiły (Tabl. I:34). Od południowej i wschodniej strony osadę otaczają zmeliorowane obecnie rozlewiska jeziora Szurpiły. Z kolei od strony jeziora, dostępu do osady broni wysoka, stroma linia brzegowa. Na stanowisku przeprowadzono kilkakrotnie badania powierzchniowe oraz serię wierceń. Na podstawie znalezionego na powierzchni osady materiału zabytkowego wyróżniono cztery fazy funkcjonowania tego stanowiska: pierwsza to ślad osadnictwa z okresu mezolitu lub wczesnej epoki brązu, na drugą przypada założenie tu osady w okresie wędrowek ludów, z kolei trzecia faza to osada wczesnośredniowieczna, a ostatnią czwartą wyznacza osadnictwo nowożytnie. Wiercenia wykazały obecność prawdopodobnie spływu warstwy kulturowej na północnym stoku stanowiska, której miąższość nie przekraczała 25 cm. Niewielka liczba znalezisk fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz ich koncentracja w najszerszym, płaskim miejscu cypla, mogą wskazywać na jednodworczy charakter osadnictwa na st. 27 w tym okresie. Ta niewielka osada, nie przekraczająca 1 hektara powierzchni, jest także interesująca z innego powodu. W jej okolicy znajduje się bowiem jedna z dwóch grobli (st. 15 w Szurpiłach), łączących

południowy brzeg jeziora Szurpiły z półwyspem Trzecie Pole po północnej stronie jeziora (Tabl. I:28). Tak więc pomimo znacznego oddalenia drogą lądową opisywanej osady od głównej koncentracji stanowisk szurpilskiego kompleksu osadniczego, należy ją do niej zaliczać z powodu dogodnego połączenia prowadzącego przez jezioro.

Więcej wątpliwości w tej kwestii można mieć odnośnie ostatniej omawianej w tym rozdziale osady, mianowicie st. 1 w Kazimierówce. Stanowisko to oddalone kilka kilometrów w linii prostej od okolic Góry Zamkowej, dodatkowo odseparowane jest długą linią, wyschniętą obecnie południowej odnogi jeziora Szurpiły (Tabl. I:12). Jednak z powodu nieobecności w pobliżu stanowiska innych punktów osadniczych, które mogłyby wyznaczać kolejną koncentrację oraz z powodu możliwości wodnej komunikacji z północnym brzegiem jeziora, należy osadę w Kazimierówce zaliczyć do analizowanego kompleksu. Osada leży w miejscu naturalnie obronnym, na wzniesieniu, ok. 300 m od południowo-wschodnich brzegów jeziora Szurpiły. Wzgórze opada stromo ku północy, natomiast stok południowy jest łagodny. Z dwóch pozostałych stron wzniesienie otaczają głębokie jary (Tabl. XXX). Na podstawie przeprowadzonych na tym stanowisku trzech sezonów badań wykopaliskowych (w latach 1982–1984), badań powierzchniowych oraz ponad 150 odwiertów określono jego wielkość na ok. 1,5 hektara. Intensywne prace agrotechniczne prowadzone na terenie osady prawie całkowicie zniszczyły nawarstwienia i obiekty wczesnośredniowieczne. Materiał zabytkowy pozyskany w trakcie wykopalisk pochodził przeważnie z późnego okresu wpływów rzymskich oraz okresu wędrowek ludów. Podobnie jak większość z 35 odkrytych na stanowisku obiektów (A. Bitner-Wróblewska 1991, 365–369). Z okresem wczesnośredniowiecznym należy wiązać jedynie dwa duże paleniska zarejestrowane w obrębie ara L-16, w zachodniej części osady (obiekt 23 i obiekt 24). Te sąsiadujące ze sobą obiekty mają zbliżone rozmiary i strukturę. Obiekt 23 znajdował się bezpośrednio pod warstwą orną i miał kształt owalny o wymiarach 1,8×1,3 m. W profilu jama była nieckowata o miąższości ok. 40 cm. Wypełnisko obiektu stanowiła czarno-brunatna, miejscami spopielała ziemia z dużą zawartością węgla drzewnych, drobnych, przepalonych kamieni oraz grudek polepy. Owalna na planie była również, przylegająca od południa do wyżej

opisanego paleniska, jama obiektu 24, o wymiarach 1,8×1,6 m. Obiekt nieckowaty w profilu o miąższości 36 cm miał w wypełniku czarno-brunatną ziemię oraz soczewkę czarnego piasku ze spalenizną. Jednak w odróżnieniu od obiektu 23, to palenisko posiadało wewnątrz jamy konstrukcję z polepy i kamieni ułożonych koncentrycznie w kształcie płytkiej niecki wylepionej gliną. Na niektórych spośród bardzo licznych grudek polepy zachowały się odciski płaszczyzn. Większość materiału zabytkowego z obu tych palenisk stanowiła ręcznie lepiona ceramika, pochodząca przeważnie z okresu wędrówek ludów. Jednak obiekty datowane były przez najmłodszy materiał w postaci kilkunastu fragmentów ręcznie lepionych oraz obtaczanych naczyń, zdobionych motywem żłobków dookólnych, stempelków oraz linii falistej, które łączyć należy z fazą wczesnośredniowieczną (Tabl. XXXI). Podobny materiał znaleziono w południowej części osady, w obrębie arów P-15, P-16 i R-15, w zarejestrowanej tam prawdopodobnie spływowej lub niwelacyjnej warstwie, o miąższości od ok. 10 do 60 cm. Obok kilkunastu ułamków obtoczonych naczyń glinianych znaleziono w niej także fragmenty naczyń ręcznie lepionych, zdobionych motywem stempelkowym, których chronologia przypada na wczesne średniowiecze. Z okresem tym można łączyć także znaleziska kilku przęślików (w tym obtoczonego), ciężarka tkackiego i dwukabłąkowego krzesiwa żelaznego (Tabl. XXXII–XXXIV) (A. Bitner-Wróblewska 1991, 369–372). Dość duży procent przebadanej wykopaliskowo powierzchni stanowiska oraz obserwacje powierzchniowe, skłaniają do postawienia dwóch hipotez. Pierwsza wskazuje na jednodworczy charakter osady na st. 1 w Kazimierówce. Opiera się ona na fakcie, że jedyne wczesnośredniowieczne obiekty odkryte w czasie wykopalisk, zlokalizowane były w najwyższym punkcie, na *plateau* osady. Te dwa, duże paleniska związane były prawdopodobnie z jakąś zabudową mieszkalną i gospodarczą, nieuchwytną obecnie ze względu na zarejestrowane duże zniszczenia, spowodowane głęboką orką. Niewielka liczba znalezisk z tego okresu, zupełnie nieporównywalna z wcześniejszym materiałem zabytkowym, może sugerować, że osadnictwo wczesnośredniowieczne nie było tu intensywne. Zarówno pod względem rozmiarów, obronnych warunków naturalnych oraz niewielkiego stopnia nasycenia materiałem zabytkowym, osada ta przypomina wszystkie, oprócz st. 4, stanowiska opisane w niniejszym pod-

rozdziale. Zastanawiająca jest jedynie południowa część osady, gdzie jak już wyżej wspomniano, w warstwie kulturowej znaleziono liczny materiał zabytkowy, datowany również na wczesne średniowiecze. Mamy tu być może do czynienia z podobną sytuacją jak na st. 4 w Szurpiłach, gdzie II warstwa kulturowa powstała na skutek antropogenicznych i naturalnych oddziaływań. Druga hipoteza zakłada więc, że osada w Kazimierówce była znacznie większa i nie ograniczała się tylko do *plateau* osady, ale posiadała również zabudowę na południowym stoku, która została zniszczona na skutek prac agrotechnicznych. Ma ona wsparcie w analizie zdjęć lotniczych, na których na całej powierzchni stanowiska widoczne są regularne zaciemnienia, które można interpretować jako ślady po zabudowie (Ryc. 42).

Podsumowując część poświęconą osadom należącym do wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Szurpiłach, wyraźnie widać, że na obecnym etapie badań mamy do czynienia z jednym dużym, ufortyfikowanym osiedlem, o regularnej zabudowie mieszkalnej z wydzieloną częścią produkcyjną oraz licznymi, małymi osadami jednodworczymi. Analizując mapę mikroregionu szurpiłskiego, wyraźnie widać, że największa osada, st. 4 w Szurpiłach, znajduje się w jego centralnej części, podobnie jak pozostałe, mniejsze osady, skupione w obrębie dawnego przysiółka Targowisko, natomiast osady na st. 6 w Czajewszczyźnie, st. 27 w Szurpiłach oraz st. 1 w Kazimierówce położone są na peryferiach kompleksu. Z kolei st. 10 w Szurpiłach oraz domniemana osada na st. 3b w Szurpiłach pomiędzy Górą Zamkową a Górą Kościelną są prawdopodobnie bezpośrednio związane z grodziskiem (st. 3) w Szurpiłach.

3.3.3. Cmentarzyska i miejsca kultu

Bardzo ważnym elementem każdego zespołu osadniczego są cmentarzyska i miejsca kultu, wokół których ogniskuje się duchowe życie miejscowej ludności. W przypadku wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Szurpiłach jest to jednak najsłabiej rozpoznana kategoria stanowisk osadniczych. Do niedawna, pomimo informacji z kilku źródeł potwierdzających ich istnienie, pozostawały one nieuchwytnie metodami archeologicznymi. Dzięki najnowszym badaniom planigraficznym z użyciem wykrywaczy metali, przeprowadzonym na terenie Góry Zamkowej i byłego

Ryc. 42. Kazimierówka, st. 1. Zdjęcie pionowe osady (na podstawie Google Earth)

Fig. 42. Kazimierówka, site 1. Vertical photo of the settlement (after Google Earth)

przysiółka Targowisko, odkryto dwa wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne. Pierwsze z nich – st. 3a w Szurpiłach – znajduje się na północnym stoku Góry Zamkowej, poniżej dolnego wału grodziska (Tabl. I:15, Tabl. II). Natomiast drugie cmentarzysko – st. 8a w Szurpiłach – położone jest na południowym stoku pasma wzgórz o nazwie Wielki Otrok, przy niewielkim oczku wodnym Mo siężysko, w północno-zachodniej części Targowiska (Tabl. I:22, Tabl. XXXIX).

Cztery sezony badań pozwoliły na tylko częściowe rozpoznanie st. 3a w Szurpiłach⁸⁸ (M. Engel, C. Sobczak 2015). Po wyeksplorowaniu zalegającego na stokach humusu, na stanowisku odsłanianano warstwienia pochodzenia antropogenicznego i naturalnego, składające się ze żwiru o różnej ziarnistości (nierzadko z kamieniami o kilkunastocentymetro-

wej średnicy), piasku i gliny. W humusie, oprócz znalezisk nowożytnych, odkrywano zazwyczaj militaria wczesnośredniowieczne oraz pojedyncze zabytki pradziejowe związane z zarejestrowaną na szczycie wzniesienia osadą⁸⁹. W północnych oraz wschodnich partiach wykopów humus zalegał bezpośrednio na niejednorodnym żwirowym i piaszczysto-żwirowym calcu, w który wkopane były pojedyncze obiekty, m.in. odkryty w 2008 r. obiekt 1 (Tabl. XXXVII). Pod humusem, w części południowo-zachodniej badanego terenu, zarejestrowano piaszczystą warstwę antropogeniczną o charakterze niwelacyjnym. Jej geneza

⁸⁸ Badania na st. 3a w Szurpiłach prowadziła w latach 2008–2011 ekspedycja wykopaliskowa DAB PMA pod kierownictwem C. Sobczaka.

⁸⁹ Z osady pochodzą materiały datowane od schyłku epoki brązu, przez wczesną epokę żelaza, po okres wpływów rzymskich. W obrębie wzniesienia znajdują się także pojedyncze zabytki z okresu wędrówek ludów, nie wiadomo jednak, jaki charakter mają znaleziska z tego czasu. Zabytki pradziejowe trafiły na stoki wzniesienia prawdopodobnie w efekcie przekształcania powierzchni wzgórz podczas budowy założenia grodowego we wczesnym średniowieczu.

związana jest z przebudową systemu obronnego grodu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (M. Engel *et alii* 2009, 528, 532). Miąższość warstwy zwiększała się w kierunku kulminacji wzgórza, do niemal 40 cm. Odkryto w niej pojedyncze zabytki pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Natomiast w kilku miejscach uchwycono niewielkie partie cienkiej warstwy przesyconej próchnicą, zalegającej bezpośrednio na calcu, zinterpretowanej jako pozostałości humusu pierwotnego. Z eksplorowanych na stanowisku nawarstwień stropowych pochodzi seria grotów strzał. Warto dodać, że oprócz nich podczas badań planigraficznych zarejestrowano w tym rejonie kilka wyjątkowych znalezisk, tj. głowicę miecza oraz dwa groty włóczni, które można ostrożnie łączyć z cementarzystkiem⁹⁰ (M. Engel, C. Sobczak 2015, 138, 139).

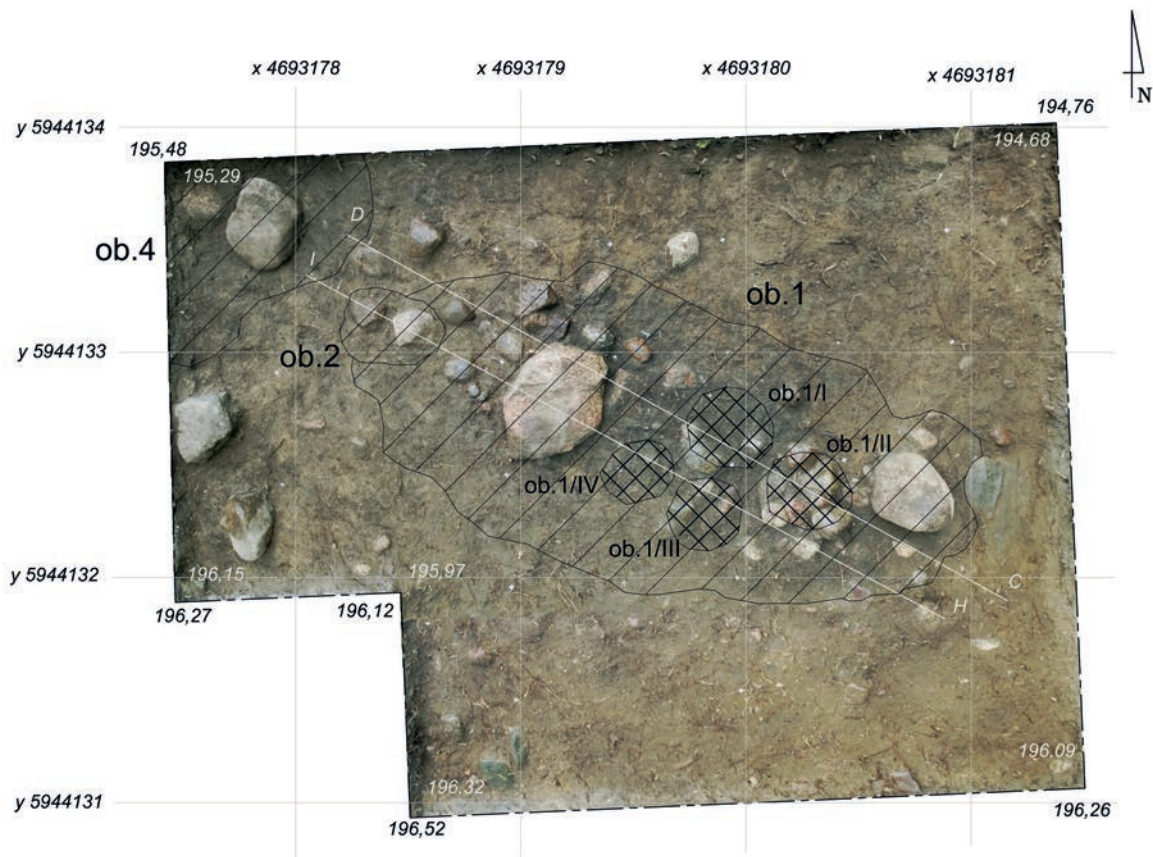
W pierwszym wykopie sondażowym z 2008 r., wytyczonym w miejscu znalezienia podczas badań planigraficznych przepalonych kości i krzesiwa, po wyeksplorowaniu warstwy humusu, miąższości od kilku do dwudziestu kilku cm, odsłonięto obiekt 1, tj. przykrytą brukiem nieckowatą jamę o maksymalnej głębokości 30 cm. Kształt zorientowanego po linii NW–SE obiektu można określić jako owalny bądź wrzecionowaty, o długości ok. 250 cm i szerokości ok. 120 cm. Przykrywający go bruk składał się z drobnej i średniej wielkości kamieni, tkwiących w ciemnobrunatnej warstwie o maksymalnej miąższości kilkunastu cm. Na bruku, wzdłuż jego dłuższej osi, zarejestrowano trzy duże kamienie średnicy 40–60 cm. Ze względu na lokalizację założenia, część kamieni zsunęła się w dół stromego stoku, tj. w kierunku północnym. Na stan zachowania bruku miała także wpływ roślinność oraz zwierzęta ryjące, których działalność spowodowała ponadto rozwleczenie niewielkiej części kości i pojedynczych zabytków. Podczas odsłaniania i oczyszczania bruku zarejestrowano nieliczne przepalone i nieprzepalone kości zwierzęce oraz przepalone kości ludzkie i niewielkie kawałki węgla drzewnych. Analogiczne znaleziska odkryto podczas eksploracji warstwy z brukiem. Po jej usunięciu, w części centralnej

i południowo-wschodniej obiektu uchwycono cztery okrągłe w planie zaciemnienia – zarysy niewielkich jam, zalegających w dolnej, znacznie jaśniejszej części wypełniska obiektu 1 (Ryc. 43). W ich przesyconych węglami drzewnymi wypełniskach odsłonięto koncentracje przepalonych kości ludzkich. Jamy I, II, III miały średnicę ok. 30–40 cm. Średnica jamy IV była o ok. 10 cm mniejsza. W profilach były to płytkie nieckowate zagłębienia, o maksymalnej głębokości wynoszącej 15 cm (Ryc. 44). W jamie I, oprócz wspomnianego już, odkrytego niemal na powierzchni, krzesiwa kabłąkowego, odkryto brązową sprzączkę lirowatą oraz fragment żelaznego półkoska (Tabl. XXXVII:1–3). W jamie II znaleziono niewielki przedmiot żelazny o czworobocznym przekroju, prawdopodobnie nit, oraz element hełmu – ornamentowane okucie z żelaza inkrustowanego srebrem (Tabl. XXXVII:4, 5). W jamie III znaleziono nóż, haczyk na ryby i zdobiony nakłuwaniem przęślik gliniany (Tabl. XXXVII:6–8). Podczas analizy antropologicznej zalegających tu w skupisku kości zidentyfikowano kilka niewielkich przepalonych fragmentów ornamentowanego kościanego grzebienia (Tabl. XXXVII:10). W jamie IV odkryto nit żelazny, podobny do zarejestrowanego w jamie II (Tabl. XXXVII:9). Oprócz wymienionych znalezisk, w trakcie eksploracji wypełniska obiektu 1 odkryto trzy niewielkie przedmioty: nit żelazny i dwa fragmenty kółeczek żelaznych – części kolczug. Nie ma pewności, czy te drobne przedmioty zdeponowano pierwotnie w grobie, czy też są to militaria, będące świadectwem ataków na gród we wczesnym średniowieczu⁹¹. Podczas zdejmowania bruku i eksploracji wypełniska obiektu 1, przy jego północno-zachodniej krawędzi zarejestrowano młodszy obiekt 2, o średnicy ok. 40 cm i piaszczystym wypełnisku o miąższości 25 cm (Ryc. 43). W jego wnętrzu zalegały kości zwierzęce i cztery średniej wielkości kamienie (M. Engel, C. Sobczak 2015, 139, 140).

Badania obszaru otaczającego obiekt 1 prowadzone w następnych sezonach przyniosły kolejne odkrycia bezpośrednio związane z tym pochówkiem. Wokół obiektu odsłonięto dalsze elementy tworzące pierwotnie rozległe założenie sepulkralne. Były to płytkie, kilkucentymetrowe jamy (obiekty 1a–g),

90 Odkrycia te nie mają analogii w innych partiach stoków Góry Zamkowej. Miejsca ich znalezienia nie zostały dotychczas przebadane wykopaliskowo, nie można więc wykluczyć, że pochodziły one ze zniszczonych obiektów o charakterze sepulkralnym.

91 Bardzo liczne tego typu znaleziska odkryto na stokach grodziska.

Ryc. 43. Szurpiły, st. 3a. Plan obiektu 1. Oprac. Cezary Sobczak

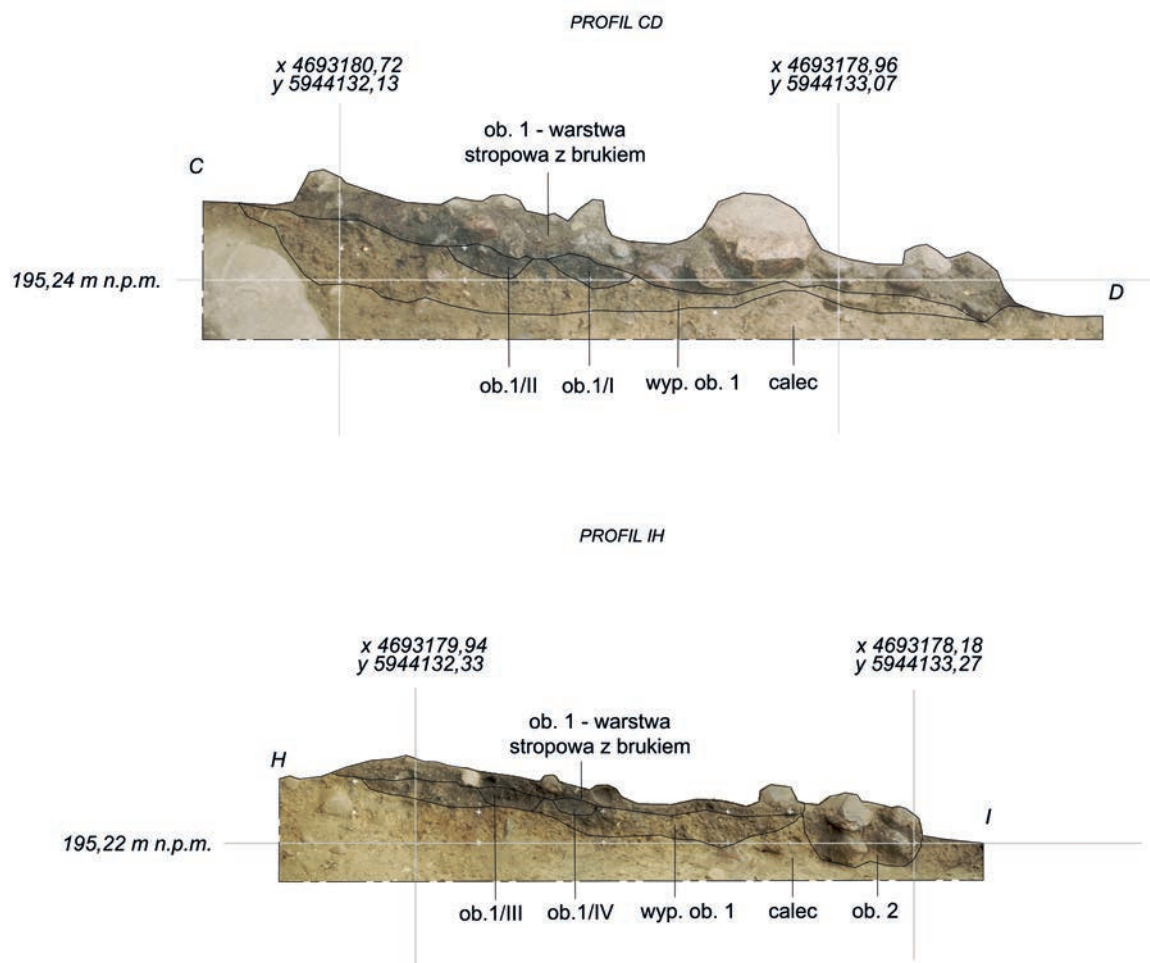
Fig. 43. Szurpiły, site 3a. Plan of feature 1. Prepared by Cezary Sobczak

o średnicy kilkudziesięciu cm, z koncentracjami kamieni tworzącymi swego rodzaju gniazda, w których sąsiedztwie odkryto podłużne kamienie⁹² o wielkościach ok. 45–50 cm. Gniazda te, wraz z zarejestrowanymi pomiędzy nimi kamieniami, tworzyły wieńiec okalający obiekt 1. Ze względu na duże nachylenie stoku, powodujące osuwanie się kamieni, oraz prace ziemne związane z przebudową grodu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza trudno ustalić dokładny kształt i zasięg wieńca. Wydaje się jednak, że pierwotnie konstrukcja była owalna, o przybliżonych wymiarach 800×550 cm, zorientowana wzdłuż linii NE–SW (Tabl. XXXV). W trakcie odsłaniania wieńca i nawarstwień w jego obrębie znaleziono przepalone i nieprzepalone kości zwierzęce oraz węgle drzewne. Nie można wykluczyć, że niektóre kamienie wieńca umieszczono

w niewielkich zagłębieniach – rowkach, zapobiegając w ten sposób ich osuwaniu w dół stoku⁹³. Na obrzeżach wieńca odsłonięto trzy obiekty (nr 3–5) o nieznannej funkcji, naruszające jego strukturę. Obiekt 3, zlokalizowany przy południowej części wieńca, to jama o planie zbliżonym do kołowego, o średnicy ok. 150 cm, w profilu nieckowata, o głębokości ok. 15 cm. Jej ciemnobrunatne wypełnisko zawierało liczne kamienie i ślady spalenizny. Przy zachodniej stronie wieńca odkryto obiekt 4, w planie także zbliżony do kołowego, o średnicy ok. 150 cm. Miał on nieckowaty profil i głębokość ok. 70 cm. W jego ciemnobrunatnym wypełnisku odkryto kilka dużych kamieni, kości zwierzęce oraz węgle drzewne. Kolejny obiekt – nr 5 – przebadany tylko częściowo, położony był przy wschodniej części wieńca.

92 Niektóre z kamieni nosiły ślady rozłupywania.

93 Ślady te były na tyle niewyraźne, że mogły także powstać w wyniku działania zwierząt i korzeni roślin.

Ryc. 44. Szurpiły, st. 3a. Profile obiektu 1. Oprac. Cezary Sobczak

Fig.44. Szurpiły, site 3a. Profiles of feature 1. Prepared by Cezary Sobczak

Częściowo odsłonięty w planie zarys miał kształt półkolisty, o średnicy ok. 100 cm, a jego nieckowaty profil sięgał do głębokości 25 cm. W ciemnobrunatnym wypełnisku zalegały pojedyncze niewielkie kamienie i węgle drzewne (Tabl. XXXV; M. Engel, C. Sobczak 2015, 140, 141).

Kolejne dwa obiekty (nr 6 i 7) o nieokreślonej funkcji odkryto na południe od wieńca obiektu 1. Przykrywała je cienka warstwa niwelacyjna, której miąższość zwiększała się ku południowemu wschodowi. Obiekt 6 był w planie nieregularny, po wyeksplorowaniu kilku cm stropowej warstwy wypełniska – zbliżony do owalnego, o wymiarach ok. 100×80 cm i nieckowatym profilu, o maksymalnej głębokości 30 cm. W ciemnobrunatnym wypełnisku zalegały pojedyncze kamienie i węgielki drzewne oraz niewielka przepalona kość

ludzka⁹⁴. Na wschód od tego obiektu odsłonięto małą jamę o nieznannej funkcji – obiekt 7. W planie miała zarys kolisty, o średnicy ok. 30 cm, w profilu – nieckowaty, o kilkunastocentymetrowej głębokości. W ciemnobrunatnym wypełnisku zalegały niewielkie kamienie i pojedyncze węgle drzewne (Tabl. XXXV; M. Engel, C. Sobczak 2015, 141).

W południowych partiach wykopów zarejestrowano kolejne obiekty o trudnej do zinterpretowania funkcji. Niestety, tylko niektóre z nich zostały w pełni przebadane⁹⁵. Obiekt 9, odsłonięty pod wczesnośre-

94 Jest to jedyna kość ludzka znaleziona na stanowisku poza obiektem 1.

95 Kontynuowały się one poza obszarem objętym wykopami. Poszerzenie wykopów utrudniały rosnące na stoku drzewa.

dniowieczną warstwę niwelacyjną, to niewysoki kopiec ziemny, otoczony wieńcem z rzadko ułożonych, średnich i dużych kamieni. Jego rekonstruowana średnica wynosi ok. 400–500 cm, a wysokość – ok. 30–40 cm. Przykrywające go humus i warstwa niwelacyjna sprawiły, że współcześnie obiekt ten nie manifestował się w terenie, jedynie po jego południowej stronie na stoku utworzył się niewielki taras. Oprócz trudnych do zinterpretowania koncentracji niewielkich kamieni, wewnątrz kopca nic nie znaleziono. W północną krawędź kopca wkopany był obiekt 8, w planie zbliżony do kolistego, przypuszczalnie o średnicy ok. 150 cm. W profilu był on nieckowaty, o brunatnym, piaszczystym wypełnisku, o miąższości ok. 70 cm. Wewnątrz zalegały pojedyncze kamienie i węgle drzewne. W sąsiedztwie tego obiektu znaleziono kilka kości zwierzęcych. Na wschód od kopca ziemnego odkryto kolejny obiekt (12), w którego przesyconym węglami, ciemnobrunatnym wypełnisku zarejestrowano chyba największą liczbę kości zwierzęcych na stanowisku. W planie obiekt miał kształt owalu o wymiarach 170×120 cm, profil nieckowaty o maksymalnej głębokości 30 cm. Oprócz kości w wypełnisku zalegały pojedyncze niewielkie kamienie oraz fragment niezidentyfikowanego przedmiotu żelaznego (Tabl. XXXVI; M. Engel, C. Sobczak 2015, 141, 142).

Pozostałe obiekty zarejestrowano w pewnym oddaleniu od wyżej opisanych, w wykopach wytyczonych blisko wału dolnego grodziska. Po wyeksplorowaniu humusu w zachodniej części wykopów również odsłonięto warstwę niwelacyjną, pod którą znajdowało się kilka kolejnych obiektów. Obiekt 14, odkryty w południowo-zachodnim narożniku wykopu, przykryty był regularnym, zbliżonym do owalnego, brukiem kamiennym o wymiarach ok. 220×110 cm. Bruk ten składał się z luźno ułożonych średnich i dużych kamieni, od kilkunastu- do ponad trzydziesto-czterdziestocentymetrowej średnicy i zorientowany był wzdłuż linii wschód-zachód (z lekkim odchyleniem na NW–SE). Skrajne kamienie usytuowane na końcach dłuższej osi bruku nosiły wyraźne ślady obróbki. Na kamieniu położonym we wschodniej części widoczne były regularne ślady formowania. Z kolei po stronie zachodniej zarejestrowano ustawioną pionowo płytę kamienną. W środkowej części obiektu odkryto ponadto duży graniasty kamień (długość 40–50 cm) z wyrytym na bocznej powierzchni znakiem „X”. Po zdjęciu bruku odsłonięto nieckowatą w profilu jamę, o maksymalnej głą-

bokości ok. 25 cm. W warstwach stropowych, w centralnej części wypełniska, znaleziono pojedyncze niewielkie fragmenty kości zwierzęcych oraz jeden niecharakterystyczny fragment ceramiki. Nie mniej interesujące są kolejne dwa obiekty zarejestrowane w pobliżu wału grodziska: obiekt 10 oraz – zarejestrowany po jego południowej stronie – obiekt 13. W celu ustalenia ewentualnej relacji stratygraficznej zostały one przecięte wspólnym profilem wzdłuż linii północ-południe. Na planie pomiędzy dwoma obiektami zalegał duży płaski kamień (średnicy ok. 40–50 cm, grubości ok. 5–10 cm). W północnej części wypełniska obiektu 10, pod głazem, znaleziono grot włóczni (Tabl. XXXVIII:5). W centralnej części wypełniska odkryto pojedyncze fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej, zdobionej poziomymi żłobkami. Ten zbliżony w planie do owalu obiekt miał wymiary ok. 160×90 cm, w profilu zarys trapezowaty o głębokości ok. 40 cm. Natomiast obiekt 13, zlokalizowany częściowo poza południowym profilem wykopu, w planie zbliżony był także do owalu, a w profilu – nieckowaty, o maksymalnej głębokości 30 cm. W jego brunatnym wypełnisku, oprócz pojedynczych kamieni zalegających w warstwach stropowych, odkryto kości zwierzęce oraz żelazne okucie hełmu z fragmentem nitu brązowego, kształtem i wielkością podobne do odkrytego w obiekcie 1 (Tabl. XXXVIII:3). Pozostałe zarejestrowane i w różnym stopniu przebadane w tym wykopie obiekty: 11, 15, 16, 17, 18 oraz odkryty podczas czyszczenia profilu południowego obiekt 19 łączył fakt zalegania w ich stropach licznych kamieni różnej wielkości. Nie można wykluczyć, że pierwotnie tworzyły one bliżej nieokreślone konstrukcje, być może bruki. W wypełniskach obiektów nie znaleziono jednak żadnych zabytków, które mogłyby pomóc w ich interpretacji. Jedynie w partii humusu przykrywającej obiekt 18 odkryto pojedyncze kości zwierzęce, prawdopodobnie pochodzące ze stropowych partii jamy (Tabl. XXXVI) (M. Engel, C. Sobczak 2015, 142, 143).

Podczas badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2015 r.⁹⁶ na północnym stoku Góry Zam-

96 Badania wykopaliskowe na st. 3a w Szurpiłach w sezonie 2015 prowadzone były przez C. Sobczaka (z ramienia PMA) oraz M. Włoszek (z ramienia Stowarzyszenia Starożytników) w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

kowej rozpoznawano relację cmentarzyska – st. 3a w Szurpiłach – ze zlokalizowanym w sąsiedztwie wałem dolnym grodziska – st. 3 w Szurpiłach (Tabl. II). W rezultacie badań stwierdzono, że podczas budowy obwałowań częściowemu zniszczeniu uległo stanowisko sepulkralne. Pod wałem nie znaleziono żadnych obiektów, zaś w warstwach o charakterze niwelacyjnym odkryto fragmenty dwóch niezwykle ozdobnych trzewików pochew mieczy typu IIIb1 według Vytautasa Kazakevičiusa (Tabl. XXXVIII:1, 2). Odkrycie to chronologicznie można łączyć z pozostałymi znaleziskami z badanego cmentarzyska (M. Engel, C. Sobczak 2016, 21, ryc. 15).

Warto w kontekście zaprezentowanych wyżej wyników badań cmentarzyska na Górze Zamkowej wspomnieć o lakonicznej informacji penetrującego we wczesnych latach 40. ubiegłego stulecia jej stoki Waltera Gronaua. Otóż natknął się on, w niedalekiej odległości na południe od grodziska, na bruki kamienne, które interpretował jako pozostałości cmentarzyska (O. Kleemann 1941, 62). Nie wiadomo, czy niemieckiemu badaczowi chodziło jeszcze o południowy stok Góry Zamkowej, czy już o wzgórze, na którym znajduje się st. 4 w Szurpiłach. Jeśli prawdziwa jest ta pierwsza lokalizacja, to wydaje się bardzo prawdopodobne, że zasięg cmentarzyska nie ograniczał się tylko do północnego stoku Góry Zamkowej. Druga lokalizacja z kolei może wskazywać na kamienice, opisane przy okazji st. 4 w Szurpiłach, zweryfikowane negatywnie podczas wykopalisk Jerzego Okulicza-Kozaryna w 1986 i 1988 r.

Odkrycie cmentarzyska na Górze Zamkowej nie było dużym zaskoczeniem, ponieważ na ślady praktyk sepulkralnych na tym wzgórzu natrafiono znacznie wcześniej. Już w 2. połowie XIX w. A. Połujański (1859, 42, 43, 135) informował, że podczas prac rolnych na polu ornym, znajdującym się na grodzisku odkrywane są „(...) kości ludzkie, piszczele olbrzymie, łańcuchy mosiężne z ogniw niespajanych, żelazca od strzał, lance (...)”. Współczesny Połujańskiemu A. Osipowicz (1867a, 57, 58) na majdanie grodziska zaobserwował licznie zalegające duże głazy, pomiędzy którymi znalazł „kilka skorup i szczątki przepalonych kości ludzkich, ulewą wymyte z wnętrza ziemi”. Na terenie grodziska miały też być według niego wyorywane liczne zabytki metalowe, spośród których wymienia: „groty strzał lane, jakieś spiralne, metalowe skręty, szczątki łańcuchów (...)”. Informacje te potwierdził A. Budziński (1871, 234–253,

tabl. I), który nawet wszedł w posiadanie kilku zabytków z Góry Zamkowej. Były to, znajdujące się obecnie w zbiorach Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, trzy groty strzał z zadziarami, pięć połączonych ze sobą pierścionków, zapinka podkowiasta z kolbowatymi zakończeniami z fragmentem zachowanej szpili, dwa kółka brązowe połączone ogniwkami ze skróconego drutu, służące zapewne do przywieszania noża do pasa oraz fragment ozdoby splecionej z drutu⁹⁷. Obok faktu odnajdywania kości, zwraca uwagę duże nagromadzenie przedmiotów metalowych na terenie grodziska. Po wyłączeniu z tej kolekcji grotów strzał i włóczni, związanych raczej z działaniami militarnymi, zostają w niej same ozdoby, wykonane z metali kolorowych, kategoria zabytków raczej rzadko spotykanych na obiektach obronnych.

Podczas sondażowych badań wykopaliskowych prowadzonych na majdanie grodziska przez T. Żurowskiego, na stosunkowo niewielkiej przestrzeni odkryto w warstwie kulturowej dwa pierścionki wykonane z brązu (T. Żurowski 1960, 3, 4). Prace wykopaliskowe, które podjął w latach 1982–1991 Jerzy Okulicz-Kozaryn, przyniosły kolejne znaleziska ozdób, rejestrowanych na majdanie tego obiektu. Obok brązowych pierścionków, drutów, fragmentów okuć, znaleziono także srebrną zausznicę koszyczkowatą (Ryc. 45). Podobne przedmioty odkryto w trakcie badań wykopaliskowych w 2014 r., były to m.in. miniaturowa zapinka podkowiasta, pierścionki i kółka wykonane z brązu⁹⁸ (M. Engel, C. Sobczak 2016, 20, 21). Jednak proporcjonalnie najwięcej tego typu przedmiotów zarejestrowano na południowym stoku, pomiędzy dolnym i górnym wałem grodziska. Część tych zabytków pochodziła z przekopu przez wał dolny, pozostałe zostały znalezione podczas licznych penetracji powierzchniowych. Zbiór ten reprezentowany jest głównie przez pierścionki, fragmenty okuć, zawieszek oraz bransolet.

Wracając do problemu kości ludzkich, trzeba zaznaczyć, że chociaż natrafiono na nie podczas badań

97 Nr inw. PMA/V/5458.

98 Materiały niepublikowane, w zbiorach DAB PMA. Badania wykopaliskowe na st. 3 w Szurpiłach w sezonie 2014 prowadzone były przez C. Sobczaka (z ramienia PMA) oraz M. Włoszek (z ramienia Stowarzyszenia Starożytników) w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

stacjonarnych, to pochodziły one przede wszystkim ze zniszczonych wczesnośredniowiecznymi niwelacjami szkieletowych i ciałopalnych pochówków z wczesnej epoki żelaza oraz okresu wpływów rzymskich. Ponadto podczas badań wykopaliskowych prowadzonych na majdanie grodziska w sezonie 2008, w warstwach związanych z wczesnym średniowieczem odkryto liczne fragmenty przepalonych kości, z których większość okazała się szczątkami zwierzęcymi, a tylko nieliczne, mało charakterystyczne fragmenty ostrożnie interpretować można jako szczątki ludzkie.

W 2008 r. w obrębie stanowisk położonych na terenie byłego przysiółka Targowisko przeprowadzono badania planigraficzne z użyciem wykrywaczy metali⁹⁹. Na jego północno-zachodnim skraju, na wznoszącym się ku północy stoku rozległego wyniesienia, powyżej oczka wodnego tzw. Mosiężyska, na obszarze niewielkiego polodowcowego gładzowiska, zaobserwowano miejsce szczególnego nagromadzenia przedmiotów metalowych. Były to głównie fragmenty ozdób brązowych (naszyjników, zapinek podkowiastych i zawieszek), w zdecydowanej większości pociętych i w różnym stopniu nadtopionych i stopionych. Przedmioty żelazne z kolei pokryte były patyną ogniową. W ten sposób doszło do odkrycia drugiego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego na terenie szurpilskiego zespołu osadniczego. Latem tego samego roku ekspedycja IA UW pod kierunkiem W. Wróblewskiego oraz L. Jończyk przeprowadziła badania wykopaliskowe (Tabl. XXXIX). Prace kontynuowano do 2011 r. W trakcie pierwszego sezonu badań zaobserwowano, że w warstwie humusu obok przedmiotów brązowych występują w dużej liczbie przepalone kości ludzkie. Po wyeksplorowaniu tej warstwy, nie przekraczającej 30 cm miąższości, ukazał się gliniasto-żwirowy calec z zalegającymi w nim skupiskami dużej i średniej wielkości kamieni, w stropie którego zarysowały się ślady orki i spągi kilku grobów ciałopalnych. Były to niewielkie owalne jamy o średnicy od 10×20 cm do ok. 30×40 cm i miąższości dochodzącej do ok. 10 cm. Wypełniska tych obiektów stanowił czarny

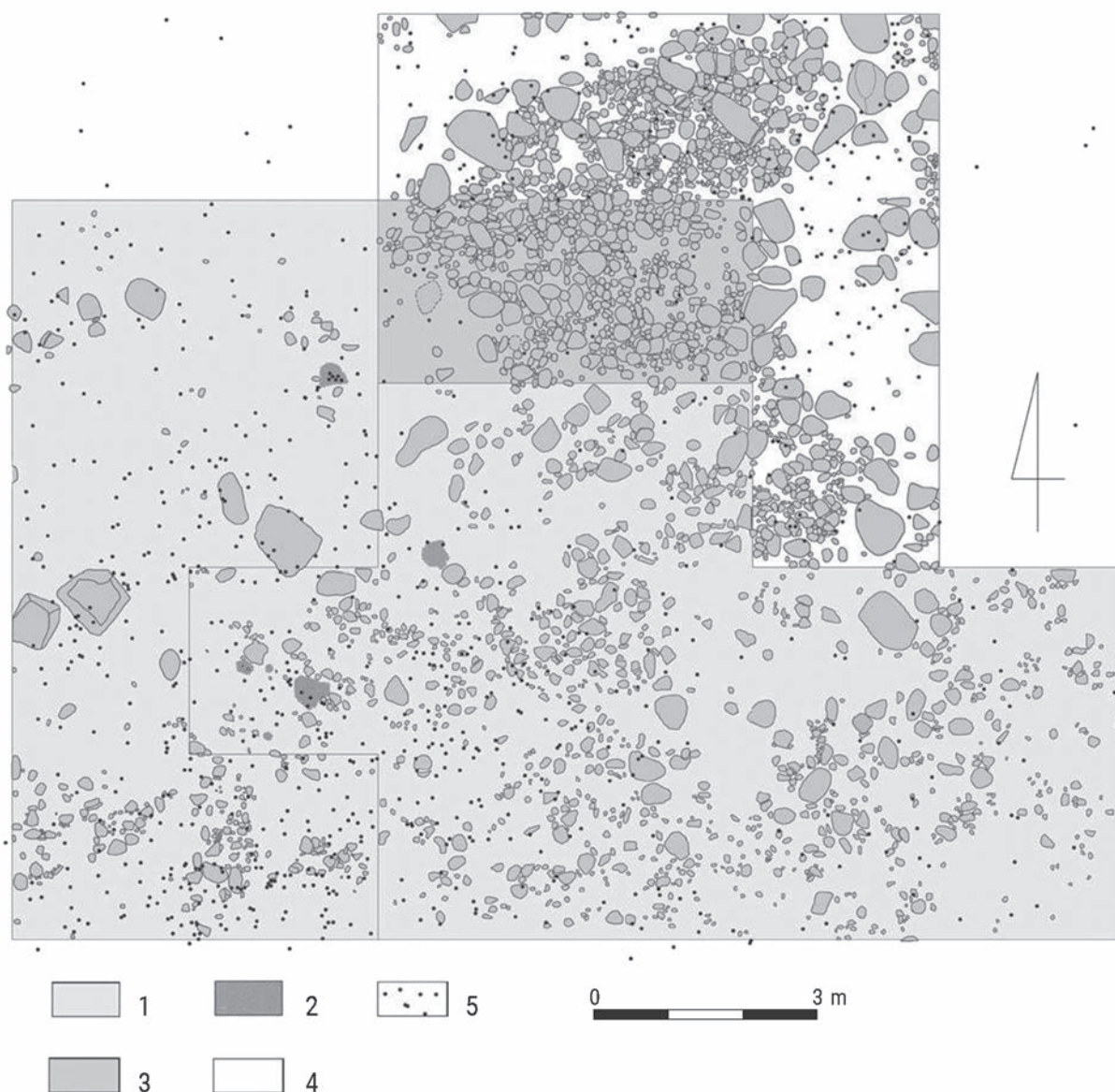

Ryc. 45. Szurpiły, st. 3. Srebrna zausznica koszyczkowata. Fot. Jerzy Okulicz-Kozaryn

Fig. 45. Szurpiły, site 3. Silver basket-shaped earring. Photo by Jerzy Okulicz-Kozaryn

piasek, w niektórych wypadkach brunatny, zbliżony do humusu. W pochówkach tych, obok przepalonych kości znaleziono fragmenty ozdób brązowych oraz drobnych ułamków ceramiki. Większość materiału zabytkowego znajdowała się jednak poza zasięgiem jam. Trzeba tu podkreślić, że stanowisko to zostało w badanej części silnie zniszczone przez nowożytną pracę agrotechniczną, które poważnie zakłóciły stratygrafię cmentarzyska, niszcząc układ bruków kamiennych i niwelując jamy grobowe. W sumie przebadano do tej pory 1,56 ara z szacowanej na ok. 25 arów powierzchni stanowiska. Jak już wspomniano wcześniej, cmentarzysko położone jest na terenie polodowcowego gładzowiska. W trakcie badań okazało się, że struktury kamienne zarejestrowane na stanowisku były intencjonalnie układane. W północnej części cmentarzyska odsłonięto regularną konstrukcję o wymiarach 6,12×2,35 m w formie bruku, do której od południa przylegały pod kątem prostym relikty drugiego bruku o wymiarach ok. 4,7×3,3 m. Obrzeża bruków zbudowane były z kamieni średniej i dużej wielkości, natomiast ich wewnętrzne partie składały się w większości z kamieni małych i bardzo małych. Niektóre

⁹⁹ Badania były prowadzone w ramach projektu *Nieinwazyjne metody rozpoznania kompleksu osadniczego w Szurpiałach* realizowanego przez Dział Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, dofinansowanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (grant nr 14514/FPK/2007/KOBIDZ). Prace prowadzone były przy współpracy z IA UW oraz profesjonalnymi detektorystami.

Ryc. 46. Szurpiły, st. 8a. Plan wykopów na cmentarzysku, przedstawiający układ bruku : 1 – wykop przebadany w latach 2008–2010; 2 – zaciemnienia – resztki warstwy spalinizny; 3 – wykop badany w latach 2009–2011; 4 – wykop badany w 2011 r.; 5 – zabytki metalowe (L. Jończyk 2015)

Fig. 46. Szurpiły, site 8a. Plan of the trenches at the cemetery with the stone setting: 1 – trench from 2008–2010; 2 – darker spots – remains of burned-debris layer; 3 – trench from 2009–2011; 4 – trench from 2011; 5 – metal finds (L. Jończyk 2015)

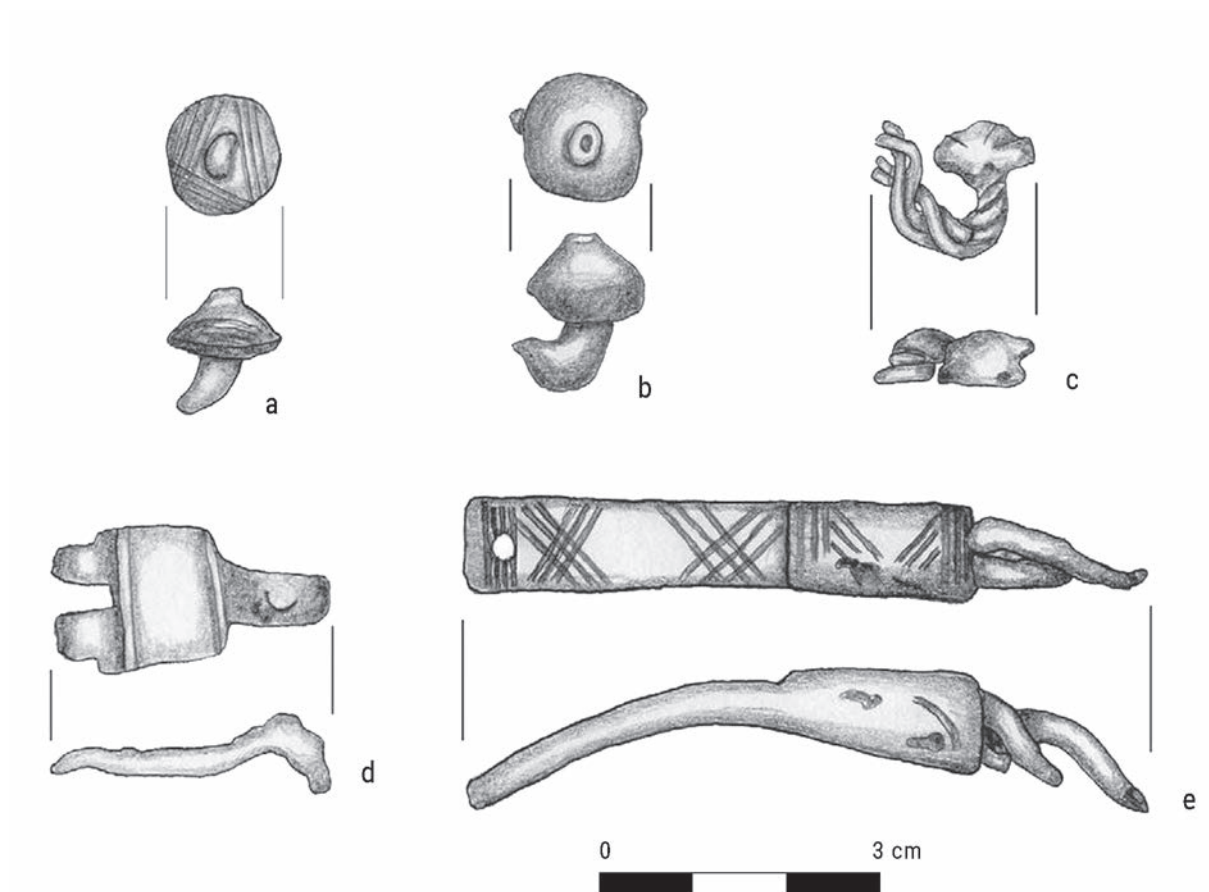
z kamieni bruków były ustawione pionowo i obstawione mniejszymi. Niemal wszystkie mniejsze kamienie leżały na stropie calca, ewentualnie już w całości w spągu humusu, natomiast większe kamienie były zagłębione dolną częścią w calca (Ryc. 46). Zabytki zalegały w warstwie humusu ponad kamieniami oraz w przestrzeniach pomiędzy skupiskami kamieni, przy czym w miejscach koncentracji kamieni zaobserwowano również większe natężenie występowania zabytków. Łącznie do 2011 r.

odkryto na badanym cmentarzysku ponad 3,5 tysiąca zabytków stanowiących wyposażenie zmarłych, kilkanaście tysięcy fragmentów przepalonych kości oraz ok. 10 000 fragmentów ceramiki. Odkrywane na cmentarzysku przedmioty metalowe zostały starannie zniszczone. Zarówno ozdoby, broń, jak i narzędzia noszą ślady cięcia, łamania, wyginania. Wszystkie noszą też ślady nadtopienia lub są stopione, a w przypadku zabytków żelaznych pokryte są patyną ogniową (Ryc. 47, 48).

Ryc. 47. Szurpiły, st. 8a. Wybór zabytków wydzielonych z cmentarzyska (L. Jończyk 2015)

Fig. 47. Szurpiły, site 8a. Selection of small finds from the cemetery (L. Jończyk 2015)

Ryc. 48. Szurpiły, st. 8a. Wybór zabytków wydzielonych z cmentarzyska (L. Jończyk 2015)

Fig. 48. Szurpiły, site 8a. Selection of small finds from the cemetery (L. Jończyk 2015)

Najliczniej na cmentarzysku znajdowane były przedmioty brązowe, które stanowią 83% całego zbioru. Są to przede wszystkim fragmenty naszyjników, grudki stopionego brązu, druty brązowe, licznie występują zawieszki, zarówno brązowe, jak i żelazne, fragmenty krzyżyków zdobionych emalią, dzwoneczki, brązowe zapinki podkowiaste, pierścionki oraz różnego rodzaju drobne aplikacje odzieży. Natomiast do bardzo rzadkich znalezisk należą paciorki szklane – znaleziono tylko jeden cały paciorek z żółtego szkła, fragmenty dwóch kolejnych oraz dwie grudki stopionego szkła. Oprócz ozdób występują na cmentarzysku również narzędzia. Najliczniejszymi znaleziskami są noże żelazne, którym towarzyszy kilkanaście fragmentów przęślików glinianych oraz kilka krzesiw iglicowych. Uzbrojenie i oporządzenie jeździeckie reprezentowane jest jedynie przez kilka zabytków. Są to fragmenty grotu włóczni, strzemienna, dwóch ostróg oraz ogniwka kolczugi (L. Sawicka 2011; L. Jończyk 2012; 2015, 235–239).

W kontekście lokalizacji opisanego tu cmentarzyska bardzo istotna wydaje się być wiadomość A. Osipowicza (1867a, 58) na temat Góry Mosiężnej, znajdującej się w pobliżu grodziska, która zawdzięczała swoją nazwę licznie odnajdywanym przez miejscową ludność „szczątkom brązowych rynsztunków wojennych”¹⁰⁰. Nazwa wzgórza, choć już dziś niefunkcjonująca, kojarzy się z pobliskim niewielkim zbiornikiem wodnym o potocznej nazwie Mosiężysko, do którego przylega południowa część nowoodkrytego stanowiska.

Odkryte w 2008 r. cmentarzyska nie są jedynymi tego typu stanowiskami w obrębie analizowanego kompleksu osadniczego. Pierwsze informacje na temat wczesnośredniowiecznej nekropolii dotyczą

¹⁰⁰ Nazwa rynsztunek wojenny jest w tym przypadku myląca, dziewiętnastowiecznym rolnikom często fragmenty ozdób brązowych myliły się z uzbrojeniem.

kompleksu wzgórz Góry Kościelnej oraz Góry Cmentarnej (Tabl. I:18, 19). Podczas badań powierzchniowych, przeprowadzonych w 1954 r. w Szurpiłach M. Kaczyński oraz J. Humnicki otrzymali informację na temat popielnic, które zostały znalezione w wykrocie po przewróconej w 1938 r. lipie. Drzewo to rosło w pobliżu parkanu, który miał w tym czasie przebiegać u podnóża Góry Kościelnej. Popielnice przeszły w posiadanie Moderackiego, właściciela folwarku Jegłówek, na którego terenie dokonano odkrycia. W czasie okupacji Moderacki miał przekazać te zabytki komuś z Suwałk (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954, 12). J. Antoniewiczowi udało się wyjaśnić tę sprawę. W zbiorach tworzącego się po wojnie muzeum regionalnego w Suwałkach natrafił na niewielkie naczynko gliniane, przekazane przez mieszkańca Suwałk, J. Kunca (Tabl. XL:2). Według relacji tego ostatniego naczynko pochodziło z Góry Cmentarnej w Szurpiłach i zostało znalezione w 1938 r. na polu Moderackiego, podczas dokonywania niewielkiego przekopu o charakterze gospodarczym. Kunc twierdził, że naczynko to odkryto razem z kośćmi ludzkimi, które zostawiono na miejscu, odłączając jedynie od tego zespołu ceramikę w postaci kilku naczyń. Wojnę przetrwało jedynie to małe naczynko wczesnośredniowieczne¹⁰¹ (J. Antoniewicz 1955). Niezgodność relacji Kaczyńskiego i Humnickiego z informacjami przekazanymi przez J. Kunca na temat miejsca znaleziska jest tylko pozorna, ponieważ Góra Kościelna i Cmentarna tworzą jeden kompleks wzgórz morenowych (Góra Cmentarna przylega bezpośrednio od południowej strony do Góry Kościelnej), przy czym nadrzędną nazwą dla tego kompleksu jest Góra Kościelna. Bardzo ważnym uzupełnieniem wiadomości na temat istnienia w tym miejscu cmentarzyska jest sprawozdanie Tadeusza Żurowskiego (1960, 2), który prowadząc sondaż na wierzchołku Góry Kościelnej, spenetrował stoki tego wzgórza. U stóp góry, po jej południowej stronie zlokalizował cmentarzysko ciałopalne, jak mu się wydawało (na podstawie fragmentów ceramiki) z V–VI w. Napisał, że jest to cmentarzysko o bardzo płaskich kurhanach, zniszczone przez uprawę roli, wybieranie kamieni oraz budowę drogi.

Dzięki wywiadowi, jaki przeprowadził z miejscową ludnością J. Okulicz-Kozaryn w latach 80. minio-

wego stulecia, udało się ustalić przybliżoną lokalizację domniemanego cmentarzyska. W trakcie pierwszego sezonu badań wykopaliskowych w Szurpiłach w 1981 r. założono wykopy sondażowe na wskazanym przez świadka odkrycia z 1938 r. miejscu, położonym na południowo-zachodnim stoku Góry Cmentarnej (Tabl. II). Stanowisko w Szurpiłach, oznaczone numerem 6, przebadano w dwóch miejscach (J. Kowalski 1982, 203). Pierwszy wykop znajdował się na stoku Góry Cmentarnej, tuż przy wale kamiennoziemnym, st. 12 w Czajewszczyźnie, natomiast drugi otwarto na zachodnim stoku między kulminacją Góry Cmentarnej a Górą Kościelną. W wykopie przy wale pod dwudziestocentymetrową warstwą humusu zalegał żółty piasek. W humusie zaobserwowano liczne zgrupowania kamieni, z których największe miało kształt w przybliżeniu prostokątny o wymiarach 170×70 cm i było zorientowane po linii NE–SW. Podczas eksploracji tego bruku natrafiono na fragmenty ceramiki, węgli drzewnych oraz fragment przęslika. Inne skupiska były już mniej wyraźne i składały się z małej i średniej wielkości kamieni, wśród których znaleziono drobne fragmenty ręcznie lepionych naczyń. W jednym z tych niewielkich bruków oprócz ceramiki odkryto krzesiwo dwukabłkowe z widoczną patyną ogniową oraz fragment kości. W innym znaleziono ceramikę, węgle drzewne i fragment przęslika. W kolejnej koncentracji kamieni zaobserwowano plamę rudej gliny wielkości ok. 70×30 cm, w której znaleziono fragmenty ceramiki oraz kawałek kości. Obok wspomnianych skupisk kamieni w wykopie zarejestrowano w jednym miejscu warstewkę spaleniny z przepalonym kamieniem. Z kolei na jednym odcinku wykopu, obok dużego kamienia o rozmiarach 70×40 cm, wyeksplorowano fragment kamiennej ośelki. W drugim wykopie znaleziono jedynie duży, prostokątny bruk kamienny, w którym nie znaleziono jednak żadnego materiału zabytkowego. Na podstawie przytoczonych tu danych wykopaliskowych trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy mamy do czynienia z cmentarzyskiem. Bruki kamienne z materiałem zabytkowym wskazują, że przynajmniej w pierwszym wykopie natrafiono na ślady stanowiska archeologicznego. Istotne tu jest podobieństwo formy i rozmiarów tych obiektów do grobu z północnego stoku Góry Zamkowej. Zaleganie kamieni w humusie oraz ich luźny układ sugerują, że obiekty te mogły być zniszczone, zgodnie w wyżej przytoczoną opinią T. Żurowskiego (1960, 2). Zastanawiający jest prawie

101 Naczynko to znajduje się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach (nr inw. MS/A/24).

zupełny brak kości (oprócz dwóch wyżej wymienionych fragmentów), elementu nierozzerwalnie związanego z każdym cmentarzyskiem. Biorąc jednak pod uwagę zniszczenia i być może jamowy, bezpopielnicowy charakter depozytu kości pomiędzy kamieniami bruków, wydaje się możliwe, że nie zachowały się one na terenie objętym badaniami. Interesujący jest również materiał zabytkowy pozyskany w trakcie wykopalisk. Wszystkie zabytki wydzielone: żelazne krzesiwo dwukabłąkowe, fragmenty przęślików oraz oselka kamienna pochodzą z wczesnego średniowiecza (Tabl. XL:1, 3, 4). Natomiast dość liczne, drobne fragmenty ręcznie lepionych naczyń można częściowo datować na okres wczesnośredniowieczny, a częściowo na okres wpływów rzymskich lub okres wędrówek ludów.

Weryfikacyjne badania wykopaliskowe przeprowadzone na stoku Góry Cmentarnej w latach 2014–2015, dzięki którym uchwycono zarisy wykopu z 1981 r., potwierdziły istnienie tu stanowiska z okresu wczesnego średniowiecza. Niestety, nowożytnie zniszczenia uniemożliwiają rekonstrukcję jego funkcji i charakteru¹⁰² (M. Włoszek 2016, 212, 213).

Podczas prowadzonej w 2007 r. penetracji terenowej opisywanego kompleksu wzgórz zarejestrowano na stokach południowych i zachodnich występujące częściowo na powierzchni liczne niewielkie, płaskie bruki kamienne, przypominające te wyżej opisane. W kilku miejscach, w okolicy tych bruków znaleziono przy pomocy wykrywaczy metali przedmioty żelazne w postaci m.in. obejmy do drewna, noża z resztkami drewnianej pochwy, z zachowanym nitem brązowym oraz bardzo dobrze zachowanego grotu włóczni. Biorąc pod uwagę możliwość związku tych przedmiotów z jakimiś działaniami militarnymi z okresu wczesnego średniowiecza, nie można wykluczyć, że przynajmniej część z nich pochodzi z domniemanego cmentarzyska (Tabl. XL:5–7). Warto też przytoczyć opinię geologów, z którymi wspólnie penetrowano ten teren. Stwierdzili oni mianowicie, że zaobserwowane bruki kamienne, z pewnością nie są pochodzenia naturalnego. Co

więcej geolodzy zauważyli, że duża część kamieni pokrywających stoki Góry Kościelnej oraz Góry Cmentarnej była sztucznie rozłupana, co może potwierdzać uzyskane od miejscowych informacje, o masowym pozyskiwaniu przed wojną kamieni na budowę drogi (w tym czasie miał być także poważnie uszkodzony wał kamiennie-ziemny – st. 12). Taka działalność mogła w poważny sposób przyczynić się do dewastacji domniemanego cmentarzyska.

Podsumowując ten rozdział, można powiedzieć, że we wszystkich wyżej opisanych przypadkach natrafiono na ślady jakiś praktyk religijnych, związanych najprawdopodobniej z wczesnośredniowiecznym obrzędkiem pogrzebowym. Mamy więc do czynienia na terenie kompleksu osadniczego w Szurpiłach z trzema cmentarzyskami: dwa z nich usytuowane na stromych stokach wysokich wzgórz miały formę niewielkich, płaskich bruków kamiennych, pod którymi w płytkich jamach składano spalone resztki zmarłych wraz z darami grobowymi; trzecie ulokowane na łagodnym zboczu wzgórza, w bezpośrednim sąsiedztwie osad składało się z pochówków w płytkich jamach przykrytych jakąś formą bruków kamiennych, z inwentarzem grobowym w postaci celowo niszczonej ozdób brązowych i ceramiki. Intrygująca jest lokalizacja dwóch cmentarzysk (st. 3a i st. 6 w Szurpiłach) na stromych stokach wzgórz, w pobliżu fortyfikacji. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że wysokie masywy Gór Zamkowej, Kościelnej i Cmentarnej mogły stanowić dla wczesnośredniowiecznych mieszkańców inspirację religijną, pełniąc obok funkcji militarnych, również rolę miejsc kultu. Położenie trzeciego cmentarzyska (st. 8a w Szurpiłach) jest już bardziej „klasyczne”, choć i tu zastanawia niewielki dystans do współczesnych mu osad.

3.3.4. Kopce strażnicze

W trakcie badań archeologicznych kompleksu osadniczego w Szurpiłach J. Okulicz-Kozaryn zwrócił uwagę na licznie występujące na tym terenie niewielkie, dość regularne pagórki, które interpretował jako kopce strażnicze. Podczas przeprowadzonych potem kilkakrotnie badań powierzchniowych wytypowano 14 tego typu obiektów: st. 7, 9, 18, 19, 20 w Szurpiłach, st. 3, 4, 8, 9, 11 w Czajewszczyźnie, st. 3, 4, 5 w Wodziłkach oraz st. 1 w Udziejku. Po terenowej ekspertyzie archeologiczno-geologicznej w 2007 r. niektóre z tych domniemanych kopców wyeliminowano jako

102 Materiały niepublikowane, w zbiorach DAB PMA. Badania wykopaliskowe na st. 6 w Szurpiłach w sezonach 2014–2015 prowadzone były przez C. Sobczaka (z ramienia PMA) oraz M. Włoszek (z ramienia Stowarzyszenia Starożytników) w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

Ryc. 49. Szurpiły, st. 7. Badania wykopaliskowe kopca w 1987 r. Fot. Jerzy Okulicz-Kozaryn

Fig. 49. Szurpiły, site 7. Excavations of the mound in 1987. Photo Jerzy Okulicz-Kozaryn

utwory naturalne (ozy), pozostałe uznano za formy antropogeniczne. Obecnie za tego typu stanowiska uważa się st. 7 i 9 w Szurpiłach, st. 4, st. 8, st. 9, st. 11 w Czajewszczyźnie oraz st. 1 w Udziejku. Natomiast podczas wspomnianej ekspertyzy oraz w trakcie kilku późniejszych prospekcji terenowych zlokalizowano kolejne obiekty, które można ostrożnie interpretować jako kopce strażnicze. Te potencjalne stanowiska znajdują się w Czajewszczyźnie, st. bez nr (nr kat. 9), st. bez nr (nr kat. 10), w Szurpiłach, st. bez nr (nr kat. 36), st. bez nr (nr kat. 37), st. bez nr (st. kat. 39) oraz w Sidorówce, st. bez nr (nr kat. 13).

Prace wykopaliskowe przeprowadzono tylko na jednym tego rodzaju stanowisku, położonym na północnym cyplu półwyspu Trzecie Pole (st. 7 w Szurpiłach) (Tabl. I:20, Tabl. XLI). Obiekt ten został wytypowany na podstawie opinii geologicznej, według której jest to twór antropogeniczny (W. Kowalski 1981, 16). Kolisty w planie pagórek badano w latach 1987–1988, w ramach ekspedycji wykopaliskowej kierowanej przez J. Okulicza-Kozaryna (1993a, 145; M. Engel *et alii* 2009, 526). Kopiec miał średnicę ok.

22–23 m, a wysokość ok. 4,5 m (Tabl. XLI). W centralnej części jego wierzchołka zarejestrowano nieckowate zagłębienie o głębokości ok. 0,50 m. Na podstawie tych badań wiadomo, że niewielki pagórek (zapewne naturalny oz) został przystosowany do pełnienia jakiejś funkcji. Wyrównując go w dolnych partiach oraz podsypując od podstawy do szczytu ziemię uzyskano regularny kształt o stosunkowo stromych zboczach. Na kopcu mogła stać jakaś budowla typu wieży strażniczej, o czym może świadczyć odkryty, dość regularny w planie i w profilu wkop o średnicy kilku metrów i głębokości ok. 1,5 m. Podczas prac wykopaliskowych odkryto także dołki posłupowe oraz liczne skupiska kamieni, być może pozostałości zniszczonej konstrukcji (Ryc. 49). Niestety, nie znaleziono żadnego materiału zabytkowego, który by pomógł ustalić chronologię odkrytych obiektów. Pewną szansą na datowanie kopca było pobranie próbki węgla drzewnego do analizy radiowęglowej. Niestety, niezbyt licznie odkrywane tu fragmenty węgla dały dość zaskakujące datowanie na czasy współczesne. Wyniki te nie rozwiały wątpliwości badaczy.

Nie można wykluczyć, że odkryte ślady mogą mieć metrykę nowożytną, choć trudno znaleźć cel, jaki przyświecałby ich twórcom. Jest jednak bardzo prawdopodobne, że oddana do analiz próbka węgla pochodziła z ogniska rozpalonego współcześnie w zagłębieniu, na szczycie pagórka. Na liczne ślady takich ognisk natrafiono podczas otwierania wykopów (M. Engel *et alii* 2009, 526).

Za podobne formy kopców można uznać wszystkie wyżej wymienione stanowiska tego rodzaju, oprócz kopca ze st. 8 w Czajewszczyźnie, który ma inną formę. Domniemany kopiec został tu uformowany na szczycie wysokiego, piaszczystego wzgórza o dość stromych zboczach (Tabl. I:4). Wzgórze to łączy się z Górą Cmentarną poprzez dość głęboką przełęcz, dodatkowo pogłębioną budową nowożytną drogi z Targowiska do Jegłówka¹⁰³. Wierzchołek omawianego wzniesienia wygląda na sztucznie wymodelowany, choć nie można wykluczyć, że jest to efekt działalności agrotechnicznej. Wydaje się jednak, że miejsce to mogło być ważne ze strategicznego punktu widzenia, ponieważ wraz z kompleksem gór Kościelnej i Cmentarnej tworzy rodzaj naturalnej zapory, wyznaczającej wschodnią granicę kompleksu osadniczego. Wspomniana przełęcz między tymi wzgórzami mogła być według opinii J. Okulicza-Kozaryna naturalnym *introitusem* prowadzącym do omawianego wczesnośredniowiecznego zespołu stanowisk. Lokalizacja na wierzchołku wzgórza wieży strażnicznej byłaby w tym przypadku w pełni uzasadniona (M. Engel *et alii* 2009, 536).

Z podobnych powodów należy dopatrywać się śladów kopca strażniczego na wierzchołku Góry Kościelnej (Tabl. I:18). Jak już wyżej sygnalizowano, nie ma dostatecznych dowodów na warowną funkcję tego wzgórza. Jednak na podstawie sondażowych badań wykopaliskowych Tadeusza Żurowskiego można pokusić się o hipotezę, że na Górze Kościelnej stała w okresie wczesnego średniowiecza drewniana wieża strażnicza. Żurowski założył wykop w miejscu dużego zagłębienia obecnego na szczycie omawianej góry (Tabl. II). Oprócz starszego wykopu badawczego(?) odkrył, jak przypuszczał, wkop przecinający naturalne nawarstwienia, a na jego dnie pozostałości

drewnianych konstrukcji. Obiekt ten na planie miał kształt prostokąta o wymiarach 6×3 m. Znaleździło to miało potwierdzać istnienie na Górze Kościelnej kościoła lub kaplicy, zagłębienie zaś miało być reliktem podziemnej krypty budowli (T. Żurowski 1960, 2). Brak przekazów źródłowych potwierdzających ewentualną lokalizację świątyni, a także orientacja zagłębienia na linii północ-południe (w przypadku obiektów sakralnych – orientacja wschód-zachód) wydają się zaprzeczać hipotezie Żurowskiego. Sprawę dodatkowo komplikuje brak materiału zabytkowego z tych badań oraz jakichkolwiek informacji o ich występowaniu. Wydaje się jednak możliwe, że podobnie jak w przypadku kopca na st. 7 na Trzecim Polu, możemy tu mieć do czynienia z podwalinami konstrukcji drewnianej, być może wieży (M. Engel *et alii* 2009, 535, 536).

Na wyspie Pustelnia (st. 9 w Szurpiłach), położonej na granicy Jeziora Czarne i jeziora Szurpiły, wznosi się wysokie wzgórze kemowe o ostro nachylonych stokach i płaskim wierzchołku, na którym potencjalnie mogła się znajdować drewniana wieża strażnicza (Tabl. I:23) (J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 145). Choć badania powierzchniowe nie wykazały na wyspie śladów osadniczych z wczesnego średniowiecza, można przypuszczać, że jej doskonałe, naturalne warunki obronne predysponowały ją do funkcji miejsca schronienia dla okolicznej ludności w razie obcego najazdu. W takim przypadku obecność wysokiej konstrukcji obserwacyjnej byłaby w pełni uzasadniona.

Podsumowując ten rozdział należy zgodzić się z opinią J. Okulicza-Kozaryna (1993a, 145), według którego letnią obronę od strony jezior zapewniał system kopców strażniczych ze zbudowanymi na nich wieżami obserwacyjnymi. Do tego typu kopców zaliczały się m.in. obiekty z Udziejka (st. 1) (Tabl. I:39), Czajewszczyzny (nad Szurpilanką) (Tabl. I:10), z Trzeciego Pola (st. 7 w Szurpiłach) (Tabl. I:20) oraz z Pustelni (Tabl. I:23). Wspólną cechą tych stanowisk jest ich położenie na trudno dostępnych od strony lądu cyplach wysp. Obok funkcji obserwacyjnych i komunikacyjnych, kopce strażnicze spełniały zapewne również zadania obronne dla ludności ukrywającej się w takich właśnie miejscach przed najeźdźcami. Natomiast domniemane wieże strażnicze na Górze Kościelnej (Tabl. I:18) oraz na wzgórzu na st. 8 w Czajewszczyźnie (Tabl. I:4) mogły pełnić rolę wysoko położonych punktów obserwacyjnych, kontrolujących sytuację głównie we wschodniej części

103 O związku obu wzgórz świadczy fakt, że okoliczni mieszkańcy nie są zgodni, którego z nich dotyczy nazwa Góra Cmentarna.

Ryc. 50. Szurpiły, st. 11. Widok na wał zewnętrzny podczas badań wykopaliskowych w 1988 r. Fot. Jerzy Okulicz-Kozaryn

Fig. 50. Szurpiły, site 11. View of the external rampart during the excavations in 1988. Photo by Jerzy Okulicz-Kozaryn

kompleksu, niewidocznej z perspektywy grodziska na Górze Zamkowej. Pilnowały one również wejścia prowadzącego do grodziska, stanowiąc element pierwszej od wschodu linii obrony.

3.3.5. Wały zewnętrzne

W kilku miejscach analizowanego mikroregionu zaobserwowano znacznie już zniwelowane podłużne wały, które w pewnym sensie zamykają cały ten obszar. Najlepiej widoczne w terenie fragmenty zlokalizowane są na południowym skraju dawnego przysiółka Targowisko oraz u podnóża kompleksu gór Kościelnej i Cmentarnej. Wał na st. 11 (Szurpiły) na Targowisku ciągnie się na linii kilkuset metrów od granic tej miejscowości do południowo-zachodniego brzegu jeziora Szurpiły (Tabl. I:27). Natomiast drugi odcinek wału (st. 12 w Czajewszczyźnie) łączy północny brzeg Jeziora Czarne z południowym brzegiem jeziora Jęglówek (Tabl. I:8). Inne odcinki wału zewnętrznego, zwłaszcza w części północnej i zachodniej mikroregionu, nie są już dobrze widoczne w terenie.

W 1988 r. ekspedycja wykopaliskowa pod kierunkiem J. Okulicza-Kozaryna wykonała przekop przez wał południowy na st. 11 w Szurpiłach (Tabl. XLII). W wyniku badań ustalono, że wał w tym miejscu

miał postać nasypu ziemnego szerokości ok. 6 m i wysokości ok. 1 m (Ryc. 50, 51). Warstwa przemieszanego z piaskiem humusu nasypa została na wyraźnie widoczną w profilu ciemnobrunatną warstwę, prawdopodobnie spalenizny zalegającej na calcu. W ciemnobrunatnej warstwie znaleziono fragment ręcznie lepionego naczynia glinianego. Po stronie południowo-wschodniej nasypu odsłonięto zagłębienie o szerokości ok. 2 m i głębokości ok. 0,7 m. Jest to być może pozostałość fosy zewnętrznej, ciągnącej się wzdłuż wału. W trakcie badań nie zarejestrowano żadnych śladów konstrukcji wałowych (Tabl. XLIII) (M. Engel *et alii* 2009, 526, 527).

Dokładne oględziny wału wschodniego na st. 12 w Czajewszczyźnie wykazały, że ma on konstrukcję kamienno-ziemną. Miał on być według informacji okolicznych mieszkańców znacznie potężniejszy, ale został częściowo rozebrany przed II wojną światową na budowę drogi z Jeleniewa do Suwałk (M. Engel *et alii* 2009, 536). Dwa przekopy przez ten wał wykonane w sezonach 2014–2015 potwierdziły te informacje (M. Włoszek 2016, 212, 214). W wykopie założonym w części północnej st. 12 w Czajewszczyźnie relikty wału były lepiej zachowane niż w wykopie południowym. Tym niemniej w obu przekopach zarejestrowano skrzyniową konstrukcję wzmocnioną dwoma

Ryc. 51. Szurpiły, st. 11. Widok na wał zewnętrzny podczas badań wykopaliskowych w 1988 r. Fot. Jerzy Okulicz-Kozaryn

Fig. 51. Szurpiły, site 11. View of the external rampart during the excavations in 1988. Photo by Jerzy Okulicz-Kozaryn

równoległymi rzędami dużych kamieni, nie przekraczającą 1,20 m szerokości. Od strony zewnętrznej do wału przylegała płytka fosa o szerokości ok. 1,50 m. Zarówno w części północnej, jak i południowej wał zniszczony był nowożytnymi wkopami, które znacznie (szczególnie w części południowej) naruszyły jego strukturę. Dodatkowo w wykopie północnym wydzielono nawarstwienia wczesnośredniowieczne z fragmentami naczyń datowanych na XI–XII w.¹⁰⁴

Dyskusja na temat charakteru wału zewnętrznego oraz jego chronologii jest wciąż żywa. Część badaczy uważa ten wał za pozostałość nowożytnej miedzy oddzielającej dobra kamedulskie od dóbr królewskich, część zaś – wśród nich jest autor niniejszej pracy – jest

przekonana o jego wczesnośredniowiecznej metryce. Według tej drugiej opinii wszystkie wymienione fragmenty wałów mogły tworzyć coś w rodzaju zewnętrznej linii, pełniącej zarówno funkcję symboliczną – granica obejmująca punkty osadnicze, oddzielającą mieszkańców od świata zewnętrznego, jak i praktyczną – pierwsza przeszkoda dla nieprzyjaciół. Oczywiście obsadzenie kilkukilometrowego wału doświadczonymi obrońcami przekraczałoby możliwości mieszkańców kompleksu. Prosta budowa wału wyklucza takie jego wykorzystanie. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z systemem przesiek. Tworzyły je wysokie, bardzo trudne do przebycia zwaliska drzew i krzewów powalone na wały, będące rodzajem fundamentów dla całej konstrukcji. Przeszkody takie potrafiły zatrzymać wrogów nawet kilka dni, a niewielka grupa obrońców mogła w znaczący sposób utrudniać wyrąbywanie przejścia przez przesieki. Uzyskiwano w ten sposób czas niezbędny dla zorganizowania obrony oraz ewakuacji mieszkańców (M. Engel *et alii* 2009, 536, 537). Natomiast skrzyniowa konstrukcja wału u podnóżu masywu gór Kościelnej i Cmentarnej

104 Materiały niepublikowane, w zbiorach DAB PMA. Badania wykopaliskowe na st. 12 w Czajewszczyźnie w sezonach 2014–2015 prowadzone były przez C. Sobczaka (z ramienia PMA) oraz M. Włoszek (z ramienia Stowarzyszenia Starożytników) w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

Ryc. 52. Szurpiły, st. 16 i 17. Zdjęcie ukośne grobli od strony północnej. Fot. Hubert Stojanowski

Fig. 52. Szurpiły, sites 16 and 17. Oblique photo of the dike viewed from the north. Photo by Hubert Stojanowski

wskazuje, że mógł być on wysuniętym na wschód elementem rozbudowanych obwałowań grodu na Górze Zamkowej w ostatnich fazach jego funkcjonowania.

3.3.6. Groble

Bardzo interesującą kategorią stanowisk kompleksu osadniczego w Szurpiłach są groble na jeziorze Szurpiły. Zostały one odkryte podczas badań podwodnych zleconych w 1984 r. przez J. Okulicza-Kozaryna, a następnie ich obecność została potwierdzona podczas badań powierzchniowych¹⁰⁵. Groble te dobrze widoczne są na zdjęciach lotniczych analizowanego terenu (Ryc. 52). Do najlepiej rozpoznanych należą dwie groble odchodzące od zachodniego cypla wyspy Pustelni. Pierwsza z nich – st. 16 w Szurpiłach łączy wyspę ze wschodnim cyplem półwyspu Trzecie Pole (Tabl. I:29), natomiast druga – st. 17 w Szurpiłach

z północno-wschodnim brzegiem Jeziora Czarne (Tabl. I:30). W 2006 r. członkowie ekspedycji wykopaliskowej prowadzącej badania na st. 4 w Szurpiłach pod kierunkiem M. Engela i L. Sawickiej (obecnie Jończyk) dokładnie spenetrowali obie groble, eksperymentalnie przechodząc po nich z wyspy Pustelni na wyżej wymienione miejsca. Badania te wykazały, że obie groble zbudowane są z piasku oraz ciasno ułożonych, średniej wielkości kamieni. Stwierdzono, że taka konstrukcja nie może być naturalna i ma pochodzenie antropogeniczne. Kwestią otwartą pozostaje jedynie, z powodu braku znalezisk zabytków archeologicznych, w kiedy groble zostały zbudowane.

Bardziej dyskusyjne są natomiast dwie pozostałe groble: st. 15 w Szurpiłach oraz położone w odległości kilkadziesiąt metrów od niego stanowisko bez numeru (Tabl. I:28). Pierwsze z tych stanowisk zostało określone podczas badań podwodnych w 1984 r. jako palisada na dnie jeziora Szurpiły, idąca od Trzeciego Pola do południowego brzegu jeziora. Bardziej profesjonalne badania podwodne przeprowadzone w 1991 r. zweryfikowały negatywnie tę interpretację z powodu

¹⁰⁵ W 2006 r. grupa archeologów przeszła po zwałach kamieni z półwyspu Trzecie Pole na wyspę Pustelnię.

Ryc. 53. Szurpiły, st. 15. Zdjęcie ukośne domniemanej grobli od strony południowo-wschodniej. Fot. Hubert Stojanowski

Fig. 53. Szurpiły, site 15. Oblique photo of the supposed dike viewed from the south-east. Photo by Hubert Stojanowski

niezarejestrowania konstrukcji drewnianych. Sama piaszczysta grobla jest dobrze widoczna na zdjęciach lotniczych i rzeczywiście łączy wschodnią część szerokiego, południowego cypla półwyspu Trzecie Pole z południowym brzegiem jeziora Szurpiły (Ryc. 53). Bardzo podobny charakter ma druga piaszczysta grobla, która znajduje się pomiędzy zachodnią częścią wspomnianego cypla a południowym brzegiem jeziora. Co ciekawe, domniemane groble łączą się z brzegiem jeziora w dwóch przeciwległych skrajnych punktach dość rozległej zatoki. Kilkanaście metrów od tej zatoki znajduje się omawiana już osada na st. 27 w Szurpiłach. Nie wykluczając, że obie groble mogą być tworem naturalnymi, warto zastanowić się, czy nie mogły być wykorzystywane jako najbliższe połączenie komunikacyjne mieszkańców tej osady z centralną częścią omawianego kompleksu.

Wszystkie cztery groble znajdują się w miejscu znacznych pływów jeziora, ich budowa zatem nie była zadaniem nieosiągalnym, a przynosiła korzyść w postaci sprawnej komunikacji w okresie letnim pomiędzy poszczególnymi częściami kompleksu osadniczego. Biorąc pod uwagę większy poziom wody jeziora w okresie wczesnego średniowiecza, można przyjąć, że groble

nie wystawały ponad jego taflę i w związku z tym były znane jedynie mieszkańcom mikroregionu. W razie zagrożenia zewnętrznego mogli się oni szybko ewakuować nimi na wyspy szurpiłskie lub sprawnie przedostać i schronić w grodzisku na Górze Zamkowej.

3.3.7. Przekop

Wąwóz pomiędzy wzgórzem Targowiska a Górą Zamkową można uznać za kolejny niezwykle element kompleksu osadniczego w Szurpiłach (Tabl. I:33). Przeprowadzone tu w 1981 r. badania geologiczne wskazują, że strome stoki obydwu wyniesień mają co prawda charakter naturalny, ale zostały sztucznie przemodelowane (W. Kowalski 1981, 22–25). Nie można wykluczyć, iż pierwotnie istniało „połączenie” pomiędzy Górą Zamkową a Targowiskiem w postaci przełęcz, która oddzielała dwa jeziora – Kluczysko i Szurpiły. Obecne przegłębienie – kanał łączący obydwie jeziora, którym okresowo spływa woda z Kluczyska do Szurpił, ma charakter sztucznej budowli. Gdyby był on formą czysto naturalną, jezioro Kluczysko miałoby znacznie niższy poziom wody, a jego wody spływałyby do jeziora Szurpiły. Kanał na st. 24 w Szurpiłach mógł

zostać przekopany w celu regulacji poziomu wody pomiędzy wspomnianymi jeziorami (Aneks 1). Umożliwić to mogła jakaś konstrukcja – prawdopodobnie rodzaj prymitywnej zapory lub śluzy, pozwalającej na spuszczenie wody z Kluczyska do Szurpił. Obecna różnica poziomu wód w jeziorach, wynosząca kilka metrów (Kluczysko – 186,4 m n.p.m., Szurpiły – 182,8 m n.p.m.) w przeszłości mogła być znacznie większa, na co wskazują przeprowadzone badania geologiczne (W. Kowalski 1981, 22–25). O przemodelowaniu omawianego miejsca świadczą także leżące naprzeciw siebie górne części stoków Targowiska i Zamkowej Góry. Nasypy mają charakter sztuczny i mogą dokumentować miejsca po dawnej konstrukcji typu most, ewentualnie kładka (W. Kowalski 1981, 22–25). Przyczółki występują symetrycznie, na zbliżonej wysokości, po obydwu stronach kanału, kilkanaście metrów powyżej obecnego cieku. Przeprowadzone na domniemanych „przyczółkach” mostowych wiercenia świadczą geologicznym zarejestrowały warstwę z licznymi węglami drzewnymi, będącymi prawdopodobnie spalonymi elementami konstrukcyjnymi drewnianego mostu (P. Wroniecki 2009, 25–27). Pewnym potwierdzeniem funkcjonowania przeprawy mogą być ponadto skupiska znalezisk zabytków wydzielonych, odnajdywanych podczas prospekcji z wykorzystaniem wykrywaczy metali w 2008 r. oraz liczne przypadkowe znaleziska odnotowane w tych miejscach.

Częściowe spuszczenie wody z jeziora Kluczysko prawdopodobnie oznaczało zalanie i podtopienie długich, krętych i miejscami bardzo wąskich dolinek, obecnie wypełnionych torfami i namułami (Aneks 1). W takiej sytuacji Trzecie Pole stawało się wyspą, odizolowaną od lądu, tj. Targowiska, mogącą się stać schronieniem dla dobytku i ludności niebiorącej czynnego udziału w obronie kompleksu.

3.3.8. Miejsca eksploatacji gospodarczej

Do miejsc eksploatacji gospodarczej należy zaliczyć m.in. pola uprawne, pastwiska, tereny łowieckie, punkty wyrębu drzew, odkrywki gliny, rudy darniowej, itp. Pomimo że wiemy o istnieniu takich miejsc, nie są one uchwytnie metodami archeologicznymi. W rozdziale tym opisane zostaną jedynie potencjalne stanowiska tego rodzaju, wytypowane ze względu na najlepsze predyspozycje. Biorąc pod uwagę fakt, że społeczność zamieszkująca dany obszar w pierwszej kolejności eksploatuje gospodarczo najbliższą

okolicę, miejsc tych należy szukać w bezpośrednim sąsiedztwie punktów osadniczych kompleksu w Szurpiłach. W poszukiwaniu surowców wysokiej jakości lub niedostępnych na obszarze omawianego kompleksu, zamieszkująca go ludność eksplorowała zapewne dalej położone tereny. Należy również liczyć się z okresowym wyeksploatowaniem miejsc gospodarczych, co mogło doprowadzać do różnych procesów migracyjnych, jak na razie jednak nieuchwytnych archeologicznie.

Najwięcej da się powiedzieć na temat miejsc produkcji żywności, ponieważ one, w przeciwieństwie do rozległych terenów łowieckich, lokowane były w bezpośrednim sąsiedztwie siedlisk ludzkich. Badania paleobotaniczne wskazują, że w okresie wczesnego średniowiecza na terenie kompleksu osadniczego w Szurpiłach doszło do znacznego wylesienia tego obszaru. Usunięto znad brzegów okolicznych jezior olsy, prawdopodobnie w celu lokowania tam niewielkich pól przeznaczonych pod uprawę żyta, pszenicy, owsa i jęczmienia oraz konopi i lnu. Tereny pogospodarcze podlegały w procesie wtórnej sukcesji zarastaniu przez pionierskie zbiorowiska z brzozą i wierzbami. Tego typu zbiorowiska były szczególnie odpowiednie do stosowania techniki wypalenisko-wo-odłogowej uprawy (Aneks 2). Prowadzone na Suwalszczyźnie badania nad pokrywami stokowymi wykazały, że pod uprawę zbóż preferowano stoki piaszczystych wzgórz (E. Smolska, P. Szwarczewski 2008, 163). Pola takie mogły być więc lokowane na stokach Targowiska, gdzie przeważają gleby brunatne dość dobrej jakości. Stwierdzone w terenie sztuczne podstromienie północnego stoku mogło być spowodowane nie tylko pracami fortyfikacyjnymi, ale także ingerencją rolniczą. Podobnie mogły być wykorzystane stoki wschodni i południowy. Wydaje się, że półwysp Trzecie Pole, podobnie geologicznie zbudowany jak wzgórze Targowiska, mógł być również obszarem wykorzystywanym pod uprawę zbóż. Ten duży obszar, będący w okresie wczesnego średniowiecza wyspą, w świetle dotychczasowych danych archeologicznych nie był zasiedlony, ale prowadzące do niego groble wskazują, że był on wykorzystywany przez okolicznych mieszkańców. Choć jego funkcja jako miejsca schronienia w razie niebezpieczeństwa jest bardzo prawdopodobna, to nie można wykluczyć, że w warunkach pokoju prowadzono tu działalność rolniczą. Cytowana już wyżej analiza pokryw stokowych Suwalszczyzny wykazała,

że w okresie wczesnego średniowiecza wylesiano i zajmowano pod uprawę również wysoczyzny morenowe (E. Smolska, P. Szwarczewski 2008, 163). Wydaje się więc, że przy wszystkich osadach omawianego kompleksu istniał jakiś areał uprawny.

Rozległe odsłonięte tereny oraz prześwietlone lasy wykorzystywano jako źródło paszy dla zwierząt hodowlanych. Stwierdzenie to jest poparte wykazaniem w analizie pyłkowej jeziora Kluczysko bardzo wysokim zróżnicowaniem roślinności łąkowej w okresie wczesnego średniowiecza. Pozwala to przypuszczać, że podstawą gospodarki w tym czasie była prawdopodobnie hodowla zwierząt i lokalnie odgrywała ważniejszą rolę w zabezpieczeniu pożywienia niż uprawa roślin (Aneks 2). Analiza kości zwierzęcych z wczesnośredniowiecznych obiektów osady na st. 4 na Targowisku wykazała, że hodowano przede wszystkim bydło, świnie, owce i kozy oraz konie. Niski procent w tym materiale kości tych ostatnich zwierząt może wskazywać jedynie na ich ograniczoną konsumpcję, a nie na niski udział w strukturze stada hodowlanego (Aneks 3).

Innym sposobem pozyskiwania pożywienia było wykorzystywanie bogatych zasobów okolicznych lasów i jezior. We wspomnianej wyżej analizie archeozoologicznej stwierdzono obecność kości zwierząt dzikich, przede wszystkim jeleni, łosi oraz dzików. W obiektach tych znaleziono również szczątki dzikiego ptactwa oraz ryb (Aneks 3). O zaawansowanym rybołówstwie mogą świadczyć liczne znaleziska żelaznych haczyków na ryby z terenu osady na st. 4 na Targowisku. W pobliskich puszczech utrzymywano prawdopodobnie liczne barcie, z których pozyskiwano miód i wosk.

Las wykorzystywany był również jako źródło pozyskiwania drewna. Po znacznym odlesieniu omawianego mikroregionu, po ten cenny surowiec wyprawiano się zapewne na nieco dalsze odległości. Drewno miało szerokie zastosowanie, ale przede wszystkim służyło jako materiał budowlany oraz jako surowiec opałowy. Budowa potężnych fortyfikacji szurpilskich, w których jednym z podstawowych elementów konstrukcyjnych było właśnie drewno, wymagało wycięcia dużej liczby drzew, przede wszystkim dębu, oraz jego obróbki, co wiązało się z dużym wysiłkiem organizacyjnym. Niewykluczone, że tego typu rzemiosłem zajmowała się ludność z osad zarejestrowanych poza omawianym mikroregionem osadniczym, która mogła dostarczać budowniczym gotowy już materiał.

Rozwinięta, zwłaszcza w schyłkowych fazach wczesnego średniowiecza produkcja garncarska wymagała wysokiej jakości gliny. Nie brakowało jej na terenie kompleksu osadniczego w Szurpiłach. W surowiec ten obfitują liczne wzgórza morenowe oraz niektóre zbocza kemowe. Łatwo dostępne są zarówno gliny zwałowe, bogate w związki żelaza, jak i gliny ilowe, przesycone szczątkami organicznymi. Ten pierwszy surowiec płytko zalega nad południowym brzegiem jeziora Kluczysko oraz w Czajewszczyźnie, natomiast wychodnie glin ilowych zarejestrowano w wyschniętej północnej odnodze jeziora Kluczysko.

Na lokalnym surowcu opierać się mogła także metalurgia żelaza, zarejestrowana na st. 4 oraz na st. 29 w Szurpiłach. Okoliczne łąki i torfowiska obfitują bowiem w rudę darniową, z której zapewne pozyskiwano ten cenny surowiec. Częściowo mógł on też pochodzić z „odzysku”, po przetopieniu zużytych lub zdobywczych narzędzi i broni. Podobnie rzecz się miała z metalami kolorowymi, jednak tu podstawę produkcji metalurgicznej stanowił surowiec pochodzący z importu.

Podsumowując można powiedzieć, że mieszkańcy wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Szurpiłach eksploatowali teren w poszukiwaniu surowców naturalnych, stanowiących podstawę ich gospodarki. Mięso, ziarno zbóż, paszę dla zwierząt hodowlanych, futra i skóry, drewno, glinę i żelazo pozyskiwano na miejscu lub eksplorując okolice w promieniu od kilku do kilkunastu kilometrów. Jest także możliwe, że część surowców lub gotowych produktów dostarczały mieszkańcom kompleksu satelickie osady, które w zamian mogły liczyć na schronienie w chwilach zagrożenia. Należy się liczyć z możliwością nabywania szczególnie cennych towarów drogą najazdów zbrojnych lub handlu. Miejscem zorganizowanej wymiany handlowej mogło być st. 4 na Targowisku, gdzie znaleziono kilka odważników metalowych oraz ozdoby pochodzące z importu. Co prawda ani na tym stanowisku, ani w obrębie całego kompleksu, pomimo licznych poszukiwań z użyciem wykrywaczy metalu nie znaleziono monet wczesnośredniowiecznych, to wydaje się, że funkcję płacideł mogły pełnić intencjonalnie pocięte ozdoby brązowe, szczególnie licznie znajdowane na Targowisku¹⁰⁶.

106 Kwestia ta zostanie poruszona w rozdziale 4 i 6.

4. Rekonstrukcja systemu osadniczego w Szurpiłach

Zaprezentowany powyżej obraz osadnictwa wczesnośredniowiecznego zawiera się w ramach chronologii tego okresu, obejmującej ponad 600 lat. Ten bardzo szeroki przedział czasowy nie pozwala na określenie jednego, uniwersalnego systemu osadniczego dla kompleksu osadniczego w Szurpiłach. Nawet jeśli się przyjmie, że rozwijała się tu jedna kultura archeologiczna, nie jest możliwe, by procesy osadnicze były niezmiennie i nie ulegały istotnym przeobrażeniom w ciągu kilkuset lat. W celu prawidłowego zdefiniowania systemu, należy analizowane materiały uporządkować w ramach chronologii względnej. Mało precyzyjne datowanie zabytków wczesnośredniowiecznych, zarówno tradycyjną metodą typologiczną, jak i przy pomocy metody ^{14}C , powoduje konieczność wyznaczenia dość szerokich ram tej chronologii. Jak już wspomniano w rozdziale poświęconym metodyce pracy, wykorzystany tu zostanie, nieco zmodyfikowany system Tischler – Bezenberger – Engel (A. Bezenberger 1897, 1–2; 1904, I–X; C. Engel 1931a, 314). Wczesne średniowiecze według tego systemu dzieli się na cztery fazy: fazę F (okres przedwikiński), fazę G (okres wikiński), fazę H (okres późnopogański) oraz fazę I (okres wczesnochrześcijański) (C. Engel 1931a, 314; 1935, 5). Modyfikacja polega przede wszystkim na przesunięciu datowania początku pierwszej fazy wczesnośredniowiecznej (F) z początku IX w. na połowę VII w. (A. Bitner-Wróblewska, W. Wróblewski 2001, 25–27). Ze względu na serię dat ^{14}C otrzymaną dla obu analizowanych kompleksów, a także datowanie części materiałów ceramicznych, koniec tej fazy i początek następnej (G) należy przesunąć do IX w. Chronologia

następnej fazy H nie uległa zmianie i zamyka się w przedziale czasowym od 2. połowy XI do 1. ćwierci XIII w. Natomiast faza I, datowana dotychczas od 2. ćwierci XIII do końca XIV w., powinna dla terytorium jaćwieskiego ulec modyfikacji. Związane to jest z ważną dla Jaćwieży datą historyczną – rokiem 1283, w którym przestała istnieć jako organizm polityczny na skutek podboju krzyżackiego. Choć całkowite wyludnienie ziem jaćwieskich jest mało prawdopodobne, należy liczyć się z możliwością stopniowego zanikania osadnictwa na tym terenie. Dlatego też wydaje się uzasadnione koniec fazy I na Jaćwieży widzieć nieco wcześniej, być może w 1. ćwierci XIV w.¹⁰⁷ (Ryc. 2).

4.1. Faza F

Osadnictwo fazy F, czyli okresu od połowy VII do połowy IX w. słabo manifestuje się w analizowanym materiale zabytkowym. W szurpiłskim kompleksie osadniczym można z nim wiązać materiały tylko z dwóch stanowisk. Jednak zarówno na st. 4 na Targowisku w Szurpiłach, jak i na st. 1 w Kazimierówce zabytki o takiej chronologii, reprezentowane są jedynie przez fragmenty ceramiki. Samo wyodrębnienie fragmentów naczyń z fazy F z licznego zbioru ceramiki pochodzącego z tych stanowisk jest zadaniem niezwykle trudnym. Z jednej strony mamy tu bowiem do czynienia z ręcznie lepioną ceramiką

107 Uwagi prezentowane w tym rozdziale dotyczą obu analizowanych w pracy ośrodków.

z okresu wędrówek ludów, z drugiej zaś z fragmentami obtaczanych naczyń z młodszych faz wczesnego średniowiecza. Dodatkowo sytuację komplikują liczne fragmenty dość prymitywnej, ręcznie lepionej ceramiki o wczesnośredniowiecznych cechach warsztatowych. Na obu osadach udało się zarejestrować niewielką grupę naczyń, która pod względem morfologii i stylistyki odbiegała zarówno od ceramiki kultury sudowskiej, jak i materiałów wczesnośredniowiecznych. Są to przede wszystkim ręcznie lepione naczynia esowate w profilu, o nieznacznie wychylonych, zaokrąglonych lub ukośnie ściętych krawędziach wylewów, zdobione dołkami palcowymi, listwami plastycznymi oraz motywami stempelkowymi.

Na st. 4 w Szurpiłach taka ceramika występowała jedynie w warstwach kulturowych, koncentrując się we wschodniej i północnej części osady. Na szczególną uwagę zasługuje północna część stanowiska, gdzie zarejestrowano zdecydowaną przewagę ręcznie lepionej ceramiki nad ceramiką obtaczaną przy pomocy koła garncarskiego. W zalegającej tam warstwie II znaleziono kilka charakterystycznych fragmentów ręcznie lepionych naczyń, zdobionych listwami plastycznymi umieszczonymi tuż pod krawędzią wylewów (Tabl. XXVIII:1, 2). Na listwach oraz na krawędziach znajduje się ornament dołków palcowych. Naczynia te mają lekko esowate formy z nieznacznie wychylonymi wylewami. Charakteryzują się średniej jakości wypałem, gładkimi, niestarannie opracowanymi powierzchniami, gliną schudzoną domieszką drobno-, średnio- i gruboziarnistego różowego (z niewielką domieszką białego) tłuczni kamiennego. Technologicznie i morfologicznie opisywane fragmenty nawiązują do występującej w warstwie II niezdobionej ceramiki, która odróżnia się wyraźnie od liczego materiału datowanego na okres wędrówek ludów. We wschodniej części osady, w warstwie I również znaleziono kilka fragmentów wylewów naczyń zdobionych listwami podkrawędziowymi. Interesującą różnicą jest jednak brak na listwach ornamentu palcowego, który zdobi jedynie krawędzie wylewów (Tabl. XXVII:6). Podobnie jak w północnej części stanowiska, fragmenty te współwystępują w warstwie I z dość liczną serią ceramiki niezdobionej listwami plastycznymi, ale podobnej do nich pod względem technologicznym i morfologicznym (Tabl. XXVII:5). Wśród tego materiału wyróżnić należy fragmenty esowatych naczyń zdobionych

na krawędziach wylewów dołkami palcowymi oraz na załomie brzuśca różnego rodzaju odciskami.

Z kolei na osadzie w Kazimierówce, st. 1 w licznych materiale ceramicznym z okresu wędrówek ludów wyróżniała się niewielka grupa fragmentów ręcznie lepionych naczyń o kształcie esowatym i nieznacznie wychylonych wylewach, zdobionych motywami stempelkowymi (Tabl. XXXII:1–3, 5–7). Podobnie jak w przypadku st. 4 w Szurpiłach, i tu znaleziono kilka fragmentów ręcznie lepionych naczyń, zdobionych listwami plastycznymi (Tabl. XXXII:1, 2). Naczynia charakteryzują się średniej jakości wypałem, gładkimi, niestarannie zagładzanymi powierzchniami oraz gliną schudzoną domieszką drobno-, średnio- i gruboziarnistego różowego lub białego tłuczni kamiennego. Materiał ten występował wyłącznie w południowej części osady, gdzie zalegał w warstwie ornej i warstwie kulturowej.

Technologicznie ceramika z Kazimierówki nie różniła się od swoich odpowiedników ze st. 4 w Szurpiłach. Jednak pod względem stylistyki widać większe zróżnicowanie naczyń z osady w Kazimierówce. Brzuśce tych naczyń zdobione są stempelkami wykonanymi narzędziem wielozębnym, motywami rozetek i kółek, z kolei listwy umieszczone pod krawędziami wylewów ornamentowane są zarówno zaszczyptywaniem, jak i nacięciami oraz stempelkami (Tabl. XXXII:1–3, 5–7).

Na terenach kultury sudowskiej ręcznie lepione naczynia zdobione motywami stempelkowymi oraz naczynia z listwami plastycznymi są dość rzadkim zjawiskiem. Poza wyżej opisanymi materiałami ceramika taka została znaleziona na osadzie na st. 2 w Konikowie¹⁰⁸ oraz na cmentarzysku na st. II w Krzywólce. Na tym ostatnim stanowisku w obrębie zniszczonego kurhanu, w grobie nr 10 wyeksplorowano fragmenty niewielkiej przystawki, esowatej w profilu, zdobionej ukośnymi stempelkami wykonanymi narzędziem wielozębnym. Podczas odczyszczania płaszcza kurhanu znaleziono fragment listwy plastycznej ręcznie lepionego naczynia, zdobionej rzędem ukośnych nacięć. Materiały z kurhanu w Krzywólce datowane są przez badaczkę stanowiska na podstawie zabytków metalowych i ceramiki na 2. połowę VI i połowę VII w. (D. Jaskanis 1963, 290, 294, 296, 301–307).

108 Ceramika ta omówiona zostanie w rozdziale 6.1.

Sredniej wielkości, łagodnie profilowane, lekko esowate naczynia to forma charakterystyczna dla inwentarza grupy olsztyńskiej (druga grupa według Okulicza – J. Okulicz 1988, 113–114). Są to przede wszystkim szerokootworowe i szerokodenne garnki o esowatym profilu, zdobione podobnie jak naczynia ze st. 4 w Szurpiłach oraz ze st. 1 w Kazimierówce podkrawędziowymi listwami plastycznymi i motywami stempelkowymi. Wiele dużych fragmentów takich naczyń znaleziono w przemieszanych warstwach kulturowych osady podgrodowej w Jezioroku, datowanych od wczesnej epoki żelaza po okres wędrówek ludów i wczesne średniowiecze (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, tabl. XIV:3, 5, 6, XV:2, 3, 6, 8–11, XVII:8, 12). Podobne znaleziska pochodzą z warstw z VI–X w. grodziska w Pasymiu, gm. *loco* (R. Odoj 1968, 133, tabl. II:3, 5, III:1, 6, IV:2). Jednak najwięcej tego typu naczyń i ich fragmentów odkrytych zostało na dwóch osadach (st. I oraz st. IVb) w Wyszemborku (W. Nowakowski 1994, 77–113; J. Okulicz 1988, 115–125). Z jamy 22 na stanowisku I na podstawie kilkudziesięciu fragmentów zrekonstruowano esowaty garnek zdobiony podkrawędziową listwą plastyczną z odciskami palców oraz rzędem podobnych odcisków na załomie brzuśca. Obok naczynia w obiekcie znaleziono fragment sierpa żelaznego o charakterystycznym niesymetrycznym przekroju (W. Nowakowski 1994, 89–91, ryc. 11). Fragmenty kilku takich naczyń odkryto w wypełnisku jamy 21 razem z fragmentami pucharu na pustej nóżce, trzema szydłami kościanymi, płytką kościaną (prawdopodobnie częścią naszywanej ozdoby) oraz fragmentem żelaznych szczypczyków (W. Nowakowski 1989, 109; 1994, 86–89). Wiele ułamków esowatych garnków z nalepianymi listwami plastycznymi znaleziono również w warstwie kulturowej w obrębie działki 39-VII (W. Nowakowski 1994, 83–85, ryc. 6:a–c). Wojciech Nowakowski (1994, 105) cały ten zestaw form datuje na VI–VII w., powołując się na chronologię materiałów z paleniska 41 z sąsiedniej osady w Wyszemborku, st. IVb. Obok fragmentów naczynia z listwą plastyczną znaleziono tam żelazną ostrogę z haczykowatymi zaczepami zagiętymi do wewnątrz typu B.III według J. Żaka (1959, 52, 53, 76–79). Natomiast J. Okulicz, który prowadził na st. IVb badania wykopaliskowe, tę samą ostrogę przyporządkowuje do typu I i za J. Żakiem datuje ją na 1. połowę VI w. (J. Okulicz 1988, 116, ryc. 3c; J. Żak 1959, 77). Biorąc pod uwagę fakt, że podstawą

wydzielenia typu I był rodzaj metalu, z którego odlano ostrogę, tj. srebro lub brąz, żelazną ostrogę z Wyszemborka należy łączyć raczej z typem B.III. Najnowsze ustalenia chronologiczne, odnoszące się do tego typu ostróg, sugerują przesunięcie ich datowania z VI na VII w. (W. Szymański 1987, 351). Palenisko 41, w którym dodatkowo odkryto fragmenty esowatych naczyń o cechach praskich¹⁰⁹ (J. Okulicz 1988, 118, ryc. 3a), można więc ostrożnie datować na VII w.¹¹⁰ Z kolei do 1. połowy VII w. J. Okulicz (1988, 120–125, ryc. 7a–j) odnosi zespół ceramiki, w tym interesujących nas garnków, z paleniska 1056. Datowanie to jest dość kontrowersyjne, ponieważ opiera się na chronologii brązowego kółka z haczykowatym zaczepem znalezionej obok naczyń w wypełnisku obiektu.

Innym terenem występowania omawianej ceramiki naczyniowej jest obszar Półwyspu Sambijskiego. Obecna jest ona tu zarówno na cmentarzyskach, jak i grodziskach oraz osadach. Należy tu przede wszystkim zwrócić uwagę na esowate garnki, zdobione podkrawędziowymi listwami plastycznymi, których fragmenty odnajdywane były na grodzisku w Timofeevce, raj. Černâhov (Тимофеевка, рай. Черняхов, Tammowischken, Kr. Insterburg) oraz na osadzie Gusiev I, raj. Gusiev (Гусиев, рай. Гусиев, Gumbinnen, Kr. Gumbinnen). Na tym pierwszym stanowisku materiały te, pochodzące z warstwy kulturowej, wydатовane zostały przez autora bardzo nieprecyzyjnie badań na 1. ćwierć pierwszego tysiąclecia n.e. (E. A. Kalašnikov 2004, 235–236, ryc. 7:1, 12:4, 6, 8, 14:5, 9, 15:3). W przypadku osady w Gusievie, ceramika znaleziona w dwóch warstwach kulturowych została podzielona na szereg typów. Jako typ III, IV,

109 Bardzo podobne formy naczyń pochodzą z północnomazowieckiej osady w Szeligach, z III i IV fazy zasiedlenia, datowanych na 2. połowę VII w. i przełom VII i VIII w. (W. Szymański 1987, ryc. 1).

110 W wypełnisku paleniska 41 znaleziono także kabłąk żelaznej zapinki kuszowatej z podwiniętą nóżką i nasadzonym na główkę podwójnym guzkiem (J. Okulicz 1988, 116, ryc. 3b). Datowanie tego typu zabytków z kręgu zachodniobałtyjskiego na fazę C₁–C₂ (W. Nowakowski 1995, 34, 35), wyklucza raczej przynależność tej zapinki do omawianego zespołu. Być może podobnie jak brązowa zapinka kuszowata z poprzeczką na końcu nóżki, pochodzi ona ze złoza wtórnego z pobliskiego cmentarzyska w Wyszemborku st. IVa (J. Okulicz 1988, 116, ryc. 3d).

VI, IX i XI wydzielone zostały m.in. fragmenty esowatych, szerokootworowych garnków zdobionych listwami plastycznymi, ponadto znaleziono jeszcze kilka drobnych fragmentów ceramiki zdobionej stemplami. Autor badań ustalił chronologię tych naczyń na podstawie datowników znalezionych w warstwach kulturowych. Tak więc fragmenty ceramiki znalezione w warstwie 1. wraz z zapinką podkowiastą, pierścieniem oraz wędzidłem określone zostały na XI–XIII w., a fragmenty bardzo podobnych naczyń z warstwy 2., odkryte wraz z niewielkim naczyniem zdobionym na całej powierzchni zaszczyptywaniem, wydatowano na 2. połowę pierwszego tysiąclecia n.e. (L. A. Efremov 2004, 257–273, tabl. I:1, 2, 4, II:3, 5, III:3–5, 7).

Nawiązując do poruszanej w literaturze kwestii wpływów kultury wczesnosłowiańskiej na garncarstwo bałtyjskie¹¹¹, warto zwrócić uwagę na duże podobieństwo naczyń zdobionych podkrawędnymi listwami plastycznymi z niektórymi formami ceramiki typu Korčak z dorzecza środkowego Dniepru i górnego Bugu. Zespoły z tego typu naczyniami datowane są na VI–VII w. (I. P. Rusanova 1973, 10–12, tabl. 10, 12, 27).

W świetle powyższych rozważań należy stwierdzić brak wśród materiału zabytkowego z kompleksu osadniczego w Szurpiłach precyzyjnych datowników, które jednoznacznie potwierdziłyby tu osadnictwo w fazie F. Wszystkie opisane formy naczyń glinianych mają bowiem swoje odpowiedniki zarówno w fazie E (raczej w jej schyłkowym odcinku), jak i mogą występować na początku fazy F. Należy odrzucić koncepcję L. Efremova przeciągania chronologii ręcznie lepionych naczyń z listwami podkrawędnymi na terenie Sambii do XI–XIII w. z powodu bardzo dyskusyjnej metody datowania przez niego ceramiki z warstw kulturowych osady Gusiev I (2004). Argumentem, że naczynia ze st. 4 w Szurpiłach i st. 1 w Kazimierówce należy łączyć raczej z okresem wędrówek ludów, jest fakt ich znalezienia w miejscach wyraźnych koncentracji materiałów tak właśnie datowanych. Ponadto na terenie analizowanego kompleksu nie odkryto jak dotąd żadnych materiałów cmentarzyskowych, które

można by odnosić do fazy F, podczas gdy w niedalekiej odległości od niego znajdują się co najmniej trzy nekropole z okresu wędrówek ludów. Nie można jednak wykluczyć, że na przełomie fazy E i F nastąpiło tu znaczne osłabienie osadnictwa, ograniczone do dwóch osad, które stopniowo wygasało, trwając do schyłku VII lub początku VIII w.

Na podstawie tak niewielu danych archeologicznych trudno jest zrekonstruować system osadniczy ośrodka szurpiłskiego dla fazy F. Dwa elementy: st. 4 w Szurpiłach i st. 1 w Kazimierówce, które można by ewentualnie zaliczyć do tego systemu, dzieli cała szerokość jeziora Szurpiły i kilkukilometrowy dystans drogą lądową, bez pośrednich punktów osadniczych. Można natomiast znaleźć dla nich pewne cechy wspólne. Jest to przede wszystkim obronne usytuowanie na wysokich wzgórzach, o stromo opadających stokach i przeszkodach naturalnych w postaci zbiorników wodnych oraz terenów podmokłych. Drugą cechą wspólną jest rozmieszczenie śladów osadniczych wiązanych z fazą F w strefach zagospodarowanych w okresie wędrówek ludów. Choć nie można przypisać omówionego materiału zabytkowego żadnym konkretnym obiektom mieszkalnym czy gospodarczym, można ostrożnie założyć, że struktura obydwóch osad w fazie F nie odbiegała znacznie od sytuacji z wcześniejszego okresu chronologicznego. Trzeba jednak zaznaczyć, że w obu przypadkach następuje zredukowanie stref siedliskowych – na st. 4 w Szurpiłach do północnej i wschodniej części osady, a na st. 1 w Kazimierówce – do południowej części osady. Mając na uwadze niewielki stopień rozpoznania wykopaliskowego tych części stanowisk oraz zniszczenia spowodowane późniejszymi pracami niwelacyjnymi, można jedynie wysunąć ostrożną hipotezę o jednodworczym charakterze omawianych osad. Na st. 4 w Szurpiłach byłyby to dwa samodzielne zespoły zabudowań, oddalone od siebie w linii prostej ok. 150 m. Natomiast na stanowisku w Kazimierówce mielibyśmy do czynienia z jednym zespołem zabudowy, zlokalizowanym w jego południowej części.

W obu przypadkach z zespołami zabudowy związane były zapewne strefy eksploatacji gospodarczej, takie jak pola orne, pastwiska, miejsca pozyskiwania surowców naturalnych oraz łowiska.

Jak już wyżej zaznaczono, trudno jest obecnie przypisać osadnictwu fazy F na terenie kompleksu w Szurpiłach miejsc grzebalnych. Można jedynie

111 Kwestię tę jako pierwszy szczegółowo omawiał J. Okulicz-Kozaryn (J. Okulicz 1988), który zwrócił uwagę na podobieństwo niektórych form garnków znalezionych na st. IVb z ceramiką typu praskiego.

spekulować, że dla osady na Targowisku w Szurpiłach miejscem takim mógł być kompleks Gór Kościelnej i Cmentarnej (st. 6), gdzie zarejestrowano ślady zniszczonego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego oraz być może z okresu wędrówek ludów. Natomiast dla osady w Kazimierówce nadal funkcje takie mogło spełniać zniszczone cmentarzysko kurhanowe z okresu wędrówek ludów w Jeleniewie. Dystans pomiędzy osadami a tymi domniemanymi miejscami sepulkralnymi wynosi kilkaset metrów.

Podobne trudności dotyczą identyfikacji systemu obronnego dla omawianej fazy. Najlepszy potencjalnie punkt warowny na Górze Zamkowej (st. 3) nie był w tym czasie użytkowany, o czym może świadczyć brak na jego terenie materiału zabytkowego z fazy F. Wydaje się także mało prawdopodobne, żeby z omawianym okresem można było łączyć kopce strażnicze czy wały zewnętrzne. Obrona opierać się zatem mogła na indywidualnym fortyfikowaniu poszczególnych osiedli, czemu dodatkowo służyła ich lokalizacja w miejscach do tego predysponowanych. Nie można wykluczyć, że pomiędzy osadami na Targowisku i w Kazimierówce istniał jakiś system wzajemnej komunikacji sygnałowej, umożliwiającej współpracę militarną, ale na obecnym etapie badań jest to trudne do udowodnienia.

Podsumowując powyższe rozważania można powiedzieć, że jeśli w ogóle teren kompleksu osadniczego w Szurpiłach był zasiedlony w fazie F, to był to prawdopodobnie system osad jednodworczych, usytuowanych w naturalnie obronnych miejscach i znacznie od siebie oddalonych. Nie można wskazać dla nich wspólnych punktów takich jak cmentarzysko lub grodzisko, choć wydaje się możliwe, że przynajmniej częściowo mogły ze sobą sąsiadować strefy eksploatacji gospodarczej obu osad. Jest to zatem system autonomicznych jednostek osadniczych, powiązanych ze sobą jedynie w sferze gospodarczo-ekonomicznej i społecznej. Jednostki te mogły wchodzić w relacje, na zasadzie równorzędności, z osadami znajdującymi się poza kompleksem szurpiłskim. Nie widać bowiem w tym okresie żadnych cech wyróżniających to miejsce spośród innych ekumen osadniczych położonych na sąsiednim obszarze dorzecza Czarnej Hańczy i Szeszupy. Taki system osadniczy bezpośrednio nawiązuje do sytuacji zaobserwowanej dla okresu wędrówek ludów, kiedy osadnictwo w obrębie analizowanego kompleksu również ma charakter rozproszony, bez stałego punktu obrony w postaci

wspólnych fortyfikacji. Należy zaznaczyć, że w stosunku do sytuacji z okresu wędrówek ludów, w fazie F spada liczba zarejestrowanych na terenie kompleksu osad (z 4 do 2). Podstawową różnicą jest jednak występowanie w fazie E (w Szurpiłach i w Jeleniewie) cmentarzysk kurhanowych, które były ważnymi miejscami kształtowania się i umacniania wzajemnych więzi społecznych mieszkańców kompleksu osadniczego w Szurpiłach.

4.2. Faza G

Na terenie kompleksu osadniczego w Szurpiłach uchwycono szereg stanowisk z materiałami datowanymi na okres od 2. połowy IX do połowy XI w. W odróżnieniu od poprzedniej fazy, faza G ma w tym materiale dostateczną liczbę pewnych wyznaczników chronologicznych, aby założyć, że mamy tu już do czynienia z osadnictwem wczesnośredniowiecznym. W skład rekonstruowanego dla fazy G systemu osadniczego wchodzi osady st. 4, st. 8, st. 13, st. 27, st. 29 w Szurpiłach, st. 1 w Kazimierówce, grodzisko st. 3 w Szurpiłach oraz cmentarzyska st. 6 i st. 3a w Szurpiłach.

Tylko na trzech z wymienionych wyżej stanowisk udało się wyodrębnić zespoły zwarte z materiałami datowanymi na fazę G. Na osadzie na st. 4 w Szurpiłach są to obiekty 2, 23, 43, w których występowała ceramika o takiej chronologii. Podobnie jak w przypadku osady na st. 1 w Kazimierówce, gdzie do tej fazy można zaliczyć dwa blisko siebie położone obiekty – 23 i 24. Najlepiej datowanym zespołem jest grób 1 z cmentarzyska na północnym stoku Góry Zamkowej w Szurpiłach (st. 3a). W skład wyposażenia tego zespołu wchodziła brązowa sprzączka lirowata, ornamentowane okucie hełmu z żelaza inkrustowane srebrem, dwa fragmenty kółeczek żelaznych, prawdopodobnie części kolczug, krzesiwo dwukabłąkowe, fragment żelaznego półkoska, dwa niewielkie przedmioty żelazne o czworobocznym przekroju (nity lub fragmenty szydła?), nóż, haczyk na ryby, niewielki nit żelazny, zdobiony nakłuwaniem przęślik gliniany oraz fragmenty ornamentowanej kościanej oprawki (prawdopodobnie grzebienia) (Ryc. 54, Tabl. XXXVII). Tuż poza granicami grobu 1 znaleziono fragment żelaznego grotu strzały, ale jego przynależność do zespołu budzi wątpliwości. Ponadto na cmentarzysku na st. 3a w Szurpiłach odkryto jeszcze dwa obiekty z materiałem datującym, były

Ryc. 54. Szurpiły, st. 3a. Wyposażenie grobu 1. Fot. Ludwika Jończyk

Fig. 54. Szurpiły, site 3a. Contents of grave 1. Photo by Ludwika Jończyk

to obiekt 10 z grotem włóczni oraz obiekt 13 z ornamentowanym okuciem hełmu (Tabl. XXXVIII:3, 5).

Istotną kwestią niezbędną do identyfikacji fazy G na poszczególnych stanowiskach jest datowanie nawarstwień i konstrukcji, ważnych elementów ich stratygrafii. Na osadzie na st. 4 w Szurpiłach materiał o takiej chronologii zalegał praktycznie na całej powierzchni stanowiska w warstwie I i II. Z kolei na osadzie na st. 1 w Kazimierówce materiały z fazy G występowały w warstwie ornej i w warstwie kulturowej południowej części stanowiska. W przypadku grodziska na Górze Zamkowej w Szurpiłach, oprócz materiału zabytkowego zarejestrowanego zarówno w nawarstwieńiach majdanu, jak i w warstwach i konstrukcjach wału górnego, mamy do dyspozycji serię dat radiowęglowych uzyskanych z próbek węgla pobranych z drewnianych pozostałości pierwszej i drugiej fazy konstrukcji wałowych. Jedną wczesnośredniowieczną datę uzyskano również dla osady na st. 1 w Kazimierówce. Na st. 3a w Szurpiłach, oprócz zabytków znalezionych w obiektach, kilka ważnych

przedmiotów datujących zalegało luźno w warstwach destrukcyjnych, związanych z częściowym zniszczeniem cmentarzyska przez budowę wału dolnego. Na cmentarzysku na st. 6 w Szurpiłach materiał zabytkowy wiązany z omawianą fazą występował w warstwie destrukcyjnej, powstałej prawdopodobnie na skutek zniszczenia w czasach nowożytnych grobów wczesnośredniowiecznych.

Duża część znalezisk z fazy G została pozyskana drogą badań powierzchniowych i planigraficznych (także z użyciem wykrywaczy metali), zarówno stanowisk, na których przeprowadzono wykopaliska, jak i tych nie przebadanych tą metodą. Planigrafie st. 3b, st. 4 i st. 8 w Szurpiłach oraz stoków Góry Zamkowej, badania powierzchniowe prowadzone na terenie osad, st. 8, 13, 27 i 29 w Szurpiłach przyniosły dużą serię znalezisk wydzielonych i ceramicznych istotnych w rekonstrukcji systemu osadniczego analizowanej fazy.

Omówienie wyznaczników chronologicznych fazy G na terenie zespołu osadniczego w Szurpiłach

należy zacząć od najbardziej precyzyjnych datowników, jakimi dysponujemy, czyli od dat ^{14}C z wału górnego grodziska, st. 3 na Górze Zamkowej oraz jednej daty z obiektu 24 z osady na st. 1 w Kazimierówce. Dla pierwszej fazy konstrukcji obwałowań uzyskano dwie daty: 1150 ± 70 BP i 1120 ± 35 BP, które umiejscawiają wzniesienie wału górnego w początku fazy G (2. połowa IX – początek X w.). Drugą fazę tego wału datują próbki pobrane ze spalonych, jak i niespalonych drewnianych elementów wału przekładkowego. Otrzymane daty 1090 ± 70 BP, 1020 ± 70 BP i 975 ± 35 BP wskazują na X – 1. połowę XI w. jako na czas budowy tej fazy obwałowań. Natomiast w przypadku obiektu 24 z Kazimierówki uzyskano datę 970 ± 30 BP, która ustala jego chronologię na XI w.

Powyższe daty dotyczą niestety tylko dwóch stanowisk zespołu osadniczego i ograniczają się tylko do wału grodziska oraz do jednego obiektu osadowego, w związku z tym podstawowym, ponieważ występującym na wszystkich stanowiskach opisywanego kompleksu, wyznacznikiem chronologicznym jest materiał zabytkowy. Dominującą kategorią zabytków wyznaczających fazę G jest ceramika. Są to zazwyczaj dobrze wypalone, ręcznie lepiące, nieobtoczone lub częściowo słaboformująco obtoczone naczynia o esowatych lub dwustozkowatych formach, z wychylonymi wylewami z zaokrąglonymi lub ukośnie ściętymi krawędziami. Zdobienia występują na tych naczyniach dość rzadko, przede wszystkim w postaci żłobków dookólnych, linii falistych oraz stempelków.

Największą liczbę fragmentów tego rodzaju ceramiki zarejestrowano na osadzie na st. 4 w Szurpiłach. Występowała ona zarówno w obiektach, jak i w warstwach kulturowych, praktycznie na całej powierzchni stanowiska. Niestety, w większości przypadków są to zespoły przemieszane na skutek późniejszych niwelacji i destrukcji, co w znacznym stopniu osłabia wartość chronologiczną tego materiału. Tym niemniej znaczna frekwencja omawianych tu fragmentów naczyń wyraźnie wskazuje na intensywne zagospodarowanie terenu osady w fazie G. W centralnej części osady na st. 4, w obiekcie 2, obok kilku niecharakterystycznych fragmentów ceramiki znaleziono średniej wielkości fragment mocno wychylonego wylewu zdobionego na krawędzi dołkami palcowymi (Tabl. XIX:1). Powierzchnie naczynia są gładkie, opracowane niestarannie, ciemnobrunatne. Charakteryzuje się ono dość dobrej jakości wypałem, a w masie garncarskiej dominuje domieszka drobno-

i średnioziarnistego różowego tłuczni kamiennego. Z kolei w warstwach kulturowych tej części stanowiska znaleziono kilkadziesiąt fragmentów ręcznie lepionych, nieobtoczonych lub częściowo obtoczonych naczyń esowatych, o wychylonych wylewach z ukośnie ściętymi krawędziami (Tabl. XXV:2). Ceramika ta charakteryzuje się średniej jakości wypałem i zdobieniami w postaci żłobków dookólnych, motywu pojedynczej lub wielokrotnej linii falistej oraz ukośnych stempelków wykonanych narzędziem wielozębnym. W masie garncarskiej dominuje domieszka średnioziarnistego białego i różowego tłuczni kamiennego. Zwraca uwagę niewielka liczba fragmentów wylewów i den, przy zdecydowanej przewadze ułamków brzuśców. We wschodniej części osady zaobserwowano największe nagromadzenie materiału ceramicznego, który można łączyć z fazą G. W wypełniku obiektu 23, obok grzebienia rogowego i ceramiki z okresu wędrówek ludów znaleziono kilka fragmentów esowatych, ręcznie lepionych naczyń, nieobtoczonych lub częściowo obtoczonych, zdobionych ornamentem wielokrotnej linii falistej i żłobków dookólnych (Tabl. XX:1–3). Fragmenty wylewu pochodzące z obiektu mają lekko wychylone na zewnątrz szyje i ukośnie ścięte krawędzie (Tabl. XX:1, 2). Omawiane ułamki naczyń charakteryzują się średniej jakości wypałem, a ich masa ceramiczna składa się z drobno-, średnio- i gruboziarnistego białego lub różowego tłuczni kamiennego. Kilka fragmentów podobnych morfologicznie i technologicznie, zdobionych ornamentem żłobków dookólnych, zarejestrowano również w wypełniku obiektu 43.

Jednak najwięcej fragmentów tego typu ceramiki pozyskano z warstw kulturowych wschodniej części stanowiska. Spośród kilkadziesięciu fragmentów esowatych naczyń zarejestrowanych w warstwie II na szczególną uwagę zasługują fragmenty naczynia o lekko wychylonym wylewie z ukośnie ściętą krawędzią, zdobioną motywem wielokrotnej linii falistej, który ponadto zdobi brzusiec naczynia. Naczynie to nie nosi śladów obtaczania, jest dość słabo wypalone, a jego masa garncarska schudzona jest średnioziarnistym białym tłuczniem kamiennym. Pozostałe fragmenty naczyń pochodzące z warstw kulturowych części wschodniej można uznać za bezpośrednie analogie do ceramiki z centralnej części osady. W pozostałych częściach osady fragmenty naczyń o powyższej scharakteryzowanych cechach występowały już

w znacznie mniejszej liczbie, głównie na powierzchni stanowiska.

Drugim miejscem znacznej koncentracji materiału ceramicznego z fazy G jest osada na st. 1 w Kazimierówce. W zachodniej części stanowiska w obiekcie 23, obok ceramiki z okresu wędrówek ludów, znaleziono kilkanaście fragmentów ręcznie lepionych, częściowo obtoczonych naczyń. Na szczególną uwagę zasługuje fragment górnej części esowatego naczynia o znacznie wychylonej szyi z ukośnie ściętą krawędzią wylewu (Tabl. XXXI:1). Interesujący jest tu zwłaszcza motyw zdobniczy w postaci ukośnych stempelków, wykonanych narzędziem wielozębnym, umieszczonych na krawędzi wylewu oraz na brzuścu naczynia. Poniżej tych dwóch rzędów stempelków znajduje się jeszcze ornament wielokrotnej linii falistej. Masa ceramiczna tego naczynia schudzona jest domieszką średnioziarnistego białego tłucznia kamiennego. Podobna ceramika znajdowała się w sąsiednim obiekcie 24, gdzie również obok materiału z okresu wędrówek ludów występowały fragmenty częściowo obtoczonych naczyń. Były to fragmenty esowatych garnków zdobionych motywem żłobków dookolnych i wielokrotnej linii falistej (Tabl. XXXI:3–6, 9, 10). Masa ceramiczna tych naczyń schudzona jest domieszką drobno- i średnioziarnistego tłucznia kamiennego. W wypełniku obiektu 24 znaleziono również fragmenty nieobtoczonych naczyń glinianych, które można łączyć z omawianą tu fazą. Jest to m.in. fragment wylewu naczynia z nieznacznie wyodrębnioną szyją i zaokrągloną krawędzią (Tabl. XXXI:2). Fragment ten zdobiony jest motywem wielokrotnej linii falistej. Masa ceramiczna naczynia schudzona jest domieszką średnio- i gruboziarnistego białego i różowego tłucznia kamiennego. Cechą charakterystyczną ceramiki z obiektu 24 są ślady wygładzania powierzchni naczyń. W południowej części osady podobny materiał zalegał dość licznie w warstwie ornej oraz w warstwie kulturowej. Są to zarówno fragmenty naczyń częściowo obtaczanych, jak i nieobtaczanych, przeważnie form esowatych o lekko wychylonych wylewach z zaokrąglonymi lub ukośnie ściętymi krawędziami. Motywy zdobnicze występujące na tej ceramice to przede wszystkim wielokrotne linie faliste, żłobki dookolne oraz ukośne stempelki wykonane narzędziem wielozębnym, które występują zarówno na brzuścu, jak i na krawędzi wylewu. Dna naczyń są płaskie i niewyodrębnione. Masa ceramiczna schudzona

jest domieszką drobno- i średnioziarnistego białego i różowego tłucznia kamiennego. Podobnie jak w przypadku obiektu 24, niektóre fragmenty naczyń noszą ślady wygładzania (Tabl. XXXII:4, 8, XXXIII, XXXIV:1–4).

Omawiana ceramika została również odkryta na kilku innych osadach wchodzących w skład kompleksu szurpińskiego. Niestety, są to materiały pozyskane metodą badań powierzchniowych i nie posiadają kontekstu archeologicznego. Nie sposób ich jednak pominąć w niniejszej rekonstrukcji ze względu na ich wartość chronologiczną. Na st. 12 w Szurpiłach znaleziono kilka fragmentów częściowo obtoczonych naczyń, prawdopodobnie esowatych, o lekko wychylonych szyjach z zaokrąglonymi krawędziami wylewu. Naczynia te były zdobione motywem żłobków dookolnych, wielokrotnej linii falistej oraz ukośnych stempelków wykonanych narzędziem wielozębnym. Ten ostatni ornament występował zarówno na brzuścu, jak i krawędzi wylewu naczynia. Masa ceramiczna naczyń schudzona była domieszką drobnoziarnistego białego tłucznia kamiennego. Na st. 8 w Szurpiłach spośród kilku znalezionych tu fragmentów ręcznie lepionych, częściowo obtoczonych naczyń glinianych zdobionych motywem żłobków dookolnych, wyróżnia się fragment brzuśca naczynia prawdopodobnie dwustożkowatego. Masa ceramiczna tych naczyń schudzona była domieszką drobno- i średnioziarnistego białego i różowego tłucznia kamiennego. Kilkanaście fragmentów ceramiki z fazy G znaleziono na powierzchni st. 29 w Szurpiłach. Fragmenty te pochodzą z form esowatych, częściowo obtoczonych, zdobionych żłobkami dookolnymi, ukośnymi nacięciami oraz ukośnymi stempelkami wykonanymi wielozębnym narzędziem. Wyjątkiem są trzy fragmenty naczynia dwustożkowatego zdobionego dwoma rzędami wielokrotnej linii falistej oraz pojedynczym rzędem ukośnych stempelków. Masa ceramiczna wszystkich naczyń schudzona jest domieszką drobno- i średnioziarnistego białego tłucznia kamiennego.

Na grodzisku na Górze Zamkowej w Szurpiłach natrafiono na materiał ceramiczny z fazy G w trakcie badań przekopów przez wał górny stanowiska. Niestety, zalegał on na złożu wtórnym, związanym z budową obwałowań, tak więc jego wartość ogranicza się jedynie do aspektu chronologicznego, potwierdzającego funkcjonowanie grodziska w tej fazie wczesnego średniowiecza. Materiał ten stanowią

fragmenty ręcznie lepionych esowatych naczyń glinianych, zdobionych różnymi wariantami ornamentów rytych. Spośród kilkudziesięciu ułamków takiej ceramiki odkrytej w obydwóch przekopach przez górny wał udało się zrekonstruować górne partie dwóch średniej wielkości naczyń. Z pierwszego przekopu pochodzi wykonany w prymitywnej technice, ręcznie lepiony, nieobtoczony esowaty garnek o lekko wychylonej szyi z zaokrągloną krawędzią wylewu (Tabl. IX:7). Powierzchnia zewnętrzna naczyń jest niestarannie wyrównywana. Pomiedzy brzuścem a wylewem umiejscowiony jest ornament w postaci wielokrotnej linii falistej. Masa ceramiczna naczyń schudzona jest domieszką średnio- i gruboziarnistego białego tłuczni kamiennego. W drugim przekopie przez wał znaleziono górną część esowatego naczynia o nieznacznie wychylonej szyi z ukośnie ściętą krawędzią wylewu (Tabl. IX:6). Garnek jest dość dobrze wypalony, obtoczony górą, a jego powierzchnia zewnętrzna nosi ślady starannego wyrównywania. Na uwagę zasługuje oryginalny sposób zdobienia naczyń w postaci dwóch, umiejscowionych pod szyją rzędów krzyżujących się linii rytych, przypominających litery „X”. Masa ceramiczna omawianego garnka schudzona jest domieszką drobno- i średnioziarnistego różowego tłuczni kamiennego. Na powierzchni wewnętrznej naczyń zachowały się ślady nagaru (M. Engel *et alii* 2009, tabl. 7:1–2).

Kilka fragmentów ceramiki z fazy G znaleziono na zniszczonym cmentarzysku na st. 6 w Szurpiłach. Zostały one wydzielone z materiału ceramicznego, z którego większość stanowiły ułamki naczyń datowanych na okres wędrówek ludów. Fragmenty wczesnośredniowieczne pochodzą z ręcznie lepionych, częściowo obtoczonych i nieobtoczonych esowatych garnków o lekko wychylonych wylewach z ukośnie ściętymi krawędziami. Dna tych naczyń są płaskie i niewyodrębnione. Naczynia zdobione są motywem żłobków dookolnych i wielokrotnej linii falistej oraz w jednym przypadku motywem ukośnych stempelków, wykonanych narzędziem wielozębnym umieszczonych na krawędzi wylewu. Masa ceramiczna tych naczyń schudzona jest domieszką drobno- i średnioziarnistego białego i różowego tłuczni kamiennego.

Wyżej scharakteryzowana ceramika nie ma zbyt wielu analogii na terenach zajmowanych w okresie wczesnego średniowiecza przez plemiona jaćwieskie. Esowate i dwustożkowate formy naczyń zdobione motywem żłobków dookolnych, wielokrotnej linii

fali oraz różnego rodzaju stempelkami występowały w obiektach i warstwach kulturowych osady na st. 2 w Konikowie. Fragment esowatego naczynia ze znacznie wychyloną szyją i krawędzią wylewu zdobioną dołkami palcowymi znaleziony w wypełnisku obiektu 2 na st. 4 w Szurpiłach ma również swoje odpowiedniki na osadzie w Konikowie¹¹². Z badanej sondazowo osady w Maciejowiętach, gm. Dubeninki pochodzi dwustożkowate naczynie zdobione trzema rzędami wielokrotnych linii falistych, datowane, jak całe stanowisko, na IX w. (C. Engel 1939b, 57, ryc. 11). Wiele fragmentów naczyń esowatych i dwustożkowych zdobionych wielokrotną linią falistą oraz żłobkami dookolnymi znaleziono podczas badań grodziska w Rudaminie na terenie Litwy (P. Kulikauskas 1982, 83, ryc. 77–79). Z tego stanowiska pochodzi również fragment naczynia zdobiony na krawędzi wylewu ukośnymi stempelkami wykonanymi wielozębnym narzędziem (P. Kulikauskas 1982, ryc. 78:4).

Więcej analogicznych form naczyń pochodzi z pozostałych terenów bałtyjskich, przede wszystkim z obszaru zajmowanego we wczesnym średniowieczu przez inne plemiona pruskie. Liczne fragmenty ostro i łagodnie profilowanych naczyń zdobionych pasmami żłobków dookolnych, stempelków i linii falistych występowały w I i II warstwie kulturowej osady w Jeziorku. Warstwy te wydatowane zostały na X–XII w. (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, 30, 31, 62, tabl. XVI). Z materiałów ceramicznych pozyskanych w trakcie badań wykopaliskowych grodziska w Kajkowie, gm. Ostróda wydzielono grupę II naczyń, form częściowo obtaczanych, esowatych, zdobionych motywami żłobków dookolnych, wielokrotnej linii falistej oraz stempelkami. Z tego stanowiska pochodzi również fragment naczynia z rytym ornamentem w kształcie liter „X”, analogiczny do fragmentu garnka z drugiego przekopu przez wał górny grodziska na st. 3 w Szurpiłach. Grupę II naczyń z Kajkowa wydatowano na przedział czasowy IX/X–XI w. (I. Mirkowska 2004, 282, tabl. II). Najwięcej materiału porównawczego dostarczyły badania emporium handlowego Truso na st. 1 w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg. Spośród licznych fragmentów ręcznie lepionej, przykrawędnie obtaczanej ce-

112 Zespoły ceramiki z Konikowa zostały omówione w rozdziale 6.2.

ramiki na uwagę zasługują dwustożkowate i esowate formy naczyń zdobione żłobkami dookolnymi, wielokrotnymi liniami falistymi oraz motywami stempelkowymi (M. Jagodziński 1991, 143, ryc. 7, 8; 1997, tabl. XIX–XX, G. Stasielowicz 2003). Jako bezpośrednie nawiązania do ceramiki z obiektu 23 z osady na st. 1 w Kazimierówce, z cmentarzyska na st. 6 oraz z powierzchni osady na st. 12 w Szurpiłach należy traktować fragmenty naczyń zdobionych na krawędzi wylewu motywem ukośnych stempelków wykonanych narzędziem wielozębnym (M. Jagodziński 1997, tabl. XIX:5; G. Stasielowicz 2003, 248, tabl. I:3, II:6, 8, III:2). Materiał ceramiczny z Truso na podstawie chronologii zabytków wydzielonych wydatowano na VIII–X w. (M. Jagodziński 1991, 154; 1997, 98). Znacznie mniej materiału porównawczego udało się zarejestrować na stanowiskach litewskich. Do wyjątków należy ceramika z osady Birutės kalnas z kurońskiego kompleksu osadniczego w Poładze (lit. Palanga, Palangos miesto savivaldybė). Z licznego zbioru fragmentów naczyń pochodzących z tego stanowiska zostały wydzielone jako typ A-1 esowate formy z mocno wychyloną szyją i krawędzią wylewu zdobioną dołkami palcowymi. Te ręcznie lepione, nieobtoczone naczynia datowane są na X–XI w. (V. Žulkus 1997, 199–201, ryc. 102:5, 106:1).

Fragmenty naczyń z fazy G odkryte na stanowiskach kompleksu osadniczego w Szurpiłach wykazują silne powiązania z ceramiką strefy Morza Bałtyckiego z okresu wikingów. Szczególnie bliska wydaje się być ceramika ze stanowisk osadniczych ziemi chełmińskiej, z dorzecza środkowej i dolnej Drwęcy oraz Pomorza. Na grodziskach w Jaguszewicach, st. 1, gm. Jabłono Pomorskie, Jedwabnie, st. 1, gm. Lubicz, Napolu, st. 1, gm. Kowalewo Pomorskie oraz w Wabczu, st. 1, gm. Stolno wyróżniono I fazę zasiedlenia tych obiektów (X–początek XI w.) na podstawie zbiorów fragmentów częściowo obtaczanych naczyń o esowatych i dwustożkowatych formach, zdobionych m.in. motywem żłobków dookolnych, wielokrotnej linii falistej, rytym ornamentem w kształcie liter „X” oraz znacznie rzadziej ukośnymi stempelkami wykonanymi narzędziem wielozębnym (R. Boguwolski 1994, 70, ryc. 63; W. Chudziak 1994, 74, ryc. 72; D. Poliński 1994, 120, 121, ryc. 117; J. Bojarski 1994, 181, ryc. 196). Podobna ceramika występowała również w nasypie wału grodziska na st. 1 w Mełnie, gm. Gruta, gdzie znalazła się na skutek jego budowy, która zniszczyła część osady przedgrodowej z IX–X/XI w. (R. Boguwolski,

A. Kola 1994, 103, 104, ryc. 101). W przypadku grodziska w Rzęczkowie, st. 1, gm. Zławiesz Wielka analogiczny materiał ceramiczny zalegał w najstarszych nawarstwieniach obiektu datowanych metodą radiowęglową na IX – 1. połowę X w. oraz w II fazie jego użytkowania, datowanej na podstawie analizy zespołu naczyń na 2. połowę X – X/XI w. (W. Chudziak, W. Tokarski 1994, 159, ryc. 165, 166). Częściowo obtaczane esowate i dwustożkowate formy datowane na IX – połowę X w. dominowały w inwentarzach ceramicznych osad w Lubiczu Dolnym, st. 17, gm. Lubicz, w Gronowie, st. 2, gm. Lubicz, w Grębocinie, st. 1, gm. Lubicz, Lisewie, st. 1, gm. Golub-Dobrzyń, Ciecuchocinie, st. 48, gm. loco i w Bobrowie, st. 1b, gm. loco (W. Chudziak 1991, 75–83, ryc. 24, 29, 51; K. Grążawski 2002, 47, 48, tabl. XXVIII). Z kolei na 2. połowę X – X/XI w. datowane były analogiczne materiały z osad w Jedwabnie, st. 2, gm. Lubicz, Gronowie, st. 2, gm. Lubicz, Napolach, st. 16, gm. Kowalewo Pomorskie i Bobrowie, st. 1b, gm. loco (W. Chudziak 1991, 75–83, ryc. 27, 28, 30, 51; K. Grążawski 2002, 48, tabl. XXVIII). Na Pomorzu obok częściowo obtaczanych esowatych naczyń, dominującą formą w IX–X oraz na początku XI w. są naczynia dwustożkowate. Sytuację taką zaobserwowano w trakcie badań Wzgórza Zamkowego w Szczecinie. W warstwach VII–XII wykopu I, XVI–XVIII wykopu V, IX–XI wykopu VI, VIII–XI wykopu X znaleziono liczne fragmenty dość prymitywnie wykonanych, częściowo obtaczanych naczyń, które zaliczono do „rodziny typów D”. Są to esowate i dwustożkowate naczynia nawiązujące do typu Menkendorf, zdobione motywami żłobków dookolnych, wielokrotnych linii falistych, rytym ornamentem w kształcie liter „X” oraz ukośnymi stempelkami wykonanymi narzędziem wielozębnym. Z kolei dla „rodziny typów C”, nawiązującej do typu Feldberg, charakterystyczne jest zdobienie tym ostatnim wątkiem krawędzi wylewów (L. Leciejewicz *et alii* 1983, 15–46; E. Cnotliwy, R. Rogosz 1983, 105–111, 182–184; S. Wesołowski 1983, 197–200; W. Łosiński, R. Rogosz 1983, 205–208; E. Schuldt 1956, 9–22). Analogiczna ceramika występowała jeszcze m.in. na cmentarzysku na st. 9 na Wzgórzu Wisielców na Wolinie, na grodzisku w Waćmierku, gm. Tczew, na grodzisku w Gorzędzieju, st. 1, gm. Subkowy oraz na stanowiskach w Przodkowie, gm. loco i Świeciu, gm. loco (W. Filipowiak 1962, 318, 319; M. Haftka 1988, 188, ryc. 7c; E. Kuszevska 1961, 180, 181, ryc. 22; W. Łęga 1930, 199–207, tab. I, ryc. 2, tab. II, ryc. 4).

Ryc. 55. Szurpiły, st. 3, 3a, 3b. Wybór grotów strzał z Góry Zamkowej. Fot. Ludwika Jończyk

Fig. 55. Szurpiły, sites 3, 3a, 3b. Selection of arrowheads from Castle Hill. Photo by Ludwika Jończyk

Drugą co do liczebności kategorią zabytków reprezentującą w kompleksie szurpiłskim fazę G jest broń. Znajdźiska militarne koncentrują się głównie na stanowiskach 3, 3a i 3b na Górze Zamkowej, gdzie zostały odkryte zarówno podczas badań wykopaliskowych majdanu i wałów grodziska (st. 3), jak i podczas badań powierzchniowych i planigraficznych z użyciem wykrywaczy metali przeprowadzonych na stokach wzgórze, w tym na osadzie (st. 3b) i cmentarzysku (st. 3a). Wśród znalezionej na grodzisku¹¹³ broni zdecydowanie dominują licznie żelazne groty strzał¹¹⁴. Spośród 399 tego rodzaju zabytków 110 można datować na fazę G, natomiast 234 egzemplarzy ma szerszą chronolo-

gię i należy brać pod uwagę, że co najmniej część z nich może pochodzić z omawianego tu odcinka czasowego (Ryc. 55). Na majdanie grodziska oraz w nawarstwieniach wału górnego znaleziono grociki z tulejkami, m.in. grot z zadzioremi typów 1a i 1b (2 według Aleksandra F. Medvedeva) (Tabl. IX:1) oraz grot typów 3 (3) (Tabl. X:3), 5, 7A (Tabl. IX:2) i 7B (8). Odkryto także egzemplarze z trzpieniami typów 10A (43), 15 (81), 18C, 22C (47), 23 (52/55), 24, 25b (Tabl. IX:2), 28a, 28b (Tabl. IX:4) i 28c (97), 29 (82) (Tabl. X:2), 33A (77/95), 33B, 33Ca i 33Cb (90) (Tabl. IX:5), 33D. Interesującym znaleziskiem z majdanu jest długi, trójczłonowy grot skandynawski typu 30 (D według Erika Wegraeusa) (Ryc. 56). Więcej grotów znaleziono w warstwach kulturowych grodziska. Najliczniejsza seria grotów strzał pochodzi ze stoków Góry Zamkowej. Znaleziono tu zarówno grot z tuleją: typów 1a i 1b (2) (Tabl. XII:1, 2, 4-8), 2 (1), 3 (3), 4 (5), 7A i 7B (8) (Tabl. XII:9-12), jak i z trzpieniem: typów 10B (43), 12Aa i 12Ab (40) (Tabl. XIII:11, 12), 12B (41) (Tabl. XIII:8), 13A i 13Ba (61), 14A, 14B (Tabl. XIII:13), 14C (79), 16, 17, 18A (48/53), 18B (42/45), 18C, 19 (63), 20, 22B (65) (Tabl. XIII:9), 22Cb (47), 23 (52/55), 24, 26 (100), 27A (58), 27B (57), 28a (97), 28b

113 Grotty strzał znalezione w warstwie humusu, w granicach stanowisk 3a i 3b należy łączyć z funkcjonowaniem grodziska, st. 3.

114 Grotty strzał, o których mowa będzie w niniejszej pracy zostały określone według typologii Dawida Gutowskiego (2011), wykonanej dla grotów z Szurpił. W nawiasach podane zostaną odpowiadające im określenia typów A. F. Medvedeva (1966) – cyfry arabskie lub E. Wegraeusa (1973) – duże litery alfabetu łacińskiego. Niektóre typy Gutowskiego nie mają odpowiedników w tych typologiach.

Ryc. 56. Szurpiły, st. 3. Grot typu 30 według Dawida Gutowskiego. Fot. Monika Bajkowska

Fig. 56. Szurpiły, site 3. Arrowhead of Dawid Gutowski Type 30. Photo by Monika Bajkowska

(Tabl. XIII:5), 33A (77/95) (Tabl. XIII:6), 33B, 33Ca i 33Cb (90), 33D (93) (Tabl. XIII:3, 4) oraz typ 15, wariant 2. wg Medvedeva (Tabl. XIII:7)¹¹⁵. Ponadto w zbiorach DAB PMA znajdują się trzy groty typu 1 (2), znalezione podczas prospekcji terenowej Alfonsa Budzińskiego (1871) grodziska na Górze Zamkowej, przeprowadzonej w latach sześćdziesiątych XIX w.

Na stokach Góry Kościelnej znaleziono podczas badań planigraficznych dwa groty strzał: typów 1 (2) oraz 33C (90).

Wszystkie znaleziska grotów strzał odnotowane na osadzie na st. 4 w Szurpiłach koncentrują

się w centralnej części stanowiska. W warstwie I podczas prac wykopaliskowych odkryto grot typu 25a, natomiast w warstwie II grot typu 1a (2) (Tabl. XXIV:9), grot typu 11 (83) (Tabl. XXIV:4) oraz grot typu 33D (93). Kilka egzemplarzy znaleziono również podczas badań planigraficznych na powierzchni osady. Były to groty typów 1a (2), 7A (8), 13Bb (61), 24 i 33A (77/95).

Na osadzie na st. 8 w Szurpiłach podczas badań planigraficznych znaleziono trzy egzemplarze grotów strzał typu 1a (2) (Tabl. XII:3).

Ostatnimi wreszcie znaleziskami grotów strzał na terenie omawianego kompleksu są groty typów 1a (2) oraz 23 (52/55) zarejestrowane podczas badań powierzchniowych z użyciem wykrywaczy metali na terenie osady na st. 10 w Szurpiłach.

Innego rodzaju broń z fazy G jest już znacznie rzadziej reprezentowana na stanowiskach szurpiłskiego kompleksu osadniczego. Można do niej zaliczyć cztery groty włóczni (w tym trzy z pierścieniem na tulejach) typu I według Andrzeja Nadolskiego (typu V według Anatolija N. Kirpičnikova) (Ryc. 57). Jeden z nich został znaleziony na stokach Góry Cmentarnej st. 6 w Szurpiłach podczas badań powierzchniowych z użyciem wykrywaczy metali (Tabl. XL:7). Drugi w obiekcie 10 na cmentarzysku, st. 3a w Szurpiłach (Tabl. XXXVIII:5) (M. Engel, C. Sobczak 2015, 146, ryc. 2:7, 11:1). Dwa pozostałe egzemplarze pochodzą z badań planigraficznych stoków Góry Zamkowej – st. 3a w Szurpiłach (Tabl. XIII:10, XXXVIII:6) (M. Engel *et alii* 2009, 528, tabl. 8:6; 2018, 285, ryc. 10:4; M. Engel, C. Sobczak 2015, 146, ryc. 7:2, 11:1). Z tych samych badań pochodzi uszkodzony grot oszczepu typu III według Kirpičnikova. Innymi interesującymi znaleziskami broni są podstawa głowicy oraz okładzina jelca lub głowicy miecza, należące prawdopodobnie do któregoś z typów tzw. mieczy przedromańskich¹¹⁶. Pierwszy z tych przedmiotów odkryty został podczas badań powierzchniowych na terenie osady na st. 4 w Szurpiłach. Natomiast drugi zabytek został odkryty na stokach Góry Zamkowej na st. 3 w Szurpiłach. Z kolei znaleziona w warstwie humusu

115 Grot znaleziony w 2014 r. nie ujęty w typologii Gutowskiego (2011).

116 Miecze przedromańskie charakteryzują się, w odróżnieniu od mieczy późniejszych, m.in. kilkuczłonową budową głowicy (P. Świątkiewicz 2002, 15–17).

Ryc. 57. Szurpiły, st. 3a, 6. Groty typu I według Andrzeja Nadolskiego oraz grot typu IVa według Anatolija N. Kirpičnikova. Fot. Ludwika Jończyk

Fig. 57. Szurpiły, sites 3a, 6. Spearheads of Andrzej Nadolski Type I and a spearhead of Anatolij N. Kirpičnikov Type IVa. Photo by Ludwika Jończyk

stan. 3a żelazna soczewkowata głowica miecza należy do jednego z typów tzw. mieczy romańskich (Tabl. XXXVIII:4). W warstwach niwelacyjnych st. 3a odkryto fragmenty dwóch niezwykle ozdobnych trzewików pochew mieczy typu IIIb1 według Kazakevičiusa w postaci główek ptaków drapieżnych (orłów lub kruków) wykonanych ze srebra

(Ryc. 58; Tabl. XXXVIII:1, 2)¹¹⁷ (M. Engel, C. Sobczak 2016, 21, ryc. 15). Jednak najbardziej efektowne elementy uzbrojenia pochodzą z szurpiłskich cmentarzysk. Są to ozdobne okucia hełmów typu II według

117 Zabytki noszą ślady złocenia i zdobienia techniką niello.

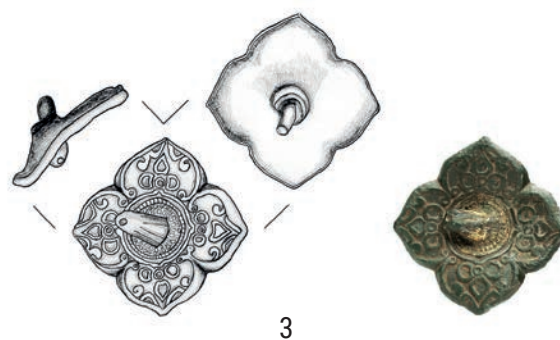
Ryc. 58. Szurpiły, st. 3a. Detale ozdobnych trzewików mieczy typu IIIb1 według Vytautasa Kazakevičiausa. Fot. Monika Bajkowska

Fig. 58. Szurpiły, site 3a. Details of ornamental sword scabbard chapes of Vytautas Kazakevičius Type IIIb1. Photo by Monika Bajkowska

Kirpičnikova. Dwa zostały znalezione w obiekcie 1 (Ryc. 59:1; Tabl. XXXVII:4) i w obiekcie 13 (Ryc. 59:2, Tabl. XXXVIII:3) cmentarzyska na st. 3a w Szurpiłach, natomiast trzecie luźno na terenie cmentarzyska na st. 8a w Szurpiłach (Ryc. 59:3) (M. Engel, C. Sobczak 2015, 144, 145, ryc. 3:4, 11:3; 2019a, 65–70, ryc. 1, 2).

Podczas badań planigraficznych osady na st. 4 w Szurpiłach w warstwie humusu znaleziono trzy egzemplarze ostróg technotypu III:2, odmiany E (pododmiany Eb) według Jana Žaka i Lidii Mačkowiak-Kotkowskiej. Są to żelazne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza. Najlepiej zachowany okaz ma krótki u-kształtny kabłąk oraz długi, profilowany bodziec¹¹⁸. Wydaje się, że pierwotnie kabłąk był dłuższy, ale uległ uszkodzeniu i został naprawiony poprzez skrócenie ramion i zagięcie końcówek. Bodziec ostrogi ma dwa wielościenne pierścienie umieszczone jeden w połowie długości, drugi przy zastrzonym kolcu (Ryc. 60:1). Pozostałe dwa egzemplarze zachowały się tylko fragmentarycznie. Mają urwane ramiona kabłąka. Przyporządkowanie ich do omawianego typu wynika z kształtu bodźca. Na długi żelazny trzpień nałożony jest rodzaj kołnierza w kształcie ściętego stożka oraz pierścien, na jednym egzempla-

118 Do ostrogi przylega fragment przepalanej kości.

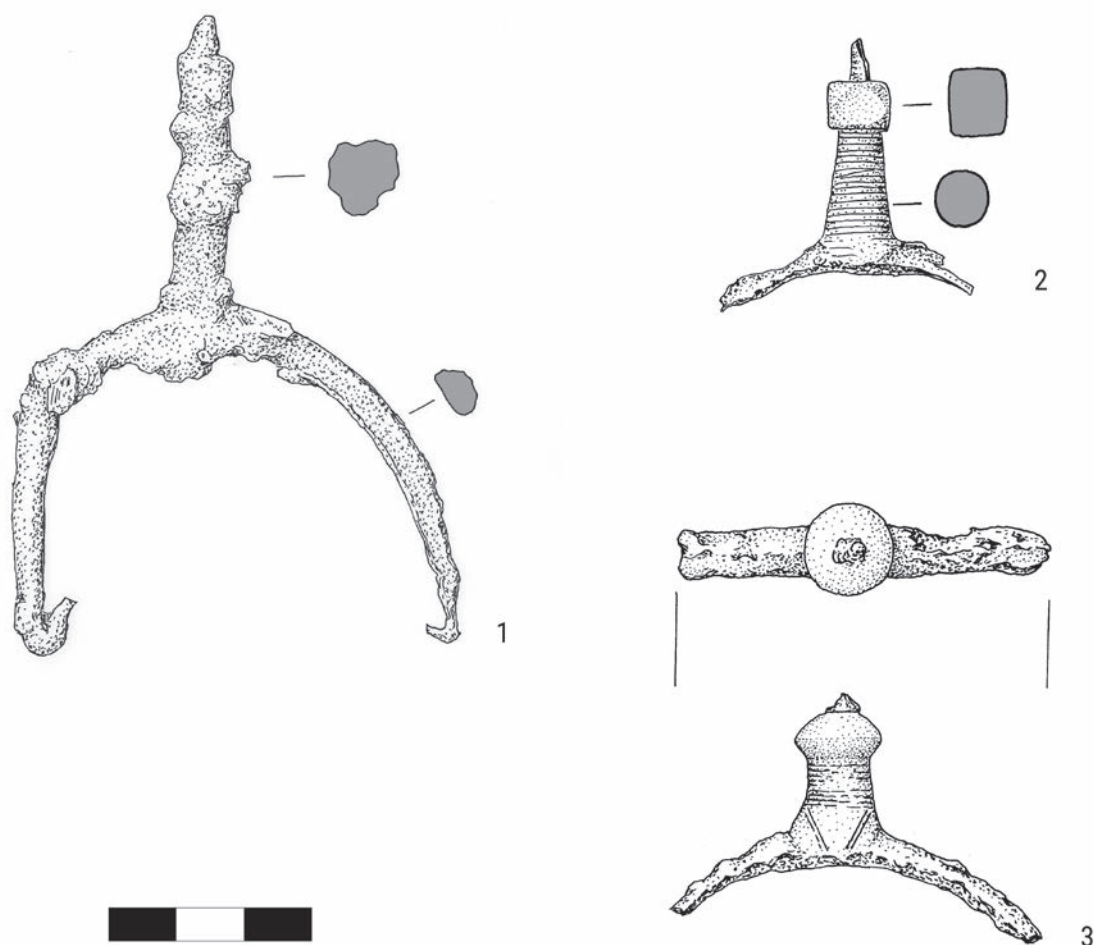

Ryc. 59. Szurpiły, st. 3a, 8a. Ozdobne okucia hełmów typu II według A. N. Kirpičnikova. Rys. Bartłomiej Karch (1, 2), Ludwika Jończyk (3); fot. Monika Bajkowska (1, 2), Karol Żołędziowski (3)

Fig. 59. Szurpiły, sites 3a, 8a. Ornamental fittings of helmets of A. N. Kirpičnikov Type II. Drawn by Bartłomiej Karch (1, 2), Ludwika Jończyk (3); photo by Monika Bajkowska (1, 2), Karol Żołędziowski (3)

rzu dwustożkowatego kształtu (Ryc. 60:3), na drugim – kształtu kubooktaedrycznego (Ryc. 60:2). Aplikacje te wykonane są ze stopu miedzi.

Poza opisanymi powyżej zabytkami militarnymi na terenie kompleksu osadniczego w Szurpiłach znajduje się jeszcze liczna grupa broni i oporządzenia wojowników o szerokiej chronologii, której kontekst znalezienia nie pozwala na przyporządkowanie jej do konkretnej fazy chronologicznej. Są to żelazne kółka kolczug, fragmenty toporów żelaznych oraz fragmenty wędzideł końskich znalezione na osadzie

Ryc. 60. Szurpiły, st. 4. Ostrogi żelazne technotypu III:2Eb według Jana Żaka i Lidii Maćkowiak-Kotkowskiej. Rys. Bartłomiej Karch
 Fig. 60. Szurpiły, site 4. Iron spurs of Jan Żak and Lidia Maćkowiak Type III:2Eb. Drawn by Bartłomiej Karch

na st. 4 (Tabl. XVIII:2, 4), grodzisku na st. 3, na st. 5 na Górze Kościelnej, oraz osadzie na st. 10 w Szurpiłach.

Ze względu na najbardziej zaawansowany stan badań archeologicznych, a zwłaszcza częste stosowanie w nich wykrywaczy metali, liczba znalezisk broni na terenie kompleksu szurpilskiego znacznie przewyższa liczbę militariów pozyskanych na innych stanowiskach z obszaru wczesnośredniowiecznej Jaćwieży, znajdującego się w granicach Polski. Największy liczebnie zbiór stanowią znaleziska broni z grodziska na st. 1 w Jeglińcu. Przede wszystkim są to groty strzał, które odkryto podczas badań wykopaliskowych w warstwach kulturowych majdanu¹¹⁹

oraz w trakcie badań planigraficznych na stokach i na majdanie (G. Iwanowska 2015). Najliczniej reprezentowany jest typ 1 (2) oraz typy 10A i 10B (43). Ponadto na stanowisku tym znaleziono dwa groty typów 3 (3), 4 (5), 5, 7A i 7B (8), 25a, 26 (100), 28c (97), 33Ca i 33Cb (90), 33D (93). W Jeglińcu znaleziono jeszcze groty, które nie mają odpowiedników w szurpilskim kompleksie osadniczym, m.in. groty typów 4 oraz 83, ale i one datować można na fazę G. (A. F. Medvedev 1966, 57, 81).

Innym miejscem masowego występowania zażytków militarnych jest grodzisko na st. 1 w Trzciance. W kontekście broni z fazy G na uwagę zasługują groty strzał typu 1 (2), współwystępujące z licznymi grotami skandynawskimi typów 8A (D1), 14A (79), 29 (82), 30 i 31 (D2) oraz typu A według Wegraeusa. Ponadto na tym stanowisku znaleziono m.in. grociki

119 Materiały niepublikowane, w zbiorach DAB PMA pod nr inw. PMA/V/8664.

typów 7B (8), 12B (41) i 18B (42, 45) (U. Stankiewicz 2006, 97, ryc. 2, 4, 5, 8; 2009, 105–107, ryc. 1, 2, 3; A. Andrzejewska, U. Stankiewicz 2009, 143, 144, ryc. 1:7–9, 2:6–9).

Niemal identyczna do jednego z egzemplarzy szurpilskich ostroga technotypu III:2, odmiany E (pododmiany Eb) według Żaka i Maćkowiak-Kotkowskiej z kubooktaedrycznym pierścieniem brązowym została znaleziona na majdanie grodziska w Grodzisku, gm. Suchowola, położonego w Dolinie Biebrzy¹²⁰.

Znaleziska grotów strzał licznie odnotowywane były na grodziskach jaćwieskich znajdujących się obecnie w granicach Litwy. Na stanowisku w Rudaminie odkryto groty typów 1 (2), 7A (8), 12B (41), 33B i D (93) (P. Kulikauskas 1982, 58–61, ryc. 72:2–4, 74:1, 2; V. Kazakevičius 2004, 23, 27, 48, 72). Podczas badań grodziska w Kunigiškiai-Pajevonys odkryto groty typów 1 (2), 4 (5) i 22Cb (47), a na stanowisku w Kumelionys znaleziono groty typów 4 (5) i 12B (41) (V. Kazakevičius 2004, 22, 48). Jednak najliczniejszy zbiór grotów strzał pochodzi z grodziska w Kaukai. Odkryto tam m.in. groty typów 1 (2), 3 (3), 7 (8), 8A (D1), 12A (40) i B (41), 13Ba (61), 18B (42, 45), 23 (52, 55), 30 (D2), 31 (D2), 33Ca (90) (P. Kulikauskas 1982, 58–61, ryc. 146:1–6, 148:1, 2, 149:1–3, 6, 8, 150:1, 5; V. Kazakevičius 2004, 21–23, 25, 27, 47, 48, 59–61, 72).

Liczne analogie do militariów z Szurpił znaleźć można na innych ziemiach bałtyjskich. Na galindzkim grodzisku Czarny Las, st. III w Szestnie, gm. Mrągowo znaleziono m.in. groty strzał typu 1 (2), które zalegały w warstwie drugiej bruku kamiennego, interpretowanego jako część cmentarzyska ciałopalnego znajdującego się na majdanie (W. Wróblewski 2000, 271, ryc. 6:a, b). Na stokach tego grodziska odkryto również groty typów 2 (1), 7A (8), 33Ca (90) i 33D (93)¹²¹ (W. Wróblewski *et alii* 2003, 166, tabl. V:12–15). Znaleziska grotów strzał licznie odnotowane zostały na grodziskach litewskich. Największe koncentracje tego rodzaju uzbrojenia datowanego

na fazę G zarejestrowano w Aukštadvaris, raj. Trakai, Apuolė, raj. Skuodas i w Vosgėliai, raj. Zarasai (V. Kazakevičius 2004, 21, 23, 25, 27, 66, 70, 72). Groty strzał stanowią również część inwentarza zabytków grodzisk łotewskich. Na grodzisku w Mežotne, nov. Bauska znaleziono m.in. groty typów 1 (2), 7 (8) oraz 33D (93), na grodzisku w Tērvete, nov. Dobeles groty typu 1 (2), a na grodzisku w Koknese, nov. *loco* groty typów 7 (8) i 33 (77, 95) (LA 1974, tabl. 55:1–3, 7, 11, 12, 60:4–6). Z kolei na grodzisku w Daugmale, nov. Kekavas odkryto kilka grotów typu 1 (2) oraz grot typu 30 (D2) (G. Zemītis 1996, ryc. 7:1–4). Z cmentarzyska w Koknese pochodzi grot włóczni typu I według Nadolskiego. Został on znaleziony w grobie ciałopalnym 68, m.in. razem z toporem typu Vb według Nadolskiego (I. Žeiere 2002, 206, 221, ryc. 11, 21:7). Trzy miecze z soczewkowatymi głowicami odkryto na sambijskim cmentarzysku ciałopalnym Irzėkapinis 1 w Klincovce, raj. Zelenogradsk (Клинцовка, рай. Зеленоградск). Zabytki z grobów 15, 16 i 42 występowały z licznymi elementami uzbrojenia konnych wojowników datowanego na początek i 1. połowę XI w. (V. I. Kulakov 1990, 74–76, tabl. XLIII, XLIV, LV:2). Trzewiki pochew mieczy typu IIIb1 według Kazakevičiusa najliczniej występowały na terenach letto-litewskich. Są to długie, masywne okucia wykonane ze srebra. Górna krawędź tych trzewików zdobiona jest listewką z motywami plecionkowymi i roślinnymi, zwieńczona w centrum głową drapieżnego ptaka o różnym stopniu schematyzacji (V. Kazakevičius 1998, 300; A. Janowski 2012, 12). Trzewik z główką niemal identyczną z jednym z zabytków szurpilskich znaleziony został na cmentarzysku w Krimuldas Liepenes, nov. Krimuldas na Łotwie (J. Ciglis 2007, 545, ryc. 1128). Za najbardziej interesującą analogię do szurpilskich militariów można uznać dwa hełmy typu II według Kirpičnikova odkryte na Sambii. Najlepiej zachowany okaz, posiadający żelazne rozety pochodzi z cmentarzyska typu *Aschenplatz* w Sovhoznoe, dzielnicy Kaliningradu (Совхозное, Groß Friedrichsberg, Kr. Samland)¹²². Drugi hełm, bez zachowanych

120 Autor pragnie serdecznie podziękować za informacje o znalezisku Kornelii i Aleksandrowi Piaseckim z Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. Zabytek niepublikowany, odkryty podczas badań planigraficznych Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, przy współpracy z Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

121 W artykule, w którym opublikowano groty, autorzy błędnie zakwalifikowali je do typu D₂ według Węgrausa (W. Wróblewski *et alii* 2003, 166).

122 Dokładny kontekst znalezienia hełmu nie jest znany, wiadomo jedynie, że leżały przy nim dwa posrebrzane strzemiona. Na cmentarzysku odkryto ponadto miecze skandynawskie, groty włóczni, zapinki podkowiaste i/lub pierścieniowe, strzemiona oraz fragmenty naczyń zdobione linią falistą (W. Gaerte 1923, 41–42, tabl. III; 1929, 340, ryc. 273; W. La Baume 1939, 300, tabl. 80:1).

rozet wchodził w skład wyposażenia szkieletowego grobu jeźdźca (grób 12) z cmentarzyska w miejscowości Vetrovo, raj. Zelenogradsk (Ветрово, рай. Зеленоградск, Ekritten, Kr. Samland). Zespół ten został wydatowany na XII w., jednak fakt obecności w nim ostrogi z długim profilowanym bodźcem (typ I według Zofii Hilczerówny) oraz platerowanych srebrem grotów włóczni przemawia raczej za jego umiejscowieniem w fazie G (W. La Baume 1939, 299, 300, tabl. 79:3; 1940; A. Nadolski 1954, 72, 73; Z. Hliczerówna 1956, 30). Z Półwyspu Sambijskiego pochodzi najwięcej grotów włóczni typu I (wariant bez pierścienia). Zostały one znalezione na cmentarzyskach w Tjulenie, raj. Polessk (Тюленино, рай. Полесск, Viehof, Kr. Labiau), Osokinie, raj. Gur'evsk (Осокино, рай. Гурьевск, Blöcken, Kr. Labiau), Vysokoe, raj. Slavsk (Высокое, рай. Славск, Popelken, Kr. Labiau), Kostrovie, raj. Zelenogradsk (Кострово, рай. Зеленоградск, Bludau, Kr. Fischhausen), Vetrovie, Mohovoe, raj. Zelenogradsk (Моховое, рай. Зеленоградск, Wiskiauten, Kr. Fischhausen), Zajcevie, raj. Gur'evsk (Зайцево, рай. Гурьевск, Trentitten, Kr. Fischhausen), Gerojskoe, raj. Zelenogradsk (Геройское, рай. Зеленоградск, Eisliethen, Kr. Fischhausen), Sovetsku, raj. Sovetsk (Советск, рай. Советск, Splitter, Kr. Tilsit) oraz w Klincovcze-Irzekapinis (Prussia-Sammlung; V. I. Kulakov 1999, 219, ryc. 9). Ostrogi technotypu III:2, odmiany E (pododmiany Eb) według Żaka i Maćkowiak-Kotkowskiej często występują na terytoriach wczesnośredniowiecznych Prusów. Odkryto je m.in. na grodzisku w Pasymiu, gm. *loco*, na grodzisku w Bogdanach, gm. Frombork, na cmentarzysku w Mohovoe (Wiskiauten), na cmentarzysku w Berëzovce, raj. Gvardejsk (Берёзовка, рай. Гвардейск, Groß Ottenhagen, Kr. Fischhausen) (R. Odoj 1968, 125, 126, tabl. I:1; 1969, 218; B. von zur Mühlen 1975, 132, 209, tabl. 32:1; T. Ibsen, K. Skvorcov 2005, 426, 427, ryc. 27).

Zbiór broni z kompleksu osadniczego w Szurpiłach posiada szereg analogii na terenach sąsiadujących z Bałtami w okresie wikingim plemion słowiańskich, skandynawskich i fińskich. Na mazowieckich i środkowopolskich cmentarzyskach szkieletowych z grobami w obudowach kamiennych jednym z najczęściej notowanych znalezisk militariów są groty strzał z tuleją typu 1 (2). Występowały one m.in. na stanowiskach w Pokrzywnicy Wielkiej (groby 4 i 25), st. 1, gm. Janowiec Kościelny, w Łączynie Starym (groby 21, 29, 39, 44 i 50), st. 1, gm. Dzierzgowo oraz w Tańsku-Przedborach (groby 5 i 13), st. 2,

gm. Dzierzgowo (L. Rauchut, L. Długopolska 1971, 334, ryc. 11i, tabl. IX:f; 1972, 383, tabl. VII:a, X:d, XII:f-g, XIII:f,i; 1973, 427, 429, tabl. II:g, IV:d-g, i). Groty typu 1 (2) zarejestrowano również na cmentarzyskach w Lutomierniku (groby 5 i 109), gm. *loco* oraz w Psarach (groby 33 i 39), gm. Sławno (A. Nadolski *et alii* 1959, 56, tabl. XXXVI:e-j; T. Trębaczkiwicz 1963, 138, 139, tabl. I:d, III:f). Na Pomorzu Zachodnim groty typu 1 (2) znalezione zostały na dwóch cmentarzyskach szkieletowych w Cedynii, st. 2 (grób 64) oraz st. 2a (groby 31 i 194), gm. *loco*, a nieliczne egzemplarze pochodzą z grodzisk i osad (H. Malinowska-Łazarczyk 1982, t. I, 32, tabl. II:5; t. II, 187; A. Porzeziński 1992, 242, ryc. 7:17f, i; P. Świątkiewicz 2002, 63). Na ogólną liczbę 331 grotów strzał zarejestrowanych na terenie Małopolski, aż 116 należy do typu 1 (2). Występują one tam na wszystkich rodzajach stanowisk, głównie na grodziskach, ale także na osadach i cmentarzyskach (P. Strzyż 2006, 81). Groty te obok grotów typu 18B (42, 45) znalezione zostały podczas badań kurhanu Księżycowa Mogiła w miejscowości Husynne, gm. Hrubieszów oraz w zespole z grotem typu 23 (52, 55) (grób 13) na cmentarzysku staromadziarskim w Przemyślu, gm. *loco* (K. Żurowski, G. Mikołajczyk 1955, 254, ryc. 5a-d; A. Koperski 2003, 367, ryc. 4:4a). Ponadto groty typu 1 (2) spotykane są na stanowiskach osadniczych na Śląsku, w Wielkopolsce oraz na Pomorzu Środkowym (W. Łęga 1930, 366; P. Świątkiewicz 2002, 63, 64; P. Strzyż 2006, 81-84). Z terenów zamieszkałych we wczesnym średniowieczu przez plemiona Słowian Połabskich groty typu 1 (2) odkryto na grodzisku w Starigardzie/Oldenburgu, Kr. Ostholstein w warstwach z X-XI w. (T. Kempke 1988, 300, 301, ryc. 1, 4). Liczny zbiór grotów tego typu pochodzi z obszaru Rusi, gdzie występowały one m.in. na cmentarzysku i grodzisku w Gnëzdovie, raj. Smolensk (Гнёздово, рай. Смоленск) oraz w Wołkowysku, r. Vaŭkavysk (Ваўкавыск, р. Ваўкавыск) i Nowogrodzie Wielkim, raj. Velikij Novgorod (Великий Новгород, рай. Великий Новгород) (A. F. Medvedev 1966, 56, tabl. 15:1, 18:1; A. G. Zváruga 2000, ryc. 79:1-4). Najlepiej datowanym zespołem, w którym znajdował się grot typu 1 (2) jest pochówek szkieletowy z cmentarzyska kurhanowego w Poreču, obl. Vitebsk (Porzezcze, pow. dziśnieński). W kurhanie „a” przy szkieletach mężczyzny oprócz wspomnianego zabytku, grotu włóczni, topora typu Va według Nadolskiego, zapinki podkowiastej, żelaznego krzesiwa dwukabłąkowego,

żelaznych okuć wiadra i noża znaleziono dwa srebrne dirhemy z połowy i końca X w. (H. Cehak-Hołułowiczowa 1939, 179–181, tabl. I:1, II, ryc. 10b).

Grotty z tuleją typu 3 (3) rozpowszechnione były w Europie Zachodniej i Środkowej. Na ziemiach polskich koncentrują się głównie na Pomorzu Zachodnim i w Małopolsce, choć występują także w Wielkopolsce i na Śląsku (P. Świątkiewicz 2002, 64; P. Strzyż 2006, 84; A. Nadolski 1954, tabl. XXX:8). Zabytki tego rodzaju odnotowano dość licznie w nawarstwieniach z XI w. w Starogardzie/Oldenburgu w północno-wschodnich Niemczech (T. Kempke 1988, ryc. 1:3). W Europie Wschodniej grotty typu 3 (3) znane są z terenów Rusi, gdzie zarejestrowano je zarówno w zespołach grobowych, jak i na stanowiskach osadniczych. Znaleziono je m.in. w pochówkach z VIII – XI w. (A. F. Medvedev 1966, 56, 57).

Grotty z tuleją typu 7 (8) są dość często spotykane na Pomorzu Zachodnim, gdzie odkrywano je głównie na stanowiskach o funkcjach obronnych. Co najmniej od X w. ta forma grotów występowała na Śląsku (P. Świątkiewicz 2002, 65, 66). Z kolei liczna grupa tych zabytków zarejestrowana została na północnoniemieckich stanowiskach z X–XI w. (T. Kempke 1988, ryc. 1). Na terytorium średniowiecznej Rusi grotty typu 7 (8) koncentrują się głównie w jej południowo-zachodniej i centralnej części, a ich chronologia określona została na IX–XI w. (A. F. Medvedev 1966, 57, 58).

Z co najmniej kilkunastu egzemplarzy znane są grotty z trzpieniem typu 22B (65), których użytkowanie na terenie Rusi określono na VIII – 1. połowę XI w. (A. F. Medvedev 1966, 75). Jeden zabytek znaleziony został w wale grodziska Srebrne Wzgórze, st. 5 na Wolinie (P. Świątkiewicz 2002, tabl. XVII:14). Podobny egzemplarz odkryto także na grodzisku w miejscowości Wietrzno-Bóbrka, gm. Chorkówka (P. Strzyż 2006, 89, ryc. 20:36). Grotty tego typu wywodzą się ze Skandynawii okresu wikińskiego, gdzie podobne do nich egzemplarze zostały określone jako typ A według Wegraeusa (1973, 195, 197, 200).

Najwięcej grotów strzał z trzpieniem typu 12A (40) pochodzi z obszaru Rusi oraz Kazachstanu i południowej Syberii (A. F. Medvedev 1966, 64, 65; P. Strzyż 2006, 87). Najbardziej podobne zabytki do jedyne groty tego typu znalezione na stokach Góry Zamkowej zostały zarejestrowane w Nowogrodzie Wielkim (XI w.) i Starej Ładodze, raj. Volhov (Старая Ладога, рай. Волхов) (A. F. Medvedev 1966, 65, tabl. 18:12). Kilka egzemplarzy typu 12A (40) odkryto również na stanowiskach małopolskich, m.in. na grodzisku

z IX–XI w. w Trzcinity, st. 1, gm. Jasło (J. Garncarski 2003, ryc. 3:6–8; P. Strzyż 2006, 86).

Bardzo często spotykane na terenie Rusi są grotty z trzpieniem typu 12B (41)¹²³. Zostały one znalezione m.in. na cmentarzysku w Gnęzdovie, pochówku wojownika z X w. w Kijowie oraz w warstwach z X w. Nowogrodu Wielkiego (A. F. Medvedev 1966, 65). Ponadto grotty tego typu znane są z innych terenów wschodnioeuropejskich, m.in. ze stepów nadczarnomorsko-kaspijskich (G. A. Fedorov-Davydov 1966, 27, 28). Na ziemiach polskich egzemplarze typu 12 B (41) występują głównie w Małopolsce, gdzie odkryto je m.in. na cmentarzysku staromadziarskim w Przemyślu (groby 1 i 6) oraz na grodziskach w Trepoczy, st. 2, gm. Sanok i Naszacowicach, st. 1, gm. Podegrodzie (P. Strzyż 2006, 87; A. Koperski, M. Parczewski 1978, 157, 159, ryc. 7a; A. Koperski 1996, 445, ryc. 4:1; J. Ginalski, P. N. Kotowicz 2004, tabl. VI:4, 6, 8; J. Polecki 2004, 275, ryc. 131:8).

Analogie do grotów z trzpieniem typu 18B (42, 45) odnotowano najliczniej na terenach ruskich, gdzie znaleziono je m.in. na cmentarzysku w Gnęzdovie (A. F. Medvedev 1966, 66, 67).

Grotty z trzpieniem typu 23 (52, 55) występują licznie na obszarze Europy Wschodniej, przede wszystkim na terytorium dawnej Rusi i na Syberii, gdzie ich chronologia zamyka się w przedziale od VIII do XII w. (A. F. Medvedev 1966, 69–71; G. A. Fedorov-Davydov 1966, 27, 28). Kilka egzemplarzy tej broni znanych jest ze stanowisk małopolskich, m.in. z cmentarzyska staromadziarskiego w Przemyślu, gdzie znaleziono je w cytowanych wyżej zespołach z grotami typu 12B (41) (groby 1 i 6) oraz grotami typu 1 (2) (grób 13) (P. Strzyż 2006, 88, 89; A. Koperski, M. Parczewski 1978, 159, ryc. 7b, c; A. Koperski 1996, 445, ryc. 4:1; 2003, 367, ryc. 4).

Ze Skandynawii okresu wikińskiego wywodzą się grotty z trzpieniem typu 8 (D1) oraz typów 30 i 31 (D2), które tam zaliczane są do typu D według Wegraeusa. Szczególne nagromadzenie tego rodzaju zabytków odnotowano w Upplandii w środkowej Szwecji, gdzie znaleziono je m.in. w zespołach z monetami z X w. na cmentarzysku w Birce, komm. Ekerö (groby 581 i 644) (E. Wegraeus 1973, 197, 200–206, ryc. 4:1–3; H. Arberman 1943, 913, 920, tabl. 12). Występują one również

123 Medvedev (1966, 65, 66) zarejestrował 566 egzemplarzy tego typu.

na stanowiskach północnoniemieckich, m.in. w warstwach z X–XI w. Starigardu/Oldenburga oraz w Arkonie na Rugii, Kr. Vorpommern-Rügen (T. Kempke 1988, 303, tabl. 1). W Europie Wschodniej groty tych typów są dość częste, a najczęściej zarejestrowano na stanowiskach o wyraźnych wpływach skandynawskich, m.in. na cmentarzysku kurhanowym w Gnëzdovie oraz w warstwach kulturowych Nowogrodu Wielkiego (A. F. Medvedev 1966, 78–80).

Niewiele analogii, na dodatek szeroko datowanych, posiada grot z trzpieniem typu 15 (81) znaleziony na stokach Góry Zamkowej. Najbardziej zbliżone egzemplarze pochodzą ze stanowisk z X w. z terenów Rusi oraz Małopolski (A. F. Medvedev 1966, 80; P. Strzyż 2006, 91).

Groty z trzpieniem typu 29 (82) znane są ze stanowisk z końca IX – początku XI w. z obszarów Rusi, gdzie znaleziono je m.in. na cmentarzysku kurhanowym w Gnëzdovie oraz w Nowogrodzie Wielkim (A. F. Medvedev 1966, 81). Podobnie datowany jest grot znaleziony na grodzisku Horodyszcz w Trepczy, st. 2 (J. Ginalski, P. N. Kotowicz 2004, 214, tabl. VIII:1; P. Strzyż 2006, 91). Wydaje się, że podobnie jak w przypadku grotów typów 8 (D1), 30 i 31 (D2), groty typu 29 (82) mają genezę skandynawską. Wywodzą się one z grotów typu A według Wegraeusa rozpowszechnionych w okresie wikingów na terenie całej Skandynawii, Finlandii, w północnych Niemczech oraz na Pomorzu w Polsce (E. Wegraeus 1973, 195, 197, 200–203, ryc. 2; E. Kivikoski 1951, 18, tabl. 105:814; T. Kempke 1988, 293, 296, 300, 302, 303, ryc. 1, 2).

Genezę wschodnioeuropejską mają z kolei groty z trzpieniem typu 11 (83), o czym może świadczyć ich liczna frekwencja na datowanych na X–XI w. stanowiskach ruskich oraz na terytoriach zajmowanych przez Bułgarów Nadwołżańskich i Finów Wschodnich oraz w południowej Syberii (A. F. Medvedev 1966, 81; I. L. Kyzlasov 1983, tabl. XX:31–39).

Formą wywodzącą się z grotów kościanych z południowej Syberii są groty z trzpieniem typu 33C (90). Występują one m.in. na cmentarzyskach kurhanowych w Gnëzdovie i Kamieńcu Podolskim, raj. Кам'янець Подільський (Кам'янець-Подільський, рай. Кам'янець-Подільський) a także licznie na ruskich grodziskach i stanowiskach o charakterze wczesnomiejskim (A. F. Medvedev 1966, 83; P. Strzyż 2006, 91).

Zbliżone kształtem do typu 33C (90) są groty z trzpieniem typu 33A (77, 95), bardzo licznie

reprezentowane na stanowiskach z obszaru wczesnośredniowiecznej Rusi. Zarejestrowano je tam zarówno w zespołach grobowych, jak i na grodziskach oraz na stanowiskach wczesnomiejskich (A. F. Medvedev 1966, 79, 84, 85).

Od skandynawskich grotów typu D1 według Wegraeusa może wywodzić się forma grotów z trzpieniem typu 28 (97), bardzo popularna na terenach ruskich. Okazy z Szurpił należy łączyć z 1. wariantem typu 97 według Medvedeva, datowanym materiałami z cmentarzysk i grodzisk na IX–X w. (E. Wegraeus 1973, ryc. 4:1; A. F. Medvedev 1966, 85).

Ostatni wreszcie typ grotów strzał z Szurpił, typ 26 (98, 100) ma analogie w postaci kilku grotów znalezionych m.in. w warstwach z X–XI w. w Nowogrodzie Wielkim i Smoleńsku, raj. Смоленск (Смоленск, рай. Смоленск) (A. F. Medvedev 1966, 85, 86). Genezy tej formy należy prawdopodobnie szukać na obszarze południowej Syberii, skąd pochodzi liczna grupa tego rodzaju grotów (I. L. Kyzlasov 1983, tabl. XIX:33–40, XXXIV:11).

Cztery znalezione w Szurpiłach groty włóczni należą do typu I według Nadolskiego. Mają one bardzo wąskie liście w kształcie ostrosłupa o czworograniastym lub romboidalnym przekroju. Tuleje są zwykle masywne, szerokie u wylotu i okrągłe w przekroju. Jest to broń służąca do przebijania mocnych elementów uzbrojenia ochronnego (pancerzy, tarcz). A. N. Kirpičnikov (1966, 15–17), który groty te sklasyfikował jako typ V, uważa, że od początku swojego funkcjonowania były one związane z uzbrojeniem kawalerii. Interesujące, że aż trzy groty z tego zbioru reprezentują wariant z charakterystycznym pierścieniem w miejscu przejścia liścia i tulei – typ Ib według Gerarda Wilke (2018, 52). Taka broń jest bowiem niezwykle rzadka. Z terenu Polski znane są tylko dwa groty tego wariantu, znalezione na dnie Jeziora Lednickiego, w relikwach mostu zachodniego, stan. 3a w Ostrowie Lednickim, gm. Łubowo (G. Wilke 2018, 52; P. Sankiewicz 2018, Nr Kat. 2, 5). Na obszarze Rusi, pomimo wysokiej frekwencji grotów typu I, wariant z pierścieniem stanowi znikomy procent ich ogólnej liczby. Należy tu przede wszystkim wymienić grot z kurhanu 677 z cmentarzyska w Kabanskoe, raj. Pereslavl'-Zalesskij (Кабанское, рай. Переславль-Залесский) oraz grot z grodziska w Lukomlu, r. Čašniki (Лукомль, р. Чашнікі) (A. N. Kirpičnikov 1966, 15–17, 86, tabl. IX:12; G. V. Štyhaŭ 2000, ryc. 45:14). Znacznie więcej odnotowano znalezisk

tego rodzaju grotów bez pierścienia – typu Ia według G. Wilke (2018, 51). Jak już wyżej wspomniano, licznie występują one na ziemiach dawnej Rusi. Kilka egzemplarzy znaleziono także na terenie Polski (G. Wilke 2018, 51, 52). Groty typu I mają swoje pierwowzory w podobnych formach koczowniczych z VIII–IX w. (A. N. Kirpičnikov 1966, 15–17; G. Wilke 2018, 51, 52). Wariant z pierścieniem znaleziono w Esztergom, kom. Komárom-Esztergom na Węgrzech w pochówku konnego wojownika madziarskiego z X w. (L. Révész 2001, 249). Do tego okresu można odnosić także grot bez pierścienia z grobu 735 z cmentarzyska w Birce w środkowej Szwecji, w którym obok jeźdźca pochowano również konia (H. Arbman 1943, 256–259, ryc. 208, 209).

Jedyny grot oszczepu znaleziony w Szurpiłach odpowiada typowi III według Kirpičnikova i ma szereg analogii z terenów Rusi. Zwraca uwagę szczególnie koncentracja tego rodzaju broni w rejonach znajdujących się pod silnym wpływem skandynawskim. Groty o zbliżonych proporcjach do okazu szurpilskiego znalezione zostały m.in. na cmentarzyskach z okresu wikingów w Sarskoe gorodiše, raj. Rostov (Сарское городище, рай. Ростов) (kurhan 12), Gnëzdovie (kurhan 5), Sjałgicy, raj. Volosovo (Сяглицы, рай. Волосово) (kurhan 9) i w miejscowości Vyra, raj. Gatčina (Выра, рай. Гатчина) (kurhan 9) (A. N. Kirpičnikov 1966, 23, 100, 101, ryc. 5).

Dwa z trzech odkrytych w obrębie kompleksu osadniczego w Szurpiłach elementów mieczy w postaci fragmentu podstawy głowicy oraz fragmentu okładziny jelca dadzą się jedynie ogólnie określić jako części mieczy przedromańskich, charakterystycznych dla całego, szeroko pojętego basenu Morza Bałtyckiego w okresie wikingów (P. Świątkiewicz 2002, 15–24; P. Strzyż 2006, 15–27). Podobnie niewiele da się powiedzieć o trzecim elemencie, tj. soczewkowatej żelaznej głowicy miecza. Należała ona do któregoś z typów mieczy romańskich, a jej datowanie zamyka się w szerokim przedziale czasowym od końca X do połowy XII w. (P. Świątkiewicz 2002, 25; P. Strzyż 2006, 27). Nieco więcej można powiedzieć o trzewikach pochew mieczy typu IIIb1 według Kazakevičiusa. Poza terenami bałtyjskimi znane są one z terenów zajmowanych przez wczesnośredniowiecznych Liwów oraz z Rusi i Polski (P. Paulsen 1953, 67–84; V. Kazakevičius 1998, 300; A. Janowski 2012, 12–14). Trzewiki srebrne z analogicznymi do jednego z zabytków szurpilskich główkami znale-

zono w Kijowie na Ukrainie i w Trzcinicy, gm. Jasło w Polsce. W pierwszym przypadku trzewik wchodził w skład wyposażenia grobu szkieletowego nr 16 na terenie Cerkwii Dziesięcinnej na Górze Zamkowej w Kijowie (G. F. Korzuhina 1950). Na podstawie datowań radiowęglowych chronologię tego zespołu określono na lata 1010–1028 (F. Androśuk *et alii* 1996, 46). Z kolei w Trzcinicy trzewik był elementem skarbu znalezionej na grodzisku. Zabytek ten odkryto razem z 550 srebrnymi i dwoma złotymi przedmiotami o łącznej wadze 1364 g. Monety wchodzące w skład tego depozytu pozwalają datować go na I. połowę XI w. (J. Garncarski 1996).

Dwa żelazne okucia romboidalne ze st. 3a oraz wykonane ze stopu miedzi, połączane okucie ze st. 8a są częściami (ozdobami bocznych blach) hełmów stożkowatych tzw. typu „wielkopolskiego” według Nadolskiego lub typu II według Kirpičnikova. Można je podzielić na dwa typy. Pierwsze, reprezentowane przez okucie ze st. 8a, ma kształt rozetki i jest odlane w całości ze stopu miedzi razem z trzpieniem mocującym i połączane. Do drugiego typu należą zabytki z obiektu nr 1 i 13 na st. 3a. Są to okucia romboidalne, dwuczęściowe, składające się z żelaznej blaszki i nitu mocującego wykonanego ze stopu miedzi. Na ich powierzchni znajduje się wykonany z folii srebrnej motyw stylizowanego kwiatu (obiekt nr 1) i krzyża (obiekt nr 13) (M. Engel, C. Sobczak 2019a, 74). Pierwszy typ okuć, poza egzemplarzem szurpilskim, nie występuje w szeroko rozumianym basenie Bałtyku. Wszystkie egzemplarze zostały odkryte na terenach zajmowanych we wczesnym średniowieczu przez koczowników¹²⁴. Są to przede wszystkim okucia znalezione luźno, bez hełmów. Jedno okucie pochodzi z badań wykopaliskowych prowadzonych w twierdzy Sarkel-Belaja Veża, raj. Cimljansk (Саркел-Белая Вежа, рай. Цимлянск), (M. I. Artamonov 1958, 43, ryc. 30; A. N. Kirpičnikov 2009, 26, ryc. 36a; S. Ū. Kainov 2016, 130, ryc. 1:1, 2), kolejny egzemplarz odkryto podczas badań z użyciem wykrywaczy metali w centrum miasta Pliska, obl. Šumen (Плиска, обл. Шумен) w Bułgarii (S. Ū. Kainov 2018,

124 Sergei Kainov (2018, 50) w swoim ostatnim artykule poświęconym okuciom w kształcie rozetki podaje informacje o 25 zabytkach z terenu Rosji i Ukrainy (w tym pięciu znalezionych razem z hełmami). Niestety, poza liczbą, nie publikuje żadnych danych na temat większości z nich.

47, ryc. 1), trzy zabytki należą do prywatnego kolekcjonera i znalezione zostały na terenie Kraju Krasnodarskiego (A. N. Kirpičnikov 2009, 26, ryc. 36; S. Ū. Kainov 2016, 132, ryc. 1:4), trzy inne zarejestrowano podczas monitorowania internetowych forów poszukiwaczy skarbów z Ukrainy (S. Ū. Kainov 2016, 132, ryc. 1:3). W ostatnim czasie opublikowano kilka egzemplarzy okuć odkrytych razem z hełmami. Wymienić tu należy fragmenty hełmu z jednym zachowanym okuciem z Kraju Krasnodarskiego (S. Ū. Kainov 2016, 132, ryc. 2:1), fragmenty hełmu z dwoma okuciami pochodzące z obwodu mikołajowskiego na Ukrainie (S. Ū. Kainov 2018, 48, 49, ryc. 3), a także hełm niewiadomego pochodzenia z dwoma zachowanymi okuciami wystawiony na aukcji w Londynie (S. Ū. Kainov 2016, 132, ryc. 2:2). Romboidalne okucia żelazne z Szurpił mają bliższe terytorialnie analogie niż okucie rozetkowe. Mowa tu o elementach hełmów z Gorzuchów, gm. Szczytniki i Olszówki, gm. Przykona. Egzemplarz z Gorzuchów posiada okucia niemal identyczne z zabytkiem z obiektu 1. Na żelaznej blaszce znajduje się bowiem inkrustowany srebrem motyw czterolistnego kwiatu (Z. Bocheński 1930, 3–6, ryc. 2). Na innym wielkopolskim egzemplarzu hełmu stożkowego, wyoranego na polu wsi Olszówka, zachowało się jedno okucie romboidalne ze śladami ornamentu w kształcie czterolistnego kwiatu pokrytego nacięciami i platerowanego srebrem¹²⁵ (Z. Bocheński 1930, 7, tabl. III; A. Nadolski 1954, 71, tabl. XXXIV). Z terenów już bardziej odległych zabytkom szurpiłskim pochodzi hełm typu II z odkrytego przypadkowo grobu w miejscowości Mokre, pow. dubnieński¹²⁶ (obecnie Mokre, obl. Volinska, Ukraina). Na jednym z bocznych segmentów zachowały się fragmenty żelaznego okucia romboidalnego i podkładki o takim kształcie, wykonanej ze stopu miedzi i zdobionej na krawędziach rzędem wytłaczanych guzków. Zachował się także nit

mocujący wykonany ze stopu miedzi o kapeluszuowanym łebku (Z. Bocheński 1930, 8, 9, tabl. IV; A. Nadolski 1954, 71). Okucie zdobione było folią srebrną w postaci czterolistnego kwiatu¹²⁷ (M. Engel, C. Sobczak 2019a, 76, ryc. 6:4).

Ostrogi technotypu III:2, odmiany E (pododmiany Eb) według Żaka i Maćkowiak-Kotkowskiej poza obszarem zachodniobałtyjskim wystąpiły m.in. na grodzisku w Klimach, gm. Olszanka, na cmentarzysku w Birce w środkowej Szwecji oraz na grodzisku w Čaplinie, obl. Homel na Białorusi (I. Górka *et alli* 1976, 69, 70, ryc. 103b; H. Arbman 1943, 260, ryc. 210:21, tabl. 38:1; Ū. V. Kuharenko 1959, 163, ryc. 2). J. Żak i L. Maćkowiak-Kotkowska (1988, 94) ostrogi tego typu wydatowali na okres od VIII/IX do IX/X w., przy czym pododmiana Eb przypada według nich głównie na 2. połowę IX w. Wydaje się jednak, że egzemplarze znalezione w zespołach grobowych w Mohovoe (Wiskiauten) (grób męski z kurhanu bez nr) i w Birce (komorowy grób szkieletowy nr 736) przesuwają tę chronologię do X w. (B. von zur Mühlen 1975, 132; H. Arbman 1943, 259–261).

Do ozdób i części stroju, które można łączyć z fazą G na terenie omawianego kompleksu osadniczego można zaliczyć jedynie fragment brązowej, posrebrzanej zapinki szczeblowej oraz brązową sprzączkę lirowatą. Pierwszy zabytek znaleziony został podczas badań planigraficznych w południowej części osady na st. 4 w Szurpiłach (Tabl. XVII:5), natomiast drugi przedmiot wchodził w skład wyposażenia grobu 1 na północnym stoku Góry Zamkowej (Tabl. XXXVII:3).

Kuszowate zapinki szczeblowe mają w okresie wczesnego średniowiecza wybitnie bałtyjski charakter i zasadniczo poza tym obszarem nie występują¹²⁸. Zabytek z Szurpił reprezentuje IV grupę tych zapinek (LAA 1978, 46, 47). Na terenie historycznej Jąćwieży znany jest jeden tego rodzaju zabytek, znaleziony na grodzisku w Rudaminie, który badacz tego stanowiska datuje za Reginą Volkaitė-Kulikaušienė

125 Jednak w odróżnieniu od okuć z Szurpił i Gorzuchów płatki kwiatu mają puste pola w środku.

126 Odkrycie pochodzi z 1925 r. W grobie szkieletowym oprócz hełmu znaleziono grot włóczni, nożyce żelazne oraz grociki strzał (Z. Bocheński 1930, 8, 9). Zabytki oraz dokumentacja archiwalna dotycząca tego przypadkowego odkrycia i hełmu znajdują się obecnie w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie i są przedmiotem przygotowywanego opracowania autorstwa M. Engela.

127 W zbiorach PMA w Warszawie zachował się fragment nakłuwanej folii srebrnej w kształcie płatka czterolistnego kwiatu.

128 Wyjątkiem jest zapinka znaleziona w grobie 2 na cmentarzysku ciałopalnym w Prützke, Kr. Potsdam na terytorium plemion serbsko-łużyckich, ale jest to wariant wcześniejszy, datowany na okres wędrówek ludów (J. Herrmann 1958, 107–110, tabl. 15; J. Kostrzewski 1960, 22, 53, ryc. 40:2).

na X–XI w.¹²⁹ (R. Volkaitė-Kulikauskienė 1970, 160; P. Kulikauskas 1982, 64, ryc. 72:1). Największą koncentrację wczesnośredniowiecznych zapinek szczeblowych odnotowano na terenie Kuronii (III i IV grupa zapinek szczeblowych), ale występują one także na Żmudzi, w Zemgalii i Selonii (LAA 1978, 46, 47; A. Bliujienė 1999, 93–99; LA 1974, 216; I. Vaškevičiūtė 2004a, 68; E. Griciuvienė, Z. Buža 2007, 125). Bezpośrednimi analogiami do zapinki z Szurpił, zdobionej na szczebelkach motywem koncentrycznych kół, są zabytki z cmentarzyska w Paltynai, raj. Radviliškis na Litwie oraz z cmentarzyska w Bauskas Dreņģeri-Čunkāni, nov. Bauska, które można datować na IX–X w. (Senovės 1958, 333, ryc. 412; J. Ciglis 2007, 458, ryc. 722).

Występowanie sprzączek lirowatych ma zdecydowanie szerszy zasięg terytorialny. Zabytek z Szurpił należy do typu III według Hołowińskiej (1963, 388, 389) i z terenów jaćwieskich posiada tylko jedną analogię w postaci sprzączki z grodziska w Rudaminie (P. Kulikauskas 1982, 64, ryc. 73:2). Na innych ziemiach bałtyjskich zarejestrowano znacznie więcej tego typu elementów pasa. Sprzączki lirowate znane są z obszaru Sambii, m.in. z cmentarzyska Irzekapilis 1 w miejscowości Klincovka, gdzie zabytek taki znaleziony został w datowanym na XI w. pochówku 1 (V. I. Kulakov 1990, 73, tabl. XXXIII). Ze znalezisk litewskich wymienić należy dwie sprzączki lirowate z grobu 12 odkrytego na szkieletowym cmentarzysku z X–XI w. w Gintališkė, raj. Plungė oraz dwie sprzączki z grobu 16 na cmentarzysku w Tulpiakėmis, raj. Ukmergė (L. Vaitkunskienė 1979, 70, 71, ryc. 14:1, 2; A. Varnas 1995, 250, ryc. 7:6, 7). Na cmentarzysku kurońskim w Aukštkiemiai, raj. Klaipėda (Oberhof, Kr. Memel) sprzączka lirowata należała do zespołu grobu 419 zaliczonego do fazy G (C. Reich 2008, 31, ryc. 4). Typ III sprzączek lirowatych wchodził w skład garniturów pasa wczesnośredniowiecznej Zemgalii. Zabytek taki znaleziono m.in. na wspomnianym już wyżej cmentarzysku w Bauskas Dreņģeri-Čunkāni (LA 1974, tabl. 59:25). Z ziem polskich pochodzi niewiele egzemplarzy typu III.

129 Z terenu Jaćwieży znana jest jeszcze jedna cała zapinka i kilka fragmentów innych z cmentarzyska w Krukówku, gm. Raczki, ale reprezentują one grupę V zapinek kuszowatych ze szczeblami, datowaną na początek fazy H (M. Engel, J. Siemaszko 2019, 305–306, ryc. 4).

Za bezpośrednią analogię do sprzączki z Szurpił należy uznać znalezisko z grobu 166 z cmentarzyska szkieletowego w Brześciu Kujawskim, gm. *loco* (Z. Hołowińska 1963, 388, ryc. 1c; E. Z. Kaszewscy 1971, 385, tabl. VIII:15). Najwięcej sprzączek lirowatych typu III zarejestrowano na obszarze Rusi, gdzie często występują w dobrze datowanych zespołach. Należy tu przede wszystkim wymienić zabytki z kurhanu 17 na cmentarzysku w Begunicy, raj. Volosovo (Бегуницы, рай. Волосово), z kurhanu 2 na cmentarzysku w Pogost, raj. Gatčina (Погост, рай. Гатчина) oraz z kurhanu 1 na cmentarzysku w miejscowości Hotovskij Bor, raj. Volhov (Хотовский Бор, рай. Волхов). Chronologię zespołów, w których znaleziono te sprzączki wyznaczają znaleziska monet z X i XI w. (T. V. Ravdina 1988, 23, 94, 123, tabl. 1:13, 7:7, 12:11).

Ostatnią kategorią zabytków reprezentującą fazę G na terenie szurpiłskiego kompleksu osadniczego są narzędzia. Spośród licznych tego rodzaju przedmiotów udało się wyodrębnić grupę, której chronologię można zamknąć w przedziale IX–XI w. Do tych zabytków należy zaliczyć trzy krzesiwa dwukabłąkowe, jedno znalezione w grobie 1 na stoku Góry Zamkowej (Tabl. XXXVII:2), drugie na domniemanym cmentarzysku na Górze Cmentarnej – st. 6 w Szurpiłach (Tabl. XL:3), a trzecie na powierzchni osady na st. 1 w Kazimierówce (Tabl. XXXIV:6), ponadto fragment półkoska z grobu 1 (Tabl. XXXVII:1) oraz dwa klucze żelazne od kłódek cylindrycznych, znaleziska luźne z centralnej części osady na st. 4 w Szurpiłach (Tabl. XXIX:5).

Krzesiwa dwukabłąkowe to narzędzia dość często spotykane na wczesnośredniowiecznych stanowiskach bałtyjskich. Na terenie Jaćwieży takie krzesiwo znalezione zostało m.in. na grodzisku w Kaukai (P. Kulikauskas 1982, ryc. 117:6). Kilka egzemplarzy odkryto także na cmentarzysku w Krukówku.¹³⁰ Liczne zabytki tego rodzaju pochodzą z cmentarzysk kurońskich, m.in. w Aukštkiemiai oraz w Laiviai, raj. Kretinga (C. Reich 2008, 23, ryc. 3; E. Gintautaitė-Butėnienė, E. Butėnas 2002, 57, 58, ryc. 52:2–5). Obecność krzesiw dwukabłąkowych odnotowano również na stanowiskach osadniczych Łotwy (LA 1974, tabl. 71:26–28, 31, 32).

130 Zabytki niepublikowane w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

Jednak najwięcej tego typu zabytków znajduje się na zachodnio- i wschodniosłowiańskich terytoriach plemiennych. Krzesiwa wchodzą w skład inwentarzy grobowych mazowieckich cmentarzysk z grobami w obstawach kamiennych, znaleziono je m.in. na stanowisku w Nieporęcie, gm. *loco*, Łączynie Starym, Tańsku Przedborach i w Lutomierniku (L. Rauhut 1952, 333, tabl. XXXII:6; L. Rauhut, L. Długopolska 1972, 387, tabl. VII:e, IX:a; 1973, 433, tabl. IV:c; A. Nadolski *et alii* 1959, 93, tabl. LXXII:a–e). Na cmentarzyskach w Łączynie Starym i Tańsku Przedborach zabytki te występowały w zespołach z grotami strzał typu 2 (L. Rauhut, L. Długopolska 1972, 341; 1973, 399). Dwukabłkowe krzesiwa często spotykane są na Rusi, gdzie oprócz stanowisk wczesnomiejskich, osad i grodzisk odkrywano je na cmentarzyskach. Należy tu przede wszystkim wymienić datowane monetami na X–XI w. zespoły z cmentarzyska Bielaja Veža (grób 46) oraz z cmentarzyska kurhanowego w Porzeczcu (kurhan a) (T. V. Ravdina 1988, 24, tabl. 1:16; H. Cehak-Hońbrowiczowa 1939, 180, 194, tabl. II:11). Kilkadziesiąt tego rodzaju przedmiotów znaleziono w warstwach z X–XI w. z Nowogrodu Wielkiego (B. A. Kolčín 1959, 99, 100, ryc. 84:1–3).

Żelazne półkoski to narzędzia używane przez wczesnośredniowieczne plemiona bałtyjskie. Na obszarze Jaćwieży jedyną znaną analogią do znaleziska z Szurpił jest zabytek z grodziska w Kaukai (P. Kulikauskas 1982, ryc. 121:1). Znacznie więcej tych narzędzi zarejestrowano na terenie Kuronii, gdzie często wchodziły w skład wyposażenia grobowego tamtejszych cmentarzysk (LAA 1978, 117–119; E. Gintautaitė-Butėnienė, E. Butėnas 2002, 20, 21, ryc. 8:1–5).

Na terenach słowiańskich półkoski zbliżone kształtem do okazu szurpiłskiego najliczniej występują na Rusi. Znaleziono je m.in. w warstwach z X i XI w. Nowogrodu Wielkiego oraz Wołkowyska (B. A. Kolčín 1959, 71–74, ryc. 58:5, 7, 59:4, 5; Ā. G. Zvāruga 1975, ryc. 30:1, 2).

Klucze łopatkowe do kłódek cylindrycznych datowanych na fazę G należą do dość rzadkich znalezisk na ziemiach bałtyjskich. Na terenie Jaćwieży klucze z Szurpił nie mają swoich odpowiedników, ale z grodziska w Kaukai pochodzi fragment kłódki cylindrycznej (P. Kulikauskas 1982, ryc. 125). Za najbliższe analogie do powyższych zabytków należy uważać klucz z cmentarzyska w Volnoe, obl. Kaliningradzkaia (Schulstein, Kr. Königsberg), klucz i fragment kłódki z Sławjanskoe, obl. Kaliningradzkaia (Löbertshof, Kr. Labiau) oraz klucz z grobu 64

z cmentarzyska Irzekapilis 1 w Klincovce (W. Gartere 1929, 338, ryc. 272; V. I. Kulakov 1990, 77, 78, tabl. LXIII). Zabytki tego rodzaju znane są również z terenów wczesnośredniowiecznej Kuronii. Jednym z przykładów może być kłódka i klucz odkryte w grobie 361 na cmentarzysku w Laiviai (E. Gintautaitė-Butėnienė, E. Butėnas 2002, 58, ryc. 53:1). Klucze do kłódek cylindrycznych zarejestrowano również na terenie Łotwy. Klucz i kłódkę znaleziono na grodzisku w Koknese, natomiast sam klucz pochodzi z grodziska w Mežotne (LA 1974, tabl. 71, 15, 25; J. Ciglis 2007, 450, ryc. 693).

Nieliczne znaleziska kluczy łopatkowych pochodzą z dawnych terytoriów Finów Zachodnich. Zabytki te odkryto m.in. w Akaa-Mainiemi, maak. Pirkanmaan w Finlandii oraz na cmentarzyskach na estońskiej wyspie Saaremaa (E. Kivikoski 1951, 25, tabl. 111:895; M. Mägi 2002, 93, 94, tabl. 25:5, 29:12).

Najwięcej tego typu zabytków zarejestrowano na terenie Rusi, m.in. w warstwach z X–XI w. z Nowogrodu Wielkiego oraz Wołkowyska (B. A. Kolčín 1959, 78, 80, ryc. 66:1–4; Ā. G. Zvāruga 1975, 34, ryc. 10:3–9).

Za centrum kompleksu, a zarazem główną część systemu osadniczego w Szurpiłach w fazie G należy uznać zespół osad na terenie przysiółka Targowisko. Największą osadą w tym okresie było st. 4 w Szurpiłach. Strefa siedliskowa wypełniała praktycznie całą powierzchnię stanowiska, choć najmniej, jak się wydaje, zagospodarowana była jego część północna. Ze względu na obserwowane dość równomierne rozłożenie materiałów z tej fazy w części centralnej, zachodniej, wschodniej i południowej osady, można tu lokować główny zespół budynków mieszkalnych i gospodarczych. Niestety, zniszczenia spowodowane w następnych fazach uniemożliwiają rekonstrukcję struktury tego miejsca oraz architektury zabudowy. Przypuszczalnie była to rozległa osada, składająca się z budynków naziemnych, zarówno mieszkalnych, jak i gospodarczych. Raczej mamy tu do czynienia z wsią o zwartej zabudowie, na tym etapie rozwoju jeszcze bez wydzielonej części gospodarczej. Niewyjaśniona pozostaje funkcja części północnej osady, gdzie śladów z fazy G jest bardzo niewiele. Niewykluczone, że w tej strefie znajdowały się tereny wypasu zwierząt hodowlanych oraz łąki kośne należące do mieszkańców osady.

Jeszcze mniej danych posiadamy na temat pozostałych osad opisywanego zespołu. Na obecnym etapie badań można powiedzieć jedynie, że funkcjonujące w fazie G st. 8, 12, 13 i 29 w Szurpiłach to prawdopodobnie osady jednodworcze, związane ze sobą jakąś siecią dróg oraz wspólnymi terenami eksploatacji gospodarczej. Wspólny dla st. 8, st. 12 i st. 13 był również zbiornik wodny w postaci niewielkiego stawu Mosiężysko. W przypadku stanowiska 29 znaleziska żużli żelaznych oraz lokalizacja osady bezpośrednio nad zbiornikiem wodnym w postaci wyschniętego, obecnie bezimiennego jeziora mogą świadczyć o istnieniu tu warsztatów lub warsztatu kowalskiego. Należy jednak podkreślić, że ich datowanie na fazę G nie jest pewne, ponieważ materiał ceramiczny pozyskany z powierzchni osady reprezentuje także młodsze fazy chronologiczne.

Trudno jest na obecnym etapie badań znaleźć wyraźne cechy wspólne pomiędzy osadami opisywanego zespołu. Rozrzut na powierzchni materiału zabytkowego, po uwzględnieniu jego naturalnych i mechanicznych przemieszczeń, skłania do wniosku, że strefy siedliskowe tych stanowisk rozmieszczone były na łagodnych stokach niewielkich wzgórz, położonych w mniej więcej równych odległościach od siebie. W zasadzie każda z tych osad położona była na naturalnie obronnym terenie, a cały zespół dodatkowo chroniony był stromymi stokami wzgórz od strony jezior Kluczy-sko, Szurpiły i jego odnogi Jeziora Czarne oraz od strony zachodniej – pasmem Gór Jesionowskich.

Poza opisanym wyżej zespołem, w skład szurpiłskiego systemu osadniczego z fazy G wchodzi jeszcze dwie osady, położone na południowym brzegu jeziora Szurpiły – st. 27 w Szurpiłach oraz st. 1 w Kazimierówce. O tym pierwszym stanowisku, rozpoznanym jedynie metodami powierzchniowymi można powiedzieć tylko tyle, że prawdopodobnie była to osada jednodworcza, usytuowana w naturalnie obronnych warunkach, ze strefą siedliskową położoną na niewielkiej, płaskiej kulminacji wzgórza. Natomiast st. 1 w Kazimierówce można uznać na podstawie badań wykopaliskowych albo za osadę jednodworczą z rozbudowaną strefą gospodarczą, albo za dużą osadę wielodworczą zniszczoną przez intensywne w tym miejscu prace agrotechniczne. Przyjmując pierwszą hipotezę należy przypuszczać, że strefa siedliskowa znajdowała się na rozległym *plateau* w północnej części osady, natomiast część gospodarcza zajmowała południowy stok stanowiska. Druga możliwość zakłada istnienie w tym miej-

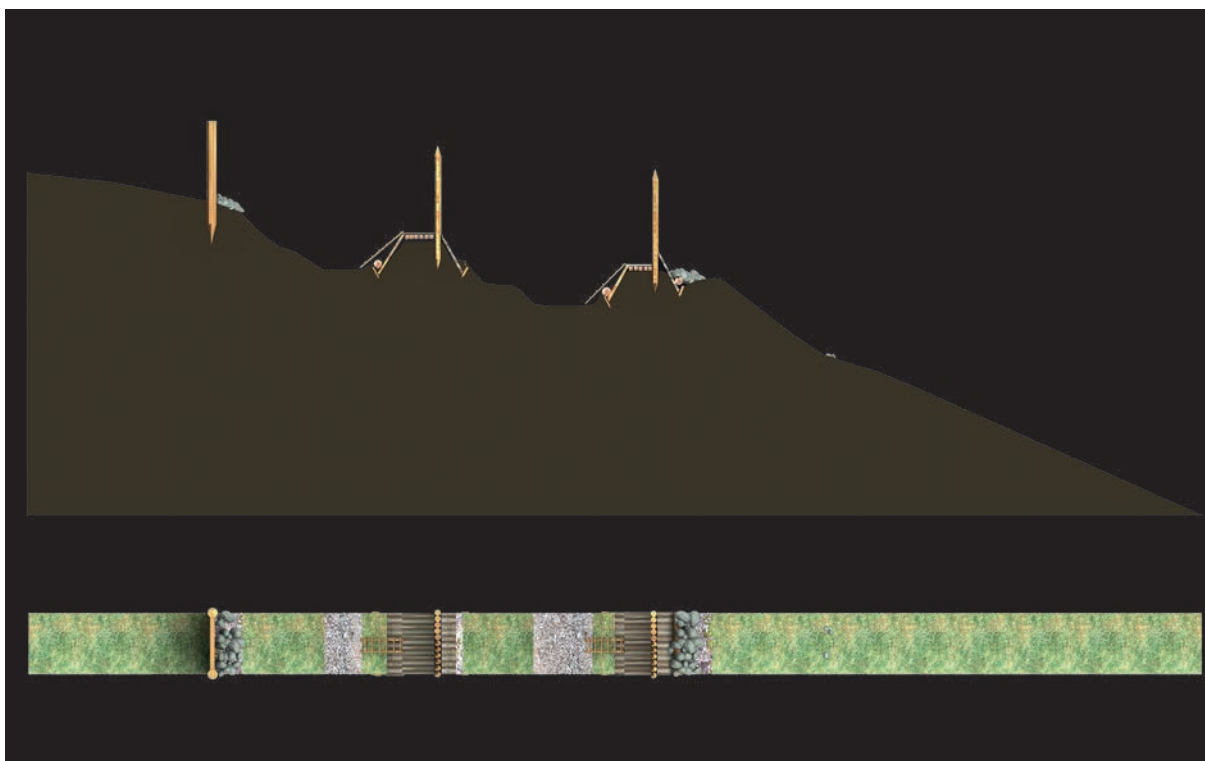
scu w fazie G dużej osady, składającej się z kilku lub kilkunastu gospodarstw, gdzie – podobnie jak w przypadku st. 4 na Targowisku – nie było wydzielonej części mieszkalnej i gospodarczej.

Duża odległość pomiędzy st. 27 w Szurpiłach a st. 1 w Kazimierówce oraz naturalne przeszkody terenowe w postaci pasm wzgórz oraz rynn południowej odnogi jeziora Szurpiły skłaniają do przypuszczenia, że osady te nie miały raczej wspólnej strefy eksploatacji gospodarczej. Osada w Kazimierówce była w tym względzie autonomiczna, natomiast st. 27 w Szurpiłach poprzez potencjalne przejście na półwysep Trzecie Pole (czyli st. 15 w Szurpiłach), mogło być częściowo związane z zespołem osad na terenie Targowiska.

Na początku fazy G wzniesiony zostaje gród na Górze Zamkowej (st. 3 w Szurpiłach), który staje się główną osią obrony szurpiłskiego systemu osadniczego. Warownia w tym okresie składa się z położonego w najwyższym punkcie owalnego, nieco wypiętrzonego majdanu, zabudowanego prawdopodobnie lekkimi konstrukcjami naziemnymi oraz z kilku linii umocnień. Majdan mógł być bezpośrednio chroniony pojedynczą palisadą, ale główną zaporę stanowiły dwa pierścienie wałów wraz z towarzyszącymi głębokimi, suchymi fosami wewnętrznymi. Dość prymitywne obwałowania miały formę wałów dzianych, tj. nasypów ziemnych umocnionych okładzinami z drewna wraz z licującą je potężną palisadą (Ryc. 61). Mniej więcej w połowie wzgórza grodowego znajdował się kolejny wał, stanowiący pierwszą linię obrony tej fortecy, prawdopodobnie o analogicznej konstrukcji do wałów otaczających majdan.

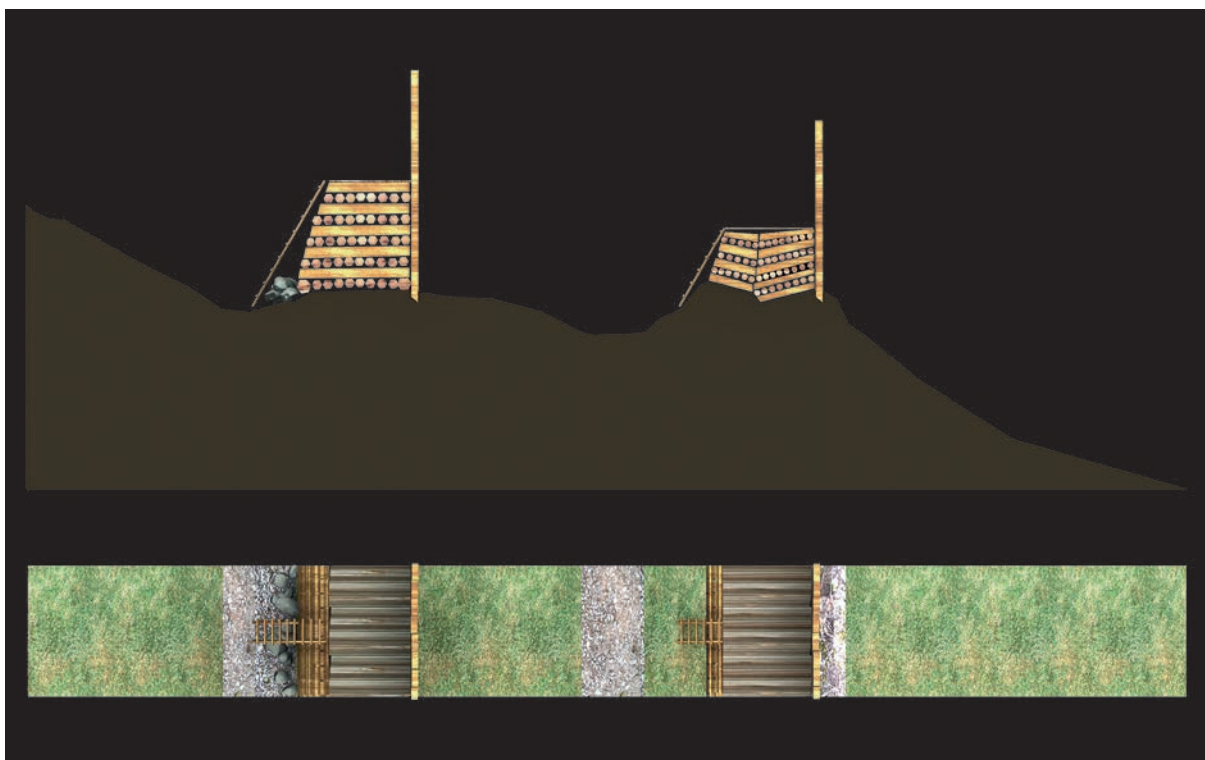
W X lub w połowie XI w. gród został przebudowany na skutek zniszczeń wywołanych wrogim najazdem. Struktura warowni nie ulega większym zmianom, jedynie wały dziane zostają zastąpione drewniano-ziemną przekładką, wzmocnioną od zewnętrznej strony płotem palisadowym. Zastosowanie tego rodzaju konstrukcji sprawia, że wysokość wszystkich wałów grodu ulega znacznemu zwiększeniu, co w sposób istotny poprawia jego obronność (Ryc. 62).

Ze względu na modernizację wałów w młodszych fazach funkcjonowania grodu nie można ustalić, gdzie w fazie G znajdowały się przejścia bramne. Na obecnym etapie badań można jedynie spekulować, że bramy mogły być zlokalizowane tam gdzie później, czyli w dolnym wale w części południowo-zachodniej od strony st. 4 na Targowisku i w części południowo-wschodniej

Ryc. 61. Szurpiły, st. 3. Rekonstrukcja I fazy obwałowań grodu na Górze Zamkowej. Graf. Tomasz Żebrowski

Fig. 61. Szurpiły, site 3. Reconstruction of the first phase of hillfort ramparts on Castle Hill. Graphics by Tomasz Żebrowski

Ryc. 62. Szurpiły, st. 3. Rekonstrukcja II fazy obwałowań grodu na Górze Zamkowej. Graf. Tomasz Żebrowski

Fig. 62. Szurpiły, site 3. Reconstruction of the second phase of hillfort ramparts on Castle Hill. Graphics by Tomasz Żebrowski

Ryc. 63. Szurpiły, st. 3a. Rekonstrukcja grobu 1 na stoku Góry Zamkowej. Graf. Tomasz Żebrowski

Fig. 63. Szurpiły, site 3a. Reconstruction of grave 1 on the slope of Castle Hill. Graphics by Tomasz Żebrowski

od strony przełęczy pomiędzy Górą Zamkową a masywem gór Kościelnej i Cmentarnej oraz w górnych wałach w części północno-wschodniej.

Z tego samego powodu nie można zrekonstruować ciągów komunikacyjnych pomiędzy poszczególnymi częściami grodu. Nie wiadomo także, czy już w tej fazie wykonano przekop pomiędzy jeziorami Kluczysko i Czarne, czy też istniało tu łagodne przejście pomiędzy największą osadą opisywanego systemu a grodem na Górze Zamkowej.

Brak danych archeologicznych nie pozwala stwierdzić, czy w fazie G funkcjonowały już jakieś kopce strażnicze, choć przesłanka w postaci znalezisk militarnych na Górze Kościelnej pozwala przypuszczać, że przynajmniej na tym wzgórzu mogła być zlokalizowana taka budowla.

Nie wiadomo także, czy w fazie G osady były w jakiś sposób fortyfikowane, np. za pomocą drewnianych płotów czy palisad, co mogło znacznie podnieść wydajność całego systemu obronnego.

Ważnym elementem omawianego systemu osadniczego są cmentarzyska. W fazie G funkcjonowały w kompleksie szurpilskim co najmniej dwa miejsca grzebalne, pierwsze na stokach masywu gór Kościelnej i Cmentarnej (st. 6 w Szurpiłach), drugie na północnym stoku Góry Zamkowej. Obydwa cmentarzyska zlokalizowane są na stromych stokach wysokich wzgórz oddzielonych od siebie stosunkowo niewielką przełęczą (Ryc. 63). Niestety, dotychczasowy stan badań oraz duży stopień zniszczenia st. 6 nie pozwalają na rekonstrukcję zasięgu tych cmentarzysk oraz na odtworzenie liczby i wyglądu pochówków. Można jedynie stwierdzić, że były to ciałopalne groby jamowe o jakichś konstrukcjach kamiennych, być może w formie płaskich kurhanów lub niewielkich bruków. Charakterystyczne jest położenie cmentarzysk na stromych stokach wzgórz, które pełnią w tym samym czasie funkcje militarne. O ile w przypadku Góry Kościelnej jej obronny charakter jest dyskusyjny, to w przypadku Góry Zamkowej nie można mieć

już żadnych wątpliwości. Zatem bardzo prawdopodobna wydaje się możliwość, że oprócz funkcji w systemie obronnym, wzgórze te pełniły dla społeczności kompleksu osadniczego rolę miejsc świętych. Być może bliskie położenie od siebie tych nekropoli związane było z istnieniem tu całego kompleksu sakralnego, którego reliktem mogłyby być nazwy Góra Cmentarna i Kościelna. Kompleks ten oddalony był od najbliższej osady na st. 4 na Targowisku zaledwie o kilkaset metrów, ale był całkowicie od niej odseparowany masywem Góry Zamkowej.

Podsumowując powyższe uwagi na temat szurpiłskiego systemu osadniczego w fazie G można powiedzieć, że główną jego część stanowił jeden duży zespół osad na terenie byłego przysiółka Targowisko. Poszczególne elementy tego zespołu w postaci jednej głównej, prawdopodobnie ufortyfikowanej wsi oraz kilku mniejszych jednodworczych osad powiązane były ze sobą siecią dróg i przejść oraz wspólnymi terenami eksploatacji gospodarczej. Nie można wykluczyć, że już w fazie G zespół ten ogrodzony był jakąś formą linii obronnej np. palisadą lub płotem drewnianym. Jednak główną oś obrony stanowił gród na Górze Zamkowej, który pełnił rolę refugium przynajmniej dla części ludności kompleksu osadniczego. Gród mógł być wspomagany siecią wież strażniczych, które pełniły przede wszystkim rolę obserwacyjno-sygnalizacyjną, choć w razie potrzeby mogły być punktami krótkotrwałego oporu. Jedną z tych wież usytuowaną na Górze Kościelnej mogła dodatkowo strzec wejścia na teren kompleksu od strony wschodniej. Te najbardziej warowne miejsca były zarazem strefą *sacrum*, ponieważ znajdowały się tam cmentarzyska, które funkcjonowały w tym samym czasie co gród na Górze Zamkowej. Poza głównym zespołem osad pozostawały dwie inne osady, z których jedna (osada w Kazimierówce) mogła być ufortyfikowaną wsią, a druga miała charakter jednodworczy (st. 27 w Szurpiłach). Na obecnym etapie badań wydaje się, że te peryferyjne osady były bezpośrednio lub pośrednio związane zarówno z zespołem na Targowisku, jak i systemem obronnym, ale charakter tych relacji pozostaje nieznanym. Na pewno wspólnym elementem było jezioro Szurpiły, które raczej nie stanowiło dla lokalnej społeczności istotnej przeszkody we wzajemnej komunikacji. Mogła się ona odbywać m.in. poprzez dwie mielizny/brody w południowo-zachodniej części jeziora lub drogą wodną. Ludność tych satelickich osad mogła się ponadto kontaktować

z głównym kompleksem za pomocą sieci wież strażniczych (komunikacja sygnałowa).

Wydarzeniem, które wyznacza koniec fazy G w szurpiłskim kompleksie osadniczym jest zniszczenie wałów grodziska na Górze Zamkowej podczas najazdu prawdopodobnie w połowie XI w. Opisane wyżej militaria, znajdujące licznie na stokach Góry Zamkowej, masywu gór Kościelnej i Cmentarnej oraz pojedynczo na innych stanowiskach wskazują, że był to atak, który swoim zasięgiem mógł objąć całość kompleksu. W wyniku tej akcji zbrojnej osadnictwo u schyłku fazy G uległo dość istotnym przeobrażeniom, które miały wpływ na system osadniczy następnej fazy.

4.3. Faza H

W okresie od 2. połowy XI do 1. ćwierci XIII w. w skład systemu osadniczego w Szurpiłach wchodzi: grodzisko na Górze Zamkowej (st. 3), osady na Targowisku (st. 4, st. 8, st. 12, st. 13, st. 29), osada w Czajewszczyźnie (st. 6), osada odkryta przez M. Kaczyńskiego na przełęczy pomiędzy Górą Zamkową a masywem gór Kościelnej i Cmentarnej (st. 3b w Szurpiłach) oraz cmentarzyska w Szurpiłach (st. 6) oraz cmentarzysko przy Mosiężysku (st. 8a).

Zespoły zwarte z fazy H zarejestrowane zostały na dwóch stanowiskach, na osadzie na st. 4 w Szurpiłach oraz na grodzisku na Górze Zamkowej. Na tym pierwszym stanowisku są to obiekty 22, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 38 i 52. Natomiast na grodzisku jako zespół zwarty uznano jedynie obiekt 103a. Głównym składnikiem wyposażenia wszystkich tych obiektów była ceramika.

Materiał zabytkowy z fazy H najliczniej reprezentowany jest w nawarstwieniach osady na st. 4 na Targowisku oraz grodziska na Górze Zamkowej. Na osadzie ceramika oraz zabytki wydzielone zalegały na całej powierzchni stanowiska, w warstwach I i II. Z kolei na grodzisku drobne fragmenty naczyń oraz przedmioty metalowe zarejestrowano na majdanie oraz w reliktach obwałowań.

Dodatkowo, na obu tych stanowiskach oraz na pozostałych osadach zaliczonych do systemu osadniczego fazy H materiał zabytkowy znaleziony został podczas badań powierzchniowych i planigraficznych.

Liczne zabytki wydzielone, które można łączyć z fazą H pochodzą z obiektów i powierzchni cmentarzyska na st. 8a w Szurpiłach. Natomiast na cmentarzysku na st. 6 w Szurpiłach z tego okresu pochodzi

niewielkie naczynko gliniane z przypadkowego odkrycia w latach 30. ubiegłego wieku.

Z powodu braku dat próbek węgla metodą ^{14}C jedynym sposobem ustalenia chronologii fazy H w szurpiłskim kompleksie osadniczym jest analiza materiału zabytkowego. Podobnie jak w przypadku fazy G, najliczniejszą grupę znalezisk stanowią fragmenty naczyń glinianych. Są to przede wszystkim ręcznie lepione, częściowo i w całości obtoczone naczynia o zróżnicowanych formach, zdobione pasmami ornamentacyjnymi w postaci m.in. żłobków dookolnych, linii falistych oraz różnego rodzaju stempelków. Dodatkowo charakteryzują się one bardzo dobrym wypałem oraz masą ceramiczną schudzoną domieszką piasku lub bardzo drobnego tłuczniwa kamiennego.

Najwięcej tego rodzaju ceramiki występuje w obiektach, warstwach kulturowych oraz na powierzchni osady na st. 4 w Szurpiłach. Choć na kilka tysięcy fragmentów znalezionych praktycznie we wszystkich częściach stanowiska ceramika z obiektów stanowi niewielki procent, to znaleziono ją aż w dziewięciu obiektach. Warto odnotować fakt, że obiekty te koncentrują się wyłącznie we wschodniej części osady. W obiekcie 22, obok niecharakterystycznych ułamków ceramiki oraz fragmentów naczyń z wcześniejszych okresów, znaleziono fragmenty dużego baniastego naczynia o lekko wyodrębnionej szyi oraz nieznacznie wychylonym wylewie o lekko profilowanej krawędzi (Tabl. XIX:4). Garnek obtoczony był silnieformująco, zwłaszcza w górnej części i zdobiony ornamentem żłobków dookolnych od krawędzi wylewu do największej wydętości brzuśca. Na podobne, tylko nieco mniejsze naczynie natrafiono również w wypełniku obiektu 24. Z kolei z obiektu 25 pochodzi średniej wielkości baniaste naczynie o wyraźnie wyodrębnionej, cylindrycznej szyi i znacznie wychylonym wylewie z profilowaną krawędzią (Tabl. XXI:1). Garnek jest w całości obtoczony, szczególnie silnieformująco przy krawędzi wylewu. Ornament tego naczynia składa się ze żłobków dookolnych pokrywających brzusiec oraz listwy plastycznej zdobionej ukośnymi nacięciami, umiejscowionej na wysokości największej wydętości brzuśca. Fragmenty podobnego naczynia odkryto w obiekcie 28, różni się ono takimi szczegółami jak nieco krótsza szyja, silniej profilowana krawędź wylewu z wrębem na pokrywkę oraz brak listwy plastycznej (Tabl. XX:10). W obiekcie 29, obok fragmentów analogicznego naczynia lub naczyń, znaleziono górne

części naczynia z cylindryczną szyją (Tabl. XXI:2–5). Ten silnieformująco obtoczony garnek ma dość długą, prostą szyję z krawędzią wylewu z wrębem na pokrywkę. Zdobiony jest na załomie brzuśca motywem żłobków dookolnych. Kilka częściowo zachowanych naczyń z cylindryczną szyją pochodzi z jamy obiektu 30 (Tabl. XXII:3, 4, 6, 7). Są to naczynia o długich lub krótkich prostych szyjach z krawędziami z wrębami na pokrywki. Naczynia zdobione są motywem żłobków dookolnych zarówno na całej powierzchni, jak i od załomu brzuśca. Jedno z naczyń ornamentowane jest na szyi stempelkami wykonanymi narzędziem o trójkątnym przekroju. Interesującym egzemplarzem z tego obiektu jest fragment wylewu naczynia baniastego o lejkowatej, mocno wychylonej szyi zdobionej wielokrotną linią falistą. W inwentarzu obiektu 30 występują również liczne drobne fragmenty naczyń baniastych z wyodrębnioną szyją i wychylonym wylewem oraz naczyń esowatych (Tabl. XXII:2, 5). Interesujący esowaty garnek został odkryty w wypełniku obiektu 31 (Tabl. XXII:8). Naczynie to ma silnie wychylony wylew o profilowanej krawędzi z wrębem na pokrywkę. Charakterystyczne, że zachowane wszystkie partie naczynia w ogóle nie są zdobione, jednak wynika to prawdopodobnie z faktu prawie całkowitego zniszczenia jego powierzchni zewnętrznej. W obiektach 38 i 52 dominują niewielkie fragmenty zarówno naczyń baniastych, jak i naczyń cylindrycznych, zdobionych przede wszystkim dookolnymi żłobkami (Tabl. XXIII:2–4, 6–9).

Najwięcej fragmentów ceramiki z fazy H zarejestrowano praktycznie na całej powierzchni osady na st. 4 w warstwie I i II. Trzeba jednak podkreślić, że najwięcej charakterystycznych, lepiej zachowanych partii naczyń pochodzi z centralnej i wschodniej części stanowiska. Spośród kilku tysięcy fragmentów ceramiki wyróżnić można naczynia z cylindryczną szyją, naczynia baniaste z wyodrębnioną szyją i wygiętą krawędzią wylewu, naczynia baniaste o lejkowatej, mocno wychylonej szyi oraz garnki esowate. Wszystkie te naczynia są bogato ornamentowane żłobkami dookolnymi, pojedynczą i wielokrotną linią falistą, różnego rodzaju stempelkami oraz listwami plastycznymi zdobionymi nacięciami, stempelkami oraz rzadziej dołkami palcowymi. Najbardziej urozmaicone pod względem motywów ornamentacyjnych są naczynia z cylindryczną szyją, na których spotyka się większość tych wątków, często nawet na jednym egzemplarzu. Zdobieniami pokryte są zwykle całe

powierzchnie garnków, poza wylewami (z wyjątkiem naczyń z cylindryczną szyjką). Listwy plastyczne spotyka się zarówno na załomie brzuśców w górnej i dolnej części naczyń, jak i na największej wydętości brzuśców. Bardzo często krawędzie wylewów posiadają wręby na pokrywkę, a niektóre z nich są silnie profilowane. Wszystkie dna, które można łączyć z omówionymi powyżej formami, są płaskie i niewyodrębnione (Tabl. XXIV:1–3, XXV:3–5, XXVI:1–6, XXVII:3, 4, XXVIII:7).

Formy naczyń występujące na st. 4 w Szurpiłach spotykane są również na pozostałych osadach zaliczonych do systemu osadniczego fazy H, czyli na st. 8, 12, 13 i 29 w Szurpiłach, na st. 6 w Czajewszczyźnie oraz na osadzie u wschodnich stóp Góry Zamkowej (st. 3b w Szurpiłach). Niestety, materiał ten, pochodzący wyłącznie z powierzchni, jest bardzo drobny i często zniszczony. Jedynie na podstawie kilku fragmentów wylewów można stwierdzić obecność w obrębie tych stanowisk naczyń z cylindryczną szyją, form baniastych oraz garnków esowatych.

Na majdanie grodziska na Górze Zamkowej zarejestrowano kilkadziesiąt fragmentów naczyń z fazy H. Najwięcej znaleziono w wypełniku obiektu 103a. Pochodziły one z naczynia o baniastym, wysoko umieszczonym brzuścu, z wyodrębnioną, prostą szyjką oraz silnie wychylonym na zewnątrz, profilowanym wylewie z wrębem na pokrywkę (Tabl. VIII:2). Cała powierzchnia garnka zdobiona jest motywem poziomych żłobków dookolnych oraz jednym pasmem wielokrotnej linii falistej, oddzielającym szyjkę od załomu brzuśca (M. Engel 2009; M. Engel *et alii* 2009, tabl. 10:2). Drobne fragmenty pochodzące z środkowych partii podobnych naczyń zalegały również w nawarstwieniach majdanu oraz w warstwach konstrukcyjnych wału górnego grodziska. Natomiast w wale dolnym znaleziono w różnych warstwach kilkanaście fragmentów baniastego garnka z wychylonym wylewem o profilowanej krawędzi z wrębem na pokrywkę (Tabl. XI:1, 1a). Naczynie zdobione jest na całej powierzchni oddalonymi od siebie grupami żłobków dookolnych (M. Engel *et alii* 2009, tabl. 10:1a–b). Obok tego egzemplarza w wale dolnym zalegało kilkanaście drobnych fragmentów ceramiki o podobnej do niego technologii wykonania.

Kolejnym miejscem występowania naczyń z fazy H jest cmentarzysko na st. 6 w Szurpiłach. Jest to wspomniane wyżej niewielkie naczynko pocho-

dzące z przypadkowego odkrycia (Tabl. XL:2). Ma ono formę esowatą z silnie wychylonym, profilowanym wylewem i dość szerokim, płaskim niewyodrębnionym dnem. Naczynko zdobione jest na całej powierzchni żłobkami dookolnymi oraz na brzuścu dwoma pasmami wielokrotnej linii falistej. Pomimo informacji, że naczynko to zostało znalezione w kontekście przepalonych kości oraz innych garnków, nic nie wiadomo o ich formach, wielkości czy stylistyce; do Muzeum Okręgowego w Suwałkach przekazano tylko opisany zabytek (J. Antoniewicz 1955).

Z jaćwieskiego obszaru plemiennego znanych jest stosunkowo niewiele rozpoznanych stanowisk osadniczych z ceramiką z fazy H. Najwięcej tego rodzaju materiału zarejestrowano na grodzisku na st. 1 w Bajtkowie. Dominują tam przede wszystkim formy esowate z silnie profilowanymi krawędziami wylewu oraz naczynia baniaste z wyodrębnioną cylindryczną szyją i mocno wychylonymi wylewami. W ornamentyce dominują wątki ryte w postaci żłobków dookolnych i linii falistych oraz różnego typu stempelki. Zdobienia te zestawione są często w pasma ornamentacyjne. Technologia tych naczyń jest dość wysoko zaawansowana, przeważnie są one dobrze wypalone oraz silnieformująco obtoczone (K. Korczak 2008). Drugim miejscem znacznej koncentracji ceramiki z fazy H jest grodzisko na st. 1 w Grodzisku. Podobnie jak w Bajtkowie, przeważają tu formy esowate oraz baniaste, dobrze wypalone oraz silnieformująco obtoczone. Na uwagę zasługuje szczególnie jedno naczynie, przypominające garnek z obiektu 103a z grodziska na Górze Zamkowej. Jest to forma baniasta z cylindryczną szyją oraz mocno wychylonym wylewem o profilowanym brzegu z wrębem na pokrywkę. Wyjątkowe jest jednak bogactwo ornamentacyjne tego naczynia, na które składają się żłobki dookolne (na całej powierzchni naczynia) oraz trzy pasma ornamentacyjne. Pod krawędzią wylewu znajduje się pasmo stempelków romboidalnych, na załomie brzuśca pasmo wielokrotnej linii falistej, a w części przydennej – ornament rytej plecionki (M. Engel 2009, 169, ryc. 3, 4).

Na innych ziemiach bałtyjskich ceramika tak zaawansowana technologicznie jak opisana wyżej, występuje właściwie tylko na terytorium pruskim. Z Półwyspu Sambijskiego znane są m.in. formy baniaste z mocno wychylonymi wylewami oraz z wyodrębnioną cylindryczną szyją i wychylonym wylewem. Zdobione są one pasmami ornamentacyjnymi

złożonymi ze żłobków dookólnych, linii falistych oraz ukośnych nacięć (W. Gaerte 1929, 328, ryc. 263). Liczne egzemplarze naczyń z fazy H odkryto na Pojezierzu Mazurskim. Podczas badań wykopaliskowych na osadzie podgradowej w Jeziorku, w warstwach I i II znaleziono wiele fragmentów całkowicie obtoczzonej ceramiki. Zbiór ten składał się m.in. z naczyń z cylindryczną szyjką, form esowatych z profilowanymi brzegami, garnków baniastych bez wyodrębnionej oraz z wyodrębnioną szyjką i mocno wygiętym wylewem, często z wrębem na pokrywkę. Dominuje w tej ceramice ornament pasmowy złożony ze żłobków dookólnych, linii falistych, stempelków oraz listew plastycznych (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, 60–62, tabl. XVII, XVIII:1–9, 11–20, XIX:2, 3, 6, 7). Dwa naczynia z cylindryczną szyjką pochodzą z obiektu nr 6 zarejestrowanego na osadzie na st. II w Wyszemborku. Są to dobrze wypalone, obtaczane w całości garnki zdobione ornamentem żłobków dookólnych oraz – w przypadku jednego naczynia – motywem kilku pasm wielokrotnych linii falistych, umieszczonych na szyjce wylewu (D. Manasterski 1998, 161, 162, ryc. 5:1, 2).

Formy naczyń z fazy H występujące na terenie szurpilskiego kompleksu osadniczego mają swoje odpowiedniki właściwie na całym obszarze Polski¹³¹. Jednak najbardziej podobna ceramika znana jest ze stanowisk Mazowsza Wschodniego oraz Podlasia. Chodzi tu zarówno o morfologię, stylistykę i technologię naczyń, jak i fakt współwystępowania wszystkich tych form w obrębie jednego stanowiska. To zjawisko najlepiej ilustruje przykład materiałów z wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Drohiczyń nad Bugiem. W warstwach datowanych współwystępującymi zabytkami na XII–XIII w. odkrywano liczne fragmenty naczyń esowatych, form baniastych, naczyń z cylindryczną szyjką oraz miski, czarki, puchary na pustej nóżce i talerze (K. Musianowicz 1969, 138, 139).

131 Formy naczyń z Szurpił mają swoje odpowiedniki w wyróżnionych przez Andrzeja Buko (1990, 265–268, 270–275) dla ceramiki wczesnopolskiej następujących grupach morfologicznych: grupa A.I – struktury 4-elementowe, grupa A.III – struktury 3-elementowe (odmiana bez szyjki), grupa A.IV – struktury 3-elementowe (odmiana bez wylewu) oraz grupa A.V – struktury 2-elementowe (odmiana bez górnej części brzuśca i wylewu).

Zdecydowanie najwięcej w warstwach kulturowych osad oraz na grodzisku w Drohiczyń jest form baniastych z wydzieloną cylindryczną szyjką i wychylonym na zewnątrz wylewem, znanych w literaturze jak typ przewodni ceramiki drohiczyńskiej (K. Musianowicz 1962, 587–609). Poza morfologią, garnki te wyróżniają się zdobieniem całej powierzchni (od dna aż do wylewu) poziomymi żłobkami dookólnymi (K. Musianowicz 1962, 589; 1969, 138). Takie cechy ma naczynie z obiektu 103a z grodziska oraz niewielka grupa fragmentów z osady na st. 4 w Szurpiłach (M. Engel 2009, 168, 169, ryc. 2:2, 3:1–3). Dodatkowym elementem egzemplarza z Góry Zamkowej jest ornament w postaci wielokrotnej linii falistej, nie spotykany na klasycznych naczyniach typu przewodniego (K. Musianowicz 1962, 589; M. Engel 2009, 168). Zabytek ten nawiązuje bezpośrednio do naczyń włączonych do typu przewodniego pochodzących z innych stanowisk Podlasia i Mazowsza Wschodniego. Za bezpośrednią analogię do niego należy uważać garnek znaleziony w jamie 57 z osady produkcyjnej w Kamiance Nadbużnej, gm. Nur. Zespół naczyń z tego stanowiska wydatowany został na połowę XII w. (L. Rauhut 1957, 329, tabl. XLIX:12; K. Musianowicz 1962, 604, tabl. XXXVIII, ryc. 3). Bardzo liczne garnki typu przewodniego zdobione dodatkowo linią falistą, tylko pojedynczą, występowały w zespole osadniczym w Święcku Strumianach, gm. Czyżew-Osada. Szczególnie duże nagromadzenie tych naczyń zarejestrowano w jamie 15 osady podgradowej na st. 4 (D. Jaskanis 2008, 110, 133, tabl. XXXV:3–5, XXXVI, XXXVII:1, 3–6, 9, XXXVIII:1, XXXIX:1, 3, 6, XL:1–6).

Inne formy baniaste oraz esowate znane ze stanowisk szurpilskich są również bardzo licznie reprezentowane w nawarstwieniach osadniczych Drohiczyń. Ich ornamentyka, podobnie jak w przypadku ceramiki szurpilskiej, składa się ze żłobków dookólnych, linii falistych, ukośnych nacięć, stempelków oraz rzadziej listew plastycznych (K. Musianowicz 1969, 138, 144, tabl. III:7). Interesujący okaz baniastego naczynia zdobionego m.in. dwoma listwami plastycznymi pochodzi z osady na st. 4 w Święcku Strumianach. Zabytek z obiektu IV jedną listwę ma na największej wydętości brzuśca, a drugą na dolnym jego załomie (D. Jaskanis 2008, 109, 131, tabl. LVI:8).

Dość duża frekwencja fragmentów należących do naczyń z cylindryczną szyjką w warstwach kulturowych na st. 4 w Szurpiłach stanowi analogię

do sytuacji zaobserwowanej w Drohiczynie, gdzie stanowią one ok. 10% ogółu naczyń (K. Musianowicz 1969, 138, 139). Naczynia te w starszej literaturze uważane są za naczynia typowo mazowieckie (K. Musianowicz 1951). I choć ze względu na fakt występowania tego typu garnków w innych częściach Polski zanegowano ten pogląd, to nie ulega wątpliwości, że na Mazowszu, a także i na Podlasiu, jest ich – proporcjonalnie do innych form – stosunkowo dużo (W. Hołubowicz 1965, 36; A. Buko 1990, 275). Analogiczne do materiałów ceramicznych z osady na st. 4 w Szurpiłach garnki z cylindryczną szyją zdobione żłobkami dookołnymi aż do krawędzi wylewu znane są m.in. z datowanego na XII–XIII w. cmentarzyska z grobami w obstawach kamiennych w Nie-wiarowie-Sochach, gm. Grodzisk, grób 13 (K. Musianowicz 1955, 253, rys. 2).

Równie dużo analogii szurpilska ceramika z fazy H ma poza granicami naszego kraju, w dużych ośrodkach wczesnośredniowiecznej Rusi Czarnej. W Wołkowysku bogato zdobione naczynia baniaste z wyodrębnioną szyją i wygiętym wylewem grupują się w III, IV typie ceramiki, naczynia baniaste z mocno wygiętym wylewem z profilowaną krawędzią przyporządkowane zostały do typów V–IX garnków kuchennych, a garnki z cylindryczną szyją do I i II typu drugiej grupy ceramiki. Formy najbardziej podobne do okazów z Szurpił datowane są od XI do XIII w. (M. V. Malevskaia-Malevič 2005, 89–96). Natomiast w Grodnie, r. Grodna (Гродна, р. Гродна) naczynia baniaste z wyodrębnioną szyją i wygiętym wylewem należą do typów I–IV, formy baniaste z silnie wychylonymi wylewami do typów V–IX garnków kuchennych, a naczynia z cylindryczną szyją zaliczone zostały do typów I i II drugiej grupy ceramiki. Charakterystyczne dla naczyń baniastych z Grodna jest dość często spotykane zdobienie listwami plastycznymi (M. V. Malevskaia-Malevič 2005, ryc. 48:10, 12, 49:7, 8, 11, 50:2, 5). Podobnie jak w Wołkowysku materiał ceramiczny z Grodna nawiązujący do naczyń szurpilskich najczęściej występuje w nawarstwieniach datowanych od XI do XIII w. (M. V. Malevskaia-Malevič 2005, 107–114).

Z zabytków wydzielonych z fazy H w obrębie szurpilskiego kompleksu osadniczego najliczniej reprezentowane są ozdoby i elementy stroju. Wiele przedmiotów tej kategorii ma szerokie ramy chronologiczne, co nie pozwala łączyć ich z konkretną

fazą¹³². Dotyczy to m.in. niektórych zapinek podkowiastych, ozdób najliczniej reprezentowanych w obrębie omawianego kompleksu osadniczego. Obok zapinek z zakończeniami cylindrycznymi, które można datować praktycznie na cały okres wczesnego średniowiecza, są tu również zabytki, których chronologia mieści się w ramach fazy H. Najliczniejszą grupę (17 egzemplarzy) stanowią niewielkie brązowe zapinki podkowiaste z zakończeniami w kształcie stylizowanych główek zwierzęcych. Siedem takich fibul odkryto na terenie osady na st. 4 w Szurpiłach. Cztery zapinki znaleziono w warstwie I i II we wschodniej części stanowiska, w obrębie domniemanej pracowni brązowniczej (Tabl. XXIX:8–11). Trzy pozostałe pochodzą z powierzchni osady i zarejestrowane zostały podczas badań planigraficznych z użyciem wykrywaczy metali (Tabl. XVII:6, 7). Na cmentarzysku na st. 8a w Szurpiłach znaleziono 9 zapinek tego rodzaju (Ryc. 47:a, 48:c) (L. Jończyk 2015, 239, ryc. 5a, 6c). Jeden zabytek zarejestrowano na terenie grodziska. Drugą pod względem liczebności grupę zapinek podkowiastych stanowią fibule z kolbowatymi zakończeniami. W obrębie szurpilskiego kompleksu osadniczego zarejestrowano 11 tych ozdób. Trzy zabytki pochodzą z grodziska na Górze Zamkowej, z czego dwa odkryto podczas badań planigraficznych stoków stanowiska z użyciem wykrywaczy metali, a jedna zapinka należała do kolekcji A. Budzińskiego¹³³. Najwięcej, bo aż 6 zapinek z kolbowatymi zakończeniami znaleziono na cmentarzysku na st. 8a przy Mościejysku (L. Jończyk 2015, 239). I wreszcie ostatni zabytek zarejestrowany został w trakcie planigrafii terenu osady na st. 4 w Szurpiłach (Tabl. XVII:4). W obrębie omawianego kompleksu osadniczego odkryto także zapinkę podkowiastą z gwiaździstymi zakończeniami i dwa fragmenty takich ozdób. Dwa znaleziska są wynikiem badań planigraficznych powierzchni osady (Ryc. 64, Tabl. XVII:1), ponadto jedno zakończenie takiej fibuli pochodzi ze stoków Góry Zamkowej. I wreszcie ostatnia zapinka podkowiasta, zachowana w całości, reprezentuje fibule z wielokątnymi zakończeniami i znaleziona została

132 Są to brązowe pierścionki, ornamentowane blaszki, fragmenty drutów brązowych, różnego rodzaju aplikacje itd.

133 Obecnie w zbiorach Działu Archeologii Bałtów PMA pod nr inw. PMA/V/5458-5.

Ryc. 64. Szurpiły, st. 4. Brązowa zapinka podkowiasta z gwiaździstymi zakończeniami. Fot. Ludwika Jończyk

Fig. 64. Szurpiły, site 4. Bronze penannular brooch with star-shaped terminals. Photo by Ludwika Jończyk

na powierzchni cmentarzyska przy Mosiężysku. Elementy stroju z fazy H reprezentowane są na terenie omawianego kompleksu osadniczego jedynie przez brązową sprzączkę do pasa znaną na powierzchni osady na st. 4 w Szurpiłach. Jest to niewielki zabytek o omegowatej ramie z trapezowatym występowaniem oraz prostokątną, ornamentowaną skuwką (Ryc. 65, Tabl. XVII:9).

Drugą pod względem liczebności grupą ozdób są brązowe zawieszki, które ze względu na kształt można podzielić na romboidalne, okrągłe oraz w kształcie liścia koniczyny. Kilka zawieszek wszystkich kształtów znaleziono na cmentarzysku na st. 8a w Szurpiłach (Ryc. 47:k) (L. Jończyk 2015, 239, ryc. 5k). Jeden romboidalny egzemplarz i jeden owalny odkryto podczas badań planigraficznych stoków grodziska na st. 3 w Szurpiłach (Tabl. XI:6). Pozostałe zabytki pochodzą z osady na st. 4 w Szurpiłach. Dwie zawieszki romboidalne zalegały w I warstwie kulturowej w centralnej części stanowiska (Ryc. 66, Tabl. XXIX:2, 3), a po jednym romboidalnym, okrągłym oraz w kształcie liścia koniczyny okazie zarejestrowano podczas planigrafii powierzchni osady. Do kategorii zawie-

szek należy także zaliczyć fragmenty krzyżyków brązowych zdobionych żółtą emalią znalezionych na cmentarzysku na st. 8a w Szurpiłach oraz podczas badań planigraficznych osady na st. 4 w Szurpiłach.

Choć na terenie szurpilskiego kompleksu osadniczego odkryto liczne fragmenty bransolet brązowych, to na obecnym etapie badań udało się określić chronologię jedynie okazów z zakończeniami w kształcie stylizowanych główek zwierzęcych. Dwie z nich pochodzą z powierzchni osady na st. 4 w Szurpiłach (Tabl. XVI:1), a trzecia znaleziona została na stoku Góry Zamkowej.

Zapinki z zakończeniami w kształcie stylizowanych główek zwierzęcych to forma spotykana na wczesnośredniowiecznych stanowiskach jaćwieskich. Liczny zbiór tych ozdób zarejestrowano na cmentarzysku ciałopalnym w Krukówku¹³⁴. Fragment zapinki znaleziony został wśród 765 przedmiotów z brązu zarejestrowanych w warstwie na majdanie grodziska na st. 1 w Jeglińcu. Zbiór ten został wydatowany przez autorkę badań na XII w. (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004, 92, 106, tabl. II:11). Dwie zapinki tego typu pochodzą z niemieckich badań cmentarzyska ciałopalnego w Żytkiejmach (O. Tischler 1878, 276–278; Kartoteka R. Grenza). Znalezisko luźne zapinki z końcami w kształcie zwierzęcych główek znane jest z miejscowości Żywa Woda i być może związane jest z istniejącą tam wczesnośredniowieczną osadą (M. Kaczyński 1958a, 153). Tego rodzaju zapinki podkowiaste to forma ozdób, która na ziemiach bałtyjskich pojawiła się pod wpływem skandynawskim już w okresie wikingim. Od mniej więcej 2. połowy XI do XIII w. ulega ona coraz mocniejszej stylizacji, której efektem mogą być egzemplarze szurpilskie (A. Bliujienė 1999, 131–133). Największe nagromadzenie zapinek z zoomorficznymi zakończeniami zarejestrowano w zachodniej i środkowej Litwie, gdzie występują w różnych wariantach w zespołach z XI–XIII w. (LAA 1978, 63–65, 147, 154). Zapinki takie są również rozpowszechnione na terytoriach wczesnośredniowiecznych plemion łotewskich (LA 1974, tabl. 48:6, 63:18, 22, 23, 66:23). Nieco mniej tych zabytków zarejestrowano na ziemiach pruskich. Zapinki z zakończeniami w kształcie zwierzęcych główek spotykane są w niektórych zespołach grobowych

¹³⁴ Zabytki niepublikowane w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

Ryc. 65. Szurpiły, st. 4. Brązowa sprzączka do pasa. Fot. Ludwika Jończyk

Fig. 65. Szurpiły, site 4. Bronze belt buckle. Photo by Ludwika Jończyk

Ryc. 66. Szurpiły, st. 4. Brązowa zawieszka romboidalna. Fot. Ludwika Jończyk

Fig. 66. Szurpiły, site 4. Bronze lozenge pendant. Photo by Ludwika Jończyk

na Półwyspie Sambijskim. Można tu wymienić m.in. fiulę z grobu 6 z cmentarzyska w Vol'noe, raj. Zelenogradsk (Вольное, рай. Зеленоградск, Schulstein, Kr. Königsberg), zespołu datowanego na 2. połowę XI–XII w. oraz fibulę z grobu 252a z cmentarzyska w miejscowości Suvorovo, raj. Suvorovo (Суворово, рай. Гвардейск, Zohpen, Kr. Wehlau), zespołu datowanego na XII–początek XIII w. (V. I. Kulakov 1990, 67, 72, tabl. XIII:17, XXXI:4). Znaleźiska zapinek podkowiastych ze stylizowanymi zwierzęcymi główkami występują na terenie Skandynawii, głównie na Gotlandii, gdzie zaliczone zostały do typu 8b zapinek podkowiastych. Tego rodzaju ozdoby są tam datowane od przełomu X i XI w. do przełomu XI i XII w. Na wyspę trafiać miały głównie

z terenów wschodniego wybrzeża Bałtyku (L. Thunmark-Nylén 1998, tabl. 115; 2006, 106, 110, 115, 116).

Na terytorium jaćwieskim zapinki podkowiaste z kolbowatymi zakończeniami poza Szurpiłami znane są z innych cmentarzysk. Kilkanaście egzemplarzy znaleziono do tej pory podczas badań cmentarzyska w Krukówku¹³⁵. Jedną zapinkę znaleziono na terenie cmentarzyska na st. 1 w Niemcowiźnie, gm. Suwałki (L. Jończyk 2015, 240, ryc. 8b). Wymienić też należy fibulę pochodzącą z niemieckich badań na cmentarzysku ciepłopalnym w Staczach (C. Engel 1939b, ryc. 7d). Zapinki tego typu występują również na cmentarzyskach sambijskich w zespołach z XI–XII w. (V. I. Kulakov 1990, 25). Znacznie więcej egzemplarzy fibul z kolbowatymi zakończeniami zarejestrowano na ziemiach plemion letto-litewskich. Szczególne nagromadzenie tych zabytków zaobserwowano na terenach zamieszkałych we wczesnym średniowieczu przez Kurów i Żmudzinów, gdzie różne warianty takich zapinek podkowiastych użytkowane były od X do XIII w. (LAA 1978, 63–65, 147, 154, mapa 37; A. Bliujiené 1999, 134, ryc. 67). W dużych ośrodkach Rusi Czarnej znaleziska zapinek tego typu uważane są za importy z sąsiednich terytoriów bałtyjskich (P. F. Lysenka 2000, 440, ryc. 128:8, 9, 12). Podobnie interpretowane są pojedyncze znaleziska z terenu Gotlandii (B. Nerman 1931a, 169; L. Thunmark-Nylén 1998, tabl. 3, 4; 2006, 115).

Zapinki podkowiaste z gwiazdzistymi zakończeniami i żeberkowanym kabłąkiem znalezione w Szurpiłach reprezentują wariant z połączonymi poprzeczką gwiazdkami oraz zawiaskową konstrukcją zapięcia. Najbardziej efektowna na terytorium jaćwieskim zapinka z nałożoną ornamentowaną srebrną folią została znaleziona luźno w Gawrych Rudzie, gm. Suwałki (M. Engel 2015, 17). Dwa fragmenty takich fibul odkryto na cmentarzysku na st. 1 w Niemcowiźnie (L. Jończyk 2015, 240, ryc. 8b, h). Jeden fragment znaleziono również na cmentarzysku w Krukówku¹³⁶. W literaturze niemieckiej fibule tego wariantu uważane były za typowe zabytki kręgu sambijsko-natangijskiego (C. Engel, W. La Baume 1937,

135 Zabytki niepublikowane w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

136 Zabytek niepublikowany w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

129, rys. 43c). Odkryto je tam na cmentarzyskach w zespołach z XI–XII w., m.in. w Sovhoznoe (Groß Friedrichsberg) i w Klincovce (Irzekapilis I). Interesujące, że wszystkie zapinki wchodziły w skład inwentarzy grobowych konnych wojowników (W. Gartere 1929, ryc. 264g; V. I. Kulakov 1990, 73, 76–78, tabl. XXXV–XXXVI, LIII;1, LIV, LXIII). Porównywalna liczba omawianego wariantu fibul pochodzi ze związanego z osadnictwem kurońskim wybrzeża Litwy i Łotwy. Były one znajdowane głównie na cmentarzyskach datowanych na XI–XII w. (R. Volkaitė-Kulikauskienė 1970, 165; LA 1974, tabl. 48:13; LAA 1978, mapa 34; A. Bliujienė 1999, 128). Poza granicami osadnictwa bałtyjskiego tego rodzaju zapinki podkowiaste występują w Skandynawii i na Rusi. Na terenie Gotlandii ozdoby takie zaliczono do typu 3b zapinek podkowiastych, wariantu z żeberkowanym kabłąkiem (*mit Querrippen*) i wydatowano na okres od schyłku XI w. do początków XIII w. (L. Thunmark-Nylén 1998, tabl. 98:3–4; 2006, 101, 109, 112). Na Rusi odkryto je m.in. w Grodzie i Wołkowysku, i tak jak w przypadku zapinek z kolbowatymi zakończeniami są tu uważane za import (N. N. Voronin 1954, 167, ryc. 89:1; P. F. Lysenka 2000, 440, ryc. 128:5).

Jedyna znaleziona w Szurpiłach zapinka podkowiasta z wielograniastymi zakończeniami to niewielki okaz ze zdobionym karbowaniem kabłąkiem. Zapinki podobne do tego zabytku są spotykane na stanowiskach zachodniej i środkowej Litwy oraz na Łotwie (LAA 1978, 55, 56, 147, 154; A. Bliujienė 1999, 128–130; LA 1974, tabl. 52:22, 57:17, 66:24). Zabytki tego rodzaju odkryto również na ziemiach ruskich, m.in. w Wołkowysku, w warstwach z XII w. oraz na cmentarzyskach kurhanowych w okolicach Petersburga (Å. G. Zvāruga 1975, 45, ryc. 14:3). Kilka egzemplarzy zaliczonych do typu 2/3 zapinek podkowiastych zarejestrowano na Gotlandii (L. Thunmark-Nylén 1998, tabl. 109:6; 2006, 101).

Zawieszki brązowe występujące w Szurpiłach w trzech wariantach – romboidalne, okrągłe oraz w kształcie liścia koniczyny mają bardzo dobre analogie na grodzisku jaćwieskim w Jeglińcu, gdzie znaleziono aż 110 zawieszek. Wszystkie trzy warianty tych ozdób wydatowano na XII w. Kilkadziesiąt zawieszek wszystkich kształtów znaleziono także na grodzisku na st. 1 w Dybowie (M. Engel *et alii* 2018, 279, 280, ryc. 5, 6, 13, 16, 17, 21, 22, 25, 26). Kilkanaście tego rodzaju ozdób pochodzi również

z cmentarzyska w Krukówku¹³⁷. Choć zawieszki tego rodzaju są rozpowszechnione praktycznie w całej Europie północnej i północno-wschodniej, to stylistycznie egzemplarze z Jeglińca są najbardziej zbliżone do okazów łotewskich pochodzących z zespołów z X–XII w. (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004).

Podobnie fragmenty krzyżyków brązowych z żółtą emalią mają swoje odpowiedniki na grodzisku w Jeglińcu, gdzie zarejestrowano 11 tych zabytków (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004, 106, tabl. II:18–26). Kilka fragmentów tego rodzaju zabytków zarejestrowano na grodzisku na st. 1 w Dybowie (M. Engel *et alii* 2018, 279, ryc. 5, 10–12). Jeden krzyżyk znaleziono także na cmentarzysku na st. 1 w Krukówku¹³⁸. Z terenów jaćwieskich znany jest jeszcze jeden tego rodzaju zabytek odkryty na cmentarzysku ciałopalnym w Burdeniskach (W. Nowakowski 1998, 121, 123, ryc. 2A). Centra produkcji tego rodzaju ozdób znajdowało się na Rusi Kijowskiej oraz na Łotwie, gdzie wytwarzano ich lokalną odmianę. Chronologię tego rodzaju emaliowanych krzyżyków określono na XI–XIII w. Jednak największy rozkwit ich produkcji przypada na XII stulecie, kiedy to pojawiły się na rozległym obszarze Europy północno-wschodniej – od rejonu Morza Karskiego przez Skandynawię, ziemie fińskie, Łotwę, Litwę po Suwalszczyznę, Mazowsze i Podlasie (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004, 106).

Interregionalny, północno-wschodnioeuropejski charakter mają również bransolety z zakończeniami w kształcie stylizowanych zwierzęcych główek, których fragmenty odkryto w obrębie szurpiłskiego kompleksu osadniczego. Za najbliższe terytorialnie i stylistycznie analogie do tych zabytków należy uznać późne (XII–XIII w.) warianty bransolet zarejestrowane na grodzisku w Jeglińcu, na cmentarzysku ciałopalnym w Żytkiejmach oraz na cmentarzysku w Krukówku¹³⁹ (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004, tabl. II:1, 3, 4, 8; Kartoteka R. Grenza). Pod wpływem skandynawskim bransolety z zakończeniami w kształcie zwierzęcych główek przyjęły się pod koniec X w. w środowisku kurońskim w formie dość

137 Zabytki niepublikowane w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

138 Zabytek niepublikowany w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

139 Zabytki niepublikowane w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

masywnych egzemplarzy z realistycznymi wyobrażeniami zoomorficznymi. W późniejszym okresie (XI–XIII w.), bardziej już zeschematyzowane ozdoby pojawiają się na całym obszarze letto-litewskim oraz na zachodzie ziem ruskich, gdzie użytkowane są do XIII w. (Z. M. Segreeva 1981, 30, ryc. 1).

Sprzączka brązowa z osady na st. 4 w Szurpiłach nie posiada zbyt wielu analogii. Dwa podobne zabytki pochodzą z cmentarzyska szkieletowego w Obeliai, r. Rokiškis na Litwie, datowanego przez badaczy na XIII–XV. Niestety, w publikacji poświęconej temu stanowisku brakuje informacji na temat zespołów, w których zostały znalezione¹⁴⁰ (V. Urbanavičius, S. Urbanavičienė 1988, 40, ryc. 33:7, 67:1). Dwie sprzączki znalezione zostały na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Karja, maak. Saare na wyspie Saaremie. Stanowiły one jedyny element wyposażenia grobów VIII i IX. Autorka opracowania datuje te zabytki na koniec XII – początek XIII w. (M. Mägi 2002, 99, tabl. 109:1, 110:1). Na obszarze Polski opisywane sprzączki znane są z cmentarzyska rządowego w Cedynii, st. 2. Podobnie jak w poprzednim przypadku, zabytki te zostały odkryte w dwóch grobach: nr 106 oraz 770, będąc jedynym elementem inwentarza grobowego. Mogą one być datowane w ramach funkcjonowania cmentarzyska od początku XII do połowy XIII w. (H. Malinowska-Łazarczyk 1982, 37, 70, 71, tabl. VI:9, XXXI:3).

Ostatnią wreszcie kategorią zabytków reprezentujących w omawianym kompleksie osadniczym fazę H jest broń. Przede wszystkim są to groty strzał. W dokładnym oszacowaniu ich liczby przeszkadza fakt szerokich ram chronologicznych niektórych typów grocików. I tak np. groty strzał typu 1 (2) w większości zaliczone zostały do fazy G, ale kilkanaście z nich wyróżniających się równymi proporcjami ewentualnie może być późniejsza. Typ 3 (3), reprezentowany przez osiem egzemplarzy znalezionych na stokach grodziska oraz osady na st. 3b na Górze Zamkowej, jest datowany od X do XIII w. Podobnie szerokie datowanie mają groty typów: 4 (5), 16, 17, 18A (48, 53), 19 (63), 20, 22C (47), 23 (52, 55), 25, 28 (97), 33A (77, 95), 33B, 33C (90) oraz 33D (93), których zarejestrowano

aż kilkadziesiąt sztuk. Uwzględniając ten problem, tylko kilkanaście grotyw strzał należy uznać za broń z fazy H. Wszystkie zostały znalezione na stokach Góry Zamkowej. Odkryto na nich 10 grotyw typów 32A i B (85) i po dwa groty typów 6 i 9 (32). Ponadto, obok egzemplarzy, które bez wątplenia można uznać za groty strzał, kilka masywniejszych okazów zakwalifikowano jako groty bełtów. Dwa z nich należące do typu 1 grotyw bełtów według Gutowskiego (typ 1 według Medvedeva) znaleziono na stokach grodziska na Górze Zamkowej (Tabl. XII:13). Podobnie zlokalizowany został grot typu 2 (14) (Tabl. XIII:1). Natomiast jeden grot typu 3 znajdował się w warstwie kulturowej majdanu tego grodziska.

Poza wyżej wymienionymi grocikami broń z fazy H w Szurpiłach reprezentowana jest jeszcze przez topór oraz grot włóczni. Topór typu Vc według Nadolskiego znaleziono w reliktach konstrukcji wału górnego grodziska na Górze Zamkowej (Tabl. X:1). Natomiast ze stoków tego wzgórza pochodzi grot włóczni typu IVa według Kirpičnikova (Tabl. XXXVIII:7) (M. Engel *et alii* 2009, 528, tabl. 9:1, 4).

Na innych stanowiskach położonych na terytorium historycznej Jaćwieży, pomimo wnikliwej kwerendy źródłowej nie udało się znaleźć analogii do szurpiłskiego zbioru broni z fazy H. W kręgu bałtyjskim odpowiedników tych militariów jest zaledwie kilka. Na grodzisku w Mežotne na Łotwie znaleziono groty bełtów typów 1 (1) i 2 (14). Zabytki te wydатовano na 2. połowę XII–XIII w. (A. F. Medvedev 1966, 95; E. Gričivienė, G. Grižas, Z. Buža 2005, 202). Z kolei na terytorium Letgalii, we wschodniej Łotwie zarejestrowano topory typu Vc według Nadolskiego. Znajdźiska z grobu 58 i 172 na cmentarzysku w Pildas Nukši datowane są na XI–XII w. (M. Atgāzis 1964, 115, ryc. 4:1, 2).

Zdecydowanie najwięcej analogicznego uzbrojenia znajduje się na terenach zajmowanych we wczesnym średniowieczu przez słowiańskich sąsiadów plemion bałtyjskich. Groty strzał typu 9 (32) są dość licznie reprezentowane na Rusi, na grodziskach i w ośrodkach miejskich związanych z najazdem mongolskim w połowie XII w. W Nowogródku, r. Navagrudak (Навагрудак, р. Навагрудак) zabytki tego typu zalegały w warstwach z XII–XIII w. (A. F. Medvedev 1966, 62, 63). Z kolei z bardzo nielicznych znalezisk znany jest typ 32A (85), rejestrowany na ruskich grodziskach oraz na grodzisku w Nowogrodzie Wielkim (A. F. Medvedev 1966, 82).

140 Wbrew opinii autorów publikacji, cmentarzysko posiada całą serię zabytków z X–XII w., takich jak miecze, ostrogi czy zapinki (V. Urbanavičius, S. Urbanavičienė 1988, ryc. 28, 29:9, 32:10, 58, 64:2, 6).

Tulejkowate groty bełtów typu I (1) znalezione na grodzisku na Górze Zamkowej należą do najwcześniejszych wariantów, wyróżniających się względnie małymi rozmiarami. Na terenie Rusi warianty te datowane na XII–XIV w. są dość rzadkie, a najwięcej zabytków zarejestrowano w Nowogrodzie Wielkim w warstwach z XII–XV w. (A. F. Medvedev 1966, 94). W Polsce groty tego rodzaju zaliczane są do pojemnego typu I według Nadolskiego i występują m.in. na stanowiskach małopolskich (groty bełtów typu I, odmian I i 2) i pomorskich (groty bełtów typu I, odmiany I, wariantu I) (A. Nadolski 1954, 65; P. Strzyż 2006, 93; P. Świątkiewicz 2002, 65, 66).

Za najwcześniejsze groty bełtów na ziemiach ruskich uważa się groty z trzpieniem typu 2 (14). Zabytki tego rodzaju pochodzą z ośrodków zniszczonych najazdami mongolskimi, stąd uważa się, że mogą być one datowane od końca XII do 1. połowy XIII w. (A. F. Medvedev 1996, 95).

Topór z brodą typu Vc według Nadolskiego, odkryty w reliktach wału górnego grodziska w Szurpiłach, to we wczesnym średniowieczu dość popularny rodzaj broni zarówno w Europie Środkowej, jak i Wschodniej (A. Nadolski 1956, 46; P. Strzyż 2006, 54). W Polsce egzemplarze tej broni są dość częstym elementem wyposażenia zespołów grobowych, a także znajdowane są na grodziskach i osadach (P. Strzyż 2006, 53). Zostały one zarejestrowane m.in. w pięciu grobach na cmentarzysku szkieletowym w Końskich (groby nr 1, 19, 50, 58 i 72), datowanych na 2. połowę XI w. (J. Gąsowski 1952, 103, 111, 120, 125, 131, tabl. VI:1, VIII:2, 14, X:2). Znane są również z cmentarzysk w Dębiniu, gm. Osjaków (3. ćwierć XI – 1. ćwierć XII w.) i Nieporęcie (X–XII w.) (Z. Pokuta, L. Wojda 1979, tabl. XIV:1; L. Rauhut 1952, tabl. XXXII:5). Topory typu Vc zarejestrowano ponadto na grodzisku w Sieradzu, gm. *loco* z XI–XII w. oraz na Ostrowiu Lednickim (XII w.) (T. Łaszczewska 1962, tabl. XV:8; J. Górecki 2001, 140, ryc. 85:7–11, 86:1–8). Liczne tego typu zabytki odkrywano były na terenach zajmowanych we wczesnym średniowieczu przez Słowian połabskich, gdzie występowały m.in. na grodziskach w Starigard/Oldenburg i Behrem-Lübchin, Kr. Rostock (XII–XIII w.) (T. Kempke 1991, 19, ryc. 5:3; E. Schuldt 1965, tabl. 12:III, 334, 364, 13:III, 339, 360, 363, 610, 13:IV,1). Na Rusi topory te, określane jako typ VI według Kirpičnikova, uchwytnie są w materiale archeologicznym od X do XII w. Znalezione je m.in. w grobach wojowników

z XI–XII w. w centralnej i północnej Rusi. Znane aż z 197 egzemplarzy częściej są tam interpretowane jako narzędzia do obróbki drewna niż jako formy *stricte* bojowe (A. N. Kirpičnikov 1966, 38, 39, 110, 111, 120–123).

Charakterystyczny grot włóczni o laurowatym, płaskim liściu i sześciokątnej tulei znaleziony na sokach Góry Zamkowej w Szurpiłach zalicza się do typu IVA według Kirpičnikova. Na Rusi groty takie zarejestrowano głównie na stanowiskach z XII–XIII w. Egzemplarze z Nowogrodu Wielkiego zostały określone jako groty rohatyn typu 2 według Medvedeva i wydатовane na 2. połowę XII w. Rosyjscy badacze są zdania, że broń ta była prototypem późniejszych rohatyn, popularnych na średniowiecznej i nowożytniej Rusi (A. N. Kirpičnikov 1966, 15, tabl. IX:5, 6; A. F. Medvedev 1959, 128, ryc. 3:3, 4:1). W Polsce tego rodzaju groty (z sześciokątną tuleją) są rzadsze, a zbliżone zabytki, znane m.in. z Pomorza Zachodniego i Małopolski, zostały zaliczone do typu V według Nadolskiego (1954, 55; P. Świątkiewicz 2002, 42–45, tabl. IX:10; P. Strzyż 2006, 68, 69). Niemal identyczny pod względem wymiarów grot, a zarazem najbliższy terytorialnie do okazu szurpiłskiego, znaleziono w grobie I na cmentarzysku w Kitkach, gm. Dzierzgowo na st. 2 na północnym Mazowszu. Wchodził on w skład zespołu pochówki szkieletowego w obstawie kamiennej wraz z wiaderkiem klepkowym, nożem i żelaznymi gwoździami. Badacze stanowiska chronologię grobu ustalili na 2. połowę XI w. (Ł. i J. Okuliczowie 1963, 109, 111, 112, ryc. 7). Inny podobny grot pochodzi z bogato wyposażonego grobu jeźdźca (szkieletowy grób w obstawie kamiennej nr 10) z cmentarzyska w Lutomiarsku, który można datować na XI w. (K. Jażdżewski 1951, 103, 104, ryc. 19).

Na terenie szurpiłskiego zespołu osadniczego znaleziono również elementy oporządzenia jeździeckiego, które można łączyć z fazą H. Z cmentarzyska na st. 8a w Szurpiłach pochodzą fragmenty strzemienia typu CIII2 według Norberta Goßlera oraz ostróg z płytkowymi i ogniwkowymi zaczepami nieustalonych typów (Ryc. 47:i, n) (L. Jończyk 2015, 238, 239, ryc. 5i, n). Natomiast podczas badań planigraficznych osady na st. 3b w Szurpiłach odkryto fragment ostrogi w postaci lekko wygiętego ramienia kabłąka, zakończonego zaczepem w kształcie małej owalnej płytki z pojedynczym otworem na nit, prawdopodobnie należący do typu EI według Goßlera (M. Engel, C. Sobczak 2019b, tabl. I:7).

Z obszaru Jaćwieży, oprócz znaleziska szurpilskiego, znane jest jedno strzemie typu CIII2. Jest to cały okaz znaleziony na cmentarzysku w Deguciach, zdobiony na ramionach kabłąka obramowaniem złożonym z wybijanych trójkątów oraz motywem dwóch krzyży rozmieszczonych symetrycznie w pobliżu otworu na puślisko (W. Gaerte 1929, tabl. 16c). Zdecydowanie więcej tego typu strzemion odkryto na Półwyspie Sambijskim. Odkryto je m.in. na cmentarzyskach w Osokinie (Blöcken), Kostrovie (Bludau), Vetrovie (Ekritten), Okunevie, raj. Zelenogradsk (Окунево, рай. Зеленоградск, Grebieten, Kr. Fischhausen), Sovhoznoe (Groß Friedrichsberg), Povarovce, raj. Zelenogradsk (Поваровка, рай. Зеленоградск, Kirpehnen, Kr. Fischhausen), Vysoкое (Popelken), Tjuleninie (Viehof) oraz w Kovrovie i w Klincovce (N. Goßler 2013, 146, tabl. 8:1, 2; V. I. Kulakov 1999, 225, 237, ryc. 16, 31; 2007a, 46, ryc. 149:9a; G. N. Pronin *et alii* 2006, 47, 64, 66, ryc. 77:4, 138:3, 144:4, 5). Równie często występują na Litwie, głównie środkowej i zachodniej, gdzie sklasyfikowano je jako typ IX według Antanavičiуса (1976, 77). Strzemiona typu CIII2 wywodzą się prawdopodobnie od form koczowniczych. Na ziemiach bałtyjskich pojawiają się one już pod koniec X w., ale główny okres ich użytkowania przypada na XI–XIII w. (N. Goßler 2013, 146, 147).

Podobnie jak w poprzedniej fazie, również w opisywanym okresie centrum kompleksu osadniczego stanowił zespół osad położonych na terenie Targowiska. Stanowisko 4 w Szurpiłach nie tylko nadal jest największą osadą, ale ponadto w fazie H widać wyraźnie jej rozwój. Na podstawie zalegania warstw z tak datowanym materiałem zabytkowym można powiedzieć, że zagospodarowana była cała powierzchnia stanowiska. Jednak zwraca uwagę fakt lokalizacji wszystkich zachowanych obiektów z tej fazy w części wschodniej osady. Tu i w centralnej części zarejestrowano także proporcjonalnie największe nagromadzenie fragmentów ceramiki. Większość zespołów z fazy H to różnego rodzaju jamy gospodarcze oraz paleniska. Obserwacja sytuacji stratygraficznej wschodniej części osady wykazała, że mógł w tym miejscu znajdować się zespół blisko siebie położonych budynków, mniej więcej na planie kwadratu o powierzchni przekraczającej 4 ary. Niestety, zniszczenia spowodowane

zagospodarowaniem tego terenu w następnej fazie, a przede wszystkim nowożytnymi pracami agrotechnicznymi sprawiły, że zachowały się jedynie głęboko wkopane jamy gospodarcze, które były prawdopodobnie związane z budynkami mieszkalnymi. Choć z wyżej wymienionych powodów rekonstrukcja struktury i architektury tej części osady nie jest możliwa, to można pokusić się o postawienie hipotezy, że stał tu w fazie H dwór składający się z budynku lub budynków mieszkalnych oraz jakiejś zabudowy gospodarczej. Wydaje się, że inny charakter miała centralna część stanowiska. Analiza koncentracji materiału zabytkowego na powierzchni osady oraz obserwacja zdjęć lotniczych wskazują na istnienie tu już w tej fazie kilku linii zabudowy, ciągnących się z południowego wschodu na północny zachód. Ze względu na obecność w tych miejscach późniejszego materiału zabytkowego, trudno jest na obecnym etapie badań rozdzielić zabudowę z fazy H od zabudowy następnej fazy, ale można przypuszczać, że w jakiś sposób jedna jest zbliżona do drugiej. Są to prawdopodobnie budynki mieszkalne, być może z niewielkim zapleczem, lokowane wzdłuż ciągów komunikacyjnych w postaci wydzielonych ulic. Odległości między tymi gospodarstwami są niewielkie i wręcz wydaje się, że co najmniej niektóre z nich przylegały do siebie. Interesujące wydają się wnioski płynące z analizy zdjęć lotniczych oraz obserwacji powierzchni stanowiska. Otóż zaobserwowano na nich wyraźne smugi czarnej ziemi, w porach wegetacyjnych manifestujące się bardziej intensywną zielenią, które ciągną się ze wschodu na zachód, opadając w kierunku częściowo już wyschniętej dawnej zatoki jeziora Kluczysko. Mamy tu prawdopodobnie do czynienia z systemem rowów odprowadzających wodę ze strefy zabudowanej. Najnowsze badania wykopaliskowe wykazały obecność w zachodniej części osady pozostałości warsztatu lub warsztatów metalurgicznych¹⁴¹. Obok dużej liczby zabytków brązowych odkryto tu liczne odpady poprodukcyjne oraz ślady topienia surowca. Lokalizacja tego miejsca niedaleko brzegu wspomnianej wyżej zatoki oraz wyraźne odseparowanie od reszty osady skłania do przypuszczenia, że mogła się tu znajdować wydzielona strefa produkcyjna. W tym kontekście warto zwrócić uwagę

141 Badania wykopaliskowe tego miejsca nie zostały jeszcze zakończone.

na dużą liczbę znalezisk ozdób brązowych oraz narzędzi żelaznych zarejestrowanych prawie na całej powierzchni osady. Nawet jeśli tylko część z nich można pewnie łączyć z fazą H, to i tak jest to liczba jak na osadę imponująca. Może to być wskazówka do interpretacji omawianego stanowiska w tym okresie jako osady produkcyjno-handlowej¹⁴². W północnej i południowej części osady zaobserwowano znacznie mniej materiału zabytkowego z fazy H. Wynika to z jednej strony z prawie całkowitego zniszczenia części północnej przez prace agrotechniczne, a z drugiej – względnie niewielkiej nowożytniej ingerencji w części południowej stanowiska. Jednak w porównaniu do poprzedniej fazy chronologicznej, w omawianym okresie widać przyrost liczby fragmentów ceramiki w tych częściach osady, co może świadczyć o zwiększeniu zasięgu strefy siedliskowej.

Pozostałe osady zespołu na Targowisku (st. 8, 12, 13, 29) w fazie H funkcjonują nadal, a nawet, sądząc po ilości materiału zabytkowego z tego okresu rejestrowanego na ich powierzchni, przeżywają swój rozkwit. Wydaje się, że nadal pozostawały oddzielnymi strukturami jednodworczymi, choć nie można wykluczyć ich nieznacznego rozwoju przestrzennego. Wszystko to mogło sprawić, że zespół osad na Targowisku bardziej się skonsolidował. Jeśli się weźmie pod uwagę istnienie potencjalnych ciągów komunikacyjnych pomiędzy poszczególnymi elementami tego zespołu oraz wspólnych stref eksploatacji gospodarczej, to można próbować doszukiwać się tu istnienia jednej dużej, wewnętrznie zróżnicowanej wsi. Prawdopodobnie z fazą H można łączyć ślady fortyfikowania obszaru Targowiska w postaci widocznego sztucznego podstramiania stoków oraz jakiejś formy ogrodzenia zaporowego od strony jeziora Szurpiły, zatoki Czarne oraz jeziora Kluczysko. Ta obserwacja wzmacnia jeszcze hipotezę o dużej wsi, czy też podgrodzia na Targowisku.

Istotną zmianą w stosunku do systemu osadniczego fazy G jest brak w omawianym przedziale chronologicznym dowodów na funkcjonowanie dwóch peryferyjnych osad na południowym brzegu jeziora Szurpiły, tj. st. 27 w Szurpiłach oraz st. 1 w Kazimierówce. Powstają za to nowe siedliska, np. osada na st. 3b na wschodnim stoku Góry Zamkowej oraz

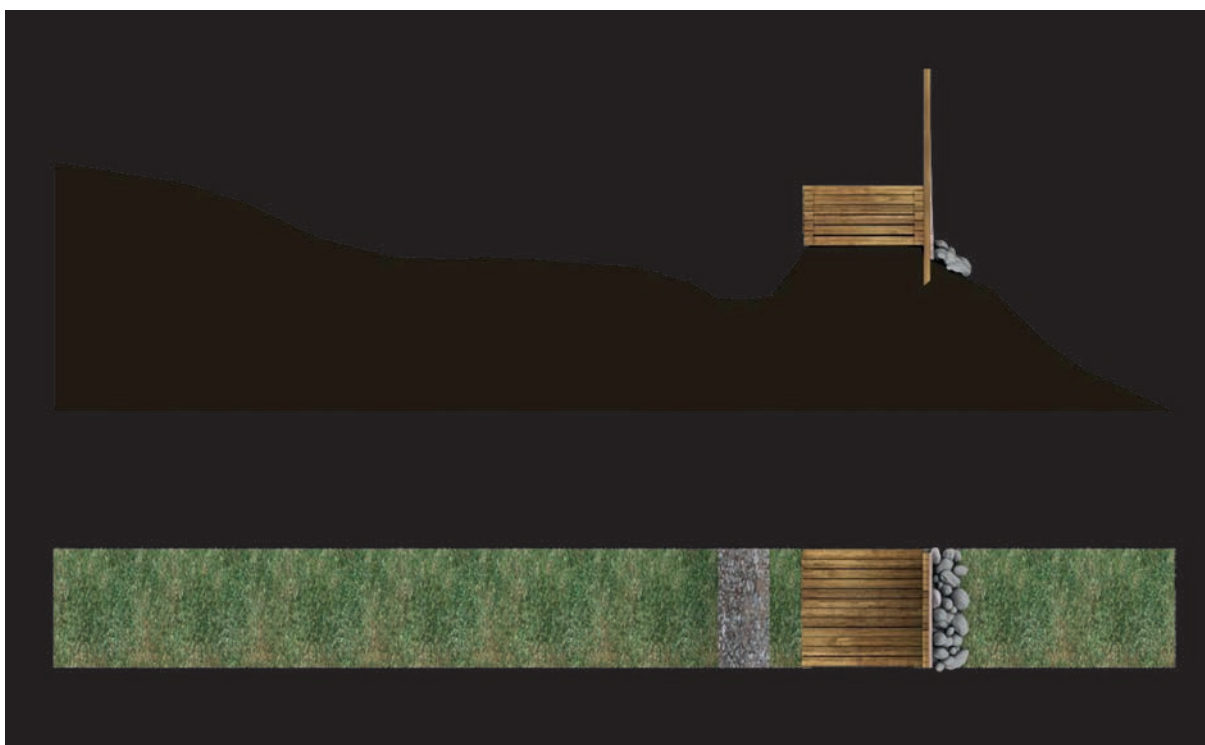
na st. 6 w Czajewszczyźnie, na północnym brzegu jeziora Szurpiły. To drugie stanowisko położone w dogodnych obronnie warunkach naturalnych miało prawdopodobnie charakter osady jednodworczej, w której skład mogły wchodzić obok budynków mieszkalnych jakieś zabudowania gospodarcze. Z kolei osada na wschodnim stoku Góry Zamkowej, sądząc po rozrzucie materiału zabytkowego, mogła być nieco większa, ale na obecnym etapie badań nie sposób rozstrzygnąć o jej charakterze. Zwraca jedynie uwagę fakt jej bardzo bliskiego położenia względem grodziska na Górze Zamkowej, co może świadczyć o jej ważnej pozycji i funkcji. Obydwa stanowiska miały zapewne wspólne strefy eksploatacji gospodarczej i mogły być połączone drogą, która biegła przypuszczalnie tak samo jak obecna ścieżka z Czajewszczyzny na Górę Zamkową. Trzeba je natomiast uznać za siedliska niezwiązane bezpośrednio z zespołem na Targowisku z powodu naturalnych barier terenowych w postaci wód jeziora Szurpiły i zatoki Czarne oraz masywu Góry Zamkowej.

Z zespołów datowanych na fazę H pochodzi dostateczna ilość kości zwierzęcych do rekonstrukcji struktury hodowli w tym okresie. Zdecydowanie najwięcej zarejestrowano bydła, owcy/kozy oraz w mniejszym stopniu świni. Pojawiające się sporadycznie kości końskie świadczą jedynie o ograniczonej konsumpcji tych zwierząt, a nie o ich znikomym udziale w strukturze stada. Na podstawie analizy makroszczątków roślinnych pobranych z wypełnisk obiektów z fazy H wiadomo, że w tym okresie uprawiano jęczmień zwyczajny, pszenicę, żyto zwyczajne, proso zwyczajne oraz owies¹⁴³.

W fazie H znacznie rozbudowano system obronny kompleksu szurpiłskiego. W miejscu zniszczonych wałów o konstrukcji przekładkowej na grodzisku na Górze Zamkowej wzniesiono dwie linie potężnych wałów skrzyniowych (Ryc. 67). Dodatkowo podstromiono stoki wzgórza, zmniejszając nieco powierzchnię założenia obronnego. Po wewnętrznej stronie wału górnego wymodelowano niezbyt głęboką, suchą fosę. Choć dysponujemy jedynie przesłankami w postaci dołów postłupowych, nie można wykluczyć, że na skraju środkowej, płaskiej części majdanu

142 Kwestia ta będzie obszernie wyjaśniona w ostatnim rozdziale niniejszej pracy.

143 Niepublikowana analiza makroszczątków roślinnych z Szurpił, wykonana przez Marka Polcyna na zlecenie J. Okulicza-Kozaryna.

Ryc. 67. Szurpiły, st. 3. Rekonstrukcja III-V fazy obwałowań grodu na Górze Zamkowej. Graf. Tomasz Żebrowski

Fig. 67. Szurpiły, site 3. Reconstruction of the third to fifth phase of hillfort ramparts on Castle Hill. Graphics by Tomasz Żebrowski

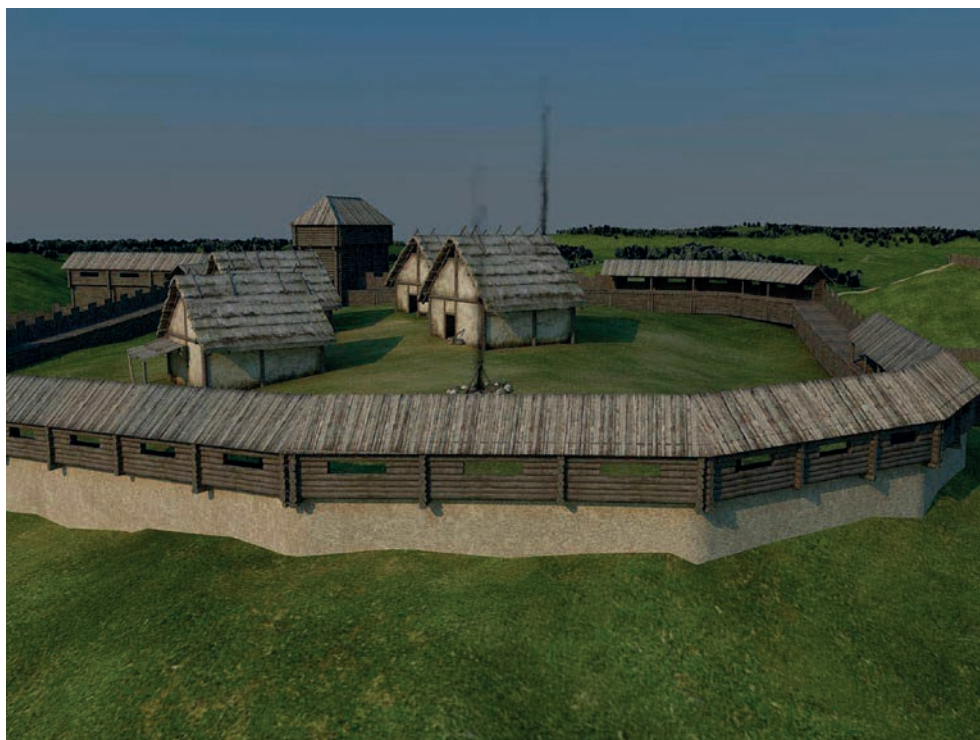
(powierzchni ok. 15–20 arów, średnica ok. 50 m) zbudowano dodatkową linię obrony w postaci płotu lub ostrokołu. Konstrukcja wału o długości ponad 200 m nie była jednakowa na całym jego obwodzie. Różnice pomiędzy fragmentami wału dostrzegalne są gołym okiem (wał w części zachodniej jest mniej potężny niż w południowej i wschodniej), a zaobserwowano je także podczas badań archeologicznych. Wynikało to prawdopodobnie z różnic w predyspozycji obronnej stoków oraz przyjętej przez budowniczych strategii, że pewne odcinki wału są bardziej, inne zaś mniej narażone na ataki. Być może już w tej fazie brama w górnym wale znajdowała się w jego północnej części.

Prawdopodobnie terenem przeznaczonym pod zabudowę typu schronieniowego była najbardziej wyniesiona część majdanu, gdzie natrafiono na relikty budynków o konstrukcji słupowo-plecionkowej (Ryc. 68). Nie jest jednak pewne, czy związane są one już z tą fazą, czy z następną. Tej lekkiej zabudowie towarzyszyły duże paleniska, z których jedno (obiekt 103a) można pewnie łączyć z fazą H.

Wał dolny, podobnie jak górny, nie miał identycznej konstrukcji na całej swojej długości, w części północno-wschodniej brakuje wręcz śladów konstrukcji

skrzyniowych. Wydaje się możliwe, że w omawianej fazie brama prowadząca do grodziska znajdowała się w miejscu widocznego obecnie obniżenia we wschodniej części wału dolnego.

Istotnym elementem systemu obronnego był sztuczny przekop – st. 24 w Szurpiłach, który prawdopodobnie mógł powstać już w fazie H. Jego budowa miała na celu utworzenie kanału pomiędzy jeziorem Kluczysko a zatoką jeziora Szurpiły, Jezio-rem Czarne. Odcięto w ten sposób jedyne swobodne przejście z osady na st. 4 na grodzisko w Szurpiłach. Wykorzystując różnicę poziomów lustra wody częściowo spuszczone wodę z jeziora Kluczysko, co w połączeniu z odpowiednim systemem zapór powinno spowodować napełnienie wodą kanału. Utworzona w ten sposób fosa broniła dostępu do grodziska od strony południowej, ale potencjalnie mogła utrudniać komunikację pomiędzy zespołem osad na Targowisku a fortecą. Dlatego wydaje się bardzo prawdopodobne, że nad przekopem wybudowano drewniany most. O jego obecności mogą świadczyć dwa wymodelowane przyczółki, jeden od strony st. 4, a drugi na wysokości południowego odcinka wału dolnego grodziska na Górze Zamkowej (Ryc. 69).

Ryc. 68. Szurpiły, st. 3. Rekonstrukcja zabudowy majdanu grodu w fazie H. Graf. Tomasz Żebrowski

Fig. 68. Szurpiły, site 3. Reconstruction of the hillfort interior buildings in phase H. Graphics by Tomasz Żebrowski

Ryc. 69. Szurpiły, st. 3, 4. Model grodu na Górze Zamkowej i północnej części osady podgrodowej oraz domniemanego mostu pomiędzy nimi. Graf. Tomasz Żebrowski

Fig. 69. Szurpiły, sites 3, 4. Model of the hillfort on Castle Hill, the northern part of the *suburbium* and the supposed bridge between them. Graphics by Tomasz Żebrowski

Ryc. 70. Szurpiły, st. 7. Rekonstrukcja domniemanej wieży obserwacyjno-obronnej. Graf. Tomasz Żebrowski

Fig. 70. Szurpiły, site 7. Reconstruction of a supposed watchtower. Graphics by Tomasz Żebrowski

Woda odgrywała ważną rolę w systemie obronnym Szurpił. Obserwacje terenowe oraz analiza geologiczna wykazały, że stosowanie w odpowiednich miejscach sztucznych zapór mogło przynieść efekt w postaci podtopienia niektórych nisko położonych terenów okalających kompleks osadniczy, przede wszystkim w rejonie Góry Zamkowej. Taką funkcję mogły pełnić kamienne groble – st. 16 i st. 17 w Szurpiłach, które wraz z wyspą Pustelnia skutecznie mogły odgradzać zatokę (Jezioro Czarne) od jeziora Szurpiły. Plan batygraficzny tego jeziora wskazuje znaczą różnicę głębokości pomiędzy zatoką a głównym akwenem. Płytsze Jezioro Czarne mogło być w czasie poprzedzającym budowę kanału (st. 24 w Szurpiłach) jedynie podmokłą polodowcową rynną. Zatamowanie groblami spuszczonego z jeziora Kluczyisko wód spowodowało utworzenie się zbiornika, który jeszcze w czasach nowożytnych uważany był za oddzielne jezioro (Jodel, Czarne). Dodatkowo wodą wypełniała się dolina pomiędzy półwyspem Trzecie Pole a płaskowyżem Targowiska. W ten sposób ten pierwszy stawał się dużą wyspą, która mogła w razie potrzeby służyć mieszkańcom kompleksu jako schronienie.

W fazie H mogły być już wzniesione kopce strażnicze, które ulokowane były w miejscach skomunikowanych wzrokowo z Górą Zamkową. Na podstawie badań jednego z nich, położonego na północno-zachodnim cyplu półwyspu Trzecie Pole, można wysunąć hipotezę, że stanowiły one podstawę drewnianych wież obserwacyjno-obronnych (Ryc. 70). Wieże mogły stać w omawianej fazie m.in. na Trzecim Polu, st. 7, na wyspie Pustelnia, st. 9 w Szurpiłach, na północnym brzegu jeziora Jęglówek, st. 1 w Udziejku, na wysokim piaszczystym wzgórzu graniczącym od południa z Górą Cmentarną oraz st. 8 i na kopcu nad Szurpilanką w Czajewszczyźnie. Bardziej umocnioną i rozbudowaną formę mogła mieć konstrukcja obronna na wierzchołku Góry Kościelnej na st. 5 w Szurpiłach. Dzięki tym wieżom zwiększono zasięg obserwacji, zwłaszcza od strony jezior, kontrolując miejsca niewidoczne z Góry Zamkowej. Dodatkową funkcję mogły mieć wieże na Górze Kościelnej oraz na st. 8 w Czajewszczyźnie. Według obserwacji J. Okulicza-Kozaryna pomiędzy nimi mogło się znajdować wejście prowadzące od strony wschodniej na teren kompleksu osadniczego. Spełniałyby one zatem, oprócz funkcji obserwacyjnych, również

role obronne. Wydaje się zresztą prawdopodobne, że wszystkie wyżej wymienione wieże mogły w razie potrzeby służyć jako punkty krótkotrwałego oporu.

Istotnym uzupełnieniem systemu obronnego w fazie H mogły być podłużne wały zewnętrzne, których obecność zarejestrowano w kilku miejscach analizowanego obszaru. Miały one formę wysokich ziemnych (st. 11 w Szurpiłach) i kamiennie-ziemnych (st. 12 w Czajewszczyźnie) nasypów i budowane były na płaskowyżach i na łagodnych stokach pomiędzy jeziorami a wzgórzami. Wyznaczały one granice kompleksu, ale przede wszystkim mogły stanowić podstawę pod zasieki, będące pierwszą linią oporu i przeszkodą uniemożliwiającą podciągnięcie przez potencjalnego napastnika machin oblężniczych (M. Engel *et alii* 2009, 532–537).

W fazie H w obrębie kompleksu osadniczego w Szurpiłach funkcjonowały dwa cmentarzyska ciałopalne. Pierwsze z nich, zlokalizowane na stokach kompleksu gór Kościelnej i Cmentarnej (st. 6 w Szurpiłach), było prawdopodobnie kontynuacją nekropoli z fazy G. Niestety, niewiele da się o nim powiedzieć ze względu na przypadkowy, niezwerifikowany archeologicznie charakter znaleziska małego naczynia. Naczynko to, które miało być odłączone od zespołu zawierającego inne naczynia (we fragmentach) oraz przepalone kości nosi cechy ceramiki z 2. połowy XI w., a więc z początku fazy H. Nie można zatem wykluczyć, że cmentarzysko to funkcjonowało w tym miejscu tylko w tym okresie. Hipoteza ta wydaje się tym bardziej prawdopodobna, że najwcześniejsze jak dotąd materiały z drugiego cmentarzyska pochodzą z XII w., co może sugerować przeniesienie tu miejsca grzebalnego. Na cmentarzysku na st. 8a przy Mosiężysku zarejestrowano pochówki jamowe z silnie przepalonymi kośćmi ludzkimi oraz fragmentami ozdób brązowych i nielicznymi, drobnymi fragmentami ceramiki. Jamy grobów były niewielkie, choć trzeba pamiętać, że z powodu znacznych zniszczeń agrotechnicznych zachowały się tylko ich spągi. Nad jamami, a właściwie ich spągami, zarejestrowano układy dużych kamieni oraz warstwę humusu zawierającą bardzo liczne, drobne przepalone i nieprzepalone kości ludzkie oraz fragmenty ozdób brązowych. Na obecnym etapie badań trudno określić charakter tych konstrukcji kamiennych, czy była to jakaś forma grobów podbrukowych, czy też mamy do czynienia ze zniwelowanym cmentarzyskiem kurhanowym. Interesujące jest położenie tego cmentarzyska

w bardziej „klasycznym” miejscu niż cmentarzysko na st. 6 w Szurpiłach. Groby nie są już lokowane na stromych stokach wzgórz o charakterze militarnym, ale na łagodnym stoku wyniesienia, w bezpośrednim sąsiedztwie funkcjonujących w tym samym czasie czterech osad na st. 8, 12, 13 i 29 w Szurpiłach. Od najbliższych osad (st. 8 i st. 12) cmentarzysko dzieli dystans jedynie kilkudziesięciu metrów. Co więcej, nekropola przy Mosiężysku znajduje się w samym centrum zespołu osad na Targowisku, będąc jego integralną częścią.

W porównaniu do systemu osadniczego poprzedniej fazy, system z fazy H różni się dość istotnie. W centralnej części zespołu osad na Targowisku założone zostaje cmentarzysko ciałopalne. Cały zespół zostaje prawdopodobnie ufortyfikowany, a dystans pomiędzy poszczególnymi osadami zmniejsza się. Zespół na Targowisku zaczyna spełniać kryteria przyjmowane dla podgrodzia. Jego główna osada na st. 4 w Szurpiłach jest już dużą, wewnątrz zorganizowaną strukturą złożoną z kilkunastu dworów, z największym znajdującym się w części wschodniej. Liczne znaleziska ozdób i narzędzi mogą wskazywać na produkcyjno-handlowy charakter tej osady. W fazie H zanikają peryferyjne osady na południowym brzegu jeziora Szurpiły, założone zostają natomiast osady po północnej stronie tego akwenu. Grodzisko w Szurpiłach, rozbudowane w nowej technice wałów skrzyniowych, staje się centrum kompleksu osadniczego oraz osią systemu obronnego. System ten składa się dodatkowo z wałów zewnętrznych (przesiek) oraz wysuniętych punktów w postaci kopców strażniczych /wież obserwacyjno-obronnych, ochraniających kompleks od strony wód. We wschodniej części kompleksu naturalna brama w postaci przełęczy pomiędzy dwoma pasmami wzgórz zostaje wzmocniona dodatkowymi strukturami obronnymi w postaci st. 5 w Szurpiłach oraz st. 8 w Czajewszczyźnie. Poziom wód jest regulowany poprzez budowę kanału pomiędzy jeziorami Kluczysko i Szurpiły oraz odpowiedni system zapór. Efektem tych działań jest znaczne podniesienie walorów obronnych całego kompleksu osadniczego. Grodzisko na Górze Zamkowej jest prawdopodobnie połączone z zespołem na Targowisku drewnianym mostem, wzniesionym nad wyżej wspomnianym kanałem, rodzajem fosy zewnętrznej. Od strony wschodniej z grodziskiem bezpośrednio graniczy duża osada. Choć jej charakter pozostaje nieznan, to jej ranga może być wysoka,

ponieważ położona jest naprzeciw umocnionej bramy prowadzącej do wnętrza grodziska. W obrządku pogrzebowym również zachodzą istotne zmiany. Nowe cmentarzysko założone zostaje na łagodnym stoku wzgórza w pobliżu siedlisk ludzkich. Wzrasta znacznie liczba darów grobowych w postaci pokaźniejszych ozdób brązowych i narzędzi żelaznych.

W Szurpiłach nie uchwycono wyraźnej cezurzy oddzielającej osadnictwo fazy H od osadnictwa następnej fazy I. Znaleźiska militariów na Górze Zamkowej wskazują jednak na możliwość obcych ingerencji, które mogły przejściowo destabilizować sytuację osadniczą w omawianym kompleksie.

4.4. Faza I

Ostatnią fazą reprezentowaną na terenie kompleksu osadniczego w Szurpiłach jest tzw. okres wczesnokrzyżacki (2. ćwierć XIII w. – XIV w.). W tym przedziale chronologicznym funkcjonowało grodzisko na st. 3 w Szurpiłach wraz z systemem obronnym, osady zespołu na Targowisku (st. 4, 8, 12, 13, 29), osada na st. 3b w Szurpiłach, osada na st. 6 w Czajewszczyźnie oraz cmentarzysko na st. 8a przy Mosiężysku w Szurpiłach.

Zespół zwarty z fazy I zarejestrowano jedynie na majdanie grodziska na Górze Zamkowej. Jest to duże palenisko, obiekt 9a, w którym znaleziono kilkadziesiąt fragmentów naczyń.

Większość materiału zabytkowego datowanego na tę fazę pochodzi z warstw kulturowych (I i II) osady na st. 4 w Szurpiłach oraz z powierzchni innych osad kompleksu osadniczego. Nieliczne zabytki z fazy I zalegały w nawarstwieniach majdanu oraz wałów grodziska w Szurpiłach. Z kolei na cmentarzysku na st. 8a w Szurpiłach fragmenty brązowych ozdób odkryte zostały w humusie i zniszczonych jamach grobowych.

Podobnie jak w przypadku poprzedniej fazy, również dla fazy I brakuje dat ^{14}C , dlatego też jedyną podstawą chronologii jest materiał zabytkowy. Są to przede wszystkim fragmenty naczyń glinianych zarejestrowane na większości stanowisk. Naczynia są ręcznie lepione, w całości obtoczone z silnie profilowanymi krawędziami wylewów, zdobione pasmami ornamentacyjnymi w postaci m.in. żłobków dookólnych oraz rzadziej linii falistych i różnego rodzaju stempelków. Charakteryzują się one również bardzo dobrym wypałem oraz masą ceramiczną

schudzoną domieszką piasku lub bardzo drobnego tłuczni kamiennego.

Najwięcej ceramiki z fazy I znaleziono na powierzchni i w warstwach kulturowych osady na st. 4 w Szurpiłach. Ze względu na intensywne nowożytnie prace agrotechniczne prowadzone na terenie stanowiska obiekty z tego okresu uległy całkowitej destrukcji, dlatego też fragmenty naczyń zalegały w skupiskach wyznaczających strefy siedliskowe. Choć materiał ceramiczny zarejestrowano praktycznie na całej powierzchni osady, to daje się zauważyć jego szczególne koncentracje. Największe nasycenie tego rodzaju ceramiką zaobserwowano w centralnej części stanowiska. Odkryte tam fragmenty pochodzą z baniastych naczyń wykonanych w technice obtaczania formującego (Tabl. XXV:1, 6). Garnki te mają nieznacznie wyodrębnione, lekko wychylone lejkwate lub cylindryczne szyjki z silnie profilowanymi krawędziami wylewów, często z tzw. okapem. Dna są niewyodrębnione i lekko wklęsłe, bez śladów podsypki. Zdobienie występuje na naczyniach przede wszystkim w postaci żłobków dookólnych, pokrywających je w całości, z wyjątkiem szyjki i wylewu. Rzadziej zdarza się ornament w postaci motywów stempelkowych. Jedno z naczyń baniastych ma intencjonalnie przewiercony otwór na szyi, przeznaczony prawdopodobnie do zawieszania go nad paleniskiem (Tabl. XXV:6). Ponadto na powierzchni tej części stanowiska zarejestrowano kilka fragmentów baniastych, wręcz przysadzistych garnków o bardzo krótkich szyjkach i ukośnie ściętych krawędziach wylewów. Na jednym z takich naczyń widoczny był ornament w postaci wielokrotnej linii falistej. Podobna ceramika w dość dużym nasyceniu występuje w części wschodniej osady. Obok form baniastych znaleziono tu także fragmenty, które mogą należeć do bardziej smukłych naczyń dzbanowatych. Mają one zazwyczaj jeszcze wyraźniej profilowane krawędzie wylewów zaopatrzone w okap. Tak jak w przypadku centralnej części stanowiska, stąd również pochodzi fragment baniastego naczynia z niewielkim otworem na szyjce. W pozostałych częściach osady zarejestrowano już mniejszą frekwencję ceramiki z fazy I, choć należy odnotować jej obecność w północnej części, gdzie występowała głównie na powierzchni. Dominują tu formy dzbanowate o silnie wychylonych wylewach z profilowanymi krawędziami (Tabl. XXVIII:4, 5).

Na pozostałych osadach zespołu na Targowisku (st. 8, 12, 13, 29) wśród materiału ceramicznego

pozyskanego w trakcie badań i prospekcji powierzchniowych odnotowano niewielką liczbę charakterystycznych wylewów, mających swoje odpowiedniki na osadzie na st. 4. Bardzo drobne ułamki takiej ceramiki znaleziono również na cmentarzysku przy Mościejysku. Zwraca też uwagę znaczna frekwencja na tych stanowiskach brzuśców o bardzo dobrych parametrach technologicznych, które ostrożnie można łączyć z fazą I.

Podobną sytuację zaobserwowano na osadach położonych po wschodniej stronie Góry Zamkowej, tj. na osadzie na st. 3b w Szurpiłach oraz na osadzie na st. 6 w Czajewszczyźnie. Materiał ceramiczny datowany na omawianą fazę stanowi zdecydowaną większość wśród fragmentów naczyń pochodzących z powierzchni tych stanowisk.

Jedynym stanowiskiem, na którym ceramika z fazy I wchodziła w skład zespołu jest grodzisko na Górze Zamkowej w Szurpiłach. W wypełniku dużego paleniska – obiektu 9a, zlokalizowanego na majdanie grodziska, znaleziono kilkadziesiąt fragmentów zaawansowanych technologicznie naczyń glinianych. Na podstawie zachowanych wylewów udało się wyodrębnić co najmniej kilka garnków (Tabl. VIII:1–11). Są to przede wszystkim formy baniaste i dzbanowate, o wyodrębnionych szyjkach i silnie wychylonych, profilowanych krawędziach wylewów. Kilka fragmentów należało do naczyń z cylindryczną szyjką. Niektóre z tych naczyń mają wręby na pokrywki. Dna są niewyodrębnione, lekko wklęsłe, bez śladów podsypki. Zdobienie na nich występuje przede wszystkim w formie żłobków dookolnych, pokrywających całe naczynia poniżej szyjki. W jednym przypadku odnotowano pojedynczą linię falistą. Na niektórych fragmentach zachowały się ślady nagaru. Kilkanaście innych fragmentów naczyń wykonanych w podobnej technice zarejestrowano poza obiektem, w nawarstwieniach majdanu. Z kolei na odcinku wału dolnego grodziska, w reliktach drogi, znaleziono kilka fragmentów brzuśców należących do bardzo dobrze wypalonych naczyń, ze śladami obtaczania formującego.

Całkowicie formująco obtoczone naczynia, wykonane w technice taśmowo-ślizgowej o zaawansowanych parametrach technologicznych nie są do tej pory częstym znaleziskiem na obszarze dawnej Jaćwieży. Może to po części wynikać z faktu ich dużego podobieństwa do ceramiki średniowiecznej, która w rozdrobnionym materiale powierzchniowym

jest praktycznie nie do odróżnienia. Warto również podkreślić, że omawiane naczynia nawiązują morfologicznie i stylistycznie do niektórych form z fazy H (np. naczynia z cylindryczną szyjką), co dodatkowo utrudnia ich wydzielenie z materiału ceramicznego. Na grodzisku w Bajtkowie zarejestrowano dużą serię naczyń silnieformująco obtoczonych z charakterystycznymi profilowanymi krawędziami wylewów, jednak ze względu na różnice w morfologii trudno się w nich dopatrywać ścisłych analogii do ceramiki szurpilskiej (K. Korczak 2008). Bardziej zbliżone do niej są pojedyncze fragmenty naczyń z badanego sondazowo grodziska w Gorczycach (L. Lenarczyk 1991a, 484, ryc. 2:6). Baniaste naczynia o krótkiej szyjce z ukośnie ściętym wylewem, zdobione żłobkami dookolnymi i linią falistą, odkryte zostały na dwóch średniowiecznych osadach w Półkotach oraz Posejnelach (M. Engel *et alii* 2006a, 27, ryc. 22:11; 2006b, 202; A. Maty 2009).

Na pozostałych ziemiach bałtyjskich również nie zarejestrowano zbyt wielu fragmentów całkowicie obtoczonej, zaawansowanej technologicznie ceramiki. Naczynia baniaste z profilowanymi krawędziami z okapem odkryto w warstwach wczesnośredniowiecznych osady w Jeziorku (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, tabl. XVII:10). Z kolei z terenu Litwy znane są baniaste naczynia z krótką szyjką odnajdywane w nawarstwieniach średniowiecznych, m.in. z terenu starego miasta w Trokach (R. Jonaitis 2006, 307, 308, ryc. 96, 99).

Baniaste formy naczyń z silnie profilowanymi krawędziami wylewów oraz dzbany występują powszechnie na stanowiskach osadniczych z XIII–XIV w. z terenów państwa piastowskiego oraz księstw ruskich, sąsiadujących z ziemią bałtyjską. Naczynia takie licznie reprezentowane były na ziemi chełmińskiej, m.in. w materiale ceramicznym ze średniowiecznego gródka w Plemiętach, gm. Gruta (W. Matuszewska-Koła 1985, 192–198). Jednak główne centra produkcji zaawansowanej technologicznie ceramiki znajdowały się w dużych ośrodkach miejskich Mazowsza i Podlasia, m.in. w Płocku, gm. *loco* i Drohiczyń. W Płocku naczynia odpowiadające formom szurpilskim należą do odmian grupy III i IV, których największą frekwencję zarejestrowano w nawarstwieniach z XIII i XIV w. (M. Trzeciński 2002, 136–139). Z kolei w Drohiczyń w warstwach z XIII w. znaleziono liczne fragmenty baniastych naczyń z silnie profilowanymi

krawędziami wylewów oraz form dzbanowatych (K. Musianowicz 1969, tabl. XXI:2, 3, 11, XXII:3, 16, 19, XXX:15, XXXI:6, 10, 17).

Najwięcej analogicznych do ceramiki szurpiłskiej form pochodzi z dużych ośrodków Rusi Czarnej, m.in. z Nowogródka, Wołkowyska, Grodna i Słonima, r. Slonim (Слонім, р. Слонім). Jednak tutaj obtacone formujszo, zaawansowane technologicznie naczynia są datowane już od XII w., zalegając jeszcze w warstwach XIV-wiecznych. Obok naczyń baniastych, form dzbanowatych i z cylindryczną szyjką, spotykane tu są naczynia podobne do „pękatych” garnków z krótką szyją, znalezionych na powierzchni st. 4 w Szurpiłach (M. V. Malevskaâ-Malevič 2005, 28–85, 87–101, 106–132).

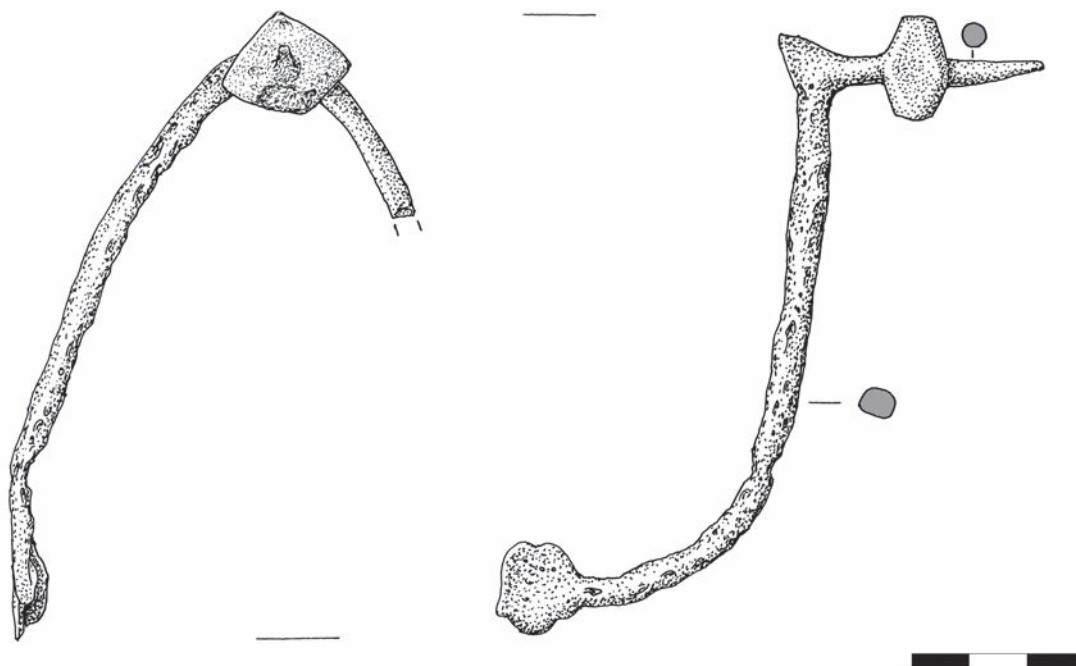
Drugą co do liczby kategorią zabytków reprezentującą w szurpiłskim kompleksie osadniczym fazę I są ozdoby, w postaci fragmentów masywnych, wielozwojowych naszyjników brązowych typu *Totenkrone*. Odnajdywane są one w formie pociętych kawałków skręconych ze sobą drutów oraz charakterystycznych dla tych naszyjników końcówek, w kształcie owalnego guza oraz podłużnej, zdobionej płytki. Znaleziska tych ozdób pochodzą głównie z cmentarzyska przy Mosiężysku, gdzie odkryto je zarówno w jamach grobowych, jak i w warstwie humusu (Ryc. 47:c, m, 48:e) (L. Jończyk 2015, 238, ryc. 5:c, m, 6:e). Zarejestrowano je również na powierzchni osad na st. 4 (Tabl. XVII:10–12) i st. 8 na Targowisku oraz na stokach Góry Zamkowej (st. 3 w Szurpiłach). Jedyne znany w literaturze fragment naszyjnika, pochodzący z zespołu szurpiłskiego, jest znaleziskiem przypadkowym, odkrytym przez J. Okulicza-Kozaryna na drodze pomiędzy st. 4 a st. 12 na Targowisku (M. Bogucki 2001, 35, 39).

Naszyjniki typu *Totenkrone* należą do rzadkiej kategorii zabytków, o których można powiedzieć, że są charakterystyczne wyłącznie dla kultury wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych Prusów. Poza obszarem pruskim znane są jedynie trzy egzemplarze: z Kijowa, z miejscowości Chojna, gm. Gołańcz w Wielkopolsce oraz z Otmuchowa, gm. *loco* na Śląsku (naszyjnik przerobiony na hełm), interpretowane bądź jako importy, bądź jako ślady udziału wolnych Prusów w konfliktach polsko-krzyżackich (B. Rybakov 1948, 331, ryc. 87; J. Antoniewicz 1958b, 153; J. Richter 1931, 242–244; M. Bogucki 2001, 35). Najwięcej tego rodzaju ozdób zarejestrowano na obszarze historycznej Sambii, Barcji, Jaćwieży

oraz Natangii (H. Moora 1939, 231–235; M. Bogucki 2001, 35). Niestety, niewiele z nich znalezionych zostało w zespołach lub w kontekście pozwalającym na określenie chronologii tego typu naszyjników. Na obszarze Jaćwieży fragmenty naszyjników *Totenkrone* oprócz serii z Szurpił najliczniej występują na cmentarzysku w Krukówku¹⁴⁴ (M. Engel, J. Siemaszko 2019, 306, ryc. 4). Odkryto je także na cmentarzyskach w Deguciach, Staczach i Żytkiejmach. Z tych badanych w XIX w. stanowisk znane są jedynie niektóre zabytki, nieprzyporządkowane do konkretnych zespołów. Na podstawie chronologii zabytków można jedynie ogólnie określić datowanie tych cmentarzysk ciepłopalnych na fazę H (O. Tischler 1878, 276–278; E. Hollack 1908, 24, 156, 160; C. Engel 1939b, 55; H. Moora 1939, 234; M. Engel *et alii* 2006a, ryc. 21:2; Kartoteka R. Grenza). Fragmenty naszyjnika tego typu znaleziono również na majdanie grodziska w Jeglińcu, w zespole ozdób brązowych z XII w. (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004, 92). Jedyne zespoły grobowe z omawianymi naszyjnikami znane są z obszaru Barcji i Półwyspu Sambijskiego. Na cmentarzysku szkieletowym w Równinie Dolnej, gm. Korsze naszyjniki odkryto w grobach nr 29, 43 i 65, gdzie występowały m.in. z brązowymi zapinkami podkowiastymi i monetami datującymi je w przedziale chronologicznym od końca XIII do XIV w. (R. Odoj 1958, 129, 133, 134, 140, 152–154; M. Bogucki 2001, 35, 38). W dzisiejszym Żeleznodorożnyj, raj. Pravdinsk (Железнодорожный, рай. Правдинск, Gerdaunen, Kr. Bartenstein) jeden z kilkunastu naszyjników typu *Totenkrone* pozyskanych w trakcie XIX-wiecznych badań cmentarzyska szkieletowego znajdował się w grobie razem z brakteatem emitowanym w latach 1352–1413 (A. Hennig 1879, 319, 320; M. Bogucki 2001, 35, 36, 39). Na badanym obecnie cmentarzysku w Prudnoe, raj. Gvardejsk (Прудное, рай. Гвардейск, Alt-Wehlau, Kr. Wehlau) omawiane naszyjniki występują zarówno w grobach z XIII, jak i z XIV w. (A. Valuev 1999, 397–400; M. Bogucki 2001, 36, 37).

Uzbrojenie z fazy I reprezentowane jest jedynie przez jeden zabytek. Na powierzchni osady podgrodowej w Szurpiłach, stan. 4 znaleziono uszkodzoną ostrogę (brak części ramienia z zaczepem)

144 Zabytki niepublikowane w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

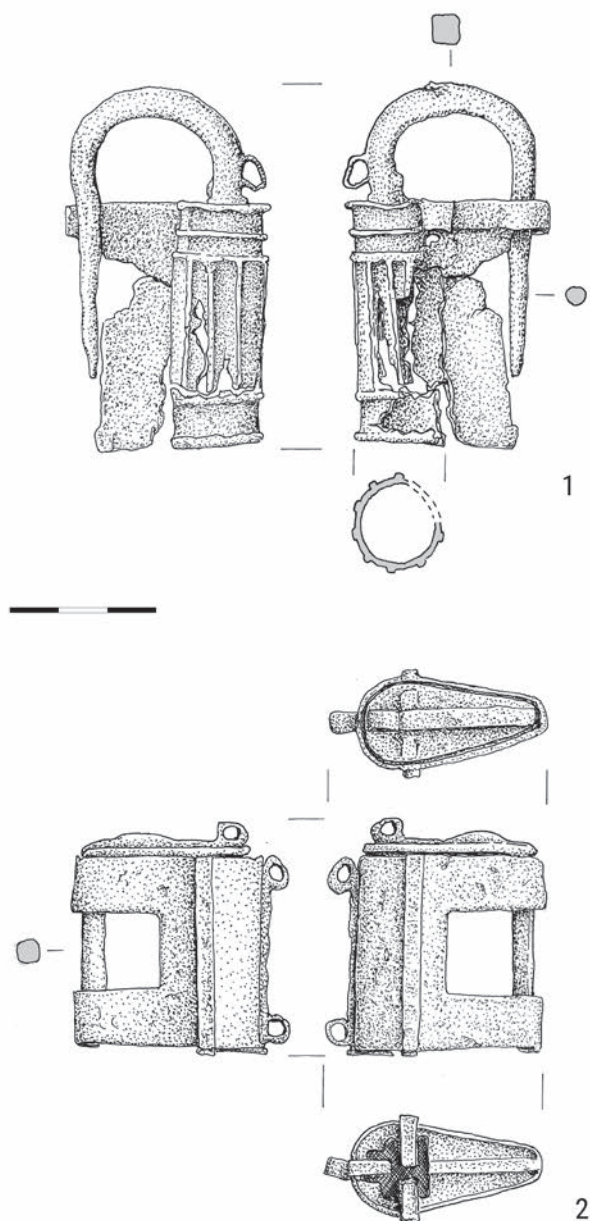
Ryc. 71. Szurpiły, st. 4. Żelazna ostroga typu FIID według Norberta Goßlera. Rys. Bartłomiej Karch

Fig. 71. Szurpiły, site 4. Iron spur of Norbert Goßler Type FIID. Drawn by Bartłomiej Karch

typu FIID według Goßlera (Ryc. 71). Jest to okaz wykonany z żelaza, o profilowanym kabłąku, wygiętym w kształcie litery „S”. Bodziec ostrogi jest dosyć krótki i składa się ze stożkowatego kolca i nasadzonego na niego pierścienia. Zachowany zaczep ma formę uszka z owalną tarczką. Zabytki tego typu na terenach bałtyjskich są rzadkością. Najbliższy terytorialnie do ostrogi z Szurpił okaz pochodzi z Łotwy (LA 1974, 304, tabl. 79:1). Najwięcej analogii znajduje się na obszarze Niemiec. Ostrogi typu FIID występują również m.in. na Węgrzech, w Serbii, a także w Anglii. N. Goßler (1998, 558–561) egzemplarze tego typu datuje na okres od XII do początku XIV w. Podobną chronologię mają analogiczne ostrogi na obszarze dawnej Rusi, gdzie zostały sklasyfikowane jako typy III E4 i IV E4 według Kirpičnikova (1973, 66).

Na zakończenie omówienia zabytków z fazy I z szurpilskiego zespołu osadniczego należy jeszcze wspomnieć o kłódkach. Do tej kategorii należy zaliczyć trzy zabytki znalezione podczas planigrafii w 2014 r. Są to kłódka z osady na st. 3b oraz kłódka i mechanizm kłódki z osady na st. 8 w Szurpiłach (M. Engel *et alii* 2018, 285, ryc. 10:2, 5). Egzemplarz ze st. 3b oraz mechanizm ze st. 8 zaliczyć należy do

grupy kłódek cylindrycznych z hakowatym kabłąkiem (K. Łukomiak 2016, 146). Pierwszy zabytek nawiązuje do wydzielonego przez B. A. Kolčina typu W, datowanego na Rusi od XII do początków XV w. (Ryc. 72:1), natomiast mechanizm mógł należeć zarówno do kłódki typu W, jak i do typu B według Kolčina (XII–XIII w.) (B. A. Kolčin 1959, 80, 82, ryc. 70). Najlepiej zachowana kłódka pochodzi z terenu osady na st. 8 w Szurpiłach. Reprezentuje ona tzw. kłódkę czworokątną, nazwaną tak z uwagi na ich regularną konstrukcję (Ryc. 72:2). Składały się z walcowatego cylindra, pełniącego rolę kasety chroniącej sprężynowy mechanizm zamykający, oraz dwóch prostopadłych do cylindra występów. Przez łożyska w końcach występów przechodził rygiel kłódki w postaci masywnego pręta. Egzemplarz z Szurpił zaliczyć należy do wariantu o przekroju w kształcie spłaszczonego walca (K. Łukomiak 2016, 146, 147; Z. Polak 1996, 233). Dodatkowo opisywany zabytek posiada trzy uszka mocujące i zdobiony jest dwoma przylutowanymi listwami oraz platerowaniem na całej powierzchni. B. A. Kolčin (1959, 84, ryc. 70) zaliczył te kłódky do typu E i zabytki z Nowogrodu Wielkiego wydatował od XV do XVI w. Z kolei Z. Polak (1996, 233) na podstawie polskich znalezisk uważa,

Ryc. 72. Szurpiły, st. 3b, 8. Żelazne kłódki: cylindryczna (1) i czworokątna (2). Rys. Bartłomiej Karch

Fig. 72. Szurpiły sites 3b, 8. Iron padlocks: cylindrical (1) and rectangular (2). Drawn by Bartłomiej Karch

że kłódki tego typu pojawiły się w połowie XIII w., a w ciągu XIV i XV w. praktycznie wyparły inne typy zamykane mechanizmem sprężynowym. Najbardziej podobne egzemplarze do kłódki ze st. 8 pochodzą z nawarstwień zamku w Bardzie, gm. *loco* datowanych na XIV w. (C. Francke, J. Łodowski 1991, 192, ryc. 15o) oraz z warstwy IIIb zamku w Czersku, gm. Góra Kalwaria, datowanej na połowę XIV w. (T. Kiersnowska 1986, 215, ryc. 66:1, 2, 4).

System osadniczy w fazie I nie uległ większym zmianom w stosunku do systemu poprzedniej fazy. Nie odnotowano żadnych nowych punktów osadniczych, nie stwierdzono także zaniku dotychczasowych¹⁴⁵. Nadal za centrum systemu należy uważać zespół osad na Tagowisku, z główną osadą/wsią na st. 4 w Szurpiłach. Pomimo prawie całkowitego zniszczenia układu stratygraficznego tego stanowiska przez nowożytnie prace agrotechniczne, można podjąć próbę częściowej rekonstrukcji jego struktury. Analiza zdjęć lotniczych, badania wykopaliskowe oraz wnikliwe obserwacje terenowe pozwalają postawić hipotezę o zachowaniu w fazie I wielorzędowego układu zabudowy osady, z wydzielonym rozbudowanym gospodarstwem we wschodniej jej części (Ryc. 73). Wydaje się, że strefa siedliskowa pokrywa się z całym zasięgiem st. 4, choć nadal widoczne jest szczególnie intensywne zagospodarowanie jego części centralnej i wschodniej. Z powodu zniszczeń nie zachowały się praktycznie żadne obiekty, które można by w sposób pewny łączyć z omawianą fazą, istnieją jednak przesłanki, aby przypuszczać, że osada w tym czasie składała się z odrębnych gospodarstw złożonych z zabudowy mieszkalnej i gospodarczej, tworzących prawdopodobnie regularny, zwarty układ na planie zbliżonym do kwadratu z placem pośrodku. Budynki mieszkalne wzniesione prawdopodobnie w konstrukcji zrębowej na kamiennym fundamencie miały na planie kształt prostokątny bądź zbliżony do kwadratu o wymiarach ok. 7×6 m lub nieco większych. Drewniane ściany wylepiane były gliną. Zabudowania gospodarcze mogły mieć lżejszą konstrukcję, opartą na słupach. Nie można wykluczyć, że każde z tych gospodarstw było ogrodzone płotem lub inną drewnianą konstrukcją, choć częściowo tę funkcję mogły pełnić ściany budynków. Wspólnym elementem gospodarstw były drogi, wzdłuż których były usytuowane. Liczbę gospodarstw można jedynie ogólnie oszacować, na podstawie koncentracji zabytków i regularnych zaciemnień widocznych na powierzchni, na przekraczającą kilkanaście jednostek. Podobnie jak w przypadku fazy H, nadmiar wody mógł być odprowadzany z gospodarstw systemem

145 Cmentarzysko na st. 6 w Szurpiłach przestało być użytkowane prawdopodobnie już w ramach fazy H.

Ryc. 73. Szurpiły, st. 4. Rekonstrukcja zabudowy osady podgrodowej w fazie I. Graf. Tomasz Żebrowski

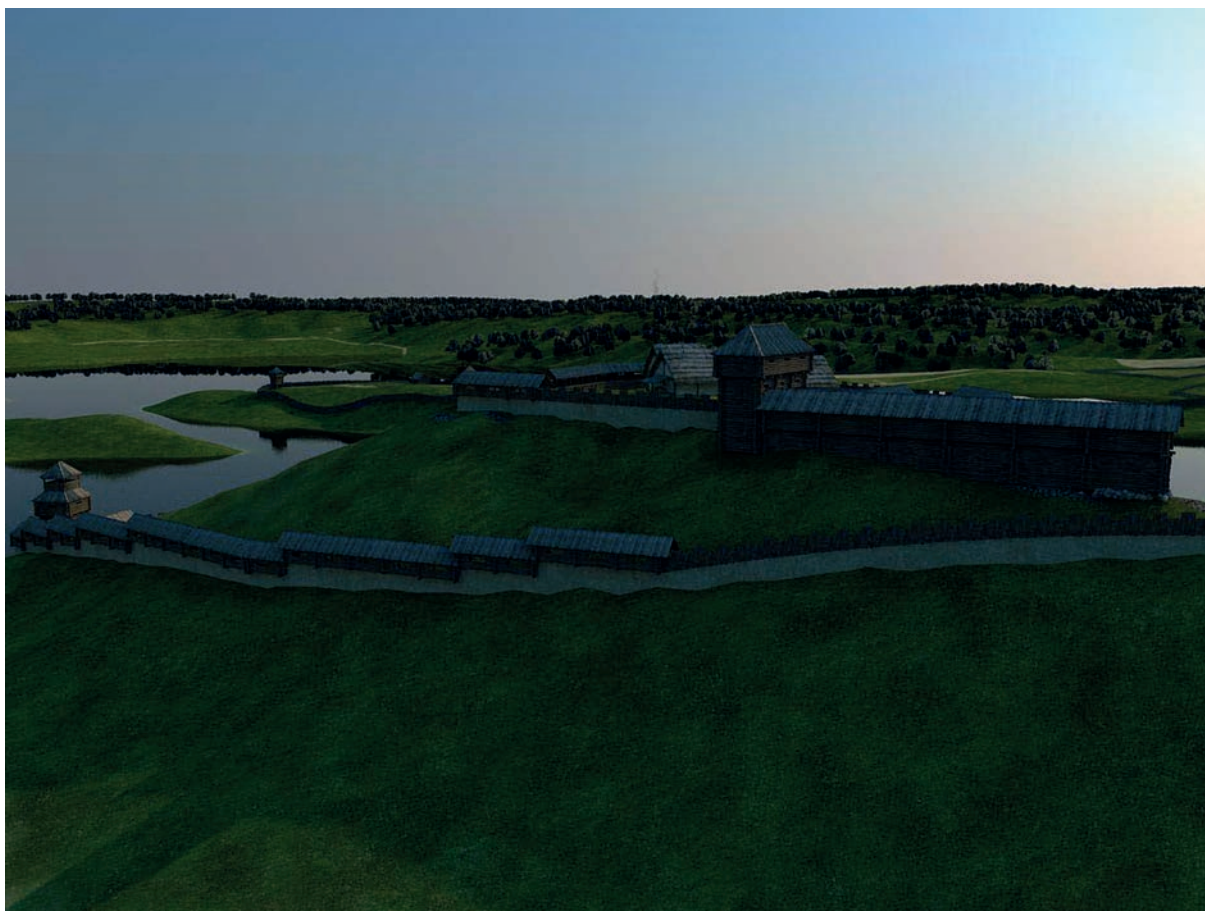
Fig. 73. Szurpiły, site 4. Reconstruction of the suburbium buildings in phase I. Graphics by Tomasz Żebrowski

rowów (rynsztoków) do południowej zatoki jeziora Kluczysko. Na obecnym etapie badań trudno jest stwierdzić, czy w części zachodniej w fazie I istniała nadal wydzielona część produkcyjna, choć pewną przesłanką za taką interpretacją mogą być znaleziska częściowo nadtopionych fragmentów naszyjników typu *Totenkrone*. Jednak znacznie mniejsza liczba znalezisk przedmiotów metalowych w stosunku do poprzedniej fazy skłania do postawienia hipotezy, że w omawianej fazie st. 4 mogło już nie mieć charakteru osady produkcyjno-handlowej.

Na pozostałych stanowiskach zespołu osad na Targowisku (st. 8, 12, 13, 29 w Szurpiłach) odnotowano statystycznie niewielki udział znalezisk z fazy I w materiale zabytkowym pozyskanym z ich powierzchni. Biorąc pod uwagę możliwość większego zniszczenia najmłodszej fazy osadnictwa, można postawić pytanie, czy nie mamy tu do czynienia z mniej intensywnym niż w fazie H zagospodarowaniem tych miejsc. Brak jest jednak przesłanek wskazujących

na zmianę charakteru tych osad, wydaje się bardzo prawdopodobne, że nadal mają one strukturę jednodworczą, a elementami wspólnymi nadal pozostają strefa eksploatacji gospodarczej i ciągi komunikacyjne w postaci dróg.

Powyższe obserwacje nie dotyczą osad po wschodniej stronie Góry Zamkowej, gdzie materiał z fazy I jest dobrze czytelny. Kontynuowane jest więc tu zapoczątkowane w poprzedniej fazie osadnictwo, a charakter osad pozostaje niezmienny. Osada na wschodnim stoku Góry Zamkowej (st. 3b) prawdopodobnie jest strukturą wielodworczą, w której części centralnej znajduje się niewielki, polodowcowy staw, pełniący być może funkcję zbiornika retencyjnego. Bezpośrednio z terenu tej osady prowadzi droga na grodzisko (st. 3 w Szurpiłach) poprzez monumentalną, rozbudowaną bramę w południowo-wschodniej części wału dolnego. Od strony wschodniej osada ograniczona jest wałem kamienno-ziemnym (st. 12 w Czajewszczyźnie), łączącym brzegi jezior Szurpiły

Ryc. 74. Szurpiły, st. 3. Rekonstrukcja górnego i dolnego wału grodu w fazie I. Graf. Tomasz Żebrowski

Fig. 74. Szurpiły, site 3. Reconstruction of the upper and the lower rampart in phase I. Graphics by Tomasz Żebrowski

i Jegłówek. Po drugiej stronie tego wału znajduje się osada na st. 6 w Czajewszczyźnie o strukturze jednodworczej. Jej peryferyjność w stosunku do głównych elementów kompleksu może być pozorna, z uwagi na niedostateczne rozpoznanie rozległej strefy pomiędzy wyżej wymienionymi jeziorami. Wspólnym elementem obu osad jest, poza strefą eksploatacji gospodarczej, również droga prowadząca z kierunku wschodniego na teren grodziska na Górze Zamkowej.

Warownia ta w fazie I pozostaje główną osią systemu obronnego kompleksu szurpilskiego. Na miejscu wałów poprzedniej fazy, z wykorzystaniem pozostałych po nich szańców zbudowane są następne, potężne wały skrzyniowe. Widoczny obecnie przebieg wałów jest reliktem właśnie po umocnieniach najmłodszej fazy opisywanego kompleksu. Grodzisko ma zatem dwie linie wałów, pierwszą okalającą majdan oraz drugą usytuowaną mniej więcej w połowie wysokości Góry Zamkowej (Ryc. 74). Wał górny

nie jest jednolity na całej swojej długości (ok. 200 m). Najwyższa jego część znajdowała się w partii północnej, nieco niższe umocnienia okalały majdan od strony wschodniej i południowej. Od strony zachodniej wał nie jest czytelny na powierzchni, co jednak nie oznacza, że go tam w ogóle nie było. Różnice wysokości, a także – co się z tym wiąże – również w konstrukcji poszczególnych odcinków wału górnego, są wynikiem dopasowania w fazie I umocnień do warunków morfologicznych Góry Zamkowej. Najbardziej zabezpieczone są tzw. grzędy tego wzniesienia morenowego, po których względnie łatwo można było się dostać na grodzisko. Dodatkowo od strony północno-wschodniej znajdowała się brama w wale górnym, którą należało odpowiednio ufortyfikować. Widoczne obecnie siodłowe obniżenie w wale jest reliktem po tej bramie. Zwraca uwagę asymetryczna konstrukcja wału w tym miejscu. Część północna jest znacznie wyższa niż południowa. Wynika to prawdopodobnie z faktu zabezpieczenia bramy od

strony drogi prowadzącej do wnętrza grodziska jakąś formą drewnianej nadbudowy wału skrzyniowego. Z kolei od strony zachodniej stoki wzgórze są bardzo strome i tym samym trudno dostępne, nie było więc potrzeby wzniesienia tu wysokiego wału. Wydaje się możliwe, że w tym miejscu wał składał się z niskich skrzyni lub zastosowano inną konstrukcję w formie drewnianego płotu lub palisady. Skrzynie wału górnego wzmocnione były od zewnętrznej strony palisadą oraz płaszczem kamiennym, zabezpieczającym elementy drewniane.

Majdan grodziska w opisywanej fazie miał kształt mniej więcej owalny i był otoczony szerokim rowem, pełniącym prawdopodobnie funkcję suchej fosy. Jedynie od strony północno-wschodniej łączył się bezpośrednio z bramą w wale górnym, co związane było z wejściem na niego. Podobnie jak w fazie H, na majdanie znajdowały się lekkie, zadaszone konstrukcje słupowe, stanowiące, jak się wydaje, pomieszczenia dla załogi forticy. Załozde służyły również rozmieszczone obok budynków duże, ułożone z kamieni czworoboczne paleniska, z których jedno (obiekt 9a) można łączyć pewnie z fazą I.

Wał dolny grodziska, podobnie jak górny, zbudowany był w konstrukcji skrzyniowej, a jego wysokość uzależniona była od warunków morfologicznych wzgórze. Najwyżej wał wznosił się od strony grzędy wschodniej i południowej, znacznie niższy był na wysokości grzędy północnej i od strony zachodniej. W części północno-wschodniej stoki wzgórze są bardzo strome, a szaniec wału jest niewidoczny, co znowu można tłumaczyć zastosowaniem w tym miejscu albo niższego wariantu wału skrzyniowego, albo innej konstrukcji w postaci drewnianego płotu lub palisady. Brak wysokiego wału w części północnej, do której istnieje dość łagodne dojście od strony rozległego *plateau* (st. 10 w Szurpiłach), można tłumaczyć faktem „schodkowego” ukształtowania grani, umożliwiającego zastosowanie dodatkowych zabezpieczeń. Ponadto, w tej fazie istnieją przesłanki za możliwością wykorzystania militarnego wyżej wspomnianego *plateau*, które ufortyfikowane mogło stanowić pierwszy bastion oporu od strony jeziora Jęglówek. Wał dolny posiadał przedpiersie w formie palisady oraz, co najmniej od strony południowej, wzmocniały go kamienie ułożone w ławy lub ostrokoł wzmocniony kamieniami. Wzdłuż wału dolnego znajdował się ciąg komunikacyjny w postaci drogi wybrukowanej kamieniami, łączący wszystkie bramy

grodziska. Brama wschodnia była odpowiednikiem bramy w górnym wale pod względem konstrukcyjnym, tzn. była asymetryczna, ze znacznie wyższą częścią północną. Różnica polega jednak na tym, że brama w wale dolnym była o wiele potężniejsza, a nadbudowa części północnej ciągnęła się na kilkadziesiąt metrów. Wzmocniono tym samym obronność głównej bramy prowadzącej do warowni. Druga brama usytuowana była w części południowej wału dolnego. Brama południowa również była asymetryczna, choć wały tutaj były niższe niż w przypadku bramy w wale górnym (Ryc. 75).

Lokalizacja w tym miejscu przejścia bramnego związana była z hipotetycznym mostem drewnianym, który łączył ponad kanałem grodzisko z osadą na st. 4 w Szurpiłach. Ten sztuczny przekop (st. 24 w Szurpiłach) istniał już, lub został wybudowany w fazie I, co w zasadzie wymuszało wzniesienie w tym miejscu przeprawy. Pewnym jej potwierdzeniem mogą być liczne znaleziska przedmiotów brązowych i żelaznych na stokach przekopu. Kanał był jednym z głównym elementom opisanego przy okazji rekonstrukcji fazy H systemu wykorzystania wody w celu podniesienia walorów obronnych kompleksu szurpilskiego. Nie wdając się już tu w szczegóły, należy wymienić jego dodatkowe części składowe w postaci sztucznych grobli (st. 16 i st. 17 w Szurpiłach), odcinających wraz z wyspą Pustelnia jezioro Czarne od jeziora Szurpił.

Co najmniej część z widocznych obecnie w terenie kopców związana jest z systemem obronnym fazy I. Oprócz opisanych w rekonstrukcji poprzedniej fazy kopców z wieżami strażniczymi, mogły powstać też inne, na zasadzie rozwoju systemu, bardziej wysunięte na peryferia kompleksu. Taki zabieg mógł znacznie poszerzyć kontrolowany obszar, a co za tym idzie – usprawnić obronę całego założenia. Hipoteza ta jest na obecnym etapie badań w trakcie weryfikacji i trzeba ją traktować bardzo ostrożnie, choćby ze względu na zróżnicowaną morfologię analizowanego terenu.

Z fazą I powinno się również łączyć wały zewnętrzne, które mogły być wzniesione dopiero w tym okresie lub wybudowane na miejscu wcześniejszych umocnień z fazy H. Lokowane były pomiędzy zbiornikami wodnymi oraz w przełęczach pomiędzy wyniesieniami, w miejscach łatwiej dostępnych. Obserwacje terenowe oraz analiza zdjęć lotniczych skłaniają do przypuszczenia, że wały te częściowo wchodziły w zasięg akwenów, miało to miejsce

Ryc. 75. Szurpiły, st. 3. Model grodu na Górze Zamkowej z widocznymi bramami. Graf. Tomasz Żebrowski

Fig. 75. Szurpiły, site 3. Model of the hillfort on Castle Hill with gates visible. Graphics by Tomasz Żebrowski

m.in. w przypadku wału na st. 12 w Czajewszczyźnie. W przypadku zaś wału na st. 11 w Szurpiłach zauważono, że ma on swoją kontynuację w postaci mielizn (st. 15 w Szurpiłach) w zachodniej części jeziora Szurpiły. Uzupełnieniem wałów wydają się być również groble (st. 16 i st. 17 w Szurpiłach), odchodzące od wyspy Pustelnia. Nie można wykluczyć, że miały one podwójną funkcję – grobli/tam oraz wału obronnego. Biorąc pod uwagę możliwość wykorzystywania wałów zewnętrznych jako podstawy pod drewniane zasieki, wydaje się całkiem prawdopodobne, że w okresie zimowym stawiano je również na zamrożonych taflach jezior. W ten sposób zamykano niemal cały obwód kompleksu, czyniąc go trudno dostępnym dla potencjalnych najeźdźców. W ramach systemu obronnego funkcjonować mogły również umocnienia zespołu osad na Targowisku. W świetle dotychczasowych obserwacji wydaje się, że co najmniej osada na st. 4 była ufortyfikowana albo niewielkim wałem drewniano-ziemnym, albo

rodzajem ogrodzenia obronnego, takim jak drewniany płot lub palisada. Dzięki takiemu zabiegowi osada lub osady stawały się rodzajem pogrodzia, w którym obrońcy mogli tymczasowo stawiać opór.

Ostatnią wreszcie kategorią stanowisk wchodzących w skład systemu osadniczego są cmentarzyska. W fazie I w obrębie kompleksu funkcjonowała prawdopodobnie tylko jedna nekropola. Wykorzystywano to samo miejsce grzebalne co w poprzedniej fazie, czyli cmentarzysko na st. 8a przy stawie Mosiężysko. Znajdowało się ono na dość łagodnym stoku wzgórza, w bezpośrednim sąsiedztwie osad zespołu na Targowisku. Groby, oznaczane na powierzchni jakimś rodzajem konstrukcji kamiennych, były prawdopodobnie płytko wkopywane w ziemię. Dary grobowe, w postaci celowo pociętych ozdób brązowych (w tej fazie przede wszystkim naszyjników typu *Totentkrone*), różnego rodzaju przedmiotów żelaznych oraz nielicznych potłuczonych naczyń glinianych były częściowo składane do tych jam, a w większości

rozsypywane na powierzchni cmentarzyska. Szurpiłski system osadniczy w fazie I jest w zasadzie rozwinięciem systemu poprzedniej fazy. W zespole osad na Targowisku dochodzi prawdopodobnie do wzmocnienia głównej osady wielodworczej na st. 4 w Szurpiłach kosztem osad jednodworczych. Zamknięcie całości lub tylko st. 4 w obrębie umocnień może być świadectwem dalszego rozwoju w kierunku utworzenia tu podgrodzia. Główna osada jest w tym czasie rozbudowana o nowe gospodarstwa, co sprawia, że jest już strukturą bardziej zwartą. Wydaje się jednak, że dwór w części wschodniej stanowiska ma nadal największe znaczenie. Świadczy to o istnieniu tradycji wykorzystywania tego miejsca jako centralnego punktu osady. Nie można wykluczyć, że został utrzymany produkcyjny charakter osady. Założone w poprzednim okresie po wschodniej stronie Góry Zamkowej osady w fazie I przeżywają swój rozkwit, a osada u stóp tego wzgórza, może ze względu na bliskie położenie grodziska oraz wału (st. 12 w Czajewszczyźnie), mogła pełnić rolę drugiego podgrodzia. System obronny ulega dalszej rozbudowie. Dwie linie wałów grodziska oparte są przede wszystkim na konstrukcji skrzyniowej, a szczególnie

ufortyfikowane są wszystkie trzy bramy prowadzące do tej fortecy. W opisywanej fazie istnieje już bez wątpienia kanał między jeziorem Kluczysko, a Jeziorem Czarne, a co za tym idzie – również most łączący główną osadę na Targowisku i grodzisko. Peryferia kompleksu osadniczego w Szurpiłach chronione są wieżami strażniczymi oraz siecią wałów zewnętrznych. Są one prawdopodobnie podstawą pod zasieki drewniane, które dla zamknięcia pierścienia obronnego mogły być lokowane również na taflach zamarzniętych jezior szurpiłskich. W fazie I funkcjonuje już tylko jedno cmentarzysko, przy Mosiężysku, nadal w bezpośrednim sąsiedztwie siedzib ludzkich, w centralnej części zespołu osad na Targowisku.

Faza I jest ostatnią fazą istnienia w Szurpiłach osadnictwa, które można łączyć z Jaćwieżą. Następne ślady związane z działalnością człowieka przypadają już na czasy nowożytnie. Nie ma wyraźnych dowodów na zniszczenie całego kompleksu osadniczego w okresie wojen z zakonem krzyżackim. Na obecnym etapie badań należy uznać, że ośrodek ten, na skutek zmiany sytuacji politycznej pod koniec XIII w., stracił na znaczeniu i osadnictwo zamierało tu stopniowo do 1. ćwierci XIV w.

5. Konikowo – analiza

5.1. Mikroregion osadniczy w Konikowie

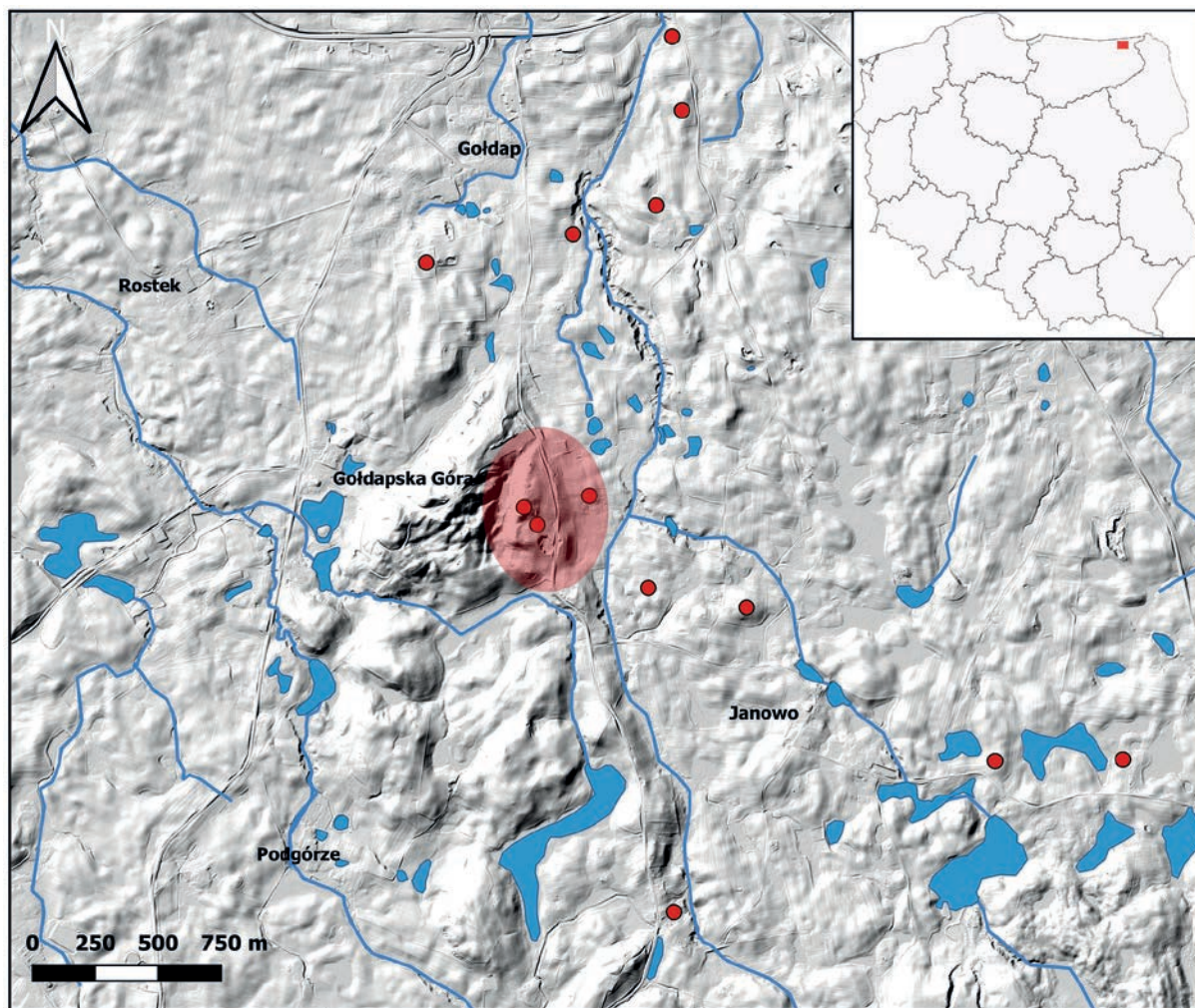
Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Konikowie, gm. Gołdap jest częścią mikroregionu osadniczego położonego na północnym krańcu Wzgórz Szeskich, w rozwidleniu dwóch dopływów Gołdapi – płynącego z południa na zachód bezimiennego cieką wodnego oraz Strugi Gołdapskiej, płynącej z południa na północ. Mikroregion ten tworzy zespół śladów osadniczych z okresu wpływów rzymskich, okresu wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza oraz kilka stanowisk z materiałami z epoki kamienia i okresu nowożytnego (Ryc. 76). Za centralny punkt mikroregionu należy uznać grodzisko na st. 1 w Konikowie, położone na niższym wierzchołku Góry Gołdapskiej, zwanym Zamkową Górą. U jego podnóża, od strony południowej i wschodniej znajduje się osada (st. 2 w Konikowie). Kilkaset metrów na wschód od tej osady położone jest st. 3 w Konikowie, o nierozpoznanej funkcji (osada lub cmentarzysko)¹⁴⁶. Pozostałe punkty osadnicze (Gołdap, st. 13, st. 15, st. 18, Janowo, st. 2 i Kozaki, st. 1) sytuują się już na skraju mikroregionu i datowane są na epokę kamienia i okres nowożytny. Przeprowadzone wielokrotnie badania i penetracje terenowe, w tym również w ramach AZP, nie zweryfikowały liczby tych stanowisk. Najbliższe ślady osadnicze zarejestrowano kilka kilometrów od Konikowa, m.in. w Rostku, Gołdapi, Niedrzwicy i Jabłońskich, gm. Gołdap.

Wszystkie te stanowiska datowane są na starsze okresy chronologiczne, natomiast w promieniu kilkudziesięciu kilometrów od Konikowa nie stwierdzono osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

Początek zorganizowanego osadnictwa na terenie mikroregionu osadniczego w Konikowie sięgają późnego okresu wpływów rzymskich, kiedy to założono osadę na st. 2 (M. Engel, P. Iwanicki 2001, 71). Na *plateau* osady, u południowych stóp grodziska, znajdowała się część mieszkalna, prawdopodobnie z budynkami postawionymi na kamiennych podstawach. W tej części, w warstwie kulturowej znaleziono ok. dwóch tysięcy fragmentów ręcznie lepionej ceramiki datowanej na późny okres wpływów rzymskich. Na wschodnim stoku osady odkryto część gospodarczą, z licznymi jamami zasobowymi i odpadkowymi oraz związanymi z nimi paleniskami. W wypełniskach tych obiektów oraz w warstwie kulturowej znaleziono kilka tysięcy fragmentów ręcznie lepionych naczyń glinianych. Wydaje się, że w tym okresie wykorzystywano również wzgórze grodziska, ponieważ w jego wałach znaleziono fragmenty naczyń glinianych o zagładzanych powierzchniach. W świetle badań wykopaliskowych przeprowadzonych na st. 1 nie można jednak mówić o istnieniu na tym wzgórzu jakiegokolwiek formy fortyfikacji, starszej od wczesnośredniowiecznej.

Osadnictwo z późnego okresu wpływów rzymskich na obszarze Wzgórz Szeskich może być śladem migracji ludności zamieszkałej w dolinie rzeki Gołdapy, gdzie osadnictwo rozwijało się od wczesnej epoki żelaza do okresu wędrówek ludów. Najbliższe oma-

146 Patrz rozdział 5.3.2. i 5.3.3.

Ryc. 76. Mikroregion w Konikowie na tle osadnictwa północnej części Wzgórz Szeskich. Oprac. Cezary Sobczak

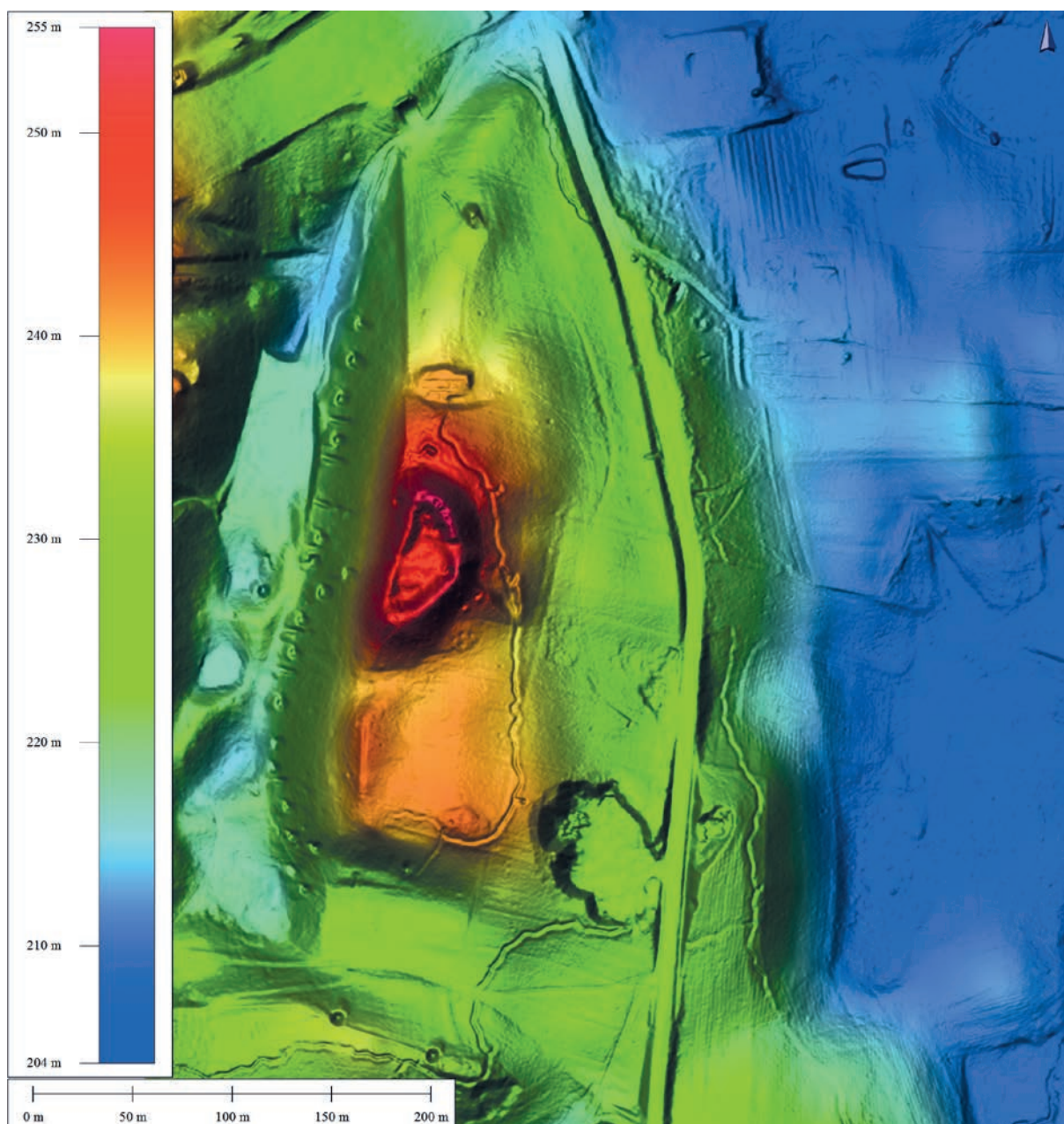
Fig. 76. Konikowo microregion against the background of the settlement of the northern part of the Szeskie Hills. Prepared by Cezary Sobczak

wianemu kompleksowi punkty osadnicze znajdują się w Niedrzwicy, Gołdapi, Kośmidrach, Bałupianach oraz w Botkunach, gm. Gołdap. Z osadnictwem tym związane są cmentarzyska grupy gołdapskiej kultury sudowskiej z grobami o różnorodnych konstrukcjach kamiennych (P. Szymański 2013, 9–75). W późnym okresie wpływów rzymskich osadnictwo to ekspanduje na południe od Gołdapy, a nowe punkty osadnicze zakładane są nad jej dopływami. Prawdopodobnie wtedy powstają osady w Rostku, Jabłońskich i Konikowie (M. Engel *et alii* 2006a, 24, 25).

W okresie wędrówek ludów osadnictwo w okolicach Góry Gołdapskiej nadal ogranicza się do st. 2 w Konikowie. Zachowany zostaje podział osady na zlokalizowaną na *plateau* część mieszkalną oraz część gospodarczą na wschodnim stoku stanowiska.

W stosunku do wcześniejszego okresu spada liczba znalezisk fragmentów naczyń glinianych. Natomiast na *plateau* zaobserwowano ślady prac niwelacyjnych, prawdopodobnie z tego okresu, które doprowadziły do powstania wałów ziemnych w części zachodniej i południowej, co może być dowodem na pierwsze próby fortyfikowania osady (M. Engel 2006, 179).

Pod koniec okresu wędrówek ludów, na skutek trudnych do ustalenia procesów kulturowych, zanikają duże, otwarte osady oraz wielopochówkowe cmentarzyska kurhanowe znad Gołdapy (M. Engel 2004a, 201, 202, 208; 2006, 177–179; M. Engel *et alii* 2006a, 26; 2006b, 200). Ten kryzys osadniczy dotyka także okolice Konikowa, gdzie brakuje wyraźnych śladów ciągłości zasiedlenia pomiędzy okresem wędrówek ludów a wczesnym średniowieczem.

Ryc. 77. Numeryczny model terenu mikroregionu osadniczego w Konikowie. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 77. Digital elevation model of the settlement microregion at Konikowo. Prepared by Cezary Sobczak

5.2. Tło przyrodnicze

5.2.1. Geomorfologia terenu

Obszar kompleksu osadniczego w Konikowie w sensie geologicznym stanowi północny kraniec mezoregionu Garbu Szeskiego (Wzgórz Szeskich), wchodzącego w skład makroregionu Pojezierza Mazurskiego (J. Kondracki 1994, 72, 73). Jest to najmniejszy, a zarazem najwyżej wyniesiony mezo-region tego pojezierza, obejmujący powierzchnię

ok. 400 km². Wzgórze Szeskie są zarazem jednym z najwyższych wyniesień (200–300 m n.p.m.) w wale pojezierzy młodoglacjalnych w północnej Polsce. Kulminacyjne wyniesienie – Góra Szeska – osiąga 309 m n.p.m. Góra Tatarska ma 307,8 m n.p.m., a najdalej na północ wysunięta Góra Gołdapska – 272 m n.p.m. Wysokości względne osiągają 65 m na Szeskiej i Gołdapskiej Górze i 30–35 m na innych wzniesieniach (Ryc. 77; J. Kondracki 1972, 219; T. Krzywicky 2006, 7).

Wzgórza są formami akumulacyjnymi (kemy, *plateau* kemowe, moreny martwego lodu). Krajobraz omawianego mezoregionu ukształtowany został w czasie recesji lądolodu stadiału górnego (głównego, leszczyńsko-pomorskiego) zlodowacenia Wisły. Linia zasięgu lądolodu tego stadiału przebiegała na południe od Elku. Kolejna znacząca linia moren – fazy pomorskiej (traktowanej jako recesyjna w stosunku do maksymalnego zasięgu stadiału), biegnie w okolicach Starych Juch i Sokólek. Do obszaru Wzgórz Szeskich od zachodu dociera faza VI (T. Krzywicki 2006, 7).

Powierzchnia Wzgórz Szeskich, rozumianych jako masyw wyniesiony w stosunku do okolicznych jednostek, nadbudowana jest szeregiem wzgórz i pagórków, których wysokości względne dochodzą nawet do 65 m (Szeska i Gołdapska Góra). Są to kemy fluwioglacjalne (piaszczysto-żwirowe) i limnoglacjalne (mułkowo-piaszczyste i ilaste), moreny martwego lodu (żwirowo-głazowo-gliniaste) oraz ozy i formy szczelinowe (piaszczysto-żwirowe). Wśród kemów limnoglacjalnych szczególnie wyróżniają się dwie duże formy *plateau* kemowych (1,75–4 km długości i 1,75–2 km szerokości), położone w okolicach Nasut i Szeszek. Wyraźną cechą wielu form kemów, moren martwego lodu oraz ozów i form szczelinowych jest częściowe lub całkowite pokrycie ich powierzchni gliną zwałową. Miąższość tej gliny jest miejscami bardzo duża i dochodzi do 8 m lub nawet przekracza tę wartość. Te duże miąższości glin mogą być wynikiem spiętrzenia wcześniej złożonego osadu poprzez nasunięcia czoła lądolodu. Inną, ciekawą cechą gliniastego pokrycia niektórych kemów oraz *plateau* kemowych jest duża zawartość frakcji ilastej i mała lub znikoma zawartość żwirów (T. Krzywicki 2006, 8).

Doliny wód roztopowych kierują się z obszaru Wzgórz Szeskich ku północy i wschodowi. Może mieć to związek z długim zaleganiem brył lodu na wyniesionej powierzchni wzgórz i torowaniem sobie drogi przez wody ku wolnym już od lodu obniżeniom. Zagłębienia powstałe po martwym lodzie dość regularnie pokrywają powierzchnię wysoczyzny (T. Krzywicki 2006, 9).

5.2.2. Hydrografia

Kompleks osadniczy w Konikowie leży w dorzeczu Pregoły, do której wody, poprzez Węgorapę i Gołdapę, prowadzi Jarka.

Jarka, którą przyjmuje się za źródłową strugę Gołdapy, wypływa z okolic Kowali Oleckich, gm. *loco*

na wysokości ok. 200,0 m n.p.m. Płyńie na północ, przyjmując po drodze Czarny Potok i kilka innych drobnych cieków. Aż do okolic Górnego i Broniszy jest zmeliorowana. Dalej silnie meandruje, a pomiędzy Kolkowem a Botkunami płynie w głębokiej dolinie. Uchodzi do jeziora Gołdap (wys. 149,6 m n.p.m.). Kilkaset metrów dalej z jeziora wypływa Gołdapa, prawy dopływ Węgorapy. Rzeka o długości ok. 89 km (łącznie z Jarką) przepływa przez miasto Gołdap (tu jej bieg jest prostoliniownie uregulowany) i wolno, meandrując płynie w stronę zachodnią. Od wsi Skoczce rzeka szerokim łukiem skręca na południe, opływając od zachodu masyw Wzgórz Szeskich aż do okolic Boćwinki. Tuż za nią skręca ponownie na zachód, płynie do Bań Mazurskich i w okolicy Ołownika łączy się z Węgorapą (J. Kondracki 1972, 71; T. Krzywicki 2006, 10).

Wschodnia część Wzgórz Szeskich odwadniana jest przez szereg bezimiennych strug oraz rzeczki Dzięgielkę i Wilkaską Strugę (łącznie się potem w Czarny Potok) do środkowego odcinka Jarki. Zachodnia część Wzgórz Szeskich odwadniana jest poprzez bezimienne strugi oraz Gołdapską Strugę bezpośrednio do Gołdapy (T. Krzywicki 2006, 10).

Omawiany kompleks osadniczy znajduje się w widłach dwóch okresowych (częściowo wyschniętych) cieków wodnych: bezimiennej strugi oraz Gołdapskiej Strugi. Bezimienna struga wypływa z podłużnego, wyschniętego jeziora wytopiskowego, znajdującego się między miejscowościami Podgórze i Janowo, gm. Gołdap. Struga płynie kilkaset metrów na północ, a następnie skręca w kierunku zachodnim, opływając od południa Gołdapską Górę i wpływając do niewielkiego jeziora wytopiskowego po południowo-zachodniej stronie wzgórz. Znacznie dłuższa jest Struga Gołdapska, której źródła zaczynają się w wyschniętym jeziorze wytopiskowym, znajdującym się pomiędzy miejscowościami Suczki i Tatary, gm. Gołdap. Struga płynie kilkaset metrów w kierunku północno-zachodnim, po czym skręca nieznacznie na północ i lekko meandrując, płynie wprost do Gołdapy, uchodząc do niej we wschodniej części miasta Gołdap.

Na uwagę zasługują koryta tych cieków wodnych szczególnie na wysokości kompleksu osadniczego w Konikowie, gdzie ich znaczna głębokość jest odwrotnie proporcjonalna do obecnego poziomu płynących przez nie wód. Nowożytnie melioracje doprowadziły do prawie całkowitego wyschnięcia płynących

i stojących zbiorników wodnych w tej części Garbu Szeskiego (T. Mieczynski 1946, 28). Jednak opinia, że wzgórze te pozbawione są jezior nie jest do końca prawdziwa (J. Kondracki 1972, 219). W okolicach omawianego kompleksu osadniczego znajduje się kilka niewielkich jezior wytopiskowych, dziś już prawie całkowicie wyschniętych i zarośniętych. Obok zbiorników wspomnianych wyżej, bezpośrednio do południowych zboczy Góry Gołdapskiej przylega niewielkie jeziorko, przez które przepływa bezimienna struga. Bardzo interesującą formą polodowcową jest również oczko wodne położone w głębokim wąwozie pomiędzy głównym masywem Góry Gołdapskiej a niższą częścią tego wzgórza, zwaną Górą Zamkową. Z kolei po wschodniej stronie tej góry Struga Gołdapska posiada rozlewisko, przy którego północno-zachodnim brzegu położone jest st. 3 w Konikowie. Od strony północnej i zachodniej całość kompleksu ograniczona jest długimi, wąskimi i podmokłymi dolinami.

Jeśli weźmie się pod uwagę wyższy poziom wód w omówionych zbiornikach w okresie wczesnego średniowiecza, można zaryzykować hipotezę, że w tym czasie kompleks osadniczy w Konikowie położony był na rozległej, znacznie ponad okolicę wyniesionej wyspie.

5.2.3. Gleby

Na obszarze zespołu osadniczego w Konikowie przeważają gleby piaszczysto-gliniaste i lżejsze bielice. Występują tu pasma i wyspy gleb piaszczystych oraz pola kamieniste. W zagłębieniach wytopiskowych oraz w dolinach cieków wodnych znajdują się gleby pobagienne, przede wszystkim torfowe (T. Mieczynski 1946, 18–20)¹⁴⁷.

Gleby bielicowe podzielić można na słabo, średnio i silnie zbielicowane. Gleba bielicowa ma kilkucentymetrową warstwę próchniczą, która przechodzi w poziom wymywania o zabarwieniu jasnoszarym. Zabarwienie to powstaje na skutek wymycia wodorotlenków żelaza, glinu, manganu i związków próchnicznych do niżej leżącej warstwy. Gleby bielicowe wymagają intensywnego nawożenia i starannej uprawy. Bielicowaniu gleb, oprócz klimatu umiarkowanego, sprzyja środowisko lasów

iglastych oraz podłoże utworów polodowcowych (piasków, żwirów). Charakterystyczną cechą gleb bielicowych jest występowanie w ich profilu poziomu bielicowania, który powstał wskutek wymycia związków glinu, żelaza, manganu w kwaśnym środowisku, jakie wytwarza rozkładająca się ściółka lasów iglastych. Po ich wymyciu na miejscu pozostaje jedynie nierozpuszczalna warstwa krzemionki o białej barwie (J. Chodań *et alii* 1980, 140, 141; AgP 1986, 29).

W większości gleby omawianego zespołu powstały na podłożu gliny zwałowej. Górna część tej gliny uległa pewnemu spiaszczeniu i odwapnieniu. Gleby te są więc na powierzchni zazwyczaj silnie spiaszczone. Analiza mechaniczna wykazuje w nich zawartość ok. 15% cząstek spławialnych, a głębokość tej spiaszczonej warstwy sięga często ponad metr głębokości. W zależności od swego pochodzenia i składu, gleby te odznaczają się dość dużym zróżnicowaniem pod względem swego uwilgotnienia i zasobności w próchnicę oraz w składniki pokarmowe (T. Mieczynski 1946, 19).

W swojej masie gleby omawianego kompleksu osadniczego zaliczane są do gruntów średniej czwartej klasy użytkowej. Są to dość dobre gleby żytnie, podatne na zabiegi podnoszące kulturę, a obfite nawożenie daje na nich bardzo dobre efekty (T. Mieczynski 1946, 19, 20).

5.2.4. Szata roślinna

Na terenie Garbu Szeskiego, w tym na obszarze zespołu osadniczego w Konikowie, brakuje zwartych kompleksów leśnych. Lasy mieszane ze świerkiem, osiką, dębem szypułkowym, grabem, sosną, olszą czarną, klonem zwyczajnym, lipą drobnolistną, brzozą brodawkowatą i wiązem górskim porastają niewielkimi płacami strome zbocza licznych wzniesień oraz częściowo wyschnięte rozlewiska i misy jezior wytopiskowych. Na obszarze tego mezoregionu znajduje się także najbogatsze na Pojezierzu Mazurskim stanowisko cisa pospolitego, a z roślin chronionych występuje m.in. wawrzynek wilczelyko i podkolan biały (J. Kondracki 1972, 220). Do Wzgórz Szeskich przylegają duże kompleksy leśne, od południowego zachodu – Puszcza Borecka, a od północnego wschodu – Puszcza Romincka.

Rekonstrukcja roślinności omawianego kompleksu osadniczego w okresie wczesnego średniowiecza

147 Gleby torfowe zostały omówione w rozdziale poświęconym glebom kompleksu osadniczego w Szurpiłach.

jest utrudniona z powodu braku badań palinologicznych w tym regionie. Niepełny obraz flory z tego okresu, bowiem ograniczony głównie do drzewostanu, uzyskano na podstawie analizy szczątków makroskopowych z obiektów wczesnośredniowiecznych ze stanowisk 1 i 2 w Konikowie. W materiale z osady na st. 2 zanotowano największy udział świerka i modrzewia – 30,25%, jesionu wyniosłego – 18,56%, sosny zwyczajnej – 17,53% oraz dębu – 12,60%. Zarejestrowano również obecność leszczyny pospolitej – 6,27%, wierzby – 5,60, grabu pospolitego – 3,90%, klonu – 2,31%, brzozy – 1,40%, topoli – 0,73%, olszy – 0,43%, wiązu – 0,24% i lipy – 0,18%. Z kolei na grodzisku na st. 1 próbki pobrane z konstrukcji drewnianych wału określono jako fragmenty dębu i jesionu wyniosłego (Aneks 5). W wypełniskach obiektów z osady na st. 2 w Konikowie udało się dodatkowo wyodrębnić nieliczne ziarniki jęczmienia zwyczajnego, owsa głuchego, pszenicy oraz włośnicy zielonej (Aneks 5).

Z powyższego zestawienia wyraźnie wynika, że pod względem składu gatunkowego lasy wczesnośredniowieczne nie różniły się znacząco od występujących tu obecnie. Natomiast na podstawie danych Hennenbergera i Narońskiego wiadomo, że w czasach nowożytnych musiało dojść do znacznego wylesienia Wzgórz Szeskich, bowiem jeszcze w XVI i XVII w. pokryte one były prawie całkowicie lasem. W ich północnej części, w tym na omawianym obszarze dominował las iglasty, z kolei na południu przeważał zwarty kompleks lasu mieszanego (F. Mager 1960, I, mapa II). Nawet jeśli tej sytuacji nie można bezpośrednio przenosić do wczesnego średniowiecza, należy przyjąć, że kompleks osadniczy w Konikowie otoczony był znacznymi połaciami lasów.

5.2.5. Klimat

Garb Szeski, w obrębie którego położony jest zespół osadniczy w Konikowie, ze względu na swoją wysokość posiada specyficzne warunki klimatyczne. W nieopublikowanych badaniach nad klimatem Pojezierza Mazurskiego został nawet wydzielony jako osobna (trzecia) „dzielnicą” klimatyczna. Odrębność ta manifestuje się w m.in. w średnich temperaturach rocznych, które są tutaj o 1° niższe niż w okolicy. Zima na Wzgórzach Szeskich jest zazwyczaj dłuższa, opady atmosferyczne przekraczają 700 mm rocznie. Płaty śniegu obserwuje się tutaj

niekiedy jeszcze w końcu kwietnia, kiedy w pozostałych częściach Pojezierza Mazurskiego zanika on już całkowicie (F. Mager 1960, 19; J. Kondracki 1972, 60, 65, 220).

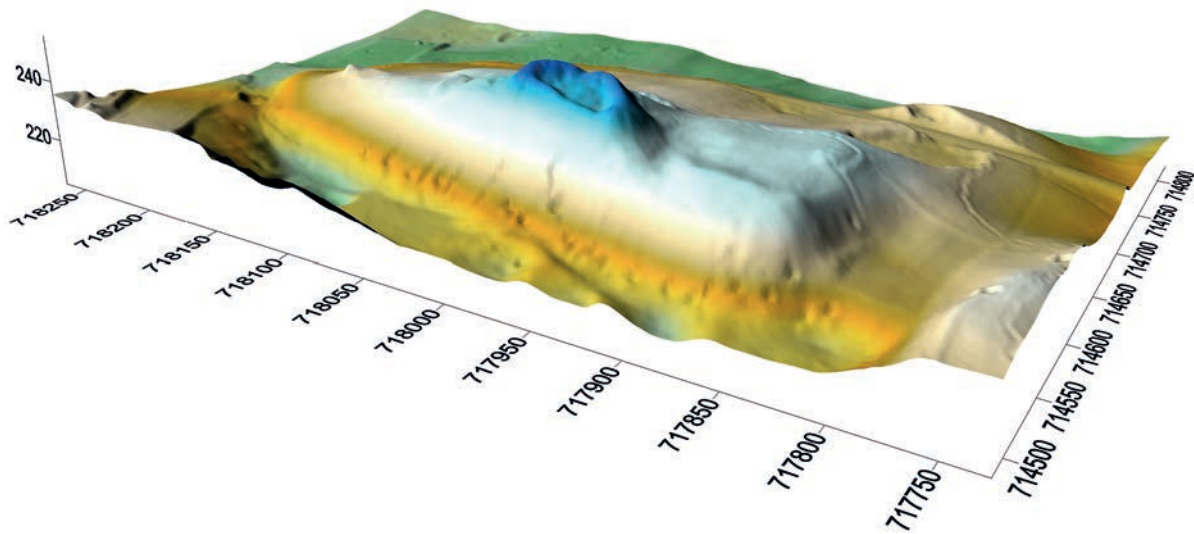
Mikroklimat Wzgórz Szeskich w okresie wczesnego średniowiecza nie był czynnikiem sprzyjającym osadnictwu na tym terenie, jeśli weźmie się pod uwagę prezentowane w rozdziale dotyczącym klimatu kompleksu szurpilskiego rekonstrukcje klimatyczne. Notowany w tym czasie wzrost opadów, przy stosunkowo niewielkich wahańach temperatur wpływał na znaczne podniesienie poziomu wód i wzrost wilgotności powietrza. Czynniki te pogarszały z jednej strony warunki bytowania na tym terenie grup ludzkich w stosunku do wcześniejszych okresów, z drugiej zaś strony podnosiły naturalne walory obronne mikroregionu, co mogło mieć istotne znaczenie dla przetrwania tu osadnictwa. Łagodzący wpływ na lokalny klimat miały też zapewne otaczające omawiany zespół osadniczy lasy, które zatrzymywały wiatry oraz magazynowały wody, ograniczając ich odpływ (K. Buczek 1960, 53–55; M. Mitosek 1966, 247).

5.3. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Konikowie

Do wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Konikowie zaliczają się jedynie trzy stanowiska: grodzisko (st. 1) na Górze Zamkowej, osada (st. 2) na stokach tego wzgórza oraz osada lub cmentarzysko (st. 3), położone na niewielkim wzniesieniu w dolinie Gołdapskiej Strugi (Tabl. XLIV).

5.3.1. Grodzisko

Stanowiska tej kategorii reprezentowane są na terenie zespołu osadniczego w Konikowie tylko przez jedno grodzisko – st. 1 na Górze Zamkowej (Tabl. XLIV, XLV). Grodzisko położone jest na wysokim kemo-wym wzgórzu (242 m n.p.m.), będącym niższym wierzchołkiem Góry Gołdapskiej (272 m n.p.m.). Góra Zamkowa ma owalny kształt, wydłużony na osi północ–południe. Szczególnie ostro nachylone stoki bronią dostępu do grodziska od strony zachodniej. Z tej strony Góra Zamkowa oddzielona jest od Góry Gołdapskiej głębokim wąwozem. Od południa i wschodu zbiega się nieco łagodniejsze i łączą się z terenem osady na st. 2. W północnej części stromy

Ryc. 78. Konikowo, st. 1, 2. Model hipsometryczny terenu grodziska i osady podgrodowej. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 78. Konikowo, sites 1, 2. Hypsometric model of the hillfort and *suburbium* area. Prepared by Cezary Sobczak

stok grodziska przechodzi w płaską „półkę”, stanowiącą część fortyfikacji.

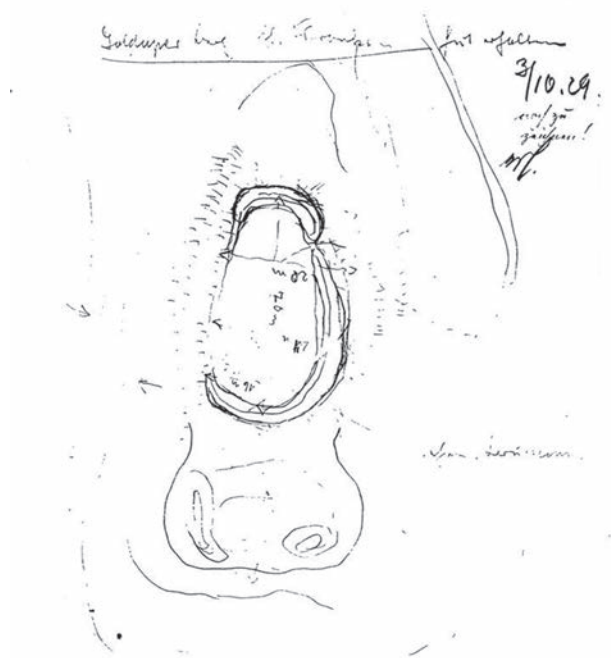
Wzgórze grodziska, zbudowane z piasków i żwirów, jest formą stosunkowo łatwą do modelowania, z materiałem doskonale nadającym się na budulec. Kształt partii szczytowej jest sztucznie spłaszczony, choć prawdopodobnie w nieznacznym stopniu. Obecny wygląd Góry Zamkowej jest wynikiem przekształceń antropogenicznych, powstałych w ostatniej fazie użytkowania grodziska. Późniejsze, nowożytnie ingerencje w morfologię wzgórza są niewielkie i powstały na skutek budowy rowów strzeleckich i ziemianek wojskowych w okresie II wojny światowej. Pokrywa leśna stoków i częściowo wałów grodziska jest młoda i nie przekracza kilkudziesięciu lat. W interesującym nas okresie Góra Zamkowa najprawdopodobniej była niezalesiona.

Grodzisko składa się z majdanu zajmującego szczytową część wzgórza, otoczonego pojedynczym pierścieniem wału. Nie stwierdzono na wzgórzu dodatkowych umocnień, poza wspomnianą już wyżej „półką” po stronie północnej, która była prawdopodobnie rozbudowanym przedpiersiem wału grodziska oraz elementem ciągu komunikacyjnego okalającego warownię (Ryc. 78).

Majdan grodziska ma kształt owalny o długości 47 m na osi N-S oraz szerokości 27 m na osi E-W. Powierzchnia majdanu wynosi ok. 1400 m² i nie jest całkowicie

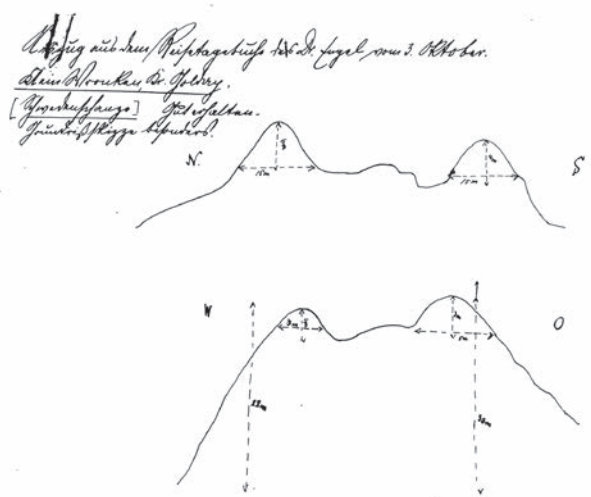
płaska. W centralnej i wschodniej stronie znajduje się niewielkie wyniesienie, natomiast w południowej części majdan jest znacznie zapadnięty. Pomimo widocznych na jego powierzchni zniszczeń z okresu II wojny światowej, wydaje się, że majdan ma kształt pierwotny. Dowodem na to są pomiary C. Engla z 1929 r., podczas których naszkicował on plan grodziska odpowiadający powyższym obserwacjom (Ryc. 79, 80; PM-A, 1800/1, 247–249).

Badania wykopaliskowe majdanu odbyły się w 1973 r. pod kierunkiem Tadeusza Baranowskiego, w latach 1986, 1988 pod kierunkiem W. Brzezińskiego oraz w 2005 r. pod kierunkiem M. Engela (T. Baranowski 1976, 510, 511; W. Brzeziński 1991a, 373). Przebadano w ten sposób duży fragment wnętrza grodziska, przede wszystkim jego zachodnią, południową i centralną część (Tabl. XLV). Pod warstwą próchnicy o niewielkiej miąższości (do ok. 25 cm) natrafiono na warstwę ciemnobrunatnej ziemi (warstwa II) o miąższości od 20 do 75 cm. W warstwie II, oprócz 27 fragmentów toczzonej ceramiki oraz innych nowożytnych przedmiotów, nie natrafiono na materiał zabytkowy, ale zarejestrowano w niej rozległy bruk kamienny. Składał się on z dużych i średniej wielkości kamieni tworzących dość zwarte układy, usytuowane na wspomnianym wyżej wyniesieniu. Jedynie w środkowej części znajdowało się puste miejsce, o wymiarach ok. 6×4 m.

Ryc. 79. Konikowo, st. 1, 2. Odręczny szkic sytuacyjny grodziska i plateau osady autorstwa Carla Engla (PM-A, 1800/1, 248)

Fig. 79. Konikowo, sites 1, 2. Site plan of the hillfort and settlement plateau, hand-drawn by Carl Engel (PM-A, 1800/1, 248)

Ryc. 80. Konikowo, st. 1. Odręczny szkic sytuacyjny grodziska autorstwa Carla Engla (PM-A, 1800/1, 249)

Fig. 80. Konikowo, site 1. Site plan of the hillfort, hand-drawn by Carl Engel (PM-A, 1800/1, 249)

W części wschodniej bruk ten dochodził do wału grodziska (Ryc. 81). Część z tych kamieni pochodzi być może z osypiska wałów, jednak pozostałe prawdopodobnie zostały tu ułożone intencjonalnie. Puste miejsce w centralnej części omawianego bruku nie powstało w okresie nowożytnym, ponieważ nie zarejestrowano tu żadnych śladów wkopów. Na podstawie analizy planów wydaje się możliwe, że bruki te powstały jako fundamenty jakiejś lekkiej zabudowy drewnianej, która nie uległa spaleni, dlatego też nie uchwycono jej śladów na zbadanej przestrzeni. Część bruków mogła wchodzić w skład ciągów komunikacyjnych pomiędzy domniemanymi zabudowaniami. Jeden z nich prowadzi bowiem bezpośrednio do obniżenia we wschodniej części wału, interpretowanego jako wejście na teren grodziska. Na południowym skraju wyniesienia majdanu zarejestrowano czworoboczny w planie obiekt (ob. 3) o wymiarach 3,40×3,20 m i trapezowatym profilu o miąższości ok. 30 cm. Wypełnisko obiektu 3 stanowiła jasnobrązowa ziemia, natomiast w części stropowej ułożone były kamienie, które pokrywały się z zarysem jego jamy. W części środkowej obiektu kamienie tworzyły niewielkie skupisko, być może obudowę słupa. Mamy tu prawdopodobnie do czynienia z pozostałościami budynku drewnianego o orientacji NE-SW, posadowionym na kamiennym fundamencie, o konstrukcji zrębowej, być może z dachem podpartym na słupach. W odległości kilkunastu metrów na południe od domniemanego budynku znajduje się kolejny obiekt (ob. 4), który można tak interpretować. Obiekt 4 został jednak poważnie zniszczony, prawdopodobnie przez budowę ziemianki wojskowej w okresie II wojny światowej. Pozostały z niego jedynie resztki bruku kamiennego, o zarysie i wielkości podobnych do obiektu 3. W południowo-wschodnim narożniku obiektu 4 odkryto owalne palenisko (obiekt 4a) o wymiarach 1,60×1,30 m, nieckowate w profilu o miąższości ok. 40 cm. Stanowiło ono prawdopodobnie integralną część domniemanej chaty. Inne palenisko znajdowało się w pobliżu obiektu 3. Miało ono w planie kształt nieregularny o wymiarach 1,20×1 m, a w profilu nieckowaty o miąższości ok. 35 cm. Być może z paleniskiem związany był niewielki dołek posłupowy odkryty 80 cm na południe od niego.

Brak na majdanie zabytków archeologicznych z okresu wczesnego średniowiecza oraz brak jam

Ryc. 81. Konikowo, st. 1. Bruk kamienny majdanu grodziska odsłonięty podczas prac wykopaliskowych w 1988 r. Fot. Wojciech Brzeziński

Fig. 81. Konikowo, site 1. Stone paving of the hillfort interior revealed during the excavations in 1988. Photo by Wojciech Brzeziński

zasobowych i śmietniskowych, skłania do przypuszczenia, że w tym czasie grodzisko miało charakter refugialny, a omówione budynki oraz paleniska mogły służyć załodze obronnej oraz oblężonej ludności.

Bardzo ważnym elementem grodziska w Konikowie był wał obronny, który okalał jego majdan na długości ok. 160 m. Szczególnie imponujący pod względem wysokości jest wał w części północnej, a nieco tylko niższy jego odcinek znajduje się w części południowej i wschodniej (Ryc. 82, 83). Natomiast po zachodniej stronie grodziska szaniec wału zanika prawie całkowicie. W części wschodniej wału znajduje się głębokie obniżenie, stanowiące relikwint bramy strzegącej wejścia do grodziska. Na podstawie przytoczonych wyżej obserwacji C. Engla wiadomo, że obniżenie widoczne w wale istniało zanim na grodzisku przeprowadzono prace związane z umocnieniami w okresie II wojny światowej (Ryc. 80; Kartoteka R. Grenza). Badania wykopaliskowe wału przeprowadzono w latach 1973, 1989 i 2005. Jedyne przekop przez wał, w miej-

scu domniemanej bramy, we wschodniej części grodziska wykonał w 1989 r. W. Brzeziński. Natomiast w 1973 i 2005 r. wkopano się tylko w wewnętrzną część rozsypiska wału, po stronie północnej, wschodniej i południowo-zachodniej.

Analiza stratygraficzna przekopu przez wał oraz przylegającej do niego części majdanu wykazała, że przy wznoszeniu najstarszych konstrukcji grodowych zbudowano w tym miejscu bramę prowadzącą do wnętrza warowni. Przygotowując teren pod budowę obwałowań, prawdopodobnie zniszczono wcześniejsze ślady osadnicze. Potwierdzeniem tej obserwacji może być spąg paleniska (obiekt 5) z okresu wpływów rzymskich odkryty po wewnętrznej stronie wału. Na uzyskanej w ten sposób płaszczyźnie wzniesiono wał w konstrukcji przekładkowej, który w tym miejscu podzielono na dwie części po ok. 3 m szerokości. Pomiedzy tym podwójnym wałem znajdowała się luka o szerokości ok. 2 m. Do zewnętrznej części wału przylegała prostopadle przekładkowa

Ryc. 82. Konikowo, st. 1, 2. Widok z *plateau* osady na południowy wał grodziska. Fot. Jan Jaskanis

Fig. 82. Konikowo, sites 1, 2. Southern hillfort rampart viewed from the settlement *plateau*. Photo by Jan Jaskanis

Ryc. 83. Konikowo, st. 1. Widok na wschodni wał grodziska. Fot. Marcin Engel

Fig. 83. Konikowo, site 1. View of the eastern hillfort rampart. Photo by Marcin Engel

konstrukcja drewniana. Przekładka tej części oraz pozostałej części wału zbudowana została z belek drewnianych o długości przekraczającej 4 m, ułożonych równolegle do jego przebiegu oraz krótszych belek układanych prostopadle. Całość klinowana była średniej wielkości kamieniami, a od strony wewnętrznej kołkami lub słupkami drewnianymi. Ten dość nietypowy wygląd wału wynikał z umiejscowienia tu konstrukcji bramnej z rozbudowanym wejściem prowadzącym z jednej strony do wnętrza grodziska, z drugiej – prawdopodobnie do drewnianej wieży flankującej bramę od strony północnej. Przepalone belki drewniane oraz warstewki węgla drzewnego i popiołu wskazują na pożar, który zniszczył bramę i ten odcinek wału. Na zgliszczach umocnień zbudowano wał w kolejnej fazie, wykorzystując częściowo wcześniejsze rozsypiska. Wzniesiono tu potężną konstrukcję, prawdopodobnie skrzyniową, szerokości ok. 6 m. W zachowanym piaszczystym jądrze wału zarejestrowano ślady drewnianej konstrukcji złożonej z dranic. Na podstawie układu stratygraficznego wydaje się całkiem prawdopodobne, że wał skrzyniowy w tym miejscu mógł być co najmniej raz naprawiany. Nad jądrem oraz po jego zewnętrznej i wewnętrznej stronie zalegały warstwy ze spalenizną, będące prawdopodobnie pozostałościami platformy i ścian wału. Ściany te były licowane dużymi i średniej wielkości kamieniami. W omawianej fazie również zbudowano w tym miejscu bramę, na co wskazują wyraźnie widoczne obniżenie w wale oraz przylegający do niego od strony wewnętrznej bruk kamienny, który łącząc się z brukiem majdanu tworzy rodzaj drogi. W omawianym przekopie nie udało się jednak uchwycić konstrukcji bramy, choć wydaje się prawdopodobne, że łączyła się ona z wieżą po stronie północnej. O obecności tej ostatniej świadczą szczególnie potężny w tym miejscu, wypłaszczony w części szczytowej szaniec. Umocnienia tej fazy zostały zniszczone przez pożar, czego dowodem są liczne węgle drzewne i ślady spalenizny zarejestrowane w warstwach z nią związanych (Tabl. XLVI, XLVII).

Wkopy w wały nie niosły ze sobą pełnych informacji na temat konstrukcji i faz obwałowań. Podobnie jak w przekopie przez wał, udało się w nich wydzielić dwie fazy budowy umocnień: pierwszą, pojedynczą linię o konstrukcji przekładkowej oraz drugą, prawdopodobnie skrzyniową z jądrem kamiennieo-ziemnym (łącznie z widoczną naprawą skrzyni wału). Nową informacją było znalezienie w warstwach drugiej fazy

ręcznie lepionych naczyń glinianych, datowanych na wczesne średniowiecze (Tabl. XLVIII:8-11).

Zachodni odcinek wałów grodziska w Konikowie jest trudny do rekonstrukcji z powodu braku badań wykopaliskowych. Jak już wyżej wspomniano, brakuje w tej części wyraźnego szanca, co skłania do przypuszczenia, że wał miał tu postać drewnianego płotu lub palisady. Taka konstrukcja byłaby w tym miejscu uzasadniona, bowiem po stronie zachodniej stok Góry Zamkowej jest najdłuższy i bardzo stromy, co już samo w sobie jest wystarczającą przeszkodą dla potencjalnych oblegających. Nie wiadomo jednak, czy taka forma umocnień istniała również w pierwszej fazie funkcjonowania grodziska. Teoretycznie mógł tu znajdować się wał o konstrukcji przekładkowej, zniwelowany następnie podczas budowy obwałowań w następnej fazie.

Ważnym elementem systemu obrony, którego głównym punktem było grodzisko na Górze Zamkowej, był zapewne jej wyższy wierzchołek, Góra Gołdapska (Ryc. 84). Jest to bowiem jedyne miejsce w najbliższej okolicy, z którego można kontrolować obszar w promieniu kilku kilometrów. Tym bardziej, że wzgórze to zasłania całkowicie grodzisko od strony północno-zachodniej, uniemożliwiając z tej strony obserwację terenu. Można więc postawić hipotezę, że w okresie wczesnego średniowiecza, oprócz ewentualnych funkcji kultowych, Góra Gołdapska mogła spełniać rolę punktu obserwacyjnego. Ulokowanie w tym czasie na jej wierzchołku jakiejś formy wieży jest prawdopodobne, choć niemożliwe do zweryfikowania z powodu wybudowania w tym miejscu stacji przekaźnikowej.

Jak już wyżej sygnalizowano, grodzisko w Konikowie stanowiło centrum obrony wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego. Potężne obwałowania grodziska, flankowane dodatkowo od strony bramy wieżą lub nadbudowanym wałem, zapewniały schronienie dla okolicznej ludności, będąc zarazem materialnym dowodem dominującej pozycji lokalnego przywódcy. Brak śladów zamieszkania grodziska wskazuje na jego refugialny charakter, choć jest bardzo prawdopodobne, że przynajmniej okresowo stacjonowała na nim załoga obronna. Dogodne położenie grodziska na północnym skraju Wzgórz Szeskich pozwalało na kontrolowanie z niego i pobliskiej Góry Gołdapskiej rozległych terenów doliny Gołdapy i Puszczy Rominczej. Badania archeologiczne wykazały, że wały grodziska uległy dwukrotnemu spaleni. Po tym drugim zniszczeniu prawdopodobnie grodzisko nie było już użytkowane jako obiekt obronny.

Ryc. 84. Góra Gołdapska w Konikowie. Fot. Carl Engel (Kartoteka R. Grenza)

Fig. 84. Mount Gołdap at Konikowo. Photo by Carl Engel (from Rudolf Grenz's files)

5.3.2. Osady

Ta kategoria stanowisk reprezentowana jest w omawianym kompleksie przez osadę (st. 2) oraz domniemaną osadę (st. 3) w Konikowie. Tylko ta pierwsza osada była badana wykopaliskowo. Dodatkowo wykonano na niej serię wierceń świdrem geologicznym. Natomiast drugie z wymienionych stanowisk znane jest jedynie z przedwojennych oraz realizowanych w ramach AZP badań powierzchniowych (Ryc. 85, Tabl. XLIV).

Osada na st. 2 w Konikowie położona jest na południowym i wschodnim stoku piaszczysto-żwirowatego wzgórza kemowego, zwanego Górą Zamkową, uważanego za niższy wierzchołek Góry Gołdapskiej. Stanowisko przylega prawie bezpośrednio do grodziska, usytuowanego na wierzchołku tego wyniesienia (Tabl. XLV)). Południowy stok jest płaski i nieco wklęsły w części centralnej, co prawdopodobnie częściowo spowodowane jest działalnością antropogeniczną (Ryc. 86). Nieco mniej wypłaszczony jest stok wschodni, który na północnym odcinku łagod-

nie opada w kierunku doliny Gołdapy (Ryc. 87). Ze wszystkich stron dostępu do stanowiska bronią naturalnie strome stoki. *Plateau* na południowym stoku (ok. 4400 m² powierzchni) dodatkowo chronione jest przez masywne wały ziemne, usypane w jego zachodniej i południowej części. Od strony północno-zachodniej osada zasłonięta jest przez obwałowania grodziska. Południowo-wschodni skraj stanowiska został poważnie zniszczony przez rozległą zwirownię. W znacznie mniejszym stopniu uszkodzona została przez wkopy nowożytnie wschodnia część stanowiska. Mniej więcej przez środek osady przebiega w kierunku północ – południe widoczna do dziś linia rowów strzeleckich z okresu II wojny światowej.

Dzięki naturalnym granicom stanowiska oraz przeprowadzonym badaniom rozpoznawczym przy pomocy świdra geologicznego, można w przybliżeniu oszacować wielkość osady na ok. 2 hektary (Tabl. XLV; W. Brzeziński 1991b,110). Powierzchnia stanowiska porośnięta jest gęstą roślinnością łąkową i nie jest obecnie przekształcana przez działania agrotechniczne, dlatego nie prowadzono na nim

Ryc. 85. Konikowo, st. 1, 2, 3. Zdjęcie pionowe stanowisk z zaznaczonymi zasięgami (na podstawie <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

Fig. 85. Konikowo, sites 1, 2, 3. Vertical photo of the sites with their areas marked (after <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

badan planigraficznych. Z kolei masowo występujący w warstwie humusu złom żelazny z okresu II wojny światowej utrudnia penetrację terenową stanowiska z użyciem wykrywaczy metali. Rekonstrukcja struktury i rozplanowania osady oparta jest więc wyłącz-

nie na danych pochodzących z wykopalisk i wspomnianych wyżej wierceń.

Badania rozpoznawcze wykazały obecność nawarstwień kulturowych w wielu miejscach stanowiska. Na *plateau* osady szczególną koncentrację

Ryc. 86. Konikowo, st. 2. Widok na *plateau* osady od strony północnej. Fot. Marcin Engel

Fig. 86. Konikowo, site 2. Settlement *plateau* viewed from the north. Photo by Marcin Engel

Ryc. 87. Konikowo, st. 2. Widok na wschodni stok osady od strony zachodniej. Fot. Tomasz Szmit

Fig. 87. Konikowo, site 2, Eastern slope of the settlement viewed from the west. Photo by Tomasz Szmit

pozytywnych wyników wierceń zaobserwowano w jego północnej, wschodniej i zachodniej części. Natomiast na wschodnim stoku, gdzie siatka wierceń nie była już tak gęsta, warstwę kulturową zarejestrowano głównie w północnej, centralnej i południowej części (Tabl. XLV; W. Brzeziński 1991b, 107, 109, ryc. 2). Jednak wobec funkcjonowania tu osadnictwa w szerokim przedziale czasowym (od późnego okresu wpływów rzymskich po wczesne średniowiecze) metoda ta nie może być wiarygodną podstawą do rekonstrukcji rozplanowania osady w interesującym nas okresie.

Osada (st. 2) była także rozpoznana przeprowadzonymi tu w latach 1974, 1984–1986, 1998–2000, 2002–2005 badaniami wykopaliskowymi (T. Baranowski 1976; W. Brzeziński 1991a; 1991b; M. Engel 2002; 2004a; 2004b; 2006; M. Engel, P. Iwanicki 2001). W trakcie tych badań zarejestrowano zarówno obiekty mieszkalne, jak i gospodarcze z okresu wczesnego średniowiecza. Obydwie kategorie obiektów występowały na *plateau* osady oraz na jej wschodnim stoku. Szczegółne miejsce stanowiła północna część *plateau*, gdzie pod dość grubą warstwą humusu zalegała warstwa kulturowa o intensywnej ciemnoszarej barwie i miejscami dużej (kilkadziesiąt cm) miąższości. W warstwie tej, w obrębie arów A20, B19 i B20 występowały bruki kamienne, składające się z dużych i średnich kamieni. Na przestrzeni kilkuset metrów kwadratowych kamienie te tworzą kilka czworobocznych, pustych w środku układów o wymiarach ok. 5×5 m, zorientowanych w kierunku NE–SW. Prześnienie pomiędzy tymi układami wypełnione są również dość regularnymi skupiskami kamiennymi. Kamienie tkwią częściowo w calcu, a częściowo we wspomnianej wyżej warstwie kulturowej, w której znaleziono kilka tysięcy fragmentów ceramiki z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów oraz kilkaset fragmentów naczyń glinianych z wczesnego średniowiecza. Intensywne użytkowanie tego miejsca, położonego dodatkowo w niecce, spowodowało, że podczas badań trudno było stwierdzić, z którą fazą chronologiczną należy łączyć omawiane konstrukcje kamienne. Na podstawie zarejestrowanych w warstwie spągów obiektów i skupisk ceramiki datowanych na okres wpływów rzymskich i wędrówki ludów, można przypuszczać, że większość bruków kamiennych powstała w tym właśnie czasie. Wczesnośredniowieczne niwelacje zniszczyły wcześniejsze nawarstwienia, a na pozostałościach

zabudowy mieszkalnej wzniesiono nowe budynki, prawdopodobnie także na kamiennych fundamentach. Możliwe, że domniemane chaty tworzyły w tym miejscu rodzaj zwartej zabudowy i miały konstrukcję zrębową, ponieważ w tej części osady zarejestrowano tylko jeden dołek posłupowy (obiekt 31). W warstwie kulturowej, obok fragmentów naczyń znaleziono liczne przedmioty codziennego użytku, takie jak brązowa zapinka podkowiasta, narzędzia żelazne, osełki kamienne, ciężarek tkacki oraz przęśliki gliniane i kamienne (Tabl. XLVIII:1–7).

Na ślady zabudowy wczesnośredniowiecznej natrafiono również w zachodniej części *plateau*. W obrębie arów E18 i F18 zarejestrowano wkopany w ziemię na głębokość ok. 45–60 cm czworoboczny obiekt o wymiarach ok. 6×3 m. Obiekt 3 zorientowany był w kierunku NW–SE. W wypełniku obiektu, oprócz ciemnoszarej ziemi, przesyconej węglami drzewnymi znajdowały się średniej wielkości kamienie. W północno-wschodnim narożniku domniemanego budynku odkryto pozostałości dużego paleniska z konstrukcją kamienną, złożoną z dużych kamieni ułożonych w kształcie podkowy (obiekt 3a). Pomimo że obiekt 3 nie został odsłonięty w całości, jego funkcja mieszkalna wydaje się bardzo prawdopodobna. Mielibyśmy tu do czynienia z chatą o konstrukcji zrębowej, częściowo wkopaną w grunt. W wypełniku obiektu znaleziono nieliczne fragmenty ręcznie lepionej ceramiki oraz fragment ciężarka tkackiego (Tabl. L:5). Interesujące jest również położenie omawianej chaty, przylegającej bezpośrednio do podnóża zachodniego wału osady.

Podobny obiekt zarejestrowano na wschodnim stoku osady, w obrębie arów F27 i F28. Na skraju zwirowni odkryto relikty czworobocznego budynku, zorientowanego w kierunku N–S. Obiekt 10 wkopany był w ziemię na głębokość ok. 20 cm i miał wymiary ok. 5×3,5 m. Mniej więcej w środkowej części obiektu znajdował się dół posłupowy, obiekt 10a, wzmocniony dużymi kamieniami, który prawdopodobnie był głównym elementem konstrukcji dachu domniemanej chaty. Ściany budynku mogły być zbudowane w konstrukcji zrębowej, ponieważ poza obiektem 10a nie zarejestrowano żadnych śladów po słupach. Konstrukcja ta była wkopana na niewielką głębokość, na uprzednio przygotowanym (wyrównanym) terenie. Podczas eksploracji obiektu 10 od strony zachodniej natrafiono na dość szeroki i niezbyt głęboki rów (obiekt 10b), biegnący równoległe wzdłuż ściany

budynku. Obiekt ten interpretować można jako rów zbierający wodę spływającą po stromym stoku, do którego przylega chata. W opisywanym obiekcie mieszkalnym znaleziono spaloną belkę drewnianą oraz liczne duże fragmenty polepy konstrukcyjnej. O możliwości zniszczenia budynku przez pożar może świadczyć intensywnie czarna ziemia, przesycona węglami drzewnymi, zalegająca w wypełniku obiektu. Obok dwóch noży żelaznych, w obiekcie 10 znaleziono kilkaset fragmentów ręcznie lepionych naczyń glinianych (Tabl. LI). Wszystkie znalezione w obiekcie kości zwierzęce były szczątkami konia. Do interesujących znalezisk należy także żużel żelazny.

W centralnej części wschodniego stoku osady, u podnóża grodziska, w obrębie ara A'25 natrafiono na duży czworoboczny obiekt, zorientowany w kierunku N-S. Obiekt 15 wkopany był w ziemię na głębokość 30 cm i miał w przebadanej części (odsłonięto tylko jego wschodnią część) wymiary ok. 8×5 m. Ważnym elementem konstrukcji tego obiektu był bruk kamienny, składający się z dużych i średnich kamieni, który mógł stanowić rodzaj fundamentów domniemanej zabudowy. Bezpośrednio nad kamieniami zarejestrowano liczne koncentracje polepy, a w części południowej – nieregularną dużą plamę polepy, stanowiącą być może pozostałości glinianej podłogi budynku. Zaobserwowano również ślady zawaliska drewnianej konstrukcji ścian w postaci negatywów podłużnych zwęglonych belek drewnianych. W północno-wschodnim narożniku obiektu znajdowało się niewielkie owalne palenisko – obiekt 15a. Podczas eksploracji obiektu 15 znaleziono liczne fragmenty polepy konstrukcyjnej, kilkaset fragmentów ręcznie lepionych naczyń glinianych oraz przęśliki gliniane i fragmenty ciężarków tkackich (Tabl. LVI). Interesującym zabytkiem pochodzącym z opisywanego obiektu jest kamień z geometrycznymi zagłębieniami z jednej strony i z „odciskiem” ludzkiej dłoni z drugiej strony. Jest to prawdopodobnie żarno garncarskie, narzędzie do wyrobu tłucznia kamiennego¹⁴⁸ (M. Engel 2004b). Wydaje się, że w przypadku obiektu 15 mamy do czynienia albo z jednym dużym budynkiem lub, podobnie jak w północnej części *plateau*, z czymś w rodzaju zwartej zabudowy mieszkalnej.

148 Autor pragnie podziękować za informację o takiej funkcji przedmiotu Pawłowi Szymańskiemu z Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie.

Dominującą kategorią obiektów na stanowisku 2 w Konikowie są różnego rodzaju jamy gospodarcze oraz paleniska. Zarejestrowano je zarówno na *plateau* osady, jak i na wschodnim jej stoku. Niektóre z tych obiektów odkryto w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowy mieszkalnej, inne zaś znajdowały się w nieznacznym oddaleniu od niej. Obok opisywanych wyżej palenisk, związanych integralnie z obiektami mieszkalnymi (obiekty 3a, 15a), odkryto całą grupę tego typu obiektów w niedalekiej odległości od nich. Na *plateau* osady paleniska mają w planie kształt owalny o długościach od 70 cm do 2 m (obiekty 2, 4, 7, 7a) i są dość głęboko wkopane w ziemię (od 30 do 60 cm). Do najbardziej interesujących obiektów tego typu należą obiekty 7 i 7a, zarejestrowane w obrębie arów A19 i B19. Były to dwa blisko siebie położone paleniska połączone ze sobą konstrukcją z polepy. Niektóre obiekty mogły być wtórnie wykorzystane jako jamy śmietnikowe, tak jak w przypadku obiektu 2 z pogranicza arów C20 i C21, w którym znaleziono liczne fragmenty ręcznie lepionych naczyń glinianych, nóż żelazny i przęśliki gliniane (Tabl. XLIX, L:1–4).

Na wschodnim stoku osady, oprócz wyżej wspomnianego paleniska – obiektu 15a odkrytego w narożniku chaty, z zabudową mieszkalną były związane także obiekty 9 i 12. Obydwa te paleniska znajdowały się w dwóch przeciwległych narożnikach obiektu 10. Pierwszy z tych obiektów to duża owalna jama o wymiarach 1,40×1,20 m, wkopana w ziemię na głębokość ok. 25 cm. Natomiast drugi można uznać właściwie za zwykłe ognisko, ponieważ jest to owalny obiekt o średnicy ok. 70 cm zagłębiony jedynie 5 cm w powierzchnię gruntu. Z zabudową mieszkalną mogły być także związane obiekty 19 i 38, zarejestrowane w obrębie ara C'26. Te duże paleniska znajdowały się jednak w strefie dużego nagromadzenia obiektów z różnych faz chronologicznych, o zaburzonej stratygrafii, która nie pozwoliła na uchwycenie śladów budynków wczesnośredniowiecznych.

Do najciekawszych urządzeń ogniowych należą obiekty odkryte na wschodnim skraju osady w Konikowie. Na dość rozległym, przebadanym obszarze zarejestrowano cztery paleniska (obiekty 11, 11a, 17, 17a), natomiast nie natrafiono na wyraźne ślady zabudowy mieszkalnej. Znaczne rozmiary tych obiektów, od 1,20 do 3 m średnicy oraz miąższość do 90 cm pozwalają przypuszczać, że są to piece produkcyjne. Do najbardziej interesujących należą wkopane w siebie obiekty 11 i 11a, położone w obrębie ara A'29.

Pozostałości kamienno-glinianej konstrukcji oraz duże ilości węgla drzewnego i spalenizny w ich wypełniskach mogą świadczyć o produkcyjnym charakterze tych jam. Z obiektami tymi mogły być związane dwa zarejestrowane w tej strefie dołki postłupowe, które są być może śladem po osłaniającej paleniska wiacie. Nie można jednak wykluczyć, że słupy te były elementami konstrukcyjnymi jakiejś zabudowy mieszkalnej, która uległa w tym miejscu całkowitemu zniszczeniu. Wszystkie opisane tu domniemane piece były prawdopodobnie wtórnie wykorzystane jako jamy śmietniskowe, o czym w przypadku obiektów 11 i 11a świadczy wyjątkowo duża liczba znaleźisk w ich wypełniskach. Obok licznych fragmentów ręcznie lepionych naczyń glinianych, znaleziono fragmenty bransolety brązowej, narzędzia żelazne, przęśliki gliniane oraz fragmenty glinianych ciężarków tkackich. Na dnie obiektu 11a natrafiono na skupisko ciasno ułożonych obok siebie stożkowatych ciężarków tkackich (Tabl. LII–LV; M. Engel 2004a).

Inną kategorią obiektów gospodarczych zarejestrowanych na *plateau* i wschodnim stoku osady są jamy zasobowe i śmietniskowe. W północnej części *plateau*, w sąsiedztwie zabudowy mieszkalnej odkryto cztery tego rodzaju obiekty (obiekty 5, 6, 8, 33). Są to owalne w planie jamy o maksymalnej długości od 60 do 160 cm, wkopane w ziemię na głębokość od 30 do 75 cm. Najbardziej interesujący w tej kategorii wydaje się obiekt 5, zarejestrowany w obrębie ara A19. To głęboka, lejowata jama o średnicy 70 cm i miąższości 75 cm. W wypełnisku obiektu, składającego się z ciemnoszarego piasku przesyconego węglami drzewnymi, oprócz kilku fragmentów ceramiki znaleziono duży kamień o średnicy ok. 35 cm. Jama mniej więcej w połowie głębokości zwęża się lekko. Wspomniany kamień tkwił w miejscu tego zwężenia, zasłaniając do niego dostęp.

Na wschodnim stoku osady, oprócz wykorzystanych wtórnie palenisk, zarejestrowano tylko jeden obiekt, który można interpretować jako jamę zasobowo-śmietniskową. Odkryty w obrębie ara B'25 obiekt 32a w planie miał kształt owalny o długości ok. 2 m i wkopany był w ziemię na głębokość ok. 1 m. Podobnie jak w przypadku obiektu 5, w wypełnisku tej jamy tkwił duży kamień o średnicy ok. 35 cm. Pierwotnie obiekt 32a mógł być wykorzystywany jako jama zasobowa, ale później posłużył jako śmietnisko, o czym świadczą znalezione w nim liczne fragmenty naczyń glinianych.

Ważnym elementem osady w Konikowie są warstwy kulturowe, zalegające na całej powierzchni stanowiska. Za pierwszą należy uznać warstwę humusu, który zawiera dość liczny materiał zabytkowy z okresu wczesnego średniowiecza. Depozycja tych artefaktów w warstwie nastąpiła na skutek naturalnych procesów erozyjnych oraz nowożytnej działalności antropogenicznej. Choć na stanowisku nie stwierdzono śladów orki, to stopień zniszczenia nawarstwień i obiektów z ostatniej fazy użytkowania osady wskazuje, że w okresie nowożytnym prowadzono tu jakieś działania agrotechniczne. Druga warstwa kulturowa zalegała jedynie płasko na powierzchni osady i związana była w dużej mierze z działalnością wczesnośredniowiecznych mieszkańców osady. Warstwa ta miała ciemnoszary kolor i przesycona była zwęglonymi szczątkami organicznymi. Miąższość warstwy w poszczególnych częściach stanowiska była różna i wahała się od 5 do 40 cm. W większości przypadków warstwa druga utworzona została na skutek niwelacji, stając się następnie warstwą użytkową. O zniszczeniach wcześniejszej substancji kulturowej świadczą liczne, znajdujące w tej warstwie fragmenty naczyń glinianych z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów. Są też miejsca, zwłaszcza na stromych odcinkach wschodniego stoku osady, gdzie warstwa druga ma częściowo charakter spływowy, spowodowany naturalnymi procesami erozyjnymi. W warstwie tej znaleziska fragmentów naczyń glinianych z okresu wczesnego średniowiecza stanowią stosunkowo niewielki procent całości materiałów ceramicznych z niej pozyskanych (Tabl. XLVIII:3, 4, LVIII:1–6, 10).

Wracając do wspomnianych na początku tego rozdziału wałów ziemnych w zachodniej i południowej części *plateau* osady, trzeba stwierdzić, że były one ważnym elementem fortyfikującym. Na podstawie badań wykopaliskowych wału zachodniego wiadomo, że nie posiada on żadnych konstrukcji w rodzaju przekładki czy skrzyń drewnianych i prawdopodobnie został uspany już w okresie wędrówek ludów. Nie ma jednak wątpliwości, że był wykorzystywany we wczesnym średniowieczu, o czym świadczą ślady dołków postłupowych zaobserwowane na koronie wału. Część potencjalnych konstrukcji z tego okresu mogła zostać zniszczona przez budowę na wale podczas II wojny światowej zasieków, na których pozostałości natrafiono podczas badań.

Ryc. 88. Konikowo, st. 1, 2, 3. Zdjęcie pionowe stanowisk (na podstawie <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

Fig. 88. Konikowo, sites 1, 2, 3. Vertical photo of the sites (after <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

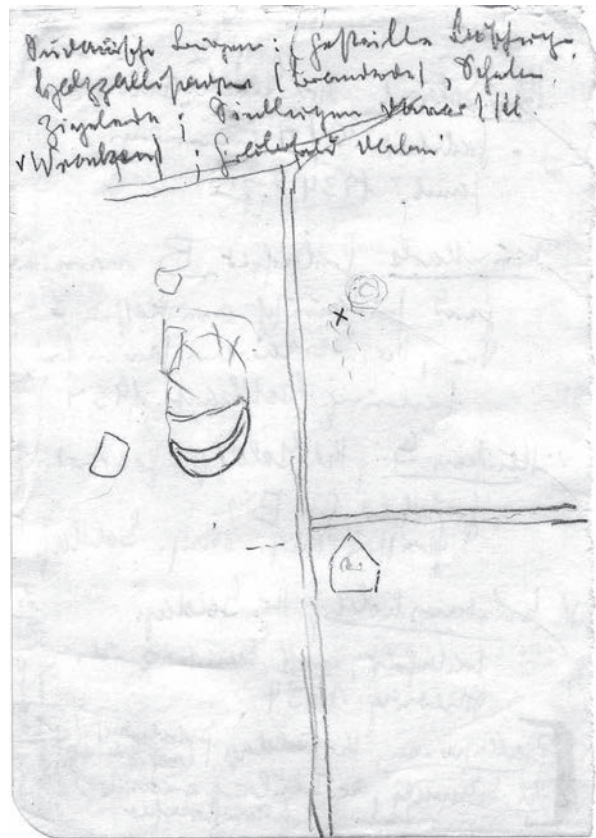
Analiza zdjęć lotniczych oraz numerycznego modelu terenu wykazała ponadto, że osada mogła być chroniona wałem również w części wschodniej, który został zniwelowany prawie na całej linii podczas budowy nowożytnej drogi (Ryc. 77, 88). Połu-

dniowo-wschodni odcinek mógł być natomiast całkowicie zniszczony przez wspomnianą już wcześniej rozległą żwirownię. Bez badań wykopaliskowych istnienie w tych miejscach umocnień pozostaje jednak tylko domysłem.

Na zachodnim brzegu Strugi Gołdapskiej, na niewielkim wzniesieniu oddalonym ok. 150 m na wschód od st. 2, znajduje się stanowisko z materiałem wczesnośredniowiecznym. St. 3 w Konikowie zostało rozpoznane jedynie badaniami powierzchniowymi (Tabl. XLIV). Za odkrywcę tego stanowiska należy uznać Carla Engla, który penetrował ten teren w 1929 r. W zachowanych odręcznych notatkach niemieckiego badacza znalazł się słabo czytelny zapis *Gräberfeld*. Engel nie wspomniał jednak, na jakiej podstawie tak określił to stanowisko (Ryc. 89) (Kartoteka R. Grenza). W latach 80. ubiegłego wieku, Wojciech Brzeziński i Zbigniew Kobylński w ramach badań AZP odkryli to miejsce na nowo, interpretując je jako osadę¹⁴⁹. Na podstawie kilku znalezionych na powierzchni stanowiska fragmentów ceramiki określili jej chronologię na wczesne średniowiecze.

Nie wykluczając możliwości sepulkralnego charakteru st. 3 w Konikowie, bardziej prawdopodobna wydaje się możliwość istnienia tu osady. Niewielki obszar stanowiska (ok. pół hektara) ograniczony jest od strony zachodniej stromym stokiem Góry Zamkowej, a z pozostałych stron podmokłymi rozlewiskami Strugi Gołdapskiej. Choć brakuje danych na temat stratygrafii domniemanej osady, na podstawie obserwacji terenowych można postawić hipotezę, że miała ona charakter jednodworczy. Osada ta funkcjonowała prawdopodobnie w tym samym czasie co st. 2, o czym mogą świadczyć bezpośrednie analogie w materiale ceramicznym.

Podsumowując ten rozdział można powiedzieć, że w ramach wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Konikowie funkcjonuje jedna duża ufortyfikowana wieś (st. 2). Główną jej część stanowi wysoko położone, rozległe *plateau*, na którym koncentrowała się zabudowa mieszkalna. Na wschodnim stoku osady, obok budynków mieszkalnych znajdowała się nieznacznie od nich oddalona strefa produkcyjna, w której mogły być zlokalizowane różnego rodzaju warsztaty. Nie można jednak wykluczyć, że i tu znajdowała się zabudowa mieszkalna. Na obecnym etapie badań wiadomo, że wieś ta miała prawdopodobnie jedną satelicką osadę jednodworczą, choć należy się spodziewać więcej tego typu stanowisk położonych nad otaczającymi kompleks ciekami i rozlewiskami wodnymi.

Ryc. 89. Konikowo, st. 3. Odręczna notatka i szkic sytuacyjny autorstwa Carla Engla (Kartoteka R. Grenza)

Fig. 89. Konikowo, site 3. Handwritten note and site plan drawn by Carl Engel (from Rudolf Grenz's files)

5.3.3. Cmentarzyska i miejsca kultu

W przypadku kompleksu osadniczego w Konikowie są to kategorie stanowisk, których istnienia można się domyślać, ale które jak do tej pory nie są uchwytnie metodami archeologicznymi. Jediną, choć niepewną wzmianką, jaką dysponujemy na temat cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w tym rejonie jest cytowana już wyżej informacja C. Engla na temat st. 3 w Konikowie. Jeśli byłaby ona prawdziwa, to mielibyśmy do czynienia z cmentarzyskiem płaskim (na powierzchni stanowiska nie znaleziono pozostałości konstrukcji kamiennych) z grobami popielnicowymi lub jamowymi (znaleziono jedynie drobne fragmenty ceramiki). Cmentarzysko położone na niewysokim wzniesieniu, otoczonym mokradłami, od osady na st. 2 oddzielone byłoby stromym stokiem Góry Zamkowej (Tabl. XLIV). Dystans między strefą *sacrum* i *profanum* byłby stosunkowo niewielki, ok. 150 m w linii prostej.

149 Badacze nie znali notatki Engla, która została udostępniona kilka lat temu.

Na tle licznych wzgórz północnej części Garbu Szeskiego wyróżnia się masyw Góry Gołdapskiej. Z powodu swojej znacznej wysokości względnej jest ona dominującym elementem krajobrazu, zwracającym uwagę okolicznej ludności (Ryc. 84, Tabl. XLIV). Przykładem na to może być przedwojenna niemiecka nazwa miejscowości Rostek (Schöneberg), oddalonej ok. półtora kilometra, na północny zachód od tego wzgórza, nadana ze względu na piękny widok, jaki roztacza się z jej perspektywy na Górę Gołdapską. Jeszcze na początku XIX w. góra znana była pod innymi nazwami, mianowicie Oaskalnis i Kalenderberg (H. Crome 1939a, 315).

Biorąc pod uwagę fakt, że Góra Zamkowa stanowi niższy szczyt Góry Gołdapskiej, można domyślać się ich bezpośredniego związku również w zakresie organizacji osadnictwa w okresie wczesnego średniowiecza. Oddzielona głębokim wąwozem od grodziska Góra Gołdapska mogła być świętym miejscem dla mieszkańców omawianego zespołu osadniczego (por. R. Wenskus 1986, 299–316). Możliwe jest także, że na jej stokach znajduje się cmentarzysko, którego do tej pory nie udało się znaleźć. Przyczyną takiego stanu rzeczy mogą być znaczne zniszczenia, jakie spowodowały nowożytnie przekształcenia (budowa wyciągu narciarskiego oraz wieży przekaźnikowej).

5.3.4. Miejsca eksploatacji gospodarczej

Na podstawie badań archeologicznych kompleksu osadniczego w Konikowie niewiele da się powiedzieć na temat gospodarczej eksploatacji tego terenu. Nicco więcej informacji dostarczyły analiza makroskopowa szczątków roślinnych, archeozoologiczna oraz geomorfologiczna.

W okresie wczesnego średniowiecza na częściowo odlesionych piaszczystych stokach Góry Gołdapskiej, Góry Zamkowej oraz innych, okolicznych wzniesień uprawiano jęczmień zwyczajny, pszenicę zwyczajną, owies głuchy oraz włośnicę (Aneks 5). Niewielkie polatka zakładane mogły być w sąsiedztwie zabagnionych łąk i zbiorników wodnych. Stosowano zapewne technikę wypaleniskowo-odłogową upraw.

Częściowo odsłonięte tereny oraz prześwietlone lasy wykorzystywano jako źródło paszy dla zwierząt hodowlanych, które prawdopodobnie służyły jako podstawowe źródło pożywienia dla lokalnej społeczności. Analiza kości zwierzęcych z wczesnośredniowiecznych obiektów osady w Konikowie wykazała,

że hodowano przede wszystkim bydło, konie, owce i kozy oraz świnię (Aneks 6).

Innym sposobem pozyskiwania pożywienia było wykorzystywanie bogatych zasobów okolicznych lasów i jezior. We wspomnianej wyżej analizie archeozoologicznej w obiektach wczesnośredniowiecznych nie stwierdzono obecności kości zwierząt dzikich. Kości jeleni, łosi i saren, ryb, ptaków, a nawet bobrów, kun i wydr występowały natomiast w obiektach zasobowo-śmietniskowych z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów (Aneks 6). Trzeba jednak podkreślić, że obiekty te były skoncentrowane w jednym miejscu, na wschodnim stoku osady. Wydaje się więc, że i dla wczesnego średniowiecza mógł istnieć specjalnie wydzielony teren, gdzie pozyskiwano resztek pokonsumpcyjnych, dotychczas nieobjęty badaniami wykopaliskowymi. Paranie się miejscowej ludności łowiectwem było logiczną konsekwencją obecności na omawianym obszarze licznych lasów oraz cieków i zbiorników wodnych. W pobliskich puszczech utrzymywano zapewne liczne barcie, z których pozyskiwano miód i wosk.

Las wykorzystywany był również jako źródło drewna. Obok eksploatacji lokalnych zasobów, po ten cenny surowiec wyprawiano się również na nieco dalsze odległości. Drewno miało szerokie zastosowanie, ale przede wszystkim służyło jako materiał budowlany oraz jako surowiec opałowy. Budowa potężnych obwałowań Góry Zamkowej, w których jednym z podstawowych elementów konstrukcyjnych było właśnie drewno, wymagało wycięcia dużej liczby drzew, przede wszystkim dębu i jesionu oraz ich obróbki, co wiązało się z dużym wysiłkiem organizacyjnym. Niewykluczone, że tego typu rzemiosłem zajmowała się ludność z osad znajdujących się poza omawianym zespołem osadniczym, która mogła dostarczać budowniczym gotowy już materiał.

Zarejestrowane na osadzie ślady dość zaawansowanej produkcji garncarskiej mogą świadczyć o wykorzystywaniu wysokiej jakości gliny. Nie brakowało jej na terenie kompleksu osadniczego w Konikowie. W surowiec ten obfitują wszystkie okoliczne wzgórza kemowe. Łatwo dostępne są zarówno gliny zwałowe, bogate w związki żelaza, jak i gliny ilowe, przesycone szczątkami organicznymi. Ten pierwszy surowiec płytko zalega m.in. na zboczach Góry Gołdapskiej oraz u wschodnich i południowych podnóży Góry Zamkowej, natomiast wschodnie gliny ilowych zarejestrowano we wszystkich wyschniętych zbiornikach

wodnych oraz korytach strug opływających kompleks. Duży płat tego rodzaju gliny zalega przy zachodnim brzegu małego bezimiennego stawu w kotlinie pomiędzy Górą Gołdapską a Górą Zamkową (M. Engel 2004a, 195, 196; Aneks 4).

Na obszarze Garbu Szeskiego powszechnie występującym surowcem jest margiel łąkowy, z którego pozyskiwano wapno. Jeszcze w XIX w. Max Toepen (1995, 38) pisał, że istotnym źródłem utrzymania ludności okolic miasta Gołdap było wypalanie wapna. Tereny wokół Góry Gołdapskiej oraz Góry Szeskiej miały być pełne brył margla, zalegającego na polach. Mieszkańcy tych okolic sprzedawali wapienie, m.in. wywożąc go furmankami do Królewca. Choć jedyny odkryty na osadzie w Konikowie piec wapieniczny wydatowano na okres wpływów rzymskich, to wydaje się, że wczesnośredniowieczni mieszkańcy kompleksu musieli wykorzystywać ten łatwo dostępny surowiec. Bryłki zlepionego wapna były częstym znaleziskiem podczas eksploracji warstw kulturowych (M. Engel 2002). Wapno używane było głównie

w celach budowlanych, m.in. bielono nim drewniane ściany budynków, aby chronić je przed insektami. Mogło służyć także jako topnik w procesie wypalania żelaza oraz jako główny składnik substancji do garbowania skór (J. Kostrzewski 1962, 216; A. Samsonowicz 1974, 635, 636; J. Pyrgała 1977, 318).

Podsumowując ten rozdział można powiedzieć, że mieszkańcy wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Konikowie maksymalnie eksploatowali teren w poszukiwaniu surowców naturalnych, stanowiących podstawę ich gospodarki. Mięso, ziarno zbóż, paszę dla zwierząt hodowlanych, futra i skóry, drewno, glinę i wapno pozyskiwano na miejscu lub eksplorując okolice w promieniu od kilku do kilkunastu kilometrów. Jest także możliwe, że część surowców lub gotowych produktów dostarczały mieszkańcom kompleksu satelickie osady, które w zamian mogły liczyć na schronienie w chwilach zagrożenia. Inne produkty, szczególnie cenne, pozyskiwano prawdopodobnie drogą handlu lub wypraw rabunkowych.

6. Rekonstrukcja systemu osadniczego w Konikowie

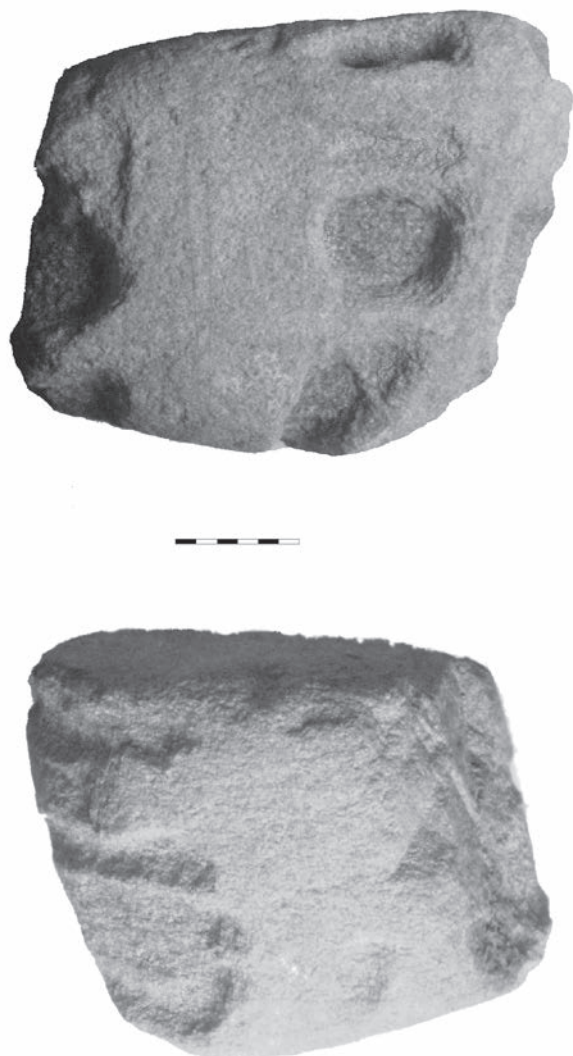
6.1. Faza F (?)

Na terenie opisywanego kompleksu osadniczego do fazy F można potencjalnie zaliczyć właściwie tylko jeden fragment ręcznie lepionego naczynia glinianego, znaleziony w obrębie osady na st. 2 w Konikowie. Jest to wylew łagodnie profilowanego, esowatego garnka zdobionego tuż pod krawędzią listwą plastyczną z zaszczypywaniami (Tabl. LIII:6; M. Engel 2004, 201, ryc. 4a). W dodatku znajdował się on w zespole (obiekt 11) z przemieszonym materiałem zabytkowym, którego część należy datować na późny okres wpływów rzymskich oraz okres wędrówek ludów, a część na fazę G wczesnego średniowiecza. Przy wątpliwościach dotyczących chronologii naczyń z podkrawędnymi listwami plastycznymi zaprezentowanymi w rozdziale 3.1, należy uznać za dyskusyjne istnienie w fazie F zorganizowanego osadnictwa na terenie kompleksu w Konikowie. Opisywaną ceramikę można raczej łączyć z okresem wędrówek ludów, licznie reprezentowanym w materiale zabytkowym pozyskanym z obiektów i nawarstwień osady w Konikowie.

6.2. Faza G

Zdecydowana większość wczesnośredniowiecznego materiału zabytkowego zarejestrowanego w obrębie kompleksu osadniczego w Konikowie mieści się w ramach chronologicznych fazy G (2. połowa IX – połowa XI w.). W okresie tym funkcjonują grodzisko (st. 1), osada (st. 2) oraz st. 3 (osada lub cmentarzysko).

Zespoły zwarte z zabytkami datowanymi na fazę G wyodrębniono jedynie na osadzie, w Konikowie. Są to obiekty 2, 3, 3a, 4, 5 i 33 na *plateau* oraz obiekty 10, 10b, 11, 11a, 12, 15, 17a, 18, 19 i 32a na wschodnim stoku osady. Dominującym składnikiem inwentarzy tych obiektów jest ceramika, poza nią w obiekcie 2 natrafiono na nóż żelazny i przęślik gliniany, w obiekcie 3 gliniany ciężarek tkacki, w obiekcie 10 dwa noże żelazne, a w obiekcie 18 fragment narzędzia żelaznego oraz fragmenty glinianych ciężarków tkackich. Najbogatszym wyposażeniem wyróżniały się obiekty 11, 11a oraz 15. Ten pierwszy obiekt, oprócz bardzo licznych fragmentów naczyń glinianych, zawierał dwa fragmenty brązowej bransolety z zakończeniami w kształcie stylizowanych główek zwierzęcych, dwa narzędzia żelazne o nieznanym celu, fragment przęślika z piaskowca oraz gliniany ciężarek tkacki. Drugi z wyżej wymienionych obiektów miał kilka glinianych ciężarków tkackich zdeponowanych na dnie jamy. Trzeba jednak podkreślić, że obydwa obiekty były silnie zniszczone i zawierały domieszkę zarówno starszych, jak i młodszych od fazy G materiałów zabytkowych. Ponadto przynależność do zespołu wspomnianej bransolety brązowej nie jest pewna, ponieważ znaleziono ją na granicy obiektu 11 i spągu warstwy kulturowej. W obiekcie 15, oprócz licznych fragmentów ceramiki (w tym zalegających na złożu wtórnym licznych fragmentów naczyń z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów), odkryto narzędzie kamienne do wyrobu tłuczni kamiennego (żarno garncarskie) (Ryc. 90),

Ryc. 90. Konikowo, st. 2. Żarno garncarskie z obiektu 15. Fot. Marcin Engel

Fig. 90. Konikowo, site 2. Potter's quern-stone from feature 15. Photo by Marcin Engel

przędziki gliniane (dwa całe i trzy fragmenty) oraz dwa fragmenty glinianych ciężarków tkackich.

Materiał zabytkowy z fazy G zalegał również na całej powierzchni osady w warstwie humusu i warstwie kulturowej oraz w nawarstwieniach obwałowań grodziska. Oprócz zabytków dysponujemy datami radiowęglowymi uzyskanymi z próbek pobranych na obu tych stanowiskach. Natomiast z badań powierzchniowych pochodzą nieliczne fragmenty ceramiki znalezione w obrębie osady / cementarzyska na st. 3 w Konikowie.

Najbardziej precyzyjnym wyznacznikiem fazy G w Konikowie są daty ¹⁴C. Spośród trzech otrzymanych

dla osady 2 dat, tylko jedna dotyczy wczesnego średniowiecza. Data 1010±35 BP uzyskana została z próbek pobranej z wypełniska obiektu 2, znajdującego się na *plateau* osady. Wyznacza ona funkcjonowanie obiektu na koniec fazy G (schyłek X – połowa XI w.). Więcej dat otrzymano z grodziska, a konkretnie z drewnianych elementów konstrukcji przekładkowej bramy prowadzącej na majdan tej warowni. Z trzech pobranych próbek uzyskano daty 1130±30 BP, 1105±30 BP, 1155±30 BP. Umiejscawiają one wzniesienie tej konstrukcji oraz zapewne całego wału przekładkowego na początku omawianej fazy (schyłek IX – 1. połowa X w.).

Daty próbek ¹⁴C dotyczą tylko jednego obiektu osadowego i jednej konstrukcji wału grodziska, dlatego też podstawowym wyznacznikiem chronologicznym fazy G kompleksu osadniczego w Konikowie są fragmenty naczyń glinianych. Dzielą się one na dwie grupy technologiczno-stylistyczne. Pierwsza to całkowicie ręcznie lepiona ceramika o baniastych i dwustożkowatych formach, z wychylonymi wylewami z zaokrąglonymi lub ukośnie ściętymi krawędziami. Zdobienia występują w tej grupie rzadko, przede wszystkim w postaci dołków palcowych, różnego rodzaju stempelków, żłobków dookólnych i linii falistych. Drugą grupę reprezentują góra obtaczane, esowate i dwustożkowate naczynia, z wychylonymi wylewami z ukośnie ściętymi krawędziami. Ceramika ta wyróżnia się zdobieniami w postaci pasm ornamentacyjnych złożonych ze żłobków dookólnych, linii falistych oraz stempelków.

Zdecydowanie najwięcej takiej ceramiki zarejestrowano na osadzie w Konikowie. Występowała ona zarówno w obiektach, jak i w warstwach kulturowych, praktycznie na całej przebadanej wykopaliskowo powierzchni stanowiska. Liczba fragmentów naczyń związanych z fazą G ustępuje znacznie liczbie ułamków ceramiki z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów. Tym niemniej ich stosunkowo duża frekwencja wskazuje na intensywne zagospodarowanie terenu osady. W północno-wschodniej części *plateau*, w jednym z nielicznych obiektów o niezakłóconej stratygrafii (obiekt 2), odkryto obok licznych drobnych ułamków ceramiki kilka fragmentarycznie zachowanych naczyń glinianych reprezentujących obie grupy technologiczno-stylistyczne (Tabl. XLIX:3–5, L:1–4). Do pierwszej należy zaliczyć dwa niewielkie naczynia o łagodnie profilowanych, baniastych brzuścach i wychylonych wylewach z ukośnie ściętymi krawędziami (Tabl. L:3, 4). Powierzchnia naczyń jest gładka, nie-

starannie opracowana o barwie brunatnej. Charakteryzują się dobrym wypałem, a w masie garncarskiej dominuje drobnoziarnisty różowy tłuczeń kamienny. Jedno z tych naczyń jest niezdobione, drugie ma ornament w postaci dołków palcowych umieszczonych na krawędzi wylewu. Druga grupa reprezentowana jest m.in. przez dość duże, dwustożkowate naczynie o łagodnie profilowanym brzuścu (Tabl. XLIX:5). Naczynie jest górną obtoczone, dobrze wypalone o starannie opracowanych powierzchniach barwy jasnobrunatnej. Dno garnka, na którym zachowały się resztki podsypki, jest lekko wklęsłe i niewyodrębnione. Wylew się nie zachował. Masa garncarska schudzona jest domieszką drobnoziarnistego tłucznia kamiennego. Cała powierzchnia garnka zdobiona jest żłobkami dookólnymi, jedynie w górnej części brzuśca znajduje się motyw dwóch rzędów stempelków w formie kratki. W północnej części *plateau* osady fragmenty naczyń z pierwszej grupy technologiczno-stylistycznej znaleziono w obiekcie 33, a z drugiej w wypełniskach obiektów 4 i 5. Jednak najwięcej tego rodzaju ceramiki odkryto w warstwach kulturowych tej części osady. Były to fragmenty częściowo obtoczonych, baniastych, esowatych oraz rzadziej dwustożkowatych naczyń zdobionych żłobkami dookólnymi, wielokrotną linią falistą oraz ukośnymi stempelkami wykonanymi narzędziem wielożębnym (Tabl. XLVIII:3, 4). Porównywalna liczba fragmentów pochodziła z ręcznie lepionych baniastych form, przeważnie niezdobionych. Wśród nielicznych ornamentowanych okazów dominują motywy dołków palcowych, nacięć i ukośnych stempli wykonanych narzędziem wielożębnym. W masie ceramicznej wszystkich tych naczyń dominuje drobno- i średnioziarnista domieszka białego lub różowego tłucznia kamiennego oraz piasku z ziarnami miki. W południowo-zachodniej części *plateau* nieliczne fragmenty naczyń należących do obu grup znaleziono w obiektach 3 i 3a (Tabl. L:5). Dominuje w tym materiale nieobtoczona i przeważnie niezdobiona ceramika o baniastych formach. Wśród naczyń obtoczonych zwracają uwagę ornamentowane, esowate i dwustożkowate formy. Najczęściej występującym na nich zdobieniem są żłobki dookolne i różnego rodzaju stemple i nakłucia. Cały ten zbiór fragmentów pochodził z naczyń dobrze wypalonych, z masą garncarską schudzoną drobno- i średnioziarnistą domieszką białego i różowego tłucznia kamiennego.

Nieco więcej lepiej zachowanych naczyń należących do obu grup technologiczno-stylistycznych

zarejestrowano na wschodnim stoku osady w Konikowie. W wypełnisku obiektu 10 znaleziono m.in. dwa fragmentarycznie zachowane naczynia pierwszej grupy. Są to dwustożkowate formy o wychylonych wylewach z ukośnie ściętymi krawędziami (Tabl. LI:4, 5). Te nieobtoczone naczynia mają ślady niestarannego opracowania powierzchni, a na płaskim dnie jednego z nich zachowała się podsypka z piasku. Jeden okaz jest niezdobiony, drugi ma ornament w postaci układu poziomych, ukośnych i pionowych żłobień umieszczonych pomiędzy załosem brzuśca a krawędzią wylewu. Ponadto, w obiekcie odkryto liczne fragmenty takich naczyń. Na uwagę zasługuje szczególnie garnek (prawdopodobnie dwustożkowaty) zdobiony motywem ukośnych stempelków wykonanych narzędziem wielożębnym, umieszczonych na krawędzi wylewu (Tabl. LI:1). Masa ceramiczna wszystkich tych naczyń schudzona była drobno- i średnioziarnistą domieszką białego i różowego tłucznia kamiennego. W warstwach kulturowych południowej części wschodniego stoku osady, w której znajdował się obiekt 10, obok fragmentów pierwszej grupy, zarejestrowano mniej liczne ułamki obtoczonej ceramiki, zdobionej motywem żłobków dookólnych, stempelków oraz wielokrotnej linii zygzakowatej. Z zespołów centralnej części wschodniego stoku osady pochodzi największa liczba fragmentów naczyń dwóch grup technologiczno-stylistycznych. W obiekcie 11 znaleziono przede wszystkim egzemplarze pierwszej grupy. Należy zwrócić uwagę zwłaszcza na wazowatą formę ręcznie lepionego, dobrze wypalonego naczynia ze śladami niestarannego wyrównywania powierzchni (Tabl. LIII:2). Baniasty brzusec łagodnie przechodzi w krótką prostą szyjkę z lekko wygiętym wylewem i ukośnie ściętą krawędzią. Masa ceramiczna naczyń schudzona jest drobnoziarnistą domieszką piasku z ziarnami miki. W podobnej technologii wykonane były inne naczynia, których fragmenty odkryto w wypełnisku tego obiektu. Są to przede wszystkim dwustożkowate formy, niezdobione lub ornamentowane motywami palcowymi, rzadziej żłobkami dookólnymi i ukośnymi stempelkami wykonanymi wielożębnym narzędziem (Tabl. LII:3, 5-7, LIII:1, 3-5, 7, 8). W obiekt 11 wkompany był obiekt 11a/98-99, w którym znajdowały się liczne fragmenty naczyń drugiej grupy. Wśród górną obtoczonej ceramiki dominują dwustożkowate formy o lekko wychylonych wylewach z ukośnie ściętą krawędzią oraz płaskich lub lekko wklęsłych

dnach (Tabl. LIV:5, 6, 8, LV:1, 3–6). Garnki te są bogato zdobione motywami żłobków dookolnych, wielokrotnej linii falistej i ukośnych stempelków, często ułożonych w pasma ornamentacyjne. Masa ceramiczna tych naczyń schudzona jest domieszką drobno- i średnioziarnistego białego i różowego tłucznia kamiennego oraz piasku. Na uwagę zasługuje także zachowane w górnej partii, silnieformująco obtoczone baniaste naczynie z dość długą cylindryczną szyjką (Tabl. LV:2). Jednak kwestią dyskusyjną jest przynależność tego okazu do omawianego zespołu. Wydaje się wskazane łączyć je raczej z fazą H, co jest możliwe ze względu na duże zniszczenie tego miejsca oraz fakt, że nieopodal w warstwie kulturowej znaleziono kilka fragmentów naczyń z tego okresu¹⁵⁰.

Większa różnorodność form należących przede wszystkim do drugiej grupy występuje w obiekcie 15. Odkryto tu m.in. fragmentarycznie zachowane dwustożkowate naczynie o lekko wychylonym wylewie z ukośnie ściętą krawędzią (Tabl. LVI:1). Jest ono zdobione pasmami ornamentacyjnymi, na które składają się żłobki dookolne oraz ukośne stempelki wykonane narzędziem wielożębnym. Inne zachowane w górnej części naczynie ma formę łagodnie profilowanego, baniastego garnka o lekko wychylonym wylewie z ukośnie ściętą krawędzią. Garnek zdobiony jest żłobkami dookolnymi, pomiędzy którymi znajduje się motyw wielokrotnej linii falistej. Poza tymi naczyniami w obiekcie 15 zarejestrowano ułamki podobnych egzemplarzy (Tabl. LVI:2, 3) oraz ceramiki pierwszej grupy. Wśród zachowanych fragmentów dolnych partii naczyń, dominują dna niewyodrębnione i płaskie, ze śladami podsypki. Najczęściej występującymi motywami ornamentacyjnymi są żłobki dookolne, różnego rodzaju stemple (ukośne, w formie kratki) oraz linia falista. Masa ceramiczna naczyń z omawianego obiektu schudzona jest drobno- i średnioziarnistą domieszką białego i różowego tłucznia kamiennego. W materiale ceramicznym sąsiedniego obiektu 18 przeważały fragmenty nieobtoczonych naczyń pierwszej grupy. Są to głównie dwustożkowate formy o lekko wygiętych wylewach z zaokrąglonymi lub ukośnie ściętymi krawędziami (Tabl. LVII:1–5). Ornament występuje na naczyniach najczęściej w postaci dołków palcowych, umieszczanych na krawędziach wylewów i na brzuścach oraz żłobków dookolnych, stempelków w formie

kratki i ukośnych stempelków wykonanych narzędziem wielożębnym. Na jednym egzemplarzu z tego obiektu motyw dołków palcowych był umieszczony na brzuścu razem ze stempelkami w formie kratki. Masa ceramiczna naczyń schudzona była domieszką drobno- i średnioziarnistego tłucznia kamiennego i piasku z ziarnami miki. Liczne fragmenty naczyń dwóch grup technologiczno-stylistycznych zalegały w warstwach kulturowych w centrum wschodniej części osady. W warstwie I znaleziono esowate, baniaste i dwustożkowate naczynia zdobione dołkami palcowymi i stempelkami umieszczanymi na krawędziach wylewów oraz na brzuścach oraz motywem żłobków dookolnych, linii falistych i zygzaków. Podobne naczynia występowały w warstwie II, tu jednak daje się zauważyć znaczną przewagę naczyń nieobtoczonych nad egzemplarzami wykonanymi na kole garncarskim. Wśród tych ostatnich na uwagę zasługują dwa fragmentarycznie zachowane naczynia. Stylistycznie nawiązują one bowiem do naczyń pierwszej grupy. Jedno z nich to duży obtoczony górą garnek o wychylonym wylewie zdobionym dołkami palcowymi oraz żłobkami dookolnymi umieszczonymi na brzuścu (Tabl. LVIII:1). Drugie, mniejsze naczynie ma formę baniastą z wychylonym wylewem o ukośnie ściętej krawędzi. Brzusiec garnka zdobiony jest pojedynczym rzędem dołków palcowych. Masa ceramiczna tych naczyń schudzona jest domieszką drobno- i średnioziarnistego białego i różowego tłucznia kamiennego.

Na pozostałych stanowiskach kompleksu osadniczego, ceramika z fazy G zarejestrowana została tylko na osadzie /cementarzystku na st. 3 w Konikowie. Znaleziono tu kilka drobnych fragmentów ręcznie lepionych naczyń, z których największy to część brzuśca obtoczonego garnka barwy ciemnoszarej zdobionego żłobkami dookolnymi. Masa garncarska tego naczynia schudzona jest domieszką drobno- i średnioziarnistego białego tłucznia kamiennego.

Scharakteryzowana powyżej ceramika wykazuje duże podobieństwo do garncarstwa fazy G szurpilskiego kompleksu osadniczego¹⁵¹. Swoje odpowiedniki mają tam zarówno naczynia pierwszej grupy,

150 Naczynie to zostanie omówione w następnym rozdziale.

151 Analogie do całkowicie ręcznie lepionych oraz częściowo obtaczanych naczyń zostały szczegółowo omówione w rozdziale 3.2. poświęconym rekonstrukcji systemu osadniczego w Szurpiałach w fazie G. Dlatego też w tym miejscu ograniczono się jedynie do bezpośrednich nawiązań do ceramiki z Konikowa.

jak i częściowo obtaczane naczynia drugiej grupy¹⁵². Z innych stanowisk jaćwieskich warto wspomnieć o materiale zabytkowym z majdanu grodziska na st. 1 w Grodzisku. Wśród ręcznie lepionych, nieobtoczonych naczyń zwraca uwagę zachowane prawie w całości naczynko z obiektu 14B. Zarówno pod względem baniastej formy o wychylonym wylewie z ukośniętą krawędzią oraz gładkiej niezdobionej powierzchni, jak i niewielkich rozmiarów przypomina ono naczynie z obiektu 2 z osady na st. 2 w Konikowie. W zespole z Grodziska, obok wyżej wspomnianego naczynka, znaleziono liczne fragmenty naczyń zdobionych dołkami palcowymi na krawędziach wylewów oraz żłobkami dookolnymi na brzuścach¹⁵³. Z kolei wykonane na kole garncarskim dwustożkowe naczynie zdobione ornamentem linii falistych z obiektu 11a ma bezpośrednią analogię w postaci naczynia z osady w Maciejowiętach, datowanej na IX w. (C. Engel 1939b, 57, ryc. 11).

Na innych terytoriach bałtyjskich naczynia podobne do okazów z Konikowa występowały m.in. na osadzie w Jeziorku. Są to dwustożkowe formy zdobione ornamentem żłobków dookolnych, wielokrotnej linii falistej oraz ukośnych stempelków wykonanych wielożębnym narzędziem (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, tabl. XVI:1–5). Takie naczynia odkryto również na osadzie w Janowie Pomorskim/Truso. Całkowicie ręcznie lepienie i górą obtaczane garnki zdobione były na krawędziach wylewów dołkami palcowymi oraz ukośnymi stempelkami, a na brzuścach żłobkami dookolnymi, wielokrotną linią falistą i różnego rodzaju stempelkami (M. Jagodziński 1997, tabl. XIX, XX; G. Stasielowicz 2003, 248, tabl. I:2, 3, II:6, 8, III:2, 5). Niektóre formy naczyń odkryte w Konikowie mają swoje odpowiedniki w ceramice kurońskiej. Chodzi tu o typ A-1 naczyń znalezionych na osadzie Birutės kalnas, należącej do kompleksu osadniczego w Poładze. Są to całkowicie ręcznie lepienie esowate formy z mocno wychyloną szyjką wylewu i krawędzią zdobioną dołkami palcowymi. Ich chronologia określona została na X–XI w. (V. Žulkus 1997, 199–201, ryc. 102:5, 106:1).

Naczynia zarejestrowane na terenie kompleksu osadniczego w Konikowie, podobnie jak wyroby

garncarskie kompleksu szurpilskiego w fazie G, posiadają najwięcej wspólnych cech z ceramiką basenu Morza Bałtyckiego. Jak to już wykazano w rozdziale 3.2, szczególnie bliska jest im ceramika pochodząca ze stanowisk osadniczych z ziemi chełmińskiej i Pomorza. Formy zbliżone do naczyń drugiej grupy technologiczno-stylistycznej występują m.in. na grodzisku na st. 1 w Bobrowie, gdzie zalegały w nawarstwieńiach I. i II. fazy (odpowiednio IX – 1. połowa X w. i 2. połowa X – X/XI w.) zasiedlenia tego obiektu (K. Grążawski 1994, 38, 39, ryc. 14e–j, 15c, e, f). Baniaste i dwustożkowe naczynia niezdobione lub zdobione kombinacjami przecinających się linii żłobionych występowały także na osadzie na st. 1 w Melnie, gdzie datowane są na IX–X/XI w. (R. Boguwołski, A. Koła 1994, 103, 104, ryc. 101a–h). Fragmenty ceramiki częściowo obtoczonej, niezdobionej lub zdobionej żłobkami dookolnymi i wielokrotną linią falistą, a także, co warto podkreślić, dołkami palcowymi odkryto w nawarstwieńiach fazy przedgrodowej domniemanego grodziska w Toruniu (J. Chudziakowa 1994, 172, ryc. 183a–h,j).

Wśród wczesnośredniowiecznych zabytków wydzielonych znalezionych na terenie kompleksu osadniczego w Konikowie dominują narzędzia żelazne, przęśliki i ciężarki tkackie (Ryc. 91), których wartość dla chronologii jest znikoma (Tabl. XLVIII:1, 2, 5, 7, XLIX:1, 2, LI:3, LVII:2, 4, LIV:3, 4, LVI:4–7, LVII:10, 12, LVIII:7, 9). Jedyne zabytki, które można próbować łączyć z konkretną fazą chronologiczną, to wykonane z brązu zapinka podkowiasta ze zwiniętymi spiralnie zakończeniami (Ryc. 92, Tabl. XLVIII:6) oraz bransoleta z zakończeniami w kształcie stylizowanych głów zwierzęcych (Tabl. LII:1). Pierwsza z tych ozdób odkryta została w warstwie 2 w północnej części *plateau* osady. Natomiast fragmenty bransolety zarejestrowano na granicy spągu warstwy 2 i obiektu 11.

Brązowe zapinki podkowiaste ze zwiniętymi cylindrycznie końcami występują w kilku odmianach na całym obszarze basenu Morza Bałtyckiego. Ta prosta forma zapinek podkowiastych jest, niestety, datowana w szerokim przedziale czasowym, który na ziemiach bałtyjskich zamyka się w VIII–XIII w. Na Litwie zabytki te zarejestrowano na cmentarzyskach z IX–XII w. (LAA 1978, 47). Zapinka z Konikowa reprezentuje wariant z kabłąkiem o przekroju romboidalnym, zdobionym niewielkimi, ukośnymi nacięciami. Podobna fibula znaleziona została w kurhanie a na cmentarzysku w Poreću, w zespole z dwoma

152 Patrz rozdział 4.2.

153 Materiały niepublikowane z badań P. Iwanickiego w sezonie 2008. Zabytki w zbiorach DAB PMA.

Ryc. 91. Konikowo, st. 2. Ciężarki gliniane z terenu osady. Fot. Andrzej Ring

Fig. 91. Konikowo, site 2. Loom weights from the settlement. Photo by Andrzej Ring

Ryc. 92. Konikowo, st. 2. Zapinka podkowiasta ze zwiniętymi spiralnie zakończeniami z *plateau* osady. Fot. Marcin Engel

Fig. 92. Konikowo, site 2. Bronze penannular brooch with rolled terminals from the settlement *plateau*. Photo by Marcin Engel

srebrnymi dirhemami z połowy i końca X w.¹⁵⁴ (H. Cehak-Hołubowiczowa 1939, 179–181, tabl. I:1, II, ryc. 10b). Dlatego też zabytek z Konikowa można ostrożnie łączyć z fazą G.

Większy problem pojawił się przy próbie datowania bransolety ze zwierzęcymi główkami. Jak już wspomniano przy okazji omówienia egzemplarzy szurpilskich, ozdoby tego typu pojawiają się na ziemiach bałtyjskich w końcu X – początku XI w. w formie masywnych bransolet z zakończeniami w kształcie realistycznych główek zwierzęcych. Natomiast w ciągu XI–XII w. użytkowane są warianty tych ozdób w formie egzemplarzy wykonanych z cienkiej sztabki, zdobionych silnie zeschematyzowanymi wyobrażeniami główek zwierzęcych (Z. M. Segreeva 1981, 30). Na podstawie tych przesłanek zabytek z Konikowa powinno się raczej łączyć z następną fazą chronologiczną (faza H)¹⁵⁵.

154 Zespół ten wspomniany już był przy okazji omawiania grotów strzał typu 2 z Szurpił w rozdziale 3.2.

155 Tym bardziej, że jak już wyżej podkreślano, przynależność bransolety do obiektu 11 jest niepewna.

W fazie G za centrum omawianego systemu osadniczego należy uznać osadę na st. 2 w Konikowie. Jest to dość duże, obejmujące ok. 2 hektary powierzchni stanowisko, które morfologicznie dzieli się na dwie części. Pierwsza położona jest na południowym stoku Góry Zamkowej, druga na jej wschodnim stoku. Dostosowując południowy stok pod osadnictwo już w okresie wpływów rzymskich i okresie wędrówek ludów dokonano znacznych niwelacji, w rezultacie których powstało w tym miejscu rozległe *plateau* (ok. 4400 m² powierzchni). Ze względu na zaobserwowane duże zniszczenia nawarstwień z tych okresów wydaje się, że w fazie G dodatkowo wyrównano powierzchnię tej części osady. Efektem tych działań był nie tylko dość rozległy płaski teren przeznaczony pod zabudowę, ale także wały ziemne w części zachodniej i południowej *plateau*. Dodatkowo, podstramiając stoki w tych miejscach, wzmocniono naturalne warunki obronne osady. Na podstawie badań wykopaliskowych wydaje się, że w fazie G strefa siedliskowa zajmowała całą część północną i zachodnią *plateau*. Biorąc jednak pod uwagę wyniki wierceń świdrem geologicznym można ostrożnie założyć, że zabudowa mieszkalna mogła objąć także jego wschodnią część. W części północnej *plateau* osady znajdowała się prawdopodobnie główna koncentracja budynków mieszkalnych, zbudowanych na fundamentach w postaci połączonych ze sobą kamiennych bruków. Nie wiadomo, w jakiej konstrukcji wzniesione zostały budynki. Na podstawie obserwacji stratygraficznej oraz etnograficznych analogii można jedynie przypuszczać, że były budowane na zrąb. Posiadały one urządzenia ogniowe w postaci zagłębionych w ziemię, dość dużych palenisk, być może z jakąś formą glinianej nadbudowy. Nieco mniejsze paleniska znajdowały się również na zewnątrz chat, gdzie wykorzystywane były wtórnie jako jamy śmietnikowe. Charakterystyczne jest położenie tego zwartego kompleksu budynków. Jest on mianowicie ulokowany w dość rozległej niecce oraz przylega bezpośrednio do południowych wałów grodziska. Zabudowa części zachodniej i wschodniej *plateau* była prawdopodobnie bardziej rozproszona. Na podstawie obiektu 3 można jedynie powiedzieć, że mogły tu się znajdować częściowo zagłębione w powierzchnię gruntu budynki o konstrukcji zrębowej, oparte na kamiennych fundamentach. Rozmiary przyziemia chaty wynosiły ok. 6×3 m. W północno-wschodnim narożniku budynku

ulokowane było duże palenisko z kamienną konstrukcją (obudową) w kształcie podkowy. Zabudowania w części zachodniej przylegały bezpośrednio do zachodniego wału ziemnego *plateau* osady. Podsumowując rozważania na temat tej części osady można powiedzieć, że miała ona charakter rozbudowanego dworu, z głównym kompleksem zabudowy mieszkalnej w części północnej. W centralnej części *plateau* pozostawiono rozległy plac, na obwodzie którego (prawdopodobnie poza częścią południową) ulokowane były budynki mieszkalne i być może gospodarcze. Zachodnia i południowa część *plateau* chroniona była przez wały ziemne, choć nie można wykluczyć, że na ich zwieńczeniu oraz w części wschodniej znajdował się drewniany płot lub palisada. Obserwacje terenowe oraz analiza planu tachimetrycznego stanowiska wykazały istnienie po północno-zachodniej stronie omawianej części osady (pomiędzy wałami grodziska a wałem zachodnim osady) wejścia połączonego z drogą prowadzącą prawdopodobnie do wyschniętego jeziora w południowej części zespołu osadniczego w Konikowie.

Nieco inny charakter miała zabudowa wschodniego stoku osady. Podobnie jak w przypadku *plateau* tu również założenie osiedla poprzedzone było pracami niwelacyjnymi, o czym mogą świadczyć obserwowane w kilku miejscach zniszczenia wcześniejszych nawarstwień. Strefa siedliskowa zajmowała prawdopodobnie całą tę część stanowiska. Zabudowania rozmieszczone były prawdopodobnie w układzie szeregowym z południa na północ, wzdłuż opadającego dość łagodnie w kierunku wschodnim stoku. Nie wiadomo, jakie były odległości pomiędzy poszczególnymi gospodarstwami, wydaje się jednak, że wynosiły one od kilkunastu do kilkudziesięciu metrów. Podczas badań wykopaliskowych na relikty zabudowy mieszkalnej natknięto się w południowej i centralnej części wschodniego stoku. Na tej podstawie można powiedzieć, że chaty były płytko wkopane w ziemię i miały konstrukcję zrębową. W przypadku obiektu 10 rozmiary przyziemia oszacowano na 5×3,5 m. W centralnej części tego budynku konstrukcję dachu prawdopodobnie wspierał duży drewniany słup obłożony kamieniami. Do zachodniej ściany budynku przylegał podłużny rów, który mógł pełnić funkcję odwadniającą. Z kolei obiekt 15 w centralnej części wschodniego stoku osady ma znacznie większe rozmiary przyziemia, w przebadanej części wynoszące ok. 8×5 m. Budynek ten miał fundamenty w postaci kamiennego bruku oraz podłogę z wysuszonej gliny.

W północno-wschodnim narożniku ulokowane było niewielkie owalne palenisko. Dotychczasowe badania wykopaliskowe nie rozstrzygnęły kwestii, czy stał w tym miejscu jeden budynek, czy co najmniej dwie przylegające do siebie ścianami chaty. Zabudowie mieszkalnej towarzyszyły liczne paleniska i jamy gospodarcze. Duże, głęboko wkopane piece zlokalizowane były na wschodnim skraju osady. Mogły być zadaszone i wchodzić w skład odseparowanej części gospodarczej, lecz nie można wykluczyć, że funkcjonowały w tym miejscu w bezpośrednim sąsiedztwie z zabudową mieszkalną. Biorąc pod uwagę taką ewentualność, należy dopuścić możliwość istnienia drugiego szeregu gospodarstw rozmieszczonych wzdłuż wschodniej granicy osady.

Istnienie w fazie G drugiej osady należącej do opisywanego kompleksu osadniczego na obecnym etapie badań nie jest pewne. St. 3 w Konikowie, zlokalizowane na zachodnim brzegu Strugi Gołdapskiej, rozpoznane jest jedynie metodą powierzchniową. Wzmianka C. Engla z 1929 r. sugeruje, że mogło tu się znajdować cmentarzysko. Jednak biorąc pod uwagę brak na powierzchni stanowiska przepalonych kości ludzkich oraz jego naturalnie obronne położenie należy interpretować je raczej jako osadę. Niewielkie rozmiary wzgórza, na którym położone jest st. 3, ograniczonego od zachodu stromym stokiem Góry Zamkowej, a z pozostałych stron podmokłymi rozlewiskami Strugi Gołdapskiej sugerują, że znajdowała się tu osada jednodworcza. Niewykluczone, że więcej tego typu satelickich osad rozmieszczonych było wzdłuż pobliskich cieków wodnych, jednak pomimo intensywnych poszukiwań terenowych, jak dotąd nie udało się ich zlokalizować. Trudno jest też wskazać wspólne punkty pomiędzy st. 3 a osadą na st. 2 w Konikowie. Najbardziej dogodnie przejście pomiędzy tymi dwoma miejscami biegnie wzdłuż północno-wschodniego skraju Góry Zamkowej. Można się tam domyślać istnienia ciągu komunikacyjnego w postaci drogi. W jakimś stopniu wspólne mogły być tereny eksploatacji gospodarczej, zwłaszcza pola uprawne, łąki kośne, tereny wypasu zwierząt hodowlanych, lasy i łowiska. Na zakładanych zapewne na południowych stokach niewielkich polach uprawnych uprawiano w fazie G m.in. jęczmień zwyczajny, owies głuchy, pszenicę oraz włośnicę zieloną. W hodowli, która stanowiła prawdopodobnie w tym czasie podstawę gospodarki rolnej dominowało bydło, konie oraz w mniejszym stopniu owce-kozy i świnię.

Głównym elementem systemu obronnego kompleksu osadniczego w Konikowie był gród usytuowa-

ny w partii szczytowej Góry Zamkowej. Składał się z owalnego majdanu zabudowanego prawdopodobnie lekkimi konstrukcjami naziemnymi, służącymi jako schronienie dla załogi oraz pojedynczej linii wałów. Umocnienia te zbudowane zostały na bazie drewnianej konstrukcji przekładkowej. Nie wiadomo, czy pierścień wału był zamknięty, czy – tak jak w następnej fazie – od najmniej dostępnej strony zachodniej mógł posiadać inną konstrukcję, np. w formie płotu drewnianego lub palisady. W części północno-wschodniej grodu znajdowała się rozbudowana brama, złożona z podwójnego w tym miejscu wału przekładkowego oraz wysuniętej na zewnątrz drewnianej nadbudowy. Niewykluczone, że brama ta połączona była z wieżą drewnianą, flankującą ją od północy. Przez bramę wiodła droga ze wschodniego stoku osady do wnętrza grodu.

Dodatkowym elementem wzmacniającym obronność kompleksu osadniczego mógł być wierzchołek Góry Gołdapskiej, na którym można domyślać się istnienia jakiegoś punktu obserwacyjnego. Postawienie tam drewnianej wieży strażniczej umożliwiałoby kontrolę terenu znacznie przekraczającego zasięg omawianego kompleksu.

Dopełnieniem systemu obronnego w fazie G mógł być wał, którego relikty zachowały się na *plateau* oraz widoczne są na skraju wschodniego stoku osady na zdjęciach lotniczych z okresu II wojny światowej. Były to wały ziemne zwieńczone prawdopodobnie drewnianym płotem lub inną konstrukcją opartą na słupach.

Nie wiadomo, gdzie zlokalizowane były i jaką formę miały cmentarzyska. Interpretacja st. 3 jako miejsca grzebalnego jest mało przekonująca. Należy się raczej domyślać istnienia cmentarzyska na stokach Góry Gołdapskiej i /lub na stokach Góry Zamkowej w pobliżu Grodziska. Jeśli jednak domysł na temat st. 3 był prawdziwy, to mielibyśmy w fazie G do czynienia z cmentarzyskiem płaskim z grobami jamowymi lub popielnicowymi, położonym na niewysokim wzgórzu otoczonym mokradłami. Z nekropoli na osadę na st. 3 prowadzić mogła droga, a dystans między strefą sacrum i profanum wynosiłby w linii prostej ok. 150 m.

Podsumowując powyższą rekonstrukcję systemu osadniczego w Konikowie w fazie G można powiedzieć, że składał się on z dużej, prawdopodobnie ufortyfikowanej osady podgrodowej oraz grodu refugialnego. Poza tymi podstawowymi elementami, do systemu należała co najmniej jedna satelicka osada jednodworcza połączona z nimi ciągiem komunikacyjnym. Wspólną

cechą osad były ponadto tereny eksploatacji gospodarczej. Główna osada podzielona była na dwie części: pierwsza znajdowała się na wysoko położonym rozległym *plateau*, druga, znacznie większa, rozciągała się na stoku wschodnim Góry Zamkowej. Na *plateau* był prawdopodobnie ulokowany rozbudowany i umocniony fortyfikacjami dwór. Natomiast na wschodnim stoku znajdowała się regularna zabudowa o układzie jednolub dwurzędowym. Była to więc duża ufortyfikowana wieś z wydzieloną częścią jednodworczą, pełniącą być może funkcje rezydencjonalne. Osią obrony był jednolubowy gród refugialny, który stanowił schronienie przynajmniej dla części ludności kompleksu osadniczego. Funkcje defensywne mogła mieć także domniemana wieża strażnicza na Górze Gołdapskiej oraz wały okalające główną osadę. Gród, obok funkcji warowni, mógł być również symbolem władzy i prestiżu właścicieli przylegającej do niego rezydencji. Strefa *sacrum* i związane z nią miejsce grzebalne mogły być ulokowane na stokach Góry Gołdapskiej lub na stokach Góry Zamkowej. Ze względu na znaczne wyniesienie terenu kompleksu ponad otaczającą go okolicę oraz wody i bagna strzegące do niego dostępu, można go uznać za dużą, obronną wyspę osadniczą.

Przesłanki w postaci spalonych wałów grodziska oraz warstwy spalenizny związane z niektórymi obiektami mieszkalnymi głównej osady wskazują, że kompleks mógł być zniszczony w wyniku obcego najazdu w połowie XI w. Hipotezę tę znacznie osłabia fakt, że pomimo wielu lat badań zespołu osadniczego w Konikowie, jak dotąd nie udało się znaleźć żadnych militariów świadczących o akcji zbrojnej na tym terenie. Nie można więc wykluczyć, że przyczyny pożaru były inne, np. naturalne. Niezależnie od interpretacji, wydarzenia związane z pożarem mogły mieć wpływ na system osadniczy w następnej fazie chronologicznej.

6.3. Faza H

W świetle dotychczasowych badań materiały archeologiczne z fazy H nie są licznie reprezentowane na terenie opisywanego zespołu osadniczego. Do systemu osadniczego w tym okresie można zaliczyć jedynie osadę na st. 2 oraz grodzisko na st. 1 w Konikowie.

Zespoły zwarte z fazy H zostały zarejestrowane jedynie na osadzie. Są to obiekty 7 i 7a na *plateau* oraz obiekt 38 na wschodnim stoku osady. Większość materiału zabytkowego znalezionej w tych zespołach to ceramika, jedynie w obiekcie 38 dodatkowo

w skład inwentarza wchodziły: nóż żelazny, fragment noża oraz fragment żelaznego uchwytu do wiaderka klepkowego (Tabl. LVII:9–12).

Materiał zabytkowy datowany na fazę H występował ponadto w warstwach kulturowych *plateau* i wschodniego stoku osady. Kilka fragmentów ceramiki odkryto w nawarstwieniach wałów grodziska na Górze Zamkowej (Tabl. XLVIII:8–11).

Z powodu braku dat próbek węgla metodą ^{14}C jedyną podstawę chronologii dla fazy H stanowi materiał zabytkowy. W tym nielicznym zbiorze dominują fragmenty naczyń glinianych. Są to ręcznie lepiące, w całości obtoczone naczynia o dość zróżnicowanych formach, zdobione pasmami ornamentacyjnymi w postaci m.in. żłobków dookolnych, linii falistych, różnego rodzaju stempelków oraz ornamentowanymi listwami plastycznymi. Charakteryzują się one bardzo dobrym wypałem oraz masą ceramiczną schudzoną domieszką piasku lub bardzo drobnego tłuczni kamiennego.

Na terenie osady ceramika taka występowała w obiektach i warstwach północnej części *plateau* oraz centralnej części wschodniego stoku stanowiska. W obiekcie 7 znaleziono kilka drobnych fragmentów obtoczonych baniastych naczyń zdobionych na brzuścu ornamentem żłobków dookolnych. Jedyne zachowane wylew jest lekko wychylony na zewnątrz z półokrągłą, podlepioną do zewnętrznej ściany naczynia krawędzią. Naczynia charakteryzują się bardzo dobrym wypałem oraz masą ceramiczną schudzoną drobnoziarnistym, białym tłucznem kamiennym. Nieco więcej podobnych fragmentów zarejestrowano w warstwie I północnej części *plateau*. Tu również występowały ułamki obtoczonych baniastych garnków o lekko wychylonych wylewach z półokrągłą krawędzią. Dno tych naczyń są płaskie i przeważnie niewyodrębnione. Masa ceramiczna schudzona jest drobnoziarnistą domieszką białego lub różowego tłuczni kamiennego. Spośród materiału ceramicznego z warstwy II tej części *plateau* na uwagę zasługuje duże naczynie zasobowe, zachowane do 2/3 wysokości (bez wylewu i górnej części łożu brzuśca). Jest to całkowicie obtoczony, baniasty garnek zdobiony na całej (zachowanej) powierzchni żłobkami dookolnymi. Dno jest lekko wklęsłe i niewyodrębnione, bez śladów podsypki. Masa ceramiczna tego naczynia schudzona jest domieszką drobnego i średnioziarnistego białego tłuczni kamiennego. Poza tym egzemplarzem w warstwie II znaleziono

drobne fragmenty baniastych, zdobionych żłobkami dookolnymi naczyń odpowiadających ceramicie z obiektu 7 i z warstwy I.

Zbliżona liczba fragmentów ceramiki łączonej z fazą H została zarejestrowana w centralnej części wschodniego stoku osady. W obiekcie 38 znaleziono m.in. część przydenną obtoczonego w całości naczynia. Płaskie, niewyodrębnione dno ma odcisnięty ślad drewnianej podkładki (Tabl. LVII:9). Naczynie jest bardzo dobrze wypalone, a jego masa ceramiczna schudzona jest drobno- i średnioziarnistą domieszką białego tłucznia kamiennego. Kilka fragmentów silnieformująco obtoczonych naczyń odkryto na złożu wtórnym w obiekcie 11a/98–99. Na uwagę zasługuje zwłaszcza górna część baniastego naczynia z cylindryczną szyjką (Tabl. LV:2). Należała ona do średniej wielkości garnka, w całości obtoczonego i wypalonego w wysokiej temperaturze. Szyjka tego egzemplarza jest wydzielona, prosta i stosunkowo długa, z płasko ściętą krawędzią. Naczynie jest bogato zdobione na brzuscu motywem żłobków dookolnych oraz listew plastycznych i stempelków wykonanych narzędziem wielozębnym. Masa ceramiczna naczynia schudzona jest domieszką piasku. Jest to jak dotąd jedyne znalezisko tak zaawansowanego technologicznie naczynia na terenie kompleksu osadniczego w Konikowie. Na podobną stylistycznie, ale już nie tak dobrze wykonaną ceramikę natrafiono w warstwach kulturowych wschodniego stoku osady. Zarówno w warstwie I, jak i II zalegały nieliczne fragmenty w całości obtoczonych naczyń, charakteryzujących się dobrym wypałem oraz ornamentyką pasmową. W warstwie II w niewielkiej odległości od obiektu 11a/98–99 znaleziono górną część średniej wielkości baniastego naczynia z silnie wychyloną, lejkowatą szyją oraz ukośnie ściętą krawędzią wylewu (Tabl. LVIII:5). Podobnie jak egzemplarz opisany wyżej, garnek ten zdobiony jest poniżej szyi żłobkami dookolnymi oraz listwami plastycznymi ornamentowanymi stempelkami wykonanymi narzędziem wielozębnym. Masa ceramiczna naczynia schudzona jest drobno- i średnioziarnistą domieszką białego tłucznia kamiennego oraz piasku.

Kilka fragmentów naczyń z fazy H odkryto również w nawarstwieniach wału grodziska. Większość z nich należy prawdopodobnie do jednego egzemplarza. Jest to całkowicie obtoczony, baniasty garnek z cylindryczną szyjką (Tabl. XLVIII:8, 10, 11). Szyjka naczynia jest wyodrębniona, prosta i krótka, a krawędź wylewu ukośnie ścięta do wewnątrz. Garnek zdobiony jest poniżej

szyjki wielokrotną linią falistą oraz żłobkami dookolnymi. Masa ceramiczna schudzona jest drobno- i średnioziarnistą domieszką różowego tłucznia kamiennego. Ponadto zarejestrowano jeszcze fragment brzuśca obtoczonego naczynia baniastego, zdobionego listwami plastycznymi oraz motywem stempelków wykonanych wielozębnym narzędziem (Tabl. XLVIII:9). Masa ceramiczna naczynia schudzona jest drobno- i średnioziarnistą domieszką różowego tłucznia kamiennego.

Ceramika z fazy H zarejestrowana w obrębie zespołu osadniczego w Konikowie posiada najwięcej analogii na stanowiskach szurpilskich. Tam również dominują naczynia baniaste zdobione ornamentyką pasmową. Na uwagę zasługuje dość wysoka frekwencja naczyń z cylindryczną szyjką oraz garnków zdobionych listwami plastycznymi¹⁵⁶. Podobna ceramika występuje również na innych stanowiskach z terenu wczesnośredniowiecznej Jaćwieży, m.in. na grodziskach w Bajtkowie (K. Korczak 2008) i Grodzisku. Jak już wykazano w rozdziale 3.3. niniejszej pracy, tego rodzaju naczynia mają swoje odpowiedniki przede wszystkim na terenie Mazowsza i Podlasia oraz na ziemiach ruskich. Formy z cylindryczną szyjką zdobione listwami plastycznymi oraz linią falistą znane są stanowisk osadniczych Drohiczyzna, gdzie występowały w warstwach z końca XI–XIII w. Znaleziono tu także naczynia baniaste z silnie wychyloną, lejkowatą szyjką i ukośnie ściętą krawędzią wylewu (K. Musianowicz 1969, 138, 215–219, tabl. XII:5, XVIII:1, XIX:9, XXII:14, XXIII:11, XXXVII:13, 14). Taka ceramika jest charakterystyczna dla ośrodków Rusi Czarnej. Naczynia z cylindryczną szyjką, zdobione m.in. listwami plastycznymi z ornamentem stempelkowym oraz linią falistą, zarejestrowane zostały np. w Wołkowysku i w Grodnie, gdzie są szeroko datowane od X do XIII w. (M. V. Malevskaia 2005, 96, 113, ryc. 41:2, 3, 5, 9, 10, 51:2, 6, 8).

Zabytki wydzielone, które można łączyć z fazą H reprezentowane są na terenie kompleksu osadniczego w Konikowie jedynie przez fragmenty brązowej bransolety (Tabl. LII:1) oraz fragment żelaznego uchwytu do wiaderka klepkowego (Tabl. LVII:11). Jak już w poprzednim rozdziale wspomniano, bransoleta brązowa

156 Analogie do obtaczanych w całości naczyń zostały szczegółowo omówione w rozdziale 3.3. poświęconym rekonstrukcji systemu osadniczego w Szurpiałach w fazie H. Dlatego też w tym miejscu ograniczono się jedynie do bezpośrednich nawiązań do ceramiki z Konikowa.

z zakończeniami w kształcie stylizowanych zwierzęcych główek została znaleziona na styku warstwy 2 i obiektu 11, w centralnej części wschodniego stoku osady. Okucie wiaderka wchodziło w skład zespołu obiektu 38, zarejestrowanego również w tej części stanowiska.

Bransoleta z Konikowa reprezentuje wariant z silnie zeschematyzowanymi zakończeniami w kształcie zwierzęcych główek, który na ziemiach bałtyjskich oraz zachodnioruskich datowany jest na XI–XII w. Dodatkową cechą, która łączy ten okaz z początkiem fazy H jest fakt, że został wykonany z cienkiej sztabki brązowej, co odróżnia go od masywnych egzemplarzy łączonych z fazą G (Z. M. Segreeva 1981, 30).

Żelazny uchwyt do wiaderka klepkowego znaleziony w obiekcie 38 to trapezowata, płaska blacha z otworem w górnej części. Taki rodzaj uchwytu znany jest m.in. z rzędowych cmentarzysk szkieletowych z terenu Polski. W grobie 163 z cmentarzyska w Brześciu Kujawskim okucie takie odkryto wraz z innymi częściami wiadra (kabłąkiem i obręczami) i nożem żelaznym. Stanowisko to funkcjonowało od połowy XI do 1. ćwierci XII w. (E., Z. Kaszewscy 1971, 392, 393, 399, tabl. IX:5–8, 11). Na cmentarzysku z XI w. w Lutomerku tego rodzaju okucia występowały w grobach 11 (razem z nożem żelaznym), 16 (z nożem i grotem włóczni), 44 (z nożem, toporem, grotem włóczni, ostrogami i krzesiwem) i 57 (z fragmentami ceramiki) (A. Nadolski *et alii* 1959, 96, 164–169, tabl. LXXXa, LXXXIa, LXXXIIb, LXXXIVa).

W świetle dotychczasowych badań zespołu w Konikowie system osadniczy w fazie H należy traktować jako bezpośrednią kontynuację systemu poprzedniej fazy. Nadal głównym punktem osadnictwa jest osada na st. 2 w Konikowie. Podobnie jak fazie G, jest ona podzielona na dwie części, siedlisko na *plateau* oraz siedlisko na wschodnim stoku stanowiska. Zauważalne jest jednak znaczne zmniejszenie strefy zagospodarowanej w obu tych miejscach. Wyraźne ślady osadnicze z fazy H zarejestrowano jedynie w północnej części *plateau* oraz w centralnej części wschodniego stoku. Na podstawie badań wykopaliskowych można postawić hipotezę o „gniazdowym” charakterze tego osiedla. Trzeba jednak zaznaczyć, że w przypadku wschodniego stoku nie można wykluczyć przesunięcia „ciężaru” osadnictwa w kierunku północnym, rozpoznany jedynie siatką wierceń świdrem geolo-

gicznym. Tym bardziej, że w trakcie eksploracji części centralnej zaobserwowano stopniowy przyrost materiałów z tego okresu w miarę zbliżania się do północnej części osady. Sytuację dodatkowo komplikuje fakt niezarejestrowania reliktyw zabudowy z fazy H. Spowodowane to jest prawdopodobnie znacznym zniszczeniem nawarstwień tej fazy poprzez nowożytną działalność agrotechniczną. Tym niemniej charakter znalezisk wskazuje na możliwość istnienia na *plateau* i wschodnim stoku zabudowy mieszkalnej należącej do dwóch odrębnych dworów. Wydaje się również, że nadal funkcjonowały w tym okresie, być może przebudowane, obwałowania osady.

Poza wyżej opisaną osadą nie zarejestrowano na terenie kompleksu w Konikowie żadnego osiedla z materiałami datowanymi na fazę H. Co więcej, śladów wczesnośredniowiecznego osadnictwa, pomimo intensywnych badań i prospekcji terenowych, brakuje nie tylko w najbliższym sąsiedztwie kompleksu, ale także na większości obszaru dorzecza Gołdapy. Sytuacja ta jest niezwykle frapująca, ponieważ wzniesienie silnie ufortyfikowanej warowni, jaką w tym czasie było grodzisko w Konikowie, wymaga dużego nakładu sił i pracy ludności, która musiała mieszkać w niedalekiej od niej odległości. Przymuszczalnie zatem siedliska takie istniały, tylko pozostają nieuchwytnie metodami archeologicznymi lub zostały całkowicie zniszczone w czasach nowożytnych przez intensywne w tym rejonie prace agrotechniczne. Najbardziej prawdopodobna wydaje się lokalizacja osad na terenach położonych wzdłuż biegu licznych strumieni spływających ze Wzgórz Szeskich w kierunku Gołdapy. Te potencjalne osady oraz centralna osada miały wspólne miejsca eksploatacji gospodarczej oraz sieć połączeń komunikacyjnych w postaci dróg.

Wracając do kwestii grodu, to na podstawie dotychczasowych badań można powiedzieć, że na miejscu warowni z poprzedniej fazy powstało nowe założenie obronne. Wybudowanie nowych wałów poprzedzone było znacznymi pracami niwelacyjnymi przeprowadzonymi we wnętrzu grodziska. W ich wyniku powstał majdan, nieznacznie wypiętrzony w części centralnej i wschodniej. Znajdowały się na nim budynki o lekkiej konstrukcji posadowione na fundamentach w postaci bruków kamiennych. Ciągi komunikacyjne pomiędzy zabudowaniami opierały się na wybrukowanych drogach. Podobnie jak we wcześniejszym okresie, w fazie H wzniesiono tylko jedną linię wałów. Ich konstrukcja składała się z drewnianych skrzyń wypełnionych

piaskiem. Wały były licowane formą kamiennego płaszcza, pełniącego rolę przedpiersia. Wysokość poszczególnych segmentów wałów uzależniona była od predyspozycji obronnej stoków. Od strony północnej, w miejscu w miarę łagodnego podejścia do grodu, wały były najwyższe oraz dodatkowo, jak się wydaje, nadbudowane jakąś formą rozległej wieży drewnianej lub zadaszonego ganku (hurdycki). Podobną konstrukcję, choć nieco niższą miał wał od strony wschodniej i południowej, w miejscach dojść do osady na st. 2. Zachodnia część grodu osłaniana była niskim wałem złożonym z pojedynczych skrzyń lub prostym ogrodzeniem w postaci drewnianego płotu czy palisady. Lokalizacja tu takiej konstrukcji spowodowana była brakiem potrzeby silnego fortyfikowania długiego, bardzo stromego stoku zachodniego Góry Zamkowej. Podwyższenie i rozbudowanie segmentu północnego oraz nieco mniejsze wschodniego wiązało się dodatkowo z istnieniem w części północno-wschodniej grodu bramy prowadzącej do jego wnętrza. To ufortyfikowane wejście łączyło się wybrukowaną drogą z wyżej wspomnianymi ciągami komunikacyjnymi na majdanie warowni. Droga po stronie zewnętrznej grodu na granicy z osadą rozwidła się, po stronie północnej łączy się z płaską półką na stoku Góry Zamkowej, a po południowej – z *plateau* osady. Odcinek drogi prowadzący na teren osady od strony wschodniej był częściowo osłonięty dodatkowym wałem ziemnym, naruszonym w okresie II wojny światowej przez budowę stanowisk strzeleckich. Z kolei droga skierowana w stronę północną przechodziła w niewielkie *plateau*, które prawdopodobnie pełniło rolę rozbudowanego przedpiersia wału północnego. Na skraju tej półki znajdowała się być może drewniana palisada lub ostrokół.

Wydaje się bardzo prawdopodobne, że w fazie H na Górze Gołdapskiej ulokowany był punkt obserwacyjny, w postaci drewnianej wieży, kontrolujący najbliższą okolicę, włącznie z doliną Gołdapy. Więcej tego typu konstrukcji mogło być rozmieszczone na licznych wzgórzach położonych po południowej stronie omawianego kompleksu. Podobnie jak w poprzednim okresie, system obronny był uzupełniony fortyfikacjami osady, w postaci wałów na *plateau* i wschodnim stoku Góry Zamkowej.

Nie ulega wątpliwości, że na terenie kompleksu osadniczego w Konikowie istniała strefa sacrum w postaci miejsc kultowych i grzebalnych. Te pierwsze mogły być bezpośrednio związane z Górą Gołdapską oraz połączoną z nią głębokim wąwozem

Górą Zamkową, punktami topograficznymi zdecydowanie wyróżniającymi się w terenie. Natomiast nekropole lokowane były zapewne na łagodniejszych odcinkach stoków tych wzgórz.

Pomimo że dysponujemy szczątkową wiedzą na temat systemu osadniczego fazy H w Konikowie, na podstawie zebranych materiałów można powiedzieć, że jest on w zasadzie kontynuacją systemu poprzedniej fazy. Nadal centrum osadnicze wiąże się z rozległą osadą. Na częściowo ufortyfikowanym *plateau* znajdował się dwór, będący prawdopodobnie siedzibą lokalnego przywódcy. Inny dwór zlokalizowany był na wschodnim stoku osady. W jej północnej części należałoby się spodziewać następnych tego typu siedlisk. Wydaje się wątpliwe, żeby przestrzeń pomiędzy tymi założeniami była pusta. Było to raczej zaplecze poszczególnych dworów, wypełnione zabudową gospodarczą. Całość była spięta wspólnymi fortyfikacjami w postaci wałów ziemnych zwieńczonych być może palisadą lub płotem. Nad niewielkimi rzekami, dziś okresowymi strugami opływającymi kompleks osadniczy w Konikowie, zlokalizowane były prawdopodobnie niewielkie osady jednodworcze połączone z centrum ciągami komunikacyjnymi oraz wspólnymi terenami eksploatacji gospodarczej. Główny ciężar obrony nadal spoczywał na refugialnym grodzie opasanym pojedynczą linią wałów, który zapewniał schronienie przynajmniej dla mieszkańców głównej osady. Obok funkcji militarnych gród na Górze Zamkowej mógł pełnić również rolę miejsca kultu, podobnie jak Góra Gołdapska, na której szczycie należałoby się spodziewać istnienia wieży strażniczej (por. R. Wenskus 1986, 299–316; J. Banaszkiewicz 1998, 411).

Na obecnym etapie badań nie można wskazać przyczyn opuszczenia przez miejscową społeczność kompleksu osadniczego w Konikowie. Choć wały skrzyniowe grodziska noszą ślady naprawy, nie można z całą pewnością powiedzieć, że zostały zniszczone. Brakuje również innych świadectw gwałtownych wydarzeń w postaci warstw spalenizny zarówno na grodzisku, jak i na głównej osadzie. Dokonana na potrzeby niniejszej pracy analiza chronologiczna zabytków pokazała, że koniec osadnictwa na terenie opisywanego kompleksu należy wiązać raczej z początkami fazy H. Wydaje się więc możliwe, że na skutek najazdu lub innych gwałtownych wydarzeń zarejestrowanych pod koniec fazy G, osadnictwo uległo znacznej destabilizacji i stopniowo zamierało, aż do całkowitego wygaśnięcia ok. 2. połowy XI–początku XII w.

CZĘŚĆ II

**Systemy osadnicze ośrodków
w Szurpiłach i Konikowie
na tle osadnictwa
wczesnośredniowiecznej Jaćwieży
i terenów sąsiednich**

Systemy osadnicze ośrodków w Szurpiłach i Konikowie osadzone były w konkretnym kontekście kulturowym, który nadał im specyficzny charakter. Za kontekst ten uznano zjawiska osadnicze zachodzące w otoczeniu opisanych systemów. Zarówno ośrodki w Szurpiłach i Konikowie, jak ich otoczenie funkcjonowały w konkretnej rzeczywistości historycznej, na określonym terytorium geograficznym. Mowa tu o Jaćwieży, którą zdefiniowano na podstawie ustaleń Carla Engla i Aleksandra Kamińskiego (1956a, mapa) jako obszar o maksymalnym zasięgu ograniczonym od zachodu linią Wielkich Jezior Mazurskich, od wschodu środkowym biegiem Niemna, od północy środkowym biegiem Szeszupy, a od południa – dorzeczem Biebrzy i Supraśli. Materiały wczesnośredniowieczne ze stanowisk osadniczych zlokalizowanych na tym terenie posłużą w niniejszym rozdziale jako podstawa do porównań z systemami Szurpiły i Konikowo. Obraz otrzymany w wyniku takiej analizy byłby jednak niepełny bez uwzględnienia szerszego kontekstu kulturowego. Dlatego analiza

porównawcza obejmie też różnego rodzaju zjawiska osadnicze zaobserwowane na sąsiadujących z wyżej zdefiniowanym obszarem terenach, zamieszkałych we wczesnym średniowieczu przez inne plemiona pruskie, leto-litewskie, a także słowiańskie, skandynawskie i fińskie. Obok poruszanych w tym rozdziale kwestii archeologicznych, wykorzystane również zostaną najważniejsze ustalenia specjalistów pozostałych dyscyplin historycznych, opracowujących średniowieczne źródła pisane dotyczące Jaćwieży i Prus. Główny nacisk położony zostanie na analizę zawartych w nich informacji na temat osadnictwa, kultury duchowej i materialnej, struktury społecznej oraz ważnych wydarzeń politycznych. Należy przy tym zaznaczyć, że zarówno źródła archeologiczne, jak i historyczne wykorzystane zostaną przede wszystkim w ramach przyjętych w niniejszym opracowaniu faz chronologicznych. Taki zabieg pozwoli istotnie ograniczyć stosowanie metod retrospektywnej i progresywnej, ryzykownych przy braku udowodnionej ciągłości kulturowej na ziemiach jaćwieskich.

1. Ośrodki osadnicze w Szurpiłach i Konikowie w fazie F

Jednym z najpoważniejszych problemów, jakie pojawiły się w trakcie rekonstruowania systemów osadniczych w Szurpiłach i Konikowie, jest wyznaczenie początku wczesnego średniowiecza dla terytorium jaćwieskiego. Faza F, czytelna w materiale zabytkowym Zachodniej Litwy i Sambii, w obu analizowanych ośrodkach jest mocno dyskusyjna (C. Engel 1931c, 328, ryc. 4:c–e,g,r; A. Bitner-Wróblewska, W. Wróblewski 2001, 26, 27). Nie ma tu żadnych pewnych wyznaczników chronologicznych tej fazy w postaci np. zabytków metalowych, ani w zespołach zwartych, ani znalezionych luźno. Co więcej, materiałów takich nie udało się jak do tej pory zarejestrować na całym wyżej zdefiniowanym terenie (J. Jaskanis 1981, 63; G. Iwanowska 1991c, 88, 89, 98; A. Bitner-Wróblewska 1998, 309). Jedynym potencjalnym śladem z tego odcinka czasowego może być ceramika naczyniowa. Ręcznie lepiące naczynia zdobione motywami stempelkowymi oraz listwami plastycznymi mają swoje odpowiedniki w ceramice z późnego okresu wędrówek ludów, znajdowanej na stanowiskach grupy olsztyńskiej oraz obszaru Półwyspu Sambijskiego. Nie można jednak wykluczyć, że formy te przeżywały się w początkach fazy F, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę górną granicę chronologii (2. połowa VII w.) garneków zdobionych listwami plastycznymi. Jeśli nawet przyjmie się taką możliwość, należy zauważyć, że większość naczyń z ornamentem stempelkowym oraz plastycznym występowała zarówno w Szurpiłach, jak i w Konikowie w koncentracjach z ceramiką z okresu wędrówek ludów. Z jednej strony obserwacja ta przemawia za wcześniejszą metryką omawia-

nych form, z drugiej zaś może być traktowana jako argument za przetrwaniem osadnictwa w tych samych strefach siedliskowych. Jeśli przyjmiemy drugą możliwość, to w świetle wywodów z rozdziałów 4.1. i 6.1. trzeba będzie uznać systemy osadnicze fazy F za bezpośrednią kontynuację osadnictwa kultury sudowskiej późnego okresu wędrówek ludów. Znikoma w porównaniu z poprzednim okresem liczba materiału ceramicznego (zwłaszcza w przypadku ośrodka w Konikowie) sugeruje znaczny spadek zagospodarowania obu analizowanych kompleksów. W przypadku Szurpił możemy mówić o ewentualnym funkcjonowaniu w fazie F dwóch niezależnych, znacznie oddalonych od siebie osad, składających się z zespołów zabudowy jednodworczej. Natomiast w Konikowie mielibyśmy do czynienia z jedną osadą, być może także o jednodworczym charakterze. Cechą wspólną wszystkich tych osad byłyby naturalne warunki obronne w postaci położenia na stokach wysokich wzgórz oraz rozległych terenów podmokłych wokół. Nie ma jak dotąd żadnych dowodów na istnienie w fazie F jakichś form budownictwa obronnego, zarówno w Szurpiłach, jak w Konikowie. W obu tych ośrodkach nie uchwycono również śladów obrządku pogrzebowego z tego okresu. W przypadku kompleksu w Konikowie można tłumaczyć to stanem badań, ponieważ jak do tej pory nie zarejestrowano ani jednego cmentarzyska, które można by łączyć z ludnością tu osiadłą w okresie wpływów rzymskich, okresie wędrówek ludów i we wczesnym średniowieczu. Natomiast w okolicach Szurpił znajduje się kilka cmentarzysk kurhanowych, w tym trzy

(stanowiska we wsi Szurpiły i w Jeleniewie), na których, pomimo odkrycia zespołów z okresu wędrowek ludów, nie znaleziono ani jednego zabytku, choćby ceramicznego, datowanego na fazę F (M. Kaczyński 1955e; T. Żurowski 1963, 283). Nie ma takich znalezisk również na trzech wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach kompleksu szurpińskiego. Mamy więc w przypadku obrządku pogrzebowego istotną lukę chronologiczną, którą można próbować tłumaczyć na kilka sposobów. Według pierwszej hipotezy, brak uchwytnych śladów sepulkralnych przemawia za zanikiem osadnictwa u schyłku okresu wędrowek

ludów. Ludność użytkująca cmentarzyska kurhanowe przenosi się w inne rejony. Druga hipoteza zakłada, że osadnictwo przetrwało do fazy F, ale z bliżej nie znanych powodów nekropole zakładane są w innych miejscach, pozostając jak dotąd nieuchwytnie archeologicznie. Można wreszcie postawić trzecią hipotezę, według której przynajmniej ośrodek w Szurpiłach funkcjonuje nadal, ale na skutek zubożenia lub innych transformacji kulturowych jego mieszkańcy chowają swoich zmarłych bez wyposażenia grobowego na wspomnianych wyżej cmentarzyskach kurhanowych (T. Żurowski 1963, 282).

2. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej części basenu Bałtyku u schyłku starożytności i początkach wczesnego średniowiecza

Na obecnym etapie badań nie sposób rozstrzygnąć, która z powyższych hipotez jest bardziej prawdopodobna. Można jedynie przybliżyć tę kwestię, odwołując się do sytuacji kulturowej opisywanego obszaru w okresie wędrówek ludów. W tym czasie kultura sudowska osiąga swój maksymalny zasięg terytorialny. W powstałych w okresie wpływów rzymskich grupach gołdapskiej, suwalskiej i augustowskiej zachodzą procesy unifikacyjne, czytelne przede wszystkim w obrządku pogrzebowym. Na całym tym obszarze pojawiają się mianowicie wielopochówkowe kurhany z grobami wyłącznie ciałopalnymi. Ujednolicenie wspomnianych grup kulturowych widoczne jest również w występowaniu w ich obrębie charakterystycznych form naczyń¹⁵⁷. Jednak w stosunku do wcześniejszego okresu, w fazie D i E na omawianym terenie obserwuje się znaczne zubożenie inwentarzy grobowych, manifestujące się m.in. brakiem importów oraz znalezisk broni. Wyjątkiem jest grupa gołdapska, która w okresie wędrówek ludów zachowuje szereg cech lokalnych, jak widoczne w materiale powiązania z kulturą Dollkeim-Kovrovo, mniejsze roz-

miary płaszczy kamiennych kurhanów oraz większe „nasylenie” importami¹⁵⁸. Prawdopodobnie z terenów tej grupy następuje w tym czasie ekspansja na obszar zachodniej części Puszczy Boreckiej i północno-wschodniej części Krainy Wielkich Jezior Mazurskich (J. Okulicz 1989, 79, 80; A. Bitner-Wróblewska 1994, 225–230; 1998; M. Engel *et alii* 2006a, 25; 2006b, 200; por. P. Szymański 2013). Wpływy warsztatu ceramicznego kultury sudowskiej widoczne są w niektórych formach naczyń pochodzących ze stanowisk osadniczych sąsiadującej z nią od zachodu grupy olsztyńskiej (A. Bitner-Wróblewska 1994, 223, 224). Z kolei pod koniec okresu wędrówek ludów w inwentarzu ceramicznym osad i cmentarzysk sudowskich pojawiają się naczynia wyraźnie nawiązujące stylistycznie i technologicznie do garncarstwa grupy olsztyńskiej (A. Bitner-Wróblewska 1998, 307). Interesujące, że materiały bezpośrednio nawiązujące do zabytków charakterystycznych dla tej grupy, takie jak urny okienkowe z cmentarzyska w Brodzie Nowym, gm. Suwałki czy ostrogi z haczykowatymi zaczepami odgiętymi na zewnątrz z cmentarzyska w Przebrodzie, gm. Suwałki, wyznaczają zarazem schyłko-

157 Chodzi tu przede wszystkim o dwustożkowate garnki, ostroprofilowane misy oraz naczynia zdobione na całej powierzchni zaszczyptywaniami (A. Bitner-Wróblewska 1994).

158 Według najnowszej koncepcji teren zajmowany przez grupę gołdapską mógł być obszarem eponimicznym dla kultury sudowskiej (M. Engel *et alii* 2006a; 2006b).

we stadium kultury sudowskiej (M. Żuberek 2019 81–83; M. Rudnicki 2006, 350, 351). Najdalej w połowie VII w. we wszystkich jej skupiskach osadniczych zostaje porzucony zwyczaj chowania zmarłych na cmentarzyskach kurhanowych. Od tego momentu aż do fazy G obrządek pogrzebowy na omawianym terenie pozostaje nieuchwytny. Brakuje również innych pewnych śladów osadniczych z tego czasu (J. Jaskanis 1981, 63–65; J. Okulicz 1989, 81; A. Bitner-Wróblewska 1998, 309). Podobna sytuacja zarejestrowana została na obszarze zajmowanym przez grupę olsztyńską, z tą różnicą, że według najnowszych ustaleń charakterystyczne dla niej płaskie cmentarzyska ciepłopalne zanikają dopiero pod koniec VII, a może nawet na początku VIII w. (W. Nowakowski 2004, 414; M. Rudnicki 2006, 356). Ugrupowanie to wykrystalizowało się później niż kultura sudowska, prawdopodobnie u schyłku fazy D lub w fazie E na bazie elementów postbogaczewskich oraz częściowo na terenach opuszczonych przez kulturę wielbarską (Pojezierze Olsztyńskie). W literaturze przedmiotu podnoszona jest dość kontrowersyjna kwestia powrotu na tereny zajmowane w okresie wpływów rzymskich przez kulturę bogaczewską odłamu plemienia Galindów, uczestniczącego w wędrówce plemion gockich nad Morze Czarne (E. Šturms 1950; J. Okulicz 1989, 84–95; W. Nowakowski 1995, 20–22; J. Kowalski 2000, 231–233). Po okresie silnych wpływów naddunajskich, grupa olsztyńska od I. połowy VI w. rozwija się intensywnie w oparciu o kontakty z Europą zachodnią, zwłaszcza z kręgiem frankijsko-merowińskim (W. Nowakowski 1995, 22; J. Kowalski 2000, 233–235). W VII w. w kulturze materialnej populacji opisywanego ugrupowania pojawiają się elementy świadczące o kontaktach ze światem awarskim. Jest to zarazem okres wyraźnego zubożenia kulturowego, przejawiającego się m.in. w miniaturyzacji i barbaryzacji ozdób, a wreszcie w stopniowym zanikaniu uchwytnych archeologicznie śladów obrządku pogrzebowego (J. Kowalski 2000, 235). Podobnie jak w przypadku wschodniego sąsiada, następne uchwytnie archeologicznie ślady osadnictwa na terenie Mazur pojawiają się dopiero we wczesnym średniowieczu.

Należy w tym miejscu spróbować odpowiedzieć na pytanie o przyczyny kryzysu w VII i VIII w., który spowodował załamanie się osadnictwa obu scharakteryzowanych wyżej ugrupowań kulturowych. Okres wędrówek ludów to czas intensywnego rozwoju kultur

bałtyjskich, zwłaszcza tych obejmujących strefę przybrzeżną Morza Bałtyckiego. Nasycenie tych terenów znaleziskami przedmiotów luksusowych, takich jak importowane elementy stroju i broń oraz lokalne naśladownictwa ozdób, wskazuje na ożywione kontakty z rozległymi obszarami Europy południowej i zachodniej oraz ze Skandynawią. Istnieje szereg danych pozwalających postawić hipotezę o kohabitacji ugrupowań bałtyjskich i plemion germańskich, zapoczątkowanej już w okresie wpływów rzymskich (A. Bitner-Wróblewska 2001, 21–27; J. Kowalski 2000, 230; J. Andrzejowski, A. Cieśliński 2007). Te bliskie polityczne i gospodarcze relacje możliwe były w okresie wędrówek ludów przede wszystkim dzięki istnieniu szlaków komunikacyjnych prowadzących przez rozległe tereny pustek osadniczych w centralnej i środkowej Polsce oraz na Pomorzu. Ważną rolę spełniała również sieć połączeń Morza Bałtyckiego (J. Okulicz 1973, 492; A. Bitner-Wróblewska 2006, 13; K. Godłowski 1981, 118; J. Kowalski 2000, 229). Mieszkańcy wybrzeża, przede wszystkim terenów Półwyspu Sambijskiego, Kuronii oraz ujścia Wisły (grupa elbląska) mieli prawdopodobnie znacznie bliższe powiązania z ludnością skandynawską niż z bałtyjskimi „kuzynami”, rozlokowanymi w głębi interioru. Na południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku można zaobserwować te same co w Skandynawii procesy kulturowe, uchwytnie w materiale z cmentarzysk których świadectwem jest m.in. horyzont grobów z bronią. Jest to czytelny ślad przemian polityczno-gospodarczo-społecznych, prowadzących do wzrostu znaczenia lokalnych rodów arystokracji, które rywalizowały ze sobą przy pomocy wieloetnicznych grup wojowników. Ta rozbudowana klientela, wywodząca się z klasy średniej, mogła uczestniczyć w wydarzeniach politycznych na terenach nieraz bardzo odległych od basenu Morza Bałtyckiego (A. Bitner-Wróblewska 2001, 121–127; 2006, 13). Mowa tu o ekspansji Franków wzdłuż Dunaju i Łaby w kierunku wschodnim oraz militarnej aktywności Awarów w Kotlinie Karpackiej (J. Kowalski 2000, 234, 235). Odcięcie przez tych ostatnich szlaku północ-południe mogło mieć wpływ na upadek na początku VII w. kultury sudowskiej oraz poważny kryzys grupy olsztyńskiej. Wydaje się jednak, że największe znaczenie dla destabilizacji kulturowej w omawianym rejonie miała nasilająca się aktywność Słowian. Stabilizujące się na przełomie VII i VIII w. w środkowej i północno-zachodniej Polsce oraz na

Połabiu osadnictwo słowiańskie, związane z kulturą sukowską, wbiło się klinem pomiędzy tereny bałtyjskie i zachodnioeuropejskie. Przejęcie przez Słowian szerokiego pasa południowego wybrzeża Morza Bałtyckiego zakłóciło sieć dotychczasowych powiązań, mających swoje źródła w świecie antycznym. Osiedlenie się tu potencjalnych partnerów handlowych wykorzystali Skandynawowie, zakładając na tym obszarze centra rzemieślniczo-handlowe już na początku VIII w. (M. Dulnicz 2001, 206–214). Ta kolejna fala penetracji skandynawskiej miała prawdopodobnie wsparcie wśród plemion bałtyjskich rozlokowanych na wybrzeżu. Na terenie grupy elbląskiej, na Sambii oraz na ziemiach kurońskich nie widać bowiem oznak poważnego kryzysu wśród miejscowych elit, lecz raczej przybywa faktów świadczących o pokojowej koegzystencji elementów skandynawskich i bałtyjskich (J. Kowalski 2000, 230; M. Jagodziński 2008, 134–158). Natomiast w interiorze bałtyjskim, bardziej związanym z zachodnimi i południowymi prądami cywilizacyjnymi niż z oddziaływaniem skandynawskim, nie było warunków dla rozwoju elitarnych grup rodowych, które w związku z tą niesprzyjającą koniunkturą mogły przenieść się na obszary swoich nadbałtyckich pobratymców. Należy pamiętać, że kultura sudowska i grupa olsztyńska miały okazję wejść w relacje ze Słowianami już wcześniej, bo na przełomie VI i VII w., kiedy na Mazowszu stabilizuje się osadnictwo związane prawdopodobnie z praską prowincją kulturową (J. Okulicz 1988; W. Szymański 1987; M. Parczewski 1988, 53, 114, 116, 117). Nie można wykluczyć, że to właśnie relacje z nowymi sąsiadami doprowadziły elity obu bałtyjskich ugrupowań do bliższej konsolidacji i koncentracji w rejonie Wielkich Jezior Mazurskich, a później do dalszych ruchów w kierunku wybrzeża. Odejście przedsiębiorczych, kulturotwórczych grup ludności sudowskiej mogło wpłynąć na stopniową degenerację osadnictwa na opisywanym w niniejszej pracy obszarze. Czynnikiem niedocenianym, a bardzo istotnym, który mógł wpłynąć na kryzys

w VII–VIII w. był klimat. Znamienne, że według najnowszych ustaleń był to okres znacznego oziębienia klimatu i zwiększenia rocznych opadów w tej części Europy. Długotrwałe ochłodzenie skróciło okres wegetacji o cały miesiąc, co mogło odbić się na gospodarce opisywanych ugrupowań bałtyjskich, opartej w dużej mierze na rolnictwie (Ch.-D. Schonwiese 1997, 53; M. Kasprzycka 1999, 144, 145; J. Okulicz 1973, 455, 456).

W świetle powyższych uwag, najbardziej prawdopodobna wydaje się trzecia hipoteza, tłumacząca fakt braku wyraźnych śladów osadnictwa z fazy F na terenach jaćwieskich. Przynajmniej część funkcjonujących jeszcze w okresie wędrówek ludów ośrodków mogła przetrwać do przełomu VII/VIII w., a nawet dalej, ale osadnictwo uległo tu rozdrobieniu i rozproszeniu, nie stanowiąc poważnego czynnika politycznego i ekonomicznego. Nie udało się potwierdzić metodami archeologicznymi wcześniejszych, wyrażanych również przez autora niniejszego opracowania opinii, sugerujących kontynuację zasiedlenia na terenach północno-wschodniej Polski od starożytności po wczesne średniowiecze. Próby „zasypywania” luki chronologicznej m.in. poprzez spekulacje na temat niezakończonych układów stratygraficznych, czy też gruntownych, ale niezdefiniowanych zmian w praktykach sepulkralnych wydają się bardzo kontrowersyjne i nieprzekonujące (J. Okulicz 1981, 164–165; J. Jaskanis 1981, 63; M. Engel 2006; W. Nowakowski 2004, 416). Na obecnym etapie badań należy raczej przyjąć zdanie tych badaczy, którzy w zaniku uchwytnych śladów obrządku pogrzebowego oraz w braku archeologicznie udowodnionej ciągłości osadniczej widzą załamanie się układów społeczno-gospodarczych o rodowodzie antycznym. Początków wczesnego średniowiecza dopatrują się zaś dopiero po zaniku kultury sudowskiej i grupy olsztyńskiej. Zwiastunem nowego etapu rozwoju plemion bałtyjskich na tym obszarze jest m.in. pojawienie się osadnictwa grodowego (A. Bitner-Wróblewska 1998, 309; J. Kowalski 2000, 204).

3. Ośrodki w Szurpiłach i w Konikowie w fazie G

Pierwsze czytelne w materiale zabytkowym ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na terenie ośrodków w Szurpiłach i w Konikowie pochodzą z fazy G, czyli okresu od IX do poł. XI w. Dysponujemy wystarczającą bazą danych do porównania systemów osadniczych tych dwóch kompleksów stanowisk. I w jednym, i drugim przypadku osadnictwo wraca na użytkowane w starożytności miejsca po ponad stuletniej przerwie. Dzięki intensywnemu zagospodarowaniu obszaru omawianych ośrodków w okresie wędrówek ludów, wczesnośredniowieczni osadnicy zastali teren częściowo już przystosowany pod zasiedlenie. Zarówno w przypadku Szurpił, jak i Konikowa widać te same preferencje względem wyboru miejsc budowy osad. Są to łagodne stoki morenowych i kemowych wzgórz, znacznie wyniesionych ponad poziom okolicznych zbiorników wodnych. Pomimo istotnych różnic w hydrografii tych kompleksów osadniczych, zwraca uwagę tendencja lokowania siedlisk w strefach naturalnie obronnych. Wyraźniej da się to zauważyć w Szurpiłach, gdzie duże jeziora polodowcowe i ich rozlewiska tworzą wraz z stromymi krawędziami wzniesień zaporę niemal nie do przejścia. W Konikowie rolę naturalnej bariery pełnią szeroko miejscami rozlewające się strumienie oraz ostry kąt nachylenia stoków wzgórz Garbu Szeskiego. Bliskość zbiorników wodnych nie oznaczała łatwego dostępu do wody pitnej, ze względu na znaczne nieraz stromizny dzielące je od siedlisk. W przypadku osad szurpiłskich było to częściowo rekompensowane przez znajdujące się w ich pobliżu powytopiskowe oczka wodne.

Poważne różnice w topografii osadnictwa obydwóch opisywanych ośrodków dotyczą wielkości i struktury strefy zasiedlonej. W Szurpiłach strefa ta ma ok. 3,5 km² powierzchni, natomiast w Konikowie jest ona prawie trzykrotnie mniejsza i wynosi ok. 1,20 km² powierzchni. Na terenie kompleksu szurpiłskiego zarejestrowano do tej pory sześć osad różnej wielkości, podczas gdy w Konikowie zaledwie dwie (w tym jedną domniemaną). Za centrum osadnictwa w Szurpiłach należy uznać zespół osad na terenie byłego przysiółka Targowisko, z jedną dużą osadą główną (st. 4 w Szurpiłach) oraz kilkoma mniejszymi (st. 8, 13, 29 w Szurpiłach) powiązаныmi ze sobą siecią komunikacyjną oraz wspólną strefą eksploatacji gospodarczej. Pozostałe dwie osady (st. 27 w Szurpiłach i st. 1 w Kazimierówce) położone były na peryferiach kompleksu i miały charakter osad satelickich. Odmienną sytuację zaobserwowano na terenie ośrodka w Konikowie, którego centrum stanowi jedna duża osada (st. 2 w Konikowie) oraz jedna mniejsza osada satelicka (st. 3 w Konikowie). Obydwa te osiedla łączyła prawdopodobnie sieć dróg i wspólna strefa eksploatacji gospodarczej.

Główna osada zespołu na Targowisku oraz osada, st. 2 w Konikowie były rozległymi wielodworczymi wsiami, natomiast pozostałe osady tych kompleksów miały charakter osad jednodworczych. Jedynym wyjątkiem jest osada w Kazimierówce, która mogła składać się z kilku zespołów zabudowy. Wspólną cechą obydwóch analizowanych ośrodków była jakaś forma fortyfikacji, która już w fazie G mogła otaczać ich centralne części. Porównując strefy siedliskowe

dwóch największych osad należy zwrócić uwagę na różnice w ich strukturze wewnętrznej. Osada, st. 4 na Targowisku jest w zasadzie jednodzielna, a zabudowa rozmieszczona jest dość równomiernie na całej jej powierzchni (z wyjątkiem części północnej), prawdopodobnie w układzie szeregowym. Natomiast osada, st. 2 w Konikowie ze względu na morfologię Góry Zamkowej, na której zboczach się znajduje, podzielona jest na dwie części: owalne, płaskie *plateau* po stronie zachodniej i rozległy, miejscami nieco wypłaszczony stok wschodni. Struktura zabudowy obydwóch tych części jest zróżnicowana. Na *plateau* budynki usytuowane były wokół pustego prawdopodobnie placu, natomiast na stoku gospodarstwa rozmieszczono je w jednym lub dwóch rzędach.

Trudna do porównania jest architektura zabudowy mieszkalnej obu ośrodków w fazie G. Wiąże się to z prawie całkowitym zniszczeniem śladów budynków z tego okresu, zaobserwowanym na terenie osady, st. 4 w Szurpiłach. W przypadku obu ośrodków prace budowlane były poprzedzone znacznymi niwelacjami. Miały one na celu wyrównanie powierzchni przeznaczonej pod zabudowę. Na przykładzie Konikowa można przypuszczać, że wznoszono budynki naziemne o zrębowej lub słupowej konstrukcji ścian z paleniskami wewnątrz. Obok domostw jedno-segmentowych mogły być budowane większe, być może kilkuizbowe. Rozmiary ich przyziemi wynosiły w przybliżeniu od ok. 6×3 m do 8×5 m.

Zabudowie mieszkalnej towarzyszyły jamy gospodarcze i paleniska produkcyjne, na których relikty natknięto się na osadach, st. 4 w Szurpiłach, st. 1 w Kazimierówce oraz na st. 2 w Konikowie. O ile na głównej osadzie ośrodka szurpiłskiego brakuje dowodów na wydzielenie strefy produkcyjnej, to w przypadku największej osady w Konikowie potencjalnie mogła się ona znajdować na wschodnim skraju tego stanowiska. Podobne rozwiązanie mogło być zastosowane na osadzie, st. 1 w Kazimierówce, gdzie miejsce takie mogła stanowić południowa część stanowiska. Jednak ze względu na niewielki zasięg prac wykopaliskowych oraz duży stopień zniszczenia nawarstwień i obiektów, nie można wykluczyć, że warsztaty produkcyjne były w tym okresie integralną częścią wszystkich gospodarstw funkcjonujących w obrębie analizowanych ośrodków.

Zarówno w przypadku Szurpił, jak i Konikowa osadnicy eksploatowali gospodarczo otaczający ich siedliska teren. Pola uprawne oraz pastwiska mogły

częściowo znajdować się w obrębie osad lub w ich pobliżu. Zboże uprawiano prawdopodobnie na niewielkich poletkach lokowanych głównie na nasłonecznionych, południowych stokach wzgórz, natomiast bydło i konie wypasano zapewne w pobliżu zbiorników wodnych. Lasy otaczające omawiane kompleksy były wykorzystywane jako źródło drewna, wosku, miodu, zwierzyny łownej i innych darów natury. W obu ośrodkach istotne też było rybołówstwo, choć wydaje się, że większe znaczenie miało ono w gospodarce Szurpił, ze względu na obecność kilku dużych zasobnych w ryby jezior. W Szurpiłach i Konikowie korzystano również z wychodni glin zwałowych i ilowych w celu pozyskania surowca do produkcji garncarskiej. Liczne tu rozlewiska i podmokłe łąki dostarczały natomiast rudy darniowej, na której opierała się zapewne miejscowa metalurgia żelaza. Na terenie kompleksu osadniczego w Konikowie mógł być ponadto wykorzystywany zalegający tu na powierzchni margiel łąkowy, z którego uzyskiwano wapno.

Całkowicie nowym elementem w krajobrazie osadniczym ośrodków w Szurpiłach i w Konikowie był gród obronny. I w jednym, i drugim przypadku wzniesiono go na wysokim wzgórzu o naturalnych walorach obronnych, przekształconym już antropogenicznie w okresie starożytnym¹⁵⁹. Znajdujący się na jego wierzchołku stosunkowo niewielki owalny majdan otoczony był pojedynczą (w Konikowie) lub podwójną (w Szurpiłach) linią wałów obronnych. Gród na Górze Zamkowej w Szurpiłach wzmocniony był dodatkowo linią umocnień (wał dolny) usytuowanych mniej więcej w połowie wzgórza. Majdan nieco wypiętrzony w części centralnej był prawdopodobnie zabudowany lekkimi naziemnymi konstrukcjami schronieniowymi. Zarówno na grodzisku w Szurpiłach, jak i w Konikowie nie zarejestrowano śladów świadczących o stałym zamieszkanu tych miejsc w fazie G. Nieliczne zabytki, głównie ceramiczne z tego okresu wskazują raczej na okresowy pobyt w obrębie warowni nielicznej załogi. Na obecnym etapie badań należy grodzisko szurpiłskie uważać za nieco starsze od umocnień Góry Zamkowej w Koniko-

159 Góra Zamkowa w Szurpiłach była przekształcona w znacznie większym stopniu niż jej imienniczka w Konikowie. Zarejestrowano na niej bowiem ślady intensywnego użytkowania prawdopodobnie w formie osiedla obronnego od wczesnej epoki żelaza do późnego okresu wpływów rzymskich. Natomiast w Konikowie odkryto jedynie kilka fragmentów ceramiki z okresu wpływów rzymskich.

wie. Świadczy o tym bardziej prymitywna konstrukcja pierwszych wałów st. 3 w Szurpiłach oraz pozyskana z nich data ¹⁴C. Miały one formę wałów dzianych, tj. nasypów ziemnych umocnionych okładzinami z drewna wraz z licującą je palisadą. Natomiast przekładkowa konstrukcja wałów st. 1 w Konikowie odpowiada dopiero drugiej fazie umocnień w Szurpiłach. Zniszczone linie obwałowań pierwszej fazy zostały tu zastąpione właśnie wałami przekładkowymi. Podobny cykl rozwojowy dotyczył również wału dolnego tego grodziska. Obydwa warownie posiadały przejścia bramne ulokowane w ich wałach. Ten element lepiej rozpoznany jest w Konikowie, gdzie na relikty bramy natrafiono w północno-wschodniej części grodziska. To rozbudowane przejście złożone było z podwójnego w tym miejscu wału przekładkowego oraz wysuniętej na zewnątrz drewnianej nadbudowy. Brama mogła być połączona z drewnianą wieżą flankującą ją od północy. Po domniemanym zniszczeniu grodziska, w tym samym miejscu, prawdopodobnie w fazie H zbudowana została następna brama. Jest to o tyle istotne, że w przypadku grodziska w Szurpiłach czytelne ślady tego rodzaju wejścia na majdan dotyczą właśnie młodszych faz obwałowań i zlokalizowane zostało podobnie jak w Konikowie w północno-wschodniej jego części. Może to świadczyć o pewnej konsekwencji w sytuowaniu bram w konkretnych, strategicznie ważnych odcinkach wałów. Kierując się tym spostrzeżeniem ostrożnie można przyjąć, że w przypadku grodziska szurpiłskiego główna brama prowadząca na teren warowni znajdowała się w południowo-wschodniej części wału dolnego.

Brakuje wystarczających danych archeologicznych, by stwierdzić obecność już w fazie G dodatkowych elementów wzmacniających obronność analizowanych ośrodków. Obok wspomnianych wyżej potencjalnych fortyfikacji głównych osad można domyślać się jakiejś roli w systemie obronnym sąsiadujących z grodziskami wzniesień. Mowa tu w przypadku Szurpił o Górze Kościelnej, a w przypadku Konikowa o Górze Gołdapskiej. Obydwa te masywy osłaniały grodziska, czyniąc je praktycznie niewidocznymi. Były to zarazem ze względu na swoją znaczną wysokość doskonale punkty obserwacyjne, pozwalające kontrolować najbliższą okolicę. Znaleźiska broni z fazy G z Góry Kościelnej wskazują, że co najmniej to wzgórze mogło pełnić funkcje *stricte* militarne, być może w formie usytuowanej na jego wierzchołku wieży strażniczej.

Nie wiadomo, czy widoczny dziś sztuczny przekop pomiędzy jeziorem Kluczysko a jeziorem Szurpiły zo-

stał wykonany już w analizowanym okresie. Nie można tego wykluczyć, ale równie prawdopodobna wydaje się być hipoteza o istnieniu w tym miejscu przejścia pomiędzy główną osadą na Targowisku a grodem na Górze Zamkowej w Szurpiłach. Komunikacja mogłaby się odbywać poprzez łagodne obniżenie, jakie pierwotnie się tu znajdowało (Aneks 1). Taka bezpośrednia relacja grodu i głównej osady zarejestrowana została w Konikowie. W tym przypadku *plateau* osady i relikty zabudowy prawie przylegają do wałów grodziska.

Sfera *sacrum* była dla osadników obu ośrodków bardzo ważnym czynnikiem kształtującym ich wzajemne relacje i więzi, wpływała na poczucie tożsamości, a także sankcjonowała stratyfikację społeczną na danym terytorium. Niestety, ze względu na szczupłe dane, jakimi dysponujemy w tym aspekcie, porównanie systemu Szurpiły z systemem Konikowo wydaje się niemożliwe. Dotyczy to zwłaszcza praktyk pogrzebowych, ponieważ w Konikowie i okolicach nie zarejestrowano jak dotąd pewnych śladów cmentarzysk wczesnośredniowiecznych. W przypadku kompleksu osadniczego w Szurpiłach sytuacja również nie jest komfortowa, bowiem do tej pory odkryto tu tylko jeden grób oraz kilka zniszczonych, domniemanych pochówków, które można łączyć z fazą G. Taka sytuacja może być związana z nietypową lokalizacją nekropoli na stromych stokach wzgórz o znaczeniu militarnym. Do tej pory nie były one przeszukiwane pod tym kątem, a dopiero zastosowanie nowoczesnym metod prospekcji terenowej z użyciem wykrywaczy metali przyniosło efekt w postaci odkrycia grobu na Górze Zamkowej w Szurpiłach¹⁶⁰. Nie bez znaczenia pozostaje także fakt płytkiego wkopywania jam grobowych, które, jak pokazuje przykład domniemanych pochówków na terenie masywu Gór Cmentarnej i Kościelnej, uległy prawie całkowitemu zniszczeniu. Można więc ostrożnie wysunąć hipotezę o podobnej lokalizacji cmentarzysk w Konikowie. Mogą one znajdować się na stokach Góry Zamkowej i Góry Gołdapskiej.

Na obecnym etapie badań niewiele można powiedzieć na temat cmentarzysk szurpiłskich. Zebrane w rozdziałach 3.3.2, 4.2 informacje pozwalają jedynie stwierdzić, że na terenie Szurpił funkcjonowały

160 Grób ten został odkryty przypadkowo podczas badań planigraficznych z użyciem wykrywaczy metali Góry Zamkowej, st. 3 w Szurpiłach w 2008 r. Korzenie drzewa wypchnęły do warstwy ściółki leśnej żelazne krzesiwo oraz kilka przepalonych kości ludzkich.

w fazie G co najmniej dwie nekropole, usytuowane w niewielkiej odległości od siebie. Spalone szczątki zmarłych składano do płytko wkopanych w grunt jam, przykrywanych następnie rodzajem bruków kamiennych. W przypadku pochówka na stoku Góry Zamkowej, przykrywający go podłużny bruk otoczony był wieńcem kamiennym¹⁶¹. Można się tu domyślać grobu kogoś znacznego, należącego do elity miejscowej społeczności, czego potwierdzeniem może być unikalny dar grobowy w postaci posrebrzanej rozety hełmu stożkowego. Zniszczone, domniemane pochówki na stokach masywu gór Cmentarnej i Kościelnej były już skromniej wyposażone. Bliskie położenie od siebie opisywanych nekropoli mogło być związane z funkcjonowaniem tu całego kompleksu sakralnego, którego reliktem mogłyby być utrwalone w lokalnej tradycji nazwy Góra Cmentarna i Kościelna.

Z taką relacją dwóch charakterystycznych punktów topograficznych, łączących militarne i kultowe funkcje, możemy mieć również do czynienia w przypadku ośrodka w Konikowie. Monumentalny masyw Góry Gołdapskiej graniczącej poprzez głęboką dolinę z Górą Zamkową pobudzał wyobraźnię nowożytnych mieszkańców okolic Gołdapi. Jeszcze na początku XIX w. góra znana była pod dodatkowymi nazwami Oaskalnis i Kalenderberg (H. Crome 1939a, 315).

Jak widać z powyższego porównania, w fazie G obok dość istotnych różnic udało się wskazać na pewne podobieństwa pomiędzy systemami osadniczymi ośrodków w Szurpiłach i w Konikowie. Jednak, aby ta konfrontacja była bardziej osadzona w sytuacji osadniczej tego okresu, należy posłużyć się przykładami innych stanowisk wczesnośredniowiecznych z obszaru terytorium jaćwieskiego. W pierwszej kolejności uwzględniona zostanie najbliższa okolica obu analizowanych zespołów osadniczych.

Podstawowym kryterium wydzielenia kompleksu szurpilskiego była koncentracja wczesnośredniowiecznych stanowisk archeologicznych w tzw. Niece Jeleniewskiej będącej częścią Zagłębienia Szeszupy. Zaobserwowano tu zagęszczenie punktów osadniczych oraz strefę pustek wokół tej koncentracji. Zarejestrowane podczas badań powierzchniowych stanowiska wczesnośredniowieczne znajdujące się poza tą strefą są rozproszone i nie tworzą wyraźnych sku-

pisk. Dotyczy to przede wszystkim niewielkich osad, prawdopodobnie jednodworczych, położonych na zachód i południowy-zachód od Szurpił w dolinach Czarnej Hańczy i Szeszupy. Najbliższe z nich znajdują się ok. 3–5 km w linii prostej¹⁶² m.in. w miejscowościach Błaskowizna, Łopuchowo, Szeszupka, Mallesowizna, Okrągłe oraz Podwysokie Jeleniewskie, gm. Jeleniewo. Z kolei niecałe 6 km w linii prostej na wschód od kompleksu szurpilskiego zarejestrowano zgrupowanie osad wczesnośredniowiecznych nad jeziorem Szelment Wielki, być może związanych z domniemanym kompleksem osadniczym z centralnym grodziskiem w Przejmie Wielkiej, gm. Szypliszki¹⁶³ (J. Brzozowski, J. Siemaszko 2009, 638–640).

Kompleks w Konikowie ze względu na korzystny układ wzgórz i strumieni północnego skraju garbu Szeskiego, położony jest na wyniesionej znacznie ponad okolicę wyspie osadniczej. Poza tym obszarem w promieniu, co najmniej 5 km nie zarejestrowano jak do tej pory żadnych śladów osadniczych z wczesnego średniowiecza¹⁶⁴. Interesujące, że cały górny bieg Gołdapy, gęsto zasiedlony w okresie starożytnym, w interesującym nas czasie pozostaje praktycznie bezludny (por. M. Engel 2006). Jedynie 6 km na wschód w linii prostej od Góry Zamkowej w Konikowie znajduje się toponomastyczny ślad grodziska w postaci wzgórza w miejscowości Kolnizki, gm. Gołdap o nazwie Góra Zameczna¹⁶⁵. Nie można wykluczyć, że w dolinach licznych cieków wodnych odprowadzających wody ze Wzgórz Szeskich znajdowały się we wczesnym średniowieczu jakieś osady, których z różnych przyczyn nie można zlokalizować metodami archeologicznymi. Jednak nie zmienia to faktu, że nie można mówić tu o gęstej sieci osadniczej. Raczej tak, jak w przypadku okolic Szurpił można mówić o pojedynczych, satelickich osadach jednodworczych.

162 Licząc od Góry Zamkowej w Szurpiłach.

163 Badania powierzchniowe J. Jaskanisa, K. Burka, J. Brzozowskiego i J. Siemaszki. Archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

164 Pomimo kilkakrotnie przeprowadzonych badań powierzchniowych, m.in. W. Brzezińskiego i Z. Kobylińskiego, w tym w ramach programu AZP.

165 Prospekcja terenowa autora niniejszego opracowania potwierdziła możliwość warownego wykorzystania tego miejsca. Nie znaleziono jednak żadnego materiału zabytkowego, który pozwoliłby ustalić chronologię tego obiektu.

161 Informacja na podstawie sprawozdania z badań Cezarego Sobczaka z DAB PMA.

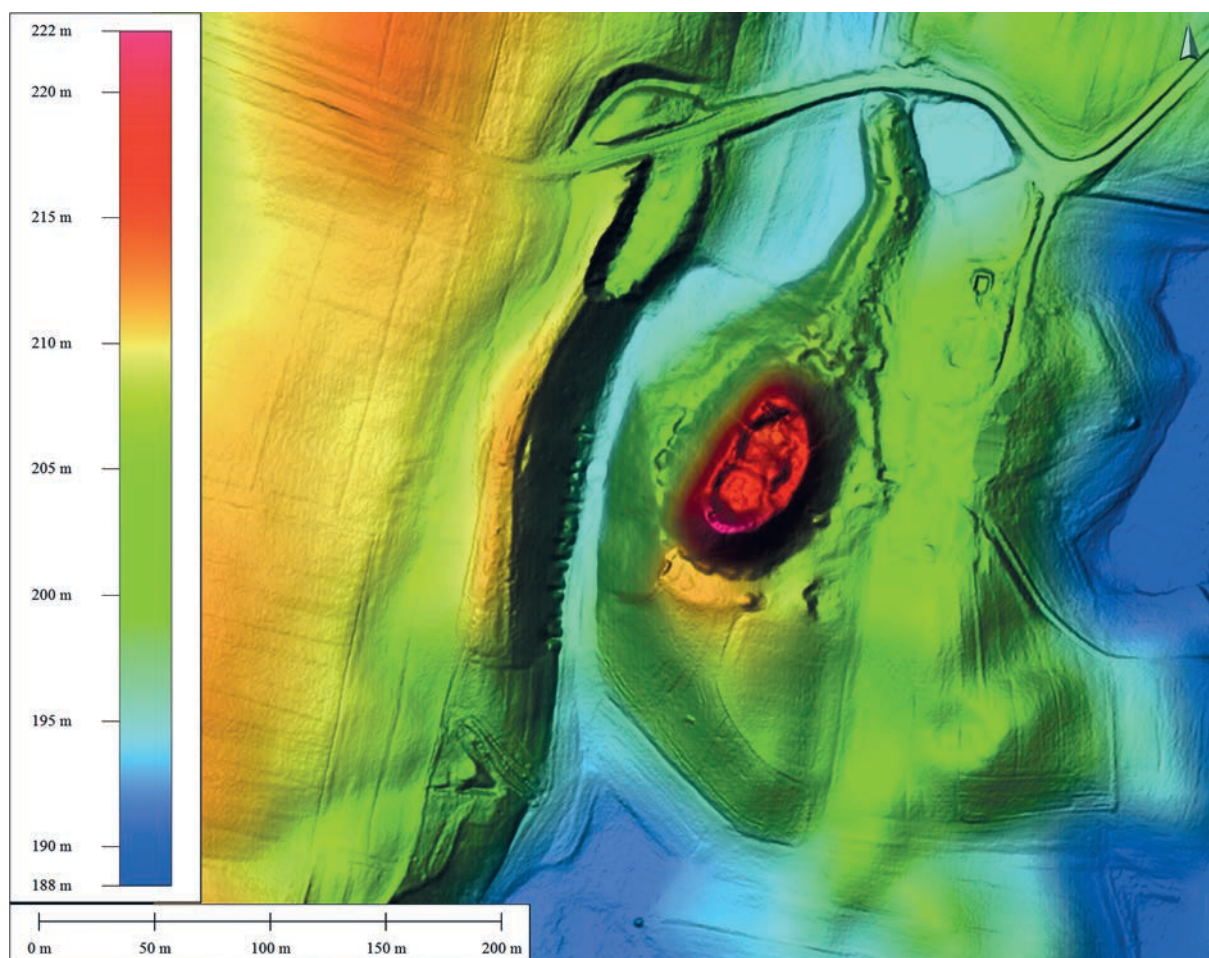
4. Osadnictwo fazy G na obszarze Jaćwieży

Dotychczasowa baza źródłowa oraz studia nad dokumentacją obszarów AZP obejmujących terytorium Jaćwieży skłaniają do wyciągnięcia wniosku, że wszystkie duże koncentracje punktów osadniczych z wczesnego średniowiecza ściśle wiążą się z funkcjonowaniem tu ośrodków podobnych do analizowanych w niniejszym opracowaniu. Niestety, większość z tych kompleksów osadniczych nie jest rozpoznana w stopniu zadawalającym. Badane wykopalisko było dotychczas jedynie pojedyncze stanowisko, przede wszystkim grodziska. Osady pozostają jak dotąd poza zainteresowaniami badawczymi, a ich rozpoznanie ograniczało się jedynie do prospekcji terenowych i niewielkich prac sondażowych. Nie najlepiej prezentuje się też kwestia cmentarzysk. Do niedawna znanych jedynie z lakonicznych informacji w literaturze niemieckiej dotyczących dziewiętnastowiecznych badań wykopaliskowych¹⁶⁶. Ostatnie odkrycia przyniosły trochę informacji na temat jaćwieskiego obrządku pogrzebowego, jednak w większości są one nieopublikowane. W świetle tych faktów jako analogie do systemów Szurpił i Konikowa posłużyć mogą jedynie pojedyncze obiekty, które można łączyć z fazą G.

Najwięcej danych dostarczają wyniki badań jaćwieskich założeń obronnych (Mapa I). Do najlepiej rozpoznanych grodzisk należy zaliczyć warownię w Jeglińcu położoną na Pojezierzu Wschodniosuwalskim. Grodzisko usytuowane zostało w najwyższym punkcie wzgórza morenowego o lokalnej nazwie

Pilekalnis (224,4 m n.p.m.). Od strony południowej stoki wzniesienia opadają łagodnie ku podmokłej dolinie, od zachodu u jego stóp przebiega głęboki parów, w kierunku północnym i południowym przechodzący w szerokie i głębokie doliny. Do podnóża grodziska, od północnej strony, dochodzi podłużna „grobla” o stromo opadających zboczach (Ryc. 93). Warto tu zwrócić uwagę, że jest to element (raczej naturalny, ale antropogenicznie przekształcony) podobny do tych zaobserwowanych na grodziskach w Szurpiłach i w Konikowie. W pierwszym przypadku w postaci tzw. grzędy północno-zachodniej, a w drugim w formie płaskiej „półki” przylegającej do północnych wałów grodziska. O intensywnym wykorzystywaniu grobli, prawdopodobnie jako formy dojazdu do warowni w Jeglińcu, świadczą liczne znaleziska fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej. Majdan tego grodziska ma kształt owalny o rozmiarach ok. 40×20 m, ograniczony potężnymi wałami wzniesionymi w ostatniej fazie jego użytkowania. Badania wykopaliskowe przeprowadzone na grodzisku wykazały istnienie na majdanie bruków kamiennych, których dolne poziomy można, jak się wydaje, łączyć z fazą G (Ryc. 94; G. Iwanowska 1990; 1991a; 1991b). O przekształceniach tego obiektu obronnego w późniejszych fazach świadczy odkrycie zasypanego całkowicie wału przekładkowego w północnej części majdanu. Z elementów drewnianych tego wału oraz z warstwy kulturowej zarejestrowanej na majdanie uzyskano liczną serię dat ¹⁴C. Najstarsza z tych dat to 1185±35 BP, co daje w przybliżeniu IX w., a najmłodsza to 1020±30 BP przypadająca na

166 Por. rozdział 2.

Ryc. 93. Jegliniec, st. 1, gm. Szypiszki. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

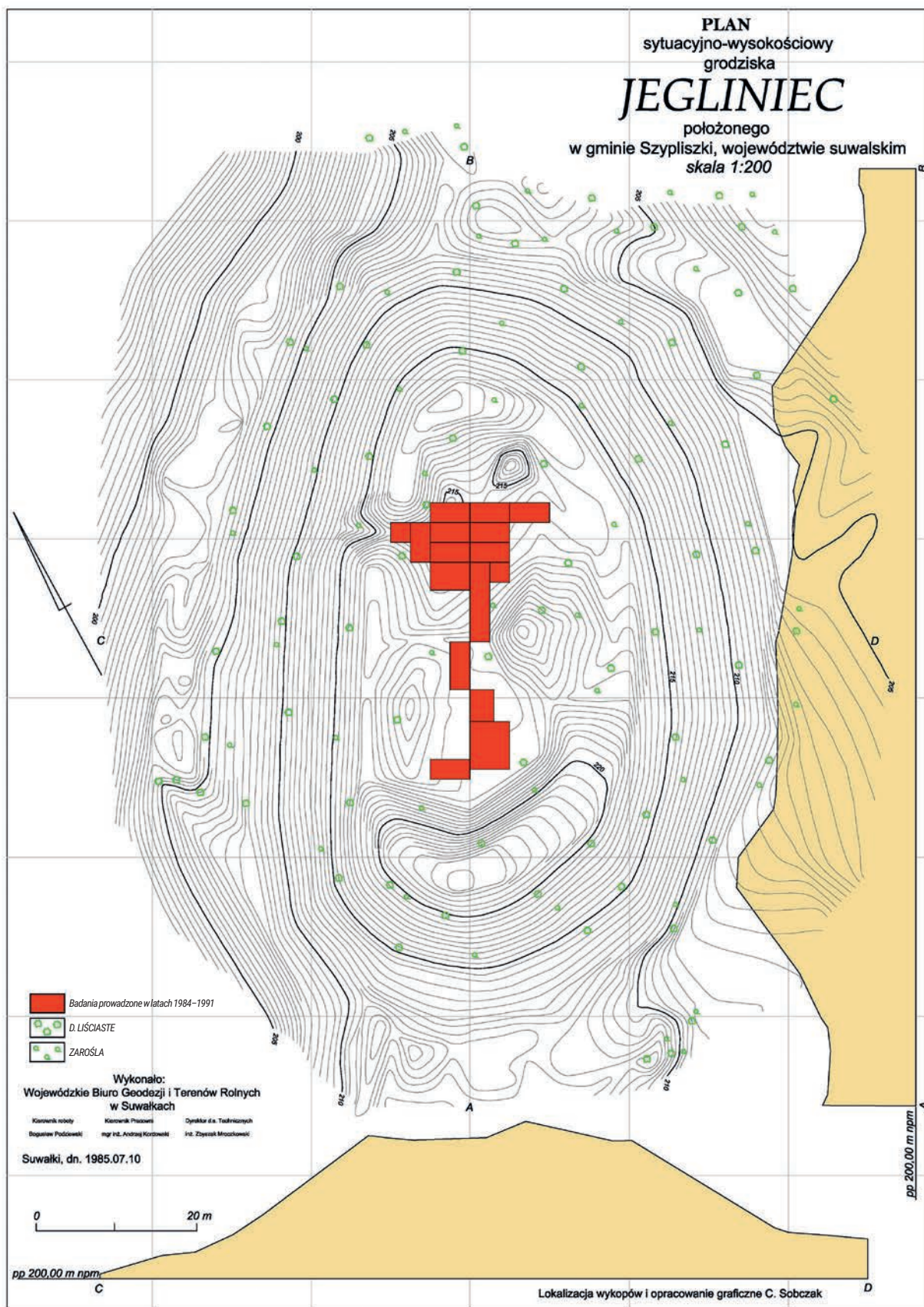
Fig. 93. Jegliniec, site 1, commune Szypiszki. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

pierwszą połowę XI w.¹⁶⁷ Podobnie jak w przypadku grodzisk w Szurpiłach i w Konikowie i tu znaleziono liczne groty strzał, których chronologia wskazuje na poważne działania wojenne skierowane przeciwko warowni w Jeglińcu pod koniec fazy G (Ryc. 95; G. Iwanowska 2015, 29–34, ryc. 4). Na majdanie znajdowała się prawdopodobnie zabudowa, ale nie była ona raczej przeznaczona pod stałe zamieszkanie, lecz służyła stacjonującej w grodzie załodze. Warownia mogła również pełnić funkcje refugialne dla okolicznej ludności. Badania powierzchniowe przeprowadzone w okolicy opisywanego obiektu

wykazały obecność w miejscu istniejącego do dzisiaj chutoru litewskiego dużej, być może ufortyfikowanej osady, przylegającej bezpośrednio do wschodniego stoku wzgórza grodziska. Zarówno pod względem lokalizacji, jak i szacunkowej wielkości osadę tę należy traktować jako bezpośrednią analogię do głównej osady ośrodka w Konikowie¹⁶⁸. W odróżnieniu jednak od tego ostatniego, w Jeglińcu zarejestrowano jeszcze kilka innych osad, prawdopodobnie jednodworczych (G. Iwanowska 1990, 129–130; 1991b, 383–384). Na terenie kompleksu osadniczego w Jeglińcu, podobnie jak w Konikowie, nie odkryto jak do tej pory śladów ani jednego cmentarzyska,

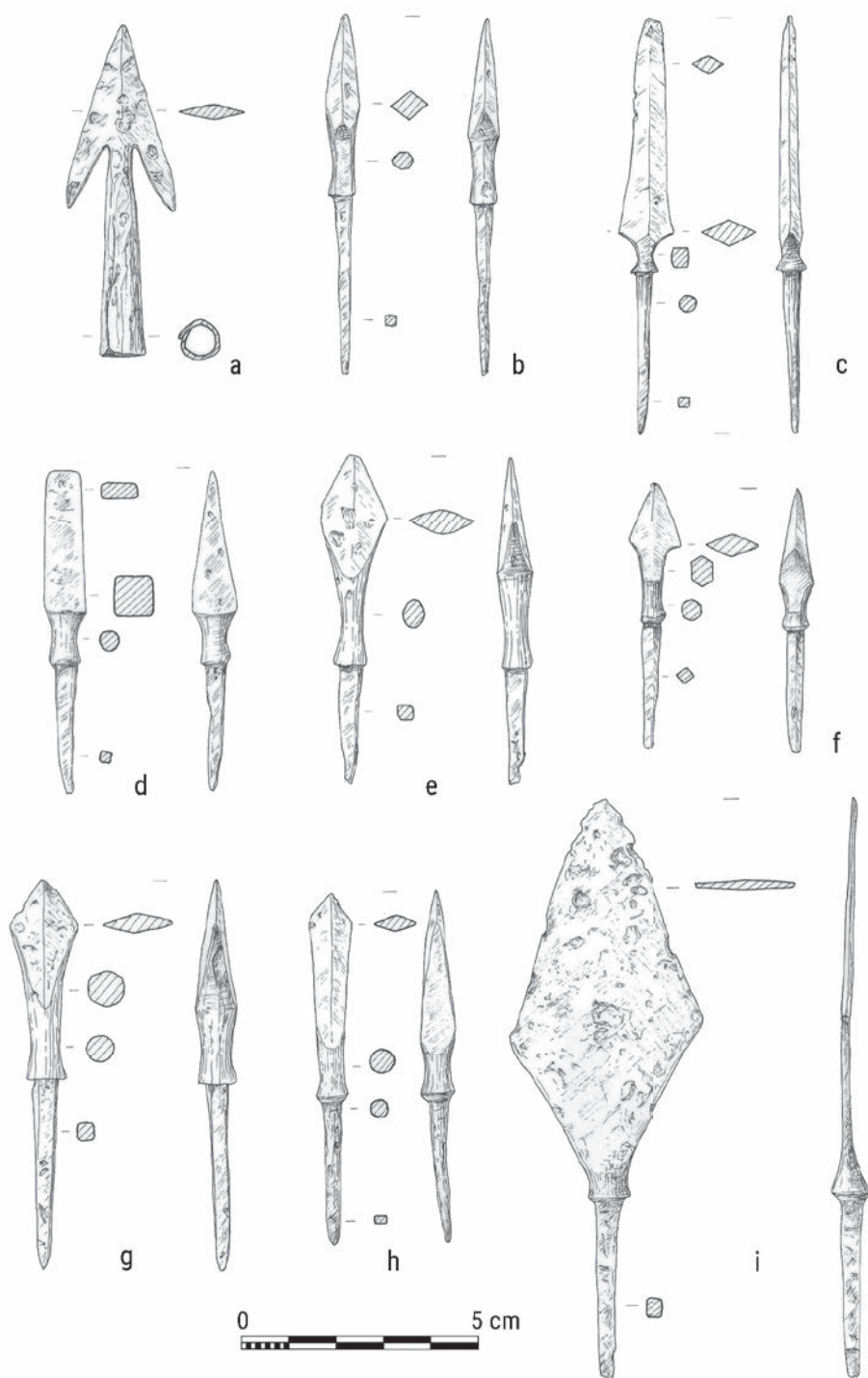
167 Dane pozyskane dzięki uprzejmości G. Iwanowskiej z Raportu z wykonania datowań C-14 w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym autorstwa T. Gosłara w ramach projektu nr 10186/08/FPK/KOBiDZ pt. *Datowanie C14 obiektów osadniczych z terenów Jaćwieży*.

168 Podobnie jak w Konikowie, na osadzie tej natrafiono również na materiał zabytkowy z okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów (G. Iwanowska 1990, 130; 1991b, 383; 2015, 30).

Ryc. 94. Jęgliniec, st. 1. Plan warstwicowy z naniesionymi wykopami badawczymi. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 94. Jęgliniec, site 1. Contour map with trenches marked. Prepared by Cezary Sobczak

Ryc. 95. Jegliniec, st. 1. Żelazne groty strzał znalezione podczas planigrafii w 2010 r. (G. Iwanowska 2015)

Fig. 95. Jegliniec, site 1. Iron arrowheads found during the site planigraphy in 2010 (G. Iwanowska 2015)

choć warto wspomnieć o fragmentach dwóch czaszek ludzkich znalezionych na majdanie grodziska (G. Iwanowska 1991b, 382).

Następnym grodziskiem, na które warto zwrócić uwagę jest obiekt położony na Pojezierzu Sejneńskim w miejscowości Posejnele. Grodzisko o lokalnej

nazwie Pilekalnis znajduje się w zakolu środkowego biegu rzeki Marychy, w najwyższym miejscu morenowego wzniesienia. Od strony południowej i wschodniej jest ono dodatkowo otoczone podmokłymi rozlewiskami rzeki. Niewielki owalny majdan warowny jest ograniczony masywnymi wałami i ma wymiary

ok. 25×20 m. Od strony północnej stanowisko odcięte jest sztucznym przekopem od trójkątnego w kształcie *plateau*. Z kolei do zachodniej krawędzi wzniesienia grodziska przylega rozległy płaski teren, na którym mogła znajdować się osada (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954, 17–18; M. Kaczyński 1955c). Badania wykopaliskowe objęły w bardzo małej skali zarówno majdan, jak i wał grodziska. Stwierdzono tam przede wszystkim obecność materiału zabytkowego z wczesnej epoki żelaza, ale w przekopie przez wał natknięto się na spalone ślady konstrukcji przekładkowej¹⁶⁹. Przynajmniej niektóre ślady dołków posłupowych zarejestrowanych na majdanie można wiązać z lekką zabudową z fazy G (J. Antoniewicz 1969, 2–3; 1970; J. Jaskanis 1974, 404). Był to w tym okresie prawdopodobnie niewielki gród refugialny, wokół którego rozlokowane było osadnictwo otwarte. Obserwacje terenowe wskazują, że na przylegających do grodziska, wspomnianych wyżej wypłaszczeniach mogły znajdować się dwie niewielkie osady lub raczej dwie części jednej osady. Taki układ przypomina sytuację z Konikowa, gdzie przylegająca do grodziska osada główna również dzieli się na dwie części. W przypadku Posejneli dość istotną różnicą jest odwrotna orientacja osady względem warowni¹⁷⁰. Wydaje się, że przekop po północnej stronie grodziska powstał, podobnie jak widoczne dzisiaj wały, w późniejszych fazach wczesnego średniowiecza. Inne osady, prawdopodobnie jednodworcze, zlokalizowano w nieco dalszej odległości, na wschód od grodziska w dolinie Marychy. Nie zarejestrowano w najbliższej okolicy żadnych śladów pochówków wczesnośredniowiecznych.

Położone niecałe 20 km w linii prostej na południowy zachód od Góry Zamkowej w Konikowie, grodzisko, st. 1 w Grodzisku reprezentuje już całkowicie inny typ warowni. Jest to bowiem jedno z trzech największych grodzisk na obszarze Jaćwieży. Stanowisko leży na wysokim wzniesieniu morenowym, dominującym nad okolicą. Od strony zachodniej, południowej i wschodniej wyniesienie to bronione było przez zmeliorowane w czasach nowożytnych

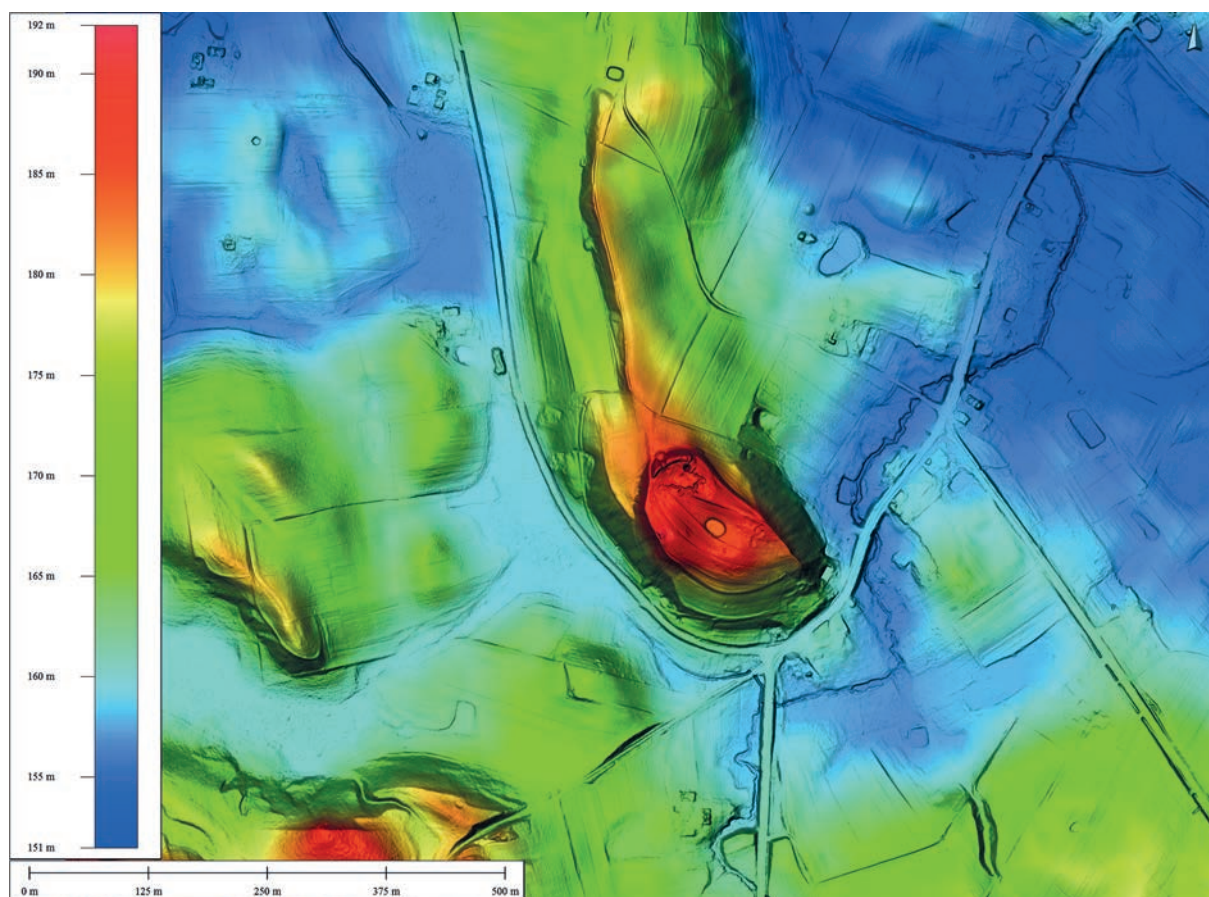
rozlewiska bezimiennego dopływu Gołdapy (Ryc. 96). Płaski, mniej więcej owalny majdan ma wymiary ok. 150×90 m i ograniczony jest od strony północnej wałem zaporowym. Na pozostałych odcinkach wewnątrz grodziska otoczone jest dziś już prawie niewidocznym wałem dookołnym. Badaniami wykopaliskowymi objęto różne części majdanu oraz wał zaporowy¹⁷¹. Pozyskano liczny materiał zabytkowy z wczesnej epoki żelaza, z okresu wpływów rzymskich oraz z wczesnego średniowiecza, w tym z fazy G (Ryc. 97). Wyróżniono dwie fazy wału zaporowego, starsza z nich zawierała prawdopodobnie konstrukcję przekładkową, zniszczoną przez pożar. Choć, podobnie jak w Posejnelach, datowano tę fazę ceramiką starożytną, wydaje się, że należy ją raczej wiązać właśnie z fazą G. Z tego okresu pochodzi również zabudowa majdanu. Liczne fragmenty naczyń glinianych, narzędzi oraz kości zwierzęcych mogą świadczyć o stałym zamieszkiwaniu terenu grodu. Bardzo charakterystycznym elementem grodziska w Grodzisku jest znajdujący się mniej więcej w części centralnej staw. Zbiornik ten jest tworem naturalnym, ale został on prawdopodobnie sztucznie pogłębiony¹⁷². Dla wczesnośredniowiecznych mieszkańców grodu był on zapewne źródłem wody, podobnie jak w przypadku stawów w pobliżu osad zespołu na Targowisku w Szurpiłach. Wejście na teren grodu znajdowało się prawdopodobnie we wschodniej jego części, w miejscu, gdzie w późniejszej fazie ułożono rozbudowaną bramę połączoną z wałem dookołnym. Spalona zarejestrowana w wale zaporowym oraz groty strzał znalezione na majdanie są świadectwem gwałtownych wydarzeń militarnych, które podobnie jak w przypadku grodzisk w Szurpiłach, Konikowie i Jeglińcu dotknęły również warownię w Grodzisku. Do wzniesienia, na którym znajduje się grodzisko przylega od strony północnej rozległe pasmo, spłaszczonych w partiach szczytowych wzniesień morenowych, gdzie mogły znajdować się osady z interesującego nas okresu. Od strony zachodniej zachowały się ślady umocnień ciągnących się od wałów grodziska kilkaset metrów w kierunku północnym. Nasuwa to

169 Niestety, na podstawie zalegającej tam ceramiki wydatowano tę fazę wału na wczesną epokę żelaza, co w świetle najnowszych ustaleń dotyczących tego typu konstrukcji jest nie do przyjęcia.

170 W Konikowie osada znajduje się po południowej i wschodniej stronie grodziska, natomiast w Posejnelach po północnej i zachodniej stronie.

171 Badacze wykorzystali nowożytną wyrwę w wale, w której założyli wykop badawczy.

172 Ekspertyza ustna dr Marcina Krzynówka z Instytutu Geologii UW, niedostarczona autorom badań w formie pisemnej.

Ryc. 96. Grodzisko, st. 1, gm. Banie Mazurskie. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 96. Grodzisko, site 1, commune Banie Mazurskie. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

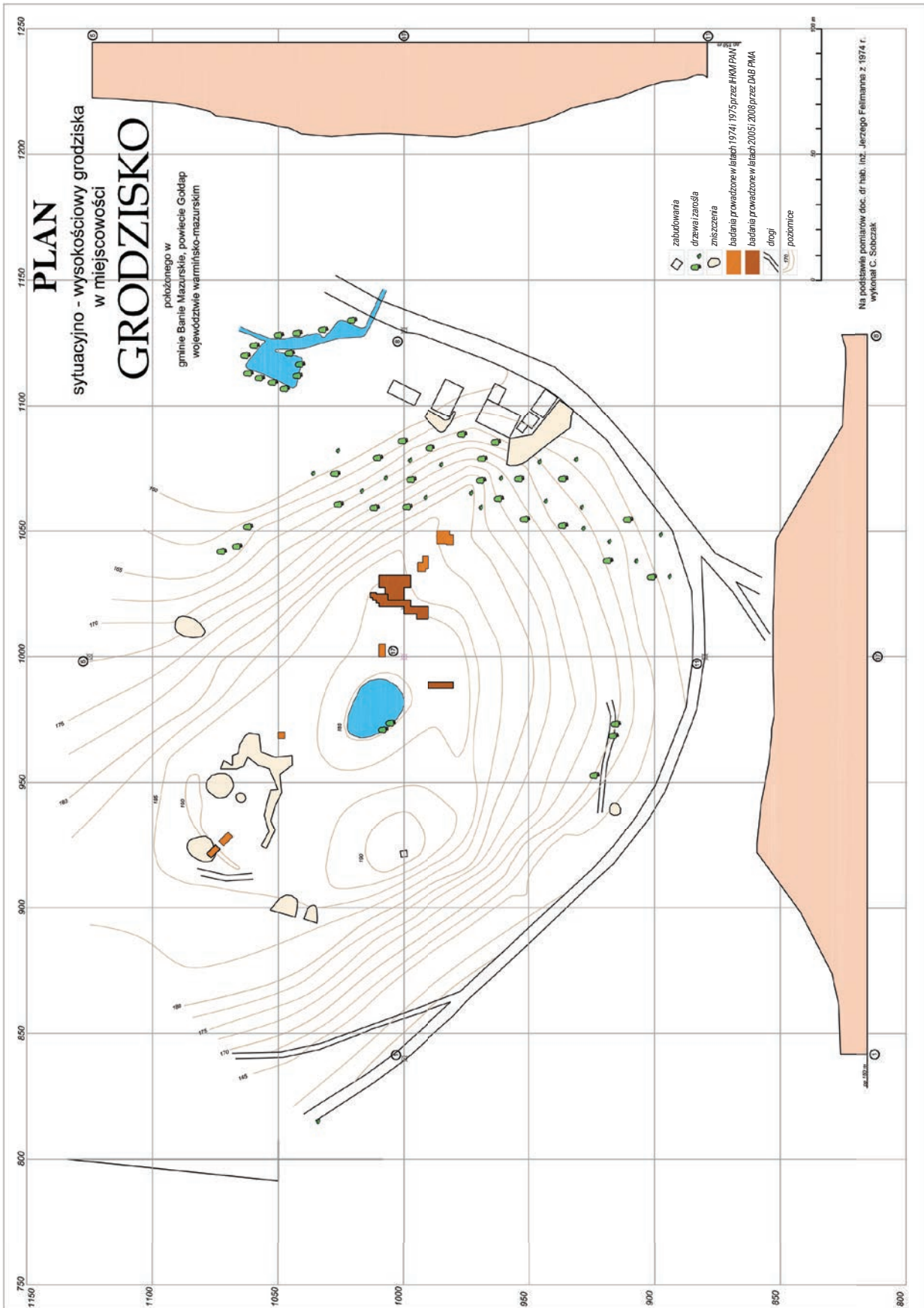
skojarzenie z zespołem osad na Targowisku w Szurpiłach oraz z osadą główną w Konikowie, również ufortyfikowanym w podobny sposób. Na peryferiach grodziska w Grodzisku zarejestrowano kilka niewielkich osad satelickich, prawdopodobnie jednodworczych, z których przynajmniej część można łączyć z fazą G. Mowa tu m.in. o osadzie w miejscowości Lisy, położonej ok. 3 km na wschód od Grodziska. Została ona odkryta przypadkowo podczas badań wykopaliskowych cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich oraz okresu wędrówek ludów (st. 1 w Lisach)¹⁷³. Zarejestrowano tu kilka silnie zniszczonych przez orkę obiektów z ceramiką wczesnośredniowieczną. Obok rozległego paleniska i kilku jam

173 Badania P. Iwanickiego z DABałtów PMA. Nawarstwienia i obiekty osady wczesnośredniowiecznej zniszczyły znaczną część tej nekropoli. Materiały w opracowaniu.

o niewyjaśnionej funkcji odsłonięto relikty domostwa słupowego znacznych rozmiarów¹⁷⁴. Kompleks osadniczy w Grodzisku nosi wiele cech obu systemów, zwłaszcza systemu szurpiłskiego, z tą istotną różnicą, że centralny punkt w postaci grodu nie ograniczał się do funkcji refugium, a był zamieszkanym rozległym ośrodkiem obronnym. Na terenie kompleksu nie natrafiono jak dotąd na ślady obrządku pogrzebowego z okresu wczesnego średniowiecza.

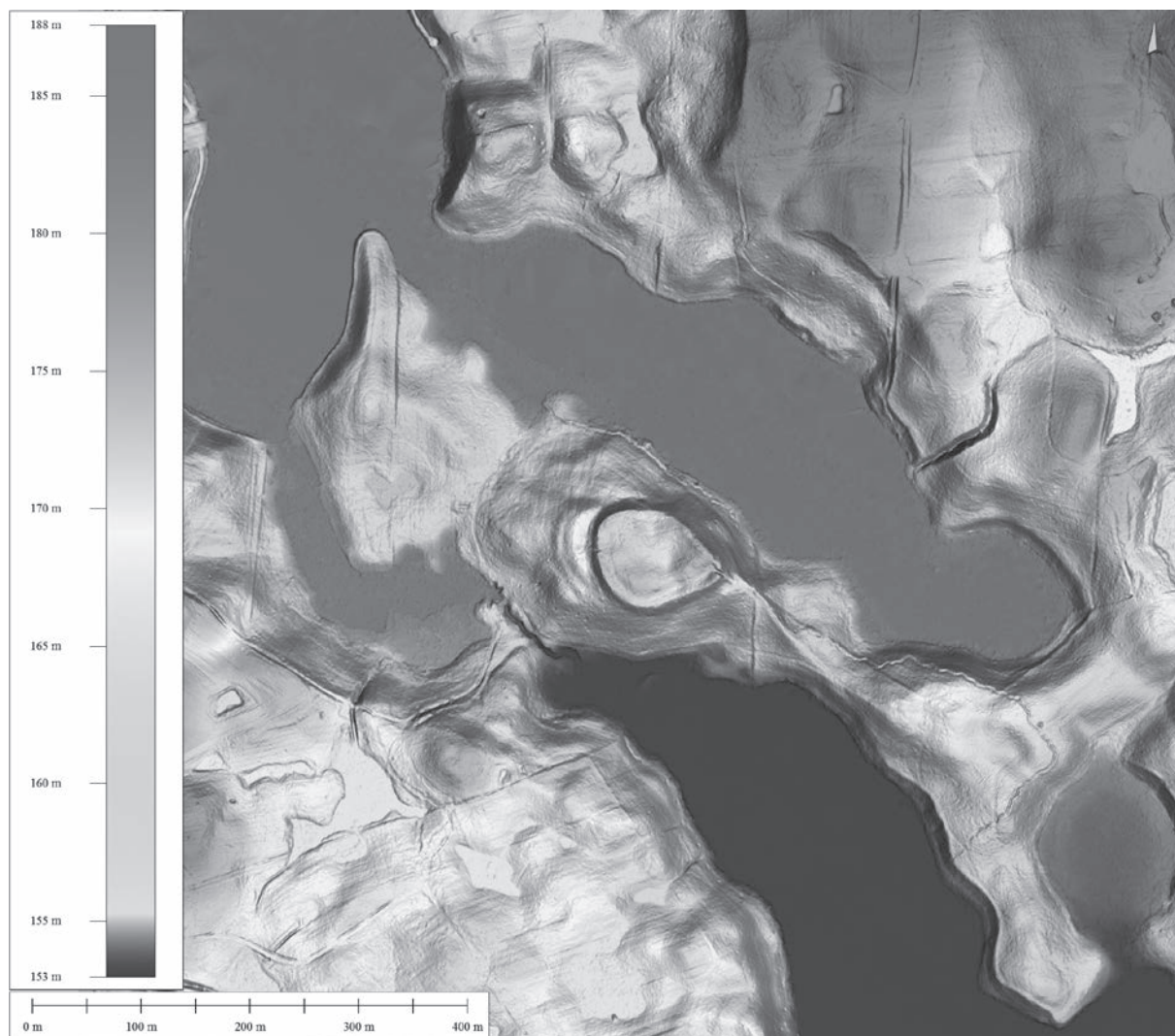
Drugim grodziskiem o dużych rozmiarach jest obiekt w Dybowie, położony na przesmyku pomiędzy dwoma rynnowymi jeziorami Długie i Stopka, ok. 10 km na zachód od Olecka. Warownia zajmuje niemal całą powierzchnię wzniesienia morenowego o dość łagodnych stokach zachodnim i wschodnim i stromych

174 Wymiarów obiektu nie udało się zrekonstruować z powodu zalegających nad jego częścią fundamentów nowożytnego budynku.

Ryc. 97. Grodzisko, st. 1. Plan warstwicowy z naniesionymi wykopami badawczymi. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 97. Grodzisko, site 1. Contour map with trenches marked. Prepared by Cezary Sobczak

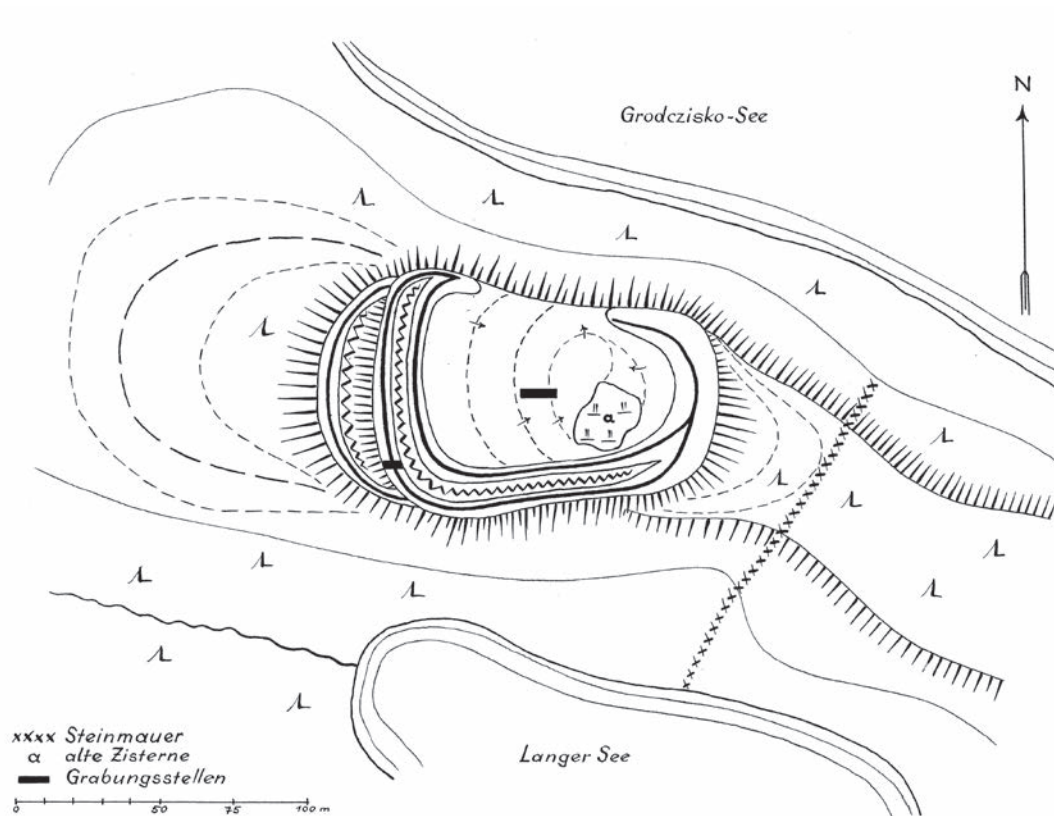
Ryc. 98. Dybowo, st. 1, gm. Kalinowo. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 98. Dybowo, site 1, commune Kalinowo. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

zbożach od strony północnej i południowej (Ryc. 98). Grodzisko składa się z podwójnej linii wałów, które od strony wschodniej przechodzą w pojedynczy wał zaporowy. Umocnienia te nie są widoczne od strony północnej, za to od strony zachodniej znajduje się dodatkowy wał tworzący coś w rodzaju rozległego przedpiersia grodziska. Majdan ma kształt mniej więcej owalny i wymiary ok. 80×60 m. W jego części wschodniej jeszcze przed drugą wojną światową znajdował się staw, co można traktować jako bezpośrednią analogię do zbiornika na majdanie grodziska w Grodzisku¹⁷⁵. Grodzisko objęte zostało zaledwie jednodniowymi pracami wy-

kopaliskowymi, w trakcie których sondowano centralną część majdanu oraz zachodni odcinek zewnętrznej linii wałów (Ryc. 99; C. Engel 1939a, 102–104, ryc. 3–4). Na majdanie odsłonięto rozległą jamę (o średnicy ok. 150 cm i miąższości ok. 80 cm) nieznanego przeznaczenia oraz warstwę próchnicy przemieszanej z węglami drzewnymi, w której znaleziono przepalone kości oraz fragmenty ceramiki z wczesnej epoki żelaza. Najbardziej interesujące wyniki uzyskano we wkopie w koronę wału, gdzie odkryto kilka warstw związanych z umocnieniami. Starsza ich faza miała prawdopodobnie formę konstrukcji przekładkowej. Warstwa popiołu i spalone belki sugerują, że mogła ona ulec spaleni. Dojście do warowni w Dybowie wiodło przez naturalną groblę przylegającą do wzgórza od strony wschodniej. Przebiegała tędy komunikacja pomiędzy grodem, a głównym

175 Badający w 1932 r. grodzisko w Dybowie Carl Engel nazwał ten staw *alte Zisterne* (C. Engel 1939a, ryc. 2).

Ryc. 99. Dybowo, st. 1. Szkic planu grodziska autorstwa Carla Engla z naniesionymi wykopami (C. Engel 1939a)

Fig. 99. Dybowo, site 1. Site plan of the hillfort, drawn by Carl Engel, with the trenches marked (C. Engel 1939a)

skupiskiem osadniczym, zarejestrowanym w trakcie badań powierzchniowych właśnie po wschodniej stronie opisywanego obiektu obronnego. Na granicy grobli i wschodnich stoków grodziska widoczny jest kamienny wał, który łączy brzegi jezior Stopka i Długie¹⁷⁶ (C. Engel 1939a, 103, ryc. 2). Wał ten nasuwa skojarzenie z wałem kamiennym u stóp Góry Kościelnej w Szurpiłach. Tak jak w przypadku tego ostatniego wydaje się, że należy go wiązać raczej z późniejszymi fazami wczesnego średniowiecza. Ze względu na niski stopień przebadania tego stanowiska trudno jest rozstrzygnąć kwestię jego funkcji. Obserwacje terenowe wskazują jednak, że ze względu na specyficzne warunki terenowe przesmyku, na którym znajduje się grodzisko (teren podmokły, brak płaskich stoków itp.) jest ono jako jedyne predysponowane do roli siedliska. Wydaje się prawdopodobne, że mieścił się tu główny

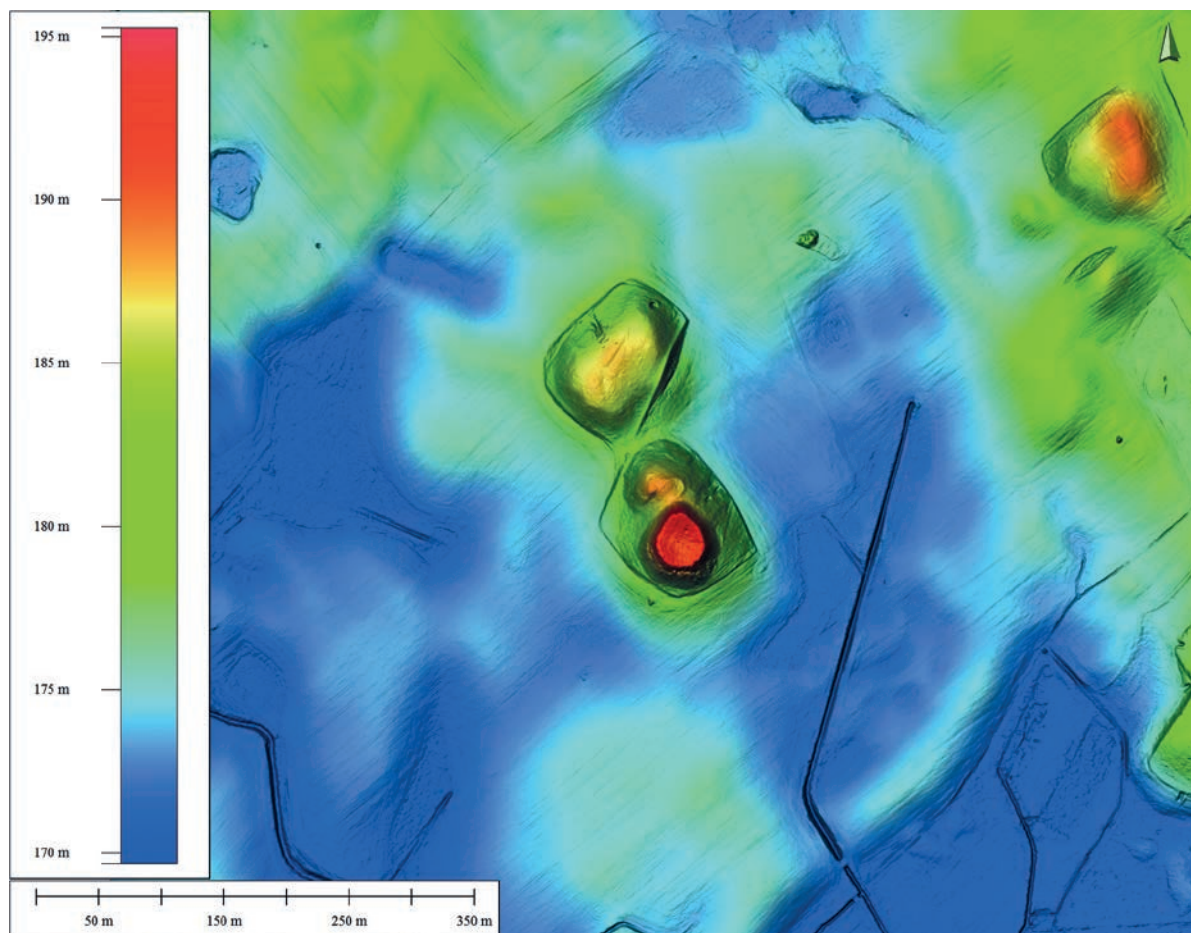
ośrodek wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego. Kolejne zarejestrowane metodą powierzchniową punkty osadnicze znajdują się ok. 800 m w linii prostej na wschód od grodziska oraz ponad 1 km na zachód¹⁷⁷. Są to prawdopodobnie jedno- lub kilkudworcze osady, satelickie w stosunku do ośrodka położonego na przesmyku pomiędzy jeziorami Stopka a Długie. Jak do tej pory nie natrafiono na ślady cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w okolicach Dybowa. Trzeba jednak zaznaczyć, że z terenu grodziska pochodzą przepalone kości ludzkie, znalezione w wałach¹⁷⁸ i na majdanie grodziska (C. Engel 1939a, 103–104).

Nieopodal Dybowa (ok. 7 km w linii prostej), w miejscowości Szwałk, gm. Kowale Oleckie znajduje się kolejny wczesnośredniowieczny kompleks

176 Ostatnio wał ten zweryfikował pozytywnie w terenie Robert Klimek (R. Klimek 2008, 179). Nie można jednak wykluczyć, że jest to granica nowożytnego podziału pól.

177 Materiał ceramiczny zebrany z powierzchni wskazuje, że co najmniej jedna osada, st. 24 w Jurkach, gm. Świętajno w fazie G.

178 Wydaje się jednak, że należy je łączyć z wczesną epoką żelaza lub okresem wpływów rzymskich. Materiały z prospekcji terenowej M. Engela i P. Iwanickiego w 2003 r.

Ryc. 100. Dąbrowskie, st. 1, gm. Olecko. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 100. Dąbrowskie, site 1, commune Olecko. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

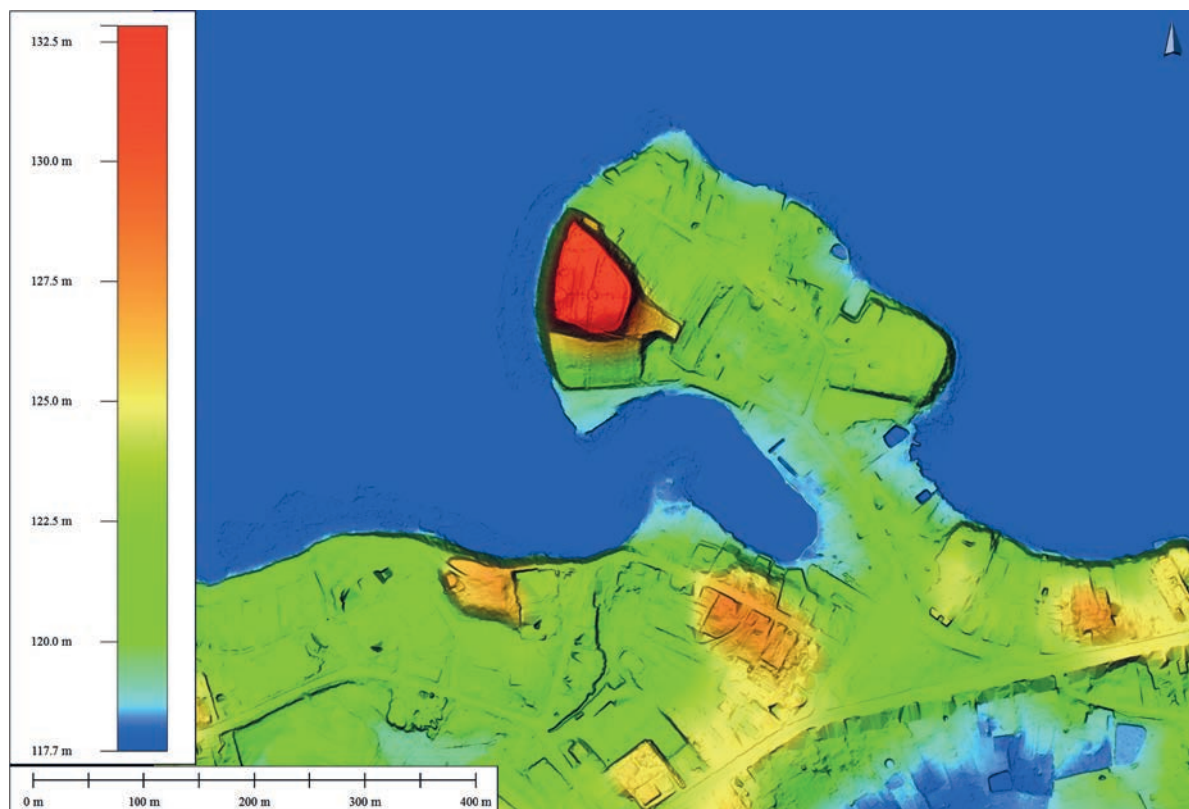
osadniczy, któremu należy poświęcić trochę uwagi. Głównym jego punktem jest grodzisko położone na wzniesieniu morenowym stanowiącym część półwyspu głęboko wrzynającego się w jezioro Ciche. Ma ono kształt owalny, z ledwo zaznaczonym wałem dookolnym i majdanem o wymiarach ok. 70×25 m. Zebrane na powierzchni fragmenty ceramiki wskazują, że wzgórze, na którym znajduje się warownia wykorzystywane było we wczesnej epoce żelaza oraz we wczesnym średniowieczu, w tym w fazie G. Podobny materiał został znaleziony na osadzie graniczącej od strony południowo-zachodniej z grodziskiem¹⁷⁹. To rozległe *plateau* wielkością i lokalizacją w stosunku do grodziska przypomina główną osadę, st. 4 zespołu na Targowisku. Podobnie jak to stanowisko, nosi również ślady zabiegów fortyfikacyjnych w postaci sztucznie

podstromionych stoków oraz widocznych śladów jakiejś formy obwałowań.

Trzecim grodziskiem w okolicach Olecka jest stanowisko w Dąbrowskich, położone na wysokim wzgórzu morenowym, u zbiegu dwóch bezimiennych cieków wodnych, dopływów Legi. Grodzisko ma kształt owalny o wymiarach ok. 40×25 m (Ryc. 100). Na obiekcie przeprowadzono sondażowe badania wykopaliskowe, w trakcie których rozpoznano część majdanu i wału dookolnego. Na majdanie nie natrafiono na ślady zabudowy, natomiast w wale odkryto relikty spalanej konstrukcji przekładkowej¹⁸⁰. W pobliżu grodziska zarejestrowano ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego,

179 Materiały z prospekcji terenowej M. Engela, P. Iwanickiego i L. Sawickiej w 2003 r.

180 Konstrukcja została wydatowana materiałem ceramicznym na okres wpływów rzymskich (J. Siemaszko 1991, 78). Wydaje się jednak bardziej prawdopodobna wczesnośredniowieczna chronologia tej fazy wału, co zdają się potwierdzać pojedyncze fragmenty naczyń z fazy G.

Ryc. 101. Rajgród, st. 1. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 101. Rajgród, site 1. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

a na jednej osadzie, st. 4 w Dąbrowskich wydzielono nawet materiały z fazy G¹⁸¹. Podobnie jak w poprzednio opisywanych przypadkach nie natrafiono na żadne cmentarzysko wczesnośredniowieczne.

Obiekt typu rezydencyjno-refugialnego reprezentuje grodzisko, st. 1 w Rajgrodzie. Stanowisko zajmuje większą część rozległego morenowego wyniesienia na zachodnim krańcu półwyspu wchodzącego we wschodnią zatokę Jeziora Rajgrodzkiego (Ryc. 101). Wzgórze z grodziskiem było silnie przekształcone w czasach nowożytnych (dwór z XVI–XVII w.), dlatego też trudno zrekonstruować wygląd wczesnośredniowiecznego grodu. Tym niemniej można powiedzieć, że majdan miał prawdopodobnie kształt wieloboczny o wymiarach ok. 100×70 m. Badania wykopaliskowe wykazały, że grodzisko posiadało obwałowania, zniwelowane przez budowę wspomnianego dworu (D. Jaskanis 2001). Z tego samego powodu nie udało się zrekonstruować zabudowy majdanu, choć liczne fragmenty ceramiki z fazy G, sugerują, że

mógł on być zamieszkały na stałe w tym okresie. Najstarsza zarejestrowana w wykopach konstrukcja wału, składała się z czterech rzędów, poziomo ułożonych belek, klinowanych pionowymi kołkami, w odcinkach pomiędzy pionowo wbitymi słupami. Była to prawdopodobnie rozbudowana forma konstrukcji przekładkowej, przypominająca nieco tę zastosowaną na grodzisku w Konikowie. Choć i w tym przypadku tę fazę wału wydatowano na podstawie materiału ceramicznego na okres wpływów rzymskich i okres wędrowek ludów, to w świetle datowań radiowęglowych podobnych konstrukcji m.in. w Szurpiłach, Konikowie i Jeglińcu, wydaje się bardziej zasadne łączyć jej z fazą G. Wejście do grodu znajdowało się prawdopodobnie po jego wschodniej stronie. Na prowadzącej do niego grobli zarejestrowano materiały wczesnośredniowieczne, w tym również z interesującego nas okresu. Od strony południowej do stoku grodziska przylega dość duże *plateau* osady, na którym obok materiałów wczesniejszych oraz nowożytnych odkryto nawarstwienia i ceramikę wczesnośredniowieczną (D. Jaskanis 2001). Teren ten mógł być już w fazie G częściowo ufortyfikowany. Obserwacje terenowe wskazują, że półwysep, na którym znajduje się warownia, mógł być intensywnie

181 Badania powierzchniowe J. Siemaszko w ramach AZP (1984 r.).

Ryc. 102. Bajtkowo, st. 1, gm. Elk. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 102. Bajtkowo, site 1, commune Elk. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

wykorzystany pod osadnictwo, po północno-wschodniej stronie stanowiska mogło znajdować się podgrodzie. Jest to bowiem rozległy płaski teren ograniczony dość ostro nachylonymi stokami opadającymi do jeziora, doskonale nadający się do tego celu¹⁸². Pozostałe osady, przeważnie jednodworcze zlokalizowane były po drugiej stronie jeziora w miejscowościach Dreństwo, gm. Bargłów Kościelny, Przepiórki i Lisewo, gm. Kalinowo choć nie można wykluczyć, że osady wczesnośredniowieczne mogły znajdować się również wzdłuż całego wybrzeża wschodniej zatoki Jeziora Rajgrodzkiego¹⁸³.

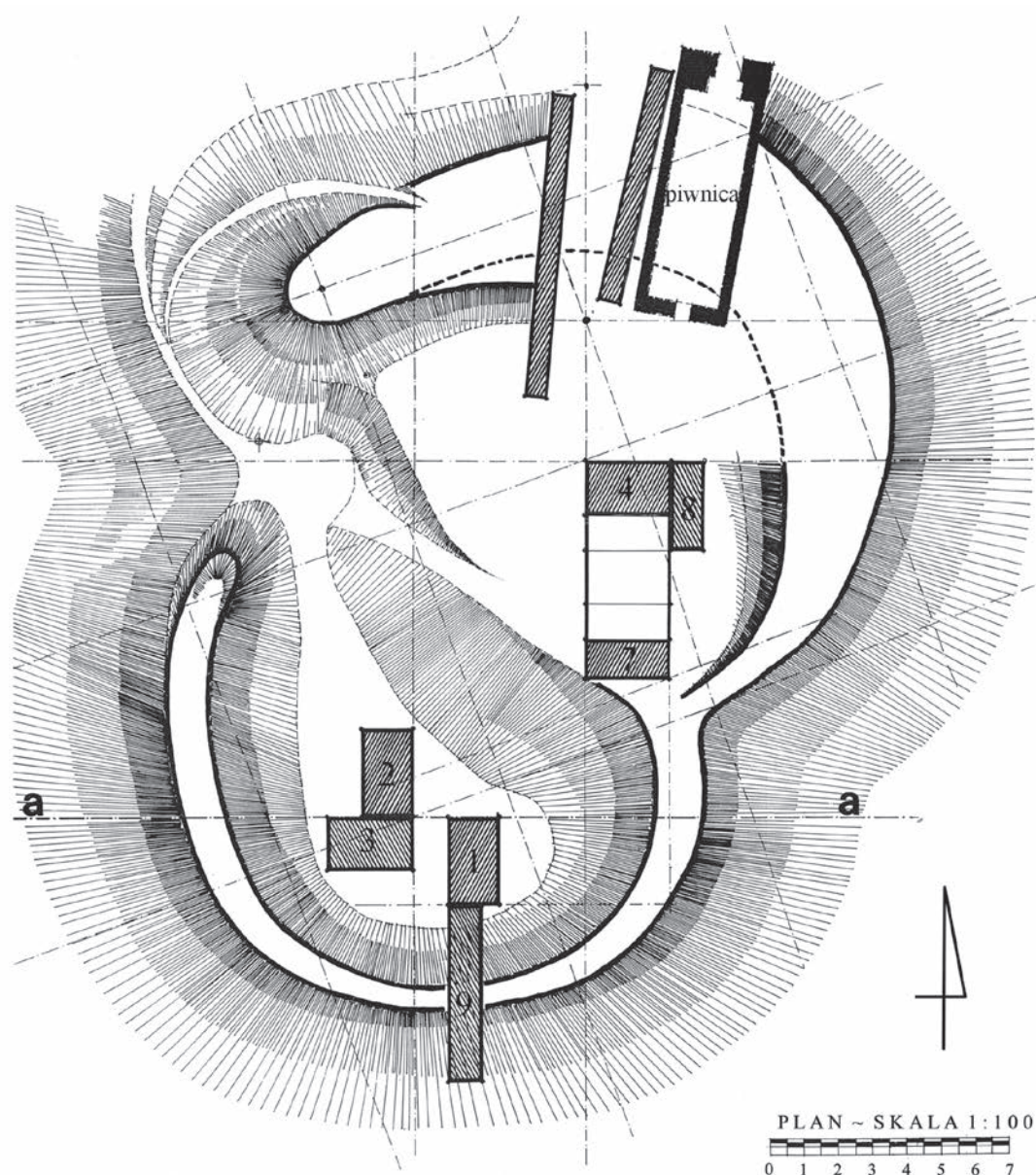
182 Niestety, regularna nowożytna zabudowa tego obszaru uniemożliwia zweryfikowanie tej hipotezy metodą wykopaliskową.

183 Badania powierzchniowe AZP J. Brzozowskiego i J. Siemaszki (1989, 1990 r.). Istnienie osadnictwa współczesnego funkcjonowaniu grodziska na terenie dzisiejszego

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę, że południowo zachodni obszar Jaćwieży charakteryzuje się znacznie większym zagęszczeniem osadnictwa w okresie wczesnego średniowiecza, a pomiędzy poszczególnymi kompleksami są znacznie mniejsze odległości niż w pozostałych częściach omawianego terytorium.

Jednym z licznych grodzisk na tym obszarze jest stanowisko w Bajtkowie, położone ok. 17 km na południowy zachód od Ełku. Obiekt jest usytuowany na wzniesieniu kemowym przylegającym do południowej zatoki Jeziora Bajtkowskiego (Ryc. 102). Pierwotnie od strony zachodniej i południowej wzgórze to oblane było wodami niewielkiego jeziora, zmelio-

Rajgrodu jest bardzo prawdopodobne. Jednak jego relikty mogły ulec całkowitemu zniszczeniu na skutek licznych nowożytnych prac budowlanych.

Ryc. 103. Bajtkowo, st. 1. Plan grodziska z naniesionymi wykopami (L. Lenarczyk 1991b)

Fig. 103. Bajtkowo, site 1. Site plan of the hillfort with trenches marked (L. Lenarczyk 1991b)

rowanego w czasach nowożytnych. Obecny wygląd grodziska z charakterystycznym podziałem na dwa, otoczone potężnym wałem, majdany jest wynikiem przekształceń wzgórz w ostatnich fazach wczesnego średniowiecza. Z tego okresu pochodzi najwięcej materiału zabytkowego, którego ilość świadczy o stałym zamieszkaniu warowni. Natomiast z fazy G pochodzą pojedyncze fragmenty naczyń glinianych oraz prawdopodobnie pierwsza faza wału, uchwycona podczas badań wykopaliskowych w północno-zachodniej części stanowiska (Ryc. 103; L. Lenarczyk 1991b; K. Korczak 2008). Konstrukcja ta przypomi-

na tzw. wał dziany zarejestrowany w pierwszej fazie umocnień grodziska w Szurpiłach. Szaniec ziemny został tu oszalowany drewnianymi elementami oraz wzmocniony słupową konstrukcją płotową lub palisadą¹⁸⁴. Jeśli powyższa obserwacja jest trafna, mielibyśmy tu do czynienia z refugialnym grodem

184 Niestety, z powodu fatalnej dokumentacji badań wykopaliskowych konstrukcja ta widoczna jest jedynie na jednym profilu wykopu, co stwarza duże trudności interpretacyjne (K. Korczak 2008, 14–20, ryc. 14).

Ryc. 104. Skomack Wielki-Ostrów, st. 1, gm. Stare Juchy. Lokalizacja grodziska na mapie Caspara Hennenbergera, edycja z 1863 r.

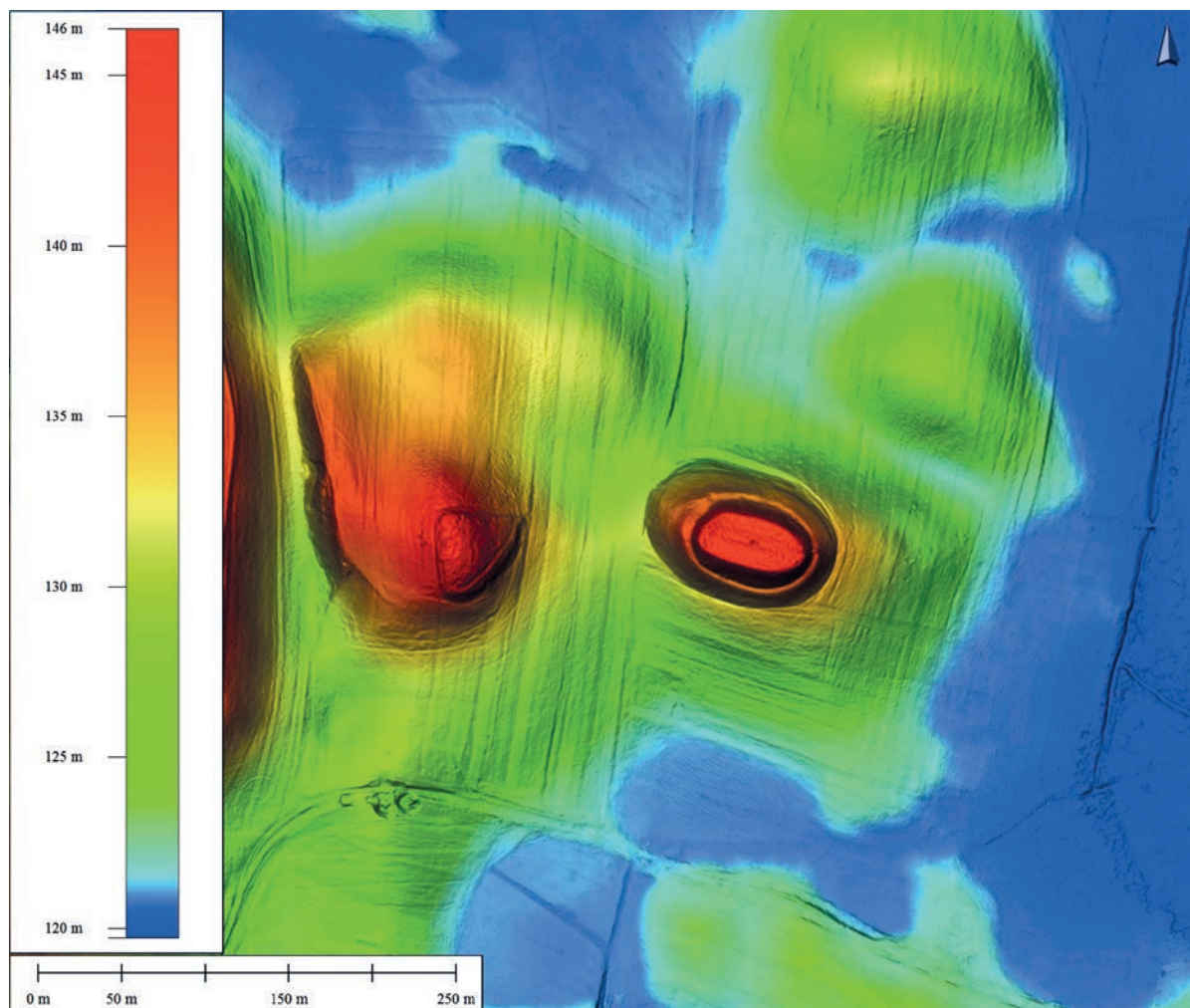
Fig. 104. Skomack Wielki-Ostrów, site 1, commune Stare Juchy. Location of the hillfort on Caspar Hennenberger's map, 1863 edition

z umocnieniami w formie charakterystycznej dla początków fazy G w Szurpiłach. Choć jak do tej pory nie natrafiono na ślady osady z omawianego okresu, bardzo prawdopodobna wydaje się hipoteza, że była ona zlokalizowana na przylegającym od południa do grodziska dość rozległym *plateau*, na którym znajduje się dziś gospodarstwo. Druga część tej osady mogła być położona również na wschodnim stoku wzgórza z grodziskiem, w miejscu zabudowań dawnego majątku¹⁸⁵. Taki układ osady wobec grodziska odpowiadałby sytuacji zarejestrowanej w przypadku ośrodka w Konikowie. Podobnie jak w wyżej opisanych ośrodkach, również w Rajgrodzie nie odkryto cmentarzyska, które można by łączyć z wczesnośredniowiecznym osadnictwem.

Bardzo interesujący zespół osadniczy zlokalizowany jest w Skomacku Wielkim-Ostrowiu. Grodzisko i rozległa osada podgrodowa położone są na cyplu pomiędzy jeziorami Orzysz i Wylewy (dawniej Czarne). Na podstawie jednej z edycji mapy Caspara Hennenbergera można przypuszczać, że w okresie wczesnego średniowiecza była to wyspa (Ryc. 104). Grodzisko, st. 1 usytuowane jest na mo-

renowym, owalnym wzgórzu o nazwie Góra Zamkowa, o wymiarach 58×30 m, dłuższą osią wzdłuż linii W-E (Ryc. 105). Miejsce to było już zagospodarowane we wczesnej epoce żelaza oraz okresie wędrówek ludów. Na skutek znacznych przeobrażeń stanowiska w czasach nowożytnych nawarstwienia wczesnośredniowieczne zostały częściowo zniszczone. Wykopy badawcze założone na majdanie grodziska nie wykazały obecności relikwów zabudowy z tego okresu (Ryc. 106). Zarejestrowano jedynie pojedyncze fragmenty naczyń glinianych, które można datować na fazę G. Podczas badań planigraficznych na st. 1 odkryto również kilka zabytków metalowych o takiej chronologii, m.in. strzeżenie typu DIII4 wg Goßlera, zapinkę krzyżową oraz grociki typu 1 (2). Istotnych obserwacji dokonano w trakcie przekopu przez wał zachodni. Zarejestrowano tu bowiem palisadową konstrukcję obwałowań przypominającą tzw. wał dziany. Pozostałości drewnianej konstrukcji oparte były na bardzo głębokim palowaniu. Po wewnętrznej stronie rozbudowanego płotu palisadowego zarejestrowano pozostałości wykładanej pierwotnie drewnem odsadzki. Na poziomie dolnego tarasu odsłonięto drugą linię umocnień, składających się z rowu i konstrukcji drewnianych stabilizowanych brukiem kamiennym. Sądząc po zalegającej między kamieniami spaleniznie można przypuszczać, że linia ta została zniszczona pożarem. Z kolei we wschodnim

185 Być może tego miejsca dotyczy lapidarna informacja L. Lenarczyka o planowanych badaniach na podgrodziu w Bajtkowie (L. Lenarczyk 1981, 139).

Ryc. 105. Skomack Wielki-Ostrów, st. 1. Numeryczny model terenu. Oprac. Cezary Sobczak

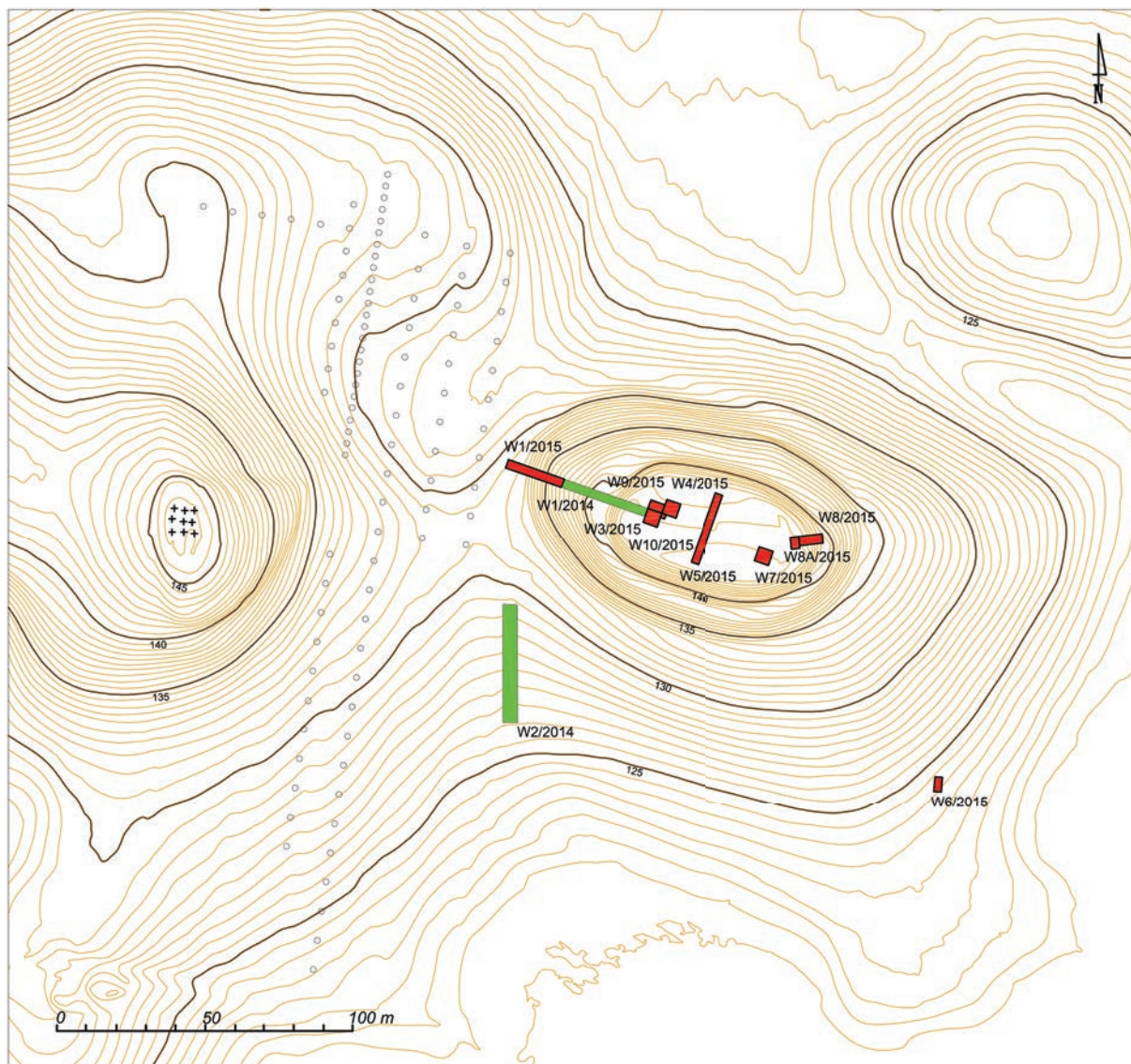
Fig. 105. Skomack Wielki-Ostrów, site 1. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

przekopie przez wał odsłonięto przypuszczalnie pozostałości podwalin bramy. Relikty dość potężnej drewnianej konstrukcji palowej umocnionej głazami były prostopadłe do obydwu linii wałów grodziska. Z odkrytych w tym miejscu węgielków drzewnych wykonano analizy ^{14}C , które pozwoliły wydatować konstrukcję na $1165 \pm 95 \text{ BP}^{186}$. Na podstawie badań wykopaliskowych oraz dotychczasowych analiz nie można wykluczyć, że gród skomacki był użytkowany krótko w fazie G lub niezbyt intensywnie. Niewiele da się powiedzieć na temat osady podgrodowej, st. 16, ponieważ nawarstwienia wczesnośredniowieczne zostały całkowicie zniszczone przez wyjątkowo głą-

boką orkę czasów powojennych. Podczas badań wykopaliskowych odkryto położone niżej stratygraficznie relikty wcześniejszego osadnictwa w postaci osad z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza oraz wyjątkowo bogatej osady grupy olsztyńskiej. Na podstawie znalezisk fragmentów naczyń glinianych można jedynie przypuszczać, że osada podgrodowa w fazie G była bardzo rozległa i zajmowała co najmniej całą południową część stoków Góry Zamkowej (M. Hryncyszyn 2016; A. Bitner-Wróblewska *et alii* 2016, 100, 103, 118–119; M. Engel, C. Sobczak 2016, 20).

Warto jeszcze zwrócić uwagę na tereny, które będą kontrowersją ze względu na przynależność do wczesnośredniowiecznej Jaćwieży. Mowa tu o stanowiskach Litwy Zaniemeńskiej oraz obszaru pomiędzy dorzeczem Biebrzy i Supraśli. Na pierwszym z tych terenów uznawanych przez część badaczy

186 Po kalibracji otrzymano daty: 765 – 975 cal AD (68,2%), 670 – 1025 cal AD (95,4%)

Ryc. 106. Skomack Wielki-Ostrów, st. 1. Plan warstwicowy z naniesionymi wykopami badawczymi. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 106. Skomack Wielki-Ostrów, site 1. Contour map with trenches marked. Prepared by Cezary Sobczak

litewskich za domeny Jaćwingów, zarejestrowano kilkadziesiąt grodzisk rozlokowanych gęstą siecią pomiędzy lewym brzegiem górnego Niemna a dorzeczem Szeszupy (P. Kulikauskas 1982; R. Volkaite-Kulikauskiene 1985).

Spośród kilkunastu warowni badanych metodą wykopaliskową, na kilku odkryto materiały datowane na fazę G. Do tych stanowisk zalicza się grodzisko w Kumelionys, r. Marijampolė położone na wysokiej skarpie prawego brzegu Szeszupy. Warownia pierwotnie miała kształt zbliżony do kwadratu, ale erozja skarpy zniszczyła znaczną jego część. Od strony zachodniej zachowały się relikty potężnego wału, natomiast

z pozostałych stron dostępu do grodziska broniły strome stoki skarpy. Przekop przez wał wykazał istnienie trzech faz konstrukcji obronnych. W pierwszej fazie wał miał niewielkie rozmiary i konstrukcję złożoną z piaszczystego szańca z drewnianym płotem /palisadą na wierzchołku. Według badaczy stanowiska wał ten został spalony ok. IV w. n.e.¹⁸⁷ Na jego miejscu wzniesiono następne umocnienia, tym razem znacznie większe, zbudowane z gliny wzmocnionej kamieniami

187 Chronologię wału badacze oparli na fragmentach ceramiki pradziejowej znalezionej w jego nawarstwieniach.

Ryc. 107. Rudamina, r. Lazdijai. Zdjęcie ukośne grodziska od strony północno-zachodniej. Fot. Zenonas Baubonis

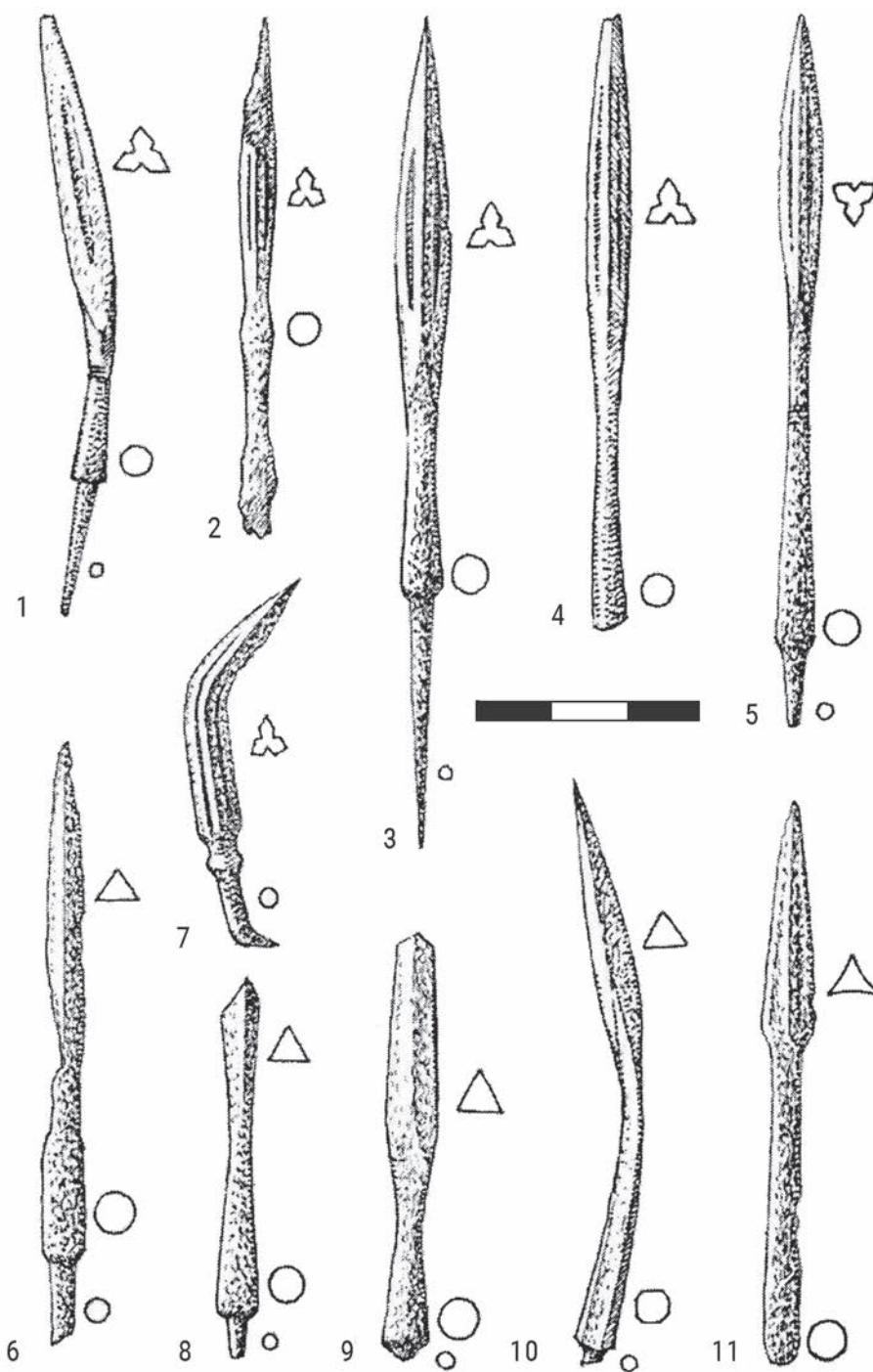
Fig. 107. Rudamina, district Lazdijai. Oblique photo of the hillfort viewed from the north-west. Photo by Zenonas Baubonis

mi. Do wału przylegał od strony zewnętrznej rozległy i głęboki rów. Podobnie jak w pierwszej fazie szaniec obwałowań zwieńczony był drewnianą palisadą, również zniszczoną przez pożar. Wał ostatniej fazy miał największe rozmiary i zbudowany był prawdopodobnie w technice skrzyniowej, z jądrem wypełnionym piaskiem i wzmocniony gliną i kamieniami. Badacze stanowiska przypuszczali, że gród został ostatecznie zniszczony podczas najazdu, datowanego na podstawie znalezisk grotów strzał na XI w. Obok militariów w warstwie kulturowej oraz w nawarstwieniach wału grodziska znaleziono fragmenty naczyń glinianych, bransolety, naszyjniki oraz fragmenty paciorków szklanych. (P. Kulikauskas 1982, 22–23, 33–34, 43–44, 47, 79, ryc. 22–27; LPA 2005, II, 50–53).

U źródła Kirsny, prawego dopływu Szeszupy znajduje się grodzisko w Rudaminie, r. Lazdijai. Warownia położona jest na wysokim wzniesieniu dominującym nad podmokłym, płaskim terenem i ma kształt owalny o wymiarach ok. 75×51 m. Relikty wału najlepiej widoczne są od strony północnej (Ryc. 107). Badania wykopaliskowe, prowadzone na tym obiekcie na dużą skalę, wykazały obecność na majdanie nawarstwień

kulturowych o miąższości od 40 do 200 cm. Zarejestrowano liczne jamy, paleniska oraz linię zabudowy przywałowej. Na podstawie przekopu przez wał zrekonstruowano cztery etapy przebudowy umocnień obronnych. Początkowo majdan grodziska otoczony miał być jedynie drewnianym płotem /palisadą. Następnie wzniesiono wał zbudowany z gliny o wysokości ok. 1 m zwieńczony konstrukcją drewnianą, prawdopodobnie przekładkową. Ostatnią fazą umocnień, którą można łączyć z fazą G były obwałowania drewniane zbudowane na podstawie w formie piaszczystego szańca wzmocnionego warstwami gliny i kamieni. Wszystkie wyżej wymienione konstrukcje uległy spaleniowi, a trzeci wał został zniszczony według badaczy litewskich w wyniku najazdu, o którym świadczą liczne znaleziska grotów strzał. Na terenie grodziska znaleziono ponadto liczne fragmenty naczyń glinianych, brązowe ozdoby i części stroju, formy odlewnicze itp. (P. Kulikauskas 1982, 26–27, 36, 40, 42, 44, 46, 58, 64, 82–84, ryc. 61–81; LPA 2005, II, 36–39).

Kompleks w Kaukai i Obelytė, r. Alytus położony na obu brzegach rzeki Peršėkė, lewego dopływu Niemna, składa się z dwóch grodzisk oraz osad

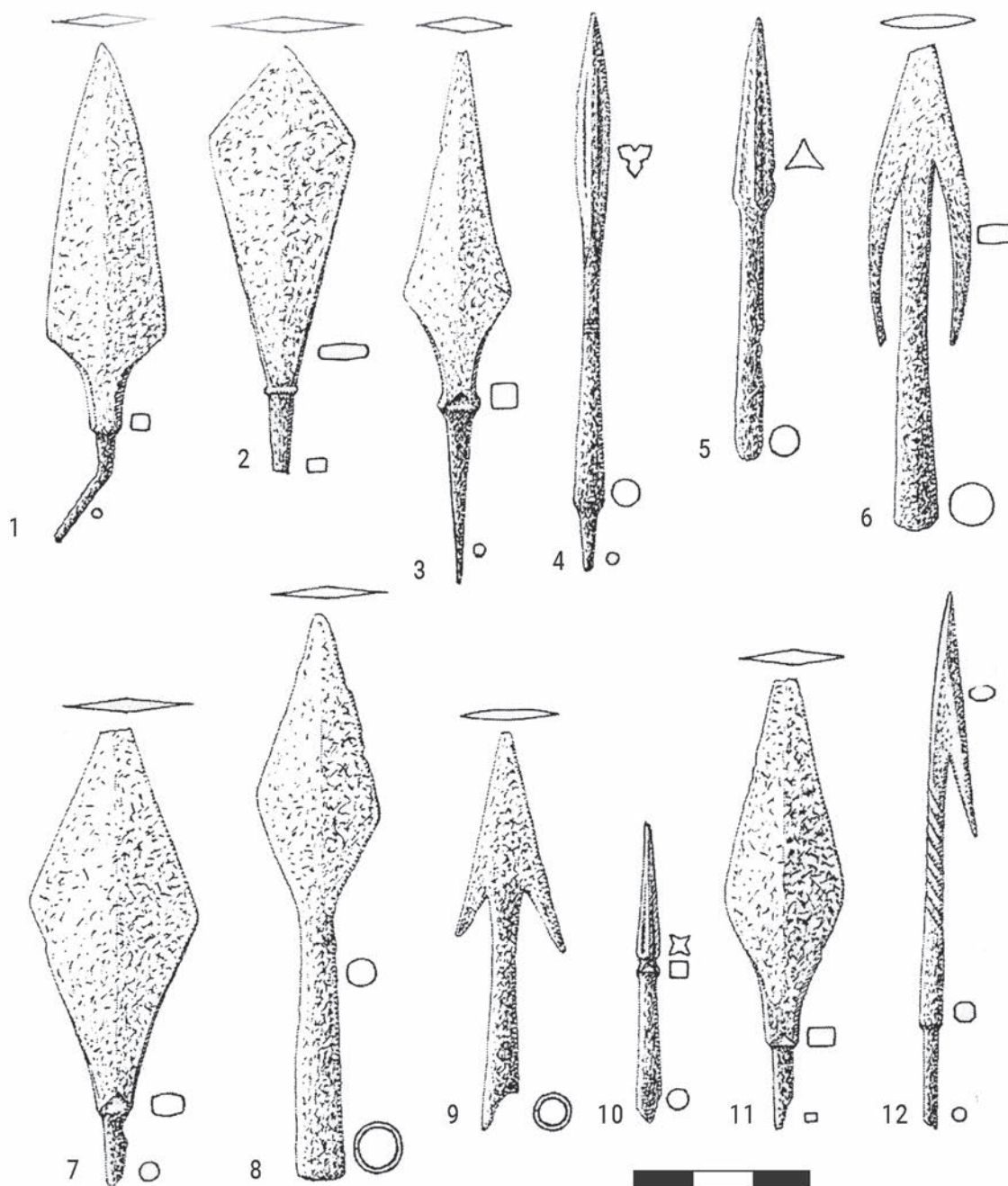

Ryc. 108. Kaukai, r. Alytus. Wybór żelaznych grotów strzał z terenu grodziska (V. Kazakevičius 2004)

Fig. 108. Kaukai, district Alytus. Selection of iron arrowheads from the hillfort area (V. Kazakevičius 2004)

podgrodowych. Grodzisko w Kaukai znajduje się na lewym brzegu rzeki, na nieznacznie wyniesionym cyplu. Majdan tego obiektu ma kształt owalny o rozmiarach ok. 25×20 m i chroniony jest obwałowaniami, szczególnie masywnymi od strony południowej. Podczas badań wykopaliskowych odkryto bruki ka-

mienne i paleniska, prawdopodobnie związane z jakąś zabudową. Pozyskano liczny materiał zabytkowy, w tym także przedmioty datowane na fazę G., m.in. fragmenty naczyń glinianych, przęśliki, brązowe ozdoby i części stroju, narzędzia żelazne, fragmenty kolczugi oraz ok. 126 grotów strzał (Ryc. 108, 109).

Ryc. 109. Kaukai, r. Alytus. Wybór żelaznych grotów strzał z terenu grodziska (V. Kazakevičius 2004)

Fig. 109. Kaukai, district Alytus. Selection of iron arrowheads from the hillfort area (V. Kazakevičius 2004)

Znaleziono również liczne kości zwierzęce i ludzkie¹⁸⁸. Przekop przez wał ujawnił trzy fazy jego budowy. Na początku wzniesiono wał kamienny, a następnie na jego miejscu usypano szaniec wzmocniony

warstwami gliny, na którym usytuowano drewniany płot/palisadę. Konstrukcja ta uległa spaleni i na jej reliktach wzniesiono wał trzeciej fazy, trzy metry wyższy, złożony prawdopodobnie z drewnianych skrzyń wypełnionych gliną. Ta drewniana warownia według badaczy litewskich została spalona w wyniku dużego najazdu, z którym łączone są znaleziska grotów strzał. Wał grodziska w Kaukai oddzielony był rowem od

188 Nieznana jest jednak chronologia tych kości. Na grodzisku odkryto bowiem materiały datowane od V do XIV w.

przylegającej do niego od strony południowej osady. Z kolei grodzisko w Obelytė położone jest na prawym brzegu rzeki, na krawędzi doliny. Pomimo znacznych rozmiarów warowni (ok. 70×60 m) i obecności reliktywów wału podczas prac wykopaliskowych odkryto na nim jedynie materiał pradziejowy (wczesna epoka żelaza–wędrownki ludów)¹⁸⁹ (P. Kulikauskas 1982, 29, 38, 47, 49–62, 64–76, 85–88, ryc. 93–152; V. Kazakevičius 2004, 99–111; LPA 2005, I, 48–51).

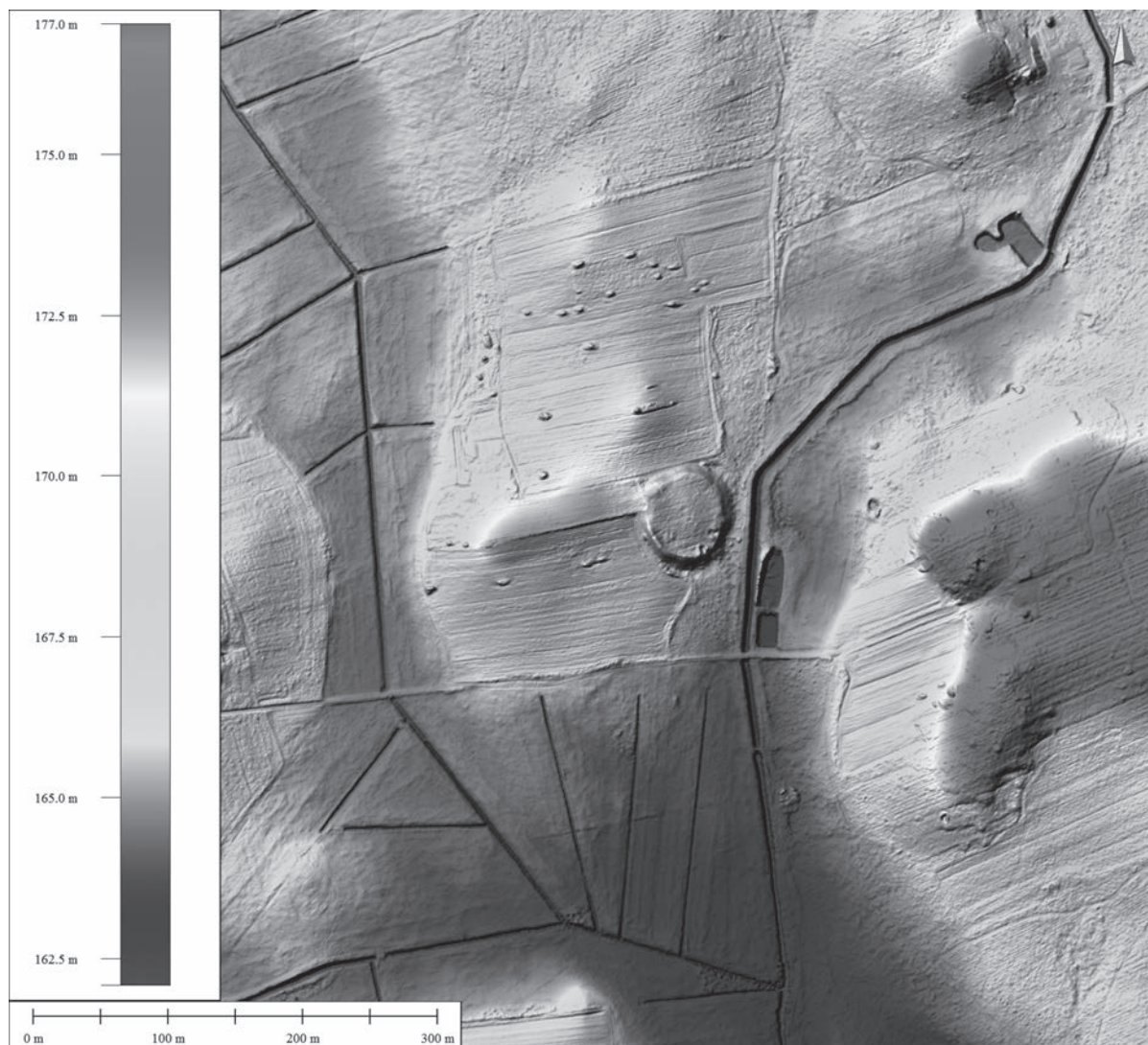
Na północny wschód od Jeziora Wisztynieckiego, nad niewielką rzeczką Zanylą znajduje się grodzisko w Kunigiškiai-Pajevonys. Położona na nieznacznie wyniesionym cyplu warownia ma kształt owalny i należy do obiektów dużych, o rozmiarach 150×76 m. Na terenie stanowiska widoczne są relikty obwałowań, przy czym największy, podwójny wał strzeże dostępu do grodziska od strony wschodniej. W wyniku przeprowadzonych na majdanie badań archeologicznych stwierdzono obecność palenisk, jam zasobowych oraz zabudowy mieszkalnej. Wśród liczne go materiału zabytkowego pozyskanego w trakcie wykopalisk, część przedmiotów datować można na fazę G. Obok fragmentów naczyń glinianych znaleziono tu brązowe ozdoby, narzędzia żelazne, osełki kamienne, przęśliki oraz groty strzał. W przekopie przez wał wschodni grodziska zarejestrowano trzy fazy jego budowy. Pierwsze obwałowania drewniano-ziemne miały wysokość 3 m, drugie podniesiono o 1 m, a ostatnia linia, prawdopodobnie skrzyniowych wałów miała już 6 m wysokości i 20 m szerokości. Za linią głównego wału znajdował się oddzielony od niego rowem drugi, znacznie niższy wał, w którym wyróżniono dwie fazy konstrukcji drewniano-ziemnych. W reliktach wałów zarejestrowano warstwy pożarowe. W bezpośrednim sąsiedztwie grodziska odkryto funkcjonującą prawdopodobnie w tym samym czasie rozległą osadę o powierzchni ok. 10–15 ha (P. Kulikauskas 1982, 24–25, 34–36, 41–42, 46, 48–49, 52–53, 63, 80–81; LPA 2005, III, 312–313).

Na drugim z wymienionych wyżej obszarów, obejmującym tereny dorzecza Biebrzy i Supraśli zarejestrowano kilkanaście grodzisk, z których pięć przebadanych zostało metodą wykopaliskową. Są to stanowiska w Krzczkowie, Trziance, Niewiarowie,

Grodziszczanach i Łosońskiej Wielkiej. W Krzczkowie rekonstrukcja warowni z fazy G, pomimo obecności materiału ceramicznego tak datowanego jest niemożliwa¹⁹⁰ z powodu zniszczeń związanych z niwelacjami pod budowę grodu w XIII w. oraz dworu w okresie nowożytnym (M. Karczewska 2002; A. Andrzejewski *et alii* 2004–2005; A. Andrzejewski, P. Kittel 2006; A. Andrzejewska 2006). Podobną sytuację zaobserwowano w Niewiarowie (M. Miśkiewicz 1969; I. Górska 1971; W. Pela 1980; L. Kaczmarek 1985a). W Łosońskiej Wielkiej pomimo nowożytnych zniszczeń odkryto relikty zabudowy majdanu w postaci czworokątnego budynku naziemnego, prawdopodobnie o konstrukcji zrębowej. Znaleziono w nim dużą ilość ceramiki naczyńowej zdobionej ornamentem żłobkowym oraz liniami falistymi oraz przęśliki gliniany i kości zwierzęce. Obiekt wydatowano na X–XI w. Badacz stanowiska przypuszczał, że zabudowa naziemna w tym okresie znajdowała się w części północnej i północno-wschodniej grodziska, wzdłuż jego wałów. Natomiast w części południowej miały być zlokalizowane półziemianki (J. Moszczyński 2005). Więcej informacji dostarczyły badania grodziska w Trziance. Stanowisko to położone na prawym brzegu rzeczki Sokółdy obejmuje kulminację niewielkiego wzniesienia (173 m n.p.m.). Grodzisko ma kształt mniej więcej okrągły o średnicy ok. 60 m i jest otoczone wałem (Ryc. 110). Badania wykopaliskowe objęły majdan i wał obiektu. W wyniku tych prac odsłonięto kamienno-drewniano-ziemną konstrukcję obwałowań oraz fosę przylegającą od strony zewnętrznej do grodziska. Wały zbudowane były na podstawie z kamieni, zwieńczonej prawdopodobnie przekładkową konstrukcją drewnianą. Ścianę zewnętrzną umocnień stanowił murek kamienny o zachowanej wysokości ok. 80 cm. Rów okalający grodzisko miał szerokość ok. 5,40 m i głębokość nie przekraczającą 90 cm. Od strony wewnętrznej do wałów przylegała zabudowa mieszkalna w formie konstrukcji naziemnych, w sąsiedztwie których odsłonięto również palenisko zewnętrzne. W centralnej części majdanu zarejestrowano warstwę

189 Nie można wykluczyć jednak refugialnej funkcji obiektu w fazie G.

190 Choć na stanowisku tym odsłonięto wał w konstrukcji przekładkowej, autorzy badań na podstawie materiału zabytkowego wiążą go z trzynastowiecznym grodem (A. Andrzejewski *et alii* 2004–2005, 168–169; A. Andrzejewska 2006, 106–108, ryc. 2).

Ryc. 110. Trzcianka, st. 1, gm. Janów. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 110. Trzcianka, site 1, commune Janów. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

kulturową o minimalnej miąższości sięgającej zaledwie 9 cm oraz kilka nieregularnych, płytkich jam zawierających przepalone kości i ułamki ceramiki. W trakcie badań pozyskano stosunkowo liczny materiał zabytkowy w postaci brązowych ozdób i części stroju, narzędzi i broni, w tym liczną serię grocików strzał (Ryc. 111) oraz srebrnych monet arabskich¹⁹¹. W reliktach wału i na majdanie znajdowały się również przepalone i nieprzepalone kości zwierzęce oraz ludzkie¹⁹². Według badaczki stanowiska grodzisko w Trzciance funkcjonowało przez stosunkowo krótki

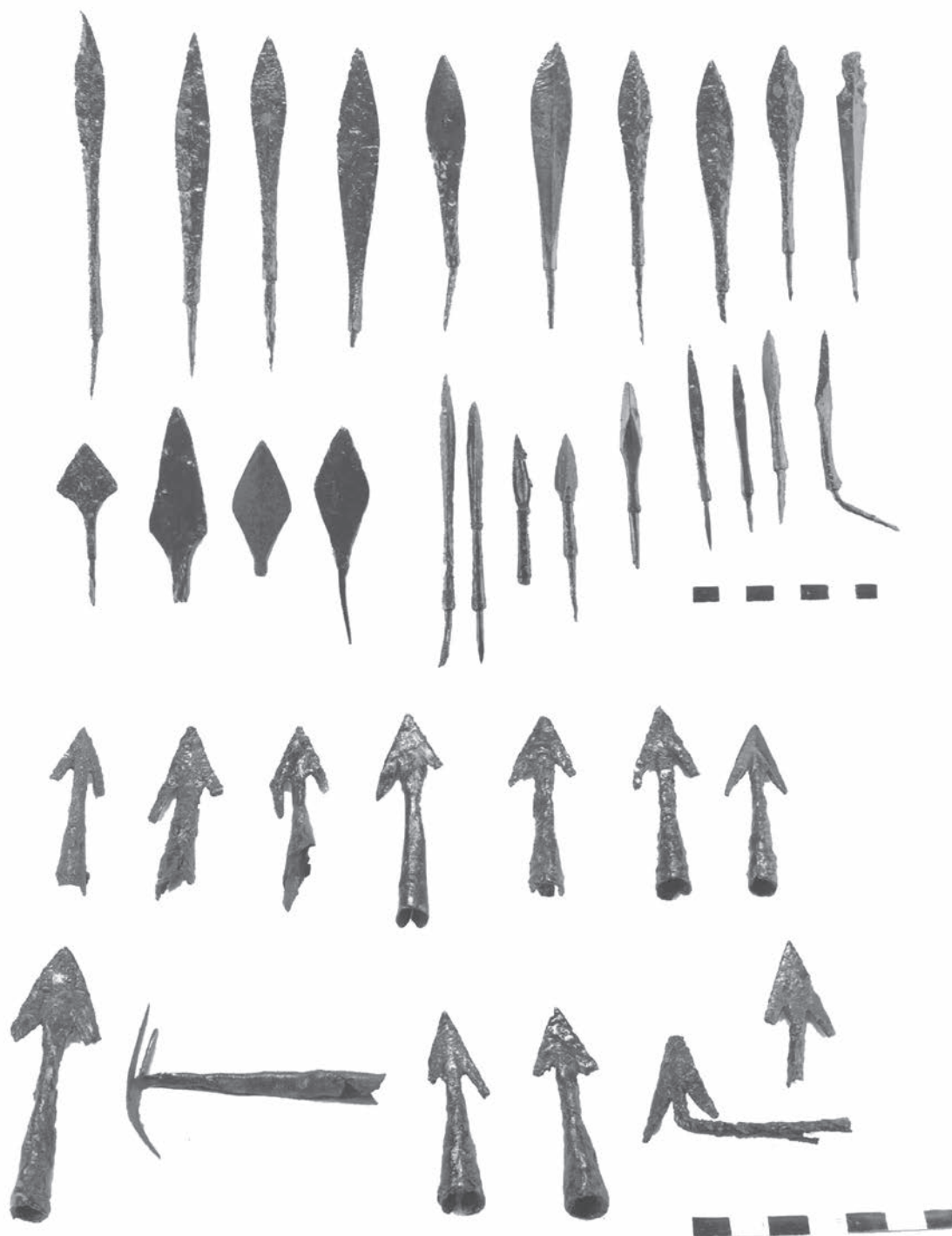
okres i zostało zniszczone w wyniku najazdu, o czym świadczą warstwy spalenizny i groty strzał zarejestrowane zarówno w umocnieniach, jak na majdanie tego obiektu (U. Stankiewicz 2006; 2009; J. M. Ścibor 2008; A. Andrzejewska, U. Stankiewicz 2009).

Cmentarzyska z materiałami datowanymi na fazę G z terenów jaćwieskich znane są przede wszystkim z badań archiwalnych (Mapa II)¹⁹³. Stanowiska w Żytkiejmach,

191 Emisje od 813 do 867 r. (J. M. Ścibor 2008).

192 Patrz przypis 64.

193 Por. rozdział 2. Zabytki z fazy G znane z tych cmentarzysk to przede wszystkim elementy uzbrojenia, takie jak ostrogi z długim kolcem (Degucie, Żytkiejmy), strzemiona typu I i III według Kirpičnikova (Degucie) czy fragmenty miecza przedromańskiego (Stacze).

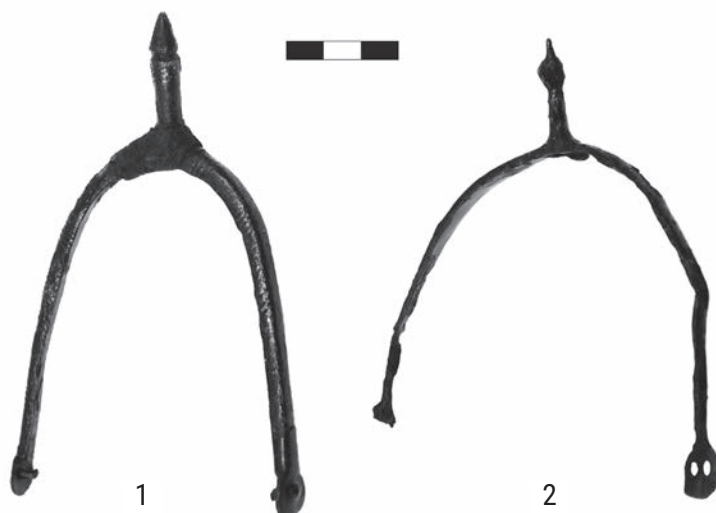

Ryc. 111. Trzcianka, st. 1. Wybór żelaznych grotów strzał z terenu grodziska (U. Stankiewicz 2009)

Fig. 111. Trzcianka, site 1. Selection of iron arrowheads from the hillfort area (U. Stankiewicz 2009)

Deguciach i Staczach nie zostały jak dotąd precyzyjnie zlokalizowane. Nie można powiązać z nimi żadnych konkretnych skupisk osadniczych. Tylko w przypadku Żytkiej można przypuszczać, że groby miały formę płaskich, kamiennych kurhanów ulokowanych w pobliżu równoległych względem siebie podłużnych wałów

o lokalnej nazwie Zamczysko (niem. Schanzenberge) znajdujących się na północny wschód od miejscowości (K. Käs wurm 1873, 77, 78). Niewiele wiadomo także o obrzędku pogrzebowym tych cmentarzysk. W Żytkiej i Deguciach odkryto prawdopodobnie pochówki jamowe, natomiast nekropolę w Staczach określano

Ryc. 112. Krukówek, st. 1, gm. Raczki. Ostrogi żelazne typów A1c i A1d wg N. Goßlera. Fot. Wojciech Arasimowicz

Fig. 112. Krukówek, site 1, commune Raczki. Iron spurs of N. Goßler Types A1c and A1d. Photo by Wojciech Arasimowicz

w literaturze niemieckiej jako cmentarzysko typu *Aschenplatz*¹⁹⁴. Nie można wykluczyć, że co najmniej cmentarzyska w Żytkiejmach i w Deguciach były zbliżone do nekropoli szurpilskich, ale w świetle dotychczasowej wiedzy obserwację tę należy traktować z daleko idącą ostrożnością.

Niewiele w tej kwestii wnoszą nowo odkryte stanowiska w Niemcowiźnie i w Krukówku. Na pierwszym z tych cmentarzysk znaleziono co prawda kilka zabytków, które można łączyć z końcem fazy G, np. fragment zapinki z makówkowatymi zakończeniami czy ozdobny rozdzielnik rzemienia, ale brakuje informacji na temat stratygrafii stanowiska. Wiąże się to z niewielkim stopniem rozpoznania cmentarzyska (badania powierzchniowe z użyciem wykrywaczy metali, wykop sondazowy 1×1 m) oraz zaobserwowanymi zniszczeniami warstwy stropowej (działania agrotechniczne). Na obecnym etapie badań można jedynie zauważyć pewne podobieństwa z nieco późniejszym cmentarzyskiem, st. 8a w Szurpiłach. Mowa tu o ciałopalnym obrządku pogrzebowym oraz intencjonalnym niszczeniu przedmiotów składanych do grobów. Istotną różnicą pomiędzy tą

nekropolą a stanowiskami szurpilskimi jest brak jakichkolwiek konstrukcji kamiennych (L. Jończyk 2015, 239, 240, ryc. 8). Z kolei na cmentarzysku, st. 1 w Krukówku rozpoznano już ponad 1 ar powierzchni stanowiska, ale nie natrafiono na pochówki z fazy G. Wszystkie odkryte dotąd groby w postaci płytko wkopanych jam ze zdeponowanymi w nich przepalonymi kośćmi ludzkimi oraz wyposażeniem grobowym datowane są na fazę H¹⁹⁵. Jednak trzeba zaznaczyć, że z terenu tego stanowiska pochodzi kilka przedmiotów, które należy łączyć z fazą G. Są to zabytki znalezione przez nielegalnych detektorystów a następnie przejęte przez policję¹⁹⁶. Mowa tu o dwóch ostrogach z długimi bodźcami A1c i A1d wg N. Goßlera (Ryc. 112), oraz o grocie typu V wg A. Nadolskiego (M. Engel, J. Siemaszko 2019, 304, ryc. 3, 4).

194 C. Engel wbrew opinii O. Tischlera nie uważał fragmentów ceramiki znalezionych w Żytkiejmach za pozostałości urn i kwalifikował to stanowisko (podobnie jak Degucie) jako cmentarzysko grobów jamowych. Nie podzielał on również wątpliwości Tischlera, co do grzebalnego charakteru znalezisk w Staczach (O. Tischler 1878, 276–278; C. Engel 1939b, 54, 55).

195 Materiały niepublikowane w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Badania wykopaliskowe w sezonach 2016–2017 przeprowadziła ekspedycja wykopaliskowa Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Od 2018 r. są to wspólne badania Muzeum Okręgowego w Suwałkach oraz Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie pod kierunkiem J. Siemaszki i M. Engela.

196 Stanowisko 1 w Krukówku zostało odkryte w wyniku akcji policji wymierzonej w grupę przestępczą nielegalnie pozyskującą i handlującą zabytkami archeologicznymi. Informacje od nielegalnych poszukiwaczy oraz wizja lokalna z udziałem kierownika Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Suwałkach, Jerzego Siemaszki pozwoliły ustalić miejsce pochodzenia przejętych przez policję artefaktów.

Ryc. 113. Brązowa zapinka podkowiasta z kuboooktaedrycznymi zakończeniami z kurhanu II z cmentarzyska w Jasudowie. Fot. Monika Bajkowska

Fig. 113. Bronze penannular brooch with faceted cube terminals found in barrow II at the cemetery at Jasudowo. Photo by Monika Bajkowska

Ryc. 114. Brązowa bransoleta z kurhanu III z cmentarzyska w Jasudowie. Fot. M. Bajkowska

Fig. 114. Bronze bracelet found in barrow III at the cemetery at Jasudowo. Photo by Monika Bajkowska

Należy w tym miejscu wspomnieć jeszcze o jednym cmentarzysku, które ze względu na swoje geograficzne położenie na lewym brzegu Niemna oraz na toponomastykę powinno być brane pod uwagę przy prezentacji zjawisk osadniczych na terenach jaćwieskich. Mowa tu o nekropoli w Jasudowie (Jasudava) pod Sopoćkiniami na terenie dzisiejszej Białorusi. Według badającego to stanowisko na początku ubiegłego stulecia S. Krukowskiego cmentarzysko kurhanowe znajdowało się na nizinie otoczonej wzgórzami, pomiędzy dwoma

beziemiennymi strumieniami. Kurhany miały kształt stożka z płasko ściętym wierzchołkiem, podstawy nasypów były okrągłe lub elipsowate o średnicach od 5,50 m (kurhan XII) do 14,64 m (kurhan II), wysokość nasypów wahała się od 1,42 m (kurhan XII) do 2,30 m (kurhan II). W warstwach spągowych większości kurhanów zalegały resztki stosu ciałopalnego, w postaci kilku- lub kilkunastocentymetrowych warstewek czarnego piasku z węglami drzewnymi. W kilku przypadkach bezpośrednio na warstwie stosu ustawione były konstrukcje kamienne, w kształcie skrzyni (kurhan II), prostokątnego bruku (kurhan IV), nieregularnego kopca (kurhan VI) i owalnego wieńca (kurhan VII). Pochówki w liczbie kilku lub kilkunastu znajdowały się w nasypie kurhanu, częściowo w naczyniach, częściowo poza nimi w warstwach spalenizny, na których były ustawione. Kości ludzkie były silnie przepalone, wymieszane często z węglami drzewnymi i przepalonymi kamieniami i inwentarzem grobowym. W kurhanie III w bezpośrednim sąsiedztwie skrzyni kamiennej zalegały kości zwierzęce, natomiast kilka centymetrów pod podstawą kurhanu VII znaleziono częściowo zachowaną niespaloną czaszkę ludzką. Inwentarz grobowy składał się m.in. z zachowanych w całości lub we fragmentach obtaczanych naczyń glinianych, żelaznego grotu włóczni (kurhan III), noży (kurhan II, IV, XI), brązowych zapinek podkowiastych (Ryc. 113)¹⁹⁷ (kurhan II, III, VI), brązowych bransolet (Ryc. 114) różnych typów (kurhan III), naszyjników (kurhan III) i pierścieni (kurhan III) oraz fragmentu ozdoby szklanej (kurhan II). Ponadto na polu ornym, na którym znajdowało się cmentarzysko znaleziono kilkaset fragmentów naczyń glinianych, grot włóczni, noże żelazne, pierścienie brązowe oraz kilka innych fragmentów ozdób brązowych (S. Krukowski 1911; J. Andrzejowski *et alii* 2005, 129–139). Interesująca jest również informacja S. Krukowskiego, że w pobliżu cmentarzyska znajduje się wzgórze, nazywane przez miejscową ludność Wieża. Badacz na jego szczycie dopatrywał się nawet umocnień, ale nie był pewny, z jakiego okresu pochodzą¹⁹⁸ (S. Krukowski 1911, 2).

197 W kurhanie III znaleziono żelazną zapinkę podkowiastą (S. Krukowski 1911, 7).

198 Tym bardziej, że wśród mieszkańców panowało przekonanie o nowożytnym pochodzeniu zarówno „kopców” (cmentarzyska), jak i Wieży. Miały według nich być pozostałościami po potyczce z czasów wojen szwedzkich (S. Krukowski 1911, 2).

5. Sytuacja osadnicza na ziemiach pruskich w fazie G

Z obszarów objętych we wczesnym średniowieczu osadnictwem pozostałych plemion pruskich dysponujemy stosunkowo niewielką bazą porównawczą. Najlepiej rozpoznany archeologicznie wydaje się być teren sąsiedniej Galindii, gdzie prowadzono badania wykopaliskowe grodzisk, osad oraz innego rodzaju punktów osadniczych. Najwięcej danych dostarczyły badania mikroregionu jeziora Sałęt. W jego obrębie zarejestrowano kilka zespołów osadniczych funkcjonujących w fazie G.

Za ośrodek centralny nadsałęckiej sieci osadniczej uznano grodzisko w Szestnie-Czarnym Lesie wraz z osadą przyrodową (T. Nowakiewicz 2008, 134). Stanowiska te położone są na rozległym płaskowyżu pomiędzy rynnami jezior Sałęt i Juno stanowiących północną część Pojezierza Mrągowskiego. Grodzisko, st. III w Szestnie to stosunkowo niewielki obiekt o wymiarach ok. 35×30 m usytuowany na jednym z licznych w okolicy wzgórz morenowych. Powierzchnia majdanu jest płaska bez widocznych śladów obwałowań. Dostępu do grodziska bronią zbocza wzgórza, szczególnie strome od strony północnej i południowo-wschodniej oraz rów okalający warownię od zachodu i wschodu (W. Wróblewski 1996, 227; Z. Skrok, J. Kowalski 2003, 149). Badania wykopaliskowe przeprowadzone na tym obiekcie wykazały istnienie zabudowy mieszkalnej, prawdopodobnie w formie zrębowych domostw posadowionych na kamiennych brukach. Usytuowane one były wzdłuż wału, otaczając pustą centralną część majdanu. Wał w konstrukcji przekładkowej odkryto w południowej części

stanowiska¹⁹⁹. Duża liczba znalezisk ceramiki oraz przedmiotów codziennego użytku datowanych na stosunkowo niewielki odcinek czasowy (X/XI w.) sugerują stałe zasiedlenie majdanu grodziska. Z kolei niewielka powierzchnia jego wnętrza może świadczyć, że mieszkała tu niewielka grupa ludzi (20–30 osób) (W. Wróblewski *et alii* 2003, 159–160). Najbardziej spektakularnym odkryciem dokonany na opisywanym stanowisku były ciałopalne pochówki ludzkie zarejestrowane w obrębie majdanu. To specyficzne cmentarzysko ma formę skupisk kości ludzkich oraz zwierzęcych ułożonych pomiędzy kamieniami bruku kamiennego²⁰⁰. W ich bezpośrednim sąsiedztwie znaleziono fragmenty potłuczonych naczyń glinianych oraz kilka zabytków wydzielonych, datowanych na fazę G (W. Wróblewski 2000). Innym ciekawym odkryciem były ślady produkcji metalurgicznej wskazujące na możliwość istnienia na grodzisku kuźni (W. Wróblewski *et alii* 2003, 161). Charakter znalezisk, w tym licznych brązowych i srebrnych ozdób, broni oraz technologicznie zawansowanej ceramiki może przemawiać za elitarnym statusem grupy zasiedlającej gród w Szestnie. Bezpośrednio z nią związana była prawdopodobnie ludność zamieszkująca osadę przylegającą od

199 Według badacza tego stanowiska wał mógł mieć ponad 60 m długości i szerokość u podstawy ok. 1,40 m (W. Wróblewski *et alii* 2003, 159).

200 Analiza antropologiczna wykazała, że w obrębie badanego bruku złożono szczątki co najmniej 21 osobników (W. Wróblewski 2000, 276).

wschodu do grodziska (W. Wróblewski *et alii* 2003, 162; T. Nowakiewicz 2008, 134).

W omawianym mikroregionie na uwagę zasługują także zespoły osadnicze w Wyszemborku i w Bożem (niem. *Bosemb*), gm. Mrągowo. W każdej z tych miejscowości zarejestrowano duże osady otwarte oraz znajdujące się w ich bezpośrednim sąsiedztwie kopce/gródki, interpretowane jako ufortyfikowane siedziby możnowładcze. Materiał zabytkowy znaleziony w obrębie tych gródków zdaje się potwierdzać taką ich funkcję, wyznaczając okres ich funkcjonowania na fazę G. Kopiec w Wyszemborku (st. III) mógł być dodatkowo związany z targowym przeznaczeniem półwyspu, na którym się znajdował. Na wielokulturowej osadzie, st. II w Wyszemborku znaleziono bowiem przedmioty, które mogą świadczyć o odbywającym się w tym miejscu handlu²⁰¹. Kopiec mógł kontrolować tę rozległą osadę oraz znaczna część akwenu jeziora Salet (G. Bujack 1887b; W. Wróblewski *et alii* 2003, 161–163; T. Nowakiewicz 2004; 2008, 135).

Przeźnię pomiędzy omówionymi tu kompleksami wypełniona była pojedynczymi osadami otwartymi, a znaczne odległości je dzielące mogły być kompenso- wane siecią połączeń wodnych²⁰² (W. Wróblewski *et alii* 2003, 161). W przypadku nadsałeckiego mikroregionu osadniczego zwraca uwagę wyjątkowe nagromadzenie zabytków o proveniencji skandynawskiej, zarejestrowanych na większości tamtejszych stanowisk²⁰³.

201 Na terenie osady znaleziono m.in. brązową miniaturę topora, zawieszkę w kształcie młotka Thora oraz denar – prawdopodobnie łotewskie naśladownictwo monet typu frankońskiego (A. Waluś 1998; T. Nowakiewicz 2008, 135).

202 Kompleks osadniczy w Wyszemborku jest oddalony ok. 2 km w linii prostej od zespołu w Szestnie-Czarnym Lesie i o ok. 5 km od kompleksu w Bożem.

203 Z Szestna-Czarnego Lasu pochodzą m.in. srebrna główka „smoka”, brązowe, krzyżowe okucie rozdzielacza uprzęży końskiej i brązowe szczypczyki, z osady w Wyszemborku: brązowa miniaturka topora, żelazny młotek Thora, z gródka w Bożem: trójwarstwowy grzebień rogowy, z osady, st. XIX w Muntowie: żelazny młotek Thora oraz skarb ozdób srebrnych z Brodzikowa (W. Wróblewski 1998; W. Wróblewski *et alii* 2003, 165–166, A. Waluś 1998; T. Nowakiewicz 2004, 277–278, M. Bogucki 2003). Do zabytków łączonych w najnowszej literaturze z bezpośrednią działalnością Skandynawów należy także zaliczyć dwie połówki dirhemów z Muntowa, gm. Mrągowo i Szestna-Czarnego Lasu (W. Wróblewski *et alii* 2003, 163; W. Łosiński 1988, 129; M. Dulinicz 2001, 213, 214; M. Bogucki 2010).

Oprócz lokalnego rytu części ceramiki trudno wskazać przedmioty, które jednoznacznie można łączyć z wczesnośredniowiecznymi kulturami bałtyjskimi. Badacze mikroregionu wskazują na dogodne połączenia wodne tego regionu z Półwyspem Sambijskim silnie infiltrowanym przez czynniki skandynawskie. Sugerują, że dzięki takiej komunikacji nadsałecka sieć osadnicza mogła być związana z nadsałeckimi emporiami handlowymi (W. Wróblewski *et alii* 2003, 164–168).

Kres wczesnośredniowiecznemu osadnictwu nad Saletem przynoszą prawdopodobnie gwałtowne wydarzenia polityczne, których śladem może być spalony wał przekładkowy oraz warstwy spalenizny na majdanie grodziska w Szestnie-Czarnym Lesie. Pośrednią przesłanką mogą być także groty strzał znalezione w reliktach umocnień tej warowni²⁰⁴ (W. Wróblewski *et alii* 2003, 161; T. Nowakiewicz, W. Wróblewski 2003, 314, 315). Według badaczy mikroregionu mogło to nastąpić w latach 30. lub 40. XI w.²⁰⁵

Podobne założenie do zespołu w Szestnie-Czarnym Lesie znajduje się na zachodnich rubieżach osadnictwa galindzkiego w Pasymiu. Grodzisko i bezpośrednio przylegająca do niego osada położone są na zachodnim cyplu półwyspu Ostrów, w miejscu gdzie rozległe, rynnowe jezioro Kalwa jest stosunkowo wąskie. Obszar ten w czasach nowożytnych zmeliorowany, we wczesnym średniowieczu był prawdopodobnie wyspą. Samo grodzisko zajmuje partię szczytową wzniesienia morenowego (156 m n.p.m.), ze względu na charakterystyczny kształt ściętego stożka nazwanego Okrągłą Górą²⁰⁶. Płaski majdan obiektu ma ponad 30 m średnicy. W trakcie badań wykopaliskowych w latach 60. ubiegłego wieku zarejestrowano na nim liczne jamy zasobowe oraz ślady po budynkach,

204 Por. przypis 121. Według autorów badań groty te mogą być dowodem na normańskie pochodzenie najeźdźców (W. Wróblewski *et alii* 2003, 166). Jednak opracowujący groty z Szestna K. Gutowski uważa, że łączyć je należy raczej z uzbrojeniem warego-ruskim (inf. ustna).

205 Takie datowanie zdaje się potwierdzać chronologia skarbu z Brodzikowa (niem. Marienhof, Kr. Sensburg), gm. Mrągowo, który mógł być ukryty w 2. lub 3. ćwierci XI w. (M. Bogucki 2003, 199). Na uwagę zasługuje interesująca hipoteza łącząca zniszczenie ośrodka nad Saletem z wydarzeniami związanymi z buntem Miećława pod koniec pierwszej połowy XI w. (T. Nowakiewicz, W. Wróblewski 2003, 319–321).

206 Grodzisko znane pod wieloma nazwami nosiło również miano „Zamkowej Góry” (R. Odoj 1968, 113).

przeważnie o konstrukcji słupowej. Większość z nich zawierała materiał zabytkowy z okresu wędrowek ludów²⁰⁷. Jednak pojedyncze znaleziska wskazują na zagospodarowanie majdanu w fazie G, prawdopodobnie w jej najwcześniejszym odcinku²⁰⁸. Do tego okresu można ostrożnie odnosić relikty otaczającego wnętrza grodziska wału. Choć przez badacza stanowiska Romualda Odoja interpretowany był on jako pojedyncza palisada, to sądząc z opisu oraz szczerkowo opublikowanej dokumentacji, mamy tu raczej do czynienia z analogicznym do grodziska w Szurpiłach wałem dzianym²⁰⁹. Podobnie jak na tym stanowisku, również w Pasymiu między wałem a majdanem znajdowała się sucha fosa wewnętrzna. Dzięki przecięciu stoków grodziska na całej niemal długości wykopami badawczymi uchwycono kilka suchych fos zewnętrznych wzmocnionych palisadami, oddzielających warownię od osady. Jak już wspomniano wyżej do obiektu obronnego przylegała bezpośrednio od południa i wschodu dość rozległa osada, która prawdopodobnie funkcjonowała w tym samym czasie²¹⁰. Stwierdzono na jej terenie bardziej intensywne zagospodarowanie niż na majdanie grodziska, w postaci licznych jam zasobowych i domostw, prawdopodobnie o konstrukcji słupowej. Autor publikacji sugeruje, że osada ta mogła być ufortyfikowana. Spalona konstrukcja wału grodziska oraz militaria zalegające w suchych fosach świadczą według tego badacza o zniszczeniu go na skutek najazdu (R. Odoj 1968, 113–136; por. S. Wadył 2018, 2019).

Zespoły osadnicze z fazy G zlokalizowane zostały również w pasie Wielkich Jezior Mazurskich,

na terenach uznawanych za wschodnią część historycznej Galindii. Na pierwszy plan wysuwa się zespół w Jeziorku. Jego główną część stanowi grodzisko, st. II oraz osada przygodowa, st. I. Stanowiska te znajdują się na wzniesieniu morenowym (182 m n.p.m.), jednym z wielu górujących w okolicznym krajobrazie. Atrakcyjność tego wzgórza polegała na izolowanym położeniu, na dnie doliny polodowcowej wypełnionej niegdyś jeziorami i torfowiskami, w miejscu określonym jako „pełnoobronne” (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, 9; M. Kiełczewska-Zalewska 1958, 205–206; A. Jaremek 2003, 251). Grodzisko ma mniej więcej owalny majdan o wymiarach ok. 70×40 m. Na jego obecny wygląd w znacznej mierze wpłynęła budowa grodu późniejszych faz wczesnego średniowiecza²¹¹. Efektem tych prac mogło być powstanie wzniesienia w kształcie kopca w centralnej części majdanu. Nie rozstrzygając kwestii, czy w fazie G wnętrza grodziska było płaskie, czy nie, można przypuszczać, że w tym okresie otoczone było wałem o konstrukcji przekładkowej. Na jego relikty natrafiono podczas badań wykopaliskowych w północnej części stanowiska²¹². Znikoma ilość materiału wczesnośredniowiecznego zarejestrowanego w trakcie prac na terenie grodziska skłania do wniosku, że warownia ta mogła mieć charakter refugialny²¹³. Intensywnie zagospodarowana była za to osada przylegająca bezpośrednio do wschodniego wału grodziska. Z fazy G pochodzi dostateczna liczba przedmiotów luksusowych, by postawić hipotezę o zasiedleniu tego miejsca przez elitarną grupę ludzką²¹⁴. Do zespołu w Jeziorku można też zaliczyć niewielkie wzniesienie położone w odległości ok. 100 m na północ od grodziska o lokalnej nazwie

207 Podobnie datowane nawarstwienia i obiekty zarejestrowano podczas najnowszych badań wykopaliskowych kierowanych przez Sławomira Wadyła z IA UW (S. Wadył 2018, 2019).

208 Są to głównie fragmenty naczyń oraz militaria (grot włóczni oraz groty strzał typu 2) (R. Odoj 1968, 125–127, 132). Najbardziej precyzyjnym datownikiem jest fragment ostrogi typu III d odnoszonej do 1. połowy IX w. (R. Odoj 1968, 126–127, tabl. I,1; P. Strzyż 2006, 108)

209 Wskazuje na to m.in. obecność w odległości 1,2–1,8 m od palisady równolegle biegnącego do niej rowu ze spalenizną. Podobnie jak w Szurpiłach, palisada jest klinowana u podstawy poziomo ułożonymi belkami (R. Odoj 1968, 124).

210 Lakoniczne informacje o osadzie zamieszczone w publikacji grodziska nie pozwalają na ustalenie jej chronologii (R. Odoj 1968, 136).

211 Teren grodziska i osady był już zasiedlony we wczesnej epoce żelaza oraz w okresie wędrowek ludów (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958; A. Jaremek 2003).

212 Brak wyraźnych śladów podobnych konstrukcji w południowym odcinku wału skłonił badaczy zespołu osadniczego w Jeziorku do kontrowersyjnej hipotezy o niedokończeniu budowy grodu we wczesnym średniowieczu (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, 58).

213 Inne zdanie na ten temat mieli autorzy badań, którzy z niejasnych przyczyn kwestionowali refugialną funkcję obiektu (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, 58, 59).

214 Obok zaawansowanej technologicznie ceramiki na osadzie znaleziono uszkodzoną ostrogę z długim kolcem i płytkowymi zakończeniami (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, 59, tabl. XX,15).

„Kościółek”. Należy domyślać się jakiejś militarnej (kopiec strażniczy ?) lub kultowej (cmentarzysko ?) funkcji tego wzgórza we wczesnym średniowieczu, choć brakuje dowodów archeologicznych na wykorzystywanie go akurat w fazie G²¹⁵. Podobnie jak w wyżej scharakteryzowanych ośrodkach, również zespół w Jezioroku został objęty działaniami militarnymi, czego śladem może być spalony wał przekładkowy grodziska (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958; A. Jaremek 2003).

Bardziej rozbudowaną sieć osadniczą zarejestrowano w mikroregionie jeziora Wojnowo. Obok centralnego grodziska w Staświnach wokół linii brzegowej tego rozległego, rynnowego akwenu zlokalizowano metodą powierzchniową 22 osady oraz 48 śladów osadniczych z wczesnego średniowiecza. Przynajmniej część z nich można łączyć z fazą G²¹⁶. Jak już wyżej wspomniano, głównym ośrodkiem tej sieci osadniczej był gród położony na mocno wydłużonym na osi północ-południe wzgórzu o nazwie Święta Góra, określonym jako glacialna forma szczelinowa. Jest to wyraźna forma krajobrazowa, wyodrębniona od wschodu i południa przez dolinę strugi Staświnki oraz strefę jej ujścia do jeziora Wojnowo. Rynna tego akwenu ogranicza obiekt od zachodu. Stoki wschodni, południowy i zachodni wzgórza są wysokie i naturalnie strome. Najłatwiejszy dostęp na majdan grodziska prowadzi od strony północnej, gdzie znajduje się rozsypisko wału zaporowego. Majdan warowni ma mniej więcej trójkątny kształt. W odległości ok. 130 m na południe od wału znajdują się relikty drugiego wału zaporowego lub innej konstrukcji obronnej dzielącej, według badaczy stanowiska, majdan na dwie części. Ta druga, południowa część miała ok. 115 m długości. Mamy tu więc do czynienia albo z obiektem obronnym o niespotykanych rozmiarach (prawie 300 m długości), albo, co bardziej prawdopodobne, południowa część majdanu jest w istocie *plateau* osady podgrodzowej

ukrytej za grodziskiem. Tak czy inaczej stanowisko na Świętej Górze uznać należy za obiekt duży, porównywalny z grodziskami w Grodzisku, Dybowie i w Rajgrodzie. Pomimo przeprowadzonych ostatnio sondażowych badań wykopaliskowych grodziska nie udało się określić formy osadnictwa na jego terenie ani konstrukcji jego obwałowań. Na podstawie materiału zabytkowego wiadomo tylko, że obiekt ten był zagospodarowany w okresie wczesnego średniowiecza, w tym w fazie G²¹⁷. Można się jedynie domyślać jego wyjątkowej rangi w sieci licznych punktów osadniczych skupionych wokół jeziora Wojnowo (M. Karczewska, M. Karczewski 2007). Odległości pomiędzy poszczególnymi punktami osadniczymi omawianego mikroregionu nie są duże, a dystans pomiędzy punktami skrajnymi zamyka się w przedziale 4–5 km.

Na pograniczu historycznej Barcji i Galindii na szczególną uwagę zasługuje kompleks osadniczy w Poganowie, gm. Kętrzyn. Jest to bowiem miejsce pierwszego potwierdzonego metodami archeologicznymi miejsca kultu wczesnośredniowiecznych Prusów. Kompleks został zarejestrowany w lesie znanym z dokumentów krzyżackich²¹⁸. Założony został w miejscu naturalnie obronnym, z wykorzystaniem zakoli bezimiennego strumienia, rozlewisk i bagien. W skład tego zespołu wchodzi grodzisko, osady oraz miejsce kultu. Za punkt centralny kompleksu należy uznać grodzisko położone na wysokim wzgórzu morenowym o ostro nachylonych stokach od strony północnej, wschodniej i południowej. Majdan ma mniej więcej owalny kształt o wymiarach ok. 50×25 m. Z powodu niewielkiego zakresu badań wykopaliskowych nie można zrekonstruować struktury zabudowy majdanu oraz konstrukcji wałów grodziska. Można się jedynie domyślać, że względu na bliskie położenie, jego bezpośredniego związku z wczesnośredniowiecznym miejscem kultu oraz osadami. Na podstawie badań powierzchniowych wiadomo, że te ostatnie rozlokowane były na północnym brzegu bezimiennego strumienia i miały prawdopodobnie strukturę jednodworczą. Bardzo ważnym, badanym

215 Na wzgórzu tym przeprowadzono sondażowe badania wykopaliskowe, podczas których nie natrafiono na żadne ślady osadnicze. Ich niewielka skala nie rozstrzyga kwestii antropogenicznych przekształceń wzniesienia, choć skłania do opowiedzenia się za obronną jego funkcją (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958, 10).

216 Badania na tym obszarze w ramach programu AZP prowadzili Małgorzata i Maciej Karczewscy (M. Karczewska, M. Karczewski 2007, 142).

217 Oprócz fazy wczesnośredniowiecznej wydzielono również fazę z wczesnej epoki żelaza oraz z okresu wędrówek ludów (M. Karczewska, M. Karczewski 2007, 145–149).

218 W 1326 r. był to las graniczny leżący między Barcją a Galindią (M. Wyczółkowski 2009, 606).

wykopaliskowo stanowiskiem należącym do zespołu jest miejsce kultu (st. IV w Poganowie) usytuowane na stoku niewielkiego wzniesienia przylegającego od strony północno zachodniej do grodziska. W trakcie eksploracji odkryto liczne jamy, paleniska, dołki posłupowe i bruki kamienne, które ze względu na wyjątkowo liczne kości zwierzęce zalegające w ich wypełniskach zinterpretowano jako obiekty związane z miejscem ofiarnym. Szczególnie interesujący jest fakt przeważającej frekwencji kości koni w materiale osteologicznym. Jednak największym, bezprecedensowym odkryciem, a jednocześnie przesądzającym o charakterze tego stanowiska było znalezisko baby kamiennej w wyraźnym kontekście archeologicznym. Była ona bowiem elementem obiektu 19, niewielkiego, owalnego nasypu, otoczonego płytkim rowem z kamieniami. Pierwotnie baba była prawdopodobnie usytuowana na wierzchołku tego nasypu. W wypełnisku obiektu znaleziono blisko 1400 kości zwierzęcych oraz liczne fragmenty ceramiki, które można łączyć ze schyłkiem fazy G. Znalezisko z Poganowa jest istotnym argumentem za bezpośrednim związkiem miejsc kultowych z obszarem ufortyfikowanym (M. Wyczółkowski 2009).

Z zespołów wczesnośredniowiecznych zarejestrowanych na Warmii zwrócić uwagę trzeba na kompleks osadniczy w Cerkiewniku, gm. Dobrze Miasto na południowym brzegu jeziora Limajno. Oprócz niewielkiego gródka obronnego położonego na wzgórzu „Kapelusz” odkryto tu kilka osad otwartych oraz płaskie cmentarzysko ciałopalne. Na tym stanowisku (st. XI w Cerkiewniku) przeprowadzono badania wykopaliskowe, podczas których wyeksplorowano 41 jam grobowych. Część z nich można odnosić do fazy G. Były to pochówki ciałopalne złożone w na ogół płytkich jamach, owalnych w planie. Obok spalenizny i przepalonych kości ludzkich i zwierzęcych (głównie końskich) znaleziono liczne fragmenty naczyń glinianych. Najbogatszym grobem był pochówek jeźdźca (jama 7), wyposażony m.in. we fragmenty ostrogi zdobionej ornamentem zoomorficznym oraz elementy pasa²¹⁹. Obok kości ludzkich w jamie

grobowej osobno złożono przepalone kości konia. Na obrzeżach cmentarzyska znajdowała się rozległa jama nr 3 o wymiarach 5,40×3,50 m i miąższości ok. 25 cm. W przesyconym spalenizną wypełnisku zarejestrowano silnie rozdrobnione przepalone kości ludzkie oraz fragmenty ceramiki i niewielkich przedmiotów metalowych. Obiekt ten interpretowano jako miejsce stosu ciałopalnego. Okres funkcjonowania cmentarzyska w Cerkiewniku określono na podstawie materiału zabytkowego od schyłku X w. do początków 2. połowy XI w. (W. Ziemińska-Odojowa 1992; B. Dębowska 2001).

Z bardziej odległych terytoriów plemiennych wczesnośredniowiecznych Prusów należy zwrócić uwagę przede wszystkim na Pomezanie, Pogezanie oraz na Sambie. Są to bowiem obszary intensywnej penetracji skandynawskiej, która miała znaczący wpływ na kształt lokalnego osadnictwa. To, co wyróżnia te trzy krainy to wyjątkowe zagęszczenie punktów sieci osadniczej związanych z licznymi grodami. Oprócz warowni wznoszonych w interiorze, w naturalnie obronnych, trudno dostępnych warunkach, budowano tam w fazie G monumentalne grody nad głównymi arteriami wodnymi uchodzącymi do Morza Bałtyckiego. Na terenach historycznej Pomezanii i Pogezanii zarejestrowano co najmniej 137 założeń grodowych, z których 80 jest pewnych, a 57 domniemanych²²⁰. Większość z nich to obiekty średniej wielkości, o rozmiarach zbliżonych do grodzisk w Szurpiłach i w Konikowie. Jedynie kilka z nich, m.in. grodziska w Tolkmicku (niem. Tolkmick, Kr. Elbing), gm. loco i w Bogdanach, gm. Frombork to duże, rozbudowane warownie, których odpowiednikami są na ziemiach jaćwieskich stanowiska w Grodzisku, Dybowie i w Rajgrodzie. Warto podkreślić, że grodziska, które, jak można sądzić na podstawie badań wykopaliskowych, funkcjonowały w fazie G, posiadały przekładkową konstrukcję wałów. Brak śladów zabudowy na majdanach większości tych warowni może świadczyć o ich refugialnym charakterze (M. Ebert 1927, 109 – 117, ryc. 1:3, 4; B. Ehrlich 1931, 55–59; A. J. Dmochowski 1963; R. Odoj 1970). Wyjątkiem może być stanowisko w Myślęcinie (niem. Meislstein, Kr. Elbing), gm. Elbląg położone w pobliżu jezioro

219 Podobne ostrogi, pomyłkowo interpretowane jako okucia łągu siodła znaleziono w dwóch grobach na cmentarzysku w Lutomierniu oraz w warstwie osadniczej z X/XI w. Ostrowia Tumskiego we Wrocławiu (A. Naldowski *et alii* 1959, 57–59; K. Wachowski 2001, 158).

220 Trzeba podkreślić, że nie wszystkie z tych stanowisk mają materiały datowane na fazę G. Stan badań z lat osiemdziesiątych XX w. (A. J. Pawłowski 1991, 158).

Drużno. Ten stosunkowo niewielki obiekt obronny, oprócz reliktywów stałej zabudowy na majdanie, miał jeszcze charakterystyczną budowę wałów. Poza elementami drewnianymi oparte były one na rodzaju murów zbudowanych z kamieni polnych spajanych gliną²²¹. W kontekście wcześniejszych uwag interesujący jest także fakt zniszczenia niektórych grodów na skutek pożarów, czego śladem są m.in. spalone elementy konstrukcji wałowych²²² (B. Ehrlich 1932, 399–420; A. J. Pawłowski 1991).

Na omawianym obszarze zarejestrowano również stanowiska sepulkralne. Należy tu wymienić przede wszystkim stanowisko XXVIII w Dobrzykach, gm. Zalewo (U. Kobylińska *et alii* 2000). To płaskie cmentarzysko ulokowane zostało pomiędzy jeziorami Jeziorak i Ewingi, na rozległym wzgórzu morenowym, otoczonym przez tereny podmokłe. Pomimo znacznych zniszczeń stanowiska, podczas badań wykopaliskowych natrafiono na 144 obiekty, z których część stanowiły groby datowane na fazę G²²³. Były to pochówki ciała palne złożone w przeważnie płytkich jamach, o wydłużonym, nieregularnym lub owalnym kształcie. Oprócz przepalonych kości ludzkich w wypełniskach jam znaleziono liczne fragmenty ceramiki, węgla drzewnych oraz przepalonych i nieprzepalonych kości zwierzęcych, głównie koni i bydła. Charakterystyczne dla tego cmentarzyska jest dość ubogie wyposażenie grobów, ograniczające się w zasadzie do niewielkich naczyń glinianych.

Tym, co niewątpliwie wyróżnia zachodni skraj osadnictwa pruskiego, jest obecność tu skandynawskiego emporium handlowego w Janowie Pomorskim /Truso (M. Jagodziński 1991; 2008, 146–168; 2010, 77–167; 2017; M. Auch *et alii* 2012). Ta rozległa osada rzemieślniczo-handlowa rozlokowana była na wschodnim brzegu jeziora Drużno, pomiędzy ramionami rozwidlającego się w strefie ujściowej strumienia. Był to teren o wyraźnie zaznaczonych granicach topograficznych, mający znamiona obszaru

zamkniętego – obronnego. Badania archeologiczne wykazały, że w szczytowym okresie rozwoju osada ta zajmowała obszar ok. 20 hektarów. Odkryte ślady zabudowy z fazy G reprezentują dwa podstawowe typy budynków założonych na planie prostokąta: pierwszy o wymiarach 10×5 m i drugi ok. 21×6 m. Domostwa te miały zazwyczaj plecionkową konstrukcję ścian oblepioną gliną, często wzmocnioną słupami przyporowymi. Wnętrza większości budynków podzielone były na trzy izby o różnym przeznaczeniu. W pomieszczeniach typowo mieszkalnych znajdowały się otwarte paleniska oraz ślady po warsztatach tkackich. W trakcie prac wykopaliskowych zarejestrowano, że budynki wchodziły często w skład wydzielonych zagrod, wpisanych w regularną sieć w postaci jednolicie zorientowanych ciągów i przebiegających wzdłuż nich ulic. W części portowej z wydzielonymi basenami odkryto wrakowisko łodzi klepkowych. Na podstawie odkrytych na terenie osady zabytków, pól surowców i odpadów poprodukcyjnych stwierdzono, że była ona miejscem wyspecjalizowanej produkcji rzemieślniczej. Największe znaczenie miały kolejno: kowalstwo, bursztyniarstwo, rogownictwo, jubilerstwo i szklarstwo. Ponadto wskazano świadectwa prowadzonej w tym ośrodku działalności handlowej w postaci srebrnych arabskich i zachodnioeuropejskich monet, elementów wag szalkowych wraz z odważnikami różnych kształtów i wielkości. Analiza zabytków wydzielonych i ceramiki zestawiona ze zidentyfikowanymi elementami przestrzennego rozplanowania zabudowy pozwoliła wydzielić kilka faz funkcjonowania osady w Janowie Pomorskim. W pierwszej fazie datowanej na VII/VIII–początek IX w. znajdował się tu sezonowy punkt rzemiosła i wymiany handlowej. Na drugą i trzecią fazę (od początku IX do końca X w.) przypada powstanie i rozwój właściwego emporium, z regularną zabudową i rozbudowaną częścią portową. Przypuszcza się, że w tym okresie powstał wał obronny okalający osadę od strony lądu oraz palisadowe zabezpieczenia od strony wody. Natomiast kwestią otwartą pozostaje status osady w X/XI w., ponieważ pomimo obecności wyraźnych śladów jej użytkowania brakuje dowodów na prowadzenie w tym okresie działalności rzemieślniczej i handlowej. Pewną wskazówką może być zarejestrowana w trakcie badań wykopaliskowych prowadzonych na terenie omawianego stanowiska wyraźna warstwa pożarowa, datowana znalezionymi w niej zabytkami na schyłek X w. Biorąc pod uwagę

221 Niewielki zakres badań wykopaliskowych nie pozwolił na bliższą rekonstrukcję tego specyficznego założenia (A. J. Pawłowski 1991, 171).

222 Choć bez datowań metodą dendrochronologiczną lub ¹⁴C elementów konstrukcyjnych wałów należy traktować tę hipotezę niezwykle ostrożnie.

223 Na cmentarzysku w Dobrzykach zarejestrowano również groby z późniejszych faz wczesnego średniowiecza (U. Kobylińska *et alii* 2000).

znaleziska militariów, w tym licznych grotów strzał można ostrożnie przypuszczać, że emporium w Truso zostało zniszczone w skutek obcego najazdu²²⁴. Po tym wydarzeniu miejsce to mogło u schyłku fazy G funkcjonować jako zwykła osada.

Jak do tej pory nie udało się zlokalizować cmentarzyska lub cmentarzysk w pobliżu osady w Janowie Pomorskim²²⁵. Możliwe, że znajdowało się ono w jej bezpośrednim sąsiedztwie lub, czego również nie można wykluczyć, na terenie samego emporium. Należy brać pod uwagę jeszcze inną ewentualność. Przed drugą wojną światową na terenie Elbląga zarejestrowano kilka cmentarzysk ciałopalnych, datowanych na fazę G, o skandynawskim lub skandynawsko-pruskim charakterze (W. Neugebauer 1944; M. Jagodziński 2008, 139–146). Znajdowały się tam pochówki jamowe, w których oprócz ozdób i broni znaleziono również fragmenty obtaczanych naczyń glinianych²²⁶. Najbardziej efektowne znaleziska pochodziły z cmentarzyska na Polu Nowomiejskim w Elblągu (Elbing-Neustädterfeld). Inwentarze 35 spośród 50 grobów jamowych składały się z zestawów typowo skandynawskich ozdób takich jak zapinki żółwiowate i puszkowate, różnego rodzaju bransolety, zawieszki w kształcie kluczy itp. Już po wojnie na terenie tej nekropoli odkryto przypadkowo zespół zabytków żelaznych, w skład którego wchodziły m.in. grot włóczni typu E według Petersena oraz miecz typu H według Petersena. Skandynawska proveniencja wyposażenia i jego ekskluzywny charakter oraz chronologia przedmiotów zamykająca się w przedziale od końca VIII do końca X w. dają podstawy do łączenia cmentarzysk elbląskich z mieszkańcami Truso. Co prawda

najbliższe cmentarzysko na Polu Nowomiejskim dzieli od Janowa Pomorskiego dystans ok. 6 km w linii prostej, to jeśli weźmie się pod uwagę zrekonstruowany zasięg jeziora Drużno dla okresu wikińskiego należy przyznać, że odległość ta dla przemieszczających się drogą wodną Skandynawów nie stanowiła większego problemu. Badania geologiczne i hydrograficzne wykazały, że wspomniana nekropola znajdowała się w omawianym okresie na wyspie, a pozostałe cmentarzyska na wschodnim wybrzeżu jeziora²²⁷ (M. Kasprzycka 1999, 148–174, ryc. 55).

Innym regionem osadnictwa pruskiego silnie infiltrowanym przez czynniki skandynawskie była w fazie G Sambia. Półwysep Sambijski wyróżnia się ponadto od innych opisanych wyżej obszarów największą liczbą badanych cmentarzysk wczesnośredniowiecznych, które pozostają tu najlepiej rozpoznaną kategorią stanowisk osadniczych. Największe skupienia osadnicze zarejestrowane zostały w północnej części półwyspu, u nasady Mierzei Kurońskiej. Już na początku fazy G założone tu zostało cmentarzysko kurhanowe związane z ludnością pochodzącą z Gotlandii i Środkowej Szwecji. Badana wykopaliskowo przed II wojną światową nekropola w Mohovoe (Kaup, koło Wiskiauten) składała się z licznych grobów podkurhanowych, zarówno z pochówkami szkieletowymi, jak i ciałopalnymi²²⁸ (B. von zur Mühlen 1975, 15–17). W kilku przypadkach stwierdzono również pochówki końskie. Większość grobów charakteryzowała się bogatym wyposażeniem, przede wszystkim w broń, oporzędzenie jeździeckie oraz różnego rodzaju ozdoby i przedmioty codziennego użytku, w tym również naczynia gliniane. Najwcześniejsze materiały datowane były na IX w., najpóźniejsze nie wykraczały poza początki XI w. W schyłku fazy G założone zostało w Kaup drugie miejsce grzebalne, przypisywane mieszanemu konglomeratowi skandynawsko-pruskiemu. To płaskie cmentarzysko składało się z jamowych grobów ciałopalnych oraz z wkopanych pod nimi niespalonych

224 Badacz stanowiska uważa, że pożar mógł być również spowodowany innymi okolicznościami niż działania militarne (M. Jagodziński 2008, 168).

225 Wyjątkiem może być enigmatyczna informacja na temat znaleziska na terenie dworu w Janowie Pomorskim (niem. Hansdorh). Ok. 1868 w trakcie plantowania placu przed pałacem odkryto liczne fragmenty naczyń glinianych, popiół i węgiel drzewny oraz pozostałości szkieletów ludzkich i końskich (M. Jagodziński 2010, 54–55).

226 Mowa tu o cmentarzyskach na Polu Nowomiejskim w Elblągu (Elbing-Neustädterfeld), w Elblągu-Kępie Północnej (Kämmerei-Sandland), Elblągu-Zawadzie (Pangritz-Colonie), Elblągu-Winnicy (Weingarten) oraz w Elblągu-Żytnie (Benkenstein). Pochówki tzw. „pruskie” przynajmniej częściowo należy łączyć z cmentarzyskami grupy elbląskiej (R. Dorr 1894, 70–71; 1914; B. Ehrlich 1920, 178–203; 1932; K Langenheim 1933, 263).

227 W najbliższej okolicy cmentarzysk elbląskich zarejestrowano podczas badań powierzchniowych szereg osad z fazy G, jednak na podstawie pozyskanego z nich materiału zabytkowego można stwierdzić, że żadna z nich nie odpowiadała rangą stanowisku w Janowie Pomorskim (M. Jagodziński 1997, 51–54, 61, 67–70).

228 Te ostatnie stanowiły jednak na tym cmentarzysku zdecydowaną większość (B. von zur Mühlen 1975, 15).

pochówków końskich. Ze względu na warstwę, która zalegała bezpośrednio nad grobami ludzkimi, wypełnioną przepalonymi kośćmi i spalenizną, stanowisko to określone zostało jako *Aschenplatz*²²⁹ (B. von zur Mühlen 1975, 16–17). Już po wojnie w pobliżu cmentarzysk w Kaup odkryto rozległą osadę z materiałami datowanymi w przedziale od VII do XII / XIII w. Z fazą G można łączyć m.in. relikty studni wyłożonej kamieniami oraz ślady długich, słupowych domostw²³⁰ (V. I. Kulakov 2007b; T. Ibsen 2010; <http://www.wiskiauten.eu>).

Cmentarzysko kurhanowe w Kaup jest jak dotąd jedyną tego typu nekropolią odkrytą na terenie Sambii. Pozostałe cmentarzyska tej strefy odpowiadają zarówno pod względem obrządku pogrzebowego, jak i chronologii płaskiemu cmentarzysku w Kaup. Wspólną ich cechą jest położenie w dolinach średniej i dużej wielkości rzek, których wody uchodzą bezpośrednio do Morza Bałtyckiego. Na stanowiskach w Muromskoe, raj. Zelenogradsk (Муромское, рай. Зеленоградск, Laptau, Kr. Fischhausen), Vetrovie (Ekriten – dwa cmentarzyska), Kovrovie (Dollkeim), Svetlogorsk, raj. Svetlogorsk (Светлогорск, рай. Светлогорск, Rauschen-Cobjeiten, Kr. Fischhausen), Voľnoe (Schulstein) oraz w Klincovce (Irzekapinis I) przeważały groby ciałopalne w jamach o różnym kształcie, wielkości i miąższości. W pochówkach tych zarejestrowano kilka typów konstrukcji kamiennych, od luźno zalegających w wypełniskach jam kamieni polnych po obstawy i bruki zbudowane z dużej i średniej wielkości kamieni. Spotykana w niektórych grobach ceramika pełniła rolę urn lub częściej przystawek. W grobach ciałopalnych oprócz przepalonych kości często występowały ślady spalenizny. Na większości tych nekropoli zarejestrowano rozległe jamy ze spalenizną (nawet do 15 m długości), które interpretowane były bądź jako pochówki zbiorowe – *Aschenplatz*, *Begräbnisplatz*, bądź jako pozostałości stosów pogrzebowych. W przypadku kilku cmentarzysk oprócz pochówków ciałopalnych zarejestrowano groby szkieletowe²³¹. Na

cmentarzysku w Ekriten zachowały się nawet ślady drewnianych, nitowanych trumien, a w innych przypadkach bruki kamienne. Pochówkom ludzkim towarzyszyły zwykle, wkopane głębiej, groby końskie. Dominującymi elementami wyposażenia grobów opisywanych tu cmentarzysk była broń skandynawskiej proveniencji (groty włóczni z inkrustowanymi srebrzem tulejami, miecze przedromańskie, topory z wachlarzowatym ostrzem, elementy rzędu końskiego itp.) przedmioty codziennego użytku, ozdoby oraz nierzadko przedmioty luksusowe, np. w postaci fragmentów mis romańskich. Dość częstym znaleziskiem były również elementy wag jubilerskich (A. Bezenberger 1914; E. Hollack 1914; J. Heydeck 1890; H. Kemke 1919; V. I. Kulakov 1990, 73–81; 2004; 2007a; W. Wróblewski 2006b; 2008; Kartoteka R. Grenza).

Podobne cmentarzyska zarejestrowano ponadto w drugim co do wielkości zgrupowaniu osadniczym z fazy G, na południowym wybrzeżu Półwyspu Sambijskiego, w dorzeczu dolnej Pregoi. Za najbardziej reprezentatywne dla tego rejonu miejsce grzebalne należy uznać stanowisko w Sovhoznoe (Groß Friedrichsberg). W kontekście tego cmentarzyska pojawiało się określenie *Aschenplatz*, a charakteryzowało się ono dużym nagromadzeniem przedmiotów luksusowych²³² (W. Gaerte 1923).

Zainteresowanie niemieckich i rosyjskich badaczy tematyką cmentarzyskową odsunęło na dalszy plan rozpoznanie grodzisk i osad sambijskich. Choć na terenie półwyspu zlokalizowano ok. stu obiektów warownych, tylko kilka z nich objęto badaniami wykopaliskowymi. Nie wiadomo zatem, ile z tych grodzisk funkcjonowało w fazie G. Wiele z nich poświadczona dopiero w źródłach krzyżackich, nosi ślady przekształceń powstałych już w ostatnich fazach wczesnego średniowiecza i w średniowieczu. Na podstawie danych zebranych przez H. Cromeo i V. I. Kulakova można powiedzieć, że wczesno-średniowieczne grodziska sambijskie reprezentują większość typów warowni charakterystycznych dla pozostałych obszarów pruskich, w tym jaćwieskich (H. Crome 1940b; V. I. Kulakov 1990, 9–18; A. Wendt 2011). Są tu obiekty niewielkie, o wymiarach majądnu sięgających kilkunastu metrów, jak i duże, roz-

229 Taką stratygrafię potwierdza plan i profil tego cmentarzyska wykonany przez C. Engla po pracach wykopaliskowych w 1932 r. (W. Wróblewski 2006a, ryc. 3).

230 Na obecnym stanie badań nie udało się pozytywnie zweryfikować tezy o istnieniu emporium w Kaup.

231 Na cmentarzysku w Kostrovie (Bludau) pochówki szkieletowe przeważały nawet nad ciałopalnymi (A. Bezenberger, F. E. Peiser 1914).

232 Niestety, nie zachowały się opisy grobów z tego cmentarzyska. Najbardziej efektownym znaleziskiem był wspomniany już hełm typu wielkopolskiego (W. Gaerte 1923).

budowane założenia o majdanach przekraczających sto metrów średnicy²³³. Dominują jednak grodziska średniej wielkości, odpowiadające rozmiarami majdanu stanowiskom w Szurpiłach i w Konikowie²³⁴. Na terenie półwyspu zarejestrowano obok licznych założeń jednoczłonowych, obiekty składające się z dwóch majdanów (lub ufortyfikowanych podgrodzi) oraz grodziska z kilkoma liniami wałów²³⁵. Położenie topograficzne tych grodzisk nie odbiega od sytuacji zaobserwowanej na innych terenach osadnictwa pruskiego. Sambijskie obiekty obronne lokowane były w naturalnie obronnych miejscach, na wyniesieniach morenowych i cyplach otoczonych terenami podmokłymi, na krawędziach dolin rzecznych²³⁶. Na relikty zabudowy mieszkalnej natrafiono jedynie w przypadku kilku grodzisk, na pozostałych badanych wykopaliskowo zarejestrowano jedynie ślady okresowego użytkowania warowni.

233 Do niewielkich obiektów zaliczyć można m.in. grodziska w Żukovskoe, raj. Gur'evsk (Жуковское, рай. Гурьевск, Margen, Kr. Fischhausen), w Spinnerhaus, Kr. Fischhausen (miejscowość obecnie nieistniejąca w raj. Zelenogradsk) oraz w Okunëvie, raj. Zelenogradsk (Окунёво, рай. Зеленоградск, Nodems, Kr. Fischhausen) natomiast rozległe warownie zarejestrowano m.in. w Galtgarben, Kr. Fischhausen (miejscowość obecnie nie istniejąca w raj. Zelenogradsk), w Kolodcy, raj. Zelenogradsk (Колодцы, рай. Зеленоградск, Pojerstieten, Kr. Fischhausen) oraz w Vetrovie (Ekritten).

234 Spośród licznych grodzisk średniej wielkości wymienić można stanowiska w Pokirben, Kr. Fischhausen (miejscowość obecnie nieistniejąca w raj. Zelenogradsk), w Grušinie, raj. Zelenogradsk (Грушино, рай. Зеленоградск, Jouglauken, Kr. Fischhausen) i w Marino, raj. Gur'evsk (Марьино, рай. Гурьевск, Arnau, Kr. Samland).

235 Do obiektów dwuczłonowych zaliczają się grodziska w Kotel'nikovie, raj. Zelenogradsk (Котельниково, рай. Зеленоградск, Wargen, Kr. Fischhausen), w Lesnoe, raj. Zelenogradsk (Лесное, рай. Зеленоградск, Staatforst Warnicken, Kr. Fischhausen) oraz w Gračëvce, raj. Zelenogradsk (Грачëвка, рай. Зеленоградск, Craam, Kr. Fischhausen). Warownie chronione kilkoma liniami wałów zarejestrowano m.in. w Gur'evsku, raj. Gur'evsk (Гурьевск, рай. Гурьевск, Neuhausen, Kr. Samland), w Aprelevce, raj. Gur'evsk (Апрелевка, рай. Гурьевск, Wargienen, Kr. Samland) i w Drozdovie, raj. Polessk (Дроздово, рай. Полесск, Klein Droosden, Kr. Labiau).

236 Jedyne różnice w położeniu grodzisk wynikają z warunków fizjograficznych Półwyspu Sambijskiego, gdzie w porównaniu z pojeziernym krajobrazem Mazur, Warmii i Suwalszczyzny dominują liczne rzeki i rozlewiska.

Osady otwarte na terenie Sambii dzielą się na niewielkie założenia jedno- lub kilkudworcze, znajdujące się często w pobliżu grodzisk oraz rozległe osiedla ze śladami regularnej zabudowy. Należy zwrócić uwagę, że te ostatnie grupują się głównie w północnej części Sambii, u nasady Mierzei Kurońskiej i można je łączyć z osadnictwem skandynawskim. Zarówno na grodziskach, jak i osadach otwartych dominującą formą budownictwa są chaty o konstrukcji słupowej oraz budynki zrębowe, częściowo zagłębione w powierzchnię gruntu (V. I. Kulakov 1990, 9–18; 1994, 78–100).

Rejon ujścia Niemna, uznawany za obszar zasiedlony we wczesnym średniowieczu przez najdalej wysunięte na północ plemię pruskie Skalowów, podobnie jak Sambia, poddany był w fazie G silnym wpływom skandynawskim. Przejawiają się one głównie w materiale cmentarzyskowym. Na użytkowanych w okresie wędrówek ludów cmentarzyskach szkieletowych od VIII/IX w. pojawiają się groby ciałopalne, które z czasem stają się dominującą formą pochówków. Na stanowisku w Rževskoe, raj. Slavsk (Ржевское, рай. Славск, Linkuhnen, Kr. Niederung) groby te miały formę wydłużonych owalnych lub okrągłych jam, w których złożono przepalone kości oraz wyposażenie. Zdarzały się również ciałopalne pochówki w czymś w rodzaju prostokątnych trumien drewnianych. Jamy grobowe były często wkopywane we wcześniejsze pochówki szkieletowe. Obok zespołów bez wyposażenia grobowego zarejestrowano w Rževskoe bogato wyposażone groby w broń, przedmioty codziennego użytku, ozdoby w tym plecione naszyjniki. Większość tych przedmiotów była intencjonalnie pogięta i połamana przed włożeniem do grobu. Obok zabytków skandynawskiej proveniencji takich jak miecze przedromańskie, inkrustowane groty włóczni i niektóre typy zapinek podkowiastych, na cmentarzyskach skalowskich odkryto przedmioty bałtyjskie, m.in. późne odmiany zapinek kuszowatych oraz fibule krzyżowe²³⁷ (C. Engel 1931c; 1932; J. Hoffman 1941, 13; A. Tautavičius 1994, 37–38; N. Goßler, C. Jahn 2019). Pozostałe kategorie stanowisk osadniczych są na opisywanym terenie słabo rozpoznane. Dominują tu małe i średniej wielkości grodziska oraz położone w ich bezpośrednim sąsiedztwie niewielkie osady (LPA 2005, II, 142–157).

237 Na cmentarzysku w Rževskoe (Linkuhnen) znaleziono ponad 50 mieczy, określonych jako wikińskie (C. Engel 1932, 171).

6. Osadnictwo obszarów letto-litewskich w fazie G

Po przeglądzie zjawisk osadniczych na terytorium plemion pruskich warto również przyjrzeć się osadnictwu fazy G obszarów letto-litewskich. Na szczególnie uwagę zasługują zwłaszcza ziemie zachodniej Łotwy i Litwy, zajmowane we wczesnym średniowieczu przez Kurów. W fazie F na terenie zdominowanym przez ludność chowającą swoich zmarłych na płaskich cmentarzyskach szkieletowych pojawiają się pochówki ciałopalne. Zjawisko to związane jest prawdopodobnie z ekspansją grup skandynawskich z Gotlandii i środkowej Szwecji na wschodnie wybrzeże Morza Bałtyckiego. W tym czasie powstaje bowiem duży ośrodek w Grobinie, nov. Grobiņa na Łotwie, jedna z kilku kolonii ludności skandynawskiej w tym rejonie. Zarejestrowano tu oddalone od siebie w stosunkowo niewielkiej odległości trzy cmentarzyska, jedno płaskie i dwa kurhanowe. Na wszystkich trzech stanowiskach odkryto jamowe groby ciałopalne o różnych kształtach i rozmiarach. Dominują płytkie jamy owalne, często wydłużone, czasami z konstrukcjami kamiennymi. Na płaskim cmentarzysku oprócz spalonych kości ludzkich i resztek stosu do niektórych grobów wkładano wyposażenie w postaci m.in. broni i ozdób. Znacznie bogatsze są pochówki na cmentarzyskach kurhanowych, gdzie wysoka jakość broni, elementów stroju i przedmiotów codziennego użytku świadczy o wysokiej randze osób tam pochowanych. Analiza zabytków wykazała, że nekropole w Grobinie funkcjonowały od drugiej połowy VII do początków IX w. Z tego okresu pochodzą również liczne ślady osadnicze położone w strefie pomiędzy cmentarzyskami, jednak zbyt lakoniczne

wzmianki o nich nie pozwalają odtworzyć ich struktury i wzajemnych relacji. Natomiast grodzisko znajdujące się w pobliżu cmentarzyska płaskiego powstało prawdopodobnie już w fazie G i użytkowane było do XI w (B. Nerman 1931b; 1958; M. Bogucki 2006).

W tym okresie jamowe groby ciałopalne zaczynają pojawiać się w coraz większej liczbie na cmentarzyskach kurońskich, a ich forma i wielkość silnie nawiązuje do pochówków z Grobiny. Są to zazwyczaj płytkie podłużne owalne jamy o średnicy do 2 m ze skupiskami przepalonych kości, resztek stosu oraz intencjonalnie niszczonej darów grobowych. Spotyka się również ciałopalne groby w trumnach kładowych przypominających pochówki szkieletowe²³⁸. Niektóre jamy grobowe miały od 2,5 do 3 m szerokości i od 5 do 7,5 m długości, a w ich wypełniskach zarejestrowano od kilku do kilkunastu skupisk przepalonych kości wraz z wyposażeniem²³⁹. W inwentarzu grobowym dominują przedmioty codziennego użytku, ozdoby oraz broń, często skandynawskiego pochodzenia, ale zdarzają się także fragmenty naczyń glinianych. Na niektórych stanowiskach, m.in. w Aukštkiemiai, r. Klaipėda (Oberhof, Kr. Memel) i w Ramučiai, r. Šilutė (Ramutten, Kr. Memel) zaobserwowano

238 Na niektórych stanowiskach spalone kości ludzkie złożone były w jamach odpowiadających wielkością jamom grobowym pochówków szkieletowych (L. Vaitkunskienė 1979).

239 J. Hoffmann interpretował te pochówki jako Aschenplatz – miejsce zbiorowego palenia i grzebania zmarłych (J. Hoffmann 1941, 14)

podział cmentarzyska na część z przewagą inhumacji oraz część z pochówkami ciałałpalnymi (J. Hoffmann 1941, 10–17; LAA 1977, III, 16–17; A. Tautavičius 1994, 38–39; J. Stankus 1995; 2002; E. Gintataitė-Butėnienė, E. Butėnas 2002; A. Radiš 2007, 184–186; C. Reich 2008).

Z terenów kurońskich znanych jest ok. 100 grodzisk, położonych w bezpośrednim sąsiedztwie zbiorników i cieków wodnych, w zakolach rzek i pomiędzy wąwozami. Dominują średniej wielkości grodziska²⁴⁰, ale zdarzają się także obiekty duże²⁴¹. Majdany były oddzielone od otaczającego je terenu pojedynczymi lub kilkoma wałami i fosami. Rzadziej lokowano grody na odosobnionych wzgórzach o stromych stokach otoczonych pierścieniowatymi wałami. Osady zakładano bezpośrednio w sąsiedztwie grodów, czasem w formie podgrodzia. Duże wsie, grody i osady jednodworcze tworzyły lokalne centra osadnicze. Na majdanach warowni oraz na terenie osad wznoszono budynki o konstrukcji zrębowej o wymiarach 4–6,5×3–5 m, posadowione często na kamiennych fundamentach. Ściany tych domostw obrzucane były czasami rozrzedzoną gliną. W skład jednego gospodarstwa wchodziło zazwyczaj po kilka budynków mieszkalnych i gospodarczych (LA 1974, 180–184; A. Radiš 2007, 177–183). W ramach zespołów osadniczych identyfikuje się również miejsca kultu o charakterystycznych nazwach Baznīcas kalns (Kościelna Góra) lub Elku kalns (Święta Góra) (LA 1974, 184–185; A. Radiš 2007, 183–184).

Podobne zjawiska osadnicze zaobserwowano na terenie Litwy Środkowej (w Auksztocie). Duże i średniej wielkości grodziska koncentrują się w znacznej liczbie na obu brzegach środkowego biegu Niemna oraz dolnego odcinka Wilii (litew. Neris) (LPA 2005, I, 296–347). Tak jak w przypadku Kuroonii, tu również w fazie F na płaskich cmentarzyskach szkieletowych pojawiły się pochówki ciałałpalne. W fazie G ciałałpaleństwo zdominowało już lokalny obrządek pogrzebowy (LAA 1977, I, 15–16). Dobrym przykładem ilustrującym tę tendencję jest cmentarzysko w Marvelė (dzielnicy Kowna). Na tym sta-

nowisku w interesującym nas okresie jedyną formą pochówków są jamowe groby ciałałpalne. Mają one formę płytkich owalnych, często wydłużonych jam, czasami obudowanych konstrukcjami kamiennymi. Pochówki oprócz przepalonych kości i węgla drzewnych często zawierają wyposażenie w postaci intencjonalnie niszczonego ozdób, broni i przedmiotów codziennego użytku. W Marvelė zarejestrowano również groby zbiorowe w postaci rozległych, płytkich dołów ze spalenizną i skupiskami przepalonych kości oraz dużą liczbą brązowych i żelaznych przedmiotów: m.in. zapinek podkowiastych, fragmentów naszyjników, noży, kluczy, fragmentów mieczy przedromańskich, toporów, grotów włóczni i ostróg. Istotnym elementem tej nekropoli różniącym ją od cmentarzysk kurońskich są szkieletowe pochówki końskie. Odkryto ich tu ponad sto i charakteryzują się one bogatym wyposażeniem, na które składają się przede wszystkim części oporządzenia jeździeckiego (M. Bertašius 2005; 2009). Podobne cmentarzyska z jamowymi ciałałpalnymi grobami oraz szkieletowymi pochówkami końskimi znane są m.in. z Barinė, r. Panevėžys, Sargėnai (dzielnica Kowna), Graužiai, r. Kėdainiai i z Rimaisai, Panevėžys (A. Petruilienė 1995). W Veršvai (dzielnica Kowna) pochówki końskie zgrupowane były w specjalnie wydzielonej części cmentarzyska (O. Navickaitė 1957, 165–168).

Na Litwie Wschodniej zaobserwowano, że rozwijająca się w późnym okresie rzymskim i okresie wędrówek ludów kultura kurhanów wschodnioliteńskich ma swoją kontynuację w fazie G. Wcześniejszy birytualizm obrządku pogrzebowego zostaje zastąpiony w fazie E przez pochówki ciałałpalne i taka sytuacja nie zmienia się tu do wczesnego średniowiecza włącznie. Pod rozległymi (do kilkunastu metrów średnicy) ziemnymi kurhanami składano przepalone szczątki ludzkie w formie niedużych skupisk o okrągłym lub owalnym kształcie w planie i miąższości do 20 cm. Oprócz kości w pochówkach tych znajdowano często węgle drzewne oraz intencjonalnie niszczone wyposażenie w postaci m.in. broni i ozdób. Pod płaszczem niektórych kurhanów znajdowały się ponadto paleniska, na których czasami umieszczone były naczynia gliniane. Istotnym elementem wschodnioliteńskiego obrządku pogrzebowego w fazie G są pochówki końskie. Towarzyszą im zazwyczaj groby ludzkie, choć zdarzają się kurhany, w których złożono jedynie szczątki końskie. Na terenach kultury kurhanów wschodnioliteńskich konie

240 Do tej wielkości obiektów obronnych należy zaliczyć m.in. grodziska w Poładze, w Įpiltis, r. Kretinga, i w Mikytai, r. Skuodas (LPArok I, 446–447; II, 164–167, 372–373).

241 Przykładem mogą tu być grodziska w Eketė, r. Klaipėda., Imbarė, r. Kretinga i w Apuolė, r. Skuodas (LPA 2005, I, 414–415, 444–445; II, 362–365)

były zazwyczaj składane do grobu niespalone, ale zdarzały się również pochówki z przepalonymi lub nadpalonymi kośćmi końskimi. Na dużym cmentarzysku w Žvirbliai (Żwirble dzielnica Wilna) we wszystkich kurhanach z grobami końskimi odkryto pozostałości dużych palenisk, będących reliktem stosów pogrzebowych. Na tym stanowisku stwierdzono również ślady obrzędów nieznanymi z innych cmentarzysk. W obrębie palenisk zarejestrowano bowiem resztki konstrukcji drewnianej podtrzymującej zwierzę nad stosem w pozycji stojącej. Oprócz kości koni w kurhanach wschodniolitewskich znajdowano również kości innych zwierząt domowych. Większość pochówków ludzkich i końskich była bogato wyposażona, zwracają uwagę zwłaszcza importy skandynawskie, w postaci niektórych rodzajów broni, oporzędzenia jeździeckiego oraz ozdób (LAA 1977, III, 12–14; A. Bliujienė 1992; G. Iwanowska 2006). Analizując sytuację osadniczą Litwy Wschodniej należy zwrócić uwagę na bardzo gęstą sieć grodzisk, niestety w większości niebadanych wykopaliskowo. Duża część z nich datowana jest na wczesną epokę żelaza lub na późniejsze fazy wczesnego średniowiecza (LPA 2005, I, 147–183; II, 95–141; III, 35–87, 141–169, 203–281, 335–445).

Żmudź i Zemgalia wyróżniają się płaskimi cmentarzyskami szkieletowymi, często w układzie rzędownym. W fazie G groby męskie wyposażane były w narzędzia, broń, w tym importy skandynawskie oraz ozdoby, przede wszystkim zapinki podkowiaste oraz naszyjniki ze skręconych drutów. Szczególnie bogate były kobiece pochówki, obfitujące w naszyjniki, kolie złożone z brązowych spiralek i zawieszek, szpile i bransolety spiralne, a także czepce z brązowymi aplikacjami. Na cmentarzyskach żmudzkich często spotykane są ponadto groby końskie, a niespalone elementy szkieletu konia zdarzają się również w pochówkach ludzkich (LAA 1977, III, 16, 18; V. Urbanavičius, S. Urbanavičienė 1988; A. Tautavičius 1994, 39–41; I. Vaškevičiūtė 2004b; A. Radiņš 2007, 193–196). Nekropole te są często związane z centrami osadniczymi złożonymi z grodów i osad podgrodowych. Zarówno na Żmudzi, jak i w Zemgalii dominują grodziska małe (np. grodzisko w Velžiai, r. Radviliškis i grodzisko w Vedriai, r. Šilalė) i średniej wielkości (np. grodzisko w Bubiai, r. Šiauliai czy w Bilionys, r. Šilalė). Żmudzkie budowle obronne położone są głównie na terenach podmokłych, pojeziernych oraz na krawędziach niewielkich rzek. Zazwyczaj w ich najbliższym sąsiedz-

twie znajdują się duże osady, ze względu na swoje znaczne rozmiary określane często przez badaczy jako podgrodzia (L. Krzywicki 1906; LPA 2005, I, 373–401; II, 265–315, 433–513; III, 111–139). Na przyjęty wśród ludności zemgalskiej model osadniczy istotny wpływ wywierało środowisko naturalne. Zamieszkiwali oni niziny z gęstą siecią rzeczna i żyznymi glebami. Były to czynniki sprzyjające rozwojowi dużych wsi, przekraczających nieraz 100000 m². Osady te były czasem fortyfikowane wchodząc w obręb systemu obronnego, którego główną osią był jeden lub dwa grody. Warownie w fazie G miały jedną lub kilka linii wałów o konstrukcji drewniano-ziemnej (przede wszystkim przekładkowej), wzmocnionych zwykle na wysokości bramy rodzajem drewnianych wież obronnych oraz systemem fos. Majdany były zazwyczaj zabudowane budynkami o konstrukcji zrębowej o ścianach i podłogach wylepionych gliną (A. Radiņš 2007, 189–192).

Podobne centra osadnicze, złożone z grodów, osad i płaskich cmentarzysk szkieletowych charakterystyczne są również w fazie G dla Letgalii²⁴². Podczas badań wykopaliskowych prowadzonych na tułtejszych grodziskach zarejestrowano rozbudowane drewniano-ziemne konstrukcje wałów oraz drewnianą zabudowę majdanów. Były to konstrukcje zrębowe, o powierzchni od 15 do 50 m², przeważnie jednak 24–28 m², z paleniskami lub piecami wewnątrz. Obok grodzisk zlokalizowane były otwarte osady, gdzie odkryto podobne ślady zabudowy oraz pozostałości świadczące o rozwiniętej produkcji żelaza oraz jubilerstwie. Niespotykaną na innych obszarach bałtyjskich formą osadnictwa były osiedla nawodne. W IX i X w. budowano tu osady obronne, zakładane na palach na wyspach lub płycznach jezior. Niektóre osady wybudowane były na drewnianych platformach z rzędową zabudową. Budynki o zrębowych konstrukcjach miały wymiary pomiędzy 7×4 a 4,5×2,7 m i podzielone były na jedną, dwie lub trzy izby. W centralnych częściach domostw znajdowały się paleniska. Osady nawodne połączone były ze stałym lądem za pomocą drewnianych pomostów (A. Radiņš 2007, 198–202).

242 Pod koniec X w. we wschodniej części Letgalii pojawiły się również cmentarzyska kurhanowe, z inhumacją jako dominującym obrządkiem pogrzebowym (A. Radiņš 2007, 202, 205–206).

7. Ziemie bałtyjskie w okresie wikińskim.

Próba podsumowania zjawisk osadniczych

Powyższe zestawienie charakteryzujące osadnictwo Jaćwieży, Prus i innych ziem bałtyjskich w fazie G pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. W okresie od IX do poł. XI w. dochodzi na rozległych terenach położonych na południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku do wykształcenia się silnych centrów osadniczych opartych na budownictwie grodowym i różnej wielkości, często ufortyfikowanych osadach podgrodowych oraz ich zaplecza w postaci sieci niewielkich wsi, jedno- i kilkudworczych osiedli. Lokowane są one w trudno dostępnym, naturalnie obronnym obszarze. W zależności od specyfiki krajobrazu poszczególnych regionów wyróżnić można tu dwie tendencje. Pierwsza z nich widoczna jest na obszarach pozbawionych dużych rzek, na terenach wysoczyznowych i pojeziernych. Centra osadnicze są tu odsunięte od średniej wielkości cieków wodnych i usytuowane na wyniesieniach otoczonych wodami jezior i ich zatorfionych odnóg oraz rozlewiskami niewielkich rzek i strumieni. Takie lokowanie ośrodków centralnych charakterystyczne jest dla praktycznie całego obszaru Jaćwieży, Galindii i Barcji oraz częściowo dla Warmii, Pomezanii, Pogezanii i Sambii oraz wschodniej i środkowej Litwy, a także Żmudzi i Kuronii. Nieco inaczej sytuacja wygląda na obszarach równinnych, z rozbudowaną siecią wodną. Tu centra osadnicze zakładane były również na wysokich krawędziach dolin dużej i średniej wielkości rzek, często na ich dwóch przeciwległych brzegach. Zagęszczenia tego typu ośrodków zaobser-

wowano zwłaszcza w dolnych i środkowych biegach cieków, znajdujących swoje ujście w Morzu Bałtyckim. Taka tendencja lokowania centrów osadniczych zarejestrowana została przede wszystkim w Zemgali, Letgalii i w Auksztocie, a w mniejszym stopniu w Kuronii, na Sambii, we wschodniej Litwie, Warmii, Pogezanii i Pomezanii.

2. Na całym terytorium bałtyjskim w omawianej fazie charakterystyczną formą osadnictwa są grody. W zdecydowanej większości są to obiekty znacznie wyniesione ponad otaczający je teren i eksponowane. Mają różne kształty i rozmiary, jednak dominują stanowiska średniej wielkości, owalne w planie, z jedną lub kilkoma liniami wałów i systemem fos, częściej wewnętrznych niż zewnętrznych. Tego typu warownie miały w większości wypadków funkcję refugialną, co może wiązać się ze stacjonowaniem na nich załogi obronnej i ich tylko okresowym zamieszkiwaniem. Podobnie jest z obiektami o małych rozmiarach, z wyjątkiem niektórych grodzisk galindzich. Stanowiska mikroregionu jeziora Salet oraz grodzisko w Pasymiu wyróżniają się śladami intensywnego użytkowania i trwałego zamieszkania przez grupy ludzkie prawdopodobnie o elitarnym statusie. Z kolei grody o znacznych rozmiarach w większości przypadków były przeznaczone pod stałą zabudowę i użytkowane jako obronne osiedla ludzkie. Obiekty tej wielkości mają rozbudowany system umocnień, składający się z kilku linii wałów i systemu fos. Grody te były zazwyczaj lokowane w miejscach ważnych

strategicznie, często nad ciekami wodnymi uchodzącymi do morza. W większości przypadków, na całym terenie osadnictwa bałtyjskiego wały wszystkich rodzajów warowni posiadały przekładkowe konstrukcje drewniano-ziemne. Rozmiary obwałowań były dostosowane do naturalnych warunków obronnych wzgórz, na których znajdowały się grody. Tam gdzie dojście było utrudnione, wały były niższe, a w miejscach łatwo dostępnych podwyższone. Silniej umocnione były również przejścia bramne, flankowane często przez konstrukcje w rodzaju drewnianych wież. Często spotykanym elementem fortyfikacyjnym były suche fosy w formie rowów przylegających do wewnętrznych, rzadziej zewnętrznych ścian wałów.

3. Z grodami ściśle związane były osady podgrodowe, znajdujące się najczęściej w ich bezpośrednim sąsiedztwie. Ich wielkość była różna, jednak już w fazie G dominującą formą były rozległe osady kilku- lub wielodworcze. Ze względu na lokalizacje w obrębie systemu obronnego osiedla tego rodzaju były ufortyfikowane, choć skala i jakość tych umocnień były zróżnicowane. Charakter znalezisk wskazuje, że przynajmniej częściowo osady podgrodowe zamieszkałe były przez elitarne grupy ludzkie, do których prawdopodobnie należały pobliskie grody. Zazwyczaj w niewielkiej odległości od zespołów grodowych znajdowały się inne osady. Dominowały osiedla jedno- i kilkudworcze położone na wyniesieniach w pobliżu linii brzegowej jezior i cieków wodnych. Jak już wyżej wspomniano grody, osady podgrodowe oraz położone w ich sąsiedztwie osiedla tworzyły centra osadnicze. Dystans pomiędzy poszczególnymi centrami wynosił w zależności od regionu od 2–3 km do 6–8 km w linii prostej. Nie oznaczało to jednak, że przestrzeń ta nie była zasiedlona, przeciwnie w pobliżu zbiorników i cieków wodnych znajdowały się liczne osady satelickie. Były to przede wszystkim jedno- i kilkudworcze osiedla, ale zdarzały się również osady większe, odpowiadające nieraz rozmiarami osadom podgrodowym. Ze względu na słaby stopień rozpoznania wykopaliskowego osad trudno jest powiedzieć coś na temat rozplanowania zabudowy na ich powierzchni. Wydaje się jednak, że już w fazie G mamy do czynienia, zwłaszcza w przypadku dużych osad podgrodowych z regularnym rozplanowaniem, szeregowym lub z placem centralnym z budynkami rozmieszczonymi na jego obwodzie. Osiedla mniejsze charakteryzują się już bezplanowym układem w postaci tzw. zabudowy gniazdowej złożonej z po-

łożonych blisko siebie budynków mieszkalnych i gospodarczych. W budownictwie dominują na analizowanym obszarze domostwa na planie kwadratu lub prostokąta, których rozmiary nie są mniejsze niż 3 m i nie przekraczają 10 m długości ścian. Były one albo lekko wkopywane w powierzchnię gruntu, albo posadowione na kamiennych fundamentach. Zarówno na terenie osad, jak i grodzisk chaty wznoszone były w konstrukcji zrębowej lub słupowo-plecionkowej. Bardzo często we wnętrzu domostw znajdowały się różnego rodzaju paleniska (najczęściej ogniska i piece), usytuowane albo w narożniku, albo w centralnej części budynku.

4. Interesującym problemem dotyczącym osadnictwa ziem bałtyjskich w fazie G jest kwestia osad handlowych, czy też raczej śladów wymiany handlowej prowadzonej na terenie osiedli. Jedynym niekwestionowanym dotychczas w nauce emporium handlowym odkrytym na omawianym obszarze jest stanowisko w Janowie Pomorskim /Truso. Jest ono zarazem wyraźnym dowodem fizycznej obecności Skandynawów w tej części wybrzeża Morza Bałtyckiego. Choć jak wyżej zasygnalizowano śladów kolonizacji skandynawskiej jest znacznie więcej, interpretacja kompleksów osadniczych w Wiskiauten, Połędzie, Daugmale i w Grobinie jako ośrodków wymiany dalekosiędnej jest nadal dyskusyjna. Ostrożnie można jednak przyjąć, że w miejscach tych prowadzono handel nie tylko na skalę lokalną. Świadczyć o tym może wyspecjalizowana produkcja rzemieślnicza, liczne importy oraz charakter wyposażenia znacznej liczby bogatych pochówków, w skład których często wchodziły elementy wag jubilerskich. Większość z nich zlokalizowana jest na wybrzeżu lub w dolinach dolnych odcinków rzek wpływających do Morza Bałtyckiego. Wyjątkiem może być mikroregion osadniczy nad jeziora Salet, położony w głębi interioru pruskiego. Ośrodek ten noszący znamiona kolonii skandynawskiej, miał prawdopodobnie wydzielone miejsce targowe w postaci osady, st. II w Wyszemborku. Było ono kontrolowane przez niewielki gródek strażniczy ulokowany na kopcu, st. III w Wyszemborku. Na terenach jaćwieskich jedynym miejscem, co do którego można ostrożnie przypuszczać, że pełniło role ośrodka wymiany handlowej jest osada (st. 4) na Targowisku, w Szurpiłach. Odkryto tu bowiem nie tylko ślady produkcji rzemieślniczej (metalurgia, garncarstwo, tkactwo itp.), ale również kilka odważników brązowych. W odróżnieniu od

wyżej wymienionych miejsc, ani w Szurpiłach, ani na innych stanowiskach jaćwieskich nie odkryto jak dotąd monet, które są najbardziej wymownym świadectwem zorganizowanego handlu²⁴³.

5. Niewiele można powiedzieć na temat innych gałęzi gospodarki. Na przeszkodzie wyciąganiu jakichkolwiek wniosków w tej kwestii stoi bardzo szczupła baza danych z całego terytorium bałtyjskiego. Do odtworzenia charakteru rolnictwa, struktury upraw i hodowli brakuje analiz paleobotanicznych, archeozoologicznych, dobrze datowanych profili palinologicznych itp. Nie prowadzi się badań nad lokalizacją pól uprawnych, źródeł eksploatacji surowców, nie wykorzystuje się w tym zakresie osiągnięć m.in. geologii i chemii. Ponadto widoczna jest w literaturze przedmiotu tendencja do ujmowania tych bardzo istotnych zagadnień w ramach bardzo szerokiej chronologii, np. dla późnej epoki żelaza lub dla wczesnego średniowiecza. Częściowym wytłumaczeniem takiego stanu rzeczy jest problem wyróżnienia odpowiednich prób, makro- i mikroszczątków spośród często zakłóconych, wielofazowych układów stratygraficznych. Stosunkowo najwięcej wiadomości o gospodarce w fazie G zebrano na Łotwie²⁴⁴ (A. Radiņš 2007, 245–254). W rolnictwie zaobserwowano wzrost znaczenia w strukturze upraw zbóż żyta, zwłaszcza jego odmiany ozimej. Przy czym stosunek powierzchni upraw ozimych i jarych był wyrównany. Jednocześnie zwrócono uwagę na coraz większą rolę hodowli, co objawia się m.in. przewagą szczątków kostnych zwierząt udomowionych nad dzikimi. Wśród tych pierwszych dominowało bydło, konie i owce, wśród drugich żubry, łosie, sarny i bobry. Istotne znaczenie miały także rybołówstwo i bartnictwo. W rzemiośle zarejestrowano bardzo intensywny rozwój metalurgii i kowalstwa, objawiający się m.in. obecnością na stanowiskach osadniczych wysokiej jakości wyrobów z żelaza i metali kolorowych. Żelazo pozyskiwano z łatwo dostępnych na obszarze Łotwy pokładów limonitów oraz rudy darniowej. Na nieco dalszym miejscu stała produkcja tkanin i wytwórczość garncarska.

243 Zjawisko obrotu monetarnego w strefie Bałtyku oraz tzw. fenomenu pruskiego omówione zostanie w dalszej części niniejszego rozdziału.

244 Są to, niestety, informacje bardzo ogólne, dotyczące terytorium całej Łotwy, a nie poszczególnych ugrupowań plemiennych.

6. Bardzo ważnym elementem osadnictwa bałtyjskiego była strefa *sacrum*, uchwytna przede wszystkim w postaci cmentarzysk. Tam, gdzie badaniami objęte były całe kompleksy osadnicze, stwierdzono przenikanie się tej strefy ze strefą *profanum*. Charakterystyczne jest tu, bowiem bliskie sąsiedztwo cmentarzysk z siedliskami ludzkimi. Niezależnie od znacznych nieraz różnic lokalnych w obrządku pogrzebowym, dla dużej części obszaru osadnictwa bałtyjskiego daje się zauważyć wiele cech wspólnych. Poza Żmudzią, Zemgalią, Letgalią i Selonią, gdzie zdecydowanie dominują pochówki szkieletowe, na pozostałym terenie w fazie G przewagę uzyskuje ciałopalenie. Są to zazwyczaj płytkie groby jamowe, w których spalone kości składano bezpośrednio wraz z wyposażeniem. Taki sposób chowania zmarłych pojawia się już w okresie wędrówek ludów i fazie F, jednak dopiero w omawianym okresie upowszechnia się zarówno na cmentarzyskach kurhanowych, jak i płaskich. Ponadto na terenach pruskich, kurońskich i środkowolitewskich występują tzw. Aschenplätze, specyficzna forma, prawdopodobnie zbiorowych pochówków wojowników w postaci rozległych, często nieregularnych jam wypełnionych spalenizną oraz licznymi depozytami przepalonych kości ludzkich wraz z wyposażeniem, często z różnego rodzaju konstrukcjami kamiennymi. Na niektórych obszarach zanotowano również groby końskie, nieraz z bogatym inwentarzem w postaci oporządzenia jeździeckiego. Charakterystyczne są one przede wszystkim dla Sambii, Litwy Środkowej, Żmudzi i Litwy Wschodniej, a praktycznie nie występują na terenach kurońskich, jaćwieskich i galindzkich. Spalone kości końskie zanotowano natomiast na cmentarzyskach Warmii, Pomezanii i Pomezanii. Zjawiskiem w zasadzie dość powszechnym na terenach bałtyjskich są spalone i niespalone szczątki zwierząt wchodzące w skład inwentarzy grobów ludzkich. Jak już wyżej wspomniano, nekropole lokowane były zazwyczaj blisko osiedli ludzkich, na niewielkich wyniesieniach, w pobliżu zbiorników i cieków wodnych. Pewnym ewenementem pozostają cmentarzyska w Szurpiłach i w Szestnie-Czarnym Lesie, położone w obrębie obiektów warownych. Taki stan rzeczy może jednak wynikać ze słabej wykrywalności tego typu stanowisk oraz podatności na zniszczenie płytkich grobów ciałopalnych.

Poza cmentarzyskami niewiele mamy danych o miejscach kultu u wczesnośredniowiecznych Bałtów.

Z przytoczonych wyżej danych można jedynie wywnioskować, że mogły się one wiązać ściśle z obszarem ufortyfikowanym. Tam gdzie udało się odkryć ślady obrzędów religijnych, pozostawały one w bliskim sąsiedztwie grodzisk i miejsc umocnionych. To co wyróżnia tereny osadnictwa pruskiego to obecność tzw. bab kamiennych. Choć większość z nich nie ma kontekstu archeologicznego, to na podstawie badań w Poganowie wiadomo, że rzeźby te mogły być związane ze strefą *sacrum*, a konkretnie z miejscami ofiarnymi. Potwierdzeniem tego ostatniego są zarejestrowane w sąsiedztwie baby wyjątkowo liczne szczątki koni oraz innych zwierząt (M. Wyczółkowski 2009).

7. Pozostaje jeszcze kwestia elementów systemu osadniczego, których istnienie jest bardzo prawdopodobne, ale które są trudne do wykrycia metodami archeologicznymi lub z różnych przyczyn nie objęte programem badań nad osadnictwem. Mowa tu np. o ciągach komunikacyjnych, drogach, brodach, groblach i mostach. Obserwacje terenowe jaćwieskich kompleksów osadniczych wykazały, że na terenie

większości z nich widoczne są sztuczne przekopy, dogodne przejścia pomiędzy stanowiskami itp. Niestety, pozostaje problem ich chronologii, ponieważ powiązane są one raczej z późniejszymi fazami wczesnego średniowiecza. Nie da się jednak wykluczyć, że przynajmniej część rozwiązań komunikacyjnych była powielana, na bazie wcześniejszych, sytuowanych w dogodnych warunkach geomorfologicznych. Dobrym przykładem są wykładane kamieniami lub drewnem drogi przylegające do odbudowywanych w tym samym miejscu wałów, m.in. grodziska na Górze Zamkowej w Szurpiłach. Wiele wskazuje też na to, że lokalne drogi pomiędzy nowożytnymi gospodarstwami mogą w jakimś stopniu wpisywać się we wczesnośredniowieczną sieć komunikacyjną. Podobnie może być z wałami, które jako widoczne w terenie obiekty topograficzne, mogą być wykorzystywane jako miedze do obecnych czasów. Do badań nad tymi zagadnieniami wiele może wnieść w przyszłości fotografia lotnicza i badania geofizyczne, poparte tradycyjnym sondowaniem wykopaliskowym.

8. Nadbałtycka strefa gospodarcza, wspólnota nadbałtycka czy skandynawska dominacja? Fenomen basenu Bałtyku w okresie wikingim

Należy w tym miejscu zestawić naszkicowany obraz osadniczo-kulturowy ziem bałtyjskich z sytuacją szeroko rozumianego basenu Morza Bałtyckiego w fazie G. Ten przedział czasowy odpowiada wydzielonemu dla rozległych terenów Europy Północnej okresowi wikingim, którego początek datowany jest na schyłek VIII w., a koniec przypada po połowie XI w. Jest to czas z jednej strony wzmożonej aktywności mieszkańców Skandynawii, z drugiej zaś formowania się wczesnych organizmów państwowych. Jak już wyżej wspomniano w VII/VIII w. w szerokim pasie południowego wybrzeża Morza Bałtyckiego mamy do czynienia z nowym elementem kulturowym, w postaci ustabilizowanego osadnictwa słowiańskiego. Skandynawowie wykorzystali fakt pojawienia się konkretnego partnera gospodarczego w postaci plemion słowiańskich, rozpoczynając organizację centrów rzemieślniczo-handlowych (M. Dulinicz 1999, 106; 2001, 206–214; B. M. Stanisławski 2013, 221). Pierwsze z nich powstały już w młodszych fazach okresu Vendel na terenie Skandynawii, m.in. najstarsze Ribe, kom. Esbjerg, na Jutlandii oraz Århus, kom. Århus w Skanii, założone w początkach VIII w., oraz nieco młodszy Kaupang kom. Larvik na zachodnim brzegu Oslofjordu (S. Jensen 1991; J. Callmer 1988, 658; 1992; C. Blindheim, R. L. Tollness 1972; D. Skre 2008). Ich odpowiednikami na południowym wybrzeżu Bałtyku były prawdopodobnie

zespoły osadnicze m.in. w Groß Strömkendorf /Rerik, Kr. Nordwestmecklenburg, w Rostoku-Dierkow, Stad. Rostock oraz być może w Wolinie, gm. *loco* (H. Jöns, W. Mazurek 1998; D. Warnke 1992; M. Müller-Wille 1995; W. Filipowiak, H. Gundlach 1992; B. M. Stanisławski 2013). Według niektórych badaczy początkowo tego rodzaju ośrodki były zamieszkałe jedynie czasowo, a najważniejszy był funkcjonujący tu targ. Wcześniej jednak nabierały one charakteru stabilnych punktów osadniczych o zorganizowanej strukturze przestrzennej zabudowy oraz o rozwiniętej działalności wytwórczej (W. Łosiński 2008, 128). Idea osiedli rzemieślniczo-handlowych mogła wywodzić się ze środowiska franko-fryzyjskiego, jednak to Skandynawowie upowszechnili je na trasie swoich wędrówek w wielu krajach ówczesnej Europy²⁴⁵ (D. Ellmers 1972, 19, 22, 207; D. Adamczyk 2002, 78; M. Müller-Wille 2003, 282; W. Łosiński 2008, 128; B. M. Stanisławski 2013, 220–222). Prawdziwy rozwój emporiów nastąpił wraz z przetarciem w drugiej połowie VIII w. w Europie Wschodniej szlaków prowadzących do krajów Orientu. W tym okresie na terenach zajmowanych przez Finów Bałtyckich powstaje skandynawski ośrodek w Starej Ładodze,

245 Niektóre z tych ośrodków, np. Rerik mogły nawet powstać przy współudziale Franków (J. Herrmann 1980, 207).

skąd następuje dalsza ekspansja w kierunku południowym (A. N. Kirpičnikov 1985; E. A. Râbinin, N. B. Černyh 1988, 98; J. Callmer 2000, 31; W. Duczko 2006, 55–62). Jednocześnie rangę centrów wymiany dalekosiężnej zyskują nadbałtyckie emporia w Birce, Haithabu (Hedeby), Kr. Schleswig-Flensburg oraz w Janowie Pomorskim /Truso, utrzymując ją aż do końca X w. (B. Ambrosiani, H. Clarke 1998; H. Jankuhn 1976; M. Jagodziński 2008).

Sieć tego typu ośrodków rzemieślniczo-handlowych była nowym zjawiskiem osadniczym w krajach nadbałtyckich²⁴⁶ i na ziemiach położonych na szlakach nadwołżańskim i naddnieprzańskim i według niektórych badaczy warunkowała wykształcenie się „nadbałtyckiej strefy gospodarczej” (L. Leciejewicz 1970, 7; 1972, 175; W. Łosiński 2008, 125–141; B. M. Stanisławski 2013, 220–226). Inni badacze poszli jeszcze dalej zaliczając ten obszar do odrębnej prowincji kulturowej, określanej mianem „wspólnoty nadbałtyckiej” (G. S. Lebedev 1982, 236–238). Według tej pierwszej opinii na całym terenie strefy Morza Bałtyckiego rzeczywistym miejscem konfrontacji rozmaitych kultur były właśnie emporia, zamieszkałe zarówno przez miejscowy podmiot etniczny, jak i przez kupców i rzemieślników obcego pochodzenia. Tutaj w pierwszej kolejności miało dochodzić do przejmowania niektórych umiejętności technicznych i do przenikania obcych elementów kulturowych. Głównym spoiwem łączącym mieszkańców tych ośrodków, niezależnie od ich przynależności etnicznej i oblicza kulturowego były przede wszystkim wspólne cele gospodarcze i podobny mechanizm ekonomiczny. Polegał on na ścisłym współdziałaniu rzemieślników i kupców. W zamian za wyroby rzemiosła kupcy pozyskiwali w bliższych i dalszych okolicach towary masowe, którymi zainteresowane były rynki handlu dalekosiężnego. Była to przede wszystkim sól, żywność, produkty gospodarki leśnej oraz niewolnicy. Towar ten docierał na rynki emporiów w wyniku kontaktów z mieszkańcami środowisk lokalnych, często kultywujących tradycyjny model gospodarki plemiennej o znamionach autarkii. W rezultacie między nimi a emporiami dochodziło do nawiązania więzi gospodarczych, do powstania swoistego rodzaju gospodarek komplementarnych (W. Łosiński 2008,

130–135, 140–141). Natomiast koncepcja „wspólnoty nadbałtyckiej” przyjmując w zasadzie powyższą opinię, zakłada dodatkowo, że czynnik skandynawski wpłynął w istotny sposób na procesy unifikacyjne, jakie dokonały się na poziomie przede wszystkim kultury materialnej w omawianej strefie. Pod tym terminem rozumie się wspólnotę integralnych kultur od Fryzów na zachodzie, Skandynawów na północy, Finów i Bałtów na wschodzie po Słowian na południu powiązanych ze sobą siecią układów socjoekonomicznych zbudowanych głównie na bazie działalności emporiów. Obecność skandynawska i współdziałanie wszystkich tych etnosów były na tyle znaczące, że znalazło to odbicie w zmianie dotychczasowych układów politycznych, kulturowych i osadniczych wywodzących się jeszcze z antycznej rzeczywistości (G. S. Lebedev 1982, 236–238).

Autorzy obu tych koncepcji prawidłowo odczytują procesy, które miały wpływ na wykształcenie się fenomenu kulturowego strefy Morza Bałtyckiego w okresie wikingów. Wydaje się jednak, że czynnik skandynawski jest tu sprowadzony tylko do roli inicjatora i organizatora systemu gospodarczego, głównego spoiwa zróżnicowanych kultur. Nie odbierając Normanom wpływu na kulturę materialną (rzemiosło, wymiana dóbr i technologii) i duchową (pewien wpływ na obrządek pogrzebowy) plemion nadbałtyckich, ogranicza się go jednocześnie do elitarnych grup społecznych (W. Łosiński 2008, 138–139, 144). Tymczasem bardziej wnikliwe obserwacje pokazują, że sprawa ta jest o wiele bardziej złożona. Należy tu przede wszystkim zwrócić uwagę na kwestie osadnicze. Emporia i mniejsze ośrodki rzemieślniczo-handlowe nie były jedyną formą działalności Skandynawów. Liczne przykłady z omawianego obszaru wskazują na obecność stałego osadnictwa normańskiego w postaci kolonii. Taka forma osiedlania się przybyszów z Półwyspu Skandynawskiego znana była z terytoriów bałtyjskich i fińskich na długo przed okresem wikingów. Wymownym przykładem jest opisywany już zespół osadniczy z Grobiny. Zaobserwowano tu sieć osad i cmentarzysk użytkowanych przez ludność pochodzącą prawdopodobnie z Gotlandii i środkowej Szwecji. Kompleks ten, do którego od pewnego momentu należał także gród, funkcjonował przez kilkadziesiąt lat, od okresu Vendel po początki okresu wikingów. Duże zróżnicowanie wyposażenia grobowego tutejszych cmentarzysk pokazuje wyraźnie, że oprócz grup elitarnych, Grobina

246 Poza Skandynawią, gdzie ośrodki tego typu funkcjonowały już w starożytności (M. Müller-Wille 2003).

zamieszkiwana była przez ludność średniozamożną i ubogą. Nie było to oczywiście społeczeństwo „czysto” skandynawskie, w wyniku bowiem wielopokoleniowego zasiedlenia obcego kulturowo środowiska doszło do kohabitacji przybyszów z miejscowym etnosem, o czym mogą świadczyć bałtyjskie elementy wyposażenia niektórych pochówków z Grobiny (B. Nermań 1958, M. Bogucki 2006). Już w okresie wikingim powstały inne tego typu kolonie na południowo-wschodnim wybrzeżu Morza Bałtyckiego. Należy tu przede wszystkim uwzględnić takie ośrodki jak Kaup koło Wiskiauten na Sambii oraz liczne ślady osadnictwa skandynawskiego w rejonie ujścia Wisły. W tym pierwszym przypadku brakuje przekonujących dowodów na funkcjonowanie tu emporium, ale ślady budownictwa skandynawskiego zarejestrowane na rozległej osadzie oraz przylegające do niej cmentarzysko kurhanowe wskazują na stały pobyt w tym miejscu Normanów, w tym grup elitarnych pochodzących z różnych części Skandynawii (B. von zur Mühlen 1975; V. I. Kulakov 2007b; T. Ibsen 2010; <http://www.wiskiauten.eu>). Natomiast na terenach położonych na wschód od dolnej Wisły, infiltrowanych przez Skandynawów już od okresu wędrówek ludów, osadnictwo koncentrowało się wokół emporium w Janowie Pomorskim /Truso. Liczne bogato wyposażone pochówki z cmentarzysk zlokalizowanych w Elblągu pokazują, że część elitarnych grup Normanów musiała zamieszkiwać na stałe osady niezwiązane z handlem dalekosiężnym (M. F. Jagodziński 2008). Podobne kolonie zakładane były na południowym i południowo-zachodnim wybrzeżu zasiedlonym przez zachodni odłam Słowian. Osadnictwo skandynawskie koncentrowało się tu zarówno w pobliżu emporiów (np. Wolin, Menzlin-Görke, Ralswiek na Rugii, Groß Strömkendorf /Rerik, Rostock /Dierkov), jak i wzdłuż dolnych odcinków ważnych arterii wodnych (np. Bardy /Świelubie) (M. Dulicz 1999). Dobrym przykładem kolonii jest zespół stanowisk Bardy /Świelubie, gm. Dygowo położony na lewym brzegu Parsęty, składający się z dwóch grodzisk, kilku osad i dwóch cmentarzysk kurhanowych. Na wszystkich tych stanowiskach odkryto liczne ślady stałego pobytu zarówno grup elitarnych (np. bogate wyposażenie grobów kurhanowych, znaleziska broni, monet i ozdób na grodziskach), jak i ludności średniozamożnej oraz uboższej (np. skromne

wyposażenie lub brak wyposażenia niektórych grobów kurhanowych i płaskich)²⁴⁷ (W. Łosiński 2008, 162–165). Sieć, rozległych, dobrze zorganizowanych kolonii skandynawskich powstała w Europie Wschodniej. Obok Starej Ładogi i tzw. przyładoża, można tu wspomnieć m.in. o ośrodkach w Riurikowym Gorodišču, raj. Novgorod (Рюриково Городище, рай. Новгород), Pskowie, raj. Pskov (Псков, рай. Псков) Połocku, r. Połack (Полацк, р. Полацк), Gniezdowie, Czernichowie, raj. Černigiv (Чернігів, рай. Чернігів) i Szestowicy, raj. Černigiv (Шестовиця, рай. Чернігів). We wszystkich tych kompleksach osadniczych mamy do czynienia zarówno z dużymi osadami o charakterze rzemieślniczo-handlowym, jak i z mniejszymi osiedlami typu jedno- lub kilkudworczego. Z kolei liczne groby z wyposażeniem skandynawskim odkrywane na tutejszych cmentarzyskach są jednym z dowodów na wielopokoleniowe zamieszkiwanie tych ośrodków przez przybyszów z północy (W. Duczek 2006).

Z tego krótkiego i z całą pewnością nie wyczerpującego przeglądu stanowisk związanych ze Skandynawami wynika, że ich osadnictwo w opisywanej strefie nie ograniczało się tylko do emporiów rzemieślniczo-handlowych, gdzie mieli stanowić tylko jeden z elementów wieloetnicznego społeczeństwa. Bardziej prawdopodobna wydaje się możliwość trwałego przenikania Normanów do lokalnych środowisk plemiennych i tym samym oddziaływania na ich model kulturowy. Nie można wykluczyć, że mamy tu do czynienia z podobną sytuacją, jaką zaobserwowano dla skandynawskiej kolonizacji Wysp Brytyjskich i ziem położonych dalej na zachód. Wyróżniono tu osiem etapów procesu kolonizacyjnego: 1. rozpoznanie terenu przez niewielkie grupy *exploratores*²⁴⁸, które działają w niewielkiej odległości od morza – mostu pomiędzy nimi a Skandynawią, 2. gromadzenie surowców

247 Kontrowersyjny wydaje się pogląd autora badań zespołu Bardy /Świelubie, że był on zasiedlony zarówno przez Normanów, jak i Słowian, ale ci pierwsi pomimo swojej elitarności i znacznej liczebności nie stanowili realnej przeciwwagi dla mieszkańców wspólnoty lokalnej. Potwierdzeniem tej opinii ma być brak w warstwach kulturowych grodziska w Bardach oznak skandynawskiej dominacji (W. Łosiński 2008, 164).

248 Ten łaciński termin najlepiej oddaje charakter tych grup, do których w języku polskim należałoby użyć trzech określeń: odkrywca, badacz, zwiadowca.

przybrzeżnych w celu uzyskania kredytu zaufania do dalszych wypraw oraz zachęcenia potencjalnych kupców, inwestorów i osadników do uczestnictwa w przedsięwzięciu, 3. handel barterowy z miejscowymi populacjami, 4. wstępne akcje militarne i rabunkowe w interiorze, 5. ochrona pierwszych ośrodków osadniczych, ściśle związana z poprzednim etapem poprzez zabezpieczenie fortyfikacjami zdobytego terenu i źródeł surowców, 6. przejęcie kolonii przez czynniki oficjalne, sankcjonujące regularną administrację i systematyczną eksplorację ekonomiczną, 7. włączenie niemilitarnych imigrantów i zainicjowanie samowystarczalnych kolonii, kontrolujących naturalne i ludzkie zasoby adoptowanego obcego środowiska, 8. rozwój kompletnego aparatu władzy, często politycznie związanego z ojczyzną kolonistów (S. Lewis-Simpson 2001, 156–158). Dla niniejszych rozważań ważne wydaje się podkreślenie, że skandynawscy przybysze nie działali na terenie wyludnionym, ale wchodzili w relacje z tubylczymi grupami ludności. W przypadku kolonizacji północnego Atlantyku miały miejsce trzy strategie takiej koegzystencji. Pierwsza zakłada nadrzędną pozycję imigrantów w stosunku do tubylców i składa się z trzech procesów: zbrojnego wtargnięcia, asymilacji i kolonializmu. Intruzi tworzą kulturową mniejszość wewnątrz miejscowej większości, którą usiłują zdominować. W tej strategii przeważa polityczna i kulturowa izolacja, dlatego dla kolonistów niezbędne pozostaje utrzymywanie ekonomicznych, społecznych i militarnych związków z ojczyzną. Ważne jest także podkreślenie przez przybyszów swojej paternalistycznej pozycji wobec reprezentantów miejscowej ludności. Społeczne i polityczne struktury tych ostatnich są tu eliminowane i zastępowane przez model zaczerpnięty z ojczyzny kolonistów, modyfikowany w zależności od potrzeb i warunków. Druga strategia polegała na odizolowaniu się przybyszów od tubylców i współżycie niejako obok siebie tych grup ludności. Społeczności te wchodziły ze sobą w interakcje, ale nie dochodzi tu do zdominowania kulturowego żadnej ze stron. Z biegiem czasu, na skutek konieczności dostosowania się kolonistów do nowego środowiska ich kultura ulega przeobrażeniom, podobnie jak w przypadku tubylców, którzy reagują na zmiany w dotychczasowym krajobrazie kulturowym. W przypadku gdy, obie grupy są pokrewne kulturowo może dojść nawet pomiędzy nimi do fuzji i hybrydyzacji i w rezultacie powstania nowych „propozycji kulturowych”. Zjawisko to charakterystyczne jest dla trzeciej strategii

koegzystencji, czyli kohabitacji kolonistów z miejscową ludnością. Mamy tu do czynienia z bezpośrednimi interakcjami, często w formie związków matrymonialnych, które podnoszą status i przynoszą korzyści (finansowe, polityczne) zarówno tubylcom (zazwyczaj rodzin wydawanych za mąż kobiet), jak przybyszom (mężczyzn–kolonizatorów). Ci ostatni poprzez małżeństwa wchodzili w relacje z silnymi, miejscowymi rodami, zyskując często w ten sposób w nowym środowisku rodzinę, majątek i protektorów oraz dostęp do miejscowych surowców. Dzieci pochodzące z tych związków reprezentują już mieszane cechy kulturowe, a ich status zależy od pozycji społecznej i wzajemnych relacji rodziców. Za ich pośrednictwem nowe „propozycje kulturowe” mogą trafiać nawet na tereny ojczyste kolonistów (S. Lewis-Simpson 2001, 159–162).

Każda z tych trzech strategii wywierała istotny wpływ na przemiany kulturowe, społeczne i polityczne terenów objętych kolonizacją skandynawską, w tym jak się wydaje ziem bałtyjskich. W interesującym nas tu aspekcie kulturowym procesy te powinny być czytelne zarówno w postaci śladów materialnych przede wszystkim zabytków, relikwów budownictwa oraz form obrządku pogrzebowego, jak i w ewolucji systemu osadniczego. Należy tu zaznaczyć, że mogą to być elementy „czysto” skandynawskie, jak i zjawiska dystrybuowane z szeroko rozumianego kręgu normańskiego i warego-ruskiego. Te pierwsze łączy się zazwyczaj z wczesną fazą, drugie zaś przede wszystkim, choć nie wyłącznie, z późną fazą okresu wikińskiego. Nie wszędzie nośnikiem nowych treści kulturowych musiała być ludność skandynawska, wydaje się prawdopodobne, że duża część przemian inicjowana była przez społeczności pozostające pod silnymi wpływami normańskimi.

Zabytków uznawanych za typowo skandynawskie zarejestrowano na ziemiach bałtyjskich stosunkowo dużo. Mowa tu przede wszystkim o charakterystycznych ozdobach, takich jak zapinki żółwiowate, zapinki równoramienne, zapinki trójlistne, zapinki puszkowate czy zawieszki w kształcie młotków Thora. Znaleziska te grupują się przede wszystkim w pasie wybrzeża Bałtyku, na terenie północno-zachodniej i zachodniej Łotwy, zachodniej Litwy, Sambii oraz w rejonie ujścia Wisły. Gdy do tego zbioru doda się przedmioty często związane z Normanami takie jak niektóre typy broni, monety arabskie czy elementy wag zasięg ten zwiększa się, obejmując większą część terytorium bałtyjskiego (W. Wróblewski 2006b). Należy tu także wspomnieć

o zabytkach, które w literaturze archeologicznej uchodzą za interregionalne lub wręcz bałtyjskie, jak sprzączki lirowate, sprzączki z podwójną, pięciokątną ramą i zapinki podkowiaste. Nie wykluczając takiej możliwości ich pochodzenia, bardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza B. Nermana, który ich genezę widział w materiale gotlandzkim, środkowo szwedzkim, a w przypadku sprzączek również w kręgu waresko-ruskim (B. Nerman 1931a; L. Thunmark-Nylén 2006, 96–116, 133–134, 148; A. Bliujienė 1999, 124–135). To prawdopodobnie za pośrednictwem tych ostatnich ugrupowań na ziemi bałtyjskie trafiały przedmioty wykonane na rozległych obszarach pomiędzy Wołgą, Morzem Kaspijskim i Morzem Czarnym²⁴⁹. Osobnym problemem jest kwestia ceramiki, tzw. Baltic pottery, szeroko rozprzestrzenionej w basenie Bałtyku. W przeważającej opinii dystrybucję naczyń zbliżonych m.in. do typu Feldberg i Menken-dorf przypisuje się ludności zachodniosłowiańskiej, a występowanie tej ceramiki na tak rozległym terytorium tłumaczy się „technologiczną sławizacją warsztatu garncarzy” (H. Knorr 1937; D. Selling 1955; E. Schuldt 1956; J. Żak 1975, 48; J. Callmer 1988; M. Roslund 1992; W. Łosiński 2008, 137–138, 151–152). Słabą stroną tej hipotezy jest jednak brak innych elementów zachodniosłowiańskiej kultury materialnej w Skandynawii, na ziemiach bałtyjskich oraz w północno-zachodniej części Rusi, gdzie ceramika taka występuje w dość dużej liczbie (D. Selling 1955; J. Callmer 1988; G. P. Smirnova 1974; V. M. Gorūnova 1974, 77; E. V. Kamenecka 1998). Można raczej wysunąć ostrożną hipotezę, że i w tym przypadku za dystrybucją nadbałtyckiego wzorca stylistyczno-technologicznego naczyń glinianych mogą stać czynniki skandynawskie²⁵⁰.

Jeśli obecność wyżej wymienionych zabytków na ziemiach bałtyjskich tłumaczy się niekiedy kon-

taktami handlowymi, to w przypadku innych „zapóżyceń” kulturowych trzeba już próbować znaleźć bardziej przekonujące wyjaśnienie. Problem polega na nowych w stosunku do okresu wędrówek ludów zjawiskach kulturowych i osadniczych zarejestrowanych na omawianym terenie w fazie G, a na niektórych obszarach nawet wcześniej. W pierwszej kolejności można tu wymienić zmiany w obrządku pogrzebowym i organizacji miejsc kultu, w strukturze przestrzennej i wewnętrznej osadnictwa i w modelu gospodarczym. Do *novum* należy także powstanie systemu obronnego opartego na budownictwie grodowym. Są to przemiany na tyle wyraźne, że trudno je wytłumaczyć wewnętrznymi transformacjami kultur obejmujących swym zasięgiem w okresie wpływów rzymskich i okresie wędrówek ludów południowo-wschodnie pobrzeża Bałtyku. Bardziej prawdopodobna wydaje się możliwość zewnętrznej ingerencji, która wiązała się z fizyczną obecnością obcych grup elitarnych, posiadających możliwości realnego wpływu na miejscową ludność. Nie wszędzie te impulsy kulturowe były jednakowo silne i zależały od potencjału przybyszów na danym terenie. Należy się ponadto liczyć z wewnętrznymi migracjami poszczególnych grup bałtyjskich, które wcześniej na swoich macierzystych obszarach uległy transformacji. Obce oddziaływania mogły być na tyle silne i zarazem atrakcyjne, że lokalne elity wprowadzały nowe propozycje do miejscowego modelu kulturowego. Na interesujących nas terenach jaćwieskich i pruskich zmiany były na tyle gwałtowne i istotne, że można pokusić się o próbę pokazania kierunków, z których mogły tu dotrzeć.

Najbardziej czytelna transformacja nastąpiła w obrządku pogrzebowym. Jak już wspomniano w innej części tego rozdziału cmentarzyska płaskie (grupa olsztyńska) i kurhanowe (kultura sudowska) z pochówkami ciałopalnymi, przeważnie popielnicowymi przestają być użytkowane w końcu fazy E lub najdalej w początkach fazy F. Po trudnej do oszacowania przerwie zostają one zastąpione zakładanymi w pobliżu siedzib ludzkich płaskimi cmentarzyskami z przewagą ciałopalnych pochówków jamowych. Występowanie na rozległych terenach bałtyjskich grobów w formie różnej wielkości, zazwyczaj płytkich jam zawierających skupiska lub warstwy kości ludzkich i wyposażenia może być związane z wpływami skandynawskiego obrządku pogrzebowego. Pochówki tego rodzaju występują w Skandynawii na cmentarzyskach okresu Vendel i wczesnego okresu

249 Tereny zajmowane w okresie wikingów przez kompleks kulturowy Saltovo-Mayaki, wiązany z kaganatem chazarskim. Przedmioty orientalnej proveniencji licznie reprezentowane są na obszarach aktywnej penetracji skandynawskiej (I. Jansson 1988; M. Müller-Wille 1988, 778–779).

250 S. Brather zwrócił uwagę, że ceramika Słowian północno-zachodnich w okresie karolińskim inspirowana była garncarstwem frankijskim (S. Brather 1995). Możliwe zatem, że wzorzec ten trafił bezpośrednio również do innych sąsiadów Franków, w tym do środowisk normańskich. W takiej sytuacji należy szukać co najmniej dwóch źródeł dystrybucji technologiczno-stylistycznych nowinek garncarskich w rejonie Morza Bałtyckiego.

wikińskiego²⁵¹. Na terenie Danii, Norwegii, środkowej i południowej Szwecji i Gotlandii zarejestrowano je zarówno w przypadku grobów płaskich, jak i podkurhanowych. Często towarzyszą im różnego rodzaju konstrukcje kamienne, a spalone kości umieszczane były niekiedy w drewnianych skrzyniach lub innego rodzaju opakowaniach organicznych²⁵² (T. Ramskou 1950; B. Nerman 1958, 174; M. Stenberger 1977, 400–402, 428–437; A-S. Gräslund 1980, 51–53, 58–60; F. Svanberg 2003). Obok spalonych kości ludzkich odnotowano tu depozyty niespalonych szczątków zwierząt domowych i dzikich (A-S. Gräslund 1980, 60–61). Pod względem wyposażenia skandynawskie pochówki ciałopalne są bardzo zróżnicowane, od grobów bez inwentarza po groby bardzo bogate. Dominuje skromne wyposażenie w postaci kilku, często celowo zniszczonych (połamanych, zgiętych) przedmiotów codziennego użytku, broni, pojedynczych ozdób i części stroju. Bogate groby najczęściej podkurhanowe zawierają całe zestawy ozdób, przedmioty luksusowe, broń, narzędzia itp. (T. Ramskou 1950; A-S. Gräslund 1980, 51). Zróżnicowane są również konstrukcje grobowe, poczynając od płaskich grobów z pojedynczymi kamieniami lub wieńcami kamiennymi, po bruki, czworoboczne, owalne, trójkątne obstawy kamienne (tzw. Totenhausen) kończąc na najczęściej ziemnych kurhanach różnej wielkości (T. Ramskou 1950; M. Stenberger 1977, 427–437; A-S. Gräslund 1980, 63–71; F. Svanberg 2003, 17–18). Charakterystycznym zjawiskiem skandynawskiego obrządku pogrzebowego jest birytualizm, przy czym w początkach okresu wikińskiego dominuje kremacja, a później przewagę zyskuje inhumacja. Podobnie jak w przypadku pochówków ciałopalnych, tu również obserwuje się duże zróżnicowanie konstrukcji grobowych, z których można wymienić kurhany ziemne, obstawy i bruki kamienne, groby komorowe, pochówki w trumnach drewnianych oraz pochówki łodziowe. Bogatym pochówkom wojowników towarzyszą nierzadko groby koni i innych zwierząt domowych (J. Brøndsted 1936, 214–218; A-S. Gräslund 1980, 7–49).

251 W Skandynawii pochówki tego typu miały się z kolei pojawić na skutek impulsów płynących z północno-zachodnich Niemiec (A-S. Gräslund 1980, 60).

252 Należy w tym miejscu podkreślić, że w wielu przypadkach przepalone kości zmarłych były składane w naczyniach glinianych (T. Ramskou 1950, 178–181; A-S. Gräslund 1980, 53–54).

Występowanie skandynawskich zwyczajów sepulkralnych zarejestrowano również na południowych i wschodnich wybrzeżach Bałtyku oraz w Europie wschodniej. Obserwacja szeregu wspólnych cech obrządku pogrzebowego skłoniły Helenę Zoll-Adamikową do wydzielenia odrębnej strefy sepulkralnej G najpierw dla szeroko pojmowanego basenu ujścia Odry, od Rugii po dolną Parsętę, a później szerzej dla terenów objętych osadnictwem Sasów, Bałtów i Finów (H. Zoll-Adamikowa 1979, 227–230; 1988, 190, 199, 200; 1997). Badaczka ta za charakterystyczny dla tej strefy zespół praktyk pogrzebowych uważała: 1. występowanie pochówków szkieletowych i grobów płaskich przy zdecydowanej przewadze pochówków ciałopalnych i kurhanowej formy grobu; 2. sypanie niekiedy kopców nad resztkami stosu, choć przeważnie kremacji dokonywano poza miejscem przyszłej mogiły; 3. sytuowanie pochówków głównych w kurhanach ciałopalnych pod nasypem (najczęściej w postaci kopułkowatych grobów warstwowych), zaś pochówków dodatkowych i wtórnych – w nasypie lub na jego powierzchni; 4. przewaga grobów jednostkowych nad zbiorowymi; 5. istnienie niedużego odsetka grobów pustych, kenotafów; 6. dominowanie pochówków męskich na cmentarzysku z IX w., a wyrównana struktura płci i wieku na nekropolach późniejszych; 7. w wyposażeniu występowanie licznych gwoździ, nitów i okuć, wskazujących na chowanie zmarłych bądź w łożdziach, bądź w okutych trumnach czy skrzyniach wozowych, otaczanie zaś płaskich grobów ciałopalnych kolistymi lub łodziopodobnymi obstawami kamiennymi; 8. obecność w inwentarzu grobów starszych znacznej liczby przedmiotów nieceramicznych, w tym importów i przedmiotów z cennych surowców, przy prawie zupełnym braku elementów uzbrojenia i wyposażenia jeździeckiego. Większość z tych praktyk znajduje analogie według Zoll-Adamikowej albo wprost w północnym kręgu kulturowym, albo w milieu rozsianych po obu stronach Bałtyku międzynarodowych ośrodków portowo-handlowych, czy też na cmentarzyskach warskich w Europie wschodniej (H. Zoll-Adamikowa 1997, 11–12). Zdaniem badaczki skandynawskie zwyczaje pogrzebowe mogły mieć znaczący wpływ na powstanie w środowisku północno-zachodnio-słowiańskim cmentarzysk płaskich typu Alt Käbelich-Neuenkirchen. Te ciałopalne pochówki jamowe o dużych, zwykle „domopodobnych” rozmiarach (Alt Käbelich) oraz rozległe groby warstwowe (Neu-

enkirchen) występują bowiem wyłącznie w strefie G i jej obrzeżach, nie mając analogii na pozostałych terenach zachodniosłowiańskich²⁵³. Podobieństwa do strefy G sygnalizują jeszcze takie cechy obrządku jak ustryny, dodatkowe pochówki szkieletowe (zwykle dzieci), obecność przepalonych i niespalonych kości zwierząt oraz niektóre elementy wyposażenia grobowego²⁵⁴ (H. Zoll-Adamikowa 1988, 196–198).

Zwyczaje pogrzebowe o proveniencji skandynawskiej zarejestrowane zostały w rozległej strefie penetracji tzw. Warego-Rusów. Mowa tu przede wszystkim o ziemiach fińskich i wschodniosłowiańskich. Zarejestrowano tu większość elementów obrządku pogrzebowego charakterystycznego dla strefy G. Występują one zarówno w dużych ośrodkach bezpośrednio związanych z działalnością Skandynawów takich jak Stara Ładoga czy Gniezdowo, jak i w miejscach oddziaływań ich kultury takich jak estońska wyspa Saaremaa. Szczególnie bliskie związki łączą te tereny z obrzędowością pogrzebową Gotlandii i środkowej Szwecji (A. V. Nazarenko 1985; V. A. Bulkin 1975; W. Łosiński 1992; W. Duczko 2006, 79–82, 135–150; M. Mägi 2002, 31–32). W przeciwieństwie do zachodniej części strefy G, na cmentarzyskach

wareskich widać wyraźne wpływy kultur koczowniczych, wyrażające się przede wszystkim w wyposażeniu grobowym, ale również w pewnych elementach obrządku pogrzebowego²⁵⁵ (V. J. Petruhin 1995, 117; W. Duczko 2006, 183–187, 199).

Istotnych wskazówek dostarcza również analiza położenia cmentarzysk skandynawskich oraz ze strefy G na tle sieci osadniczej i topografii terenu. Jako jedna z nielicznych zwróciła na to zagadnienie uwagę H. Zoll-Adamikowa. Według tej badaczki obiekty sepulkralne lokowane były zazwyczaj na skraju wysoczyzny, w sąsiedztwie osad, położonych niżej, na pierwszej terasie. Obserwacja ta dotyczyła głównie dużych ośrodków o charakterze emporiów nadmorskich (H. Zoll-Adamikowa 1997, 14). Przyglądając się temu zagadnieniu uważniej, da się zauważyć tendencję skupiania osadnictwa na wydzielonym topograficznie obszarze. Co więcej bezpośrednie sąsiedztwo osad i cmentarzysk, a tym samym przenikanie się wzajemne strefy *sacrum* i *profanum* jest zjawiskiem typowo skandynawskim, charakterystycznym praktycznie na całym obszarze aktywności żywiołu normańskiego (E. Roesdahl 1996, 140). Dobrym przykładem jest tu kompleks osadniczy w Birce, w środkowej Szwecji. Do rozległej osady rzemieślniczo-handlowej, tzw. Black Earth przylegają od strony wschodniej (Hemlanden) i południowej (North of Borg) cmentarzyska z grobami podkurhanowymi i płaskimi. Niektóre groby nekropoli Hemlanden usytuowane są wręcz w obrębie i po obu stronach wałów zabezpieczających od strony północnej osadę (A.-S. Gräslund 1980, 4, 5, ryc. 4). Podobną sytuację odnotowano na terenie emporium w norweskim Kaupang, gdzie do dużej osady przylegało kilka cmentarzysk, funkcjonujących w tym samym czasie (C. Blindheim 1975; F.-A. Stylegar 2007, 65–101; L. Pilø 2007, 161–178). W przypadku Hedeby (Haithabu) cmentarzyska zarejestrowano zarówno w obrębie emporium otoczonego wałem, jak i poza nim, w sąsiedztwie mniejszych osad (H. Jankuhn 1976; D. Ellmers 1972, ryc. 124). Z analogiczną relacją topograficzną pomiędzy osadami i cmentarzyskami mamy do czynienia na terenie ośrodków południowego wybrzeża Bałtyku takich jak Menzlin, Kr. Mecklenburg-Vorpommern, Ralswiek,

253 Można tu wymienić m.in cmentarzyska w Neuenkirchen, Alt Käbelich, Cammin, Klockow, Schennenz i Schwanbeck. Do tego typu cmentarzysk zaliczane są również płaskie nekropole, st. 8, 11, 12 na Wolinie, głównie ze względu na duże rozmiary niektórych grobów ciałopalnych, szczególnie warstwowych, występowanie w nich niekiedy nie przepalonych części szkieletów ludzkich oraz kości zwierząt, a także z powodu stosunkowo licznej grupy pochówków szkieletowych w układzie odbiegającym od normy i cząstkowych (J. Wojtasik 1968; 1973; V. Schmidt 1981, 337; H. Zoll-Adamikowa 1988, 196). W fazie G na rozległych terenach zajmowanych przez plemiona zachodniosłowiańskie (strefa sepulkralna A według Zoll-Adamikowej) dominuje nieuchwytny archeologicznie obrządek pogrzebowy, choć spotyka się cmentarzyska z tzw. nakurhanowymi pochówkami popielnicowymi (H. Zoll-Adamikowa 1979, 220–221; 1997, 67–70).

254 Według niektórych badaczy, w tym W. Łosińskiego, groby typu Alt Käbelich odzwierciedlają przypuszczalny wzorzec pochówka słowiańskiego z IX–X w. w północno-zachodnio-centralnych regionach Słowiańszczyzny zachodniej. Pogląd ten wydaje się kontrowersyjny, tym bardziej, że Łosiński formułuje go na przykładzie pochówków z cmentarzyska skandynawskiego w Swielubiu (W. Łosiński 1993).

255 Mowa tu o specyficznej formie grobów szkieletowych. Wzdłuż ciał zmarłych wojowników układane były nie-spalone szczątki konia (W. Duczko 2006, 183, 184).

Kr. Vorpommern-Rügen, Usedom, Kr. Vorpommern-Greifswald, Groß Strömkendorf, Wolin i Bardy /Świełubie (U. Schoknecht 1977; D. Warnke 1975a; 1975b; F. Biermann 2003; H. Jöns, W. Mazurek 1998; H. Jöns 2006; W. Filipowiak 1988, 696–699; W. Łosiński 2008, 72, 73). Po wschodniej stronie Morza Bałtyckiego, w Starej Ładodze kilka cmentarzysk płaskich i kurhanowych graniczyło z warstwą kulturową osady po zachodniej stronie rzeki Volchov (A. N. Kirpičnikov *et alii* 1986, 192, ryc. 69). Z kolei w Salaspils Laukskolas, nov. Salaspils na terytorium zajmowanym przez fińskich Liwów, dwie części dużej osady-wsi rozdzielone były płaskim cmentarzyskiem szkieletowym, na którym zmarli pochowani byli z bogatym wyposażeniem wskazującym jednoznacznie na ich skandynawskie pochodzenie (A. Zariņa 1978; 2006). W rozległym warego-ruskim zespole osadniczym w Gniezdowie, położonym pomiędzy dwoma dopływami Dniepru, strumieniem Sviniec i rzeką Olszą, poszczególne grupy cmentarzysk kurhanowych przylegają do osad podgrodzowych lub wypełniają przestrzeń pomiędzy nimi (D. A. Avdusin 1977; E. Mühle 1988). Podobną sytuację zaobserwowano w obrębie innych dużych kompleksów osadniczych m.in. w Timierievie i w rejonie jeziora Kleščino (Pleščeevo) nad górną Wołgą oraz w Czernihowie i Šestovicy nad środkowym biegiem Dniepru (A. N. Kirpičnikov *et alii* 1986, 207–214; V. P. Kovalenko 2002).

Warto w tym kontekście przyjrzeć się specyficznej lokalizacji pochówków, jaką zarejestrowano w obrębie warowni, na stoku, blisko wałów grodziska na Górze Zamkowej w Szurpiłach i na majdanie grodziska w Szestnie-Czarnym Lesie. Chowanie zmarłych na terenie funkcjonujących grodów obronnych jest kolejnym wyraźnym śladem oddziaływań kręgu skandynawskiego. Groby przedstawicieli elit normańskich odkryto m.in. na terenie grodziska Borg w Birce. Kilka ciałopalnych grobów podkurhanowych oraz kilka płaskich szkieletowych znajdowało się na majdanie tego obiektu, natomiast od północy i południa, aż po same wały sięgały dwa duże cmentarzyska birytualne South of Borg i North of Borg (A.-S. Gräslund 1980, 5, ryc. 4). Podobną sytuację zarejestrowano w obrębie grodziska Hochburg w Hedeby (Haithabu). Tu również pochówki znajdowały się na majdanie oraz w pobliżu wałów, na północno-wschodnim stoku twierdzy (H. Jankuhn 1956, 76–78, ryc. 17). Z kolei w przypadku twierdz królewskich Trelleborg i Fyrkat w Danii, płaskie szkieletowe cmentarzyska usytuowane były

pomiędzy wewnętrznymi i zewnętrznymi wałami grodziska (P. Nørlund 1948, 278, 279; O. Olsen 1959, 10, 12). Na terenach południowo-zachodniego wybrzeża Bałtyku odnotować należy przykłady Oldenburga (Starogardu Wągryjskiego) oraz Wolina. W tym pierwszym przypadku groby szkieletowe odkryto w drugim, wschodnim członie grodu. Zalegały one co najmniej w 5 nieregularnych rzędach, w kilku warstwach nad sobą, w obrębie halowej budowli słupowej starszej od nich lub im współczesnej (I. Gabriel 1984, 69; K. W. Struve 1985, 154, 161–163, H. Zoll-Adami-kowa 1988, 200, 201). W Wolinie płaskie cmentarzysko birytualne na wzgórzu Młynówka sąsiadowało bezpośrednio z grodziskiem na Srebrnym Wzgórzu²⁵⁶ (W. Filipowiak 1962, 311–314, 316–318; 1988, ryc. 4; J. Wojtasik 1968; 1973). Zjawisko zakładania nekropoli w obrębie lub bliskim sąsiedztwie fortyfikacji zarejestrowano również na terenach objętych osadnictwem warego-ruskim. W przywoływanym już kompleksie osadniczym w rejonie jezioro Kleszczino (Pleszczeevo) groby kurhanowe przylegały do południowych i zachodnich wałów grodziska (A. N. Kirpičnikov *et alii* 1986, 214, ryc. 73). Pozostałości kurhanów zarejestrowano również na terenie Centralnego Gorodišča w Gniezdowie (E. Mühle 1988, 389). Interesującym przykładem cmentarzysk lokowanych w obrębie fortyfikacji są groby szkieletowe odkryte na terenie chazarskiej twierdzy Sarkel/Belaia Veža nad dolnym Donem. Ze względu na obrządek pogrzebowy i wyposażenie pochówki podzielono na groby koczowniców kultury saltovskiej oraz groby warego-ruskie. Te ostatnie zlokalizowane były głównie w pobliżu lub bezpośrednio w wale grodziska (O. A. Artamonova 1963).

Inne elementy osadniczego *sacrum* nie są na tyle czytelne na ziemiach bałtyjskich, aby przywoływać tutaj analogie z obszarów sąsiednich, gdzie stopień rozpoznania miejsc kultu jest znikomy. Wyjątkiem mogą być baby kamienne, rzeźby przedstawiające wojowników, rejestrowane na terenach pruskich. Na podstawie opisywanego już odkrycia w Poganowie, wiadomo, że przynajmniej część z nich mogła być elementami miejsc ofiarnych. Kamienne wyobrażenia antropomorficzne są charakterystyczne dla rozległe-

²⁵⁶ Nie można także wykluczyć, że funkcje grodziska pełniło Wzgórze Wisielców, na którym zlokalizowano cmentarzyska kurhanowe i płaskie (opinia autora na podstawie prospekcji terenowej).

go obszaru zajmowanego przez ludy tureckie. Pomiędzy oryginalną stylistykę tych rzeźb, należy zwrócić uwagę na wspólne cechy bab pruskich i azjatyckich, takich jak wyobrażenia broni, rogów do picia, nakryć głowy, przede wszystkim hełmów (S. A. Pletněva 1974; E. Tryjarski 1991, 294–302). Pozostałe elementy miejsca ofiarnego w Poganowie, takie jak kocioł, na którym stała wspomniana figura oraz liczne szczątki zwierzęce (przede wszystkim koni) znajdują swoje odpowiedniki w kręgu obrzędowości wczesno-średniowiecznych ludów tureckich. Są one tam często ściśle związane z miejscami pochówków i kultem zmarłych (E. Tryjarski 1991, 199–205, 280–283, 301, 302; M. Wyczółkowski 2009, 620–627).

Na obecnym etapie badań trudno jest wskazać, jakimi drogami mogły dotrzeć na ziemię pruskie formy rytuałów charakterystycznych dla koczowniców (por. I. Mellin-Wyczółkowska, A. Gołębiowska-Tobiasz 2009; W. Wróblewski 2015; L. Jończyk, A. Gołębiowska-Tobiasz 2015). Jak do tej pory nie ma ewidentnych śladów pobytu grup ludności koczowniczej na terytorium bałtyjskim. Nie posiadamy również żadnych danych, potwierdzających istnienie strefy bezpośrednich kontaktów. Można jedynie wysunąć ostrożną hipotezę, że podobnie jak w przypadku niektórych elementów kultury materialnej oraz obrzędowości pogrzebowej, opisywane tu zjawiska trafiły tu za pośrednictwem mobilnych i chłonnych czynników warego-ruskich²⁵⁷.

Początek okresu wikińskiego na obszarach szeroko pojmowanego basenu Bałtyku, w tym terenów jaćwiesko-pruskich przynosi istotne zmiany charakteru, struktury, organizacji i lokalizacji stałych siedzib ludzkich. Widoczna jest tendencja do kumulacji osiedli w obrębie rozwijających się prężnie centrów osadniczych, łączących w sobie funkcje siedliskowe, obronne, kultowe oraz gospodarcze, przy czym wydaje się, że każda z tych cech jest jednakowo ważna. Obok interregionalnych emporiów nadmorskich, powstają mniejsze ośrodki, ale zarówno w przypadku jednych, jak i drugich zasada koncentracji osadnictwa zostaje zachowana. Prowadzi to w konsekwencji do powsta-

wania dużych osad o charakterze protomiejskim oraz sieci mniejszych, znajdujących się w ich bliskim sąsiedztwie osiedli. Widoczna jest tendencja do fortyfikowania osad i lokowania ich w trudno dostępnym terenie. W tym okresie powstaje nowa w basenie Bałtyku forma osiedli obronnych – grody, które pełnią przede wszystkim funkcje refugialne i stanowią główną oś obrony poszczególnych kompleksów osadniczych. Tendencja do koncentracji osadnictwa nie oznacza, że skupiska osadnicze izolowane były rozległymi pasami pustek. Główne ośrodki posiadały bowiem często mniej lub bardziej rozbudowane zaplecze w postaci pojedynczych, satelickich osad lub mniejszych kompleksów osadniczych.

Dobłą ilustracją takiego modelu osadniczego jest kompleks w Birce. Jego centrum stanowi duża osada, tzw. Black Earth wraz z przyległymi cmentarzyskami oraz grodzisko Borg, również otoczone nekropolami. Osada miała charakter portu-emporium, zabezpieczonego od strony jeziora ostrokołem, a od strony łądu wałem. Grodzisko osłaniało osadę od strony południowej (A.-S. Gräslund 2001). Na osadzie odkryto pozostałości regularnej zabudowy w postaci dużych słupowych domostw na planie prostokąta z paleniskiem w części centralnej oraz mniejszych półziemianek z paleniskiem w narożniku (B. Ambrosiani, H. Clarke 1992; 1995; B. Ambrosiani 2001). Badania wykopaliskowe grodziska wykazały, że w okresie wikińskim funkcjonowało ono nie tylko jako forteca, ale również jako garnizon profesjonalnych wojowników czuwających nad bezpieczeństwem prowadzonego na osadzie handlu dalekosiężnego²⁵⁸ (L. Holmquist Olausson 2001; C. Hedenstierna-Jonson 2001; A.-S. Gräslund 2001, 131). Według szwedzkich badaczy źródłem surowców dla mieszkańców emporium w Birce była sieć mniejszych osad rozrzuconych w interiorze (B. Ambrosiani 1997; M. Bäck 1997; A.-S. Gräslund 2001, 131).

Podobnie zorganizowany był ośrodek w Hedeby (Haithabu). Rozległa osada rzemieślniczo-handlowa odgródzona była od łądu potężnymi wałami, a dostępu od strony wody strzegła palisada. Regularna zabu-

257 Hipotezę tę, zdają się potwierdzać przykłady zebrane przez badacza st. IV w Poganowie, M. Wyczółkowskiego, choć on sam widzi tu raczej ogólne indoeuropejskie nawiązania w religii dawnych Bałtów (M. Wyczółkowski 2009, 620–627).

258 Jednym z dowodów na taką interpretację grodziska było odkrycie na jego zapleczu budowli halowej oraz kuźni z licznymi znaleziskami broni (L. Holmquist Olausson 2001; C. Hedenstierna-Jonsson 2001; A.-S. Gräslund 2001, 131)

dowa głównej osady składała się zarówno z budowli halowych o drewnianych lub plecionkowych ścianach, jak i mniejszych półziemianek. W niedalekiej odległości od emporium znajdował się umocniony drewniano-ziemnym wałem gród Hochburg. Poza wałami głównej osady funkcjonowały mniejsze osiedla i związane z nimi cmentarzyska (H. Jankuhn 1976).

Na Pomorzu skupiska osadnicze z dużą ufortyfikowaną osadą, grodem oraz siecią mniejszych osiedli zarejestrowano m.in. w Usedom i w Wolinie (H. Jöns 2006, 129; W. Filipowiak 1962, 298–326). W tej ostatniej miejscowości duża portowa osada położona była na lewym brzegu Dziwny. Zabudowa portu składała się z różnej wielkości budynków o słupowej, plecionkowej i zrębowej konstrukcji ścian, zarówno naziemnych, jak półziemiankowych. Badania wykopaliskowe wykazały ponadto kilkufazowe umocnienia drewniano-ziemne osłaniające osadę od strony ładu. Po północnej stronie osady na Srebrnym Wzgórzu znajdował się gród, którego wały posiadały podobną konstrukcję do umocnień portu. Ponadto po obu stronach rzeki zarejestrowano kilka różnej wielkości osad, funkcjonujących w tym samym czasie, co główny zespół (W. Filipowiak 1962, 298–326; 1988, 698, 699; W. Łosiński 1982, 125–127). Dobrym przykładem kumulacji osadnictwa jest kompleks Bardy/Świelubie nad dolną Parsętą. Funkcję głównej osady prawdopodobnie pełniło tu dwuczłonowe, rozległe grodzisko w Bardach, gdzie odkryto ślady regularnej, rzędowej zabudowy na majdanie. Poza wałami tego założenia obronnego znajdowały się ponadto mniejsze osady otwarte, cmentarzyska kurhanowe oraz niewielki gródek w Świelubiu (W. Łosiński 1972, 313–315, 344, 345, ryc. 30; 1982, 122; 2008, 72, ryc. 1).

Tendencja koncentracji osadnictwa w wydzielonych topograficznie ekumenach charakterystyczna jest również na obszarze aktywności warego-ruskiej. W kompleksie osadniczym w Starej Ładodze w okresie wikingim zasiedlone zostały tereny po obu stronach rzeki Volchov. Dzięki badaniom dendrochronologicznym oraz na podstawie analizy zabytków badacze zrekonstruowali etapy funkcjonowania tego ośrodka poczynając od końca VIII w. do pierwszej połowy XI w. W pierwszym okresie powstała niewielka, obronna osada w miejscu zwanym Ziemiłanoje Gorodišče na prawym brzegu Ładożki, dopływu Volchova, zabudowana drewnianymi długimi i mniejszymi kwadratowymi domami oraz warsztatami rzemieślników. Podobne budynki znajdowały się na osadzie otwartej, którą założo-

no mniej więcej w tym samym czasie na lewym brzegu Ładożki. Pomimo pożaru, który zniszczył Starą Ładogę w drugiej połowie IX w., ośrodek ten został odbudowany. Odnotowano dalszy rozwój osadnictwa, pod koniec IX w. u zbiegu Ładożki i Volchova wzniesiono kamienną twierdzę, osady podzielone na działki, z regularną siecią ulic poszerzając swój zasięg, a nowe stanowiska pojawiają się na wschodnim brzegu Volchova²⁵⁹. Pod koniec X w. zniszczoną kamienną twierdzę zastąpiono grodem z wałami o konstrukcji drewniano-ziemnej (V. I. Raudonikas 1949; 1950; A. N. Kirpičnikov 1985; E. A. Râbinin; N. B. Černyh 1988; S. N. Orlov 1973).

W Nadnieprzu zarejestrowano cały szereg tego typu kompleksów osadniczych, datowanych na okres wikingiński (A. Stalsberg 1988, ryc. 2A, 2B). Dzięki rozległej skali badań wykopaliskowych stosunkowo dobrze rozpoznany został zespół w Gniezdowie. Składał się on z dwóch, oddalonych mniej więcej o 2 km skupień osadniczych, znajdujących się nad dwoma dopływami Dniepru, mniejsze nad Olszą oraz większe nad Svincem. Centrum tego drugiego skupienia stanowił dużych rozmiarów gród obronny Centralnoie Gorodišče oraz przylegająca do niego osada otwarta zajmująca obszar 15–17 ha. Wokół nich koncentrowało się kilka grup cmentarzysk kurhanowych oraz innych mniejszych punktów osadniczych. Główna osada według badaczy tego stanowiska podzielona była na dwie części: wschodnią zamieszkiwać mieli głównie kupcy, a zachodnią rzemieślnicy. Drugi, peryferyjny członek zespołu powielał strukturę skupienia położonego przy ujściu Svinca, z tą różnicą, że olszański gród był nieco większy od centralnej fortyfikacji, natomiast osada otwarta powierzchniowo znacznie ustępowała głównej osadzie. Przestrzeń pomiędzy dwoma skupieniami wypełniona była wielkimi cmentarzyskami kurhanowymi związanymi prawdopodobnie z osadami jednodworczymi²⁶⁰ (T. A. Puškina 1974; D. A. Avdusin 1977; D. A. Avdusin, T. A. Puškina 1982; A. N. Kirpičnikov *et alii* 1986, 223–229; E. Mühle 1988; W. Łosiński 1992).

259 M.in. cmentarzysko kurhanowe w miejscu zwanym Plakun (A. V. Nazarenko 1985, 157).

260 Pogląd taki sformułował I. Jansson, który w opozycji do rosyjskich badaczy uważających cmentarzyska za miejsca pochówków mieszkańców głównych osad, uważał, że mogły one przylegać do małych, nie odkrytych jeszcze osad (I. Jansson 1997, 49).

9. Sytuacja kulturowa i osadnicza Prus i Jaćwieży w świetle źródeł historycznych

Pewnych danych dotyczących osadnictwa jaćwiejskiego i pruskiego w fazie G dostarczają ustalenia historyków. To właśnie okres wikingi jest czasem powstania źródeł pisanych zawierających pierwsze informacje na temat omawianych ziem we wczesnym średniowieczu. Zachowując porządek chronologiczny należy zacząć od wiadomości utrwalonej w *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*, zapisce znanej jako *Geograf bawarski*. To pochodzące z ok. 845 r. źródło wśród nazw plemion zajmujących siedziby na północ od Dunaju wymienia etnonim Bruzi. Zamiast liczby grodów znajdującej się przy większości nazw autor zapiski wyjątkowo zawarł tu informację na temat rozległości terytorium zamieszkałego przez owych Bruzi²⁶¹ (*Geograf*, 4–5). Pomimo swojej lakoniczności i niejednoznaczności zapis ten w zgodnej opinii badaczy dotyczy wczesnośredniowiecznych Prusów i podkreśla znaczne rozmiary ich terytorium w połowie IX w. (S. Zakrzewski 1917, 11–13, 56–57; H. Łowmiański 1986, 122, 173, 285; por. W. Wróblewski 2015).

Najwięcej cennych informacji na temat interesującego nas obszaru zawiera relacja z podróży Wulfstana zawarta w dziele króla Wessexu, Alfreda

Wielkiego jako uzupełnienie dzieła rzymskiego historyka, Pawła Orozjusza. W powstałym pod koniec IX w. źródle anglosaski lub normański podróżnik opisuje swoją morską wyprawę z Hedeby (Hæðum) do Truso (SRP, I, 732–734; Chorografia, 42–89). Dzięki dokładnym wskazówkom geograficznym Wulfstana wiadomo, że Truso położone było po wschodniej stronie ujścia Wisły, która rozdzielała dwie krainy Weonodland²⁶² i Witland. Obok lokalizacji emporium w Truso, dziś już bezdyskusyjnej w świetle badań archeologicznych w Janowie Pomorskim, źródło dostarcza kilku innych cennych informacji. Witland, na terenie którego znajdował się port, należał według Wulfstana do Estów. Z kolei Estowie zamieszkiwali większy obszar zwany Eastland. Miało być w nim dużo grodów (burh) rządzonych przez naczelników /królów (cyningc), którzy zbrojnie rywalizowali między sobą. Kraj obfitował w miód i ryby. Estowie nie mieli zwyczaju spożywać piwa, ich królowie i możni pili kobyłe mleko, a napojem ubogich i niewolnych był miód. Wulfstan ponadto dość obszernie omawia zwyczaje pogrzebowe mieszkańców Eastland. Szczególną uwagę zwraca zanotowany przez niego fakt przetrzymywania w domu zmarłego niespalonych zwłok przez okres jednego lub dwóch miesięcy, przy czym naczelników /królów i innych możnych nie grzebano nawet do pół roku. Według podróżnika było to możliwe dzięki umiejętności

261 Zapis *Bruzi plus est undique, quam de Enisa ad Rhenum* najczęściej odczytywany jest jako określenie wielkości terytorium porównywalnego z rozciągłością obszaru znajdującego się pomiędzy rzeką Enns (prawym dopływem Dunaju w Austrii) a Renem (S. Zakrzewski 1917, 11–13; H. Łowmiański 1986, 121, 122).

262 Interpretowanym przez większość badaczy jako ziemia Wenedów /Słowian (G. Labuda 1961, 71–80)

wytwarzania przez Estów zimna. W czasie pobytu zmarłego w domu krewni i przyjaciele ucztowali i bawili się, trwoniąc jego majątek. Resztę dobytku dzielono na kilka części, o które odbywały się wyścigi konne. Największą część zdobywał najszybszy jeździec, dlatego też w społeczności Estów najwyższemu cenił się szybkie rumaki. Wulfstan podał, że kiedy już roztrwoniono większość majątku zmarłego, palono go na stosie wraz z bronią i szatami. Ciało musiało być dokładnie spalone, ponieważ w razie znalezienia na stosie jakiejś niespalonej części trzeba było odbyć pokutę (SRP, I, 732–734; Chorografia, 69–70, 85–86; G. Labuda 1961, 71–90; H. Łowmiański 1950, 153, 154).

Relacja Wulfstana jest przez ogół badaczy traktowana jako wiarygodna, choć w niektórych przypadkach podkreślano anegdotyczny charakter opisów pogrzebowych (H. Łowmiański 1950, 155). Witland i Eastland, ze względu na swoje położenie geograficzne identyfikowane są często jako ziemie zamieszkałe przez Prusów lub szerzej Bałtów, przy czym termin Estiowie ma wyraźne konotacje antyczne²⁶³ (H. Łowmiański 1950, 153; Ł. Okulicz-Kozaryn 1997, 6, 7; J. Powierski 2004, 27; J. Kolendo 2008, 39). Zwraca się również uwagę na sygnalizowaną przez autora relacji stratyfikację społeczną, wyróżniając warstwę naczelników/królów, szlachty, ludności pospolitej i niewolników (H. Łowmiański 1950, 153, 154; Ł. Okulicz-Kozaryn 1997, 186, 204). Mniej miejsca w literaturze historycznej poświęca się zagadnieniom obyczajowości Estiów. Do wyjątków należą uwagi H. Łowmiańskiego o zwyczaju picia kumysu. Badacz ten wykazywał, że konsumpcja mleka i mięsa końskiego nie jest ani tworem literackim, ani nie musi wiązać się z bezpośrednimi wpływami ludów stepowych, ponieważ w czasie gdy powstawała relacja zwyczaj ten był znany zarówno w Skandynawii, jak i na Rusi (H. Łowmiański 1950, 154). Ostatnio podnoszono również kwestię analogicznych elementów ceremonii pogrzebu zawartych w relacjach

Wulfstana i arabskiego autora z X w. Ibn Fadlāna²⁶⁴ (R. Panfil 2009, 55).

Informacje o Prusach zachowała również relacja żydowskiego podróżnika Ibrahima ibn Jaquba, który w 966 r. przebywał w Europie Środkowej. W źródle, które znamy m.in. za pośrednictwem arabskiego geografę al-Bekriego (um. 1094 r.) opisane są ziemie Słowian, w tym kraj Mieszka. Charakteryzując granice tego państwa ibn Jaqub podaje, że sąsiaduje ono od północy z Burus, którzy swoje siedziby mają nad Oceanem (Bałtykiem). Zwraca uwagę, że Burus mają odrębny język i nie znają mowy swoich sąsiadów oraz są znani ze swojego męstwa na polu bitwy. Na koniec podróżnik wspomina, że wyprawiają się na nich Rusowie na okrętach z zachodu (Relacja Ibrahima, 50). Choć w dalszej części swojej relacji ibn Jaqub nie wymienia już Burus, to również do nich można odnieść informacje o dużej wilgotności i wyjątkowego chłodu panujących we wszystkich krajach północy, co bardzo często jest przyczyną głodu²⁶⁵. Żydowski podróżnik podaje, że w krajach tych najpopularniejszym zbożem jest proso, a zasiewy odbywają się w dwóch porach roku, latem (późnym) i na wiosnę (Relacja Ibrahima, 52).

Najbardziej kontrowersyjna w tej relacji wydawała się dla niektórych historyków kwestia ruskich najazdów z kierunku zachodniego. Uważali oni, że jest to prawdopodobnie błąd autora, który zasugerował się łodziami, jako środkiem transportu napadających i wywnioskował, że musieli przyплыć od strony Bałtyku (H. Łowmiański 1950, 166; G. Białyński 1999, 13). Wydaje się, że jest to błędna konkluzja, ponieważ według badaczy przedmiotu terminem *al Rus* arabscy pisarze średniowieczni określali Skandynawów, głównie Szwedów, niezależnie od ich geograficznej lokalizacji (H. Paszkiewicz 1998, 161–187; W. Duczko 2006, 9–15). Autor polskiego przekładu tego źródła, T. Kowalski wyraźnie podkreślał, że wszystkie wzmianki Ibrahima o Rusach dotyczą

263 Odnośnie nazwy Eastland pojawiały się również w literaturze przedmiotu sugestie, że w IX w. dotyczyła ona ogółu ludności zamieszkującej wschodnie wybrzeża Bałtyku, w tym również Finów (G. Labuda 1961, 61; H. Łowmiański 1983, 18; J. Powierski 2004, 27; J. Kolendo 2008, 32, 33). Estiowie pojawiają się w *Germanii* Tacyta (*Aestii*) oraz w *Historii Gotów* Kasjodora /Jordana (J. Kolendo 2008, 21–24, 29–33)

264 W obszernym opisie pogrzebu bogatego Rusa, którego arabski autor był świadkiem na terenach Bułgarii Kamskiej, zanotował on m.in. zwyczaj dzielenia majątku zmarłego pomiędzy rodzinę i przyjaciół, oraz przechowywania przez pewien okres niespalonego ciała w tymczasowym grobie, przypominającym budynek mieszkalny (Ibn Fadlān, 111–112).

265 Patrz rozdz. 3.2.5.

Rusów normkańskich²⁶⁶ (Relacja Ibrahima, 74, 93). Co więcej źródła nie notują walk Rurykowiczów z plemionami pruskimi przed 983 r. (PVL, I, 256). Jest to zatem przesłanka, by traktować informację ibn Jaquba jako świadectwo walk obronnych, jakie Prusowie toczyli ok. połowy X w. z jakimś zachodnim odłamek Skandynawów.

Pewną wartość jako źródła do charakterystyki wewnętrznej Prus końca X w. mają fragmenty żywotów św. Wojciecha. W tych powstałych w XI w. utworach hagiograficznych znajduje się kilka, uznawanych za wiarygodne, informacji na temat organizacji społecznej i terytorialnej Prusów (*Pruze, Pruzziae, terrum Pruzorum*) (MPH, I, 151–222). Podobnie jak u Wulfstana, samodzielną jednostkę polityczną stanowił niewielki okręg grodowy, w którym rządził naczelnik, jednak władza zwierzchnia należała do uzbrojonej ludności zgromadzonej na wiecu (H. Łowmiański 1950, 155, 156). Autor *Passio* wymienia gród Cholinum pod zarządem *primasa* (naczelnika), którego władzy podlegał *custos*, strażnik grodowy (MPH, I, 155; H. Łowmiański 1950, 156, 157). Z kolei *Żywot rzymski* wspomina nie o grodzie, tylko o *villa*, którą interpretuje się jako wieś lub dwór, oraz o panu, *dominus villae* (MPH, I, 180; H. Łowmiański 1950, 157). Henryk Łowmiański uważał, że ów *primas* oraz *dominus villae* byli tą samą osobą, a gród, *villa*, oraz wymieniony w żywocie autorstwa św. Brunona z Kwerfurtu targ²⁶⁷ znajdowały się w tej samej miejscowości (H. Łowmiański 1950, 157). Interesującą informację podają również żywoty odnośnie zabójców św. Wojciecha. Grupie konnych wojowników przewodzi niejaki Sicco, którego w *Żywocie rzymskim* nazwano kapłanem pogańskim, a którego Brunon określa mianem *primum dux et magister nefarie* (MPH, I, 182, 220, 221; H. Łowmiański 1950, 157, 158). Takie łączenie funkcji wodzowskiej i kapłańskiej znane jest również z dużo późniejszych źródeł, dotyczących m.in. trzynastowiecznej Jaćwieży i Litwy (A. Kamiński 1953, 146; H. Łowmiański 1983, 326, 327).

266 H. Łowmiański dopuszczał co prawda możliwość, że Prusów mogli atakować Normanowie, ale duńscy, a ich ibn Jaqub nazywał *Murman*. Szwedzkiego kierunku, skąd mogli nadejść najeźdźcy, historyk nie brał pod uwagę (H. Łowmiański 1950, 166).

267 Brunon używa określenia *mercatus, ubi confluerat unda populorum* (MPH, I, 213)

Biograf biskupa męczennika, Brunon sam podzielił jego los, został zamordowany w 1009 r. w trakcie wyprawy misyjnej gdzieś na pograniczu Prus, Rusi i Litwy (MPH, I, 229–230, 293; II, 769; MGS, VI, 658; XIV, 383, 394; XVI, 164). Uczestnik wydarzeń kapelan, Wipert w swojej relacji podał, że biskup z Kwerfurtu przed śmiercią nawrócił pewną liczbę pogan, na czele z ich przywódcą, określonym w źródle jako *rex Nethimer*. Dodatkowo zniszczył jakieś wyobrażenia bóstw pogańskich oraz pomyślnie przeszedł „próbę ognia”. Po tych sukcesach Brunon kontynuował misję, ale spotkało to się ze sprzeciwem tubylców, których przywódca, nieznan z imienia *dux*, skazał go i towarzyszących mu kapłanów na śmierć (MPH, I, 229, 230). Nie wdając się w szczegóły licznych interpretacji tych wydarzeń, warto przytoczyć ustalenia Grzegorza Białuńskiego, który podsumował ostatnio dyskusję, dochodząc do następujących wniosków: Brunon działał w Prusach, konkretnie we wschodniej Jaćwieży²⁶⁸, ale zabity został prawdopodobnie na Litwie, znaczną rolę na tych ziemiach odgrywali naczelnicy, ale władza spoczywała w rękach wiecu, tubylcy mieli swoje wyobrażenia bóstw i znali „próbę ognia” (G. Białuński 1999, 120–135).

Kolejną grupę źródeł, w których znajdują się wzmianki na temat Prusów w omawianej fazie chronologicznej są teksty, które powstały co prawda później, ale zamieszczone tam informacje uchodzą na ogół za wiarygodne. Zalicza się do nich *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* autorstwa Adama z Bremy, kronikę z drugiej połowy XI w. W tym historyczno-geograficznym opisie Europy północnej znajdują się pierwsze wzmianki o Sambii (Semland), jako prowincji zamieszkałej przez Prusów (*Pruzi, Pruzzi*), zwanych też w kilku miejscach Sambami (Sembi) (SRP, I, 239–240).

Kronikarz podał, że Sambia jest wyspą położoną w pobliżu ziem Rusów i Polan. Prusów scharaktery-

268 Wschodnia Jaćwież jest tu tylko domniemaniem historyka, wynikającym z lokalizacji geograficznej i nałożeniem dużo późniejszej sytuacji na realia początków XI w. W żadnym bowiem analizowanym przez Białuńskiego źródle nie ma mowy o Jaćwieży (G. Białuński 1999, 120–135). Dla porównania R. Wenskus na podstawie tych samych źródeł wydarzenia misji św. Brunona lokalizował ogólnie w Prusach, wątpiąc w możliwość dokładnego wskazania miejsca męczeństwa (R. Wenskus 1956, 3, 197).

zował nawet dość obszernie pisząc, że byli *homines humanissimi*, ludźmi, którzy chętnie udzielali pomocy wszystkim znajdującym się w niebezpieczeństwie na morzu, w tym ofiarom ataków pirackich. Adam z Bremy zauważył, że nie cenią oni za bardzo złota i srebra, ale chętnie kupują wełnianą odzież zwaną *feldones* płacąc za nią skórkami kun, towarem bardzo cenionym w ówczesnej Europie zachodniej²⁶⁹. Ta uwaga według niektórych badaczy może być wytlumaczeniem tzw. „fenomenu pruskiego” obiegu pieniądza kruszcowego. Charakteryzuje się on prawie całkowitym brakiem znalezisk depozytów monetarnych w interiorze bałtyjskim, również na terenie wczesnośredniowiecznych Prus. Jednym z ekwiwalentów monet mogły być futerka kunie²⁷⁰ (R. Kiersnowski 1960; 1964).

Prusowie będąc poganami utrzymywali kontakty z chrześcijanami, nie dopuszczając ich jednak do swoich świętych miejsc i chroniąc je przed nimi²⁷¹. Autor kroniki zwrócił uwagę, że Sambowie spożywają mięso zwierząt jucznych *jumentorum*, upijając się ich mlekiem i krwią. W innym miejscu powtarza tę informację, przypisując podobny zwyczaj również wczesnośredniowiecznym Gotom (Gothi). Według H. Łowmiańskiego obserwacja ta potwierdza wcześniejszą wzmiankę Wulfstana o picciu kumysu przez elity Estiów (H. Łowmiański 1950, 154).

Dla niniejszego opracowania ważną wydaje się być wzmianka Adama, mówiąca o Prusach, że mieszkają niedostępni wśród bagnisk i nie tolerują nad sobą żadnego pana /władcy (dosłownie: *...nullum inter se dominum pati volunt*). Wiadomość zawarta w pierwszej części tej wzmianki koresponduje, zdaniem Kazimierza Wilińskiego (1984, 24–32), ze szczególnymi warunkami geomorfologicznymi ziem pruskich i jaćwieskich. Bagna i moczary były według niego istotnym elementem wspomagającym obronność tych obszarów, czynnikiem często determinującym lokowania tu osadnictwa. Natomiast druga część infor-

macji kronikarza jest traktowana przez badaczy jako kolejna, po wzmiankach u Wulfstana i w żywotach św. Wojciecha, dowód źródłowy na brak wśród Prusów władzy zwierzchniej w postaci wspólnego wodza czy monarchy, co jest cechą społeczeństwa przedpaństwowego (J. Powierski 1990, 96).

Na uwagę zasługuje również fragment, w którym kronikarz opisując Birkę, wspomina, że do tego portu zawijały m.in. statki sambijskie (SRP, I, 239; H. Łowmiański 1950, 162). Informacja ta, choć odnosi się do czasów znacznie wcześniejszych od daty powstania źródła, uchodzi za wiarygodną. H. Łowmiański podważając wcześniejsze opinie historyków, którzy dopatrywali się tu potwierdzenia udziału Prusów w żegludze bałtyckiej, zauważył, że wzmianka dotyczyła raczej Skandynawów (Duńczyków) osiadłych w Sambii. Badacz ten sugerował, że Normanowie podobnie jak w przypadku Słowian Zachodnich i Finów blokowali rozwój intensywnej żeglugi morskiej wśród plemion bałtyjskich (H. Łowmiański 1989, 46, 47).

Do późniejszych źródeł, których część informacji odnosi się do okresu wikingów zaliczają się ruskie latopisy. W spisanej na początku XII w. *Povestii Vremennych Let* znajdują się pierwsze wzmianki o Jaćwieży. Pod datą 945 r. wśród posłów wysłanych przez książąt ruskich do Bizancjum wymieniony został *Javtiag* (w innej wersji *Jatviag*) *Gunarev* (PVL, I, 34; PSRL, I, 47; IV, 30; V, 27). Blisko czterdzieści lat później (983 r.) w tym samym latopisie czytamy *Ide Volodimer na Jatvjagy, i pobědi Jatvjagy, i vzja zemlju ich*. Wreszcie ostatnia informacja dotyczy wyprawy Jarosława Mądrego na Jaćwingów w 1038 r., dosłownie: *Jaroslav ide na Jatvjagy*²⁷² (PVL, I, 58, 103).

Choć są to wiadomości bardzo lakoniczne, ograniczają się tylko do wydarzeń politycznych i nie zawierają nawet lokalizacji geograficznej, w literaturze przedmiotu zgodnie wiązane są z Jaćwieżą /Sudowią znaną z późniejszych relacji kronikarskich²⁷³.

269 Kronikarz podkreśla, że choć Prusowie mają pod dostatkiem tego rodzaju futer, sami ich nie cenią.

270 Na Rusi futerka kunie stały się jednym z podstawowych środków pieniężnych w obiegu wewnętrznym, zarówno w formie bezpośredniej, jak i w postaci jednostek srebrnych określanych nazwą *kuny* (R. Kiersnowski 1964, 95).

271 Adam z Bremy podaje tę wiadomość w kontekście śmierci św. Wojciecha.

272 W zwodzie nowogrodzko-sofijskim znajduje się nieco inna wersja tej informacji: „Priidě vesně Jaroslav k Kievu, a na zimu chodi na Jatvjagy, i ne možaachu ich vzjati” (PVL, II, 377).

273 Warto w tym miejscu podkreślić, że w *Povesti* kronikarz wymieniając wszystkie znane mu ludy i plemiona nie uwzględnił Jaćwingów, chociaż pisał o innych Bałtach, m.in. Prusach, Litwinach, Kuronach, Zemgalach i Letgalach. Nie ma tego ludu także w spisie plemion płacących daninę Rusi (PVL, I, 10, 13).

Najwięcej wątpliwości budził zapis pod datą 945 r., podnoszono bowiem wyraźnie wareski kontekst tej informacji²⁷⁴. Obecnie jednak wśród historyków dominuje pogląd o jaćwieskim (bałtyjskim) pochodzeniu *Javtiaga Gunareva* (A. Kamiński 1953, 13; J. Bieniak 1963, 162; J. Nalepa 1964, 11; G. Białuński 1999, 14; J. Powierski 2005, 622). Natomiast dwie pozostałe wzmianki nie budziły już wątpliwości i interpretowane były jako pierwsze wiadomości o Jaćwingach *sensu stricto*. Nie sposób przytoczyć tu rozległej problematyki badawczej związanej z informacjami zawartymi w *Povesti*. Należy jednak wymienić najważniejsze ustalenia historyków, które odcisnęły się na interpretacjach kulturowych rozległych terenów pomiędzy Krainą Wielkich Jezior Mazurskich a dorzeczem środkowego Niemna. A. Kamiński, autor pierwszej historycznej syntezy poświęconej Jaćwieży, z jednej strony wskazał ruską genezę tego etnonimu, z drugiej zaś przychylił się do zdania Būgi i innych językoznawców o bałtyjskiej etymologii samej nazwy (A. Kamiński 1953, 13–19). Propozycje jej wyjaśnienia były jednak nieprzekonujące do czasu pojawienia się monograficznej pracy Jerzego Nalepy pt. *Jaćwiągowie. Nazwa i lokalizacja*. Badacz ten wysunął interesującą hipotezę o związku etnonimu Jaćwież z hydronimem Czarna Hańcza (Antia). Rekonstruowana przez niego nazwa Jaćwingów miała brzmieć pierwotnie Antivingas. Ten zabieg pozwolił autorowi lokować ich siedziby w dorzeczu Czarnej Hańczy oraz szukać związków innych znanych ze źródeł nazw tego ludu z hydronimami, np. Sudowia – rzeka Suduone na Litwie oraz Połększe – rzeka Łęk (obecnie Ełk). Konkludując Nalepa zasugerował, że Jaćwież dzieliła się na cztery mniejsze plemiona: właściwą Jaćwież położoną na Suwalszczyźnie, Sudowię w północno-wschodniej części Pojezierza Mazurskiego, Połększe na Pojezierzu Ełckim oraz Dajnowę na Litwie Zaniemeńskiej (J. Nalepa 1964).

Szeroko omawiane w literaturze historycznej były też kwestie polityczne związane z dwoma wyprawami ruskimi na Jaćwież. H. Łowmiański słowa kronikarza o wzięciu Jaćwieży przez księcia Włodzimierza interpretował jako spustoszenie, a nie faktyczne zajęcie tego terytorium. Badacz wskazał,

że podbite ludy w *Povesti* płaciły władcy ruskiemu daninę, np. Litwa, Semigalia i Kuronia, a w przypadku Jaćwieży nie ma o tym mowy (H. Łowmiański 1950, 159). Z tezą tą dyskutowali m.in. Bronisław Włodarski i Janusz Bieniak, powołując się na obecność w opisywanym źródle wzmianek ewidentnie mówiących o zdobyciu ziemi bez wiadomości o nałożeniu lub przywróceniu daniny (B. Włodarski 1959, 9, 10; J. Bieniak 1963, 161). Wyprawę Jarosława na Jaćwież w 1038 r. oraz na Litwę w 1040 r. Łowmiański widział jako odwet za napady tych ludów na Ruś i sytuował w kontekście kryzysu monarchii wczesnopiastowskiej. Mazowsze, które się od niej oderwało na skutek buntu Mojsława / Macława miało mieć według niego sojusz z Bałtami. Blok państwowy reprezentowany przez przymierze Jarosława Mądrego z Kazimierzem Odnowicielem uzyskał militarną przewagę nad mazowiecko-pomorsko-bałtyjskim blokiem plemiennym i doprowadził do jego klęski (H. Łowmiański 1950, 160). Nieco inaczej pochody wojenne na Jaćwież interpretował J. Bieniak, który konflikt ten pokazał na szerszym polityczno-gospodarczym tle epoki. Akcje zaczepne Jarosława Mądrego były według niego częścią północno-zachodniej ekspansji Rusi, która szeroką ławą posuwała się w głąb ziem bałtyjskich i fińskich ku morzu. Celem było ujście Dźwiny, alternatywnej do głównego szlaku Dniepr–Lovat–Volchov arterii wodnej. Szczególnie ważna ze względu na uruchomienie handlowych połączeń ze Skandynawią i Europą zachodnią była ekspansja ku Bałtykowi dla Połocka. Dla tego ośrodka oraz innych terytoriów ruskich rozlokowanych w dorzeczu Dźwiny podbój ziem nadbałtyckich istotny był także z powodu uciążliwych napadów łupieskich Bałtów i Finów. Z kolei ośrodki takie jak Turów, r. Żytkavičy (Турай, р. Жыткавічы) czy Włodzimierz Wołyński, raj. Volodimir-Volins'kij (Володимир-Волинський, рай. Володимир-Волинський) mogły być według Bieniaka zainteresowane w dotarciu do Bałtyku poprzez Jaćwież, którą szedł szlak z okolic środkowego Bugu w kierunku Sambii. Na szlaku jaćwieskim ekspansja ruska miała się spotkać z dążeniami polskimi, zapoczątkowanymi jeszcze przez Bolesława Chrobrego. Badacz przyjmował, że Miecław odziedziczył domniemane zwierzchnictwo nad Jaćwieżą po monarchii wczesnopiastowskiej. Najazd Jarosława miał być więc rozpoczęciem walki z Mazowszem o dawny teren sporny między Rusią

274 Wszyscy wymienieni w umowie rusko-bizantyjskiej posłowie noszą skandynawskie imiona (T. Lehr-Splawinski, W. Witkowski 1965, 62, 63).

a Polską. Władca ruski w pierwszym rządzie chciał osłabić bałtyjskich sojuszników Mazowsza, które zaatakował na końcu w 1041 r. i w 1047 r. W wyniku wspólnego polsko-ruskiego zwycięstwa nad Mieclawem Jaćwież dostała się według Bieniaka pod panowanie ruskie (J. Bieniak 1963, 147–163). Z tą ostatnią tezą polemizuje G. Białuński, wskazując na informację zawartą w latopisie nowogrodzko-sofijskim, że Jarosław Mądry nie mógł zająć ziem Jaćwingów²⁷⁵. Historyk ten zwraca uwagę na brak wzmianek w źródłach o założeniu na Jaćwieży ruskich grodów, które mogły, jak w przypadku Juriewa (Tartu, maak. Tartu) u Czudów, umocnić wpływy i administrację na podbitych terenach. Jego zdaniem wyprawy na Bałtów były przejawem ruskiej ekspansji w tym kierunku, ale podobnie jak polskie działania nie przyniosły trwałych skutków (G. Białuński 1999, 16–19). Jan Powierski (2005, 622) zgadzając się zasadniczo z bałtyckim kierunkiem ekspansji Rusi, która rywalizowała na tym polu z państwem piastowskim, zwracał jednocześnie uwagę na aktywny udział czynników skandynawskich. W pośle Javtiagu widział on Jaćwinga, wysłannika wareskiego namiestnika Gunnara, który mógł mieć wpływy wśród Jaćwingów lub sprawować rządy w ich sąsiedztwie. Historyk ten sugeruje, że położenie Jaćwieży pomiędzy koloniami skandynawskimi na Sambii a ziemiami ruskimi mogło mieć strategiczne znaczenie dla władców Rusi.

Całkowicie nową, interesującą hipotezę dotyczącą tych pierwszych zapisów na temat Jaćwieży zaprezentował ostatnio rosyjski historyk, Aleksej S. Kibin. W swoim artykule poświęconym Jaćwingom w X–XI w.²⁷⁶ krytycznie odniósł się do tradycyjnej koncepcji plemienia zakładającej, że plemię miało za fundament więzi rodowe, wspólnotę pochodzenia, własną nazwę, jeden język lub dialekt, kulturę i terytorium oraz dzieliło się na mniejsze plemiona i rody (A. S. Kibin 2008). Według niego wczesnośredniowieczne grupy etniczne były heterogenicznymi strukturami o zmiennym składzie. W powstawaniu tych grup ważną rolę odgrywało wspólne działanie oraz symboliczne wyrażanie grupowej solidarności

w kulturze materialnej. Kibin zwraca uwagę, że w źródłach historycznych ten sam etnonim może być używany w wielu znaczeniach (politycznych, społecznych, kulturowych lub językowych), zmieniających się pod wpływem czasu i w zależności od opisywanej sytuacji. O wielu grupach etnicznych informowały jedynie źródła postronne, często im nieprzychylnie, wręcz wrogie. Wychodząc z powyższych założeń rosyjski historyk śledzi rozwój etnonimu Jaćwież, próbując wyjaśnić kierunki zapożyczenia i rozprzestrzenienia się go w różnych piśmiennych i ustnych tradycjach. Dochodzi do następujących wniosków: domniemany Jaćwing w poselstwie z 945 r. w rzeczywistości był Skandynawem o imieniu Játvigr, wysłanym przez Gunnara²⁷⁷, zaś wymienieni później Jatvjagy²⁷⁸ to patronimiczny derywat oznaczający ludzi lub potomków Jatviaga. Pierwotnie termin ten odnosił się nie do bałtyjskiego plemienia, ale do grupy wojowników wareskich²⁷⁹ zamieszkujących dorzecze górnego Niemna. Grupa ta po wyniszczających najazdach ruskich X i XI w. zatracza swój charakter, w trzynastowiecznych źródłach pojęcie Jaćwież²⁸⁰ miało już znaczenie geograficzne i odnosiło się do społeczeństw bałtyjskich zamieszkujących rozległe tereny dorzeczy górnego Niemna, Biebrzy, Narwi i Gołdapy oraz Krainę Wielkich Jezior Mazurskich i Pojezierze Suwalskie.

Lakoniczne wzmianki o Prusach w kontekście wydarzeń politycznych zawierają jeszcze polskie

275 Patrz przypis 272.

276 Kibina do napisania artykułu zainspirowała praca F. Curty poświęcona Słowianom w dorzeczu dolnego Dunaju (F. Curta 2001).

277 Wszystkie imiona wymienione w poselstwie do Bizancjum są zeslawizowanymi formami imion skandynawskich, podobnie Javtiag/Jatviag mógł być odpowiednikiem imienia Játvigr znanego z *Knytlinga saga* (A. S. Kibin 2008, 126, 127; JoK, 190).

278 Rosyjski historyk poddał krytyce ustalenia niektórych językoznawców, w tym K. Bügi i J. Nalepy podających bałtyjską etymologię nazwy Jaćwież. Powołując się na opinie V. N. Toporova i V. Mażulisa uznał te propozycje za czysto hipotetyczne (A. S. Kibin 2008, 124, 125).

279 Podobne formy wymienione przez Nestora Variagi, Kolbiagi, Buriagi zdaniem Kibina odnosiły się do takich właśnie grup wojowników skandynawskich działających w Europie wschodniej (A. S. Kibin 2008, 125).

280 Termin Jatviagy w późniejszych źródłach ruskich już nie występuje (ostatni zapis u Nestora pod datą 1112 lub 1113), zastąpiony przez określenia ziemi – Jatvez, Jatveskaja, Jatvjaz oraz ludu – Jatveze, Jatvezi. Jedynym wyjątkiem jest wzmianka z 1196 lub 1197 r. zamieszczona w Latopisie Kijowskim, która mówi o wyprawie Romana Mściśławicza na Jatvjagi (J. Nalepa 1964, 11–13).

i duńskie źródła. W *Chronica Polonorum* Galla Anonima, spisanej w latach 1112–1116, znajduje się informacja o ujarzmieniu przez Bolesława Chrobrego trzech krajów: *Selenciam, Pomeraniam et Prussiam* (Gall, ks. I, 6). Natomiast pochodzące z początku XIII w. dzieło *Gesta Danorum* autorstwa Saxo Grammatyka zawiera wiadomości o najazdach, podboju i opanowaniu Sambii przez Hakona, syna króla duńskiego Haralda Sinozębego. Duńczycy założywszy

tu kolonię, na skutek koligacji z miejscową ludnością mieli po jakimś czasie ulec asymilacji (SRP, I, 735). Informacje powyższych źródeł uznawane są przez część badaczy jako wiarygodne, oddające stan faktyczny, inni zaś interpretują je jako wyraz politycznych aspiracji i wyznaczenia strefy wpływów władców polskich i duńskich²⁸¹ (H. Łowmiański 1950, 163, 171; 1989, 47–49; G. Białuński 1999, 14; J. Powierski 2005, 624).

281 Za bardziej wiarygodną uchodzi informacja podana przez Galla, ponieważ pośrednio potwierdzają ją starsze źródła, m.in. *Gesta Adama* z Bremy oraz list Matyldy do Mieszka II (SRP, I, 239, 240; MPH, I, 324; G. Białuński 1999, 14).

10. Jaćwież i Prusy w okresie wikińskim. Próba podsumowania danych archeologicznych i historycznych

Podsumowując obserwacje dotyczące ziem jaćwiejskich i pruskich w fazie G można dojść do następujących wniosków:

1. Na obecnym etapie badań nie ma podstaw źródłowych do wydzielenia Jaćwieży jako osobnej prowincji kulturowej. Zarówno pod względem kultury materialnej, struktury osadnictwa, jak i obrządku pogrzebowego analizowany teren nie odbiega zasadniczo od pozostałych ziem zamieszkałych we wczesnym średniowieczu przez Prusów. Nie ma również podstaw historycznych do wyodrębnienia w okresie wikińskim Jaćwingów jako plemienia bałtyjskiego. Wymowa źródeł odnoszących się do interesujących nas terenów jest jednoznaczna, od połowy IX w. jako odrębny lud wymieniani są jedynie Prusowie (Bruzi, Burus, Pruze, Pruzziae, Pruzi, Pruzzi)²⁸². Tylko w relacji Wulfstana znaleźć można inne określenie, mianowicie Esti i kraj Eastland. W tym przypadku trzeba brać jednak pod uwagę możliwość szerszego pojęcia geograficznego zastosowanego dla ludów wschodniego wybrzeża Bałtyku, zaczerpniętego ze źródeł antycznych. Relacje pochodzące z omawianego okresu nie dzielą kraju Prusów na mniejsze jednostki terytorialne, za wyjątkiem wspomnianej przez Wulfstana ziemi Witland, lokalizowanej na wschód od ujścia Wisły. Dopiero w późniejszych źródłach znajdują się

informacje o Półwyspie Sambijskim zamieszkanym przez Prusów zwanych Sambami (Sembi). Wyszczególnienie przez kronikarzy ziemi Witland i Sambii może mieć związek z zaobserwowanym przez archeologów nagromadzeniem znalezisk skandynawskich, koncentrujących się w pasie nadmorskim. Związek Jatviagów wspomnianych w kronice Nestora z ludem bałtyjskim o tej nazwie jest w świetle najnowszych ustaleń niepewny, pierwotnie mógł się odnosić do grup warego-ruskich działających na pograniczu Prus, w tym na terenach późniejszej Jaćwieży.

2. Całkowicie nową formą osadnictwa pojawiającą się w krajobrazie kulturowym omawianego terenu są różnej wielkości ośrodki grodowe, skupiające struktury i formy osadnicze (m.in. grody, osady podgrodowe, osiedla, cmentarzyska, miejsca handlu) na przestrzeni ograniczonej naturalnymi przeszkodami terenowymi, którego naturalna obronność mogła być wzmocniona dodatkowymi zabiegami fortyfikacyjnymi. Rozwijające się w fazie G budownictwo grodowe odzwierciedlało strukturę społeczną opartą na rządach przywódców grup elitarnych, zwanych w źródłach królami /naczelnikami. Grody były formą manifestacji ich dominującej pozycji zarówno w stosunku do ich własnych rodów, jak i miejscowej ludności. Informacje źródeł pisanych wskazują jednak, że władza naczelników mogła ograniczać się do funkcji reprezentacyjnej, wykonawczej, a także sakralnej, podczas gdy faktyczna władza należała do wiecu, zgromadzenia przedstawicieli lokalnych

282 Warto zwrócić uwagę na podobieństwo tych nazw ze współczesnymi im określeniami Rusów.

elit. Na podstawie relacji Wulfstana i Adama z Bremy można przypuszczać, że poszczególne ośrodki pruskie rywalizowały ze sobą, nie wchodząc w skład żadnej trwałej organizacji politycznej o określonej władzy zwierzchniej.

3. Informacja Wulfstana o paleniu zwłok zmarłych Estiów znajduje potwierdzenie w zarejestrowanym na obszarze Prus obrządku pogrzebowym. Dominuje tu bowiem ciałopalenie, składane przeważnie w różnej wielkości jamach grobowych. Birytualizm jest rzadki na tych terenach, charakterystyczny przede wszystkim dla Sambii, gdzie pochówki szkieletowe wiąże się zazwyczaj z ludnością lub wpływami skandynawskimi. Z kolei żywoty św. Wojciecha i Brunona mówią o specjalnie wydzielonych i strzeżonych świętych miejscach, gdzie Prusowie czcili wizerunki swoich bóstw. Ostatnie badania wykazały, że wyobrażeniami takimi mogły być baby kamienne lokowane w miejscach ofiarnych. Do strefy *sacrum* mogły należeć również grody, w obrębie lub pobliżu których znajdowały się cmentarzyska i miejsca ofiarne. Za pośredni dowód na to, że naczelnicy mogli sprawować także funkcje sakralne można uznać wzmiankę żywotów św. Wojciecha o Sicco, kapłanie pogańskim, a zarazem przywódcy konnych wojowników.

4. Przemiany kulturowe okresu wikingów miały decydujący wpływ na kształt osadnictwa ziem pruskich. Tereny te stanowiły integralną część nadbałtyckiej wspólnoty kulturowej, w której decydującą rolę odgrywał czynnik skandynawski. Poza pasem wybrzeża, gdzie wpływy z północy uchwytne są znacznie wcześniej, na pozostałych obszarach zachodniobałtyjskich doszło do załamania układów społeczno-gospodarczych ze schyłku starożytności. Przyjmowana dla tych terenów ciągłość kulturowa, w świetle dostępnych źródeł jest nie do utrzymania. Jak to zaznaczono przy opisie sytuacji kulturowej w fazie F, w wyniku kryzysu nie doszło do całkowitego wyludnienia tych obszarów, a jedynie do wycofania się z nich grup elitarnych, decydujących o kształcie kultury. Wydaje się prawdopodobne, że siłą sprawczą rewolucyjnych wprost przemian fazy G mogły być nowe elity pozostające pośrednio lub bezpośrednio w kręgu oddziaływań nordyckich. Wydaje się przy tym, że wpływy z Półwyspu Skandynawskiego docierały głównie na wybrzeże pruskie, podczas gdy interior infiltrowany był przede wszystkim przez grupy warego-ruskie.

5. Wydarzenia polityczne drugiej połowy X oraz pierwszej połowy XI w. związane z kształtowaniem się wczesnych monarchii na rozległych terenach basenu Bałtyku wpłynęły istotnie na sytuację kulturową ziem pruskich. Najazdy normańskie, polskie i ruskie mogły w znacznym stopniu zahamować intensywny wcześniej rozwój społeczno-gospodarczy południowo-wschodnich wybrzeży Morza Bałtyckiego. Powodów tej militarnej ekspansji mogło być kilka. Wydaje się, że podstawowe znaczenie miała chęć likwidacji konkurencyjnych ośrodków politycznych krystalizujących się wśród plemion zachodniobałtyjskich, zagrażających młodym organizmom państwowym. Za siłowymi rozwiązaniami przemawiały również względy gospodarcze. „Oczyszczenie” i kontrolowanie dorzeczy Wisły, Niemna i Pregoi otwierało alternatywne do głównych arterii szlaki handlowe łączące Europę północną ze wschodem. Można to było osiągnąć jedynie przez wyeliminowanie niezależnych grup elitarnych, które zdominowały obszar Prus w okresie wikingów. Tego rodzaju „korporacje” złożone z kupców-wojowników mogły działać również na terenach nazwanych później Jarcwieżą. Stały one na drodze prężnie rozwijającemu się państwu ruskiemu, którego władcy przedsięwzięli przeciwko nim dwie duże, odnotowane w źródłach wyprawy wojenne. Być może śladem tych walk są liczne znaleziska militariów (głównie grotów strzał) oraz warstwy pożarowe rejestrowane na grodziskach m.in. w Szurpiłach, Jeglińcu, Rudaminie, Kaukai, Kumelionys, Kunigiškiai-Pajevonys i w Trzciance. Położenie tych warowni sugeruje, że wyprawy ruskie mogły posuwać się co najmniej dwoma drogami: pierwszą wzdłuż górnego biegu Niemna i dalej przez Litwę Zaniemeńską w głąb Suwalszczyzny oraz drugą, początkowo prowadzącą wzdłuż Narwi, poczym odbijającą na północ w kierunku Biebrzy. Abstrahując od kwestii, jak trwałe były sukcesy najazdów ruskich odnotować należy fakt, że po ostatniej ze wspomnianych wypraw źródła ruskie odnotowały następną wzmiankę o Jatviągach dopiero po 75 latach²⁸³.

283 Wzmianka dotyczy wyprawy wojennej Jarosława Świętopelkowicza księcia wołyńskiego w 1112 lub 1113 r. (PVL, I, 195; J. Nalepa 1964, 11).

11. Ośrodki w Szurpiłach i Konikowie w fazach H / I

W trakcie rekonstrukcji systemu osadniczego w Szurpiłach okazało się, że ustalenie wyraźnej cezury pomiędzy fazą H, a fazą I jest w świetle dostępnych obecnie materiałów archeologicznych niezwykle trudne. Systemy obu faz są w tym przypadku do siebie bardzo podobne, a młodszy system jest wprost kontynuacją starszego. Z kolei w Konikowie brakuje jak dotąd materiałów, których chronologia potwierdzałaby funkcjonowania tego ośrodka nie tylko w fazie I, ale nawet znacznie wcześniej po początku XII w. Stan badań nie pozwala także na rozdzielenie fazy H od fazy I na całym obszarze określanym jako Jaćwież²⁸⁴. Faza I, czyli tzw. okres krzyżacki jest dobrze reprezentowany w zachodniej części Prus oraz w pasie wybrzeża, natomiast na terenie Jaćwieży brakuje źródeł archeologicznych potwierdzających bezpośredni wpływ zakonu krzyżackiego na tutejszą kulturę i osadnictwo po pierwszej ćwierci XIII w. Taki stan rzeczy stoi w pewnej sprzeczności z przekazami źródeł pisanych, które wyraźnie mówią o zbrojnej ekspansji Krzyżaków na włości jaćwieskie. Tymczasem śladów działań militarnych datowanych na schyłek XIII w. jest wciąż niewiele.

Wydaje się, więc uzasadnione, aby analizę porównawczą systemów osadniczych Szurpił i Konikowa przeprowadzić w szerokich ramach chronologicznych od drugiej połowy XI w. do początku XIV w. (faza H/I). Oczywiście, w niektórych przypadkach

będzie możliwe bardziej precyzyjne datowanie zjawisk osadniczych i odniesienie ich do współczesnej im sytuacji rozległych terenów basenu Bałtyku.

Pomimo gwałtownych wydarzeń, które doprowadziły pod koniec fazy G do zniszczenia obwałowań grodów w Szurpiłach i w Konikowie, nie widać oznak załamania się osadnictwa na terenie obu analizowanych ośrodków. Co prawda ulegają one pewnym przeobrażeniom, w przypadku Szurpił dość istotnym, ale w ramach tej samej struktury i topografii osadniczej. Na terenie kompleksu szurpilskiego zmiany te mają charakter progresywny, natomiast w Konikowie zaobserwowano pewne cechy regresywne. Rozwój tego pierwszego ośrodka czytelny jest przez całą fazę H i znajduje kontynuację w fazie I. Natomiast osadnictwo na terenie drugiego zamiera z niejasnych przyczyn w początkach fazy H.

I w jednym, i w drugim przypadku główną oś osadnictwa nadal stanowi gród wraz z osadą podgrodową. Widoczna jest tendencja do koncentracji osadnictwa w pobliżu tych centralnych punktów oraz do redukcji siedlisk znacznie od nich oddalonych i oddzielonych naturalnymi barierami geomorfologicznymi. Zasadnicza różnica pomiędzy Szurpiłami i Konikowem polega na zmianach w strukturze głównych osad. W Szurpiłach wyraźnie powiększa się strefa zagospodarowania osady, st. 4, regularną zabudową w postaci rzędów domostw lub gospodarstw rozmieszczonych wzdłuż wydzielonych ciągów komunikacyjnych (ulic). Dodatkowo wzniesiony zostaje zespół budynków, który ostrożnie interpretować można jako dwór, oraz wydzielona zostaje część produkcyjna. Natomiast inaczej

284 Takie rozdzielenie nie jest możliwe zwłaszcza w przypadku materiałów powierzchniowych.

jest w Konikowie, gdzie co prawda zachowana zostaje dwudzielność głównej osady, st. 2, ale w ramach poszczególnych części wyraźnemu zmniejszeniu ulega strefa siedliskowa. Pomimo niezachowania się reliktywów zabudowy, wydaje się prawdopodobne, że została ona w tym przypadku zredukowana do dwóch odrębnych dworów.

Warto zwrócić również uwagę na zmiany w zasięgu strefy zasiedlonej obu ośrodków. Jak już wyżej wspomniano i w jednym, i w drugim przypadku przestają funkcjonować oddalone od centrum osady satelickie (st. 27 w Szurpiłach, st. 1 w Kazimierówce oraz st. 3 w Konikowie). Jednak podczas gdy kompleks w Konikowie zostaje zredukowany do osady głównej i grodu, to w Szurpiłach zauważalny jest rozwój przestrzenny zespołu osad na Targowisku oraz przybywają nowe osady po przeciwległej stronie grodu (st. 3b w Szurpiłach i st. 6 w Czajewszczyźnie). W przypadku Targowiska wydaje się nawet, że znajdujące się na jego terenie osady przekształcają się w jedną dużą, rozbudowaną i zróżnicowaną wewnątrz osadę.

W porównaniu z fazą G w opisywanym okresie pogłębia się dysproporcja w liczbie i charakterze znalezisk zabytków ruchomych na terenie głównych osad. W Konikowie jest ich mało i ograniczają się głównie do ceramiki, natomiast w Szurpiłach zarejestrowano znaczny przyrost znalezisk ozdób brązowych i narzędzi żelaznych. Na terenie st. 4 na Targowisku odkryto ślady produkcji metalurgicznej. Ponadto pojawia się tu w dużych ilościach ceramika, której zaawansowana technologia produkcji wskazuje na istnienie w tym miejscu wyspecjalizowanych warsztatów garncarskich.

Wspólną cechą osad Szurpił i Konikowa jest ich ufortyfikowanie, odgrózenie jakąś formą obwałowań od otaczającego je terenu. Inna jest natomiast skala tych fortyfikacji, podczas gdy w pierwszym przypadku okalają one cały zespół osad na Targowisku, to w drugim ograniczają się tylko do ochrony osady głównej.

Na terenie obu analizowanych ośrodków nadal funkcjonują grody (st. 3 w Szurpiłach oraz st. 1 w Konikowie). W miejscu zniszczonych pod koniec fazy G umocnień wzniesiono nowe obwałowania oraz dokonano dodatkowych zabiegów fortyfikacyjnych. Wały grodów wybudowane zostały w konstrukcji skrzyniowej, a ich wysokość uzależniona była od predyspozycji obronnej stoków wzgórz, na których

posadowione były warownie. W przypadku grodu na Górze Zamkowej w Szurpiłach wcześniejsze dwie linie umocnień okalających majdan zastąpione zostały pojedynczą linią wałów, natomiast zachowano przebieg dolnego wału stawiając w tym miejscu nową konstrukcję skrzyniową. Obydwa grody posiadały przejścia bramne umocnione nadbudowanym z jednej strony wałem w formie drewnianej wieży lub ganku. Na st. 3 w Szurpiłach najbardziej rozbudowana była brama wału dolnego, która strzegła wejścia na teren fortecy. Ponadto jeszcze jedna brama mogła znajdować się w tym wale od strony domniemanego mostu. Majdany grodów zachowały swój owalny kształt, wypiętrzony mniej więcej w części centralnej. W przypadku Szurpił takie wyniesienie majdanu dodatkowo podkreślone zostało poprzez wykopanie szerokiej, ale dość płytkiej suchej fosy oddzielającej go od obwałowań. Wyniesienia te wykorzystano sytuując na nich zabudowę typu schronieniowego, opartą prawdopodobnie na konstrukcji słupowo-plecionkowej.

Istotną różnicą pomiędzy ośrodkami w Konikowie i w Szurpiłach była skala rozbudowy systemu obronnego. W tym pierwszym przypadku opierał się on głównie na grodzie, choć istotną rolę mogły mieć również obwałowania osady i domniemana wieża strażnicza na szczycie Góry Gołdapskiej. Zdecydowanie więcej prac fortyfikacyjnych wykonano w Szurpiłach, nie tylko w obrębie samej warowni na Górze Zamkowej, ale także na całym terenie zespołu osadniczego. W wyniku tych działań powstał rozbudowany system wałów i drewnianych wież obronno-obszernych strzegących dostępu do całego kompleksu oraz do poszczególnych jego części. Wydaje się możliwe, że wały zewnętrzne otaczające ośrodek mogły być podstawą pod zasieki, utrudniające dostęp potencjalnym najeźdźcom. Obwałowany zespół osad na Targowisku prawdopodobnie spełniał w fazach H/I rolę podgrodzia, oddzielonego od grodu sztucznym przekopem/kanałem, przez który mógł być przeprowadzony drewniany most. Kanał wraz z systemem sztucznych zapór służył do regulacji poziomu wód jezior i rozlewisk. Wykorzystując wiosenne roztopy mieszkańcy mogli w ten sposób podnieść dodatkowo naturalne walory obronne całej niecki Jegłówka, na terenie której znajdował się ośrodek szurpiłski.

Nie ma możliwości porównania ośrodków w Szurpiłach i Konikowie w zakresie praktyk i obrządku

pogrzebowego. Co prawda w odróżnieniu od sytuacji z fazy G dysponujemy większą bazą źródłową z terenu zespołu szurpińskiego, ale zupełnie brakuje tego rodzaju danych z obszaru drugiego ośrodka. Jedynie dla Szurpił zarejestrowano dwa cmentarzyska, których materiały można datować na fazę H (st. 6 i st. 8a w Szurpiłach) i na fazę I (st. 8a w Szurpiłach). W przypadku zaś Konikowa można jedynie domniemywać, że nekropola z tego okresu funkcjonowała w miejscu nieodkrytego jak dotąd cmentarzyska z fazy G.

O pierwszym cmentarzysku st. 6 w Szurpiłach, zlokalizowanym na stokach kompleksu gór Cmentarnej i Kościelnej, wiadomo jedynie, że mogło funkcjonować na początku fazy H. Dlatego też rekonstrukcja zwyczajów pogrzebowych z faz H/I opierać się musiała na wynikach dotychczasowych badań cmentarzyska, st. 8a na Mosiężysku w Szurpiłach. Nekropola położona była w bezpośrednim sąsiedztwie zespołu osad na Targowisku (st. 8, 12, 13, 29). Z dotychczasowych badań cmentarzyska można ostrożnie wnioskować, że składało się ono z płytkich grobów jamowych, w których deponowano silnie przepalone kości wraz z drobno pokawałkowanymi ozdobami brązowymi oraz drobnymi fragmentami ceramiki. Pochówki mogły być złożone w obrębie układów kamiennych, o których ze względu na duże zniszczenie stanowiska trudno coś więcej powiedzieć (bruki?, obstawy?, kurhany?). Wyjątkowo duża liczba fragmentów celowo niszczonej przedmiotów brązowych, zalegających w humusie może świadczyć albo o nowożytnych zniszczeniach, albo o bliżej nieokreślonych zachowaniach magicznych związanych z obrządkiem pogrzebowym i kultowym charakterem miejsca grzebalnego. Tego rodzaju zabytki występują również na innych stanowiskach zespołu, w tym przede wszystkim na osadzie, st. 4 oraz na grodzisku, st. 3 w Szurpiłach. O ile znaleziska z osady na Targowisku, a przynajmniej pewną ich część można próbować tłumaczyć jako złom brązowy lub jako odpady poprodukcyjne, to już stosunkowo liczną reprezentację pierścieni i fragmentów ozdób brązowych na stokach Góry Zamkowej trudno w ten sposób wyjaśnić. Nie wykluczając przypadkowego charakteru tych ostatnich znalezisk (zguby) można wysunąć ostrożną hipotezę, że są one raczej śladem jakichś czynności magicznych związanych z kultową funkcją tej góry.

Zarysowane w powyższym porównaniu poważne różnice pomiędzy ośrodkami w Konikowie i w Szur-

piłach wynikają w dużej mierze z odmiennego rytmu rozwojowego obu zespołów osadniczych. W przypadku Konikowa rozwój ośrodka został zahamowany po wydarzeniach końca fazy G. Co prawda najważniejszy element systemu obronnego – gród został odbudowany lub przebudowany w nowocześniejszej technice wałów skrzyniowych, to jedyne zarejestrowane w fazie H siedlisko w postaci osady podgrodowej zostaje znacznie zredukowane i traci swój wcześniejszy charakter. Po dość krótkim okresie funkcjonowania w fazie H ośrodek w Konikowie przestaje istnieć. Inaczej sytuacja wygląda w przypadku ośrodka szurpińskiego. Paradoksalnie katastrofa końca fazy G jest tu lepiej poświadczona, a pomimo to Szurpiły w fazie H, a następnie w fazie I przeżywają intensywny rozwój. Wzmocniony został i znacznie rozbudowany system obronny, który zamienił ten kompleks osadniczy w rozległą twierdzę. Powiększony został zasięg głównego zespołu osad, który nabrał wyraźnych cech podgrodzia. Zarejestrowane na nim ślady wyspecjalizowanej produkcji rzemieślniczej oraz wyjątkowo duża liczba znalezisk cennych przedmiotów z terenu podgrodzia, grodu oraz cmentarzyska świadczy o bogactwie i szerokich kontaktach lokalnego społeczeństwa. Po długim okresie rozwoju, gdzieś pod koniec fazy I ośrodek w Szurpiłach przestaje funkcjonować. Ani w przypadku Konikowa, ani w przypadku Szurpił nie widać wyraźnej cezury końca tych ośrodków, w postaci zniszczeń podobnych do tych zarejestrowanych w fazie G. Z bliżej nieznanym powodów obydwie ośrodki zostały porzucone, a późniejsze zorganizowane osadnictwo na ich terenie dotyczy już czasów nowożytnych.

Na podstawie materiałów pochodzących z badań powierzchniowych trudno jest odpowiedzieć na pytanie, czy intensywny rozwój ośrodka w Szurpiłach zaowocował również rozbudową sieci osadniczej na jego zapleczu. Szerokie datowanie w zakresie wczesnego średniowiecza drobnych fragmentów ceramiki pozwala jedynie wysunąć ostrożną hipotezę, że w fazach H/I nadal mogły funkcjonować osady jednodworcze w Błaskowiźnie, Łopuchowie, Szeszupce, Malesowiznie oraz w miejscowościach Okrągłe i Podwysokie Jeleniewskie²⁸⁵. Z nowych punktów osadniczych, które prawdopodobnie pojawiły się w fazie H odnotować należy stanowisko w Żywej

285 Patrz przypis 163.

Wodzie /Pieńkach (st. 2). Osada ta położona jest ok. 6,5 km w linii prostej na południe od kompleksu szurpińskiego oraz ok. 2 km na wschód od koryta Czarnej Hańczy. Pomimo przeprowadzenia tu badań wykopaliskowych niewiele da się powiedzieć na temat tego stanowiska²⁸⁶. Wiadomo tylko, że była to duża osada położona na południowych stokach rozległego wyniesienia, w naturalnie obronnych warunkach. W trakcie badań powierzchniowych zaobserwowano plamy ciemnej ziemi, którą interpretowano jako ślady warstwy kulturowej. Podczas badań wykopaliskowych oraz powierzchniowych znaleziono liczny wczesnośredniowieczny materiał zabytkowy, m.in. noże żelazne, szydło, blaszkę brązową, przęśliki oraz fragmenty obtaczanych naczyń glinianych²⁸⁷. Niewykluczone, że osada ta wchodziła w skład większego zespołu osadniczego, o czym może świadczyć charakterystyczna „obronna” topografia terenu okolic Żywej Wody. Warto ponadto dodać, że z obszaru tej miejscowości pochodzi luźne znalezisko brązowej zapinki podkowiastej z zoomorficznymi zakończeniami (M. Kaczyński 1958a, 153). Z kolei ok. 5 km w linii prostej na północ od ośrodka w Szurpiłach znajduje się osada w Smolnikach, która podobnie jak w powyższym przypadku mogła stanowić część większego zespołu wczesnośredniowiecznego. Stanowisko usytuowane jest na wyniesionym cyplu, wyodrębni-

nym od zachodu i wschodu wąwozami, a od południa ograniczonym wysokim stromo opadającym brzegowi niecki jeziora Jaczno. Sondażowe prace wykopaliskowe przeprowadzono jedynie na peryferiach osady. Podczas badań odkryto warstwę kulturową o dużej miąższości, a w niej jamy odpadkowe ze szczątkami zwierząt (w tym ryb) oraz liczne fragmenty obtaczanej ceramiki ornamentowanej m.in. liniami falistymi. W jednym miejscu natrafiono na relikty naziemnego budynku o konstrukcji słupowej (K. Chilmon 1972).

Na podstawie tych niepełnych danych można jedynie przypuszczać, że na zapleczu Szurpił w fazach H/I, obok rozproszonych w terenie osad jednodworczych, funkcjonowały większe ośrodki osadnicze, których punktami centralnymi mogły być duże, obronne osady.

Zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja w okolicach Konikowa. W świetle dotychczasowych badań, podobnie jak w fazie G brak jakichkolwiek śladów osadnictwa na zapleczu tego ośrodka. Co więcej brakuje takich śladów w promieniu 20–25 km od kompleksu w Konikowie. Całe praktycznie pasmo Wzgórz Szeskich pozostaje „wolne” od osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Na obecnym etapie badań trudno wyjaśnić to zjawisko, można jedynie ostrożnie założyć, że czynniki odpowiedzialne za taki stan rzeczy miały ścisły związek z upadkiem ośrodka w Konikowie.

286 Badania R. Odoja z 1974 r. nie zostały opublikowane. Por. przypis 49.

287 Informacje na podstawie badań weryfikacyjnych J. Jaskanisa, M. Kaczyńskiego, T. Biniewskiego, A. Bitner-Wróblewskiej, W. Brzezińskiego i G. Iwanowskiej realizowanych podczas objazdu naukowego Działu Archeologii Bałtów PMA w 1984 r. oraz badań powierzchniowych H. Gorczyckiej w ramach programu AZP w 1984 r.

12. Rozwój osadnictwa w fazach H / I na podstawie analizy wybranych ośrodków i stanowisk Jaćwieży

Na przykładzie dwóch analizowanych ośrodków w Szurpiłach i w Konikowie widać dwie różne tendencje rozwoju osadnictwa w fazach H / I. Pierwsza progresywna, prowadząca do rozbudowy systemu osadniczego przy jednoczesnym wzmocnieniu jego obronności. Druga regresywna opierająca się na redukcji (być może stopniowej) elementów osadniczych, pomimo modernizacji systemu obronnego. Należy w tym miejscu spróbować odpowiedzieć na pytanie, czy te tendencje czytelne są również na terenie innych ośrodków jaćwieskich funkcjonujących w fazach H / I (Mapa I).

W położonym ok. 18 km w linii prostej, na północny wschód od Szurpił ośrodka w Jeglińcu można zaobserwować progresywną tendencję rozwoju osadnictwa (G. Iwanowska 1990; 1991a; 1991b; G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004). Przejawia się ona głównie w zakrojonych na dość szeroką skalę pracach fortyfikacyjnych. Po wydarzeniach z końca fazy G, które dotknęły również ten ośrodek, znacznemu wzmocnieniu uległ system obronny. Nadal główną osią obrony był gród na wzgórzu Pilekalis (st. 1 w Jeglińcu), który został przebudowany (Ryc. 115). Wcześniejsze wały wykonane w technice przekładkowej zostały zasypane (przynajmniej na północnym odcinku), a na ich miejscu lub w bezpośrednim sąsiedztwie wzniesiono bardziej rozbudowane umocnienia skrzyniowe. Szczególnie duże rozmiary osiągnęły one w części południowej, gdzie prawdopodobnie wzniesiono rodzaj drewnia-

nego ganku osłaniającego wejście na teren grodu, oraz od strony północnej i północno-wschodniej, gdzie wał został podniesiony ze względu na przylegającą do niego podłużną groblę. W północnej części wału mogła znajdować się drewniana wieża, na której fundamenty natrafiono podczas badań wykopaliskowych. Druga wieża zlokalizowana była na kopcu wzniesionym w obrębie majdanu, w części wschodniej obiektu. Nie wykluczone, że z omawianym okresem należy łączyć relikty drugiej linii wałów, zachowane częściowo u południowego, północnego i północno-wschodniego podnóża grodziska. Przebudowany w fazach H / I majdan warowni składał się z dwóch części, przedzielonych czymś w rodzaju wału / grobli, niższej na północy i wyższej na południu. Zarówno w jednej, jak i drugiej części zarejestrowano bruki kamienne stanowiące prawdopodobnie podstawę zabudowy majdanu. Podczas przebudowy grodu podstromiono dodatkowo jego stoki, jeszcze bardziej podnosząc walory obronne obiektu. Wydaje się możliwe, że właśnie z fazami H / I łączą się dodatkowe elementy systemu obronnego zarejestrowane w najbliższej okolicy grodu. Chodzi tu przede wszystkim o ufortyfikowanie ciągnącego się z północy na południe, wysokiego wału morenowego osłaniającego od strony zachodniej warownię. W profilu zarejestrowano ślady spalonej konstrukcji drewnianej posadowionej na kulminacji wału. Pomiędzy grodem a wałem znajduje się koryto, częściowo już wyschniętego cieku wodnego, który

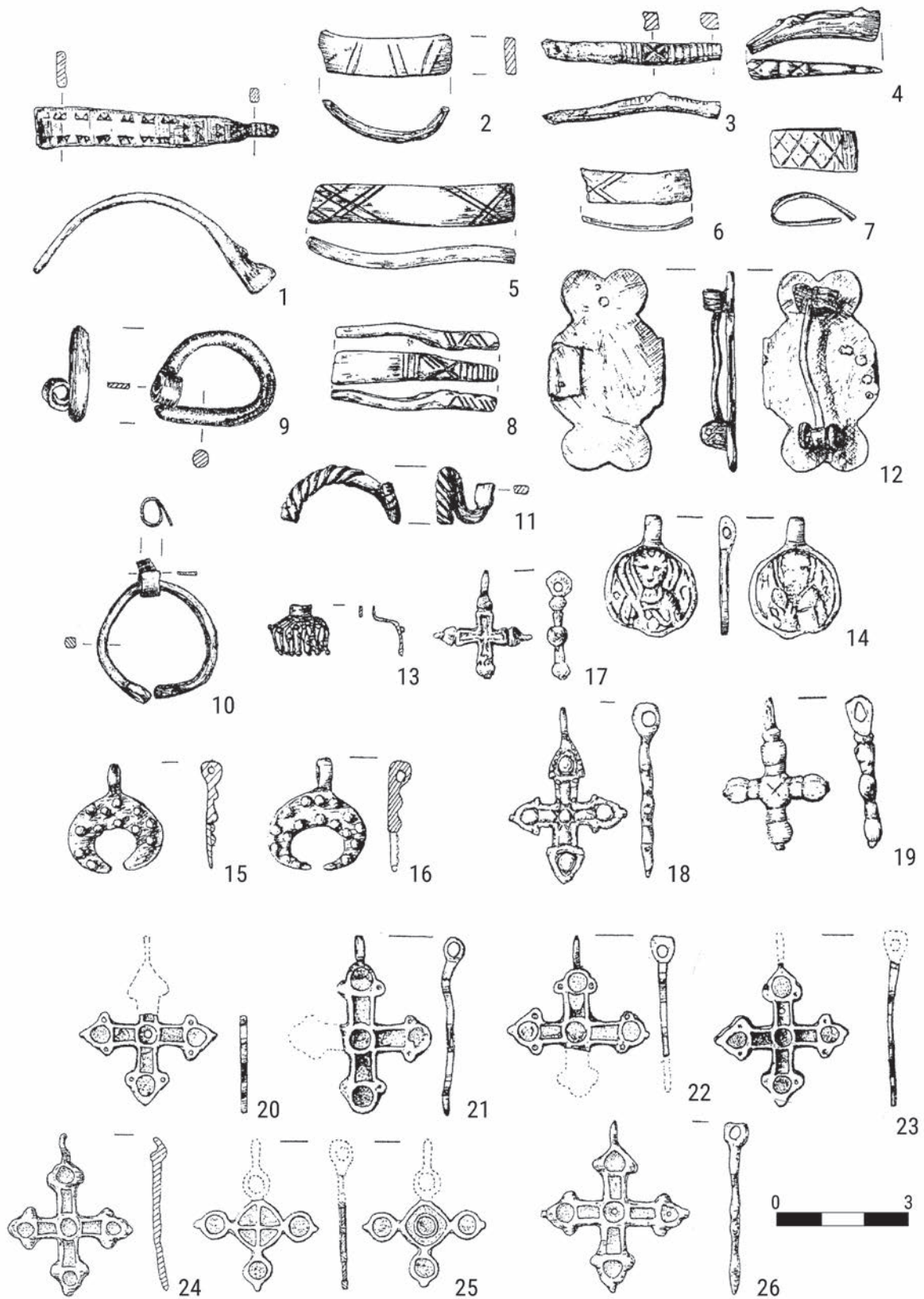
Ryc. 115. Jegliniec, st. 1. Widok grodziska od strony zachodniej. Fot. Hubert Stojanowski

Fig. 115. Jegliniec, site 1. Hillfort viewed from the west. Photo by Hubert Stojanowski

na tym odcinku pełnił zapewne rolę fosy. Od strony wschodniej dostępu na teren kompleksu broniła silnie meandrująca niewielka rzeka, prawy dopływ Szeszupy. Nie ma danych pozwalających prześledzić rozwój wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej Jeglińca, można jedynie ostrożnie założyć na podstawie badań powierzchniowych, że w fazach H/I nadal funkcjonują osady założone w fazie G, w tym przede wszystkim osada podgrodowa (st. 2 w Jeglińcu), po wschodniej i południowo-wschodniej stronie stoku wzgórza Pilekalnis. Jak do tej pory nie zarejestrowano również cmentarzyska należącego do tego kompleksu osadniczego. Ze sferą *sacrum* może być jednak związane znalezisko z majdanu grodziska. W jego części północnej natrafiono, bowiem na skupisko kilkuset przedmiotów metalowych (Ryc. 116, 117), przede wszystkim brązowych, m.in. zawieszki, pierścienie, krzyżyki z żółtą emalią, fragmenty ozdób, w tym naszyjników typu Totenkronen,

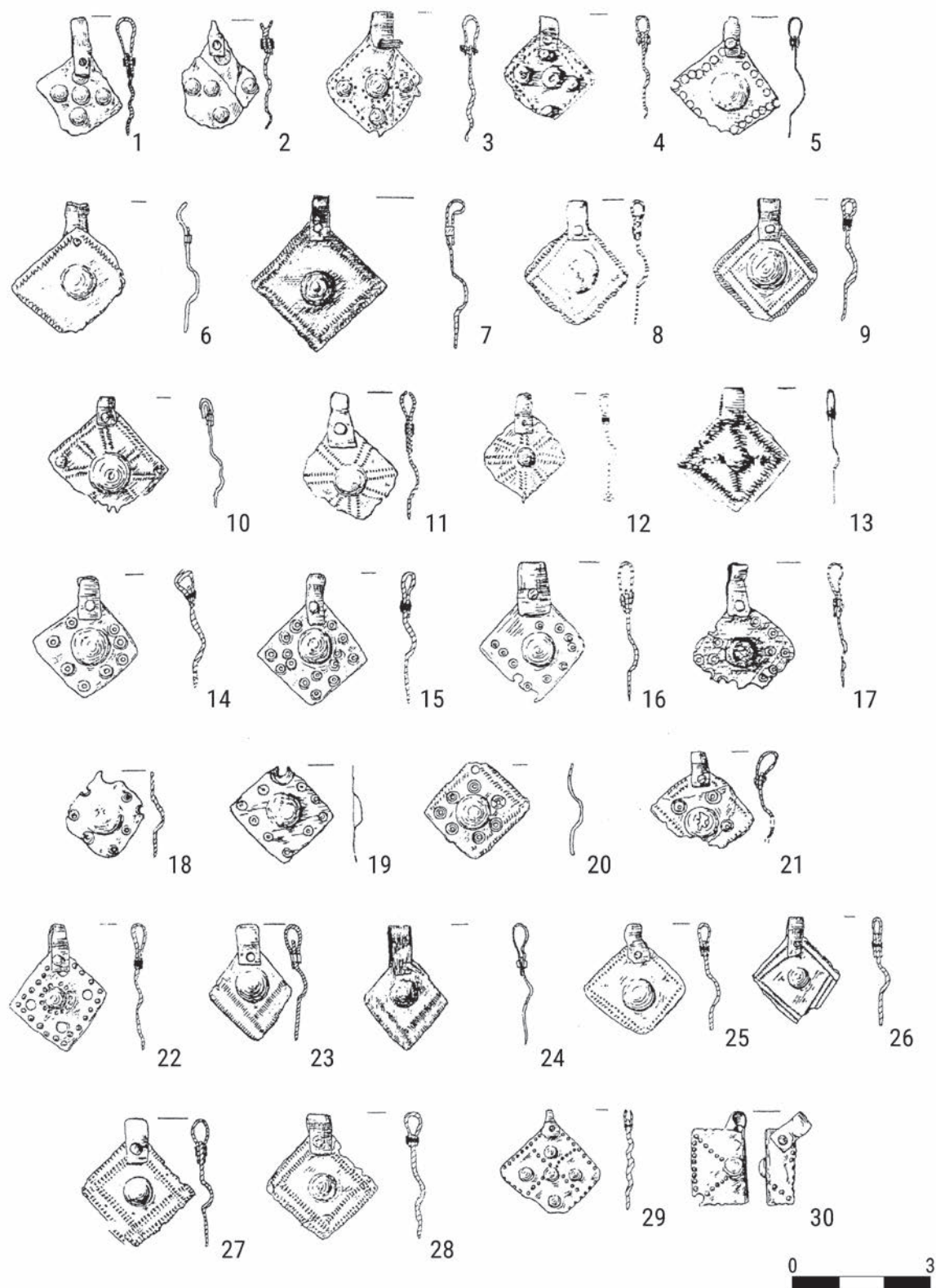
cięte druty, itp.²⁸⁸. Oprócz tych zabytków w warstwie kulturowej odkryto liczne kości zwierzęce, dwa fragmenty czaszek ludzkich oraz paciorki szklane (w tym ze złotą wkładką) oraz drobne fragmenty ceramiki. Znalezisko to można traktować nie tylko jako ślad zabiegów wotywnych i magicznych związanych z centralnym punktem okręgu, jakim był gród, ale także jako świadectwo zamożności oraz szerokich kontaktów mieszkańców kompleksu. Przy braku badań wykopaliskowych osad i innych stanowisk osadowych, „skarby” z grodziska może być pośrednią wskazówką potwierdzającą rozwój ośrodka w Jeglińcu w fazach H/I.

288 Należy w tym miejscu odnotować, że większość tych przedmiotów ma swoje analogie na cmentarzysku, st. 8a, grodzisku, st. 3 oraz osadzie, st. 4 w Szurpiłach.

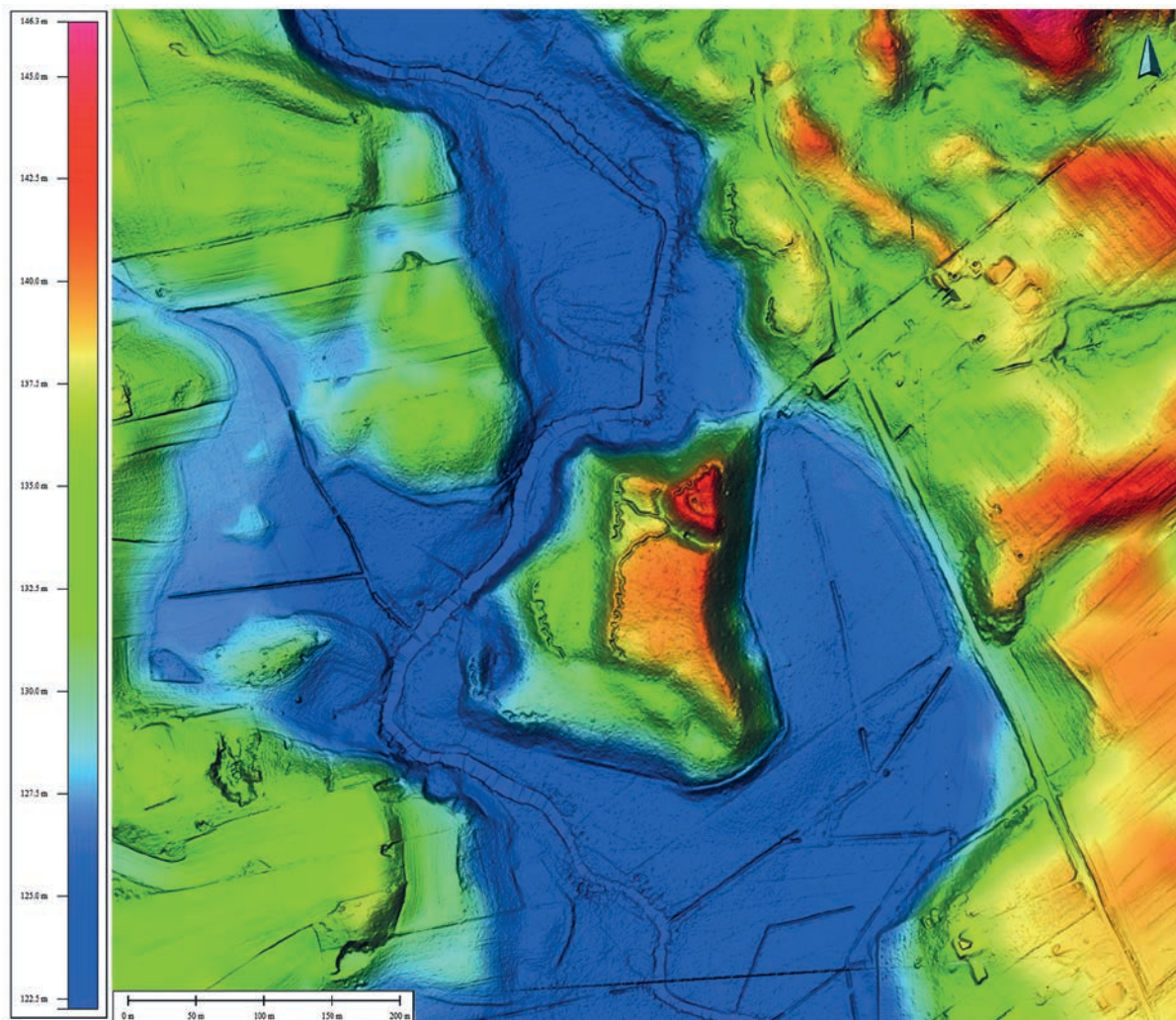
Ryc. 116. Jegliniec, st. 1. Wybór zabytków z majdanu grodziska (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004)

Fig. 116. Jegliniec, site 1. Selection of the finds from the hillfort interior (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004)

Ryc. 117. Jegliniec, st. 1. Brązowe zawieszki romboidalne z majdanu grodziska (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004)

Fig. 117. Jegliniec, site 1. Bronze lozenge pendants from the hillfort interior (G. Iwanowska, A. Niemyjska 2004)

Ryc. 118. Posejnele, st. 1, gm. Giby. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 118. Posejnele, site 1, commune Giby. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

Na Pojezierzu Sejneńskim nadal funkcjonuje ośrodek w Posejnelach. Podobnie jak w przypadku Szurpił, Konikowa i Jeglińca odbudowany został gród, centralny punkt kompleksu ulokowany na wzgórzu Pilekalnis (Ryc. 118). Na miejscu zniszczonych wałów przekładkowych wzniesiono masywne obwałowania skrzyniowe, których relikty zachowały się na powierzchni do dnia dzisiejszego. Na podstawie badań wykopaliskowych można przypuszczać, że w fazach H/I obiekt pełnił funkcję refugialną, a na majdanie mogła znajdować się jedynie zabudowa typu schronieniowego. Z tym okresem należy też prawdopodobnie łączyć sztuczny przekop po północnej stronie warowni, który oddzielał ją od niewielkiego, trójkątnego w kształcie *plateau*. Pomimo braku w tym miejscu badań

wykopaliskowych nasuwa się skojarzenie z podobnym rozwiązaniem na terenie ośrodka szurpiłskiego, gdzie pomiędzy grodziskiem a główną osadą (podgrodziem) znajduje się podobny przekop. Nie można wykluczyć, że i w Posejnelach obydwie miejsca mogły być połączone mostem, na co wskazuje wyprofilowanie stoków przekopu na wysokości północnego odcinka wałów grodziska i południowej krawędzi *plateau*. Podobnie jak w przypadku Jeglińca trudno jest, posiłkując się danymi powierzchniowymi zrekonstruować sieć osadniczą Posejneli. Należy ostrożnie przyjąć, że w fazach H/I funkcjonowały osady założone w fazie G na dwóch *plateau* przylegających do grodziska od strony zachodniej i północnej oraz jednodworcze osady rozlokowane wzdłuż meandrującej w jego pobliżu rzeki Marychy.

Na jednej z nich przeprowadzono krótkie (3 dni) badania ratownicze podczas których zarejestrowano warstwę kulturową oraz jamy odpadkowe, w których znaleziono liczne fragmenty naczyń glinianych oraz kości zwierzęce (A. Maty 2009)²⁸⁹. Ceramika odkryta na osadzie w Posejnelach reprezentowała specyficzną mieszankę ręcznie lepionych i wykonanych techniką taśmowo-ślizgową naczyń o podobnych formach. Według jednej z dwóch interpretacji tego materiału, ceramikę z tego stanowiska można łączyć z napływem na te tereny ludności litewskiej w XIV–XVI w., która odcisnęła swoje piętno na miejscowym garn-carstwie. Druga interpretacja wyodrębnia dwa horyzonty funkcjonowania osady: wczesnośredniowieczny datowany na X–XIII w. (reprezentowany przez naczynia lepione ręcznie) i późnośredniowieczny datowany na XIV–XVI w. (naczynia lepione techniką taśmowo-ślizgową). Niezależnie, która z koncepcji jest bardziej prawdopodobna, należy zauważyć, że i jedna, i druga zakłada przetrwanie we wschodniej Suwalszczyźnie osadnictwa do schyłku fazy I, a nawet później (A. Maty 2009).

Warto zwrócić uwagę na rozwój osadnictwa nad największym zbiornikiem wodnym Suwalszczyzny, jeziorem Wigry. Co prawda nie udało się jak do tej pory zlokalizować centralnego punktu lokalnego ośrodka w postaci grodziska²⁹⁰, ale zarejestrowane tu stosunkowo liczne osady i ślady osadnicze potwierdzają istnienie osadnictwa nad Wigrami w fazach H/I. Koncentrują się one głównie na północnym i zachodnim brzegu jeziora. Ślady niewielkich, prawdopodobnie jednodworczych osad odkryto podczas badań powierzchniowych m.in. w Wigrach (po północno-zachodniej stronie klasztoru), Leszczewku, Starym Folwarku, Burdyniszkach, Czerwonym Folwarku, Cimochowiźnie oraz w Gawrych Rudzie, gm. Suwałki. Większa osada znajdowała się na wyspie

Kamień we wschodniej części jeziora²⁹¹. Jednak za najcenniejsze odkrycie na terenie wigierskiego kompleksu osadniczego należy uznać cmentarzysko, st. 4a w Burdyniszkach (W. Nowakowski 1998). Jest to bowiem pierwsza po drugiej wojnie światowej badana wykopaliskowo nekropola jaćwieska. Uznane początkowo za cmentarzysko z okresu wędrowek ludów stanowisko było silnie zniszczone przez nowożytną działalność agrotechniczną. Przemieszany materiał zabytkowy zalegał na złożu wtórnym i reprezentował cztery grupy chronologiczne: mezolit, okres wędrowek ludów, wczesne średniowiecze oraz okres nowożytny. Występujące w warstwie ornej silnie przepalone kości ludzkie autor badań powiązał z fragmentami wczesnośredniowiecznych ozdób brązowych i drobnymi ułamkami ceramiki zdobionymi ornamentem żłobkowym. Uznał, że cmentarzysko, które szeroko datował od IX do XIII w. mogło być założone w miejscu krótkotrwałej osady z okresu wędrowek ludów. Pomimo braku obiektów i konstrukcji grobowych badacz przedstawił hipotezę o warstwowych pochówkach ciałałpalnych na cmentarzysku, choć nie wykluczał możliwości występowania tu płytkich grobów jamowych. Badania na cmentarzysku, st. 8a w Szurpiłach pozwalają uznać, że stanowisko w Burdyniszkach mogło mieć podobną formę. Biorąc pod uwagę, że znalezione na jego terenie fragmenty ozdób brązowych – krzyżyka z żółtą emalią oraz naszyjników splecionych z drutów mają ściśle analogie z zabytkami z Szurpił i Jeglińca – funkcjonowanie tej nekropoli należy odnosić do faz H/I. Niedaleka odległość dzieląca cmentarzysko od półwyspu klasztornego oraz nagromadzenie w jego okolicy wczesnośredniowiecznych punktów osadniczych mogą być wskazówkami do lokowania właśnie w tym miejscu głównej osi osadnictwa kompleksu wigierskiego.

Jednym z najbliższych położonych w stosunku do Konikowa ośrodków funkcjonujących w fazach H/I znajduje się w miejscowości Grodzisko (Ryc. 119). Wyniki badań archeologicznych wskazują, że główny punkt kompleksu, dużych rozmiarów gród uległ zniszczeniu

289 Badania wykopaliskowe na st. II w Posejnelach przeprowadził L. Lenarczyk w 1978 r. Niestety, w archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach zachowała się szczątkowa dokumentacja z tych prac, nie pozwalająca zrekonstruować podstawowych danych na temat stanowiska, brak np. informacji dotyczących warstwy kulturowej oraz obiektów (A. Maty 2009, 11).

290 Wydaje się bardzo prawdopodobne, że grodzisko znajdowało się na półwyspie Wigry, ale zostało zniszczone podczas budowy w czasach nowożytnych kamedulskiego zespołu klasztornego (A. Kamiński 1956a, 260)

291 Badania powierzchniowe w ramach programu AZP prowadzili S. Tumidajewicz, B. i K. Chłopik, A. Koniecko, K. i L. Lenarczyk, Z. Wasilewski, I. Skrzypek, A. Żulpa, J. Mackiewicz oraz B. Gedl. Archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

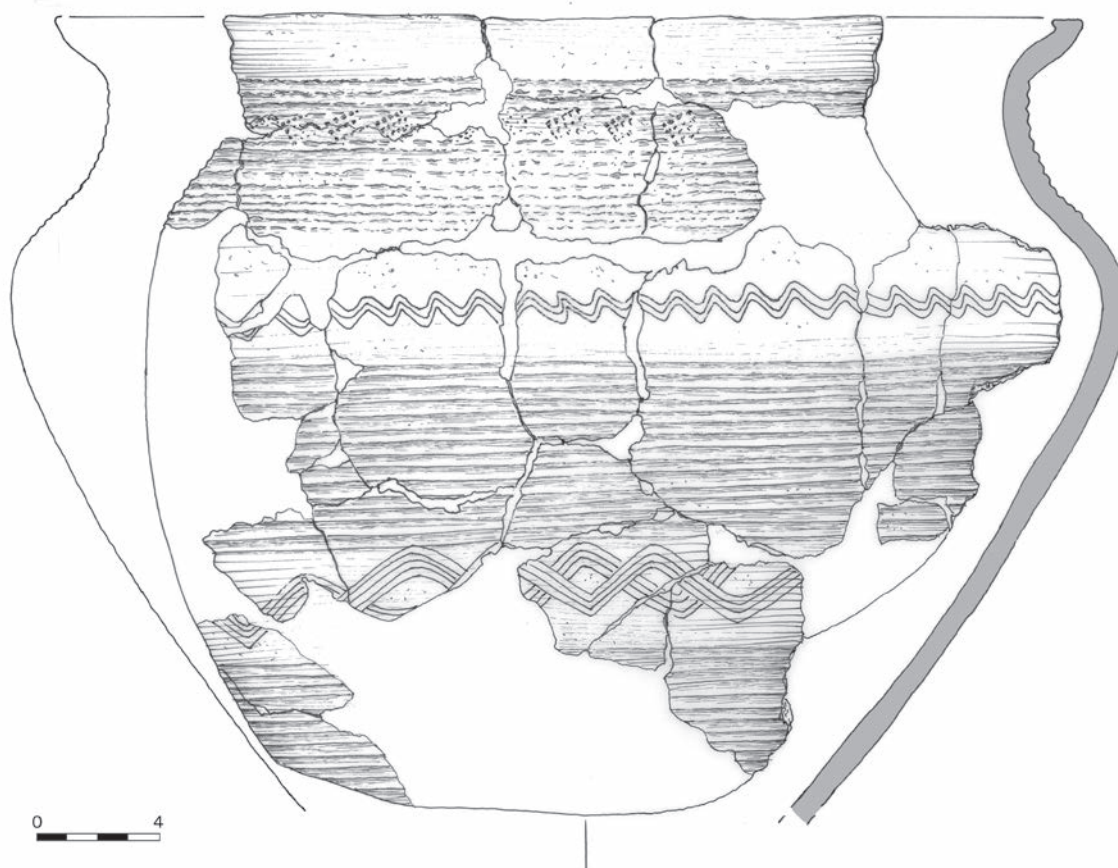
Ryc. 119. Grodzisko, st. 1. Ukośne zdjęcie grodziska od strony południowo-zachodniej. Fot. Krystian Trela

Fig. 119. Grodzisko, site 1. Oblique photo of the hillfort viewed from the south-west. Photo by Krystian Trela

w fazie G prawdopodobnie na skutek pożaru wywołanego najazdem. Został on jednak odbudowany, w miejsce spalonych przekładkowych konstrukcji wału wzniesiono w fazie H obwałowania skrzyniowe. Efektem tych prac fortyfikacyjnych był potężny wał zaporowy broniący dostępu do warowni od strony północnej oraz dwie lub trzy linie znacznie niższych wałów dookólnych. W tym czasie funkcjonowało również rozbudowane przejście bramne, prowadzące od wału zaporowego do wschodniej części grodu. Przejście mogło być osłaniane od północy rodzajem ganku lub wieży drewnianej posadowionej na wale zaporowym, od zachodu główną linią obwałowań, a od wschodu dodatkowym wałem skrzyniowym lub innego rodzaju zaporą, ciągnącym się równoległe do drogi wjazdowej. Konstrukcja samej bramy pozostaje nieznana, ale pewne przesłanki wskazują, że mogła się ona opierać na potężnych drewnianych słupach. Zabudowa majdanu koncentrowała się głównie w pobliżu niewielkiego stawu, w środkowej części grodu. Ze względu na duże zniszczenia powierzchni obiektu spowodowane działalnością agrotechniczną oraz

budową w okresie drugiej wojny światowej okopów i schronów bojowych, nie zachowały się w przebadanej części stanowiska żadne ślady budynków. Odkryto natomiast kilka głębokich jam odpadkowych, w wypełniku których znaleziono fragmenty obtaczanych naczyń glinianych oraz kości zwierzęce. Zaawansowana technologicznie ceramika pozyskana w trakcie prac wykopaliskowych może świadczyć o istnieniu w obrębie warowni lub w jej pobliżu warsztatów garncarskich (Ryc. 120). Zachowane ślady umocnień przylegających od północnego zachodu do zewnętrznej strony wałów grodziska i ciągnące się w kierunku północnym mogą być związane z rozległym podgrodzem lub zespołem osad jednodworczych rozlokowanych na wypłaszczonych stokach wzgórz morenowych²⁹². Podobnie jak w poprzedniej fazie, w fazach H/I mogły funkcjonować, położone na peryferiach głównego

292 Niestety, z powodu braku na tym obszarze badań powierzchniowych uwagę tę należy traktować jedynie jako domniemanie.

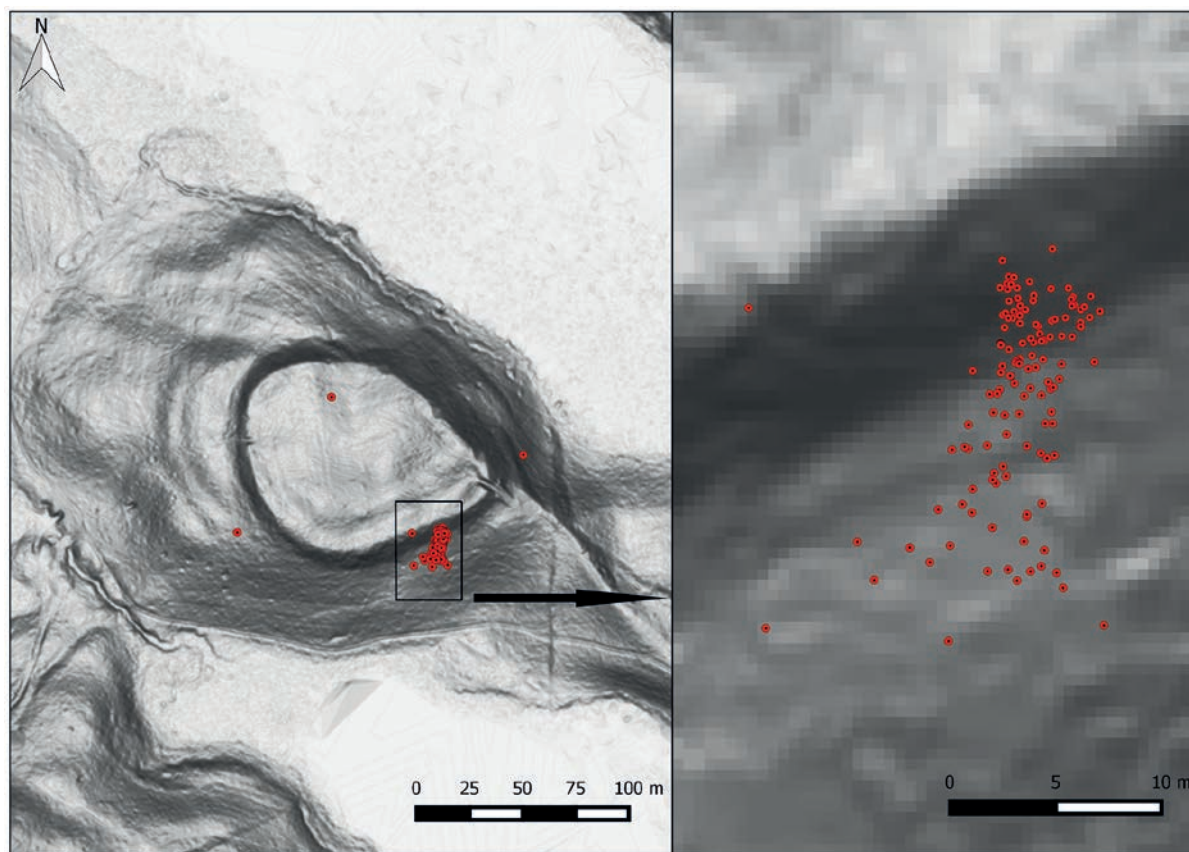
Ryc. 120. Grodzisko, st. 1. Naczynie gliniane z majdanu grodziska. Rys. Bartłomiej Karch

Fig. 120. Grodzisko, site 1. Clay vessel from the hillfort interior. Drawn by Bartłomiej Karch

ośrodka satelickie osady jednodworcze, w tym osada, st. 1 w Lisach.

W fazach H/I istnieją prawdopodobnie wciąż ośrodki położone na południe od Konikowa, w Dybowie i Szwałku. Mogą o tym świadczyć dodatkowe zabiegi fortyfikacyjne przeprowadzone w obrębie tamtejszych warowni oraz materiał zabytkowy zebrany z powierzchni grodziska w Dybowie oraz osad znajdujących się w pobliżu obydwóch ośrodków. W Dybowie gród chroniony był przez trzy linie wałów, a od strony wschodniej dojścia do niego strzegł wał kamienny rozciągnięty pomiędzy brzegami jezior Stopka i Długie. Być może z tego również okresu pochodzi kanał przekopany pomiędzy tymi jeziorami, odgradzający warownię od strony zachodniej i południowo-zachodniej (C. Engel 1939a, ryc. 2). Podczas badań planigraficznych grodziska w 2015 r. w jego części południowo-wschodniej zarejestrowano rozsypany na długości ok. 30 m depozyt drobnych przedmiotów brązowych wkopany pierwotnie zapewne przy budowie wałów grodziska (M. Engel *et alii* 2018, 278–280, ryc. 5).

Zabytki zalegały bardzo płytko pod powierzchnią tworząc skupisko, mniej więcej w połowie wysokości wału, rozchodzące się następnie wachlarzowo wzdłuż stoku (Ryc. 121). Odkryto 135 przedmiotów brązowych, głównie ozdób, całych i fragmentów. Są wśród nich zawieszki: okrągłe, romboidalne, w kształcie liścia koniczyny i trapezowate, dzwoneczki, krzyżyki z emalią, pierścionki, trzewiki pochewek noży, zapinka podkowiasta, różnego rodzaju okucia oraz spiralki i druty (Ryc. 122). Wszystkie te zabytki można datować na fazę H, a konkretnie na XII w. Znalezisko to ma bezpośrednie analogie na grodzisku, st. 1 w Jeglińcu oraz na Górze Zamkowej w Szurpiłach. Podobnie jak na tych stanowiskach skupisko przedmiotów metalowych z Dybowa można ostrożnie interpretować jako rodzaj depozytu kultowego, być może daru zakładzinowego umieszczonego pierwotnie w skrzyni wału, a który po destrukcji umocnień znalazł się na złożu wtórnym. W sąsiedztwie grodu znajdowało się kilka osad: duże, kilkudworcze osiedle w Gryzach (st. 2) oraz małe jednodworcze osiedla w Jurkach

Ryc. 121. Dybowo, st. 1. Numeryczny model terenu grodziska z naniesionym rozrzutem zabytków znalezionych podczas planigrafii w 2015 r. (Marcin Engel *et alii* 2018)

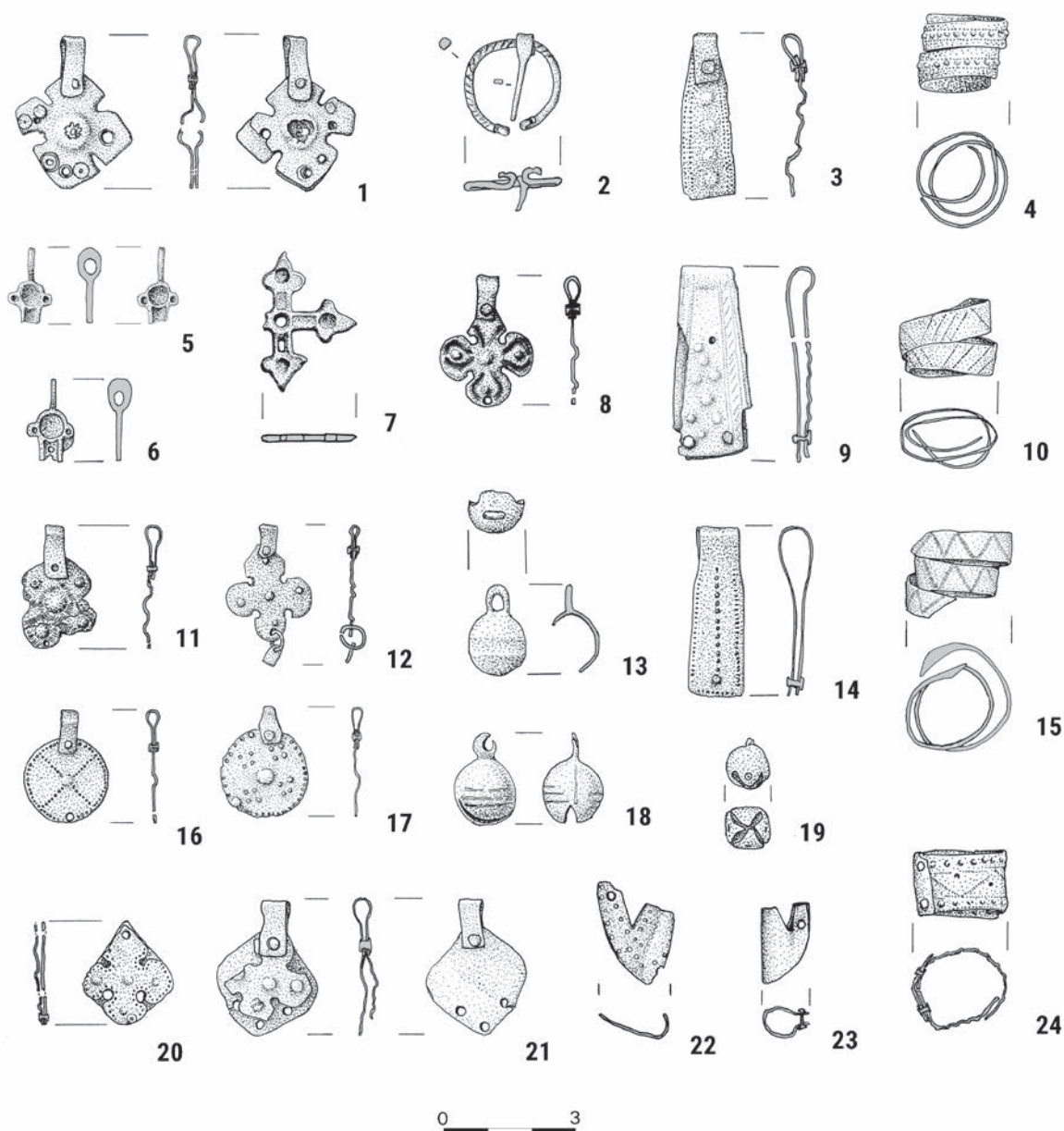
Fig. 121. Dybowo, site 1. Digital elevation model of the hillfort area with the finds from the site planigraphy in 2015 marked (Marcin Engel *et alii* 2018)

(st. 20, 21, 27 i 28), gm. Świętajno²⁹³. Natomiast w przypadku ośrodka w Szwałku szczególną uwagę przyciąga znacznych rozmiarów przekop oddzielający gród od dużej, obronnej osady podgrodowej (Ryc. 123). Nie wykluczając jego nowożytniej genezy, bardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza, że powstał on w fazach H/I w celu połączenia kanałem jezior Ciche i Ślepek i zwiększenia tym samym walorów obronnych ośrodka. Obok głównej osady ślady osadnictwa, prawdopodobnie jednodworczego, zarejestrowano na zachodnim brzegu jeziora Ślepek, st. 11 w Szwałku²⁹⁴.

293 Badania powierzchniowe w ramach programu AZP prowadzili J. Brzozowski, A. Ejdulis, J. Siemaszko. Archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

294 Obszar z grodziskiem i osadą podgrodową w Szwałku nie był objęty badaniami w ramach programu AZP. st. 11 w Szwałku znajduje się na sąsiednim obszarze, na którym badania powierzchniowe prowadzili J. Brzozowski i J. Siemaszko. Archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

Duże zagęszczenie osadnictwa datowanego na fazy H/I zaobserwowano na Pojezierzu Ełckim. Nadal funkcjonuje ośrodek nad Jeziorem Rajgrodzkim, z centralnym punktem w postaci rozległego grodu ulokowanego we wschodniej części tego akwenu (Ryc. 124). Pomimo prawie całkowitego zniszczenia obwałowań z interesującego nas okresu w wyniku późnośredniowiecznych i nowożytnych niwelacji, na podstawie licznego materiału ceramicznego oraz kilku grotów bełtów kuszy znalezionych w obrębie warowni można przypuszczać, że podobnie jak w poprzedniej fazie mogła ona stanowić główny element systemu obronnego lokalnego ośrodka. Materiały z faz H/I zarejestrowane zostały również w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska, po jego południowej stronie (D. Jaskanis 2001). Jak już wskazano przy opisie ośrodka rajgrodzkiego wcześniejszej fazy, istnieją przesłanki, by przypuszczać, że główna osada podgrodowa oraz być może mniejsze jednodworcze osady znajdowały się na półwyspie z grodziskiem

Ryc. 122. Dybowo, st. 1. Zabytki odkryte podczas planigrafii w 2015 r. Rys. Bartłomiej Karch

Fig. 122. Dybowo, site 1. Artefacts found during the site planigraphy in 2015. Drawn by Bartłomiej Karch

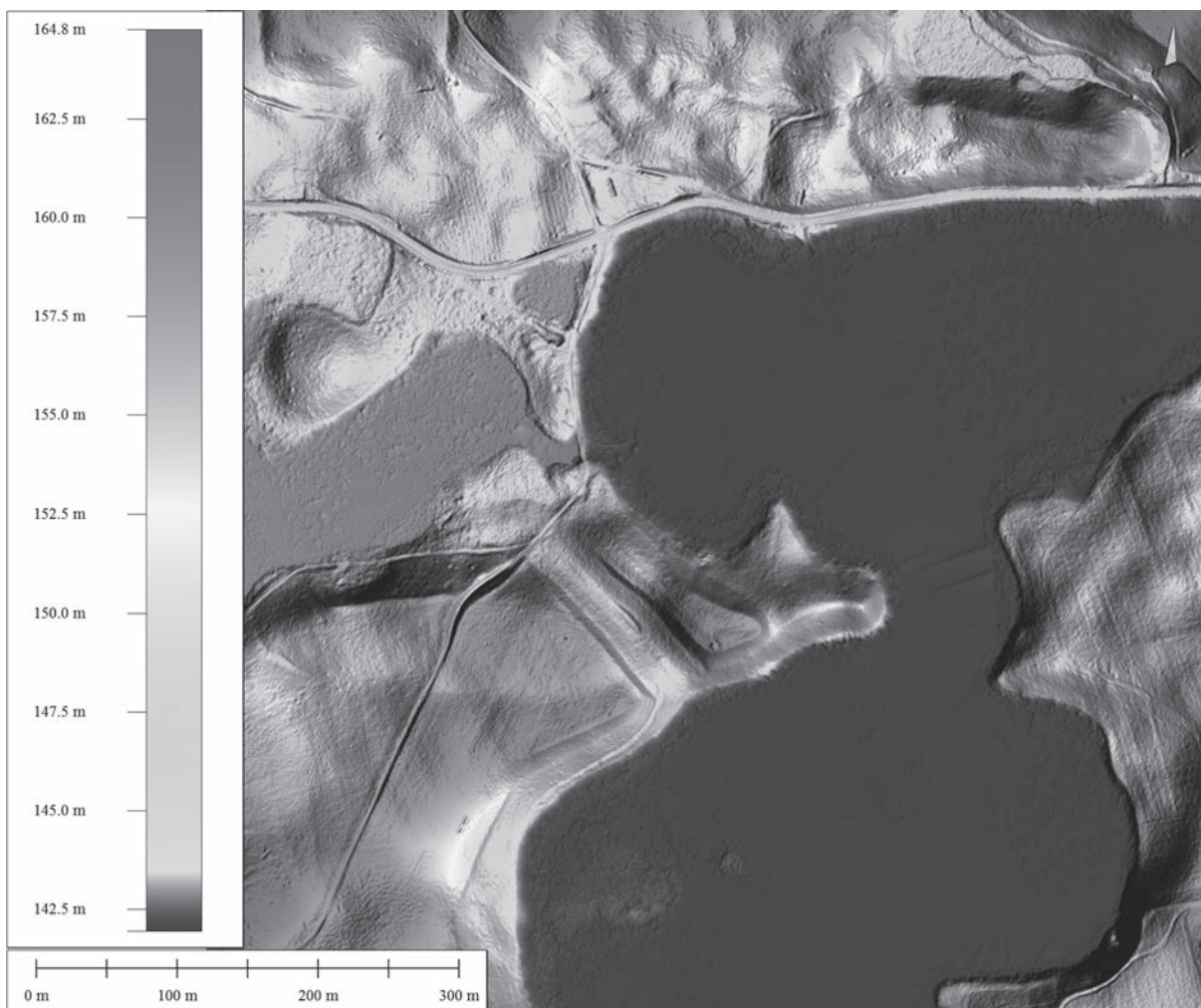
oraz na terenie dzisiejszej miejscowości. Nadal rozwijały się osiedla satelickie w stosunku do głównego ośrodka. Z fazami H / I można łączyć skupienia osadnicze nad jeziorem Przepiórka (północno-wschodnia odnoga Jeziora Rajgrodzkiego), w Przepiórkach (st. 7, 10, 13, 26) i w Lisewie (st. 1, 3, 21, 25), nad jeziorem Dręstwo, m.in. w Barszczach (st. 2, 4, 6, 7, 8), gm. Bargłów Kościelny i w Dręstwie (st. 2, 33), składające się głównie z jedno- lub kilkudworczych osiedli. Podobne niewielkie osady zlokalizowano w Tobyłce (st. 3), gm. Bargłów Kościelny, w Cisach

(st. 1), gm. Prostki i w Judzikach (st. 3), gm. Bargłów Kościelny²⁹⁵.

Nieco dalej od ośrodka rajgrodzkiego znajdowały się osady w Woźmejwsi (st. 3, 4), gm. Rajgród²⁹⁶ oraz

²⁹⁵ Badania powierzchniowe w ramach programu AZP prowadzili J. Brzozowski, J. Siemaszko. Archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

²⁹⁶ Badania powierzchniowe w ramach programu AZP prowadził J. Wojnarowicz. Archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

Ryc. 123. Szałk, st. 1, gm. Kowale Oleckie. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

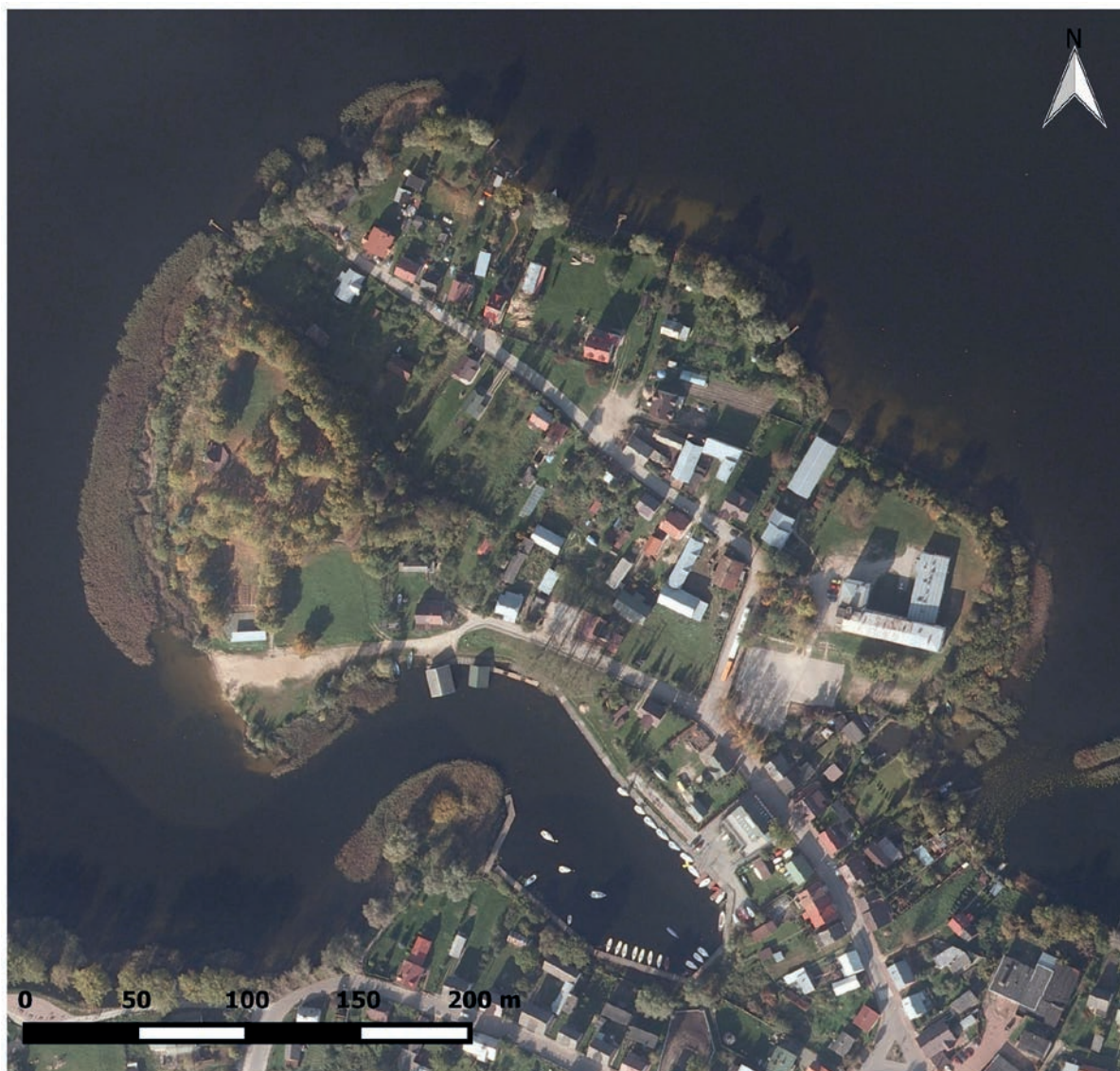
Fig. 123. Szałk, site 1, commune Kowale Oleckie. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

w Bargłowie Dwornym (st. 4), gm. Bargłów Kościelny. W tej ostatniej miejscowości zarejestrowano na powierzchni siedem zaciemnień, z których jedno przebadano metodą wykopaliskową (M. Kaczyński 1976, 482, 483). Okazało się, że jest to płytki, nieregularny w planie obiekt jamowy o wymiarach ok. 3×2,5 m. W obrębie tej jamy zlokalizowano resztki paleniska z węglami drzewnymi i grudkami polepy w wypełnisku. Badacz stanowiska przypuszczał, że obiekt ten to pozostałość naziemnej konstrukcji, prawdopodobnie chaty, płytko wkopanej w calec. Materiał ceramiczny pozwolił na wydatowanie obiektu na XII–XIII w.

Kilkanaście kilometrów w linii prostej na północ od rajgrodzkiego kompleksu osadniczego znajduje się ośrodek w Skomętnie Wielkim nad jeziorem Skomętno. Zarejestrowano tu m.in. dwa grodziska, st. 1 na Białej Górze (niem. Weisser-Berg) i st. 2 na

wzgórzu zwanym Skomęckie Grodzisko (niem. Skomant-Burg) oraz toponomastyczny ślad zabytku, st. 3 Góra Skomęcka (niem. Skomant-Berg) (C. Engel 1931b, 76, ryc. 2, H. Crome 1940a, 122, 123). Pierwszy z tych obiektów zajmuje cały cypel, na południowo-wschodnim brzegu jeziora. Powierzchnia stanowiska jest płaska, od strony jeziora dostępu do niego broni stromy brzeg, natomiast od strony lądu zbocza są łagodnie nachylone. W tym miejscu znajdował się prawdopodobnie wał poprzeczny, którego relikty zachowały się w postaci szerokiej fałdy terenowej, wys. ok. 1,5–2 m²⁹⁷. Drugie grodzisko położone jest zaledwie 1,5 km w linii prostej od pierwszego, na cyplu

297 Weryfikacji w terenie dokonali J. Jaskanis i A. Zawadzki. Archiwum K.Z.A. w Białymstoku.

Ryc. 124. Rajgród, st. 1. Pionowe zdjęcie grodziska (na podstawie <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

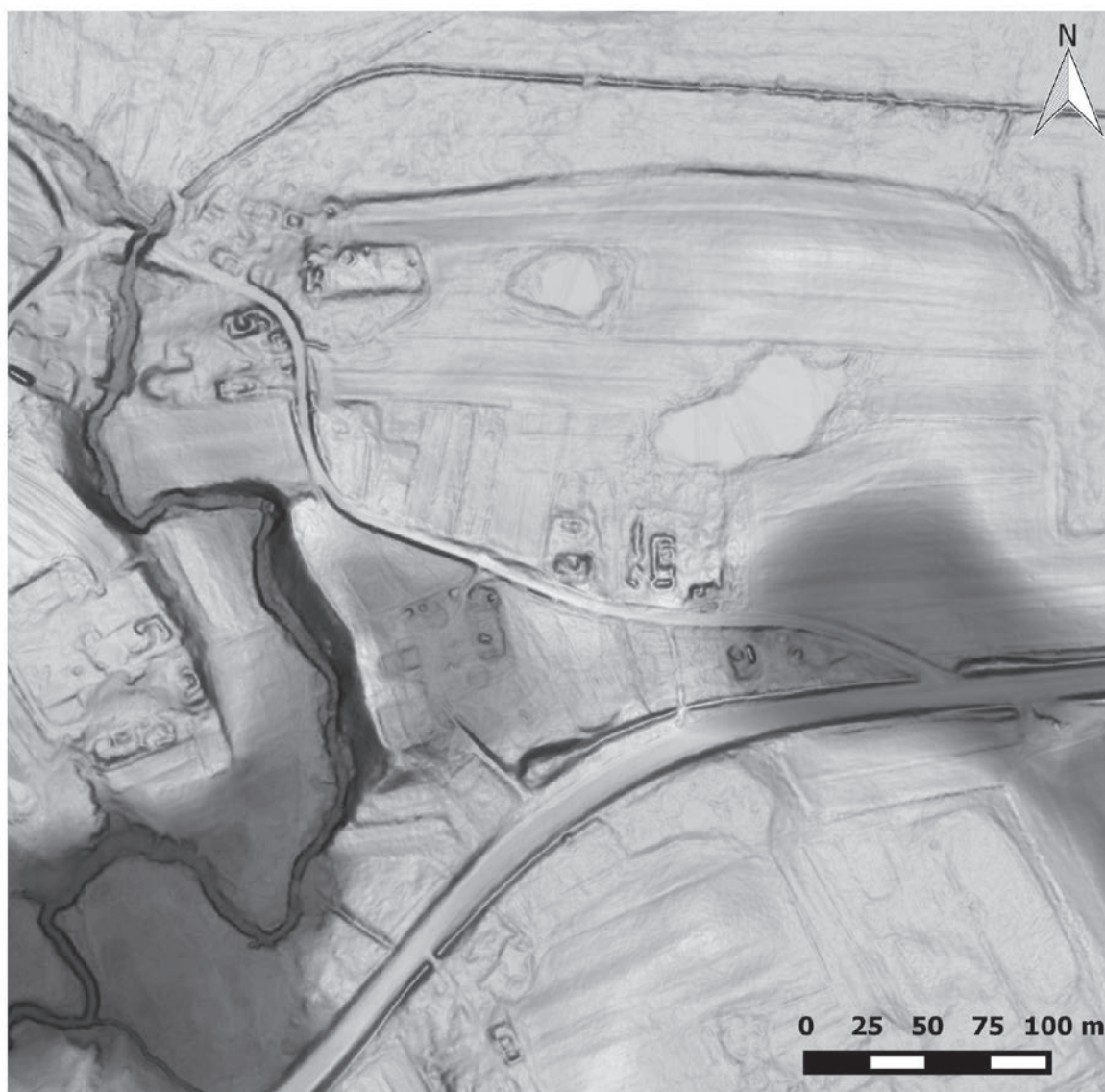
Fig. 124. Rajgród, site 1. Vertical photo of the hillfort (after <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

między południowym brzegiem jeziora a bagnami. Zbocza północne (od strony jeziora) są bardzo strome, z pozostałych stron opadają łagodnie. Majdan jest lekko wyniesiony w kierunku południowym. Z kolei na Górze Skomęckiej, pomimo braku widocznych w terenie relikwów umocnień, stwierdzono ślady osadnictwa w postaci ceramiki wczesnośredniowiecznej. Wzgórze to, podobnie jak poprzednie obiekty, chronione jest stromizną od strony jeziora i łagodniejszymi stokami od strony lądu. W bezpośrednim sąsiedztwie grodzisk nie odkryto śladów osad podgrodzowych, jednak w niedalekiej od nich odległości zarejestrowano kilkanaście różnej wielkości osiedli z materiałami datowanymi na fazy H/I,

m.in. st. 9, 13, 16 w Skomętynie Wielkim, st. 4, 5, 11, 13, 16 w Mazurowie (Żydach), st. 2 w Pisanicy, st. 5, 6 w Zaborowie oraz st. 3 w Wysokich, gm. Kalinowo²⁹⁸.

Najciekawszymi znaleziskami z terenu opisywanego ośrodka są dwa „skarby” wczesnośredniowieczne ze Skomętnej Wielkiej. Pierwszy „skarb”, odkryty przypadkowo w 1927 r. składał się ze srebrnych

²⁹⁸ Badania powierzchniowe w ramach programu AZP prowadzili J. Brzozowski, J. Siemaszko, A. Jabłońska. Archiwum Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Werifikację terenową przeprowadzili pracownicy DAB PMA. Archiwum DAB PMA w Warszawie.

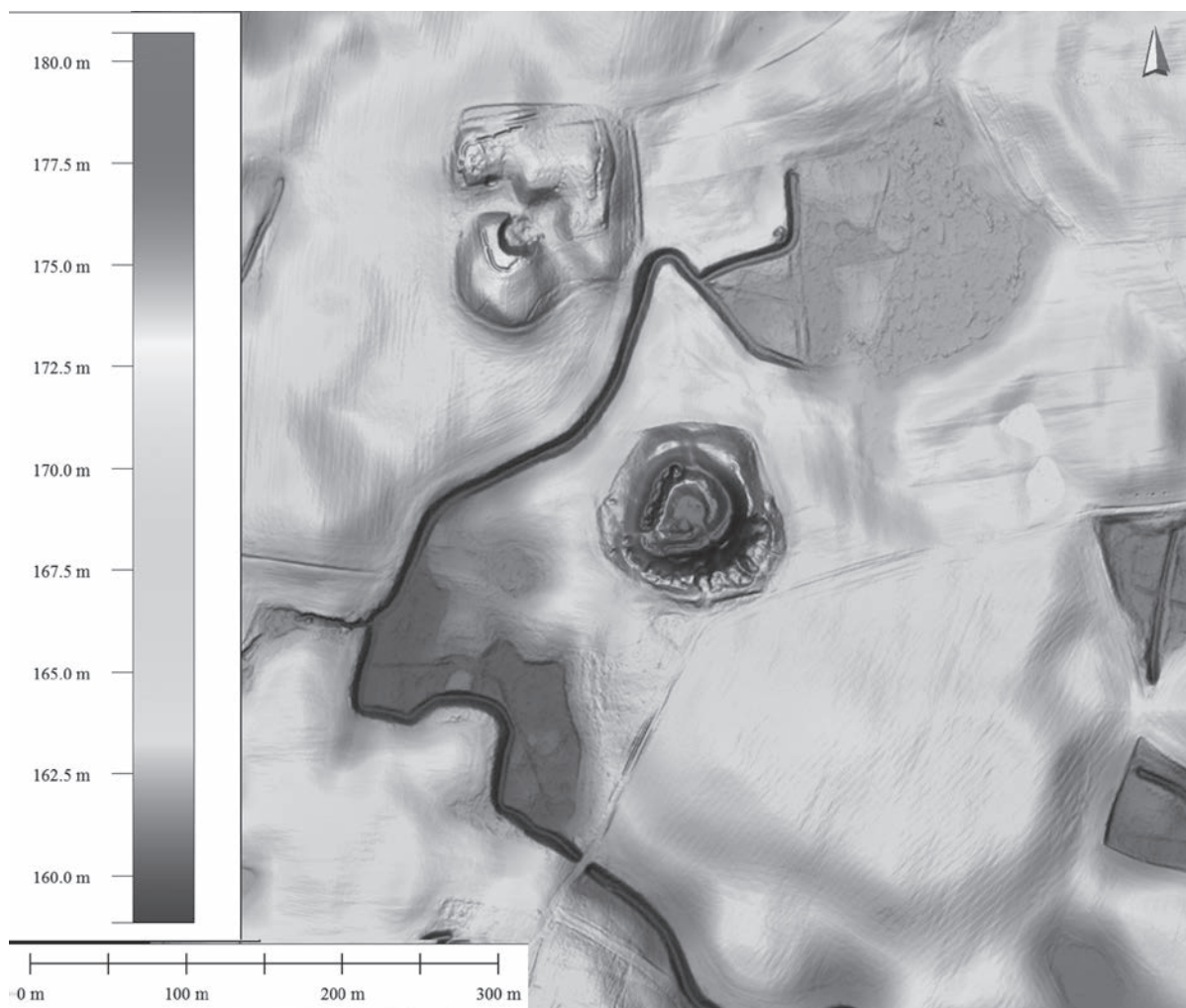
Ryc. 125. Skomętno Wielkie. Numeryczny model terenu miejsca znalezienia skarbu srebrnego z 1927 r. Oprac. Cezary Sobczak
 Fig. 125. Skomętno Wielkie. Digital elevation model of the spot where a silver hoard was found in 1927. Prepared by Cezary Sobczak

ozdób ukrytych częściowo w brązowym naczyniu, częściowo poza nim: dwóch naramienników ze skręconych drutów, dwóch dużych zapinek z zoomorficznymi zakończeniami oraz koliai złożonej z 17 paciorków srebrnych i zawieszek krzyżowych (Ryc. 17). Według informacji znalazcy, właściciela pola, na którym wykopano skarb, obok ozdób w naczyniu miały znajdować się przepalone kości ludzkie²⁹⁹. Brązowy kociołek, przykryty pokrywką (prawdopodobnie

drewnianą) oraz dodatkowo dużym, płaskim kamieniem, umieszczony był w niewielkiej jamie. Interesujący jest także kontekst znaleziska. Skarb /grób odkryto, bowiem w zakolu rzeki Kalinki uchodzącej do jeziora Skomętno, na rozległym płaskowyżu o średnicy ok. 150 m i kształcie przypominającym grodzisko lub obronną osadę (Ryc. 125; C. Engel 1931b, 68–78; M. Bogucki 2009, 495, 496, 510–512; H. Neumayer *et alii* 2016). Drugi „skarby” znaleziony został również przypadkowo w trakcie prac rolnych,

²⁹⁹ Weryfikujący to znalezisko C. Engel w pobliżu widocznego jeszcze wkopu zarejestrował spaleniznę oraz silnie przepalone kości. Badacz ten ponadto zarejestrował na powierzch-

ni fragmenty przepalonych naczyń glinianych, w tym obtaczanych na kole garncarskim (C. Engel 1931b, 74).

Ryc. 126. Wierzbowo, st. 1, gm. Kalinowo. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 126. Wierzbowo, site 1, commune Kalinowo. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

już po zakończeniu II wojny światowej, ok. 1 km na północny-wschód od pierwszego znaleziska. Depozyt ten składał się z ozdób srebrnych: naramiennika analogicznego do znalezionych w pierwszym „skarbie” i dwóch zdobionych bransolet oraz 12 karbowanych grzywien srebrnych. Według odkrywcy oprócz tych przedmiotów znaleziono również fragmenty urny, ale ich nie zebrano. Obydwa „skarby” zostały wydatowane na przełom XII i XIII w. (M. Bogucki 2009; Neumayer *et alii* 2016). Abstrahując od problemu interpretacji charakteru tych depozytów, czy były to skarby, czy wyjątkowo bogate pochówki, nie ulega wątpliwości, że mamy tu do czynienia ze znaleziskami wyjątkowymi w skali całej Jaćwieży. Fakt ten wskazuje na bardzo ważną pozycję ośrodka skomęckiego, a także pozwala przypuszczać, że jego centrum znajdowało się na północnym brzegu jeziora

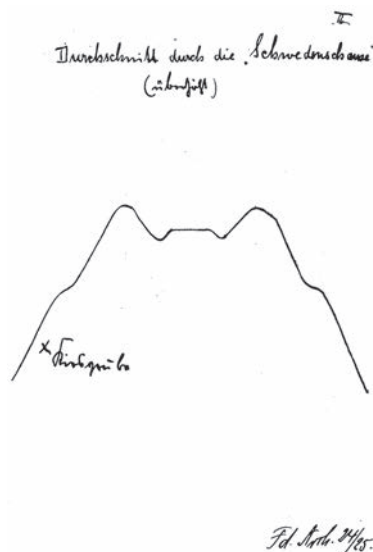
Skomętno, w dolinie rzeki Kalinki. Wspomniane wyżej grodziska położone po drugiej stronie jeziora, jeśli funkcjonowały w tym samym czasie, mogły stanowić uzupełnienie lokalnego systemu obronnego lub wyznaczać centra mniejszych ośrodków, satelickich w stosunku do ośrodka skomęckiego.

Niecałe 9 km w linii prostej na północny wschód od Skomętna Wielkiego znajdował się ośrodek w Wierzbowie. Jego punktem centralnym był gród ulokowany na wzniesieniu morenowym położonym pomiędzy Wierzbowem i Dorszami (Ryc. 126)³⁰⁰. U jego podnóża,

300 Badania powierzchniowe J. Antoniewicza. Weryfikacji w terenie dokonali J. Jaskanis, D. Jaskanis oraz DAB PMA. Archiwum K.Z.A. w Białymstoku oraz archiwum DAB PMA w Warszawie.

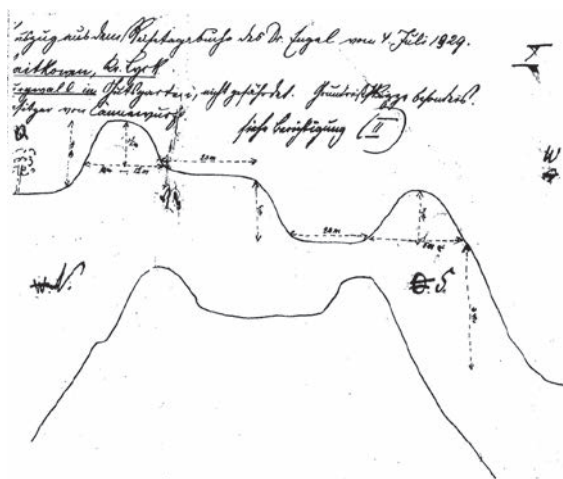
po południowej stronie rozciąga się rozległe *plateau* osady podgrodowej. Cały zespół otoczony jest podmokłymi rozlewiskami dwóch bezimiennych cieków wodnych. Dodatkowo gród od osady oddzielony był sztucznie wykopaną fosą, okalającą obwałowania. Jednak najbardziej interesująca jest forma samej warowni. To, co zwraca szczególną uwagę to potężny pierścień wału, zbudowanego prawdopodobnie w technice skrzyniowej wraz z bardzo głębokim rowem wewnętrznym oddzielającym go od majdanu (Ryc. 127). Poprzez ten zabieg fortyfikacyjny uzyskano znacznie wyniesiony, ale niewielki majdan znajdujący się w centralnej części obiektu. Niewykluczone, że tak jak przypuszczał von Bönigk była to podstawa pod wieżę obronną (von Bönigk 1880, 61). Niestety brakuje informacji na temat pozostałych elementów osadniczych tego ośrodka. Wydaje się jednak, że ze względu na specyficzną topografię terenu (rozległe podmokłe tereny zalewowe i odseparowane niewielkie wyniesienia) mogły tu funkcjonować niewielkie osady jednodworcze.

We wschodniej części Pojezierza Elckiego nadal istniał w fazach H / I ośrodek w Bajtkowie, omówiony już częściowo przy okazji opisu poprzedniej fazy. W tym okresie został przebudowany gród, na miejscu starszego obiektu powstała warownia, składająca się z dwóch, oddzielonych od siebie majdanów, górnego i dolnego (L. Lenarczyk 1991b; K. Korczak 2008). Są to dwie platformy o półkolistym kształcie i mniej więcej tej samej wielkości, położone na różnej wysokości. Między majdanem górnym a dolnym jest ok. 5 m różnicy, a dzieli je stroma skarpa (Ryc. 128). Obydwie części otoczone były wałami, prawdopodobnie o konstrukcji skrzyniowej, szczególnie rozbudowanymi od strony północnej. Duże rozmiary i kształt wału w tym miejscu mogą wskazywać, że stanowił on podstawę pod drewnianą wieżę lub ganek. Tego typu zabieg fortyfikacyjny wynikał z chęci osłonięcia bramy wjazdowej, która prawdopodobnie znajdowała się w północno-zachodniej części grodu. Wejście na teren warowni, już we wnętrzu rozwidła się, prowadząc do dolnego i górnego majdanu. Na podstawie zachowanej dokumentacji z badań wykopaliskowych, trudno wyjaśnić kwestię funkcji grodu i jego poszczególnych części. Niwelacje i nawarstwienia nowożytnie zniszczyły w dużym stopniu potencjalną zabudowę. Jednak na podstawie dużej liczby materiału zabytkowego, zwłaszcza ceramiki znalezionej podczas prac wykopaliskowych, można ostrożnie przypuszczać, że nie było to tylko refugium, a gród mógł również pełnić rolę siedziby miejscowego

Ryc. 127. Wierzbowo, st. 1. Odręczny szkic sytuacyjny profilu grodziska autorstwa Carla Engla (PM-A, 575/1)

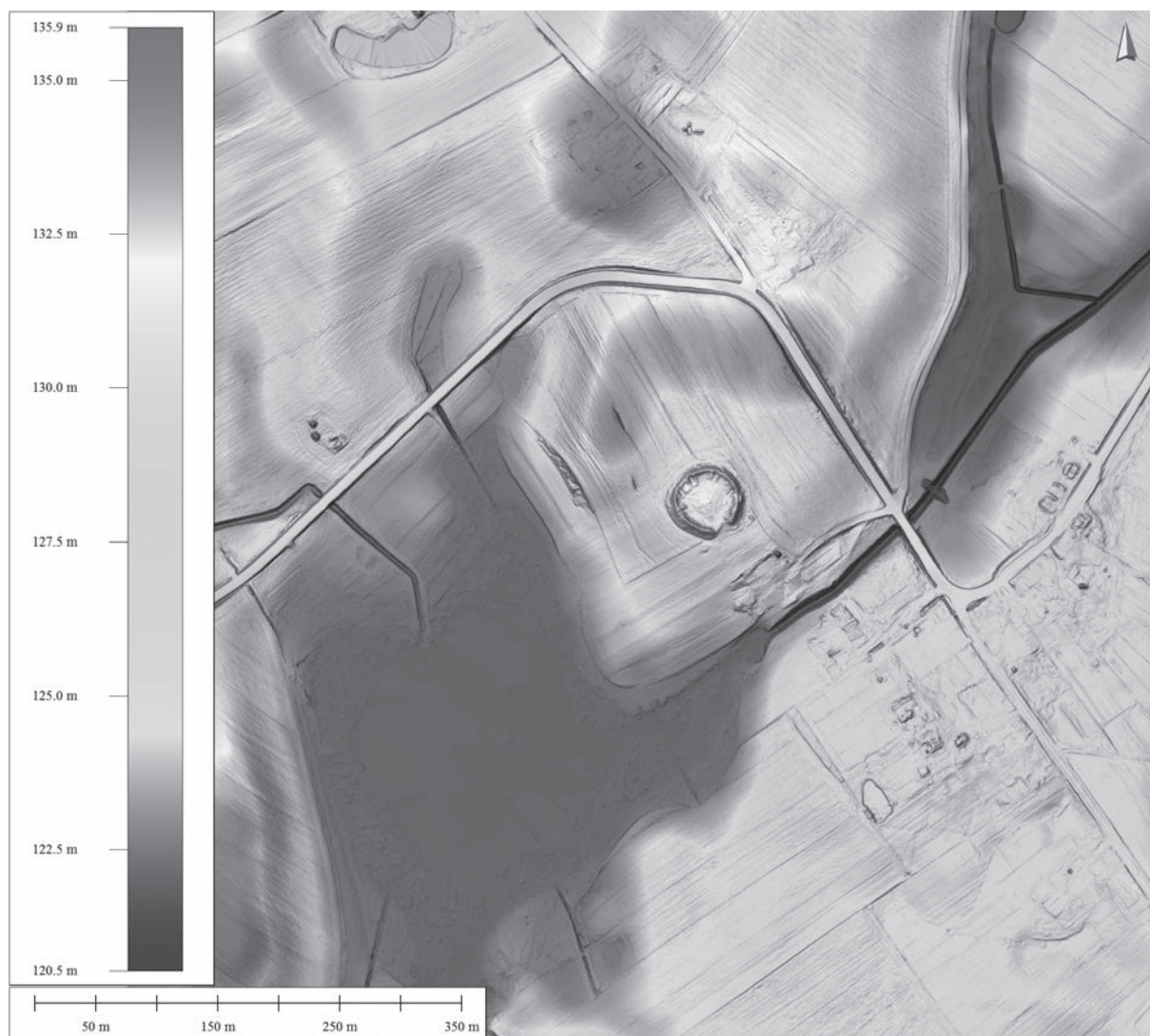
Fig. 127. Wierzbowo, site 1. Profile of the hillfort, hand-drawn by Carl Engel (PM-A, 575/1)

Ryc. 128. Bajtkowo, st. 1. Odręczny szkic sytuacyjny profili grodziska autorstwa Carla Engla (PM-A, 103/1)

Fig. 128. Bajtkowo, site 1. Profiles of the hillfort, hand-drawn by Carl Engel (PM-A, 103/1)

władcy/naczelnika (L. Lenarczyk 1991b; K. Korczak 2008). Niewiele wiadomo na temat pozostałych części składowych ośrodka nad Jeziorem Bajtkowskim. Tak jak w fazie G, w opisywanym okresie osada podgrodowa mogła znajdować się na *plateau*, przylegającym do południowych i wschodnich stoków grodziska, w miejscu zajmowanym obecnie przez zabudowę dawnego

Ryc. 129. Gorczyce, st. 1, gm. Prostki. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 129. Gorczyce, site 1, commune Prostki. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

majątku³⁰¹. Wizytujący Bajtkowo przed drugą wojną światową Hess von Wichdorff jako dużą osadę (wieś) jaćwieską („grosse Sudauer Dorfsiedlung”) widział stanowisko położone na rozległym płaskowyżu, przylegającym do południowego brzegu jeziora (na północny zachód od grodziska)³⁰².

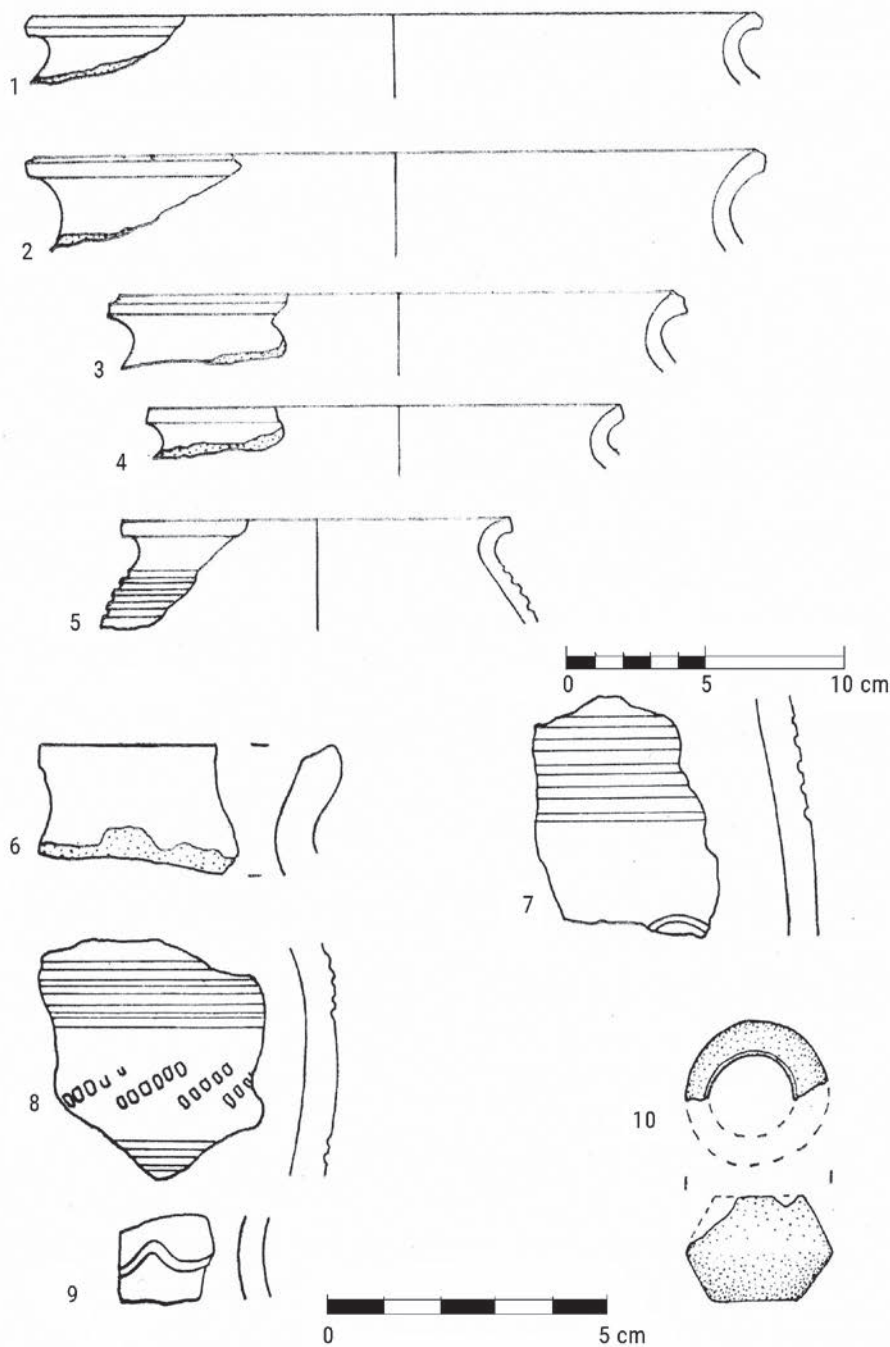
Ponad 10 km w linii prostej na południowy wschód od Bajtkowa znajdował się ośrodek w Gorczycach,

znany z reliktyw grodu usytuowanego pomiędzy rynną jeziora Długochwały, a częściowo już wyschniętym jeziorem Lipno (Ryc. 129). Warownia ta wzniesiona została w południowej części rozległego *plateau*, zajmowanym prawdopodobnie przez osadę podgrodową. Ten stosunkowo niewielki gród (wymiary majdanu ok. 35–40×30 m) miał formę owalną, z majdanem otoczonym przez pierścieniowaty wał, zbudowany jak się wydaje w konstrukcji skrzyniowej. Badania sondażowe przeprowadzone na obiekcie na bardzo małą skalę objęły jedynie centralną część majdanu³⁰³.

301 Patrz przypis 185.

302 Notatka z tej wizytacji pochodzi z akt dawnego Prussia-Museum w Królewcu, obecnie przechowywanych w Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie (PM-A 103/1, 334). Została sporządzona 27 października 1930 r.

303 Na środku majdanu grodziska założono wykop sondażowy o wymiarach 2×1 m (L. Lenarczyk 1991a, 483).

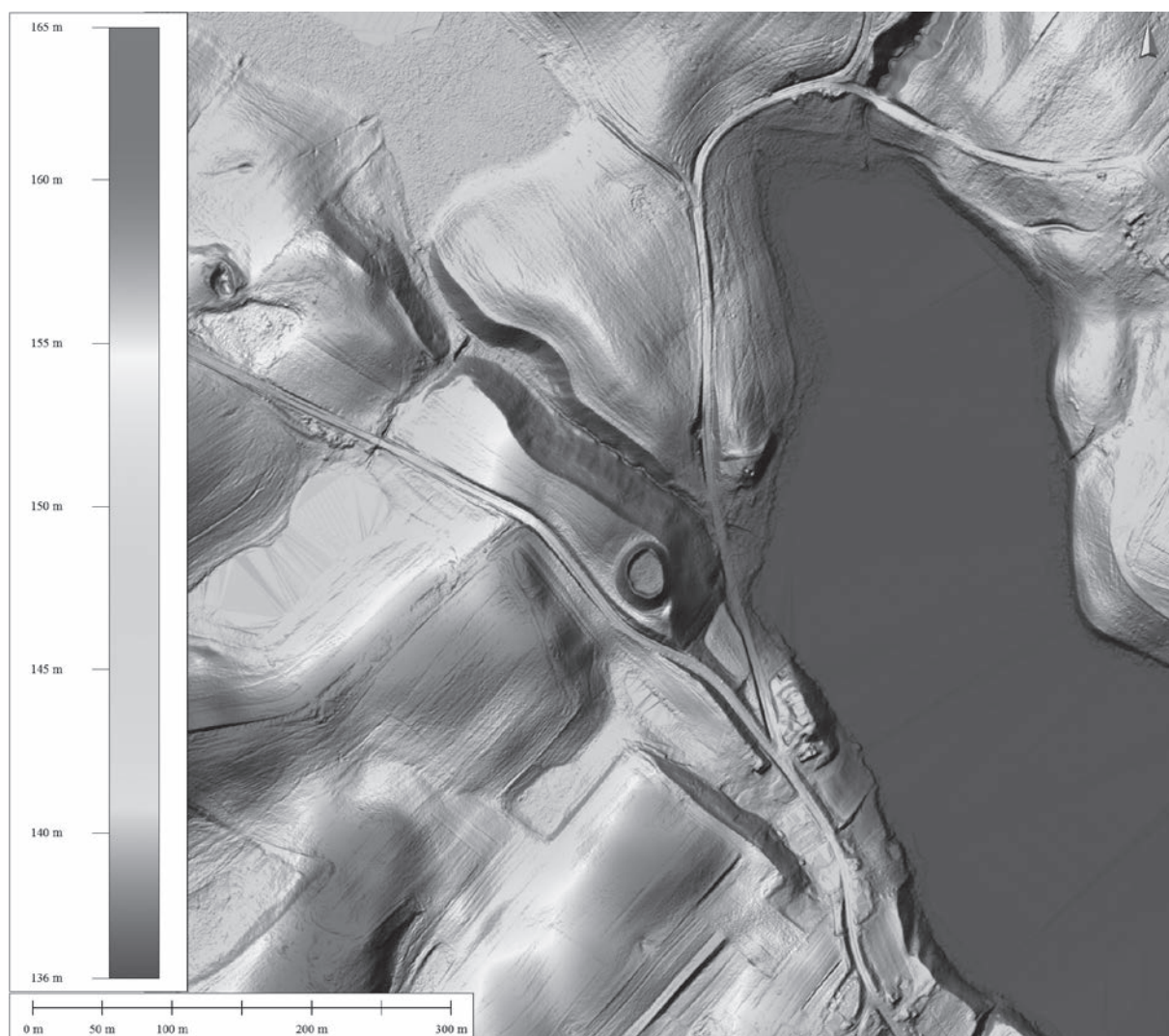
Ryc. 130. Gorczyce, st. 1. Wybór zabytków z majdanu grodziska (L. Lenarczyk 1991a)

Fig. 130. Gorczyce, site 1. Selection of the finds from the hillfort interior (L. Lenarczyk 1991a)

W wyniku tych prac odkryto warstwę kulturową oraz dołek postłupowy. Materiał zabytkowy znaleziony w warstwie (fragmenty obtaczanych naczyń glinianych oraz dwa fragmenty przęslika glinianego) wydатовano na XI–XIII w. (Ryc. 130; L. Lenarczyk 1991a). Brak badań powierzchniowych AZP uniemożliwia rekonstrukcję pozostałych elementów osadniczych ośrodka w Gorczycach. Jak już wyżej wspomniano,

osada podgrodzowa mogła znajdować się na płaskowyżu, na którym wzniesiono gród. Wskazuje na to m.in. obronna topografia tego obszaru, otoczonego ze wszystkich stron przez tereny podmokłe i chronionego przez stromo miejscami nachylone stoki.

Nie można wykluczyć, że w fazach H / I funkcjonowały ośrodek w Rogalach nad jeziorem o tej samej nazwie (Ryc. 131). Wskazywać może na to rozbudowany

Ryc. 131. Rogale, st. 1, gm. Stare Juchy. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 131. Rogale, site 1, commune Stare Juchy. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

system obronny tego miejsca, oraz dobrze zachowane relikty wałów skrzyniowych grodziska³⁰⁴. Niestety, z powodu braku rozpoznania okolicznej sieci osadniczej oraz jakichkolwiek materiałów pozwalających na ustalenie chronologii tego ośrodka, można jedynie ostrożnie odnosić go do wczesnego średniowiecza.

304 W Rogalach przeprowadzono nawet sondaż na majdanie grodziska, w wyniku którego określono chronologię obiektu na wczesną epokę żelaza, średniowiecze /okres nowożytny (J. Antoniewicz 1961b, 23–25). Jednak skala tych „wykopalisk” i przyjęta metodyka badawcza zmuszają do daleko posuniętej ostrożności w przyjmowaniu tych ustaleń. Por. przyp. 46.

Na obszarze Litwy Zaniemeńskiej większość ośrodków wiązanych z osadnictwem jaćwieskim, funkcjonujących w fazie G, przetrwało do następnych faz wczesnego średniowiecza. Główne punkty systemów obronnych w postaci grodów zostały przebudowane, na miejscu konstrukcji przekładkowych i bardziej prymitywnych wałów drewniano-ziemnych wzniesiono bardziej rozbudowane obwałowania skrzyniowe. W przypadku warowni w Kumelionys, Kaukai i Kuni-giškiai-Pajevonys zabiegi fortyfikacyjne faz H/I doprowadziły do powstania masywnych i wysokich wałów od strony osad podgrodowych, z pozostałych stron wały były już znacznie niższe. Taka konstrukcja obwałowań wynikała prawdopodobnie z chęci zabezpieczenia przejść bramnych prowadzących na teren grodów.

Ryc. 132. Kunigiškiiai-Pajevonys, r. Vilkaviškis. Widok na konstrukcje południowo-wschodniego odcinka wału grodziska w trakcie badań Pranas Kulikauskasa w 1964 r. (<http://piliakalniai.lt>)

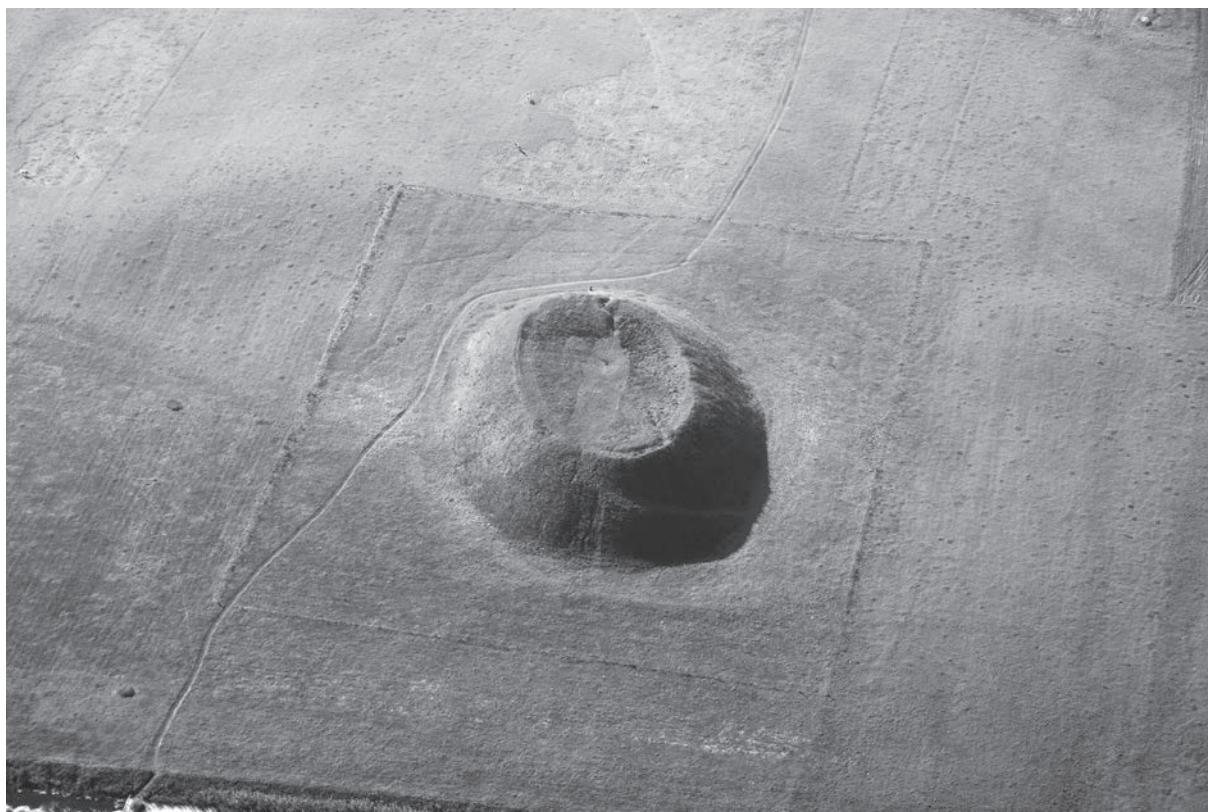
Fig. 132. Kunigiškiiai-Pajevonys, district Vilkaviškis, View of the structures of the south-eastern section of the hillfort rampart during the excavations of Pranas Kulikauskas in 1964 (<http://piliakalniai.lt>)

Rozbudowane wały z płaską i szeroką powierzchnią stropową, zwieńczone mogły być rodzajem drewnianego ganku lub wieży. Najbardziej skomplikowane przejście wiodło w obręb grodu w Kunigiškiiai-Pajevonys, gdzie zastosowano dwie linie wałów zaporowych, pierwszą (zewnątrzną) niższą i drugą (wewnętrzną), wyższą i prawdopodobnie nadbudowaną (Ryc. 132; LPA, I, 48–51; II, 50–53; III, 312–313).

Bardziej „typową” warownię reprezentuje obiekt w Rudaminie. Na pozostałościach grodu z fazy G wzniesiono pierścień umocnień skrzyniowych, z bramą w części północnej. Wał od strony północno-wschodniej, w miejscu styku bramy z drogą wiodącej do grodu, jest nieco wyższy i bardziej masywny od pozostałych odcinków, ale brak tu takiej dysproporcji jak w przypadku trzech wyżej wymienionych obiektów. Gród w Rudaminie pod względem rozwiązań zastosowanych w obwałowaniach na wysokości przejścia bramnego, bardziej przypomina warownię m.in. w Szurpiłach, Konikowie, Grodzisku czy Bajtkowie. I w tym przypadku asymetryczny układ wału, może być spowodowany istnieniem jakiegoś rodzaju drewnianej nadbudowy, np. wieży lub ganku (LPA, II, 36–39).

Odnotować jeszcze należy dwa ośrodki, na których brakuje wyraźnych wcześniejszych (faza G) śladów użytkowania obiektów obronnych. Mowa tu

o stanowiskach w Varnupiai, r. Mariampolė oraz w Piliakalniai, r. Vilkaviškis. Na reliktach osadnictwa pradziejowego wybudowano w fazach H / I grody obronne. Pierwsza z tych warowni położona jest w dolinie rzeki Dovine, prawego dopływu Szeszupy, na nieznacznie wyniesionym brzegu dużego, w większości już zatorfionego jeziora Amalvas. Owalny w kształcie obiekt składa się z niewielkiego majdanu (25×18 m) otoczonego potężnymi wałami (Ryc. 133). U południowo-wschodniego podnóża grodu, na niewielkim *plateau* znajdowała się, zarejestrowana jedynie powierzchniowo, osada podgrodowa. W wyniku przeprowadzonych na grodzisku badań wykopaliskowych odkryto w południowo-wschodniej części obwałowań nawarstwienia kulturowe o miąższości od 0,6 do 4,8 m. W ich obrębie zarejestrowano m.in. paleniska i dołki postłupowe oraz materiał zabytkowy, głównie w postaci fragmentów obtaczanej ceramiki. Na podstawie tych prac udało się również zrekonstruować wał grodziska, składający się z drewnianych skrzyń wzmocnionych kamieniami, wypełnionych piaskiem i gliną. W miejscu objętym badaniami wał był najwyższy, co związane było prawdopodobnie z umocnieniem wejścia prowadzącego od osady podgrodowej (P. Kulikauskas 1982, 25–26, ryc. 52–60; LPA, II, 66–67).

Ryc. 133. Varnupiai, r. Mariampolė. Zdjęcie ukośne grodziska od strony północnej. Fot. Rimantas Kraujalis (<http://piliakalniai.lt>)

Fig. 133. Varnupiai, district Mariampolė. Oblique photo of the hillfort viewed from the north. Photo Rimantas Kraujalis (<http://piliakalniai.lt>)

Bardziej rozbudowany system obronny zarejestrowano w Pilniakalniai. Jego głównymi elementami był gród i podgrodzie, położone na lewym brzegu rzeki Aisty, lewego dopływu Szeszupy. Lokalizacja tych obiektów przy samej krawędzi rozległego cypla wchodzącego w głębokie koryto zakola rzeki pozwoliła na uzyskanie od północy, wschodu i południa naturalnej osłony w postaci ostro nachylonych skarp. Natomiast od strony lądu (zachód) obronę zapewniały dwie półkoliste linie wałów zaporowych. Pierwszy wał (zewnątrzny) dłuższy, ale znacznie niższy ochraniał podgrodzie, a drugi (wewnętrzny), krótszy, ale bardzo wysoki i masywny chronił wejście na teren warowni. Majdan grodu miał kształt mniej więcej trójkątny o wymiarach ok. 43×29 m, natomiast *plateau* podgrodzia zbliżone było kształtem do półksiężyca i miało 170 m długości i 70 m szerokości (Ryc. 134). W nawarstwieniach kulturowych (ok. 60 cm miąższości) majdanu grodziska odkryto w wyniku badań wykopaliskowych pozostałości zabudowy, bruków kamiennych i palenisk oraz materiał zabytkowy, w tym datowane na fazy

H/I fragmenty obtaczanej ceramiki, przęśliki gliniane, narzędzia żelazne, groty strzał, brązowe ozdoby i elementy stroju³⁰⁵. Dodatkowo badacze litewscy zarejestrowali na zachód i północ od opisanego zespołu rozległą osadę podgrodową. W wyniku prospekcji powierzchniowej ustalono, że rozciągała się ona na przestrzeni ok. 4,5 ha, po obu stronach rzeki Aisty. Na jej lewym brzegu namierzono ponadto relikty wału, który był prawdopodobnie związany z osadą i mógł stanowić jednocześnie pierwszą linię obrony całego ośrodka od strony północnej (P. Kulikauskas 1982, 29–30, ryc. 153–163; LPA, III, 318–321).

Stosunkowo najmniej wiadomo na temat rozwoju osadnictwa faz H/I obszaru położonego pomiędzy

305 Wymienić tu należy przede wszystkim zapinkę podkowiatą oraz dwie zapinki tarczowate. Jedna z nich jest ścisłą analogią do zapinki znalezionej na st. 4 w Szurpiłach. Warto zwrócić uwagę, że zabytek z Pilniakalniai jest elementem „łańcucha” składającego się jeszcze ze splecionych ze sobą pierścieni brązowych (P. Kulikauskas 1982, 76–77, ryc. 159:12, 15, 16).

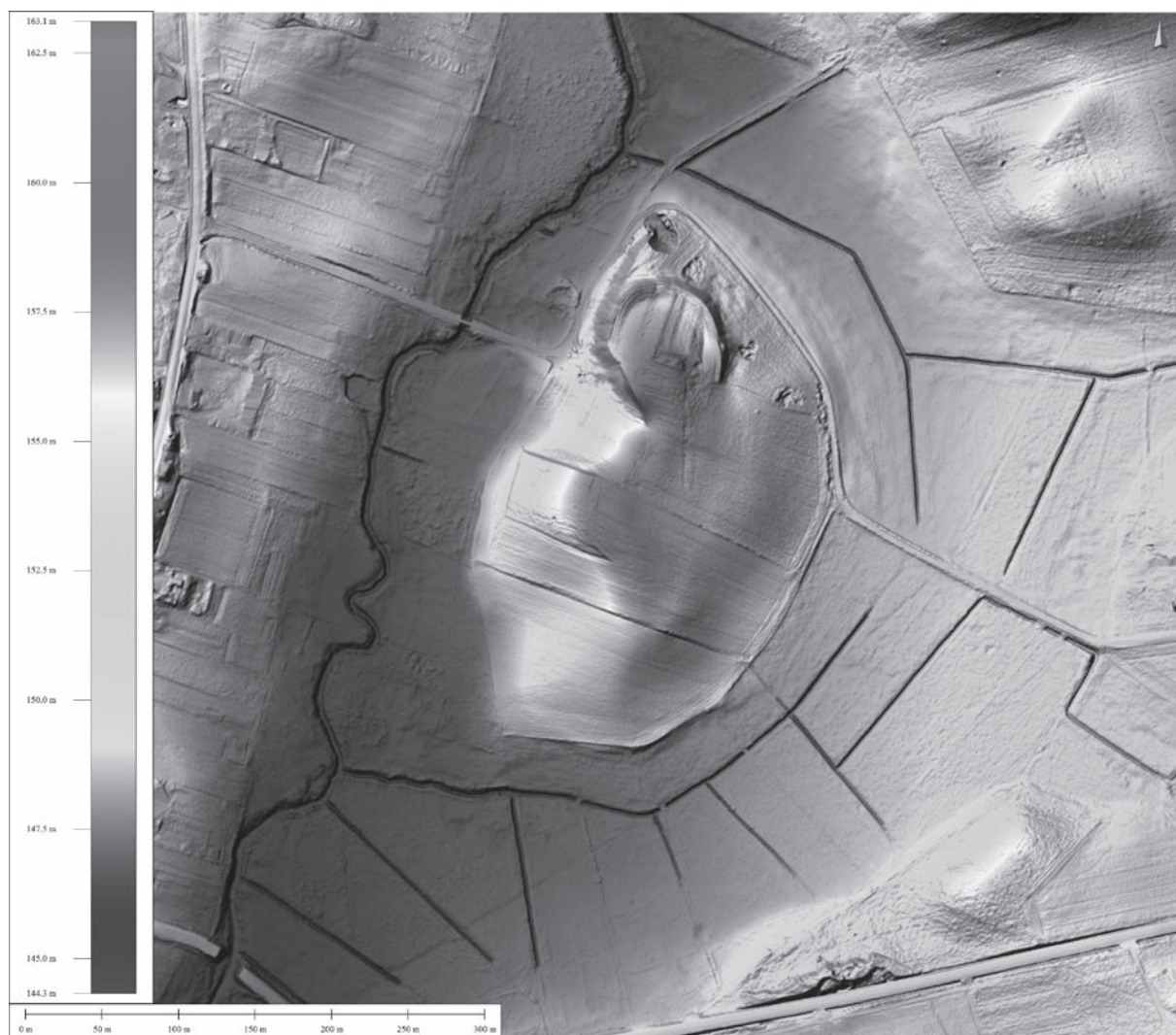
Ryc. 134. Piliakalniai, r. Vilkaiviškis. Zdjęcie ukośne grodziska od strony południowo-zachodniej. Fot. Zenonas Baubonis (<http://piliakalniai.lt>)

Fig. 134. Piliakalniai, district Vilkaiviškis. Oblique photo of the hillfort viewed from the south-west. Photo by Zenonas Baubonis (<http://piliakalniai.lt>)

dorzeczem Biebrzy i Supraśli. W porównaniu do fazy G należy odnotować przyrost punktów osadniczych. Trzeba jednak zaznaczyć, że obraz taki może być fałszywy ze względu na brak dostatecznego rozpoznania kompleksów osadniczych. Obserwacja ta opiera się jedynie na sondażowo i powierzchniowo badanych obiektach obronnych, na których najlepiej zachowały się najmłodsze relikty zabudowy i fortyfikacji. Jednym z nielicznych stanowisk, które można odnosić do faz H/I, a którego wyniki badań wykopaliskowych zostały opublikowane, jest grodzisko (st. 1) w Krzczkowie. Obiekt znajduje się na północnym krańcu wysokiego kemowego wzniesienia, otoczonego rozlewiskami rzeczki Nerešli (Ryc. 135). Teren tej stosunkowo dużej warowni otoczony jest pierścieniem wałów, najlepiej zachowanym w części północnej. Pomimo dużych zniszczeń spowodowanych budową w tym miejscu nowożytnego dworu, badaczom grodziska udało się wydzielić dwie fazy wału, które na podstawie materiału ceramicznego wydatowali na okres od 1. połowy XIII

do pocz. XIV w.³⁰⁶. Były one czytelne w stratygrafii nawarstwień nasypu oraz w poziomach spalenizny. Nasyp starszego wału kryjący według badaczy konstrukcję rusztową (przekładkową) usytuowany był bezpośrednio na warstwie calca. Gliniaste jądro miało być ujęte dwoma stosami drewna. Zewnętrzny stok wyniesienia w miejscu oparcia wału wzmocniono pionowo wbijanymi palami. Młodszy wał ulokowano na reliktach starszego, powiększając znacznie szerokość podstawy i wysokość umocnień. W tej fazie zastosowano analogiczne do poprzedniego wału konstrukcje drewniane. W obu przypadkach zewnętrzny i wewnętrzny stok wału umocniono brukami kamiennymi. Od strony zewnętrznej dodatkowe umocnienie stanowiła fosa, do wewnętrznej ściany obwałowań przylegał rów dookolny. Ten zabieg fortyfikacyjny spowodował wyniesienie centralnej części majdanu. Obwód

306 Patrz przypis 190.

Ryc. 135. Krzczkowo, st. 1, gm. Mońki. Numeryczny model terenu grodziska i osady pogrodowej. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 135. Krzczkowo, site 1, commune Mońki. Digital elevation model of the hillfort and *suburbium* area. Prepared by Cezary Sobczak

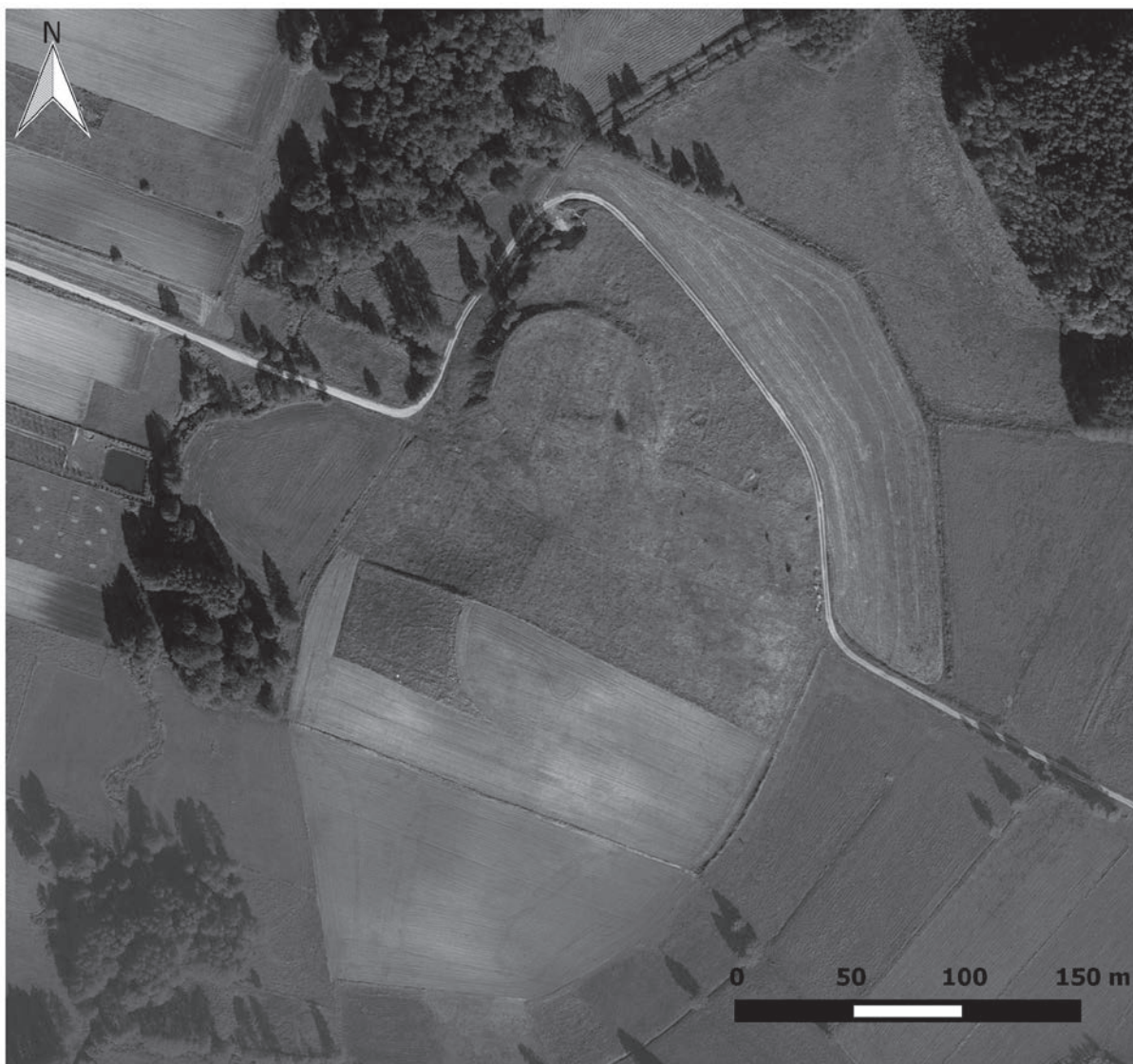
obronny zamykał przestrzeń ok. 80×70 m. Materiał zabytkowy, w postaci fragmentów naczyń glinianych zalegał w warstwach demolacyjnych umocnień, w narostach fosi oraz w nasypie wału (A. Andrzejewski *et alii* 2004–2005; A. Andrzejewski, P. Kittel 2006; A. Andrzejewska 2006). Na południowym stoku wzgórza z grodziskiem znajdowała się osada podgrodzowa (Ryc. 136; A. Andrzejewska 2006, 104, 108).

Kolejnym stanowiskiem badanym wykopaliskowo, niestety tylko częściowo opublikowanym³⁰⁷ jest

grodzisko (st. 1) w Niewiarowie. Ten stosunkowo niewielki obiekt zwany przez miejscowych Okopem, otoczony pojedynczym pierścieniem wału³⁰⁸, wybudowany został na krawędzi wzniesienia morenowego, w widłach rzeczki Rumejki (dopływu Nereśli) oraz wpadającego do niej bezimiennego strumienia. Jednym z elementów utrudniającym dostęp do warowni z trzech stron były rozlewiska wyżej wymienionych cieków wodnych. Jedynie od strony zachodniej znajdowało się przejście w postaci szerokiego

307 Opublikowano jedynie pierwszy sezon badań (I. Górka 1971). Pozostałe znane są jedynie z krótkich wzmianek w „Informatorze Archeologicznym” (W. Pela 1980; L. Kaczmarek 1985a; 1985b).

308 Interesujące, że prowadzący badania wykopaliskowe na tym stanowisku w 1979 r. Włodzimierz Pela w odróżnieniu od poprzednich badaczy określił kształt grodziska jako czworokątny (W. Pela 1980, 172).

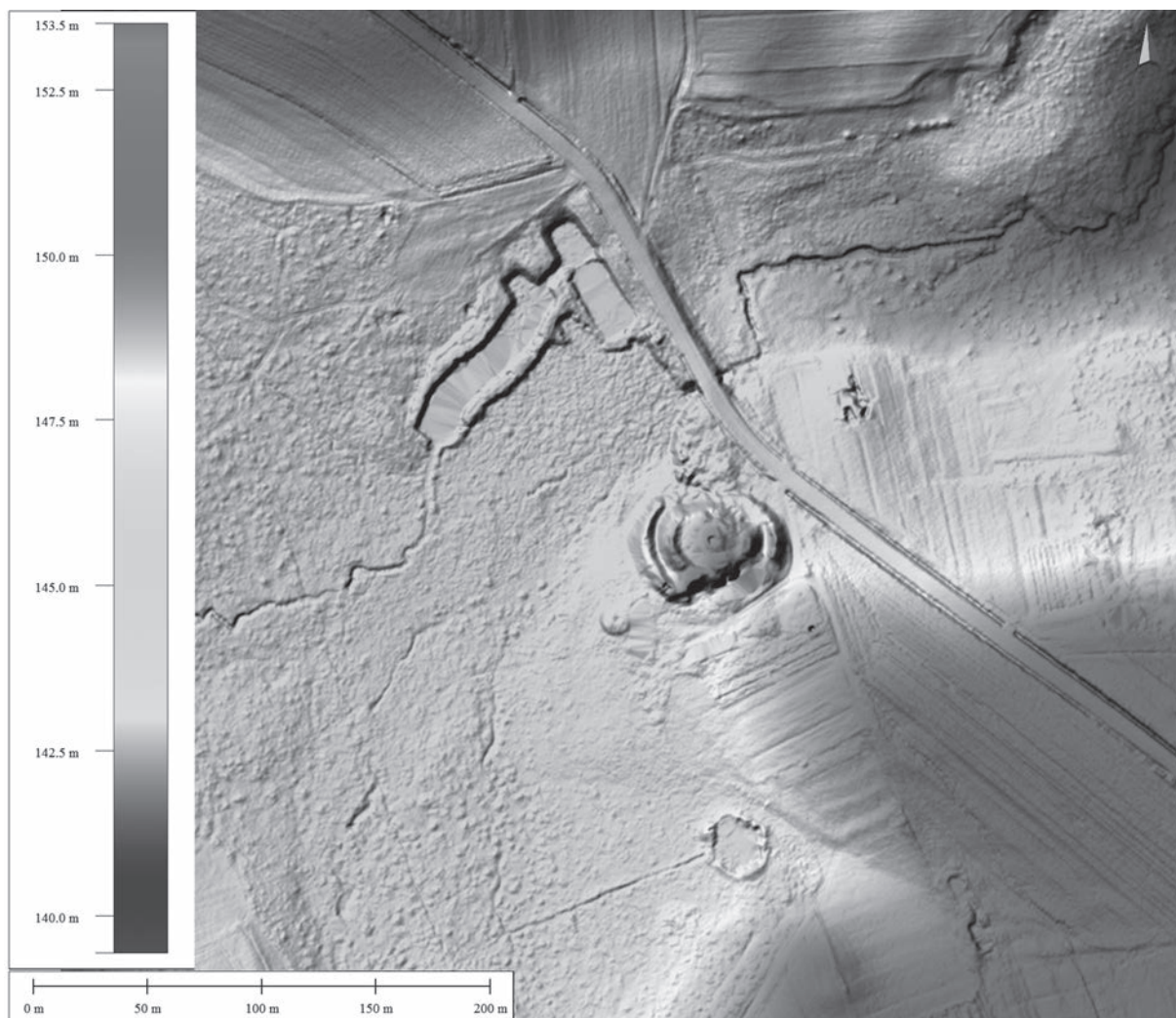
Ryc. 136. Krzczkowo, st. 1. Zdjęcie pionowe grodziska i osady podgrodowej (na podstawie <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

Fig. 136. Krzczkowo, site 1. Vertical photo of the hillfort and suburbium area (after <http://mapy.geoportal.gov.pl>)

w tym miejscu cypla wzniesienia grodziskowego. Od tej strony do wałów grodu przylegała osada podgrodowa. Ze względu na przejście bramne, które prawdopodobnie znajdowało się w południowej części umocnień, podwyższony został znacznie zachodni odcinek wału. Owalny majdan o średnicy ok. 25 m oddzielony był od obwałowań płytkim rowem dookolnym (J. i A. Kamińscy 1956a; A. Kamiński 1963, 12, 13; I. Górską 1971, 143). Badania wykopaliskowe objęły swoim zasięgiem południowo-zachodnią część majdanu wraz z odcinkiem rowu dookolnego i wału. Zarejestrowano warstwę ciemnej, przepalanej ziemi oraz skupiska kamieni wiązane z paleniskami, które interpretowano jako pozostałości zabudowy

naziemnej majdanu. Natomiast w rowie dookolnym odkryto pozostałości półziemianek i ziemianek, które miały być wkopane częściowo w wał³⁰⁹. Niewiele wiadomo na temat konstrukcji wału, pod którego nasypem miała znajdować się warstwa spalenizny i fragmenty zwęglonych belek drewnianych. Na podstawie obserwacji zewnętrznej jego formy można

309 Sprawa jest o tyle kontrowersyjna, że jeden z tych obiektów miał mieć aż 2 m miąższości (I. Górską 1971, 146, ryc. 4). Kilka warstw zasypiskowych tego obiektu, w tym warstwa węgla drzewnych, wskazuje raczej na pozostałości rowu dookolnego zasypane destrukcjami konstrukcji wałowych.

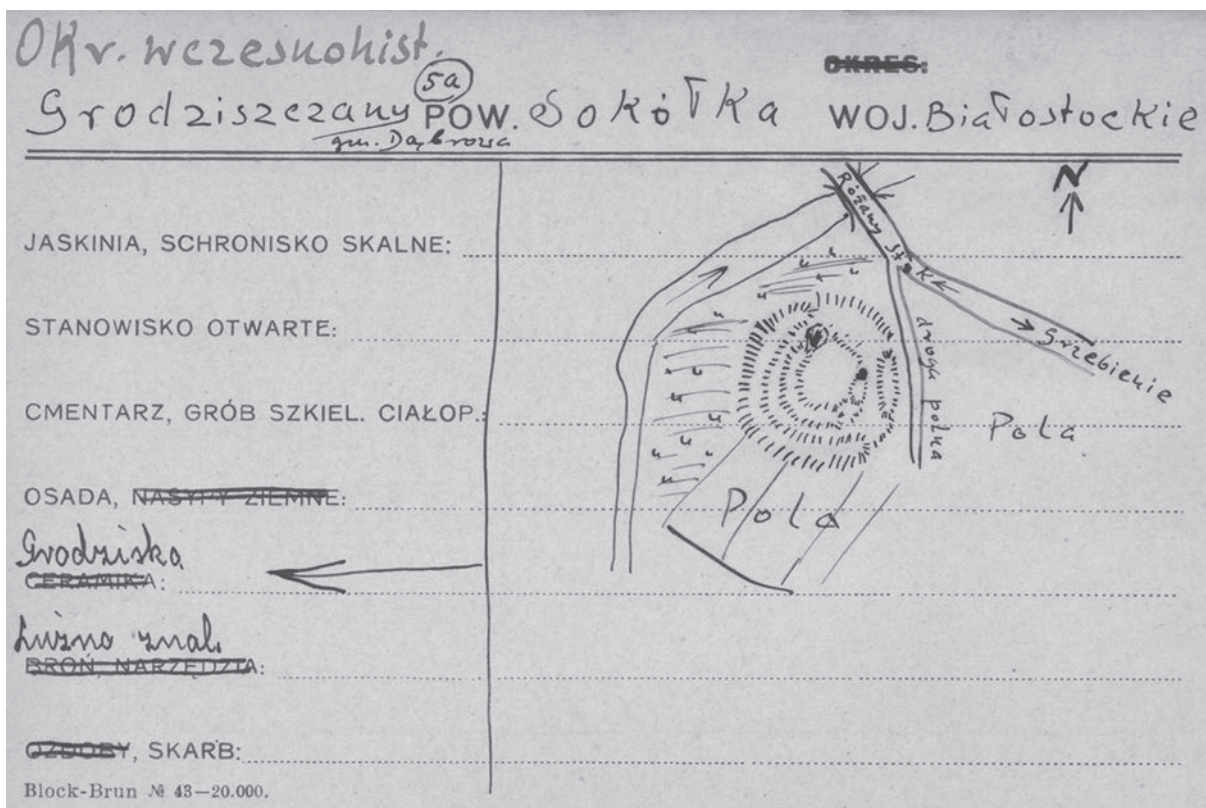
Ryc. 137. Grodziszczany, st. 1, gm. Dąbrowa Białostocka. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 137. Grodziszczany, site 1, commune Dąbrowa Białostocka. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

ostrożnie przypuszczać, że mógł on mieć formę wału skrzyniowego. W trakcie tych prac pozyskano liczny materiał zabytkowy, głównie fragmenty naczyń glinianych, który pozwolił badaczom określić okres funkcjonowania grodu na XII–XIV w. (M. Miśkiewicz 1969; I. Górka 1971; W. Peła 1980; L. Kaczmarek 1985a). Na rozległym *plateau*, przylegającym do zachodniego wału grodziska odkryto ślady osady podgrodowej. Pozyskany z jej powierzchni materiał zabytkowy wskazywał na równoległe funkcjonowanie grodu i podgrodzia (J. i A. Kamiński 1956a, 365; I. Górka 1971, 143, 150).

Inne badane wykopaliskowo, ale nieopublikowane obiekty obronne znajdują się w miejscowościach Grodziszczany (st. 1) i Łosośna Wielka (st. 1). To pierwsze stanowisko zwane przez miejscową lud-

ność Zamczysko lub Okop, usytuowane jest na krawędzi podmokłej doliny bezimiennej strugi, płynącej do jednego z dopływów Biebrzy (Ryc. 137). Naturalna zaporą w postaci podmokłych łąk otaczających gród wzmocniona została dwoma pierścieniami wałów, przy czym wał zewnętrzny był bardziej masywny. Majdan warowni, nieco wywyższony i oddzielony od wału wewnętrznego rowem dookólnym, miał owalny kształt i średnicę ok. 25 m. Pomiędzy dwoma liniami wałów znajdowała się fosa. Wejście w postaci bramy ulokowane było w południowo-wschodniej części grodu, przechodząc przez obydwie pierścienie umocnień (Ryc. 138; R. Jakimowicz 1923, 215, 216; A. Kamiński 1963, 14). Badania wykopaliskowe przeprowadzone na znacznie już obecnie zniszczonym stanowisku objęły swoim zasięgiem część wewnętrznej

Ryc. 138. Grodziszczany, st. 1. Karta stanowiska z odręcznym szkicem sytuacyjnym autorstwa Romana Jakimowicza. Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego

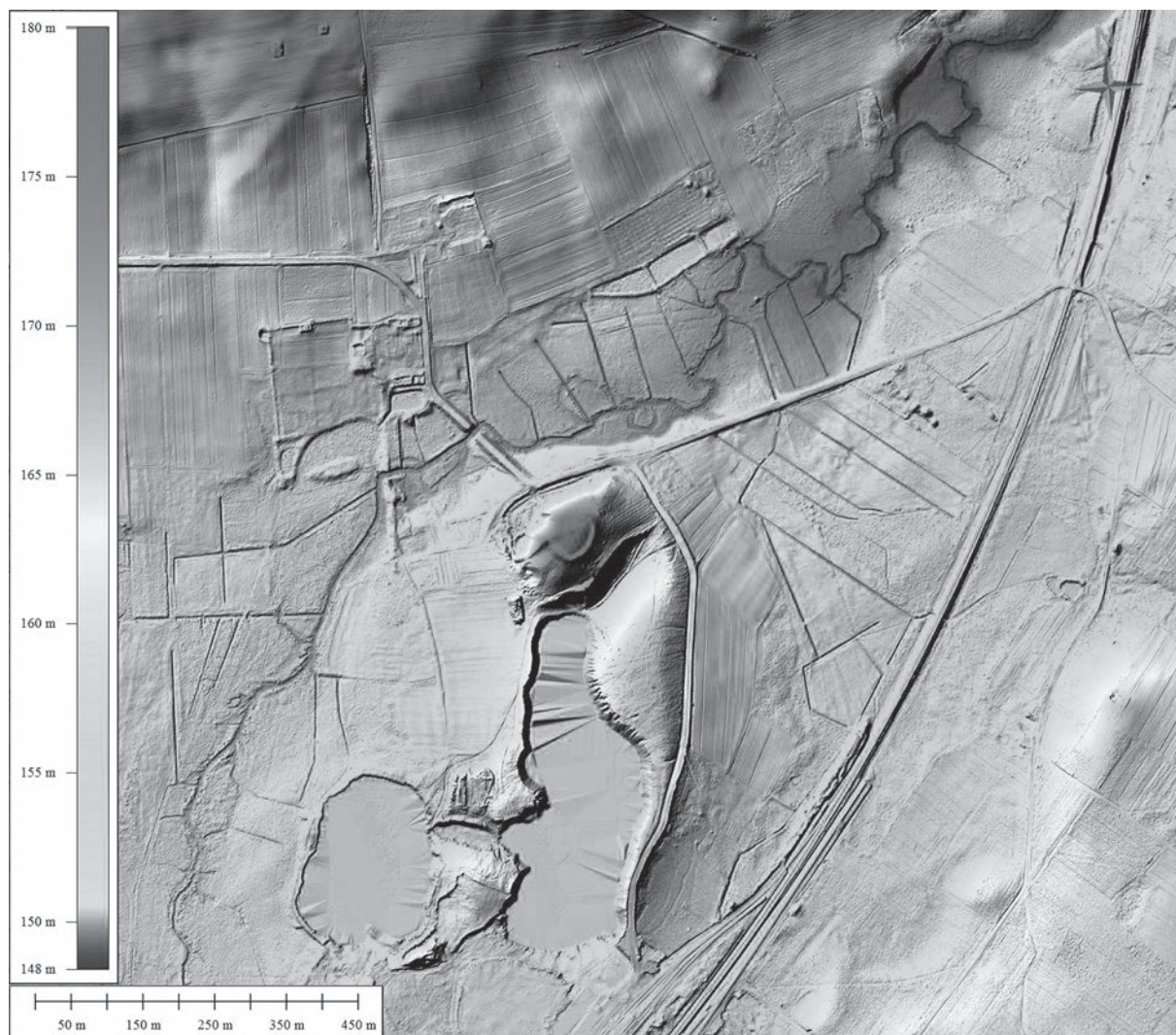
Fig. 138. Grodziszczany, site 1. Site card with a site plan hand-drawn by Roman Jakimowicz. From the Archive of the State Archaeological Museum

linii wałów oraz przylegający do niej fragment majdanu. Poza licznym materiałem ceramicznym i dwoma przejściami odkryto jedynie resztki warstwy kulturowej i zniszczony bruk kamienny. Wał na badanym odcinku miał prawdopodobnie konstrukcję skrzyniową, zniszczoną na skutek pożaru³¹⁰. Wstępna analiza materiału zabytkowego pozwoliła badaczowi na określenie czasu funkcjonowania grodu od XI do XIII w. (L. Łoźny 1987).

Drugi z wyżej wymienionych obiektów znajduje się na wzgórzu będącym punktem kulminacyjnym rozleglejszego niegdyś wyniesienia, obecnie prawie

całkowicie zniszczonego przez działalność gospodarczą. Miejsce to jest z natury obronne, od zachodu zamknięte rzeką Łosośnią, z pozostałych stron otoczone bagnami (Ryc. 139). To dość duże grodzisko ma kształt owalny i średnicę ok. 70 m. Badaniami wykopaliskowymi objęto część majdanu, wału oraz podnóże wału. W ich trakcie uchwycono m.in. ślady trzech budynków mieszkalnych usytuowanych w pobliżu wału. Były to obiekty częściowo zagłębione w powierzchnię gruntu. Na podstawie zaobserwowanych w przekopie fragmentów spalonych belek oraz smug przepalanej ziemi przypuszczano, że wał miał konstrukcję drewniano-ziemną. Zarówno na majdanie grodziska, jak i jego wale znaleziono liczny materiał zabytkowy, głównie ceramikę, ale także fragmenty metalowych ozdób i części stroju, nożyk żelazny oraz kości zwierzęce. Na podstawie tych znalezisk wydzielono dwie fazy funkcjonowania grodu mieszczące się w przedziale czasowym od VIII/IX do początku. XII w. W pobliżu grodu intensywnie

310 Co prawda badacz stanowiska nie dopatrzył się w przekopie przez wał żadnych konstrukcji drewnianych i kamiennych, to jednak opis zawarty w jego sprawozdaniu może potwierdzać powyższą interpretację. Jądro wału składające się z piasku przykryte było warstwą gliny, w której występowały wyraźne ślady spalenizny (L. Łoźny 1987, 125)

Ryc. 139. Łosośna Wielka, st. 1, gm. Kuźnica. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

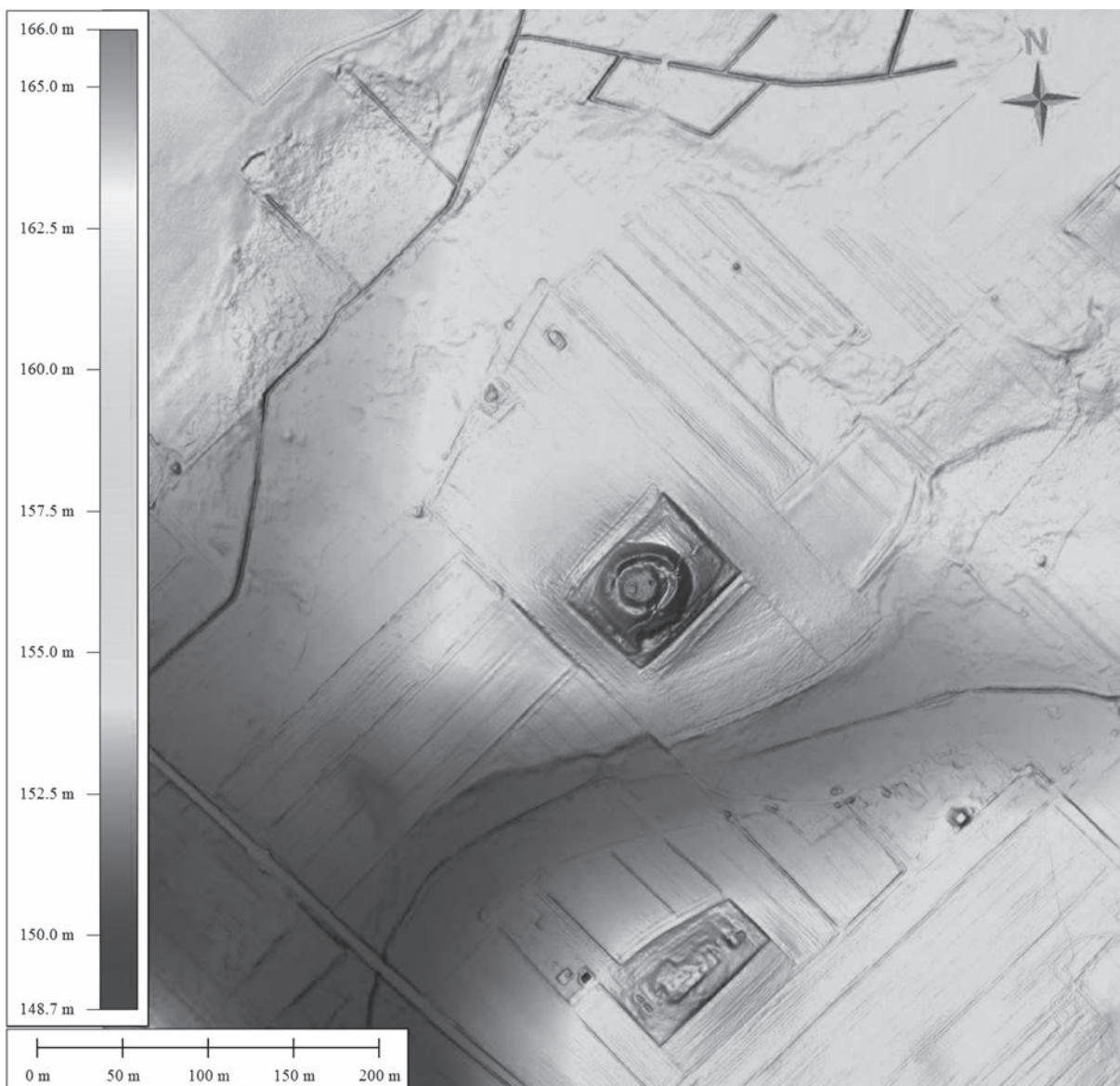
Fig. 139. Łosośna Wielka, site 1, commune Kuźnica. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

rozwijało się współczesne mu osadnictwo, o czym świadczą liczne fragmenty naczyń glinianych pozyskane w trakcie badań powierzchniowych (J. Moszczyński 1986; 1987a; 1987b; 2005).

Warto zwrócić jeszcze uwagę na kilka grodzisk opisanych przed drugą wojną światową przez R. Jakimowicza oraz zweryfikowane po wojnie przez J. i A. Kamińskich. Mowa tu o obiektach w Zamczysku, Milewsczyźnie, Aulakowszczyźnie i Grodzisku. Pierwsze z wymienionych stanowisk położone jest u źródeł rzeki Brzozówki, pomiędzy dwoma jej bezimiennymi dopływami. Gród wzniesiono tu na niewielkim wzniesieniu morenowym otoczonym podmokłymi łąkami (Ryc. 140). Jest to jeden z najmniejszych obiektów obronnych opisywanego obszaru, jego owalny majdan ma średnicę ok. 20 m i jest oddzielony od pojedynczego pierścienia wału rowem

dookólnym szerokości 5 m i głębokości ok. 1,5 do 2 m. Potężny wał, prawdopodobnie o konstrukcji skrzyniowej, najwyższy był w części południowo-wschodniej, gdzie mógł zabezpieczać wjazd na teren warowni. O tym, że brama mogła się znajdować w południowej części obiektu świadczy nie tylko przerwa w wale, która poszerzona została już w czasach nowożytnych, ale również niewielka grobla prowadząca na wyniesiony majdan. U stóp grodziska znajduje się rozległe podgrodzie (R. Jakomowicz 1923, 208–209; A. Kamiński 1963, 16–17). Chronologię zespołu na podstawie fragmentów znalezionych na terenie podgrodzia ustalono na XIII–XIV w. (A. Kamiński 1963, 17).

W odległości ok. 15 km w linii prostej na północny zachód od Zamczyska znajduje się grodzisko w Milewsczyźnie (w obrębie wsi Rudka). Na wyniesionym

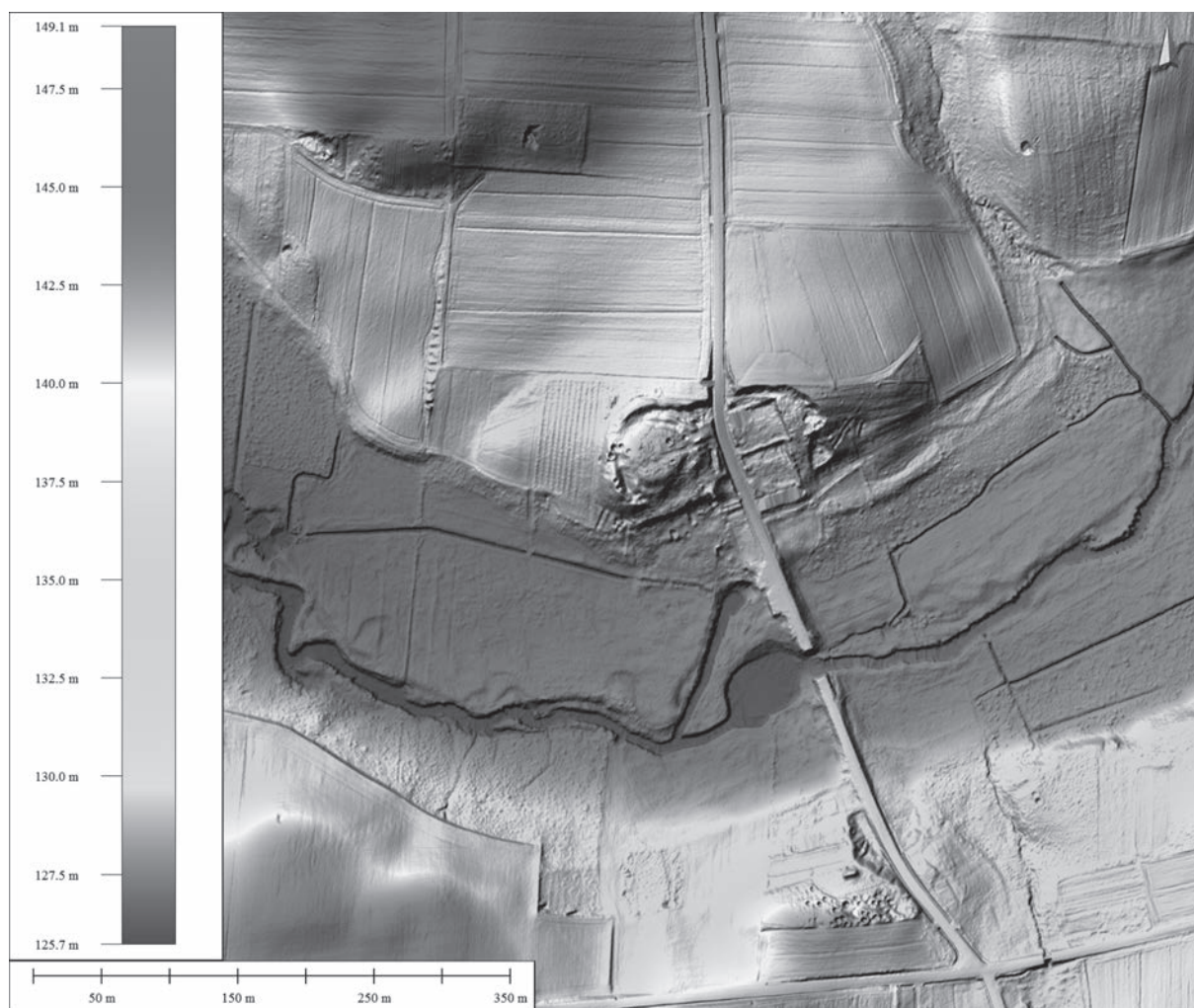

Ryc. 140. Zamczysk, st. 1, gm. Czarna Białostocka. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 140. Zamczysk, site 1, commune Czarna Białostocka. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

brzegu rzeki Kumiałki, dopływu Brzozówki zbudowano kolisty gród, którego majdan wraz z otaczającym go rowem ma wymiary ok. 40–45 m średnicy (Ryc. 141). Przebieg wału jest trudny do odtworzenia ze względu na nowożytnie zniszczenia. Wydaje się, że mógł on otaczać majdan, choć składał się prawdopodobnie z dwóch części, dłuższej i bardziej masywnej zakreślającej półkole od zachodu oraz krótszej i niższej w północnej i wschodniej części obiektu. Obydwie części wału zachodziły na siebie spiralnie na północnym odcinku, co według opinii Jakimowicza mogło być przesłanką za istnieniem w tym miejscu przejścia bramnego. Jako drugie wejście na teren warowni badacz ten

interpretował przerwę w wale na odcinku południowo-wschodnim. Od strony południowej wał całkowicie zanika. Mógł on ulec w tym miejscu zniszczeniu lub co bardziej prawdopodobne konstrukcja umocnień była w tym miejscu inna ze względu na ostro nachylony stok wzgórza, opadający w kierunku rozlewiska Kumiałki. O zabiegach fortyfikacyjnych w tym miejscu świadczy m.in. umocnienie stoku dużymi kamieniami (Ryc. 142; R. Jakimowicz 1923, 209–210; A. Kamiński 1963, 17). Po zachodniej stronie grodziska, na tej samej wysoczyźnie doliny odkryto relikty osady podgrodowej w postaci widocznych na zaoranym polu licznych płatów ciemnej ziemi (spalone domostwa?)

Ryc. 141. Milewsczyzna, st. 1, gm. Korycin. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

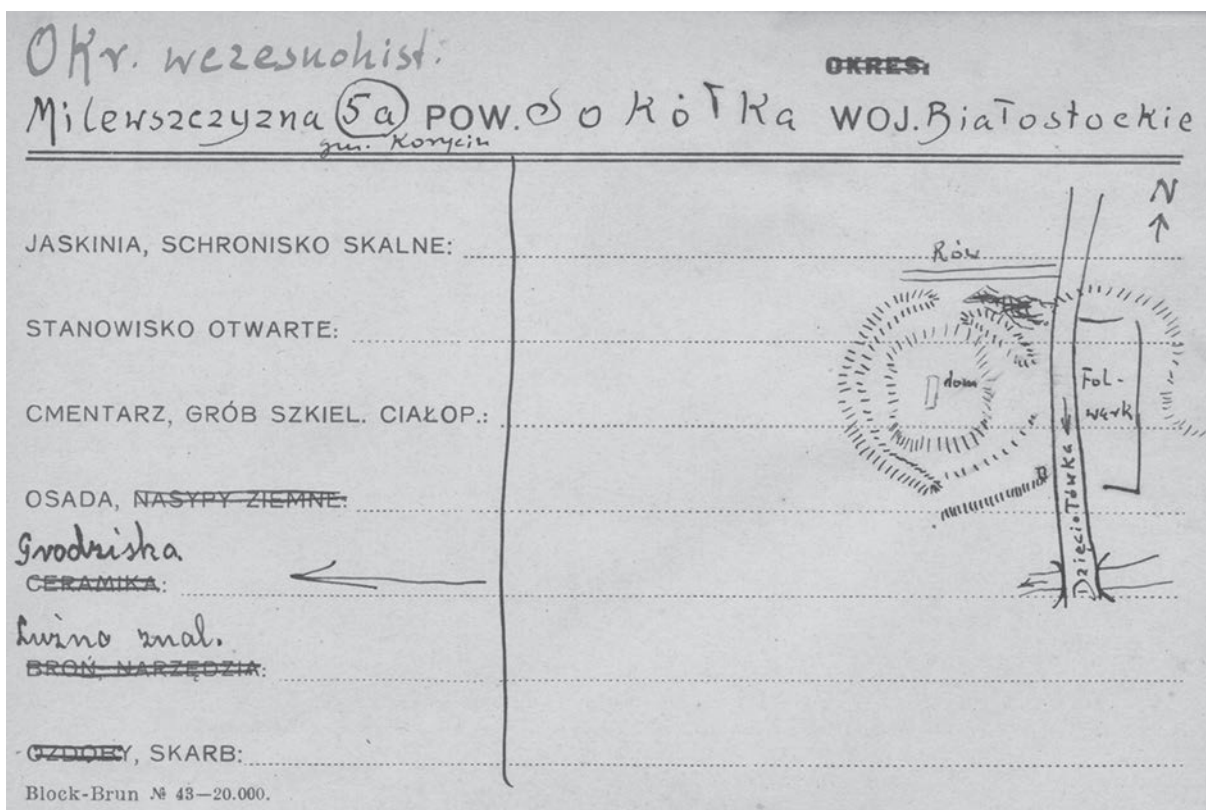
Fig. 141. Milewsczyzna, site 1, commune Korycin. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

z węglami drzewnymi i ceramiką na powierzchni. Zebrany z terenu osady i grodziska materiał ceramiczny pozwolił wydatować obydwa stanowiska na XI–XIII w. (A. Kamiński 1963, 17).

Niecałe 2 km w linii prostej na wschód od stanowisk w Milewsczyźnie znajduje się grodzisko w Aulakowszczyźnie. Jest ono położone na lewym brzegu Kumiałki, na krawędzi tarasu jej doliny i przy ujściu do niej bezimiennego strumienia (Ryc. 143). Gród wzniesiono w miejscu, w którym rzeka Kumiałka płynąca na południe skręca na zachód. Owalny majdan wraz z okalającym go rowem ma ok. 30 m średnicy i otoczony jest pojedynczym pierścieniem wału. Wejście na teren warowni znajdowało się w południowym odcinku wału. W tym miejscu umocnienia zostały znacznie podwyższone. Bramę z wyniesionym majdanem łączyła niewielka grobla. Od strony

zachodniej i północno zachodniej dostępu na teren grodu broniła sztucznie wykopana fosa zewnętrzna, od północnego wschodu i wschodu jej rolę przejmował strumień, dopływ Kumiałki, przepływający przez dość głęboko wciętą dolinkę. Wał na wysokości fosi był znacznie niższy niż w pozostałych odcinkach (Ryc. 144; R. Jakimowicz 1923, 210–211; A. Kamiński 1963, 18). W niektórych miejscach umocnienia są niszczone, przez wybieranie gliny, dzięki czemu udało się częściowo zaobserwować ich układ stratygraficzny³¹¹. Wizytujący to stanowisko A. Kamiński, zarejestrował warstwę przepalanej ziemi, a pod nią

311 R. Jakimowicz wizytujący to stanowisko, uzyskał informację, że przy wybieraniu gliny ze wschodniego wału grodziska znaleziono szkielet ludzki (R. Jakimowicz 1923, 211).

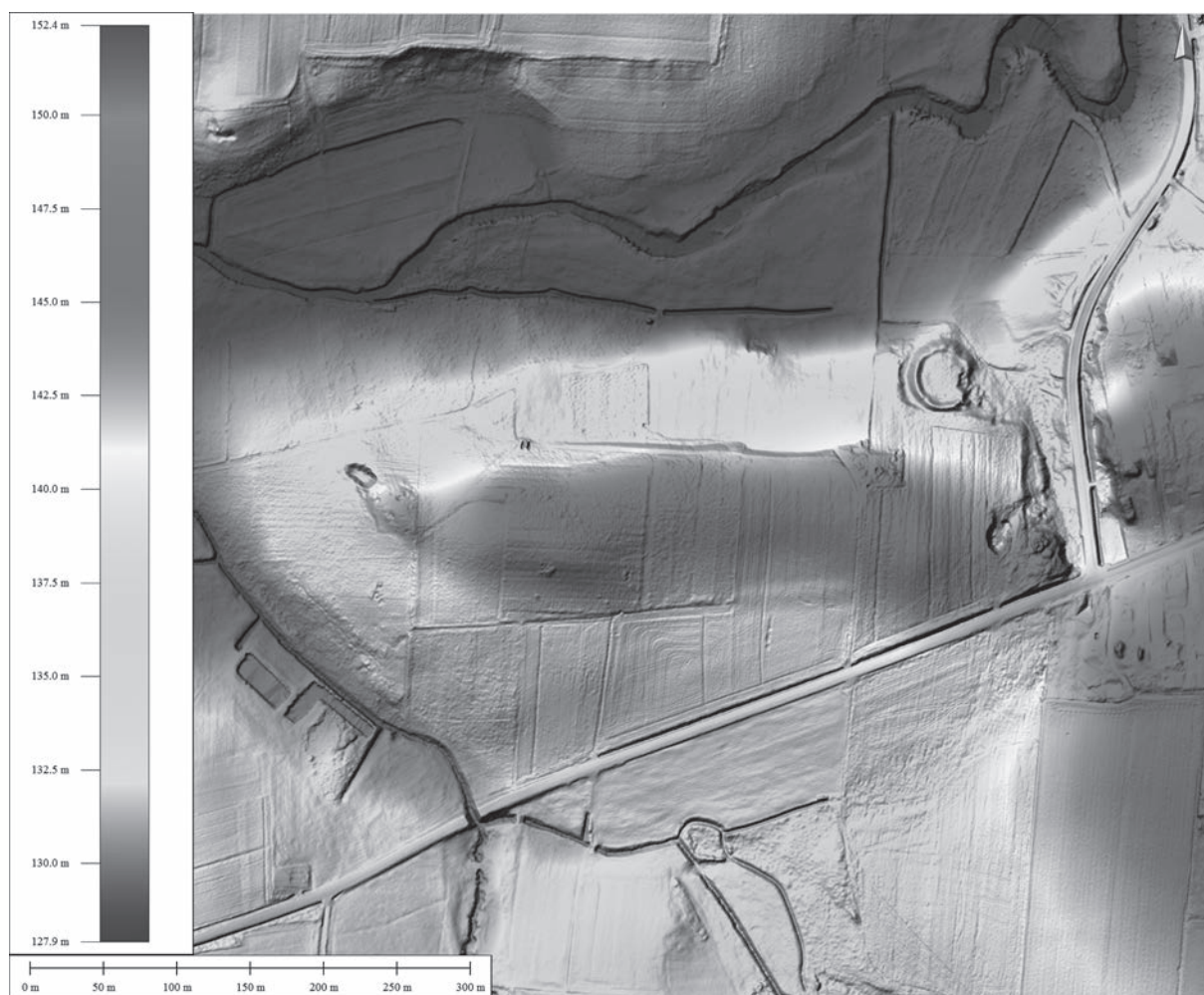
Ryc. 142. Milewsczyczna, st. 1. Karta stanowiska z odręcznym szkicem sytuacyjnym autorstwa Romana Jakimowicza. Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego

Fig. 142. Milewsczyczna, site 1. Site card with a site plan hand-drawn by Roman Jakimowicz. From the Archive of the State Archaeological Museum

warstewki węgla zmieszanych z gliną i przepalonymi kamieniami oraz spalone bierwiona ułożone w poprzek wału. Wydaje się prawdopodobne, że wał mógł mieć konstrukcję skrzyniową, spaloną następnie na skutek pożaru. Od południa do grodu przylegało niewielkie podgrodzie. Podobnie jak w przypadku Milewsczyczyny, na jego pozostałościach zaobserwowano plamy ciemniejszej ziemi, być może przyziemia budynków mieszkalnych. W osypisku wału oraz na podgrodziu znaleziono fragmenty obtoczonych naczyń glinianych, które pozwoliły określić okres funkcjonowania całego zespołu na XI–XIII w. Kamiński postawił hipotezę, że gród w Aulakowszczyźnie został zniszczony w XII lub XIII w. na skutek najazdu, a jego sukcesorem została większa i bardziej umocniona warownia w Milewsczyczynie (A. Kamiński 1963, 18–19).

Ostatnim z wyżej wymienionych obiektów obronnych, jest grodzisko w Grodzisku. Stanowisko o lokalnej nazwie Wał położone jest na krawędzi doliny strugi Młynek, lewobrzeżnego dopływu Biebrzy

(Ryc. 145). Wyniesiony, owalny majdan grodziska, oddzielony rowem dookołnym od wału ma ok. 45 m średnicy. System obronny stanowiły prawdopodobnie dwa pierścieniowate wały koncentryczne, przedzielone fosą. Wyższy wał wewnętrzny zachował się na całym przebiegu, natomiast druga, zewnętrzna linia obrony widoczna jest po wschodniej i północno zachodniej stronie obiektu. Gród posiadał co najmniej dwa wejścia bramne, widoczne obecnie w postaci przerw w południowym i północno-wschodnim odcinku wału wewnętrznego. Południową bramę z majdanem łączyła niewielka grobla. Umocnienia w tych miejscach były zdecydowanie najwyższe i najbardziej masywne. Z kolei w części północno-wschodniej wał jest znacznie niższy, prawdopodobnie ze względu na dostateczne zabezpieczenie, jakie dawały wyjątkowo strome w tym miejscu stoki doliny (Ryc. 146; R. Jakimowicz 1923, 214–215; A. Kamiński 1963, 14). Zarejestrowano ponadto ślady osady podgrodowej w postaci plam ciemniej ziemi widocznych na polu przylegającym

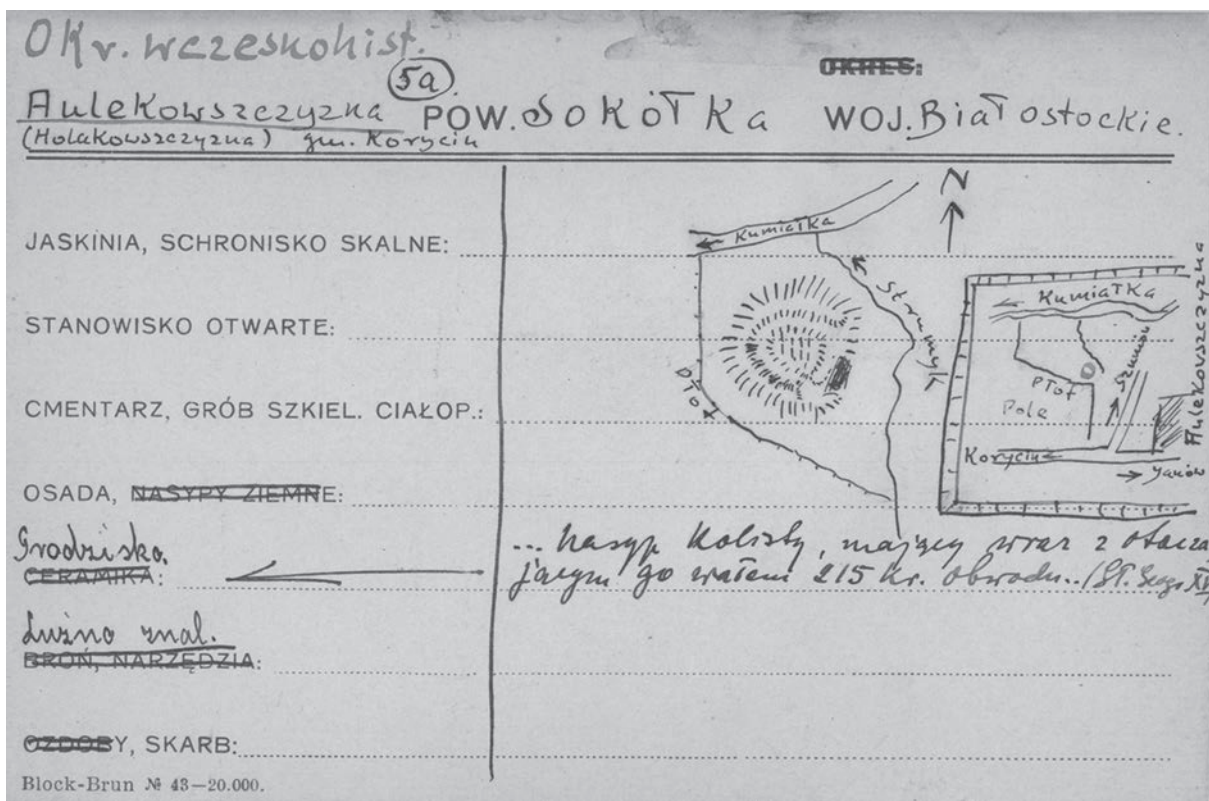
Ryc. 143. Aulakowszczyzna, st. 1, gm. Korycin. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 143. Aulakowszczyzna, site 1, commune Korycin. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

od zachodu do grodziska. Materiał ceramiczny zebrany na powierzchni obydwóch stanowisk datowany na XIII–XIV w. (A. Kamiński 1963, 14–15).

Nieco więcej niż w przypadku fazy G da się powiedzieć na temat cmentarzysk jaćwieskich funkcjonujących w fazach H/I (Mapa II). Wiąże się to z odkryciem w ostatnich latach kilku nekropoli z materiałami tak datowanymi. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na wspomniane już wcześniej, badane wykopaliskowo stanowiska w Niemcowiznie i w Krukówku. Na tym pierwszym cmentarzysku odkryto m.in. fragmenty zapinek z gwiazdzistymi i kolbowatymi zakończeniami oraz fragmenty naszyjników skręconych z trzech drutów, być może typu Totenkrona (Ryc. 147). Ze względu na niewielką skalę badań oraz znaczne zniszczenie stanowiska niewiele można powiedzieć na temat obrządku

pogrzebowego. Z całą pewnością były to pochówki ciałopalne, prawdopodobnie jamowe (płytkie jamy ze skupiskami kości zniszczone w czasach nowożytnych przez orkę), bez konstrukcji kamiennych. Przedmioty wkładane do grobów były intencjonalnie niszczone. Nie zaobserwowano przedmiotów związanych z oporządzeniem i uzbrojeniem wojowników (L. Jończyk 2015, 239–240). Znacznie więcej informacji przynoszą materiały ze st. 1 w Krukówku. Rozpoczęte w 2016 r. na tym cmentarzysku badania wykopaliskowe wykazały, że jest to rozległe cmentarzysko z płaskimi grobami ciałopalnymi. Oprócz niewielkich pochówków jamowych zarejestrowano rozległy obiekt (obiekt 1/18) w postaci płytkiej jamy wypełnionej spalenizną. W jego wypełniku wydzielono osobne pochówki w postaci skupisk przepalonych kości ludzkich, fragmentów naczyń glinianych

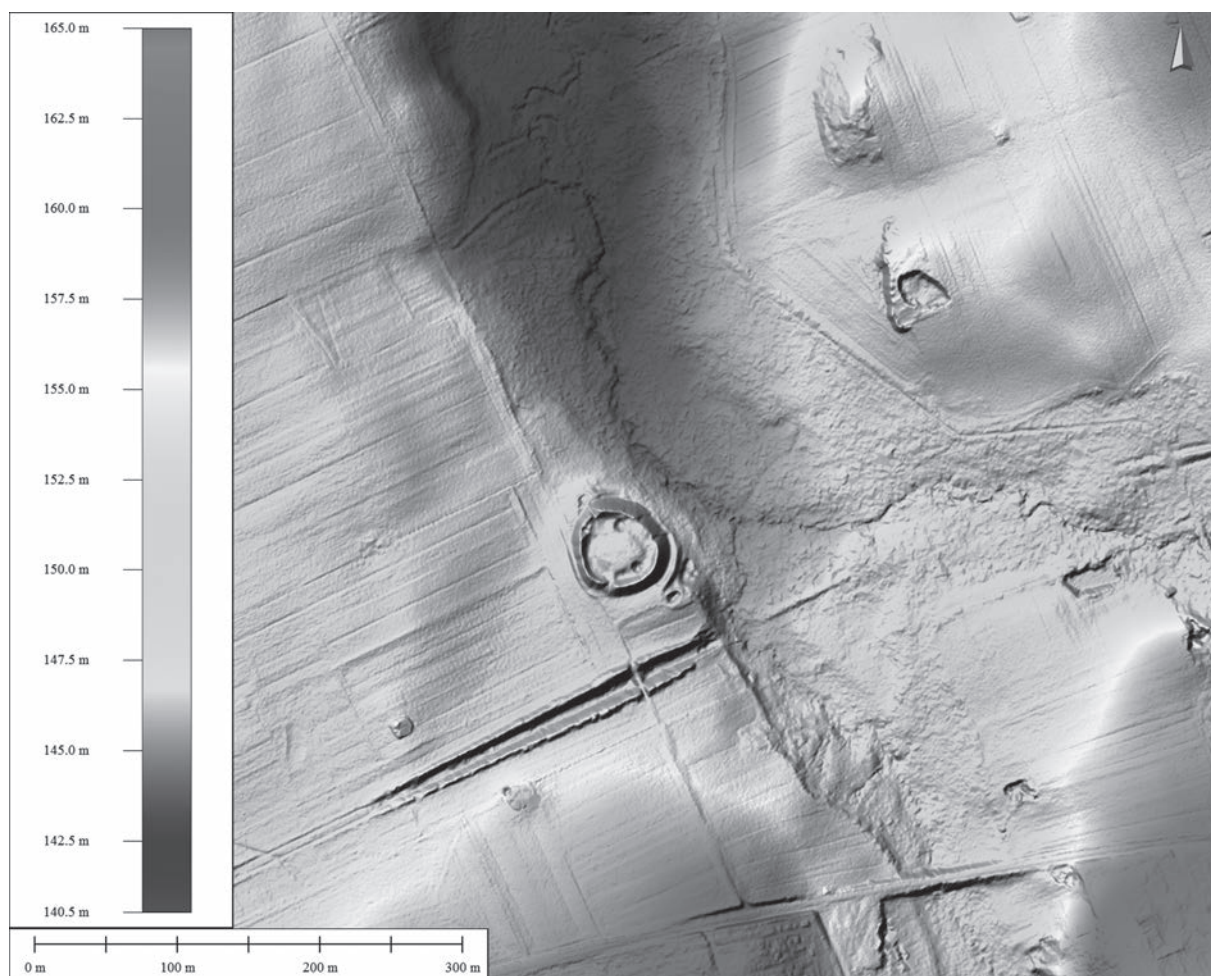
Ryc. 144. Aulakowszczyzna, st. 1. Karta stanowiska z odręcznym szkicem sytuacyjnym autorstwa Romana Jakimowicza. Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego

Fig. 144. Aulakowszczyzna, site 1. Site card with a site plan hand-drawn by Roman Jakimowicz. From the Archive of the State Archaeological Museum

oraz licznych zabytków metalowych. Poza tymi skupiskami w obiekcie znajdowały się luźno kości ludzkie oraz przedmioty z brązu i żelaza. W jamie i osobnych pochówkach znaleziono wyposażenie męskie i kobiece: broń, oprządzenie jezdzieckie, narzędzia, ozdoby i elementy stroju. Większość przedmiotów była intencjonalnie zniszczona przed złożeniem do grobu – cięta lub łamana. Niektóre zabytki żelazne noszą ślady patyny ogniowej. Zdecydowana większość materiału zabytkowego, m.in. różnego rodzaju krzyżyki, zawieszki, zapinki podkowiaste i szczeblowe, bransolety z zoomorficznymi zakończeniami, fragmenty naszyjników typu Totenkrona można odnosić do faz H / I (Ryc. 148)³¹². Stanowisko w Krukówku jak do tej pory zostało przebadane w niewielkim

stopniu. Stwierdzono ponadto, że zostało częściowo zniszczone, zarówno przez nielegalnych detektorystów, jak i przez czynniki naturalne (erozja, korzenie drzew). Dotychczasowe wyniki prac wykopaliskowych dają już jednak podstawę do pierwszych wniosków. Na tym cmentarzysku ciałopalnym oprócz pojedynczych grobów jamowych z niezbyt bogatym wyposażeniem, odkryto miejsce koncentracji pochówków elitarnych. Pochowani tu mężczyźni i kobiety wyróżniają się zarówno pod względem ilości, jak i jakości przedmiotów w inwentarzu grobowym. Badacze stanowiska nie mają wątpliwości, że z tego miejsca pochodzi większość nielegalnie wydobytych zabytków, częściowo przejętych przez policję (por. M. Engel, J. Siemaszko 2019). Wśród tych przedmiotów oraz wśród artefaktów znalezionych w trakcie wykopalisk są obecne elementy oprządzenia jezdzieckiego i uzbrojenia, m.in. miecze, groty włóczni, strzemię, ostrogi i wędzidła (Ryc. 148, 149). Cmentarzysko w Krukówku różni się pod tym względem od nekropoli w Szurpiłach, stan. 8a oraz

312 Wspólne badania Muzeum Okręgowego w Suwałkach i Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Materiały niepublikowane. Dokumentacja polowa i zabytki znajdują się w Muzeum Okręgowym w Suwałkach.

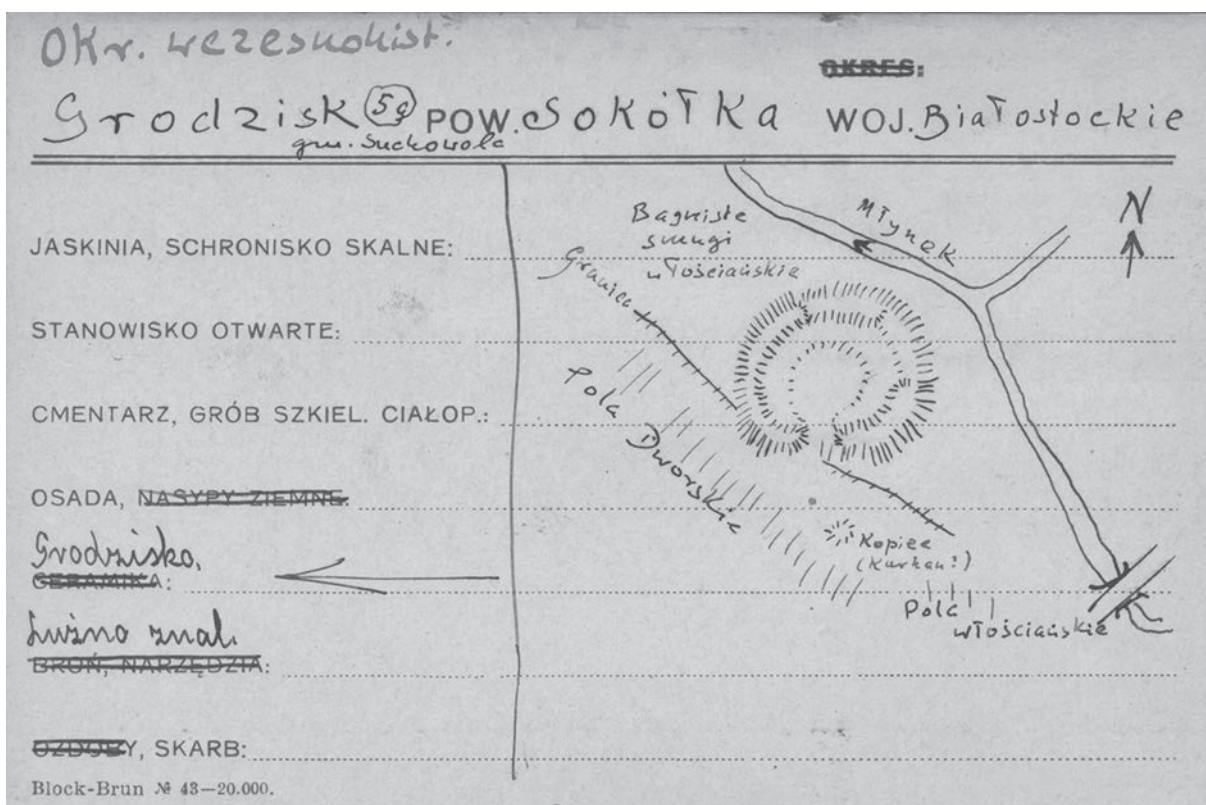
Ryc. 145. Grodzisk, st. 1, gm. Suchowola. Numeryczny model terenu grodziska. Oprac. Cezary Sobczak

Fig. 145. Grodzisk, site 1, commune Suchowola. Digital elevation model of the hillfort area. Prepared by Cezary Sobczak

stan. 1 w Niemcowiźnie. Na tym pierwszym stanowisku odkryto dotychczas relatywnie mało tego typu wyposażenia grobowego, a na drugim znaleziono jedynie ozdoby i fragmenty naczyń glinianych (por. L. Jończyk 2015). Stanowisko 1 w Krukówku przynosi natomiast skojarzenia z archiwalnymi stanowiskami w Deguciach, Staczach i Żytkiejmach (por. C. Engel 1939b, 54–55). Na podstawie szczątkowo zachowanych informacji i ilustracji z dziewiętnastowiecznych wykopalisk niemieckich wiadomo, że na nekropolach tych odkryto pochówki z faz H/I. Mogą o tym świadczyć zabytki pozyskane w trakcie tych badań, m.in. fragmenty naszyjników Totenkrone (Żytkiejmy, Stacze, Degucie), niektóre zapinki podkowiaste (Żytkiejmy, Stacze) oraz bransoleta ze zwierzęcymi główkami (Żytkiejmy) (Ryc. 150, 151; C. Engel 1939b, ryc. 7, 9). To co jednak przede wszystkim łączy te archiwalne stanowiska z cmentarzyskiem

w Krukówku to znaleziska broni i oporządzenia jeździeckiego, m.in. groty włóczni (Żytkiejmy, Degucie, Stacze), ostrogi (Żytkiejmy, Degucie), strzemiona (Degucie) i wędzidla (Żytkiejmy, Degucie) (Ryc. 151, 152; C. Engel 1939b, ryc. 8a-c; Kartoteka R. Grenza). Można ostrożnie przyjąć, że opisywane tu archiwalne stanowiska nadal były w fazach H/I płaskimi cmentarzyskami ciałopalnymi, z grobami jamowymi lub jak w przypadku Staczy typu Aschenplatz.

Jedynie omówione już wyżej cmentarzyska w Szurpiłach i w Burdyniszkach posiadają stosunkowo dobrze rozpoznany kontekst osadniczy. Brak pewnych lokalizacji archiwalnych stanowisk w Żytkiejmach, Deguciach i Staczach uniemożliwia wiązanie ich z konkretnymi ośrodkami osadniczymi funkcjonującymi w fazach H/I. Co więcej ta obserwacja dotyczy również nowoodkrytych cmentarzysk w Niemcowiźnie i w Krukówku. W ich pobliżu nie

Ryc. 146. Grodzisk, st. 1. Karta stanowiska z odręcznym szkicem sytuacyjnym autorstwa Romana Jakimowicza. Archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego

Fig. 146. Grodzisk, site 1. Site card with a site plan hand-drawn by Roman Jakimowicz. From the Archive of the State Archaeological Museum

odnotowano żadnych grodzisk, osad czy punktów osadniczych. Obydwa cmentarzyska położone są w dolinie rzeki Szczeberki. Podczas badań powierzchniowych AZP odkryto nad tym ciekim kilka osad i punktów osadniczych datowanych na wczesne średniowiecze³¹³. Najbliższa osada, st. 1 w Białej, gm. Bakałarzewo oddalona jest od cmentarzyska w Niemcowiznie ponad 2 km w linii prostej, a od stanowiska w Krukówku o ok. 4 km w linii prostej.

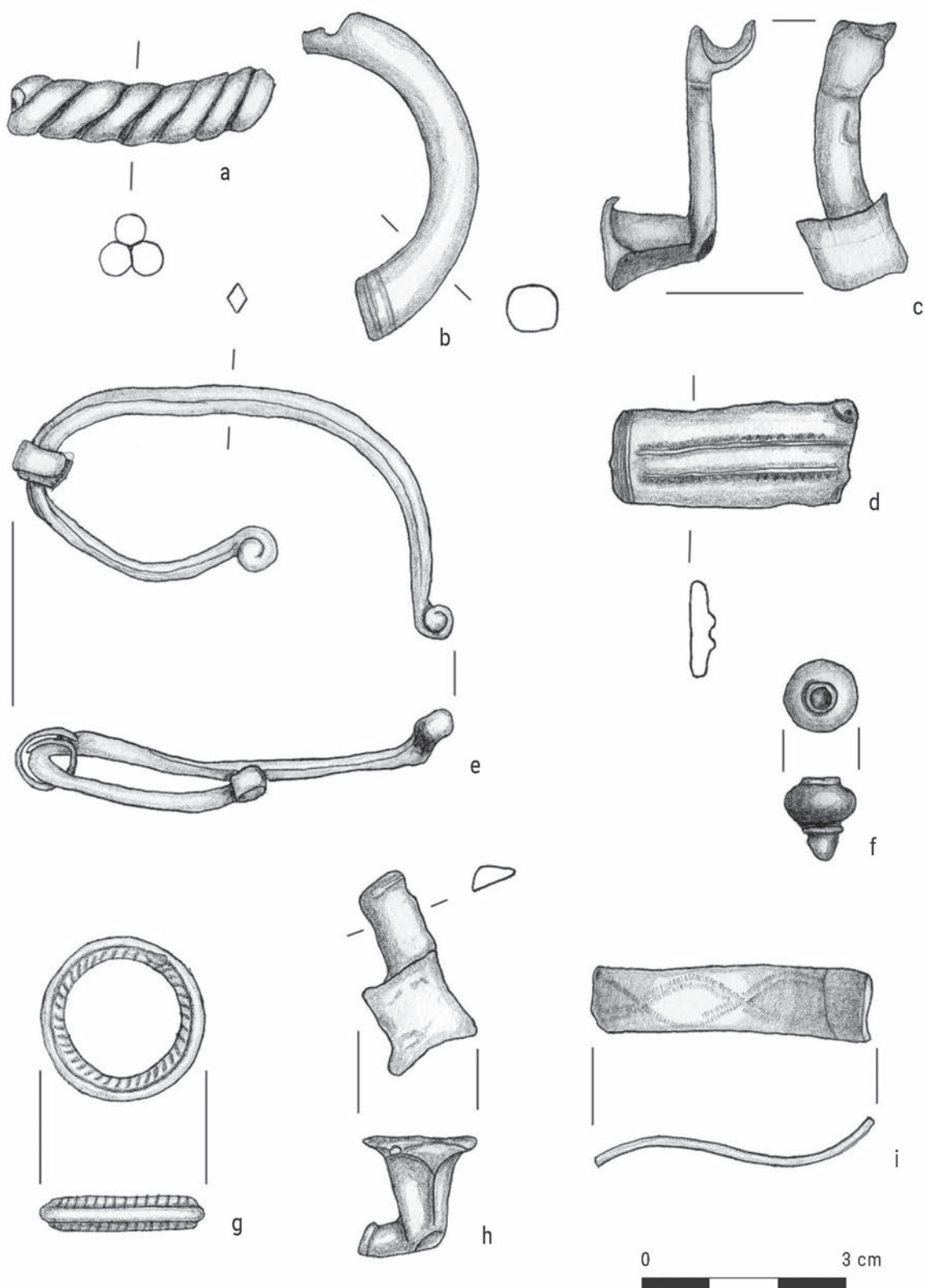
Z powyższego zestawienia ośrodków oraz stanowisk osadniczych Jaćwieży można wysnuć kilka istotnych wniosków:

1. Brakuje wystarczających danych pozwalających śledzić dynamikę zmian w systemach osadniczych poszczególnych ośrodków pomiędzy fazą G a fazami H/I. Jest to również trudne w ramach faz H/I.

Na taką sytuację niewątpliwie ma wpływ brak, poza nielicznymi wyjątkami, archeologicznego rozpoznania wczesnośredniowiecznych kompleksów osadniczych z omawianego obszaru. Badania wykopaliskowe koncentrowały się głównie na pojedynczych stanowiskach, przede wszystkim grodziskach, rzadziej obejmowały osady podgrodowe i cmentarzyska. Pozostałych informacji dostarczyły badania powierzchniowe, w tym realizowane w ramach programu AZP. W większości przypadków niemożliwe wydaje się uchwycenie sygnalizowanych na przykładzie ośrodków w Szurpiłach i w Konikowie tendencji rozwoju osadnictwa w ramach poszczególnych koncentracji.

2. Zebrany materiał pozwolił jednak odnotować kilka bardzo istotnych obserwacji dotyczących ośrodków jaćwieskich. Podobnie jak w fazie G, osadnictwo faz H/I koncentrowało się w odseparowanych topograficznie ekumenach, w pobliżu cieków i zbiorników wodnych. Głównymi punktami tych ośrodków nadal były grody oraz ufortyfikowane

313 Badania powierzchniowe na obszarze AZP 18-83 prowadzili J. Brzozowski, A. Ejdulis i J. Siemaszko z Muzeum Okręgowego w Suwałkach.

Ryc. 147. Niemcowizna, st. 1, gm. Suwałki. Wybór zabytków z cmentarzyska (L. Jończyk 2015)

Fig. 147. Niemcowizna, site 1, commune Suwałki. Selection of the finds from the cemetery (L. Jończyk 2015)

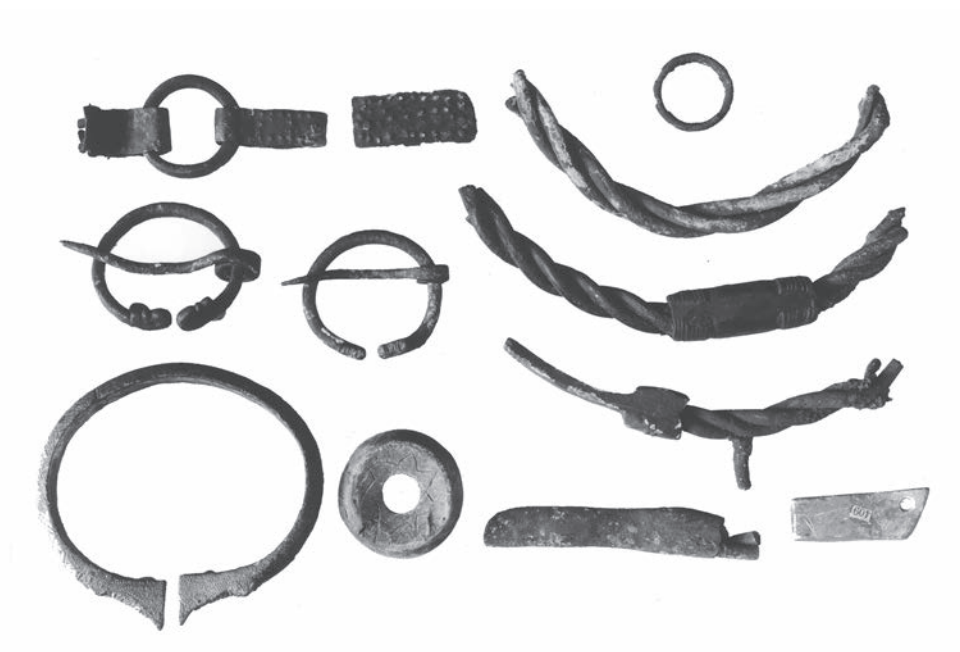
Ryc. 148. Krukówek, st. 1, gm. Raczki. Ozdoby i elementy oporządzenia jeździeckiego z cmentarzyska. Fot. Wojciech Arasimowicz

Fig. 148. Krukówek, site 1, commune Raczki. Ornaments and elements of horse-riding equipment from the cemetery. Photo by Wojciech Arasimowicz

Ryc. 149. Krukówek, st. 1. Broń i elementy oporządzenia jeździeckiego z cmentarzyska. Fot. Wojciech Arasimowicz

Fig. 149. Krukówek, site 1. Weapons and elements of horse-riding equipment from the cemetery. Photo by Wojciech Arasimowicz

Ryc. 150. Żytkiejmy, gm. Dubeninki. Wybór zabytków z cmentarzyska (Kartoteka R. Grenza)

Fig. 150. Żytkiejmy, commune Dubeninki. Selection of the finds from the cemetery (from Rudolf Grenz's files)

Ryc. 151. Degucie, gm. Dubeninki. Wybór zabytków z cmentarzyska (Kartoteka R. Grenza)

Fig. 151. Degucie, commune Dubeninki. Selection of the finds from the cemetery (from Rudolf Grenz's files)

Ryc. 152. Żytkiejmy. Wybór zabytków z cmentarzyska (Kartoteka R. Grenza)

Fig. 152. Żytkiejmy. Selection of the finds from the cemetery (from Rudolf Grenz's files)

podgrodzia, a pozostałe elementy skupione były w niedalekiej odległości od centrum. Poza tymi koncentracjami pozostawały pojedyncze niewielkie osady rozrzucone na przestrzeni kilku lub kilkunastu kilometrów dzielących poszczególne ośrodki. Wydaje się, że w porównaniu do poprzedniej fazy, w fazach H/I wzmocnieniu uległ system obronny opisywanych ośrodków. Obok rozbudowy samych umocnień grodowych, poprzez zastosowanie bardziej masywnych i odpornych na zniszczenie wałów skrzyniowych i towarzyszących im nieraz bardzo głębokich fos wewnętrznych (rzadziej również zewnętrznych)

poprawiono obronność całego zaplecza. Było to możliwe dzięki budowie dodatkowych wałów okalających podgrodzia i pozostałe osady oraz w niektórych przypadkach wież strażniczych i sztucznych przekopów podnoszących walory obronne ekumeny. Wydaje się, że stosunkowo niewielkim zmianom uległa strefa siedliskowa. Osiedla nadal dzielą się na większe struktury znajdujące się w pobliżu grodów i skupiające zespoły budynków mieszkalnych i gospodarczych oraz jednostki mniejsze, składające się z kilku lub jednego zespołu zabudowy. Częściowe lub pełne ufortyfikowanie dużych osad mogło prowadzić

do wykształcenia się w fazach H/I jednego lub kilku podgrodzi. Zasiedlone mogły być również same grody, choć na ogół spełniały one funkcje refugialne. W świetle dostępnych materiałów można przypuszczać, że niewiele w stosunku do fazy G zmieniło się w kwestii obrządku pogrzebowego i lokalizacji cmentarzysk względem punktów osadniczych. Nadal są to płaskie nekropole z grobami ciałopalnymi, najprawdopodobniej jamowymi. Lokalizowano je w pobliżu osiedli mieszkalnych i obiektów obronnych. Nowym zjawiskiem w porównaniu z poprzednią fazą może być zarejestrowany na st. 8a w Szurpiłach, st. 4a w Burdyniszkach oraz st. 1 w Krukówku zwyczaj deponowania dużej liczby celowo rozdronionych ozdób metalowych w obrębie pochówków, a także, jak się wydaje, poza jamami grobowymi.

3. Na podstawie powyższego zestawienia ośrodków i stanowisk osadniczych z terenów jaćwieskich można wydzielić dwa regiony, gdzie zaobserwowano wyraźną koncentrację osadnictwa w fazach H/I. Pierwszy region obejmuje Pojezierze Suwalskie

wraz z częścią Litwy Zaniemeńskiej, drugi Pojezierze Ełckie. Nieco mniejsze zagęszczenie osadnictwa zarejestrowano w dorzeczu Biebrzy i Supraśli, natomiast znaczne rozrzedzenie punktów osadniczych jest charakterystyczne dla obszaru Garbu Szeskiego i przylegającej do niego od zachodu części Krainy Węgorapy. Wydaje się, że ta sytuacja może w skali makro oddawać zaobserwowane dla ośrodków w Szurpiłach i Konikowie dwie odmienne tendencje rozwoju osadnictwa: progresywną i regresywną. Pierwszą z nich łączyć należy z terenami z rozwiniętą siecią osadnictwa, gdzie powstały warunki pozwalające na rozbudowę wszystkich elementów systemu osadniczego i być może ekspansję na „zewnątrz” w postaci zakładania lub rozwoju satelickich ośrodków. Natomiast druga charakterystyczna jest dla obszarów o niewielkim nasyceniu punktów osadniczych, na których podobnych warunków nie było. Musiała tu wręcz zaistnieć taka sytuacja, która doprowadziła do redukcji elementów systemu osadniczego oraz stopniowego podupadania lokalnych ośrodków.

13. Sytuacja osadnicza ziem zamieszkaną przez Prusów w fazach H/I

Jeszcze trudniej niż w przypadku Jaćwieży można śledzić rozwój osadnictwa faz H/I na terenach zajmowanych przez pozostałe plemiona pruskie. Jest to spowodowane przede wszystkim niewielkim stopniem rozpoznania wczesnośredniowiecznych kompleksów oraz pojedynczych stanowisk osadniczych, rozrzuconych dodatkowo na bardzo rozległym obszarze.

Dużym przeobrażeniem w stosunku do fazy G uległ krajobraz osadniczy sąsiadującej z Jaćwieżą Galindii. Po zniszczeniach spowodowanych wydarzeniami z końca pierwszej połowy XI w. przestają funkcjonować prężne do tej pory ośrodki mikroregionu jeziora Salęt³¹⁴ oraz w Pasymiu. Nie zostają one zastąpione przez jakieś nowe struktury osadnicze, które można by łączyć z fazami H/I (W. Wróblewski *et alii* 2003). Inaczej sytuacja wygląda w przypadku ośrodków zlokalizowanych na linii Krainy Wielkich Jezior Mazurskich, w Jeziorku i Staświnach. Pomimo, że również te ośrodki mogły być objęte wyżej wspomnianymi akcjami zbrojnymi, o czym świadczy spalony wał grodziska w Jeziorku, to na ich terenie zanotowano pewien udział materiału zabytkowego datowanego na fazy H/I.

Rolę centrum ośrodka w Jeziorku nadal pełnił gród i osada podgrodzowa. Charakterystyczny wygląd

warowni, z masywnym kopcem na majdanie i rozsypiskiem pojedynczej linii wałów jest świadectwem przebudowy obiektu, której dokonano prawdopodobnie w omawianym okresie. Wał, który posadowiono na reliktach wcześniejszych umocnień miał konstrukcję drewniano-ziemną (skrzyniową?). Jego wysokość była zróżnicowana, od północy i zachodu, gdzie stoki wzniesienia grodziskowego były strome, wał był niski, natomiast od południa i wschodu, gdzie istniał stosunkowo łatwy dostęp na teren warowni, wał był wyższy i bardziej masywny. Regularne wyniesienie, w kształcie kopca na majdanie przypomina rozwiązania znane z grodów jaćwieskich, z tą różnicą, że brakuje w tym przypadku wyraźnych śladów rowu dookolnego. Kopiec ten mógł być połączony, rodzajem szerokiej i płaskiej grobli, z bramą, która prawdopodobnie znajdowała się w północno-wschodniej części wału. Ze względu na znikomą liczbę znalezisk z terenu grodziska należy przypuszczać, że podobnie jak w fazie G pełniło ono funkcję refugium. Materiał zabytkowy z faz H/I, głównie w postaci całkowicie obtaczanej ceramiki, koncentrował się przede wszystkim w warstwach kulturowych *plateau* osady, która przylega bezpośrednio do wschodniego wału grodziska (J. Antoniewicz, J. Okulicz 1958).

Ze względu na niewielki stopień przebadania wykopaliskowego zespołu osadniczego w Staświnach, trudno pokusić się o jakiegokolwiek rekonstrukcję miejscowego ośrodka. Nieliczny materiał zabytkowy pochodzący z terenu grodziska oraz osad rozlokowanych

314 Do początków fazy H mogły funkcjonować jeszcze pojedyncze osady m.in. w Wyszemborku (st. II), Muntowie (st. XIX) i w Bożem (D. Manasterski 1998; W. Wróblewski *et alii* 2003, 162–163, T. Nowakiewicz 2004, 279).

wokół jeziora Wojnowo wskazuje, że osadnictwo rozwijało się tu co najmniej w fazie H. Wydaje się, że tak jak w fazie G centrum tego ośrodka stanowił gród i podgrodzie (lub dwuczłonowy gród) na Świętej Górze. Bardzo prawdopodobne, że w fazie H (być może na reliktach starszego wału) powstały wały zaporowe na północy i południu obiektu. Jak wynika z przedwojennych badań niemieckich, co najmniej wał północny mógł mieć konstrukcję drewniano-ziemną wzmocnioną kamieniami. Z tym okresem można również łączyć niższe wały widoczne na zachodniej i wschodniej krawędzi grodziska. Pozostałymi elementami miejscowego systemu osadniczego były liczne, różnej wielkości osiedla rozlokowane zarówno w bezpośrednim sąsiedztwie grodu, jak i znacznie dalej, wzdłuż linii brzegowej Wojnowa (M. Karczewska, M. Karczewski 2007).

Z innego graniczącego z Jaćwieżą obszaru, Barcji oprócz zespołu osadniczego w Poganowie, który mógł funkcjonować jeszcze w początkach fazy H³¹⁵, należy wymienić ośrodek w Węgielsztynie. Jego centralnym punktem był gród wybudowany na wzniesieniu morenowym o naturalnie stromych krawędziach, szczególnie trudno dostępnych od strony zachodniej i południowej. Obiekt otoczony był pojedynczą linią wału, wykonanego prawdopodobnie w konstrukcji skrzyniowej³¹⁶. Wysokość wału była zróżnicowana, najwyższy był od strony południowej i wschodniej, gdzie istniało dogodne podejście, najniższy od północy i zachodu, gdzie dostępu do warowni broniły wysokie, stromo nachylone stoki wzgórza. Dodatkowo, właśnie od strony północnej i wschodniej znajdują się głębokie rowy, które niegdyś mogły być napełnione wodą. Od południa do wzgórza przylegają rozległe podmokłe łąki³¹⁷, natomiast od wschodu stoki są długie i łagodne. W miejscu tym znajdowała się prawdopodobnie osada

podgrodzowa. Bezpośrednie wejście z osady na teren warowni ulokowane było w północno-wschodniej części wału. Majdan obiektu ma kształt owalny o średnicy ok. 58 m i jest płaski. W trakcie sondażowych badań wykopaliskowych grodziska odkryto nawarstwienia kulturowe związane z osadnictwem wczesnej epoki żelaza, wędrowek ludów oraz wczesnego średniowiecza. Nieliczna, zaawansowana technologicznie ceramika wskazuje na zagospodarowanie obiektu również w fazach H/I. W tym okresie gród został zniszczony i opuszczony, o czym mogą świadczyć warstwy pożarowe ostatniej fazy wału (J. Okulicz 1970b; B. Balke 1970; 1989; S. Wadył 2016; 2018).

Najlepiej rozpoznana pod względem osadnictwa grodowego jest zachodnia część terytorium pruskiego. Warto zwrócić uwagę na kilka ośrodków Pomezanii i Pogezanii. W Rejsytach, gm. Rychliki centralnym punktem lokalnego ośrodka mógł być gród, którego relikty znajdują się na północny-wschód od miejscowości. Podczas badań wykopaliskowych przeprowadzonych na tym obiekcie odkryto ślady zabudowy przywałowej, w postaci dwóch domostw słupowych ze ścianami plecionkowymi i paleniskami z obstawą kamienną, umieszczonymi w narożnikach (A. J. Pawłowski 1991, 160–161). Przekop przez wał wykazał dwie fazy jego budowy. Starszy, mniejszy wał miał mieć według badacza stanowiska konstrukcję skrzyniową z licem wyłożonym kamieniami, młodszy, znacznie większy mógł być wzniesiony w konstrukcji przekładkowej³¹⁸. Poza tym głównym elementem obronnym, gród w Rejsytach otaczała głęboka fosa oraz częściowo druga linia wałów. Na podstawie pozyskanego w trakcie badań materiału zabytkowego autor badań ustalił funkcjonowanie grodu na XII–XIII w. Od strony zachodniej do wałów warowni przylega rozległy płaskowyż, na którym znajdowała się osada podgrodzowa. W trakcie sondażowych prac wykopaliskowych odsłonięto tu pozostałości budynku analogicznego do tych odsłoniętych na majdanie grodziska, a na podstawie materiału zabytkowego ustalono, że obydwa stanowiska mogły być sobie współczesne.

Interesującym przykładem rozbudowanego systemu obronnego z faz H/I jest wczesnośredniowieczny

315 Wskazuje na to część materiału ceramicznego znalezionej w obrębie wczesnośredniowiecznego miejsca kultu (st. IV) (M. Wyczółkowski 2009, 614).

316 Na taką konstrukcję wskazuje piaszczyste jądro przesycone węglami drzewnymi, pokryte warstwą przepalanej polepy. Umocnienia te zostały posadowione na reliktach wcześniejszej (faza G) konstrukcji przekładkowej odkrytej podczas badań wykopaliskowych (S. Wadył 2016, 388, ryc. 2) i datowanej metodą dendrochronologiczną na lata 40. XI w. (S. Wadył 2018).

317 Cała okolica wzgórza z grodziskiem została silnie zmeliorowana w okresie nowożytnym.

318 Jednak z opisu autora wynika, że obydwie fazy wału mogły mieć konstrukcję skrzyniową (A. J. Pawłowski 1991, 160).

zespół osadniczy w Weklicach, gm. Elbląg. Składał się on m.in. z trzech grodzisk oraz wału podłużnego³¹⁹. Na szczególną uwagę zasługują dwa grodziska, st. 2 oraz st. 4 usytuowane w niewielkiej odległości od siebie (ok. 100 m w linii prostej). Pierwsza z tych warowni zbudowana została na wysokim wzniesieniu otoczonym z trzech stron głębokimi wąwozami, którymi płyną niewielkie strumienie. Od strony południowo-zachodniej dostępu do grodu broniło wysokie i strome urwisko, natomiast z pozostałych stron znajdowały się urządzenia obronne w postaci podwójnej linii wałów i fos. Brama wjazdowa usytuowana była prawdopodobnie w północno-zachodniej części obwodu warownego. Majdan grodziska, o mniej więcej trójkątnym kształcie, ma wymiary 50,5 m na linii EW oraz 47,5 m na linii NS. Części wschodnia i południowo-wschodnia majdanu są wyraźnie przewyższone w stosunku do części północno-zachodniej przy bramie wjazdowej. W trakcie badań wykopaliskowych przeprowadzonych na tym stanowisku odsłonięto warstwę kulturową o miąższości ok. 25–40 cm zalegającą na majdanie oraz relikty drewnianej zabudowy przywałowej. Przekopy przez wały odsłoniły z kolei ich drewniano-kamienno-ziemną konstrukcję oraz fragment spalonej konstrukcji wieży bramnej z obwodu wewnętrznego. Brama ta w części przyziemia miała konstrukcję palisadową, natomiast górna jej partia mogła być wykonana w konstrukcji zrębowej lub skrzyniowej. Po bramie w wale zewnętrznym zachowały się jedynie słupy. Od strony fosi wewnętrznej znajdowała się gliniana ława-chodnik, będąca prawdopodobnie ciągiem komunikacyjnym obwodu warownego. Na północnym stoku wału zarejestrowano dodatkowy element obronny w postaci śladów dwóch rzędów ukośnie wbitych pałów (zasieki). Materiał zabytkowy pozyskany w trakcie prac wykopaliskowych wydatowano na XII–XIII w. Gród według badacza stanowiska miał pełnić głównie funkcję refugium, a jego fortyfikacje miały ulec zniszczeniu na skutek najazdu (A. Pawłowski 1987, 388–395; A. J. Pawłowski 1991, 166–168; M. F. Jagodziński 1997, 80).

319 Do zespołu osadniczego w Weklicach zalicza się również st. 3. W literaturze jest ono interpretowane jako kolejne grodzisko, jednak autor sondażowych badań na tym obiekcie, A. J. Pawłowski uważał, że może to być kurhan z wczesnośredniowiecznymi pochówkami ciałopalnymi (A. Pawłowski 1987, 395–398; M. F. Jagodziński 1997, 102).

Nieco inny charakter mogło mieć grodzisko, st. 4 w Weklicach oddzielone od pierwszej warowni jedynie głębokim wąwozem z przepływającym przez niego strumieniem. Obiekt ten położony jest na naturalnie wyniesionym cyplu łagodnie opadającym w kierunku zachodnim, otoczonym od południa, zachodu i północy głębokimi wąwozami, natomiast od wschodu odgrodzonym wałem i poprzeczną fosą od pozostałej części wzgórza. Majdan grodziska ma kształt w przybliżeniu prostokątny o wymiarach 36,5×29 m. Wjazd do grodu znajdował się w północnej części wału obronnego. W trakcie badań wykopaliskowych przeprowadzonych na tym stanowisku odsłonięto drewniano-ziemną konstrukcję wału zbudowanego na kamiennej podstawie. Przylegająca do wału fosa zewnętrzna miała 13 m szerokości i pierwotnie 2,8 m głębokości. W przekopie przez wał natrafiono również na relikty wieży bramnej o konstrukcji analogicznej do bramy wewnętrznego obwodu obronnego grodziska, st. 2. Badania wykopaliskowe objęły również swoim zasięgiem majdan, na którym zarejestrowano ślady zabudowy w postaci reliktyw dużego (9×6,5 m) budynku mieszkalnego o konstrukcji słupowo-plecionkowej. Wewnątrz chaty znajdowały się trzy paleniska, w tym jedno duże było ulokowane na prostokątnym bruku kamiennym. Na zewnątrz budynku odkryto zespół palenisk z obstawą kamienną, w których wypełnisku zarejestrowano ślady wytopu żelaza. Na podstawie licznie pozyskanego w trakcie badań materiału zabytkowego określono czas funkcjonowania grodu na XII–XIII w. W odróżnieniu od st. 2 opisywana warownia mogła mieć charakter ufortyfikowanej rezydencji mieszkalnej (A. Pawłowski 1987, 398–408; A. J. Pawłowski 1991, 168–170; M. F. Jagodziński 1997, 80–81).

Trzecie grodzisko (st. 1 w Weklicach) oddalone jest ok. 500 m w linii prostej na zachód od st. 2. Obiekt obronny wzniesiony został na obszernym cyplu, pomiędzy dwoma bezimiennymi strumieniami, płynącymi głębokimi wąwozami o stromych krawędziach. Jest to grodzisko trójczłonowe o bardzo rozbudowanym systemie obronnym. Pierwszy człon to właściwe założenie grodowe, posiada dwie fosy i dwa wały. Wał wewnętrzny otacza bardzo regularny, kwadratowy majdan. Drugi człon pełniący prawdopodobnie funkcję podgrodzia, rozciąga się na północny zachód od właściwego grodu, ma największą powierzchnię, a od północy dostępu do niego bronił długi wał poprzeczny i dwie niewielkie fosy, odcinające cypel

od lekko pofalowanego masywu Wysoczyzny Elbląskiej. Natomiast trzeci człon przylega do południowo-zachodniej części właściwego grodziska i zajmuje południowy kraniec cypla. Badania wykopaliskowe prowadzono głównie na pierwszym członie grodziska. W trakcie prac odkryto na majdanie bruk kamienny, fragmenty domostw, relikty wieży drewnianej wraz z paleniskiem. W przekopie przez wał pod nasypem (wału skrzyniowego?) odsłonięto spaloną konstrukcję przekładkową, pochodzącą prawdopodobnie z wcześniejszej fazy użytkowania warowni (faza G). Materiał zabytkowy, w tym głównie fragmenty obtaczanych naczyń glinianych, pozyskany w trakcie wykopalisk pozwolił badaczom określić czas funkcjonowania grodu na XII–XIII w. (M. Ebert 1927, 109, ryc. 2; A. J. Pawłowski 1991, 165–166; M. F. Jagodziński 1997, 79–80).

Z opisywanym grodem oraz lokalnym ośrodkiem mógł być związany wał podłużny, st. 5 w Przemarku, gm. Elbląg o długości ok. 1375 m. Przebiega on wzdłuż zachodniej krawędzi głębokiego wąwozu, którym płynie ku Weklicom niewielka rzeczka zwana Pomorską Strugą. Wał został uchwycony na odcinku od grodziska, st. 1 do granicy pól dawnych PGR-ów w Przemarku i Sierpinie (M. F. Jagodziński 1997, 78).

W fazach H/I funkcjonował nadal ośrodek, którego punktem centralnym był gród, st. 1 w Bogdanach. Obiekt ten położony jest nad rzeką Baudą na wzniesieniu morenowym wyniesionym ok. 30 m nad poziom rzeki. Stoki wzniesienia opadają bardzo stromo w kierunku rzeki tworząc z tej strony naturalny element obronny. Od wysoczyzny grodzisko odcięte jest dwoma naturalnymi jarami zbiegającymi się pod kątem prostym, w miejscu styku pogłębionymi fosą. Sztuczną formą obronną są również dwie, półkoliste linie wałów. Od strony wschodniej i być może południowej przed wałem zewnętrznym znajdował się dodatkowy trzeci wał. Majdan wewnętrzny ma kształt mniej więcej owalny o dłuższym boku dochodzącym do 70 m długości. Drugi majdan zlokalizowany jest między pierwszym a drugim wałem i ma ok. 40 m szerokości i 110 m długości. Badania wykopaliskowe prowadzone na stanowisku wykazały na majdanie grodziska obecność silnie przemieszanej warstwy kulturowej z materiałem zabytkowym pochodzącym z różnych faz wczesnego średniowiecza w tym głównie z XII–XIII w. oraz relikdami zabudowy datowanej ceramiką na XIV w. W centralnej części majdanu wewnętrznego znajdował się ponadto zbiornik wodny, prawdopodobnie naturalny, który mógł być wykorzystywany w charakterze cyster-

ny. W przekopach przez wały odsłonięto ich drewniano-ziemne konstrukcje oraz fragmenty zasypanych w średniowieczu fos. Te konstrukcje obronne wydatowano na podstawie materiału zabytkowego na XII–XIII w. Na południowy-wschód od grodziska położona jest osada podgrodowa, st. 2 w Bogdanach. Zajmuje ona powierzchnie przekraczającą 1 ha. Podczas badań powierzchniowych znaleziono ceramikę wczesnośredniowieczną, w tym datowaną na fazy H/I³²⁰ (R. Odoj 1970; M. F. Jagodziński 1997, 23–24).

Za teren, gdzie najintensywniej rozwijało się osadnictwo grodowe można uznać Półwysep Sambijski. Pomimo niedostatecznie rozpoznanej archeologicznie sieci osadniczej, na podstawie mapy grodzisk, które w większości przypadków można uważać za centralne punkty lokalnych ośrodków wczesnośredniowiecznych, daje się zauważyć ich duże zagęszczenie, przede wszystkim w części zachodniej półwyspu. Odległości między nimi rzadko przekraczają kilka lub kilkanaście kilometrów. Duża część grodów sambijskich wybudowana została na reliktach warowni z fazy G, w naturalnie obronnych miejscach, głównie na wysokich wzniesieniach morenowych, krawędziach dolin rzecznych oraz cyplach otoczonych rozlewiskami i bagnami. Większość z nich założona została bezpośrednio przy ważnych arteriach rzecznych prowadzących od wybrzeża Bałtyku w głąb lądu. Z ok. stu warowni zarejestrowanych na obszarze Sambii większość nosi ślady zaawansowanych technicznie zabiegów fortyfikacyjnych, które można ostrożnie łączyć z fazami H/I. Obok obiektów niewielkich i średnich rozmiarów, otoczonych pojedynczą lub podwójną linią wałów³²¹, licznie reprezentowane są tu duże rozbudowane grody z kilkoma

320 Na uwagę zasługuje również informacja R. Odoja o odkryciu w niewielkiej odległości od grodziska (ok. 300 m) w przypadkowym wkopie gospodarczym grobów ciałopalnych z XI–XII w. (R. Odoj 1970, 662). Niestety, nic więcej nie wiadomo o tym znalezisku.

321 Wymienić tu można m.in. grodziska w Żukovskoe, raj. Gur'evsk (Жуковское, рай. Гурьевск, Margen, Kr. Fischhausen.), w Spinnerhaus, Kr. Fischhausen (miejsowość obecnie nieistniejąca, niedaleko Kruglova, raj. Zelenogradsk, Круглово, рай. Зеленоградск), w Дружное, raj. Zelenogradsk (Дружное, рай. Зеленоградск, Mednicken, Kr. Fischhausen), w Grušinie, raj. Zelenogradsk (Грушино, рай. Зеленоградск, Jouglauken, рай. Зеленоградск) i w Matrosowie, raj. Gur'evsk (Матросово, рай. Гурьевск, Ugehhnen, Kr. Königsberg) (H. Crome 1940b, 7–10, 26–27, 50–52, 55–56).

liniami wałów i fos oraz systemem ufortyfikowanych podgrodzi³²². (H. Crome 1940b; V. I. Kulakov 1990, 9–18). Niestety, tylko kilka założeń grodowych z terenu Sambii doczekało się badań wykopaliskowych. W ich wyniku rozpoznano relikty zabudowy m.in. na majdanie grodziska w Gračevce, raj. Zelenogradsk (Грачѣвка, рай. Зеленоградск) i w Logvinie, raj. Zelenogradsk (Логвино, рай. Зеленоградск). W fazach H/I dominującą formą domostwa był budynek o konstrukcji zrębowej posadowiony na kamiennym fundamencie w postaci prostokątnego bruku (V. I. Kulakov 1990, 9–18; 1994, 90–100).

Obok grodów ważną rolę w systemie obronnym ośrodków pruskich spełniały wały podłużne. H. Crome, który pruskim wałom podłużnym poświęcił osobne opracowanie i zebrał pełen katalog tego typu obiektów, zgodnie z poglądami nauki niemieckiej wiązał je z krzyżackimi inwestycjami obronnymi (H. Crome 1937b). Obecnie dzięki ustaleniom Elżbiety Kowalczyk-Heyman większość wałów podłużnych³²³ przypisuje się wczesnośredniowiecznemu osadnictwu pruskiemu. Badaczka ta zwróciła uwagę na fakt częstej lokalizacji tego rodzaju umocnień w sąsiedztwie grodzisk i osad pruskich i była skłonna wiązać niektóre z nich z konkretnymi ośrodkami osadniczymi (E. Kowalczyk 1987, 169). Pogląd ten podzielają również inni autorzy opracowań dotyczących wałów podłużnych, wskazując na ich obecność na terenie zespołów osadniczych, m.in. w Szurpiłach, Dybowie i Janikach Wielkich, gm. Zalewo (A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski 1990, 137; R. Klimek 2008, 179). Ze względu na brak badań wykopaliskowych na tego typu obiektach, trudno jest określić konstrukcje, w jakich zostały wzniesione. Na podstawie badań powierzchniowych i weryfikacji terenowych (obserwacja nowożytnych wkopów,

wykrotów) można jedynie ostrożnie przypuszczać, że wały podłużne były to budowle stosunkowo proste, najczęściej ziemne lub kamienno-ziemne, z dwoma (zewnątrzną i wewnętrzną) lub jedną fosą (A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski 1990, 133–136; R. Klimek 2008, 165–179, ryc. 1–11). Położenie tego rodzaju obiektów obronnych zdeterminowane było warunkami naturalnymi. Blokowały one dostępne przejścia pomiędzy zbiornikami i ciekami wodnymi, rozlewiskami i bagniskami³²⁴, tworząc w tych miejscach zazwyczaj kilkusetmetrowe lub kilkukilometrowe ciągi (E. Kowalczyk 1987, 169; A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski 1990, 136).

Stosunkowo dużo informacji posiadamy na temat cmentarzysk pruskich z faz H/I. Niestety, w większości przypadków niewiele da się powiedzieć o kontekście osadniczym, w jakim występowały. Można te nekropole podzielić na „tradycyjne” płaskie cmentarzyska ciałopalne oraz „nowe” cmentarzyska szkieletowe. Do początków fazy H funkcjonowało jeszcze cmentarzysko w Cerkiewniku. W kilku ciałopalnych grobach jamowych znaleziono fragmenty obtaczanej ceramiki, którą można odnosić do drugiej połowy XI w. (W. Ziemińska-Odoj 1992, 145–146; B. Dębowska 2001, 20).

Znacznie dłużej użytkowano cmentarzysko w Dobrzykach, z którego pochodzi, oprócz wcześniejszych materiałów z fazy G, zaawansowana technologicznie ceramika, datowana przez autorów badań na XI–XIV w. Podobnie jak w poprzedniej fazie jest to stanowisko z grobami ciałopalnymi, w postaci silnie przepalonych kości ludzkich złożonych przede wszystkim w dużych, podłużnych i płytkich jamach. Nadal pochówki są tu słabo wyposażone, w ich wypełniskach najczęściej znajdowano drobne fragmenty obtaczanych naczyń glinianych. Pewnym ewenementem jest grób 111, w którym pod pochówkiem ciałopalnym, na dnie jamy znajdował się szkielet ludzki (prawdopodobnie współczesny pochówkowi), położony na lewym boku z nogami podkurczonymi. Oprócz drobnych fragmentów obtaczanej ceramiki nie znaleziono przy nim żadnych innych zabytków.

322 Do rozbudowanych fortec wczesnośredniowiecznych zaliczyć można m.in. grodzisko w Kotelnikovie (Wargen), w Galtgarben (miejscowość obecnie nie istniejąca w raj. Zelenogradsk), w Russkoe, raj. Zelenogradsk (Русское, рай. Зеленоградск, Germau, Kr. Fischhausen.), w Lesnoe (Staatforst Warnicken) oraz w Gračevce (Craam) (H. Crome 1940b, 11–12, 17–20, 29–32, 34–35, 41–45).

323 E. Kowalczyk-Heyman zwróciła uwagę, że wały podobnie jak grodziska i osady ze względu na znakomite walory obronne mogły być wtórnie wykorzystywane przez Krzyżaków (E. Kowalczyk 1987, 169).

324 Dobrze ilustruje to przykład zachowanego w kilku odcinkach wału, st. 1 w Parlezie Wielkiej, gm. Biskupiec. Zamyka on obszar między rzeką Dymer a zabagnionym ciekiem bez nazwy, dopływem tej rzeki (A. Bitner-Wróblewska, A. Piotrowski 1990, 134–136).

Obok grobów znajdują się na terenie cmentarzyska obiekty towarzyszące, zwykle różnej wielkości i głębokości jamy z fragmentami ceramiki i kości zwierzęcych (U. Kobylińska *et alii* 2000).

Bogatszy inwentarz grobowy mają cmentarzyska sambijskie. Tu również użytkowanych jest większość nekropoli założonych w fazie G. Taką sytuację zaobserwowano m.in. w przypadku płaskiego cmentarzyska ciałopalnego w Kaup koło Wiskiauten. To stanowisko określane jako Aschenplatz z grobami jamowymi i pochówkami końskimi założone prawdopodobnie w początkach XI w. funkcjonuje do XII, a być może nawet do XIII w. (B. von zur Mühlen 1975, 16). Kontynuację miejsc grzebalnych zaobserwowano poza tym w Muromskoe (Laptau), Kovrovie (Dollkeim), Svetlogorsku (Rauschen-Cobjeiten), Volnoe (Schulstein), Tihorečenskoe (Тихореченское, рай. Зеленоградск, Linkau, Kr. Fischhausen) oraz w Klincovce (Irzekapinis I) i w Povarovce. Na tych stanowiskach również dominują różne typy ciałopalnych pochówków jamowych. Spotykamy tu zarówno niewielkie, zwykle jednopochówkowe groby, jak i rozległe jamy, w których złożono szczątki kilku zmarłych. Charakterystyczne są również dla cmentarzysk sambijskich szkieletowe pochówki końskie. To, co jednak zasługuje na szczególną uwagę to zdecydowana przewaga wśród wyposażonych grobów, pochówków z bronią i oporządzeniem jeździeckim. Ta tendencja dotyczy przede wszystkim pochówków zbiorowych typu Aschenplatz oraz grobów końskich (A. Bezenberger 1914; H. Kemke 1919; V. I. Kulakov 1990, 73–81; 2004; 2007a; G. N. Pronin *et alii* 2006; W. Wróblewski 2006a; 2009; Kartoteka R. Grenza).

Nekropole o zdecydowanej przewadze grobów szkieletowych pojawiają się na ziemiach pruskich dopiero w rozwiniętej fazie I. Na podstawie obecnego stanu badań wydaje się prawdopodobne, że najwięcej tego rodzaju cmentarzysk znajdowało się na Sambii, Natangii, Skalowii i w Barcji. W Bludau, w Povarovce i w Równinie Dolnej groby szkieletowe częściowo zniszczyły wcześniejsze pochówki ciałopalne i groby końskie (głównie z faz G i H). Zmarli chowani byli w pozycji wyprostowanej, w jamach grobowych i drewnianych trumnach o orientacji głównie NS i NW – SE. Na dwóch pierwszych z wymienionych stanowisk wyposażenie grobowe było raczej skromne i składało się przede wszystkim z pojedynczych egzemplarzy broni, oporządzenia jeździeckiego, narzędzi i części stroju. Zupełnie inną sytuację za-

obserwowano na cmentarzyskach w Równinie Dolnej, Prudnoe (Alt-Wehlau), Żeleznodorożnyj (Gerdauen) i w Sovetsku (Splitter /Tilsit). Znajdujące się na nich pochówki szkieletowe zawierały bogaty inwentarz przedmiotów, często luksusowych w postaci m.in. brązowych i srebrnych zapinek podkowiastych i tarczowatych, pierścieni, bransolet, brązowych naszyjników typu Totenkronen, kolii paciorków szklanych, różnego rodzaju zawieszek i amuletów. W grobach męskich do częstych znalezisk należało wszelkiego rodzaju uzbrojenie, w tym miecze, groty włóczni, elementy „pasów rycerskich” i oporządzenia jeździeckiego. Ponadto na wyposażeniu niektórych pochówków znajdowały się narzędzia i przedmioty codziennego użytku, np. noże w ozdobnych pochewkach. Krzyżackie i zachodnioeuropejskie monety, dość licznie występujące w inwentarzach grobowych tych cmentarzysk, datują ich funkcjonowanie na drugą połowę XIII–XIV, a nawet XV w.³²⁵. W niektórych przypadkach pochówkom towarzyszyły różnej wielkości jamy z fragmentami toczonej ceramiki, kości zwierzęcych i węgli drzewnych, będące prawdopodobnie relikami obrzędów pogrzebowych (A. Bezenberger, F. E. Peiser 1914; G. N. Pronin *et alii* 2006; R. Odoj 1956; 1958; M. Wyczółkowski 1999; A. Valuev 1999; A. Hennig 1878; 1879; F. E. Peiser 1919, 336–346; F. E. Peiser, O. Luckmann 1919). Wymienione wyżej nekropole należy zaliczyć do płaskich, rzędowych cmentarzysk szkieletowych. Pewnym wyjątkiem pozostaje cmentarzysko, a właściwie pojedynczy kurhan odkryty w miejscowości Hrustalnoe, raj. Zelenogradsk (Хрустальное, рай. Зеленоградск, Kunterstrauch /Wiekau) na Sambii. Pod kamienno-ziemnym nasypem kurhanu znajdowały się dwa pochówki szkieletowe w obstawach kamiennych. Na bogate wyposażenie zmarłych mężczyzn składały się m.in. elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego, elementy pasa i ozdoby oraz brakteaty krzyżackie, datujące to założenie grobowe na XIV w. (J. Heydeck 1909).

325 W Prudnoe (Alt-Wehlau) cmentarzysko szkieletowe funkcjonowało nawet do XVII w. (A. Valuev 1999).

14. Osadnictwo obszarów letto-litewskich w fazach H / I

Podobnie jak w przypadku Prus, osadnictwo obszarów letto-litewskich w fazach H / I jest w dużej mierze kontynuacją procesów osadniczych i kulturowych zapoczątkowanych w okresie wikingim. Wyraża się to zarówno w użytkowaniu tych samych ekumen osadniczych, jak i podobnych, choć znacznie rozbudowanych systemach osadnictwa.

Na ziemiach zamieszkałych przez wczesnośredniowiecznych Kurów obserwuje się dalszy rozwój osadnictwa grodowego. Wzmocnieniu ulega system obronny, opierający się na silnie obwałowanych grodach i ufortyfikowanych podgrodzach. Wcześniejsze umocnienia zastąpione zostają przez masywne konstrukcje drewniano-ziemne, głównie skrzyniowe, rozbudowane zwłaszcza od strony bram, osłanianych często dodatkowo drewnianymi wieżami. Przylegające do grodów osady, w fazach H / I ulegają strukturalnym przeobrażeniom, prowadzącym do powstawania jednego lub kilku podgrodzi. Z taką sytuacją mamy do czynienia na terenie ośrodków m.in. w Połędzie (Litwa) oraz w Talsi i Sabile, nov. Talsu (Łotwa) (LA, 180–184; V. Žulkus 1997; A. Karnups 1938; E. Mugurēvičs 2001). Na grodzisku w Talsi majdan był dość gęsto zabudowany różnej wielkości budynkami mieszkalnymi o konstrukcji zrębowej i ścianach obrzuconych gliną (LA, 182). Z kolei na osadzie podgrodowej w Sabile odkryto relikty zrębowej i słupowej zabudowy mieszkalnej i gospodarczej. Wewnątrz budynków znajdowały się gliniane i kamienne piece, a na zewnątrz różnego rodzaju jamy gospodarcze. Liczne znaleziska m.in. narzędzi, broni i ozdób datowanych na XI–XIII w. może świadczyć

o istnieniu w tym czasie na terenie osady wyspecjalizowanej produkcji rzemieślniczej (E. Mugurēvičs 2001, 65–70).

W fazach H / I, a konkretnie w okresie od XI do XIII w. użytkowane są płaskie nekropole zakładane w okresie wikingim lub wcześniej, w fazie F³²⁶. Nadal dominującą formą pochówków są groby ciałopalne. Tak jak w poprzedniej fazie spalone szczątki ludzkie, często kilku osobników umieszczane były w różnej wielkości i głębokości jamach grobowych. Niektóre z tych jam kształtem, rozmiarami i orientacją nawiązywały do pochówków szkieletowych. W XII–XIII w. na niektórych cmentarzyskach kurońskich upowszechniają się natomiast pochówki w niewielkich i płytkich owalnych jamach. Podobnie jak w fazie G w grobach męskich wraz ze zmarłym składano głównie broń, oprządzenie jeździeckie oraz narzędzia i przedmioty codziennego użytku. W skład darów grobowych wchodziły również ozdoby i elementy stroju. Te dwie ostatnie kategorie przedmiotów były głównym składnikiem wyposażenia pochówków kobiecych, w których występowały poza tym jeszcze narzędzia i przedmioty codziennego użytku. Dość częstym zjawiskiem zaobserwowanym na ciałopalnych cmentarzyskach kurońskich było celowe niszczenie darów grobowych, głównie poprzez łamanie i cięcie przedmiotów metalowych

326 Taką sytuację zaobserwowano m.in. w Laiviai i w Aukštkiemiai (Oberhof) oraz na cmentarzyskach zachodniej Łotwy (E. Gintautaitė-Butėnienė, E. Butėnas 2002; C. Reich 2008; LA, 194, 195).

(LA, 194–195; E. Gintautaitė-Butėnienė, E. Butėnas 2002; A. Radiš 2007, 185, 186; C. Reich 2008).

Do wyjątkowych na ziemiach Kurów cmentarzysk należy stanowisko wchodzące w skład wspomnianego już wyżej kompleksu osadniczego w Talsi. Spalone kości ludzkie oraz dary grobowe zostały zdeponowane w jeziorze Vilikumuiža. W odległości ok. 10–25 m od brzegu tego zbiornika, na głębokości od 3 do 5 m znaleziono ponad 3000, w większości zdeformowanych, zniszczonych, przepalonych lub stopionych przedmiotów, typowych dla inwentarzy grobowych Kurów (A. Radiš 2007, 186, 187). Zwyczaj palenia zmarłych przetrwał na obszarze Kuronii do XIV, a nawet miejscami do początku XV w. Co prawda już w drugiej połowie XIII w. pojawiają się groby szkieletowe, ale dopiero w XIV stuleciu osiągają one znaczną przewagę nad pochówkami ciałałopalnymi. Wcześniej inhumacja upowszechnia się w północnej części omawianego obszaru, najdłużej zwyczaj kremacji zmarłych utrzymuje się wśród ludności południowej Kuronii³²⁷. W fazie I groby ciałałopalne i szkieletowe wyposażane są podobnie. Dominują ozdoby i elementy stroju (przede wszystkim zapinki podkowiaste i tarczowate, naszyjniki, bransolety oraz pierścienie) oraz narzędzia i przedmioty codziennego użytku, rzadziej zwłaszcza w pochówkach szkieletowych spotyka się broń i oporządzenie jeździeckie (LA, 296; L. Valatkienė 1995; V. Muižnieks 2008a; 2008b).

Podobnie jak w Kuronii, obszar historycznej Auksztoty (Litwy Środkowej) w fazach H/I objęty był intensywnym osadnictwem grodowym. Koncentrowało się ono głównie po obu stronach Niemna oraz jego większych dopływów. Grody powstawały na reliktach założen z okresu wikingów³²⁸ lub wznoszono je w nowych miejscach³²⁹. I w jednym i drugim przypadku były to warownie otoczone jedną lub kilkoma liniami wałów skrzyniowych, szczególnie rozbudowanych od strony

bram wjazdowych. Często dodatkową zaporę stanowiły fosy i przekopy. Wielkość grodów była zróżnicowana, oprócz jednoczłonowych występowały również obiekty dwuczłonowe. Często towarzyszyły im, nierzadko ufortyfikowane, osady podgrodowe. Znaczna część rozbudowanych i silnie ufortyfikowanych grodów Litwy Środkowej, zwłaszcza tych lokowanych na „surowym korzeniu” miała według badaczy litewskich powstać w XIII–XIV w. (faza I)³³⁰ (LPA I, 114, 115, 118, 119, 215–241, 243–251, 254–261, 264–267, 270–277, 280, 281, 296–335, 340–345, 353–371; II, 222–235, 238–249, 252, 253, 258, 259, 262, 263, 281–289, 292–313, 385–403, 406–409, 412–417). Dobrym przykładem jest grodzisko Veliuona II, r. Jurbarkas, gdzie dwa oddalone od siebie, mniej więcej równej wielkości majdany, oprócz okalających ich wałów skrzyniowych umocnione były systemem zewnętrznych wałów i fos (A. Tautavičius 1966; LPA, I, 240–241).

Na cmentarzyskach Auksztoty zaobserwowano kontynuację obrządku pogrzebowego z okresu wikingów. Nadal w fazach H/I dominującą formą grobu jest ciałałalny pochówek jamowy. Zmarłych chowano przeważnie w niewielkich, płytkich jamach grobowych, ale zdarzają się również groby wielopochówkowe w formie rozległych jam ze skupiskami przepalonych kości i spalenizną. Dobrym przykładem może tu być nekropola w Marvelė, gdzie w jednej z takich jam wraz z pochówkami zdeponowano wyjątkowo liczne dary grobowe, niektóre intencjonalnie zniszczone, m.in. srebrne i brązowe ozdoby (w tym zapinki podkowiaste i tarczowate), narzędzia żelazne oraz broń. Podobnie jak w fazie G pochówkom ludzkim towarzyszą szkieletowe groby końskie, wyposażone w elementy oporządzenia jeździeckiego. Ciałałalny obrządek pogrzebowy przetrwał na terenach środkowej Litwy do XIII–XIV, a nawet na niektórych cmentarzyskach do XV w.³³¹

327 Na upowszechnienie się zwyczaju inhumacji wpływ miała nie tylko postępująca chrystianizacja Kuronii, ale również zwyczaje pogrzebowe osiedlających się tu fińskich Liwów (V. Muižnieks 2008a, 46–49; 2008b, 100–104).

328 Taką sytuację zaobserwowano m.in. na grodziskach w Grinaičiai I i II, r. Šakiai, Papušiai, r. Panevėžys, Paukščiai, r. Kaišiadorys. Paverkniai, r. Prienai, Ročiškė, r. Raseiniai i Seredžius I, r. Jurbarkas (LPA I, 118–119, 232, 233; II, 172, 173, 248, 249, 312, 313, 390–393).

329 M.in. w Jurbarkas, Kalnėnai, r. Jurbarkas, Karmėlavie, r. Kaunas, Seredžius II, Veliuona I i II, Vieškūnai, r. Kaunas (LPA I, 220–223, 234–241, 324, 325).

330 Za podstawę datowania tych grodzisk brano przede wszystkim znaleziska broni średniowiecznej, głównie grotów bełtów kuszy, odkrytych m.in. w Jurbarkas, Kalnėnai, Seredžius II oraz Veliuona I i II (LPA I, 220–223, 234–236, 238, 240, 241).

331 Czas użytkowania cmentarzysk środkowoliteńskich był zróżnicowany, podczas gdy np. w Marvelė koniec użytkowania nekropoli przypada na fazę H, to na cmentarzysku w Barinė składania spalonych ciał zmarłych zaprzestano dopiero w XV w. (M. Bertašius 2009, 19; A. Petruilienė 1995, 59).

(LAA, III, 15, 16; V. Urbanavičius, S. Urbanavičienė 1988; A. Petrulienė 1995; A. Varnas 1995; M. Bertasius 2009). W fazie I, prawdopodobnie już w XIII w. pojawiają się rzędowe cmentarzyska szkieletowe. W niektórych przypadkach, m.in. na stanowisku w Tulpiakiemis jamy grobów szkieletowych zniszczyły wcześniejsze pochówki ciałopalne oraz groby końskie. Zmarli chowani byli w podłużnych jamach grobowych, w pozycji wyprostowanej, z głowami skierowanymi na W lub SW. Groby wyposażane były przeważnie w ozdoby, narzędzia, naczynia gliniane, broń, a także różnego rodzaju amulety oraz monety (V. Urbanavičius, S. Urbanavičienė 1988; K. Rickevičiūtė 1995; 2003; A. Varnas 1995; G. Zabiela 1995a).

Największą dynamikę rozwoju osadnictwa odnotowano na obszarze wschodniej Litwy. W fazach H/I powstaje tu rozbudowana sieć ośrodków grodowych, z których kilka przekształca się z czasem (głównie w fazie I) w struktury wczesnomiejskie. Potężnym, dobrze umocnionym drewniano-ziemnymi konstrukcjami obronnymi grodom, m.in. w Kernavė, Laužiškis, r. Širvintos, Aukštadvaris, Narkūnai, r. Utena, Šeimyniškiiai, r. Anykščiai, Maišiagala i Nemenčinė, r. Vilnius towarzyszyły rozległe podgrodzia ze śladami wytwórczości rzemieślniczej (LPA III, 38–49, 142, 143, 244–247, 264–267, 370–373, 376–379). Najlepiej rozpoznany archeologicznie ośrodek typu wczesnomiejskiego znajduje się na terenie kompleksu osadniczego w Kernavė, na prawym brzegu Neris (Wiliii). Krajobraz polodowcowy – szeroka dolina rzeki z warstwami aluwialnymi oraz wysokie, strome, poprzecinane głębokimi wąwozami brzegi czwartej terasy – sprzyjał osadnictwu w tym miejscu. Istotną była także naturalna obronność okolic Kernavė w postaci Wiliii, bagnistej doliny Pojaty oraz licznych niedużych cieków wodnych. Centralną część zespołu osadniczego zajmowały cztery grody usytuowane w niewielkiej odległości od siebie. U podnóża tych warowni rozciągała się rozległa (kilkanaście ha powierzchni) osada podgrodowa, nazywana przez badaczy litewskich dolną częścią miasta średniowiecznego. Górna część miasta miała się znajdować według nich na grodzisku na Górze Zamkowej (Pilies kalnas). Majdan tego obiektu wynoszący ok. 2 ha powierzchni od zachodu i północy osłonięty był przez potężny wał drewniano-ziemny oraz fosę o głębokości ok. 3 m. W trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych na terenie grodziska znaleziono

liczny materiał zabytkowy, który wskazuje, że w fazie I było ono zamieszkiwane przez ludność rzemieślniczo-kupiecką. Na ślady wyspecjalizowanych warsztatów rzemieślniczych natrafiono jednak w dolnej części miasta. Odkryte tu doskonale zachowane relikty drewnianej zabudowy należały do licznych, odseparowanych od siebie gospodarstw. Każde obejście, odgrozione wysoką palisadą lub płotem drewnianym, wyróżniało się charakterystycznymi budynkami i było nastawione na określony rodzaj wytwórczości rzemieślniczej. Centralną część gospodarstwa zajmował dom mieszkalny, bliżej ulic biegnących w stronę rzeki stały 2–3 mniejsze budynki – warsztaty rzemieślnicze. Przeciętnie jedna posesja zajmowała od 7 do 10 arów powierzchni. Na terenie osady podgrodowej zarejestrowano m.in. ślady produkcji rogowniczej i złotniczej. Grodzisko na Górze Ofiarnej (Aukuro kalnas) interpretowane jest jako siedziba lokalnej elity. Jest to najniżej położona warownia spośród grodzisk zespołu osadniczego w Kernavė. Majdan obiektu o wymiarach 50×20 m osłonięty był od strony zachodniej i wschodniej obwałowaniami, a od północy znajdowała się fosa odgradzająca go od pozostałych grodzisk. Na terenie grodziska znaleziono liczne przedmioty luksusowe, w tym importy. Czysto obronny charakter miało grodzisko zwane Tronem Mendoga (Mindaugo sostas), będące rodzajem gródka strażniczego broniącego dostępu do Góry Ofiarnej. Litewscy badacze przypuszczają, że w warowni tej zamieszkiwali wojownicy, członkowie drużyny lokalnego władcy. Podobną, obronną funkcję mogło pełnić nieco mniejsze grodzisko na Górze Lizdejki (Lizdeikos kalnas). Piąte grodzisko, nieco oddalone od centralnych fortyfikacji znajduje się w miejscowości Krivekiškis, r. Širvintos i interpretowane jest jako strażnica głównego systemu obronnego. Mogło ono również pełnić funkcje refugialne dla ludności zamieszkującej okoliczne niewielkie osady, rozlokowane w sąsiedztwie głównego kompleksu. Niektórzy badacze przypuszczają jednak, że grodzisko to ze względu na bliskie sąsiedztwo cmentarzyska (oddalonego o ok. 100 m) mogło być miejscem kultu. Wspomniane cmentarzysko jest płaską nekropolą z pochówkami szkieletowymi. Założono je na piaszczystym wzgórzu oddalonym ok. 500 m od dolnego miasta i oddzielonym od niego niewielkim ciekim wodnym oraz bagnistą częścią doliny Pojaty. Zmarli chowani byli w pozycji wyprostowanej, przeważnie głową skierowana na zachód. Duża część

pochówków należała do ludzi zamożnych, o czym może świadczyć wyposażenie grobów w przedmioty luksusowe, w tym importowaną biżuterię. Do standardowego wyposażenia należą narzędzia żelazne oraz przedmioty codziennego użytku. Na podstawie inwentarza grobowego okres funkcjonowania cmentarzyska określono na drugą połowę XIII i XIV w. (A. Luchtanas 2002; G. Vėlius 2002; 2003; 2005).

Na obszarze wschodniej Litwy podobne nekropole znajdują się m.in. w Sariai, r. Švenčionys, Narkūnai, Ažugiriai, r. Utena, Diktarai, r. Anykščiai i w Bečiai, r. Ukmergė (O. Kuncienė 1979; R. Volkaitė-Kulikauskienė, A. Luchtanas 1979; S. Urbanavičienė 1995a; 1995b; G. Zabiela 1995b). Płaskie cmentarzyska szkieletowe pojawiają się w XIII w. w miejsce cmentarzysk kultury kurhanów wschodniolitewskich, które zanikają pod koniec fazy H na większości omawianego terenu. Wyjątkiem jest południowy zasięg tej kultury, gdzie ciałopalne pochówki podkurhanowe przetrwały do XIV w. Na cmentarzyskach kurhanowych obserwuje się kontynuację obrządku pogrzebowego okresu wikingów wraz ze zwyczajem grzebania niespalonych szczątków konia, który praktykowany był do końca XII w. (LAA, III, 12–14; Ē. M. Zajkoūski 2001; G. Zabiela 2003).

Rozwinięte budownictwo grodowe, z rozbudowanymi warowniami i rozległymi podgrodziami charakterystyczne jest także dla Źmudzi i Zemgalii. Większość grodów wzniesionych jeszcze w okresie wikingów, została w fazach H/I zmodernizowana i przebudowana do formy silnie umocnionych twierdz.

Na Źmudzi wyróżniają się dwa typy budowli obronnych. Pierwszy typ to niewielkiej lub średniej wielkości grody o pierścieniowych wałach, ulokowane zazwyczaj na różnej wysokości wzgórzach³³². Warownie te otoczone były często kilkoma liniami wałów drewniano-ziemnych oraz fos. Wysokość obwałowań i skala fortyfikacji uzależniona była najczęściej od skali trudności w dostępie na teren grodu. W ten sposób od najdogodniej od nich położonych

podgrodzi oddzielały je masywne wały oraz fosy zewnętrzne i przekopy. Drugi typ warowni, charakterystyczny jak się wydaje dla fazy I to różnej wielkości, podłużnego kształtu grody zabezpieczone zazwyczaj pojedynczą linią niewysokich wałów. Były one najczęściej budowane na wzgórzach dominujących nad otaczającym je terenem. Głównym elementem obrony były w przypadku tego rodzaju grodów drewniane wieże wzniesione na masywnych kopcach znajdujących się u jednego z krótszych boków obiektu³³³. Wszystkim typom warowni towarzyszyły przeważnie rozległe podgrodzia, których wielkość wahała się najczęściej od 1 do 2 ha. Jednak wcale nierzadkim zjawiskiem są osady podgrodowe o wyjątkowo imponujących rozmiarach sięgających nawet 15 ha³³⁴.

Na terenach historycznej Zemgalii zarejestrowano znacznie mniej ośrodków grodowych niż na Źmudzi. Ze względu na nizinny charakter tego obszaru dominowało tu osadnictwo otwarte z różnej wielkości osiedlami usytuowanymi w pobliżu rzek i mniejszych cieków wodnych. Grody wznoszono w miejscach koncentracji osadnictwa, na terenach najbardziej przedysponowanych do obrony. Cechą charakterystyczną zemgalskich ośrodków grodowych był rozbudowany system fortyfikacji. Dobrymi przykładami są zespoły osadnicze w Mežotne i Tērvete na Łotwie. W pierwszej z tych miejscowości zarejestrowano dwa grodziska, rozległą osadę podgrodową, dwa cmentarzyska oraz kilka mniejszych osiedli. Główny, największy gród znajdował się na lewym brzegu Lielupy, na wyniesieniu chronionym od wschodu przez wysoki brzeg rzeki, a od północy przez wąwóz niewielkiego strumienia. Od południa i zachodu dostępu do warowni bronił system dwóch linii wałów i fos. W fazach H/I wały były bardzo masywne i miały drewniano-ziemną konstrukcję skrzyniową wzmocnioną kamieniami. Brama, która znajdowała się w południowej części grodu miała 2 m szerokości i broniona była

332 Można tu wymienić m.in. grodziska w Kalniškiai, Kubiliai, r. Kelmė, Diauderiai, Raginėnai, r. Radviliškis, Luponiai, Žuvininkai, r. Šiauliai, Bilionys, Kazokai, Kunigiskiai, Medvėgalis, Rubinavas, Treigiai, r. Šilalė, Buožėnai, Getautė, Šatrija i Šaukštėlis, r. Telšiai (LPA, I, 382, 383, 386, 387; II, 266, 267, 274, 275, 442, 443, 454–457, 460, 461, 476–481, 498, 499, 504, 505; III, 114, 115, 120, 121, 132–137).

333 Do tego typu grodzisk należy zaliczyć m.in. stanowiska w Burbaičiai, Gudeliai, r. Kelmė, Bubiai, Rekčiai, r. Šiauliai, Gegužės, Indija, Padievaitis, Vaičiai, Vedriai, r. Šilalė i Vaitiekūnai, r. Radviliškis (LPA I, 374–377, 380, 381, II, 434, 435, 446, 447, 470–475, 482–485, 506–509; III, 276, 277).

334 Największe podgrodzia zarejestrowano m.in. w Kalniškiai (6 ha), Bubiai (6 ha), Džiuginėnai (6,5 ha), Buišai (8 ha), Paplienija (10 ha) oraz w Šatrija (15 ha), r. Telšiai (LPA I, 382; II, 434; III, 112, 118, 128, 132).

przez konstrukcje zbliżone do wież. Rozległy majdan warowni zabudowany był domostwami i budynkami gospodarczymi. Chaty datowane przez badaczy stanowiska na XI–XIII w. wzniesiono w konstrukcji zrębowej z glinianym piecem we wnętrzu. W XIII w. pojawiły się piece budowane z cegieł. W przypadku niektórych domostw drewniane ściany pokryte były rozrzedzoną gliną. Podłogi wylepione były gliną lub wyłożone drewnem. Od północy, zachodu i południa do głównego grodu przylegało rozległe podgrodzie, podzielone na dwie części. Większa, południowo-zachodnia część rozciągnięta była na dystansie ponad pół kilometra długości pomiędzy głównym grodem a niewielkim grodem-strażnicą zamykającym dostęp na teren ośrodka od strony południowej. Natomiast mniejsza, północna część oddzielona była od głównego grodu i większej części osady korytem strumienia, dopływu Lielupy. Kilkaset metrów na wschód od kompleksu grodów i podgrodzia znajdowały się dwa płaskie cmentarzyska szkieletowe, w tym jedno położone po drugiej stronie rzeki.

Jednym z najważniejszych ośrodków grodowych i centrów osadniczych zachodniej Zemgalii było Tērvete. Zespół ten położony na lewym brzegu strumienia Tērvete składał się z dwóch grodzisk, podgrodzi oraz osady otwartej. Blisko siebie położonym, silnie ufortyfikowanym grodom³³⁵ towarzyszyły podgrodzia bronione przez system drewnianych umocnień. Pomiędzy nimi rozciągała się rozległa osada otwarta (LA, 204–210; A. Rādiņš 2007, 190–192). System obronny oparty na dwóch, położonych blisko siebie grodach charakterystyczny jest także dla ośrodków zemgalskich położonych na terytorium dzisiejszej Litwy. W miejscowościach Žagarė, r. Joniškis³³⁶ i Daubariai, r. Mažeikiai główne grody i podgrodzia oddzielone były od niewielkich gródków strażniczych jedynie korytami rzek (LPA, I, 210–213; II, 74–77).

W opisywanych fazach obrządek pogrzebowy Żmudzi i Zemgalii w stosunku do poprzedniego okresu nie uległ większym przeobrażeniom. Nadal dominują na tych obszarach płaskie, rzędowe cmentarzyska

szkieletowe, a groby ciałopalne występują sporadycznie³³⁷. Zmarli chowani byli w podłużnych jamach grobowych, czasem dodatkowo w drewnianych trumnach. Na cmentarzyskach żmudzkich, podobnie jak w fazie G, niektórym pochówkom męskim towarzyszyły groby niespalonych koni. Zarówno na jednym, jak i na drugim obszarze najczęściej występującymi w zespołach grobowych elementami wyposażenia były ozdoby, części stroju, narzędzia i broń (LAA, III, 16; LA, 211–213; I. Vaškevičiūtė 1995; E. Vasiliauskas 2001; A. Rādiņš 2007, 192–196).

Obecność silnie ufortyfikowanych ośrodków grodowych charakterystyczna jest również dla krajobrazu osadniczego Letgalii i Selonii. Za najważniejszy ośrodek tego typu na terenie Letgalii uznawany jest zespół osadniczy w Jersika, nov. Līvānu, położony na prawym brzegu Dźwiny. Punktem centralnym tego zespołu jest grodzisko (ok. 7500 m² powierzchni) usytuowane na kilkunastometrowym wyniesieniu, pomiędzy dwoma wąwozami niewielkich strumieni. Wzniesiony w okresie wikińskim gród był kilkakrotnie przebudowywany. W fazach H/I na reliktach wcześniejszych umocnień wzniesiono wały o konstrukcji skrzyniowej, szczególnie masywne od strony północnej. W tym miejscu znajdowała się umocniona brama prowadząca na teren warowni i wychodząca na rozległą osadę podgrodową. Do kompleksu w Jersika należało również płaskie cmentarzysko szkieletowe, położone na zachód od założenia grodowego. W niedalekiej odległości od opisywanego ośrodka, również na prawym brzegu Dźwiny znajduje się zespół osadniczy w Asote, nov. Krustpils. Gród wzniesiony został jeszcze w fazie G na wzgórzu morenowym, w zakolu niewielkiego strumienia, dopływu Dźwiny. Od strony południowej, wschodniej i częściowo północnej dostępu do warowni broniły strome stoki wzgórza, natomiast od zachodu przylegała do niej rozległy morenowy płaskowyż. Z tej strony wejście na teren grodu było najdogodniejsze, dlatego też zabezpieczono go w tym miejscu fosą i wysokim wałem drewniano-ziemnym o konstrukcji skrzyniowej. Podobnie jak w przypadku obiektu obronnego w Jersika, również w tym przypadku umocnienia faz H/I wybudowano na reliktach wcześniejszych

335 Grodziska w Tērvete zbliżone są do drugiego typu warowni żmudzkich. Niskim, prawdopodobnie skrzyniowym wałom dookolnym towarzyszyły masywne kopce, podstawy drewnianych wież obronnych.

336 W Žagarė podgrodzie mniejszego gródka zajmowało większy obszar (ok. 5 ha) niż osada podgrodowa głównego, większego grodu (ok. 3 ha) (LPA, I, 210, 212).

337 Na terenie Żmudzi najpóźniej datowane materiały z grobów ciałopalnych pochodzą z XII w., natomiast na obszarze Zemgalii zwyczaj kremacji odnotowano również dla XIII w. (LAA, III, 16; E. Vasiliauskas 2001).

wałów. Majdan grodu zabudowany był naziemnymi drewnianymi domostwami na planie kwadratu, wzniesionymi w konstrukcji zrębowej z kamiennymi paleniskami we wnętrzach. W niektórych budynkach natrafiono na ślady produkcji rzemieślniczej, przede wszystkim metalurgicznej. Podobną zabudowę zarejestrowano u południowego, wschodniego i północnego podnóża grodziska, gdzie według badaczki opisywanego zespołu miała się znajdować osada funkcjonująca w fazach H/I. Natomiast na wspomnianym już płaskowyżu, na zachód od warowni zlokalizowano płaskie cmentarzysko szkieletowe, gdzie chowano mieszkańców ośrodka grodowego w Asote³³⁸ (LA, 217–221; A. Radiņš 2007, 198, 199; E. D. Šnore 1961).

Na terenie Selonii główne ośrodki osadnicze wykształciły się w pobliżu najważniejszych grodów, stanowiących w fazach H/I centra poszczególnych regionów. Takie kompleksy osadnicze odkryto m.in. wokół grodzisk w Dignāja, Rites Stupeļi nov. Jēkabpils i Sēlpils, nov. Salas (LA, 217–221; A. Radiņš 2007, 210–215).

W obrządku pogrzebowym Letgalii i Selonii zdecydowanie dominowała inhumacja. Zmarłych chowa-

no na cmentarzyskach płaskich i kurhanowych, przy czym pierwsze z tych nekropoli przeważały na większości obszaru Letgalii, a drugie w Selonii i wschodniej Letgalii. W obrębie cmentarzysk płaskich pochówki lokowane były w podłużnych prostokątnych jamach grobowych, często w drewnianych trumnach. Wypełniska grobów często zawierały obok inwentarza, węgle drzewne, popiół oraz przepalone kości zwierzęce. Zdarzają się również kenotafy, bez szczątków zmarłego, ale zawierające dary grobowe. Na cmentarzyskach kurhanowych zmarli chowani byli w podłużnych, prostokątnych jamach usytuowanych pod nasypami ziemnymi. W przypadku cmentarzysk letgalskich były to pojedyncze lub podwójne pochówki, natomiast w Selonii dominują kurhany wielopochówkowe. Nie zaobserwowano większych różnic w inwentarzu grobowym pomiędzy nekropolami płaskimi a kurhanowymi. Do bogato wyposażonych pochówków wkładano przede wszystkim ozdoby i elementy stroju, narzędzia, przedmioty codziennego użytku, a w przypadku mężczyzn również broń (LA, 222–229; A. Radiņš 1999; 2007, 202–209, 215–217).

338 Na podstawie planu wysokościowego ośrodka w Asote wydaje się mało prawdopodobne, żeby rozległy płaskowyż przylegający do wyniesienia grodziskowego zajęty był tylko przez cmentarzysko. Naturalnie obronne ukształtowanie terenu skłania raczej do wniosku, że na płaskowyżu znajdowało się właściwe podgrodzie.

15. Osadnictwo ziem bałtyjskich w późnych fazach wczesnego średniowiecza. Próba podsumowania

Na podstawie wyżej zestawionych archeologicznych obserwacji dotyczących zjawisk osadniczych faz H/I można pokusić się o kilka następujących wniosków:

1. W późnych fazach wczesnego średniowiecza na obszarze zajmowanym przez plemiona bałtyjskie widoczne są dwie tendencje rozwoju osadnictwa: progresywna i regresywna. Pierwsza z nich charakterystyczna jest dla większości omawianego terytorium, natomiast drugą odnieść można m.in. do Galindii (poza wschodnią strefą pogranicza galindzko-jaćwieskiego) i zachodniej Jaćwieży. Na całym obszarze bałtyjskim obserwuje się kontynuację zasiedlenia ekumen objętych osadnictwem okresu wikingów. Większa część powstałych w fazie G ośrodków przeżywa w fazach H/I dalszy rozwój, prowadzący do rozbudowy lokalnych systemów osadniczych, w tym przede wszystkim systemów obronnych (tendencja progresywna). Na terenie innych ośrodków dochodzi natomiast do kryzysu osadnictwa, prowadzącego do ich upadku. Trzeba jednak zauważyć, że rzadko jest to proces gwałtowny, a raczej stopniowe zamieranie i wycofywanie się osadnictwa (tendencja regresywna). Tam gdzie ośrodki intensywnie się rozwijały, zakładane były również nowe punkty osadnicze, co w konsekwencji prowadziło do powstawania kolejnych ośrodków i zagęszczenia sieci osadniczej. Z taką sytuacją mamy do czynienia przede wszystkim na obszarze wschodniej Litwy, Auksztoty, Żmudzi, a także Sambii, Pogezanii, Pomezanii oraz wschodniej i po-

łudniowej Jaćwieży. Warto w tym miejscu podkreślić, że w wyborze nowych miejsc pod zasiedlenie kierowano się podobnymi jak w fazie G kryteriami. Ośrodki lokowano bowiem w trudno dostępnym, naturalnie obronnym środowisku geograficznym.

2. Nadal w krajobrazie osadniczym ziem bałtyjskich dominują ośrodki grodowe. W większości przypadków grody wzniesione w okresie wikingów, zostają w fazach H/I przebudowane lub na ich miejscu powstają nowe założenia obronne. Tak jak w fazie G pod budowę warowni wybierane są wyróżniające się w terenie wyniesienia, otoczone zbiornikami i ciekami wodnymi lub bagnami i rozlewiskami. Ze względu na obserwowaną w późnych fazach wczesnego średniowiecza znaczną rozbudowę urządzeń obronnych, dominują grody średniej i dużej wielkości. Na powiększenie ich powierzchni często wpływało zastosowanie systemu kilku linii wałów i sztucznych fos, a także dodatkowych palisad i zasieków. Charakterystyczna dla omawianego okresu technika wznoszenia wałów drewniano-kamiennie-ziemnych w konstrukcji skrzyniowej umożliwiała dowolne ich podwyższanie i wzmacnianie na wybranych odcinkach. Na całym analizowanym obszarze umacniano przede wszystkim bramy grodów, gdzie oprócz bardziej masywnych niż w innych miejscach wałów stosowano drewniane nadbudowy w postaci ganków i wież. W przypadku niektórych warowni Żmudzi i wschodniej Litwy główny ciężar obrony opierał się na wieżach drewnianych usytuowanych na po-

tężnych kopcach, podczas gdy całość otoczona była przeważnie pojedynczym pierścieniem niewysokich wałów. Przeobrażeniom ulegają również majdany grodów bałtyjskich. Dość często spotykaną formą są dwupoziomowe majdany, o zróżnicowanej wysokości oraz wewnętrznym wałem lub palisadą. Na terenach jaćwieskich i częściowo pruskich (znacznie rzadziej na pozostałym obszarze) uzyskiwano znaczne nieraz wypiętrzenie majdanu w części centralnej poprzez zastosowanie suchej fosy wewnętrznej. Częściej niż miało to miejsce w poprzednim okresie zabudowywano powierzchnię majdanów. Stosowano przede wszystkim naziemne budynki o konstrukcji słupowo-plecionkowej lub zrębowej, z paleniskiem w środku i /lub na zewnątrz. Obok budynków mieszkalnych, na majdanach znajdowała się czasem zabudowa gospodarcza, np. w postaci warsztatów rzemieślniczych. Budynki lokowano głównie w strefie przywałowej, ale nierzadko zabudowywano również środkową część majdanu. Taka organizacja wnętrza grodu może świadczyć o dłuższym przebywaniu na jego terenie załogi lub mieszkańców danego ośrodka. Wydaje się jednak, że nadal, przynajmniej w przypadku grodów średniej wielkości, przeważała refugialna i prestiżowa funkcja obiektów obronnych. Bez wątplenia na grodach opierały się systemy obronne poszczególnych ośrodków, jednak w fazach H /I silniej niż w poprzednim okresie ujawniły się tendencje do rozbudowy tych systemów o nowe elementy. Mowa tu przede wszystkim o ufortyfikowanych podgrodzach, wałach podłużnych, wieżach strażniczych, sztucznych przekopach, itp. Dominujący model takich systemów na ziemiach bałtyjskich opierał się na centralnym grodzie oraz dodatkowych urządzeniach uzupełniających obronę. Najsilniej chronione było zazwyczaj centrum danego ośrodka, czyli gród, podgrodzie i najbliższe osady, rzadziej cmentarzyska. Obrona w tym przypadku polegała przede wszystkim na zastosowaniu różnego rodzaju umocnień (wałów, palisad, zasieków) oraz przekopów, sztucznych i naturalnych fos. Najmniej informacji posiadamy na temat obrony zaplecza ośrodków. Z terenu Prus, w tym Jaćwieży (Szurpiły, Dybowo) znane są wały podłużne oraz wieże strażnicze wznoszone na masywnych kopcach ziemnych. Stanowiły one pierwszą linię obrony ośrodków oraz być może wyznaczały ich zasięg. Nie można wykluczyć, że takie elementy stosowane były również na pozostałym obszarze bałtyjskim, ale jak do tej pory brakuje informacji, które potwierdzały-

by taką hipotezę. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że system obronny nie ograniczał się tylko do przedstawionego wyżej modelu. Na terenie wschodniej Litwy, Auksztoty, Zemgalii oraz zachodniej części Prus znane są ośrodki, których obrona opierała się na dwóch lub nawet kilku grodach, usytuowanych blisko siebie. Osady, cmentarzyska oraz inne punkty osadnicze wypełniały w tym przypadku przestrzeń pomiędzy warowniami, które zapewniały im ochronę. Przykładem najbardziej rozbudowanych systemów tego rodzaju są Kernavė (5 grodów) oraz Weklice (3 grody). W przypadku Weklic obronę zaplecza zapewniały wały podłużne.

3. Wzmocnienie systemu obrony w późnych fazach wczesnego średniowiecza miało wpływ na wykształcenie się podgrodzi. Dotychczasowe rozległe osady usytuowane w niedalekiej odległości od grodów zostały włączone w obręb fortyfikacji. Ich umocnienia uzupełniały często linie obwałowań warowni, tworząc jeden zespół obronny. Na ewolucje tego rodzaju osad w kierunku podgrodzi miały także wpływ przeobrażenia ich struktury wewnętrznej. Przykłady Szurpił i Kernavė pokazują, że potrzeba ułożenia jak największej liczby budynków i gospodarstw na terenie dużych osad doprowadziła do bardziej regularnego ich rozplanowania. Na podstawie dobrze zachowanych relikwów zabudowy osady w Kernavė oraz badań w Szurpiłach można przypuszczać, że podgrodzia składały się z samodzielnych, odseparowanych od siebie systemem ulic gospodarstw, w skład których wchodziły budynki mieszkalne oraz budynki i urządzenia gospodarcze. Znaleźiska przedmiotów luksusowych, narzędzi, półwytworów, odpadów produkcyjnych oraz zaawansowanej technologicznie ceramiki może świadczyć o rzemieślniczym charakterze podgrodzi oraz o zamieszkiwaniu ich przez elitarne grupy ludności. Koncentracja zabudowy i włączanie w granice podgrodzi pobliskich jednodworczych osiedli zbiega się w czasie z porzuceniem na terenie niektórych ośrodków osad bardziej oddalonych od ich centrów. Nie oznacza to jednak, że osady jedno- lub kilkadworcze całkowicie zaniknęły, przeciwnie zakładane są nowe osiedla tego rodzaju, ale lokowane znacznie bliżej grodów i podgrodzi. Nadal rozwijało się osadnictwo satelickie w stosunku do głównych ośrodków, wypełniając przestrzeń pomiędzy nimi. Wydaje się, że w stosunku do fazy G, przynajmniej na niektórych obszarach zmniejszeniu uległ dystans pomiędzy poszczególnymi ośrodkami grodowymi. W niektó-

rych regionach Sambii, Żmudzi, wschodniej Litwy i Aukštoty skupiska osadnicze dzieliła odległość nie przekraczająca 1–2 km w linii prostej. W fazach H/I wznoszono najczęściej naziemne budynki na planie kwadratu lub prostokąta, o zrębowej lub słupowo-plecionkowej konstrukcji ścian. Wewnątrz domostw znajdowały się zazwyczaj paleniska lub piece, a podłogi wylepiano gliną lub wykładano drewnem.

4. W późnych fazach wczesnego średniowiecza nie funkcjonują już nadbałtyckie emporia handlowe, w tym jedyny znany do chwili obecnej na terenach pruskich ośrodek tego typu w Truso. Nie oznacza to jednak, że handel i wyspecjalizowana produkcja rzemieślnicza zamierają na ziemiach bałtyjskich. Wprost przeciwnie rozwijały się one m.in. w protomiejskich ośrodkach zemgalskich i wschodniolitewskich. Podczas badań zespołów osadniczych w Daugmale i Kernavė natrafiono na relikty warsztatów rzemieślniczych oraz znaleziono narzędzia, odpady produkcyjne, a także monety i przedmioty luksusowe, w tym liczne importy. Do tego typu ośrodków zaliczyć należy także Szurpiły, gdzie wśród pozostałości regularnej zabudowy i w warstwach kulturowych osady, st. 4 odkryto liczne przedmioty brązowe (głównie ozdoby), narzędzia, odpady produkcyjne, półsurowce oraz zaawansowaną technologicznie, wysokiej jakości ceramikę. Podobnie jak w fazie G na terenie osady oraz całego kompleksu w Szurpiłach nie znaleziono monet, które były zapewne zastąpione inną formą środków płatniczych.

5. Z powodów zaprezentowanych już w rozdziale 6.7. niewiele da się powiedzieć, na temat pozostałych gałęzi gospodarki ziem bałtyjskich w fazach H/I. Tak jak dla poprzedniego okresu stosunkowo najwięcej informacji na ten temat udało się zebrać badaczom łotewskim. Są to głównie dane dotyczące rolnictwa. Od XI w. na terenie dzisiejszej Łotwy upowszechniło się żarno rotacyjne. Nadal dominował model żarowego i ugorowego gospodarowania gruntami rolnymi, tym niemniej pojawiły się już pierwsze elementy systemu trójpolowego. Nadwyżki plonów ludność łotewskich ośrodków grodowych magazynowała w spichlerzach. Na podstawie licznych ziaren zbóż odkrytych w reliktach datowanego na XII w. spichlerza na grodzisku w Tērvete wiadomo, że uprawiono jęczmień, żyto i pszenicę, a także groch. Hodowano przede wszystkim bydło oraz owce. Zwierzęta trzymano w oborach – pozostałości takiej budowli, datowanej na XI–XII w. odkryto na osadzie podgrodowej

w Koknese. W późnych fazach wczesnego średniowiecza malała stopniowo rola myślistwa i rybołówstwa. Wzrosła natomiast znacznie rola bartnictwa, czego dowodem są znajdowane na terenie Łotwy żelazne piesznice i ekwipunek do wspinania się na drzewa, pochodzące z opisywanego okresu (A. Radiņš 2007, 246–248).

6. W późnych fazach wczesnego średniowiecza na rozległych terenach zajmowanych przez plemiona bałtyjskie dochodzi do pewnych zmian w sferze *sacrum*. Obserwuje się je głównie na podstawie najlepiej uchwytnego w materiałach archeologicznych obrządku pogrzebowego. Zmiany te nie są tak wyraźne w fazie H, a nawet na niektórych obszarach w początkach fazy I, ponieważ w tym okresie rejestruje się raczej kontynuację zwyczajów sepulkralnych charakterystycznych dla fazy G. W Prusach, Jaćwieży, Kuronii i Aukštocie nadal dominują płaskie cmentarzyska ciałopalne, z jamowymi pochówkami różnych kształtów i rozmiarów (w tym tzw. Aschenplätze). Z kolei podobne pochówki na wschodniej Litwie występują pod nasypami kurhanów. Na Sambii oraz w środkowej i wschodniej Litwie zdarzają się jeszcze w fazie H groby końskie z inwentarzem w postaci oporządzenia jeździeckiego. Tym niemniej pojawiają się nowe elementy w obrządku pogrzebowym, w postaci m.in. deponowania na cmentarzyskach jaćwieskich, kurońskich i środkowolitewskich wyjątkowo licznych, celowo niszczonej, drobnych przedmiotów metalowych, głównie ozdób i broni. Na terenie Kuronii odnotowano również zwyczaj składania spalonych uprzednio szczątków ludzkich wraz z wyposażeniem do zbiorników wodnych. Kremacja ciał zmarłych kultywowana była na ziemiach bałtyjskich do początków, a na niektórych obszarach nawet w głąb późnego średniowiecza. Najwcześniej zanika na terytorium pruskim (ok. połowy XIII w.), nieco później na Jaćwieży i w południowej części wschodniej Litwy (koniec XIII–początek XIV w.), a najpóźniej zwyczaj ten zostaje zarzucony na obszarze Kuronii i Aukštoty (koniec XIV–początek XV w.). Istotne przemiany obrządku pogrzebowego na tych terenach mają miejsce w fazie I. Pojawienie się nowych cmentarzysk z pochówkami szkieletowymi związane jest z wpływami ideologii chrześcijańskiej, której nośnikami były z jednej strony niemieckie zakony rycerskie, a z drugiej coraz silniejsze wpływy ruskie. Były to przede wszystkim płaskie nekropole z grobami w układzie rzędowym, ale na Sambii pojawiają

się również pochówki podkurhanowe. Trzeba jednak podkreślić, że oprócz stopniowego zastępowania kremacji inhumacją, inne zwyczaje pogrzebowe nie ulegają większym przeobrażeniom. Nadal zmarłych chowano z darami grobowymi, których w odróżnieniu od przedmiotów znajdujących w niektórych pochówkach ciałałalnych nie niszczone. Znacznie trudniej jest prześledzić zmiany w obrządku pogrzebowym na terenach Żmudzi, Zemgalii, Letgalii i Selonii, gdzie co najmniej od fazy G, poprzez fazę H dominowała inhumacja. Najbardziej istotne różnice pomiędzy „starymi” a „nowymi” cmentarzyskami szkieletowymi to ujednoczenie w tych ostatnich orientacji pochówków, zmniejszenie się liczby darów grobowych oraz zanik w Selonii i wschodniej Letgalii kurhanów (pierwsza połowa XIV w.).

Słabo rozpoznane pozostają inne poza cmentarzyskami miejsca kultu w strefie osadnictwa bałtyjskiego. W fazach H/I nadal mogą być one związane z fortyfikacjami i centrami osadniczymi. Być może do tego okresu można też odnosić niektóre baby pruskie, ale weryfikację takiej hipotezy utrudnia fakt braku archeologicznego kontekstu ich znalezienia. W ciągu fazy I należy się liczyć ze stopniowym zani-

kiem pod presją ideologii chrześcijańskiej użytkowania miejsc pogańskiego kultu lokalnych społeczności bałtyjskich.

7. W rozwijających się intensywnie w fazach H/I bałtyjskich ośrodkach grodowych obok grodów, osad, cmentarzysk i innych miejsc kultu funkcjonowały również dodatkowe elementy systemu osadniczego. Były to przede wszystkim urządzenia wspomagające obronność tych ośrodków, takie jak wspomniane już wały podłużne, wieże i gródki strażnicze. W niektórych przypadkach, tam gdzie pozwalał na to dogodny układ sieci wodnej (jeziora, rozlewiska, etc.) „poprawiano” naturalne warunki obronne, stosując przekopy, tamy, groble, itp. Tego typu działania znacznie zwiększały bezpieczeństwo mieszkańców ośrodków grodowych, ale jednocześnie wpływały na zmniejszenie się strefy siedliskowej i gospodarczej (w tym drugim przypadku tylko okresowo). Pojawiała się jednocześnie potrzeba usprawnienia komunikacji pomiędzy poszczególnymi elementami osadniczymi. Na terenie podmokłym utwardzono drogi (np. wykładką kamienną lub drewnianą), korzystano z brodów, wznoszono kamienne groble i drewniane mosty.

16. Sytuacja osadnicza i kulturowa basenu Morza Bałtyckiego w późnych fazach wczesnego średniowiecza

Pod koniec okresu wikingów i na początku fazy H ziemie pruskie, w tym jaćwieskie znajdują się w bezpośrednim sąsiedztwie względnie ustabilizowanych państw wczesnofeudalnych. W tych zcentralizowanych monarchiach coraz większe wpływy uzyskuje chrześcijaństwo, w przypadku Polski i Skandynawii – zachodnie, natomiast na Rusi – wschodnie. Pogańskie Prusy stają się naturalnym kierunkiem ekspansji politycznej i militarnej dla młodych organizmów państwowych. Mamy też do czynienia z odwrotną sytuacją, kiedy ustabilizowane gospodarczo państwa były atrakcyjnym celem najazdów rabunkowych plemion pruskich. Militarne i pokojowe (m.in. handel, sojusze, związki matrymonialne) relacje Prusów z chrześcijańskimi sąsiadami zaowocowały obustronnymi wpływami kulturowymi, czytelnymi również w strukturze osadniczej.

W wyniku ekspansji państwa kijowskiego w kierunku ziem nadbałtyckich, Prusy, a przede wszystkim Jaćwież, już od połowy XI w. znalazły się w orbicie szeroko rozumianych wpływów ruskich (J. Bieniak 1963, 159–162). Podstawowe znaczenie dla wzajemnych relacji miało powstanie ważnych grodów i centrów wczesnomiejskich w dorzeczu Bugu oraz górnego Niemna, m.in. w Drohiczynie, Grodnie, Nowogródku i Wołkowysku. Te oraz inne ośrodki grodowe rozsiępane na rozległym pograniczu bałtyjsko-ruskim oddziaływały niewątpliwie na systemy osadnicze Jaćwieży oraz na kulturę materialną jej mieszkańców.

Wspólną cechą ośrodków ruskich jest ich położenie i koncentracja osadnictwa na wysokich wynie-

sieniach polodowcowych, górujących nad szerokimi dolinami rzecznyymi, jeziorami lub terenami podmokłymi. Dobrym przykładem jest tu Drohiczyn, zespół osadniczy rozciągnięty na prawym brzegu Bugu. Gród ulokowany był na cyplu, najwyższej części tarasu, odciętym od niego dwoma wąwozami. Dodatkowo od strony północnej Górę Zamkową (st. 2) odcinała sztucznie pogłębiona szeroka rozpadlina. Gród otaczały wały drewniano-ziemne, szczególnie masywne od strony północno-zachodniej. Majdan warowni zabudowany był niewielkimi domostwami, na planie kwadratu, o zrębowej i plecionkowo-słupowej konstrukcji ścian oraz glinianym piecem w środku. Gród otoczony był przez kilka osad podgrodowych, z których największa, tzw. średniowieczne miasto zajmowała teren współczesnego miasta Drohiczyna. Część tego podgrodzia znajdowała się również na południowym brzegu Bugu, w miejscu o nazwie Rуска Strona. Na tym samym terasie co gród, po jego zachodniej stronie położone było kolejne podgrodzie (st. 1). Inna osada rozciągała się na wschód od grodu, na wzgórzu zwanym Górą Ciećki. Badania wykopaliskowe przeprowadzone na tych dwóch ostatnich osadach wykazały kilka poziomów osadniczych, datowanych na XI–XIII w. Odkryto m.in. relikty różnej wielkości naziemnych budynków mieszkalnych, o konstrukcji zrębowej, jam gospodarczych, piwnic, pieców i palenisk. Natrafiono na ślady produkcji rogowniczej, metalurgicznej, tkackiej oraz garncarskiej. Cmentarzysko (st. 16) należące do głównego

kompleksu położone było ok. 1,5 km na zachód od grodu, ok. 100 m na północ od starego koryta Bugu. Była to płaska nekropola, z grobami szkieletowymi w układzie rzędownym (K. Musianowicz 1956; 1969; L. Pawlata 1991; A. Piotrowski 1993). Poza głównym ośrodkiem, w rejonie Drohiczyna zaobserwowano dużą koncentrację osadnictwa. Co kilka kilometrów w górnym i w dolnym biegu Bugu rozlokowane były osady współczesne drohiczynskiemu zespołowi, m.in. na stanowiskach Sowa, Kozarówka oraz w Bużyskach, i Starczewicach, gm. Korczew. Znaczna koncentracja osadnictwa w rejonie środkowego Bugu datowana na XII–XIII w. związana była według Krystyny Musianowicz z dogodnym położeniem Drohiczyna, w punkcie krzyżowania się lądowych i rzecznych szlaków, które odegrały ważną rolę w organizacji wczesnośredniowiecznego handlu i rozprzestrzeniania się impulsów kulturowych³³⁹. Gród w Drohiczynie spełniał zdaniem tej badaczki rolę swoistego magnesu ściągnącego ku sobie osadnictwo. Rozwój wczesnośredniowiecznego miasta, silnego ośrodka władzy książęcej, punktu dalekosiężnej i lokalnej wymiany handlowej, był możliwy dzięki funkcjonowaniu rozbudowanego zaplecza rolniczo-produkcyjnego na stosunkowo gęsto zaludnionych terenach tej części Podlasia. W odległości kilkudziesięciu kilometrów w linii prostej od Drohiczyna rozlokowane były mniejsze, nie posiadające charakteru wczesnomiejskiego ośrodki grodowe, m.in. w Mielniku, gm. *loco*, Bużyskach, Grodzisku, gm. *loco* i Rogawce, gm. Siemiatycze (K. Musianowicz 1969, 219–228).

Na prawym wysokim brzegu Niemna położony był główny zespół osadniczy ośrodka grodowego w Grodnie. Centrum stanowił w tym przypadku dwuczłonowy gród położony na dwóch górujących nad okolicą wzgórzach: Górze Zamkowej, zwanej inaczej Starym Zamkiem, oraz rozległym *plateau* zwanym Nowym Zamkiem. Góra Zamkowa obłana jest od południa i północnego zachodu Niemnem, a od północy ograniczona doliną jego dopływu Horodniczanki. Wzgórze, na którym posadowiono główną część grodu (*detinec*) od wschodu odcięte było głębokim parowem, natomiast od południowego

wschodu oddzielone było rowem-fosą od drugiego członu grodu (*okolnyj gorod*) na Nowym Zamku. Badania wykopaliskowe prowadzone na Górze Zamkowej wykazały, że gród wzniesiono tu pod koniec XI w. i funkcjonował on, wielokrotnie przebudowywany, do czasu wzniesienia w tym miejscu murowanego zamku przez księcia Witolda (koniec XIV w.). W początkowym okresie była to warownia chroniona wałem drewniano-ziemnym, w końcu XII w. ściany umocnień były już murowane. Na rozległym majdanie (ponad 100 m średnicy) zarejestrowano kilka poziomów osadniczych związanych z funkcjonowaniem tu zabudowy grodu ruskiego (faza H) oraz późniejszego grodu litewskiego (faza I). Centralna część majdanu zajęta była przez drewniane budynki mieszkalne i warsztaty rzemieślnicze. Początkowo zabudowa miała charakter luźny, natomiast po pożarze z końca XII w. wznoszono liczne domostwa przylegające do siebie ścianami wzdłuż dwóch brukowanych ulic. Budynki o zrębowej konstrukcji ścian ocieplane były kamiennie-glinianymi piecami. Do domostw przylegały, wymoszczone drewnem niewielkie dziedzińce, a niektóre posesje otoczone były drewnianym płotem. W południowej części majdanu znajdowała się według badaczy murowana siedziba księcia i jego drużyny, natomiast na północnym skraju warowni wzniesiono w drugiej połowie XII w. kamienną cerkiew. Pozostałe ślady osadnictwa koncentrują się wokół grodziska na Zamkowej Górze. Na graniczącym z nim od południowego-wschodu rozległym *plateau* Nowego Zamku znajdował się drugi, nieco większy człon warowni³⁴⁰. Wczesnośredniowieczne podgrodzie (posad) zajmowało natomiast teren na wschód i południowy wschód od grodu³⁴¹. Pozostałości osiedla należącego do tego zespołu odkryto także po drugiej stronie Horodniczanki, na wzgórzu Kołoża,

339 W tym kontekście nie bez znaczenia pozostaje fakt, że jeden z tych szlaków prowadził na ziemię Jaćwieży (A. Kamiński 1953, 114, 115; K. Musianowicz 1969, 219, 222, 223)

340 Nawarstwienia wczesnośredniowieczne na terenie Nowego Zamku zostały w znacznym stopniu zniszczone podczas budowy założenia pałacowego w XVIII w. (Å. G. Zvâruga 2000, 283). Pomiędzy Starym i Nowym Zamkiem znajduje się wybudowany w czasach nowożytnych murowany most, jego drewniany odpowiednik widoczny jest na grafice z XVI w. Niewykluczone, że we wczesnym średniowieczu w tym miejscu znajdował się most, łączący te dwa wzgórza poprzez dzielący je głęboki rów (N. N. Voronin 1954, ryc. 104:1).

341 Badacz kompleksu w Grodnie N. N. Voronin (1954, 17) przypuszczał, że teren wczesnośredniowiecznego podgrodzia otoczony był wałem.

w sąsiedztwie wzniesionej w XII w. cerkwi. Na podstawie luźnych znalezisk przypuszcza się, że zasiedlony był również lewy brzeg Niemna, jednak charakter tego osadnictwa pozostaje jak do tej pory nieznany (Z. Durczewski 1939; N. N. Voronin 1954; P. A. Rappaport 1967, 90; Â. G. Zvâruga 1989, 62–66, 76–78; 2000, 278–290).

Rozwój dużych ośrodków grodowych na terenach ruskich nie był uzależniony od ich lokalizacji w pobliżu dużych arterii rzecznych. Przykład Nowogródka i Wołkowyska pokazuje, że silnie ufortyfikowane ośrodki władzy książęcej, skupiające wokół siebie osadnictwo zakładano również na terenach zabagnionych w pobliżu niewielkich cieków i zbiorników wodnych. W pierwszym z tych ośrodków gród ulokowano na dwóch, przylegających do siebie wysokich wzgórzach. Główna, mniejsza część warowni (*detinec*) znajdowała się na Zamkowej Górze (324 m n.p.m.), druga większa (*okolnyj gorod*) na rozległym *plateau* Małego Zamku. Zespół grodowy w Nowogródku wzniesiony został na reliktach założenia z fazy G, składającego się grodu (Zamkowa Góra) oraz nieufortyfikowanego podgrodzia (posad). W początkach XII w. teren podgrodzia został otoczony wałem drewniano-ziemnym, natomiast na Zamkowej Górze zniwelowano pozostałości poprzedniego wału i wniesiono nowe masywne umocnienia dookolne o konstrukcji skrzyniowej. Największe rozmiary wały miały w części zachodniej i południowo zachodniej, gdzie umacniały przejście bramne. Dodatkowym zabezpieczeniem w tym miejscu był szeroki i głęboki rów-fosa wykopany przed linią fortyfikacji i oddzielający stoki dwóch części grodu. W przypadku Małego Zamku najbardziej masywne wały znajdowały się po północno zachodniej i południowo zachodniej stronie, gdzie umocnienia były poprzedzone głębokim rowem-fosą. Poprzez ten rów Mały Zamek graniczył z wyniesionym *plateau*, na którym funkcjonowała osada otwarta oraz murowana świątynia wybudowana tu w początkach XIII w. System obronny ośrodka w Nowogródku uzupełniony był przez dodatkowy wał, zabezpieczający obydwie człony grodu od północy i północnego wschodu. Teren Zamkowej Góry i Małego Zamku był w fazach H/I zabudowany. W pierwszym przypadku budynki wypełniały całą powierzchnię majdanu, w drugim zabudowa obejmowała centralną i północną część obiektu, natomiast w części południowej znajdowało się płaskie cmentarzysko szkieletowe.

Jednak już w drugiej połowie XII w. na terenie nekropoli wzniesiono budynki mieszkalne. Na Zamkowej Górze znajdowały się drewniane naziemne budynki o konstrukcji zrębowej, ogrzewane glinianymi piecami oraz przylegające do nich budynki gospodarcze. Północna część majdanu zajęta była przez spichlerze i spiżarnie. Ziarno i inne produkty były tu przetrzymywane w piwnicach nakrytych deskami. Specyficzny charakter, nie mający analogii wśród innych grodów Rusi, miała zabudowa Małego Zamku. Mowa tu o dużych, dwuizbowych budynkach drewnianych (o powierzchni ok. 70–75 m²), z glinianymi, ceglanyimi lub rzadziej kamiennymi piecami oraz oszklonymi oknami. Wnętrza ścian niektórych domów były otynkowane, a w jednym przypadku w tzw. domu bojara tynk był zdobiony polichromowanym freskiem. Ślady produkcji zarejestrowane w pozostałościach tych budynków wskazują, że ich właściciele zajmowali się metalurgią. Pozostali mieszkańcy Małego Zamku zajmowali mniejsze, naziemne oraz rzadziej półziemiankowe drewniane budynki o konstrukcji zrębowej. Badania wykopaliskowe wykazały, że mieszkańcy grodu w Nowogródku obok metalurgii zajmowali się także m.in. produkcją rogowniczą i obróbką drewna i kamienia. Ceramika znaleziona na terenie zespołu osadniczego wskazuje na istnienie zaawansowanych technologicznie warsztatów garncarskich (F. D. Gurevič 1964; 1981; 1983, 15; P. A. Rappaport 1967, 89–90; powinno być Â. G. Zvâruga 1989, 66–69, 78–80; 2000, 290–301).

Ośrodek grodowy w Wołkowysku położony jest ok. 1 km na południe w linii prostej od niewielkiej rzeki Wołkowijskiej, lewego dopływu Rosi, której koryto oddalone jest ok. 3,5 km na zachód w linii prostej od tego zespołu osadniczego. Gród, podobnie jak w dwóch poprzednio opisanych ośrodkach, ulokowany był na dwóch, górujących nad okolicą morenowych wzgórzach – Szwedzkiej Górze oraz Zamczysku. Główny człon grodu (*detinec*) znajdował się na nieco wyższej Szwedzkiej Górze. Owalna w planie warownia, otoczona była masywnym wałem drewniano-ziemnym, najwyższym w zachodniej części. Osłaniał on od tej strony przejście bramne ulokowane w południowej części grodu. Od zachodu Szwedzka Góra graniczy przez szeroki i głęboki rów-fosę z drugim większym członem grodu wybudowanym na wyniesionym, rozległym *plateau* Zamczyska (*okolnyj gorod*). Trapezowaty w planie drugi człon grodu, osłonięty był masywnym wałem

drewniano-ziemnym jedynie z zachodniej strony, gdzie znajdowała się brama wjazdowa. W tej części Zamczysko oddzielone było od dwóch bezmiejscowych wyniesień głębokim rowem-fosą. Wykopaliska na terenie obu części grodu wykazały istnienie nawarstwień kulturowych datowanych od X do XIV w. Na początku wczesnego średniowiecza osiedla na dwóch wzgórzach prawdopodobnie nie były ufortyfikowane. Wały wzniesiono na Szwedzkiej Górze pod koniec X w. Natomiast dopiero w początkach fazy H, kiedy wybudowano umocnienia na Zamczysku gród zyskał swoją pełną, dwuczłonową formę³⁴². Teren obydwóch części grodu był zabudowany naziemnymi budynkami o konstrukcji zrębowej, z drewnianymi lub glinianymi podłogami, ogrzewanych glinianymi i kamiennymi piecami. Ściany domostw obrzucane były gliną. Na Szwedzkiej Górze znaleziono fragmenty okiennego szkła, pochodzącego prawdopodobnie z domów miejscowej elity. W centralnej części Zamczyska wybudowano w połowie XII w. ceglana świątynię. Pozyskany w trakcie badań wykopaliskowych liczny materiał zabytkowy wskazuje na funkcjonowanie na terenie grodu warsztatów metalurgicznych, rogowniczych, kamieniarskich, bursztyniarskich oraz garncarskich (P. A. Rappaport 1967, 88–89; Ā. G. Zvâruga 1989, 69–71, 80, 81; 2000, 301–314).

Wspólną cechą opisanych wyżej ośrodków grodowych jest występowanie na ich terenie znalezisk przedmiotów, przede wszystkim ozdób i elementów stroju pochodzących z bałtyjskiego obszaru kulturowego. Świadczy to o ożywionych kontaktach mieszkańców grodów ruskich z plemionami letto-litewskimi i pruskimi (N. N. Voronin 1954, 167; K. Musianowicz 1969, 187, 188, 197, 198; Ā. G. Zvâruga 1989, 17–21). Jedną z dróg, jaką przedmioty te napływały na pogranicze bałtyjsko-ruskie był niewątpliwie handel. Istnienie miejsc targowych poświadczane jest we wszystkich wspomnianych ośrodkach. Co prawda, podobnie jak w przypadku Szurpił, na ich terenie, poza pojedynczymi egzemplarzami, nie znaleziono monet, to obec-

ność elementów wag, ołowianych plomb (Drohiczyn, Grodno), wyspecjalizowanych warsztatów rzemieślniczych oraz importowanych przedmiotów luksusowych wyraźnie wskazuje na prowadzony tu handel dalekosiężny (N. N. Voronin 1954, 45; K. Musianowicz 1969, 219–223; Ā. G. Zvâruga 1975, 72–82; 1989, 150, 160; F. D. Gurevič 1981, 148–156).

Obok dużych ośrodków protomiejskich, na terenach dorzeczy Bugu i górnego Niemna funkcjonowały również mniejsze ośrodki grodowe. Składały się one głównie z kilku osad otwartych skupiających się wokół usytuowanych w naturalnie obronnych miejscach grodów. Warownie te, zazwyczaj niewielkich lub średnich rozmiarów, bronione były przez system pojedynczych lub podwójnych linii obwałowań i przylegających do nich rowów-fos. W kilku przypadkach grody miały formę owalną z wypiętrzoną częścią majdanu i wewnętrznym, suchym rowem dookołnym. Dobrym przykładem jest grodzisko, interpretowane jako gród-świątynia, we wsi Vierhaullân, r. Vâlîkaâ Berastavica (Верхаўляны, р. Вялікая Бераставіца). Niewielki, centralny majdan był tu otoczony głębokim i dość szerokim rowem, który poprzedzał masywny wał, prawdopodobnie o konstrukcji skrzyniowej³⁴³ (Ā. G. Zvâruga 1989, 194).

Warto również zwrócić uwagę na tereny Rusi nieco bardziej oddalone od ziem bałtyjskich, które jednak mogły w fazach H/I oddziaływać na jaćwiejskie systemy osadnicze. Osadnictwo na rozległym obszarze zajmowanym przez liczne księstwa ruskie oparte było na rozwiniętych ośrodkach grodowych. Obok najważniejszych i największych zespołów protomiejskich takich jak Kijów, Nowogród Wielki, Połock, Smoleńsk czy Moskwa, większość stanowiły małe i średniej wielkości ośrodki grodowe, przy których rozwijało się osadnictwo typu wiejskiego (A. V. Kuza 1985a; 1985b). Badania archeologiczno-historyczne prowadzone zarówno w dużych, jak

342 Zbiegło się to mniej więcej w czasie z porzuceniem oddalonego ok. 500 m na wschód od Szwedzkiej Góry grodu na wzgórzu Muravelnik. Na podstawie materiału zabytkowego, w tym licznych elementów uzbrojenia, koniec funkcjonowania tej warowni wydatowano na połowę XI w. (P. A. Rappaport 1967, 89; Ā. G. Zvâruga 1975, 18; 1989, 71).

343 Nie bardzo wiadomo, dlaczego to grodzisko jest interpretowane jako świątynia. Być może chodzi o to, że jego wnętrze jest praktycznie pozbawione nawarstwień kulturowych. Jedynie na wypiętrzonej majdanie zarejestrowano warstewkę spalenizny o miąższości 10 cm. Rów dookołny wyłożony był kamieniami, pod którymi znaleziono węgielki oraz fragmenty ceramiki. Ā. G. Zvâruga porównywał to grodzisko z podobnymi założeniami na terytorium smoleńskich Krywiczów (Ā. G. Zvâruga 1989, 194).

i mniejszych ośrodkach dostarczyły danych interesujących w kontekście jaćwieskich systemów osadniczych. Najwięcej informacji dotyczy grodów oraz związanych z nimi fortyfikacji. Głównym punktem systemu obronnego był jedno- lub wieloczłonowy gród o różnych kształtach i wielkości. Warownie zakładano w trudno dostępnych, chronionych warunkami naturalnymi miejscach, zarówno na wysoczyznach morenowych, jak i na terenach nizinnych. Były one umocnione systemem wałów i rowów dookołnych otaczających majdany lub sytuowanych tylko na odcinkach najbardziej narażonych na atak. Od XI w. na terenie Rusi upowszechniła się technika budowy drewniano-ziemnych wałów skrzyniowych. W tej konstrukcji wznoszono nie tylko same wały, ale także nadbudowywano drewniane ściany na ich koronach. W większości grodów znajdowała się tylko jedna brama, którą umacniała jedna lub dwie drewniane baszty oraz często dodatkowe, zewnętrzne urządzenia obronne. Na wysokości wejścia wały były najwyższe i najbardziej masywne. W ten sposób przejścia bramne były najlepiej ufortyfikowanym punktem grodu. Wynikało to z wczesnośredniowiecznej strategii prowadzenia oblężenia grodu, którego podstawową fazą był pierwszy szturm frontalny. Jeszcze w fazie H na terenach nizinnych i niewielkich wysoczyznach budowano grody na planie zbliżonym do koła, które oprócz baszt bramnych posiadały w kilku miejscach swojego obwodu dodatkowe baszty. Warownie te były przystosowane do długotrwałego oblężenia. Wraz z upowszechnieniem w XII w. na terenach Rusi i jej sąsiadów kusz i machin miotających zmienia się technika wznoszenia fortyfikacji. Zaczynają dominować grody wznoszone na wysokich wzgórzach o stromych stokach. Poprzez budowę dodatkowych linii wałów i rowów powiększa się strefę obrony, zmniejszając do minimum możliwość ustawienia machin oblężniczych. Ze względu na urządzenia miotające budowane są bardziej masywne wały, przede wszystkim w miejscach szczególnie narażonych na ostrzał. W niektórych przypadkach oprócz rozbudowanych baszt bramnych stosowano baszty narożne, spełniające funkcje obronno-obszaryjne. Często przed bramą warowni kopano głębokie i szerokie rowy, przez które przerzucano drewniane mosty. Były to konstrukcje oparte na słupach lub drewnianych filarach, zbudowanych w formie kaszyc wypełnionych kamieniami i ziemią. Stosowano także mosty zwodzone. W końcu XI w. i w pierwszej

połowie XII w. w niektórych grodach Rusi, na majdanach wzniesiono wolnostojące drewniane wieże (donżony), spełniające funkcje obserwacyjne i ważnego węzła obrony. Istotną kwestią dla budowniczych grodów ruskich był problem dostępu do wody. Warownie lokowano zazwyczaj w pobliżu źródeł, ale gdy to okazywało się niemożliwe lub niewystarczające, kopano na majdanach lub w pobliżu wałów studnie i cysterny oraz wykorzystywano naturalne zbiorniki wodne, sztucznie je pogłębiając i utrzymując w nich wodę (P. A. Rappaport 1956; 1961; 1967; A. V. Kuza 1985c; W. Szulta 2008, 83–85).

Badania dużych ośrodków ruskich dostarczają również informacji na temat ich zabudowy oraz zastosowanych w nich rozwiązań inżynierskich. Od XII w. na terenach Rusi zaczynają dominować budynki naziemne, na planie prostokąta lub kwadratu, oparte na konstrukcji zrębowej. Na terenach stosunkowo płaskich i suchych osadzone one były bezpośrednio na powierzchni gruntu. Natomiast w terenie pagórkowatym i podmokłym stosowano w budownictwie różnego rodzaju fundamenty, m.in. w formie wbitych w grunt drewnianych kołków, belek ułożonych na kształt pomostu lub bruków kamiennych. Podłogi tych domostw wykonane były z drewnianych desek lub z gliny. W południowo-wschodniej części strefy leśnej popularne były piwnice, w formie wydłużonych, głębokich jam podpodłogowych. Obok konstrukcji zrębowej stosowano na niektórych terenach, głównie w strefie laso-stepu słupowo-plecionkową konstrukcję ścian budynków, dodatkowo obrzucanych gliną. We wnętrzu każdego domostwa mieszkalnego znajdowały się gliniane i kamienne piece, umieszczane w narożnikach lub pomiędzy pomieszczeniami budynku. Najwięcej danych dotyczących rozplanowania zabudowy na terenie osiedli dostarczyły badania podgrodzi w Nowogrodzie Wielkim i w Kijowie. Budynki mieszkalne rozlokowane tam były albo jeden obok drugiego wzdłuż drewnianych ulic, albo w obrębie samodzielnych gospodarstw. W skład takiego gospodarstwa wchodziła także zabudowa gospodarcza, w postaci różnego rodzaju drewnianych komórek, szop, spiżarni i spichlerzy, stajni, chlewów, warsztatów, kuchni oraz innych urządzeń. Część tych budynków była ocieplana za pomocą pieców (warsztaty, kuchnia), a pozostałe były nieogrzewane. Niektóre były wykorzystywane jedynie sezonowo, inne całorocznie. Ich liczba, jakość i rozmieszczenie w ramach

gospodarstwa zależne były od zamożności jego mieszkańców. W najbogatszych gospodarstwach, dworach wznoszono również piętrowe domostwa. Od XII w. upowszechniły się budynki trzyczęściowe, składające się z izby, sieni oraz trzeciego pomieszczenia, którym mogła być druga izba, warsztat lub komórka. Poszczególne gospodarstwa ogrodzone były drewnianym płotem lub rzadziej palisadą (P. A. Rappaport *et alii* 1985). Podobnie jak zwarta zabudowa mieszkalna, tak i samodzielne gospodarstwa rozmieszczone były wzdłuż wyłożonych drewnem ulic. Na terenach północnej Rusi, ze względu na podmokłe i gliniaste podłoże budownicowie osiedli ciągi komunikacyjne osadzali na drewnianych pomostach. Wzdłuż lub pod tak skonstruowanymi drogami stosowano również system odwadniający teren osady, m.in. w formie rynsztoków lub drewnianych rur (B. A. Kolčín 1985).

Obok Rusi niewątpliwym wpływem na jaćwieskie systemy osadnicze miały oddziaływania płynące z sąsiadujących z Prusami ziem polskich. Dotyczy to zwłaszcza północno-wschodniego Mazowsza oraz Podlasia. Na obu brzegach środkowego biegu Narwi rozwijały się w fazach H/I ośrodki grodowe stanowiące trzon systemu obronnego pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego. Jednym z nich był wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Surażu, gm. *loco* rozlokowany w widłach Narwi i Lizy, na pasie morenowej, lekko pofałdowanej wysoczyzny, otoczonej rozległymi terenami podmokłymi. Głównym punktem tej swoistej „wyspy” osadniczej był gród wzniesiony na jej południowym cyplu. Ta średniej wielkości, owalna w kształcie warownia otoczona była pojedynczą linią drewniano-ziemnych wałów, szczególnie masywnych od południowej i zachodniej strony (gdzie prawdopodobnie znajdowało się przejście bramne). Ponadto dostępu do grodu strzegło od wschodu koryto Narwi, a z pozostałych stron głęboki rów-fosa. Majdan był płaski, nieznacznie przewyższony w północno-wschodniej części. Po drugiej stronie fosy, w miejscu nowożytnego rynku Suraża, znajdowało się rozległe podgrodzie, zajmujące większą część wysoczyzny morenowej. Materiały pozyskane w trakcie badań archeologicznych wskazują, że zarówno gród jak i podgrodzie funkcjonowały w XI–XIII w. (A. Kamiński 1956b, 135–139). W najbliższym sąsiedztwie grodziska (ok. 50 m od jego wałów, tuż za zachodnim odcinkiem fosy), na terenie podgrodzia odkryto cmentarzysko szkiele-

towe, użytkowane przez mieszkańców omawianego ośrodka (K. Chilmón 1974).

Jednym z najbardziej wysuniętych w stronę Jaćwieży, a zarazem jednym z najważniejszych ośrodków grodowych Mazowsza była Wizna, gm. *loco*. Wczesnośredniowieczne osadnictwo zajęło tu rozległą wysoczyznę ciągnącą się wzdłuż lewego brzegu Narwi. Gród w Wiźnie stanowiący główny element lokalnego zespołu osadniczego zbudowano na wysokiej krawędzi doliny narwiańskiej, podwyższając ją dodatkowo masywnym pierścieniem wału, wskutek czego wzgórze grodowe wyrosło ponad sąsiednie grzbiety wysoczyzny. Warownia ta posiadała doskonałe walory obronne, oprócz wspomnianych wyżej umocnień, dostępu do niej od wschodu broniło koryto Narwi, od południa i zachodu podmokła dolinka bezmiennego cieką wodnego, natomiast od północy głęboki na ok. 25 m przekop, odcinający gród od ciągnącej się dalej na północ wysoczyzny. Wały grodu szczególnie masywne były w części północnej (od strony wejścia na jego teren) i południowej. Umocnienia wzniesiono z drewna, piasku, gliny i kamieni, wzmacniając go od zewnętrznej strony płaszczem kamiennym i drewnianym ostrokołem. Podczas prac wykopaliskowych prowadzonych na tym obiekcie stwierdzono kilka faz odbudowy wału oraz warstwy pożarowe. Część umocnień oraz zabudowa majdanu została zniszczona przez późniejsze nawarstwienia średniowiecznego i nowożytnego zamku. W trakcie badań znaleziono liczne fragmenty naczyń glinianych, elementy uzbrojenia (w tym ok. stu grotów bełtów), narzędzia, itp. Po drugiej stronie północnego przekopu, przez który prawdopodobnie we wczesnym średniowieczu przerzucony był drewniany most, znajdowały się dwie osady podgrodowe. Właściwe podgrodzie (Wizna, st. 2) zajmowało powierzchnię ok. 15 ha, natomiast druga osada (Wizna, st. 3) ok. 5 ha³⁴⁴. Podgrodzie położone było na tej samej krawędzi wysoczyzny co gród i podobnie jak on chronione było przez warunki naturalne (stromie stoki oraz teren podmokły)³⁴⁵. Do wczesnośrednio-

344 Na terenie obu osad nie prowadzono badań wykopaliskowych. Penetracja archeologiczna ograniczała się jedynie do badań powierzchniowych i wierceń (st. 2) (J. Ościłowski 2006, 87).

345 A. Kamiński nie wykluczał istnienia, zwłaszcza w części północnej podgrodzia, jakiejś formy umocnień, np. ostrokołu (A. Kamiński 1961, 36).

wiecznego ośrodka w Wiźnie należała również przeprawa przez Narew, która zachowała się w formie kilku odcinków grobli zbudowanej z drewna i piasku rzeczno. W obrywach i w punktach gdzie groble przecinają starorzecza zarejestrowano potężne, osadzone pionowo słupy (R. Jakimowicz 1923, 204–206; A. Kamiński 1961, 32–36; K. Janiszowski 1968; 1969; 1970; 1971; 1972; J. Ościłowski 2006, 87).

Z Wizną mógł być związany gród położony pomiędzy miejscowościami Ruś i Sambory, gm. Wizna. Ten średniej wielkości obiekt został wzniesiony na południowym krańcu cypla skarpy, na prawym brzegu Biebrzy, przy jej ujściu do Narwi. Zajmująca kulminację wyniesienia warownia chroniona była przez warunki naturalne. Od wschodu przylegały do niej rozlewiska Biebrzy i Narwi, od zachodu oddzielona była od reszty skarpy głębokim obniżeniem terenowym, a od południa chroniła ją dolina bezmiennego strumienia, dopływu Narwi. Owalny majdan grodu zabezpieczony był wałem pierścieniowym, od którego oddzielony był rowem dookolnym. Centralna część wnętrza warowni była wyniesiona do poziomu korony wału³⁴⁶. Brama wjazdowa na teren grodu ulokowana była prawdopodobnie w części północnej, gdzie wał był najwyższy. Wejście to było połączone przez długi, wąski przesmyk z rozległym *plateau*, na którym mogło znajdować się podgrodzie. Mniejsza osada podgrodzowa (ok. 1 ha powierzchni) położona była na południe od grodu (Ruś, st. 1). W pobliżu znajdowało się także cmentarzysko szkieletowe z grobami w obudowach kamiennych (Ruś, st. 7)³⁴⁷. Na podstawie sondażowych badań wykopaliskowych, wydatowano funkcjonowanie grodu na XII–XIV w. (J. i A. Kamiński 1956c; A. Kamiński 1961, 36–40; L. Kaczmarek 1985b, 142, 143; J. Ościłowski 2006, 8–88). Miał on w tym czasie według A. Kamińskiego pełnić funkcję fortyfikacji pomocniczej względem grodu w Wiźnie i kontrolować ujście Biebrzy, tj. drogi wodnej łączącej Jaćwież, Mazowsze i Ruś (A. Kamiński 1961, 40).

Kolejnym dużym ośrodkiem grodowym położonym nad Narwią był zespół osadniczy w Starej Łom-

ży, gm. Łomża. Główny jego punkt, kilkuczłonowe grodzisko (st. 1) znajduje się na stoku skarpy lewego brzegu Narwi. Od zachodu stok odcięty jest głębokim wąwozem, schodzącym w kierunku rzeki. Warownia składała się z trzech członów, grodu głównego (st. 1A) oraz dwóch podgrodzi. Główny gród miał kształt owalny i otoczony był pojedynczym pierścieniem wału. Jego wyniesiony majdan oddzielony był od umocnień rowem dookolnym. Według badaczy grodziska, w zachodniej części majdanu znajdowała się drewniana wieża, zniszczona na skutek pożaru. Od południa do grodu głównego przylegało podgrodzie I (st. 1B). Pomiedzy nimi wzniesiono pięć wałów zaporowych o różnej wysokości i długości linii, pooddzielanych suchymi fosami. Samo podgrodzie I miało stosunkowo niewielkie rozmiary i otoczone było dodatkowo od południa półkolistym wałem drewniano-ziemnym, ustromionym od strony podgrodzia II. W trakcie prac wykopaliskowych na terenie podgrodzia I odkryto jamy gospodarcze oraz paleniska. Charakter mieszkalny miało natomiast podgrodzie II. Przylegało ono bezpośrednio do wału podgrodzia I i miało powierzchnię ok. 1 ha. Regularny, czworoboczny kształt podgrodzia II podkreślony był dodatkowo przez otaczający go masywny wał. Na podstawie badań wykopaliskowych wiadomo, że wewnątrz podgrodzia zabudowane było przeważnie naziemnymi domostwami, rozmieszczonymi w regularnych rzędach na osi SW i NE. Wejście na teren grodu w Starej Łomży znajdowało się południowo-wschodniej części wału podgrodzia II. Drewniano-kamienna konstrukcja bramy uległa zniszczeniu na skutek pożaru. Obok grodu w skład omawianego ośrodka wchodziły jeszcze trzy różnej wielkości osady podgrodzowe (największa, st. 2 miała ok. 1 ha powierzchni). Pozyskany w trakcie badań materiał zabytkowy pozwolił badaczom stanowiska na ustalenie chronologii tego zespołu osadniczego. Ośrodek grodowy w Starej Łomży w swoim najpełniejszym kształcie funkcjonował od drugiej poł. XII do końca XIII w., a wzniesiony został na relikwach wcześniejszego osadnictwa z fazy G (osadnictwo otwarte) oraz początków fazy H (gród cyplowy oraz osady otwarte). W końcu XIII w. gród uległ spaleni (R. Jakimowicz 1925, 325–327; J. Gąssowski, E. Twarowska 1983; 1984; 1985; J. Ościłowski 2006).

Nad Cetną (Czetną), niewielkim, prawym dopływem Narwi położony jest zespół osadniczy w Małym Płocku, gm. *loco*. Głównym punktem lokalnego

346 A. Kamiński spekulował, że na wyniesieniu tym znajdowała się wieża (A. Kamiński 1956a, 38).

347 Dokładna lokalizacja badanego w XIX w. cmentarzyska nie jest znana (L. Rauhut 1971, 618, 619; J. Ościłowski 2006, 88).

ośrodka wczesnośredniowiecznego był gród (st. 1). Obiekt ten miał kształt owalny, otoczony pierścieniem masywnego wału. Największe umocnienia wzniesiono od strony południowej i wschodniej w miejscu, gdzie ze wzgórzem z grodziskiem graniczy rozległe *plateau*, na którym zlokalizowano osadę podgrodową. Majdan grodu był znacznie wypiętrzony i otoczony głębokim rowem dookolnym. Badania wykopaliskowe majdanu wykazały istnienie reliktyw obiektu, interpretowanych przez badaczy stanowiska jako drewniana wieża. Majdan połączony był z bramą ulokowaną na wschodnim odcinku wału za pomocą grobli. Nie można wykluczyć, że na jej przedłużeniu znajdował się drewniany most przerzucony przez zagłębienie terenowe dzielące warownię i teren osady. Osada podgrodowa (st. 2) rozciągała się na przestrzeni ok. 14 ha. W trakcie badań archeologicznych odkryto ślady naziemnej i półziemiankowej zabudowy mieszkalnej i gospodarczej. We wschodniej części osady zabudowa rozmieszczona była w regularnym ulicowym układzie. Zlokalizowano zespoły pieców do wypału wapna, piece dymarskie oraz ślady pracowni rzemieślniczych, świadczących o produkcji kowalskiej, rogowniczej oraz szklarskiej. Na podstawie licznych materiałów zabytkowych funkcjonowanie grodu oraz osady podgrodowej określono na XII–XIII w. Prawdopodobnie w XIII w. w południowo-wschodniej części osady założono cmentarzysko szkieletowe (st. 3) (R. Jakimowicz 1923, 203; A. Kamiński 1961, 41, 42; E. Twarowska 1980; 1983; J. Ościłowski 2006, 89, 90).

Jednym z najważniejszych ośrodków wczesnośredniowiecznego osadnictwa północno-wschodniego Mazowsza był zespół osadniczy w Świątku Strumianach, gm. Czyżew-Osada³⁴⁸ (J. i A. Kamiński 1955; D. Jaskanis 1999; 2008). Składał się on z grodu, przyległych doń osad oraz cmentarzyska z odkrytym w jego obrębie obiektem sakralnym. Gród (st. I) wybudowano na lewym, wschodnim brzegu rzeki Brok, dopływu Bugu. Morenowe wyniesienie, na którym ulokowano warownię otoczone jest podmokłymi terenami, rozlewiskami rzeki. Umocnienia obronne wzniesiono na reliktywach starszego grodu I datowanego

na fazę G. Podstawę obrony grodu II tworzył masywny wał drewniano-ziemny o konstrukcji przekładkowej wraz z drugą linią zabezpieczenia na przedwału, którą utworzono z dwóch rzędów skrzyń wypełnionych gliną. Rolę umocnienia pomocniczego pełnił wał odcinkowy, który według badaczki stanowiska posiadał konstrukcję ziemną, zwieńczoną na szczycie brukiem kamiennym oraz być może drewnianym płotem lub palisadą. System obronny grodu uzupełniony był przez dwie różniące się między sobą fosy. Pomiedzy wałami znajdował się suchy rów, natomiast na zewnątrz fosa wypełniona była wodą, a jej stoki zabezpieczone były drewnianym szalunkiem. Niewiele wiadomo na temat zagospodarowania przestrzennego majdanu grodu, ponieważ nie zachowały się ślady obiektów, które można by odnieść do interesującego nas okresu. Badaczka stanowiska przypuszczała, że zabudowa mieszkalna i gospodarcza przylegała do głównego wału warowni. Materiał zabytkowy pozyskany w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku I pozwolił na wydatowanie budowy grodu na drugą połowę XI w. Ślady pożaru zarejestrowane w umocnieniach obronnych sugerują, że gród uległ zniszczeniu w początkach XII w. i nie został odbudowany. Bezpośrednio od wschodu do grodu przylegała osada podgrodowa (st. IV), rozciągając się półkolem na opadającym ku dolinie rzecznej skłonie wysoczyzny. Obiekty mieszkalne i gospodarcze rozmieszczone były na łuku długości do ok. 200 m wzdłuż osi NS, pasem szerokości ok. 90–100 m. Na terenie osady zarejestrowano podczas badań wykopaliskowych zarówno budynki zagłębione w powierzchnię gruntu, jak i konstrukcje naziemne. Odkryto ponadto pozostałości ogrodzenia palisadowego powiązanego z wewnętrznym podziałem na osadzie lub z wydzielonym zespołem zabudowań. Zabudowania i urządzenia gospodarcze i produkcyjne znajdowały się w pobliżu domostw oraz w pewnym od nich oddaleniu. Zarejestrowano ślady m.in. produkcji kowalskiej oraz wytórczości garncarskiej. Materiał zabytkowy pozyskany w trakcie badań pozwolił datować założenie osady podgrodowej na drugą połowę XI w. oraz koniec jej funkcjonowania na połowę XIII w. W pierwszej fazie użytkowania osady (druga poł. XI–pocz. XII w.) zabudowa otaczała półkolem niezagospodarowaną przestrzeń–plac, którą następnie w drugiej fazie (pierwsza ćwierć XII–poł. XIII w.) zajął cmentarz przykościelny. Druga, prawdopodobnie nieco

348 Jest to zarazem jedyny wczesnośredniowieczny zespół osadniczy z tej części Polski, który doczekał się publikacji w postaci nowoczesnej, kompleksowej monografii (D. Jaskanis 2008).

mniejsza osada (osada „za rzeką”, st. II) znajdowała się na prawym brzegu Broku. Podczas badań sondazowych przeprowadzonych na jej terenie zarejestrowano nawarstwienia kulturowe oraz nieliczne obiekty z materiałami (głównie ceramiką) datowanymi na okres współczesny funkcjonowaniu osady podgrodowej oraz grodu II.

Ważnym elementem ośrodka grodowego w Świętku Strumianach było cmentarzysko (st. III). Jak już wyżej wspomniano, założono je w centralnej części osady podgrodowej. Nekropola ta należy do typu wielowarstwowych cmentarzysk z rzędowym układem płaskich, jamowych grobów szkieletowych. Odkryte na terenie stanowiska III relikty słupowej konstrukcji drewnianej budowli sakralnej, skłoniły autorkę badań do interpretacji cmentarzyska jako cmentarza przykościelnego. W tym kontekście interesująco przedstawia się kwestia jednego ciałopalnego grobu popielnicowego odkrytego w podwalinach tego kościoła oraz „pogańskiego” wyposażenia grobów w ozdoby, elementy stroju i przedmioty codziennego użytku. Niektóre z tych przedmiotów, m.in. kilka typów zawieszek brązowych wskazują na bliskie kontakty pochowanych na cmentarzysku osób z bałtyjskim kręgiem kulturowym. Ciekawym elementem rozplanowania przestrzennego świeckiej nekropoli było ogrodzenie, rozdzielające jej teren od zabudowań osady, w formie drewnianego płotu palisadowego.

Pewne interesujące paralele z ośrodkami Prus i Jaćwieży można dostrzec śledząc rozwój osadnictwa grodowego na terytorium zamieszkanym we wczesnym średniowieczu przez Finów Bałtyckich. Tu także w fazach H/I wykształcają się silne, ufortyfikowane centra osadnicze składające się z grodów, podgrodzi, sieci mniejszych osad oraz cmentarzysk. Szczególną uwagę należy zwrócić na rozwiązania inżynierii fortyfikacyjnej zastosowane na grodach Estonii. W XII–XIII w. upowszechniła się tu technika budowania masywnych wałów drewniano-ziemnych w oparciu o konstrukcję skrzyniową. Nierzadko obok podstawowej linii obrony w warunkach stosowano dodatkowe linie umocnień uzupełniane często fortyfikacjami podgrodzi. W ramach systemu obronnego wznoszono także drewniane wieże obronne. Na obszarze północnej Estonii, gdzie dostępne były złoża wapienia, wykorzystywano bardziej zaawansowane technicznie konstrukcje wałów budowanych z kamiennych bloków i drewna. Tutaj także dostrzec można podobieństwa z niektórymi rozwiązaniami fortyfikacyjnymi zarejestrowanymi na ziemiach pruskich i jaćwieskich. Dobrym przykładem są grodziska w Varbola, maak. Rapla i Pada I, maak. Lääne-Viru gdzie podobnie jak w Szurpiłach i Konikowie zastosowano asymetryczną konstrukcję przejść bramnych, z drewnianą nadbudową w postaci wieży i ganków (E. Tõnisson 2008).

17. Charakterystyka osadnictwa pruskiego i jaćwieskiego w późnych fazach wczesnego średniowiecza na podstawie danych historycznych

W porównaniu do okresu wikingów późne fazy wczesnego średniowiecza charakteryzują się znacznym przyrostem źródeł historycznych zawierających informację na temat Prus i Jaćwieży. Kroniki i dokumenty polskie, ruskie, krzyżackie i zachodnioeuropejskie zawierają nie tylko pojedyncze wzmianki, ale także nierzadko dość szczegółowe opisy społeczeństw bałtyjskich zamieszkujących południowo-wschodnie wybrzeże Bałtyku. W niniejszej pracy nie ma ani miejsca, ani potrzeby, aby analizować wszystkie te źródła oraz powstałe na ich podstawie liczne opracowania specjalistów nauk historycznych. Wybrane zostaną jedynie te przekazy, w których znaleźć można informacje na temat osadnictwa pruskiego i jaćwieskiego oraz jego społeczno-kulturowych uwarunkowań. Zestawione w tym podrozdziale dane źródłowe, uszeregowane będą w porządku chronologicznym, od najstarszych wzmianek po najpóźniejsze.

Jak już wspomniano w rozdziale 10., po wydarzeniach związanych z wyprawą na Jaćwingów Jarosława Mądrygo w 1038 r., źródła pisane nie przekazują żadnych informacji na temat tego ludu aż do początków XII w. Milczenie to jest wymowne, zwłaszcza w przypadku ruskich latopisów, które na ogół skrupulatnie odnotowywały zarówno najazdy obcych plemion, jak i kierowane przeciwko nim wyprawy władców Rusi. Co więcej brakuje również informacji z drugiej połowy XI w. o innych plemionach pruskich

(J. Bieniak 1963, 169–170; J. Nalepa 1964, 11; G. Białuński 1999, 16–23). Nie można zatem wykluczyć, że po najazdach ruskich na Jaćwingów, a także po pacyfikacji sprzymierzonych z Miecławem Prusów doszło do znacznego osłabienia tych ludów, a co za tym idzie utraty ich politycznego i militarnego znaczenia. Kryzys ten mogły wykorzystać sąsiednie monarchie wczesnofeudalne doprowadzając do zmarginalizowania lub, co bardziej wątpliwe, częściowego uzależnienia plemion pruskich (por. J. Bieniak 1963, 169–172; G. Białuński 1999, 17).

Sytuacja zmienia się na początku XII w., kiedy to wznowione zostają akcje zbrojne skierowane przeciwko Prusom. Mowa tu o przekazie Nestora, który odnotował najazd (lub najazdy) na Jaćwingów wojsk Jarosława Świętopelkowicza oraz o wyprawach Bolesława Krzywoustego na ziemię pruskie opisanych przez Galla Anonima. Pierwsza z tych informacji jest lakoniczna i stwierdza tylko fakt zbrojnej akcji i jej wyniku, pokonania Jaćwingów przez wojska ruskie w 1112 lub 1113 r. (PVL I, 397). Natomiast opisy Galla dotyczące dwóch wypraw księcia Bolesława na Prusów są nieco bardziej wyczerpujące. W pierwszej relacji dotyczącej wyprawy z przełomu 1107/1108 r. istotna wydaje się uwaga o wyjątkowo dogodnych naturalnych warunkach obronnych Prus, obfitujących w jeziora i bagna, które według kronikarza nie mogłyby być lepiej ubezpieczone nawet zamkami i gro-

dami. Ziemie te zdaniem Galla nie zostały jak dotąd podbite, ponieważ żadne wojsko nie mogło sforsować takich barier terenowych³⁴⁹ (Gall, ks. II, 42). Nieco więcej interesujących nas informacji zawiera opis drugiej wyprawy, datowanej na przełom 1110/1111 r. Bolesław wyruszył zimą i przebywszy zamarznięte jeziora i bagna dotarł do kraju zamieszkałego. I tym razem Gall podaje, że Prusy bronione są warunkami naturalnymi, dodaje jednak, że nie ma tu ani zamków/grodów (*castella*) ani miast (*civitates*). Kraj ten według niego położony był na wyspach otoczonych jeziorami i bagnami, a ziemia podzielona była na dziedziczne części między rolników (*ruricolis*) i mieszkańców/posiadaczy (*habitoribus*). Książę, nie mogąc podjąć żadnego oblężenia, rozpuścił zagony swojego wojska na terytorium pruskim, które niszczyły napotkane budynki i wsie oraz brały liczne łupy i jeńców (Gall, ks. III, 24).

Ustalenia historyków wskazują, że w przypadku wszystkich trzech wypraw stroną inicjującą działania zbrojne były sąsiadujące z Prusami i Jaćwieżą monarchie: Ruś i Polska. Nie ma dostatecznych dowodów źródłowych na sprowokowanie tych działań przez stronę pruską, poprzez wcześniejsze najazdy rabunkowe. Według niektórych opinii w przypadku drugiej wyprawy Bolesława oraz wyprawy lub wypraw Jarosława Świętopętkowicza mogło dojść do koordynacji działań obu władców³⁵⁰ oraz podziału strefy wpływów. Kierunek najazdu Jarosława nie nastęcza trudności, problem pojawił się wśród badaczy przy próbie identyfikacji celu wypraw księcia Bolesława. Co do akcji zbrojnej z 1107/1108 r. historycy są na ogół zgodni, że chodziło o Sasinię znaną (pod nazwą *Soyssim*) z dokumentu króla czeskiego Przemysła II Ottokara z 1267 r. Pogląd ten opiera się na przytoczonej przez Galla legendzie o Sasach, którzy po podboju ich ziem przez Karola Wielkiego przyłączyli się do Prus i tu się osiedlili. Choć informacja Galla Anonima zaczerpnięta z „opowiadań przodków” uznawana jest za bałamutną, to sam fakt przytoczenia jej przez kronikarza w kontekście ataku polskiego na Prusów wydaje się ich zdaniem wskazywać

na Sasinię³⁵¹. Kierunek drugiej wyprawy z 1110/1111 pozostaje w świetle relacji kronikarza nieznany, pomimo tego niektórzy badacze spekulowali na podstawie dość kontrowersyjnych przesłanek, że chodziło tu o Galindię³⁵². O ile z relacji latopisu jasno wynika, że Jarosław pobił Jaćwingów, czyli osiągnął militarny, a być może także polityczny sukces, to w opisach wypraw księcia Bolesława badacze dopatrują się wręcz aluzji Galla o niepowodzeniu zbrojnych akcji przeciwko Prusom (H. Łowmiański 1983, 49, 50; 1989, 49, 56; J. Powierski 1968, 102, 103; 2001, 9–20; K. Wiliński 1984, 135–138; E. Kowalczyk 1987, 159; G. Białuński 1999, 24–39; D. A. Sikorski 2003).

Wróćmy jednak do najbardziej istotnych dla niniejszego opracowania informacji przekazanych przez Galla Anonima. Zarówno w jednej, jak i drugiej relacji kronikarz podkreślał idealne dla obronności warunki naturalne Prus. Nikt z badaczy analizujących te teksty nie podważa wiarygodności tych uwag, potwierdzonych współczesnymi obserwacjami środowiska geograficznego Polski północno-wschodniej. Dla Kazimierza Wilińskiego zdanie Galla o ziemi pełnej jezior i bagien, trudnej do sforsowania przez wojsko, a przez to niezdobytej, było jednym z dowodów na datowanie pierwszej wyprawy księcia Bolesława na wiosnę 1108 r. Jego zdaniem rozlane szeroko o tej porze roku rzeki, strumienie,

349 W ten sposób kronikarz zdaje się usprawiedliwiać niepowodzenie wyprawy Bolesława, który nie napotkawszy przeciwnika, musiał zadowolić się obfitymi łupami i jeńcami (G. Białuński 1999, 29).

350 Obydwaj władcy byli skoligaceni i sprzymierzeni (J. Powierski 1968, 103; G. Białuński 1999, 34).

351 Inne zdania jest Dariusz Sikorski, który trafnie zauważył, że wyłączając legendę o Sasach (*Saxones*) Gall w swojej relacji nie wymienia żadnej nazwy terytorialnej lub plemiennej poza Prusami (*Prussiam, Prusiam*) (D. A. Sikorski 2003, 10). Co więcej kronikarz podaje: „...lud ów na łodziach przyplłynął z Saksonii i wziął w posiadanie tę krainę, a od kraju przyjął nazwę.” Zdanie to można interpretować na dwa sposoby, jednak bardziej prawdopodobna wydaje się możliwość, że to Sasi przejęli nazwę podbitego kraju, a nie odwrotnie (Gall, ks. II, 42, D. A. Sikorski 2003, 10, 11). Do czego zresztą przychylił się Jan Powierski, zwolennik hipotezy o Sasini jako celu pierwszej wyprawy Krzywoustego (J. Powierski 2001, 15).

352 Jednym z argumentów za Galindią jako celem ataku Bolesława był fakt jej wyludnienia w czasach podboju krzyżackiego, które Piotr z Dusburga w XIV w. próbował tłumaczyć legendą o walkach Galindów z sąsiednimi chrześcijanami w bliżej nieokreślonej przeszłości (G. Białuński 1999, 33). Tak jak w poprzednim przypadku jedyną nazwą, jaką stosuje Gall dla określenia celu drugiej wyprawy są Prusy (*Prusiae, Prussiam*) (Gall, ks. III, 24).

poszerzone objętością wód bagna i moczary hamowały szybkość przemarszu wojsk polskich, a tym samym uniemożliwiły realizację czynnika zaskoczenia. W związku z tym Prusowie zdążyli skryć się w ostępach leśnych nie przyjmując jakiegokolwiek formy otwartej konfrontacji i potrafili uchronić się przed poważniejszymi stratami³⁵³. Wiliński uważał, że pruskie bagna i jeziora połączone w całe ciągi skutecznie powstrzymywały napastników. Trzeba było je w trakcie marszu omijać, podobnie zresztą jak rzeki, co było szczególnie trudne jeśli nie znało się brodów, przejść i mielizn. Nie ratowały sytuacji liczne w tym czasie mosty i kładki, ponieważ były one niszczone w momencie zbliżania się wojsk przeciwnika (K. Wiliński 1984, 24, 25, 136, 137).

Na przełomie 1110/1111 r. wyprawa wojenna ruszyła zimą, dzięki czemu wojska mogły przejść według świadectwa Galla po zamrzniętych jeziorach i bagnach jak przez most. Najbardziej dla historyków intrygujący fragment drugiej relacji mówi o tym, że książę Bolesław, gdy przekroczył pasmo jezior i bagien, dotarł do kraju zamieszkanego, ale nie mógł przeprowadzić oblężenia bowiem nie było tu żadnych zamków/grodów ani miast (Gall, ks. III, 24). Opinie na ten temat są podzielone, dla niektórych badaczy opierających się na ustaleniach archeologów kronikarz mógł mieć na myśli Galindię, dla innych podał nieprawdziwą informację (E. Kowalczyk 1987, 159; G. Białyński 1999, 33; A. Kamiński 1953, 131; H. Łowmiański 1983, 330; 1989, 68; B. Kürbisówna 1974, 135). Elżbieta Kowalczyk-Heyman nie zgadza się z twierdzeniem, że wiadomości Galla o braku grodów wśród Prusów są fałszywe. Użyte przez kronikarza określenie podkreśla według tej badaczki naturalne warunki obronne utrudniające dostęp do ziemi pruskiej (E. Kowalczyk 1987, 159). Interesującą interpretację tego fragmentu zaproponował Jan Powierski, który sformułowania *castella* i *civitates* odczytał jako duże grody i kompleksy wczesnomiejskie. Tego typu założeń polskie wojska mogły nie napotkać w Sasinii, tam bowiem historyk lokował

drugą wyprawę Bolesława. Co więcej Powierski połączył omawianą wzmiankę z innym fragmentem tej samej relacji mówiącym o spalaniu przez najeźdźców *edificia villasque*, które według niego nie należy tłumaczyć jako osady jednodworcze i wsie, tylko jako gródki i osady podgrozdowe. Odnotowane przez Galla *insulas*, są dla tego historyka dowodem na to, że Prusowie żyli, gospodarowali, a także organizowali obronę na obszarach otoczonych jeziorami i bagnami (J. Powierski 2001, 21). Dariusz Sikorski sugeruje natomiast, że zapis Galla o braku grodów u Prusów wynika z przekształcenia wcześniejszej wzmianki o walorach obronnych położenia geograficznego Prus. Jest on zarazem elementem składowym obrazu rzekomego cywilizacyjnego niedorozwoju Prusów, którym kronikarz tłumaczy niepowodzenia zimowej wyprawy Krzywoustego (D. A. Sikorski 2003, 20–22).

Warto również zwrócić uwagę na fragmenty *Kroniki polskiej* dotyczące ustroju społecznego Prus oraz panujących tam stosunków własnościowych. W pierwszej relacji Gall podał, że Prusowie żyją bez króla i praw, i nie odstępują od pierwotnego pogaństwa i dzikości (Gall, ks. III, 24). Dla H. Łowmiańskiego i Gerarda Labudy jest to dowód, że przynajmniej do połowy XII w. w Prusach nie uznawano instytucji monarchii ani żadnej zwierzchniej władzy książęcej (H. Łowmiański 1983, 310; M. Biskup, G. Labuda 1986, 79, 80). Labuda wysunął nawet hipotezę, że to ów prymitywny ustrój społeczno-polityczny, obok lesistego i bagnistego pogranicza zabezpieczał plemiona prusko-jaćwieskie od ekspansji sąsiednich państw wczesnofeudalnych. Czynniki te jego zdaniem utrudniały podbój oraz narzucenie władzy zwierzchniej, z powodu braku po stronie pruskiej równorzędnych partnerów (M. Biskup, G. Labuda 1986, 80). Inaczej widzi to D. Sikorski, dla którego kronikarz nie przybliży rzeczywistego ustroju społeczno-politycznego Prusów, ale podając informację o braku króla i praw podkreśla dobitnie ich pogaństwo³⁵⁴ (D. A. Sikorski 2003, 15, 16). Z kolei druga relacja Galla zawiera interesującą wzmiankę o podziale

353 Podobnie uważał J. Powierski (J. Powierski 1968, 102, 103; 2001, 12, 13). Inni badacze skłaniają się raczej do przełomu 1107/1108 i zimy jako pory roku pierwszej wyprawy Bolesława. Wzmianka o naturalnych przeszkodach terenowych była według nich pretekstem do omówienia obronności kraju (H. Łowmiański 1989, 49; E. Kowalczyk 1987, 159; G. Białyński 1999, 29, 30).

354 Sikorski wykazuje niekonsekwencje Galla, który z jednej strony mówi o braku praw wśród Prusów, by w innym momencie podać informację o dziedziczeniu przez nich ziemi. Historyk przypuszcza, że kronikarzowi chodziło o brak praw chrześcijańskich, a nie o prawa świeckie, których jednym z elementów jest dziedziczenie (D. A. Sikorski 2003, 16).

Prus na dziedziczne działki ziemi, które mieli posiadać rolnicy i inni mieszkańcy. Można tę informację zdaniem historyków interpretować jako potwierdzoną w późniejszych źródłach przesłankę za istnieniem wśród Prusów silnie ugruntowanej, indywidualnej, prywatnej własności ziemi, będącej podstawą majątkową lokalnych rodów (H. Łowmiański 1983, 236; J. Powierski 1968, 64, 65).

Następne interesujące nas informacje o Prusach i Jaćwingach zamieścił kronikarz polski mistrz Wincenty, zwany Kadłubkiem. Dotyczą one wydarzeń z drugiej połowy XII w. Pierwsza wzmianka dotyczy wyprawy księcia Bolesława Kędzierzawego na Prusów w 1166 r., druga wyprawy jego brata Kazimierza Sprawiedliwego na Połęczszan w 1193 r.³⁵⁵.

Opisując akcję zbrojną starszego syna Krzywoustego kronikarz podał, że książę zebrał liczne, dobrze wyszkolone wojsko i uderzył na prowincje Getów (*Geticas*)³⁵⁶. Ziemie te miały nie posiadać fortyfikacji, ale były niedostępne z powodu warunków naturalnych, już samo wejście na nie porośnięte było gęstym lasem, pośród którego rozciągały się bagna. Armia Bolesława nie dotarła zbyt daleko, ponieważ prowadzona przez zwiadowców i przewodników wpadła w zasadzkę. Stłoczone na wąskiej drodze wojsko zostało zaatakowane przez Prusów i prawie doszczętnie wybite. Rycerze, którzy nie zginęli od włóczni przeciwnika, wpadli na zasieki lub potopili się w bagnach (Kadłubek, ks. III, 30).

Dużo miejsca poświęcił także Kadłubek wyprawie księcia Kazimierza na Połęczszan, których zaliczył do Getów, czyli Prusów (*Pollexiani Getarum seu Prussorum genus*). Przed opisem samej akcji zbrojnej kronikarz podkreśla naturalne obronne warunki najechanego kraju, niedostępnego z powodu rozległych puszczy, zwartych gąszczów leśnych oraz bagien. Książę Kazimierz zanim wyruszył na Połęczszan musiał podjąć walkę ze sprzyjającym im ruskim władcą Drohiczyzna. Po zdobyciu tego grodu polski władca wyruszył z wojskiem, przemierzając w trzy dni pas wspomnianych wyżej puszczy. Wkroczywszy na teren

przeciwnika książę szuka sposobności do walki, ale nie znajduje jej, ponieważ Połęczszanie unikają starcia. Mistrz Wincenty tłumaczy te przejściowe niepowodzenia Kazimierza strategią Połęczszan, którzy doskonale radzili sobie w gęstwinie, a nie potrafili bić się na otwartym polu. Nie napotkawszy oporu wojska polskie pładrują i niszczą wrogie świątynie/miejsca święte (*fana*), grody (*burgos*), wsie (*pagos*), wysokie budynki mieszkalne (*celsas aedium fabricas*), spichlerze ze zbożem (*spicariis horra*). Przy okazji kronikarz daje uwagę, że Połęczszanie „...nie znają użytku warowni i takie mają mury miast jak dzikie zwierzęta” (*quia municipiorum nullus apud illos usus, eosdem enim urbium habent muros, quos et ferae*). Po tym spustoszeniu do Kazimierza zwraca się książę Połęczszan (*princeps Pollexius*) i prosi go o pokój, oferując płacenie daniny, a jako rękojmię daje zakładników. Gdy polski władca zarządza odwrót, Połęczszanie łamią umowę i zwaliwszy las (*prostrato nemore*) odcinają odwrót jego wojsk. Jednak Polacy, pomimo tej zasadzki i walki w ścisiku, pokonują nieprzyjaciela i ponownie przystępują do łupienia okolicy. Ta klęska zmusza księcia i starszyznę Połęczszan do nowych pertraktacji, które kończą się obietnicą posłuszeństwa i płacenia danin Kazimierzowi, który w triumfie wraca do kraju (Kadłubek, ks. IV, 19).

Wyprawa Bolesława Kędzierzawego na Prusów zdaniem historyków wynikała z wcześniejszych akcji politycznych polskiego księcia dążącego do podporządkowania i schryścianizowania bałtyjskich sąsiadów. Po śmierci jego ojca, Bolesława Krzywoustego znacznie wzrosła aktywność plemion pruskich, objawiająca się m.in. częstymi najazdami na ziemie targanej konfliktem dynastycznym monarchii piastowskiej. Celem szczególnego wysiłku zbrojnego Prusów było Mazowsze, dziedziczna dzielnica Kędzierzawego. Po uzyskaniu władzy zwierzchniej Bolesław przejął inicjatywę i zorganizował w latach 1147–1157 serię wypraw wojennych, doprowadzając według niektórych opinii do podboju, a także częściowej chrystianizacji Prus. Nie był to jednak trwały sukces i po dość szybkim odstępstwie od nowej wiary, Prusowie zaprzestali płacić również daninę. Doszło do buntu i zbrojnego wystąpienia Prusów, którzy złupili i zajęli przygraniczne ziemie polskie. Wszystkie te wydarzenia spowodowały reakcję polskiego księcia, który w 1166 r. zebrał silną armię i uderzył na Prusy. Ta karna wyprawa nie powiodła się jednak, wojska księcia zostały rozbite, a wiele znakomitych osobistości poległo, w tym brat księcia, Henryk

355 Obie podane daty zrekonstruowane są przez historyków na podstawie innych źródeł, ponieważ mistrz Wincenty w swojej kronice nie podawał dat rocznych (G. Białuński 1999, 48–55, 75–80).

356 Taką nazwą mistrz Wincenty określał Prusów, co zresztą sam wyjaśnił przy okazji opisu wyprawy Kazimierza Sprawiedliwego z 1193 r. (Kadłubek, ks. IV, 19).

Sandomierski³⁵⁷. Był to zarazem kres ekspansjonistycznej polityki Bolesława Kędzierzawego wobec Prus, która pomimo przejściowych sukcesów, zakończyła się dotkliwą klęską (J. Powierski 1968, 112, 113; K. Wiliński 1984, 143–149; G. Białuński 1995; 1999, 45–55).

Z kolei wyprawa Kazimierza Sprawiedliwego była wynikiem wcześniejszych najazdów pruskich na Mazowsze, którego władcą był (prawdopodobnie od 1185 r.) właśnie ten książę. W latach 1191–1193 najmłodszy syn Bolesława Krzywoustego wielokrotnie najechał pograniczne ziemie pruskie, dokonując spustoszeń. Przeciwdziałając sojuszowi Połększan z władcą drohiczyńskim, Kazimierz zebrał wojsko i uderzył na Drohiczyn, zdobył go i podporządkował ruskiego księcia³⁵⁸. Następnie wyruszył stąd na Połększe, które dwukrotnie złupił i po zwycięskiej bitwie uzyskał obietnicę lokalnego księcia i starszyny płacenia daniny i posłuszeństwa. Jednak efekty działań przeciwko Prusom były nietrwałe z powodu rychłej śmierci Kazimierza Sprawiedliwego (M. Toeppen 1995; 52, 53; J. Powierski 1968, 128; W. Caban 1974, 199–209; K. Wiliński 1984, 154–157; G. Białuński 1999, 75–81).

Kwestią sporną pozostaje kierunek wypraw książąt polskich, zwłaszcza pierwszej z 1166 r. Mistrz Wincenty nazwał przeciwników Bolesława Kędzierzawego Getami. Według G. Białuńskiego nazwa ta nie sugeruje żadnego konkretnego plemienia pruskiego, choć dotychczasowa literatura sugerowała Jaćwingów³⁵⁹, ale

może oznaczać ogólnie Prusów. W tekście kroniki Kadłubka historyk dopatruje się plemion, mających swoje siedziby na pograniczu z Polską, przede wszystkim Galindów i Sasinów oraz mniej prawdopodobnych Pomezan (G. Białuński 1999, 55–60). Cel wyprawy Kazimierza Sprawiedliwego nie nastęrcza już takich trudności, ponieważ kronikarz nazwał tym razem napadniętych Prusów Połększanami, którą to nazwą średniowieczne źródła określały Jaćwingów³⁶⁰. Jednak i tu historycy podejmują dyskusję, na jaki konkretnie teren kierowana była wyprawa z zimy 1192/1193 r.³⁶¹ Jedni badacze lokalizują ją na ziemiach położonych w strefie między Narwią a Biebrzą, inni widzą tu raczej Pojezierze Ełckie, siedzibę domniemanego plemienia Połększan³⁶² (S. Zajączkowski 1936, 43, 44; A. Kamiński

357 O czym, co dziwne, milczy kronika Kadłubka. Wiadomość o śmierci Henryka podczas wyprawy Bolesława potwierdzona jest natomiast przez inne źródła, m.in. *Rocznik kapitulny krakowski* (MPH, V, 62; G. Białuński 1999, 50–53)

358 Księciem tym był prawdopodobnie Roman Mściławowicz (A. Jusupowicz 2007).

359 Określanie Prus jako ziem Getów jest typowym przykładem stosowania przez Kadłubka etnonimów starożytnych (por. M. Gładysz 2002, 60). Pomimo tej wiedzy, H. Łowmiański oraz J. Nalepa, a za nimi inni badacze przypisują tę nazwę konkretnie Jaćwingom (H. Łowmiański 1950, 175; J. Nalepa 1964, 47; 1967, 22). J. Powierski obok takiej interpretacji dopuszczał jeszcze Pomezan (J. Powierski 1968, 88, 113). Jak słusznie zauważył A. Kamiński, forma *Getwezi*, *Gotwezi* używana przez kancelarie niemiecko-łacińskich i rzadziej polsko-łacińskich od XIII w., wywodziła się z chęci pogodzenia nazwy Jaćwingów z tradycją historyczną, znaną wykształconym warstwom średniowiecznej Europy, o nadbałtyckiej siedzibie starożytnych Gotów, mylonych często z Getami. Stąd też w niektórych źródłach wczesnośredniowiecznych (w tym u Kadłubka) Prusów zwano właśnie Gotami lub Getami (A. Kamiński 1953, 18).

360 W najnowszej literaturze utrwaliła się ta wersja tłumaczenia terminu *Pollexiani* użytego przez mistrza Wincentego. Według J. Nalepy Połększanie, odłam Jaćwingów wzięli swoją nazwę od rzeki Ełk (Lyck, Łęk, Łęg), nad którą znajdowały się ich siedziby (J. Nalepa 1964, 47–49; 1967). Jest to hipoteza atrakcyjna, ale nieprzekonująca, ponieważ dowodziłaby wyjątkowo szczegółowej znajomości etnonimów przez Kadłubka, której ten kronikarz nie posiadał. Bardziej trafne wydają się wcześniejsze sugestie dotyczące etymologii tego terminu, objaśniające go jako ludzi mieszkających przy lesie, czyli Polesian, lub, co bardziej prawdopodobne, jako ludzi sąsiadujących z Lachami (Polakami) – Podlasian. Była to więc nazwa nadana wszystkim Jaćwingom przez polskich sąsiadów. Nazwa *Pollexia* funkcjonowała w różnych odmianach do XIV, a nawet XV w., kiedy to została stopniowo wyparta przez przejęte z Rusi określenie Jaćwież (A. Brückner 1927, 289; S. Zajączkowski 1953, 183–195; A. Kamiński 1953, 19–25; H. Paszkiewicz 1996, 106).

361 Argumenty za taką datacją wyprawy podał Adrian Jusupowicz (2007, 27, 28).

362 Historycy lokalizują wyprawę Kazimierza na podstawie informacji Wincentego o szybkim, trzydniowym marszu armii książęcej z Drohiczyzna na terytorium wroga. Długość trasy oblicza się na ogół na ok. 90 km, czyli odległość dzielącą wspomniany gród od terenów dorzecza Narwii i Biebrzy (S. Zajączkowski 1936, 43, 44; A. Kamiński 1953, 44; K. Wiliński 1984, 155, 156). Inaczej widzi trasę i cel przemarszu wojsk polskich Wiesław Caban, dla którego ta informacja Kadłubka jest nieprawdziwa. Badacz ten spekuluje, że trasa pochodzenia Kazimierza kierowała się na Wiznę, a następnie nad rzekę Ełk. Przy czym Caban zasugerował się tu wyraźnie wspomnianą wyżej hipotezą J. Nalepy o siedzibach Połększan w tym właśnie rejonie (W. Caban 1974, 207, 208).

1953, 44, 47; K. Wiliński 1984, 155–157; J. Nalepa 1967; W. Caban 1974, 207, 208; G. Białyński 1999, 76).

Relacje z obu wypraw książąt polskich zawierają istotne informacje dotyczące osadnictwa Prus i Jaćwieży. Podobnie jak Gall w swojej kronice, mistrz Wincenty podkreśla naturalne warunki obronne kraju, pełnego bagien i gęstych lasów stanowiących według niego lepsze zabezpieczenie niż warownie. Przy czym Kadłubek w odróżnieniu od swojego poprzednika nie neguje całkowicie znajomości wśród Prusów sztuki fortyfikacji, a jedynie bagatelizuje ją pisząc m.in. że „...mają mury miast jak dzikie zwierzęta” (Kadłubek, ks. IV, 19). Zdaniem Brygidy Kürbis ten fragment, jak i wszystkie pozostałe dotyczące bałtyjskich sąsiadów państwa piastowskiego, są literackim zabiegiem mistrza Wincentego, pokazującego kontrast między dzikimi i barbarzyńskimi poganami (których zresztą nazywa Saladynistami), a szlachetnymi i rycerskimi Polakami. Krajobraz puszczański i brak warowni z prawdziwego zdarzenia odpowiada dzikości Jaćwingów i Prusów, którą Wincenty wytyka im w wielu miejscach swoich relacji (B. Kürbisówna 1974). Zarówno w pierwszej, jak i drugiej relacji Kadłubek wspomina o zasadzkach, w jakie wojska polskie zostały wciągnięte przez Prusów i Połęszan. Fragmenty o śmierci rycerstwa zaplątanego w zaroślach i krzakach ciernistych oraz o odcięciu odwrotu wojsk Kazimierza poprzez ścięcie drzew mogą świadczyć o zastosowaniu przesiek i zasiek. Dla A. Kamińskiego głównymi „twierdzami” Jaćwingów, obok grodów i umocnionych osad, były chaszcze leśne i gęsto podszyty las, umocnione na szlakach drożnych zasiekami (A. Kamiński 1953, 143). Kazimierz Wiliński uważa, że Prusowie posiadali bardzo rozbudowany system takich form umocnień terenowych. Były to według niego ścięte, głównie liściaste, drzewa z konarami do tarasowania (maksymalnego utrudniania) przejść i duktów w lesie oraz dróg i przepraw nad rzekami, a także nad jeziorami i bagnami. Niekiedy mogły ujawniać się one w formie tak celowo hodowanych drzew i zarośli z preferencją dla tarniny i innych krzewów z kolcami, aby stworzyć z nich gąszcz nie do przejścia. Jednak zdaniem tego badacza zasadniczy ich charakter uzyskiwano poprzez masowe ścinanie drzew w celu zatarasowania dróg, zwłaszcza w pogranicznych lasach. Napastnik napotkawszy owe umocnienia terenowe tracił bezpowrotnie cenny czas i tempo marszu, a tym samym dawał szanse napadniętym na

zorganizowanie dalszych walk obronnych (K. Wiliński 1984, 84–86). W relacji z najazdu na Połęszan w 1193 r. znajduje się bardzo ważny fragment mówiący o spaleniu przez oddziały polskie świątyń, grodów, wsi, wysokich budynków mieszkalnych oraz spichlerzy ze zbożem. W literaturze historycznej niewiele miejsca poświęcono wymienionym przez Kadłubka elementom systemu osadniczego. B. Kürbis wykazuje tu niekonsekwencje mistrza Wincentego, który najpierw odmawia Jaćwingom warowni i wytyka im ukrywanie się w uroczyskach i jaskiniach, by zaraz potem wyliczyć należące do nich obiekty osadnicze, charakterystyczne dla ówczesnych cywilizowanych społeczeństw (B. Kürbisówna 1974, 135). Aleksander Kamiński z jednej strony zwrócił uwagę, że wypełnione zbożem spichlerze mogą być świadectwem na uprawę roli wśród Jaćwingów, z drugiej zaś uznał, że kronikarz przesadzał pisząc o należących do nich świątyniach, grodach, wsiach i wysokich domach. Historyk zdając sobie doskonale sprawę z zabiegów literackich Wincentego podkreślających dzikość i barbarzyństwo Połęszan, jednocześnie przyjął jako prawdopodobną możliwość zapóźnienia cywilizacyjnego pogranicznej części Jaćwieży³⁶³ (A. Kamiński 1953, 124). Analizujący źródła pisane archeolodzy nie są już tak sceptyczni. Dla Tomasza Nowakiewicza omawiana wzmianka Kadłubka jest wyraźnym śladem istnienia prestiżowych i reprezentacyjnych siedzib pruskich notabli plemiennych w postaci wysokich budowli mieszkalnych (T. Nowakiewicz 2004, 280).

Zanotowana w *Kronice polskiej* wzmocniona aktywność militarna plemion pruskich, zauważona została również przez źródła ruskie. W latopisie kijowskim, spisany pod koniec XII w., można znaleźć informację, że zimą 1196 r. książę halicko-wołyński Roman Mściśławowicz poprowadził swoje wojska na Jaćwingów (*Jatvagy*) w zemście za pustoszenie przez tych ostatnich jego włości (*volost ego*). Po wejściu Romana

363 Bardzo kontrowersyjna wydaje się być opinia A. Kamińskiego, że na południu Jaćwieży w czasach Kadłubka można było spotykać społeczności żyjące w ziemiankach, budach i szałasach, w kulturze prymitywniejszej niż ich rodacy z pojezierza (A. Kamiński 1953, 124). Jest to typowy przykład jak historycy często interpretują sytuację kulturowo-osadniczą plemion bałtyjskich w sytuacji braku lub niedostatecznej archeologicznej bazy źródłowej.

na ich ziemie (*zemlju ich*), Jaćwingowie nie byli w stanie przeciwstawić się jego siłom i schronili się w swoich twierdzach (*svoi tverdi*). W takiej sytuacji Rusini zadowolili się spaleniem włości (*pożog volost ich*) i powrócili do siebie (PSRL, II, 702). W tej wzmiance anonimowego kronikarza ruskiego najważniejsza wydaje się być informacja o twierdzach jaćwieskich. W odróżnieniu od polskich kronikarzy stosujących różnego rodzaju zabiegi literackie, autor latopisu jasno daje do zrozumienia, że Jaćwingowie potrafili wykorzystywać warownie w celach obronnych. G. Białuński zwraca uwagę na strategię Jaćwingów, którzy unikając otwartej konfrontacji tym razem nie zaszyli się w lasach, tylko umocnili się w swoich grodach (G. Białuński 1999, 84).

Wyraźny wzrost zainteresowania Prusami i Jaćwieżą nastąpił w ciągu XIII stulecia, kiedy to miała miejsce ekspansja w tym kierunku sąsiednich państw feudalnych oraz sprowadzonego przez Konrada Mazowieckiego zakonu krzyżackiego. Wyjątkowe natężenie akcji zbrojnych spowodowało, że zamieszczane w relacjach kronikarskich opisy stały się bardziej obszernie, zawierając wiele interesujących szczegółów dotyczących struktury osadniczej i społecznej plemion pruskich.

Na początku XIII w. Prusowie oraz Jaćwingowie w sojuszu z Litwinami przejawiają wzmożoną aktywność militarną skierowaną przeciwko podzielonym i skonfliktowanym wewnątrznie księstwom polskim i ruskim. Wojska bałtyjskie wykorzystywane były także w tym czasie przez zwalczające się państewka feudalne. Seria zwycięskich najazdów plemion pogańskich na chrześcijańskich sąsiadów, spowodowała reakcję w postaci skierowania ruchu krucjatowego w stronę ziem pruskich. Zwieńczeniem tej akcji było sprowadzenie i zainstalowanie na pograniczu polsko-pruskim zakonu krzyżackiego, którego realizowany stopniowo podbój doprowadził do upadku Prus i Jaćwieży w końcu XIII w. (M. Biskup, G. Labuda 1986, 85–92, 118–121; G. Białuński 1999, 84–96; M. Gładysz 2004, 170–203).

W rezultacie różnorodnych inicjatyw zmierzających do opanowania ziem Prusów pojawiły się pierwsze wykazy pruskich jednostek terytorialnych. Pochodzący prawdopodobnie z 1231 r. wykaz danin należnych Danii (*Liber census Daniae*) wymienia nazwy terytoriów pruskich i bałtyjskich: *Hec sunt nomina terrarum Pruzie: Pomizania, Lanlania, Ermelandia, Notangia, Barcia, Peragodia, Nadrauia,*

Gallindo, Syllonis in Zudua, Littonia. Hec sunt terre ex una parte fluvii, qui vocatur Lipz. Ex altera parte eiusdem: Zambia, Scalewo, Lammato, Curlandia, Semigallia (SRP, I, 737). Zapis ten wiąże się na ogół z przejściowym podporządkowaniem tych ziem plemiennych królowi Danii Waldemarowi II, który na czele prowadzonej przez siebie krucjaty wkroczył w 1210 r. do Prus i na Sambie (*Expedicio facta est in Pruziam et Samland*) (MGS, XXIX, 179; S. M. Szacherska 1962, 130–133; J. Powierski 1968, 139, 140; 2001, 42; M. Gładysz 2004, 176). Obok kilku znanych już wcześniej nazw takich jak Prusy (*Pruzie*), Sambia (*Zambia*), Litwa (*Littonia*), Kuronia (*Curlandia*) i Zemgalia (*Semigallia*), wszystkie inne trafiają po raz pierwszy na karty średniowiecznej historii. *Liber census Daniae* jest także pierwszym źródłem średniowiecznym, które po ponad tysiącu lat wymienia zanotowane w *Geografii* Klaudiusza Ptolemeusza nazwy Galindii (*Gallindo*) i Sudowii (*Zudua*)³⁶⁴. W przypadku tej ostatniej, duński dokument wymienia nawet mniejszą jednostkę terytorialną – *Syllonis* wchodzącą w jej skład (*Syllonis in Zudua*)³⁶⁵.

Za drugi spis ziem pruskich uważany jest wspomniany już wyżej dokument krucjatowy króla czeskiego Przemysła Ottokara II z 1267 r. Potwierdzał on prawa zakonu krzyżackiego do podbitych terenów, a także do tych ziem pruskich, do których zakon rościł sobie pretensje. W pierwszej części dokumentu wymienione są części ziemi pruskiej (*partibus terrarum Pruscie*): *terra Culmensi, Lubouia, Soysim, Pomizania, Pazluch, Landesem, Sambia, Pogzania, Warmia, Natangia et Barthia*. Dalej zaś mowa jest o *Galendiam, Getwesiam, Lutowiam* i innych wrogach krzyża chrystusowego (*et alios inimicos Crucis Christi*) (CDW, I, 90). Obok nazw terytoriów wymienionych już w *Liber census Daniae*, takich jak *Pomizania,*

364 Wyszczególniając ludy Sarmacji Klaudiusz Ptolemeusz wymienia obok siebie ludy *Γαλινδοι* i *Σουδινοι*, których siedziby miały znajdować się na wschód od siedzących nad Wisłą Gytonów/Gotów. Dzieło Ptolemeusza powstało ok. połowy II w. n.e., jednak powyższa wzmianka została zaczerpnięta ze starszej pracy Marinosa z Tyru i odnosiła się do początków II w. lub nawet końca I w. n.e. (E. Polaschek 1965, szp. 695–696, 753–757; J. Okulicz 1981, 157; W. Nowakowski 2003, 9).

365 *Syllonis* jest przeważnie identyfikowana z wymienionym w późniejszych źródłach terytorium Zliny/Silii/*Selii* (A. Kamiński 1953, 97; J. Powierski 2001, 42, 43).

Lanlania/Landesen, Ermelandia/Warmia, Notangia/Natangia, Barcia/Barthia, Zambia/Sambia, pojawiają się nazwy nie wspomniane przez to źródło: *Culmensi, Lubouia, Soysim, Pazluch*. Warto również zwrócić uwagę, że w dokumencie z 1267 r. Galindia (*Galendiam*) i Jaćwież (*Getwesiam*)³⁶⁶ są potraktowane oddzielnie i występują obok Litwy (*Lutowiam*).

I wreszcie trzeci, najpełniejszy wykaz znajduje się w *Chronicon terrae Prussiae* autorstwa Piotra z Dusburga, źródło co prawda późnym, bo powstałym blisko pięćdziesiąt lat po podboju Prus (1326 r.), ale opartym na wcześniejszych dokumentach z XIII w. Krzyżacki kronikarz po określeniu granic geograficznych Prus, podał, że dzielą się one na jedenaście części (*Terra Prussie in XI partes dividitur*), które następnie wymienił: *Prima fuit Colmensis et Lubovia, que ante introitum fratrum domus Theutonice quasi fuerat desolata. Secunda Pomesania, in qua Pomesani. Tercia Pogesania, in qua Pogesani. Quarta Warmia, in qua Warmienses. Quinta Nattangia, in qua Nattangi. Sexta Sambia, in qua Sambite. Septima Nadrowia, in qua Nadrowite. Octava Scalowia, in qua Scalowite. Nona Sudowia, in qua Sudowite. Decima Galindia, in qua Galindite. Undecima Bartha et Plicka Bartha, que nunc major et minor Bartha dicitur, in qua Barthi vel Barthenes habitabant*. Niektóre ziemie pruskie Dusburg wyróżnił, pisząc o dużej sile militarnej Barcji, Sambii i Sudowii. O Sudawach napisał, że przewyższali innych Prusów szlachetnością obyczajów oraz górowali nad nimi bogactwem i siłą (*Sudowite generosi, sicut nobilitate morum alios precedebant, ita diviciis et potentia excedebant*) (Dusburg, III, 3).

W przytoczonych wyżej wykazach można dostrzec zarówno podobieństwa, jak i istotne różnice. H. Łowmiański za najbardziej odpowiadający rzeczywistości uznał przekaz Dusburga. Według tego badacza kronikarz krzyżacki miał najlepszy dostęp do informacji i dlatego jego spis zasługuje na zaufanie. Pozostałe listy były dla niego mniej wartościowe, ponieważ powstały w wyniku bieżącego zapotrzebowania politycznego, wskutek czego ich autorzy nie

ustrzegli się błędów (H. Łowmiański 1985, 12). Inaczej widział to Max Toeppen, który dopuszczał większą dynamikę przemian organizacji politycznej wśród Prusów i różnice pomiędzy wykazami tłumaczył zmieniającą się chronologicznie sytuacją polityczno-społeczną (M. Toeppen 1858, 8). Podobnego zdania był J. Powierski, dla którego zawarte w wykazach informacje były aktualne dla okresu, w którym zostały sporządzone (J. Powierski 2001, 42). Zdaniem D. Sikorskiego przekaz krzyżackiego kronikarza jest najpełniejszym wykazem plemiennych ziem pruskich, a najstarsze wykazy jednostek terytorialnych zawierają obok ziem wyższego rzędu również jednostki niższorzędne, które w czasie pokoju zachowywały względną niezależność, a w czasie wojny podporządkowane były większym jednostkom. Według tego badacza struktura terytorialna musiała być bardziej mobilna niż to zakładał Łowmiański. Równorzędność wspomnianych w dokumencie duńskim i liście władcy czeskiego ziem plemiennych i włości były zapewne następstwem swobody politycznej włości, jaką cieszyły się w obrębie ziem plemiennych podczas pokoju. Swoboda ta umożliwiła ich mieszkańcom podjęcie samodzielnej decyzji przyjęcia chrześcijaństwa, co w opinii Sikorskiego sprawiło, że zostały one zapamiętane w świecie chrześcijańskim i uwzględnione w wykazach (D. A. Sikorski 2010, 86, 87).

Dużo konkretnych i szczegółowych informacji na temat struktury terytorialnej, osadniczej i społecznej Jaćwieży dostarczają relacje z wypraw wojennych książąt ruskich i polskich zawarte w *Kronice halicko-wołyńskiej* z XIII w.³⁶⁷ Jak już wyżej wspomniano, na początku tego stulecia Jaćwingowie wykazywali wzmożoną aktywność militarną w stosunku do sąsiadów, a zwłaszcza Rusi. Do połowy XIII w. inicjatywa była po ich stronie, kronika zanotowała do 1250 r. trzy duże najazdy jaćwieskie³⁶⁸. Podczas jednej z wypraw wojskom ruskim udało się zabić wodza jaćwieskiego Skomonda (*СКОМОНДЪ*), który pustoszył m.in. ziemię pińską. Pomijając zbieżność tego imienia z imieniem późniejszego wodza Jaćwieży Skomanda, warto zwrócić uwagę na określenie Jaćwinga nie

366 W omawianym dokumencie użyto innej nazwy na określenie Jaćwieży/Sudowii niż w *Liber census Daniae*, a mianowicie *Getwesiam*. Ta zniekształcona nazwa pojawia się już we wcześniejszych dokumentach papieskich i powstała prawdopodobnie na skutek połączenia etnonimu Getowie z ruskim terminem Jaćwież (J. Nalepa 1964, 13–19).

367 Datacja wydarzeń przyjęta za wydawcą Kroniki (A. Jusupowicz 2019, 161–170).

368 Były to wyprawy z lat 1210, 1228, 1234/1235 oraz nie datowany najazd Skomonda (Kronika, 21–22, 122–123, 267–270).

tylko jako okrutnego wojownika (*зла воиника*), ale też jako czarownika i wróża (*волъхвъ и кобникъ*) (Kronika, 269, 270). Dla H. Łowmiańskiego i A. Kamińskiego jest to dowód na łączenie funkcji naczelnika-wodza z funkcją kapłana. I o ile Kamiński uważał to zjawisko za typowo jaćwieskie, to Łowmiański wskazał przykłady wodzów-kapłanów również na innych terenach bałtyjskich (H. Łowmiański 1983, 326, 327; A. Kamiński 1953, 146).

Książęta ruscy próbowali reagować na agresję Jaćwingów wyprawami odwetowymi. Wiosną 1237/1238 r. udało się zorganizować ekspedycję Danielowi Halickiemu, ale gdy doszedł do Brześcia, wzembrane roztopami rzeki zagroziły jego wojskom drogę do Jaćwieży. Podobnie zimą 1245/1246 r. wojska polsko-ruskie idące na Jaćwież musiały zawrócić, z powodu zbyt obfitych opadów śniegu (Kronika, 199, 200, 295, 296). Dopiero w 1248/1249 r. zrealizowano plan wielkiej wyprawy skierowanej przeciwko Jaćwingom. Ekspedycję zorganizowali książęta ruscy Daniel i Wasylko, którzy wezwali do współudziału władcę Mazowsza Siemowita. Dodatkową pomoc zadeklarował książę Bolesław Wstydlivy, który wysłał swoje wojska pod dowództwem wojewody Sąda oraz Sygniewa. Przebieg wyprawy dokładnie i wyczerpująco opisany jest w Kronice halicko-wołyńskiej³⁶⁹. Na potrzeby niniejszego opracowania należy wynotować kilka najważniejszych faktów. Siły koalicyjne zebrały się w Drohiczynie i po przejściu bagien wkroczyły na Jaćwież. Wojska polskie od razu po wejściu na ziemię nieprzyjacielskie zajęły się plądrowaniem okolicy i spaliły pierwszą napotkaną wieś (*зажгоша ихъ первою всь*), dając tym samym Jaćwingom sygnał o najeździe i powodując nieporozumienia w szeregach sprzymierzonych. Gospodarzem zaatakowanej ziemi byli Zlińcy (*Злиньци*), którym w szybkim czasie udało się zgromadzić wojska z pozostałych ziem jaćwieskich i zaatakować ufortyfikowanych Polaków. Wojska jaćwieskie, składające się z pieszych i konnych wojowników, próbowały zdobyć obóz polski przy pomocy oszczepów, zapalonych głowni oraz kamiennych pocisków. Oblężonym Polakom pomógł wysłany przez władców ruskich oddział łuczników,

który przechylił szalę zwycięstwa na stronę sprzymierzonych. Jaćwingowie zlikwidowali swój obóz (pałac namioty) i upozorowali odwrót. Koalicjanci podzielili siły i ruszyli w głąb terytorium jaćwieskiego. Wojska jaćwieskie ponownie uderzyły, pokonując tylną straż przeciwnika (Połowców), ale po nadejściu głównych sił rusko-polskich musiały się z dużymi stratami wycofać. Walki toczyły się prawdopodobnie niedaleko na północ od rzeki Narwi (*Наръви*). Następnie książę Daniel zarządził dalszy pochód, w trakcie którego sprzymierzeni palili i rabowali ziemię jaćwieskie, biorąc licznych jeńców, aż do rzeki Legi (*Глега*). Kiedy wojska doszły do miejsca zwanego Żakou (*Жакоу*), założyły tam obóz i prowadziły ciągłe walki, w trakcie których Jaćwingowie stracili wielu książąt (*мнози князи*). Do Jaćwingów przyłączyli się na tym etapie walk także inni Prusowie, m.in. Warmowie (*Варва*). Po przekroczeniu rzeki Legi (*Глега*) Rusini i Polacy zabłądzili, ale przy pomocy jeńca-przewodnika udało im się w końcu sforsować rzekę Ełk (*Лькѣ*). Tu sprzymierzeni natknęli się na połączone wojska Jaćwingów, Prusów (*Проусомѣ*) i Bartów (*Бортомѣ*), które jednak widząc ich siłę nie stanęły do bitwy i wycofały się. W takiej sytuacji Daniel po przejściu Narwi, wkroczył do Wizny, a stamtąd wrócił w triumfie na Ruś (Kronika, 301–310).

Analiza relacji zamieszczonej w *Kronice halicko-wołyńskiej* prowadzi do następujących wniosków. W połowie XIII w. siedziby Zlińców znajdowały się na terenach położonych na północ od Narwi, w niedalekiej odległości od jej doliny. Byli oni bardzo dobrze zorganizowani i posiadali duże możliwości mobilizacyjne, organizując w krótkim czasie pomoc militarną z innych ziem jaćwieskich oraz od innych plemion pruskich, w tym znacznie od nich oddalonych. Wyróżniali się dużą mobilnością i operatywnością w walce, umiejętnie wykorzystując czynnik zaskoczenia. Przy okazji walk na Pojezierzu Ełckim wymieniona została nazwa prawdopodobnie jednej z wsi jaćwieskich – Żakou. Grupy zbrojnych dowodzone były przez książąt, przynajmniej w rozumieniu autora kroniki, a przez historyków interpretowanych jako naczelników włości lub po prostu możnych (A. Kamiński 1953, 55, 56, 95–97, 112; H. Łowmiański 1983, 343, 344; G. Białuński 1999, 97–99).

Efektem omówionej wyżej wyprawy prawdopodobnie nie było podporządkowanie Jaćwieży władcem Rusi, ale w jej wyniku zawarto porozumienie skierowane przeciwko Mendogowi. Kilkuletni wojenny

369 Opisy wypraw ruskich na Jaćwież zawarte w tej kronice są bardzo wiarygodne, ponieważ zostały prawdopodobnie spisane na podstawie relacji uczestników tych wydarzeń (A. Kamiński 1953, 55).

sojusz rusko-jaćwiesko-źmudzki został rozbity przez władcę litewskiego, który przekupił Jaćwingów i Żmudzinów i przeciągnął na swoją stronę (Kronika, 330; J. Powierski 1981, 97, 98). W rezultacie w 1253 r. doszło do kolejnej wyprawy Daniela Halickiego na Jaćwież. Po koronacji na króla Rusi, Daniel z synem Lwem oraz księciem mazowieckim Siemowitem zebrali w Drohiczynie wojska i wyruszyli na Jaćwingów³⁷⁰. Kiedy główne siły pod dowództwem Daniela prowadziły walki na wrogim terytorium, książę Lew zaatakował wodza jaćwieskiego Stekinta (*Стѣкинѣтъ*) i jego wojów, którzy przygotowali wcześniej zasieki w lesie (*в лѣсъ встѣплѣса*). Autor *Kroniki halicko-wołyńskiej* podaje informację, że zasieki jaćwieskie zmusiły Lwa i jego ludzi do walki pieszej, a część konnych wojowników ruskich w początkowej fazie bitwy salwowało się ucieczką. Po zabiciu Stekinta i jego brata, księciu ruskiemu udało się uzyskać przewagę i po powrocie oddziału konnych całkowicie rozbić wroga. Daniel tymczasem założył swój obóz w siedzibie Stekinta (*домоу Стѣкинѣтовѣ*) i tu przyjął powracającego w triumfie syna oraz poselstwo wodza jaćwieskiego Komata (*Коматови*). Jaćwingowie chcieli początkowo wynegocjować pokój i poddać się zwierzchności ruskiej, ale pod wpływem Polaków zrezygnowali z tego zamiaru. Daniel zniszczył więc siedzibę Stekinta i dalej pustoszył ziemię jaćwieską. Następnie idąc po zamarznętym jeziorze dotarł do opuszczonego grodu Raj (*градъ бывши...Раи*), a stamtąd powrócił do swojej siedziby (Kronika, 351–355).

Kilka fragmentów powyższej relacji zwróciło uwagę historyków. Przede wszystkim w tekście można znaleźć kolejną wyraźną informację o zastosowaniu przez Jaćwingów zasieków/osieków, którymi zagrodzili w lesie drogę nacierającą wojskom ruskim. Była to strategia na tyle skuteczna, że wywołała początkowo popłoch w szeregach napastników i zmusiła ich do walki pieszej. A. Kamiński przypuszczał, że Stekint i jego ludzie otoczyli się zwałonymi drzewami i być może częściowo ostrokołami. Jaćwingowie zrobili to, według tego badacza, na szlaku drożnym wiodącym z Podlasia do Jaćwieży, zagrażając osiekiem *introitus*, w którym spodziewano się najeźdźców (A. Kamiński 1953, 143). Z tekstu relacji

wynika, że walki toczyły się głównie w obrębie jednej, ale znacznej włości jaćwieskiej, na której czele stał Stekint. Po jego zabiciu główne siły ruskie pod wodzą Daniela Halickiego założyły obóz w domu Stekinta. Według H. Łowmiańskiego pod pojęciem domu autor *Kroniki halicko-wołyńskiej* rozumiał dwór *nobilis* jaćwieskiego, czyli zwarty i ufortyfikowany kompleks budynków mieszkalnych i gospodarczych. Historyk zwrócił uwagę, że w kronice wspomniano o zniszczeniu domu Stekinta w toku dalszych walk. Od tego momentu dom ten miał pozostać pusty. Łowmiański sugerował, że mogło tu chodzić o pozostałości obwarowań wzniesionych z trwalszego materiału (ziemia, kamienie) (H. Łowmiański 1983, 158). Podobnego zdania był A. Kamiński, który uważał, że dom Stekinta był okazałą obronną osadą pańską albo grodem na południowych krańcach Jaćwieży. Stekint był jednym z wodzów jaćwieskich (prawdopodobnie Zlińców), nazwanie osady będącej jego siedzibą domem, było naturalnym zabiegiem u autora kroniki, który tak samo określał siedzibę Daniela Halickiego. Kamiński przypuszczał, że pod tym określeniem należy także rozumieć w sensie dosłownym gmach mieszkalny arystokraty – duży, może ozdobny, z zabudowaniami służebnymi, dom-majątność, dom-ogród, skoro król Daniel uczynił z niego swoją siedzibę podczas działań wojennych, a gdy go spalono, to echa tej katastrofy dotrwały do czasu spisania kroniki (A. Kamiński 1953, 98, 140). W końcowej części relacji podana została informacja, że wojska ruskie wracając z wyprawy jaćwieskiej ujrzały na wzgórzu, nad jeziorem opuszczony gród Raj. Historycy na ogół są zgodni, że chodziło o grodzisko w Rajgrodzie. Wzmiankę z kroniki łączy się z dokumentem nadaniowym z 1244 r., w którym książę mazowiecki Bolesław Konradowicz przyjmuje do swych ziem *bonos viros Henrico, Martino et Woynoni de Raygrad* i nadaje im posiadłość Grochowalsk (CDM, I, 450). Różnicę zdań wywołała natomiast sprawa przynależności terytorialnej grodu, który jedni badacze uważali za mazowiecki, a inni za jaćwieski. Chrześcijańskie imiona wymienionych w dokumencie rycerzy mogą bowiem świadczyć zarówno, że właściciele Rajgradu byli Polakami, jak i ochrzczonymi Jaćwingami, którzy przeszli na służbę księcia mazowieckiego (W. Semkowicz 1912, 42; S. Zajączkowski 1936, 35; A. Kamiński 1953, 98–101; J. Powierski 1981, 91).

Największa wyprawa skierowana przeciwko Jaćwieży ruszyła zimą z 1255 na 1256 r. Danielowi

370 Tym razem brat króla Rusi, Wasylko nie brał udziału w wyprawie z powodu rany na nodze, ale przysłał swoje wojska (Kronika, 352).

Halickiemu udało się zmontować szeroką koalicję książąt ruskich i polskich. Akces do wyprawy zgłosił m.in. brat Daniela Wasylko, synowie Lew, Roman i Szwarno, książę Wołkowyska, Gleb, książę Świsłoczy, Izjasław, a od strony polskiej książę mazowiecki Siemowit oraz krakowskie i sandomierskie wojska księcia Bolesława Wstydliwego. Głównodowodzący armią Daniel uszykował wojska i rozpoczął podbój. Pochód oddziałów sprzymierzonych prowadził Jaćwing Ankad (*Анкадъ*), któremu Daniel w zamian za współpracę obiecał oszczędzić jego wieś/pole (*цело*). Wykorzystując element zaskoczenia wojskom ruskim udało się otoczyć wieś Bołdikiszcza (*вси рекомъи Болдикиица*) i wyciąć jej ludność. Przy życiu pozostawiono tylko jednego człowieka, od którego Dawid dowiedział się, że Jaćwingowie zebrali się we wsi Priwiszcza (*вси рекомъи Привишца*)³⁷¹. Wojska ruskie zaatakowały skoncentrowane we wsi siły jaćwieskie i po zaciętej walce pokonały je. Ze szczegółowego opisu tej bitwy zawartego w *Kronice halicko-wołyńskiej* można się dowiedzieć m.in., że wieś była duża, skoro zmieściły się tu połączone siły Jaćwingów, Zlińców, Krimeńców i Pokieńców (*горды Этвазъ и Злиньци и Кримениць и Покъиць*). Wieś była także ufortyfikowana, ponieważ główne walki toczyły się o bramę, prawdopodobnie poprzedzoną fosą (atakujący ślizgali się po lodzie). W bitwie tej nie rozbito wszystkich sił jaćwieskich, części udało się wycofać. Po zdobyciu Priwiszcz stacjonowały tam połączone siły rusko-polskie i stąd dokonywały dalszych ataków, paląc domy i grabiąc wsie/pola. Zniszczono w ten sposób Taisewicze (*Тайсевице*), Bourialia (*Боурала*), Raimocze (*Раимоче*), Komata (*Комата*) i Dora (*Дора*), spustoszone także grody (*града плънахоуть*) oraz spalono ponownie siedzibę rodu Stekinta (*домъ Стекинтонъ зажгоша*). W następnej fazie wyprawy wojska sprzymierzonych obozowały we wsi/polu Korkowiczach (*сели Корковичихъ*). Zdziwienie autora kroniki wywołała informacja, że tak liczne wojsko zdołało na terenie wsi/pola, w obrębie dwóch dworów (*на двоу двороу*) wyżywić siebie i swoje konie. Nadwyżki zapasów zostały spalone przez wojów Daniela. Jaćwingo-

wie zaczęli negocjować warunki pokoju, niejaki Jundił (*Юндиль*) poddał się nawet Danielowi, ale wojska sprzymierzone nadal dokonywały grabieży i brały jeńców. Dopiero następnemu poselstwu jaćwieskiemu udało się zatrzymać dalszy pochód wojsk rusko-polskich w zamian za obietnice uznania zwierzchności Daniela. Po wzięciu zakładników sprzymierzeni powrócili do siebie. Jaćwingowie prawdopodobnie nie mieli zamiaru wywiązać się z zobowiązań i dopiero gdy Daniel rozpoczął organizować następną wyprawę, przysłali posłów, zakładników i daninę. Obiecali też ponownie uznać zwierzchność Daniela, czego wyrazem było wymuszenie na nich obowiązku budowy grodów ruskich na swoim terytorium (Kronika, 362–374).

Streszczona wyżej relacja *Kroniki halicko-wołyńskiej* z najazdu rusko-polskiego na Jaćwież, zawiera wiele cennych informacji, nawet tak szczegółowych jak nazwy podstawowych jednostek osadniczych. W kronice użyto na nie dwóch określeń – *целó* i *всь*. Obydwa tłumaczone są zwykle jako wieś (A. Kamiński 1953, 95). Tymczasem warto zwrócić uwagę, że według słownika starocerkiewno-słowiańskiego pierwszy termin oznacza przede wszystkim pole, pole orne, ziemię, folwark, gospodarstwo, majątek ziemski, a w dalszej kolejności osiedle, gród, wieś. Natomiast drugie określenie jest bardziej jednoznaczne i tłumaczy się jako osiedle, wieś (D'achenko 1993, 73, 590). Nie wykluczone, że zachodzi tu analogia z łacińskimi terminami *campus* i *villa* stosowanymi w źródłach średniowiecznych na określenie pruskich i litewskich jednostek osadniczych. Dla H. Łowmiańskiego i Marzeny Pollakówny pole (*campus*) było zwartą, topograficzno-gospodarczą całością, której obszar stanowił przedmiot eksploatacji gospodarczej jej mieszkańców. Ta jednostka osadnicza nie pokrywała się jednoznacznie z pojęciem wsi (*villa*). Proste, nieduże pola składały się z kilkunastu przysiółka otoczonego na peryferiach pojedynczymi siedzibami, czyli tzw. wsi jądrowej. Istniały jednak także pola złożone, w których skład wchodziło kilka wsi i osad jednodworczych. I w jednym, i drugim przypadku główna wieś (wieś skupiona) była często ufortyfikowana (H. Łowmiański 1983, 83–102; M. Pollakówna 1953, 23–43). Odnosząc te uwagi do tekstu kroniki można ostrożnie przyjąć, że *цело* nobila jaćwieskiego Ankada to pole, majątek ziemski o nieznanym liczbie wsi. W przypadku Bołdikiszcza autor kroniki używa już dwóch określeń. Wojska ruskie kierują się do wsi (*вси*) o tej nazwie, ale

371 W innym miejscu mowa jest o Jaćwingu ze wsi Ołydikiszcz (*Олыдикииць*), który ostrzegł zgromadzonych w Priwiszczach Jaćwingów o nadciągającej wrogiej armii (Kronika, 367). Nie wiadomo, czy chodzi o tego samego Jaćwina, którego oszczędził Daniel i czy wyżej wymieniona wieś jest tożsama z Bołdikiszczami.

na miejscu otaczają prawdopodobnie całe pole (*село*) i mordują jego ludność. Podobnie jest w Priwiszczach, któremu poświęcono dużo miejsca w kronice. Wojska oblegają dużą, ufortyfikowaną wieś, ale podana jest także informacja o hordach jaćwieskich pokonanych w *селуцнъ*, w obrębie pola. Prawdopodobnie pola miał na myśli autor kroniki pisząc o zniszczeniu Taisewicz, Bourialia, Raimocze, Komata i Dora. Wojska sojusznicze stacjonują w *селнъ* Korkowiczach, w obrębie którego funkcjonowały dwa dwory, nie ma tu natomiast mowy o wsi. Przytoczone przykłady pokazują, że autor kroniki mógł celowo stosować dwa omówione terminy, próbując tym samym oddać strukturę jaćwieskich jednostek osadniczych.

W omawianej relacji można także znaleźć kilka ważnych informacji dotyczących struktury pól jaćwieskich. Według autora *Kroniki halicko-wołyńskiej* pole Korkowicze składało się z dwóch dworów. Analizując tę wzmiankę A. Kamiński przypuszczał, że były to niewielkie wsie składające się z kilku zagród (A. Kamiński 1953, 130). Tymczasem kolejna informacja mówiąca o tym, że w obrębie tych dwóch dworów zdołała się wyżywić cała stacjonująca tam armia sprzymierzona, zdaje się przeczyć takiej interpretacji. Wydaje się raczej, że dwory w Korkowiczach musiały być dosyć rozległe, skoro obozowało tam liczne wojsko wraz z taborami i końmi, a ich zasobność zwróciła uwagę kronikarza. O wielkości wsi w obrębie pola, a także jego systemie obronnym świadczy następny fragment kroniki. Opis bitwy w Priwiszczach wskazuje, że walka toczyła się na bardzo rozległym terenie, zamkniętym jakąś formą obwałowań, w których najważniejszą rolę spełniała solidnie ufortyfikowana brama. A. Kamiński przypuszczał, że był to ostrokół z bramą w palisadzie. Nie do końca jasna jest dla niego rola wody w systemie obronnym Priwiszcz, które mogły być zarówno położone nad jeziorem lub rzeką, jak i otoczone sztuczną, nawodnioną fosą, zabezpieczającą od zewnątrz palisadę (A. Kamiński 1953, 130, 131). W skład pola oraz jego systemu obronnego wchodził w niektórych przypadkach gród, czego dowodem może być wzmianka o tym, że wojska sprzymierzone niszcząc Taisewicze, Bourialia, Raimocze, Komata i Dora spustoszyły grody.

Niektóre nazwy pól czy też wsi wymienionych w źródle wskazują, że mogły powstać od imion ich właścicieli (por. H. Łowmiański 1983, 100). Dobrym przykładem jest tu pole Komata, kojarzące się jednoznacznie z imieniem wodza jaćwieskiego Komata, występującego w relacji z najazdu w 1253 r. jako sąsiad pokonanego przez

Rusinów Stekinta³⁷² (G. Gerullis 1921, 49; A. Kamiński 1953, 111). Wydaje się, że nieprzypadkowo wzmianka o polu Komata została zestawiona z informacją o ponownym złupieniu siedziby rodu Stekinta.

Obok nazw pól i wsi w relacji można znaleźć także nazwy jednostek wyższego rzędu. W tym wypadku są to określenia użyte w stosunku do grup jaćwieskich zgromadzonych w Priwiszczach, tj. Zlińców, Krismeńców i Pokieńców. Zdaniem A. Kamińskiego byli to mieszkańcy ziem/włości jaćwieskich znanych z krzyżackich źródeł, a rekonstruowanych przez niego jako Zlina, Cresmen i Pokima. Według tego historyka usytuowanie obok siebie wymienionych w *Kronice halicko-wołyńskiej* grup nie było przypadkowe i oddawało kolejność ich rozsiedlenia w stosunku do trasy przemarszu wojsk sprzymierzonych. Kamiński wnioskuje, że istniała koalicja wojskowa Zlińców, Krismeńców i Pokieńców, a co za tym idzie włości te były blisko siebie położone i najprawdopodobniej sąsiadowały ze sobą (A. Kamiński 1953, 92, 96–104).

Wyprawa z 1255/1256 r. była niewątpliwym sukcesem Daniela. Udało mu się pokonać Jaćwingów i prawdopodobnie przynajmniej części narzucić swoją zwierzchność i wymusić daniny³⁷³. Jednak w tym samym mniej więcej czasie zaktywizował swoje działania wobec Jaćwieży Mendog. Władca litewski, który został ochrzczony i koronowany w 1253 r., rościł sobie prawa i pretensje do ziem jaćwieskich. Część z nich prawdopodobnie zajął, natomiast z pozostałej, wolnej jeszcze części aktami z lat 1253, 1257, 1259 poczynił nadania na rzecz zakonu Inflanckiego (K. Maleczyński 1936, 1–4; J. Powierski 1981, 98, 99; G. Białuński 1999, 100, 104). Dokumenty z 1253 i z 1257 r. zawierają nazwy terytoriów (*terrarum*) bałtyjskich: *Rasseyene*, *Lukowe* (*Loukovwe*), *Betegalle*, *Eregalle* (*Ergalle*), *Deynowe*, *Kulene* (*Kûlene*), *Karsowe* (*Carsowe*), *Crase*, *Nederowe* (*Niderowe*), *Weyze* (*Weyzze*), *Weyse* (*Weysse*), *Wange* (*Wanghe*). Natomiast w dokumencie z 1259 r. obok terytoriów (*terrarum*) *Denowe*, *Schalowen*, *Seymeten*

372 Bardzo prawdopodobne, że jest to ten sam Komat, który zginął w walce z najazdem wojsk Bolesława Wstydliwego w 1264 r. Autor *Rocznika kapitulnego krakowskiego*, który zamieścił wzmiankę o tym najeździe tytułuje Komata (*Comat*) księciem Jaćwingów (*princeps Jazvuditarum*) (MPH, II, 808; A. Kamiński 1953, 176; G. Białuński 1999, 112, 113).

373 Jaćwingowie płacili Danielowi daniny skórkami czarnych kun i białym srebrem (Kronika, 374).

znajdują się także jednostki terytorialne niższego rzędu (*terrulis*): *Sentane*, *Dernen*, *Cresmen*, *Welzowe* oraz wieś (*villa*) *Gubiniten* (PU, I,2, 39, 79). Pomijając obszerną dyskusję historyków na temat lokalizacji tych ziem i ich przynależność plemienną, warto zwrócić uwagę, że w dokumentach tych wymieniono litewską nazwę Jaćwieży, rekonstruowaną przez A. Kamińskiego jako Dajnowo. Taka identyfikacja jest możliwa dzięki sformułowaniu użytemu w akcie z 1259 r.: *Denowe tota, quam etiam quidam Jetwesen vocant*. Kamiński przyjął za Andrease Sjögrenem, że Dajnowo to określenie całej Jaćwieży, ale wysunął również własną hipotezę, opartą na dwóch pierwszych dokumentach, że nazwa ta dotyczyła także włości jaćwieskiej sąsiadującej z obszarami litewskimi. Innego zdania był H. Łowmiański, który uważał, że nazwa Dajnowo obejmowała tylko południową część terytorium jaćwieskiego. Najdalej poszedł J. Nalepa, który sugerował, że był to obszar plemienny odłamu Jaćwingów, zasłaniający Litwinom Jaćwież *sensu stricto* (A. Sjögren 1858, 89, 90; A. Kamiński 1953, 32–36; H. Łowmiański 1932, 41; J. Nalepa 1964, 46). Wyrażna wymowa wyżej cytowanych źródeł skłania jednak do przyjęcia hipotezy Sjögrena, a mianowicie, że Dajnowo było tylko i wyłącznie litewskim określeniem Jaćwieży. Co prawda w dokumentach z 1253 i 1257 r. nazwa ta występuje obok stosunkowo niewielkich terytoriów takich jak *Betegalle* i *Eregalle*, ale są tu również duże jednostki terytorialne jak m.in. Nadrowia (*Nedero-we*) i Karsowia (*Carsowe*). Jednoznaczny jest natomiast trzeci dokument, w którym wymienione zostały *terrarium* Dajnowo (*Denowe*), Skalowia (*Schalowen*) oraz Żmudź (*Seymeten*). Ponadto z nadania tego wynika, że z całego Dajnowa (*Denowe tota*) wyłączono i zastrzeżono dla Mendoga mniejsze terytoria (*exceptis quibusdam terrulis*) oraz pojedyncze wsie (*villa, tribus villis*), a więc Dajnowo było jednostką nadrzędną (PU, I/2, 38, 79; por. A. Kamiński 1953, 110). A. Kamiński słusznie zauważył, że występującą we wspomnianym wyżej fragmencie nadania jaćwieską ziemię *Cresmen* należy wiązać z wspomnianymi przez *Kronikę halicko-wołyńską* Krimeńcami. Badacz ten wskazał, że terytorium to, podobnie jak *Sentane*, *Dernen* i *Welzowe*³⁷⁴, należy lokować na południu Jaćwieży. Zwrócił również uwagę, że

374 Dokładna lokalizacja tych trzech terytoriów jest niepewna, w odróżnieniu od *Cresmen* znanej Dusburgowi jako *Crasima*, ziemia wodza Jaćwieży Skomanda, którą umiejscawia się na Pojezierzu Elckim (A. Kamiński 1953, 101–103, 110, 111).

villa Gubiniten musiała być znaczną wsią skoro została wymieniona z nazwy w nadaniu jako jedyna tego typu i wielkości jednostka osadnicza dokumentu Mendoga³⁷⁵ (A. Kamiński 1953, 101–103, 110, 111). Użyte w dokumentach litewskiego władcy łacińskie sformułowanie *terra* oznaczało według G. Labudy ziemię zamieszkałą przez całe plemię, natomiast *terrula* była odpowiednikiem znanego z innych źródeł określenia *territorium*, czyli „małej ziemi”, jednostki podrzędnej w stosunku do ziemi. W skład *terrulli* wchodziły zdaniem tego badacza pola (łac. *campus*), czyli pruskie pulka (M. Biskup, G. Labuda 1986, 70). Z kolei dla A. Kamińskiego wszystkie trzy sformułowania tzn. *terra*, *terrula* i *territorium* oznaczały niższość (w stosunku do plemienia) jednostkę terytorialną, którą za H. Łowmiańskim określał jako włość. Ludność włości składała się według Kamińskiego z szeregu rodów, które żyły i gospodarowały w oparciu o pole – *campus* (A. Kamiński 1953, 92, 93, por. H. Łowmiański 1989, 62). Biorąc pod uwagę, że dokumenty Mendoga zachowały wyraźną hierarchię jednostek terytorialnych należy raczej przyjąć, że przynajmniej w świetle tego źródła schemat Labudy bardziej odpowiada polityczno-osadniczej strukturze Jaćwieży połowy XIII w.

Zakon inflancki nie zdołał przejąć nadanych mu przez Mendoga ziem jaćwieskich z powodu apostazji tego władcy, wybuchu drugiego powstania pruskiego oraz klęski wojsk zakonnych w bitwie ze Żmudzina- mi nad jeziorem Durbe. Wydarzenia te spowodowały odbudowanie sił plemion zachodniobałtyjskich, w tym Jaćwingów, co przejawiało się m.in. serią najazdów na ziemie polskie oraz, w przypadku tych ostatnich, na tereny pruskie zajęte przez Krzyżaków³⁷⁶.

375 Obok wsi *Gubiniten* w nadaniu wymieniono jeszcze wsie w ziemi *Welzowe* (*villis in Welzowe*), nie wymieniając jednak ich nazw (PU, I, 2, 79).

376 Wojska jaćwieskie (sudowskie) złupiły m.in. *Walewonę* (*Wisenburgk*) w Barcji, oblegały wraz z Litwinami i innymi Prusami *Welawę* (*Wilow*) na Sambii, zniszczyły zamek *Wartenbergk* w ziemi chełmińskiej, pustoszyły ziemię lubawską, oblegały Toruń i Chełmno, niszczyły Pogezanie i Pomezanie, oblegając m.in. Elbląg i zdobywając Weklice (*Weclitze*). W tym czasie (lata sześćdziesiąte XIII w.) pojawia się na arenie dziejowej wódz jaćwieski Skomand (*Scumandus*), który wkroczył na czele swoich oddziałów na ziemię chełmińską i oblegał Chełmno i Toruń. Następnie *Scumandus Sudowitarum capitaneus*, tym razem prowadząc wojska jaćwieskie i ruskie, ponownie atakuje ziemię chełmińską, zdobywając m.in. zamek *Hemsot* (Dusburg, III, 116, 122, 158, 159, 162, 164, 166, 169).

Po pewnym czasie dochodzi także do ponownego ochłodzenia stosunków rusko-jaćwieskich, a w konsekwencji do zrzucenia przez Jaćwież zwierzchnictwa władców Rusi. Zimą 1271/1272 r. została zorganizowana ostatnia już ruska wyprawa wojenna na ziemię jaćwieskie³⁷⁷ (J. Powierski 1981, 101–105; G. Białuński 1999, 108–114). Opis tej akcji zbrojnej nie jest już tak szczegółowy jak poprzednie relacje *Kroniki halicko-wołyńskiej*. Wiadomo z niego tylko tyle, że książęta ruscy Lew, Włodzimierz i Mściśław wysłali wojska pod dowództwem swoich wojewodów i zajęli Zlinę (*взлама Злиноу*). Choć Jaćwingowie zebrali wojska, to pod wrażeniem siły najeźdźców nie zdecydowali się walczyć. Wojska ruskie z triumfem powróciły do swoich książąt. Relacja ta nie byłaby warta odnotowania w niniejszej pracy, gdyby nie informacja o poselstwie jaćwieskim na Ruś, bezpośrednio po wyprawie. Otóż na dwór księcia Lwa I Halickiego we Lwowie przybyli czterej książęta jaćwiescy (*кнѣзи Ѧтвѣжъсциу*): Mintelja (*Минтѣла*), Šiurpa (*Шюрпа*), Moudjeiko (*Модѣико*) i Pestilo (*Пѣстило*), aby negocjować warunki pokoju³⁷⁸. Poselstwo okazało się skuteczne, ponieważ jaćwiescy nobile wrócili zadowoleni do swoich siedzib, a władcy Rusi nie zdecydowali się na kolejną wyprawę zbrojną w tym kierunku (*Kronika*, 473.474).

To, na co warto zwrócić uwagę w powyższej relacji, to imię jednego z książąt jaćwieskich – Šiurpa. Jako pierwszy na związek tego imienia z nazwą Szurpiły wskazał Kazimierz Būga. Badacz ten pierwotną, jaćwieską nazwę rekonstruował jako **Š(i)urp(a)pilē*, **Šur(pa)-pils*, co można tłumaczyć jako gród Šiurpy³⁷⁹ (K. Būga 1924–1925, LXXXIV, LXXXVIII). K. O. Falk początkowo przychylił się do takiej interpretacji, później nie wykluczając jej, zaproponował alternatywną możliwość wywodzenia nazwy Szurpił od na-

zwy jeziora, czyli formę **Sur(pel)-pil(i)s* (K. O. Falk 1941, 209, 210; 1976, 157). Temat etymologii Szurpił podjęła ostatnio E. Kowalczyk-Heyman. Przyjmując propozycję Būgi, badaczka prześledziła rozwój tej nazwy od XIV w. do czasów nowożytnych. Zwróciła uwagę, że po raz pierwszy Szurpiły odnotowane były w źródłach pisanych przy okazji delimitacji terenów pojaćwieskich pomiędzy zakonem, a Litwą, w formie *borgwal Sunpilken*, *Supilken* (1396 r.)³⁸⁰ oraz *borgwal Suerpyl* (1425 r.)³⁸¹. E. Kowalczyk-Heyman podważyła opinię J. Nalepy identyfikującej kompleks w Szurpiłach z włością Skomanda *Cresmen*³⁸², przypominając, że lokowana jest ona, na podstawie źródeł pisanych w okolicach Rajgrodu i łączyć z nią należy raczej zespół stanowisk w Skomętnie Wielkim. Przyjmowała za to, że nazwę grodu Szurpiły należy łączyć z imieniem naczelnika lokalnej włości, podobnie jak nazwę wzgórza *Skomandburg* wiąże się z imieniem Skomanda³⁸³ (E. Kowalczyk-Heyman 2009).

Wyprawa z zimy 1271/1272 r. jest ostatnim zanotowanym w źródłach konfliktem rusko-jaćwieskim. Natomiast w kilka lat później dochodzi do interesujących wydarzeń w obustronnych relacjach. Otóż w 1279 r. zapanował głód na Jaćwieży, Litwie, Polsce i Rusi. Jaćwingowie zdecydowali się poprosić o pomoc księcia wołyńskiego Włodzimierza. W zamian za zboże zaproponowali воск, futra wiewiórek, bobrów i czarnych kun oraz srebro. Ruski władca zaakceptował tę transakcję i wysłał zboże łodziami z Brześcia, rzekami Bug i Narew. Pod Pułtuskiem towar dla Jaćwingów został zrabowany, według *Kroniki*

377 Tuż przed wyprawą ruską, w 1273 r. Jaćwingowie zdołali jeszcze zaatakować i zniszczyć Bartoszyce (*Barthenstein*) oraz wraz z Natangami i Skalowami oblegać zamek Bezledy (*Beselede*) na terenie Barcji (Dusburg, III, 173, 174).

378 O randze spotkania oraz o wysokiej pozycji społecznej, jaką musieli zajmować wśród Jaćwingów posłowie, może świadczyć fakt, że oprócz księcia halicko-włodzimierskiego przyjmowali ich także inni władcy Rusi: Włodzimierz Wasylkowicz – książę wołyński oraz Mściśław Daniłowicz – książę łucki (*Kronika*, 474).

379 O popularności tego imienia wśród elity bałtyjskiej świadczy nazwa jednej z włości zemgalskiej – *Šiurpē* (A. Radiņš 2007, ryc. 31).

380 Relacja z wyprawy na Litwę sporządzona przez komtura ryńskiego Jana von Schönfelda dla wielkiego marszałka Wernera von Tettingen (CDP, t. V, nr 86).

381 List komtura gdańskiego Konrada von Beldersheim do wielkiego mistrza Pawła von Rusdorfa w sprawie granicy z Litwą (CEV, nr 1208).

382 J. Nalepa swoją hipotezę opierał na etymologii nazwy Krzemieniucha, wzniesienia położonego nieopodal zespołu osadniczego w Szurpiłach (J. Nalepa 1971, 117–126).

383 Można tu wymienić więcej tego typu relikwów toponomastycznych związanych ze znanymi ze źródeł nobilami jaćwieskimi, m.in. ze Skomandem (starszym) mogą być związane nazwy miejscowości Skomack Wielki i Skomack Mały, z Moudejkiem – Mołdzie, z Gedete – Jedeski, z Szare – Szarejki i Szarek (A. Kamiński 1953, 169; G. Białuński 2007, 20–22; M. Engel *et alii* 2009, 539).

halicko-wołyńskiej za wiedzą księcia mazowieckiego Konrada II czerskiego (Kronika, 494–496).

Warto zwrócić uwagę, że z wymienionych wyżej krajów, gdzie zapanował głód, autor kroniki podkreślił jedynie kłopoty Jaćwingów. Wydaje się, że bardziej rozwinięte, zaawansowane rolniczo, feudalne państwa poradziły sobie z tym problemem, m.in. gromadząc wystarczającą ilość zboża. Natomiast Jaćwingowie, wśród których poziom rolnictwa był znacznie niższy, a ich elity parały się głównie najazdami rabunkowymi i łowiectwem, zmuszeni zostali do importowania żywności w zamian za srebro i produkty naturalne. W dotychczasowej literaturze historycznej dominował inny pogląd. Dla A. Kamińskiego wzmianka o tej specyficznej wymianie handlowej jest jednym z dowodów na rolniczy profil ludności jaćwieskiej. Podobnie uważał H. Łowmiański, dla którego głównym źródłem egzystencji Prusów było rolnictwo, a opisywaną informację kroniki interpretował jako przejściowe kłopoty Jaćwingów w czasie nieurodzaju. W przeciwieństwie jednak do Kamińskiego, którego zdaniem produkcja rolnicza opierała się głównie na niewolnikach, licznie pozyskiwanych w czasie wypraw wojennych, Łowmiański słusznie zauważył, że Prusowie nie mogli wykorzystywać siły niewolnej w większej ilości, skoro wziętych do niewoli mężczyzn zwykle zabijali, a pozostających jeńców w większości sprzedawali na rynkach wschodnich (A. Kamiński 1953, 124, 134, 135; H. Łowmiański 1989, 78–80).

Od lat siedemdziesiątych XIII w. inicjatywę w starciach z Jaćwingami przejęli Krzyżacy³⁸⁴. Jaćwież była ostatnim terytorium pruskim niepodbitym jeszcze przez rycerzy zakonnych, a zarazem ostatnia przeszkodą w ich planach ekspansji na ziemie litewskie. Najobszerniejszy i najbardziej szczegółowy opis tych wydarzeń zamieszczony został w kronice Piotra z Dusburga. Warto w tym miejscu przybliżyć najbardziej istotne fakty z krzyżackiego podboju Jaćwieży i uwypuklić fragmenty dotyczące struktury politycznej, społecznej i osadniczej w schyłkowej fazie jej istnienia.

384 Obok walk z Krzyżakami Jaćwingowie przejawiali aktywność militarną także w stosunku do Polski. Duży odwetowy najazd księcia Leszka Czarnego na Jaćwież miał miejsce w 1282 r. Po złupieniu Lublina powracające oddziały jaćwieskie zostały doszczętnie rozbite za rzeką Narwią przez pościg polski. Klęska ta mogła się znacznie przyczynić do ostatecznego upadku Jaćwieży w niespełna rok później (G. Białuński 1999, 116–118).

Kronikarz krzyżacki, zanim przystąpił do opisu poszczególnych kampanii, drugi raz w swoim dziele³⁸⁵ podkreślił, że Sudawowie, tak bowiem konsekwentnie określa Jaćwingów, byli najsilniejszym ugrupowaniem pruskim (*Sudowitarum, et potentior inter omnes*). Pierwsze uderzenie na Sudowię (*terram Sudowiae*) poprowadził mistrz krajowy Konrad von Thierberg, który z licznym wojskiem spustoszył jednostkę terytorialną pod nazwą Kymenow (*territorium, quod dicitur Kimenow/Kimenaw/Kymenow*). A. Kamiński przypuszczał, że przed tą włością znajdował się *introitus* szlaku drożnego, prowadzącego z południowych Prus do Jaćwieży. Kiedy bowiem Krzyżacy, złupiwszy Kymenow, wycofywali się do siebie, zostali napadnięci w lesie *Winse* przez Jaćwingów, którzy odparci, ścigani byli do wejścia na swoje terytorium (*usque ad terrae ipsorum introitum fugaverunt*) (Dusburg, III, 194; A. Kamiński 1953, 104).

Następnym celem najazdu było terytorium Meruniska (*territorii Sudouiae Mernnische, territorium dictum Mernniskam/Meruniskam/Meruniska*), identyfikowane w zgodnej opinii historyków z okolicami dzisiejszych Mieruniszek (niem. Mierunskén). Mistrz Konrad zaatakował tylko jazdą, natomiast resztę wojska zostawił u wejścia do tej ziemi (*ante introitum terrae*). Wojska krzyżackie w trakcie najazdu ograbiły i zniszczyły Meruniska, zabijając i uprowadzając do niewoli sześciuset ludzi. W walce z Krzyżakami zginęło aż osiemnastu słynnych panów tego terytorium (*dominos huius territorii famosos 18*) (Dusburg, III, 197). Kamiński nie ma wątpliwości, że Meruniska były graniczną włością. Historyk ten powołuje się przy tym na fragment: *intravit Sudouiae/Sudowie territorium dictum Mernniskam/Meruniskam/Meruniska cum equitibus aliis relictis ante introitum terrae praedictae*, w którym według niego chodziło o wejście (*introitum*) na ziemię (*terrae*) Sudowii, a nie na terytorium włości (*territorium*) Meruniska³⁸⁶. Kamiński przypuszczał także, że przez ten *introitus* wiódł szlak drożny z Sambii na Jaćwież (A. Kamiński 1953, 56, 57, 105, 106, 117). Nie wykluczając hipotezy Kamińskiego o granicznym położeniu tego terytorium, należy wątpić, że Dusburgowi chodziło

385 Por. spis plemion pruskich (Dusburg, III, 3).

386 Zdaniem Kamińskiego Dusburg konsekwentnie różnił w swojej kronice *terra*-ziemia np. Sudowia od *territorium*-włość (A. Kamiński 1953, 56). Z tym stwierdzeniem nie można się jednak zgodzić (patrz przypisy poniżej).

o *introitus* prowadzący do Sudowii. Kontekst w całym rozdziale jest bowiem wyraźny i wskazuje, że chodziło o wejście konkretnie na teren Merunisk³⁸⁷.

Podczas gdy regularne wojska atakowały całe jednostki terytorialne z systemem obronnym i organizacją polityczną, mniejsze oddziały rycerzy róbowników nazywanych przez Dusburga *latrunculos Christianos* napadały pojedyncze osady i wsie jaćwieskie sięgając śmierć i zniszczenie. Jeden z takich oddziałów, dowodzony przez Marcina z Golina (*Martinum de Golin*) i składający się zarówno z Niemców, jak Prusów (w tym *Kudare de Sudowiae*) z zaskoczenia atakował pojedyncze oddziały jaćwieskie oraz wsie, w których zabijał mężczyzn, a kobiety i dzieci oraz liczne trofea, m.in. konie i bydło uprowadzał na tereny zajęte przez Krzyżaków (Dusburg, III, 198, 199).

W 1279 r. armia krzyżacka pod wodzą marszałka ziemi pruskiej Konrada z Thierbergu Młodszego najechała kolejne terytorium sudowskie nazywane Pokima (*territorii Pokimae, territorium dictum Pokimiam/Pokimam/Pokiniam*). Tak jak w poprzednich przypadkach dokonano tam wielkich zniszczeń oraz uśmiercono i wzięto do niewoli wielu ludzi. Tego samego dnia, wieczorem wojska Krzyżaków wracając z wyprawy przeszły po lodzie jeziora Niegocin (*Nogothin/Negothin*) (Dusburg, III, 202). A. Kamiński łączył wymienianych przez *Kronikę halicko-wołyńską* Pokieńców z terytorium Pokima. Doszedł do wniosku, że włość ta musiała być albo tożsama z włością Kymenow, albo położona w jej bezpośrednim sąsiedztwie. Wzmianka o jeziorze Niegocin była jego zdaniem przesłanką za granicznym charakterem tego terytorium, ulokowanego w zachodniej części Jaćwieży. Obszar pomiędzy Pojezierzem Ełckim a jeziorami Śniardwy i Niegocin według Kamińskiego zajęty był przez mieszane osadnictwo galindzko-jaćwieskie. Podobnie jak las *Winse*, Niegocin stanowił część południowego szlaku pruskiego prowadzącego na Jaćwież (A. Kamiński 1953, 56, 90, 103–105, 116, 117).

Nękanie najazdami Sudawowie próbowali kontratakować wyprawiając się na ziemię Natangów i Sambów, ale każda taka akcja spotykała się ze zdecydowaną odpowiedzią wojsk zakonnych. Systematyczne niszczenie i grabież posiadłości jaćwieskich, spowodowało z czasem proces przechodzenia niektórych

możnych Jaćwingów na stronę Krzyżaków. Jako jeden z przykładów Dusburg wymienia nobila Russigenusa, który przybył do komtura Bałgi z całą swoją rodziną i służbą i przyjął chrzest (Dusburg, III, 200, 204, 205, 207).

Jednym z kulminacyjnych punktów wojny jaćwieskiej był najazd wojsk krzyżackich pod wodzą mistrza pruskiego Mangolda na terytorium *Crasima (territorii Sudowiae dicti Crasime)*. Krzyżacy spustoszyli i zniszczyli tę ziemię, pałac i rabując m.in. siedzibę jej przywódcy Skomanda (*Habitationem etiam illius potentis viri Scumandi capitanei dicti territorii*). Choć wyprawa ta była niewątpliwym sukcesem Krzyżaków, którzy upokorzyli swojego największego i najgroźniejszego wroga³⁸⁸, to jednak nie udało im się go pojmać i nie obyło się bez dotkliwych strat. W czasie walki z oddziałami Skomanda zginęło bowiem kilku ważnych braci (w tym komtur Tapiawy), natomiast niektórzy, m.in. Ludwik von Liebenzelle dostali się do niewoli. Opisując pobyt tego rycerza jako jeńca u Skomanda, kronikarz wspominał o spotkaniu możnych z ziemi Sudawów (*potentiores terrae Sudowiae*), którzy zebrali się na wspólnej pijatyce. Podczas tego spotkania zaproszony na nie Ludwik zabił za zgodą Skomanda pewnego nobila jaćwieskiego, który wcześniej go obrażał³⁸⁹ (Dusburg, III, 209, 210). Terytorium *Crasima* identyfikowane jest zgodnie przez historyków z *Cresmen*, znanym z listu Mendoga oraz z wymienionymi przez *Kronikę halicko-wołyńską* Krismeńcami i lokowane w północno-wschodniej części Pojezierza Ełckiego. Natomiast siedziba Skomanda miała znajdować się w okolicy jeziora Skomętno (A. Kamiński 1953, 101–103; J. Powierski 2003, 316, 462, 469; G. Białyński 2007, 20–22; E. Kowalczyk-Heyman 2009, 552, 553). A. Kamiński zwrócił uwagę, że siedziba Skomanda musiała być okazała, wielka i zasobna, skoro echa o zdobyczy, jaką tam zagarnęli Krzyżacy, doszły w kilkadziesiąt lat po tym wydarzeniu do Dusburga³⁹⁰. Podobnie uważał H. Łowmiański, który siedzibę tę podał jako przykład ufortyfikowanego i bogatego dworu nobila pruskiego. Obydwaj badacze uznają Skomanda nie tylko jako

387 Dusburg rzadko, ale stosował wymiennie terminy *terra* i *territorium* (por. Dusburg, III, 74, 75, 188, 211, 311).

388 Por. przyp. 376.

389 Po tym incydencie sługa Skomanda (za jego zgodą) uwolnił Ludwika (Dusburg, III, 210).

390 W innym miejscu Dusburg podkreślał bogactwo i potęgę (*dives et potens*) Skomanda (Dusburg, III, 211; H. Łowmiański 1983, 168).

jednego z najważniejszych panów jaćwieskich, ale także jako co najmniej okresowego wodza całej Jaćwieży. Jego władza miała być jednak częściowo ograniczona przez wiec możnych i naczelników włości, którego przykład podał Dusburg przy opisie pobytu Ludwika von Liebenzelle w niewoli³⁹¹. Łowmiański przypuszczał, że poszczególne plemiona pruskie miały stałe miejsca, gdzie *nobiles* zjeżdżali i przy miodzie dyskutowali o sprawach publicznych (A. Kamiński 1953, 101, 145, 176, 177; H. Łowmiański 1983, 158, 309, 316; 1989, 67). Inaczej na te sprawy zapatruje się G. Białuński, dla którego Skomand nie mógł być przywódcą całej Jaćwieży, skoro z tekstu kroniki Dusburga jasno wynika, że każde terytorium jaćwieskie walczyło osobno. W opisanym przez kronikarza spotkaniu możnych, historyk ten nie widzi wiecu, a raczej formę uroczystości religijnych połączonych z libacją³⁹². Tak interpretując to wydarzenie, Białuński wysunął dość śmiałą hipotezę o kapłańskich funkcjach Skomanda (G. Białuński 2007, 27, 28).

Nieustanne ataki na terytorium *Crasima* odniosły w końcu skutek i Skomand wraz z całą służbą i drużyną (*tota familia et amicis*) wycofał się na Ruś. Po jakimś czasie, prawdopodobnie w 1283 r. wrócił do swojej rodzinnej ziemi (*ad terram nativitas suae*), ale wciąż nękany przez najazdy Krzyżaków, poddał się im i z całą swoją rodziną i służbą (*domo et familia*) przyjął chrzest³⁹³ (Dusburg, III, 211).

Przejście Skomanda na stronę krzyżacką, nie oznaczało końca kampanii jaćwieskiej. Dusburg notuje jeszcze kilka dużych wypraw rycerzy zakonnych na terytoria Jaćwingów. Splądrowano i zniszczono m.in. terytorium Silię (*Siliae/territorium dictum Siliam*), ponownie Kymenow (*Kymenow/kimenaw/Kimenow*) oraz Kirsnowię (*territorio Kirsouiae/kirsuoie/Kirsnouie*) (Dusburg, III, 212, 217, 218). Na pierwszym z tych terytoriów, identyfikowanym zgodnie z występującą w *Kronice halicko-wołyńskiej* Zliną oraz Syllonią z dokumentu Waldemara II, Krzyżacy spalili wszystkie

budynki (*omnia audeficia*), zabili wielu nobilew, łącznie z miejscowym przywódcą (*capitaneum*) *Wadole*, oraz wzięli ogromny łup (Dusburg, III, 212; A. Kamiński 1953, 96–98; H. Łowmiański 1983, 67; J. Powierski 2003, 487, 488). Drugiemu zanotowanemu przez Dusburga najazdowi na terytorium Kymenow przewodził mistrz krajowy Konrad, który z licznym wojskiem wkroczył na tę ziemię i skutecznie oblegał gród o tej samej nazwie (*castrum Kymenouiae*)³⁹⁴. Ta zbieżność nazw posłużyła A. Kamińskiemu do wyrażenia opinii, że w niektórych przypadkach terytorium włości pokrywało się z obszarem okręgu grodowego. *Castrum Kymenow* nie było tu według niego refugialną budowlą obronną, ale zamieszkałą na stałe jednostką terytorialną otoczoną fortyfikacjami (Dusburg, III, 217; A. Kamiński 1953, 93, 131). Kronikarz krzyżacki wspomina także o najeździe i złupieniu terytorium Kirsnowii, wyprawie nie do końca udanej, skoro podczas drogi powrotnej zginęło wielu znacznych rycerzy. W literaturze przedmiotu przyjęła się lokalizacja tego terytorium w rejonie rzeki Kirsny, dopływu Szeszupy, na terenie południowej Litwy. Wysuwano przypuszczenie, że centralny gród Kirsnowii mógł znajdować się na terenie Kirsny Wielkiej (ob. Didžioji Kirsna, r. Lazdijai) lub Kirsny Ostrów (ob. Aštrioji Kirsna, r. Lazdijai) (Dusburg, III, 218; H. Łowmiański 1932, 43; A. Kamiński 1953, 106, 107). Nie negując takiej interpretacji i nie rezygnując z kryterium toponomastycznego, można jeszcze zaproponować rejon jeziora Kirsajty (i półwyspu o tej samej nazwie) łączącego Mamry z jeziorem Dargin. Taka lokalizacja wydaje się nawet bardziej prawdopodobna, ponieważ z kroniki Dusburga jasno wynika, że wszystkie wspomniane przez niego wyprawy krzyżackie kierowały się na terytoryum zachodniej i południowej Jaćwieży.

Piotr z Dusburga w swojej kronice wyraźnie wskazuje, że po klęsce przywódcy terytorium *Crasima*, Skomanda przewodnią rolę w walce z Krzyżakami przejęli mieszkańcy *Kymenow*. Jaćwingowie z tego terytorium, którzy jako pierwsi zostali zaatakowani przez rycerzy zakonnych, bronili się przed nimi do końca. Po ciągłych najazdach, w 1283 r. przywódca *Kymenow*, Jedetus (*Jedetus/Jedecus*) wraz z rodziną

391 Innym przykładem wiecu może być wspomniane przez Dusburga *concilium* Sudawów przed wojenną wyprawą na Sambię (Dusburg, III, 204; H. Łowmiański 1983, 316).

392 Kompromisową interpretację tego spotkania zaproponował J. Powierski, który przypuszczał, że mógł to być wiec o charakterze religijnym (J. Powierski 2003, 485).

393 W 1284 r. widzimy już Skomanda jako dowódcę (*ductore*) krzyżackiej wyprawy na Grodno (*Garthe*) (Dusburg III, 223; G. Białuński 2007, 29).

394 Załogę grodu oszczędzono w zamian za obietnicę przyjęcia chrztu na Sambii. Jednak uwolnieni Jaćwingowie po zabiciu przewodnika, który ich tam prowadził, uciekli na Litwę (Dusburg, III, 217).

i służbą (*domo et familia*) oraz tysiącem pięciuset ludźmi ochrzcił się i przeszedł na stronę Krzyżaków³⁹⁵. Z kolei Scurdo (*Scardo/Scurdo*), przywódca pozostałej części (*alterius partis*) Jaćwieży wycofał się ze swoimi ludźmi na teren Litwy. W ten sposób ziemię tę do czasów Dusburga zostały opuszczone (*et sic terra Sudowiae usque praesentem diem remanet desolata*) (Dusburg, III, 219). Na ogół w literaturze przedmiotu przyjmuje się to ostatnie sformułowanie, jako dowód na wyludnienie całej Jaćwieży przez Krzyżaków, w celu uczynienia z tego kraju wielkiej, bezludnej puszczy, dającej dodatkową ochronę państwa zakonnego od strony Litwy. Część ludności, która przetrwała wojnę, miała być według tej opinii przesiedlona na inne ziemie pruskie, a część znalazła schronienie na Litwie, Rusi i w Polsce (A. Kamiński 1953, 64–71; H. Łowmiański 1989, 140, 141). Tymczasem kontekst rozdziału kończącego opis podboju Jaćwieży jest wyraźny. Dusburg najpierw mówi o przywódcy i mieszkańcach *Kymenow*, którzy opuszczają to terytorium i przychodzą do Krzyżaków, a potem w jednym zdaniu podaje wiadomość o emigracji na Litwę innego naczelnika bliżej nie określonej części Jaćwieży oraz informację o opustoszeniu tych ziem sudowskich. Nie mamy więc do czynienia z informacją o wyludnieniu całej Jaćwieży, ale raczej o opuszczeniu konkretnie *Kymenow* i jakiegoś innego terytorium jaćwieskiego. Na dowód takiej właśnie interpretacji można przytoczyć wzmiankę z tej samej kroniki dotyczącą klęski Nadrowów. Po wielu walkach większość z nich poddała się zakonowi i przyjęła chrzest, a nieliczni przeszli na Litwę. Zanim Dusburg podał informację o opustoszeniu Nadrowii wspominał, że Nadrowowie (ci ochrzczeni) nadal (do jego czasów) dysponowali wielkimi siłami zbrojnymi i licznymi umocnieniami (Dusburg, III, 179). Czyli znowu doszło do wyludnienia nie całej, ale tylko części ziemi nadrowskiej. Podobnie kronikarz opisuje wydarzenia w Skalowii. W wyniku licznych najazdów krzyżackich trzech miejscowych nobilów wraz z rodzinami i służbą przeszło na stronę zakonu. Po jakimś czasie mieszkańcy opuszczonych terytoriów, pozbawieni ochrony zapewnianej im wcześniej przez elity, dołączyli do nich. W ten sposób na tych terytoriach przez wiele lat, jak podaje Dusburg, nie było

mieszkańców³⁹⁶ (Dusburg, III, 188). O tym, że Jaćwież nie mogła być zupełnie wyludniona, świadczą także nadania krzyżackie dla jaćwieskich możnych, z których najpóźniejsze sięgają pierwszej połowy XIV w. Dokumenty zakonu wskazują jednoznacznie, że przed objęciem majątków na terenie Państwa Krzyżackiego (głównie na Sambii) Jaćwingowie ci mieszkali na swoich dawnych ziemiach (A. Kamiński 1953, 65; A. Dobrosielska 2010). Nie ma jednak wątpliwości, że Jaćwież w 1283 r. w wyniku podboju krzyżackiego przestała istnieć jako samodzielny byt polityczny, a migracja miejscowych elit doprowadziła na tym obszarze do częściowej depopulacji oraz zerwania dotychczasowych więzi społeczno-gospodarczych i kryzysu osadniczego.

W źródłach pisanych odnoszących się do XIII w. można znaleźć jeszcze cenne informacje o elementach systemu osadniczego, nie dotyczące bezpośrednio Jaćwingów, ale ogólnie Prusów oraz poszczególnych terytoriów pruskich. Ze względu na fakt, że autorzy źródeł wywodzili się ze środowisk prowadzących działania zbrojne przeciwko Prusom, zdecydowanie najwięcej wiadomości dotyczy systemu obronnego. Na podstawie ustaleń H. Łowmiańskiego, opierającego się przede wszystkim na kronice Dusburga, można wyliczyć jego najważniejsze części składowe. Były to główne kompleksy forteczne czyli grody, w rozumieniu kronikarza zakonu zamki (*castra*) i podgrodzia (*suburbia*) oraz elementy dodatkowe m.in. przesieki (*indagines*) oraz strażnice, małe gródki i inne miejsca ufortyfikowane (*propugnacula, munitiones*) (H. Łowmiański 1983, 327–341). Budownictwo obronne było wśród Prusów rozpowszechnione, co wyraźnie podkreślał Dusburg, który pisał, że mają *multa castra et firma*, a o Nadrowach, że posiadają liczne umocnienia (*plures munitiones*) (Dusburg, III, 3; 179). Źródła nie podają informacji na temat wielkości tych założeń, budulca, z którego zostały wykonane ani o ich wyglądzie. Łowmiański na podstawie kontekstu niektórych wzmianek Dusburga oraz danych historycznych dotyczących innych plemion bałtyjskich przypuszczał, że warownie pruskie wznoszono na naturalnych wyniesieniach, otoczonych z różnych stron wodą lub mokradłami, wzmocnionym w sposób sztuczny rowami i przeko-

395 Podobnie jak Skomand, Jedetus określony został jako *potens et dives* (Dusburg, III, 219).

396 W 1289 r., a więc kilka lat po zdobyciu Skalowii, Krzyżacy wybudowali na tej ziemi gród dla ochrony nawróconych Skalowów (Dusburg, III, 235).

pem, nasypem i drewnianymi wałami. Na szczycie takiego wzniesienia mieściła się właściwa twierdza, a na przyległym do niego tarasie lub u jego stóp znajdowało się również ufortyfikowane podgrodzie lub podgrodzia. Te dwa elementy kompleksu fortecznego oddzielone były od siebie głębokim rowem, przez który przerzucano most zwodzony. W opinii tego historyka ani gród, ani podgrodzie nie były na stałe zamieszkałe, ale wykorzystywane jedynie jako refugia. Niewielkie rozmiary grodu sprawiały, że był on punktem ostatecznej obrony, w którym stacjonowała jedynie załoga. Natomiast schronieniem dla większości ludności danego terytorium i jej dobytku były zdaniem Łowmiańskiego podgrodzia. Na terenie grodu i podgrodzia znajdowały się budynki dla załogi oraz typu schronieniowego. Dopiero sytuacja polityczna (zagrożenie krzyżackie) oraz rozwój gospodarczy spowodować miały stałe osiedlanie się tu ludności i powstawanie punktów typu miejskiego. Na załodze, oprócz obrony samego grodu, spoczywał obowiązek strzeżenia całego terytorium przed łupieżstwem przynajmniej mniejszych oddziałów nieprzyjacielskich (H. Łowmiański 1983, 331–333, 337–340; 1989, 68, 69).

Interesującą informację dotyczącą jednego z grodów Skalowii (w pobliżu Ragnety) podaje Dusburg. Według kronikarza wewnątrz warowni (*in medio castris*) znajdować się miał zbiornik wodny z rybami, dzięki któremu załoga mogła długo i skutecznie opierać się najazdowi Rusinów³⁹⁷ (Dusburg, III, 181). O umiejętnościach Prusów w dziedzinie budownictwa grodowego może świadczyć wzmianka Dusburga o połączonych wojskach Nadrowów, Skalowów i Sudowów, które wracając z wyprawy wojennej na Sambię wybudowały jeszcze na tym terytorium gród (*Wilow–Welawę*) zabezpieczający Nadrowię przed Krzyżakami i Sambami³⁹⁸ (Dusburg, III, 73).

397 Niektóre szczegóły tej wzmianki Dusburga należy uznać za fantastyczne, m.in. informację o tym, że Skalowowie bronili się przez 9 lat. Jednak kronikarz wyraźnie podkreślił, że staw ten istniał jeszcze po przejściu grodu przez Krzyżaków, tyle że nie było w nim już ryb (Dusburg, III, 181).

398 Gród został obsadzony załogą pod dowództwem niejakiego *Tirskone* i jego syna *Maydelo* (Dusburg, III, 73). D. A. Sikorski słusznie zauważył, że Prusowie oprócz grodów wznosili na wrogim terytorium również obozy warowne, które Dusburg określał terminem *castra* (Dusburg, III, 143, 164; D. A. Sikorski 2010, 108).

W kontekście nazwę Szurpił warto zwrócić również uwagę, że niektóre grody zanotowane przez kronikarza krzyżackiego brały swoją nazwę od przywódcy terytorium, na którym się znajdowały. Tak było w przypadku *Girdawa*, który w Barcji miał *castrum dictum a nomine suo Girdaw* (niem. *Gerdauien*), oraz Skalowa o imieniu *Sarrecka*, który był kasztelanem *in castro Sarrecka a nomine suo sic dicto* (niem. *Scharka-berg*) (Dusburg, III, 113, 186).

Obok dużych grodów-zamków budowano mniejsze obiekty warowne, gródki-strażnice, określane przez Dusburga jako *propugnacula*. Zabezpieczały one często większe grody uzupełniając system obronny poszczególnych terytoriów, lub wznoszone były w celach obleźniczych na wrogim obszarze (Dusburg, III, 23, 118–121, 133, 142, 148, 169). Podczas blokady Królewca Prusowie, jak podaje Dusburg wybudowali most przez Pregolę, a na obu jego końcach wzniesli po jednym obiekcie obronnym przypominającym wieżę (*propugnaculum firmum ad modum turris*). Taki zabieg fortyfikacyjny miał na celu niedopuszczenie łodzi z zaopatrzeniem do zamku krzyżackiego (Dusburg, III, 103). Według Łowmiańskiego *propugnacula* budowano podobnie jak większe grody na wzgórzach. Jego zdaniem pełniły podwójną funkcję: odgrywały rolę punktów strażniczo-obronnych oraz dawały okolicznej ludności schronienie przed nieprzyjacielem (H. Łowmiański 1983, 334).

Istotnym elementem pruskiego systemu obronnego odnotowanym w źródłach krzyżackich były przesieki. Stosowano je zarówno, by osłaniać poszczególne terytoria, jak i doraźnie w trakcie wypraw wojennych. Oddziały nieprzyjacielskie zmuszone były omijać tego typu sztuczne przeszkody terenowe lub torować sobie przez nie drogę, co znacznie spowalniało tempo marszu i niwelowało efekt zaskoczenia obrońców (US, nr 58, 24; PU, I, 2, nr 380; LR, w. 3969; Dusburg, III, 11, 123; H. Łowmiański 1983, 329).

W źródłach pisanych dotyczących XIII w. znajduje się bardzo niewiele informacji o niemilitarnych strukturach osadniczych. Można zaryzykować tezę, że aspekty zwykłego, codziennego życia społeczności pruskiej nie interesowały średniowiecznych kronikarzy. Te nieliczne wzmianki, w których doszukiwać się można elementów *stricto* osadniczych, powstały najprawdopodobniej dlatego, że występują w kontekście wojennym. Dobrym przykładem jest tu ciekawy opis dworu pruskiego zawarty w *Vita maior s. Stanislai* autorstwa Wincentego z Kielc. Polski rycerz, Andrzej z Morawicy podczas krucjaty skierowanej przeciw

Prusom usiłował spalić należący do jednego z nich dwór. Gdy był już w środku i podłożył ogień, płomień odciął mu drogę odwrotu. Jednak za sprawą św. Stanisława udało mu się na koniu wyjechać przez cudownie rozszerzone wrota. Z opisu tego dowiadujemy się, że dwór (*curia*) był siedzibą możnego Prusa (*potentis Prutheni*), był wspaniały (ładny) i dobrze ufortyfikowany (*pulchram et bene munitam*). Wejście na jego teren prowadziło jedynie przez wąski i niewielki ganek (*quandam porticum satis strictam et parvam invenit*). Rozmiary dworu musiały być znaczne, skoro rycerz poruszał się po nim konno (*sedens in equo*) (MPH, IV, 430–431; M. Plezia 1987, 222; por. H. Łowmiański 1983, 158; T. Nowakiewicz 2004, 280). Dusburg opisując zdobycie Ragnety przez Krzyżaków, nadmienił, że spalili oni gród (*castrum*), podgrodzie (*suburbium*) oraz inne budowle, które znajdowały się w sąsiedztwie (*et alia aedificia, quae in vicino fuerant*) (Dusburg, III, 182). Kontekst tej wzmianki wskazuje, że mogło tu chodzić o jakieś obiekty (wieże?) obronne, ale nie można wykluczyć również, że były to dwory, w rodzaju tego opisanego powyżej. W innym miejscu swojego dzieła kronikarz krzyżacki opisując wyprawę margrabiego miśnieńskiego Teodoryka na Natangów wspominał, że wojska krzyżowe stacjonowały na terenie osady targowej nazywanej Gerkin (*ad forum, quod dicitur Gerkin*). Miejsce to stało się dla chrześcijańskich rycerzy bazą wypadową, z której za dnia mogli atakować i niszczyć terytoria Natangii, a nocą odpoczywać (Dusburg, III, 133). Takie wykorzystanie *forum* może świadczyć o tym, że było ono ufortyfikowane. Nie ma co prawda w tym tekście informacji bezpośrednio potwierdzającej tę hipotezę, ale trudno wyobrazić sobie armię krzyżowców obozującą (zwłaszcza w nocy) na otwartym terenie, bez jakichkolwiek zabezpieczeń, w postaci najprostszycy nawet wałów, palisad czy zasieków. Dość liczne wzmianki o wsiach (*villa*) pruskich zawarte w *Chronica Terrae Prussiae* występują zawsze w kontekście militarnym, co pozwala przypuszczać, że i ta forma osiedli mogła być chroniona jakąś formą obwałowań³⁹⁹. Nie były to jednak umocnienia wystarczająco skuteczne, skoro Krzyżacy nie mogąc zdobyć grodu zadawali się zniszczeniem wsi (Dusburg, III, 18, 66, 68; por. D. Sikorski 2010, 105, 106).

399 D. A. Sikorski przypuszcza, że względna ochronę wsi zapewniały zwarte kompleksy zabudowań (D. A. Sikorski 2010, 105, 106).

Na podstawie źródeł pisanych można pokusić się o częściową rekonstrukcję sfery *sacrum*, wierzeń i obyczajów Prusów w XIII w. Warto w tym miejscu wynotować kilka elementów, które łączą się z tematem niniejszego opracowania.

Wierzenia Prusów opierały się na kulcie przyrody. Z traktatu dzierżgońskiego, dokumentu najbardziej współczesnemu opisywanym czasom, a zarazem najbardziej wiarygodnemu⁴⁰⁰, wiadomo, że Prusowie czcili różnego rodzaju bóstwa (w tym wymienione z imienia *Curche*), którym składali ofiary ze swoich płonów (*collectis frugibus*) (PU, t. I/1, nr 218). W *Descriptiones Terrarum*, źródle z początku drugiej połowy XIII w.⁴⁰¹, czytamy, że „Prusowie czczą szczególnie lasy za bogów” (K. Górski 1981, 8). Według Dusburga, który najobszerniej opisał wierzenia Prusów, za bogów uważali oni każde stworzenie (*omnem creaturam pro deo coluerunt*), słońce (*solem*), księżyc (*lunam*) i gwiazdy (*stellas*), pioruny (*tonitrua*), stworzenia latające (*volatilia*) oraz czworonożne (*quadrupedia*), a nawet ropuchę (*bufonem*). Kronikarz informuje także, że Prusowie mieli swoje święte gaje (*lucos*), pola (*campos*) i wody (*aquas sacros*), w których nie wycinali drzew, nie uprawiali ziemi ani nie łowili ryb (Dusburg, III, 5). Niektórzy historycy wysuwają stąd wniosek, że miejsca te musiały być pilnie strzeżone, co za tym idzie w ich pobliżu znajdowały się grody i inne urządzenia obronne. Zachodzący w ten sposób związek pomiędzy właścicielem grodu a miejscem lub miejscami świętymi jeszcze bardziej go nobilitował i sakralizował jego władzę nad miejscową społecznością (R. Wenskus 1986, 305–309, G. Białuński 2002, 32–33; D. A. Sikorski 2010, 111–112). Zdaniem G. Labudy cała przyroda przesycona była pierwiastkiem boskim, który mógł na człowieka oddziaływać dodatnio lub ujemnie (M. Biskup, G. Labuda 1986, 63).

400 Traktat dzierżgoński zawarty został 7 lutego 1249 r. pomiędzy zakonem krzyżackim a powstańcami pruskimi w obecności nuncjusza papieskiego, Jakuba z Leodium (PU, t. I/1, nr 218; por. M. Biskup, G. Labuda 1986, 146–147; D. A. Sikorski, 2010, 22). Wiarygodność informacji obyczajowych zawartych w tym dokumencie wzmacnia fakt, że stroną byli tu Prusowie, których one dotyczyły.

401 *Descriptiones Terrarum* stanowi część kodeksu średniowiecznego (rękopis nr 347) znajdującego się w zbiorach biblioteki Trinity College w Dublinie. K. Górski, który opublikował tłumaczenie fragmentu tego źródła przypuszczał, że jego autorem był polski dominikanin Henryk, biskup Jaćwieży (K. Górski 1981).

Reinhard Wenskus zanotował prawidłowość współwystępowania w krajobrazie pruskich terenów osadniczych tych samych trzech składników, tzn. grodu, świętej góry i świętego lasu. Gród z obwarowaniami, jeśli nie znajdował się bezpośrednio na świętej górze, to położony był na sąsiednim wyniesieniu. Święty las zaś mógł graniczyć z grodem, porastając np. świętą górę (R. Wenskus 1986, 299–316). Idąc za tą obserwacją Jacek Banaszekiewicz stwierdził, że trzy wspomniane elementy krajobrazu kulturowo-naturalnego we wzajemnej łączności i oddziaływaniu na siebie potrafią kreować i wyodrębnić podstawowy, lecz pełny mikrokosmos wspólnotowy. Wiązą go i zamykają w strefie porządkowanej przez miejsce: przebywania, kultu i władzy oraz wypełnionej przestrzeni w pewnym sensie obcą i groźną – knieją, drugim czy innym światem, ostoją bogów i zwierzyny – której część wydzielona (gaj) może być scenerią dokonywania się najważniejszych dla wspólnoty działań (J. Banaszekiewicz 1998, 411).

Prusowie palili swoich zmarłych wraz z rzeczami, które do nich należały wierząc, że po śmierci zachowają oni ten sam status społeczny i pozycję rodową, jaką mieli za życia. W traktacie dzierzgońskim zakazywano neofitom kremacji zwłok (*mortuis comburendis*) i chowania ich z końmi (*equis*), ludźmi (*hominibus*), z uzbrojeniem (*armis*), z szatami (*vestibus*) i z innymi bogactwami (*allis preciosis*) oraz pozostałych (pogańskich) ceremonii związanych z pogrzebem (PU, t. I/1, nr 218). Z kolei autor *Descriptiones Terrarum* podał, że Prusowie zmarłych palą razem z końmi, bronią i najlepszymi szatami, wierząc, że tych rzeczy i innych, które palą, będą mogli używać w przyszłym świecie (K. Górski 1981, 8). Dusburg przypisuje Prusom wiarę w zmartwychwstanie. W odróżnieniu jednak od chrześcijan wierzyli oni, że życie po śmierci będzie dokładnym odwzorowaniem życia ziemskiego. W ten sposób zmarli zachowują swoją pozycję społeczną (*nobilis vel ignobilis*), majątkową (*dives vel pauper*) oraz militarną (*potens vel impotens*). Według kronikarza krzyżackiego z takiej wizji zaświatów wziął się zwyczaj palenia razem ze zmarłym dostojnikiem broni (*arma*), koni (*equi*), niewolników (*servi*), niewolnic (*ancillae*), szat (*vestes*), psów myśliwskich (*canes venati*), ptaków drapieżnych (*aves rapaces*) oraz innych przedmiotów niezbędnych w rycerskim rzemiośle (*et alia, quae spectant ad militiam*). Wraz ze zmarłymi o niskiej pozycji społecznej (*ignobilibus*) palo-

no natomiast to co było im potrzebne w ich służbie (*officium*). Wszystkie spalone rzeczy miały po śmierci zmartwychwstać wraz z właścicielem (Dusburg, III, 5). Bardzo ważną rolę w podtrzymywaniu tego typu wierzeń odgrywali pogańscy kapłani/wróźbici, którym jak wzmiankuje autor *Descriptiones Terrarum* Prusowie bardzo ulegali (K. Górski 1981, 8). W traktacie dzierzgońskim nazywani są *Tulissones* i *Ligaschones* i na pogrzebach pełnią rolę mediów, roztaczających przed rodziną i żałobnikami wizję zmarłego dostojnika jako wojownika jadącego na koniu (*in equo*) w lśniącej, zdobnej zbroi (*armis fulgentibus decoratum*), w orszaku innych zbrojnych (PU, t. I/1, nr 218). Z kolei u Dusburga podobną rolę spełnia *Criwe*, który kontaktuje się ze zmarłym i przekazuje jego wolę odnośnie majątku ruchomego i służby (Dusburg, III, 5).

Niestety, na podstawie tych źródeł niewiele wiadomo na temat lokalizacji miejsc pochówków wśród społeczności pruskich. Jedynie w traktacie dzierzgońskim znaleźć można zalecenie, by ochrzczonych Prusów chować nie według tradycji rodowych, ale na wyznaczonych cmentarzach i nigdzie poza nimi (PU, I/1, nr 218).

Poza obrzędami pogrzebowymi w życiu religijnym Prusów ważne miejsce zajmowały ofiary składane bóstwom. Dusburg zanotował, że po wygranej bitwie przekazywali oni trzecią część łupów wojennych wspomnianemu wyżej *Criwe*, który następnie je spalał w ofierze dla bogów (Dusburg, III, 5). Tak jak w przypadku pochówków źródła historyczne nie wspominają nic na temat lokalizacji miejsc ofiarnych.

Prowadzona od początku XIII w. na ziemiach pruskich akcja chrystianizacyjna przynosiła efekt w postaci rosnącej liczby neofitów, a co za tym idzie miała wpływ na przeobrażenia w lokalnym systemie wierzeń (M. Biskup, G. Labuda 1986, 66). Procesy te dotyczyły nie tylko terenów objętych strukturami powstającego państwa krzyżackiego. Autor *Descriptiones Terrarum*, który był misjonarzem napisał, że Litwini, Jaćwingowie⁴⁰² i Nalsani z łatwością przyjmują chrzest, ponieważ są wykarmieni od kolebki przez mamki chrześcijańskie i dlatego mógł bezpiecznie u nich przebywać (K. Górski 1981, 9).

402 Wcześniej napisał, że wraz z towarzyszem chrzczył *Jetwesę* (K. Górski 1981, 8).

18. Jaćwież i Prusy w późnych fazach wczesnego średniowiecza. Konfrontacja danych archeologicznych i historycznych

Zebrane powyżej archeologiczne i historyczne dane dotyczące ziem jaćwieskich i pruskich w późnych fazach wczesnego średniowiecza pozwalają na sformułowanie kilku następujących wniosków:

1. Podobnie jak w okresie wikingim, również w późnych fazach wczesnego średniowiecza brakuje podstaw źródłowych do wydzielenia Jaćwieży jako osobnej prowincji kulturowej. Pomimo niewątpliwego przyrostu bazy danych archeologicznych odnoszących się do XI–XIII w., wyodrębnienie na terenach pruskich lokalnych grup kulturowych jest na obecnym etapie badań zadaniem niewykonanym. Na taki stan rzeczy ma wpływ wiele czynników. Przede wszystkim nadal słabo rozpoznane są cmentarzyska, czyli ta kategoria stanowisk osadniczych, na których w dużej mierze opiera się wydzielenie kultur i grup archeologicznych. Nie udało się także zaobserwować wyraźnych różnic w strukturach osadniczych, czy też kulturze materialnej poszczególnych obszarów pruskich. Z kolei braki w rozpoznaniu i naniesieniu na mapy punktów sieci osadniczej uniemożliwiają rejestrację potencjalnych pasów pustek, niezamieszkałych lub słabo zaludnionych obszarów granicznych pomiędzy terytoriami pruskimi. Co więcej, w oparciu o źródła historyczne trudno utrzymać jako wiarygodny pogląd o podziale Prusów na odrębne plemiona. Używane przez kronikarzy nazwy inne niż Prusowie w XII w. są

nieliczne i należy przypuszczać, że kryją się za nimi raczej określenia geograficzne, często antyczne (*Geticas*) lub mają charakter egzoetnonimów (*Pollexiani*, *Jatvagy*). Co prawda w XIII stuleciu pojawiają się spisy terytoriów pruskich, ale i tutaj bardzo prawdopodobna wydaje się możliwość geograficznego i egzoetnonimicznego pochodzenia nazw w nich użytych. Nie można wykluczyć, że nazwy te powstały w kancelariach dworów europejskich i zakonów rycerskich w trakcie wzmożonego ruchu krucjat północnych i podboju krzyżackiego, z potrzeby usystematyzowania słabo jeszcze rozpoznanej sytuacji etnicznej i politycznej Prus. Możliwe również, że były to rzeczywiste określenia ugrupowań terytorialnych prowadzących niezależną politykę wobec najeźdźców, które w dynamicznie zmieniającej się sytuacji łączyły się w większe struktury lub rozpadały na mniejsze podmioty. W przypadku Jaćwieży wydaje się bardzo prawdopodobne, że nie była to nazwa endoetnonimiczna, stosowana przez ten wschodni odłam Prusów, tylko egzoetnonimiczna, nadana im przez ruskich, a potem polskich sąsiadów. W XIII w. ulega nawet zmianie stosowana wcześniej forma *Jatvagy* na określenia *Jatvez*, *Jatveskaja*, *Jatvjaz*, co może wskazywać na geograficzne już tylko znaczenie tego terminu. Z kolei stosowana przez Duńczyków i Krzyżaków nazwa Sudowia (podobnie jak Galindia) ma wyraźne konotacje antyczne, nawiązujące do et-

nonimu wymienionego przez Klaudiusza Ptolemeusza w II w. n.e. Podobnie jak w przypadku Jaćwieży, w XIII stuleciu jest to już prawdopodobnie określenie wyłącznie geograficzne. Jako nazwę własną można jedynie ostrożnie interpretować użyty w dokumentach Mendoga termin Dajnowo (*Denowe*), choć i w tym przypadku może to być egzoetnonim, nazwa nadana przez litewskich sąsiadów.

2. Zapoczątkowane w okresie wikińskim osadnictwo grodowe, znajduje swoją kontynuację również w późnych fazach wczesnego średniowiecza. Postęp techniki wojskowej i wzrost zagrożenia zewnętrznego ma wpływ na rozwój systemu obronnego, w którego skład wchodzi rozbudowane grody, ufortyfikowane podgrodzia, wały zewnętrzne, zasieki oraz gródki strażnicze. Nadal bardzo dużą rolę w obronności spełniają warunki naturalne obszaru zamieszkałego przez Prusów, uzupełnione poprzez rozwiązania inżynierskie, takie jak przekopy, fosy, mosty i zapory. Umiejętne wykorzystywanie topografii i hydrografii terenu oraz zastosowanie tego rodzaju urządzeń miało wpływ na ograniczanie obcych najazdów do pory zimowej. Na wydzielonych systemem obronnym terytoriach następuje kumulacja osadnictwa o coraz bardziej uporządkowanej strukturze. Wydaje się, że z czasem tego typu ośrodki grodowe wznoszone i rozwijane przez prężnych i przedsiębiorczych lokalnych możnych, przywódców grup rodowych, ewoluują w bardziej złożone formy osadnicze. Wraz z systemem mniejszych ośrodków i osad satelickich (prawdopodobnie służebnych) tworzą one organizacje terytorialne, znane ze źródeł jako terytoria lub włości. Pod wpływem prądów kulturowych płynących od feudalnych sąsiadów pruskie i jaćwieskie ośrodki grodowe stają się nie tylko potężnymi twierdzami, ale także centrami administracyjnymi poszczególnych terytoriów oraz oznaką prestiżu i siły lokalnych władców. Rosnące na skutek licznych wypraw wojennych bogactwo przejawia się m.in. w ufortyfikowanych podgrodzach, które w XIII w. zaczynają przeobrażać się w założenia wczesnomiejskie. Manifestuje się ono również w warownych dworach miejscowych *nobiles*, które wywierają wrażenie na współczesnych kronikarzach, pochodzących z bardziej „cywilizowanych” krajów. Indywidualna własność ziemi, do której Prusowie przywiązywali duże znaczenie miała wpływ na samodzielność polityczną i gospodarczą poszczególnych terytoriów/włości. Dopiero na skutek wydarzeń

politycznych XIII w. oraz realnej groźby podboju dochodzi prawdopodobnie do prób łączenia mniejszych jednostek w większe struktury terytorialne. Są one jednak bardzo nietrwałe, czego jednym z dowodów może być strategia wojenna zakonu krzyżackiego, polegająca na atakowaniu konkretnych włości, aż do ich całkowitego wyniszczenia. W źródłach można znaleźć bowiem więcej przykładów wspólnych wypraw łupieskich niż wzajemnego współdziałania w obliczu najazdu wroga.

3. Nieco więcej niż dla wcześniejszego okresu mamy danych o sferze *sacrum* Prusów i Jaćwingów. Tak jak w okresie wikińskim na całym obszarze osadnictwa pruskiego dominuje ciałopalenie. Spalone szczątki zmarłych deponowano wraz z wyposażeniem bezpośrednio w różnej wielkości i głębokości jamach grobowych. Dary składane do grobu miały manifestować status społeczny i majątkowy zmarłego, który zachowywał on również po śmierci. Wyróżniano w ten sposób przede wszystkim *nobiles* pruskie, z którymi chowano nie tylko broń, szaty i ozdoby, ale także konie, niewolników, a nawet psy myśliwskie i sokoły. Szczególnymi względami cieszyli się wojownicy, którzy nawet w zaświatach tworzyli zbrojne drużyny. Prawdopodobnie przejawem tego typu wierzeń były zbiorowe pochówki z uzbrojeniem, typu Aschenplatz. Miejsca święte, w tym cmentarze znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie siedzib ludzkich. Bliskość lasów, gór, wód i pól obdarzanych czcią i kultem sakralizowała strzegące je grody i strażnice oraz ich właścicieli, którzy mogli, jak w poprzednim okresie, łączyć funkcje wodzowskie z kapłaństwem.

Wpływy religii chrześcijańskiej na wierzenia społeczności pruskie najlepiej uchwytne są w zmianach zachodzących w obrządku pogrzebowym. W części Prus zajętej przez Krzyżaków pojawiają się cmentarzyska z grobami szkieletowymi, choć sądząc z bogatego wyposażenia mają one nadal charakter pogański. Do tej pory nie zarejestrowano tego typu nekropoli na Jaćwieży, choć dysponujemy informacjami ze źródeł pisanych o przechodzeniu w XIII w. miejscowej ludności na chrześcijaństwo.

4. Rozpoczęta pod koniec okresu wikińskiego ekspansja młodych wczesnofeudalnych monarchii w kierunku wschodniego wybrzeża Bałtyku mogła mieć wpływ na rozwój lokalnego osadnictwa w późnych fazach wczesnego średniowiecza. Wstrząs wywołany niszczycielskimi najazdami spowodował spadek

aktywności politycznej Prusów i Jaćwingów, ale zasadniczo nie załamał dotychczasowych układów społeczno-gospodarczych. Większość zniszczonych ośrodków grodowych została w dość szybkim czasie odbudowana, a ich system obronny uległ nawet wzmocnieniu. Co prawda niektóre ośrodki podupadają i po pewnym czasie przestają funkcjonować (np. Konikowo), to jednak inne przeżywają w tym czasie swój największy rozkwit (np. Szurpiły). W niektórych regionach zamiera osadnictwo, w innych zaś przybywa nowych punktów osadniczych. Nie oznacza to jednak, że w późnych fazach wczesnego średniowiecza sytuacja osadnicza była stabilna. Zmiany w ciałopalnym obrządku pogrzebowym, które pojawiają się na Pojezierzu Suwalskim wraz cmentarzyskami typu Mosiężysko (stanowiska w Szurpiłach, Burdyniszkach, Niemcowiźnie), mogą być świadectwem osiedlania się wśród miejscowych społeczności elitarnych grup ludności z innych ziem bałtyjskich.

5. Sąsiedztwo względnie stabilnych, monarchii chrześcijańskich z jednej strony sprzyjało wymianie kulturowej, przepływowi myśli technologicznej, zwłaszcza w zakresie wojskowości, oraz innym wzajemnym kontaktom, z drugiej zaś było jednym z powodów izolacji ustrojowej i cywilizacyjnej plemion nadbałtyckich. W dobie krucjat północnych, podboju krzyżackiego i wypraw ruskich proces ten się nasilił, ponieważ feudalni władcy nie byli zainteresowani powstaniem żadnej, niezależnej monarchii na tych terenach. Trwanie w pogaństwie, w ustroju opartym na rządach licznej, rywalizującej ze sobą warstwy *nobiles*, sprawiało, że poszczególne terytoria pruskie stawały się naturalnym celem dla chrześcijańskich najeźdźców. Liczne zbrojne najazdy spowodowały w rezultacie upadek politycznych i gospodarczych struktur wczesnośredniowiecznych Prus, czego symboliczną cezurą jest 1283 r. Większa część tych

ziem podporządkowana została administracji zakonu krzyżackiego, inne obszary wciągnięte zostały w ramy organizacji terytorialnej Polski i Rusi, a także dynamicznie rozwijającej się monarchii litewskiej, która prawdopodobnie zagarnęła wschodnią część Jaćwieży. Na podstawie źródeł historycznych wiemy, że na skutek licznych wojen i podboju doszło do częściowej depopulacji terytoriów pruskich. Dotyczyło to przede wszystkim obszarów pogranicza litewskiego, w tym Jaćwieży. Jednak nie było to całkowite wyludnienie, jak to zakładano w dotychczasowej literaturze, a jedynie poważny kryzys demograficzny, związany z migracją i przechodzeniem elit pruskich na służbę zwycięskich władców feudalnych. Wydaje się, że część terytoriów osadniczych nie została objęta bezpośrednim podbojem i wyżej wspomnianymi akcjami militarnymi. Jedne, tak jak w przypadku ośrodka w Konikowie i jego zaplecza przestały funkcjonować znacznie wcześniej, bo już pod koniec XI lub na początku XII w. Osadnictwo wycofało się stąd na skutek bliżej nie rozpoznanych procesów gospodarczych, ekonomicznych lub politycznych. Inne, i tu najlepszym przykładem jest ośrodek w Szurpiłach w późnych fazach wczesnego średniowiecza przeżywają swój największy rozwój, nie zakłócony nawet gwałtownymi wydarzeniami końca XIII w. Nie ma dowodów archeologicznych na jakikolwiek większy zbrojny najazd na to terytorium w tym czasie. Co więcej, z Szurpiłami nie można połączyć żadnej znanej informacji źródłowej opisującej wyprawę wojenne na Jaćwież, pomimo, że funkcjonujący tu zespół osadniczych należy do największych i najlepiej ufortyfikowanych ośrodków grodowych na ziemiach bałtyjskich. Obszar ten mógł być objęty wpływami litewskimi, na co pośrednio wskazują informacje o średniowiecznej granicy pomiędzy państwem zakonnym a Litwą, przebiegającej właśnie w okolicy Szurpił.

19. Wnioski końcowe

Podjętą w niniejszej pracy próbę rekonstrukcji systemów wczesnośredniowiecznego osadnictwa jaćwieskiego należy uznać dopiero za wstęp do studiów nad tym zagadnieniem. Opiera się ona bowiem w głównej mierze na analizie materiałów archeologicznych, uzupełnionych obserwacjami specjalistów nauk przyrodniczych, pochodzących jedynie z dwóch ośrodków osadniczych w Szurpiłach i w Konikowie. Są to zespoły stanowisk wczesnośredniowiecznych, których stopień rozpoznania różnymi metodami badawczymi jest najbardziej zaawansowany w porównaniu do innych kompleksów z obszaru historycznej Jaćwieży. Wciąż jednak nie doczekały się swoich całościowych monografii, a badania na ich terenie są kontynuowane i przynoszą wyniki, które częściowo potwierdzają, a częściowo podważają wcześniejsze ustalenia. Dane pozyskane z innych stanowisk osadniczych uwzględnionych w pracy, choć niewątpliwie dostarczyły istotnych informacji w zakresie struktury osadnictwa i chronologii zjawisk osadniczych, należy traktować ostrożnie. Wiąże się to przede wszystkim z niewielkim stopniem ich przebadania, a w niektórych przypadkach z kontrowersyjnymi z dzisiejszej perspektywy metodami pozyskiwania i opracowywania materiałów archeologicznych. Także informacje z badanych nowoczesnymi metodami grodzisk w Jeglińcu i w Grodzisku nie mogły być w pełni wykorzystane. W przypadku pierwszego stanowiska przeszkodą były zaawansowane prace nad przygotowaniem jego monografii. Natomiast w przypadku drugiego brakuje opracowania dotychczasowych wyników.

Pomimo wszystkich sygnalizowanych powyżej zastrzeżeń trzeba podkreślić, że jest to pierwsza próba zebrania i analizy rozproszonych w publikacjach, magazynach muzealnych i archiwaliach materiałów archeologicznych dotyczących ziem wczesnośredniowiecznej Jaćwieży. Chronologiczne ich uporządkowanie pozwoliło na prześledzenie w ramach poszczególnych faz wczesnego średniowiecza dynamiki terytorialnego i strukturalnego rozwoju osadnictwa. Z kolei porównanie uzyskanego obrazu z sytuacją kulturową i osadniczą wschodniej części basenu Bałtyku umożliwiło uchwycenie wzajemnych interakcji i wpływów, widocznych zwłaszcza w aspekcie systemów obronnych i sfery *sacrum*.

Ważną częścią tego studium było wykorzystanie źródeł historycznych dotyczących Jaćwieży, w ramach zastosowanych w pracy faz chronologicznych. Dzięki takiemu zabiegowi możliwe było porównanie tych danych z obserwacjami archeologicznymi. Przy wszystkich trudnościach i lukach interpretacyjnych udało się w ten sposób zrekonstruować kulturowe, polityczne i gospodarcze uwarunkowania kształtujące jaćwieskie systemy osadnicze. W oparciu o źródła historyczne można było też częściowo odpowiedzieć na pytanie, czym była Jaćwież w opinii autorów średniowiecznych kronik i dokumentów.

Konfrontacja analizy materiałów archeologicznych z analizą źródeł historycznych doprowadziła autora niniejszego opracowania do sformułowania kilku hipotez badawczych dotyczących nie tylko systemów osadniczych, ale także sytuacji kulturowej ziem jaćwieskich w okresie wczesnego średniowiecza.

Nie udało się znaleźć przekonujących argumentów za utrzymaniem poglądu o kontynuacji kulturowej i osadniczej od starożytności po wczesne średniowiecze na terenach północno-wschodniej Polski. Najdalej w połowie VII w. we wszystkich skupiskach osadniczych kultury sudowskiej, w tym także w rejonie Szurpił i Konikowa, zostaje porzucony zwyczaj chowania zmarłych na cmentarzyskach kurhanowych. Od tego momentu aż do okresu wikingów na omawianym terenie obrządek pogrzebowy pozostaje nieuchwytny. Nie da się wykluczyć, że część funkcjonujących jeszcze w okresie wędrówek ludów ośrodków mogła przetrwać do przełomu VII/VIII w., a nawet dalej, ale osadnictwo uległo tu rozdrobnieniu i rozproszeniu, nie stanowiąc poważnego czynnika politycznego i ekonomicznego. Taki stan rzeczy był wynikiem kryzysu kultury sudowskiej i załamania się antycznych układów społeczno-gospodarczych, a w konsekwencji odejścia kulturotwórczych elit z terenu Suwalszczyzny i Mazur Wschodnich. Tym samym nieuprawniona staje się identyfikacja wymienionego przez Klaudiusza Ptolemeusza starożytnego ludu *Σουδινοι* z średniowiecznymi Sudowami. W czasach Waldemara II oraz Piotra z Dusburga Sudowia jest już tylko geograficznym określeniem terytorium zamieszkanego przez jedno z plemion pruskich.

Za początek wczesnego średniowiecza należy uznać na analizowanym obszarze okres wikingów. Tereny te stały się integralną częścią nadbałtyckiej wspólnoty kulturowej, w której decydującą rolę odgrywał czynnik skandynawski. Penetracja ziem pruskich przez wojownicze i przedsiębiorcze elity normañskie i będące pod ich wpływem grupy z terenów leto-litewskich doprowadziła do powstania tu nowych struktur osadniczych. Ludzie ci wymieniani przez źródła pisane jako *Burus*, *Pruzi* oraz *Jatviagi* odpowiadali za powstanie silnych ośrodków grodowych, wcześniej nie znanych w tej części Europy. Osadnictwo skupiło się w trudno dostępnych i naturalnie predysponowanych do obrony miejscach. W pobliżu obwałowanych grodów rozlokowane były ufortyfikowane osady, w których rozwijało się rzemiosło i handel. Prawdopodobnie pod wpływem przybyszów z północy zmarłych chowano w pobliżu osad i grodów, w płytkich jamowych grobach ciałopalnych.

W tym okresie, prawdopodobnie pod koniec IX w. założony zostaje ośrodek w Szurpiłach. Jego trzonem był zespół osad na terenie byłego przysiółka Targowisko, składający się z jednej głównej, praw-

dopodobnie ufortyfikowanej wsi oraz kilku mniejszych jednodworczych osad. Gród obronny, który wzniesiono na Górze Zamkowej pełnił rolę refugium przynajmniej dla części ludności kompleksu osadniczego. W obrębie fortyfikacji grodowych grzebano zmarłych. Drugie cmentarzysko znajdowało się na stokach masywu Gór Cmentarnej i Kościelnej. Poza głównym zespołem osad pozostawały osady na południowym brzegu jeziora Szurpiły.

W tym samym mniej więcej czasie powstał ośrodek w Konikowie. Składał się on z dużej, prawdopodobnie ufortyfikowanej osady podgrodowej oraz grodu refugialnego. Do ośrodka tego należała jeszcze co najmniej jedna satelicka osada jednodworcza. Główna osada była dużą ufortyfikowaną wsią z wydzieloną częścią jednodworczą, pełniącą być może funkcje rezydencjonalne. Osią obrony był jednawalowy gród refugialny, który stanowił schronienie dla mieszkańców ośrodka.

Rozwijające się w okresie wikingów budownictwo grodowe odzwierciedlało strukturę społeczną opartą na rządach przywódców grup elitarnych, zwanych w źródłach królami/naczelnikami. Grody były formą manifestacji ich dominującej pozycji zarówno w stosunku do ich własnych rodów, jak i miejscowej ludności. Informacje źródeł pisanych wskazują jednak, że władza naczelników mogła ograniczać się do funkcji reprezentacyjnej, wykonawczej, a także sakralnej, podczas gdy faktyczna władza należała do wiecu, zgromadzenia przedstawicieli lokalnych elit.

Jak wykazano w pracy, nie ma podstaw źródłowych do wydzielenia Jaćwieży jako osobnej prowincji kulturowej. Zarówno pod względem kultury materialnej, struktury osadnictwa, jak i obrządku pogrzebowego, analizowany teren nie odbiega zasadniczo od pozostałych ziem zamieszkałych we wczesnym średniowieczu przez Prusów. Nie ma również podstaw historycznych do wyodrębnienia w okresie wikingów Jaćwingów jako plemienia bałtyjskiego. Wymowa źródeł odnoszących się do interesujących nas terenów jest jednoznaczna, od połowy IX w. jako odrębny lud wymieniani są jedynie Prusowie. Związek *Jatviagów* wspomnianych w kronice Nestora z ludem bałtyjskim o tej nazwie jest w świetle najnowszych ustaleń niepewny, pierwotnie odnosił się prawdopodobnie do grupy Waregów (ludzi *Jatviaga Gunareva* ?) działających na terenach późniejszej Jaćwieży.

Zapoczątkowana w połowie XI w. ekspansja młodych państw wczesnośredniowiecznych w kie-

runku wschodnich wybrzeży Bałtyku nie załamała co prawda dotychczasowych układów społeczno-gospodarczych, ale doprowadziła do zmian w jaćwieskich systemach osadniczych. Dzięki analizie przeprowadzonej w niniejszej pracy zaobserwowano, że na terytorium Jaćwieży występowały dwie tendencje rozwoju osadnictwa.

Pierwsza, progresywna charakteryzowała się przyrostem nowych punktów osadniczych, rozbudową ośrodków grodowych oraz rozwojem struktur społeczno-gospodarczych. Główny nacisk kładziony był na wzmocnienie systemu obronnego, w którego skład wchodziły grody, ufortyfikowane podgrodzia, wały zewnętrzne, zasieki, gródki strażnicze, przekopy, fosy, mosty i zapory. Na wydzielonych systemem obronnym terytoriach nastąpiła kumulacja osadnictwa o coraz bardziej uporządkowanej strukturze. Z czasem ośrodki grodowe wznoszone i rozwijane przez prężnych i przedsiębiorczych lokalnych możnych, przywódców grup rodowych, ewoluowały w bardziej złożone formy osadnicze. Wraz z systemem mniejszych ośrodków i osad satelickich tworzyły one organizacje terytorialne, znane ze źródeł jako terytoria lub włości. Ośrodki grodowe stały się centrami administracyjnymi poszczególnych terytoriów oraz oznaką prestiżu i siły lokalnych władców. W XIII w. ufortyfikowane podgrodzia, na skutek rosnącego bogactwa i zewnętrznych prądów kulturowych zaczęły przeobrażać się w założenia wczesnomiejskie.

Tendencja progresywna została zarejestrowana na terenie zespołu osadniczego w Szurpiłach. Po kryzysie wywołanym w połowie XI w. najazdem zbrojnym i zniszczeniem części umocnień odbudowano lokalny ośrodek grodowy. Zespół osad na Targowisku został ufortyfikowany i przeobrażony w podgrodzie o zorganizowanej strukturze, z główną osadą produkcyjno-handlową o charakterze wczesnomiejskim. W centralnej części podgrodzia założono cmentarzysko ciałopalne. W późnych fazach wczesnego średniowiecza porzucono prawdopodobnie peryferyjne osady na południowym brzegu jeziora Szurpiły. Nowe osiedla założone zostają natomiast po północnej stronie tego akwenu. Gród na Górze Zamkowej rozbudowany w nowej technice wałów skrzyniowych stał się centrum całego ośrodka oraz osią systemu obronnego. Wzniesiono dodatkowe wały zewnętrzne (przesieki) oraz wieże obserwacyjno-obronne ochraniające całe założenie od strony

jezior. W celach obronnych uregulowano także poziom wód przekopując kanał pomiędzy jeziorami Kluczysko i Szurpiły i stosując system zapór. Gród połączono z podgroziem wzniesionym prawdopodobnie nad kanałem drewnianym mostem.

Druga, regresywna tendencja rozwoju osadnictwa charakteryzowała się stopniowym zamieraniem osadnictwa i zanikaniem punktów osadniczych aż do prawie całkowitej depopulacji ośrodków grodowych i całych regionów, których były centrami.

Tendencję tę reprezentuje ośrodek w Konikowie. Intensywny rozwój tego ośrodka został zahamowany po wydarzeniach końca okresu wikingów. Około drugiej połowy XI w. odbudowano w technice wałów skrzyniowych gród na Górze Zamkowej, ale jednocześnie zredukowano strefę siedliskową osady podgrodowej. W promieniu nawet kilkunastu kilometrów nie powstało żadne nowe osiedle ludzkie. Teren ośrodka zostaje opuszczony z nieznanymi bliżej przyczyn w ciągu XII stulecia.

Zmiany zaobserwowane w dwóch ostatnich fazach wczesnego średniowiecza związane były także z możliwym dosiedlaniem niektórych obszarów Jaćwieży przez elitarne grupy z innych terytoriów zachodniobałtyjskich. Na proces ten wskazuje m.in. pojawienie się cmentarzysk typu Mosiężysko.

Podobnie jak w okresie wikingów miejsca kultu, w tym cmentarze znajdowały się w bezpośrednim sąsiedztwie siedzib ludzkich. Lasy, góry, wody i pola czczone jako święte, sakralizowały strzegące je grody oraz ich właścicieli.

Podobnie jak w okresie wikingów, również w późnych fazach wczesnego średniowiecza brakuje podstaw źródłowych do wydzielenia Jaćwieży jako osobnej prowincji kulturowej. Pod względem systemów osadniczych, kultury materialnej i duchowej, struktury społeczno-gospodarczej jest ona integralną częścią ziem pruskich.

W niniejszym opracowaniu przytoczono argumenty za hipotezą, że określenie Jaćwież było nazwą nadaną analizowanemu obszarowi przez jego ruskich sąsiadów. Stosowana wcześniej przez nich forma *Jatvagy*, w XIII w. uległa zmianie na określenia *Jatvez*, *Jatveskaja*, *Jatvjaz*. Natomiast, jak już wyżej wspomniano, stosowana w zachodnioeuropejskich źródłach nazwa Sudowia miała prawdopodobnie konotacje antyczne. W późnych fazach wczesnego średniowiecza było to, podobnie jak Jaćwież, określenie wyłącznie geograficzne.

W XII i XIII w. sąsiedztwo silnych, chrześcijańskich organizmów państwowych było z jednej strony źródłem inspiracji i rozwoju jaćwieskich systemów osadniczych, z drugiej zaś strony przyczyniło się do

upadku prężnych ośrodków grodowych i stopniowego zaniku zorganizowanego osadnictwa. Symboliczną cezurą tego procesu jest rok 1283, w którym zakończył się krzyżacki podbój Jaćwieży.

Katalog

I. Katalog stanowisk wczesnośredniowiecznych zespołu osadniczego w Szurpiłach, gm. Jeleniewo

1. Czajewszczyzna, st. 3

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 11.

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 19.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.

Lokalizacja: obiekt zlokalizowany u północno-wschodniego podnóża Góry Zamkowej, przy południowym brzegu jeziora Jęglówek.

Opis stanowiska: niewielki, być może antropogeniczny pagórek usytuowany na płaskim odcinku podstawy stoku Góry Zamkowej. Od strony tafli jeziora Jęglówek obiekt mógł osłaniać kotlinę pomiędzy Górą Zamkową a masywem Gór Kościelnej i Cmentarnej.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zainwentaryzowano podczas badań ekspedycji IAUW, zweryfikowane zostało podczas badań AZP w 1984 r. i 1988 r.

2. Czajewszczyzna, st. 4

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 12.

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 20.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.

Lokalizacja: obiekt położony we wschodniej części wyspy na jeziorze Jęglówek.

Opis stanowiska: niewielki, być może antropogeniczny przekształcony pagórek ozowy. Od strony tafli je-

ziora Jęglówek obiekt wraz z analogicznym kopcem w zachodniej części wyspy na st. 11 w Czajewszczyźnie mógł osłaniać obszar zespołu osadniczego.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zainwentaryzowano podczas badań ekspedycji IAUW, zweryfikowano podczas badań AZP w 1984 r. i późniejszych, w 1988 r.

3. Czajewszczyzna, st. 6

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 14.

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: stanowisko położone na wzgórzu morenowym pomiędzy jeziorami Szurpiły i Jęglówek, w pobliżu zmeliorowanego jeziorka. Na wschodnim stoku wzgórza zlokalizowano pozostałości prawdopodobnych umocnień osady.

Opis stanowiska: osada zajmuje wypłaszczony wschodni stok kulminacji wzgórza, a jej powierzchnia nie przekracza 1 ha. Od strony północnej teren osady ograniczony jest wyschniętym zbiornikiem wodnym, od zachodu zasłonięty wierzchołkiem wzgórza, natomiast od wschodu i być może od południa dostępu do niego mogły bronić sztuczne umocnienia. Osada została założona na reliktach wcześniejszego osadnictwa z okresu mezolitu oraz epoki żelaza.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: kilkanaście fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego.

Chronologia: faza H-I.

Badania: stanowisko odkryte podczas badań powierzchniowych w 1988 r., zweryfikowane pozytywnie podczas badań powierzchniowych w 2007 r. Domniemane umocnienia w postaci podstromienia stoku zarejestrowano w 2010 r. na podstawie analizy archiwalnych zdjęć lotniczych oraz prospekcji terenowej.

4. Czajewszczyzna, st. 8

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 16.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy; toponomastyczny ślad zabytku, „Góra Cmentarna” (cmentarzysko?).

Lokalizacja: wzgórze morenowe o regularnym kształcie, położone na północno-wschodnim brzegu Jeziora Czarnego. Przez część lokalnych mieszkańców zwane „Górą Cmentarną” (patrz uwagi).

Opis stanowiska: sztucznie podstromiony, wypłaszczony wierzchołek wzgórza, o powierzchni ok. 4 arów. Obiekt razem z kopcem strażniczym na st. 9 w Czajewszczyźnie mógł tworzyć umocnione przejście na teren bezpośrednio przylegający do Góry Zamkowej.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: obiekt zainwentaryzowany podczas weryfikacyjnych badań powierzchniowych w 1988 r., na podstawie informacji mieszkańca Szurpił Marcina Giedrojcia.

Uwagi: Górą Cmentarną określane jest przede wszystkim sąsiednie wzgórze, połączone z masywem Góry Kościelnej, na którym zarejestrowano st. 6 w Szurpiłach i to właśnie z niego najprawdopodobniej nastąpiło przeniesienie nazwy na omawiane wzniesienie.

5. Czajewszczyzna, st. 9

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 17c.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.

Lokalizacja: stanowisko znajduje się na południowo-wschodnim, skrajnym wzniesieniu masywu Góry Kościelnej i Góry Cmentarnej.

Opis stanowiska: sztucznie podstromiony, wypłaszczony wierzchołek wzgórza o powierzchni ok. 1,50 ara.

Obiekt razem z kopcem strażniczym na st. 8 w Czajewszczyźnie mogły tworzyć umocnione przejście na teren bezpośrednio przylegający do Góry Zamkowej.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: Obiekt odkryty podczas badań powierzchniowych AZP w 1980 r., zweryfikowany został podczas badań powierzchniowych w 1984 r. i 1988 r.

6. Czajewszczyzna, st. 10

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 18.

Rodzaj stanowiska: domniemane jezioro kultowe, cysterna /wodopój (?).

Lokalizacja: stanowisko położone w centralnej części obniżenia terenowego (kotliny), pomiędzy Górą Zamkową a masywem Góry Kościelnej i Góry Cmentarnej.

Opis stanowiska: silnie zarośnięte, niewielkie jezioro (staw) o powierzchni ok. 11 arów, z antropogenicznym, kamiennym umocnieniem brzegu.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zainwentaryzowane podczas badań powierzchniowych w 1988 r. W 1963 i 1965 r., pod kierownictwem Knuta Olofa Falka przeprowadzono pomiary geodezyjne wraz z opisem jeziora i przylegającego do niego terenu. Obiekt objęto badaniami geomorfologicznymi w 1981 r. (W. R. Kowalski 1981) i w 2007 r. (Aneks 1).

Uwagi: w literaturze jezioro to funkcjonuje pod nazwą Kelay (K. O. Falk 1968; 1976, 159, 160; J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 140, 141). K. O. Falk identyfikował ten niewielki zbiornik wodny ze wspomnianym w rejestrze leśnictwa przełomskiego i perstuńskiego z 1569 r.⁴⁰³ jeziorkiem na górze kelay (kolaj?). W oparciu o tę hipotezę, dodając analizę lingwistyczną i akcentując obłożenie brzegów jeziora głazami, Jerzy Okulicz-Kozaryn (1993a, 140) domniemywał, iż zbiornik ten miał charakter kultowy.

W świetle analizy przeprowadzonej ostatnio przez Marcina Engela i Cezarego Sobczaka wydaje się, że zapis z 1569 r. odnosi się raczej do jeziora Tchliczysko

403 *Jezioro Na gurze kelay [kolaj?] pod Horodyszczem Surpel.*

(Kluczysko) (2019b). Ponadto geolodzy badający jezioro i jego otoczenie w 2007 r. wskazali, iż ma ono charakter naturalnego wytopiska powstałego po wytopieniu martwego lodu. Podkreślili także, iż pierwotnie zasięg jeziora mógł być większy, a uruchomione ze stoków Góry Kościelnej osuwisko częściowo je przysypało. Ułożenie kamieni wzdłuż wschodniego brzegu jeziora ma charakter antropogeniczny i mogło mieć w przeszłości znaczenie stabilizujące brzeg przed np. osypywaniem. Na podstawie posiadanych informacji trudno zweryfikować hipotezę o kultowym charakterze jeziora.

Literatura: K. O. Falk 1968; 1976, 159, 160; W. R. Kowalski 1981; J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 140, 141; M. Engel, C. Sobczak 2019b; Aneks 1.

7. Czajewszczyzna, st. 11

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 21.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.

Lokalizacja: obiekt położony w zachodniej części wyspy na jeziorze Jęglówek.

Opis stanowiska: niewielki, być może antropogenicznie przekształcony pagórek ozowy. Od strony tafla jeziora Jęglówek obiekt wraz z analogicznym kopcem we wschodniej części wyspy na st. 4 w Czajewszczyźnie mógł osłaniać obszar zespołu osadniczego.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zainwentaryzowano podczas badań powierzchniowych w 1988 r., na podstawie informacji M. Giedrojcia.

Uwagi: podczas badań podwodnych prowadzonych w 2009 r. na dnie jeziora Jęglówek, u południowo-zachodnich brzegów wyspy znaleziono częściowo zagłębioną w mule belkę konstrukcyjną, być może element jakiejś budowli. Belkę zabezpieczono w celu pobrania próbek do analiz radiowęglowej i dendrochronologicznej.

8. Czajewszczyzna, st. 12

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 34.

Rodzaj stanowiska: wał kamiennieo-ziemny.

Lokalizacja: stanowisko zarejestrowane w zachodniego podnóża masywu Gór Kościelnej i Cmentarnej.

Opis stanowiska: wał konstrukcji kamiennieo-ziemnej ciągnie się od południowego brzegu jeziora Jęglówek w kierunku północnego brzegu Jeziora Czarnego. Wał został w znacznym stopniu zniszczony, prawdopodobnie na początku XX w., podczas akcji pozyskiwania kamienia na budowę drogi z Suwałk do Jeleniewa. Nieżyjący już mieszkaniec przysiółka Targowisko, Józef Zaborowski, który na początku lat 20. ubiegłego wieku pracował przy rozbieraniu tego wału, opowiadał J. Okuliczowi-Kozarynowi, że była to okazała konstrukcja, miejscami wysoka na ok. 2–2,5 m, z której pozyskano wielką liczbę głazów, rozbijanych i wysadzanych dynamitem.

Stratygrafia: w wykopach założonych w części północnej i południowej wału natrafiono na relikty jego konstrukcji. W obu przekopach zarejestrowano skrzyniową konstrukcję wzmocnioną dwoma równoległymi rzędami dużych kamieni, nie przekraczającą 1,20 m szerokości. Od strony zewnętrznej do wału przylegała płytka fosa o szerokości ok. 1,50 m. Zarówno w części północnej, jak i południowej wał zniszczony był nowożytnymi wkopami, które znacznie (szczególnie w części południowej) naruszyły jego strukturę. Dodatkowo w wykopie północnym wydzielono nawarstwienia wczesnośredniowieczne z fragmentami naczyń datowanych na XI–XII w.

Materiały: kilkanaście fragmentów naczyń wykonanych przy użyciu koła garncarskiego.

Chronologia: faza G (?), faza H, faza I (?)

Badania: obiekt zarejestrowano podczas weryfikacyjnych badań powierzchniowych 1988 r. i zweryfikowano pozytywnie w 2005 r. W sezonach 2014–2015 badania wykopaliskowe na stanowisku przeprowadziła ekspedycja wykopaliskowa DAB PMA i Stowarzyszenia Starożytników pod kierunkiem C. Sobczaka i Moniki Włoszek w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

Literatura: J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 141, 145; M. Engel *et alii* 2009, 522, 536; M. Włoszek 2016, 212, 214

9. Czajewszczyzna, st. bez numeru

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.

Lokalizacja: stanowisko leży w północno-wschodniej części zespołu osadniczego, na wyniesieniu, kilkadziesiąt metrów od brzegu jeziora Szurpiły.

Opis stanowiska: niewielki, prawdopodobnie antropogenicznie przekształcony pagórek. Stanowisko jest niszczone przez zwirownię. Na brzegach wybie-rzyska zaobserwowano relikty dwóch dołów posłu-powych. Obiekt mógł osłaniać zespół osadniczy od strony północno-wschodniej.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zlokalizowano podczas pro-spekcji terenowej w 2009 r.

10. Czajewszczyzna, st. bez numeru

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.

Lokalizacja: stanowisko leży w północnej części ze-społu osadniczego, na kulminacji wyniesienia przy-legającego do wschodniego brzegu wyschniętego jeziora.

Opis stanowiska: niewielki, prawdopodobnie an-tropogenicznie przekształcony pagórek, otoczony terenem podmokłym. Obiekt mógł osłaniać zespół osadniczy od strony północnej.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zarejestrowano w 2007 r. na podstawie wskazania geologów przygotowujących analizę geologiczną zespołu osadniczego.

Literatura: Aneks 1.

11. Czajewszczyzna, st. bez numeru

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.

Rodzaj stanowiska: domniemane przejście bramne.

Lokalizacja: stanowisko znajduje się pomiędzy ma-sywem Gór Kościelnej i Cmentarnej a bezimiennym wałem morenowym, ciągnącym się w kierunku pół-nocnego brzegu Jeziora Czarnego.

Opis stanowiska: pierwotnie istniejące obniżenie (rodzaj przełęczy) być może zostało celowo pogłę-bione dla poprawy obronności tworzonego w tym miejscu przejścia. Obiekt z dwóch stron flankowany kopcami strażniczymi na st. 8 i 9 w Czajewszczyźnie.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zlokalizowane podczas badań wykopaliskowych w latach 80. XX w.

12. Kazmierówka, st. 1

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 6 (na mapie z 1980 r.), 21 (na mapie z 1984 r.).

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: stanowisko usytuowane jest po obu stronach drogi polnej prowadzącej od szosy Jelenie-wo-Wiżajny w kierunku Szurpił. Położone jest na skraju wyniesienia, przylegającego do częściowo wy-schniętych południowych rozlewisk jeziora Szurpiły.

Opis stanowiska: osada zajmuje naturalnie obronne wzniesienie, ok. 300 m od południowo-wschodnich brzegów jeziora Szurpiły, a jej powierzchnia nie prze-kracza 1,50 ha. Wzgórze, na którym znajduje się sta-nowisko, opada stromo ku północy, natomiast stok południowy jest łagodny. Z dwóch pozostałych stron wzniesienie otaczają głębokie jary. Osada została założona na reliktach wcześniejszego osadnictwa z epoki kamienia, okresu wpływów rzymskich oraz wędrówek ludów.

Stratygrafia: nawarstwienia i obiekty wczesnośre-dniowieczne w dużym stopniu zostały zniszczone przez nowożytnie prace agrotechniczne. Materiał wczesnośredniowieczny występował w warstwie ornej, w części centralnej i południowej stanowiska. Warstwa ta miała w tych miejscach od 18 do 50 cm miąższości. W wykopach badawczych pod warstwą orną zalegała warstwa kulturowa. W zależności od ukształtowania terenu, miała ona miąższość od ok. 5 do 70 cm. Materiał wczesnośredniowieczny wy-stępował w tej warstwie głównie w wykopach połu-dniowej części osady. Zarejestrowana w nich warstwa miała prawdopodobnie spływową lub niwelacyjny charakter. Z okresem wczesnośredniowiecznym na-leży łączyć dwa sąsiadujące ze sobą paleniska, odkry-te w wykopie w północnej części osady. Obiekt 23 to owalna w zarysie jama, wydłużona na osi NW-SE, o wymiarach w planie 1,8×1,3 m. W profilu obiekt ma kształt nieckowaty o miąższości ok. 40 cm. Wypełni-sko jamy składało się z brunatno-czarnej, miejscami spopielalej ziemi z dużą zawartością węgla drzewnych, drobnych przepalonych kamieni oraz grudek polepy. W warstwie stropowej obiektu widoczne były ślady polepy. Obiekt 24 to owalna w zarysie jama o średni-cy 1,8×1,3 m. W profilu obiekt ma kształt nieckowa-ty o miąższości ok. 36 cm. Wypełnisko jamy składa-ło się z brunatno-czarnej ziemi, w części północnej przemieszanej z żółtym piaskiem i gliną. W warstwie stropowej obiektu, w jego części SW zaobserwowano płytką nieckę wylepioną gliną i otoczoną kamieniami.

Materiały: krzesiwo żelazne (z powierzchni stanowiska), gliniany ciężarek tkacki, 3 całe i kilka fragmentów przęślików glinianych, fragment osełki kamiennej, kilkadziesiąt fragmentów nieobtoczonych naczyń glinianych, kilkadziesiąt fragmentów naczyń wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, żużel, polepa, kości zwierzęce.

Chronologia: faza F(?), G.

Badania: Stanowisko zostało odkryte w 1973 r. przez J. Jaskanisa, a następnie zweryfikowane wiosną 1982 r. przez M. Kaczyńskiego i A. Bitner-Wróblewską. W latach 1982–1984 badania wykopaliskowe na tym stanowisku prowadziła ekspedycja Państwowego Muzeum Archeologicznego pod kierunkiem A. Bitner-Wróblewskiej⁴⁰⁴.

Literatura: A. Bitner-Wróblewska 1991.

13. Sidorówka, st. bez numeru

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.

Lokalizacja: obiekt znajduje się na kulminacji półwyspu przy wschodnim brzegu jeziora Szurpiły.

Opis stanowiska: niewielki, prawdopodobnie antropogenicznie przekształcony pagórek. Obiekt mógł osłaniać zespół osadniczy od strony wschodniej.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zarejestrowano w 2010 r. na podstawie analizy archiwalnych zdjęć lotniczych oraz prospekcji terenowej.

14. Szurpiły, st. 3

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 1 (na mapie z 1980 r.), 3 (na mapie z 1984 r.).

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 22.

Administracyjnie stanowisko należy do wsi Czajewszczyzna.

Rodzaj stanowiska: grodzisko, toponomastyczny ślad zabytku: Góra Zamkowa.

Lokalizacja: wysokie wzgórze morenowe (228,1 m n.p.m.) pomiędzy jeziorami Jęglówek, Tchliczysko (Kluczysko) a jeziorem Czarnym, obecnie częścią jeziora Szurpiły.

Opis stanowiska: grodzisko składa się z majdanu zajmującego szczytową część wzgórza, otoczonego pojedynczym pierścieniem wału (wał górny) o długości ok. 240 m, z domniemaną bramą w części północnej. W kilku miejscach jest nieznacznie uszkodzony. Poniżej, mniej więcej w połowie zbocza Góry Zamkowej znajduje się kolejna linia wałów (wał dolny) o długości ok. 600 m, z przylegającym do nich od strony wewnętrznej wypłaszczeniem, szczególnie szerokim od południa. W wale dolnym od strony wschodniej i południowo-zachodniej widoczne są pozostałości bram. Majdan grodziska ma kształt mniej więcej owalny o powierzchni ok. 1530 m². Otoczony jest rowem wewnętrznym, szczególnie głębokim w części zachodniej i południowej. W części wschodniej majdanu znajduje się dość znaczne wypiętrzenie terenu. W części północnej majdan zniszczony jest nieznacznie przez okopy z okresu I wojny światowej. Gród został założony na relikwach wcześniejszego osadnictwa z epoki brązu/wczesnej epoki żelaza (osada obronna, cmentarzysko ciałopalne i przypuszczalnie szkieletowe), okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów.

Stratygrafia: w obrębie grodziska stwierdzono złożony układ stratygraficzny. Analiza odsłoniętych nawarstwień pozwoliła wydzielić trzy horyzonty osadnicze, z których najmłodszy datowany jest na wczesne średniowiecze.

W centralnej części majdanu, pod kilkunastocentymetrową warstwą orną zalegały relikty warstw kulturowych o miąższości dochodzącej do 20 cm. Z wczesnym średniowieczem należy łączyć pozostałości zabudowy i towarzyszących jej palenisk. Do budynków mieszkalnych zaliczyć należy obiekt 1/08. Miał on w planie kształt prostokątny o wymiarach ok. 8×7 m, w profilu nieckowaty do kilkunastu centymetrów miąższości. Przebadano jego dwa narożniki, zarejestrowane w obrębie dwóch wykopów badawczych. Obecność tego obiektu w obrębie działek sąsiednich potwierdzona została w odwiertach. Na obrzeżach obiektu znaleziono kilka dołków posturowych z wieńcami kamieni w wypełniskach i miejscami łączące je zaciemnienia z bryłkami zaschniętej gliny, będące prawdopodobnie pozostałościami po ścianach (plecionkowych?) budowli o lekkiej konstrukcji słupowej, regularnej w planie, zorientowanej w kierunku N-S. Kolejny budynek tego typu to obiekt 68. Miał on w planie kształt prostokątny o wymiarach ok. 6×5 m, w profilu nieckowaty o miąższości

404 Dokumentacja i materiały w Dziale Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (DAB PMA).

do kilkunastu centymetrów. Na jego obrzeżach zarejestrowano pojedyncze dołki posłupowe połączone zaciemnieniami – pozostałości podwaliny (?) budynku. Z okresem wczesnego średniowiecza można łączyć też obiekty interpretowane jako relikty palenisk: ob. 9a, ob. 69b, ob. 103a, ob. 154 i ob. 156. Najlepiej zachowane obiekty 9a i 103a w planie miały kształt czworoboczny o wymiarach ok. 2,5×2,5 m. W profilu jamy obiektów miały kształt płytkiej niecki o szerokim dnie i miąższości ok. 10 cm. Wypełnisko obiektów składało się z ciemnobrunatnego, prawie czarnego piasku, przesyconego węglami drzewnymi. W stropach w centralnych częściach obiektów znajdowały się jednowarstwowe, czworoboczne w kształcie skupiska średniej wielkości kamieni. Opiswane paleniska mają jedyne na majdanie skupiska ceramiki wczesnośredniowiecznej, szczególnie liczne w wypełniskach ob. 103a i 9a. Nie można wykluczyć, że część z licznie zarejestrowanych dołków posłupowych związana jest z zabudową wczesnośredniowieczną majdanu. Większość z nich pozbawiona jest jednak materiału datującego. Wyjątkiem są tu obiekty 78 i 97, okrągłe w planie o średnicy ok. 30 cm i zachowanej miąższości ok. kilkunastu centymetrów. Obiektów o innych funkcjach i wczesnośredniowiecznej chronologii na terenie majdanu nie odkryto.

W sezonie 2014 w miejscu największego wypiętrzenia majdanu założono wykop badawczy. Wydzielono 71 jednostek stratygraficznych, w tym dołki posłupowe. W wykopie odsłonięto pozostałości wczesnośredniowiecznej warstwy kulturowej, składającej się z ciemnobrunatnego piasku przesyconego węgielkami drzewnymi. Warstwę tę można ostrożnie łączyć z lekką zabudową zbliżoną do obiektu 1/08. Dołki posłupowe zarejestrowane w wykopie należy raczej łączyć z pradziejowym okresem użytkowania Góry Zamkowej. W warstwy stropowe zostały naruszone przez nowożytną działalność agrotechniczną.

Rekonstrukcja planu zabudowy grodziska nie jest możliwa za względu skalę zniszczeń spowodowane przez nowożytnie działania agrotechniczne oraz wciąż niewystarczającą skalę badań. Na obrzeżach majdanu nie zarejestrowano nawarstwień kulturowych, warstwa orna zalega bezpośrednio na calcu. Jest to prawdopodobnie spowodowane wczesnośredniowiecznymi pracami ziemnymi przy organizacji wnętrza grodu.

Na granicy pomiędzy majdanem a otaczającym go rowem wewnętrznym odkryto linię okrągłych

w planie dołów posłupowych o średnicy ok. 30 cm i podobnej miąższości, od strony rowu wzmocnionych dużymi kamieniami. Linia ta interpretowana jest jako pozostałości konstrukcji obronnej związanej ze starszymi fazami wczesnego średniowiecza.

W przebadanej wykopaliskowo zachodniej i południowej części rowu wewnętrznego zarejestrowano liczne nawarstwienia o maksymalnej miąższości 2 m, których powstanie związane jest z budową i niszczeniem wczesnośredniowiecznych konstrukcji wałowych. Brak pradziejowych nawarstwień i obiektów tłumaczony jest ich zniszczeniem podczas prac ziemnych, związanych z budową pierwszego wczesnośredniowiecznego założenia grodowego na Górze Zamkowej. Prace te polegały na uformowaniu w twardym żwirowo-gliniastym calcu profilu obwodu obronnego na skraju wzniesienia.

Powyższa sytuacja najbardziej czytelna była w południowym przekopie przez wał górny. W warstwie calca wyprofilowano jądra dwóch linii wałów wraz z odsadzkami (bermami). Analiza stratygraficzna wykazała, że zalegające bezpośrednio na calcu nawarstwienia to relikty drewnianych szalunków obwałowań. Szczególnie dobrze widoczne to jest w pierwszej (zewewnętrznej) linii wałów, w której szalunek wzmocniony był podłużnymi belkami drewnianymi przysypanymi warstwą kamieni. W stropowej części jądra wału zarejestrowano ślady dołów posłupowych – pozostałości palisady. Pierwszą fazę obwałowań zinterpretowano jako dość prostą konstrukcję drewniano-ziemną. Obydwie linie wałów były rozdzielone rowem o szerokości ok. 2 m i miąższości ok. 1 m. Zalegająca na jego dnie warstwa spalenizny może świadczyć o zniszczeniu najwcześniejszych umocnień grodu w wyniku pożaru. Interpretacja tego miejsca jest utrudniona ze względu na prace niwelacyjne pod budowę umocnień z drugiej fazy. Podczas badań odsłonięto warstwę spalenizny o dużej miąższości. Odkryte w niej fragmenty belek wskazują, że były to pozostałości dwóch linii obwałowań o konstrukcji przekładkowej. Obok zwęglonych belek zalegały także zbutwiałe dranice, prawdopodobnie pierwotnie będące elementami jakiejś konstrukcji (platformy lub trapu?). W tej fazie obydwie wały były prawie dwukrotnie szersze (ok. 2 m u podstawy), a rozdzielający je rów został częściowo wypełniony warstwą niwelacyjną. Na reliktach wałów przekładkowych zalegała piaszczysta warstwa, tworząca pierwotnie jądro pojedynczej linii wału skrzyniowego

(szerokości u podstawy ok. 3 m) z trzeciej fazy umocnień. Po zewnętrznej stronie stoku wału zachowała się ciemnobrunatna warstwa, interpretowana jako pozostałość spalonych izbic. Na nawarstwieniach z trzeciej fazy zarejestrowano rozsypisko jądra wału skrzyniowego z kolejnej, czwartej fazy obwałowań (szerokości u podstawy ok. 3–4 m). Składały się na nie warstwy przemieszanego piasku, żwiru i kamieni. Ponad nimi zadokumentowano niewielkiej miąższości ciemnobrunatne warstewki interpretowane jako spalone pozostałości izbic. Pomędzy nawarstwieniami z czwartej fazy a dobrze czytelnymi reliktaami wału skrzyniowego z ostatniej fazy umocnień, odsłonięto piaszczyste nawarstwienia, pochodzące być może z napraw wałów skrzyniowych. Piąta faza umocnień obronnych to jeszcze potężniejszy wał skrzyniowy (szerokość u podstawy ok. 4–5 m) zbudowany na szańcu utworzonym przez rozsypiska wałów poprzednich faz. Zaobserwowana po wewnętrznej stronie wału struktura, składająca się z licznych spiaszczonych warstewek, koloru naprzemian jasno- i ciemnobrunatnego, przecięła układ stratygraficzny z czwartej i częściowo trzeciej fazy obwałowań. Jest ona interpretowana jako relikty konstrukcji wzmocnienia i poszerzenia podstawy wału. Erozja stropowych warstw nie pozwala stwierdzić, czy drewniane elementy ostatniej fazy umocnień zostały spalone, czy uległy naturalnemu rozkładowi.

Do pewnego stopnia odmienną sytuację stratygraficzną zaobserwowano w drugim przekopie przez wał zlokalizowanym we wschodniej części grodziska. Bezpośrednio na calcu zalegają nawarstwienia związane z osadnictwem pradziejowym, w znacznej części zniszczone w miejscu przebiegu rowu wewnętrznego, a pod wałem przykryte dużej miąższości warstwą niwelacyjną. Na niej ułożona była warstwa bruku przesyconą spalenizną, związana prawdopodobnie z drewnianym wałem z najstarszej fazy budowy grodu. Kolejną fazę tworzyły odsłonięte dobrze zachowane układy belek drewnianych, segmenty wału o kształcie prostokątnym, o wymiarach ok. 2 m szerokości i 3 m długości. Z układu stratygraficznego wynika, że zewnętrzna część konstrukcji uległa spaleni, w przeciwieństwie do zbutwiałych belek z wnętrza wału. Ponad strukturami wału z drugiej fazy zalegały piaszczyste warstwy – relikty wypełnisk drewnianych skrzyń umocnień z trzech kolejnych faz. Przedzielały je ciemnobrunatne warstwy interpretowane jako spalone konstrukcje drewnianych izbic z trzeciej

i czwartej fazy. Zarejestrowane w warstwach z czwartej fazy duże kamienie to prawdopodobnie pozostałości wzmocnienia przedpiersia wału. Podobnie jak w przypadku pierwszego wykopu, pod darnią zarejestrowano zerodowane warstwy związane z ostatnią fazą umocnień o konstrukcji skrzyniowej.

W górnych partiach, na stokach wzniesienia, poniżej wału górnego odsłonięto zalegające na calcu liczne warstwy interpretowane jako rozsypiska z kolejnych faz obwałowań. Warstwy te wypływają się w kierunku wału dolnego.

Wykopy założone na południowym odcinku wału dolnego, oprócz rozpoznania stratygrafii tego miejsca, miały także na celu przebadanie przylegającego od strony wewnętrznej do umocnień rozległego wypłaszczenia stoku. Pomędzy podstawą stoku a podstawą wału zarejestrowano na calcu prawdopodobnie relikty humusu pierwotnego oraz warstwy niwelacyjne związane z organizacją tej przestrzeni w najstarszych fazach budowy grodu. Na tych nawarstwieniach zalegała warstwa kulturowa o niewielkiej miąższości. U podstawy stoku odsłonięto fragmenty wypełnionych kamieniami obiektów jamowych o nieznannej funkcji. Bliżej rozsypiska wału odkryto pas zwartego bruku – relikty ciągu komunikacyjnego wzdłuż obwałowań. Powyżej omówionych warstw zarejestrowano warstwy niwelacyjne lub spływowowe, przykryte darnią. W wykopie przecinającym wał dolny zarejestrowano pięć faz umocnień tej części grodu. Stan zachowania umocnień z dwóch najstarszych faz nie pozwala na identyfikację zastosowanych przy ich budowie konstrukcji. Trzy młodsze fazy wydzielono na podstawie zalegających powyżej warstw – reliktyw wypełnisk i drewnianych elementów wałów skrzyniowych. Na rozsypiskach izbic z tych trzech faz odsłonięto zwarte warstwy kamieni, wzmocnienia przedpiersia obwałowań. Na poziomie umocnień z czwartej fazy odkryto podłużny wkop, prawdopodobnie pozostałość zagłębionej w izbicy palisady z piątej fazy. Na profilach po zewnętrznej stronie wału dolnego zadokumentowano regularne, schodkowe zagłębienia w stoku wypełnione warstwami kamieni. Poniżej nich zalegały warstwy, pozostałości konstrukcji wałowych, wypływających się w kierunku podstawy wzgórze.

W przekopie przez północny odcinek wału dolnego odkryto tylko jedną fazę konstrukcji umocnień. Wał w tym miejscu miał formę skrzyń drewnianych wypełnionych piaskiem i dodatkowo wzmocnionych kamieniami. Konstrukcja ta związana była z ostatnią

fazą funkcjonowania fortyfikacji na Górze Zamkowej. Pod relikdami skrzyń odkryto warstewki ciemnego piasku, które ostrożnie można interpretować jako spływ z pogorzelska wału górnego. Od strony wewnętrznej do wału przylegała droga, prawdopodobnie wyłożona drewnem. Z kolei budowa przedpiersia wału odcinka północnego zniszczyła częściowo teren cmentarzyska (st. 3a) w Szurpiłach.

Materiały: z badań planigraficznych stoków grodziska z użyciem wykrywaczy metali oraz znaleziska luźne: kilkaset fragmentów i całych egzemplarzy żelaznych grocików strzał, żelazny grot włóczni, 2 raki żelazne, kilka fragmentów i całych egzemplarzy noży żelaznych, kilka żelaznych kółek kolczug, kilka nitów żelaznych, posrebrzana aplikacja z brązu, kilka pierścionków brązowych, fragmenty bransolet, zapinek, zawieszek i okuć brązowych, grzebień brązowy, kilka fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego; z badań wykopaliskowych majdanu grodziska: kilkadziesiąt fragmentów i całych grocików żelaznych, kilka noży żelaznych, żelazne kółko od kolczugi, srebrna zausznica, kilka pierścionków brązowych, kilkaset fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, kilkadziesiąt fragmentów nieobtoczonych naczyń glinianych, polepa, kości zwierzęce; z przekopów przez wał górny grodziska: kilka żelaznych grocików strzał, topór żelazny, żelazna siekierka tulejowata, żużel żelazny, zawieszka brązowa, kilkadziesiąt fragmentów nieobtoczonych naczyń glinianych, kilka fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, polepa, drewniane elementy konstrukcyjne wałów, kości zwierzęce; z przekopu przez wał dolny grodziska i wykopów u podnóża wału: szydło żelazne, kilka pierścionków brązowych, kilka fragmentów drutów i blaszek brązowych, kilkadziesiąt naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, kilka fragmentów nieobtoczonych naczyń glinianych.

Chronologia: faza G–I.

Badania: obiekt wymieniany w literaturze od połowy XIX w. Grodzisko było badane powierzchniowo (1956 r.) i sondażowo (1960 r.) przez T. Żurowskiego. Objęte badaniami AZP w 1980 i 1984 r., zweryfikowanymi w 1988 r. Plan tachimetryczny grodziska wykonany został w 1982 r. przez Jerzego Fellmanna. W 1981 r. Góra Zamkowa objęta została badaniami geomorfologicznymi, wykonanymi przez Włodzimierza R. Kowalskiego (1981). Stanowisko badane

wykopaliskowo przez ekspedycję Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem J. Okulicza-Kozaryna w latach 1982–1986 i 1989–1991⁴⁰⁵. Wiosną 2008 r. na majdanie grodziska prowadzone były badania geofizyczne pod kierunkiem Haralda Stümpla z Uniwersytetu w Kilonii. Weryfikacyjne badania wykopaliskowe na grodzisku przeprowadzone zostały latem 2008 r. przez Dział Archeologii Bałtów PMA pod kierownictwem C. Sobczaka⁴⁰⁶. W latach 2008–2010 na stokach Góry Zamkowej przeprowadzono, pod kierunkiem L. Sawickiej i C. Sobczaka, badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali. W sezonach 2014–2015 badania wykopaliskowe oraz badania planigraficzne na stanowisku przeprowadziła ekspedycja wykopaliskowa DAB PMA i Stowarzyszenia Starożytników pod kierunkiem C. Sobczaka i Moniki Włoszek w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

Uwagi: grodzisko na Górze Zamkowej w literaturze lokalizowano także na gruntach folwarku Jegłówek (A. Osipowicz, R. Jakimowicz, O. Kleemann) i Jegłówek (A. Kamiński), a także w Jeleniewie (A. Kamiński). W 1870 r. A. Budziński (1871, 231) pozyskał zbiór zabytków od właściciela folwarku Jegłówek, mających rzekomo pochodzić z Góry Zamkowej (O. Kleemann 1941, 62)⁴⁰⁷.

Literatura: A. Połujański 1859, 42, 43, 129–142; A. Osipowicz 1867, 57, 58, 63; A. Budziński 1871, 234, 235, tabl. I; M. Kirkor 1872, 93; J. Radziukynas 1909, 27–30; R. Jakimowicz 1935, 249, ryc. 16, 17; O. Kleemann 1941, 61–63; A. Kamiński 1956, 254, 255; T. Żurowski 1960; J. Okulicz-Kozaryn 1993a; M. Engel 2001; 2009; M. Engel *et alii* 2009; M. Włoszek 2016, 207–210.

15. Szurpiły, st. 3a

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 3. Administracyjnie stanowisko należy do wsi Czajewszczyzna.

Rodzaj stanowiska: cmentarzysko.

405 Materiały Muzeum Okręgowego w Suwałkach, w opracowaniu w DAB PMA.

406 Materiały Muzeum Okręgowego w Suwałkach, w opracowaniu w DAB PMA.

407 Zbiór ten znajduje się w DABPMA, nr inw. PMA/V/5458.

Lokalizacja: stanowisko zlokalizowane w obrębie północnego stoku Góry Zamkowej.

Opis stanowiska: częściowo zniszczone przez budowę wału dolnego grodziska (st. 3 w Szurpiłach) płaskie cmentarzysko ciałopalne z grobem jamowym przykrytym brukiem kamiennym i otoczony wieńcem kamiennym. Oprócz tego pochówek na stanowisku zarejestrowano inne obiekty związane z obrządkiem pogrzebowym. Stanowisko położone na stromym stoku wzgórza, w obrębie założenia obronnego na st. 3 w Szurpiłach.

Stratygrafia: w pierwszym wykopie sondażowym z 2008 r., pod warstwą humusu, miąższości od kilku do dwudziestu kilku cm, znajdował się obiekt 1, tj. przykryta brukiem nieckowata jama o maksymalnej głębokości 30 cm. Kształt zorientowanego po linii NW–SE obiektu można określić jako owalny bądź wrzecionowaty, o długości ok. 250 cm i szerokości ok. 120 cm. Przykrywający go bruk składał się z drobnej i średniej wielkości kamieni, tkwiących w ciemnobrunatnej warstwie o maksymalnej miąższości kilkunastu cm. Na bruku, wzdłuż jego dłuższej osi, zarejestrowano trzy duże kamienie średnicy 40–60 cm. Pod warstwą kamieni, w części centralnej i południowo-wschodniej obiektu znajdowały się cztery okrągłe w planie zaciemnienia – zarysy niewielkich jam, zalegających w dolnej, znacznie jaśniejszej części wypełniska obiektu 1. W ich przesyconych węglami drzewnymi wypełniskach odsłonięto koncentracje przepalonych kości ludzkich. Jamy I, II, III miały średnicę ok. 30–40 cm. Średnica jamy IV była o ok. 10 cm mniejsza. W profilach były to płytkie nieckowate zagłębienia, o maksymalnej głębokości wynoszącej 15 cm. Podczas zdejmowania bruku i eksploracji wypełniska obiektu 1, przy jego północno-zachodniej krawędzi zarejestrowano młodszy obiekt 2, o średnicy ok. 40 cm i piaszczystym wypełnisku o miąższości 25 cm.

W wykopach z sezonów 2009–2011 odsłonięto dalsze elementy tworzące pierwotnie rozległe założenie sepulkralne. Były to płytkie, kilkucentymetrowe jamy (obiekty 1a–g), o średnicy kilkudziesięciu cm, z koncentracjami kamieni tworzącymi swego rodzaju gniazda, w których sąsiedztwie odkryto podłużne kamienie o wielkościach ok. 45–50 cm. Gniazda te, wraz z zarejestrowanymi pomiędzy nimi kamieniami, tworzyły wieńiec okalający obiekt 1. Na obrzeżach wieńca znajdowały się trzy obiekty (nr 3–5) o nieznanym funkcji, naruszające jego strukturę. Obiekt 3, zlokalizowa-

ny przy południowej części wieńca, to jama o planie zbliżonym do kołistego, o średnicy ok. 150 cm, w profilu nieckowata, o głębokości ok. 15 cm. Jej ciemnobrunatne wypełnisko zawierało liczne kamienie i ślady spalenizny. Przy zachodniej stronie wieńca odkryto obiekt 4, w planie także zbliżony do kołistego, o średnicy ok. 150 cm. Miał on nieckowaty profil i głębokość ok. 70 cm. W jego ciemnobrunatnym wypełnisku odkryto kilka dużych kamieni, kości zwierzęce oraz węgle drzewne. Kolejny obiekt – nr 5 położony był przy wschodniej części wieńca. Częściowo odsłonięty w planie zarys miał kształt półkolisty, o średnicy ok. 100 cm, a jego nieckowaty profil sięgał do głębokości 25 cm. W ciemnobrunatnym wypełnisku zalegały pojedyncze niewielkie kamienie i węgle drzewne. Kolejne dwa obiekty (nr 6 i 7) o nieokreślonej funkcji odkryto na południe od wieńca obiektu 1. Przykrywała je cienka warstwa niwelacyjna, której miąższość zwiększała się ku południowemu wschodowi. Obiekt 6 był w planie nieregularny, po wyeksplorowaniu kilku cm stropowej warstwy wypełniska – zbliżony do owalnego, o wymiarach ok. 100×80 cm i nieckowatym profilu, o maksymalnej głębokości 30 cm. W ciemnobrunatnym wypełnisku zalegały pojedyncze kamienie i węgielki drzewne oraz niewielka przepalona kość ludzka. Na wschód od tego obiektu odsłonięto małą jamę o nieznanym funkcji – obiekt 7. W planie miała zarys kołisty, o średnicy ok. 30 cm, w profilu – nieckowaty, o kilkunastocentymetrowej głębokości. W ciemnobrunatnym wypełnisku zalegały niewielkie kamienie i pojedyncze węgle drzewne. W południowych partiach wykopów zarejestrowano kolejne obiekty o trudnej do zinterpretowania funkcji. Obiekt 9, odsłonięty pod warstwą niwelacyjną, to niewysoki kopiec ziemny, otoczony wieńcem z rzadko ułożonych, średnich i dużych kamieni. W północną krawędź kopca wkopany był obiekt 8, w planie zbliżony do kołistego, przypuszczalnie o średnicy ok. 150 cm. W profilu był on nieckowaty, o brunatnym, piaszczystym wypełnisku, o miąższości ok. 70 cm. Wewnątrz zalegały pojedyncze kamienie i węgle drzewne. W sąsiedztwie tego obiektu znaleziono kilka kości zwierzęcych. Na wschód od kopca ziemnego odkryto kolejny obiekt (12), w którego przesyconym węglami, ciemnobrunatnym wypełnisku zarejestrowano liczne kości zwierzęce. W planie obiekt miał kształt owalu o wymiarach 170×120 cm, profil nieckowaty o maksymalnej głębokości 30 cm. Pozostałe obiekty zarejestrowano w pewnym oddaleniu od wyżej opisanych, w wykopach wytyczonych

blisko wału dolnego grodziska. Po wyeksplorowaniu humusu w zachodniej części wykopów również odsłonięto warstwę niwelacyjną, pod którą znajdowało się kilka kolejnych obiektów. Obiekt 14, odkryty w południowo-zachodnim narożniku wykopu, przykryty był regularnym, zbliżonym do owalnego, brukiem kamiennym o wymiarach ok. 220×110 cm. Bruk ten składał się z luźno ułożonych średnich i dużych kamieni, od kilkunastu- do ponad trzydziesto-czterdziestocentymetrowej średnicy i zorientowany był wzdłuż linii wschód-zachód (z lekkim odchyleniem na NW-SE). Po stronie zachodniej zarejestrowano ustawioną pionowo płytę kamienną. W środkowej części obiektu odkryto ponadto duży graniasty kamień (długość 40–50 cm) z wrytym na bocznej powierzchni znakiem „X”. Po zdjęciu bruku odsłonięto nieckowatą w profilu jamę, o maksymalnej głębokości ok. 25 cm. W warstwach stropowych, w centralnej części wypełniska, znaleziono pojedyncze niewielkie fragmenty kości zwierzęcych. Kolejne dwa obiekty zarejestrowane w pobliżu wału grodziska to obiekt 10 oraz – zarejestrowany po jego południowej stronie – obiekt 13. W celu ustalenia ewentualnej relacji stratygraficznej zostały one przecięte wspólnym profilem wzdłuż linii północ-południe. Na planie pomiędzy dwoma obiektami zalegał duży płaski kamień (średnicy ok. 40–50 cm, grubości ok. 5–10 cm). Obiekt 10 zbliżony w planie do owalu miał wymiary ok. 160×90 cm, w profilu zarys trapezowaty o głębokości ok. 40 cm. Natomiast obiekt 13, zlokalizowany częściowo poza południowym profilem wykopu, w planie zbliżony był także do owalu, a w profilu – nieckowaty, o maksymalnej głębokości 30 cm. W jego brunatnym wypełnisku, oprócz pojedynczych kamieni zalegających w warstwach stropowych, odkryto kości zwierzęce. Pozostałe zarejestrowane i w różnym stopniu przebadane w tym wykopie obiekty: 11, 15, 16, 17, 18 oraz odkryty podczas czyszczenia profilu południowego obiekt 19 łączył fakt zalegania w ich stropach licznych kamieni różnej wielkości. W partii humusu przykrywającej obiekt 18 odkryto pojedyncze kości zwierzęce, prawdopodobnie pochodzące ze stropowych partii jamy. Podczas badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2015 r. na północnym stoku Góry Zamkowej rozpoznawano relację cmentarzyska – st. 3a w Szurpiłach – ze zlokalizowanym w sąsiedztwie wałem dolnym grodziska – st. 3 w Szurpiłach. W rezultacie badań stwierdzono, że podczas budowy obwałowań częściowemu zniszczeniu uległo stanowisko sepulkralne.

Pod wałem nie znaleziono żadnych obiektów, a jedynie warstwy o charakterze niwelacyjnym.

Materiały: obiekt 1: ornamentowane żelazne okucie hełmu inkrustowane srebrem, żelazne krzesiwo kabłąkowe, fragment żelaznego półkoska, nóż żelazny, żelazny haczyk na ryby, dwa żelazne kółeczka od kolczugi, trzy nity żelazne, brązowa sprzączka lirowata, przęślik gliniany, przepalone fragmenty ornamentowanego grzebienia kościanego, przepalone kości ludzkie, kości zwierzęce, węgle drzewne; poza obrębem grobu znaleziono fragment żelaznego grocika strzały; obiekt 2: kości zwierzęce; obiekt 3: węgle drzewne; obiekt 4: kości zwierzęce, węgle drzewne; obiekt 5: węgle drzewne; obiekt 6: przepalona kość ludzka, węgle drzewne; obiekt 7: węgle drzewne; obiekt 8: węgle drzewne; obiekt 10: żelazny grot włóczni, kilka fragmentów naczyń glinianych wykonanych za pomocą koła garncarskiego; obiekt 12: fragment przedmiotu żelaznego, kości zwierzęce, węgle drzewne; obiekt 13: żelazne okucie hełmu z nitami brązowymi, kości zwierzęce; obiekt 14: fragment naczynia glinianego, kości zwierzęce; obiekt 18: kości zwierzęce; warstwy związane z budową wału grodziska (st. 3 w Szurpiłach): żelazna głowica miecza, 2 żelazne groty włóczni, 2 fragmenty trzewików pochew mieczy, kilka fragmentów naczyń glinianych, kości zwierzęce.

Chronologia: faza G.

Badania: zarejestrowane wiosną 2008 r., podczas planigrafii z wykorzystaniem wykrywaczy metali. Badania wykopaliskowe prowadzone były w latach 2008–2011 przez Dział Archeologii Bałtów PMA pod kierownictwem C. Sobczaka⁴⁰⁸. W 2015 r. badania wykopaliskowe przeprowadziła ekspedycja DAB PMA oraz Stowarzyszenia Starożytników pod kierunkiem C. Sobczaka i M. Włoszek w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

Uwagi: nie można wykluczyć, że cmentarzysko funkcjonowało także na zachodnim, a być może i południowym stoku Góry Zamkowej.

Literatura: M. Engel, C. Sobczak 2015; 2016, 21; 2019a, 65–67; M. Włoszek 2016, 210.

16. Szurpiły, st. 3b

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 3.

Administracyjnie stanowisko należy do wsi Czajewszczyzna.

⁴⁰⁸ Materiały DAB PMA.

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: stanowisko położone w naturalnym obniżeniu terenu pomiędzy Górą Zamkową a pasmem Gór Kościelnej i Cmentarnej, wokół niewielkiego, obecnie wysychającego jeziora na st. 10 w Czajewszczyźnie.

Opis stanowiska: osada zajmuje południową część kotliny, a jej główna część – jak się wydaje – znajdowała się na południowo-wschodnim cyplu Góry Zamkowej. Powierzchnia stanowiska nie przekracza 1,50 ha. Od strony północnej istniało dogodne przejście z terenu osady do brzegu jeziora Jęglówek, natomiast od strony południowej dostępu bronił stromy brzeg jeziora Szurpiły. Od zachodu zasłonięta była masywem Góry Zamkowej, a od wschodu masywem Gór Kościelnej i Cmentarnej oraz dodatkowo wałem kamienno-ziemnym na st. 12 w Czajewszczyźnie. Teren osady graniczy bezpośrednio z bramą w wale dolnym grodziska na st. 3 w Szurpiłach. Ze stanowiskiem związany był prawdopodobnie także niewielki zbiornik wodny na st. 10 w Czajewszczyźnie. Osada została założona na reliktach wcześniejszego osadnictwa z wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich oraz wędrowek ludów.

Stratygrafia: W południowej części stanowiska zarejestrowano jedynie nawarstwienia z okresu wędrowek ludów i okresu nowożytnego. Niewielkie obiekty wczesnośredniowieczne odkryto jedynie na wschodnim krańcu osady graniczącym z relikdami wału, st. 12 w Czajewszczyźnie.

Materiały: brązowa zapinka podkowiasta, fragment ostrogi żelaznej, żelazny element zbroi lamelkowej, kłódka żelazna, klucz żelazny, żelazna podcinka kowalska, żelazne szydło /krzesak, kilkadziesiąt całych i fragmentów żelaznych grotów strzał, kilka noży żelaznych, kilkanaście fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego.

Chronologia: faza G (?), H–I.

Badania: obiekt odkryty przez M. Kaczyńskiego w 1954 r., zweryfikowany podczas badań powierzchniowych z wykorzystaniem wykrywaczy metali w latach 2008–2010 oraz w 2014 r.⁴⁰⁹ Wiercenia wykonane na stanowisku w 2010 i w 2015 r. ujawniły w kilku miejscach obecność warstwy kulturowej. Badania wykopaliskowe w latach 2014–2015 przeprowadziła na stanowisku ekspedycja DAB PMA oraz Stowarzyszenia

Starożytników pod kierunkiem C. Sobczaka i M. Włoszek w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

Uwagi: na roboczym szkicu, T. Żurowski zaznaczył po stronie wschodniej, w zakolu polnej drogi rozdzielającej stanowisko na dwie części, miejsce znalezienia „szczątków urn popielnic”. Fakt ten być może można łączyć z jego informacją o zniszczonym cmentarzysku z V–VI w. u południowego podnóża Góry Kościelnej, zamieszczoną w sprawozdaniu z badań. Dotychczasowe badania nie potwierdziły funkcjonowania tu nekropoli.

Literatura: J. Humnicki, M. Kaczyński 1954; T. Żurowski 1960; M. Włoszek 2016, 211–214; M. Engel, C. Sobczak 2019b.

17. Szurpiły, st. 4

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 2 (na mapie z 1980 r.), 4 (na mapie z 1984 r.).

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 6.

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: osadę zarejestrowano na dość łagodnym, południowo zachodnim stoku wyniesienia pomiędzy jeziorem Tchliczysko (Kluczysko) i jeziorem Szurpiły.

Opis stanowiska: osada zajmuje rozległe, płaskie, piaszczyste wzgórze kemowe, we wschodniej części dawnego przysiółka Targowisko. Obszar stanowiska przekracza 4 ha powierzchni. Płaski teren osady wyniesiony jest ponad taflę otaczających ją jezior Kluczysko, Czarne i Szurpiły. Od strony północno wschodniej wzgórze oddzielone jest głębokim przekopem od Góry Zamkowej, a od strony wschodniej – bagienką dolinką od półwyspu Trzecie Pole. Połączenie terenu stanowiska z obszarem centralnej części Targowiska jest dość szerokie, ograniczone jedynie od strony północno zachodniej rozległym podmokłym zagłębieniem, dochodzącym do południowego brzegu jeziora Kluczysko. Naturalne warunki obronne osady wyrażają się m.in. w spadzistych zboczach wzgórza od strony północnej, wschodniej i południowej. Zbocza od strony północnej zostały dodatkowo sztucznie podstromione i wyrównane. Podobne zabiegi mogły być wykonane w stosunku do zboczy po wschodniej stronie wzgórza. Na północno-wschodnim stoku wzniesienia widoczne są na powierzchni relikty domniemych obwałowań. Osada została założona na reliktach

409 Materiały DAB PMA.

wcześniejszego osadnictwa z epoki kamienia, epoki brązu /wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów.

Stratygrafia: nawarstwienia i obiekty wczesnośredniowieczne w dużym stopniu zostały zniszczone przez nowożytnie prace agrotechniczne. Największej destrukcji uległy obiekty i warstwy najwyższej położonej północnej, centralnej i wschodniej części stanowiska, natomiast w zagłębieniach terenu w zachodniej i południowej części układ stratygraficzny został zakłócony w stosunkowo niewielkim stopniu.

Obserwacje terenowe, badania planigraficzne oraz analiza zdjęć lotniczych pozwoliły wyodrębnić na powierzchni osady (w warstwie ornej) regularne w kształcie zaciemnienia, a w ich obrębie koncentracje materiałów wczesnośredniowiecznych. Zarysy te koncentrują się w centralnej i wschodniej części stanowiska. W centrum tworzą one dwie linie (przy czym linia zachodnia jest bardziej czytelna), biegnące prawie równolegle do siebie z NW na SE. Odległość między tymi liniami wynosi od kilku do kilkunastu metrów, a ich długość ok. 150 m. Nieco inna sytuacja została zaobserwowana we wschodniej części osady, gdzie zaciemnienie i skupisko zabytków widoczne są w planie jako dość regularny czworobok, o wymiarach ok. 20×20 m. Jednak i we wschodniej części stanowiska dają się zauważyć dwie linie skupisk, choć już nie tak wyraźne, jak w centrum osady. Znacznie mniej regularne skupiska wydzielono na podstawie planigrafii w części północnej i zachodniej stanowiska.

W wykopie (ar 36–49) założonym w centralnej części osady (wschodnia linia zaciemnień) zalegała warstwa orna o miąższości od 18–20 do 30–35 cm. Zarejestrowano w niej relikty przyziemia budynku w postaci warstewek czarnej ziemi z węglami drzewnymi oraz płatami polepy. W obrębie budynku znajdowało się palenisko z kamienną konstrukcją. Bezpośrednio pod warstwą orną odsłonięto 12 dołków posłupowych (obiekty 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15) oraz obiekt jamowy (ob. 5), którego strop został uszkodzony budową wspomnianego wyżej budynku. W warstwie ornej drugiego wykopu (ar 35–48), we wschodniej linii zaciemnień w centralnej części osady, zalegały zniszczone relikty zabudowy w postaci czarnej, tłustej ziemi przesyconej licznymi grudkami polepy oraz węgli drzewnych. Z warstwy tej wyodrębniono palenisko (obiekt 54), zbudowane z małych kamieni i polepy. Na całej powierzchni wykopu zarejestrowano kilka dołków posłupowych wkopanych w calec. Natomiast

w północno-zachodniej części wykopu odkryto narożnik dużego, czworobocznego obiektu 61, wypełnionego jednolicie czarną ziemią z grudkami polepy, interpretowanego jako pozostałości budynku ze starszych faz wczesnośredniowiecznej osady.

Podobną sytuację stratygraficzną zaobserwowano w zachodniej linii zaciemnień centralnej części osady (ar 36–47). W warstwie ornej o miąższości od 40 do 90 cm odkryto relikty narożnika budynku, w postaci nagromadzenia brył polepy (w tym z odciskami płaszczyn i śladami bielienia) oraz przepalonych kamieni. Pod warstwą orną zalegała intensywnie czarna warstwa niwelacyjna o miąższości od 40–60 cm do 1 m. Niwelacja zniszczyła częściowo nawarstwienia oraz obiekty pradziejowe i z wczesnych faz wczesnośredniowiecznej osady. Zachowały się wkopane w calec dołki posłupowe (ob. 17 i 18) oraz podłużny obiekt jamowy (ob. 16) o wymiarach ok. 220×140 cm i miąższości ok. 50–60 cm. W drugim wykopie (ar 32–46) w tej części osady warstwa kulturowa (niwelacyjna ?), znajdująca się pod warstwą orną, zniszczyła wcześniejsze nawarstwienia. Zachował się jedynie obiekt jamowy, prawdopodobnie z okresu wędrowek ludów.

We wschodniej części osady (ary 32–50 i 32–51) założono wykop w obrębie najbardziej rozległego zaciemnienia i największej koncentracji materiałów wczesnośredniowiecznych. Na całej jego powierzchni zalegała warstwa orna o miąższości od 15 do 20 cm, przemieszana z relikami warstwy kulturowej o ciemnobrunatnej i czarnej barwie, z licznymi grudkami polepy i węgli drzewnych. Pod tą warstwą odsłonięto kilkadziesiąt wkopanych w calec obiektów, z których co najmniej kilkanaście można łączyć z wczesnym średniowieczem. Większość z nich, ze względu na wymiary (od 50 do 270 cm średnicy), jak i owalny kształt należy uznać za jamy gospodarcze (ob. 19, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 37, 40), pozostałe obiekty to prawdopodobnie dołki posłupowe (ob. 22, 32, 38a, 47) oraz jedno palenisko (ob. 38). Podobnie jak w poprzednio opisanych przypadkach, we wschodniej części osady mogło dojść w ostatniej fazie użytkowania osady do znacznych niwelacji, które zniszczyły wcześniejszą zabudowę z okresu wędrowek ludów i wczesnych faz wczesnego średniowiecza. Z kolei nowożytnie prace agrotechniczne zniwelowały całkowicie najmłodszą zabudowę (w przypadku st. 4 miejsca na wyniesieniach uległy największej destrukcji).

W północnej części stanowiska (ary 24–37, 24–38, 25–38) pod warstwą orną o miąższości od 20 do

35 cm zalegała warstwa II, interpretowana jako niwelacja z okresu wczesnego średniowiecza. Warstwa ta częściowo zniszczyła obiekty i nawarstwienia z okresu wędrówek ludów. Materiały związane z najwcześniejszymi fazami wczesnośredniowiecznej osady zalegały głównie w warstwie ornej.

Najwięcej warstw kulturowych zarejestrowano w wykopach założonych w zachodniej części stanowiska (ary 37–43, 38–42). Pierwszą warstwę stanowiła warstwa orna o miąższości od 20 do 40 cm. Pod nią zalegała warstwa II o miąższości od 10 do 30 cm, w której obok węgla drzewnych i polepy odkryto dużą liczbę odpadów po produkcji metalurgicznej. Głębiej odsłonięto składającą się z szarego piasku i okruchów polepy warstwę III o miąższości od 15 do 30 cm. Na podstawie znalezionej w niej materiału zabytkowego oraz jej relacji stratygraficznej do warstwy II można założyć, że jest to najwcześniejsza zachowana warstwa kulturowa, powstała zapewne na skutek podobnych jak wyżej opisane działań w pierwszych fazach użytkowania osady. Jej mniej intensywna barwa może być w tym przypadku wynikiem naturalnych procesów wietrzenia.

Ważne dla rozpoznania stratygrafii osady są również wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych na dwóch kopcach kamiennych, znajdujących się na terenie stanowiska 4. Kopiec I zlokalizowany w centralnej części osady, w obrębie arów 39–47 i 39–48 (zachodni pas zabudowy) okazał się być rozległą kamienicą, na którą właściciel terenu stanowiska rzucał kamienie usuwane podczas orki. Pod tym skupiskiem kamieni znajdował się bruk kamienny zalegający w warstwie gliny i ciemnoszarego, zglinionego piasku. Bruk i warstwa tworzyły prostokątny zarys o wymiarach ok. 7×6 m, skierowany dłuższą osią w kierunku NE-SW. Podobna sytuacja została zarejestrowana pod kopcem II, zlokalizowanym poza polem ornym, przy wschodniej krawędzi wzniesienia osady. Pod nowożytną kamienicą znajdował się prostokątny bruk kamienny złożony z dużych i średniej wielkości kamieni, tkwiących w ciemnoszarej ziemi. Zarysy uchwycone w wykopie miały zbliżone wymiary do bruku z kopca I.

Materiały: z badań planigraficznych i znalezisk luźnych z powierzchni osady: kilka żelaznych grocików strzał, żelazny grot bełtu kuszy, kilka fragmentów żelaznych toporów, żelazny grot z zadziorem, fragment żelaznej zapinki podkowiastej, kilkadziesiąt fragmentów i całych noży żelaznych, kilkanaście

fragmentów i całych narzędzi żelaznych, fragment wędzidla żelaznego, sprzączka żelazna, dwa klucze żelazne, żelazny haczyk na ryby, fragment brązowego okucia głowicy miecza, kilkanaście fragmentów i całych brązowych zapinek podkowiastych, brązowa zapinka tarczowata, brązowa zapinka pierścieniowa, fragment brązowej zapinki szczeblowej, kilka fragmentów bransolet brązowych, kilkanaście fragmentów naszyjników brązowych typu *Totenkronne*, kilka pierścionków brązowych, kilka zawieszek brązowych, dwie sprzączki brązowe, kilka odważników do wag szalkowych, kilkadziesiąt blaszek, drutów i sztabek z brązu (w tym kilka posrebrzanych), kilkanaście osełek kamiennych, fragmenty żaren i rozcieraczy kamiennych, kilkadziesiąt fragmentów i całych przezślików glinianych, dwa gliniane ciężarki tkackie, kilkaset fragmentów naczyń glinianych, polepa, żużel. Z badań wykopaliskowych: kilka żelaznych grocików strzał, kilkadziesiąt fragmentów i całych noży żelaznych, fragment topora żelaznego, żelazna płytko pancerza lamelkowego, fragment wędzidla żelaznego, fragment krzesiwa żelaznego, kilka fragmentów i całych narzędzi żelaznych, szydło żelazne, strug żelazny, kilka żelaznych haczyków na ryby, żelazna sprzączka, kilka fragmentów i całych brązowych zapinek podkowiastych, kilka pierścionków brązowych, kilka zawieszek i aplikacji brązowych, paciorek brązowy, kilka okuc brązowych, kilka fragmentów naszyjników brązowych, kilka fragmentów bransolet brązowych, brązowy trzewik pochwy noża, sprzączka brązowa, kilkanaście fragmentów blaszek, drutów i sztabek brązowych, fragmenty stopionego brązu, dwa fragmenty grzebienia kościanego, kilka fragmentów i całych osełek kamiennych, fragment i całe żarno kamienne, kilka rozcieraczy kamiennych, fragment glinianego ciężarka tkackiego, kilka fragmentów i całych przezślików glinianych, kilka tysięcy fragmentów naczyń glinianych, szlaka szklana, żużel, polepa, kości zwierzęce.

Chronologia: faza F(?)–I.

Badania: stanowisko odkryte przez M. Kaczyńskiego w 1954 r.⁴¹⁰ W latach 50. i 60. badania powierzchniowe prowadził tu T. Żurowski. W latach 1980 i 1984 stanowisko weryfikowane powierzchniowo w ramach badań AZP. Badane wykopaliskowo w latach 1981–1982,

410 Materiały z badań powierzchniowych M. Kaczyńskiego DAB PMA, nr inw. PMA /IV /V /5455.

1986, 1988 przez ekspedycję archeologiczną Instytutu Archeologii UW pod kierunkiem J. Okulicza-Kozaryna⁴¹¹. Na początku tego stulecia badania te wznowiono. W latach 2006–2007 prowadzone były przez wspólną ekspedycję PMA i IA UW pod kierownictwem Marcina Engela⁴¹². W roku 2008 prace były kontynuowane przez ekspedycję archeologiczną IA UW pod kierownictwem Wojciecha Wróblewskiego i Ludwiki Sawickiej⁴¹³. Oprócz badań wykopaliskowych, w latach 1982, 2005, 2008, 2010 wykonano badania planigraficzne⁴¹⁴. W 2008 r. pod kierunkiem H. Stümpla z Uniwersytetu w Kilonii, a w latach 2009–2010 pod kierunkiem Krzysztofa Misiewicza z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego prowadzone tu były badania geofizyczne, które częściowo zweryfikowano wierceniami i badaniami wykopaliskowymi.

Uwagi: T. Żurowski podczas badań powierzchniowych zwrócił uwagę na ślady reliktywów umocnień, w tym wałów widocznych od strony grodziska (T. Żurowski 1960). Podczas badań terenowych prowadzonych w latach 80. i 90. XX w. osada ta zwyczajowo nazwana została Targowiskiem. Trzeba zauważyć, że pierwotnie nazwą Targowisko określano obszar znacznie większy – przysiółek, którego grunty znajdowały się na północ od gruntów wsi Szurpiły. Ta administracyjna nazwa, stosowana jeszcze w latach 70. XX w., rejestrowana jest także obecnie na wielu mapach tego rejonu Suwalszczyzny. Obecnie grunty przysiółka Targowisko zostały włączone do wsi Szurpiły.

Literatura: M. Kaczyński 1955a; T. Żurowski 1960; H. Gorczycka 1982; J. Okulicz-Kozaryn 1993a; L. Sawicka 2006a; 2006b; 2007.

18. Szurpiły, st. 5

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 3 (na mapie z 1980 r.), 5 (na mapie z 1984 r.).

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 17a.

Administracyjnie stanowisko należy do wsi Czajewszczyzna.

411 Materiały Muzeum Okręgowego w Suwałkach, w opracowaniu w DAB PMA.

412 Materiały Muzeum Okręgowego w Suwałkach, w opracowaniu w DAB PMA.

413 Materiały Muzeum Okręgowego w Suwałkach, w opracowaniu w IA UW.

414 W latach 2005, 2008 i 2010 podczas badań korzystano z wykrywaczy metali.

Rodzaj stanowiska: domniemany gródek /kopiec strażniczy, cmentarzysko /miejsce kultu? toponomastyczny ślad zabytku: Góra Kościelna.

Lokalizacja: stanowisko lokowane jest na północno-zachodniej kulminacji wzgórza morenowego, zwanej Górą Kościelną, przy południowym brzegu jeziora Jęglówek.

Opis stanowiska: sztucznie podstromiony, wypłaszczone wierzchołek wzgórza o powierzchni ok. 2,5 ara. Domniemany gródek lub kopiec strażniczy mógł osłaniać zespół osadniczy od strony północno-wschodniej. Na stoku północnym i północno-zachodnim znajdują się skupiska kamieni, prawdopodobnie antropogenicznego pochodzenia. Nie można wykluczyć, że jest to kontynuacja cmentarzyska na st. 6 w Szurpiłach. Na zachodnim stoku wzgórza znajduje się dużych rozmiarów głaz, pomnik przyrody, z wyobrażeniem ludzkiej twarzy na górnej powierzchni.

Stratygrafia: w wykopie założonym na wierzchołku Góry Kościelnej odkryto wkop przecinający naturalne nawarstwienia, a na jego dnie pozostałości drewnianych konstrukcji. Obiekt ten na planie miał kształt prostokąta o wymiarach 6×3 m.

Materiały: na stokach Góry Kościelnej odkryto fragment żelaznej osady topora.

Chronologia: faza G–I.

Badania: obiekt wymieniany w literaturze od połowy XIX w. Badany powierzchniowo w 1956 r. i sondażowo w 1960 r. przez T. Żurowskiego⁴¹⁵. Stanowisko zweryfikowane podczas badań powierzchniowych

415 Brak dokumentacji badań. Posiadane informacje pozyskano na podstawie kilku luźnych zapisków umieszczonych na marginesie zeszytów z pomiarami terenu, znajdujących się w archiwum PMA. Brak jest precyzyjnej lokalizacji, a nawet wymiarów założonego wykopu, nie mówiąc o przebiegu badań i odkrytych zabytkach. Fatalny stan dokumentacji powoduje, iż na jej podstawie nie można ustalić, kiedy dokładnie przeprowadzono badania wykopaliskowe. Wydaje się, że dość precyzyjna informacja Danuty Jaskanis o odkryciu przez T. Żurowskiego w 1956 r. na Górze Kościelnej *fundamentów budowli późnoromańskiej lub wczesnogotyckiej o wymiarach 3×3 m* (D. Jaskanis 1957, 155) oparta była jedynie na obserwacjach powierzchniowych tego badacza i dlatego są one sprzeczne z jego ustaleniami po wykopaliskach, zawartymi w sprawozdaniu z 1960 r. (T. Żurowski 1960). Z kolei J. Okulicz-Kozaryn (1993a, 139) podał błędną datę badań sondażowych na Górze Kościelnej, wskazując 1962 r.

w latach 1980, 1984, 1988 i 2007. Wzniesienie wraz z otaczającym je terenem było przedmiotem analiz geologiczno-geomorfologicznych dwukrotnie, w 1981 r. i w 2007 r. (W. R. Kowalski 1981; Aneks 1).

Uwagi: masyw Góry Kościelnej i Cmentarnej, na którym lokowany jest obiekt, składa się z czterech wzniesień. W jego obrębie łącznie zarejestrowano jeszcze dwa stanowiska: domniemane relikty kopca strażniczego (Czajewszczyzna, st. 9) i cmentarzysko (Szurpiły, st. 6). Ponadto sprawę komplikuje fakt, że u podnóży gór znajdowane są także materiały datowane na okres wędrówek ludów. Taki stan rzeczy powoduje trudności w dokumentacji znalezisk z tego terenu. Zwyczajowo materiały ze stoku północnego i północno-zachodniego uważane są za stanowisko nr 5, natomiast z południowo-zachodniego i południowego za część stanowiska nr 6.

W 2007 r. geolodzy zwrócili uwagę na nienaturalne skupiska kamieni na północno-zachodnim i północnym stoku masywu, z których część nosi ślady obciosywania (Aneks 1)⁴¹⁶. Nie można zatem wykluczyć, że cmentarzysko wykracza poza granice stanowiska 6. Na podstawie badań geologicznych wiadomo, że w przeszłości na kulminacji Góry Kościelnej przeprowadzono prace ziemne, w wyniku których została ona przekształcona; trudno jednak stwierdzić, kiedy to nastąpiło. Z górą wiąże się kilka lokalnych legend. Zagłębienie na szczycie wzniesienia, według miejscowego podania, uważane jest za pozostałości stojącego tu przed wiekami niewielkiego kościółka, który miał zapaść się pod ziemię. Właśnie w tym miejscu T. Żurowski założył wykop sondażowy. Odkrył w nim dwa wkopy, z których jeden interpretował jako starszy wykop badawczy (?), a drugi jako ślad obiektu, na którego dnie znajdowały się pozostałości drewnianej podwaliny jakiejś konstrukcji. Na tej podstawie badacz nie wykluczał hipotezy o istnieniu tu w przeszłości kościółka drewnianego. Miał on mieć w planie kształt prostokąta o wymiarach 6×3 m, a zarejestrowane na szczycie zagłębienie to relikw podziemnej krypty budowli (por. T. Żurowski 1960). Brak przekazów źródłowych potwier-

dzających ewentualną lokalizację świątyni, a także orientacja zagłębienia na linii N-S (por. orientacja E-W obiektów sakralnych) wydaje się zaprzeczać hipotezie T. Żurowskiego. Sprawę dodatkowo komplikuje brak materiału zabytkowego z tych badań oraz jakichkolwiek informacji o ich występowaniu.

J. Okulicz-Kozaryn (1993b, 119) domniemywał istnienia na Górze Kościelnej grodziska bądź gródka o cechach kultowych. Powołując się na badania T. Żurowskiego i *niejasną wzmiankę z XV w. o parafii Szurpiły*⁴¹⁷, przypuszczał, że obiekt ten został zniszczony przez nowożytną kaplicę funkcjonującą na szczycie wzniesienia (J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 139, 140). W świetle ostatnich ustaleń wydaje się, że na szczycie Góry Kościelnej prawdopodobnie we wczesnym średniowieczu mogła funkcjonować budowla o charakterze obronnym, na przykład gródek strażniczy (M. Engel *et alii* 2009, 535, 536).

Literatura: A. Połujański 1859, 42; A. Osipowicz 1867, 62; A. Budziński 1871, 234; O. Kleemann 1941 62; A. Kamiński 1956, 255; D. Jaskanis 1957, 155; T. Żurowski 1960; J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 139, 140; M. Engel *et alii* 2009.

19. Szurpiły, st. 6

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 4 (na mapie z 1980 r.), 6 (na mapie z 1984 r.).

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 17b.

Administracyjnie stanowisko należy do wsi Czajewszczyzna.

Rodzaj stanowiska: cmentarzysko /miejsce kultu(?), toponomastyczny ślad zabytku: Góra Cmentarna.

Lokalizacja: stanowisko lokowane jest na szczycie i na stokach wzniesienia morenowego przy południowym brzegu jeziora Jegłówek, sąsiadującego od północy z Górą Kościelną.

Opis stanowiska: cmentarzysko /miejsce kultu zajmuje południowy, południowo-zachodni oraz zachodni stok wzgórza oraz być może jego wierzchołek, na przestrzeni ok. 75 arów. Na powierzchni stanowiska znajdują się skupiska kamieni, prawdopodobnie antropogenicznego pochodzenia. Cmentarzysko /miejsce kultu zostało założone na relikwach

416 Zinterpretowane jako pozostałości kurhanów, bruków i wieńców kamiennych. Wiosną 2010 r., na jednym z największych głazów – pomniku przyrody, znajdującym się na północno-zachodnim stoku góry, geomorfolog Ewa Smolska z Wydziału Geografii UW odkryła ślady złożeń, przypominające wyobrażenie twarzy ludzkiej.

417 W źródłach historycznych, jak również opracowaniach dotyczących historii Suwalszczyzny, brak jakiegokolwiek informacji o istnieniu parafii w Szurpiłach.

wcześniejszego osadnictwa z epoki kamienia oraz okresu wędrówek ludów.

Stratygrafia: w wykopie na południowo-zachodnim stoku pod warstwą humusu o miąższości 20 cm zalegał żółty piasek. W humusie zaobserwowano liczne zgrupowania kamieni, z których największe miało kształt w przybliżeniu prostokątny o wymiarach 170×70 cm i było zorientowane po linii NE-SW. Inne zgrupowania były już mniej wyraźne i składały się z małej i średniej wielkości kamieni. W jednym z nich zaobserwowano plamę rudej gliny wielkości ok. 70×30 cm. Obok zgrupowań kamieni w wykopie zarejestrowano w jednym miejscu warstewkę spalenizny z przepalonym kamieniem. W wykopie na zachodnim stoku znaleziono jedynie duży, prostokątny bruk kamienny. W wykopach z lat 2014–2015 uchwycono zarysy wykopu z 1981 r. Na złożu wtórnym odkryto nieliczne materiały zabytkowe z okresu wczesnego średniowiecza.

Materiały: żelazne krzesiwo dwukabłkowe, fragment noża żelaznego, 1 cały i 2 fragmenty przęślików glinianych, 2 osetki kamienne, naczynko gliniane wykonane przy użyciu koła garncarskiego, kilka fragmentów nieobtoczonych i obtoczonych naczyń glinianych. Na stokach wzgórza odkryto żelazny grot włóczni, nóż z brązowym nitem od rękojeści oraz żelazną obejmę do drewna.

Chronologia: faza G–H.

Badania: obiekt wymieniany w literaturze od połowy XIX w. Stanowisko badane powierzchniowo w 1956 r., a w ramach AZP w latach 1980 i 1984, weryfikowane w 1988 r. i 2007 r. Rozpoznawane sondażowo w 1981 r. przez J. Okulicza-Kozaryna⁴¹⁸. Badania wykopaliskowe w latach 2014–2015 przeprowadziła na stanowisku ekspedycja DAB PMA oraz Stowarzyszenia Starożytników pod kierunkiem C. Sobczaka i M. Włoszek w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

Uwagi: w 1938 r. podczas prac gospodarczych na stokach wzniesienia znaleziono kilka naczyń, z których przynajmniej jedno (wedle relacji znalazców) miało zawierać kości ludzkie⁴¹⁹. Jedyne ocalałe z odkrytych

wówczas zabytków naczynie wczesnośredniowieczne znajduje się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Suwałkach. Masyw Góry Kościelnej i Cmentarnej, na którym lokowany jest ten obiekt, składa się z czterech wzniesień. W jego obrębie łącznie zarejestrowano trzy, oprócz wymienionego, stanowiska: domniemane relikty gródka strażniczego (Szurpiły, st. 5) i kopca strażniczego (Czajewszczyzna, st. 9). Taki stan rzeczy powoduje trudności w dokumentacji znalezisk ze stoków całego masywu. Zwyczajowo materiały ze stoku północnego i północno-zachodniego uważane są za stanowisko nr 5, natomiast z południowo-zachodniego i południowego za część stanowiska nr 6 (por. nr katalogu 8 i 30). Obserwowane na północnym, południowo-zachodnim i południowym stoku masywu nienaturalne skupiska kamieni, z których część nosi ślady obróbki (Aneks 1) pozwalają domniemywać, że cmentarzysko wykracza poza granice stanowiska 6 w Szurpiłach.

Literatura: J. Humnicki, M. Kaczyński 1954; J. Antoniewicz 1955a, 369, 370; A. Kamiński 1956, 255; J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 139, 141; M. Engel, C. Sobczak 2015; M. Włoszek 2016, 212, 213.

20. Szurpiły, st. 7

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 21 (na mapie z 1980 r.), 7 (na mapie z 1984 r.).

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 8.

Rodzaj stanowiska: kopiec strażniczy.

Lokalizacja: stanowisko zlokalizowane przy północnym krańcu półwyspu Trzecie Pole, nad południowym brzegiem Jeziora Czarnego.

Opis stanowiska: wzniesienie o podstromionych stokach i sztucznie wymodelowanym wierzchołku. Kopiec miał średnicę ok. 22–23 m, a wysokość ok. 4,5 m. Obiekt był częściowo zniszczony przez wkop nowożytny. Kopiec strażniczy prawdopodobnie osłaniał zespół osadniczy od strony tafli jeziora Czarnego.

Stratygrafia: w wykopie obejmującym kopiec pod nowożytnymi zniszczeniami odkryto dość regularny w planie i w profilu wkop o średnicy kilku metrów

418 Materiały w opracowaniu w PMA.

419 Istnieją dwie, nie do końca zgodne relacje dotyczące znaleziska z 1938 r. Według starszej informacji M. Kaczyńskiego, popielnice zostały znalezione w wykrocie

po lipie, która wywróciła się około 1938 r. (J. Humnicki, M. Kaczyński 1954, 12). Według późniejszej, autorstwa J. Antoniewicza (1955a, 369), na popielnicie natrafiono podczas dokonywania niewielkiego przekopu o charakterze gospodarczym.

i głębokości ok. 1,5 m. Podczas prac wykopaliskowych odkryto także dołki posłupowe oraz liczne skupiska kamieni, być może pozostałości zniszczonej konstrukcji.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zarejestrowane podczas badań AZP w 1984 r. Badania geomorfologiczne obiektu przeprowadzono zostały w 1981 r. przez W. R. Kowalskiego. Plan tachimetryczny kopca wykonany w 1982 r. przez J. Fellmanna. Obiekt przebadany wykopaliskowo w latach 1987–1988 pod kierunkiem Jerzego Okulicza-Kozaryna⁴²⁰.

Literatura: W. R. Kowalski 1981; J. Okulicz-Kozaryn 1993a; M. Engel *et alii* 2009.

21. Szurpiły, st. 8

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 3.

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: stanowisko położone na wzgórzu kemowym, przy zarastającym oczku wodnym o lokalnej nazwie Mosiężysko.

Opis stanowiska: osada zajmuje dwa płaskie wierzchołki wzgórza oraz płytką przełęcz pomiędzy nimi, o powierzchni ok. 2 ha. Stanowisko ma naturalnie obronne położenie, zwłaszcza od strony zachodniej i południowej, dzięki dość stromym zboczom wzgórza. W części północnej i wschodniej stoki są łagodniejsze, ułatwiając dość swobodne dojście na teren stanowiska. W części wschodniej miało ono prawdopodobnie połączenie łądowe z osadą na st. 4 w Szurpiłach. Z osadą mógł być związany niewielki zbiornik wodny na st. 11 w Szurpiłach, o lokalnej nazwie Mosiężysko. Osada powstała na reliktach wcześniejszego osadnictwa z epoki kamienia oraz z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

Stratygrafia: na powierzchni stanowiska zarejestrowano ciemne plamy ziemi, wyraźnie odcinające się od brunatnego zabarwienia gleby i pokrywające się z koncentracjami materiału zabytkowego.

Materiały: fragment naszyjnika skręconego z trzech brązowych drutów, kłódka żelazna, mechanizm kłódki żelaznej, kilka żelaznych grotów strzał, fragment krzesiwa żelaznego, kilkadziesiąt fragmentów nieobtoczonych naczyń glinianych, kilkanaście fragmentów naczyń wykonanych przy użyciu koła garncarskiego.

Chronologia: faza G–I.

Badania: stanowisko odkryte podczas badań powierzchniowych AZP w 1980 r., zweryfikowane w terenie podczas badań powierzchniowych AZP w 1984 oraz weryfikacyjnych badań powierzchniowych w 1988 i 2007 r. W 2014 stanowisko było badane metodą planigraficzną w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

22. Szurpiły, st. 8a i 11⁴²¹

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 4.

Rodzaj stanowiska: cmentarzysko, toponomastyczny ślad zabytku, staw Mosiężysko.

Lokalizacja: cmentarzysko położone na niewielkim stoku, po północnej stronie stawu Mosiężysko, który zlokalizowany jest w obniżeniu terenowym u południowych podnóży Gór Wielkiego Otroka.

Opis stanowiska: płaskie (jamowe?) cmentarzysko ciałopalne zajmuje łagodny południowy stok u podnóży Gór Wielki Otrok, a jego powierzchnia nie przekracza 60 arów. Od południa cmentarzysko ograniczone jest stawem Mosiężysko (st. 11 w Szurpiłach) oraz graniczy z osadą na st. 8 w Szurpiłach. Od wschodu z terenem cmentarzyska sąsiaduje osada na st. 12 w Szurpiłach.

Stratygrafia: w wykopie sondażowym zarejestrowano warstwę humusu ok. 30 cm miąższości, w której zalegały drobne, przepalone kości ludzkie oraz materiał zabytkowy. Pod humusem znajdowała się gliniasto-żwirowa warstwa (calec?) ze skupiskami dużej i średniej wielkości kamieni. Przynajmniej część tych skupisk mogła być intencjonalnie ułożona. W stropie warstwy zarysowały się ślady orki i spągi kilku grobów ciałopalnych. Były to niewielkie owalne jamy o średnicy ok. 20–30 cm. W pochówkach tych, obok przepalonych kości znaleziono nieliczny materiał zabytkowy. Większość zabytków znajdowała się poza zasięgiem jam. Trzeba tu podkreślić, że stanowisko to zostało w badanej części silnie zniszczone przez nowożytnie prace agrotechniczne, które poważnie zakłóciły stratygrafię cmentarzyska, niszcząc

421 Podczas badań weryfikacyjnych w 1988 r. ślad toponomastyczny zabytku został zarejestrowany jako stanowisko 11 w miejscowości.

420 Materiały w opracowaniu w DAB PMA.

potencjalny układ bruków kamiennych i niwelując jamy grobowe.

Stanowisko zostało w badanej części silnie zniszczone przez nowożytnie prace agrotechniczne, które poważnie zakłóciły stratyografię cmentarzyska, niszcząc układ bruków kamiennych i niwelując jamy grobowe. W warstwie humusu obok przedmiotów brązowych występowały w dużej liczbie przepalone kości ludzkie. Pod tą warstwą, nie przekraczającą 30 cm miąższości, znajdował się gliniasto-żwirowy calec z zalegającymi w nim skupiskami dużej i średniej wielkości kamieni, w stropie którego rysowały się ślady orki i spągi kilku grobów ciałopalnych. Były to niewielkie owalne jamy o średnicy od 10×20 cm do ok. 30×40 cm i miąższości dochodzącej do ok. 10 cm. Wypełniska tych obiektów stanowił czarny piasek, w niektórych wypadkach brunatny, zbliżony do humusu. W pochówkach tych, obok przepalonych kości znaleziono fragmenty ozdób brązowych oraz drobnych ułamków ceramiki. Większość materiału zabytkowego znajdowała się jednak poza zasięgiem jam. Struktury kamienne zarejestrowane na stanowisku były intencjonalnie układane. W północnej części cmentarzyska odsłonięto regularną konstrukcję o wymiarach 6,12×2,35 m w formie bruku, do której od południa przylegały pod kątem prostym relikty drugiego bruku o wymiarach ok. 4,7×3,3 m. Obrzeża bruków zbudowane były z kamieni średniej i dużej wielkości, natomiast ich wewnętrzne partie składały się w większości z kamieni małych i bardzo małych. Niektóre z kamieni bruków były ustawione pionowo i obstawione mniejszymi. Niemal wszystkie mniejsze kamienie leżały na stropie calca, ewentualnie już w całości w spągu humusu, natomiast większe kamienie były zagłębione dolną częścią w calec. Zabytki zalegały w warstwie humusu ponad kamieniami oraz w przestrzeniach pomiędzy skupiskami kamieni, przy czym w miejscach koncentracji kamieni zaobserwowano również większe natężenie występowania zabytków.

Materiały: ponad 3,5 tysiąca zabytków wydzielonych, w tym: fragmenty naszyjników, grudki stopionego brązu, druty brązowe, zawieszki, zarówno brązowe, jak i żelazne, fragmenty krzyżyków zdobionych emalią, dzwoneczki, brązowe zapinki podkowiaste, pierścionki drobne aplikacje odzieży, paciorki szklane, noże żelazne, kilka krzesiw iglicowych, przęśliki gliniane, fragmenty grotu włóczni, strzemienna, dwóch ostróg oraz ogniwka kolczugi. Na stanowisku

znaleziono także ok. 10 000 fragmentów naczyń glinianych oraz kilkanaście tysięcy fragmentów przepalonych kości ludzkich. W warstwie humusu odkryto brązowe, połączone okucie hełmu.

Chronologia: faza G (?), H–I.

Badania: cmentarzysko zarejestrowano wiosną 2008 r. podczas badań powierzchniowych z użyciem wykrywaczy metali. Weryfikacyjne badania wykopaliskowe oraz planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na stanowisku prowadzone były w latach 2008–2011 przez W. Wróblewskiego i L. Sawicką z IA UW⁴²².

Uwagi: w XIX-wiecznej literaturze wymieniana była Góra Mosiężna, jednak bez podania bliższej lokalizacji. Obecnie funkcjonuje lokalna nazwa Mosiężsko, którą określane jest zarastające jeziorko. Według współczesnych informacji okolicznych mieszkańców, w tym jeziorku znajdowane miały być zabytki metalowe. Być może to one były podstawą nadania miejscu tej osobliwej nazwy. W obliczu odkrycia w ostatnich latach w sąsiedztwie stawu cmentarzyska wczesnośredniowiecznego wydaje się to być bardzo prawdopodobne.

Literatura: A. Osipowicz 1867, 57, 58; L. Sawicka 2011; L. Jończyk 2012; 2015, 235–239; L. Jończyk, A. Gołębiowska-Tobiasz 2015; W. Wróblewski *et alii* 2015, 70, 71.

23. Szurpiły, st. 9

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 9.

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 11.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy, toponomastyczny ślad zabytku, wyspa „Pustelnia”.

Lokalizacja: wyspa na jeziorze Szurpiły.

Opis stanowiska: sztucznie podstromiony i wypłaszczony wierzchołek wzgórza kemowego, znajdującego się w centralnej części wyspy. Wyspa miała prawdopodobnie połączenie z lądem poprzez groble, st. 16 i 17 w Szurpiłach. Razem z groblami „Pustelnia” tworzyła naturalną zaporę, będąc najprawdopodobniej ważnym elementem wczesnośredniowiecznego systemu obronnego. Teren wyspy zasiedlony był również w epoce kamienia oraz w okresie nowożytnym.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

422 Materiały w opracowaniu, w IA UW.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zarejestrowane podczas badań powierzchniowych w 1984 r., wykopaliskowe badania sondażowe w 1982 r. prowadził tu Karol Szymczak z IA UW.

Uwagi: według informacji lokalnych mieszkańców na miejscu tym, w czasach nowożytnych, miała znajdować się pustelnia.

24. Szurpiły, st. 10

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 10.

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 23.

Administracyjnie stanowisko należy do wsi Czajewszczyzna.

Rodzaj stanowiska: osada (?), element systemu obronnego – przedpiersie grodziska na st. 3 w Szurpiłach.

Lokalizacja: stanowisko znajduje się na niewielkim płaskowyżu, u północno-zachodniego podnóża Góry Zamkowej.

Opis stanowiska: stanowisko zajmuje prawdopodobnie całe *plateau* płaskowyżu, na przestrzeni ok. 70 arów. Swoją południową część przylega prawie bezpośrednio do północnego stoku Góry Zamkowej, tworząc coś w rodzaju przedpiersia grodziska na st. 3 w Szurpiłach. Północna granica stanowiska dochodzi do skraju zbocza, które nosi ślady umacniania, podstramiania i obwałowania. Podobnie sytuacja wygląda po jego wschodniej stronie. W części zachodniej teren stanowiska ograniczony jest długim, dość wysokim ozem, spełniającym rolę naturalnego wału. Osadę/element systemu obronnego założono na reliktach wcześniejszego osadnictwa z epoki kamienia, wczesnej epoki żelaza, okresu wędrówek ludów. Na stanowisku odkryto również ślady osadnictwa nowożytnego.

Stratygrafia: układ warstw (przede wszystkim osady z okresu wędrówek ludów) zniszczony został przez nowożytne prace agrotechniczne lub wczesnośredniowieczne niwelacje terenu. W wykopach badawczych nieliczny materiał wczesnośredniowieczny załagał w warstwie humusu oraz calca.

Materiały: nóż żelazny, obtaczany przęślik gliniany oraz kilka fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego. Z badań planigraficznych pochodzą ponadto dwa żelazne groty strzał oraz fragment żelaznego wędzidla.

Chronologia: fazy G, I.

Badania: obiekt odkryto podczas badań powierzchniowych, przeprowadzonych przez ekspedycję IA UW w 1982 r. Stanowisko zainwentaryzowane w 1984 r., badane sondażowo w 1983 r. przez J. Okulicza-Kozaryna przy współpracy H. Gorczyckiej i J. Zaborowskiego. W 2008 r. obiekt objęto badaniami geofizycznymi prowadzonymi pod kierunkiem H. Stümpla. W latach 2008–2010 r. na stanowisku wykonano badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali. Domniemane umocnienia zarejestrowano w 2010 r. na podstawie analizy archiwalnych zdjęć lotniczych oraz prospekcji terenowej. W roku 2014 ratownicze badania wykopaliskowe pod budowę ścieżki na Górę Zamkową przeprowadziła ekspedycja DAB PMA oraz Stowarzyszenia Starożytników pod kierunkiem C. Sobczaka i M. Włoszek w ramach Polsko-Norweskiej Inicjatywy Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego „Archeologia Jaćwieży”.

25. Szurpiły, st. 12

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 12.

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: stanowisko położone na wschodnim cyplu wzgórza morenowego przylegającym od południowo-zachodniej strony do jeziora Tchliczyko (Kluczyko).

Opis stanowiska: osada zajmuje płaską część cypla na przestrzeni ok. 60 arów. Od strony północnej i południowej dostępu na teren stanowiska bronią strome zbocza wzgórza, prawdopodobnie sztucznie podstromione. Nie można wykluczyć, że na północnym skraju osady znajdowała się jakaś forma fortyfikacji (palisada, płot?). Od strony zachodniej stanowiska istniało dogodne przejście na teren cmentarzyska na st. 8a w Szurpiłach.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: kilka fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, fragment nieobtoczonego naczynia glinianego.

Chronologia: fazy G – I

Badania: stanowisko odkryte podczas weryfikacyjnych badań powierzchniowych w 1988 r. Zweryfikowane podczas badań powierzchniowych w 2007 r.

26. Szurpiły, st. 13

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 15.

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 2.

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: stanowisko położone na wzgórzu kemo-wym przy niewielkim, zarastającym oczku wodnym.

Opis stanowiska: osada zajmuje płaski wierzchołek wzgórza na przestrzeni ok. 35 arów. Stanowisko osłaniane jest od południa stromymi stokami, natomiast od strony północnej i wschodniej – przez opadające dość łagodnie zbocza kemu. Zachodnią granicę osady wyznacza bezimienny, niewielki zbiornik wodny. Od strony wschodniej istnieje dogodnie połączenie komunikacyjne z osadą na st. 8 w Szurpiłach i zbiornikiem wodnym Możężysko na st. 11 w Szurpiłach. Osada została wzniesiona na reliktach wcześniejszego osadnictwa z okresu neolitu, epoki brązu /wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: kilka fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, kilka fragmentów nieobtoczonych naczyń glinianych.

Chronologia: fazy.

Badania: stanowisko odkryte podczas badań powierzchniowych AZP w 1980 r., niezwyfikowane w terenie podczas badań AZP w 1984 r. Ponownie na obiekt natrafiono podczas weryfikacyjnych badań powierzchniowych w 1988 i 2007 r.

27. Szurpiły, st. 14

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 14.

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 1.

Rodzaj stanowiska: wał kamienno-ziemny.

Lokalizacja: konstrukcja znajduje się w południowo zachodniej części zespołu osadniczego.

Opis stanowiska: wał o konstrukcji kamienno-ziemnej ciągnie się od zachodniego brzegu jeziora Szurpiły w kierunku drogi z Szurpił do przysiółka Targowisko. Obiekt był prawdopodobnie elementem fortyfikacji zewnętrznych, osłaniających zespół osadniczy od strony południowo-zachodniej.

Stratygrafia: w przekopie przez wał nie natrafiono na pozostałości jakichkolwiek konstrukcji wewnętrznych, od strony południowej kamienno-ziemnemu nasypowi towarzyszył rów.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: wał odkryty podczas badań ekspedycji IA UW, zainwentaryzowany w trakcie prospekcji terenowej w 1984 r. W 1988 r. pod kierunkiem

J. Okulicza-Kozaryna przeprowadzono badania sondażowe obiektu w celu określenia jego funkcji i chronologii.

Uwagi: wał ten przez część badaczy uważany jest za pozostałości nowożytnych miedz, rozdzielających ziemie nadawane rodom osiedlającym się na dobrach królewskich. Brak jednak podstaw dla takiej interpretacji tej konstrukcji.

Literatura: M. Engel *et alii* 2009.

28. Szurpiły, st. 15

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 7.

Rodzaj stanowiska: bród, pozostałości palisady?

Lokalizacja: zachodnia część jeziora Szurpiły

Opis stanowiska: rząd pali wbitych w łąkę piasku, mający ciągnąć się od najdalej na południe wysuniętego cypla półwyspu Trzecie Pole do południowego brzegu jeziora Szurpiły.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko odkryte w trakcie badań podwodnych w 1984 r., zainwentaryzowane zostało podczas badań powierzchniowych w 1988 r. Podczas poszukiwań podwodnych w 1991 r. zostało zweryfikowane negatywnie przez Waldemara Ossowskiego, podobnie w 2009 r. podczas badań podwodnych prowadzonych przez Bartosza Kontnego i Magdalenę Nowakowską.

Uwagi: podczas badań w 2009 r. przy południowym skraju Trzeciego Pola natrafiono jedynie na drewniane pale, prawdopodobnie pozostałości nowożytnego pomostu.

29. Szurpiły, st. 16

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.

Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 9.

Rodzaj stanowiska: kamienna grobla.

Lokalizacja: w miejscu łączenia się wód jeziora Szurpiły z jeziorem Czarnym, po południowo-zachodniej stronie wyspy Pustelni.

Opis stanowiska: kamienna konstrukcja, łącząca wyspę Pustelnię ze wschodnim skrajem półwyspu Trzecie Pole.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko odkryte w trakcie badań podwodnych w 1984 r., zainwentaryzowane w podczas badań powierzchniowych w 1988 r. Zweryfikowane w 2007 r., kiedy grupa archeologów przeszła po zwałach kamieni z półwyspu Trzecie Pole na wyspę Pustelnię.

Uwagi: brak weryfikacyjnych badań podwodnych nie pozwala przesądzić, czy jest to twór naturalny, czy też sztuczna konstrukcja. Jednak specyficzne położenie oraz funkcja, jaką mogła ona pełnić wraz z bliźniaczą groblą na st. 17 w Szurpiłach, polegająca na spiętrzeniu wody Jeziora Czarnego i wzmocnieniu w ten sposób obronności grodziska na st. 3 w Szurpiłach, zdają się przemawiać na korzyść tej drugiej hipotezy.

Literatura: J. Okulicz-Kozaryn 1993a 141, 145; M. Engel *et alii* 2009.

30. Szurpiły, st. 17

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 10.

Rodzaj stanowiska: kamienna grobla.

Lokalizacja: w miejscu łączenia się wód jeziora Szurpiły z jeziorem Czarnym, po północno-zachodniej stronie wyspy Pustelni.

Opis stanowiska: kamienna konstrukcja łącząca wyspę Pustelnię z północnym brzegiem jeziora Szurpiły.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko odkryte w trakcie badań podwodnych w 1984 r., zainwentaryzowane podczas badań powierzchniowych w 1988 r. Zweryfikowano w 2007 r., kiedy grupa archeologów przeszła po zwałach kamieni z wyspy Pustelni na północny brzeg jeziora Szurpiły.

Uwagi: brak weryfikacyjnych badań nie pozwala przesądzić, czy jest to twór naturalny, czy też sztuczna konstrukcja. Jednak specyficzne położenie oraz funkcja, jaką mogła ona pełnić wraz z bliźniaczą groblą na st. 16 w Szurpiłach, polegająca na spiętrzeniu wody Jeziora Czarnego i wzmocnieniu w ten sposób obronności grodziska na st. 3 w Szurpiłach, zdają się przemawiać na korzyść tej drugiej hipotezy.

Literatura: J. Okulicz-Kozaryn 1993a 141, 145; M. Engel *et alii* 2009.

31. Szurpiły, st. 22

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 32.

Rodzaj stanowiska: wał kamiennieo-ziemny.

Lokalizacja: stanowisko zlokalizowane w zachodniej części zespołu osadniczego, w obrębie masywu Wielkiego Otroka.

Opis stanowiska: wał o konstrukcji kamiennieo-ziemnej ciągnie się pomiędzy najwyższymi wzniesieniami Gór Wielki Otrok. Obiekt był prawdopodobnie elementem fortyfikacji zewnętrznych, osłaniających zespół osadniczy od strony północno-zachodniej.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zainwentaryzowano podczas weryfikacyjnych badań powierzchniowych w 1988 r., na podstawie informacji J. Okulicza-Kozaryna, zweryfikowane w 2010 r.

Uwagi: podczas weryfikacji w 2010 r. okazało się, że wał ten jest znacznie dłuższy, niż określono w 1988 r. Nie można wykluczyć, że część wału wraz z towarzyszącym mu rowem może być elementem wczesnośredniowiecznego systemu obronnego. Pozostałe fragmenty, mniej imponujące pod względem formy⁴²³, ustawione na skraju pól, mogą mieć metrykę nowożytną.

32. Szurpiły, st. 23

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 35.

Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec usypany na dnie Jeziora Czarnego.

Lokalizacja: stanowisko zlokalizowane w północno-zachodniej części Jeziora Czarnego.

Opis stanowiska: piaszczysty pagórek na dnie jeziora.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: pagórek zlokalizowany w trakcie badań podwodnych w 1984 r. i potwierdzony podczas hydrobiologicznych badań dna jeziora Szurpiły, prowadzonych przez Zbigniewa Macieja Gliwicza z Wydziału Biologii UW w 1984 r. Obiekt zainwentaryzowano podczas weryfikacyjnych badań powierzchniowych w 1988 r. na podstawie informacji

423 Rząd kamieni wzdłuż pól, na granicy wsi Szurpiły i Wodziłki.

J. Okulicza-Kozaryna. Podczas badań podwodnych w 1991 r. i 2009 r. potwierdzono istnienie pagórka, jednak uznano go za twór naturalny.

Uwagi: według hipotezy J. Okulicza-Kozaryna pagórek usypano z ziemi pochodzącej z przekopu łączącego jezioro Tchliczysko (Kluczysko) z jeziorem Czarnym. Niestety, choć problem wydaje się ciekawy, na razie – bez specjalistycznych badań – trudno rozstrzygnąć, czy obiekt jest pochodzenia antropogenicznego, czy naturalnego.

Literatura: J. Okulicz-Kozaryn 1993a, 141, 144.

33. Szurpiły, st. 24

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 36.

Rodzaj stanowiska: przekop (rów).

Lokalizacja: wąwóz pomiędzy południowym stokiem Góry Zamkowej a północnym krańcem wyniesienia z osadą na st. 4 w Szurpiłach. Jego dnem płynie strumień łączący jezioro Tchliczysko (Kluczysko) z jeziorem Czarnym.

Opis stanowiska: strome stoki wąwozu mają charakter naturalny, jednak zostały przemodelowane. Powstałe w górnej ich części nasypy mają charakter sztuczny, występują symetrycznie, na zbliżonej wysokości po obu stronach kanału. Mogą w ten sposób dokumentować miejsca po dawnej konstrukcji, prawdopodobnie moście łączącym grodzisko na st. 3 z osadą na st. 4 w Szurpiłach. Konstrukcja, wsparta pewnego rodzaju zastawą, pozwalałaby spiętrzyć wody jeziora Tchliczysko (Kluczysko), poprawiając obronność Góry Zamkowej.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: obiekt zainwentaryzowano podczas weryfikacyjnych badań powierzchniowych w 1988 r. w oparciu o analizę geomorfologiczną W. R. Kowalskiego, potwierdzoną w 2007 r. analizą geomorfologiczną Katarzyny Pochockiej-Szwarc i Mirosława Krawczyka.

Literatura: W. R. Kowalski 1981; (Aneks 1); M. Engel *et alii* 2009.

34. Szurpiły, st. 27

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak. Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 42.

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: osada położona jest na niewielkim płaskowyżu przy południowo-zachodnim brzegu jeziora Szurpiły.

Opis stanowiska: osada zajmuje teren płaskowyżu na przestrzeni ok. 1 ha. Od południowej i wschodniej strony stanowisko otaczają zmeliorowane obecnie rozlewiska jeziora Szurpiły. Z kolei od strony jeziora, dostępu do osady broni wysoka, stroma linia brzegowa. Osadę wzniesiono na reliktach wcześniejszego osadnictwa z okresu mezolitu, wczesnej epoki brązu oraz okresu wędrowek ludów. Teren stanowiska zagospodarowany był również w późnym średniowieczu i okresie nowożytnym.

Stratygrafia: wiercenia ujawniły obecność w dwóch punktach stanowiska warstwy kulturowej o miąższości ok. 20 cm.

Materiały: kilka fragmentów nieobtoczonych naczyń glinianych, fragment naczynia glinianego wykonanego przy użyciu koła garncarskiego.

Chronologia: faza G.

Badania: stanowisko odkryte prawdopodobnie przez J. Jaskanisa w 1974 r. Stanowisko zarejestrowane podczas weryfikacyjnych badań powierzchniowych w 1989 r., zweryfikowano wierceniami w 2007 r.

35. Szurpiły, st. 29

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: stanowisko znajduje się w zachodniej części zespołu osadniczego, w obniżeniu wokół zaraśającego, bezimiennego jeziora.

Opis stanowiska: osada zajmuje łagodny stok oraz niewielki cypel, otaczające jezioro od strony zachodniej, południowej i wschodniej. Powierzchnia osady wynosi w przybliżeniu 2 ha. Od zachodu teren osady osłonięty jest przez wzgórza Gór Jesionowskich, od północy i wschodu zbiornikiem rozległego, wyschniętego jeziora rynnowego, a od południa graniczy z niewielkim oczkiem wodnym.

Stratygrafia: na powierzchni stanowiska zarejestrowano plamy ciemnej ziemi ze spalenizną, a w ich obrębie skupiska materiału zabytkowego (ślady produkcji metalurgicznej?).

Materiały: brązowa zapinka krzyżowa, kilka noży żelaznych, kilka fragmentów narzędzi żelaznych, żużel żelazny, kilkadziesiąt fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy pomocy koła garncarskiego, polepa.

Chronologia: fazy G–H.

Badania: obiekt odkryty podczas badań powierzchniowych z wykorzystaniem wykrywaczy metalu w 2007 r., objęty w 2008 r. badaniami geofizycznymi przeprowadzonymi pod kierunkiem H. Stümpla oraz badaniami planigraficznymi z wykorzystaniem wykrywaczy metalu.

36. Szurpiły, bez numeru

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.
Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.
Lokalizacja: stanowisko znajduje się na jednym ze wzniesień pomiędzy zmeliorowaną, zachodnią częścią jeziora Tchliczysko (Kluczysko) i jeziorem Jęglóweczek.
Opis stanowiska: sztucznie podstromiony, wypłaszczony wierzchołek wzgórza o powierzchni ok. 1,5 ara. Obiekt razem z kopcem strażniczym na st. bez nr w Szurpiłach (nr kat. 37) i z wałem kamiennym na st. bez nr w Szurpiłach (nr kat. 38) u podnóża wzniesienia mogły tworzyć umocnione przejście na teren bezpośrednio przylegający do Góry Zamkowej.
Stratygrafia: brak danych.
Materiały: brak.
Chronologia: wczesne średniowiecze?
Badania: stanowisko zlokalizowane wiosną 2009 r. podczas prospekcji terenowej pracowników PMA.

37. Szurpiły, bez numeru

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.
Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.
Lokalizacja: stanowisko znajduje się na jednym ze wzniesień pomiędzy zmeliorowaną, zachodnią częścią jeziora Tchliczysko (Kluczysko) i jeziorem Jęglóweczek.
Opis stanowiska: sztucznie podstromiony, wypłaszczony wierzchołek wzgórza o powierzchni ok. 1 ara. Obiekt razem z kopcem strażniczym na st. bez nr w Szurpiłach (nr kat. 36) i z wałem kamiennym na st. bez nr w Szurpiłach (nr kat. 38) u podnóża wzniesienia mogły tworzyć umocnione przejście na teren bezpośrednio przylegający do Góry Zamkowej.
Stratygrafia: brak danych.

Materiały: brak.

Chronologia: wczesne średniowiecze?

Badania: stanowisko zlokalizowane wiosną 2009 r. podczas prospekcji terenowej pracowników PMA.

38. Szurpiły, bez numeru

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: brak.
Rodzaj stanowiska: wał kamienny.
Lokalizacja: wał zarejestrowany w obniżeniu terenu pomiędzy zmeliorowaną, zachodnią częścią jeziora Tchliczysko (Kluczysko) i jeziorem Jęglóweczek.
Opis stanowiska: wał o konstrukcji kamiennej ciągnie się pomiędzy dwoma wzniesieniami, na których zlokalizowane są domniemane kopce strażnicze (st. bez nr w Szurpiłach, nr kat. 36, 37). Razem z kopcami, mógł tworzyć umocnione przejście na teren bezpośrednio przylegający do Góry Zamkowej. Stanowisko silnie zniszczone, obecnie zachowało się łącznie kilkanaście, może kilkadziesiąt metrów wału.
Stratygrafia: brak danych.
Materiały: brak.
Chronologia: wczesne średniowiecze?
Badania: stanowisko zlokalizowane wiosną 2009 r. podczas prospekcji terenowej pracowników PMA.

39. Udziejek, st. 1

Obszar AZP 14-84, nr stanowiska na obszarze: 13.
 Nr w obrębie obszaru wydzielonego podczas badań 1988/89: 33.
Rodzaj stanowiska: domniemany kopiec strażniczy.
Lokalizacja: obiekt położony na północno-zachodnim brzegu jeziora Jęglówek.
Opis stanowiska: niewielki, być może antropogenicznie przekształcony pagórek ozowy. Obiekt mógł osłaniać zespół osadniczy od strony północnej.
Stratygrafia: brak danych.
Materiały: brak.
Chronologia: wczesne średniowiecze?
Badania: obiekt zarejestrowany podczas badań AZP w 1984, zweryfikowany w latach 1988 i 2007.

II. Katalog stanowisk wczesnośredniowiecznych zespołu osadniczego w Konikowie, gm. Gołdap

1. Konikowo (Rostek), st. 1

Obszar AZP 13-78, nr stanowiska na obszarze: 2.

Rodzaj stanowiska: grodzisko.

Lokalizacja: stanowisko położone jest w odległości ok. 2,5 km na południe od Gołdapi, na wysokim, kemowym wzgórzu (242 m n.p.m.), będącym niższym wierzchołkiem Góry Gołdapskiej (272 m n.p.m.).

Opis stanowiska: grodzisko składa się z majdanu zajmującego szczytową część wzgórza, otoczonego pojedynczym pierścieniem wału. Na wzgórzu nie stwierdzono dodatkowych umocnień, poza „półką” po stronie północnej, która była prawdopodobnie rozbudowanym przedpiersiem wału grodziska oraz elementem ciągu komunikacyjnego, okalającego warownię. Wał obronny okalał majdan na długości ok. 160 m. Szczególnie wysoki i masywny jest wał w części północnej, a nieco tylko niższy jego odcinek znajduje się w części południowej i wschodniej. Natomiast po zachodniej stronie grodziska szaniec wału zanika prawie całkowicie. W części wschodniej wału znajduje się głębokie obniżenie, stanowiące relikty bramy strzegącej wejście do grodziska. Majdan grodziska ma kształt owalny o długości 47 m na osi N-S oraz szerokości 27 m na osi E-W. Powierzchnia majdanu wynosi ok. 1400 m² i nie jest całkowicie płaska. W centralnej i wschodniej stronie znajduje się niewielkie wyniesienie, natomiast w południowej części majdan jest znacznie zapadnięty. Pomimo widocznych na jego powierzchni zniszczeń z okresu II wojny światowej wydaje się, że majdan ma kształt pierwotny.

Stratygrafia: w ciągu wykopów usytuowanych na majdanie grodziska odkryto układ stratygraficzny o miąższości do ok. 85 cm, związany z wczesnośredniowiecznym horyzontem osadniczym. Nawarstwienia z okresu wpływów rzymskich zostały prawie całkowicie zniszczone przez niwelacje przygotowujące teren pod budowę grodu. Wykopy badawcze objęły duży fragment wnętrza grodziska, przede wszystkim zachodnią, południową i centralną jego część. Pod warstwą próchnicy (warstwa I) o niewielkiej miąższości (do ok. 25 cm) zalegała warstwa ciemnobrunatnej ziemi (warstwa II) o miąższości od 20 do 75 cm. W warstwie II zarejestrowano rozległy bruk kamienny. Składał się on z dużych i średniej wielkości kamieni tworzących dość zwarte układy usytuowane na wyniesieniu majdanu. Jedynie w środkowej części bruku znajdowało się puste miejsce, o wymiarach ok. 6×4 m. W części wschodniej bruk ten dochodził do wału grodziska. Część z tych kamieni pochodzi prawdopodobnie z osypiska wałów, jednak pozostałe prawdopodobnie zostały tu ułożone intencjonalnie. Puste miejsce w centralnej części omawianego bruku nie powstało w okresie nowożytnym, ponieważ nie zarejestrowano tu żadnych śladów wkopów. Na podstawie analizy planów wydaje się możliwe, że bruki te powstały jako fundamenty jakiejś lekkiej zabudowy drewnianej, która nie uległa spaleniowi, dlatego też nie uchwycono jej śladów na zbadanej przestrzeni. Część bruków mogła wchodzić w skład ciągów komunikacyjnych pomiędzy domniemanymi zabudowaniami.

Jeden z nich prowadzi bowiem bezpośrednio do obniżenia we wschodniej części wału, interpretowanego jako wejście na teren grodziska. Na południowym skraju wyniesienia majdanu zarejestrowano czworoboczny w planie obiekt (nr 3) o wymiarach 3,40×3,20 m i trapezowatym profilu, o miąższości ok. 30 cm. Wypełnisko obiektu 3 stanowiła jasnobrązowa ziemia, natomiast w części stropowej ułożone były kamienie, które pokrywały się z zarysem jego jamy. W części środkowej obiektu kamienie tworzyły niewielkie skupisko, być może obudowę słupa. Mamy tu prawdopodobnie do czynienia z pozostałościami budynku drewnianego o orientacji NE-SW, posadowionym na kamiennym fundamencie, o konstrukcji zrębowej, być może z dachem podpartym na słupach. W odległości kilkunastu metrów na południe od domniemanego budynku znajduje się kolejny obiekt, który można tak interpretować. Obiekt 4 został jednak poważnie zniszczony, prawdopodobnie przez budowę ziemianki wojskowej w okresie II wojny światowej. Pozostały z niego jedynie resztki bruku kamiennego, o zarysie i wielkości podobnych do obiektu 3. W południowo-wschodnim narożniku ob. 4 odkryto owalne palenisko (ob. 4a) o wymiarach 1,60×1,30 m, nieckowate w profilu o miąższości ok. 40 cm. Stanowiło ono prawdopodobnie integralną część domniemanej chaty. Inne palenisko znajdowało się w pobliżu obiektu 3. Miało ono w planie kształt nieregularny o wymiarach 1,20×1 m, a w profilu nieckowaty, o miąższości ok. 35 cm. Być może związany z paleniskiem był niewielki dołek posłupowy, odkryty 80 cm na południe od niego.

Przekop przez wał usytuowano w miejscu domniemanej bramy, we wschodniej części grodziska. Po stronie północnej, wschodniej i południowo-zachodniej stanowiska wkopano się jedynie w wewnętrzną część rozsypiska wału. Dzięki analizie wyników badań wykopaliskowych zrekonstruowano dwie fazy budowy umocnień. W przekopie przez wał zaobserwowano, że przygotowując teren pod budowę obwałowań, prawdopodobnie zniszczono wcześniejsze ślady osadnicze. Potwierdzeniem tego może być spąg paleniska (ob. 5) z okresu wpływów rzymskich, odkryty po wewnętrznej stronie wału. Powyżej warstwy calca odsłonięto rozsypiska wypełnisk drewnianych konstrukcji przekładkowych wału podzielonego w tym miejscu na dwie części, po ok. 3 m szerokości. Pomiędzy tym podwójnym wałem znajdowała się luka szerokości ok. 2 m. Do zewnętrznej części

wału przylegała prostopadle przekładkowa konstrukcja drewniana. Przekładka tej części oraz pozostałe części wału zbudowana została z belek drewnianych o długości przekraczającej 4 m, ułożonych równolegle do jego przebiegu oraz krótszych belek układanych prostopadle. Całość klinowana była średniej wielkości kamieniami, a od strony wewnętrznej kołkami lub słupkami drewnianymi. Ten dość nietypowy wygląd wału wynikał z umiejscowienia tu konstrukcji bramnej z rozbudowanym wejściem, prowadzącym z jednej strony do wnętrza grodziska, z drugiej prawdopodobnie do drewnianej wieży flankującej bramę od strony północnej. Przepalone belki drewniane oraz warstewki węgla drzewnego i popiołu wskazują na pożar, który zniszczył bramę i ten odcinek wału. Na zgłiszczach umocnień zbudowano w kolejnej fazie następny wał, wykorzystując częściowo wcześniejsze rozsypiska. Bezpośrednio na nich zalegała piaszczysta warstwa, tworząca pierwotnie jądro pojedynczej linii wału skrzyniowego, o szerokości ok. 6 m. W warstwie tej zarejestrowano ślady drewnianej konstrukcji złożonej z dranic. Na podstawie układu stratygraficznego wydaje się całkiem prawdopodobne, że wał skrzyniowy w tym miejscu mógł być co najmniej raz naprawiany. Nad jądrem oraz po jego zewnętrznej i wewnętrznej stronie zalegały warstwy ze spalenizną, będące prawdopodobnie pozostałością platformy i ścian wału. Ściany te były licowane dużymi i średniej wielkości kamieniami. W omawianej fazie zbudowano w tym miejscu bramę, na co dowodem jest wyraźnie widoczne obniżenie w wale oraz przylegający do niego od strony wewnętrznej bruk kamienny, który łącząc się z brukiem majdanu, tworzy rodzaj drogi. W omawianym przekopie nie udało się jednak uchwycić konstrukcji bramy. Umocnienia z drugiej fazy zostały zniszczone przez pożar, czego dowodem są liczne węgle drzewne i ślady spalenizny, zarejestrowane w warstwach z nią związanych.

Wkopy w wały w północnej, wschodniej i południowo-zachodniej części grodziska nie niosły ze sobą pełnych informacji na temat konstrukcji i faz obwałowań. Podobnie jak w przekopie przez wał, udało się w nich wydzielić dwie fazy budowy umocnień: pierwszą, pojedynczą linię o konstrukcji przekładkowej oraz drugą, prawdopodobnie skrzyniową z jądrem kamiennoziemnym (łącznie z widoczną naprawą skrzyni wału). **Materiały:** badania wykopaliskowe na majdanie grodziska: węgle drzewne; badania wykopaliskowe wałów grodziska: kilka fragmentów naczyń glinianych

wykonanych przy pomocy koła garncarskiego, kości zwierzęce, węgle drzewne, drewniane elementy konstrukcyjne wałów.

Chronologia: fazy G–H.

Badania: w 1929 r. Carl Engel wizytował stanowisko i dokonał jego pomiarów. Badania wykopaliskowe przeprowadzili Tadeusz Baranowski w 1973 r. oraz Wojciech Brzeziński w latach 1986, 1988 i 1989. Stanowisko objęte badaniami AZP w 1988 r. Weryfikacyjne badania wykopaliskowe przeprowadzone zostały w 2005 r. przez Marcina Engela.

Uwagi: obiekt wymieniany w literaturze od połowy XVIII w. pod nazwami Goldap (Gołdap), Klein Wronken (Wronki) oraz mylnie Rostek.

Literatura: T. Baranowski 1976; W. Brzeziński 1991a.

2. Konikowo (Rostek), st. 2

Obszar AZP 13-78, nr stanowiska na obszarze: 3.

Rodzaj stanowiska: osada.

Lokalizacja: stanowisko położone jest w odległości ok. 2,5 km na południe od Gołdapi, u stóp grodziska (st. 1) na południowym i wschodnim stoku niższego wierzchołka Góry Gołdapskiej (272 m n.p.m.).

Opis stanowiska: osada zajmuje południowy i wschodni stok piaszczysto-żwirowatego wzgórza kemowego. Obszar stanowiska wynosi ok. 2 ha powierzchni. Osada przylega prawie bezpośrednio do grodziska na st. 1, usytuowanego na wierzchołku Góry Zamkowej. Południowy stok jest płaski i nieco wklęsły w części centralnej, co prawdopodobnie częściowo spowodowane jest działalnością antropogeniczną. Nieco mniej wypłaszczone jest stoki wschodni, który w swoim północnym odcinku łagodnie opada w kierunku doliny Gołdapy. Ze wszystkich stron dostępu do stanowiska bronią naturalnie strome stoki. *Plateau* na południowym stoku (ok. 4400 m² powierzchni) dodatkowo chronione jest przez masywne wały ziemne, usypane w jego zachodniej i południowej części. Analiza zdjęć lotniczych wykazała, że osada mogła być chroniona wałem również w części wschodniej, który został prawie na całej linii zniwelowany podczas budowy nowożytniej drogi. Od strony północno-zachodniej stanowisko osłonięte jest przez obwałowania grodziska. Południowo-wschodni skraj osady został poważnie zniszczony przez rozległą żwirownię. Mniej więcej przez środek osady przebiega w kierunku N-S widoczna do dziś linia rowów strzeleckich z okresu II wojny światowej.

Stratygrafia: w wykopach założonych w północnej części *plateau* osady (ary A19, A20, B19, B20, C20,

C21) nawarstwienia wczesnośredniowieczne odkryto pod warstwą humusu (warstwa I) o miąższości od ok. 20 do 80 cm. Bezpośrednio pod nią, prawie na całej powierzchni przebadanego terenu zalegała warstwa II, ciemnoszara ziemia przesycona węglami drzewnymi, o miąższości od ok. 5 do 40 cm. W obrębie arów A20, B19 i B20 zarejestrowano bruki kamienne składające się z dużych i średnich kamieni. Na przestrzeni kilkuset metrów kwadratowych kamienie te tworzyły kilka czworobocznych, pustych w środku układów o wymiarach mniej więcej 5×5 m, zorientowanych w kierunku NE-SW. Przestrzenie pomiędzy tymi układami wypełnione były również dość regularnymi skupiskami kamiennymi. Kamienie tkwiły częściowo w calcu, a częściowo we wspomnianej wyżej warstwie kulturowej. Bruki te były prawdopodobnie pierwotnie związane z podwalinami zabudowy z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów. Po niwelacji posłużyły częściowo jako podwaliny wczesnośredniowiecznej zabudowy mieszkalnej. W warstwę II wkopane były obiekty związane z tą zabudową: dołek postłupowy (ob. 31), jamy zosobowe /śmietniskowe (ob. 5, 6, 8, 33) i paleniska (ob. 7, 7a). Z lepiej zachowanych jam zasobowych /śmietniskowych należy odnotować obiekt 5 i 33. Pierwszy z nich to owalna w planie jama o średnicy ok. 70 cm. W profilu obiekt miał kształt lejowaty o miąższości ok. 75 cm. Wąskie, płaskie dno jamy miało średnicę ok. 25 cm. Wypełnisko obiektu było dość jednolite i składało się z ciemnoszarego piasku i węgla drzewnych. We wschodniej części obiektu tkwił duży głąz o średnicy ok. 35 cm. Z kolei ob. 33 to owalna w planie jama, wydłużona na osi N-S o wymiarach 170×50 cm. W profilu obiekt miał kształt niecki o szerokim, płaskim dnie i miąższości ok. 60 cm. Wypełnisko obiektu składało się z dwóch warstw. W części stropowej i środkowej zalegała warstwa czarnego piasku, nasyconego węglami drzewnymi i okruchami polepy. Natomiast przy spągu obiektu odsłonięto warstwę ciemnobrunatnego piasku, przemieszanego z czarnym piaskiem. W wypełnisku obiektu znajdowały się również średniej wielkości kamienie. Dwa paleniska zarejestrowane w północnej części *plateau* osady położone były blisko siebie i połączone ze sobą konstrukcją z polepy. Pierwsze z nich (ob. 7) to owalna w planie jama o średnicy ok. 70 cm. W profilu obiekt miał kształt niecki o miąższości ok. 60 cm. Wypełnisko obiektu składało się z czarnego piasku z wkładkami żółtego piasku

calcowego. W stropie obiektu zalegała, okalająca go 3–6 cm warstwa zbitej polepy. W wypełniku jamy znajdowała się duża liczba węgli drzewnych. Drugie palenisko (ob. 7a) to owalna w planie jama o średnicy ok. 80 cm. W profilu obiekt miał kształt niecki o miąższości ok. 40 cm. Wypełnisko obiektu składało się z warstwy zbitej polepy z wkładkami ciemnoszarego piasku oraz żółtego piasku calcowego. W wypełniku jamy znajdowały się również niewielkie kamienie oraz węgle drzewne. Niektóre paleniska mogły być wtórnie wykorzystane jako jamy śmietnikowe, tak jak w przypadku obiektu 2 z pogranicza arów C20 i C21. Obiekt ten to owalna w zarysie jama o wymiarach w planie 184×150 cm. W profilu obiekt ma kształt niecki o miąższości ok. 60 cm. Szerokie, prawie płaskie dno obiektu ma średnicę ok. 90 cm. Wypełnisko jamy miało charakter jednolity i składało się z czarnego piasku przesyconego węglami drzewnymi i okruchami polepy. Na głębokości ok. 50 cm znajdowały się silnie przepalone, niewielkie kamienie. Na głębokości 50–55 cm do południowej ściany obiektu przylegały dwa duże głazy (największy o średnicy ok. 100 cm), pomiędzy którymi znaleziono duże fragmenty polepy. W części północnej do stropu jamy przylegało kilka średniej i dużej wielkości kamieni (największy o średnicy ok. 70 cm).

Wczesnośredniowieczne nawarstwienia odsłonięto również w zachodniej części *plateau* osady. W obrębie arów E18 i F18, bezpośrednio pod warstwą humusu (warstwa I), o miąższości od ok. 20 do 60 cm, zarejestrowano dwa obiekty (ob. 3 i 3a), interpretowane jako relikty przyziemia budynku mieszkalnego. Pierwszy z nich to czworoboczna w planie jama o wymiarach ok 6×3 m (wymiarzy zrekonstruowano, ponieważ obiekt został przebadany jedynie w części północno-wschodniej, południowo-wschodniej oraz południowej). W profilu obiekt ma kształt płytkiej niecki o miąższości ok. 45–60 cm (głębokość zrekonstruowana z powodu nieprzebadania centralnej części obiektu). Wypełnisko obiektu składało się z ciemnoszarego piasku przesyconego węglami drzewnymi oraz ze średniej wielkości kamieni. W bezpośrednim sąsiedztwie obiektu, od strony południowej, południowo-wschodniej oraz wschodniej w warstwie calca zalegały średniej i dużej wielkości kamienie. W północno-wschodnim narożniku obiektu 3 odkryto pozostałości dużego paleniska z konstrukcją kamienną, złożoną z dużych kamieni ułożonych w kształcie podkowy (ob. 3a). Jama obiektu 3a miała

kształt nieregularny o średnicy ok. 2,40 m. W profilu miała kształt nieregularny o miąższości ok. 30 cm. Wypełnisko obiektu składało się z ciemnoszarego oraz ciemnobrunatnego piasku, licznych węgli drzewnych oraz średniej wielkości, silnie przepalonych kamieni. Na jego dnie zalegało kilka dużych kamieni.

Na *plateau* wykonano przekop przez zachodni wał osady. Składał się on z piaszczystego nasypu, na którego koronie zarejestrowano kilka dołów posłupowych (ob. 42, 43, 44), stanowiących być może pozostałości wczesnośredniowiecznej konstrukcji obronnej. Część korony wału została zniszczona przez budowę zasieków podczas II wojny światowej. W wykopach założonych w centralnej części wschodniego stoku osady nawarstwienia wczesnośredniowieczne zalegały pod warstwą humusu (warstwa I) o miąższości od 20 do 60 cm. W obrębie arów A'25, A'26, A'28, A'29, A'30, B'25, B'26, B'29, C'25, C'26 pod humusem zalegała warstwa ciemnoszarej, miejscami przesyconej węglami drzewnymi ziemi (warstwa II) o miąższości od 5 do 40 cm. Częściowo w warstwę II, a częściowo w calec wkopane były obiekty związane z zabudową mieszkalną i gospodarczą tej części osady. Do budynków mieszkalnych należy zaliczyć ob. 15⁴²⁴. Obiekt miał w planie kształt prostokątny o wymiarach ok. 8×5 m (nie przebadano zachodniej części obiektu). Wkopany był w ziemię na głębokość ok. 30 cm. Wypełnisko obiektu składało się z ciemnoszarego i czarnego piasku oraz niezbyt zwartego bruku kamiennego, złożonego z dużych i średnich kamieni. W części południowej znajdowała się duża, nieregularna plama polepy o wymiarach 2,6×1,20 m. Zaobserwowano również ślady zawaliska drewnianej konstrukcji ścian w postaci negatywów, podłużnych zwęglonych belek drewnianych. W północno-wschodnim narożniku obiektu znajdowało się niewielkie owalne palenisko, ob. 15a. Obiekt ten miał w planie kształt owalny o średnicy ok. 60 cm. W profilu jama obiektu miała kształt nieckowaty o miąższości ok. 25 cm. Wypełnisko obiektu składało się z dwóch warstw. Pierwsza o miąższości ok. 5 cm to jednolity czarny piasek przesycony węglami drzewnymi. Druga to jasnobrunatny piasek z wkładkami

424 Obiekt publikowany i wymieniany w literaturze pod nieaktualną numeracją jako ob. III/99 lub ob. III (M. Engel 2002; 2004a; 2004b).

jasnoszarego piasku i dużą ilością okruchów polepy. Z zabudową mieszkalną mogły być także związane obiekty 19 i 38, zarejestrowane w obrębie ara C'26. Te duże paleniska znajdowały się jednak w strefie dużego nagromadzenia obiektów z różnych faz chronologicznych, o zaburzonej stratygrafii, która nie pozwoliła na uchwycenie śladów budynków wczesnośredniowiecznych. Na wschodnim skraju tej części stanowiska odsłonięto cztery duże paleniska (ob. 11, 11a, 17, 17a), interpretowane jako piece produkcyjne. Zniszczony w znacznym stopniu strop obiektu 11⁴²⁵ (w części południowej obiekt zachował się jedynie przy spągu) widoczny był na powierzchni gruntu. Obiekt w planie miał kształt owalny o wymiarach ok. 2,4×2 m. W profilu jama obiektu miała kształt nieckowaty o głębokości ok. 60 cm. Wypełnisko składało się z dość jednolitej warstwy szarego piasku, miejscami o ciemniejszym zabarwieniu, spowodowanym zagęszczeniem węgli drzewnych. Wkopany w niego obiekt 11a⁴²⁶ miał w planie kształt owalny o wymiarach ok. 3×2 m. W profilu obiekt miał kształt nieckowaty o zachowanej miąższości ok. 90 cm. Mniej więcej w centralnej części obiektu znajdował się głęboki wkop współczesny. Wypełnisko obiektu było niejednolite i składało się z kilku warstw. Ze względu na wkop, który zniszczył całą część środkową obiektu, wskazane wydaje się oddzielne omówienie warstw wypełniska w części północnej i południowej. Pierwszą warstwę (licząc od spągu obiektu) części południowej stanowiła polepa, nad nią zalegała warstwa szarego piasku z węglami drzewnymi, która w górnej części obiektu przechodziła w warstwę nieco ciemniejszego piasku z większą ilością węgli drzewnych. Te dwie ostatnie warstwy przedzielone były miejscami warstewką czarnego piasku z dużymi fragmentami węgli drzewnych. Warstewka ta zalegała również w stropie obiektu. W części północnej wypełnisko obiektu to przede wszystkim warstwa ciemnoszarego piasku z węglami drzewnymi, odpowiadająca warstwie trzeciej z części południowej. Warstwa ta przedzielona była jedynie warstewką czarnego piasku nasyconego węglami drzewnymi. Następną warstwę składała się z jasnoszarego piasku, a nad nią zalegała

warstwa ciemnoszarego piasku z licznymi węglami drzewnymi. W wypełnisku całego obiektu występowało bardzo dużo średnich i dużych kamieni, wiele z nich było przepalonych. W niedalekiej odległości od tych obiektów znajdowały się dwa pozostałe paleniska /piece. Obiekt 17 w planie miał kształt owalny o średnicy ok. 150 cm. W profilu jama obiektu miała kształt nieckowaty o szerokim, płaskim dnie i miąższości ok. 40 cm. Wypełnisko obiektu składało się z przepalanej gliny, czarnego piasku z węglami drzewnymi oraz średniej wielkości kamieni. W części południowo-wschodniej, w stropie obiektu znajdowały się duże i średniej wielkości kamienie (największy ok. 35 cm średnicy). Jama obiektu 17 wkopana była w drugie palenisko (ob.17a). Miało ono kształt owalny o średnicy ok. 120 cm. W profilu jama obiektu miała kształt nieckowaty o miąższości ok. 25 cm. Wypełnisko obiektu składało się z czarnego i ciemnoszarego piasku z wkładkami żółtego piasku calcowego. W centralnej części wschodniego stoku osady, oprócz wykorzystanych wtórnie palenisk, zarejestrowano tylko jeden obiekt, który można interpretować jako jamę zasobowo-śmietniskową. Obiekt 32a miał w planie kształt owalny (bardzo rozmyty) o średnicy ok. 2 m. W profilu jama obiektu miała kształt nieckowaty o miąższości ok. 1 m. Wypełnisko obiektu składało się z dwóch warstw. Pierwszą warstwę stanowił ciemnobrunatny i czarny piasek z licznymi węglami drzewnymi i kamieniami. Warstwa ta zasypała warstwę szarobrazowego piasku z ciemnobrunatnymi wkładkami. Na dnie obiektu znajdował się duży kamień o średnicy ok. 35 cm.

W południowej części wschodniego stoku osady, w obrębie arów F27 i F28, pod warstwą humusu (warstwa I) o miąższości ok. 15 cm zalegały nawarstwienia wczesnośredniowieczne. Pod humusem zalegała warstwa (warstwa II) ciemnoszarej ziemi przesyconej węglami drzewnymi o miąższości od ok. 10 do 25 cm. Warstwa ta częściowo przykrywała relikty przyziemia obiektu mieszkalnego. Obiekt 10 wkopany był w ziemię na głębokość ok. 20 cm i miał wymiary ok. 5×3,5 m. Wypełnisko obiektu składało się z intensywnie czarnej ziemi, przesyconej węglami drzewnymi. Mniej więcej w środkowej części obiektu znajdował się dół posłupowy (ob. 10a), wzmocniony dużymi kamieniami, który prawdopodobnie był głównym elementem konstrukcji dachu domniemanej chaty. Ściany budynku mogły być zbudowane w konstrukcji zrębowej, ponieważ nie zarejestrowano – poza ob. 10a – żadnych śladów po

425 Obiekt publikowany i wymieniany w literaturze pod nieaktualną numeracją jako ob. I (M. Engel 2002; 2004a).

426 Obiekt publikowany i wymieniany w literaturze pod nieaktualną numeracją jako ob. Ia (M. Engel 2002; 2004a).

słupach. Konstrukcja ta była wkopana na niewielką głębokość, na uprzednio przygotowanym (tj. wyrównanym) terenie. Podczas eksploracji obiektu 10 natrafiono od strony zachodniej na dość szeroki i niezbyt głęboki rów (ob. 10b), biegnący równolegle wzdłuż ściany budynku. Obiekt ten interpretować można jako rów zbierający wodę spływającą po stromym stoku, do którego przylega chata. W opisywanym obiekcie mieszkalnym znaleziono spaloną belkę drewnianą o długości 28 cm i szerokości 9–14 cm oraz liczne duże fragmenty polepy konstrukcyjnej.

Materiały: ostrze żelazne z zadziorem, fragment żelaznego uchwytu do wiadra klepkowego, żelazny kolec od sprzączki, kilka noży żelaznych, fragment trzpienia żelaznego, fragment narzędzia żelaznego, fragment nieokreślonego skorodowanego przedmiotu żelaznego, brązowa zapinka podkowiasta, dwa fragmenty bransolety brązowej, dwie osetki kamienne, żarno kamienne do wyrobu tłuczni kamienno, rozcieracz kamienny, przęślik z piaskowca, fragment przęślika z piaskowca, półtytwór przęślika z piaskowca, kilkadziesiąt fragmentów i całych glinianych ciężarków tkackich, kilkanaście fragmentów i całych glinianych przęślików tkackich, prawie dwa tysiące fragmentów nieobtoczonych naczyń glinianych, ok. tysiąca fragmentów naczyń glinianych wykonanych przy użyciu koła garncarskiego, polepa, kości zwierzęce, żużel, węgle drzewne, fragmenty drewnianych belek konstrukcyjnych.

Chronologia: fazy F(?)–H.

Badania: obiekt prawdopodobnie odkryty w 1929 r. podczas wizytacji grodziska przeprowadzonej przez Carla Engla. Badania wykopaliskowe przeprowadzili Tadeusz Baranowski w 1974 r. oraz Wojciech Brzeziński w latach 1984–1986. Stanowisko objęte badaniami AZP w 1988 r. Ponowne badania wykopaliskowe

przeprowadzone zostały w latach 1998–2000, 2002–2005 przez Marcina Engela.

Uwagi: stanowisko znane w literaturze jako Wronken (Wronki) oraz pod błędną nazwą Rostek.

Literatura: Kartoteka R. Grenza, Klein Wronken, Kr. Goldap; G. Bujack, v. Bönigk 1880, 137; T. Baranowski 1976; W. Brzeziński 1991a; 1991b; M. Engel 2002; 2004a; 2004b; M. Engel, P. Iwanicki 2001.

3. Konikowo (Rostek), st. 3

Obszar AZP 13-78, nr stanowiska na obszarze: 10.

Rodzaj stanowiska: osada, cmentarzysko?

Lokalizacja: stanowisko położone jest w odległości ok. 2,5 km na południe od Gołdapi, na niewielkim wyniesieniu usytuowanym pomiędzy wschodnimi stokami Góry Gołdapskiej a zachodnim skrajem doliny Gołdapskiej Strugi.

Opis stanowiska: stanowisko zajmuje niewielkie wzniesienie oddalone ok. 150 m na wschód od st. 2. Niewielki obszar stanowiska (ok. pół hektara) ograniczony jest od strony zachodniej stromym stokiem Góry Zamkowej, a z pozostałych stron – podmokłymi rozlewiskami Strugi Gołdapskiej.

Stratygrafia: brak danych.

Materiały: kilka fragmentów nieobtoczonych naczyń glinianych, fragment naczynia glinianego wykonanego przy użyciu koła garncarskiego.

Chronologia: wczesne średniowiecze.

Badania: Obiekt odkryty w 1929 r. podczas wizytacji grodziska przeprowadzonej przez Carla Engla. Na odręcznej notatce sporządzonej przez tego badacza stanowisko to określone jest prawdopodobnie jako cmentarzysko (niewyraźny zapis). Stanowisko objęte badaniami AZP w 1988 r. określone jako osada.

Literatura: Kartoteka R. Grenza, Klein Wronken, Kr. Goldap

Bibliografia

Wykaz skrótów:

AA	– „Acta Archaeologica”
AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”
AAL	– „Acta Archaeologica Lodziensia”
AG	– „Archaeologia Geographica”
AL	– „Archaeologia Litwana”
AM	– „Altpreußische Monatsschrift”
AMM	– „Acta Militaria Mediaevalia”
AP	– „Archeologia Polski”
AULFA	– „Acta Universitatis Lodzianis Folia Archaeologica”
AULFH	– „Acta Universitatis Lodzianis Folia Historica”
BM-VJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern Jahrbuch”
BRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”
EJ	– „Elbinger Jahrbuch”
EP	– „Erleutertes Preussen”
ESM	– „Elbląskie Studia Muzealne”
IA	– „Informator Archeologiczny”
KH	– „Kwartalnik Historyczny”
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
KMW	– „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”
KS	– „Kratkie Soobšeniâ” [„Краткие Сообщения”]
LVMR	– „Latvijas Vēstures Muzeja Raksti”
ŁSA	– „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne”
MA	– „Materiały Archeologiczne”
MS	– „Materiały Starożytne”
MSW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”
MW	– „Materiały Wczesnośredniowieczne”
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”
NfDV	– „Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit”
PA	– „Przegląd Archeologiczny”
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Archeologiczna”

- Prussia – „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia”, t. 1–25; „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz”, t. 26–32/I; „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”, t. 32/II–35
- PZA – „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”
- RB – „Rocznik Białostocki”
- RE – „Rocznik Elbląski”
- RO – „Rocznik Olsztyński”
- SA – „Sprawozdania Archeologiczne”
- SlAnt – „Slavia Antiqua”
- SovA – „Sovetskaâ Arheologiâ” [„Советская Археология”]
- SPÖG – „Schriften der kőnglichen Physikalisch-Ōkonomischen Gesellschaft”
- SROA – „Sprawozdania Rzeszowskiego Ōsrodka Archeologicznego”
- VMU – „Vestnik Moskovskogo Universiteta” [„Вестник Московского Университета”]
- WA – „WiadomoŃci Archeologiczne”
- WN – „WiadomoŃci Numizmatyczne”
- ZfA – „Zeitschrift für Archäologie”
- ZH – „Zapiski Historyczne”
- ZfA – „Zeitschrift für Archäologie”
- ZfAdM – „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”
- ZfE – „Zeitschrift für Ethnologie”
- ZfhWuK – „Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde”
- ZOW – „Z Otchłani Wieków”
- ZTNwT – „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”

Źródła pisane:

- CDM – *Codex diplomaticus et commemoratorium Masoviae Generalis*, t. 1, Warszawa 1919.
- CDP – *Codex Diplomaticus prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens*, t. I–VI, Königsberg 1836–1861.
- CDW – *Codex Diplomaticus Warmiēnsis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, t. I–II, Mainz 1860–1864.
- CEV – *Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1376–1439*, Kraków 1882.
- Chorografia – *Chorografia Orozjusza w anglosaskim przekłádzie króla Alfreda*, [w:] *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny*, wyd. G. Labuda, Warszawa 1961.
- Dusburg – *Petrus De Dusburgk, Chronica Terrae Prussiae*, wyd. J. Wentā, S. Wyszomirski, MPH, t. XIII, seria II, Kraków 2007; pol. wyd. *Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej*, przeł. S. Wyszomirski, Toruń 2004.
- Gall – *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd. K. Maleczyński, MPH, t. II, seria II, Kraków 1952; pol. wyd. *Anonim tzw. Gall, Kronika polska*, przeł. R. Grodecki, Wrocław 1989.
- Geograf – *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t.z. Geograf Bawarski*, wyd. S. Zakrzewski, Lwów 1917.
- Ibn Fadlān – *Ibn Fadlān. Kitāb*, [w:] *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. III, opr. A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, T. Lewicki, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.
- JoK – *Jómsvíkingasaga ok Knytlínga*, Kaupmannahöfn 1828.
- Kadłubek – *Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, wyd. M. Plezia, MPH, t. XI, seria II, Kraków 1994; pol. wyd. *Mistrz Wincenty Kadłubek, Kronika Polska*, przeł. B. Kürbis, Wrocław 2003.

- Kronika – *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*, wyd. D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wilkuł, MPH, t. XVI, seria II, Kraków–Warszawa 2017; pol. wyd. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, przeł. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017.
- LR – *Livländische Reimchronik*, wyd. F. Pfeiffer, Stuttgart 1844.
- MGS – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. I–XXX, Hanoverae 1826–1934.
- MPH – *Monumenta Poloniae Historica*, t. I–VI, Lwów–Kraków 1864–1893.
- PSRL – *Polnoe sobranie russkikh letopisej [Полное собрание русских летописей]*, t. I–XXXI, 1841–1968.
- PU – *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1–6, Königsberg – Marburg/Lahn 1882–1986.
- PVL – *Povest' vremennyh let [Повесть временных лет]*, t. I–II, wyd. D. S. Lichačev, Moskva–Leningrad 1950.
- Relacja Ibrahima – *Relacja Ibrahima ibn Jakuba*, wyd. T. Kowalski, Kraków 1946.
- SRP – *Scriptores rerum Prussicarum*, t. I–VI, wyd. T. Hirsch, M. Toeppen, Leipzig 1861–1870.
- US – *Urkundenbuch des Bistums Samland*, wyd. H. Mendthal, Leipzig 1891–1905.

Źródła archiwalne:

- Kartoteka R. Grenza – Kartoteka Richarda Grenza w Archäologisches Landesmuseum Schloss Gottorf w Szlezwiku.
- PM–A – Prussia-Museum Archiv, przechowywane w Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie.

Literatura:

Adamczyk D.

- 2002 *Orientalno-bałtycki system handlowy a proces kształtowania się Europy Wschodniej w IX–X wieku*, [w:] *Średniowiecze polskie i powszechne*, 2, Katowice, 63–88.

- 1998 *Birka and the beginning of the Viking Age*, [w:] *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter, Festschrift für Michael Müller-Wille*, Neumünster, 33–38.

AgP

- 1986 *Atlas gleb Polski*, Warszawa.

Androśuk F. (Андрощук Ф.) et alii

- 1996 Androśuk F., Pančenko M., Kovalûh M. (Андрощук Ф., Панченко М., Ковалюх М.), *Do peredistorii sporudžennâ Desâtinnoï cerkvi (hronologičnij analiz pohoval'nih kompleksiv) [До передісторії спорудження Десятинної церкви (хронологічний аналіз поховальних комплексів)]*, [w:] *Cerkva Bogorodici Desâtynna v Kievî [Церква Богородиці Десятинна в Києві]*, Kiïv [Київ], 43–47.

Ambrosiani B.

- 1997 *Birka – stad i nätverk*, [w:] *Amico Amici. Gad Rausing den 19 maj 1997* (red. J. Ellerström), Lund, 111–117.
- 2001 *Eastern connections at Birka*, „Viking Heritage” 3, 3–7.

Ambrosiani B., Clarke H.

- 1992 *Investigations in the Black Earth. Early Investigations and Future Plans*, Birka Stud. 1, Stockholm.
- 1995 *Excavations in the Black Earth 1990*, Birka Stud. 2, Stockholm.

Andrzejewska A.

- 2006 *Grodzisko w Krzeczkwie, pow. Mońki w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy*

- nowożytnie* (red. H. Karwowska, A. Andrzejewski), 103–112.
- Andrzejewska A., Stankiewicz U.**
2009 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Trzciance, gm. Janów, pow. Sokółka*, PZA 5/2009, 137–152.
- Andrzejewski A., Kittel P.**
2006 *Grodzisko w Krzeczku w świetle badań archeologiczno-architektoniczno-geologicznych przeprowadzonych w 2003 roku*, PZA 2/2006, 189–200.
- Andrzejewski A. et alii**
2004–2005 Andrzejewski A., Pietrzak J., Sikora J., Sobczak M., *Sprawozdanie z badań archeologicznych grodziska i dworu w Krzeczku, gm. Mońki, woj. podlaskie*, ŁSA IX, 155–176.
- Andrzejewski J., Cieśliński A.**
2007 *Germanie i Bałtowie u schyłku starożytności. Przyjazne związki czy wrogie sąsiedztwo*, [w:] *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003* (red. Anna Bitner-Wróblewska), Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa, 279–319.
- Andrzejewski J. et alii**
2005 Andrzejewski J., Engel M., Piotrowski A., Ruszkowska M., Szewczuk U., Wójcik A., *Zabytki z okresu wpływów rzymskich, średniowiecza i czasów nowożytnych z Białorusi w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, Warszawa.
- Antanavičius J.**
1976 *Balno kilpos Lietuvoje X–XIV a.*, „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai”, Ser. A, 54, 69–81.
- Antoniewicz J.**
1950a *Józef Naroński, polski inwentaryzator grodzisk w XVII wieku w Prusach*, WA XVII/1, 1–24.
1950b *Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego na Warmii i Mazurach*, „Sprawozdania PMA” 3/1-4, 51–77.
- 1952a *Ciekawy zabytek z grodziska w Jeziorku, pow. Giżycko*, „Sprawozdania PMA” 4/3-4, 189–190.
1952b *Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku i podgrodziu w Jeziorku, pow. Giżycko w 1950 r.*, MW 2 (1950), 235–256.
1953 *Grodziska na Mazurach*, [w:] *Warmia i Mazury* (red. S. Zajchowska, M. Kielczewska-Zaleska), Poznań, 152–158.
1955 *Ciekawe naczynie z miejscowości Szurpiły, pow. Suwałki*, WA XXII/3-4 (1955), 369–370.
1958a *Wyniki dotychczasowych badań starożytnego osadnictwa jaćwieskiego w dorzeczu Czarnej Hańczy*, WA XXV/1, 1–21.
1958b *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej*, [w:] *Szkice z dziejów Pomorza, I, Pomorze średniowieczne* (red. G. Labuda), Warszawa, 120–159.
1961a *Badania kurhanów z okresu rzymskiego dokonane w 1957 r. w miejscowości Szwajcaria pow. Suwałki*, WA XXVII/1, 1–26.
1961b *Z problematyki badań osadnictwa wczesnożelaznego na Wschodnich Mazurach*, RB II, 17–51.
1963 *Wyniki badań przeprowadzonych w latach 1958–1960 na cmentarzysku w miejscowości Szwajcaria, pow. Suwałki*, WA XXIX/2, 166–192.
1969 *Sprawozdanie wstępne z badań konserwatorskich w m. Posejnie pow. Sejny od dnia 1.VIII. do dnia 30.VIII.1969 r.*, Archiwum Muzeum Okręgowego w Białymstoku, Białystok.
1970 *Posejnie, pow. Sejny, IA, badania rok 1969*, 298.
1977 *Wyniki badań na osadzie (stanowisko 1) z okresu wpływów rzymskich w Wyszemborku, woj. olsztyńskie*, WA XLII/2, 213–225.
- Antoniewicz J. et alii**
1956 Antoniewicz J., Kaczyński M., Okulicz J., *Sprawozdanie z badań w 1955 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Szwajcaria, pow. Suwałki*, WA XXIII/4, 308–326.
1958 *Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 roku na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Szwajcaria, pow. Suwałki*, WA XXV/1, 22–57.
- Antoniewicz J., Okulicz J.**
1958 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych, przeprowadzonych w latach 1951–1954 w Jeziorku, pow. Giżycko*, MS III, 7–69.

- Arbman H.**
1943 *Birka. Die Gräber*, BIRKA. Untersuchungen und Studien I (Text), Stockholm.
- Artamonov M. I. (Артамонов М. И.)**
1958 *Sarkel – Belaâ Veža* [Саркел – Белая Вежа], [w:] *Trudy Volgo-Donskoj ekspedicii I* (red. M. I. Artamonov) [Труды Волго-Донской экспедиции I (ред. М. И. Артамонов)], *Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR 62* [Материалы и Исследования по Археологии СССР 62], Moskva [Москва], 7–85.
- Artamonova A. O. (Артамонова А. О.)**
1963 *Mogil'nik Sarkela – Beloj Veži* [Могильник Саркела – Белой Вежи], [w:] *Trudy Volgo-Donskoj ekspedicii III* (red. M. I. Artamonov) [Труды Волго-Донской экспедиции III (ред. М. И. Артамонов)], *Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR 109* [Материалы и Исследования по Археологии СССР 109], Moskva–Leningrad [Москва–Ленинград], 9–215.
- Atgāzis M.**
1964 *Latgaļu 9. – 12. Gs. cirvji*, [w:] „Arheoloģija un etnogrāfija” VI, 105–125.
- Auch M. et alii**
2012 Auch M, Bogucki M., Trzeciecki M., *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na stanowisku Janów Pomorski 1*, [w:] *Janów Pomorski, stan. 1/ site 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007-2008/Archaeological Rescue Excavations in 2007-2008* (red. M. Bogucki, B. Jurkiewicz), *Studia nad Truso* I:2, 24–232.
- Avdusin D. A.**
1977 *Gnezdovo – der Nachbar von Smolensk*, *ZfA* 11, 263–290.
- Avdusin D. A., Puškina T. A. (Авдусин Д. А., Пушкина Т. А.)**
1982 *Gnezdovo v issledovaniâh Smolenskoj ekspedicii* [Гнездово в исследованиях Смоленской экспедиции], *VMU 1* [ВМУ 1], 68–80.
- Bäck M.**
1997 *No Island is a Society*, [w:] *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*, *Lund Stud. Medieval Arch.* 19, Stockholm, 129–161.
- Balke B.**
1970 *Badania sondażowe na grodzisku pruskim w Węgielsztynie w pow. węgorzewskim w 1970 r.*, *KMW* 4 (110), 656–658.
1989 *Wyniki badań sondażowych grodziska w Węgielsztynie*, *RO XVI*, 75–90.
- Banaszkiewicz J.**
1998 *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław.
- Baranowski T.**
1976 *Badania grodzisk w okolicy Gołdapi w latach 1973–1974*, *RB XIII*, 510–515.
- Beckmann B.**
1969 *Die baltische Metallnadeln der römischen Kaiserzeit*, „Saalburger Jahrbuch”, XXVI, 107–119.
- Bertašius M.**
2005 *Marvelė. Ein Gräberfeld Mittellitauens. Vidurio Lietuvos aukštaičių II–XII a. kapinynas*, I, Kaunas.
2009 *Marvelė. Ein Bestattungsplatz mit Pferdegräbern. Marvelės žirgų kapinynas*, II, Kaunas.
- Bertašiūtė R.**
2007 *Lietuvio sodyba. The Lithuanian Farmstead*, Vilnius.
- Bezenberger A.**
1897 *Katalog des Prussia-Museums zu Königsberg (Pr.)*, II (Die Funde aus der Zeit der heidnischen Gräberfelder), Königsberg.
1904 *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreußens*, Königsberg.
1914 *Gräberfeld bei Laptau*, *Prussia* 23/1, 157–180.
- Bezenberger A., Peiser F. E.**
1914 *Gräberfeld bei Bludau, Kr. Fischhausen*, *Prussia* 23/1, 210–249.
- Białuński G.**
1995 *Wyprawa Bolesława Kędzierzawego na Prusy w 1166 roku*, *ZH* 2-3, 7–19.

- 1999 *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn.
- 2009 *Drugie znalezisko wczesnośredniowiecznych ozdób srebrnych ze Skomętna Wielkiego pod Elkiem*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska), Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 495–515.
- 2007 *Ród Skomandów (XIII–XV w.)*, [w:] *Odkrywcy, princepsi, rozbójnicy. Studia z dziejów średniowiecza* (red. B. Śliwiński), Malbork, 7–15.
- Biborski M.**
- 1978 *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, MA XVIII, 53–165.
- Bieniak J.**
- 1963 *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*, Warszawa.
- Biermann F.**
- 2003 *Neue Untersuchungen am Burgwall „Bauhof” von Usedom*, „Archäologische Berichte aus Mecklemburg-Vorpomern” 10, 104–118.
- Biskup M., Labuda G.**
- 1986 *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*, Gdańsk.
- Bitner-Wróblewska A.**
- 1991 *Zachodniobałtyjska osada w Kazimierówce gm. Jeleniewo, woj. suwalskie*, RB XVII, 365–372.
- 1994 *Z badań nad ceramiką zachodniobałtyjską w okresie wędrówek ludów. Problem tzw. kultury sudowskiej*, *Barbaricum* 3, Warszawa, 219–241.
- 1998 *Suwalszczyzna w okresie wędrówek ludów*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji Białystok, 23–24 września 2002 r.*, Białystok, 305–318.
- 2001 *From Samland to Rogaland. East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period*, Warszawa.
- 2006 *The Key Problems of Late Migrations Period in the Balt Lands*, [w:] *Transformatio mundi – the transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic* (red. M. Bertašius), Kaunas, 7–15.
- 2008 *Śladami kolekcji Prussia-Museum (1943–2008). Auf den Spuren der Kollektion des Prussia-Museums (1943–2008). Po sledam kolekcij muzeja „Prussija” (1943–2008)*, [w:] *Archeologiczne księgi inwentarzowe dawnego Prussia-Museum. Die archäologischen Inventarbücher aus dem ehemaligen Prussia-Museum. Arheologičeskie inventarnye knigi byvszego muzeja „Prussija”* (red. A. Bitner-Wróblewska), *Aestiorum Hereditas* I, Olsztyn, 46–61.
- 2011 *Zapinki podkowiaste w grupie olsztyńskiej – tropem archiwum Feliksa Jakobsona. Hufeisenfibeln in der Olsztyn-Gruppe – auf der Spur des Archivs von Felix Jakobson. Olštinas grupas kapulaukas atrastās pakavsaktas – pētījumi Fēliksa Jākobsona arhīvā* (red. T. Nowakiewicz), *Aestiorum Hereditas* II, Warszawa, 548–561.
- Bitner-Wróblewska A. et alii**
- 1996 Bitner-Wróblewska A., Brzozowski J., Siemaszko J., *Nowe możliwości wykorzystania metody planigraficznej w badaniach archeologicznych*, AP XLI/1-2, 7–38.
- 2008 Bitner-Wróblewska A., Nowakiewicz T., Rzeszotarska-Nowakiewicz A., Wróblewski W., *Ocalona historia Prus Wschodnich. Archeologiczne księgi inwentarzowe dawnego Prussia-Museum*, Warszawa.
- 2016 Bitner-Wróblewska A., Engel M., Sobczak C., *Projekt „Archeologia Jaćwieży”. Polsko-Norweska Inicjatywa Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego/The „Archaeology of Yatvings” Project. A Polish-Norwegian Modern Archaeological Conservation Initiative*, [w:] *Archeologia Jaćwieży. Dawne badania i nowe perspektywy/Yatving Archaeology. Past Research, New Perspectives* (red. A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński, M. Kasprzycka), Warszawa, 95–131.
- Bitner-Wróblewska A., Piotrowski A.**
- 1990 *Wały podłużne w okolicach Biskupca w woj. olsztyńskim. Przyczynek do pochodzenia i chronologii tego typu obiektów na obszarze południowej Warmii*, KMW 1-4 (187–190), 133–140.
- Bitner-Wróblewska A., Wróblewski W.**
- 2001 *Unikatowe okucia rogów do picia z okresu Vendel z cmentarzysk w Anduln/Anduliai (zachodnia Litwa) i Valsgårde (środkowa Szwecja)*, [w:] *Of-*

ficyna archaeologica optima. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin (red. W. Nowakowski, A. Szela), Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages VII, Warszawa, 19–33.

Blindheim Ch.

1975 *Kaupang in Skiringssal. A Norwegian port of trade from the Viking age*, [w:] *Vor- und frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, 2, Göttingen, 40–57.

Blindheim Ch., Tollness R. L.

1972 *Kaupang. Vikingenes handelsplass*, Oslo.

Bliujienė A.

1992 *Alinkos (Raistinės) pilkapiai*, „Lietuvos Archeologija” 8, 105–127.

1999 *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*, Vilnius.

Bocheński Z.

1930 *Polskie szyszaki wczesnohistoryczne*, Kraków.

Bogucki M.

2001 *Średniowieczne naszyjniki pruskie typu „Totenkronen”*, [w:] *Officina archaeologica optima. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* (red. W. Nowakowski, A. Szela), Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages VII, Warszawa, 35–40.

2003 *Wczesnośredniowieczny skarb ozdób srebrnych ze wsi Brodzikowo, powiat Mrągowo*, *Studia Galindzkie I* (red. W. Wróblewski), Warszawa, 181–244.

2006 *Grobiņa – a Sign of an Early Future Port of Trade in the Balt Lands*, [w:] *Transformatio mundi – the transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic* (red. M. Bertasius), Kaunas, 93–106.

2009 *Drugie znalezisko wczesnośredniowiecznych ozdób srebrnych ze Skomętna Wielkiego pod Elkiem*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska), Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 495–515.

2010 *The beginning of the dirham import to the Baltic Sea zone and the question of the early em-*

poria, Network Denmark–Poland. Archaeology and cultural heritage. Contacts across the Baltic in the Iron Age (500–1000 AD), [w:] *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark–Poland 2005–2008* (red. U. Lund Hansen, A. Bitner-Wróblewska), Copenhagen–Warsaw, 351–361.

Boguwolski R.

1994 *Jaguszewice, stan. 1, gm. Jabłonowo Pomorskie*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń, 69–74.

Boguwolski R., Kola A.

1994 *Melno, stan. 1, gm. Gruta*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń, 102–109.

Bojarski J.

1994 *Wabcz, stan. 1, gm. Stolno*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń, 177–184.

Bolck J. S.

1820 *Etwas über die Entstehung der Seen in Preussen überhaupt und einige Bemerkungen über den Spirding und dessen Umgebung insbesondere*, „Beiträge zur Kunde Preussens”, t. 3.

Bönigk v.

1880 *Über ostpreußische Burgwälle in ihren einzelnen Teilen*, Prussia 6 (1879–1880), 57–87.

Brather S.

1995 *Nordwestslawische Siedlungskeramik der Karolingerzeit – Fränkische Waren als Vorbild?*, „Germania” 73/2, 403–420.

Brøndsted J.

1936 *Danish inhumation graves of the Viking age*, AA 7, 81–228.

Brückner A.

1927 *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

Brzeziński W.

1991a *Badania osady i grodziska w Rostku gm. Gołdap, woj. suwalskie w latach 1984 – 1986*, RB XVII, 372–377.

- 1991b *Badania rozpoznawcze osady w Rostku, gm. Gołdap, woj. suwalskie*, WA LI/1 (1991), 105–111.

Brzeziński W. et alii

- 1985 Brzeziński W., Dulinicz M., Kobyliński Z., Lichy B., Moszyński A. W., *Rozpoznanie stanowisk osadniczych metodą reprezentacyjną: badania w Wyszogrodzie, woj. płockie, stan. 2A, SA XXXVIII*, 251–270.

Brzeziński W., Iwanowska G.

- 1990 *Stan i perspektywy badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem Jaćwieży*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Materiały z konferencji Poznań 14–16 grudnia 1987 roku* (red. Z. Kurnatowska), Poznań, Wrocław, Warszawa, 71–78.

Brzozowski J., Siemaszko J.

- 2009 *Dwa nowe grodziska na Suwalszczyźnie*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska), Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 637–642.

Buczek K.

- 1960 *Ziemie polskie przed tysiącem lat. Zarys geograficzno-historyczny*, Wrocław–Kraków.
1962 *Kilka uwag o zagadnieniach teoretycznych badań historycznych w ogóle, a historyczno-osadniczych w szczególności (w odpowiedzi prof. Stanisławowi Zajączkowskiemu)*, KHKM 10/1-2, 15–32.

Budziński A.

- 1871 *Poszukiwania archeologiczne w byłej guberni augustowskiej*, „Biblioteka Warszawska” 1, 230–243.
1875 *Arheologičeskie razyskaniâ v Grodnenskoj, byvšej Avgustovskoj, nune Suvalkskoj i Lomžinskoj guberniâh, v period vremeni ot 1857 do 1869 godov proizvedennye* [Археологические разыскания в Гродненской, бывшей Августовской, ныне Сувалкской и Ломжинской губерниях, в период времени от 1857 до 1869 годов произведенные], „Pamâtnaâ knižka Suvalkskoj gubernii, na 1875 g.” [„Памятная книжка Сувалкской губернии, на 1875 г.”], 77–95.
1877 *Arheologičeskie razyskaniâ v Suvalkskoj gubernii* [Археологические разыскания в Сувалкской

губернии], „Pamâtnaâ knižka Suvalkskoj gubernii, na 1877 g.” [„Памятная книжка Сувалкской губернии, на 1877 г.”], 13–24.

Būga K.

- 1924–1925 *Lietuvių kalbos žodynas*, 1, 2, Kaunas.

Bujack G.

- 1873 *Altertumsgesellschaft Prussia, Sitzung am 20. Juni 1873*, AM 10, 600.
1877 *Sitzungsbericht der Altertumsgesellschaft Prussia vom 21. September 1877*, AM 14/7-8, 648.
1879 *Sitzungsbericht der Altertumsgesellschaft Prussia vom 21. Februar 1879*, Prussia 5 (1878–1879), 33–38.
1887a *Das Wappen des Deutschen Ordens*, Prussia 12 (1887), 41.
1887b *Wachhaus aus der letzten heidnischen Zeit in Bosemb, Kr. Sensburg, und ein Uebungsplatz des Deutschen Ordens in Wolka, Kr. Sensburg*, Prussia 12 (1887), 119–122.

Bujack G., Bönigk v.

- 1880 *Wallberge und Landvehren im nördlichen Teil der Gaue Galindien und Sudauen und aliegenden Grenzgebieten*, Prussia 6 (1879–1880), 129–141.

Buko A.

- 1990 *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław.

Bukowski Z.

- 1971 *Charakter osadnictwa kultury łużyckiej w fazie osiedli obronnych na przykładzie Śląska i Wielkopolski*, WA XXXVI/2 (1971), 155–177.

Bulkin V. A (Булкин В. А.)

- 1975 *Bołšie kurgany Gnezdovskogo mogil'nika* [Большие курганы Гнездовского могильника], „Skandinavskij sbornik” [„Скандинавский сборник”] XX, Talin [Талин], 134–146.

Burek K.

- 1977 *Starożytnicy i archeolodzy*, Olsztyn.

Caban W.

- 1974 *Polityka północno-wschodnia Kazimierza Sprawiedliwego w latach 1177–1192*, RB XII, 199–210.

Callmer J.

- 1988 *Slawisch-skandinavischen Kontakte am Beispiel der slawischen Keramik in Skandinavien während des 8. und 9. Jahrhunderts*, BRGK 69, 654–674.
- 2000 *The Archaeology of the early Rus c. A.D. 500–900*, „Mediaeval Scandinavia” 13, 7–63.

Cehak-Hołubowiczowa H.

- 1939 *Słowiańsko-warenskie cmentarzysko kurhanowe koło Porzecca w powiecie dziśnieńskim*, PA VI/2-3 (1938–1939), 178–203.

Chilmon K.

- 1972 *Smolniki, pow. Suwałki*, IA, badania rok 1971, 220.
- 1974 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Suwałkach pow. łapski*, RO XII, 444–447.

Chmielewski W.

- 1963 *Problematyka badań osadnictwa plejstoceńskiego w Polsce*, PMMAE 10, 55–64.

Chodań J. et alii

- 1980 Chodań J., Grzesiuk W., Mirowski Z., *Zarys gleboznawstwa i chemii rolnej. Podręcznik dla studentów wydziałów zootechnicznych*, Warszawa.

Chudziak W.

- 1991 *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII– XI/XII w.). Podstawy chronologii procesów zasiedlenia*, Toruń.
- 1994 *Jedwabno, stan. I, gm. Lubicz*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń, 74–84.

Chudziak W., Tokarski W.

- 1994 *Rzęczkowo, stan. I, gm. Zławieś Wielka*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń, 155–159.

Chudziakowa J.

- 1994 *Toruń*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń, 170–174.

Ciglis J.

- 2007 *Katalog/Catalogue*, [w:] *Skarby starożytnej Łotwy/Treasures of Ancient Latvia* (red. A. Bitner-Wróblewska), Warszawa, 313–550.

Cnotliwy E., Rogosz R.

- 1983 *Wykop V–VI*, [w:] *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe* (red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 87–193.

Crome H.

- 1937a *Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreußen*, „Alt-Preußen” 2/3, 97–125.
- 1937b *Längswälle in Ostpreussen*, „Mannus.” 29, 69–90.
- 1938 *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens*, Prussia 32/I, 173–209.
- 1939a *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens*, Prussia 32/II, 297–324.
- 1939b *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens*, Prussia 33/I-II, 263–289.
- 1940a *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens*, Prussia 34, 83–154.
- 1940b *Führer zu den frühgeschichtlichen Burgwällen im Samlande*, Prussia 34, 5–82.

Cruthley S., Crow P.

- 2010 *The Light Fantastic. Using airborne lidar in archaeological survey*, Swindon.

Curta F.

- 2001 *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500– 700*, New York.

D'ăcenco G. (Дьяченко Г.)

- 1993 *Pólnyj cerkovnoslavânskij slovar' [Полный церковнославянский словарь]*, Moskva [Москва].

Dębowska B.

- 2001 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne w Cerkiewniku*, „Warmińsko-mazurski biuletyn konserwatorski” III, 7–39.

Dmochowski A. J.

- 1963 *Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku w Tolkmicku (pow. elbląski) w roku 1959*, RE 2, 271–286.

Dobrosielska A.

- 2010 *Uwagi o udziale Jaćwiegów w kolonizacji krzyżackiej*, „Pruthenia” V, 113–131.

Dorr R.

- 1894 *Übersicht über die prähistorischen Funde im Stadt- und Landkreise Elbing*, [w:] *Bailage zum Programm des Elbinger Real-Gymnasiums*, II, Elbing.
- 1914 *Das Vorgesichtliche Graberfeld von Benkenstein-Freiwalde Kr. Elbing (700–1150 n. Chr.)*, [w:] *Sitteilungen des Copernicus Vereins für Wiss. und Kunst zu Thorn* 22, 2–26.

Drygalski P.

- 1726 *Merckwürdigkeiten des Kuttischen Kirchspiels*, EP IV/1, 75–81.

Duczko W.

- 2006 *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandy nawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa.

Dulicz M.

- 1999 *Uwagi o początkach ośrodków handlowych na południowym brzegu Bałtyku w VIII–IX w.*, [w:] *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, (red. S. Moździoch), Spotkania Bytomskie 3, Wrocław, 97–110.
- 2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.

Durczewski Z.

- 1939 *Stary Zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937–1938*, Odbitka z „Niemna” 1, Grodno.

Ebert M.

- 1927 *Castrum Weklitze, Tolkemita, Truso*, EJ 5/6, 109–117.

Efremov L. A. (Ефремов Л. А.)

- 2004 *Analiz keramičeskogo materiala otkrytogo poseleniâ Gusev I [Анализ керамического материала открытого поселения Гусева I]*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji Białystok, 23–24 września 2002 r.*, Białystok, 257–279.

Ehrlich B.

- 1920 *Bericht über Tätigkeit der Elbinger Altertums-gesellschaft in den Vereinsjahren 1915/1916 bis 1918/1919*, EJ 1, 151–214.

- 1921 *Der Schloßberg in Rajgrad (Polen)*, [w:] *Festschrift Adalbert Bezzenberger zum 14. April 1921 dargebracht von seinen Freuden und Schülern*, Göttingen, 31–38.

- 1931 *Tolkemita, die erste nachweislich germanische Burg Ostpreussens*, „Mannus”, VIII. Bericht über die elfte Tagung für Vorgeschichte Königsberg, 24. Juli bis 2. August 1930 (red. G. Kossinna), 55–59.

- 1932 *Elbing, Benkenstein und Meislatein. Ein neuer Beitrag zur Trusoforschung*, „Mannus” 24/ 1-3, 399–420.

Ellmers D.

- 1972 *Frühmittelalterliche Handelsschiffahrt in Mittel- und Nordeuropa*, Neumünster.

Engel C.

- 1931a *Beiträge zur gliederung des jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreussens*, [w:] *Congressus secundus archaeologorum Baltiorum Rigae, 19.–23.VIII. 1930, Acta Universitatis Latviensis Philologorum et Philosophorum Ordinis Series I, Supplementum I, Rigae*, 313–326.

- 1931b *Tätigkeitsbericht der vorgeschichtlichen Abteilung des Prussia-Museums in Königsberg*, NfDV 7/1, 10.

- 1931c *Zwei spätheidnische Silberfunde aus altsudauschem Gebiet*, Prussia 29, 68–87.

- 1932 *Das vierstöckige Gräberfeld von Linkuhnen*, „Fornvännen” 27, 168–177.

- 1933 *Die kaiserzeitlichen Kulturgruppen zwischen Weichsel und Finnischen Meerbusen und ihr Verhältnis zueinander*, Prussia 30/1, 262–287.

- 1935 *Aus ostpreußischer Vorzeit*, Königsberg.

- 1939a *Betrachtungen zur ostpreußischen Burgwallforschung*, „Alt-Preußen” 3/4, 98–107.

- 1939b *Das jüngste heidnische Zeitalter in Masuren*, Prussia 33, 41–57.

Engel C., La Baume W.

- 1937 *Kulturen und Völker der Frühzeit im Preussenlande*, Königsberg.

Engel M.

- 2001 *„Wielkie pole do zbierania plonów” – krótka historia poszukiwań i badań archeologicznych na Suwalszczyźnie do wybuchu II wojny światowej*, ZOW 56/4, 77–84.

- 2002 *Piec wapienniczy z osady w Konikowie (Rostku). Wyniki badań wykopaliskowych w sezonach 1999–2000*, [w:] *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001. Materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001 roku*, Białystok, 321–331.
- 2004a *Uwagi na temat jaćwieskiej ceramiki osadowej na przykładzie materiałów z obiektów I i Ia z Konikowa (Rostka)*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji Białystok, 23–24 września 2002 r.*, Białystok, 191–219.
- 2004b *The riddle of the „sacred” stone from the settlement at Konikowo (Rostek) near Goldap*, AL 5, 78–91.
- 2006 *Suwałki region after the Prudziński phase. An attempt to define the horizon of artifacts dated to 7th–8th AC*, [w:] *Transformatio mundi – the transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic* (red. M. Bertašius), Kaunas, 173–182.
- 2009 *Typ „przewodni” ceramiki drohiczyńskiej w Szurpiałach. Import czy naśladownictwo?*, [w:] *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy, Materiały z konferencji, Białystok 21 – 23 września 2005 roku* (red. M. Karczewska, M. Karczewski), 167–176.
- 2015 *Podgrodzia, siedziby elit jaćwieskich*, [w:] *Jaćwingowie zapomniani wojownicy/Yatvings. The forgotten warriors* (red. A. Bitner-Wróblewska, D. Cyngot, G. Iwanowska), Warszawa, 15–17.
- Engel M., Iwanicki P.**
- 2001 *Zagadkowe naczynie z osady jaćwieskiej w Konikowie (Rostku)*, [w:] *Officina archaeologica optima. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* (red. W. Nowakowski, A. Szela), Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages VII, Warszawa, 69–78.
- Engel M. et alii**
- 2006a Engel M., Iwanicki P., Rzeszotarska-Nowakiewicz A., *Sudovia in qua Sudovitae. Nowa hipoteza na temat genezy kultury sudowskiej, „Światowit” VI (XLVII)*, (za lata 2004–2005), fasc. B, 23–33.
- 2006b Engel M., Iwanicki P., Rzeszotarska-Nowakiewicz A., *„Sudovia in qua Sudovitae”. The new hypothesis about the origin of Sudovian Culture*, AL 7, 184–211.
- 2009 Engel M., Okulicz-Kozaryn J., Sobczak C., *Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрны? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiałach*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska), Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 517–544.
- 2018 Engel M., Iwanicki P., Sobczak C., *Badania planigraficzne z wykorzystaniem wykrywaczy metali na terenie jaćwieskich ośrodków grodowych. Nowe odkrycia i nowe interpretacje*, [w:] *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 2* (red. S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann), Warszawa–Białystok–Olsztyn, 273–293.
- Engel M., Siemaszko J.**
- 2019 *Jaćwieskie cmentarzysko ciałopalne w Krukówku, pow. suwalski. Okoliczności odkrycia i opis znalezisk*, [w:] *Studia Archaeologica Sudauica II* (red. A. Szymańska-Juga, P. Szymański), Warszawa, 299–309.
- Engel M., Sobczak C.**
- 2015 *W poszukiwaniu Átvâgov. Uwagi na temat znalezisk sepulkralnych z okresu wikińskiego w Szurpiałach*, [w:] *Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam* (red. B. Kontny), Światowit B: Barbaricum 11, Warszawa, 131–158.
- 2016 *Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje* (red. Z. Kobyliński), Archaeologica Hereditas 7, Warszawa, 7–26.
- 2019a *Ozdobne okucia hełmów wczesnośredniowiecznych z zespołu osadniczego w Szurpiałach*, AMM XV, 65–84.
- 2019b *Jeziorko Na Gurze Kelay pod Horodziszczem Surpel... Wschodnie podnóże Góry Zamkowej w świetle najnowszych badań*, [w:] *Studia Archaeologica Sudauica II* (red. A. Szymańska-Juga, P. Szymański), Warszawa, 275–295.
- Falk K. O.**
- 1941 *Wody wigierskie i huciańskie*, Upsala.

- 1968 *Kelay (1569) – Ze studiów nad hydronimią suwalską*, [w:] *Liber Iosepho Kostrzewski Octogenario A Veneratoribus Dicatus* (red. K. Jażdżewski), Wrocław–Warszawa–Kraków, 557–573.
- 1976 „Regestr sPisania Iezior...Roku 1569”, „Acta Baltica Slavica” X, 89–179.
- Fedorov-Davydov G. A. (Федоров-Давыдов Г. А.)**
- 1966 *Kočevniki vostočnoj Evropy pod vlast’u zolotoordynskich hanov* [Кочевники восточной Европы под властью золотоордынских ханов], Moskva [Москва].
- Filipowiak W.**
- 1962 *Wolinianie. Studium osadnicze*, I, Materiały, Szczecin.
- 1988 *Handel und Handelsplätze an der Ostseeküste Westpommerns*, BRGK 69, 690–719.
- Filipowiak W., Gundlach H.**
- 1992 *Wolin-Vineta. Die tatsächliche Legende vom Untergang und Aufstieg der Stadt*, Rostock.
- Francke C., Lodowski J.**
- 1991 *Późnośredniowieczny zamek w Bardzie w świetle badań archeologicznych z lat 1982–1988*, „Studia Archeologiczne” 20, 163–201.
- Gabriel I.**
- 1984 *Strukturwandel in Starigard/Oldenburger während der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts auf Grund archäologischer Befunde: slawische Fürstenherrschaft, ottonischer Bischofssitz, heidnische Gegenbewegung*, ZfA 18, 63–80.
- Gaerte W.**
- 1923 *Ein altpreussischer Helm*, ZfHWuK 1 (10)-1 (27), 2-3, 41–42.
- 1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.
- 1933 *Tätigkeitsbericht der vorgeschichtlichen Abteilung des Prussia-Museums in Königsberg*, NfDV 9/1, 11–14.
- Gaerte W., Toschke M.**
- 1927 *Ausgrabungen und Besichtigungen (des Prussia-Museums) im Jahre 1927*, Prussia 27 (1926–1927), 294–299.
- Garncarski J.**
- 1996 *Ozdobne okucie pochwy miecza z wczesnośredniowiecznego skarbu z grodziska w Trzcinicy gm. Jasło, stanowisko 1*, SA XLVIII, 167–175.
- 2003 *The early Medieval stronghold at Trzcinica in the district of Jasło: preliminary research results*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi* (red. Z. Woźniak, J. Garncarski), Kraków–Krosno, 263–277.
- Gąsowski J.**
- 1952 *Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, MW II (1950), 71–175.
- Gąsowski J., Twarowska E.**
- 1983 *Stara Łomża, gm. Łomża, Stanowisko 1 – „Góra Królowej Bony”*, IA, badania rok 1982, 225–226.
- 1984 *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie, Stan. 1 – grodzisko – „Góra Królowej Bony”, Stan. 2 – relikty kościoła i cmentarzysko „Św. Wawrzyniec”*, IA, badania rok 1983, 213–214.
- 1985 *Stara Łomża, gm. Łomża, woj. łomżyńskie – grodzisko „Góra Królowej Bony”, Stanowisko 1*, IA, badania rok 1984, 143–144.
- Gerullis G.**
- 1921 *Zur Sprache der Sudauer=Jatwinger*, [w:] *Festschrift Adalbert Bezzenberger zum 14. April 1921 dargebracht von seinen Freuden und Schülern*, Göttingen, 44–51.
- Ginalski J.**
- 1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klastyfikacja typologiczna*, PA 38, 53–84.
- Ginalski J., Kotowicz P. N.**
- 2004 *Elementy uzbrojenia i oporządzenia jeździeckiego z grodziska wczesnośredniowiecznego „Horodyszczce” w Trepczy, pow. Sanok, stan. 2*, SROA 25, 187–257.
- Gintautaitė-Butėnienė E., Butėnas E.**
- 2002 *Laivių kapinynas*, [w:] „Lietuvos Archeologija” 22, 9–198.
- Gładysz M.**
- 2002 *Wyprawa jaćwińska Kazimierza Sprawiedliwego w relacji mistrza Wincentego. Przyczynek do*

- repcji hasel krucjatowych w XII-wiecznej Polsce, [w:] *Rycerstwo Europy środkowo-wschodniej wobec idei krucjat* (red. W. Peltz, J. Dudek), Zielona Góra, 59–67.
- 2004 *Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII wieku*, Warszawa.
- Godłowski K.**
1981 *Okres wędrówek ludów na Pomorzu*, PA X, 65–129.
- Gorczycka H.**
1982 *Szurpiły, gm. Jeleniewo, woj. suwalskie, stanowisko 4 „Targowisko”*, IA, badania rok 1981, 202.
- Gorūnova V. M. (Горюнова В. М.)**
1974 *Novoe v issledovanii „Gorodka” na Lovati [Новое в исследовании „Городка” на Ловати]*, KS [KC] 139, 74–80.
- Goßler N.**
1998 *Untersuchungen zur Formenkunde und Chronologie mittelalterlicher Stachelsporen in Deutschland (10.–14. Jahrhundert)*, BRGK 79, 479–664.
2013 *Die mittelalterlichen Steigbügel aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung (ehemals Königsberg/Ostpreußen) – Studien zu Typologie, Chronologie und Kulturgeschichte*, „Acta Praehistorica et Archaeologica” 45, 109–215.
- Goßler N., Jahn C.**
2019 *Wikinger und Balten an der Memel Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Lin kuh nen in Ostpreußen 1928 – 1939*, Kiel.
- Górecki J.**
2001 *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, Poznań.
- Górska I.**
1971 *Wyniki badań sondażowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Niewiarowie, pow. moniecki przeprowadzonych w 1968 r.*, RB 10 (za rok 1970), 143–152.
- Górska I. et alii**
1976 *Górska I., Paderewska L., Pyrgała J., Szymański W., Gajewski L., Okulicz Ł., Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Górski K.**
1981 *Descriptiones Terrarum. Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku*, ZH XLVI/1, 7–16.
- Grażawski K.**
1994 *Bobrowo, gm. loco*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń, 35–41.
2002 *Przemiany w wytwórczości garncarskiej w rejonie środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu (2. połowa VII w.–1. połowa XIII w.)*, Włocławek.
- Gräslund A.-S.**
1980 *Birka IV. The Burial Customs. A study of the graves on Björkö*, Stockholm.
2001 *Birka between West and East*, „Offa” 58, 129–140.
- Grenz R.**
1961 *Die Urgeschichte des Kreises Angerburg*, Rotenburg.
- Griciuvienė E., Buža Z.**
2007 *Papuošalai/Ornaments*, [w:] *Sėliai/The Selonians. Baltų archeologijos paroda. Katalogas/Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*, Vilnius–Rīga, 111–166.
- Griciuvienė E., Grižas G., Buža Z.**
2005 *Semigallians, V–XIII cent.*, [w:] *Žiemgaliai/The Semigallians. Baltų archeologijos paroda Katalogas/Baltic Archaeological Exhibition. Catalogue*, Vilnius –Riga, 23–152.
- Grigat F.**
1927 *Aus grauer Vorzeit. Prähistorisches aus dem Mauerseegebiet*, Langensalza.
1930 *Besiedlung des Mauerseegebiet im Rahmen der Kolonisation Ostpreußens*, Königsberg.
- Gurevič F. D. (Гуревич Ф. Д.)**
1964 *Dom boarina XII v. v drevnerusskom Novogrudke [Дом боярина XII в. в древнерусском Новогрудке]*, KS [KC] 99, 97–102.

- 1981 *Drevnij Novogradok, posad-okolnyj gorod* [Древний Новогрудок, посад-окольный город], Leningrad [Ленинград].
- 1983 *Žilje i hozajstvenne postrojki Černoj Rusi* [Жилые и хозяйственные постройки Черной Руси], [w:] *Problemy izučeniâ drevnego domostroitel'stva v VIII–XIV vv. v severo-zapadnoj časti SSSR* [Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII–XIV вв. в северо-западной части СССР], Riga [Рига], 12–16.
- Gutowski D.**
- 2011 *Groty strzał i beltów ze średniowiecznego zespołu osadniczego w Szurpiłach, woj. podlaskie/Arrowheads and boltheads from medieval settlement complex in Szurpiły, podlaskie voivodeship*, Maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Wydziału Archeologii UW, Warszawa.
- Haftka M.**
- 1988 *Grodzisko w Waćmierku, gm. Tczew, PA XIII*, 171–198.
- Hayek von F. A.**
- 1952 *The Counter-Revolution of Science*, New York–London.
- Helwing G. A.**
- 1717 *Litographia Angerburgica*, 1, Königsberg–Leipzig.
- Hedenstierna-Jonson C.**
- 2001 *Befästa handelsstäder, garnisoner och professionella krigare*, [w:] *Birkas krigare. 11 artiklar kring Birkas befästningsverk och dess krigare. Projektet borgar och befästningsverk i Mellansverige 400–1100 e. Kr.*, rapport 5, Stockholm, 65–72.
- Hennenberger C.**
- 1576 *Erclerung der grossen Preussischen Landtaffel*, Königsberg.
- Henning A.**
- 1878 *Das Gräberfeld bei Gerdauen*, Prussia 5, 9–16.
- 1879 *Das Gräberfeld bei Gerdauen*, ZfE XI, 303–323.
- Herrmann J.**
- 1958 *Das slawische Brandgräberfeld von Prützke, Kr. Brandenburg*, [w:] *Ausgrabungen und Funde*, III, Berlin, 107–110.
- 1980 *Über das historische und siedlungsgeschichtliche Umfeld des Seehandelsplatzes Reric zu Beginn des 9. Jahrhunderts*, „Offa” 37, 201–207.
- Heydeck J.**
- 1890 *Das Gräberfeld von Ekritten, Kr. Fischhausen*, Prussia 15, 127–131.
- 1909 *Das Gräberfeld im Kunterstrauch, Kr. Fischhausen*, Prussia 22, 207–216.
- Hilcerówna Z.**
- 1956 *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*, Poznań.
- Hoffmann J.**
- 1941 *Die spätheidnische Kultur des Memellandes (10. – 12. Jahrh. n. d. Zw.)*, Königsberg–Berlin.
- Hoffmann M. J.**
- 2000 *Carl Engel – wybitny archeolog, kontrowersyjny człowiek*, KMW 3 (229), 527–533.
- Hollack E.**
- 1908 *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Berlin–Glogau.
- 1914 *Ein neues Gräberfeld bei Ekritten, Kr. Fischhausen*, Prussia 23/2, 280–286.
- Holmquist Olausson L.**
- 2001 *Birkas befästningsverk – resultat från de senaste årens utgrävningar*, [w:] *Birkas krigare. 11 artiklar kring Birkas befästningsverk och dess krigare. Projektet borgar och befästningsverk i Mellansverige 400–1100 e. Kr.*, rapport 5, Stockholm, 9–15.
- Hołowińska Z.**
- 1963 *Uwagi o typologii i chronologii wczesnośredniowiecznych sprzączek lirowatych na podstawie okazów znalezionych w Polsce*, AP VIII/2, 385–394.
- Hołubowicz W.**
- 1965 *Garncarstwo wczesnośredniowieczne Słowian*, Wrocław.

Horn W.

- 1939 *Hans Crome zum 75 jährigen Geburtstage*, „Alt-Preußen” 3/4, 97–98.

Hrynczyszyn M.

- 2016 *Skomack Wielki, gm. Stare Juchy, stan. 1 i stan. 16. Wstępne wyniki badań archeologicznych z lat 2014–2015/Skomack Wielki, Stare Juchy commune, sites 1 and 16. Preliminary findings from archaeological research made in 2014–2015*, [w:] *Archeologia Jaćwieży. Dawne badania i nowe perspektywy/Yatving Archaeology. Past Research, New Perspectives* (red. A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński, M. Kasprzycka), 217–224.

Humnicki J., Kaczyński M.

- 1954 *Sprawozdanie z wyników badań powierzchniowych, przeprowadzonych w okresie od 4 września 1954 r. do 19 września 1954 r. na terenie powiatów Suwałki, Augustów i Grajewo przez mgra Józefa Humnickiego i Mariana Kaczyńskiego, studenta IV r. archeologii polski U.W.*, Maszynopis w archiwum Działu Archeologii Bałtów PMA w Warszawie, Warszawa.

Ibsen T.

- 2010 *Annäherung an einen Mythos – auf der Spur der Siedlung von Wiskiauten*, [w:] *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland, 2005-2008* (red. U. Lund Hansen, A. Bitner-Wróblewska), København–Warszawa, 527–546.

Ibsen T., Skvorzov K.

- 2005 *Das Gräberfeld von Berezovka/Groß Ottenhagen – Ein wiederentdeckter Bestattungsplatz des 1. Jahrtausends n. Chr. im Kalinin-grader Gebiet*, BRGK 85, 379–452.

Iwanicki P., Juga-Szymańska A.

- 2007 *Horyzont 1. kultury bogaczewskiej w świetle analizy wybranych typów zabytków*, [w:] *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji*, Warszawa, 26–27 marca 2003 (red. Anna Bitner-Wróblewska), Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa, 41–71.

Iwanowska G.

- 1990 *Prace wykopaliskowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Jeglińcu w latach 1984–1986*, KMW 1-4 (187–190), 113–132.
- 1991a *Excavations at the Jegliniec hillfort – recent developments in Balt archaeology*, „Antiquity” 65/248, 684–695.
- 1991b *Badania grodziska we wsi Jegliniec, gm. Szypłiszki, woj. suwalskie przeprowadzone w latach 1984–1986*, RB XVII, 377–384.
- 1991c *Wczesnośredniowieczna Jaćwież. Stan i perspektywy badań archeologicznych*, [w:] *Archeologia bałtyjska. Materiały z konferencji Olsztyn, 24–25 kwietnia 1988 roku*, Olsztyn, 86–99.
- 2006 *Cmentarzysko kurhanowe w Żwirblach pod Wilnem. Wprowadzenie w problematykę*. Katalog, Warszawa.
- 2015 *Grodzisko w Jeglińcu w świetle nowych badań*, [w:] *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 1* (red. S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann), Warszawa–Białystok, 29–38.

Iwanowska G., Niemyjska A.

- 2004 *Pendants from the earthwork at Jegliniec. Jatving links with North and North-East European culture environment*, AL 5, 92–108.

Jagodziński M.

- 1991 *Truso w świetle nowych odkryć. Uwagi na marginesie badań wczesnośredniowiecznej osady rzemieślniczo-handlowej w Janowie Pomorskim (gmina Elbląg)*, [w:] *Archeologia bałtyjska. Materiały z konferencji Olsztyn, 24–25 kwietnia 1988 roku*, Olsztyn, 136–155.
- 1997 *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu*. Katalog stanowisk, Warszawa.
- 2008 *Zagadnienie obecności skandynawów w rejonie ujścia Wisły we wczesnym średniowieczu*, „Pruthenia” IV, 117–192.
- 2010 *Truso. Między Weonodlandem a Witlandem/ Between Weonodland and Witland*, Elbląg.
- 2017 *Janów Pomorski/Truso. Struktura I zabudowa strefy portowej (badania 1982-1991)/ Structure and building development in the harbor zone (research from 1982-1991)*, Studia nad Truso III:1.

Jakimowicz R.

- 1923 *Sprawozdanie z działalności Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg warszawski za rok 1922*, WA VIII/2-4, 201–224.
- 1925 *Sprawozdanie z działalności Państw. Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, WA IX/3-4, 305–331.
- 1935 *Sprawozdanie z działalności Państwowego Muzeum Archeologicznego za 1928 rok*, WA XIII, 232–278.

Janiszowski K.

- 1968 *Wizna, pow. Łomża*, IA, badania rok 1967, 380–382.
- 1969 *Wizna, pow. Łomża, woj. białostockie*, IA, badania rok 1968, 316–318.
- 1970 *Wizna, pow. Łomża*, IA, badania rok 1969, 340–341.
- 1971 *Wizna, pow. Łomża*, IA, badania rok 1970, 219.
- 1972 *Wizna, pow. Łomża*, IA, badania rok 1971, 281.

Jankuhn H.

- 1956 *Haithabu. Ein Handelplatz der Wikingerzeit*, Nemünster.
- 1976 *Haithabu. Ein Handelplatz der Wikingerzeit*, Nemünster.
- 1983 *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*, Warszawa (wyd. niem. 1977).

Janowski A.

- 2012 *Trzewiki pochew mieczy pochodzenia bałtyjskiego znalezione na współczesnych ziemiach polskich*, „Pruthenia”, VII, 7–35.

Jansson I.

- 1988 *Wikingerzeitlicher orientalischer Import in Skandinavien*, BRGK 69, 564–647.
- 1997 *Warfare, trade or colonisation? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking Age*, [w:] *The Rural Viking in Russia and Sweden. Conference 19–20 October 1996 in the Manor of Karlslund, Örebro, Sweden* (red. P. Hansson), Örebro, 9–64.

Jaremek A.

- 2003 *Badania na osadzie przyrodowej w Jeziorku stan. I*, „Światowit” XLVI, fasc. B, 251–254.

Jarosz K., Łapo J. M.

- 2002 *Rzecz o imć Helwingu*, Węgorzewo.

Jasiński G.

- 1995 *Wstęp od wydawcy*, [w:] Toeppen M., *Historia Mazur*, Olsztyn, 5–18.

Jaskanis D.

- 1957 *Konferencja w sprawie badań nad okresem rzymskim na Suwalszczyźnie*, WA XXIV/1-2, 154–156.
- 1961 *Konferencja organizacyjna Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej*, RB I, 371–375.
- 1963 *Cmentarzysko kurhanowe w miejscowości Krzywólka, pow. Suwałki*, RB IV, 279–308.
- 1981 *Rola Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej w tworzeniu dorobku BTN i muzeów w regionie białostockim*, RB XIV, 11–20.
- 1999 *Relikty kurhanowego cmentarzyska w Bachanowie w województwie suwalskim*, [w:] *Szki-ce Prahistoryczne. Źródła–Metody–Interpretacje*, Toruń, 249–275.
- 2001 *Grodzisko w Rajgrodzie w świetle źródeł archeologicznych. Wyniki konserwatorskich badań zabezpieczających z 1969 r.*, [w:] *Biuletyn konserwatorski województwa podlaskiego*, 75–157.
- 2008 *Święck. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Warszawa.

Jaskanis J.

- 1974 *Badania wykopaliskowe w woj. białostockim przeprowadzone w latach 1969–1971 przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych*, RB XII, 403–407.
- 1981 *Jaćwież w badaniach archeologicznych. Stan i perspektywy badawcze*, RB XIV, 49–67.

Jażdżewski K.

- 1951 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiarsku pod Łodzią w świetle badań z r. 1949.*, MW I (za rok 1949), 91–191.

Jensen S.

- 1991 *Ribe zur Wikingerzeit*, Ribe.

Jonaitis R.

- 2006 *Tyrinėjimai Kranto G. 9*, [w:] *Archeologiniai Tyrinėjimai Lietuvoje 2005 metais*, 306–308.

Jończyk L.

- 2012 *Szurpiły, st. 8 („Mosiężysko”), woj. podlaskie. Badania w roku 2011, „Światowit” IX (L), 349–353.*
- 2015 *W królestwie Pikula. Z badań nad obrządkiem pogrzebowym wczesnośredniowiecznej Jaćwieży, [w:] Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 1 (red. S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann), Warszawa–Białystok, 235–244.*

Jończyk L., Gołębiowska-Tobiasz A.

- 2015 *Okucie rozetkowe z Szurpił. Import ze świata nomadów w sercu Jaćwieży, [w:] Ubi tribus faucibus fluenta Vistulae fluminis ebibuntur. Jerzy Okulicz-Kozaryn in memoriam, red. B. Kontny, Światowit Supplement Series B: Barbaricum 11, Warszawa, 195–213.*

Jöns H.

- 2006 *Slawisch-skandinavische Kontakte an der südwestlichen Ostseeküste im Lichte neuer Forschungen, [w:] Transformatio mundi – the transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic (red. M. Bertašius), Kaunas, 117–131.*

Jöns H., Mazurek W.

- 1998 *Groß Strömendorf – nadmorska osada rzemieślniczo-handlowa i cmentarzysko z okresu wczesnosłowiańskiego nad Zatoką Wismarską, SlAnt 39, 181–214.*

Juga-Szymańska A.

- 2014 *Kontakty Pojezierza Mazurskiego ze wschodnią strefą Bałtyku w okresie wpływów rzymskich na przykładzie szpil, Seminarium Bałtyjskie III, Warszawa.*

Jusupović A.

- 2007 *Tak zwany „Latopis Połocki” w przekazie Wasilja Tatiščeva. Rola Drohiczyzna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku, „Studia Źródłoznawcze” 45, 15–32.*
- 2019 *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej, Kraków–Warszawa.*

Kaczmarek L.

- 1985a *Niewiarowo, gm. Trzcianne, woj. łomżyńskie, stanowisko 1 „Okop”, IA, badania rok 1984, 138.*

- 1985b *Ruś, gm. Wizna, woj. łomżyńskie, stanowisko 1 „Okop”, IA, badania rok 1984, 142–143.*

Kaczyński M.

- 1955a *Osada wczesnośredniowieczna w miejscowości Targowisko pow. Suwałki, WA XXII/3-4, 368–369.*
- 1955b *Grodzisko w miejscowości Jegliniec, pow. Suwałki, WA XXII/3-4, 367–368.*
- 1955c *Przypuszczalne grodzisko w miejscowości Posejnele, pow. Suwałki, WA XXII/3-4, 370–371.*
- 1955d *Grodzisko w miejscowości Sudawskie, pow. Suwałki, WA XXII/3-4, 371.*
- 1955e *Cmentarzysko kurhanowe z okresu późnorzymskiego we wsi Jeleniewo, pow. Suwałki, WA XXII/3-4, 368–369.*
- 1958a *Wczesnośredniowieczna zapinka znaleziona w miejscowości Żywa Woda, pow. Suwałki, WA XXV/1-2, 153.*
- 1958b *Dwa cmentarzyska kurhanowe z V–VI wieku we wsi Prudziszki, pow. Suwałki, MS III, 115–153.*
- 1976 *Badania stanowisk z okresu rzymskiego na równinie augustowskiej, RB XIII, 475–484.*

Kainov S. Ū. (Кайнов С. Ю.)

- 2016 *Detal' šlema iz raskopok Sarkela-Beloj Veži [Деталь шлема из раскопок Саркела-Белой Вежи], „Arheologičeskie vesti” [„Археологические вести”] 22, 130–134.*
- 2018 *Detal' šlema iz Pliski [Деталь Шлема из Плиски], [w:] Voenni ekspedicii, v"or"ženie i snarâženie (antičnosť i srednovekovye) (red. V. Jotov) [Военни экспедиции, вѳоръжение и снаряжение (античность и средновековые)] (ред. В. Йотов), Acta Musei Varnaensis X-2, Varna [Варна], 47–52.*

Kalašnikov E. A. (Калашников Е. А.)

- 2004 *Predvaritel'nye rezul'taty razvedyvatel'nyh archeologičeskich rabot na gorodiše Timofeeievka-Kamsvikus (byvsij Tammoviškei) Černâhovskogo rajona Kaliningradskoj oblasti [Предварительные результаты разведывательных археологических работ на городище Тимофеевка-Камсвикус (бывший Таммовишкеи) Черняховского района Калининградской области], [w:] Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji*

Białystok, 23–24 września 2002 r. (red. M. Karczevska, M. Karczewski), Białystok, 233–256.

Kameneckaâ E. V. (Каменецкая Е. В.)

- 1998 *Keramika Gnëzdova kak pokazatel' torgovyh i etničeskikh kontaktov* [Керамика Гнëздова как показатель торговых и этнических контактов], [w:] *Istoričeskaâ archeologiâ. Tradicii i perspektivy. K 80-letiu so dnâ roždieniâ Danila Antonoviča Avdusina* (red. V. L. Ānin) [Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина (ред. В. Л. Янин)], Moskva [Москва], 124–134.

Kamiński J. i A.

- 1955 *Grodzisko pierścieniowate wczesnośredniowieczne na gruntach wsi Świątek Strumiany, pow. Wysokie Mazowieckie*, WA 22/1, 87–88.
- 1956a *Grodzisko we wsi Niewiarowo, pow. Białystok*, WA XXIII/4, 364–365.
- 1956b *Grodzisko we wsi Trzcianka, pow. Sokółka*, WA XXIII/4, 366–367.
- 1956c *Grodzisko w miejscowości Sambory, pow. Łomża*, WA XXIII/4, 362–364.

Kamiński A.

- 1953 *Jaćwież. Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź.
- 1956a *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwieży od I do XIII w.*, MS I, 193–273.
- 1956b *Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jaćwieskim w rejonie rzeki Sliny*, WA XXIII/2, 131–168.
- 1961 *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, RB I, 9–61.
- 1963 *Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią*, RB IV, 7–41.

Karczevska M.

- 2002 *Piec kaflowy z izby czeladnej rezydencji plebana goniądzkiego w Krzeczkwie nad Nereślą. Próba identyfikacji pierwszego właściciela*. [w:] *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001. Materiały z konferencji, Białystok 6–7 grudnia 2001 roku* (red. M. Karczevska, M. Karczewski), Białystok, 373–380.

Karczevska M, Karczewski M.

- 2007 *Grodzisko „Święta Góra” w Staświnach w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Archeologia archiwalna i nowa*, KMW 2(256), 131–163.

Karnups A.

- 1938 *Der Burgberg Talsi*, [w:] *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae*, 16.–20. VIII 1937. *Acta et relata*, Riga, 110–115.

Kasprzycka M.

- 1999 *Tło paleogeograficzne osadnictwa Żuław Elbląskich w pierwszym tysiącleciu naszej ery*, Warszawa.

Käswurm K.

- 1873 *Alte Schloßberge und andere Überreste von Bauwerken aus der Vorzeit im Pregelgebiet Litauens*, SPÖG XIV, 72–80.

Kaszewscy E., Z.

- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek*, MSW I, 365–434.

Katalog treściwy...

- 1911 *Katalog treściwy zbioru przedhistorycznego, ułożony porządkiem miejscowości*, „Światowit” IX, 128–156.

Kazakevičius V.

- 1998 *Iš vėlyvojo geležies amžiaus Baltų ginklų istorijos (kalavijų makštų galų apkalai)*, „Lietuvos Archeologija” 15, 287–332.
- 2004 *Geležies amžiaus strėlės Lietuvoje (II–XII–XIII amžius)*, Vilnius.

Kemke H.

- 1919 *Die Gliederung des Jüngsten heidnischen Zeitalters in Ostpreußen*, Prussia 23/II, 522–525.

Kempke T.

- 1988 *Zur überregionalen Verarbeitung der Pfeilspitzentypen des 8.–12. Jahrhunderts aus Stargard/Oldenburg*, BRGK 69, 292–306.
- 1991 *Die Waffen des 8.–13. Jahrhunderts. Stargard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien*, 3, Neumünster.

Kibin A. S. (Кибин А. С.)

- 2008 *Ātvāgi v XI–XI vv.: „baltsoe plemā” ili „beregovoe bratstvo”?* [Ятвяги в X–XI вв.: „балтское племя” или „береговое братство”?], „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2 (4), 117–132.

Kielczewska-Zalewska M.

- 1952 *Położenie geograficzne grodziska w Jeziorku, pow. Giżycko*, MW II, 201–210.

Kiersnowska T.

- 1986 *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa.

Kiersnowski R.

- 1960 *Uwagi o znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych z ziem pruskich*, WN IV/1-2, 1–14.
- 1964 *Zagadnienie obiegu pieniądza wczesnośredniowiecznego na obszarze Polski północno-wschodniej*, „Acta Baltica Slavica” I, 87–97.

Kirkor A. (Киркор А.)

- 1872 *Surpily* [Сурпилы], „Pamiatnaâ knižka Suvalskoj gubernii na 1872 god” [„Памятная книжка Сувалской губернии на 1872 год”], 91–102.

Kirpičnikov A. N. (Кирпичников А. Н.)

- 1966 *Drevnerusskoe oružie. Kopā, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX–XIII vv.* [Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв.], Arheologiâ SSSR. Svod arheogičeskikh istočnikov E1-36 [Археология СССР. Свод археологических источников E1-36], Moskva–Leningrad [Москва–Ленинград].
- 1971 *Drevnerusskoe oružie. Dospēh, kompleks boevykh sredstv IX–XIII vv.* [Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.], Arheologiâ SSSR. Svod arheogičeskikh istočnikov E1-36 [Археология СССР. Свод археологических источников E1-36], Moskva–Leningrad [Москва–Ленинград].
- 1973 *Snarāženie vsadnika i verhovogo konā na Rusi IX–XIII vv.* [Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.], Arheologiâ

SSSR. Svod arheogičeskikh istočnikov E1-36 [Археология СССР. Свод археологических источников E1-36], Leningrad [Ленинград].

- 1985 *Rannesrednevekovaâ Ladoga* [Раннесредневековая Ладога], [w:] *Srednevekovaâ Ladoga* (red. V. V. Sedov) [Средневековая Ладога (ред. В. В. Седов)], Leningrad [Ленинград], 3–36.

- 2009 *Rannesrednevekovye zoločēnye šlemy. Novye nahodki i nablūdeniâ* [Раннесредневековые золочёные шлемы. Новые находки и наблюдения], Sankt-Peterburg [Санкт-Петербург].

Kirpičnikov A. N. (Кирпичников А. Н.) et alii

- 1986 Kirpičnikov A. N., Dubov I. V., Lebedev G. S. (Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С.), *Rus’ i varāgi (russko-skandinavskie otnošeníâ domongol’skogo vremeni)* [Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени)], [w:] *Slavāne i skandinavu* [Славяне и скандинавы], Moskva [Москва], 189–297.

Kivikoski E.

- 1951 *Die Eisenzeit Finnlands. Bilderatlas und Text*, II, Helsinki.

Kleemann O.

- 1941 *Die vorgeschichtliche Erforschung des Kreises Sudauen*, „Alt-Preußen” 6/4, 56–64.

Klimek R.

- 2008 *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych w południowej części dominium warmińskiego*, „Pruthenia”, III, 163–206.

Knorr H.

- 1937 *Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder*, Leipzig.

Kobylińska U. et alii

- 2000 Kobylińska U., Kobyliński Z., Wach D., *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko pruskie w Dobrzykach, st. XXVIII, gmina Zalewo, województwo warmińsko-mazurskie*, „Warmińsko-mazurski biuletyn konserwatorski” II, 12–76.

Kobyliński Z.

- 1984 *Problemy metody reprezentacyjnej w archeologicznych badaniach osadniczych*, AP XXIX/1, 7–40.

Kobyliński Z., Urbańczyk P.

- 1984 *Modelowanie symulacyjne pradziejowych procesów osadniczych. Stan badań*, KHKM 32/1, 67–93.

Kolčín B. A. (Колчин Б. А.)

- 1959 *Železoobrabatyvaúšee remeslo Novgoroda Velikogo (Produkcía, technologiá)* [Железообработывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология)], [w:] *Trudy Novgorodskoj Arheologičeskoj Ekspedicii* (red. A. V. Arcihovskij, B. A. Kolčín) [Труды Новгородской Археологической Экспедиции (ред. А. В. Арчиховский, Б. А. Колчин)] II, „Materialy i Issledovaniá po Arheologii SSSR” [„Материалы и Исследования по Археологии СССР”] 65, Moskva [Москва], 7–120.
- 1985 *Inženernye sooruzheniá* [Инженерные сооружения], [w:] *Drevnáá Rus'. Gorod, zatok, selo* (red. B. A. Kolčín) [Древняя Русь. Город, замок, село (ред. Б. А. Колчин)], Moskva [Москва], 170–172.

Kolendo J.

- 2008 *Ziemie u południowo-wschodnich wybrzeży Bałtyku w źródłach antycznych*, „Pruthenia” IV, 11–41.

Kondracki J.

- 1972 *Polska północno-wschodnia*, Warszawa.
- 1994 *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa.

Kontny B.

- 2007 *Najwcześniejsze elementy uzbrojenia w kulturze bogaczewskiej w świetle zewnętrznych wpływów kulturowych*, [w:] *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji*, Warszawa, 26–27 marca 2003 (red. Anna Bitner-Wróblewska), Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa, 73–111.

Koperski A.

- 1996 *Przemysł (Poland)*, [w:] *A Honfoglaló Magyararság* (red. I. Fodor), 439–448.

- 2003 *Groby wojowników z koniem na cmentarzysku „staramadziarskim” w Przemysłu*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu* (red. Marek Dulnicz), Warszawa–Lublin, 365–375.

Koperski A., Parczewski M.

- 1978 *Wczesnośredniowieczny grób Węgra-koczownika z Przemysłu*, AAC XVIII, 151–201.

Korczak K.

- 2008 *Grodzisko w Bajtkowie, pow. Elk w świetle badań wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 1977–1980*, Maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Wydziału Archeologii UW, Warszawa.

Korzuhina G. F. (Корзухина Г. Ф.)

- 1950 *Iz istorii drevnerusskogo orużiá XI veka* [Из истории древнерусского оружия XI века], SovA XIII, 63–94.

Kostrzewski J.

- 1960 *Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich*, Warszawa.
- 1962 *Kultura prapolska*, Warszawa.

Kovalenko V. P. (Коваленко В. П.)

- 2002 *Černigiv und Šestovica: Kontakte zwischen Slaven und Skandinaviern im Östlichen Einzugsgebiet des Dnepr am Ende des 9. und im 10. Jahrhundert*, [w:] *Europa im 10. Jahrhundert Archäologie einer Aufbruchszeit* (red. J. Henning), Mainz am Rhein, 237–248.

Kowalczyk E.

- 1987 *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Kowalczyk-Heyman E.

- 2009 *Szurpiły – gród i jego nazwa. Z dziejów granicy litewsko-krzyżackiej*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska), Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 545–557.

Kowalski J.

- 1982 *Szurpiły, gm. Jeleniewo, woj. suwalskie, stanowisko 6 „Góra Cmentarna”, IA, badania rok 1981*, 203.

- 2000 *Chronologia grupy elbląskiej i olsztyńskiej kręgu zachodniobałtyjskiego (V–VII w.)*, *Barbaricum* 6, Warszawa, 203–248.
- Kowalski W. R.**
- 1981 *Wybrane zagadnienia z geomorfologii niecki Jęglówka, województwo suwalskie*, Maszynopis w Dziale Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, Warszawa.
- Kruk J.**
- 1981 *Z zagadnień metodyki badań poszukiwawczych*, SA 22, 445–454.
- Krukowski S.**
- 1911 *Cmentarzysko mogił ciałopalnych w Jasudowie pod Sopoćkiniami (w pow. Augustowskim gub. Suwalskiej)*, „Światowit” IX, 1–21.
- Krzywicz K. i T.**
- 1999 *Suwalszczyzna Zaniemenie. Przewodnik, Białystok*.
- Krzywicki L.**
- 1906 *Żmudź starożytna. Dawni Żmudzini i ich warunki*, Warszawa.
- Krzywicki T.**
- 2006 *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski w skali 1:50000. Arkusze Czarnowo Średnie (39) i Gołdap (70)*, Arch. CAG.
- Kuharenko Ū. V. (Кухаренко Ю. В.)**
- 1959 *Čaplinskij mogil'nik [Чаплинский могильник]*, „Materialy i Issledovaniâ po Archeologii SSSR” [„Материалы и Исследования по Археологии СССР”] 70, 154–180.
- Kulakov V. I. (Кулаков В. И.)**
- 1990 *Drevnosti Prussov VI–XIII vv. [Древности Пруссов VI–XIII вв.]*, *Arheologii SSSR. Svod arheologičeskich istočnikov G 1-9 [Археология СССР. Свод археогических источников] Г 1-9*, Moskva [Москва].
- 1994 *Prussy (V – XIII vv.) [Пруссы (V – XIII вв.)]. The old Prussians (5th – 13th centuries A.D.)*, Moskva [Москва].
- 1999 *Irzekapinis [Ирзекапинис]*, „Stratum Plus” 5, 211–273.
- 2004 *Doll'kajm-Kovrovo. Issledovaniâ 1879 [Доллькайм-Коврово. Исследования 1879 г.]*, Minsk [Минск].
- 2007a *Doll'kajm-Kovrovo. Issledovaniâ 1992–2002 [Доллькайм-Коврово. Исследования 1992–2002 гг.]*, Minsk [Минск].
- 2007b *Каур. Raskopki 1956–2005 [Каур. Раскопки 1956–2005]*, [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza. Materiały z konferencji 30 listopada – 2 grudnia 2005* (red. G. Nawrońska), Elbląg, 175–188.
- Kulikauskas P.**
- 1982 *Užnemunės piliakalniai I – XIII amžiuje*, Vilnius.
- Kuncienė O.**
- 1979 *Sarių senkapis*, „Lietuvos Archeologija” 1, 76–100.
- Kürbisówna B.**
- 1974 *Pollexianorum cervicosa feritas. Dzikość i barbarzyństwo w opinii mistrza Wincentego*, [w:] *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej profesora Henryka Łowmiańskiego*, Poznań, 131–138.
- Kuszevska E.**
- 1961 *Gorzędziej wczesnośredniowieczny w świetle wstępnych prac archeologicznych*, [w:] *Gdańsk wczesnośredniowieczny* (red. J. Kamińska), IV, Gdańsk, 145–200.
- Kuza A. V. (Куза А. В.)**
- 1985a *Ukreplennye poseleniâ [Укрепленные поселения]*, [w:] *Drevnââ Rus'. Gorod, zatok, selo* (red. B. A. Kolč'in) [Древняя Русь. Город, замок, село] (red. B. A. Kolč'in), Moskva [Москва], 39–51.
- 1985b *Drevnerusskie goroda [Древнерусские города]*, [w:] *Drevnââ Rus'. Gorod, zatok, selo*, (red. B. A. Kolč'in) [Древняя Русь. Город, замок, село] (red. B. A. Kolč'in), Moskva [Москва], 51–66.
- 1985c *Fortifikaciâ [Фортификация]*, [w:] *Drevnââ Rus'. Gorod, zatok, selo* (red. B. A. Kolč'in) [Древняя Русь. Город, замок, село] (red. B. A. Kolč'in), Moskva [Москва], 167–170.

Kyzlasov I. L. (Кызласов И. Л.)

- 1983 *Askizskaâ kul'tura ũžnoj Sibiri X–XIV vv.* [Аскизская культура южной Сибири X–XIII вв.], *Arheologiâ SSSR. Svod arheologičeskikh istočnikov E3-18* [Археология СССР. Свод археологических источников E3-18], Moskva [Москва].

LA

- 1974 *Latvijas PSR Archeologija*, Rīga.

LAA

- 1977 *Lietuvos TSR Archeologijos Atlasas III. I–XIII a. pilkarnai ir senkapiai*, Vilnius.
1978 *Lietuvos TSR Archeologijos Atlasas IV. I–XII a. radiniai*, Vilnius.

La Baume W.

- 1939 *Frühgeschichtliche Helme aus Ostpreussen*, *NfDV* 15/11-12, 296–301.
1940 *Ein spätprussisches Reitergrab mit Helm und verzierten Lanzen aus Ekritten, Kr. Samland, „Alt-Preußen“* 4/4, 84–87.

Labuda G.

- 1961 *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski*, Warszawa.

Langeheim K.

- 1933 *Spuren der Wikinger um Truso*, *EJ* 11. 262–283.

Lebedev G. S. (Лебедев Г. С.)

- 1982 *Der slawische Burgwall Gorodec bei Luga. Zum Problem der west- und ost- slawischen Beziehungen*, [w:] *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte*, 2, Berlin, 225–238.

Leciejewicz L.

- 1970 *Kształtowanie się stosunków gospodarczych i politycznych w basenie Bałtyku we wczesnym średniowieczu (przegląd zagadnień)*, *ZH* 32/2, 7–21.
1972 *Pomorze we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Problemy badań Polski północno-zachodniej*, Poznań, 175–185.

Leciejewicz L., Łosiński W., Rulewicz M., Wesołowski S.

- 1983 *Wykop I*, [w:] *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe* (red. E. Cnotliwy,

L. Leciejewicz, W. Łosiński), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 15–62.

Lehr-Spławiński T., Witkowski W.

- 1965 *Wybór tekstów do historii języka rosyjskiego*, Warszawa.

Lenarczyk K.

- 1991 *Badania archeologiczne w województwie suwalskim w latach 1976–1981*, „*Rocznik Suwalsko-Mazurski*” (red. Janusz Kopciał), Suwałki, 71–74.

Lenarczyk L.

- 1981 *Bajtkowo, gm. Elk, woj. suwalskie*, IA, badania rok 1980, 139.
1991a *Badania sondażowe na grodzisku w Górczycach, woj. suwalskie*, RB XVI, 483–485.
1991b *Wstępne wyniki badań gródka w Bajtkowie woj. suwalskie w 1977 r.*, RB XVII, 127–141.

Lewis-Simpson S.

- 2001 *A Survey of Colonial Situations in Relation to the Scandinavian Viking-Age Westward Expansion*, *Offa* 58, 155–164.

LPA

- 2005 *Lietuvos Piliakalniai Atlasas*, I–III, Vilnius.

Luchtanas A.

- 2002 *Kernavė – litewska Troja*, [w:] *Kernavė – litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernavė, Litwa*, Warszawa, 11–33.

Lysenka P. F. (Лысенка П. Ф.)

- 2000 *Gandal i pryvaznuâ vyraby* [Гандаль і прывазныя вырабы], [w:] *Archeologiâ Belarusi* [Археалогія Беларусі] III, *Sârëdnevâkovy peryâd* (IX–XIII st.) [Сярэдневяковы перыяд (IX–XIII ст.)], Minsk [Мінск], 434–454.

Łaszczewska T.

- 1962 *Wyniki badań nad wczesnośredniowiecznymi konstrukcjami obronnymi podgrodzia*, [w:] *Sieradz w średniowieczu* (red. J. Kamińska), *PMMAE* 7, 151–182.

Łęga W.

- 1930 *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, Toruń.

Łosiński W.

- 1972 *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII–X/XI w.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- 1982 *Osadnictwo plemienne Pomorza (VI–X wiek)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- 1988 *Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy*, *SlAnt XXXI*, 93–181.
- 1992 *Miejsce Gniozdowa w rozwoju kontaktów Skandynawii z Rusią Kijowską*, *PA 39*, 139–152.
- 1993 *Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem*, *PA 41*, 17–34.
- 2008 *Pomorze Zachodnie we wczesnym średniowieczu*. *Studia Archeologiczne*, Poznań.

Łosiński W., Rogosz R.

- 1983 *Zasady klasyfikacji i schemat taksonomiczny ceramiki*, [w:] *Szczecin we wczesnym średniowieczu*. *Wzgórze Zamkowe* (red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 202–226.

Łowmiański H.

- 1931 *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, I, Wilno.
- 1932 *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, II, Wilno.
- 1935 *Prusy pogańskie*, Toruń.
- 1950 *Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów*, „Przegląd Historyczny” *XLI*, 152–179.
- 1967 *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, III, Warszawa.
- 1983 *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań.
- 1985 *Geografia polityczna Bałtów w dobie plemiennej*, *Lituanio-Slavica Posnaniensa*. *Studia Historica*, 1, Poznań, 7–105.
- 1986 *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich*, Poznań.
- 1989 *Prusy–Litwa–Krzyżacy*, Warszawa.

Łoźny L.

- 1987 *Grodziszczany, gm. Dąbrowa Białostocka, woj. białostockie, stanowisko 1, IA*, badania rok 1986, 125–126.

Łukomiak K.

- 2016 *Sposoby zamykania pomieszczeń i skrzyż w późnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych z terenu Polski*, Łódź.

Madyda R.

- 1977 *Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim*, *MSW IV*, 351–411.

Mager F.

- 1960 *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum*, I, II, Köln.

Mägi M.

- 2002 *At the crossroads of space and time. Graves, changing society and ideology on Saaremaa (Õsel) 9th–13th centuries AD*, Tallinn.

Maleczyński K.

- 1936 *W sprawie autentyczności dokumentów Mendoga z lat 1253–1261*, „*Ateneum Wileńskie*” *XI*, 1–56.

Malevskaâ–Malevič M. V. (Малевская–Малевич М. В.)

- 2005 *Keramika zapadnorusskih gorodov X–XIII vv.* [*Керамика западнорусских городов X–XIII вв.*], Sankt Petersburg [Санкт Петербург].

Malinowska–Łazarczyk H.

- 1982 *Cmentarzysko średniowieczne w Cedynii*, I, II, Szczecin.

Manasterski D.

- 1998 *Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego na stanowisku II w Wyszemborku, woj. olsztyńskie*, [w:] *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej* (red. Andrzej Buko), Warszawa, 161–166.

Matuszewska–Kola W.

- 1985 *Ceramika z grodziska w Plemietach*, [w:] *Plemięta, średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, (red. A. Nadolski), Warszawa–Poznań–Toruń, 185–204.

- Maty A.**
2009 *Posejnele, st. II, analiza ceramiki z osady jaćwiejskiej*, Maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Wydziału Archeologii UW, Warszawa.
- Mazur M.**
1999 *Cybernetyka i charakter*, Warszawa.
- Mazurowski R.**
1980 *Metodyka archeologicznych badań powierzchniowych*, Warszawa–Poznań.
- Medvedev A. F. (Медведев А. Ф.)**
1959 *Orużie Novgoroda Velikogo [Оружие Новгородского Великого]*, [w:] *Trudy Novgorodskoj Arheologičeskoj Ekspedicii* (red. A. V. Arčihovskij, B. A. Kolčín) [Труды Новгородской Археологической Экспедиции (ред. А. В. Арчиховский, Б. А. Колчин)] II, „Materialy i Issledovaniá po Arheologii SSSR” [„Материалы и Исследования по Археологии СССР”] 65, Moskva [Москва], 121–191.
1966 *Ručnoe metatel’noe orużie (luk i strely, samostrel) VIII–XIV vv. [Ручное метательное оружие (лук и стрель, самострел) VIII–XIV вв.]*, Arheologičeskij SSSR. Svod arheologičeskich istočnikov E1-36 [Археология СССР. Свод археологических источников E1-36], Moskva [Москва].
- Mellin-Wyczółkowska I., Gołębiowska-Tobiasz A.**
2009 *Nakładka okucia „heraldycznego” z cmentarzyska w Robawach, gm. Reszel, st. XXIII*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska), Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 569–578.
- Mieczynski T.**
1946 *Gleby i wytwórczość b. Prus Wschodnich. Załącznik do mapy: gleby b. Prus Wschodnich*, Gdańsk–Bydgoszcz.
- Mirkowska I.**
2004 *Ceramika wczesnośredniowieczna z grodziska w Kajkowie (przysiółek Lesiak), d. pow. Ostróda, woj. warmińsko-mazurskie*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z konferencji Białystok, 23–24 września 2002 r.*, Białystok, 281–291.
- Miśkiewicz M.**
1969 *Niewiarowo, pow. Mońki, IA, badania rok 1968*, 270–271.
- Mitosek M.**
1966 *Zagadnienie zmian i wahań klimatu po epoce lodowcowej*, KHKM 14/2, 243–252.
- Moora H.**
1939 *Eine memelländische Halsrinfform in Estland*, Prussia 33, 231–235.
- Mortensen H., Mortensen G.**
1938a *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17 Jahrhunderts*, t. I, Leipzig.
1938b *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des 17 Jahrhunderts*, t. II, Leipzig.
- Moszczyński J.**
1986 *Łosośna, woj. białostockie, stanowisko 1, IA, badania rok 1985*, 133.
1987a *Łosośna, woj. białostockie, stanowisko 1, IA, badania rok 1986*, 144.
1987b *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Łosośnej Wielkiej (st. 1) gm. Kuźnica Białostocka, woj. Białostockie w sierpniu 1987 r.*, Archiwum WUOZ w Białymstoku.
2005 *Łosośna, st. 1, gm. Kuźnica Białostocka, woj. białostockie, AZP 30-91/1, IA, badania rok 1996*, 225.
- Mugurēvičs E.**
2001 *Burg und Burgsiedlung Sabile (Zabeln) im 11.–16. Jh.*, „Lietuvos Archeologija” 21, 63–72.
- Mühle E.**
1988 *Gnezdovo – das alte Smolensk? Zur Deutung eines Siedlungskomplexes des ausgehenden 9. bis beginnenden 11. Jahrhunderts*, BRGK 69, 411–447.
- Mühlen B. von zur**
1975 *Die Kultur der Wikinger in Ostpreußen*, Bonn.

Muižnieks V.

- 2008a 14., 15. gs. ugunskapi Kurzemē, [w:] Pētījumi kuršu senatnē. Rakstu krājums, Rīga, 35–56.
- 2008b *Die Brandgräber des 14., 15. Jh. in Kurland*, AL 9, 85–108.

Müller-Wille M.

- 1988 *Fremdgut und Import östlicher Provinzen in Schleswig-Holstein (9. – 12. Jahrhundert)*, BRGK 69, 740–783.
- 1995 *Two early medieval sites near Wismar and Rostock at the southern Baltic coast*, [w:] *Shipshape. Essays for Ole Crumlin-Pedersen. On the occasion of his 60th anniversary* (red. O. Olsen, J. S. Madsen, F. Rieck, Roskilde, 89–96.
- 2003 *Zwischen Gudme und Reric. Frühgeschichtliche Zentralplätze Südschandinaviens und benachbarter Gebiete*, BM-VJ 51, 267–294.

Musianowicz K.

- 1951 *Mazowieckie naczynia z cylindryczną szyjką na tle słowiańskiego materiału porównawczego*, WA XVIII/3-4, 345–384.
- 1955 *Przyczynki do osadnictwa mazowieckiego na Podlasiu w XII–XIII wieku*, „Światowit” XXI, 247–275.
- 1956 *Badania wykopaliskowe w roku 1955 w Drohiczyńcu*, pow. Siemiatycze, WA XXIII/2, 169–176.
- 1962 *Materiały i problematyka lokalnych grup wczesnośredniowiecznej ceramiki Podlasia*, „Światowit” XXIV, 587–609.
- 1969 *Drohiczyń w wczesnym średniowieczu*, MW VI, 7–235.

Muzeum Przedhistoryczne...

- 1911 *Muzeum Przedhistoryczne Erazma Majewskiego*, „Światowit” IX, 124–127.

Nadolski A.

- 1954 *Studia nad uzbrojeniem polskim w X–XII w.*, Łódź.

Nadolski A. et alii

- 1959 Nadolski A., Abramowicz A., Poklewski T., *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomięsku pod Łodzią*, Łódź.

Nalepa J.

- 1964 *Jaćwięgowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok.
- 1967 *Połąkszanie (Pollexiani) – plemię Jaćwięskie u północno-wschodnich granic Polski*, RB VII, 7–34.
- 1971 *Opuscula Slavica*, 1, Lund.

Navickaitė O.

- 1957 Veršvų kapinyno laidojimo papročiai, „Lietuvos TSR Mokslu akademijos darbai”, Ser.A, 2, 153–175.

Nazarenko A. V. (Назаренко А. В.)

- 1985 *Mogil'nik i uročište Plakun* [Могильник и урочище Плакун], [w:] *Srednevekovaja Ladoga* (red. V. V. Sedov) [Средневековая Ладога (ред. В. В. Седов)], Leningrad [Ленинград], 156–169.

Nerman B.

- 1931a *Der Handel Gotlands mit dem Gebiet am Kurischen Haff im 11. Jahrhundert.*, Prussia 29, 160–173.
- 1931b *Funde und Ausgrabungen in Grobina 1929.*, *Congressus secundus archaeologorum Baltico-rigae, 19.–23.VIII. 1930*, *Acta Universitatis Latviensis Philologorum et Philosophorum Ordinis Series*, I, Supplementum I, Rigae, 195–206.
- 1958 *Grobin-Seeburg. Ausgrabungen und Funde*, Stockholm.

Neugebauer W.

- 1944 *Das wikingische Gräberfeld von Elbing-Neustädterfeld und die Lage Trusos*, *Jahrestagungen Bericht über die Kieler Tagung 1939*, Neumünster, 154–161.

Neumayer H. et alii

- 2016 Neumayer H., Born H., Rhede D., Römer R. L., Sobczak C., *Der zweite Silberfund von Skomanten, ehemals Kreis Lyck*, „Acta Praehistorica et Archaeologica” 48, 121–180.

Niewęłowski A.

- 1966 *Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu. Studium metodyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Nørlund P.

1948 *Trelleborg*, København.

Nowakiewicz T.

- 2004 *Piłkarnia nad Boskim Jeziorem. O „wysokich domach” wczesnośredniowiecznych Prusów (na przykładzie północnej Galindii)*, Barbaricum 7, Warszawa, 275–290.
- 2008 „Pulko Czarny Las” – wczesnośredniowieczny system osadniczy w północnej Galindii, [w:] *Przez granice czasu. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu* (red. A. Buko, W. Duczko), Pułtusk, 129–143.

Nowakiewicz T., Wróblewski W.

- 2003 „Legenda galindzka” Piotra z Dusburga w świetle badań archeologicznych, [w:] *Antyk i Barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* (red. A. Bursche, R. Ciołek), Warszawa, 313–322.

Nowakowski W.

- 1989 *Studia nad ceramiką zachodniobałtyjską z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharów na pustych nóżkach*, Barbaricum, Warszawa, 101–147.
- 1994 *Osada z okresu wpływów rzymskich i V–VII wieku w Wyszemborku, stanowisko I, gm. Mrągowo, woj. olsztyńskie, „Światowit” XXXVII*, 77–113.
- 1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4, Warszawa.
- 1998 *Jaćwięskie cmentarzysko warstwowe (?) w miejscowości Burdyniszki, na Suwalszczyźnie*, [w:] *Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gąssowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej* (red. A. Buko), Warszawa, 119–123.
- 2003 *Retrospekcja w archeologii: Galindai/Galinditae oraz Soudinoi/Sudavitae w świetle źródeł historycznych i znalezisk archeologicznych*, *Studia Galindzkie I* (red. W. Wróblewski), Warszawa, 7–12.
- 2004 *Schyłek grupy olsztyńskiej – próba nowego spojrzenia. „Nowe” materiały z cmentarzyska w Wólce Prusinowskiej w powiecie mrągowskim*, *KMW 4* (246), 407–417.

Odoj R.

- 1956 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w miejscowości Równina Dolna, pow. Kętrzyn*, *WA XXIII/2*, 177–196.
- 1958 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w miejscowości Równina Dolna, pow. Kętrzyn, w 1956 i 1957 roku*, *RO I*, 117–156.
- 1968 *Wyniki badań grodziska z VI–VIII w. n.e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej*, *RO VII*, 113–150.
- 1969 *Bogdany, pow. Braniewo, IA, badania rok 1968*, 218–219.
- 1970 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku Bogdany koło Fromborka prowadzonych w 1970 r.*, *KMW 4* (110), 659–666.

Okulicz J.

- 1961 *Sprawozdanie z badań prowadzonych w 1958 r. na osadzie pod „Zamczyskiem” w miejscowości Osinki pow. Suwałki*, *WA XXVII/1*, 82–89.
- 1963 *Sprawozdanie z badań prowadzonych w 1959 r. na osadzie i grodzisku w Osinkach, pow. Suwałki*, *WA XXIX/2*, 193–209.
- 1968 *Niektóre zagadnienia struktury osadnictwa okresów późnolateńskiego i rzymskiego w północno-wschodniej Polsce*, [w:] *Studia z dziejów osadnictwa* (red. A. Rutkowska-Plachcińska), 6, Wrocław–Warszawa–Kraków, 29–48.
- 1970a *Dr Jerzy Antoniewicz (1919–1970)*, *KMW 4* (110), 675–678.
- 1970b *Węgielsztyn, pow. Węgorzewo, IA, badania rok 1970*, 215–216.
- 1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- 1981 *Grupy mrągowska i węgorzewska kultury zachodniobałtyjskiej a zagadnienie „Galindai” i „Sudinoi” Ptolemeusza*, *RB XIV*, 151–167.
- 1983 *Sposoby analizy źródeł archeologicznych w badaniach paleosocjologicznych i paleodemograficznych*, [w:] *Człowiek i środowisko w pradziejach* (red. J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski), Warszawa, 206–213.
- 1988 *Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI–VII w. n.e.)*, *PA XIII*, 103–133.
- 1989 *Próba identyfikacji archeologicznej ludów bałtyjskich w połowie pierwszego tysiąclecia naszej ery*, Barbaricum, Warszawa, 64–100.

Okulicz-Kozaryn J.

- 1993a *Szurpily – zespół śladów osadnictwa z czasów od III w. p.n.e. do XIII w. n.e.*, [w:] *Przewodnik LXIV zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego na Ziemi Suwalskiej*, 9–12 września 1993, Warszawa, 139–146.
- 1993b *Dzieje zasiedlenia Suwalszczyzny od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza. Epoka żelaza*, [w:] *Przewodnik LXIV zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego na Ziemi Suwalskiej*, 9–12 września 1993, Warszawa, 112–119.

Okulicz-Kozaryn Ł.

- 1997 *Dzieje Prusów*, Wrocław.

Okuliczowie Ł. i J.

- 1963 *Dwa wczesnośredniowieczne cmentarzyska z grobami ciałopalnymi a problem obrządku pogrzebowego na północnym Mazowszu*, WA XXIX/2, 105–118.

Olsen O.

- 1959 *Fyrkat, the Viking Camp near Hobro*, Copenhagen.

Orlov S. N. (Орлов С. Н.)

- 1973 *Raskopki na territorii kamennoj kreposti v Staroj Ladoge (iz materialov staroladożskoj ekspedicii 1949 g.)* [*Раскопки на территории каменной крепости в Старой Ладоге (из материалов старолadoжской экспедиции 1949 г.)*], SovA 4 (1973), 262–269.

Osipowicz A.

- 1867a *Pobieżny rzut oka na niektóre zamczyska i tak zwane góry sypane w okolicach Suwałk*, „Tygodnik Ilustrowany” 384, 55–58.
- 1867b *Pobieżny rzut oka na niektóre zamczyska i tak zwane góry sypane w okolicach Suwałk*, „Tygodnik Ilustrowany” 385, 63–66.

Ościłowski J.

- 2006 *Sieć grodowa na Wysoczyźnie Kolneńskiej we wczesnym średniowieczu. Ze studiów nad pograniczem mazowiecko-prusko-jaćwieskim*, „Światowit” VI (XLVII), fasc. B, 81–105

Panfil R.

- 2009 *Uwagi na temat Truso i jego zaplecza w świetle źródeł*, ESM 1, 33–72.

Parczewski M.

- 1988 *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*, Kraków.

Paszkiewicz H.

- 1996 *Początki Rusi*, Kraków.
- 1998 *Powstanie narodu ruskiego*, Kraków.

Paulsen P.

- 1953 *Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas*, Stuttgart.

Pawlata L.

- 1991 *Wyniki badań nowo odkrytego cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Drohiczynie, woj. białostockie*, RB XVII, 111–126.

Pawłowski A.

- 1987 *Zespół grodzisk pruskich w Weklicach, gminie Elbląg w świetle badań w latach 1982–1983*, [w:] *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–83*, Malbork, 387–408.

Pawłowski A. J.

- 1991 *Z badań wczesnośredniowiecznych grodzisk Pomezanii i Pogezanii*, [w:] *Archeologia bałtyjska. Materiały z konferencji Olsztyn, 24–25 kwietnia 1988 roku*, Olsztyn, 156–173.

Peiser F. E.

- 1919 *Fundberichte*, Prussia 22, 310–346.

Peiser F. E., Luckmann O.

- 1919 *Gräberfeld in Splitter, Kr. Tilsit*, Prussia 23/2, 362–373.

Pela W.

- 1980 *Niewiarowo, gm. Trzcianne, woj. łomżyńskie, stanowisko 1, IA*, badania rok 1979, 172.

Petruhin V. J. (Петрухин В. Я.)

- 1995 *Slavâne, varâgi i hazary na ũge Rusi. K probleme formirovaniâ territorii drevnerusskogo gosudarstva* [*Славяне, варяги и хазары на юге Руси. К проблеме формирования*

- вания территории древнерусского государства], [w:] *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy* (red. A. P. Novoseļcev) [*Древнейшие государства Восточной Европы* (red. А. П. Новоселцев)], Moskva [Москва], 117–125.
- Petrulienė A.**
1995 *Barinės senkapis*, [w:] „Lietuvos Archeologija” 11, 47–72.
- Pilo L.**
2007 *The Settlement: Extent and dating*, [w:] *Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project Publication Series* (red. D. Skre), 1, Oslo, 161–178.
- Piotrowska D.**
2003 *Z dziejów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, WA LVI, 13–35.
2009 *Jerzy Antoniewicz (1919-1970) w Państwowym Muzeum Archeologicznym: szkic do portretu*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska), Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 77–124.
- Piotrowski A.**
1993 *Sprawozdanie z prac archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku I w Drohiczyźnie, woj. białostockie, w latach 1987–1988*, RB XVIII, 416–421.
- Pisanski G. Ch.**
1769 *De montibus regni Prussiae notabilioribus commentationem geographicam*, Regiomonti.
- Pletnëva S. A. (Плетнёва С. А.)**
1974 *Poloveckie kamennye izvañniã* [*Половецкие каменные изваяния*], *Arheologiã SSSR. Svod arheogičeskich istočnikov E4-2* [*Археология СССР. Свод археологических источников E4-2*], Moskva–Leningrad [Москва–Ленинград].
- Plezia M.**
1987 [wyd.] *Średniowieczne żywoty i cuda patronów Polski*, Warszawa.
- Pogoda A.**
1929 *Baitkowen, Rogallen*, „Unser Masurenland” 3, 19–20.
1931a *Die Erdschanze bei Eichensee im Kreise Lyck. Eine alte Feldbefestigung gegen Polen und andere räuberische Nachbarn*, „Unsere Heimat” 4, 44.
1931b *Wie die Sudauer das Eisen gewannen*, „Unsere Heimat” 29, 340.
1931c *Fundnachrichten. Neuendorf-spätheidnische Siedlung*, „Unser Masurenland” 11, 44.
1935 *Die Schwedenschanze bei Wensöwen Kr. Treuburg*, „Unser Masurenland” 15, 59.
1936 *Altsudauische Wehranlagen im Kreise Lyck*, „Unser Masurenland” 18, 69–71.
- Pokuta Z., Wojda L.,**
1979 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko we wsi Dębina, woj. sieradzkie*, PMMAE 26, 89–141.
- Polak Z.**
1996 *Zabytki metalowe*, [w:] *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, t. 1, *Badania przy ul. Ratuszowej 9–13* (red. M. Rębkowski), Kołobrzeg, 231–241.
- Polaschek E.**
1965 *Ptolemaios als Geograph*, *Realenzyklopädie der Alterumskunde*, X suppl., Stuttgart, 695–696, 753–757.
- Poleski J.**
2004 *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków.
- Poliński D.**
1994 *Napole, stan. 1, gm. Kowalewo Pomorskie*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, Toruń, 115–124.
- Pollakówna M.**
1953 *Osadnictwo Warmii w okresie krzyżackim*, Poznań.
- Połujański A.**
1859 *Wędrowki po gubernji augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa.

Porzeziński A.

- 1992 *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym w Cedynii (stanowisko 2a)*, MZP 38, 203–247.

Potkański K.

- 1922 *Studia osadnicze*, [w:] *Pisma pośmiertne*, 1, Kraków, 91–107.

Powierski J.

- 1968 *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. Ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Toruń.
- 1981 *Rola Jaćwieży w walce ludów bałtyjskich z agresją krzyżacką*, RB XIV, 87–116.
- 1990 *Czynniki warunkujące rozwój polityczny ludów zachodniobałtyjskich*, ABS XIX, 93–143.
- 2001 *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, II/1, Malbork.
- 2003 *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, II/2, Malbork.
- 2004 *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, 1, Malbork.
- 2005 *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, 2, Malbork.

Pronin G. N. (Пронин Г. Н.) et alii

- 2006 Pronin G. N., Smirnova M. E., Mišina T. N., Novikov V. V. (Пронин Г. Н., Смирнова М. Е., Мишина Т. Н., Новиков В. В.), *Mogil'nik Povarovka X–XIII vv. (Kaliningradskaâ oblast')* [*Могильник Поваровка X–XIII вв. (Калининградская область)*], [w:] *Materialy ohrannyh arheologičeskikh issledovanij* [Материалы охранных археологических исследований] 8, Moskva [Москва].

Puškina T. A. (Пушкина Т. А.)

- 1974 *O Gnëzdovskom poselenii* [О Гнёздовском поселении], VMU 1 (1974), 87–93.

Pyrgała J.

- 1977 *Wapiennictwo*, [w:] *Słownik starożytności Słowiańskich*, 6, Warszawa, 317–318.

Radiņš A.

- 1999 *10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etnikās, sociālās*

un politiskās vēstures jautājumi. Monogrāfija, LVMR 5, Rīga.

- 2007 *Epoka želaza/The Iron Age*, [w:] *Skarby starożytnej Łotwy/Treasures of Ancient Latvia* (red. A. Bitner-Wróblewska), Warszawa, 155–279.

Radziukynas J.

- 1909 *Suvalkų rėdybos pilekalniai su žemlapiu*, Varšava.

Ramskou T.

- 1950 *Viking age cremation graves in Denmark*, AA 21, 137–182.

Rappaport P. A. (Раппапорт П. А.)

- 1956 *Očerki po istorii ruskogo voennogo zodčestva X–XIII vv.* [Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв.], *Materialy i issledovaniâ po arheologii drevnerusskikh gorodov* (red. N. N. Voronin), [Материалы и исследования по археологии древнерусских городов (ред. Н. Н. Воронин)], „Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR” [„Материалы и Исследования по Археологии СССР”] 52, Moskva–Leningrad [Москва–Ленинград].
- 1961 *Očerki po istorii voennogo zodčestva severo-vostočnoj i severo-zapadnoj Rusi X–XV vv.* (red. N. N. Voronin), [Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X–XV вв. (ред. Н. Н. Воронин)], „Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR” [„Материалы и Исследования по Археологии СССР”] 105, Moskva–Leningrad [Москва–Ленинград].
- 1967 *Voennoe zodčestvo zapadnorusskikh zemel' X–XIV vv.* (red. N. N. Voronin), [Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. (ред. Н. Н. Воронин)], „Materialy i Issledovaniâ po Arheologii SSSR” [„Материалы и Исследования по Археологии СССР”] 140, Leningrad [Ленинград].

Rappaport P. A. (Раппапорт П. А.) et alii

- 1985 Rappaport P. A., Kolčín B. A., Borisevič G. V. (Раппапорт П. А., Колчин Б. А., Борисевич Г. В.), *Žiliše* [Жилище], [w:] *Drevnââ Rus'. Gorod, zatok, selo* (red. B. A. Kolčín) [Древняя Русь. Город, замок, село (ред. Б. А. Колчин)], Moskva [Москва], 136–154.

Rauhut L.

- 1952 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe z przełomu XI–XII w., w Nieporęćcie*, WA XVII/3-4, 323–344.
- 1957 *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznej osady produkcyjnej we wsi Kamionka Nadbużna, pow. Ostrów Mazowiecka, w 1956 r.*, WA XXIV/4, 324–336.
- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, MSW I, 435–656.

Rauhut L., Długopolska L.

- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, WA XXXVI/3, 292–353.
- 1972 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Łączynie Starym, pow. Przasnysz*, WA XXXVII/3, 320–393.
- 1973 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Tańsku-Przedborach, pow. Przasnysz*, WA XXXVIII/3-4, 383–441.

Ravdina T. V. (Равдина Т. В.)

- 1988 *Pogrebeniâ X–XI vv. s monetami na territorii Drevnej Rusi: Katalog [Погребения X–XI вв. с монетами на территории Древней Руси: Каталог]*, Moskva.

Ravdonikas V. I. (Равдоникас В. И.)

- 1949 *Staraâ Ladoga (Iz itogov arheologičeskich issledovanij 1938–1947 gg.) [Старая Ладога (Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг.)]*, SovA 11, 5–54.
- 1950 *Staraâ Ladoga (Iz itogov arheologičeskich issledovanij 1938–1947 gg.). Čast' 2 [Старая Ладога (Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг.). Часть 2]*, SovA 12, 7–40.

Reich C.

- 2008 *The cemetery of Oberhof (Aukškiemiai) – the graves of the so-called „Jüngstes heidnisches Zeitalter”, [w:] Pētījumi kuršu senatnē. Rakstu krājums*, Rīga, 21–34.

Révész L.

- 2001 *Lanzenspitze, [w:] Otto der Grosse. Magdeburg und Europa 2, Katalog*, Mainz, 249.

Râbinin E. A., Černyh N. B. (Рябинин Е. А., Черных Н. Б.)

- 1988 *Stratigrafiâ, zastrojka i hronologiâ nižnego sloâ staroladožskogo zemlânogo gorodiša v svete novyh issledovanij [Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя старолadoжского земляного городища в свете новых исследований]*, SovA 1, 72–100.

Richter J.

- 1931 *Der Bronzehelm von Ottmachau, „Altschlesien”, III*, 242–244.

Rickevičiūtė K.

- 1995 *Karmėlavos kapinynas, „Lietuvos Archeologija” 11*, 73–103.
- 2003 *Karmėlavos senkapis (1998–2000 m. tyrinėjimai), „Lietuvos Archeologija” 24*, 161–228.

Roesdahl E.

- 1996 *Wikingowie*, Warszawa.

Roslund M.

- 1992 *Baltic ware – a black hole in the cultural history of early medieval Scandinavia, [w:] Contacts across the Baltic Sea during the Late Iron Age (5th–12th centuries) (red. B. Hårdh, B. Wyszomirska-Werbart)*, Lund, 159–175.

Rudnicki M.

- 2006 *Ostrogi z haczykowatymi zaczepami odgiętymi na zewnątrz z obszaru grupy olsztyńskiej w świetle źródeł archiwalnych. Próba nowego spojrzenia, [w:] Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych (red. W. Nowakowski, A. Szela)*, Warszawa, 349–362.

Rusanova I. P. (Русанова И. П.)

- 1973 *Slavânskie drevnosti VI–IX vv. meždu Dneprom i Zapadnym Bugom [Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом]*, Arheologiâ SSSR. Svod arheologičeskich istočnikov E 1-25 [Археология СССР. Свод археологических источников Е 1-25], Moskva [Москва].

Rybakov B. A. (Рыбаков Б. А.)

1948 *Remeslo drevnej Rusi* [Ремесло древней Руси], Moskva [Москва].

Samsonowicz A.

1973 *Z badań nad wytwórczością skórzaną w Polsce wczesnośredniowiecznej*, KHKM XXII/4, 633–653.

Sankiewicz P.

2018 *Katalog broni drzewcowej/Pole Weapons. Catalogue*, [w:] *Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecha i Grzybowa* (red. P. Sankiewicz, A. M. Wyrwa), Lednica, 147–215.

Sawicka L.

2006a *Szurpiły, st. 4, „Targowisko” – analiza obiektów*, Maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Wydziału Archeologii UW, Warszawa.

2006b *Okrągła zapinka z osady „Targowisko” w Szurpiłach*, [w:] *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archeologicznych* (red. W. Nowakowski, A. Szela), Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa, 167–174.

2007 *The Roman Period Single-Edged Sword from the Szurpiły Settlement (Suwałki Region, Poland)*, „Archaeologia Baltica” 8, 171–175.

2011 *Szurpiły, st. 8 („Mosiężysko”), woj. Podlaskie. Badania w latach 2008–2010*, „Światowit” VIII (XLIX), 263–268.

Schmidt V.

1981 *Slawische urnenlose Brandbestatungen in Flachgräbern aus dem Bezirk Neubrandenburg*, ZfA 15, 333–354.

Schmuck A.

1959 *Zarys klimatologii Polski*, Warszawa.

Schoknecht U.

1977 *Menzlin. Ein frühgeschichtlicher Handelsplatz an der Peene*, Berlin.

Schonwiese Ch.-D.

1997 *Klimat i człowiek*, Warszawa.

Schuldt E.

1956 *Die slawische Keramik in Mecklenburg*, Berlin.

Scollar J.

1965 *Archäologie aus der Luft*, Düsseldorf.

Segreeva Z. M. (Сергеева З. М.)

1981 *K izučeniū kul’turno-ekonomičeskikh svâzej zapadnorusskich zemel’ s Pribaltikoj (po nahodkam zverinogolovyh brasletov)* [K изучению культурно-экономических связей западных русских земель с Прибалтикой (по находкам звериноголовых браслетов)], KS 164, 30–35.

Selling D.

1955 *Wikingerzeitliche und Frühmittelalterliche Keramik in Schweden*, Stockholm.

Semkowicz W.

1912 *Przyczynki dyplomatyczne z wieków średnich*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza r. 1661*, 21–59.

Senovės...

1958 *Senovės Lietuvių Papuošalai*, 1, Vilnius.

Siemaszko J.

1991 *Archeologiczne badania wykopaliskowe w woj. suwalskim w latach 1981–1989*, [w:] „Rocznik Suwalsko-Mazurski” (red. Janusz Kopciał), Suwałki, 75–89.

Sikorski D. A.

2003 *Galla Anonima wiadomości o Prusach. Próba weryfikacji wybranych hipotez*, KH CX/2, 5–23.

2010 *Instytucje władzy u Prusów w średniowieczu (na tle struktury społecznej i terytorialnej)*, Olsztyn.

Sjögren A.

1858 *Über die Wohnsitze und die Verhältnisse der Jatwägen*, St. Petersburg.

Skre D.

2008 *Post-substantivist Towns and Trade AD 600–1000*, [w:] *Means of Exchange. Dealing with Silver in the Viking Age*, Kau-

- pang Excavation Project Publication Series* (red. D. Skre), 2, Oslo, 327–341.
- Skrok Z., Kowalski J.**
2003 *Wyniki sondazowych badań archeologicznych grodziska w Szestnie-Czarnym Lesie, gm. Mrągowo, woj. olsztyńskie*, *Studia Galindzkie* 1, 149–155.
- Sławik Ł., Zapłata R.**
2011 *LIDAR w archeologii – zagadnienia wprowadzające*, [w:] *Digitalizacja dziedzictwa archeologicznego – wybrane zagadnienia* (red. R. Zapłata), Lublin, 207–232.
- Smirnova G. P. (Смирнова Г. П.)**
1974 *O treh gruppah Novgorodskoj keramiki X – načala XI vv. [O trzech grupach Nowgorodskoj keramiki X – načala XI vv.]*, KS 139, 17–22.
- Smolska E., Szwarczewski P.**
2008 *Zróźnicowanie wiekowe pokryw stokowych jako efekt niesynchronicznego zasiedlania Pojezierza Suwalskiego i Sejneńskiego*, [w:] *Polska północno-wschodnia w holocenie. Człowiek i środowisko* (red. A. Wacnik, E. Madeyska), Kraków, 157–168.
- Sobczak C.**
2013 *An Experimental Application of Airborne Laser Scanning for Landscape Archaeology in Northeastern Poland*, [w:] *Aerial Archaeology and Remote Sensing from the Baltic to the Adriatic, Selected Papers of the Annual Conference of the Aerial Archaeology Research Group, 13th-15th September 2012* (red. Z. Czajlik, A. Bődöcs), Budapest, 43–48.
2015 *Lotnicze skanowanie laserowe wybranych obszarów Suwalszczyzny i jego weryfikacja terenowa*, [w:] *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur* (red. S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann), 1, Warszawa–Białystok, 39–56.
- Srokowski S.**
1945 *Prusy Wschodnie*, Gdańsk.
- Stalsberg A.**
1988 *The Scandinavian Viking Age finds in Rus'*, BRGK 69, 448–471.
- Stanisławski B. M.**
2013 *Jómswikingowie z Wolina-Jómsborga*, Wrocław.
- Stankiewicz U.**
2006 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych wczesnośredniowiecznego grodziska w Trzciance, gm. Janów, pow. Sokółka, woj. podlaskie*, PZA 2/2006, 94–100.
2009 *Militaria z wczesnośredniowiecznego grodziska w Trzciance, pow. Sokółka*, PZA 5/2009, 97–114.
- Stankus J.**
1995 *Bandužių kapinynas. Monografija*, „Lietuvos Archeologija” 12.
2002 *Genčių II kapinynas*, „Lietuvos Archeologija” 22, 199–242.
- Stasielówic G.**
2003 *Ceramika z długiego domu z osady w Janowie Pomorskim – Truso*, *Studia Galindzkie* 1 (red. W. Wróblewski), Warszawa, 245–260.
- Stenberger M.**
1977 *Vorgeschichte Schwedens*, Berlin.
- Struve K. W.**
1985 *Starigard-Oldenburg. Geschichte und archäologische Erforschung der slawischen Fürstenburg in Wagrien*, [w:] *750 Jahre Stadtrecht Oldenburg in Holsten*, Oldenburg, 73–206.
- Strzyż P.**
2006 *Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce*, AAL 52, Łódź.
- Stylegar F.-A.**
2007 *The Kaupang Cemeteries Revisited*, [w:] *Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project Publication Series* (red. D. Skre), 1, Oslo, 65–101.
- Suchodolski S.**
1961 *Cmentarzysko z V–VI w. we wsi Podwysokie pow. Suwałki*, WA XXVII, 116–117.
- Svanberg F.**
2003 *Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800 – 1000*, Stockholm.

Szacherska S. M.

- 1962 *Pierwsi protektorzy biskupa Prus Chrystiana*, [w:] *Wieki średnie. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa, 129–141.

Szafer W., Zarzycki K. (red.)

- 1972 *Szata roślinna Polski*, 1, 2, Warszawa.

Szulta W.

- 2008 *Przeprawy mostowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Toruń.

Szymański P.

- 2013 *Z badań nad chronologią i zróżnicowaniem kulturowym społeczności Mazur w późnej starożytności i u progu wczesnego średniowiecza*, Barbaricum 9, Warszawa.

Szymański W.

- 1987 *Próba weryfikacji datowania zespołu osadniczego ze starszych faz wczesnego średniowiecza w Szeligach, woj. płockie, AP XXXII/2*, 349–376.

Ścibor J. M.

- 2008 *Zespół monet arabskich – dirhemów znalezionych w Trzciance, pow. Sokółka, PZA 4/2008*, 210–222.

Świątkiewicz P.

- 2002 *Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego, AAL 48*, Łódź.

Šnore E. D.

- 1961 *Asotskoe gorodišče*, Riga.

Šturms E.

- 1950 *Zur ethnischen Deutung der „masurgermanischen“ Kultur*, AG 1, 20–22.

Štyhaŭ G. V. (Штыхаў Г. В.)

- 2000 *Garady raŭnochnaj i céntral'naj Belarusi [Гарады раўночнай і цэнтральнай Беларусі]*, [w:] *Arhealogiâ Belarusi [Археалогія Беларусі] III, Sâródnevâkovy peryâd (IX–XIII stst.) [Сярэдневяковы перыяд (IX–XIII стст.)]*, Minsk [Мінск], 171–229.

Tarasenka P.

- 1928 *Lietuvos Archeologijos Medžiaga. Materialien für Litauische Archäologie*, Kaunas.

Tautavičius A. (Таутавичюс А.)

- 1966 *Arheologičeskie raskopki v Velione i ee okrestnostâh v 1965 g. [Археологические раскопки в Велione и ее окрестностях в 1965 г.]*, [w:] *Materialy k otčetnoj konferencii arheologičeskih i etnografičeskih ekspedicij 1964–1965 gg. [Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций 1964–1965 гг.]*, Vil'nius [Вильнюс], 19–21.
- 1994 *Plemiona Baltów w V–XIII w.*, [w:] *Starożytności Litwy. Katalog wystawy Muzeum Narodowego Litwy z Wilna 4.03.–30.06.1994* Warszawa, Warszawa, 33–44.

Thompson E. P.

- 1978 *The Poverty of Theory and Other Essays*, New York–London.

Thunmark-Nylén L.

- 1998 *Die wikingzeit Gotlands, II, Typentafeln*, Stockholm.
- 2006 *Die wikingzeit Gotlands, III/1, Text*, Stockholm.

Tischler O.

- 1878 *Bericht über die Praehistorisch-Anthropologischen Arbeiten der Phisikalisch-Oekonomischen Gesellschaft*, SPÖG XVIII, 258–278.

Toeppen M.

- 1858 *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha.
- 1870 *Geschichte Masuren. Ein Beitrag zur preussischen Lands- und Kulturgeschichte*, Danzig.
- 1995 *Historia Mazur*, Olsztyn.

Tõnisson E.

- 2008 *Eesti muinaslinnad. Toimetanud ja täiendanud Ain Mäesalu ja Heiki Valk*, Tartu–Tallinn.

Trębaczkiwicz T.

- 1963 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne we wsi Psary, pow. Piotrków Trybunalski*, PMMAE 9, 131–167.

Tryjarski E.

1991 *Zwyczajy pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*, Warszawa.

Trzeciecki M.

2002 *Ceramika wczesnośredniowieczna z terenu grodu i osady targowej w Płocku*, [w:] *Wczesnośredniowieczny Płock* (red. A. Gołębnik), Warszawa, 111–180.

Twarowska E.

1980 *Mały Płock, woj. łomżyńskie, Stanowisko 2, IA*, badania rok 1979, 167–168.

1983 *Mały Płock, woj. łomżyńskie, Małopłocki Zespół Osadniczy, Stanowisko 2a, IA*, badania rok 1982, 209–210.

Urbanavičiėne S.

1995a *Ažugirių kapinynas, Viduramžių senkapiai*, „Lietuvos Archeologija” 11, 152–168.

1995b *Diktarių kapinynas, Viduramžių senkapiai*, „Lietuvos Archeologija” 11, 169–206.

Urbanavičius V., Urbanavičiėne S.

1988 *Kapinyno vieta, tyrimų apžvalga, Obelių kapinynas. Monografija*, „Lietuvos Archeologija” 6, 9–63.

Vaitkunskienė L.

1979 *Gintališkės kapinynas*, „Lietuvos Archeologija” 1, 44–75.

Valatkienė L.

1995 *Kuršų kapinynas*, „Lietuvos Archeologija” 11, 214–243.

Valuev A.

1999 *Alt-Wehlau – „pogańskie” cmentarzysko na obszarze chrześcijańskich Prus w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne. Międzynarodowa konferencja pod patronatem wojewody olsztyńskiego. Ostróda – 15–17.X.1998*, Olsztyn, 397–400.

Varnas A.

1995 *Tulpiakiemio senkapiai, Viduramžių senkapiai*, „Lietuvos Archeologija” 11, 244–289.

Vasiliauskas E.

2001 *XII–XIII a. Žiemgalių laidojimai*, „Lietuvos Archeologija” 26, 335–354.

Vaškevičiūtė I.

1995 *Mažeikių (Šiaulių raj.) XVI–XVII a. kapinynas, Viduramžių senkapiai*, „Lietuvos Archeologija” 11, 290–316.

2004a *Žemgaliai V–XII amžiuje*, Vilnius.

2004b *Laidosenos ypatumai vakarų Žiemgaloje (Pavirvytės kapinyno duomenimis)*, „Lietuvos Archeologija” 26, 29–46.

Vėlius G.

2002 *Społeczeństwo Kernavė w XIII–XIV w.*, [w:] *Kernavė – litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernavė, Litwa*, Warszawa, 35–56.

2003 *Kernavė in the context of towns of the Grand Duchy of Lithuania*, AL 4, 161–174.

2005 *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje*, Vilnius.

Volkajte-Kulikauskienė R. K. (Волкайте-Куликаускаене Р. К.)

1970 *Lietuviai IX–XII amžiais*, Vilnius.

1985 *O severnoj granice átvágov* [О северной границе ятвягов], [w:] *Problemy etničeskoj istorii baltov* [Проблемы этнической истории балтов], Riga [Рига], 49–51.

Volkaite-Kulikauskienė R., Luchtanas A.

1979 *Narkūnų senkapio 1976 m. tyrinėjimai*, „Lietuvos Archeologija” 1, 101–111.

Voronin N. N. (Воронин Н. Н.)

1954 *Drevnee Grodno (po materialam arheologičeskih raskopok 1932–1949 gg.)* (red. B. A. Rybakov) [Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.)] (ред. Б. А. Рыбаков), „Materialy i Issledovaniâ po Archeologii SSSR” [„Материалы и Исследования по Археологии СССР”] 41, Moskva [Москва].

Wachowski K.

2001 *Elementy rodzime i obce w uzbrojeniu wczesnośredniowiecznym na Śląsku*, AULFA 23, 153–176.

Wadył S.

- 2016 *Wstępne wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych w 2016 roku na grodzisku w Węgielsztynie, pow. Węgorzewo, stan. 1, KMW 2 (292), 385–389.*
- 2018 *Pasym, st. 1, woj. warmińsko-mazurskie. Badania w roku 2016, „Światowit” XIII-XIV (LIV-LV), 259–265.*
- 2019 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku zwanym „Okrągła Góra” Pasymiu, pow. Szczytno, stan. 1 w roku 2017, KMW 4 (298), 717–724.*

Wadył S., Krąpiec M.

- 2018 *Dendrochronologia o datowaniu wczesno-średniowiecznego grodziska w Węgielsztynie, gm. Węgorzewo, „Światowit” XIII-XIV (LIV-LV), 195–203.*

Waluś A.

- 1998 *Wczesnośredniowieczny toporek miniaturowy z Galindii, [w:] Studia z dziejów cywilizacji. Studia ofiarowane profesorowi Jerzemu Gąsowskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej (red. A. Buko), Warszawa, 157–159.*

Warnke D.

- 1975a *Das frühgeschichtliche Hügelgräberfeld in den „Schwarzen Bergen” bei Ralswiek, Kreis Rügen. Vorbericht über die Grabung 1972/73, ZfA 9, 89–127.*
- 1975b *Ralswiek – ein frühgeschichtlicher Handelsplatz, „Das Altertum” 21/3, 151–159.*
- 1992 *Rostock-Dierkow – ein Wirtschaftszentrum des 8./9. Jahrhunderts an der Unterwarnow, ZfAdM 20, 63–80.*

Wegraeus E.

- 1973 *Pilspetsar under vikingatid, Tor XV (1972–1973), 191–208.*

Wendt A.

- 2011 *Samländische Burgwälle, Bonn.*

Wenskus R.

- 1956 *Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt, Münster–Köln.*
- 1986 *Beobachtungen eines Historikers zum Verhältnis von Byrgwall, Heiligtum und Siedlung*

im Gebiet der Preußen, [w:] Ausgewählte Aufsätze frühen und preußischen Mittelalter (red. H. Patze), Sigmaringen, 299–316.

Wesołowski S.

- 1983 *Wykop X, [w:] Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe (red. E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 197–200.*

Wiliński K.

- 1984 *Walki polsko-pruskie w X–XIII w., AULFH 15, Łódź.*

Wilke G.

- 2018 *Groty broni drzewcowej z Ostrowa Lednickiego, [w:] Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Giecza i Grzybowa (red. P. Sankiewicz, A. M. Wyrwa), Lednica, 33–87.*

Wiśniewski J.

- 1961 *Domniemane ślady osad jaćwieskich w puszczech pojaćwieskich, RB I, 223–231.*
- 1962 *Jeszcze raz o domniemanych śladach osad jaćwieskich, RB III, 397–400.*
- 1963 *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku, [w:] Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej, 1, Białystok, 9–222.*
- 1965 *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVIII wieku, [w:] Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny, Białystok, 51–138.*
- 1967 *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku, [w:] Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego, Białystok, 13–294.*
- 1975 *Dzieje osadnictwa w powiecie grajewskim do połowy XVI wieku, [w:] Studia i materiały do dziejów powiatu grajewskiego, Warszawa, 19–31.*

Włodarski B.

- 1959 *Problem jaćwiński w stosunkach polsko-ruskich, ZH 24/2-3, 7–23.*

Włoszek M.

- 2016 *Archeologiczne badania kompleksu szurpińskiego w ramach projektu „Archeologia Jaćwieży” – cele badawcze i wstępne wyniki/ An archaeological study of the Szurpiły settlement complex made within the „Archaeology*

- of Yatvings” project – research aims and preliminary results, [w:], *Archeologia Jaćwieży. Dawne badania i nowe perspektywy/ Yatving Archaeology. Past Research, New Perspectives* (red. A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński, M. Kasprzycka), Warszawa, 205–215.
- Wojtasik J.**
- 1968 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na wzgórzu „Młynówka” w Wolinie, Szczecin.*
- 1973 *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne na wzgórzu „Młynówka” w Wolinie (badania w 1969 r.), MZP 16, 289–323.*
- Woźniak Z.**
- 1985 *Metody programowania prac wykopaliskowych i interpretacji nawarstwień a zasada reprezentatywności, SA XXXVII, 271–273.*
- Wroniecki P.**
- 2009 *Analiza i ocena metody wierceń sondażowych na stanowiskach osadniczych w mikroregionie Szurpił gm. Jeleniewo, woj. podlaskie, Maszynopis pracy licencjackiej w archiwum Wydziału Archeologii UW, Warszawa.*
- Wróblewski W.**
- 1996 *Czarny Las: wczesnośredniowieczne grodzisko w Szestnie, woj. olsztyńskie, [w:] Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin, Warszawa, 227–228.*
- 1998 *„Smok” z Czarnego Lasu. Ozdoba skandy-nawska znaleziona na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Szestnie, stan. III, woj. olsztyńskie, „Światowit” XLI, fasc. B, 519–530.*
- 2000 *Ossa Cremata. Obrządek pogrzebowy Galindów we wczesnym średniowieczu w świetle znalezisk na grodzisku w Szestnie – Czarnym Lesie, „Światowit” II (XLIII), fasc. B, 268–285.*
- 2006a *Aschenplätze – the forgotten burial rituals of the Old Prussians, AL 7, 221–234.*
- 2006b *Inwaders, Merchants or Settlers? Archaeological Evidence of Scandinavian Activity in South-eastern Zone of the Baltic Sea during the Viking Age, [w:] Transformatio mundi – the transition from the Late Migration Period to the Early Viking Age in the East Baltic* (red. M. Bertašius), Kaunas, 107–116.
- 2009 *O korzyściach płynących z odkurzania źródeł archiwalnych. Przykład cmentarzyska w Schulstein (obecnie Volnoe) na Sambii, [w:] Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska), Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 595–604.
- 2015 *Zagadkowy lud Bruzzi, [w:] Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 1, (red. S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann), Warszawa–Białystok, 295–307.*
- Wróblewski W. et alii**
- 2003 *Wróblewski W., Nowakiewicz T., Bogucki M., Terra desolata. Wczesnośredniowieczna Galindia w świetle badań mikroregionu Jeziora Salet, Studia Galindzkie I* (red. W. Wróblewski), Warszawa, 157–180.
- 2015 *Wróblewski W., Jończyk L., Tronicik A., O metodyce używania wykrywaczy metali we współczesnej praktyce archeologicznej. Przykład badań jaćwieskiego kompleksu osadniczego w Szurpiłach k/Suwałk, [w:] Materiały do Archeologii Warmii i Mazur 1* (red. S. Wadył, M. Karczewski, M. Hoffmann), Warszawa–Białystok, 67–71.
- Wyczółkowski M.**
- 1999 *Materiały archiwalne z cmentarzyska wielokulturowego w Równinie Dolnej (d. Unter-Plehn) z archiwum Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie, [w:] Archeologia ziem pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne. Międzynarodowa konferencja pod patronatem wojewody olsztyńskiego. Ostróda – 15–17.X.1998, Olsztyn, 405–412.*
- 2009 *„Baba” kamienna z Poganowa. Wczesnośredniowieczne miejsce kultu Prusów, [w:] Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam* (red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska), Seminarium Bałtyjskie II, Warszawa, 605–633.
- Zabiela G.**
- 1995a *Šeimyniškių senkapis, Viduramžių senkapiai, „Lietuvos Archeologija” 11, 382–405.*
- 1995b *Bečių senkapis, Viduramžių senkapiai, „Lietuvos Archeologija” 11, 330–381.*
- 2003 *Pietų Lietuvos vėlyvieji degintiniai kapiny-nai, AL 4, 175–185.*

- 2016 *Badania grodzisk na terenie Litwy Zaniemeńskiej po 1971 r./The study of hillforts of south-western Lithuania (Užnemunė), post 1971*, [w:] *Archeologia Jaćwieży. Dawne badania i nowe perspektywy/Yatving Archaeology. Past Research, New Perspectives* (red. A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński, M. Kasprzycka), 95–131.
- Zajączkowski S.**
1936 *Najdawniejsze osadnictwo na Podlasiu, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 5*, 13–44.
1953 *Problem Jaćwieży w historiografii*, ZTNwT 19/1, 7–56.
1956 *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, KHKM IV/2, 205–239.
- Zajkoŭski Ę. M. (Зайкоўскі Э. М.)**
2001 *Issledovanie vostočno litovskogo kurgana XIII veka s kremaciej u D. Aštânes [Исследование восточно литовского кургана XIII века с кремацией у Д. Ашмянец]*, „Lietuvos Archeologija” 21, 413–420.
- Zakrzewski S.**
1917 *Opis grodów i terytoryów z północnej strony Dunaju czyli t. z. Geograf Bawarski*, Lwów.
- Zariņa A.**
1978 *Krāsniš Salaspils Laukskolas lībiešu 10.–13. gs. ciemu vietās*, „Arheoloģija un etnogrāfija” 12, Rīga, 76–99.
2006 *Salaspils Laukskolas kapulauks 10.–13. gs.*, Rīga.
- Zawadzka B.**
1964 *Dwa kurhany ciałopalne z V–VI w. n.e. w miejscowości Szeszupka, pow. Suwałki*, WA XXX, 417–428.
- Zemītis G.**
1996 *Daugmales pilskalna valnis*, „Arheoloģija un etnogrāfija” XVII, Rīga, 212–223.
- Ziemlińska-Odojowa W.**
1958 *Sprawozdanie z badań w 1956 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Żywa Woda, pow. Suwałki*, WA, XXV/1-2, 99–106.
- 1961a *Sprawozdanie z badań w roku 1957–1958 na cmentarzysku kurhanowym z okresu rzymskiego w miejscowości Żywa Woda pow. Suwałki*, WA XXVII/1, 49–57.
1961b *Badania wykopaliskowe w 1959 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Żywa Woda, pow. Suwałki*, RB I, 193–222.
1992 *Materiały do cmentarzyska wczesnośredniowiecznego ze stanowiska XI w Cerkiewniku, gm. Dobrze Miasto*, „Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur” 1, archeologia, 111–149.
- Zoll-Adamikowa H.**
1979 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Część 2. Analiza i wnioski*, Wrocław.
1988 *Przyczyny i formy recepcji rytuału szkieletowego u Słowian nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu*, PA 35, 183–229.
1997 *Stan badań nad obrzędowością pogrzebową Słowian*, SlAnt. XXXVIII, 65–80.
- Zvâruga Ā. G. (Звяруга Я. Г.)**
1975 *Drevnij Volkovyusk X–XIV vv. [Древний Волковыск X–XIV вв.]*, Minsk [Минск].
1989 *Verhnee Ponemane v IX–XIII vv. [Верхнее Понемане v IX–XIII вв.]*, Minsk [Минск].
2000 *Garady Belaruskaga Paniamonja [Гарады Беларускага Панямоння]*, [w:] *Archealogiâ Belarusi [Археалогія Беларусі] III, Sârednevâkovy peryâd (IX–XIII stst.) [Сярэдневяковы перыяд (IX–XIII стст.)]*, Minsk [Мінск], 278–320.
- Źak J.**
1959 *Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Warszawa–Wrocław.
1975 *Kontakte zwischen Skandinaviern und Westslawen des 9.–11. Jahrhunderts n. Chr. im Lichte der archäologischen Quellen*, Offa 32, 48–53.
- Źak J., Maćkowiak-Kotkowska L.**
1988 *Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI–X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza*, Poznań.

Żuberek M.

- 2019 *Wielokulturowe cmentarzysko w Brodzie Nowym, pow. suwalski*, [w:] *Studia Archaeologica Sudauica II* (red. A. Szymańska-Juga, P. Szymański), Warszawa, 13–164.

Żurowski K., Mikołajczyk G.

- 1955 *Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne w pow. hrubieszowskim w 1954 r.*, SA I, 251–269.

Żurowski T.

- 1958 *Sprawozdanie z badań cmentarzysk kurhanowych we wsi Szurpiły, pow. Suwałki*, WA XXV/1-2, 107–130.
- 1960 *Prace konserwatorskie i sondażowe w Szurpiłach w powiecie Suwałki przeprowadzone*

w roku 1960, Maszynopis w archiwum Wydziału Archeologii UW, Warszawa.

- 1961 *Sprawozdanie z badań w 1957 r. cmentarzyska kurhanowego na stanowisku 2 we wsi Szurpiły pow. Suwałki*, WA XXVII/1, 58–81.
- 1963 *Cmentarzysko ciałopalne na stanowisku 2 we wsi Szurpiły, powiat Suwałki, na podstawie wykopalisk w latach 1958–1960*, WA XIX/3, 250–288.

Žeiere I.

- 2002 *1986.–1989. Gada izrakumi Kokneses senkapos*, [w:] *Latvijas archeoloģija pētījumi un problēmas*, Riga, 201–236.

Žulkus V.

- 1997 *Palangos viduramžių gyvenvietės*, Klaipėda.

Yatvingian hillfort centres

Summary

Part I. Early medieval Yatvingian settlement systems in view of the research on the centres at Szurpiły and Konikowo

1. Introduction

The aim of this part of the study is an attempt at reconstructing Yatvingian settlement systems based on two centres (site complexes) the investigation of which, through various research methods, is the most advanced, i.e., Szurpiły and Konikowo.

The geographical range of the study is determined by the territory of Yatvingia as proposed by Carl Engel and Aleksander Kamiński. It encompasses the areas between the line of the Great Masurian Lakes in the west and the middle course of the Neman in the east, and between the middle course of the Szeszupa (Šešupė) River in the north and the basins of the Biebrza and Supraśl rivers in the south (Fig. 1).

This part of the study is based on the early medieval archaeological material from the sites composing the settlement complexes at Szurpiły and Konikowo. The results of source analysis will be supplemented, if possible, with topographic observations and data derived from natural sciences. The defined settlement systems of the Szurpiły and Konikowo centres will be confronted with all available sources related to the subject of the study.

The chronological scope of the study presented covers the Early Middle Ages, assumed for the Balt lands as the period from the mid-7th century to the end of the 13th century.

This is the first archaeological study on settlement in early medieval Yatvingia. It has been prepared based on partial data from the sites, two settlement complexes, most thoroughly investigated by archaeological methods, supplemented with the results of natural science research. Therefore, this study should not be treated as a full analysis of all early medieval complexes of the Szurpiły and Konikowo centres. Many of the views expressed herein are preliminary hypotheses which may be refuted as the research on those site complexes progresses. The recently observed rapid increase in sources on early medieval Yatvingian settlement may even turn the concepts presented here „upside down”. Therefore, this study should be seen as a starting point for a discussion on the Yatvingian settlement systems reconstructed herein, their structure and chronology.

2. History of the research on Yatvingian settlement

The settlement of early medieval Yatvingia has been researched for over 400 years. However, it should be noted that the state of knowledge on the sources concerning this issue is rather poor. From the archaeological investigations carried out to date, only the results of rescue excavations at the Rajgród hillfort

have been fully published. Only a few settlement sites have been systematically excavated (Szurpiły, site 3, 4; Kazimierówka, site 1; Konikowo, site 1, 2; Jegliniec, site 1; Bajtkowo, site 1; Rajgród, site 1; Grodzisko, site 1). However, it should be emphasised that despite the years-long excavations, the sites have been explored to a very limited extent. Few sites have been published in archaeological literature, in the form of non-exhaustive source studies, monographs or excavation reports. In many cases, archaeological excavations are not even briefly mentioned. Particularly painful is the lack of publications on the early medieval cemeteries recorded in the 19th century. Artefacts obtained from the graves could have been helpful in constructing chronologies of all the early medieval material known from Yatvingia. With the visible predominance of potsherds (of low chronological „sensitivity”) in the archaeological material, this is a matter of fundamental importance, essential for all types of settlement studies.

The fact that the area has been poorly investigated by archaeological methods is probably the reason for the lack of synthetic studies on early medieval Yatvingian settlement. Historical research appears to be in a better condition, but, even in its case, only the works of the Mortensens, Henryk Łowmiański, Aleksander Kamiński and Grzegorz Białyński should be considered of full value. The findings of those scholars, based mainly on analyses of scarce information obtained from medieval written sources, have not been elaborated upon or supplemented in later years. The subject of Yatvingia in contemporary historical writings is considered mainly from the political point of view, and settlement and economic issues are of secondary interest to the researchers.

3. Szurpiły - analysis

3.1. Settlement microregion at Szurpiły

The early medieval settlement complex at Szurpiły, Jeleniewo Commune, is part of a settlement microregion located in the area around Lake Szurpiły, its arm—Lake Czarne (Jodel), Lake Jegłówek and Lake Kluczysko (Tchliczysko). The microregion comprises a collection of traces of settlement from the Stone Age, Bronze Age, Early Iron Age, Roman period, Migration period, Early Middle Ages and modern times, located in the so-called Jegłówek

Basin, the southern part of the Szeszupa Depression (Fig. 30). Two sites should be considered the centre of the microregion. First, site 3 at Szurpiły, situated on a hill called Castle Hill (Polish: Góra Zamkowa), settled in the Early Iron Age, Early Roman period and Early Middle Ages. At the foot of the hill, on the southern side, there is the second site—a large settlement at Szurpiły, site 4, overlapping with the eastern part of the former hamlet of Targowisko. Traces of settlement from the Early Roman period, Migration period and Early Middle Ages have been recorded there. The two sites are separated from each other by a deep, dug-out gorge. Five sites with material from the Stone Age (Szurpiły, sites 8, 13), Early Iron Age (Szurpiły, sites 8, 13) and Early Middle Ages (Szurpiły, sites 8, 12, 13, 29, 30) border the settlement, site 4, from the west. They are concentrated in the vicinity of a small pond with the local name of Mosiężysko. Not far from Castle Hill, on its eastern side, there are Church Hill (Polish: Góra Kościelna) and Cemetery Hill (Polish: Góra Cmentarna) with settlement material dated to the Migration period, Early Middle Ages and modern period (Szurpiły, sites 5 and 6). Several hundred metres to the southeast of those hills there is a small, early medieval settlement at Czajewszczyzna, site 6. This entire part is separated from Castle Hill by a stone-and-earth rampart (Czajewszczyzna, site 12), stretching from the southern shore of Lake Jegłówek to the northern shore of Lake Czarne. On the opposite bank of the latter lake, there is a small sentry mound (Szurpiły, site 7), probably from the Early Middle Ages. In the south-eastern part of Lake Czarne, where it joins with Lake Szurpiły, there is an island called Pustelnia. On a fairly high hill of the island, traces of settlements from the Palaeolithic have been recorded. Two stone dykes connect the island with the northern shore of Lake Szurpiły and the eastern edge of the Trzecie Pole peninsula. On the south-western shore of Lake Szurpiły, there is a settlement at Szurpiły, site 27, with early medieval material. The site is connected with the southern part of the Trzecie Pole peninsula by a sandy dyke visible under the water surface. A dozen or so metres further away, there is another dyke that joins the peninsula with the southern shore of Lake Szurpiły. The settlement at Kazimierówka, site 1, located on a hill near a dry, south-eastern arm of Lake Szurpiły, should also be included in the microregion in question. The settlement at that site developed from the Late Roman

period through the Migration period and to the Early Middle Ages. The south-western part of the microregion is enclosed by a semi-circular earthen rampart at Szurpiły, site 11, running over several hundred metres from Targowisko to Lake Szurpiły. The north-western border of the Szurpiły microregion consists of traces of settlement from the Early Iron Age, discovered on a hill on the shore of Lake Jegłówek (partially dried western arm of Lake Jegłówek) at the village of Wodziłki, site 1. Between the small lake and the northern slopes of Castle Hill, there is a settlement at Szurpiły, site 10, dated to the Migration period and the Early Middle Ages.

3.2. Natural environment

Geologically, the area of the Szurpiły settlement complex belongs to the so-called Szeszupa Depression, which is part of the Eastern Suwałki Lakeland mesoregion, belonging to the Lithuanian Lakeland macroregion. The sites under discussion are concentrated in the so-called Jegłówka Basin in the southern part of the Szeszupa Depression.

Longitudinally oriented hills, built mainly of sands, gravels, boulders and loams, are the characteristic landforms of the southern part of the Szeszupa Depression. They are terminal moraines, eskers and kames, divided by narrow, winding depressions—gullies and basins of the lakes: Szurpiły, Jegłówek, Kluczysko, Jegłoweczek. Between them, there are patches of fluvial-glacial sands.

The settlement complex at Szurpiły is located in the Neman River basin. It is drained by two river systems of Czarna Hańcza and Szeszupa. The main hydrographic axis of the complex is the Szeszupa River, left tributary of the Neman, whose spring area is located in the riparian forests near Turtul, a few kilometres to the west of Szurpiły. It flows in the north-eastern direction through the vast Szeszupa Depression.

The most important element of the hydrographic network of the Szurpiły settlement complex is the Szurpiły lake group. It includes the following lakes: Szurpiły (together with Lake Czarne, its north-western arm), Jegłówek, Jegłoweczek and Kluczysko. The lakes are supplied by numerous water springs and exudations.

In the Early Middle Ages, the Szurpiły microregion was much more of a wetland than it is now. The aforementioned water reservoirs have been gradually drying up over time because of the decreasing air

humidity and annual precipitation, as well as due to the land improvement incompetently carried out in modern times. All those factors have led to a rapid decline in the groundwater level.

Yatvingia was described by medieval chroniclers as an area of impassable forests and groves. When reporting on the war expedition organised by Casimir the Just in 1192, magister Vincentius writes that the access to Yatvingia is guarded by vast primeval forests and dense thickets. Aleksander Kamiński geographically divided Yatvingia into two parts: 1. the main, northern part of the country, which, according to him, is the Yatvingian Lakeland (mainly present-day Suwałki region), and 2. the land of Biebrza marshes and swamps, the so-called *Yatvingian Bogs*. Both those parts had one thing in common—the forests. According to said historian, primeval forests did indeed cover most of the Yatvingian territory, but areas of scarce afforestation were also quite frequent. There were stretches of natural meadows by the rivers and lakes, ideal for settlement. The scholar considered the Yatvingian Lakeland to be the more valuable part; it was a hilly country with numerous lakes, where rivers had relatively large inclines and rarely flooded into marshes resulting in drier woods. Such conditions encouraged grubbing and land cultivation, unlike in the *Yatvingian Bogs*, which were swampy, wet and densely forested. To this day, forests cover only 14% of the Suwałki region, while in the vicinity of Augustów, it is as much as 48%.

The reconstruction of the vegetation of the Szurpiły settlement microregion clearly shows how much influence the economic activity of the settlers from the earlier settlement phases had on the local ecosystem. The environmental transformations in the Early Middle Ages only deepened the processes initiated in the Early Iron Age and the Roman period.

The current flora of the Jegłówka Basin is similar to the one in the Early Middle Ages. It even seems that in recent years there has been a transgression of forest areas, which is visible in the afforestation of Castle, Church and Cemetery hills, covered with only clumps of trees no more than just a few decades ago.

According to the latest research, the beginning of the Early Middle Ages coincided with the third phase of the sub-Atlantic period, when the climate cooled and annual rainfall increased. The period from the 9th century to the 13th century is the optimum of the terminal sub-Atlantic period (phase 4), which is

characterised by the temperatures rising again, especially in winter, and by an increase in annual precipitation. In the 10th–11th century, the period, also known as the Medieval Climate Optimum, reached its zenith, manifested in the rapid increase in rainfall, which resulted in many catastrophic floods in northern Europe. The dense woods surrounding Szurpiły may have had a significant impact on the climate of the settlement microregion. They affected the local climate, increasing its oceanic features and limiting continental influence.

3.3. Early medieval settlement complex at Szurpiły

The early medieval settlement complex at Szurpiły consists of a hillfort on Castle Hill, site 3; settlements in the area of hamlet Targowisko at Szurpiły: sites 4, 8, 12, 13 and 29; settlements at the foot of Castle Hill at Szurpiły: sites 3b and 10; a settlement on the southern shore of Lake Szurpiły, site 27; a settlement at Kazimierówka, site 1; a settlement at Czajewszczyzna, site 6; cemeteries at Szurpiły: site 3a on the slopes of Castle Hill, site 6 on Cemetery Hill, site 8a near the Mosiężysko pond; stone-and-earth ramparts at Czajewszczyzna, site 12, and at Szurpiły: site 14, site 22, unnumbered site (cat. no. 38); sentry mounds at Szurpiły: site 7, site 9, unnumbered site (cat. no. 36), unnumbered site (cat. no. 37), at Udziejek, site 1, at Czajewszczyzna: site 3, site 4, site 8, site 9, site 11, unnumbered site (cat. no. 9), unnumbered site (cat. no. 10), and at Sidorówka, unnumbered site (cat. no. 13); dykes at Szurpiły: sites 15, 16 and 17; a ditch at Szurpiły, site 24 between site 3 and site 4, as well as site 1 at Wodziłki and site 5 on Church Hill at Szurpiły (Pl. I).

The hillforts in the area of the early medieval settlement complex analysed here undoubtedly include only one defensive structure, site 3 on Castle Hill at Szurpiły. Geologically, Castle Hill (228.1 m a.s.l.), where the hillfort, site 3, is located, is a dead-ice moraine, created as a result of the material poured from three sides melting (Pls. I:14, II). This is where its characteristic sharp ridges and angular, triangular shape with three perches—north-western, eastern and southern—originate. It is most probably the result of having been supported on three sides by ice, in the spots that are now occupied by the lakes: Szurpiły, Jegłówek and Kluczysko. From the north, a small dusty kame is „glued” to the slopes of the moraine;

there, in a niche created by a landslide, a temporary small water reservoir was formed. From the south, Castle Hill was originally connected with the hill of Targowisko, and the divide that exists today is not a natural but an artificial ditch related directly to the hillfort and the settlement at Targowisko, site 4. The current appearance of Castle Hill is the result of anthropogenic transformations that occurred in the last phase of hillfort occupation. The hillfort, site 3, consists of a courtyard at the top of the hill, surrounded by a single rampart ring. Below, roughly at the mid-height of Castle Hill, there is another rampart line, with a patch of flat ground, wide especially on the southern side, adjoining it on the inside. During the excavations of the courtyard, hearths and light posthole structures have been discovered, which can be associated with the terminal phase of the Early Middle Ages. Archaeological material has also been found in the topsoil and in a destroyed cultural layer. Its small quantity and the fact that it could be dated to practically all phases of the Early Middle Ages (excluding the early phase) allows forming a hypothesis that the hillfort was not occupied on a permanent basis. This observation is also supported by the lack of storage and waste pits from that period at the site, although it cannot be ruled out that they were grouped together at a yet to be excavated site or backfilled exclusively with earlier-dating material. Very important elements of the hillfort at Szurpiły, site 3, are the two lines of ramparts. The upper rampart encircles the courtyard of the hillfort and measures about 240 m in length. It has been excavated in two places, in the southern and north-eastern part. Remnants of five construction phases have been discovered in both trenches. The second rampart line at the hillfort at Szurpiły, site 3, located more or less halfway up Castle Hill, runs for about 600 m on the hillsides and comes very near the upper rampart in the northern part. In the eastern part, the rampart almost completely disappears, although this seems to be rather the result of its slightly different construction in this section. As in the case of the upper rampart, it has been excavated in two places, in the southern and northern part. In the first trench, five construction phases have been discovered, while only one phase has been recorded in the second trench. The construction of the rampart recorded in the second trench was connected to the last phase of occupation of the fortifications on Castle Hill.

During planigraphic surveys on the northern and eastern slopes of Castle Hill, a whole series of military from the Early Middle Ages has been discovered (Pl. VII). Among numerous metal artefacts, iron arrowheads of various types constitute the largest group. Such an accumulation of pieces of armament near the ramparts of the hillfort undoubtedly testifies to the intensive military activity in the area (Pls. XII, XIII).

Apart from the hillfort, the remains of the defence system of the Szurpiły settlement complex also include sentry mounds. The sites categorised as this type of structure are: Szurpiły: site 5, site 7, site 9, unnumbered site (cat. no. 36), unnumbered site (cat. no. 37), unnumbered site (cat. no. 39); Czajewszczyzna: site 4, site 8, site 9, site 11, unnumbered site (cat. no. 9), unnumbered site (cat. no. 10); Sidorówka, unnumbered site (cat. no. 13); Udziejek, site 1. Only one site of this type, located on the northern tip of the Trzecie Pole peninsula (Szurpiły, site 7), has been excavated (Pls. I:20, XLI). The mound had a diameter of about 22–23 m and a height of about 4.5 m (Pl. XLI). Inside the mound, there could have been some kind of a watchtower-type building. Postholes and numerous concentrations of stones, possibly remains of a destroyed structure, have also been discovered during the excavations. Traces of a sentry mound with a wooden tower can also possibly be found on the top of Church Hill at Szurpiły, site 5 (Pl. I:18).

In several places in the microregion under analysis, longitudinal, already significantly levelled ramparts, in a sense closing off the whole area, have been observed. The several-hundred-metre-long line of the rampart, site 11 (Szurpiły), extends from the borders of the hamlet of Targowisko to the south-western shore of Lake Szurpiły (Pl. I:27). The second section of the rampart, site 12 (Czajewszczyzna), connects the northern shore of Lake Czarne with the southern shore of Lake Jegłówek (Pl. I:8). The most interesting were the excavations at Czajewszczyzna, site 12. A box construction, reinforced with two parallel rows of large stones, not exceeding 1.20 m in width, was recorded in two trenches dug through the rampart. From the outside, a shallow moat of about 1.50 m in width adjoined the rampart.

The defence system of the settlement complex under analysis was supplemented by the dikes at Szurpiły, sites 15, 16, 17, and the artificial ditch, site 24 between the hillfort, site 3, and the settlement at Szurpiły, site 4.

The settlements are represented in the complex in question by nine sites where material dated to the Early Middle Ages was found during various types of archaeological research and penetration. Only three settlements have been excavated: Szurpiły, site 4 and site 10, and Kazimierówka, site 1. Additionally, several planigraphic surveys have been carried out at the first of the sites listed. The other six sites have been investigated by means of fieldwalking and a series of geological auger borings.

The largest settlement, in terms of the area occupied, was site 4 at Szurpiły (Pl. I:17). At the same time, it is the best archaeologically explored site in the category discussed here. The settlement is situated on a vast, flat, sandy kame hill, in the eastern part of the former hamlet of Targowisko (Fig. 37; Pl. XIV). The flat area of the site is elevated above the lakes that surround it (Kluczysko, Czarne and Szurpiły). On the north-eastern side, the hill is separated from Castle Hill by a deep ditch; on the eastern side, a marshy valley cuts it off from the Trzecie Pole peninsula. The connection between the site and the central part of Targowisko is quite wide, limited only from the north-west by a vast, marshy depression reaching the southern shore of Lake Kluczysko. The outlines visible on the surface of the settlement, which can be interpreted as traces of complexes of residential and utility buildings, are concentrated in the central and eastern parts of the site. In the central part, they form two lines (with the western line being more legible) that run almost parallel to each other from north-west to south-east. The distance between the lines ranges from a few to over a dozen metres, and their length is approx. 150 m. A slightly different situation has been observed in the eastern part of the site, where a darker patch and a concentration of artefacts are visible in plan as a fairly regular square, measuring approx. 20 by 20 m. It then seems likely that this was rather a dense group of residential buildings, kind of a built-up square. Two lines of clusters can still be seen in the eastern part of the site, although not as clear as in the centre of the settlement. Based on the site planigraphy, much less regular clusters have been identified in the northern and western parts of the settlement (Pl. XVI). Excavations were carried out at site 4 in the years 1981–1982, 1986, 1988 and 2006–2008. As a result, remnants of residential buildings as well as utility and manufacturing facilities have been uncovered. The cultural layers

that lie almost on the entire surface of the site are also a characteristic element of the settlement in question.

On the north-western side, site 4 borders, through an extensive marshy depression (former bay of Lake Kluczysko), another settlement, site 12 at Szurpiły. The site is located on the eastern promontory of a large moraine hill adjacent to Lake Kluczysko on the south-western side, in the central part of the former hamlet of Targowisko (Pl. I:25). The natural defensive conditions of the settlement are manifested, among others, in the steep slopes of the hill on the northern and southern sides. In addition, the northern slope was probably artificially steepened, similar to the northern slope of site 4. Perhaps there was some kind of a defensive structure there (palisade, fence?). Based on several surface surveys carried, it has been established that the area of the settlement occupied a relatively small space, limited to several dozen ares. The relatively small dispersion of archaeological material on the surface of the site and its limited size due to natural conditions indicate that this was a one-household farm or a small, concentrated group of residential and utility buildings.

From the south, site 12 is bordered, through a fairly deep pass, by site 8 at Szurpiły. This somewhat larger settlement is situated on a kame hill by an overgrown pond with a local name of Mosiężysko, in the central part of the former hamlet of Targowisko (Pl. I:21). Like the two previously described settlements, this site is defended, especially on the west and south side, by the fairly steep slopes of the hill on which it is located. In the northern and eastern parts, the slopes are already gentler, allowing a fairly easy access to the settlement. This is important, because, on the east side, the settlement was connected by land with another settlement, site 4. Based on a concentration of archaeological material found during surface surveys and analysis of an aerial photograph, five settlement clusters of different sizes have been selected (Fig. 38). It seems that dark spots recorded on the site's surface can be linked directly to individual complexes of residential and utility buildings. It is possible that the darker patches observed in the aerial photograph on the southern shore of the pond are remnants of metallurgical workshops located directly at the water source (Fig. 38).

A few dozen metres to the west of site 8, separated from it by a small pass, there is another settlement, site 13 at Szurpiły, situated in the western part of

the former hamlet of Targowisko. Located on a kame hill, it is adjacent to an overgrown, unnamed pond on the west side (Pl. I:26). The southern slope of the kame is steep, while the northern and eastern slopes are fairly gentle. On the east side, there is a convenient transport connection with the settlement near the Mosiężysko pond. Although site 13 has not been excavated so far, based on field observations, it can be hypothesised that, in the Early Middle Ages, there was a single farm, perhaps consisting of a residential building and accompanying utility facilities.

In the north-western part of the former hamlet of Targowisko, a settlement, located a few dozen metres to the north of Szurpiły, site 13, was discovered during a surface verification survey carried out in 2006. The site (Szurpiły, site 29) is situated at the foot of the eastern slopes of the Jesionowskie Mountains, in a depression located about 600 m to the west of the western shore of Lake Kluczysko, near an overgrowing wetland, which is probably a relic of a dry, now nameless lake (Pl. I:35). In the settlement, several clusters of archaeological material have been discovered, concentrated in darker spots visible on the surface (Fig. 39). The patches of black earth registered at the site are clearly visible in an aerial photograph. An analysis of the photograph and the results of field penetration have shown that the settlement has a specific layout, as settlement points are located around the western bay of the dry lake, surrounding it in a narrow, U-shaped line. Such siting probably results from the character of the settlement described. In addition to numerous fragments of pottery, hand-build and roughly shaped on a potter's wheel, fragments of iron slag, daub and over a dozen iron objects, mainly knives, have been found on the surface of the site. Even though the site hasn't been verified by excavations, it can be cautiously hypothesised that it was a group of buildings—metallurgical workshops (forges?) located directly on the shore of the lake.

All the settlements described so far are located in close proximity to one another, forming a complex of sites in the area of the former Targowisko hamlet.

Only two settlements with early medieval material have been registered on the other side of Castle Hill. The first of those settlements (Szurpiły, site 10) is located on the lower, northern peak of a vast moraine hill, the higher part of which is Castle Hill. The settlement at Szurpiły, site 10, almost directly adjoins the northern slope of this hill, forming a kind

of a foreground. To the west, the site is limited by a long, fairly high esker, which acts as a natural rampart. On the northern and eastern side, the access to the settlement is guarded by the steep slopes of the hill on which it is located, descending towards the lakes of Jegłówek and Jegłowiec (Pls. I:24, II). Excavations and numerous field penetrations with the use of a metal detector and geological auger have been carried out on about half a hectare of the site's surface. The complete lack of early medieval layers and features in the examined part of the site suggests that the settlement was no longer functioning at that time. However, the area could have been adapted for defensive purposes, as indicated by the shape of the terrain and several pieces of militaria found there. It was probably a kind of a foreground of the hillfort, site 3, located at the top of Castle Hill, and guarded it from the north. The northern and eastern edge of the site could have been additionally reinforced by some form of a defensive structure, e.g., a wooden palisade or fence. Of course, such a character of the site does not rule out the possibility that there may have been some buildings for the garrison present there, but this is difficult to prove at this stage of research.

Several hundred metres south-east of site 10, there is a relatively small settlement at Czajewszczyzna, site 6. The site is located between Lake Jegłówek and Lake Szurpiły, on the eastern slope of a large, loamy moraine hill, near a drained pond (Pl. I:3). Due to the natural conditions, the settlement is hidden between the numerous surrounding hills and practically invisible from a distance of several dozen metres. A part of the settlement could have been protected by artificial fortifications, the remains of which have been recorded on the eastern slope of the hill. It also cannot be excluded that some kind of a dam defended the settlement on the south side. It has been established that the area of the site did not exceed one hectare. Based on the surface data collected, it can be assumed that it was a large, one-household farm, which probably operated over a fairly narrow period.

When describing the settlements located on the eastern side of Castle Hill, settlement traces discovered by Marian Kaczyński in 1954 should also be mentioned. They were located on a small promontory, then tilled over, encroaching on a valley between Castle Hill and Church Hill (Pl. I:16). This information has been confirmed thanks to the use of a geological auger and metal detectors. In the area of the site

(Szurpiły, site 3b), currently densely overgrown with grass, a dozen or so metal objects have been found (also from the Early Middle Ages), and a cultural layer has been recorded in several places. In 2014, test pits were excavated in the southern part of the settlement. Unfortunately, they did not show the presence of early medieval layers but only structures related to the Migration period and modern settlement. However, fragments of wheel-turned pottery found on the surface of the site confirm that it operated at the same time as the hillfort. Nevertheless, its character and function in the Early Middle Ages remain unknown.

The last two settlements of the early medieval Szurpiły complex are located on the southern side of Lake Szurpiły, i.e., at Szurpiły, site 27, and at Kazimierówka, site 1. The first site is situated on the eastern promontory of an extensive moraine hill, on the south-western shore of Lake Szurpiły (Pl. I:34). On the south and east side, the settlement is surrounded by the currently drained floodplains of Lake Szurpiły. On the side of the lake, the access to the settlement is guarded by its high, steep shoreline. Several surface surveys and a series of borings have been carried out at the site. The small number of finds of early medieval potsherds and their concentration in the widest, flat part of the promontory may indicate that site 27 during that period was a one-household settlement.

The settlement at Kazimierówka, site 1, is situated in a naturally defensive place, on a hill, about 300 m from the south-eastern shores of Lake Szurpiły. The hill descends steeply to the north, while the southern slope is gentle. On the other two sides, the hill is surrounded by deep ravines (Fig. 42; Pl. XXX). Based on three seasons of excavations (1982–1984), fieldwalking and more than 150 boreholes, the size of the settlement has been established as approx. 1.5 hectares. The small number of finds from the Early Middle Ages, completely incomparable to the archaeological material from earlier periods, may suggest that settlement at that time was not very intensive there. In terms of size, natural defensive conditions and the small degree of saturation with archaeological material, the settlement resembles all the sites described in this subsection, with the exception of site 4.

To summarise the part devoted to the settlements in the early medieval settlement complex at Szurpiły, it is clear that at the current stage of research we are presented with one large, fortified settlement—with regular residential buildings and a separate manufacturing

zone—and with numerous small, one-household settlements.

Cemeteries and places of worship around which spiritual life of local population is focused are a very important element of every settlement complex. In the case of the early medieval settlement complex at Szurpiły, however, this is the least explored category of settlement sites. Until recently, despite the information from several sources confirming their existence, they were undetectable by archaeological methods. Thanks to the latest planigraphic surveys with the use of metal detectors carried out in the area of Castle Hill and the former hamlet of Targowisko, two early medieval cremation cemeteries have been discovered.

The first of them, site 3a at Szurpiły, is located on the northern slope of Castle Hill, below the lower hillfort rampart, site 3 (Pls. I:15, II). The excavations carried out from 2008 to 2011 (by the Department of Balt Archaeology of the State Archaeological Museum in Warsaw) revealed a burial of a young warrior from the 11th century, surrounded by cult structures and features.

The second cemetery, site 8a at Szurpiły, is situated on the southern slope of the hill range called Wielki Otok, near the small Mosiężysko pond, in the north-western part of Targowisko (Pls. I:22, XXXIX). In the excavation seasons of 2008–2011 (excavations of the Institute of Archaeology of the University of Warsaw), cremation burials in a pit or scattered graves were discovered, partially under stone paving. A large amount of archaeological material dated to the 12th–13th century has been recorded at the cemetery.

At the foot of Cemetery and Church hills, there is another, probably destroyed, cemetery at Szurpiły, site 6 (Pl. II). The excavations carried out at the site in 1981 and 2014–2015, despite the finds of early medieval artefacts, did not reveal the presence of human bones.

To summarise the part about cemeteries, it can be stated that in all the cases described above, traces of some religious practices have been found, most probably related to early medieval funeral rites. The Szurpiły complex then includes three cemeteries: two of them, situated on steep slopes of high hills, were in the form of small, flat stone pavings under which burned remains of the deceased and grave goods had been deposited in shallow pits; the third one, situated on a gentle slope of a hill, in the immediate vicinity of settlements, consisted of burials in shallow pits covered with some form of stone paving and furnished with intentionally destroyed bronze decorations and pottery.

The location of two cemeteries (Szurpiły, site 3a and site 6) on steep hillsides, near fortifications, is intriguing. It seems very likely that the high massifs of Castle, Church and Cemetery hills could have been a source of religious inspiration to the early medieval inhabitants, serving not only military functions but also playing the role of places of worship. The location of the third cemetery (Szurpiły, site 8a) is more „classical”, although, in its case as well, the small distance from the contemporaneous settlements is puzzling.

4. Reconstruction of the settlement system at Szurpiły

4.1. Phase F

The settlement of phase F, i.e., the period from the mid-7th century to the mid-9th century is poorly manifested in the archaeological material analysed. The material from only two sites of the Szurpiły settlement complex can be attributed to it. However, both at Targowisko—Szurpiły, site 4—and at Kazimierówka, site 1, the artefacts of such chronology are represented only by potsherds. It is difficult to reconstruct the settlement system of the Szurpiły centre in phase F based on such scarce archaeological data. The two elements, site 4 at Szurpiły and site 1 at Kazimierówka, which could possibly be included in this system, are divided by the whole width of Lake Szurpiły and a distance of several kilometres by land, without any intermediate settlement points. However, they share some common features. The primary one is their defensive location on high hills with steep slopes and natural obstacles in the form of bodies of water and wetlands. The second common feature is the distribution of settlement traces associated with phase F in the zones developed during the Migration period. Bearing in mind that those parts of the sites have been poorly excavated and damaged by later levelling works, it is only possible to formulate a cautious hypothesis of a one-household character of the settlements in question.

4.2. Phase G

In the area of the settlement complex at Szurpiły, a number of sites with material dating from the second half of the 9th century to the mid-11th century has been recorded. In contrast to the previous phase, there is a sufficient number of dependable chronological markers in the

material of phase G to assume that we are already presented with early medieval settlement. The settlement system reconstructed for phase G includes the settlements at Szurpiły: site 4, site 8, site 13, site 27, site 29, and at Kazimierówka, site 1; the hillfort at Szurpiły, site 3; and the cemeteries at Szurpiły, site 6 and site 3a.

The main part of the Szurpiły settlement system in phase G was one large complex of settlements in the area of the former hamlet of Targowisko. Individual elements of the complex in the form of one main, probably fortified, village and several smaller one-household settlements were connected with each other by a network of roads and passages and common areas of economic exploitation. It cannot be ruled out that the complex was enclosed by some form of a defensive line, e.g., a palisade or a wooden fence, already in phase G. However, the focal point of defence was the hillfort on Castle Hill, which served as a refuge for at least part of the population of the settlement complex. The hillfort could have been supported by a network of watchtowers, which primarily served as observational and signalling posts, although they could be points of short-term resistance if necessary. One of the towers, located on Church Hill, could have additionally guarded the entrance to the complex from the east. The most fortified places were also the zone of the sacred due to the presence of cemeteries, which were in use at the same time as the hillfort on Castle Hill. Apart from the main complex, there were two other settlements, one of which (the settlement at Kazimierówka) could have been a fortified village, and the other one had a one-household character (Szurpiły, site 27).

The event which marks the end of phase G at the Szurpiły settlement complex is the destruction of the ramparts on Castle Hill during an invasion probably in the mid-11th century. The militaria found in large quantity on the slopes of Castle Hill, the massif of Church and Cemetery hills and, in small numbers, at other sites indicate that the attack could have engulfed the entire complex. As a result of this military action, the settlement at the end of phase G underwent quite significant transformations, which affected the settlement system of the next phase.

4.3. Phase H

In the period from the second half of the 11th century to the first quarter of the 13th century, the settlement system at Szurpiły includes the hillfort on Castle Hill,

site 3; the settlements at Targowisko: site 4, site 8, site 12, site 13, site 29; the settlement at Czajewszczyzna, site 6; the settlement discovered by M. Kaczyński in the pass between Castle Hill and the massif of Church and Cemetery hills (Szurpiły, site 3b); and the cemeteries at Szurpiły, site 6 and site 8a near the Mosiężysko pond.

Compared to the settlement system of the previous phase, the system from phase H is significantly different. In the central part of the settlement complex at Targowisko, a cremation burial ground is established. The whole complex probably gets fortified and the distance between individual settlements decreases. The Targowisko complex begins to meet the criteria accepted for a *suburbium*. Its main settlement at Szurpiły, site 4, is already a large, internally organised enclosure consisting of several households, with the largest one in the eastern part. Numerous finds of decorations and tools may indicate a manufacturing and commercial character of the settlement. In phase H, peripheral settlements on the southern shore of Lake Szurpiły disappear, while settlements on the northern side of the lake are established. The hillfort at Szurpiły, site 3, is expanded with box ramparts and becomes the centre of the settlement complex and the axis of its defence system. The system additionally consists of external ramparts (abatisses) and forward points in the form of sentry mounds / observation and defence towers protecting the complex from the waterside. In the eastern part of the complex, a natural gate in the form of a pass between two ranges of hills is reinforced with additional defensive structures, i.e., site 5 at Szurpiły and site 8 at Czajewszczyzna. The water level is regulated by building a channel between Lake Kluczysko and Lake Szurpiły and a system of dams. The result of those activities is a significant increase in the defensive values of the entire settlement complex. The hillfort on Castle Hill is probably connected with the Targowisko complex by a wooden bridge, erected over the aforementioned channel, which serves as a kind of an external moat. On the eastern side, the hillfort is directly bordered by a large settlement. Although its character remains unknown, its rank may have been high, as it was situated opposite a fortified gate leading inside the hillfort. There are also significant changes in funeral rites. A new cemetery is established on a gentle hillside near human settlements. The number of grave goods in the form of fragmented bronze decorations and iron tools increases significantly.

No clear transition between the settlement of phase H and the subsequent settlement of phase I has been recorded at Szurpiły. However, the finds of militaria on Castle Hill indicate the possibility of foreign interference, which could have temporarily destabilised the settlement situation at the complex in question.

4.4. Phase I

The last phase represented at the Szurpiły settlement complex is the so-called early Teutonic period (2nd quarter of the 13th century–14th century). The sites operating in this chronological range include the hillfort at Szurpiły, site 3, together with the defensive system; the settlements of the Targowisko complex (sites 4, 8, 12, 13, 29); the settlement at Szurpiły, site 3b; the settlement at Czajewszczyzna, site 6; and the cemetery at Szurpiły, site 8a near the Mosiężysko pond.

The Szurpiły settlement system in phase I is basically an extension of the previous phase. In the Targowisko settlement complex, the main multi-household settlement at Szurpiły, site 4, is probably strengthened at the expense of one-household settlements. Enclosing all of them or only site 4 with fortifications may testify to further development towards a *suburbium*. At the time, the main settlement is enlarged with new farms, which transforms it into a denser structure. It seems, however, that the manor house in the eastern part of the site is still the most important. It shows that there is a tradition of using that spot as the central point of the settlement. It cannot be excluded that the manufacturing character of the settlement has been maintained. The settlements founded in the previous phase on the eastern side of Castle Hill are blooming in phase I, and the settlement at the foot of the hill, due to the proximity of the hillfort and the rampart at Czajewszczyzna, site 12, may serve as a second *suburbium*. The defensive system is further developed. The two lines of ramparts at the Szurpiły hillfort, site 3, are primarily of box construction, and all three gates leading to the fortress are heavily fortified. In this phase, the channel between Lake Kluczysko and Lake Czarne undoubtedly already exists, and thus also the bridge between the main settlement at Targowisko and the hillfort. The perimeter of the settlement complex at Szurpiły is protected by watchtowers and a network of external embankments. They are probably foundations

for abatis, which could also be placed on the faces of frozen Szurpiły lakes to close the defensive ring. One cemetery is used in phase I; it is located near the Mosiężysko pond, still in the immediate vicinity of human dwellings, in the central part of the Targowisko complex of settlements.

Phase I is the last phase of Szurpiły settlement that can be associated with Yatvingia; the next traces of human activity date already to modern times. There is no clear evidence of the destruction of the entire settlement complex during the wars with the Teutonic Order. At the present stage of research, it should be assumed that the centre lost its importance as a result of a change in the political situation at the end of the 13th century, with settlement in the area gradually dying out until the first quarter of the 14th century.

5. Konikowo – analysis

5.1. Settlement microregion at Konikowo

The early medieval settlement complex at Konikowo, Gołdap Commune, is part of a settlement microregion located at the northern end of Szeskie Hills, at the fork of two tributaries of the Gołdapa River—a nameless watercourse flowing from south to west and the Gołdap Stream flowing from south to north. The microregion is composed of a complex of settlement traces from the Roman period, Migration period and Early Middle Ages as well as several sites with material from the Stone Age and modern period (Fig. 76). A hillfort, site 1 at Konikowo, situated on the lower peak of Mount Gołdap, called Castle Hill, should be considered the central point of the microregion. At its foot, on the southern and eastern side, there is a settlement at Konikowo, site 2. A few hundred metres to the east of this settlement, there is Konikowo, site 3, of unknown function (settlement or cemetery). Other settlement points (Gołdap: site 13, site 15, site 18; Janowo, site 2; and Kozaki, site 1) are already at the periphery of the microregion and are dated to the Stone Age and modern period. Numerous surveys and field penetrations, including those carried out as part of the Archaeological Record of Poland, have not verified the number of sites. The nearest settlement traces have been recorded a few kilometres from Konikowo, for example, at Rostek, Gołdap, Niedrzwica and Jabłońskie. All these sites are dated to older chronological periods, while no

early-medieval settlement have been found within a radius of several kilometres from Konikowo.

5.2. Natural environment

Geologically, the area of the Konikowo settlement complex is the northern end of the Szeskie Hills mesoregion, which is part of the Masurian Lakeland macroregion. It is the smallest and also the highest elevated mesoregion of the Lakeland, with a surface of about 400 km². The Szeskie Hills are at the same time one of the highest peaks (200–300 m a.s.l.) in the area of young post-glacial lakelands in northern Poland. The highest elevation, Mount Szeska, rises 309 m a.s.l., Mount Tatarska—307.8 m a.s.l., and the northernmost Mount Gołdap—272 m a.s.l. Relative heights reach 65 m on Mount Szeska and Mount Gołdap and 30–35 m on other hills.

The Konikowo settlement complex lies in the basin of the Pregolya, which joins with the Jarka River through the Węgorapa and the Gołdapa. It is located in the fork of two seasonal (partially dry) watercourses: a nameless stream and the Gołdap Stream. The beds of those watercourses, especially at the level of the Konikowo settlement complex, where their considerable depth is inversely proportional to the current level of water flowing through them, are noteworthy. In the vicinity of the settlement complex in question, there are several small kettle lakes, now almost completely dry and overgrown. Directly next the southern slopes of Mount Gołdap, there is a small lake with a nameless stream flowing through it. If we consider the higher water level in the discussed reservoirs in the Early Middle Ages, we can risk a hypothesis that at that time the settlement complex at Konikowo was located on a vast island, raised far above the surrounding land.

In the area of the Szeskie Hills, including the settlement complex at Konikowo, there are no dense forests. They do, however, adjoin the region from the south-west (Borecka Forest) and from the north-east (Romincka Forest). It is very probable that the situation was similar in the Early Middle Ages.

The microclimate of the Szeskie Hills in the Early Middle Ages was not conducive to settlement. The increase in precipitation recorded at that time resulted in a significant rise in water level and air humidity. Those factors, on the one hand, worsened the living conditions of human groups in the area compared to the earlier periods and, on the other hand, increased

the natural defensive qualities of the microregion, which could have had a significant impact on the survival of settlement there. The forests surrounding the settlement complex in question also likely had a mitigating effect on the local climate, as they stopped the winds and stored water, limiting its outflow.

5.3. Early medieval settlement complex at Konikowo

The early medieval settlement complex at Konikowo consists of only three sites, the hillfort on Castle Hill, site 1; the settlement, site 2, on the slopes of said hill; and the settlement or cemetery, site 3, on a small hill in the valley of the Gołdap Stream (Pl. XLIV).

The defence system of the Konikowo settlement complex is based on the hillfort, site 1 (Pls. XLIV, XLV). It is situated on a high, kame hill (242 m a.s.l.), which is the lower peak of Mount Gołdap (272 m a.s.l.). Castle Hill is oval in shape, elongated on the north-south axis. Particularly steep slopes guard the access to the hillfort from the west. On the same side, a deep ravine separates Castle Hill from Mount Gołdap. On the south and east sides, the slopes are slightly gentler and connect with the area of the settlement at Konikowo, site 2. In the northern part, the steep slope of the hillfort changes into a flat „shelf”, which is part of the fortifications. The hillfort, site 1, consists of a courtyard, which occupies the top of the hill and is surrounded by a single ring of ramparts. The courtyard is oval in shape, 47 m long on the north-south axis and 27 m wide on the east-west axis. It has a surface of approx. 1400 m² and is not completely flat. On the central and eastern side, there is a small elevation, while the southern part of the yard is significantly depressed. During the excavations, an extensive stone paving system has been recorded. It seems possible that the paving was constructed as foundations for some lightweight wooden structures. Some of them may have been part of passageways between supposed buildings. A very important element of the hillfort at Konikowo, site 1, was the rampart, which surrounded the courtyard at a length of approx. 160 metres. The rampart is of a particularly impressive height in the northern part, while its southern and eastern sections are slightly lower. On the western side of the hillfort, the rampart disappears almost completely. In the eastern part of the rampart, there is a deep recess, which is a remnant of a gate guarding the entrance to the hillfort. In an excavation

trench dug through there, two construction phases (crossing logs and box) of the rampart and gate have been discovered. The huge ramparts of the hillfort, additionally flanked on the side of the gate by a tower or built-up embankment, provided shelter for the local population and were material evidence of the dominant position of the local leader. The lack of traces of residence at the hillfort indicates it served mainly as a refuge, although it is very likely that at least periodically a garrison was stationed there.

Settlements are represented in the complex under discussion by site 2 and the presumed settlement at Konikowo, site 3. Only the former site has been excavated. The latter is only known from surface surveys carried out before the war and later as part of the Archaeological Record of Poland.

The settlement at Konikowo, site 2, is situated on the southern and eastern slope of a sandy and gravelly kame hill, called Castle Hill, which is considered to be the lower peak of Mount Gołdap. The site is almost directly adjacent to the hillfort, site 1, situated at the top of the hill (Fig. 85; Pl. XLV). The southern slope is flat and slightly concave in the central part, which is probably partly due to anthropogenic activity (Fig. 86). Slightly less flat is the eastern slope, which in its northern section gently descends towards the Gołdapa River valley (Fig. 87). Access to the site is naturally guarded on all sides by the steep slopes. A *plateau* on the southern slope (approx. 4400 m²) is additionally protected by massive earthworks, constructed in its western and southern part. On the north-western side, the settlement is sheltered by the ramparts of the hillfort. Thanks to the natural boundaries of the site and exploratory surveys carried out with the help of a geological auger, it is possible to estimate the size of the settlement as approx. 2 hectares. In the course of archaeological excavations, both residential and utility buildings from the Early Middle Ages have been recorded. Both categories of features have been found on the *plateau* of the settlement and on its eastern slope. The cultural layers that have been found on the entire surface of the site are also an important element of the settlement at Konikowo, site 2.

On the western bank of the Gołdap Stream, on a small hill about 150 m east of site 2, there is a site with early medieval material. Konikowo, site 3, has only been investigated by the means of surface surveys (Pl. LVI). Without excluding the possibility of a sepulchral character of Konikowo, site 3, it seems

more probable that a settlement may have existed there. The small area of the site (about half a hectare) is limited on the western side by the steep slope of Castle Hill and by the wet floodplains of the Gołdap Stream on the remaining sides. Based on field observations, it can be hypothesised that the settlement was of a one-household character.

The Konikowo settlement complex probably included an early medieval cemetery or cemeteries, but they are yet to be discovered by archaeological methods. The massif of Mount Gołdap stands out against the background of numerous hills of the northern part of the Szeskie Hills. Due to its considerable relative height, it is the dominant element of the landscape, attracting the attention of local people (Pl. XLIV). As early as the beginning of the 19th century, the hill was known by other names, namely Oaskalnis and Kalenderberg. Considering the fact that Castle Hill is the lower peak of Mount Gołdap, one can guess their direct connection also in terms of organisation of settlement in the Early Middle Ages. Separated from the hillfort by a deep ravine, Mount Gołdap could have been a sacred place for the inhabitants of the settlement complex under discussion.

6. Reconstruction of the settlement system at Konikowo

6.1. Phase F (?)

In the area of the settlement complex under description, only one fragment of a hand-made clay vessel, found within the settlement at Konikowo, site 2, can be potentially attributed to phase F. Considering the doubts concerning the chronology of vessels with an applied band of clay under the lip, the existence of organised settlement in the area of the Konikowo complex in phase F should be seen as questionable. The pottery described can rather be associated with the Migration period, represented in large numbers in the archaeological material obtained from the features and layers of the settlement at Konikowo, site 2.

6.2. Phase G

The vast majority of early medieval material registered within the Konikowo settlement complex falls within the chronological range of phase G (second half of the 9th century–mid-11th century). In this

period, the Konikowo hillfort, site 1; the settlement, site 2; and site 3 (settlement or cemetery) are in use.

The settlement system at Konikowo in phase G consisted of a refugial hillfort and an adjacent, large, probably fortified settlement. Apart from those basic elements, the system consisted of at least one satellite one-household settlement connected to them by a transportation route. The settlements also shared areas of economic exploitation. The main settlement was divided into two parts: the first one was located on an elevated, large *plateau*, while the second one, much larger, stretched on the eastern slope of Castle Hill. On the *plateau*, there probably was an extensive, fortified manor house. On the eastern slope, however, there were regular buildings in a single- or double-row arrangement. Thus, it was a large fortified village with a separate one-household section, which may have served as a residence. The focal point of the defence was the refugial hillfort with a single rampart, which served as a shelter for at least part of the population of the settlement complex. A suspected watchtower on Mount Gołdap and the ramparts surrounding the main settlement could also have had defensive functions. Apart from its function as a fortress, the hillfort could have also been a symbol of power and prestige of the owners of the adjacent residence. The sacred zone and the associated burial site could have been located on the slopes of Mount Gołdap or Castle Hill. Due to the significant elevation of the area of the complex above its surroundings and the fact that the access to it was guarded by water and marshes, it can be seen as a large, defensive settlement island.

The burned ramparts of the hillfort and a layer of burning associated with some residential buildings at the main settlement indicate that the complex may have been destroyed by a foreign invasion in the mid-11th century. The hypothesis is significantly weakened by the fact that, despite the many years of research at the Konikowo settlement complex, so far no military testifying to an armed action have been found in the area. It cannot therefore be excluded that the fire might have been caused by other factors, for example, natural. Regardless of the interpretation, the events related to the fire may have affected the settlement system in the next chronological phase.

6.3. Phase H

Considering the research to date, the archaeological material from phase H is not amply represented in

the area of the settlement complex under discussion. Only the settlement, site 2, and the hillfort, site 1, at Konikowo can be included in the settlement system in this period.

The settlement system of phase H at Konikowo is basically a continuation of the previous phase. The centre of settlement is still the large settlement at Konikowo, site 2. On the partially fortified *plateau*, there was a manor house which was probably the seat of the local leader. Another manor was located on the eastern slope of the settlement. More dwellings of this type should be expected in the northern part of the settlement. It seems doubtful that the space between those structures was empty. It was rather the backyard of individual households, filled with utility buildings. The whole area was bound together by shared fortifications in the form of earthen embankments, topped perhaps with a palisade or a fence. By small rivers, presently seasonal streams, that flowed around the area of the complex at Konikowo, there were probably small one-household settlements connected with the centre by travel and transport routes and common areas of economic exploitation. The main burden of defence was still shouldered by the refugial hillfort, enclosed by a single line of ramparts, which provided shelter at least for the inhabitants of the main settlement. In addition to its military function, the hillfort on Castle Hill could have also served as a place of worship, and so could Mount Gołdap, at the top of which a watchtower can be expected to have been erected.

At the current stage of research, it is not possible to indicate the reasons why the local community abandoned the settlement complex at Konikowo. Although the box ramparts at the hillfort show traces of repair, it cannot be said with certainty that they had been destroyed. There is also no other evidence of violent events in the form of layers of burned debris either at the hillfort or the main settlement. The chronological artefact analysis carried out for the purposes of this study showed that the end of settlement at the complex described should rather be linked to the beginning of phase H. Therefore, it seems possible that, as a result of an invasion or other violent events recorded at the end of phase G, settlement was significantly destabilised and was gradually dying out until its complete extinction in approx. the second half of the 11th–beginning of the 12th century.

Part II. Settlement systems of the centres at Szurpiły and Konikowo against the background of settlement in early medieval Yatvingia and its vicinity

1. Szurpiły and Konikowo centres in phase F

One of the most serious problems that has emerged during the reconstruction of settlement systems at Szurpiły and Konikowo is the determination of the beginning of the Early Middle Ages for the Yatvingian area. Phase F, which is readable in archaeological material of Western Lithuania and Sambia, in the case of both the centres under analysis, is highly disputable. There are no certain chronological markers of this phase in the form of, e.g., metal artefacts, present either in closed assemblages or as stray finds.

In the case of Szurpiły, we can consider a potential functioning in phase F of two independent settlements, far apart from each other, consisting of building complexes related to one household. In the case of Konikowo, it would be one settlement, perhaps also of a one-household character. The common feature of all those settlements would be natural defensive conditions in the form of the slopes of the high hills on which they were located and the extensive wetlands around them. So far, there is no evidence of any form of defensive structures in phase F, either at Szurpiły or Konikowo. Moreover, no traces of funeral rites from this period have been recorded at either centre.

2. Cultural situation in the south-eastern part of the Baltic Sea basin at the end of antiquity and the beginning of the Early Middle Ages

In the Yatvingian areas, some of the centres that functioned still during the Migration period could have survived until the end of the 7th century/beginning of the 8th century and even longer, but settlement was fragmented and dispersed and thus not a serious political or economic factor. It has not been possible to confirm by archaeological methods the earlier opinions, also expressed by the author of this study, suggesting the continuation of settlement in the areas of north-eastern Poland from antiquity to the Early Middle Ages. The attempts to „fill”

the chronological gap by, for example, speculating on undisturbed stratigraphic systems or fundamental but undefined changes in sepulchral practices seem very controversial and unconvincing. At the current stage of research, we should rather take the view of those researchers who interpret the disappearance of tangible traces of funeral rites and the absence of archaeologically proven settlement continuity as sign of a collapse of socioeconomic systems originating in antiquity. As far as the beginning of the Early Middle Ages is concerned, they see it only after the disappearance of the Sudovian culture and the Olsztyn group. One of the heralds of a new stage of development of the Balt tribes in the area is the emergence of hillfort-based settlement.

3. Szurpiły and Konikowo centres in phase G

The first legible traces of early medieval settlement in the Szurpiły and Konikowo centres come from phase G, i.e., the period from the 9th century to the mid-11th century. We have a sufficient database at our disposal to compare the settlement systems of these two site complexes. In both cases, settlement returns to the sites used in antiquity after a hiatus of over a hundred years. Thanks to the intensive development of the area in question in the Migration period, the early medieval settlers found it already partly adapted for settlement. Both Szurpiły and Konikowo show the same preferences for the selection of settlement sites. Main differences in the settlement topography of both described centres concern the size and structure of the inhabited zone. At Szurpiły, the zone covers approx. 3.5 km², while at Konikowo it is almost three times smaller and measures about 1.20 km². So far, six settlements of different sizes have been registered at the Szurpiły complex, while at Konikowo only two (including one suspected). The common feature of both analysed centres was some form of fortifications, which could have surrounded their central parts already in phase G. A completely new element in the settlement landscape of the Szurpiły and Konikowo centres was a hillfort. In both cases,

it was erected on a high, naturally defensive hill. Neither the Szurpiły nor Konikowo hillfort show any evidence of permanent occupation in phase G. Few artefacts, mainly potsherds, from this period indicate rather that the fortresses were temporarily manned by small garrisons. At the present stage of research, the Szurpiły hillfort should be regarded as slightly older than the fortifications on Castle Hill at Konikowo. There are not enough archaeological data to confirm the presence already in phase G of additional elements strengthening the defence of the centres under analysis. In addition to the potential fortifications of the main settlements mentioned above, it can be stipulated that the neighbouring hilltops played some role in the defensive system. The sphere of the sacred was a very important factor for the settlers of both centres, one that shaped their mutual relations and ties, influenced their sense of identity and sanctioned social stratification in their given territory. Unfortunately, due to the scarce data available to us in this regard, it seems impossible to compare the Szurpiły system with the Konikowo system. This is particularly true of funeral practices, as confirmed traces of early medieval cemeteries have not yet been recorded at Konikowo or in its vicinity.

4. Settlement in Yatvingia in phase G

The most data are provided by the results of the research on the Yatvingian defence installations. The strongholds closest to the Szurpiły centre are located at Jegliniec in the East Suwałki Lakeland and at Posejnele in the Sejny Lakeland. The centre at Konikowo, on the other hand, is a short distance away from the hillforts at Grodzisko and Dybowo, two of the three largest fortresses in Yatvingia, and at Szwałk, Dąbrowskie. The south-western area of Yatvingia is characterised by a much higher density of settlement in the Early Middle Ages, and the distances between individual complexes are much shorter than in the rest of its territory. The largest hillfort in the area is a structure of a residential-refugial character at Rajgród. The centres at Bajtkowo and Skomack Wielki should also be mentioned.

It is also worth drawing attention to the areas whose inclusion in early medieval Yatvingia provokes controversy. The sites in question are located in the Trans-Neman region (Užnemunė, Lithuania) and in the area between the Biebrza and Supraśl basins.

In the former area, considered by some Lithuanian researchers to have been a Yatvingian domain, dozens of hillforts, forming a dense network between the left bank of the Upper Neman and the Szeszupa River basin, have been registered. In the latter area, covering the Biebrza and Supraśl basins, a dozen or so hillforts have been recorded, five of which have been excavated, namely the sites at Krzeczkowo, Trzcianka, Niewiarowo, Grodziszczany and Łosośna Wielka.

Cemeteries with the material from phase G have been registered at Żytkiejmy, Stacze, Degucie, Jasudowo near Sapotskin, as well as at Niemcowizna and Krukówek.

5. Settlement situation in the Prussian lands in phase G

We have relatively little comparative material from the areas covered by the settlement of other Prussian tribes in the Early Middle Ages. The best archaeologically explored area seems to be the territory of neighbouring Galindia, where hillforts, settlements and other types of settlement points have been excavated. The most data have been provided by the research in the microregion of Lake Sałęt. An installation similar to the complex at Szestno-Czarny Las can also be found on the western borders of Galindian settlement in Pasym. Settlement complexes from phase G were also located in the Great Masurian Lakes region, in areas considered to have been the eastern part of historical Galindia. The complexes at Jeziorko and Staświny should be mentioned here. On the border of historical Barcja and Galindia, the settlement complex at Poganowo near Kętrzyn deserves special attention. It is the first place of worship of early medieval Prussians confirmed by archaeological methods.

Of the early medieval complexes registered in Warmia, attention should be drawn to the settlement complex at Cerkiewnik. In addition to a small hillfort, several open settlements and a flat cemetery have been discovered there.

From the more distant tribal territories of early medieval Prussians, Pomesania, Pogesania and Sambia should be mentioned first and foremost. They are areas of intensive Norse penetration, which had significant impact on the shape of local settlement. What distinguishes those three lands is the exceptional density of the settlement network points linked to numerous hillforts. In addition to the strongholds

erected in the interior, in naturally defensive, hard-to-reach spots, monumental hillforts were also built there in phase G by the main water arteries that flow into the Baltic Sea. What undoubtedly distinguishes the western edge of Prussian settlement is the presence of a Scandinavian trade emporium at Janów Pomorski /Truso. On the other hand, what differentiates the Sambian Peninsula from other areas described above is the largest number of early medieval cemeteries that have been studied and which remain the most researched category of settlement sites recorded there.

Like Sambia, the area of the Neman estuary, considered to have been inhabited in the Early Middle Ages by the northernmost Prussian tribe of Scalovians, was in phase G under a strong Norse influence. It manifests itself mainly in the material from cemeteries.

6. Settlement in the Letto-Lithuanian areas in phase G

The Curonian region is known for its approx. 100 hillforts, located in the immediate vicinity of reservoirs and watercourses, in bends of rivers and between ravines. Medium-sized hillforts are the most common, but there are also large structures. Settlements were established directly in the vicinity of hillforts, sometimes in the form of a *suburbium*. Large villages, hillforts and one-household settlements formed local settlement centres. Funeral rites in phase G were dominated by biritualism.

Similar settlement phenomena have been observed in Central Lithuania (Aukštaitija). Large and medium-sized hillforts are concentrated in significant numbers on both banks of the middle course of the Neman and the lower section of the Neris River. At cemeteries, cremation is more common than inhumation.

When analysing settlement situation in Eastern Lithuania, it is worth noting the very dense network of hillforts; unfortunately, most of them have not been excavated. It is the area of the East Lithuanian Barrow culture. In Phase G, cremation burials at barrow cemeteries were accompanied by horse graves.

Characteristic of Žemaitija and Semigalia are flat inhumation cemeteries, often in a row arrangement. Defensive buildings are located mainly in wetlands, lakelands and on the banks of small rivers. There are

usually large settlements in their immediate vicinity, due to their considerable size often referred to by researchers as *suburbia*.

Similar settlement centres, consisting of hillforts, settlements and flat inhumation cemeteries are also typical of phase G in Latgale.

7. Balt lands in the Viking Age. Attempt at summarising settlement phenomena

In the period from the 9th century to the mid-11th century, strong settlement centres based on hillforts of various sizes, adjoined by often fortified settlements supplied by a network of small villages, consisting of one or many households, were established in the vast areas located on the south-eastern coast of the Baltic Sea.

The only unquestionable commercial emporium discovered in the region in question is the site at Janów Pomorski /Truso. It is also a clear evidence of physical presence of Norsemen in this part of the Baltic Sea coast. Although there are many more traces of Scandinavian colonisation, the interpretation of settlement complexes at Wiskiauten, Palanga, Daugmale and Grobina as centres of long-distance exchange is still debatable.

A very important element of Balt settlement was the zone of the sacred, which is manifested primarily in the form of cemeteries. Where the entire settlement complexes have been studied, it has been found that it intertwined with the zone of the profane, as evidenced by the close proximity of cemeteries and human dwellings that is characteristic of the region.

8. Baltic Economic Zone, Baltic Community or Norse domination? The phenomenon of the Baltic Sea basin in the Viking Age

Phase G corresponds to the Viking Age as defined for the vast areas of northern Europe, the beginning of which is dated to the late 8th century and which ends after the mid-11th century. On the one hand, it is the time of an increased activity of Norsemen and, on the other, of the formation of early states. Starting from the 7th/8th century, there is a new cultural element in the wide strip of the Baltic Sea southern coast in the form of stabilised Slavic settlement. Scandinavians took advantage of the emergence of a concrete economic

partner in the form of Slavic tribes by starting to organise crafts-and-trade centres. The real development of emporia came with the opening of the routes from eastern Europe to the countries of the Orient in the second half of the 8th century. During that period, a Scandinavian centre was built in the Finnish-occupied areas at Staraya Ladoga, from where further southward expansion took place. Simultaneously, the Baltic emporia at Birka, Hedeby and Janów Pomorski /Truso gained importance as centres of long-distance exchange, which they maintained until the end of the 10th century. The network of such crafts-and-trade centres was a new settlement phenomenon in the Baltic countries and in the lands near the Volga and Dnieper routes and, according to some researchers, determined the formation of the *Baltic Economic Zone*. Other scholars have gone even further by classifying the area as a separate cultural province, known as the *Baltic Community*. The authors of both those concepts correctly read the processes that influenced the formation of the Baltic Sea cultural phenomenon in the Viking Age. It seems, however, that the Norse factor is being pushed into the background and reduced to the role of an initiator and organiser of the economic system, the main binding agent of diverse cultures. Meanwhile, more insightful observations show that the matter is much more complex. The settlement-related issues should be highlighted here above all. Emporia and smaller crafts-and-trade centres were not the only form of Norse activity. Numerous examples from the area in question indicate the presence of permanent Norman settlement in the form of colonies. The possibility that the Normans had permanently infiltrated local tribal communities and thus influenced their cultural model seems very likely. It cannot be excluded that the situation was similar to the one observed in the case of Norse colonisation of the British Isles and the lands further to the west. Eight stages of colonisation process have been identified: 1. reconnaissance of the area by small groups of *exploratores*, operating within a short distance from the sea—the bridge between them and Scandinavia; 2. collection of coastal resources in order to gain confidence for further expeditions and encourage potential merchants, investors and settlers to participate; 3. barter trade with local communities, 4. initial military actions and pillaging in the interior, 5. protection of first settlement centres, closely related to the previous stage, by securing the conquered land and sources of raw material with fortifications, 6. take-over of the

colonies by officials, sanctioning regular administration and systematic economic exploration, 7. inclusion of non-military immigrants and initiation of self-sufficient colonies, controlling the natural and human resources of the adopted environment, 8. development of a complete apparatus of power, often politically connected to the homeland of the colonists. For the considerations presented in this study, it seems important to emphasise that the Scandinavian newcomers did not operate in a depopulated area but maintained relations with the local communities.

9. Cultural and settlement situation in Prussia and Yatvingia in the light shed by historical sources

There are no historical grounds for distinguishing Yatvingians as a separate Baltic tribe in the Viking Age. The sources concerning the areas of interest are unambiguous in that regard; since the mid-9th century, only Prussians (*Bruzi, Burus, Pruze, Pruzziae, Pruzi, Pruzzi*) are mentioned as a separate people. Only in Wulfstan's account can another term be found, namely *Esti* and *Eastland*. In this case, however, it is necessary to take into account that a broader geographical concept, taken from ancient sources, may have been applied to the peoples of the eastern Baltic coast. The reports from the period in question do not divide the country of Prussia into smaller territorial units, with the exception of *Witland* (mentioned by Wulfstan) located to the east of the Vistula mouth. Only in later sources, there is information about the Sambian Peninsula being inhabited by the Prussians called Sambians (*Sembi*). Considering the latest findings, the connection between the *Jatviags* mentioned in Nestor's Chronicle and the Balt people of this name is uncertain; originally, it could have referred to the Varangian-Ruthenian groups operating on the border of Prussia, including in the area of what would later be Yatvingia.

10. Yatvingia and Prussia in the Viking Age. An attempt at summarising archaeological and historical data

At the present stage of research, the sources do not allow distinguishing Yatvingia as a separate cultural province. In terms of material culture, settlement

structure and funeral rites, the area analysed does not differ significantly from other lands inhabited in the Early Middle Ages by Prussians.

The completely new form of settlement that appeared in the cultural landscape of the area in question are hillfort centres of various sizes, composed of settlement structures and forms (e.g., hillforts together with adjacent settlements, small settlements, cemeteries, trading posts) concentrated in an area limited by the geomorphology and hydrography of the land, whose natural defences could be strengthened by the construction of additional fortifications. The hillfort construction that developed in phase G reflected the social structure based on the rule of elite group leaders, known in the sources as kings / chieftains.

Wulfstan's information on the burning of the corpses of deceased *Esti* is confirmed by the funeral rites recorded in Prussia. Cremation is dominant, with the remains usually buried in grave pits of various sizes. Biritualism is rare in the area, characteristic mainly of Sambia, where skeletal burials are usually associated with the Norse population or influence.

The cultural changes in the Viking Age had the decisive influence on the shape of settlement in Prussia. Its lands were an integral part of the Baltic cultural community, in which the Scandinavian factor played the decisive role. Apart from the coastline, where the influence from the north is noticeable much earlier, in the remaining western Balt areas, the social and economic relations from the end of antiquity collapsed. The cultural continuity that has been assumed for the areas in question is unsustainable in view of the available sources.

It is possible that merchant-warrior „corporations” operated in the areas that would later be called Yatvingia. They stood in the way of the dynamically growing Ruthenian state, whose rulers undertook two large war expeditions against them, which were recorded in the sources. After the last of those expeditions, no other mention of *Jatviags* appears in the Ruthenian sources for the next 75 years.

11. Szurpiły and Konikowo centres in phases H / I

During the reconstruction of the settlement system at Szurpiły, it turned out that it is extremely difficult to establish a clear transition from phase H to phase I in view of the presently available archaeological

material. The systems of both phases are very similar, and the younger system is a direct continuation of the older one. At Konikowo, on the other hand, there is currently no material whose chronology would confirm the functioning of this centre not only in phase I but also even much earlier, after the beginning of the 12th century. The state of research also does not allow separating phase H from phase I in the entire area referred to as Yatvingia.

Despite the violent events that led to the destruction of the ramparts of the hillforts at Szurpiły and Konikowo at the end of phase G, there are no signs of a collapse of settlement at either of the centres under analysis. Admittedly, they undergo certain transformations, in the case of Szurpiły quite significant, but within the same settlement structure and topography. In the area of the Szurpiły complex, the changes are progressive, while at Konikowo some regressive features have been observed. The development of the former is clear throughout phase H and continues in phase I. On the other hand, settlement in the area of the latter centre ceases for unclear reasons at the beginning of phase H. In both cases, the main axis of settlement is still a hillfort and its adjoining settlement. There is a visible tendency to concentrate settlement close to those central points and to reduce dwellings located far away from them and separated by natural geomorphological barriers. Both the Szurpiły and Konikowo settlements are fortified, separated by some form of an embankment from the surrounding area. What is different is the scale of those fortifications. The hillforts still function in both the centres under analysis. In place of the fortifications destroyed at the end of phase G, new ramparts were erected, and additional defensive measures were undertaken. A significant difference between the centres in Konikowo and Szurpiły was the scale of the expansion of their defence systems. In the case of the former, it was based mainly at the hillfort. Definitely more fortification works were carried out at Szurpiły, not only within the stronghold itself but also in the entire area of the settlement complex.

It is not possible to compare the centres at Szurpiły and Konikowo in terms of funeral practices and rites. Although, in contrast to the situation in phase G, we have more sources from the Szurpiły complex, there is no such data available from the area of the second centre.

The sometimes-major differences between the centres at Konikowo and Szurpiły are largely due to

the different rhythm of development of those settlement complexes. After quite a short period of operation in phase H, the centre at Konikowo ceases to exist. It is different for the Szurpiły centre. Paradoxically, a catastrophe at the end of phase G is better confirmed there, and yet Szurpiły experience intensive development in phase H and later on in phase I.

12. Development of settlement in phases H/I based on an analysis of selected Yatvingian centres and sites

On the example of the two analysed centres at Szurpiły and Konikowo, two different trends in settlement development can be seen in phases H/I. The first one is progressive, leading to an expansion of the settlement system while strengthening its defences. The second one is regressive, based on a reduction (perhaps gradual) of settlement elements, despite the modernisation of the defence system.

In phases H/I, the fortifications and defensive systems of the centres at Jegliniec, Posejnele, Grodzisko, Dybowo, Rajgród, Skomętno Wielkie and Bajtkowo were expanded. New settlement centres near Lake Wigry and at Wierzbowo, Rogale and Gorcezyce were perhaps also built at that time. At the present stage of research, there are no archaeological indications for the continuation of settlement in the centres at Skomack Wielki-Ostrów and Dąbrowskie in the late phases of the Early Middle Ages.

In the Trans-Neman region, most of the centres associated with Yatvingian settlement that functioned in phase G survived until the next phases of the Early Middle Ages. The main points of defensive systems in the form of hillforts were rebuilt, with more extensive box ramparts replacing both the structures constructed from crossing logs and more primitive timber-and-earth embankments.

Relatively little is known about the development of settlement of phases H/I in the area located between the Biebrza and Supraśl river basins. Compared to phase G, an increase in settlement points needs to be recorded. However, it should be noted that such an image may be false due to the insufficient investigation of settlement complexes. The observation is based only on test excavations and surface prospection of those defensive installations where the youngest remnants of buildings and fortifications are best preserved.

Slightly more can be said about the Yatvingian cemeteries from phases H/I than the ones from phase G. This is due to the discovery in recent years of several burial sites with material dated to the phases analysed here. They include the sites at Burdyniszki, Niemcowizna and Krukówek. Most of the material from the archival cemeteries at Żytkiejmy, Degucie and Stacze is also dated to the late phases of the Early Middle Ages.

13. Settlement situation in the areas inhabited by Prussians in phases H/I

Following the development of the H/I-phase settlement in the areas occupied by other Prussian tribes is even more difficult than in the case of Yatvingia. This is mainly due to the fact that early medieval complexes and isolated settlement sites, scattered additionally over a very large area, have all been poorly explored.

The settlement landscape of Yatvingia's neighbour Galindia underwent a major transformation in relation to phase G. After the destruction caused by the events from the end of the first half of the 11th century, the theretofore thriving centres in the microregion of Lake Sałęt and at Pasym cease to function. The situation is different in the centres located on the line of the Great Masurian Lakes, at Jeziorko and Staświny. Despite the fact that also those centres could have been affected by the above-mentioned military action, as evidenced by the burned rampart at Jeziorko, a certain share of archaeological material dating to phases H/I has been recorded in their area.

In regard to another area bordering on Yatvingia, Barcja, the centre at Węgielsztyn as well as the settlement complex at Poganowo, which might have still functioned at the beginning of phase H, should be mentioned.

In regard to hillfort settlement, the western part of the Prussian territory is the best explored. A thriving development of hillfort centres has been observed in the lands of Pomesania and Pogesania, at Rejsyty, Weklice and Bogdany, among others.

The Sambian Peninsula can be considered the area where the settlement developed most intensely. Despite the insufficient archaeological investigation of its settlement network, the map of hillforts, which in most cases can be considered the focal points of the local early medieval centres, shows their high density, especially in the western part of the Peninsula.

We are in possession of a relatively large amount of information about Prussian cemeteries from phases H/I. Unfortunately, in most cases, little can be said about the settlement context in which they occurred. Burial grounds can be divided into „traditional”, flat cremation sites and „new” inhumation cemeteries.

14. Settlement in the Letto-Lithuanian areas in phases H/I

As in the case of Prussia, settlement in the Letto-Lithuanian areas in phases H/I is largely a continuation of the settlement and cultural processes initiated during the Viking Age. This is expressed both in the use of the same settlement oecumenes and similar, although significantly expanded, settlement systems.

In the lands inhabited by early medieval Curonians, a further development of hillfort settlement is observed. The defensive system, based on heavily fortified hillforts and fortified *suburbia*, was strengthened. In phases H/I, namely from the 11th century to the 13th century, the flat cemeteries established still in the Viking Age or earlier, in phase F, are in use. The predominant form of burial is still cremation.

As Curonia, the area of historical Aukštaitija (Central Lithuania) was subject to intensive settlement in phases H/I. It was concentrated mainly on both sides of the Neman and its larger tributaries. Hillforts were built on the remnants of structures from the Viking Age or were erected in new places. At the cemeteries of Aukštaitija, a continuation of the funeral rite from the Viking Age has been observed. The dominant form of grave in phases H/I is still cremation burial in a pit.

The most dynamic development of settlement has been recorded in the area of eastern Lithuania. In phases H/I, an extensive network of hillfort centres was formed there; several of the centres were transformed over time (mainly in phase I) into early urban structures. Formidable, well-fortified with timber-and-earth ramparts, the hillforts, e.g., at Kernavė, Laužiškis, Aukštadvaris, Narkūnai, Šeimyniški-ai, Maišiagala and Nemenčinė, were accompanied by extensive *suburbia*, yielding traces of handicraft practiced there. In the 13th century, flat inhumation cemeteries replaced the cemeteries of the East Lithuanian Barrow culture, which disappear at the end of phase H in most of the area. The exception is the southern range of said culture, where cremation burials under barrows persisted until the 14th century.

Developed hillfort settlement, with expanded strongholds and extensive *suburbia*, are also characteristic of Žemaitija and Semigalia. Most of the hillforts erected in the Viking Age were modernized and rebuilt in phases H/I into heavily fortified fortresses. In the phases under analysis, funeral rites of Žemaitija and Semigalia did not undergo any major changes compared to the previous period. Flat, linear, inhumation cemeteries still dominate in those regions, while cremation burials are rare.

The presence of heavily fortified hillfort centres is also characteristic of the settlement landscape of Latgale and Selonia. Funeral rites of Latgale and Selonia were clearly dominated by inhumation. The deceased were buried at flat and barrow cemeteries, with the former being predominant in most of Latgale and the latter in Selonia and eastern Latgale.

15. Settlement in the Balt lands in the late phases of the Early Middle Ages.

An attempt at a summary

In the late phases of the Early Middle Ages, two trends in settlement development are visible in the area occupied by the Balt tribes: progressive and regressive. The first one is characteristic of the majority of the territory in question, while the second one can be applied to Galindia (except for the eastern zone of the Galindian-Yatvingian borderland) and western Yatvingia, among others.

The settlement landscape of the Balt lands is still dominated by hillfort centres. In most cases, the hillforts erected in the Viking Age are either rebuilt in phases H/I, or new defensive structures are built in their place. The strengthening of the defensive system in the late phases of the Early Middle Ages had an impact on the formation of *suburbia*. The existing extensive settlements located not far from the hillforts were included within the fortifications.

In the late phases of the Early Middle Ages, some changes in the sphere of the sacred took place in the vast areas occupied by the Balt tribes. They are observed mainly in funeral rites, which are the most discernible in archaeological material. Those changes are not so pronounced in phase H and, in some areas, even at the beginning of phase I, as a continuation of sepulchral customs characteristic of phase G is mostly registered during that period. Significant changes

in funeral rites took place in phase I. The emergence of new cemeteries with inhumation burials is connected with the influence of Christian ideology, whose carriers were, on the one hand, German knightly orders and, on the other hand, the increasing Ruthenian influence.

16. Cultural and settlement situation in the Baltic Sea region in the late phases of the Early Middle Ages

At the end of the Viking Age and the beginning of phase H, Prussian lands, including Yatvingia, are situated in the immediate vicinity of relatively stable, early feudal states. Christianity—Western in the case of Poland and Scandinavia, and Eastern in Ruthenia—is gaining more and more influence in those centralised monarchies. Pagan Prussia becomes a natural direction of political and military expansion for the young states. The opposite scenario, with economically stabilised states becoming attractive targets for pillaging raids of the Prussian tribes, is also the case. Hostile and peaceful (including trade, alliances, matrimony) relations between Prussians and their Christian neighbours resulted in a mutual cultural influence, which is also visible in the settlement structure.

17. Characteristics of Prussian and Yatvingian settlement in the late phases of the Early Middle Ages based on historical data

Compared to the Viking Age, the late phases of the Early Middle Ages are characterised by a significant increase in historical sources containing information about Prussia and Yatvingia. Chronicles and documents of Poland, Ruthenia, the Teutonic Order and western Europe contain not only isolated mentions but often also quite detailed descriptions of the Balt societies inhabiting the south-eastern coast of the Baltic Sea.

Based on the historical sources, it is difficult to maintain the view that Prussians were divided into separate tribes as credible. The names, other than Prussians, used by the chroniclers in the 12th century are few, and it should be assumed that they are rather geographical, often ancient, terms (*Geticas*) or exoethnonyms

(*Pollexiani, Jatvagy*). Admittedly, lists of Prussian territories appear in the 13th century, however, also in their case, it seems very likely that the names listed are either of geographical origin or exoethnonyms. It cannot be excluded that those names were created in the offices of European courts and knightly orders during the increased movement of the Northern Crusades and the Teutonic conquest out of the need to systematise the still poorly known ethnic and political situation in Prussia. In the case of Yatvingia, it seems very likely that it was an exoethnonym, a name given by its Ruthenian and later Polish neighbours. In the 13th century, the previously used form of *Jatvagy* even changes to *Jatvez, Jatveskaja, Jatvjaz*, which may indicate that the term carried geographical meaning only. The name Sudovia, used by the Danes and the Teutonic Order, has (like Galindia) clear ancient connotations, referencing an ethnonym mentioned by Claudius Ptolemy in the 2nd century CE. Like Yatvingia, it probably is already a purely geographical term in the 13th century. Only the term *Denowe* used in Mindaugas's documents can be interpreted, with caution, as a proper name, although, even in this case, it may be an exoethnonym, a name given by their Lithuanian neighbours.

Written sources concerning the 13th century also contain valuable information about the elements of the settlement system, not directly concerning Yatvingians but Prussians in general and individual Prussian territories. Due to the fact that the authors of the sources came from circles engaged in military actions against Prussia, the most information by far concerns the defence system. Based on the findings of Henryk Łowmiański, obtained primarily from Peter of Durburg's Chronicle, its most important components can be listed. It consisted mainly of fortified complexes, i.e., hillforts, understood by the chronicler of the Teutonic Order as castles (*castra*), and their adjoining settlements (*suburbia*) as well as additional elements, such as abatises (*indagines*) and watchtowers, smaller hillforts and other fortified places (*propugnacula, munitiones*).

18. Yatvingia and Prussia in the late phases of the Early Middle Ages. Archaeological versus historical data

Similar to the Viking Age, the sources from the late phases of the Early Middle Ages do not provide grounds for distinguishing Yatvingia as a separate

cultural province. Despite the clear increase in archaeological data concerning the 11th–13th century, it is impossible to distinguish local cultural groups in the Prussian territory at the current stage of research.

The hillfort settlement that began in the Viking Age continues also in the late phases of the Early Middle Ages. The progress of military technology and increase in external threats have an impact on the development of defensive system, which includes extensive hillforts, fortified *suburbia*, external ramparts, abatises and sentry hillforts. The natural conditions of the area inhabited by Prussians, supplemented by engineering solutions such as ditches, moats, bridges and dams, still play a very important defensive role. The skilful use of geomorphology and hydrography of the terrain and the construction of defensive installations limits foreign invasions to the winter season. In the territories enclosed by the defensive system, there is a cumulation of settlements of an increasingly orderly structure. It seems that, over time, such hillfort centres, erected and developed by the mighty and enterprising local leaders of family groups, evolve into more complex forms of settlement. Together with the system of smaller centres and satellite settlements (probably of servile character), they form territorial organisations, known from the sources as territories or estates.

There is slightly more data on the sphere of the sacred of Prussians and Yatvingians than there was for the earlier period. Just like in the Viking Age, cremation dominates in the entire area of Prussian settlement. Burned remains of the deceased were deposited with grave goods directly in grave pits of various sizes and depths. The offerings placed in the grave were to manifest the social and wealth status of the deceased, which they kept also after death. Prussian *nobiles* in particular were distinguished in such a way; they were buried not only with weapons, robes and ornaments but also with horses, slaves and even hunting dogs and falcons. Warriors were especially favoured and formed armed fellowships even in the afterlife.

The expansion of young, early feudal monarchies towards the eastern coast of the Baltic Sea, which began at the end of the Viking Age, may have influenced the development of local settlement in the late phases of the Early Middle Ages. The shock caused by the devastating invasions led to a decline in political activity of Prussians and Yatvingians but gener-

ally did not break the existing social and economic systems. The majority of the destroyed settlement centres were rebuilt rather quickly, and their defence system was even strengthened.

On the one hand, the neighbourhood of relatively stable Christian monarchies favoured cultural and technological exchange, especially in the field of military, as well as other mutual contacts; on the other hand, it was one of the reasons for the political and civilisational isolation of the Baltic tribes. The process intensified in the age of the Northern Crusades, Teutonic conquests and Ruthenian expeditions, as feudal rulers were not interested in a formation of any independent monarchy in the area. The persisting paganism and system based on the rule of a large, competing class of *nobiles*, made individual Prussian territories a natural target for Christian invaders. Numerous armed invasions resulted in the collapse of political and economic structures of early medieval Prussia, with the year 1283 serving as a symbolic turning point.

19. Conclusion

The attempt at reconstructing the systems of early medieval Yatvingian settlement undertaken in this paper should be considered only as an introduction to further studies on the issue. It is based mainly on an analysis of archaeological material, supplemented with observations made by specialists in the field of natural sciences, collected from only two settlement centres at Szurpiły and Konikowo. Those two groups of early medieval sites have been explored by various research methods to a much larger extent than other complexes in the area of historical Yatvingia. However, they are yet to be published as comprehensive monographs, and as they are still being investigated, the new results that are being obtained partially confirm and partially undermine previous findings.

No convincing arguments could be found in favour of maintaining the view of a cultural and settlement continuation from antiquity to the Early Middle Ages in the areas of north-eastern Poland. It cannot be excluded that some of the centres functioning already in the Migration period could have survived until the end of the 7th century/beginning of the 8th century, or even later, but settlement was fragmented and dispersed and not a serious political or economic factor.

The Viking Age in the area under analysis should be seen as the beginning of the Early Middle Ages. The lands in question became an integral part of the Baltic cultural community, in which the Norse factor played the decisive role. The penetration of the Prussian territory by militant and entrepreneurial Norman elites and the groups from the Letto-Lithuanian areas—heavily influenced by Scandinavians—led to the creation of new settlement structures in the region. The people referred to in written sources as *Burus*, *Pruzi* and *Jatviagi* were responsible for the creation of strong hillfort centres, previously unknown in this part of Europe.

The expansion of young, early medieval states towards the eastern shores of the Baltic Sea, which started in the mid-11th century, did not destroy the existing socioeconomic structures, but led to changes in the Yatvingian settlement systems. Thanks to the analysis carried out in this study, two trends in

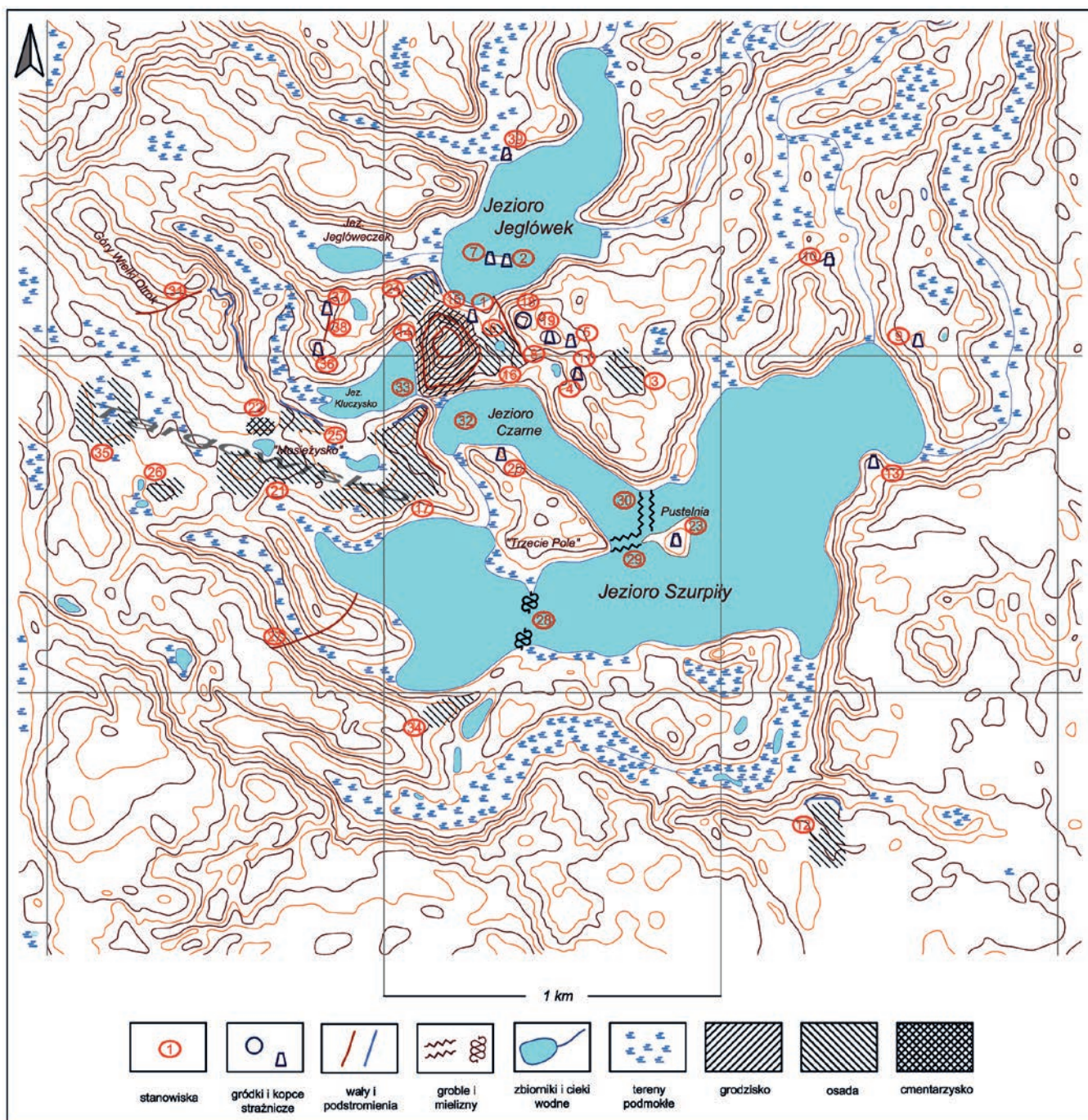
the development of settlement in the territory of Yatvingia have been observed.

The first one, progressive, was characterised by an increase in new settlement points, expansion of hillfort centres and development of socioeconomic structures. The second trend in the development of settlement was regressive and characterised by a gradual decline of settlement and disappearance of settlement points, up to an almost complete depopulation of hillfort centres and the entire regions of which they were the focal points.

In the 12th and 13th century, the vicinity of strong Christian states, on the one hand, was a source of inspiration and development for the Yatvingian settlement systems and, on the other hand, contributed to the decline of thriving hillfort centres and the gradual disappearance of organised settlement. The symbolic turning point of this process is the year 1283, when Yatvingia was conquered by the Teutonic Order.

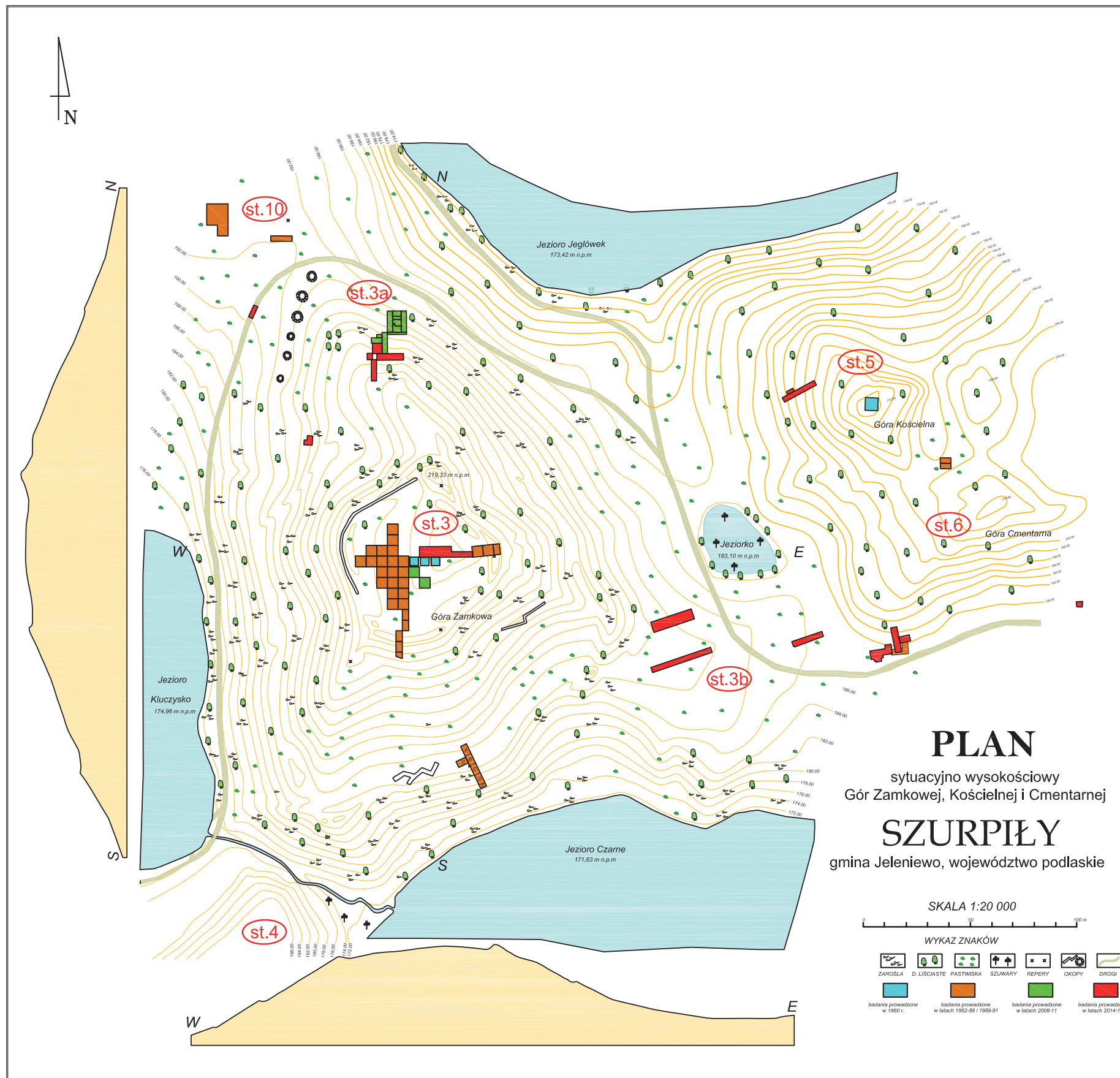
The background consists of several overlapping geometric shapes in various shades of green and light blue. The shapes are primarily triangles and quadrilaterals, creating a layered, mountain-like effect. The colors range from a pale, almost white light blue to a vibrant, medium green.

Tablice

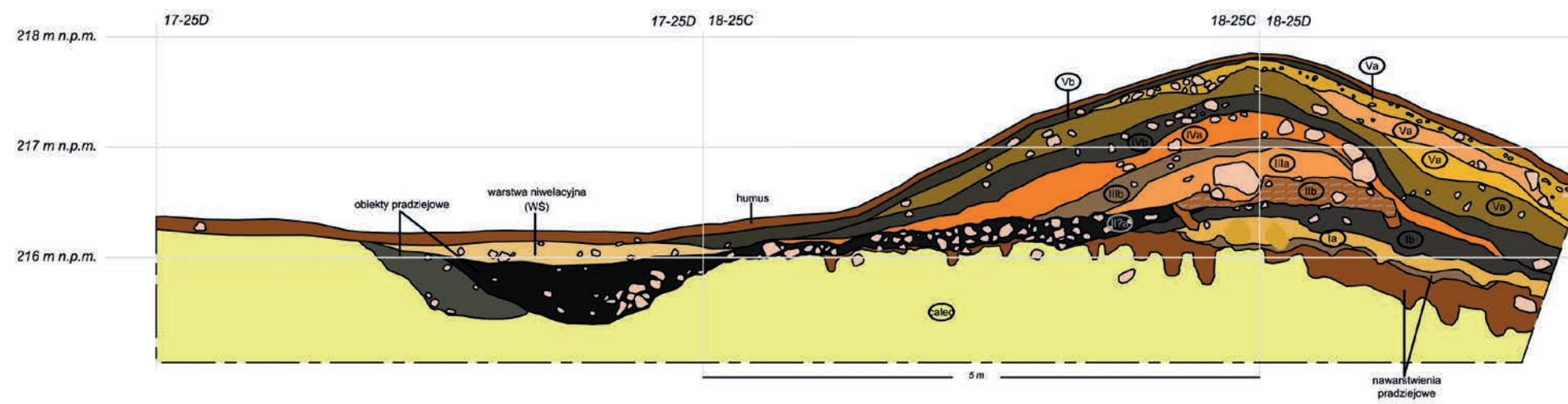
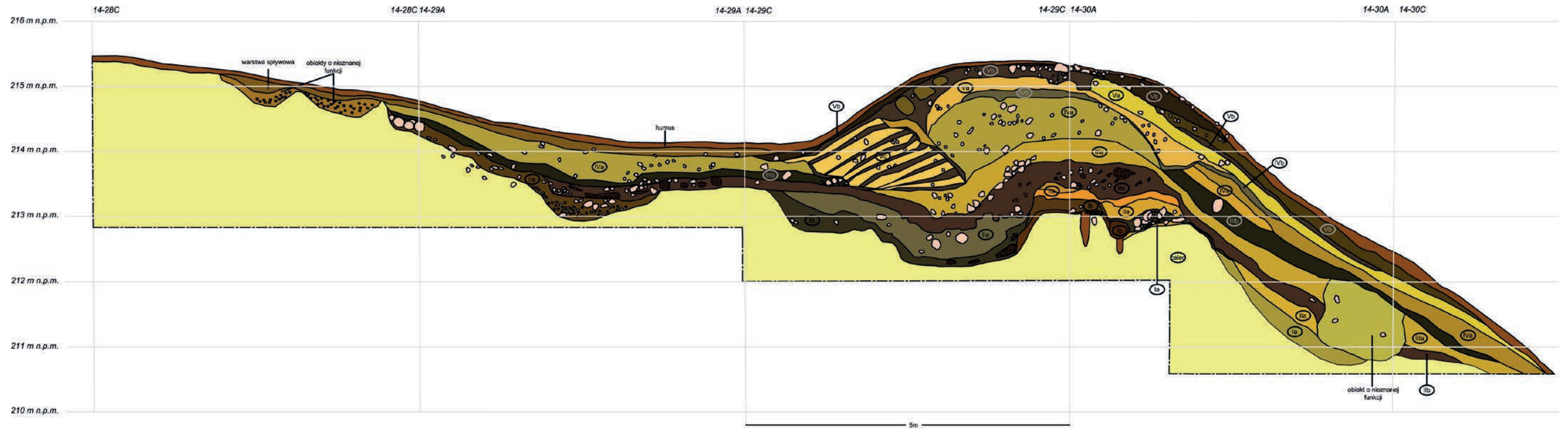
Tablica I. Mapa wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Szurpiłach, gm. Jeleniewo. Stanowiska oznaczone numerami katalogu stanowisk. Oprac. Cezary Sobczak

Plate I. Map of the early medieval settlement complex at Szurpiły, commune Jeleniewo. Sites numbered according to the site catalogue. Prepared by Cezary Sobczak

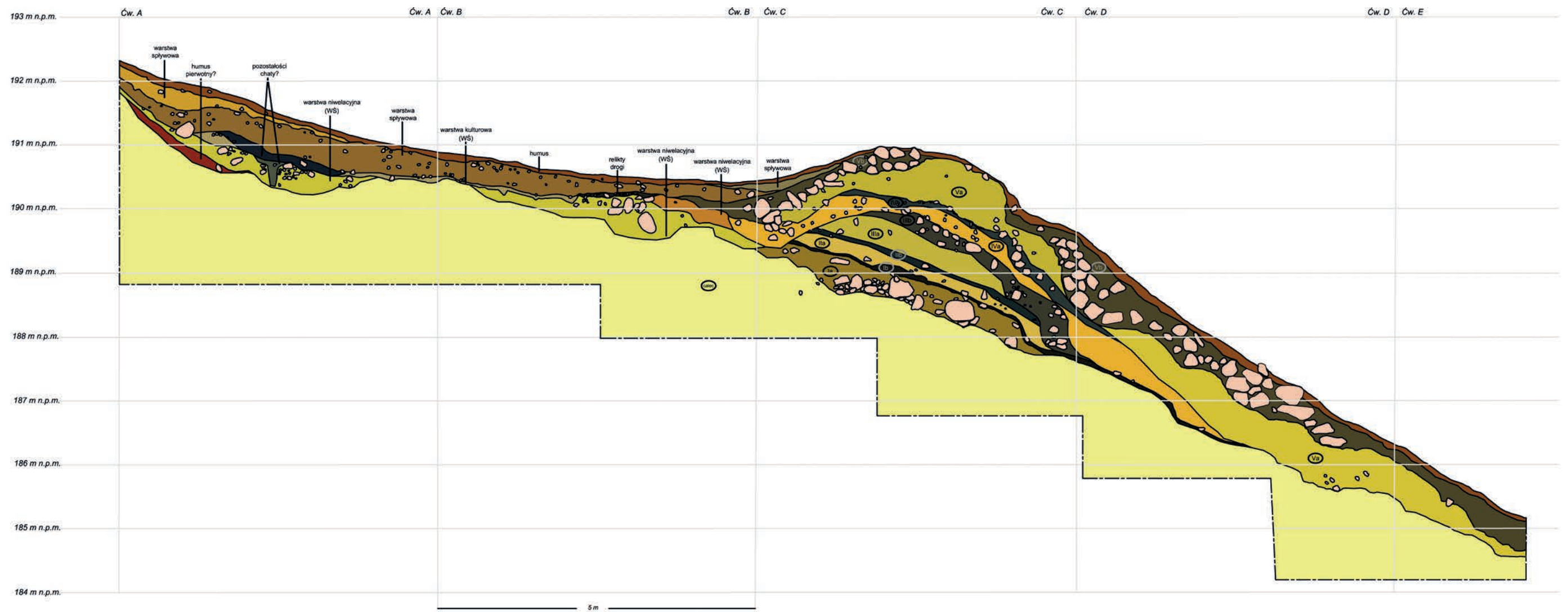
Tablica II. Szurpiły, st. 3, 3a, 3b, 5, 6, 10. Plan warstwicowy Gór Zamkowej, Kościelnej i Cmentarnej. Oprac. Cezary Sobczak

Plate II. Szurpiły, sites 3, 3a, 3b, 5, 6, 10. Contour map of Castle Hill, Church Hill and Cemetery Hill. Prepared by Cezary Sobczak

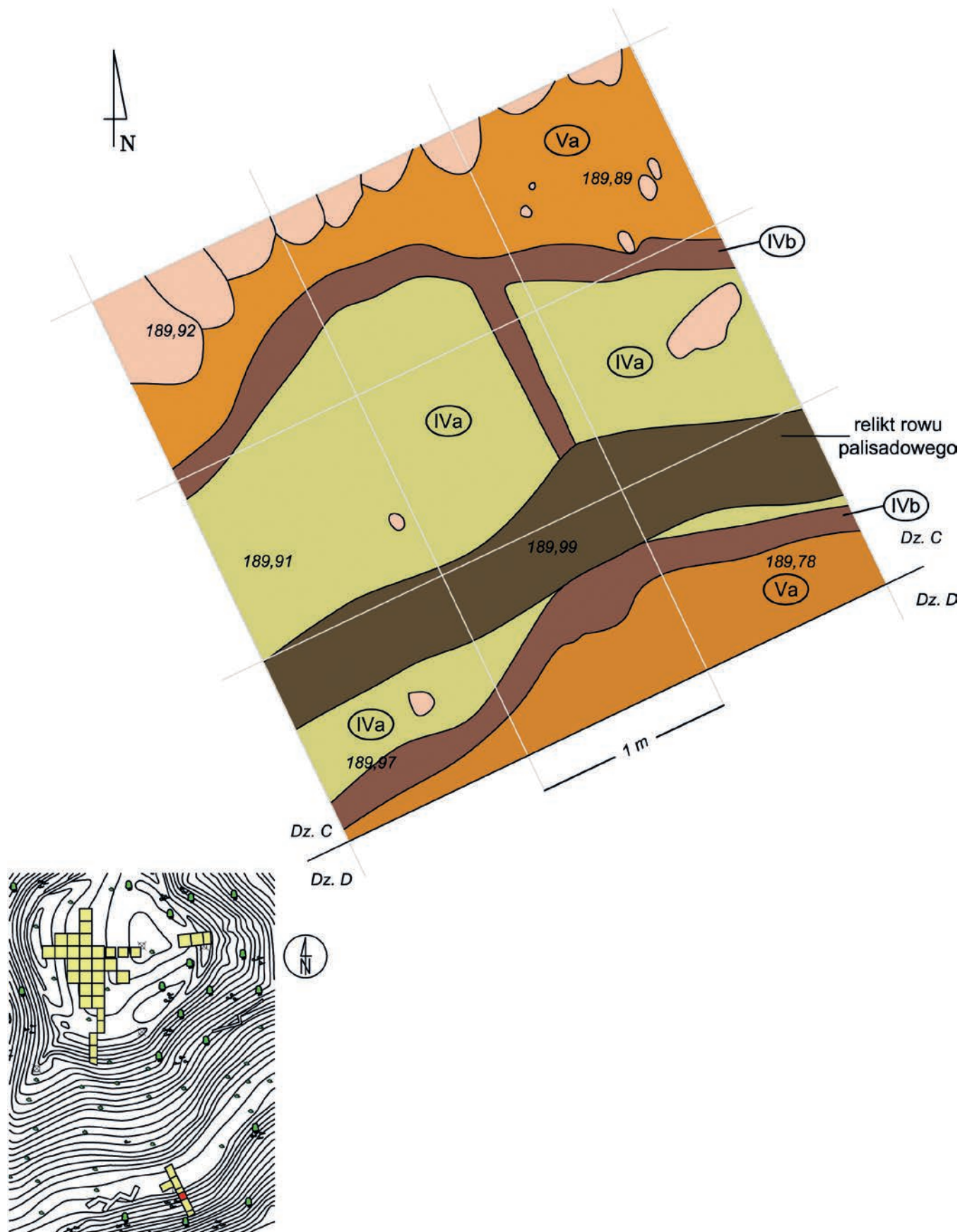

Tablica III. Szurpiły, st. 3. Profil wschodni pierwszego przekopu przez wał górny i przylegającej części majdanu (1); profil północny drugiego przekopu przez wał górny i przylegającej części majdanu (2). Oprac. Cezary Sobczak

Plate III. Szurpiły, site 3. Eastern profile of the first trench cut across the upper rampart and the hillfort interior (1); northern profile of the second trench cut across the upper rampart and the hillfort interior (2). Prepared by Cezary Sobczak

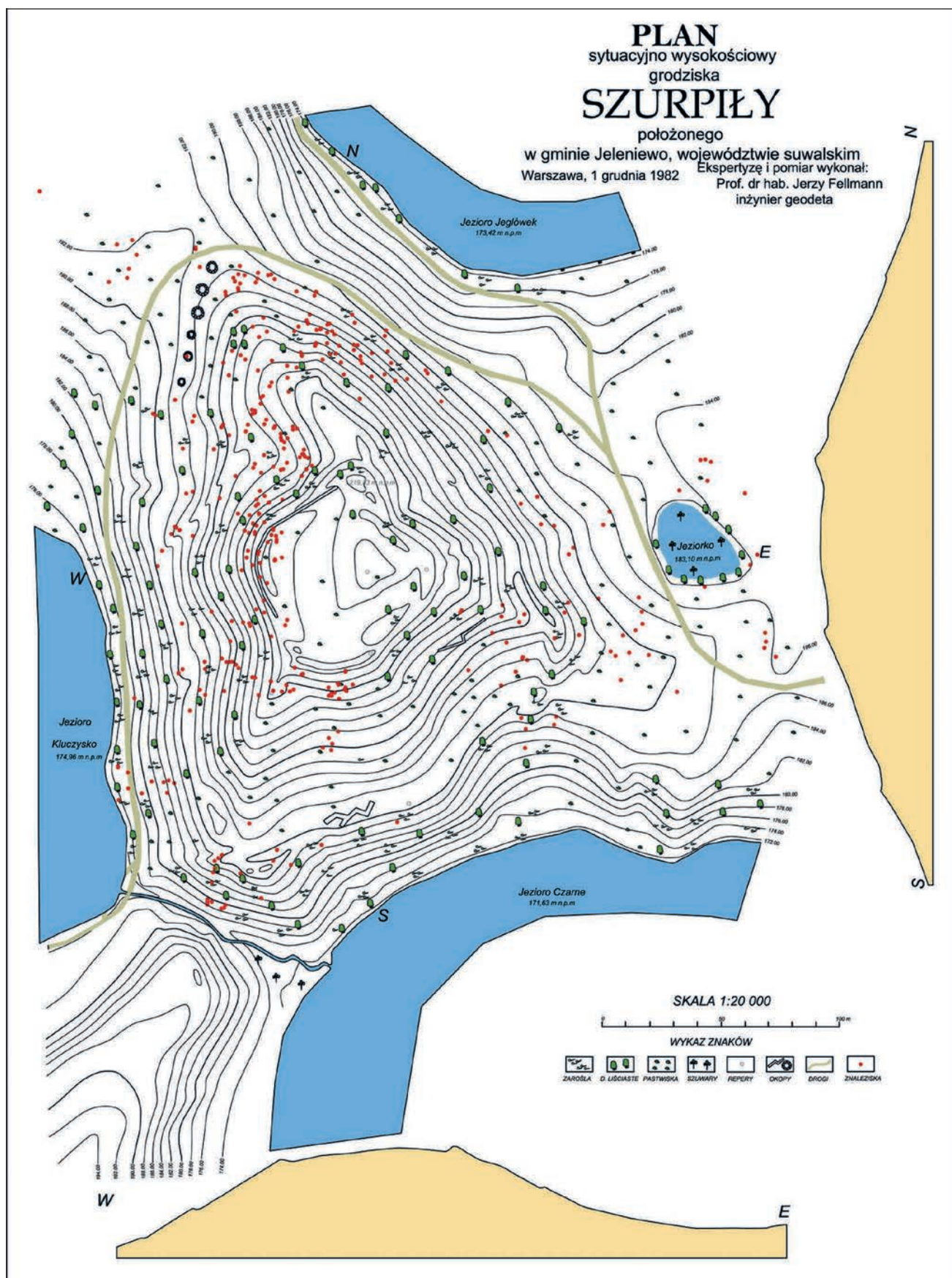

Tablica V. Szurpiły st. 3. Profil wschodni pierwszego przekopu przez wał dolny. Oprac. Cezary Sobczak
 Plate V. Szurpiły, site 3. Eastern profile of the first trench cut across the lower rampart. Prepared by Cezary Sobczak

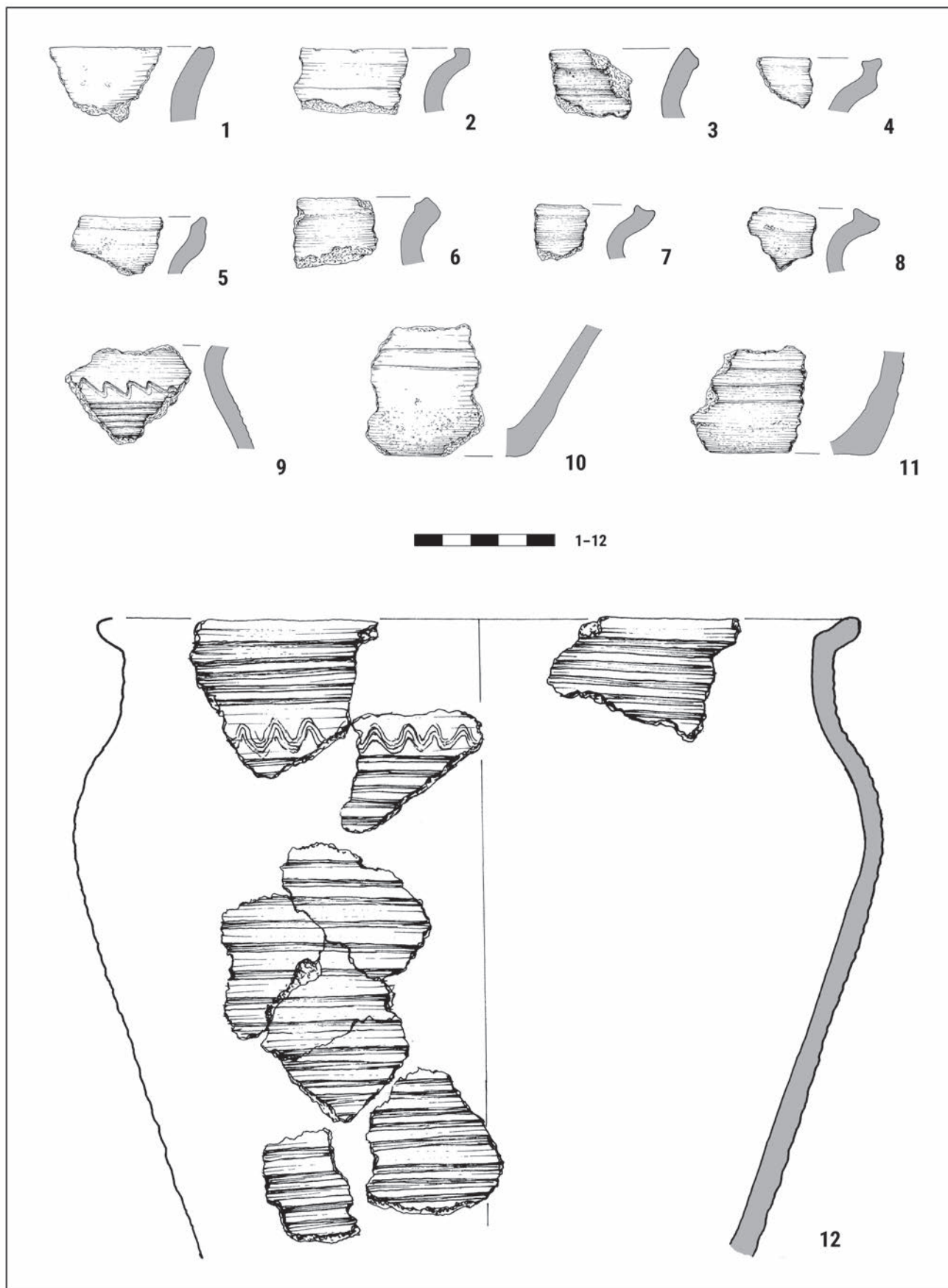
Tablica VI. Szurpily, st. 3. Fragment planu pierwszego przekopu przez wał dolny z widocznymi relikdami konstrukcji wałowych. Oprac. Cezary Sobczak

Plate VI. Szurpily, site 3. Fragment of the plan of the first trench cut across the upper rampart with the remnants of rampart structures visible. Prepared by Cezary Sobczak

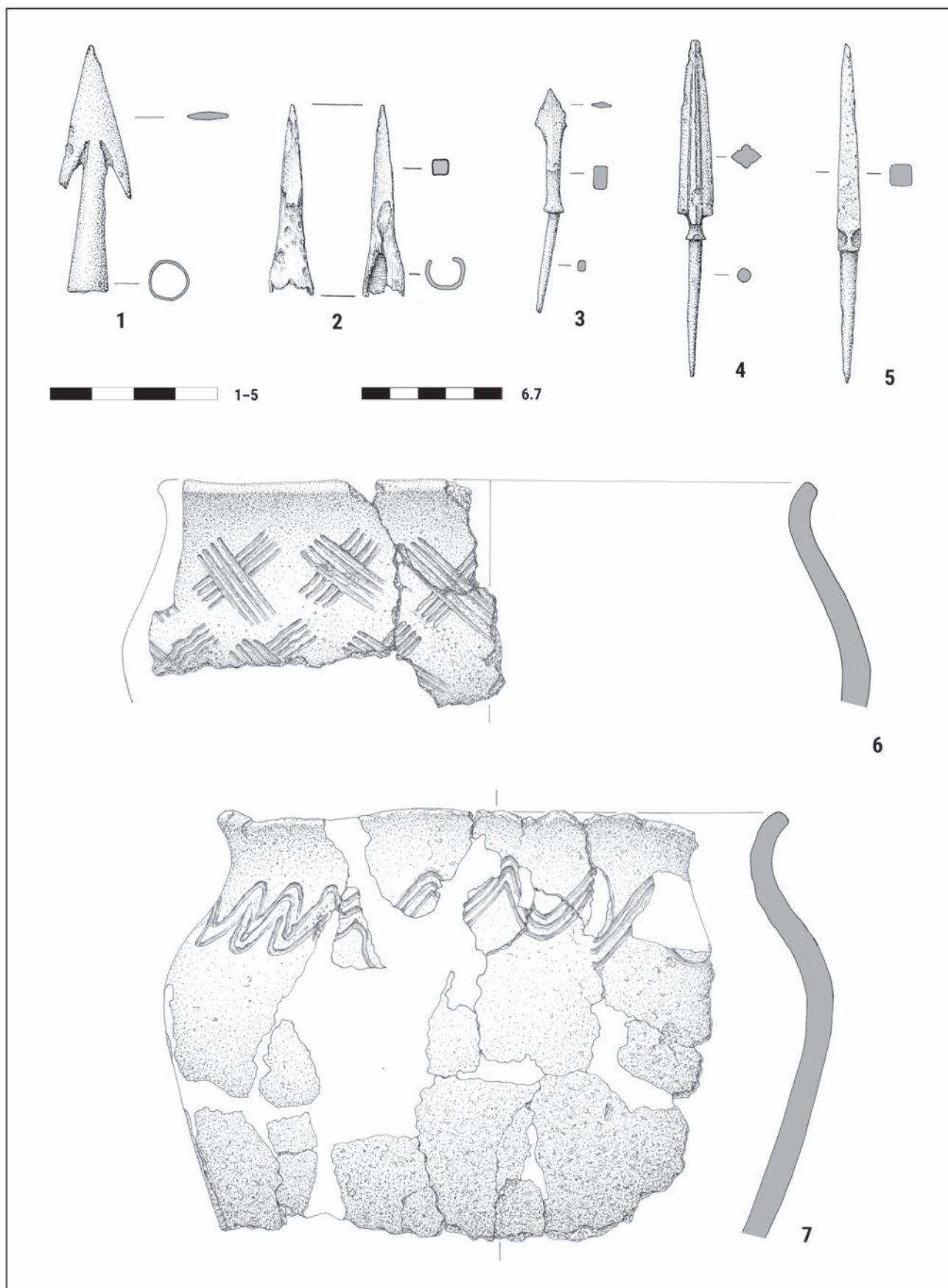
Tablica VII. Szurpiły st. 3. Lokalizacja na planie warstwicowym zabytków ruchomych z planigrafii stanowiska wykonanych w 2008 i 2009 r. Oprac. Cezary Sobczak

Plate VII. Szurpiły, site 3. Location of the finds from the site planigraphy in 2008 and 2009 on a contour map. Prepared by Cezary Sobczak

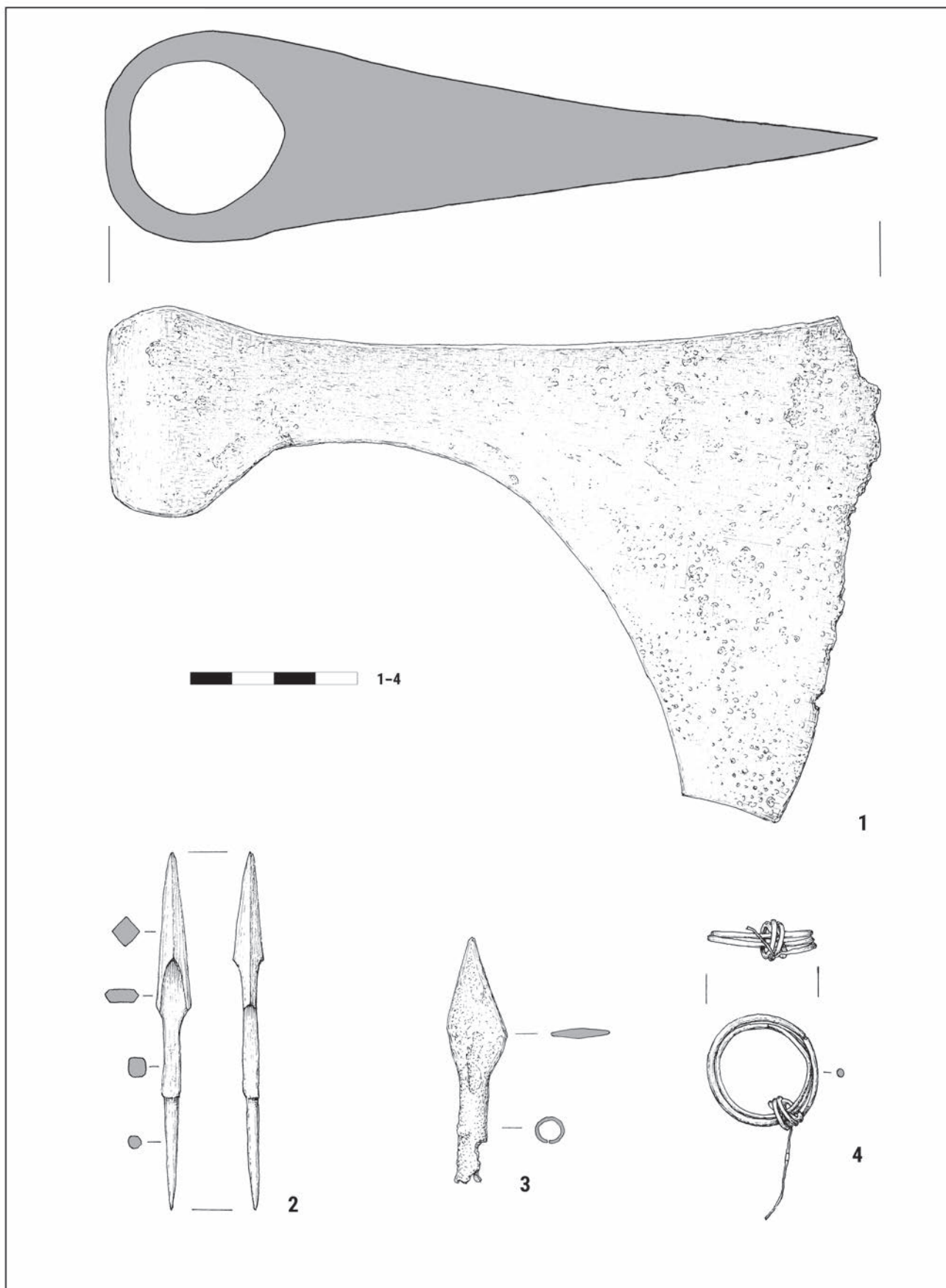
Tablica VIII. Szurpiły, st. 3. Wybór zabytków z obiektów 9a (1–11) i 103a (12). Rys. Bartłomiej Karch

Plate VIII. Szurpiły, site 3. Selection of the finds from features 9a (1–11) and 103a (12). Drawn by Bartłomiej Karch

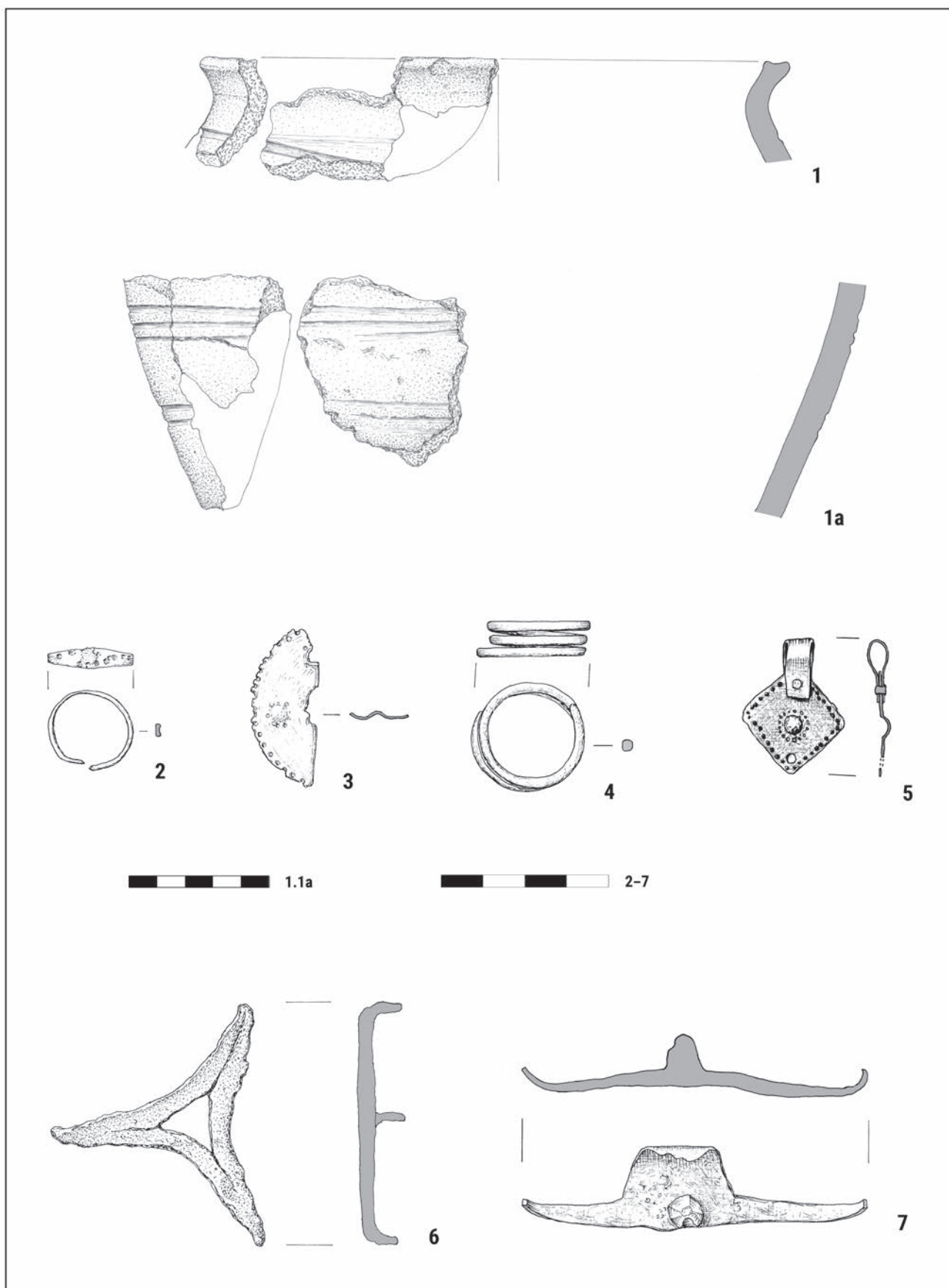
Tablica IX. Szurpiły, st. 3. Wybór zabytków z nawarstwień majdanu (1-5) i wału górnego (6, 7). Rys. Bartłomiej Karch

Plate IX. Szurpiły, site 3. Selection of the finds from the layers of the hillfort interior (1-5) and the upper rampart (6, 7). Drawn by Bartłomiej Karch

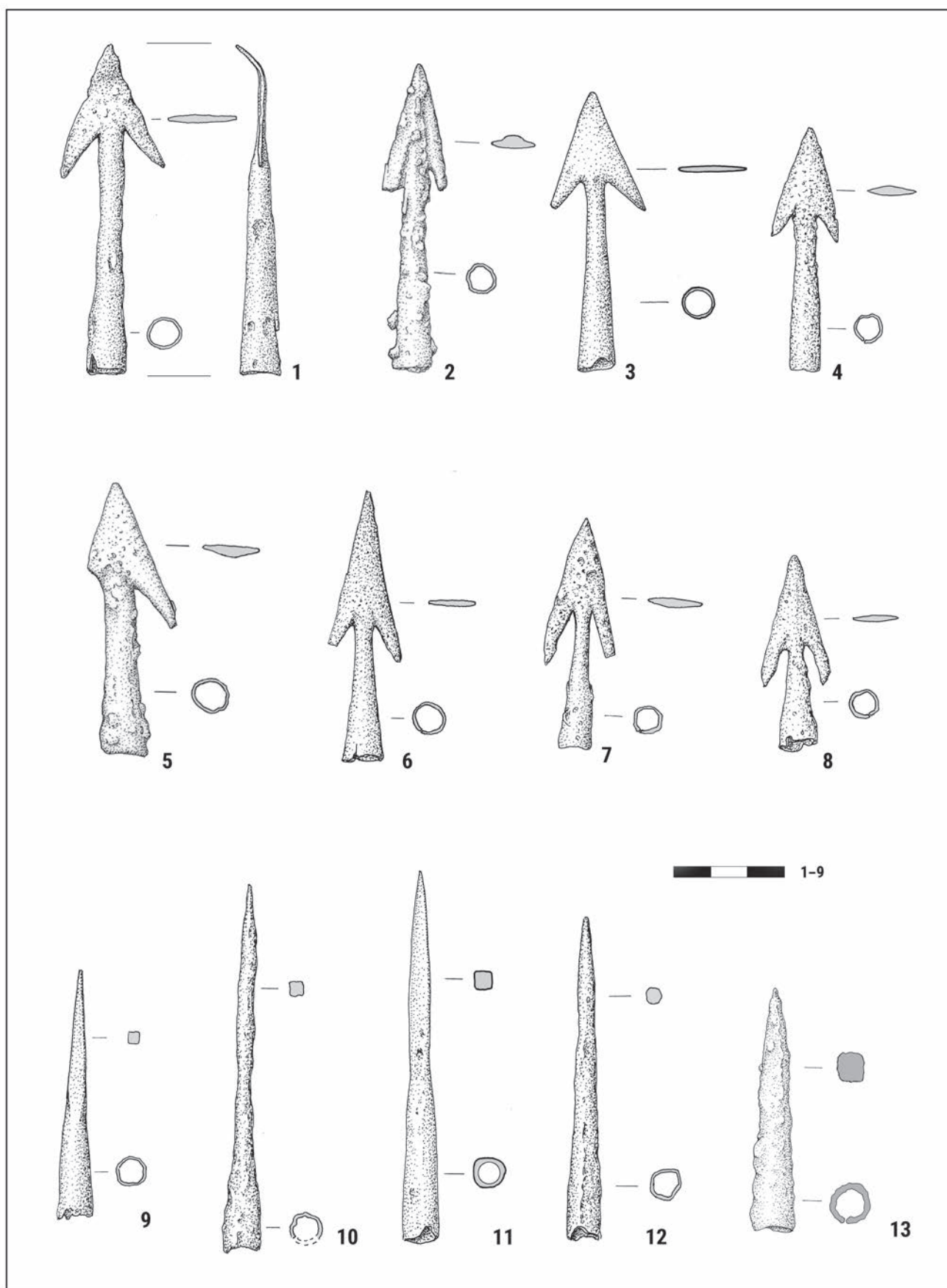
Tablica X. Szurpiły, st. 3. Wybór zabytków z nawarstwień wału górnego. Rys. Bartłomiej Karch

Plate X. Szurpiły, site 3. Selection of the finds from the layers of the upper rampart. Drawn by Bartłomiej Karch

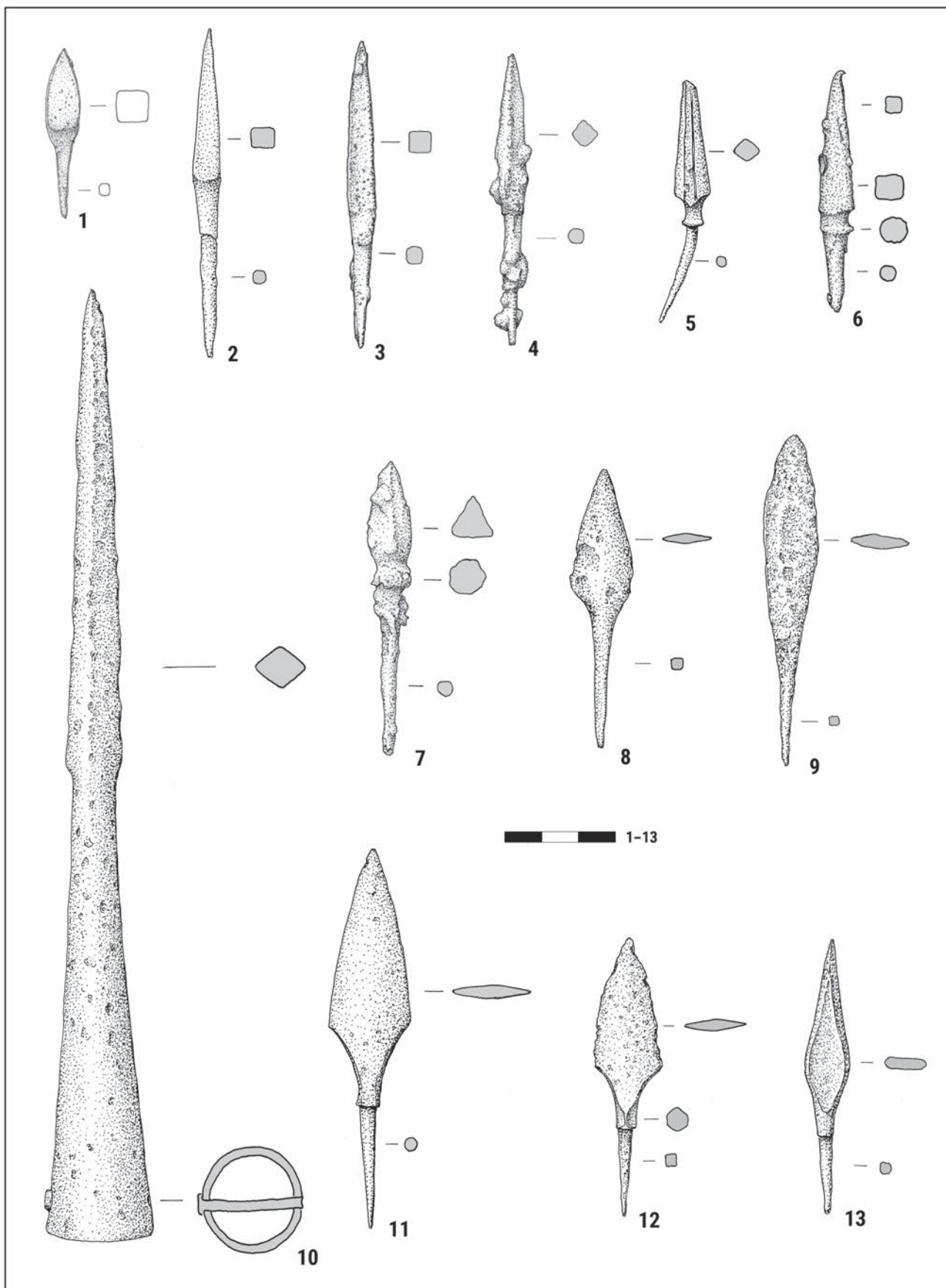
Tablica XI. Szurpiły, st. 3. Wybór zabytków z nawarstwień wału dolnego (1-4) oraz znaleziska luźne ze stoku grodziska (5-7).
 Rys. Bartłomiej Karch

Plate XI. Szurpiły, site 3. Selection of the finds from the layers of the lower rampart (1-4) and stray finds from the hillfort slope (5-7).
 Drawn by Bartłomiej Karch

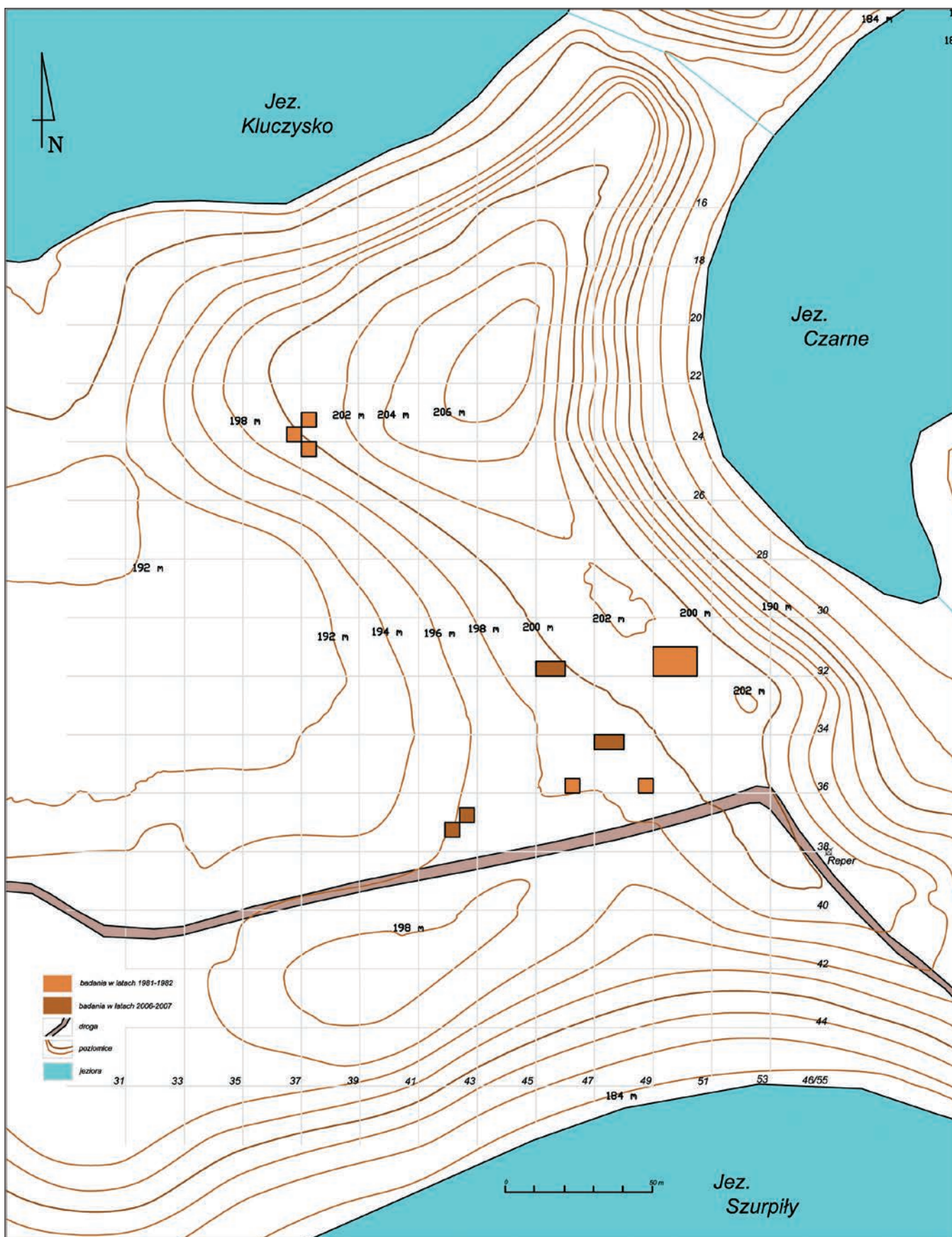
Tablica XII. Szurpiły, st. 3. Wybór zabytków ze stoków grodziska. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XII. Szurpiły, site 3. Selection of the finds from the hillfort slopes. Drawn by Bartłomiej Karch

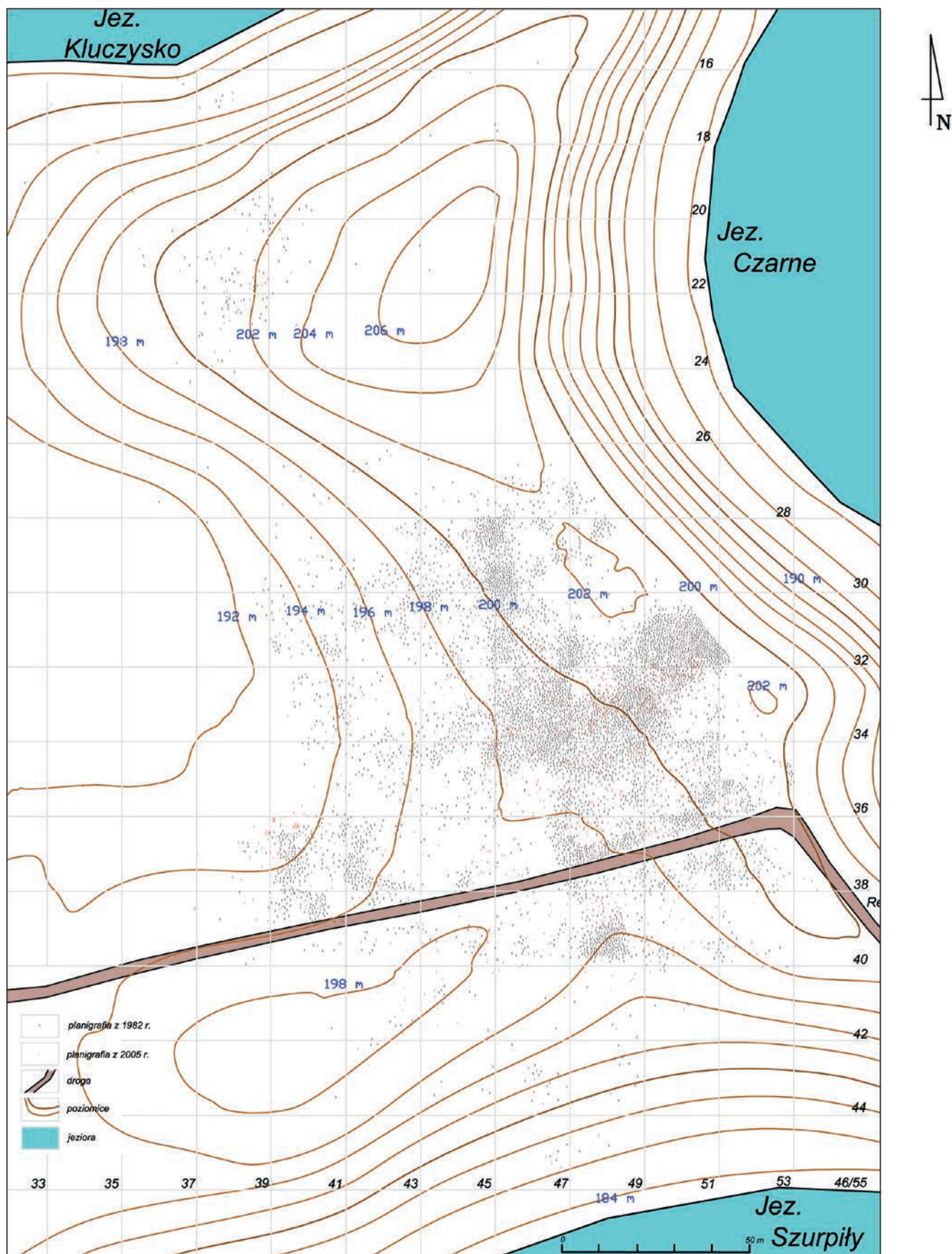

Tablica XIII. Szurpiły, st. 3 i 3a. Wybór zabytków ze stoków grodziska. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XIII. Szurpiły, sites 3 and 3a. Selection of the finds from the hillfort slopes. Drawn by Bartłomiej Karch

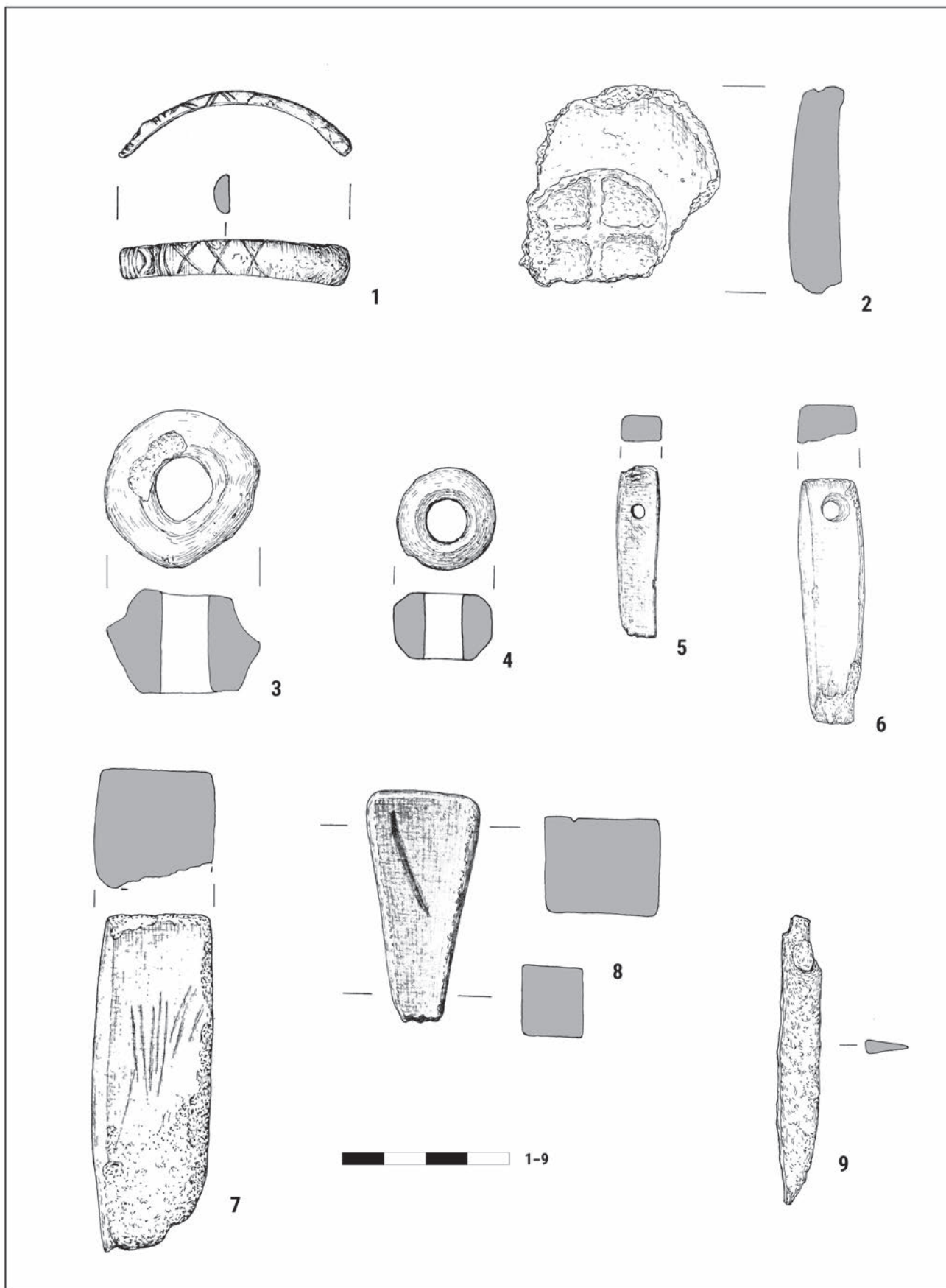

Tablica XIV. Szurpiły st. 4. Plan warstwiczny z naniesionymi wykopami badawczymi i z siatką arową. Oprac. Cezary Sobczak
 Plate XIV. Szurpiły, site 4. Contour map of the site with trenches and measuring grid marked. Prepared by Cezary Sobczak

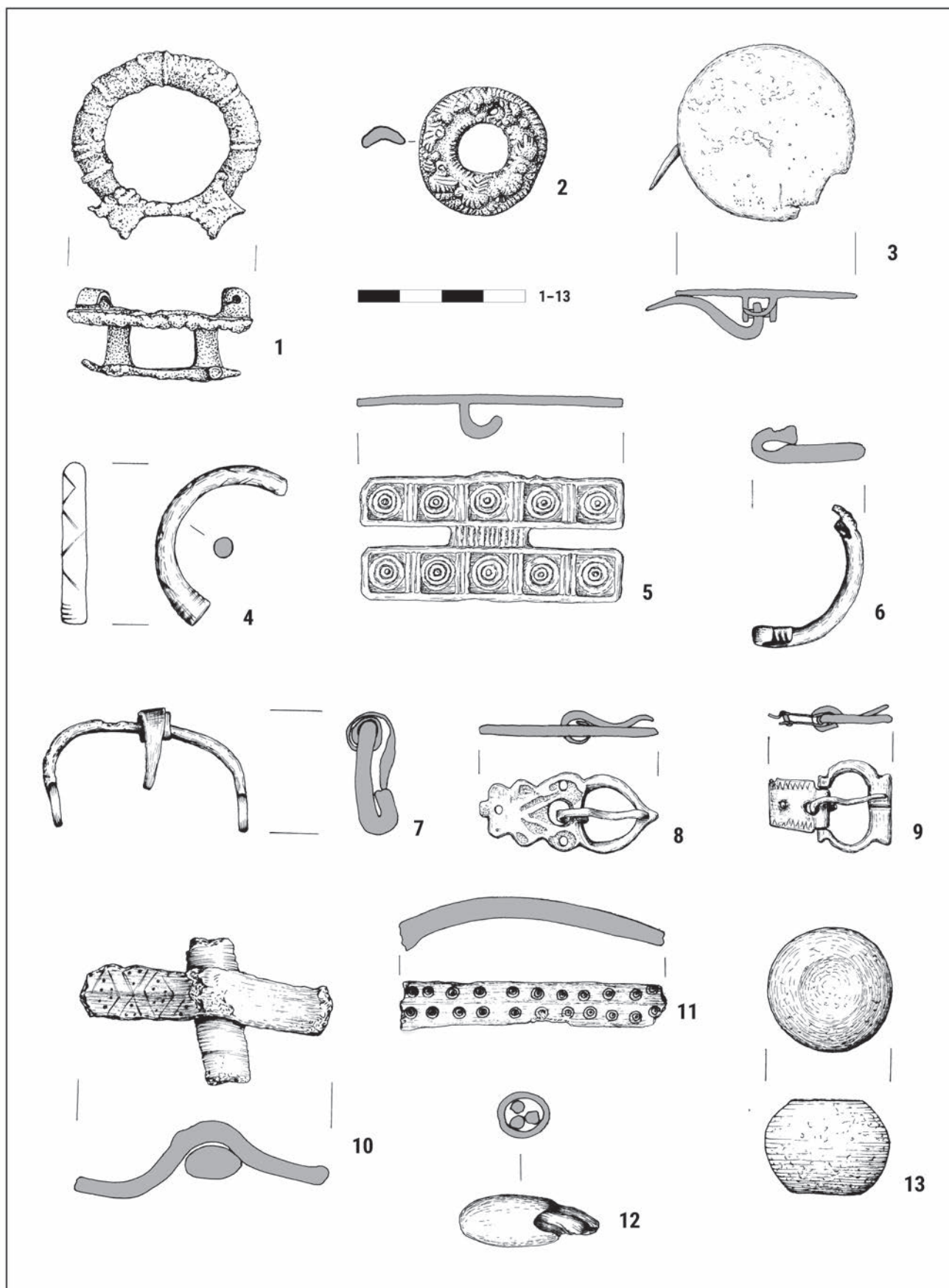

Tablica XV. Szurpiły, st. 4. Lokalizacja na planie warstwicowym zabytków ruchomych z planigrafii stanowiska wykonanych w 1982 i 2005 r. Oprac. Cezary Sobczak

Plate XV. Szurpiły, site 4. Location of the finds from the site planigraphy in 1982 and 2005 on a contour map. Prepared by Cezary Sobczak

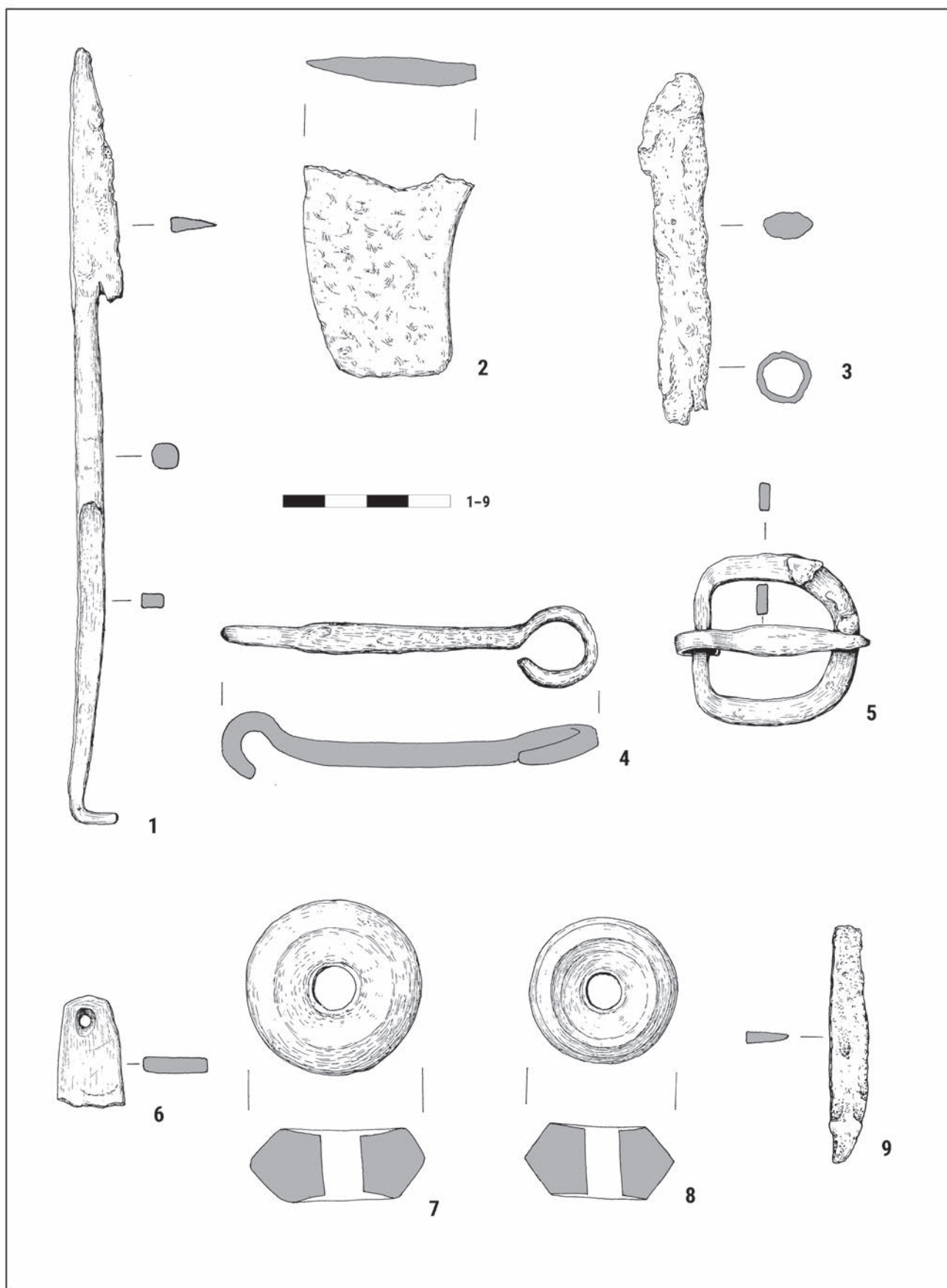

Tablica XVI. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków wydzielonych znalezionych podczas badań planigraficznych w 1982 r. Rys. Bartłomiej Karch
 Plate XVI. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from the site planigraphy in 1982. Drawn by Bartłomiej Karch

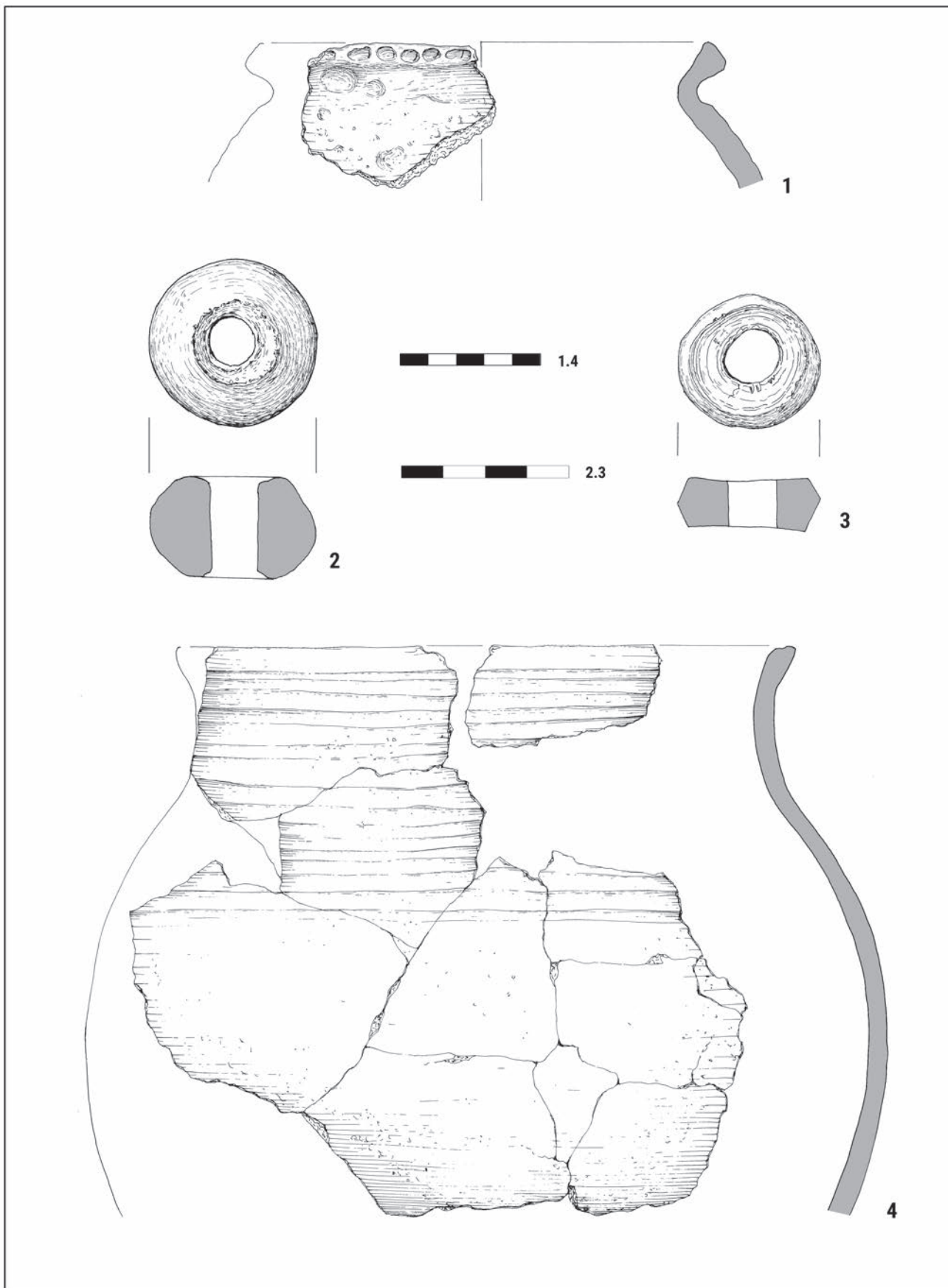
Tablica XVII. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków wydzielonych znalezionych podczas badań planigraficznych w 2005 r. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XVII. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from the site planigraphy in 2005. Drawn by Bartłomiej Karch

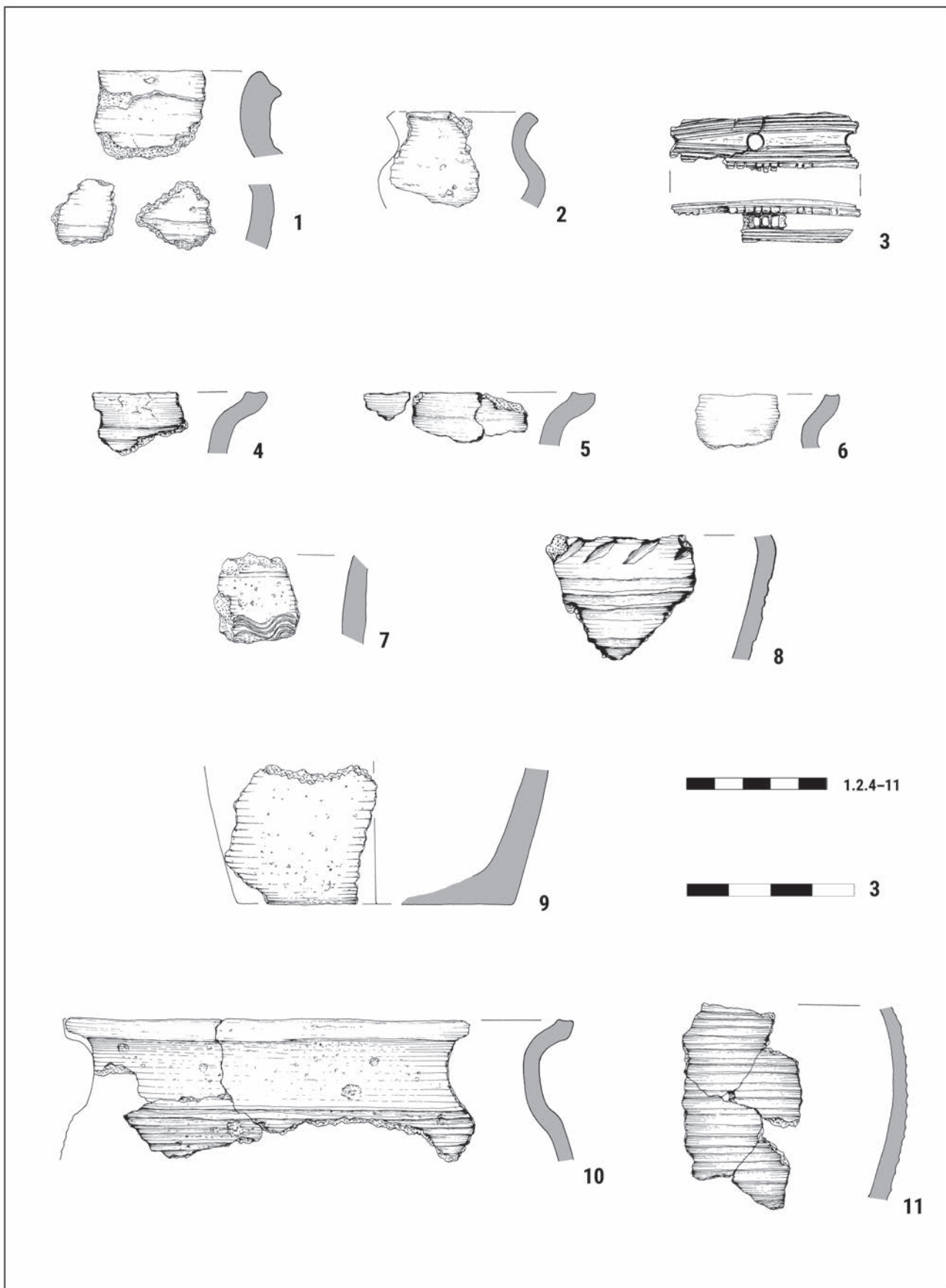
Tablica XVIII. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków wydzielonych znalezionych podczas badań planigraficznych w 2005 r.
Rys. Bartłomiej Karch

Plate XVIII. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from the site planigraphy in 2005. Drawn by Bartłomiej Karch

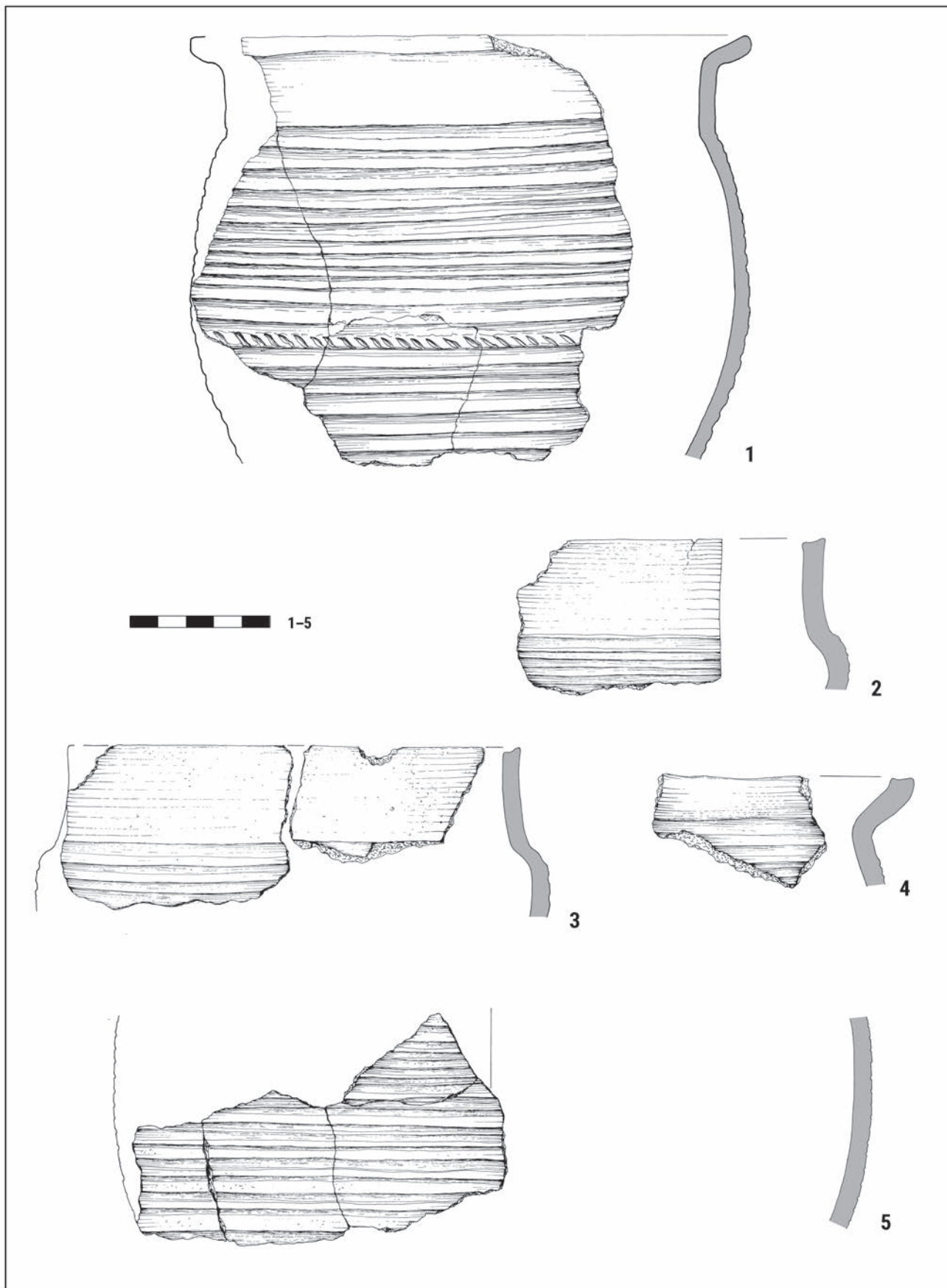

Tablica XIX. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków z obiektu 2 (1) i obiektu 22 (2-4). Rys. Bartłomiej Karch

Plate XIX. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from features 2 (1) and 22 (2-4). Drawn by Bartłomiej Karch

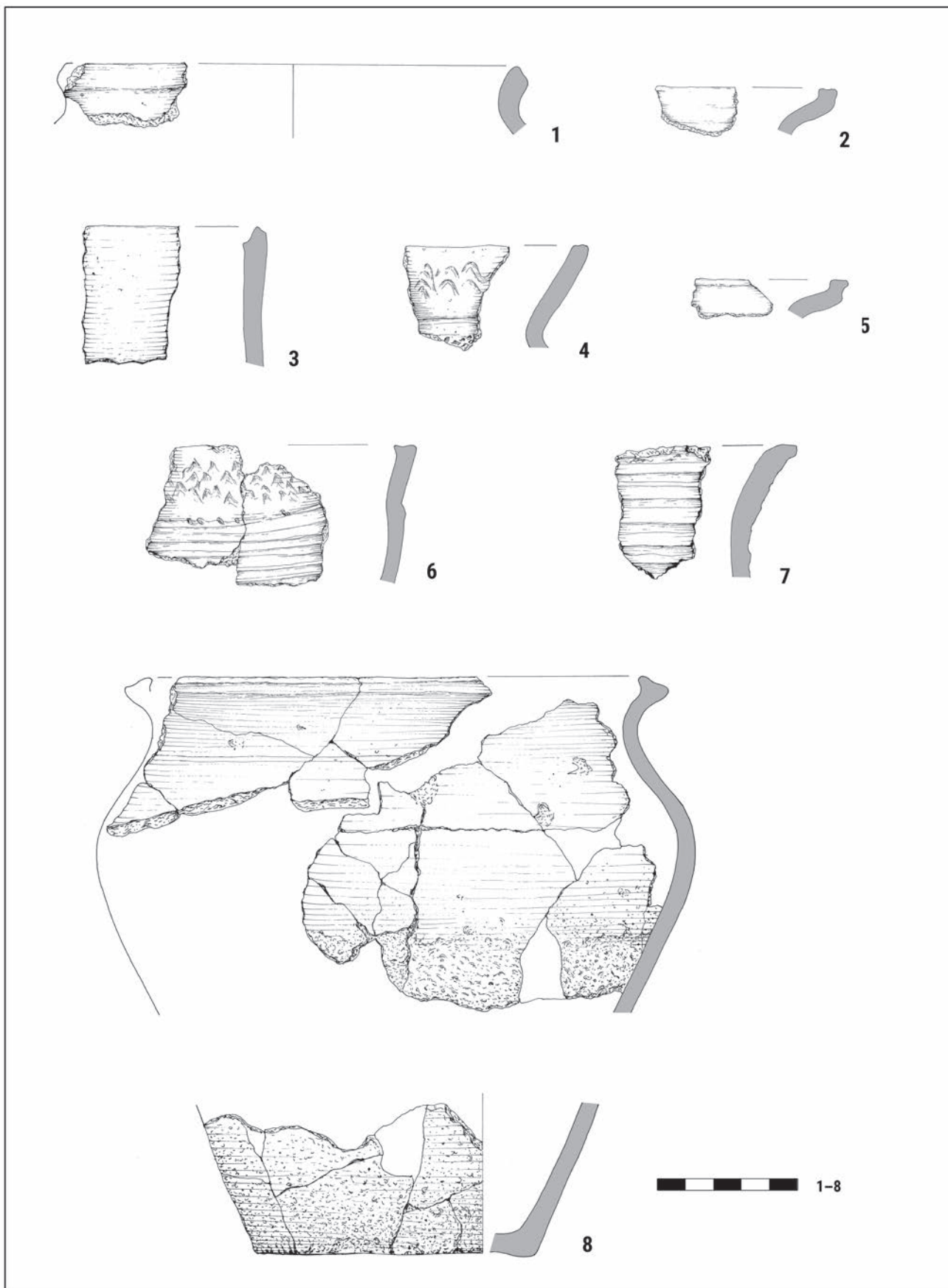

Tablica XX. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków z obiektu 23 (1-3), obiektu 24 (4-9) i obiektu 28 (10, 11). Rys. Bartłomiej Karch
 Plate XX. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from features 23 (1-3), 24 (4-9) and 28 (10, 11). Drawn by Bartłomiej Karch

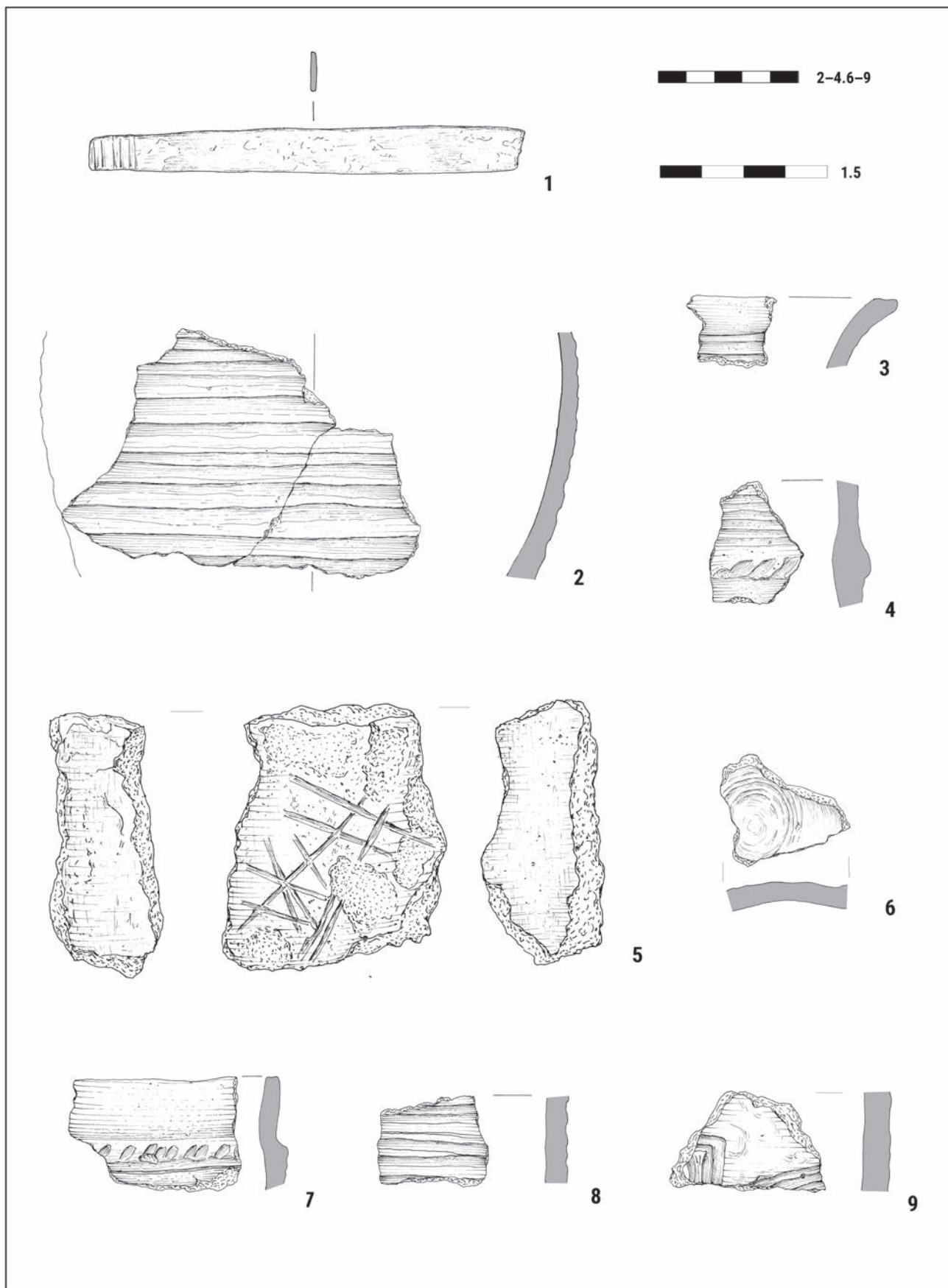
Tablica XXI. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków z obiektu 25 (1) i obiektu 29 (2-5). Rys. Bartłomiej Karch

Plate XXI. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from features 25 (1), and 29 (4-5). Drawn by Bartłomiej Karch

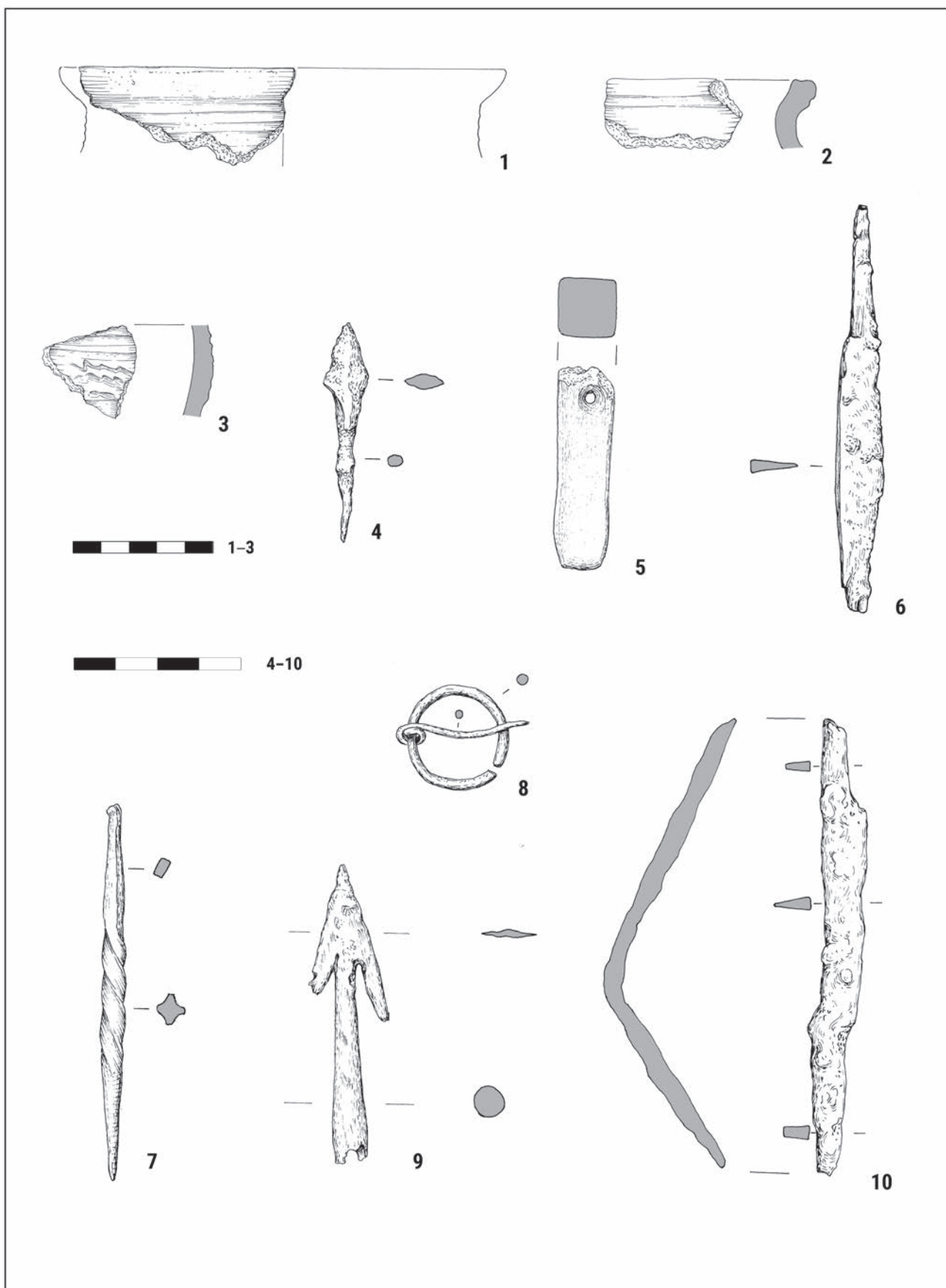

Tablica XXII. Szurpiły st. 4. Wybór zabytków z obiektu 30 (1-7) i obiektu 31 (8). Rys. Bartłomiej Karch

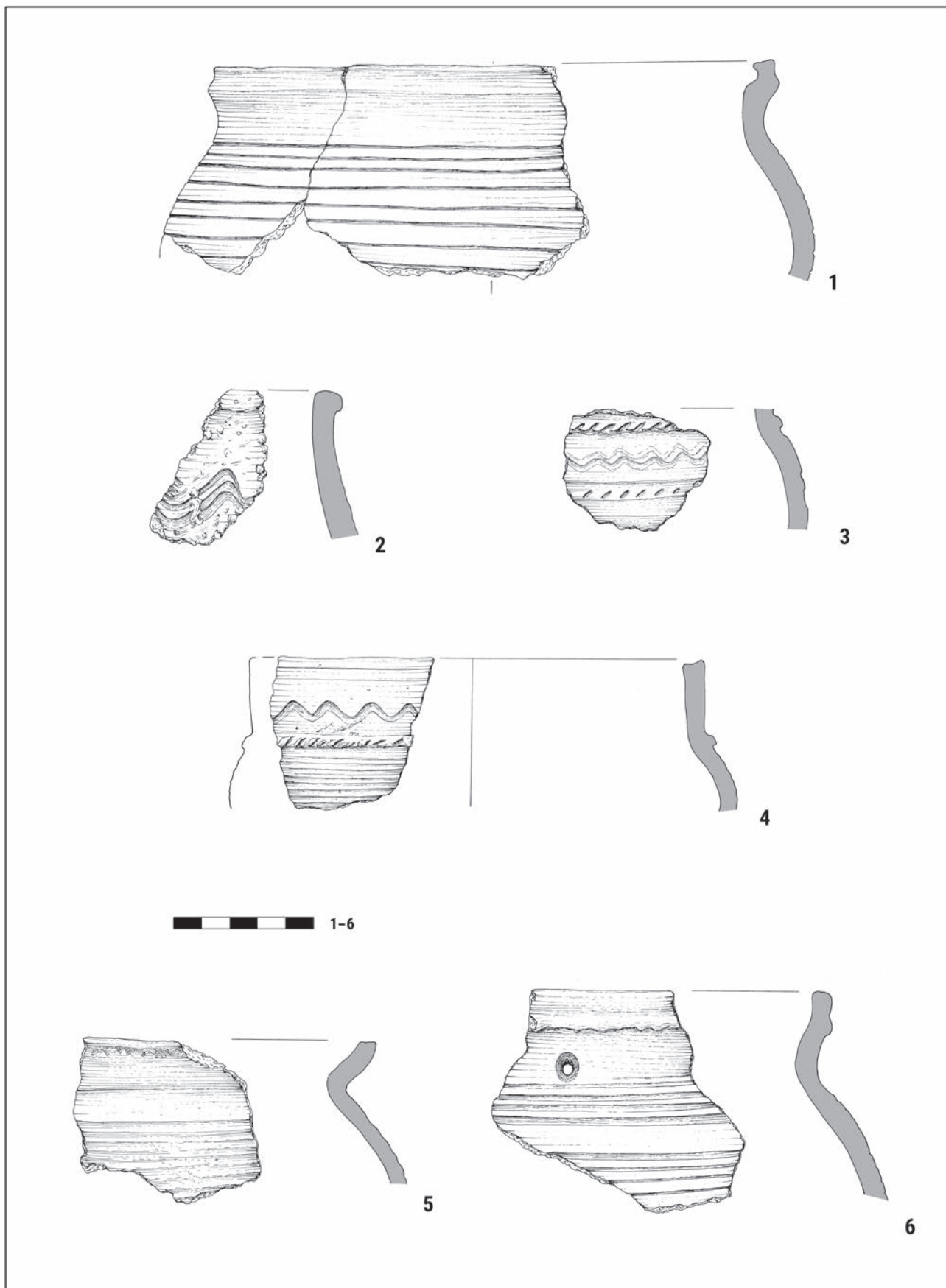
Plate XXII. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from features 30 (1-7), and 31 (8). Drawn by Bartłomiej Karch

Tablica XXIII. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków z obiektu 37 (1), obiektu 38 (2-6) i obiektu 52 (7-9). Rys. Bartłomiej Karch
 Plate XXIII. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from features 37 (1), 38 (2-6) and 52 (7-9). Drawn by Bartłomiej Karch

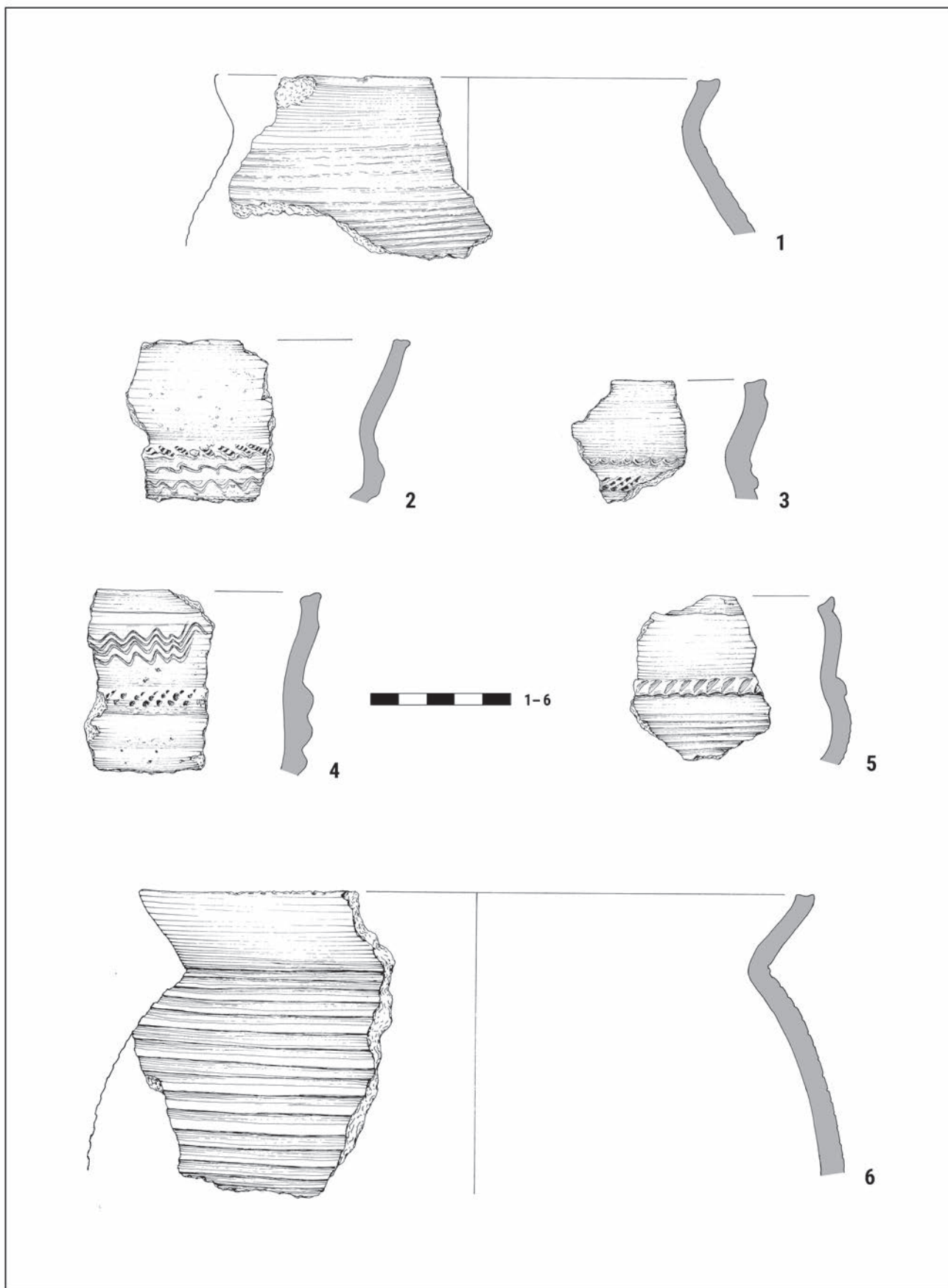

Tablica XXIV. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków z warstw kulturowych: ar 36-49 (1-6), ar 36-47 (7-10). Rys. Bartłomiej Karch
 Plate XXIV. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from the cultural layers: are 36-49 (1-6), are 36-47 (7-10). Drawn by Bartłomiej Karch

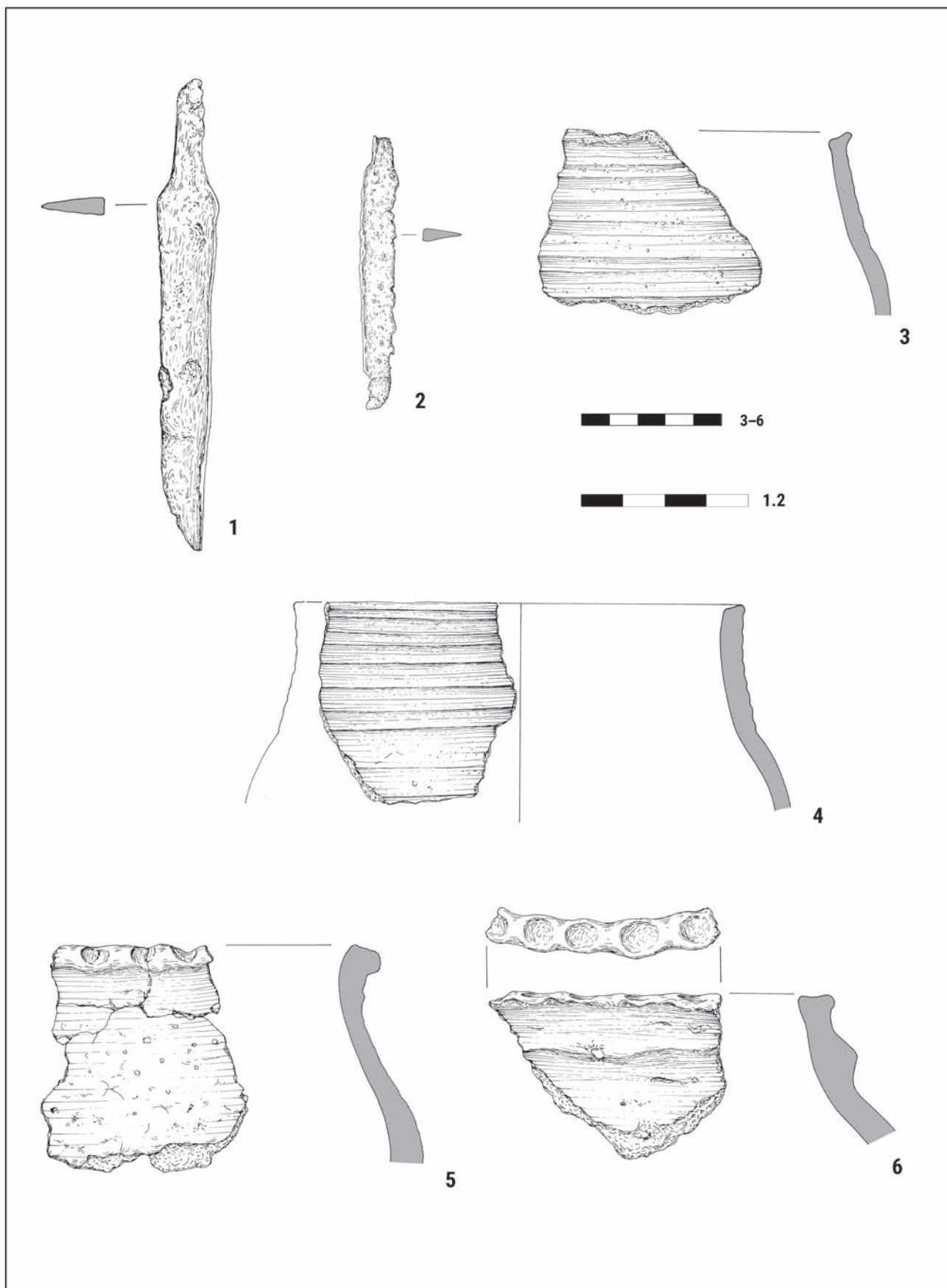
Tablica XXV. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków z warstw kulturowych: ar 36-47. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XXV. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from the cultural layers: are 36-47. Drawn by Bartłomiej Karch

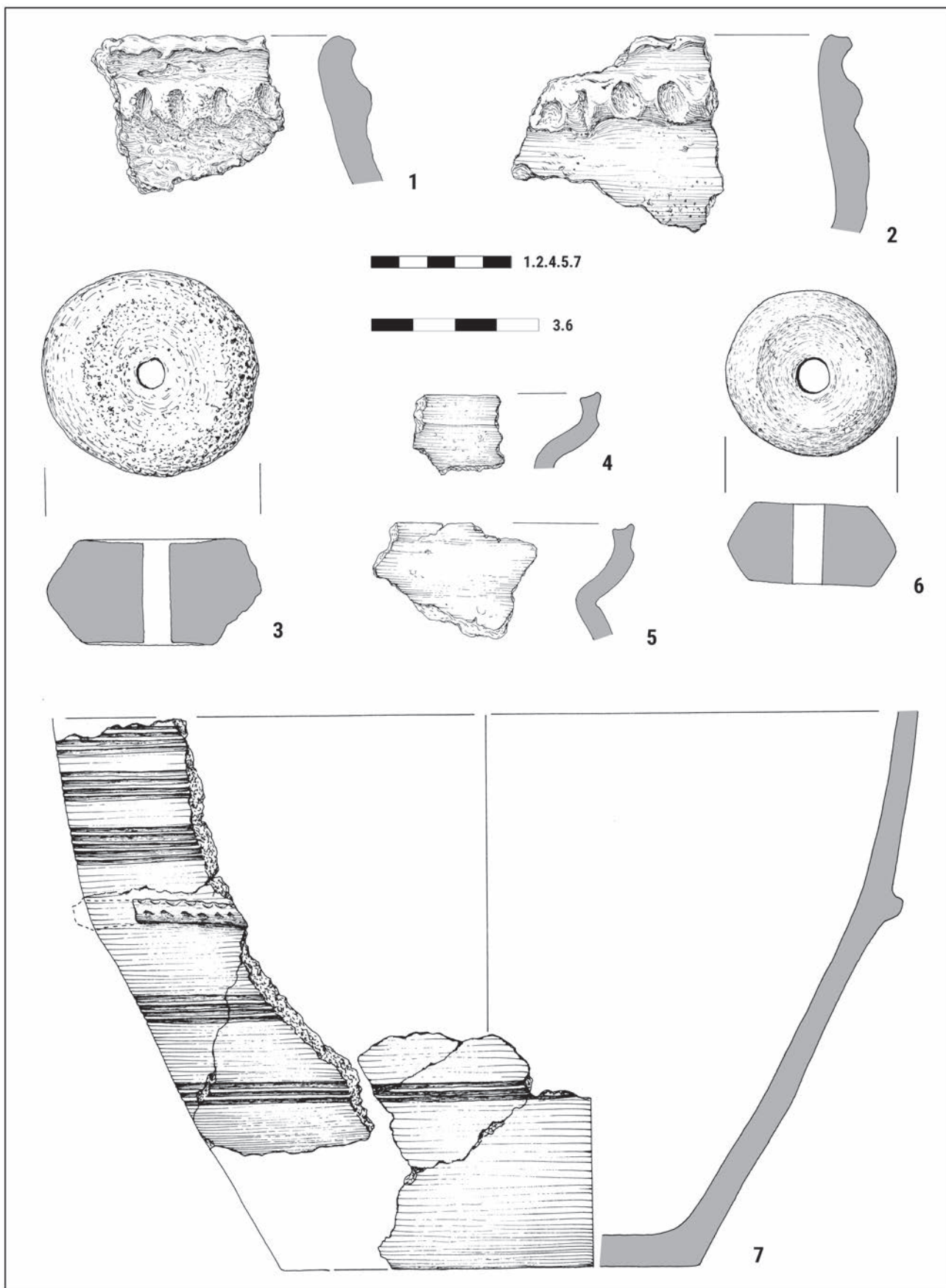
Tablica XXVI. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków z warstw kulturowych: ar 36-47. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XXVI. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from the cultural layers: are 36-47. Drawn by Bartłomiej Karch

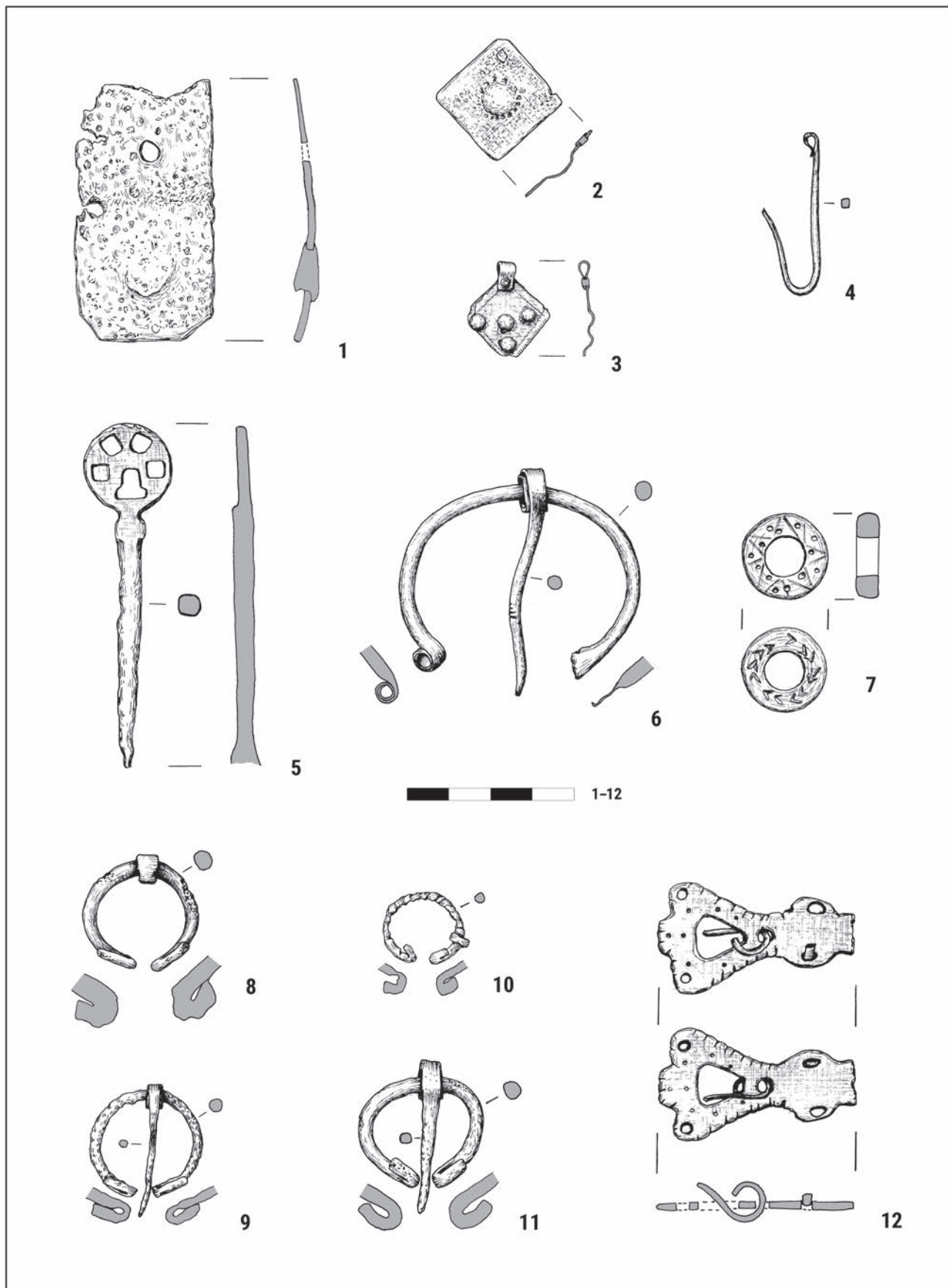
Tablica XXVII. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków z warstw kulturowych: ar 32-50. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XXVII. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from the cultural layers: are 32-50. Drawn by Bartłomiej Karch

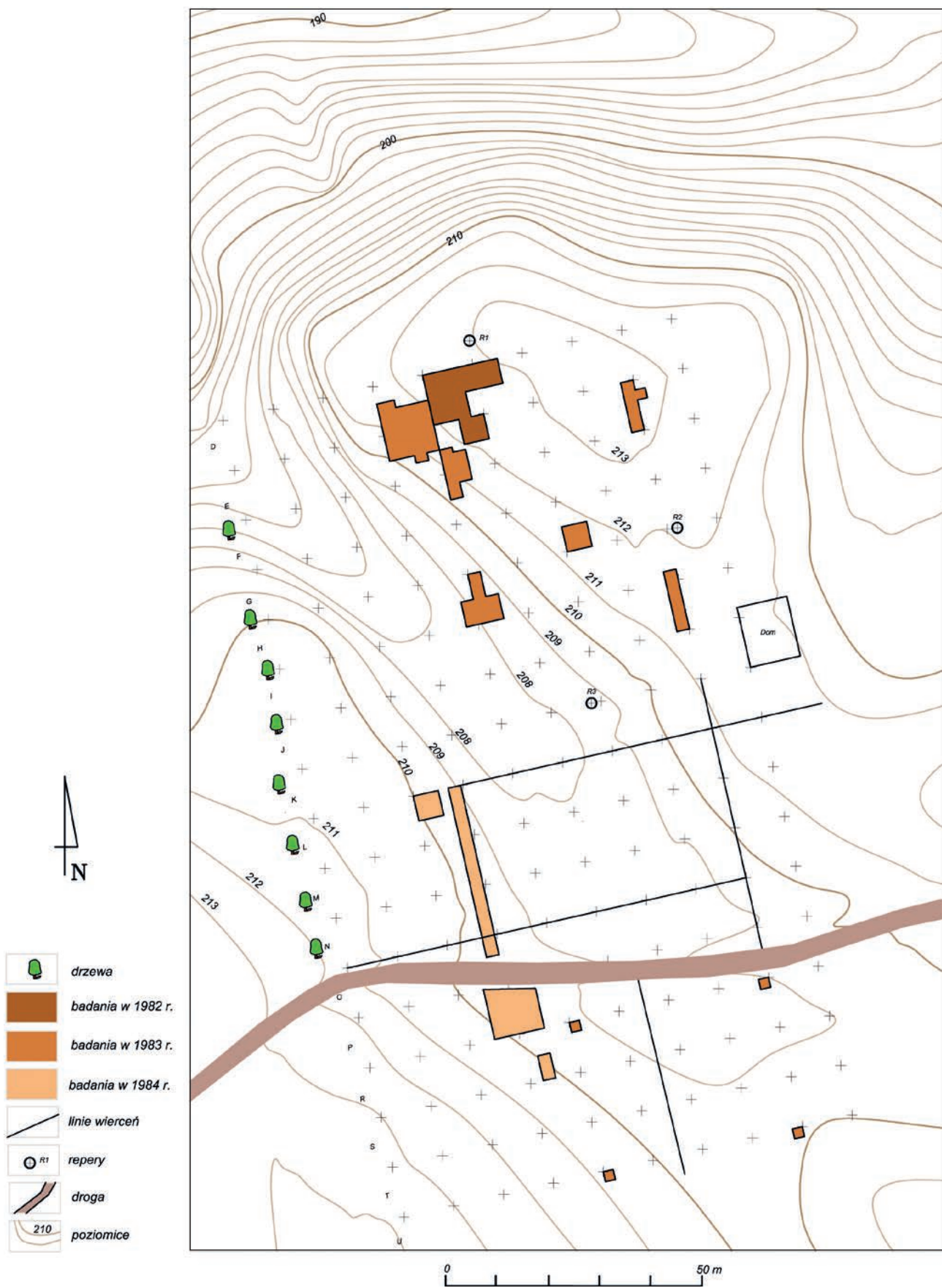
Tablica XXVIII. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków z warstw kulturowych: ar 24-37. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XXVIII. Szurpiły, site 4. Selection of the finds from the cultural layers: are 24-37. Drawn by Bartłomiej Karch

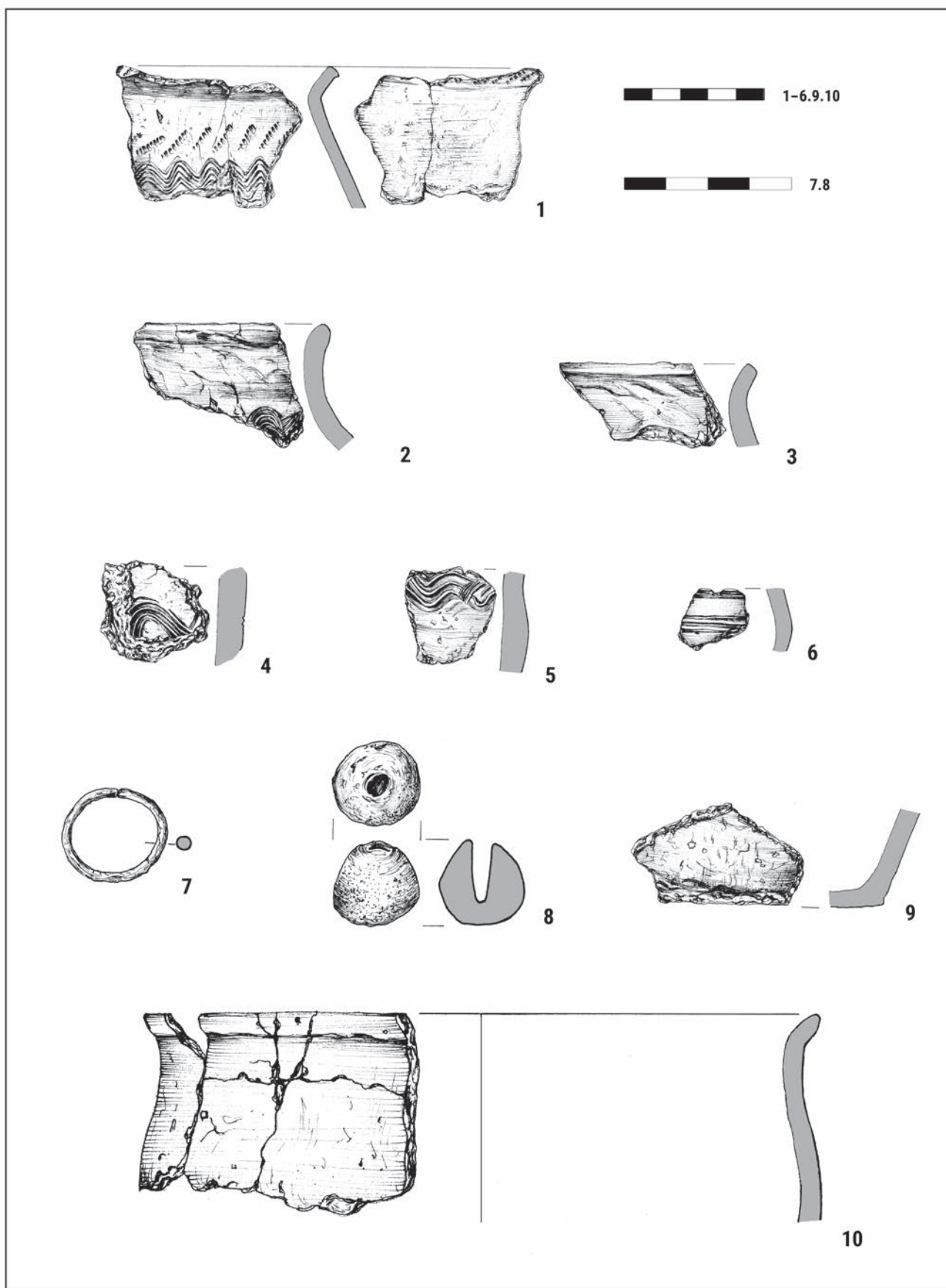
Tablica XXIX. Szurpiły, st. 4. Wybór zabytków wydzielonych znalezionych w obrębie arów 35-48 (1-4), 34-47 (5-7) i 38-42 (8-2). Rys. Bartłomiej Karch

Plate XXIX. Szurpiły, site 4. Selection of small finds from are 35-48 (1-4), are 34-47 (5-7) and are 38-42 (8-2). Drawn by Bartłomiej Karch

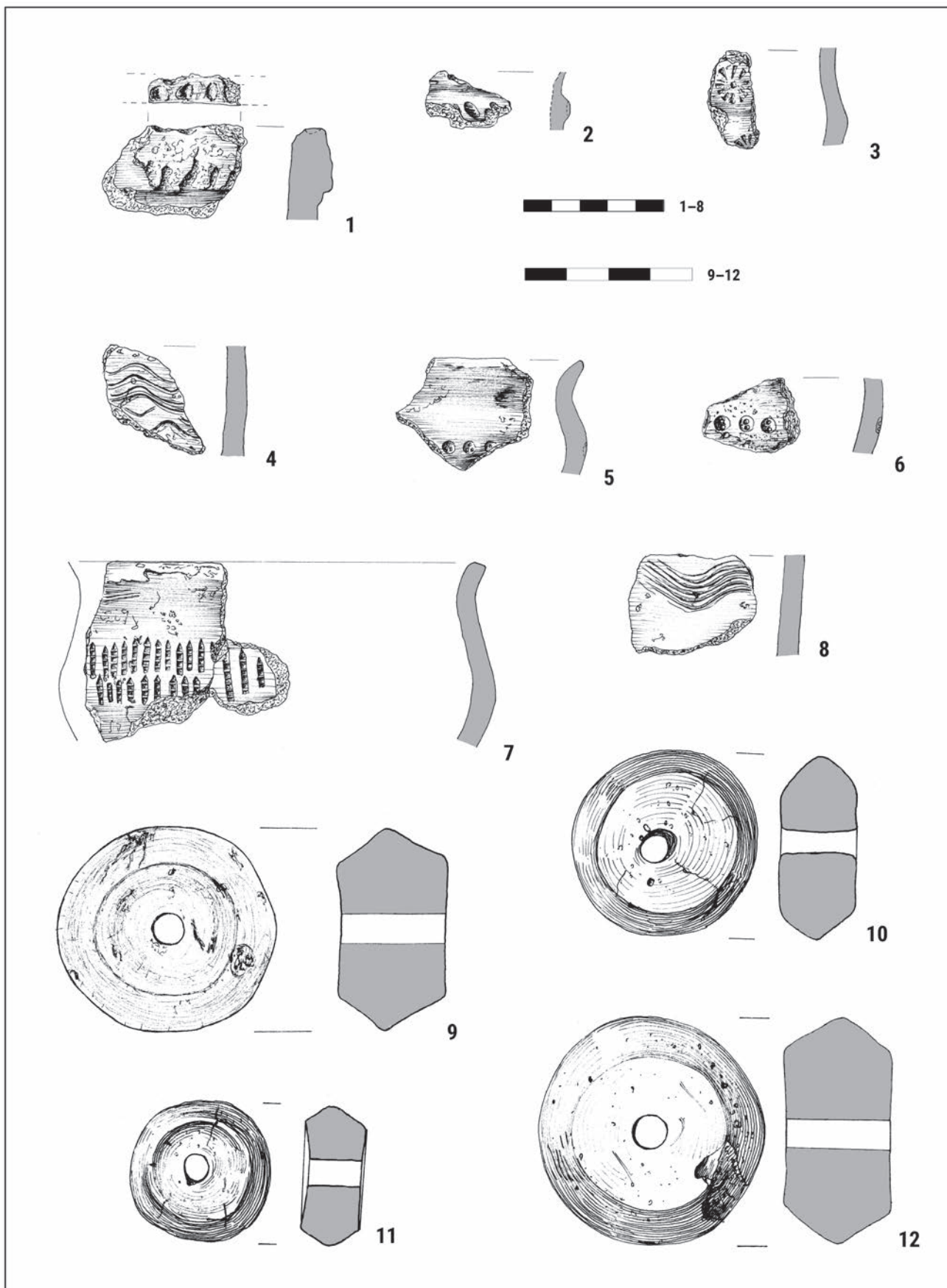
Tablica XXX. Kazimierówka, st. 1. Plan warstwiczny z naniesionymi wykopami badawczymi i z siatką arową. Oprac. Cezary Sobczak

Plate XXX. Kazimierówka, site 1. Contour map of the site with trenches and measuring grid marked. Prepared by Cezary Sobczak

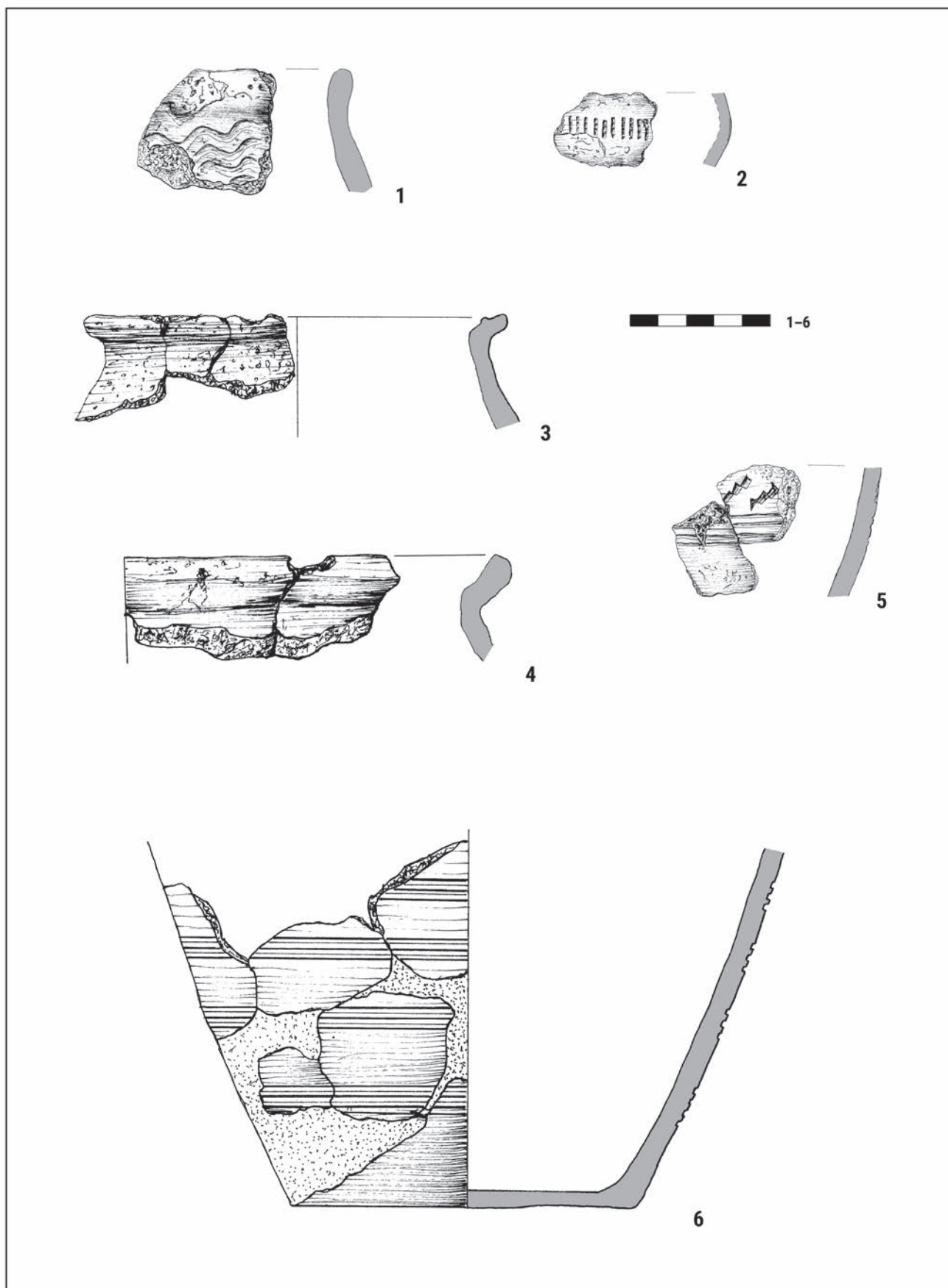
Tablica XXXI. Kazimierówka, st. 1. Wybór zabytków z obiektu 23 (1) i 24 (2-10). Rys. Pracownia Rysunkowa PMA

Plate XXXI. Kazimierówka, site 1. Selection of the finds from features 23 (1) and 24 (2-10). Drawing Department of the State Archaeological Museum

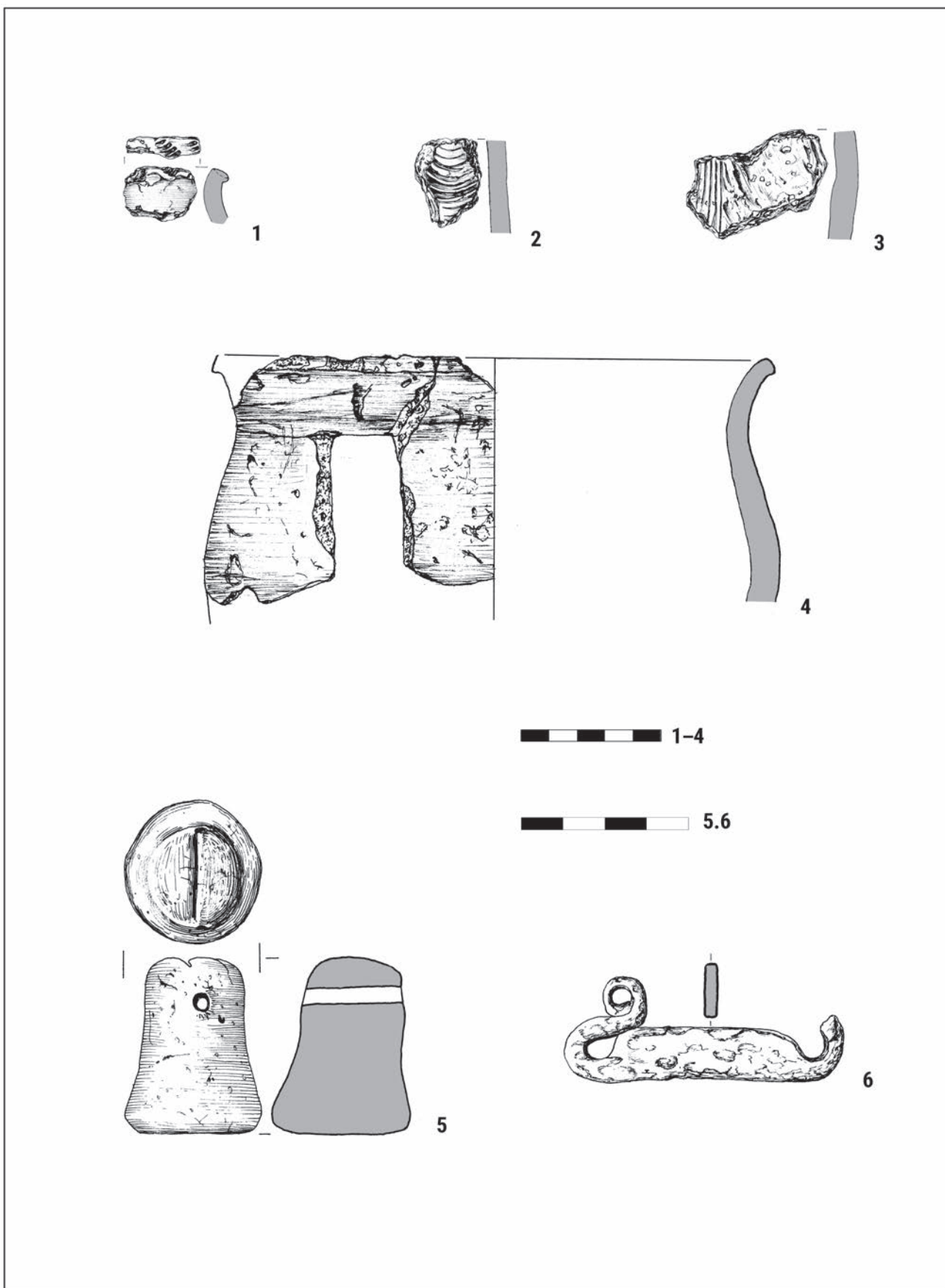
Tablica XXXII. Kazimierówka st. 1. Wybór zabytków z warstw kulturowych: ar P-15. Rys. Pracownia Rysunkowa PMA

Plate XXXII. Kazimierówka, site 1. Selection of the finds from the cultural layers: are P-15. Drawing Department of the State Archaeological Museum

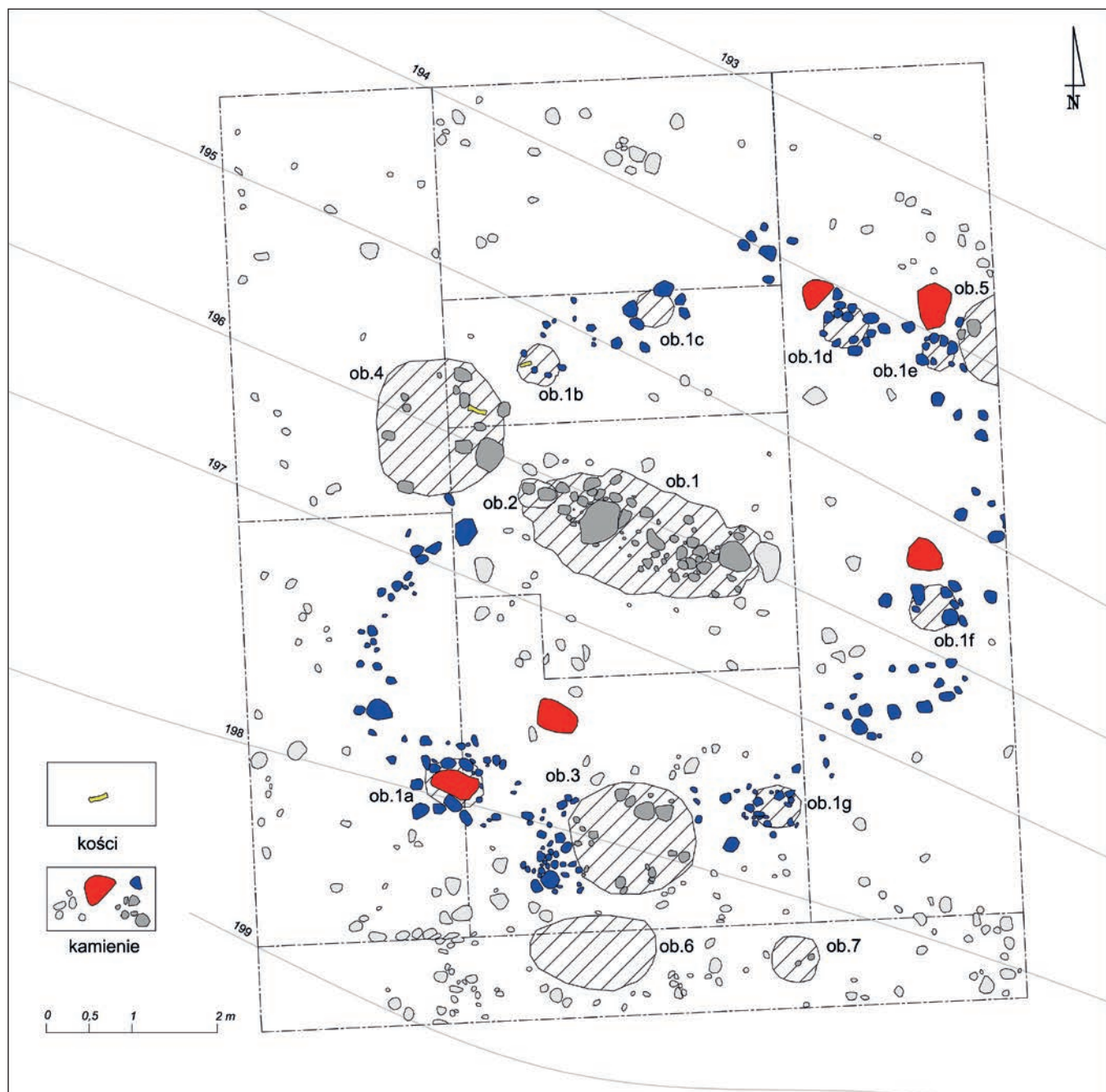
Tablica XXXIII. Kazimierówka, st. 1. Wybór zabytków z warstw kulturowych: ar P-16 (1, 2), ar R-15 (3-6). Rys. Pracownia Rysunkowa PMA

Plate XXXIII. Kazimierówka, site 1. Selection of the finds from the cultural layers: are P-16 (1, 2), are R-15 (3-6). Drawing Department of the State Archaeological Museum

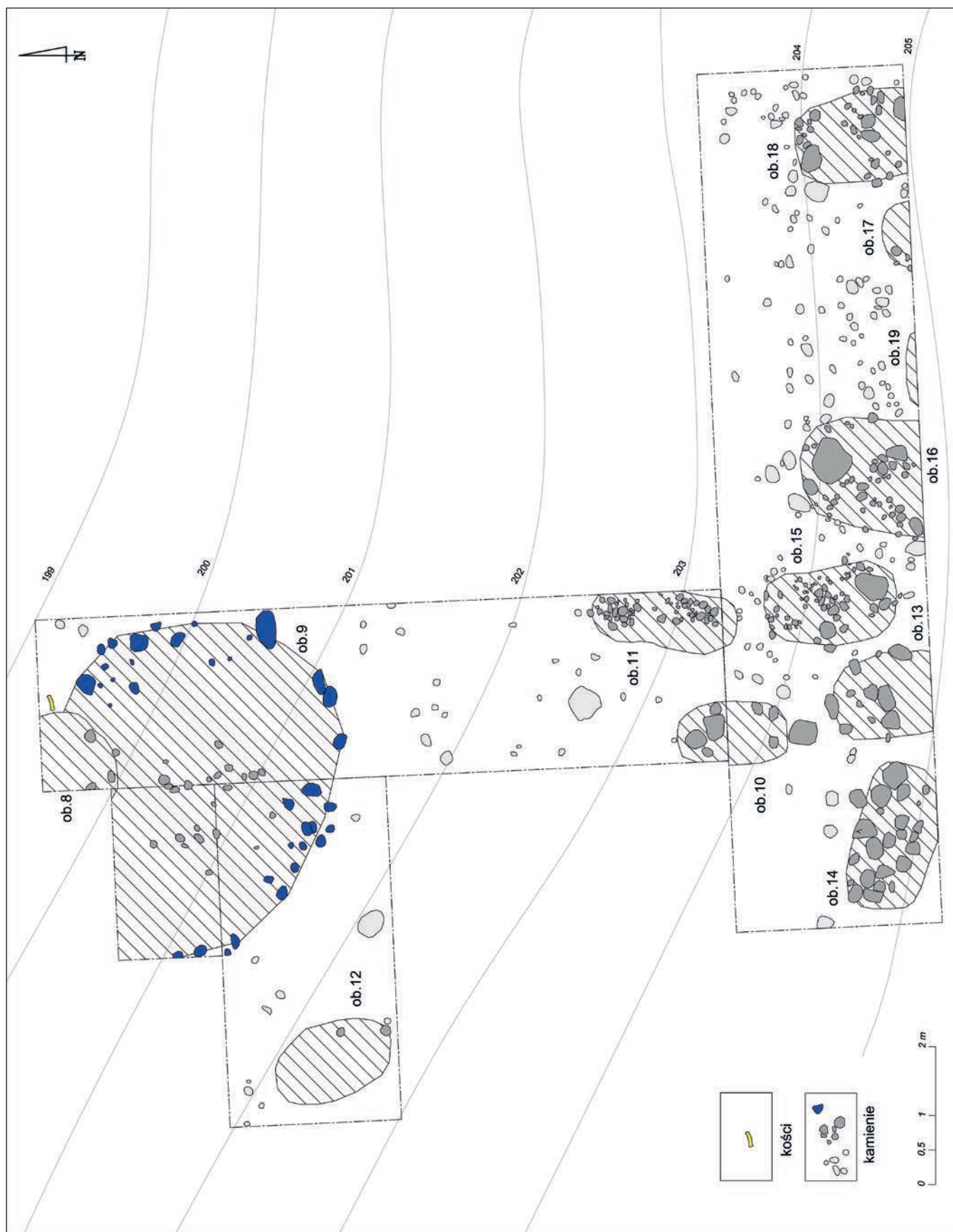
Tablica XXXIV. Kazimierówka, st. 1. Wybór zabytków z warstw kulturowych: sondaż 4 (1-3), ar L-16 (4), ar N-16/O-16 (5), ar D-14 (6). Rys. Pracownia Rysunkowa PMA

Plate XXXIV. Kazimierówka, site 1. Selection of the finds from the cultural layers: trial trench 4 (1-3), are L-16 (4), are N-16/O-16 (5), are D-14 (6). Drawing Department of the State Archaeological Museum

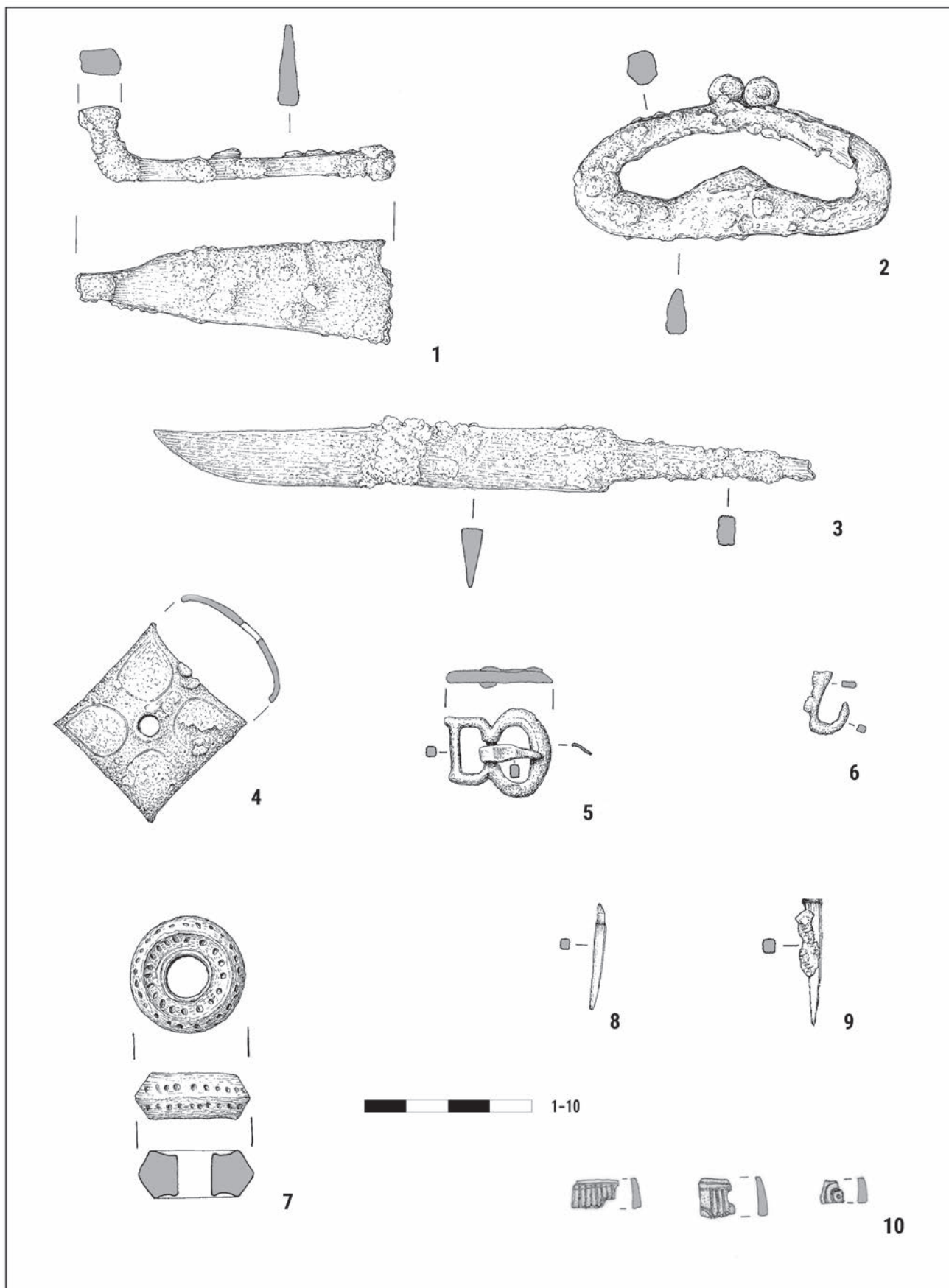
Tablica XXXV. Plan wykopów z zaznaczonymi obiektami odkrytymi na st. 3a w Szurpilah (część północna). Kolorem niebieskim oznaczono kamienie tworzące krąg wokół obiektu 1, kolorem czerwonym kamienne stele. Oprac. Cezary Sobczak

Plate XXXV. Plan of the trenches with the features found at Szurpily site 3a (northern part) marked. The stones forming a circle around feature 1 are marked in blue, stone stelae are marked in red. Prepared by Cezary Sobczak

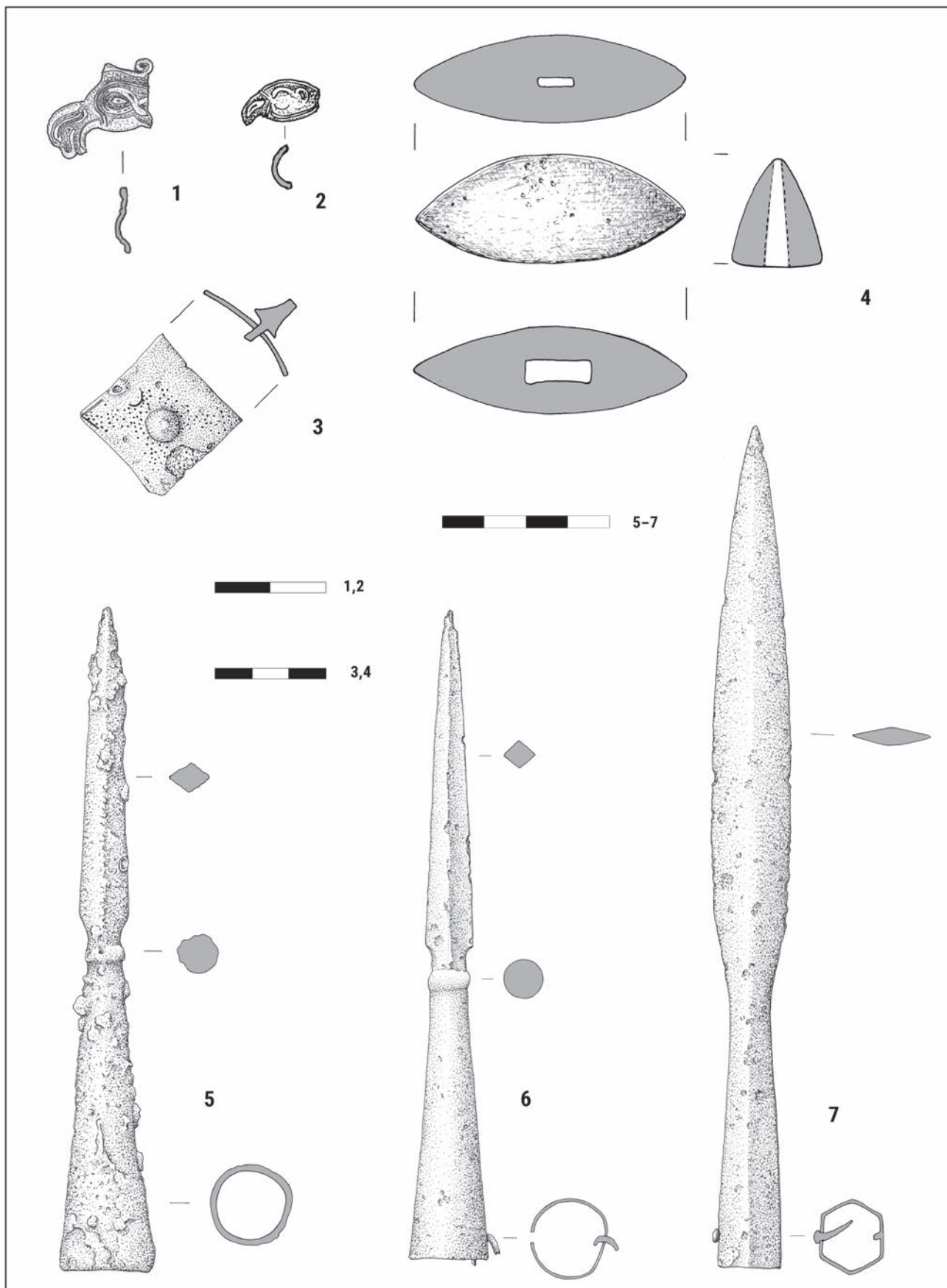
Tablica XXXVI. Plan wykopów z zaznaczonymi obiektami odkrytymi na st. 3a w Szurpiłach (część południowa). Kolorem niebieskim oznaczono kamienie ułożone wokół obiektu 9. Oprac. Cezary Sobczak

Plate XXXVI. Plan of the trenches with the features found at Szurpiły site 3a (southern part) marked. The stones forming a circle around feature 9 are marked in blue. Prepared by Cezary Sobczak

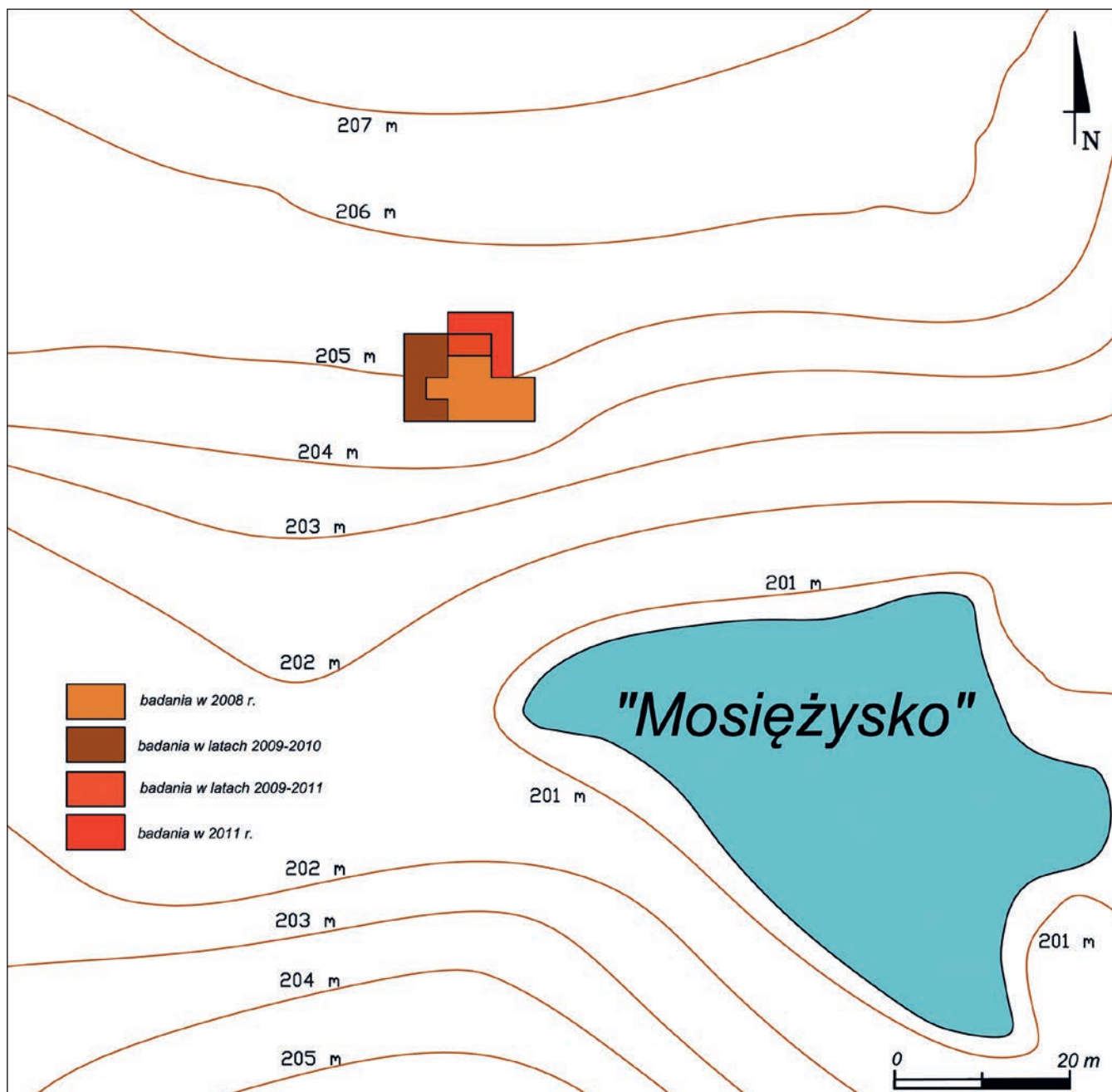
Tablica XXXVII. Szurpiły, st. 3a. Wybór zabytków z grobu 1. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XXXVII. Szurpiły, site 3a. Selection of the finds from grave 1. Drawn by Bartłomiej Karch

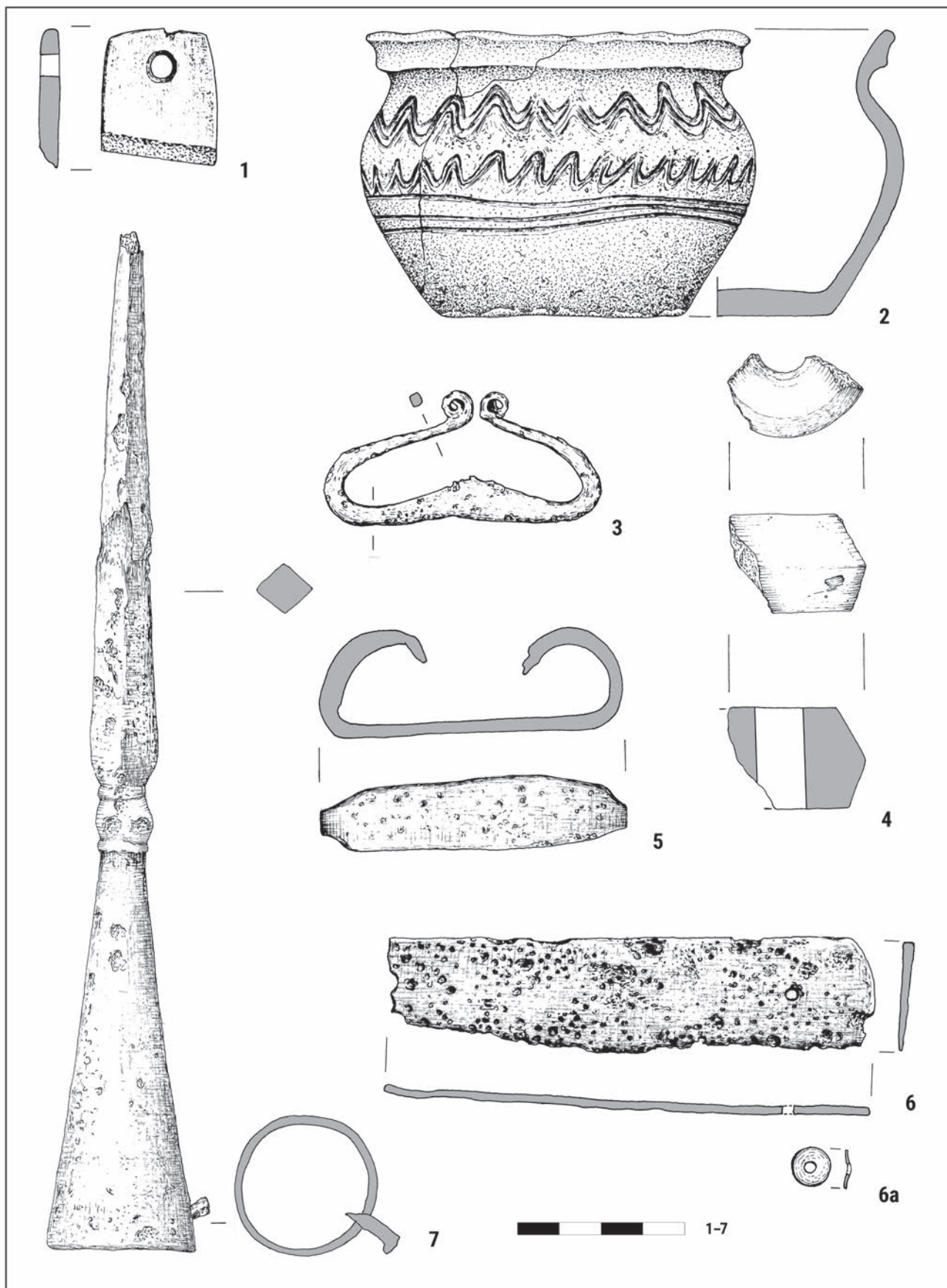

Tablica XXXVIII. Szurpiły, st. 3a. Wybór zabytków znalezionych na terenie cmentarzyska. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XXXVIII. Szurpiły, site 3a. Selection of the finds from the cemetery. Drawn by Bartłomiej Karch

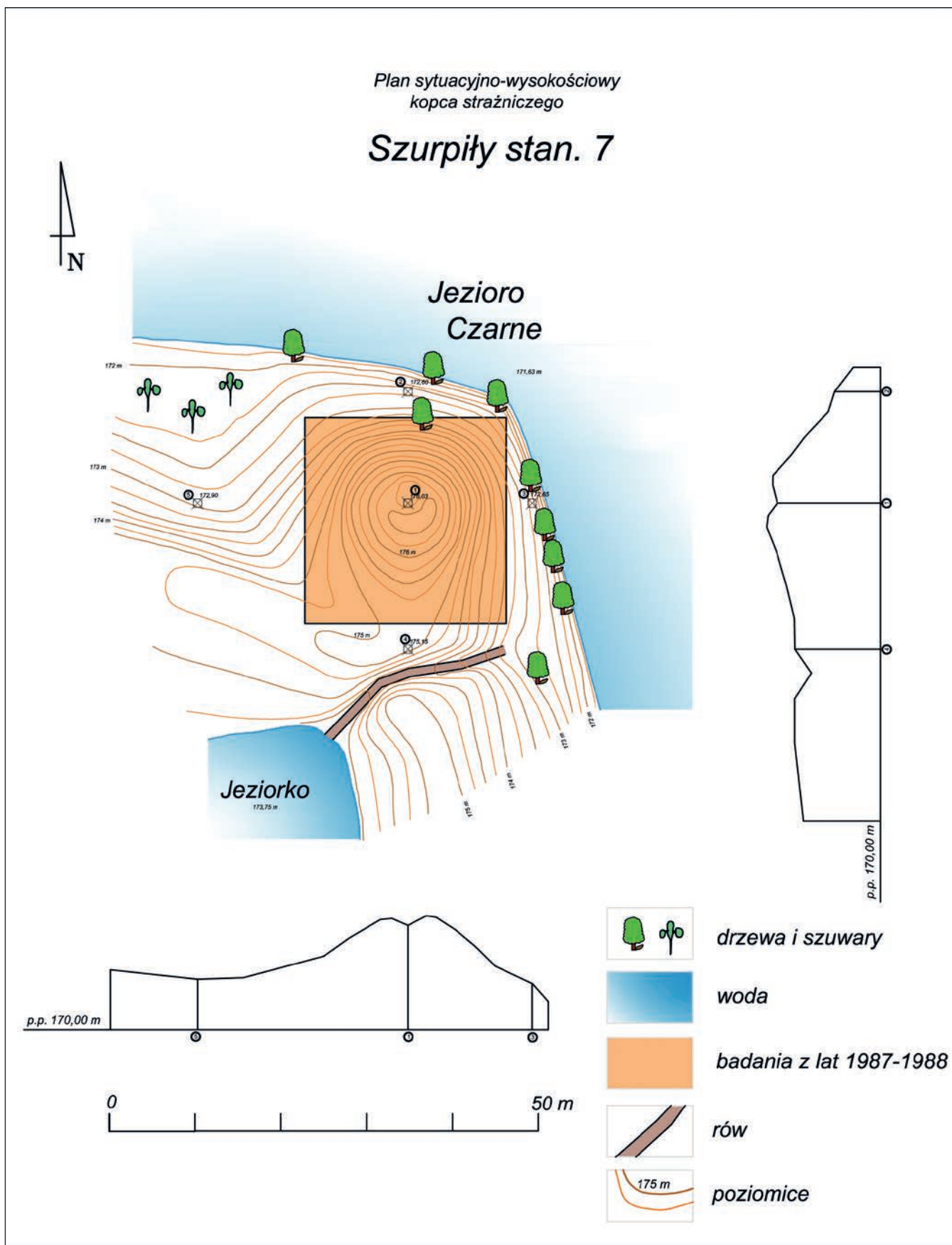

Tablica XXXIX. Szurpiły, st. 8a. Plan warstwiczny z naniesionymi wykopami badawczymi. Oprac. Cezary Sobczak
 Plate XXXIX. Szurpiły, site 8a. Contour map of the site with trenches marked. Prepared by Cezary Sobczak

Tablica XL. Szurpiły, st. 6. Wybór zabytków z Góry Cmentarnej. Rys. Bartłomiej Karch

Plate XL. Szurpiły, site 6. Selection of the finds from Cemetery Hill. Drawn by Bartłomiej Karch

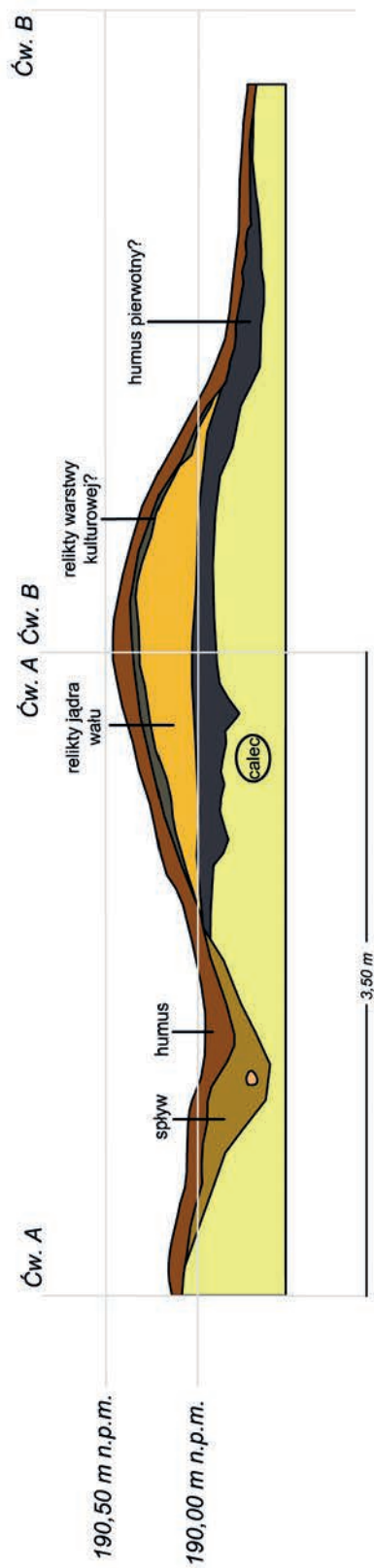
Tablica XLI. Szurpiły, st. 7. Plan sytuacyjno-wysokościowy kopca strażniczego. Oprac. Cezary Sobczak

Plate XLI. Szurpiły, site 7. Contour map of a lookout mound. Prepared by Cezary Sobczak

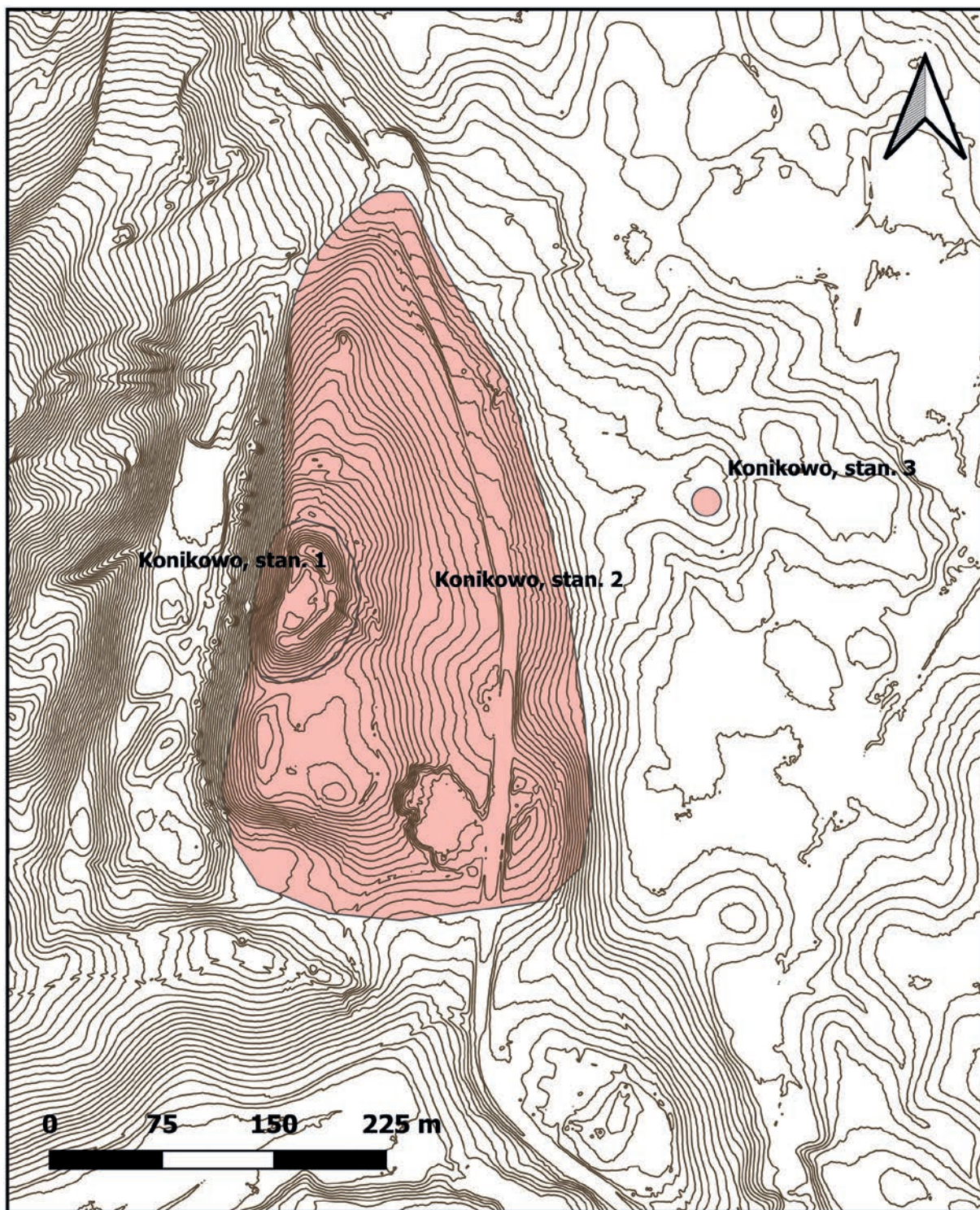
Tablica XLII. Szurpiły, st. 11. Plan sytuacyjno-wysokościowy wału zewnętrznego. Oprac. Cezary Sobczak

Plate XLII. Szurpiły, site 11. Contour map of the external rampart. Prepared by Cezary Sobczak

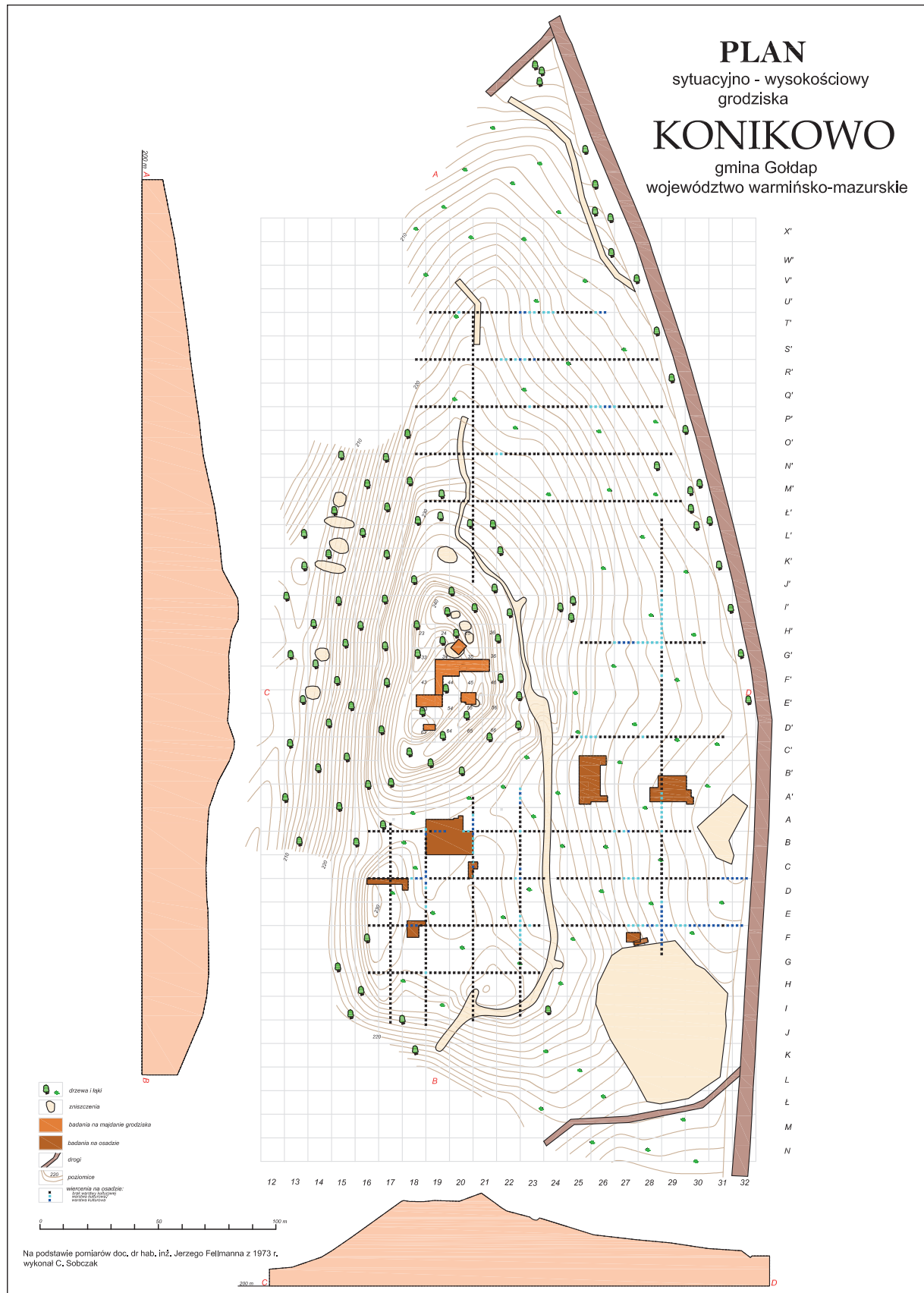

Tablica XLIII. Szurpiły, st. 11. Profil południowo zachodni przekopu przez wał zewnętrzny. Oprac. Cezary Sobczak

Plate XLIII. Szurpiły, site 11. South-west profile of the trench cross across the external rampart. Prepared by Cezary Sobczak

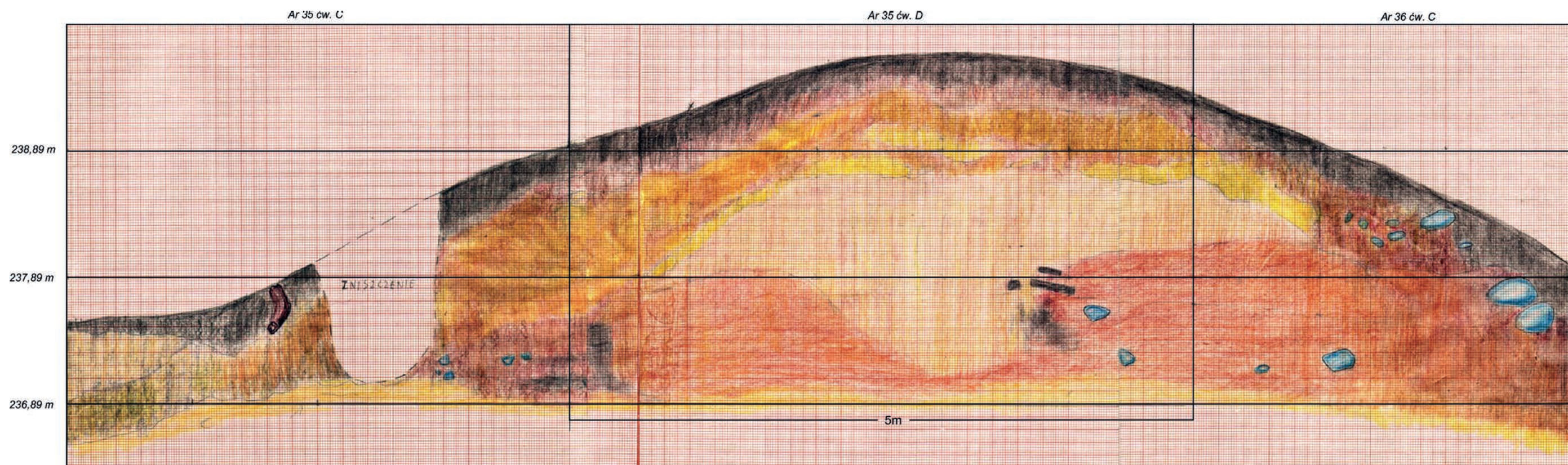

Tablica XLIV. Mapa wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Konikowie, gm. Gołdap. Oprac. Cezary Sobczak
Plate XLIV. Map of the early medieval settlement complex at Konikowo, commune Gołdap. Prepared by Cezary Sobczak

Tablica XLV. Konikowo, st. 1 i 2. Plan warstwicy grodziska i osady z naniesionymi wykopami i siatką arową i siatką wierceń. Oprac. Cezary Sobczak

Plate XLV. Konikowo, sites 1 and 2. Contour map of the sites with trenches, measuring grid and boreholes marked. Prepared by Cezary Sobczak

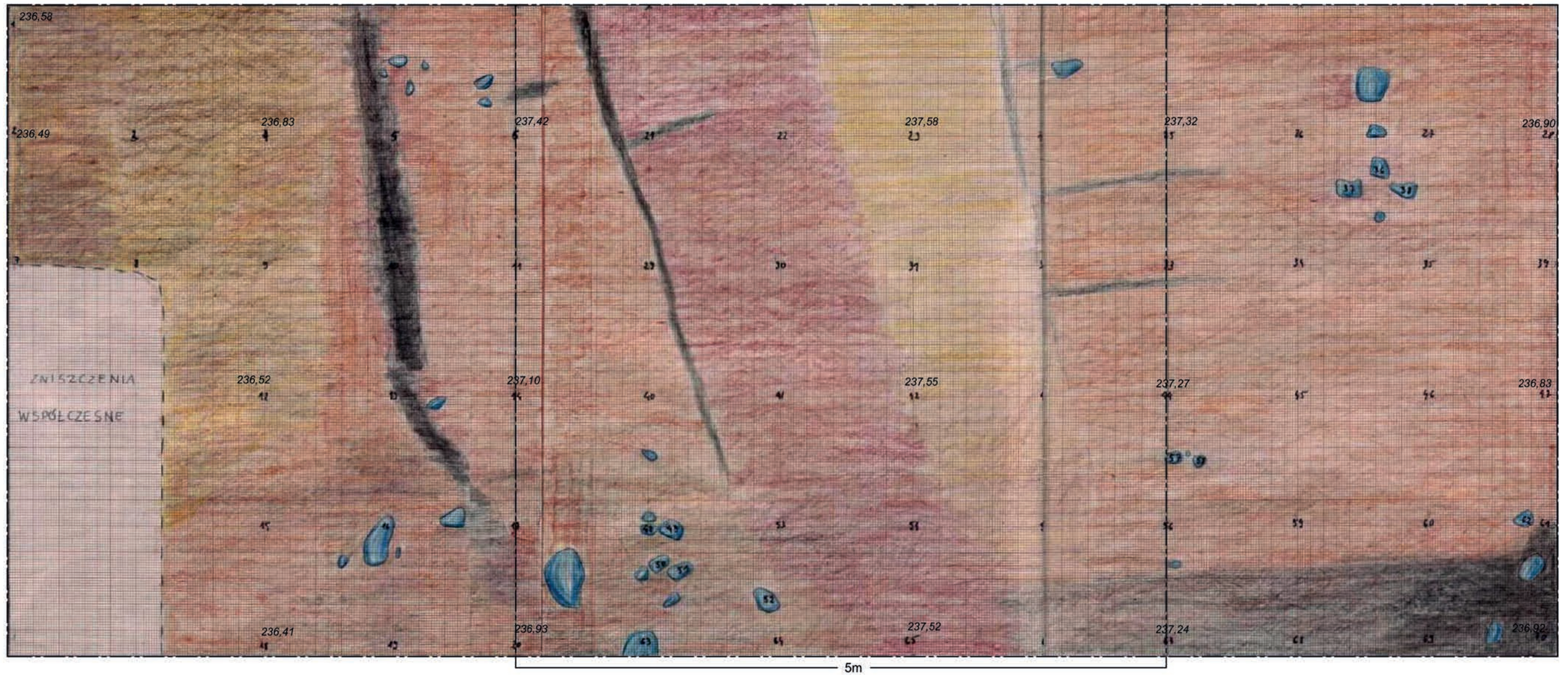
Tablica XLVI. Konikowo, st. 1. Profil północny przekopu przez wał grodziska. Rys. Wojciech Krajewski, oprac. Cezary Sobczak

Plate XLVI. Konikowo, site 1. Northern profile of the trench cut across the hillfort rampart. Drawn by Wojciech Krajewski, prepared by Cezary Sobczak

Ar 35 ćw. C

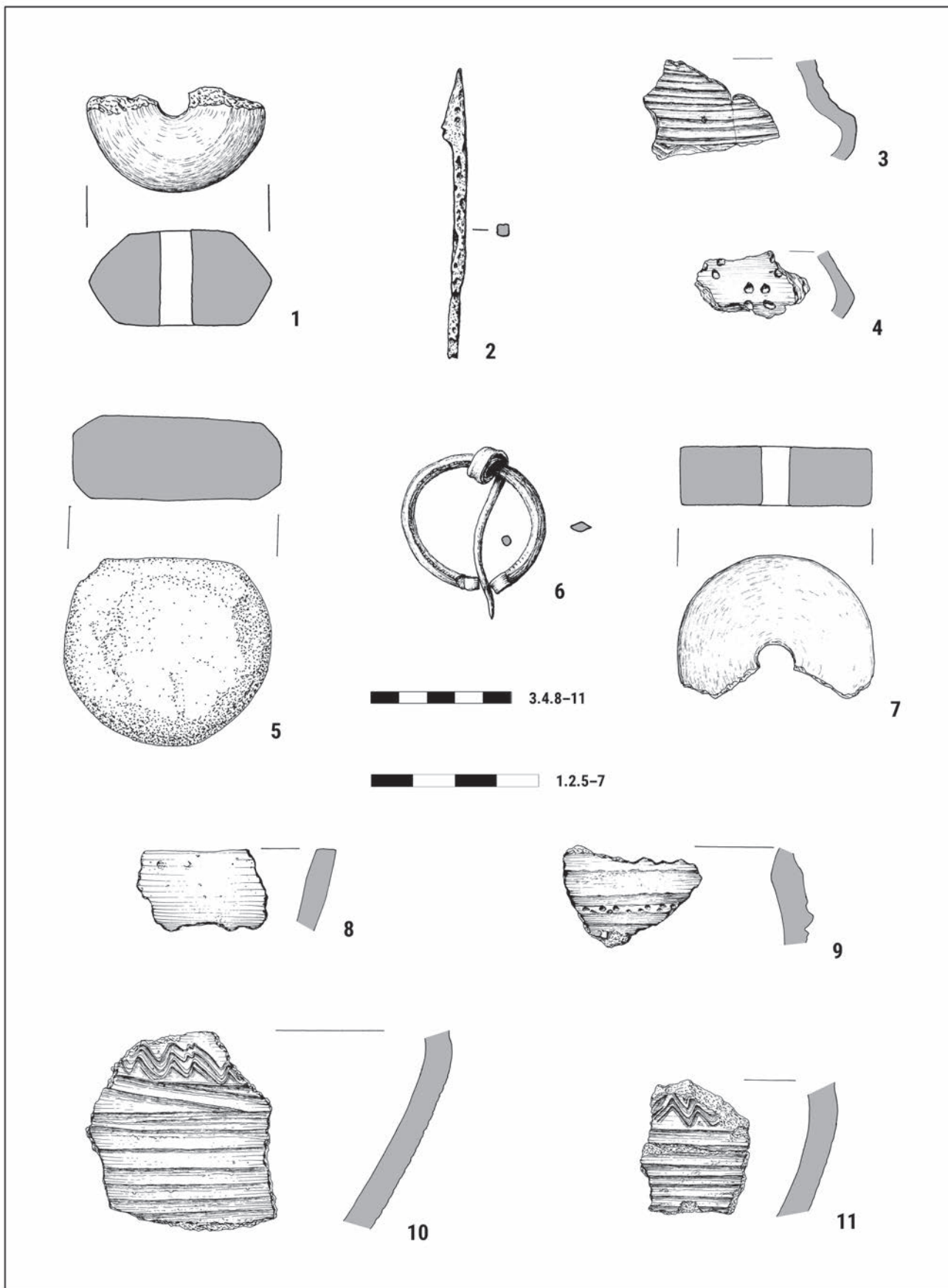
Ar 35 ćw. D

Ar 36 ćw. C

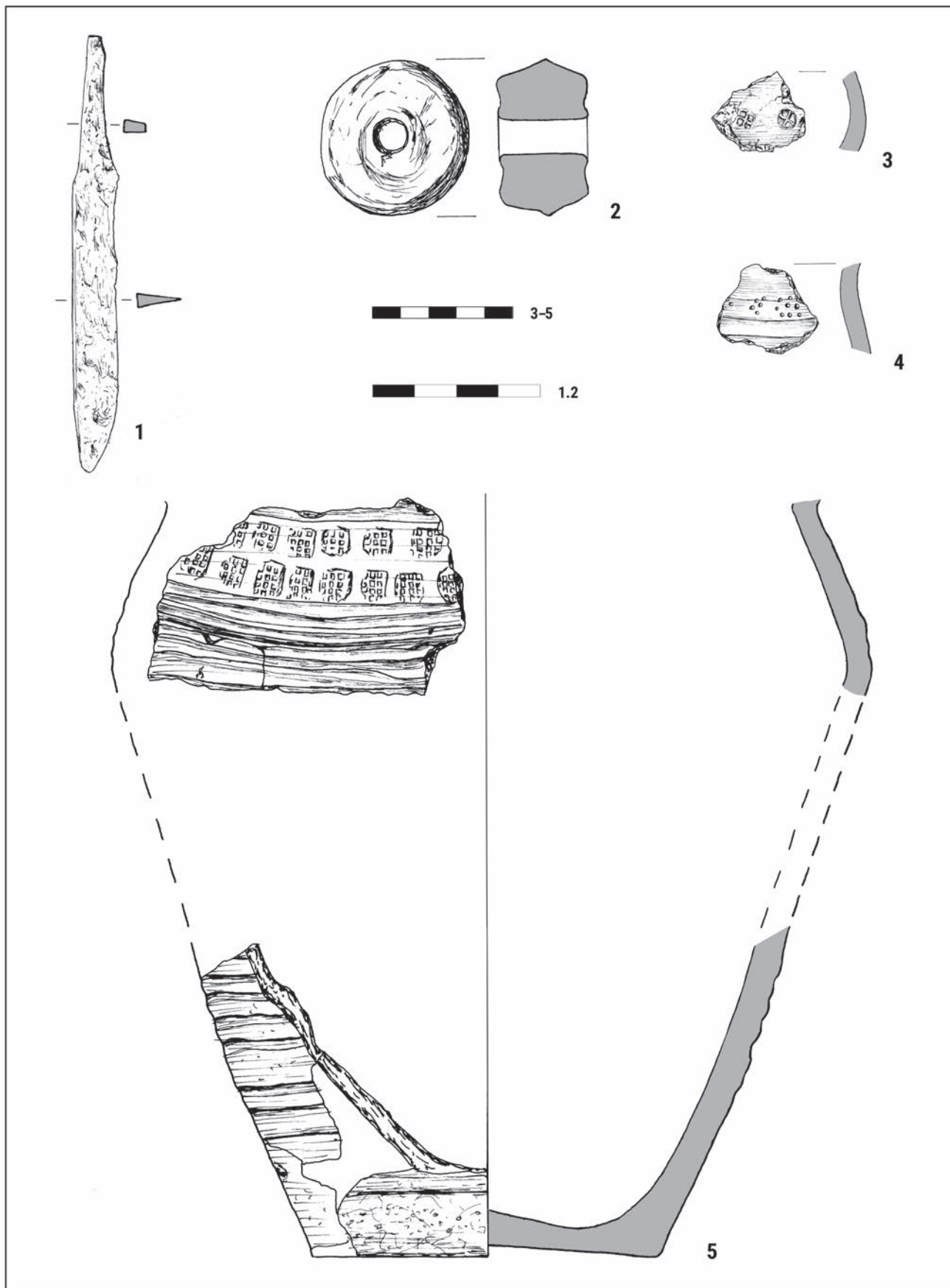
Tablica XLVII. Konikowo, st. 1. Plan przekopu przez wał grodziska. Rys. Wojciech Krajewski, oprac. Cezary Sobczak

Plate XLVII. Konikowo, site 1. Plan of the trench cut across the hillfort rampart. Drawn by Wojciech Krajewski, prepared by Cezary Sobczak

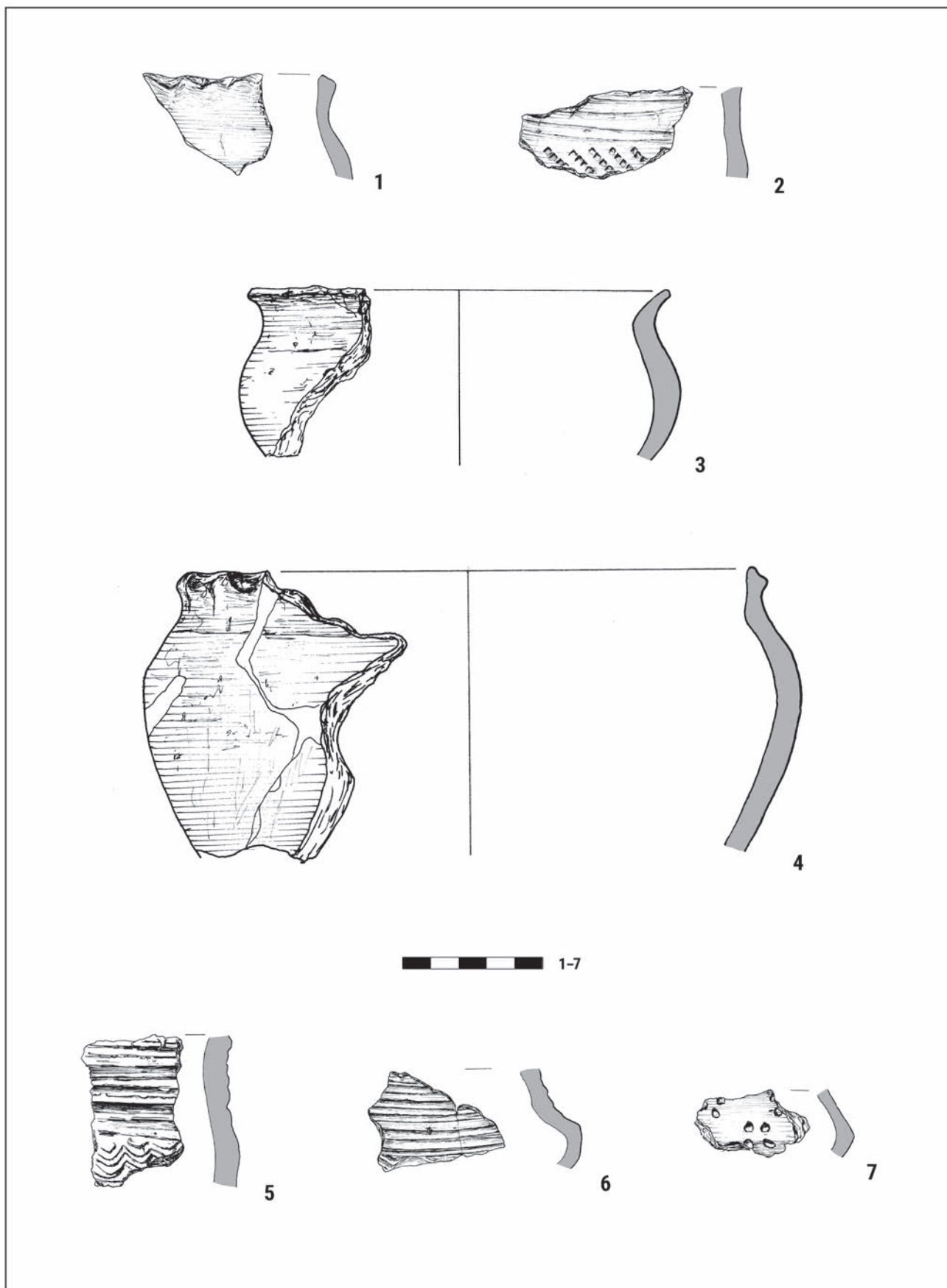
Tablica XLVIII. Konikowo, st. 1 i 2. Wybór zabytków z nawarstwień grodziska (8-11). Wybór zabytków z warstw kulturowych plateau osady (1-7). Rys. Grażyna Nowakowska, Bartłomiej Karch

Plate XLVIII. Konikowo, sites 1 and 2. Selection of the finds from the cultural layers of the hillfort (8-11). Selection of the finds from the cultural layers of the settlement plateau (1-7). Drawn by Grażyna Nowakowska, Bartłomiej Karch

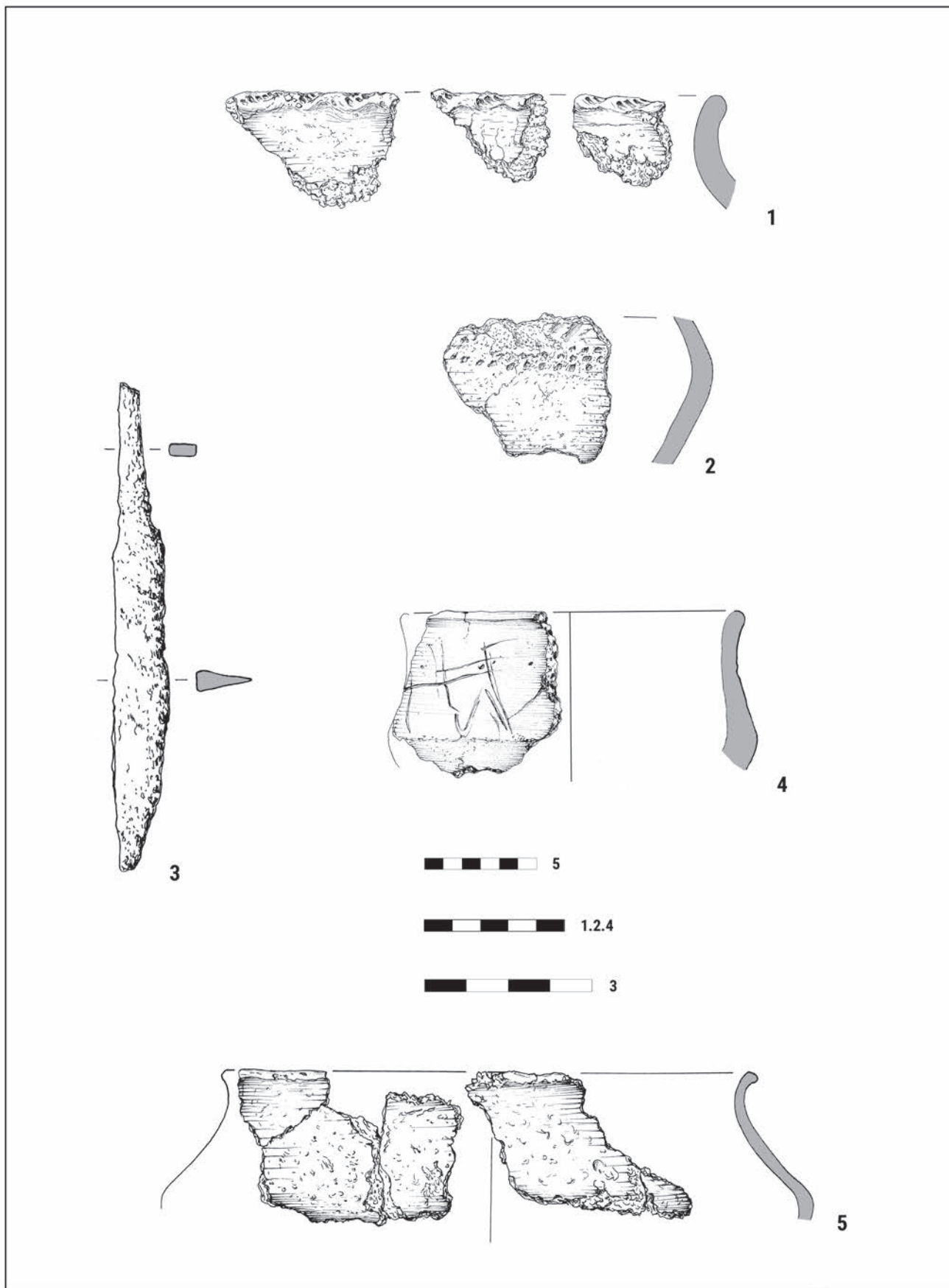
Tablica XLIX. Konikowo, st. 2. Wybór zabytków z obiektu 2. Rys. Grażyna Nowakowska, Pracownia Rysunkowa PMA

Plate XLIX. Konikowo, site 2. Selection of the finds from feature 2. Drawn by Grażyna Nowakowska, Drawing Department of the State Archaeological Museum

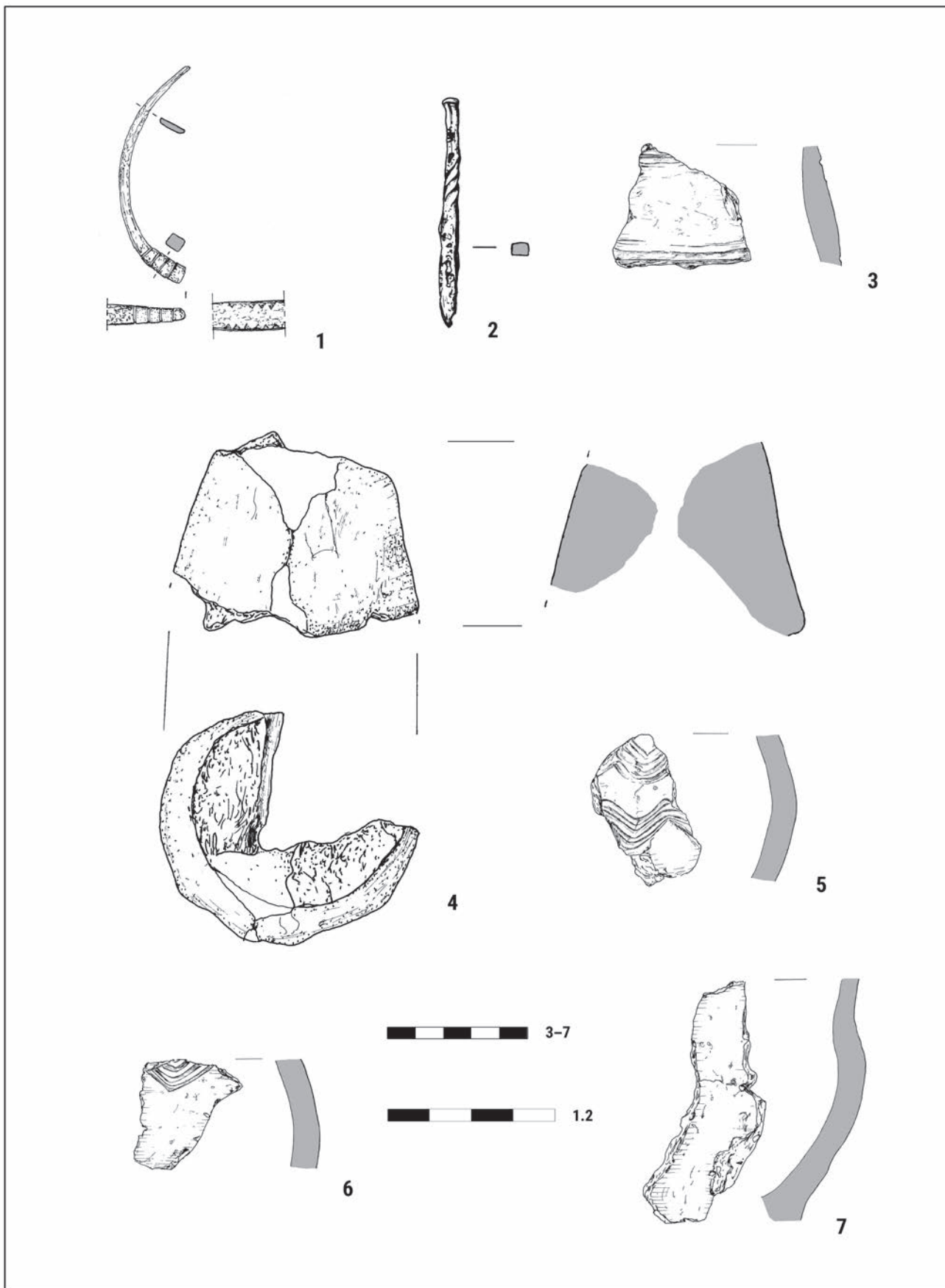
Tablica L. Konikowo, st. 2. Wybór zabytków z obiektu 2 (1-4) i z obiektu 3 (5). Rys. Grażyna Nowakowska, Pracownia Rysunkowa PMA

Plate L. Konikowo, site 2. Selection of the finds from features 2 (1-4) and 3 (5). Drawn by Grażyna Nowakowska, Drawing Department of the State Archaeological Museum

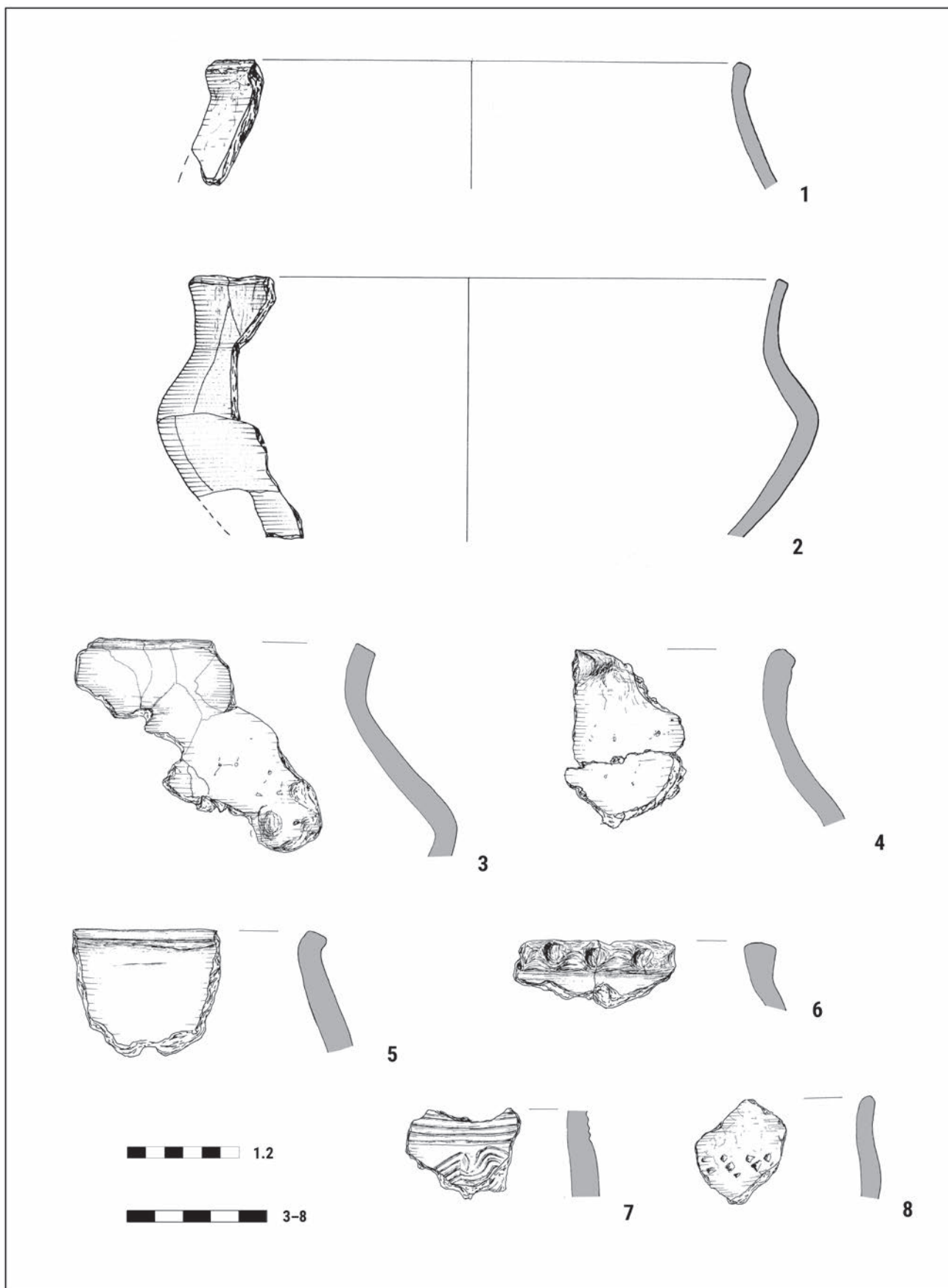
Tablica LI. Konikowo, st. 2. Wybór zabytków z obiektu 10. Rys. Bartłomiej Karch, Pracownia Rysunkowa PMA

Plate LI. Konikowo, site 2. Selection of the finds from feature 10. Drawn by Bartłomiej Karch, Drawing Department of the State Archaeological Museum

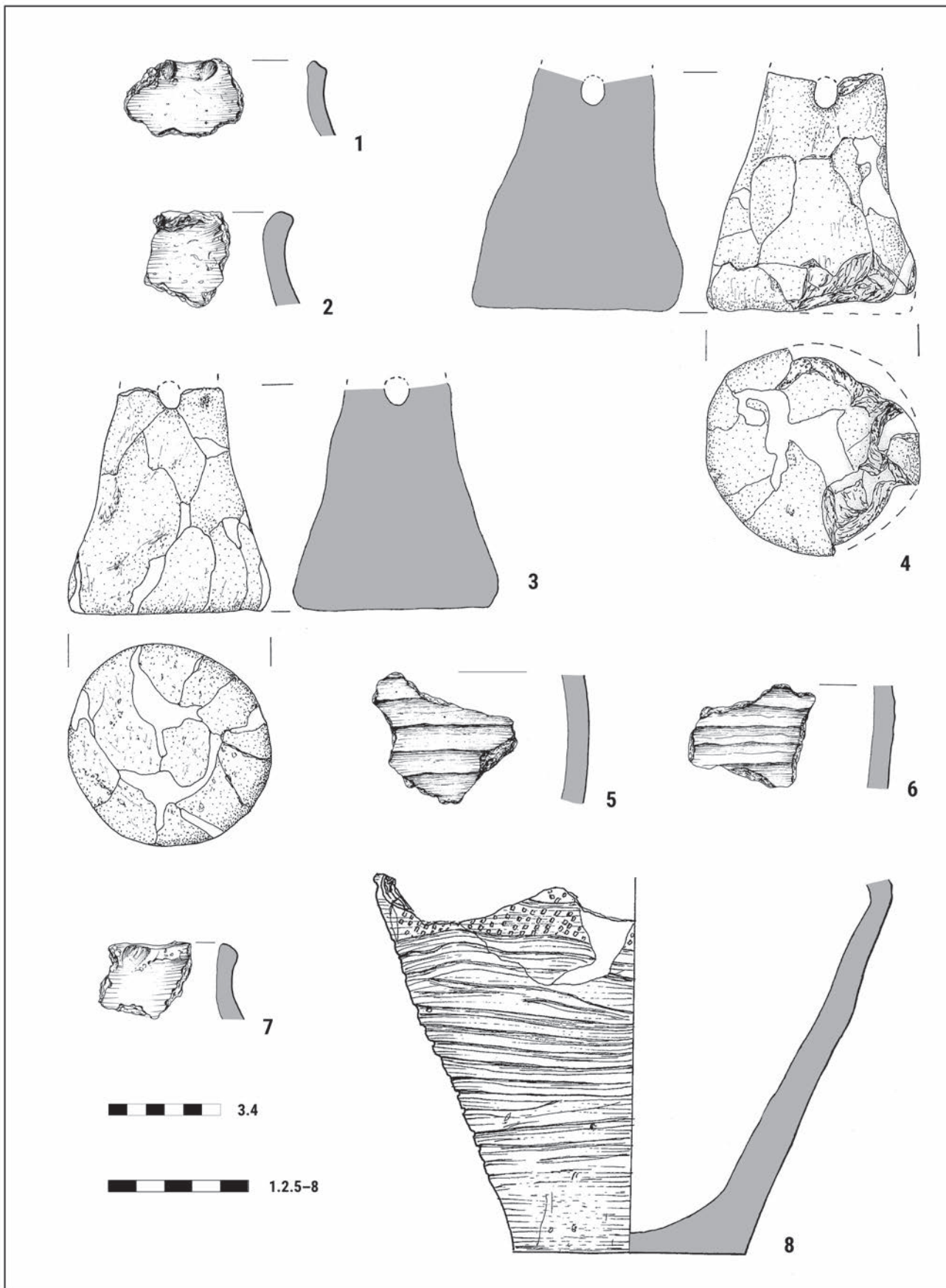
Tablica LII. Konikowo, st. 2. Wybór zabytków z obiektu 11. Rys. Grażyna Nowakowska

Plate LII. Konikowo, site 2. Selection of the finds from feature 11. Drawn by Grażyna Nowakowska

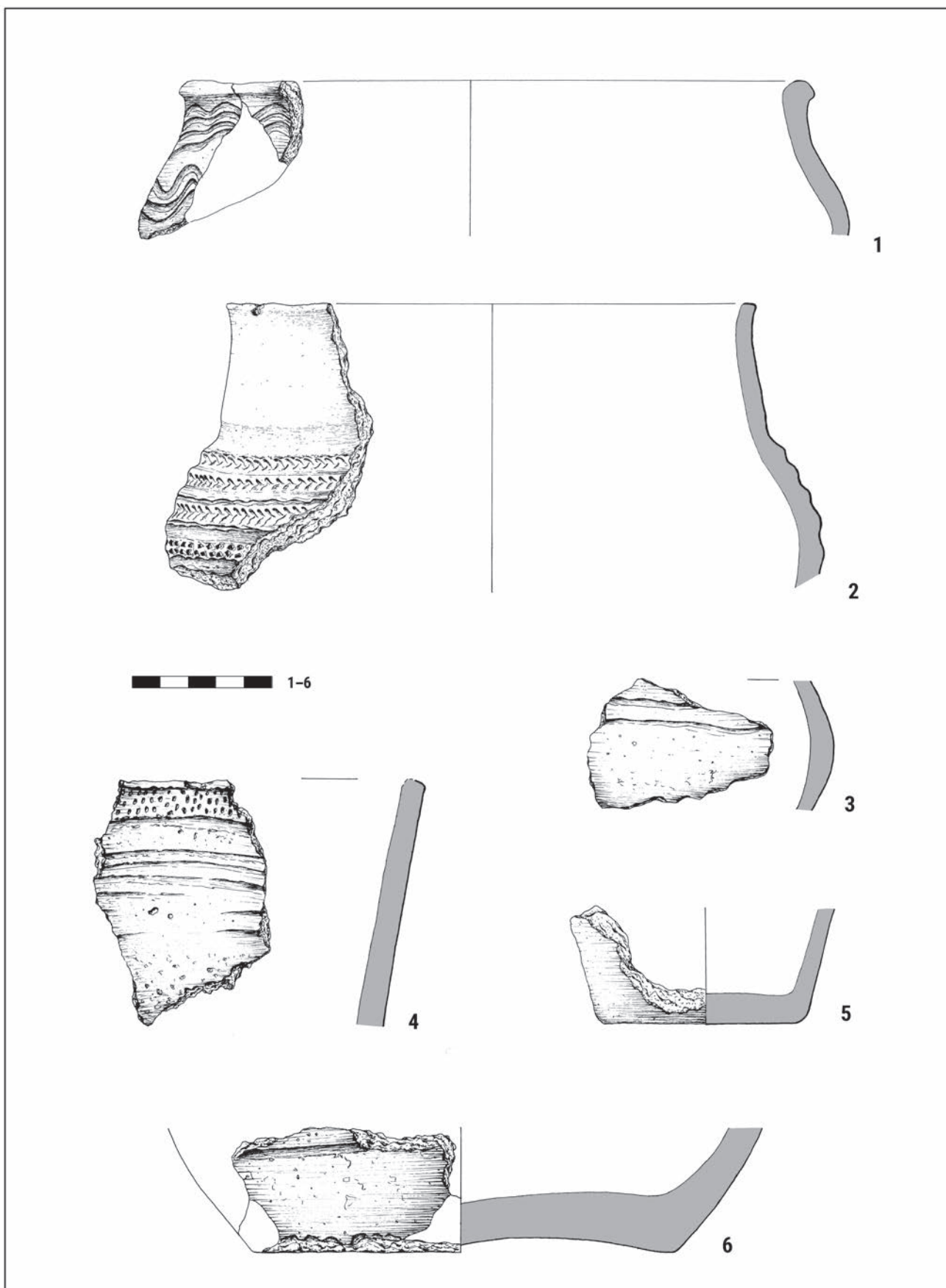
Tablica LIII. Konikowo st. 2. Wybór zabytków z obiektu 11. Rys. Grażyna Nowakowska

Plate LIII. Konikowo, site 2. Selection of the finds from feature 11. Drawn by Grażyna Nowakowska

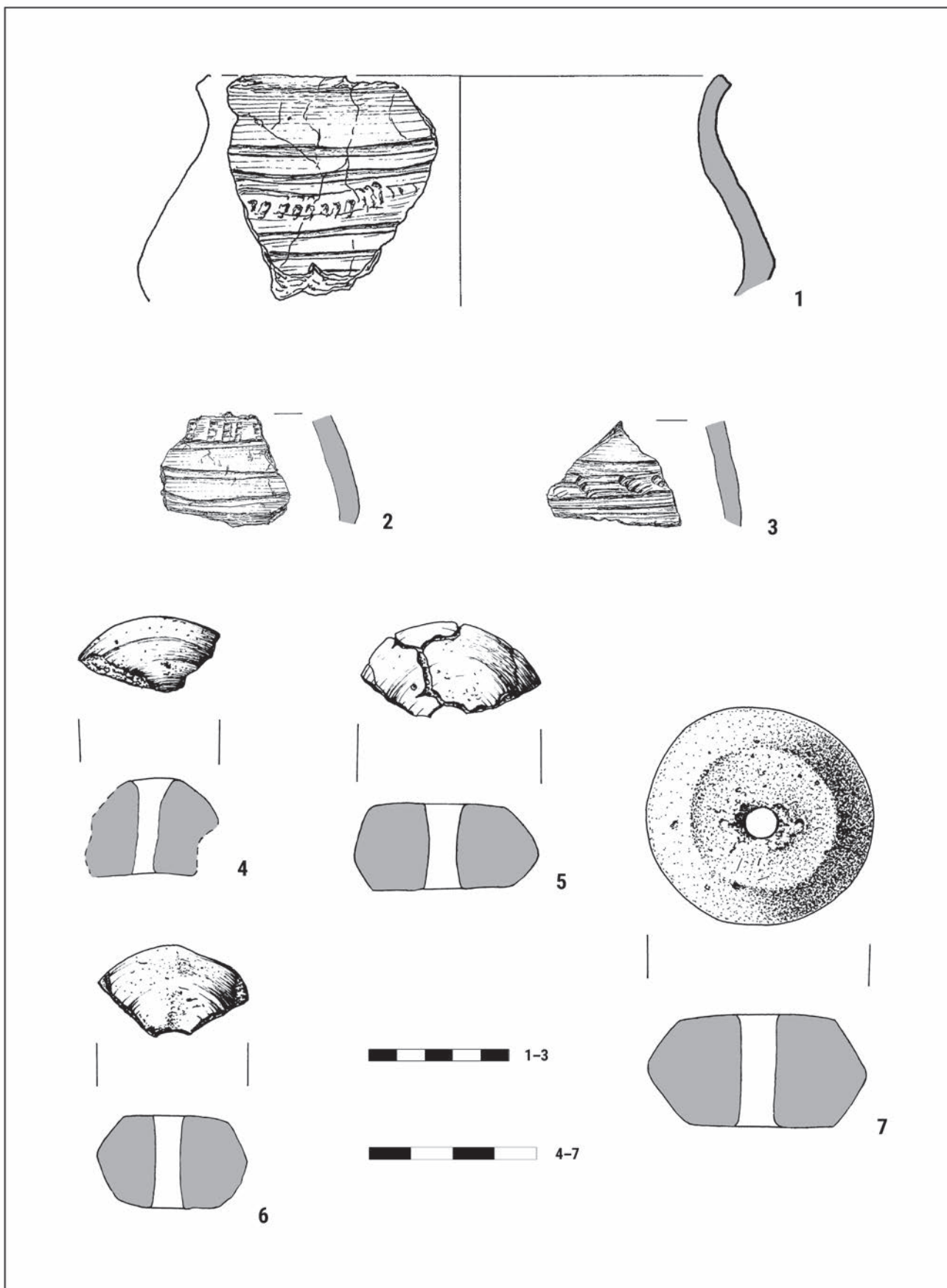
Tablica LIV. Konikowo, st. 2. Wybór zabytków z obiektu 11a. Rys. Grażyna Nowakowska

Plate LIV. Konikowo, site 2. Selection of the finds from feature 11a. Drawn by Grażyna Nowakowska

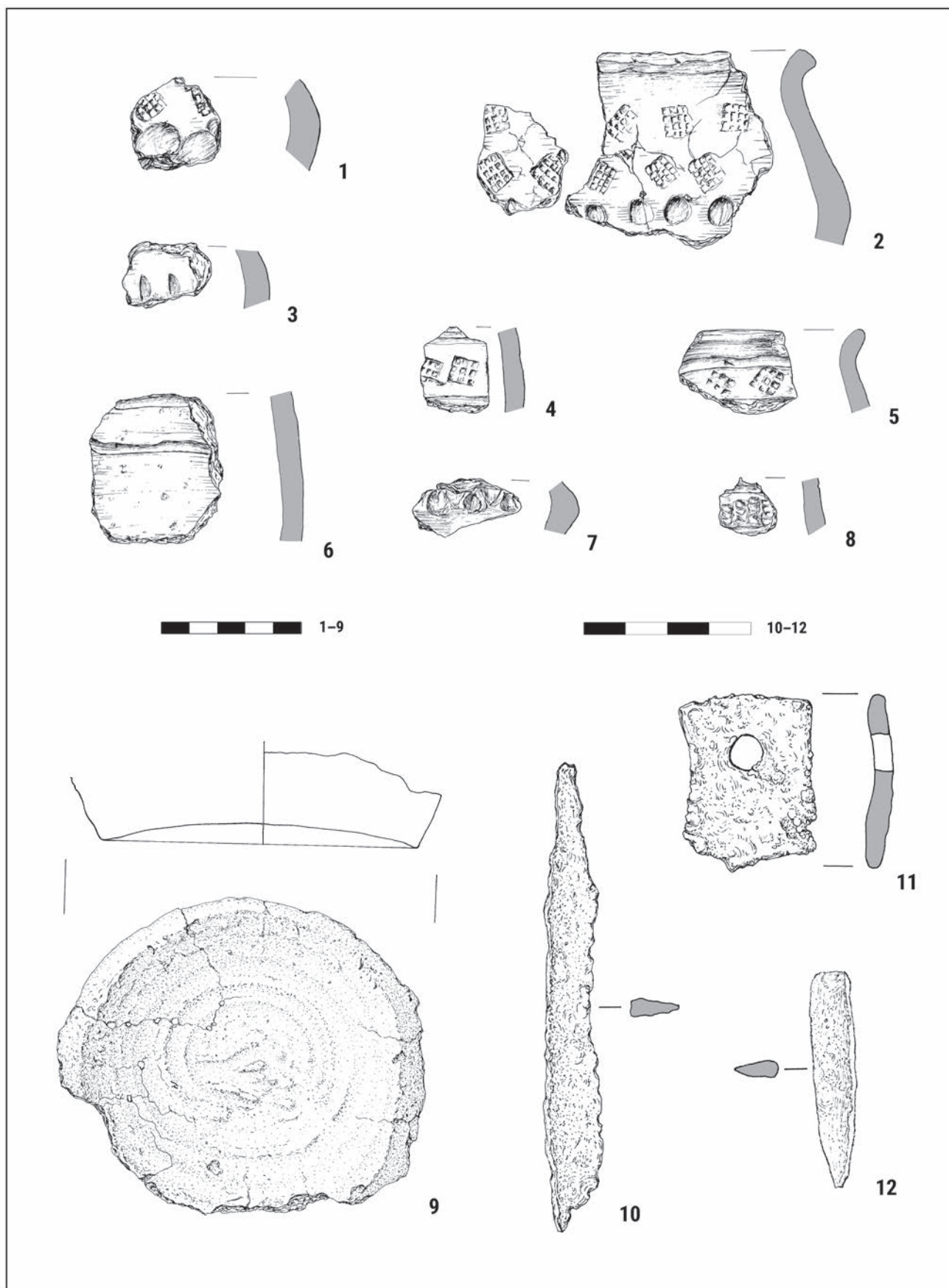
Tablica LV. Konikowo, st. 2. Wybór zabytków z obiektu 11a. Rys. Grażyna Nowakowska

Plate LV. Konikowo, site 2. Selection of the finds from feature 11a. Drawn by Grażyna Nowakowska

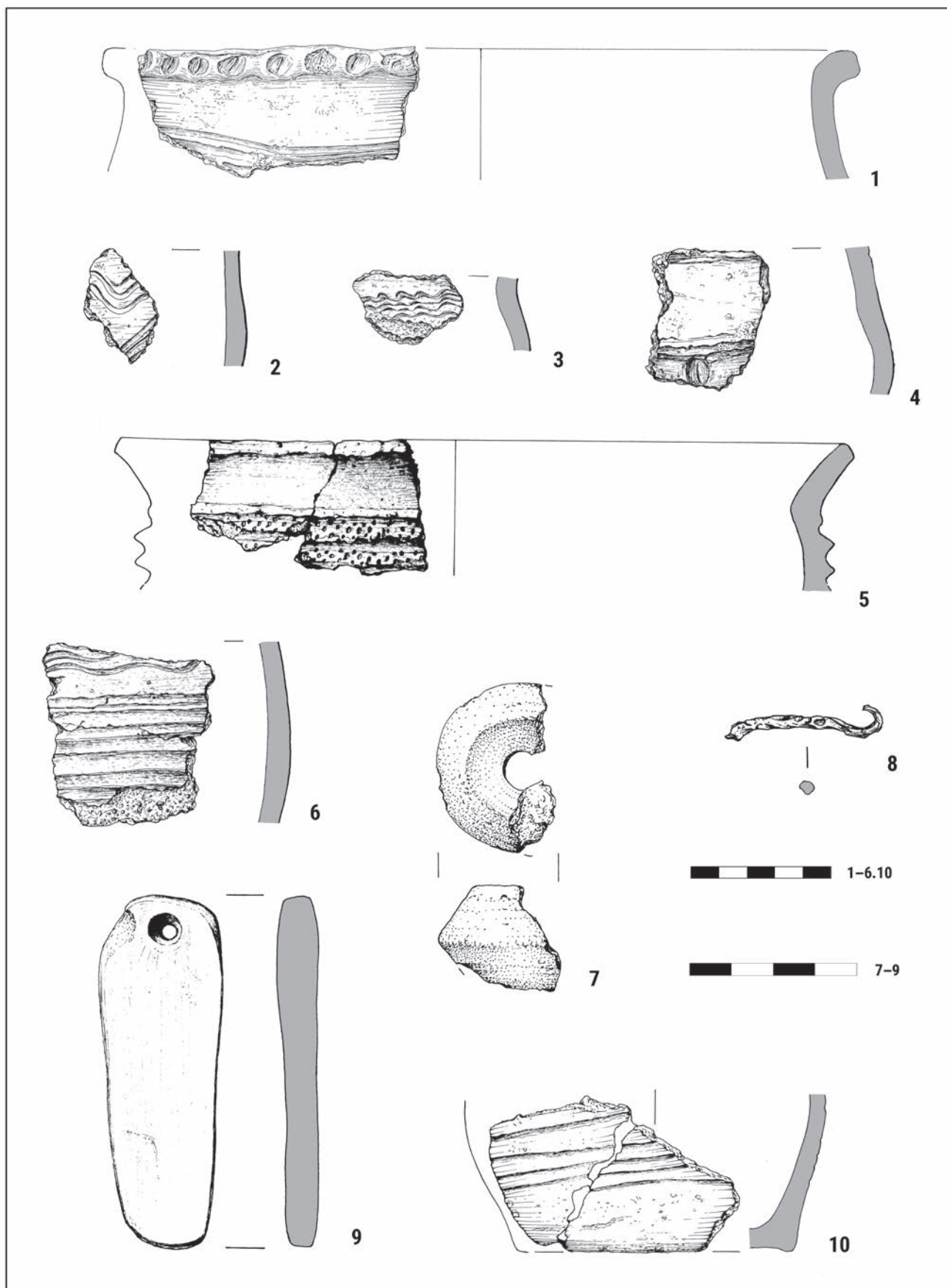

Tablica LVI. Konikowo, st. 2. Wybór zabytków z obiektu 15. Rys. Grażyna Nowakowska

Plate LVI. Konikowo, site 2. Selection of the finds from feature 15. Drawn by Grażyna Nowakowska

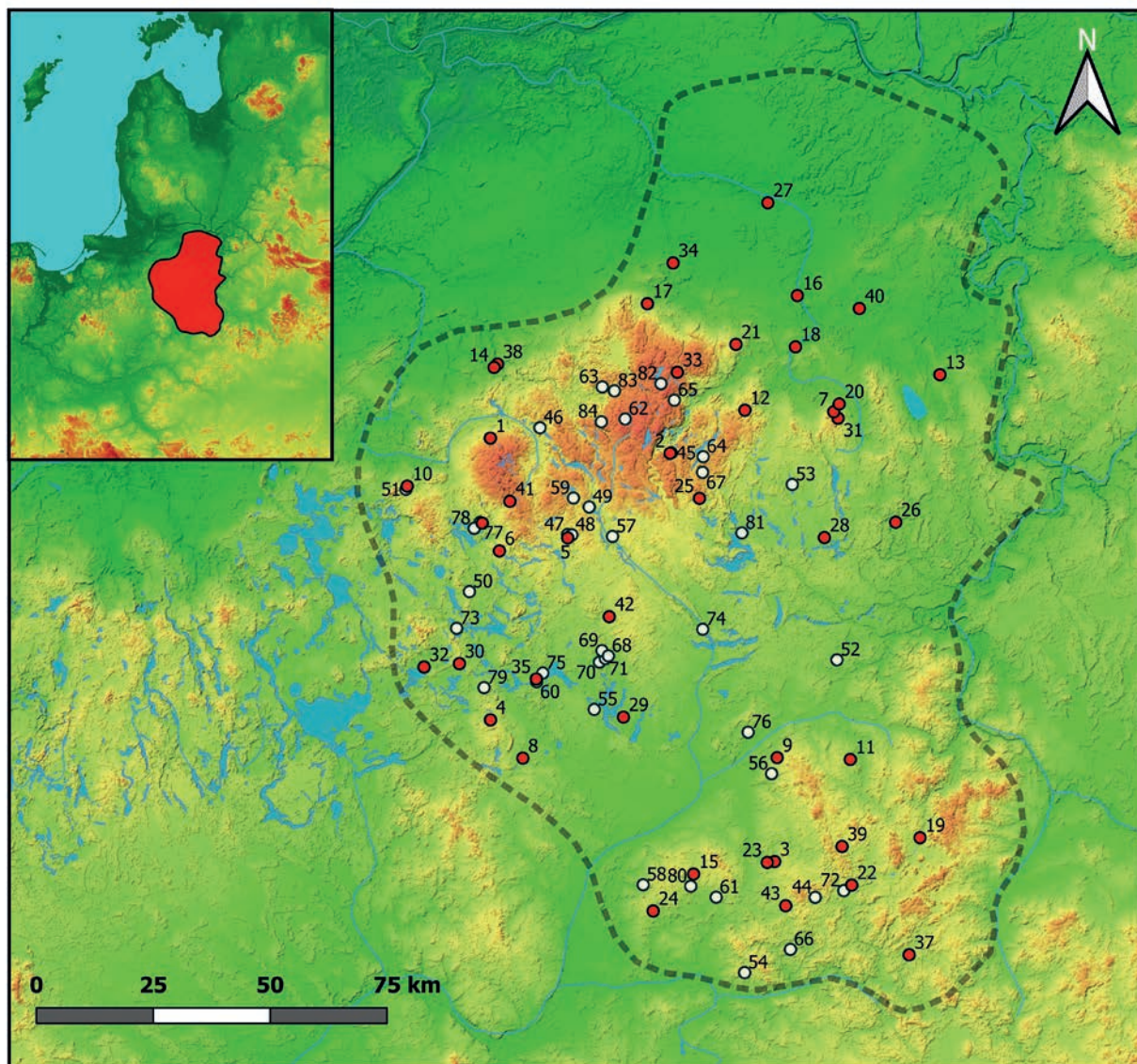

Tablica LVII. Konikowo, st. 2. Wybór zabytków z obiektu 18 (1-8) i obiektu 38 (9-12). Rys. Grażyna Nowakowska, Bartłomiej Karch
 Plate LVII. Konikowo, site 2. Selection of the finds from features 18 (1-8) and 38 (9-12). Drawn by Grażyna Nowakowska, Bartłomiej Karch

Tablica LVIII. Konikowo, st. 2. Wybór zabytków z warstw kulturowych wschodniej części osady. Rys. Grażyna Nowakowska, Bartłomiej Karch

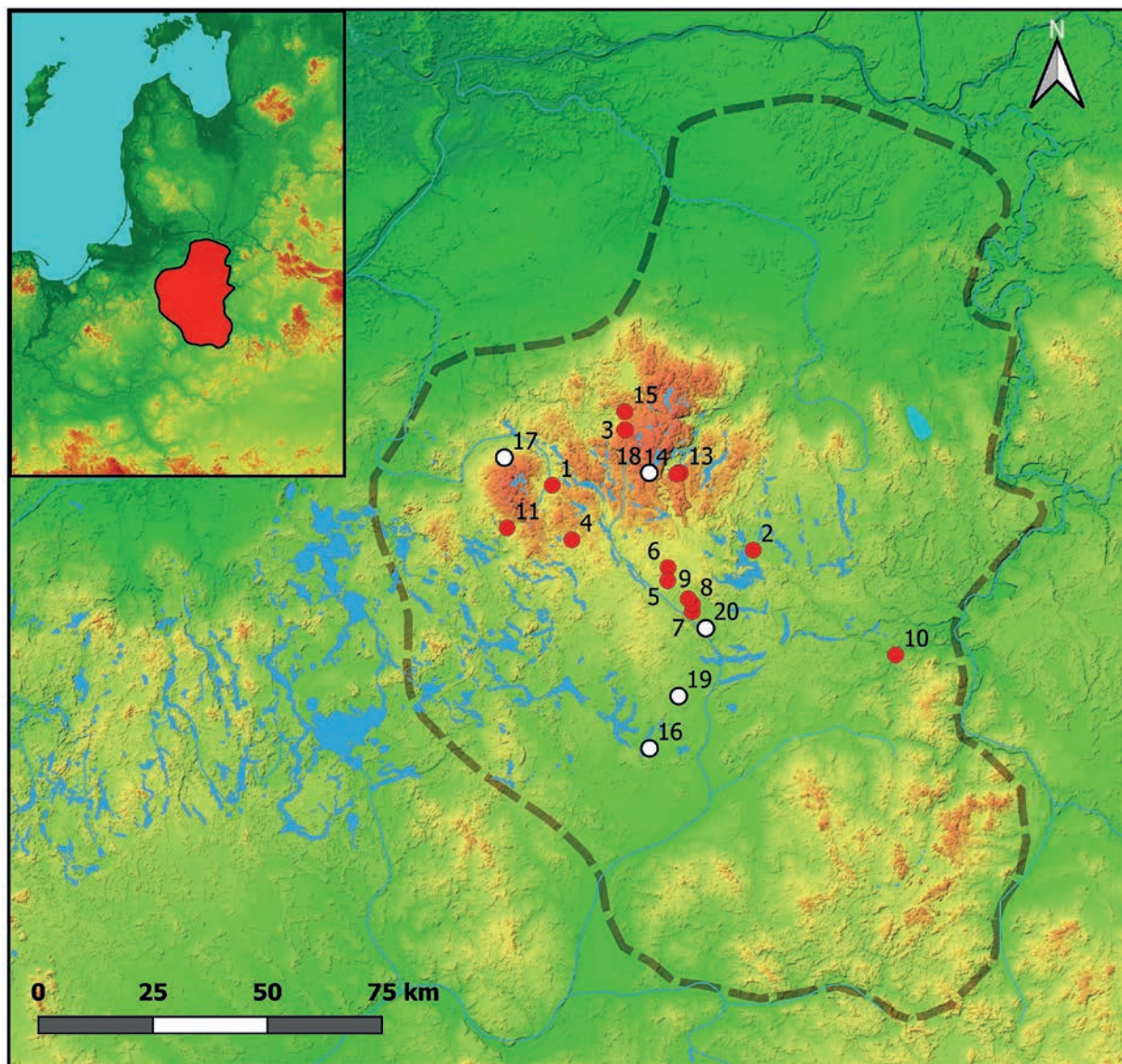
Plate LVIII. Konikowo, site 2. Selection of the finds from the cultural layers of the eastern part of the settlement. Drawn by Grażyna Nowakowska, Bartłomiej Karch

Mapa I. Grodziska Jaćwieży. Kropki czerwone – grodziska pewne; kropki białe – grodziska domniemane. Oprac. Cezary Sobczak
 Map I. Yatvingian hillforts. Red dots – certain hillforts; white dots – supposed hillforts. Prepared by Cezary Sobczak

1. Konikowo, gm./commune Gołdap	18. Lakinskai, r./district Marijampolė
2. Szurpiły, gm./commune Jeleniewo	19. Łosośna Wielka, gm./commune Kuźnica
3. Aulakowszczyzna, gm./commune Korycin.	20. Maišymai, r./district Lazdijai
4. Bajtkowo, gm./commune Ełk	21. Menkupiai, r./district Kalvarija
5. Dąbrowskie, gm./commune Olecko	22. Miejskie Nowiny, gm./commune Sokółka
6. Dybowo, gm./commune Świętajno	23. Milewszczyzna, gm./commune Korycin
7. Elveriškė, r./district Lazdijai	24. Niewiarowo, gm./commune Trzcianne
8. Gorcezyce, gm./commune Prostki	25. Osinki, gm./commune Suwałki
9. Grodzisk, gm./commune Suchowola	26. Paveisininkai, r./district Lazdijai
10. Grodzisko, gm./commune Banie Mazurskie	27. Piliūnai, r./district Vilkaviškis
11. Grodziszczany, gm./commune Dąbrowa Białostocka.	28. Posejnele, gm./commune Giby
12. Jegliniec, gm./commune Szypliszki	29. Rajgród, gm./commune loco
13. Kaukai, r./district Alytaus	30. Rogale, gm./commune Stare Juchy
14. Kiauten, Kr. Goldap, (ob. Smirnowo, raj. Osjorsk)	31. Rudamina, r./district Lazdijai
15. Krzczkowo, gm./commune Mońki	32. Skomack Wielki-Ostrów, gm./commune Stare Juchy
16. Kumelionys, r./district Marijampolė	33. Sudawskie, gm./commune Wizajny
17. Kunigiškiai, r./district Vilkaviškis	34. Šukiai, r./district Vilkaviškis

35. Szeligi, gm./commune Ełk
36. Szwałk Mały, gm./commune Kowale Oleckie
37. Talkowszczyzna, gm./commune Szudziałowo
38. Texeln, Kr. Goldap, (ob. nie istnieje)
39. Trzcianka, gm./commune Janów
40. Varnupiai, r./district Marijampolė
41. Wężewo, gm./commune Kowale Oleckie
42. Wierzbowo, gm./commune Kalinowo
43. Zamczysk, gm./commune Czarna Białostocka
44. Chmielnik, gm./commune Czarna Białostocka
45. Czajewszczyzna, gm./commune Jeleniewo
46. Czarne, gm./commune Dubeninki
47. Dąbrowskie I, gm./commune Olecko
48. Dąbrowskie II, gm./commune Olecko
49. Garbas Pierwszy, gm./commune Filipów
50. Gorłówko, gm./commune Stare Juchy
51. Grodzisko II, gm./commune Banie Mazurskie
52. Gruszki, gm./commune Płaska
53. Klejwy, gm./commune Sejny
54. Krynice, gm./commune Dobrzyniewo Duże
55. Krzywe, gm./commune Prostki
56. Laudańszczyzna, gm./commune Suchowola
57. Malinówka, gm./commune Bakalarzewo
58. Masie, gm./commune Mońki
59. Mieruniszki, gm./commune Filipów
60. Mrozy Wielkie, gm./commune Ełk
61. Ogrodniki, gm./commune Dobrzyniewo Duże
62. Orliniec, gm./commune Dubeninki
63. Pellkawen, Kr. Goldap, (ob. Jakovlevka, raj. Osjorsk)
64. Przejma Wielka, gm./commune Szypliszki
65. Rowele, gm./commune Rutka-Tartak
66. Rybniki, gm./commune Wasilków
67. Rychtyn, gm./commune Jeleniewo
68. Skomętno Wielkie I, gm./commune Kalinowo
69. Skomętno Wielkie II, gm./commune Kalinowo
70. Skomętno Wielkie III, gm./commune Kalinowo
71. Skomętno Wielkie IV, gm./commune Kalinowo
72. Smolanka, gm./commune Sokółka
73. Stare Juchy, gm./commune loco
74. Strękowizna, gm./commune Nowinka
75. Szeligi-Buczki, gm./commune Ełk
76. Sztabin, gm./commune loco
77. Szwałk Mały II, gm./commune Kowale Oleckie
78. Szwałk, gm./commune Kowale Oleckie
79. Talusy, gm./commune Ełk
80. Waški, gm./commune Mońki
81. Wigry, gm./commune Suwałki
82. Wiżajny, gm./commune loco
83. Żytkiejmy I, gm./commune Dubeninki
84. Żytkiejmy II, gm./commune Dubeninki

Mapa II. Cmentarzyska Jaćwieży. Kropki czerwone – cmentarzyska pewne; kropki białe – cmentarzyska domniemane. Oprac. Cezary Sobczak

Map II. Yatvingian cemeteries. Red dots – certain cemeteries; white dots – supposed cemeteries. Prepared by Cezary Sobczak

1. Babki-Żelazki, gm./commune Gołdap	10. Jasudowo-Sopoćkinie (ob. Jasudava, r./district Grodzenski)
2. Burdeniszki, gm./commune Suwałki	11. Stacze, gm./commune Kowale Oleckie
3. Degucie, gm./commune Dubeninki	12. Szurpiły (st./site 3a), gm./commune Jeleniewo
4. Judziki, gm./commune Olecko	13. Szurpiły (st./site 6), gm./commune Jeleniewo
5. Krukówek, gm./commune Raczeki	14. Szurpiły (st./site 8a), gm./commune Jeleniewo
6. Niemcowizna, gm./commune Suwałki	15. Żytkiejmy, gm./commune Dubeninki
7. Pijawne Polskie (Cisówek), gm./commune Nowinki	16. Dręstwo, gm./commune Bargłów Kościelny
8. Pijawne Polskie (Osińska Buda I), gm./commune Nowinki	17. Konikowo (st./site 3), gm./commune Gołdap
9. Pijawne Polskie (Osińska Buda II), gm./commune Nowinki	18. Kruszki, gm./commune Przerośl
	19. Nowiny Bargłowskie, gm./commune Bargłów Kościelny
	20. Szczeberka, gm./commune Nowinka

Aneksy

Katarzyna Pochocka-Szwarc, Mirosław Krawczyk

Państwowy Instytut Geologiczny w Warszawie

Aneks 1. Opracowanie geologiczno-geomorfologiczne kompleksu osadniczego Góry Zamkowej w Szurpiłach na Suwalszczyźnie

1. Wstęp

Prezentowane opracowanie zostało wykonane przez pracowników Zakładu Kartografii geologicznej Państwowego Instytutu Geologicznego w Warszawie. Celem opracowania było rozpoznanie budowy geologicznej utworów powierzchniowych i geomorfologii obszaru obejmującego tzw. „kompleks osadniczy Zamkowej Góry” w Szurpiłach, gm. Jeleniewo oraz najbliższej okolicy, leżących w granicach Suwalskiego Parku Krajobrazowego. Istotnym było wskazanie wszelkich śladów przeobrażeń środowiska, które mogłyby mieć związek z osadnictwem pradziejowym na tych ziemiach.

Dla rozwiązania tych zadań wykonano w sezonie jesiennym 2007 r. prace geologiczno-zdjęciowe w skali 1:10 000. Metodyka tych prac była zgodna ze stosowaną dla kartowania geologicznego Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski (SMGP) w skali 1:50 000 (2004): odwiercano sondy ręczne do głębokości 2 m (tam, gdzie było to możliwe) oraz czyszczone ściany widocznych skarp, przekopów i odsłonięć naturalnych uzupełniając na bieżąco obserwacjami geomorfologicznymi. Należy zwrócić uwagę, że załączniki 3a, 3b są szkicami geologicznymi, a nie mapą, co należy uwzględnić przy ich analizie. Zastosowane wydzielenia są litogenetyczne: uwzględniają litologię osadów z których zbudowane są dane formy. Mogą więc to być np. piaski drobnoziarniste, różnoziarniste lub nawet gliny, które występują w formie

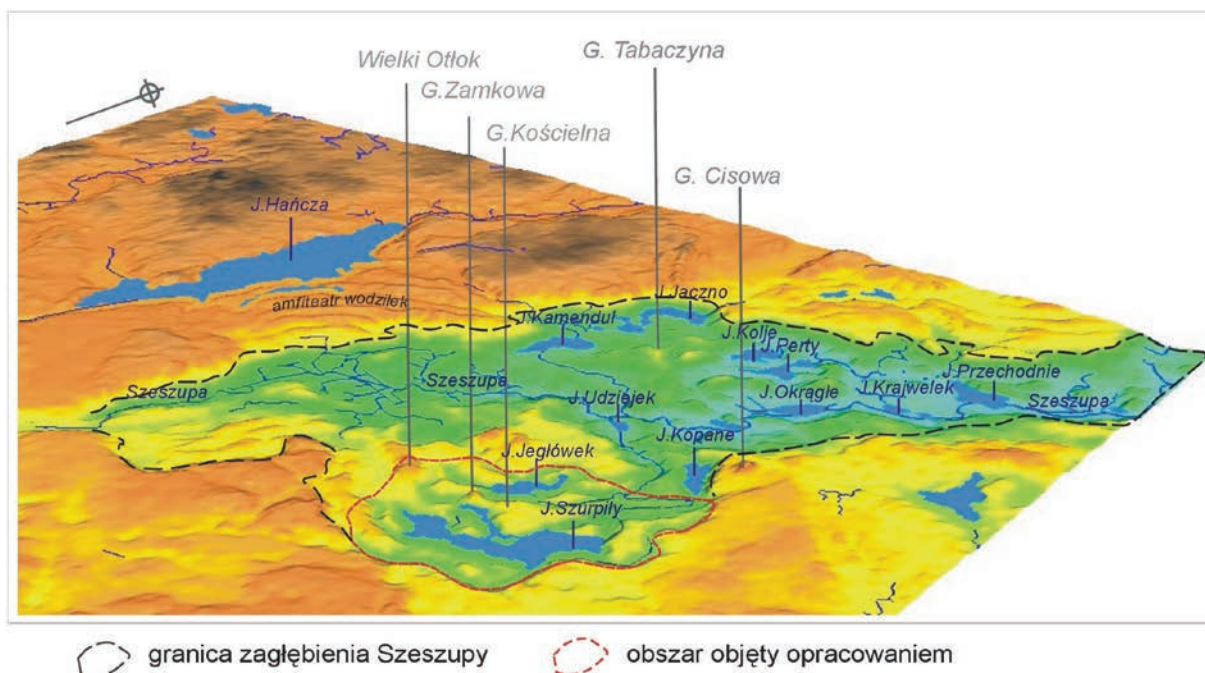
szczelinowej (ozie). W czasie prac geologiczno-zdjęciowych nie wykonywano wkopów ze względu na poszanowanie dla stanowisk archeologicznych.

Dla sporządzenia szkicu geologicznego wykorzystano opracowany arkusz Jeleniewo SMGP w skali 1:50 000 (A. Ber, S. Maksiak 1968). W niniejszym opracowaniu próbowano wykorzystać archiwalne opracowanie W. R. Kowalskiego z 1981; jednak brak precyzyjnej lokalizacji punktów dokumentacyjnych to uniemożliwia.

Rozdział 4: problematyka geologiczno-geomorfologiczna – zagadnienia szczegółowe zostały skonstruowane tematycznie. Uwzględnia: opis faktów geologicznych, bieżące spostrzeżenia i wnioski. W rozdziale 5. wypunktowano wnioski ogólne oraz dokonano podsumowania prezentowanych zagadnień według klucza tematycznego.

Szczegółowe informacje o budowie geologicznej (w tym również utworów powierzchniowych) omawianego obszaru można znaleźć w licznych opracowaniach Suwalszczyzny. Do ważniejszych należy wymienić: A. Ber 1972; 1974; 1981; 1989; 1996; 2000; A. Ber, S. Maksiak 1964; 1969 oraz w Przewodnik LXIV Zjazdu PTG na Ziemi Suwalskiej z 1993 r. (dalej Przewodnik PTG 1993). Należy dodać, że arkusz Jeleniewo SMGP jest obecnie w trakcie reambulacji (A. Ber, w opracowaniu), a jego treść zostanie wzbogacona o nowe

Rys. 1. Lokalizacja obszaru badań na Numerycznym Modelu Terenu

informacje i nieco zmienioną interpretacją geologiczną i geomorfologiczną. Uproszczonym zobrazowaniem geologiczno-morfologicznym jest „Mapa geologiczno-turystyczna Suwalskiego Parku Krajobrazowego” w skali 1:25 000 (D. Nizicka, K. Pochocka-Szwarc 2007), która w przystępny sposób objaśnia powstanie głównych form polodowcowych znajdujących się w granicach Suwalskiego Parku Krajobrazowego.

2. Lokalizacja obszaru badań

Obszar badań zajmuje powierzchnię około 9 km². W całości znajduje się w granicach objętych Suwalskim Parkiem Krajobrazowym. Od wschodu ograniczony jest szosą Suwałki – Jeleniewo-Wizajny na odcinku: Sidorówka-Czajewszczyzna. Od zachodu granica przebiega przez Górę Otrók, Górę Potajemną i Górę Walik. Od południa ograniczony jest wąską krętą dolną o przebiegu wschód-zachód znajdującą się na południe od jeziora Szurpiły. Północna granica przebiega od Czajewszczyzny przez północne brzegi jeziora Jęglówek w stronę wspomnianej Góry Otrók.

Nazwany przez autorów opracowania: „kompleks Zamkowej Góry” jest obszarem objętym bardziej szczegółowym rozpoznaniem terenowym. Obejmuje: Targowisko – Górę Zamkową – przełęcz z jeziorkiem Kelay – Górę Kościelną – Trzecie Pole oraz

północne brzegi jeziora Szurpiły i dolinkę z jeziorem Kluczysko.

Obszar badań należy do mezoregionu Pojezierza Wschodniosuwalskiego (znajdującego się na wschód od doliny Czarnej Hańczy). Wchodzi w skład makroregionu Pojezierza Litewskiego (J. Kondracki 1998). Obszar ten znajduje się w zlewni Niemna. Największym ciekim odwadniającym jest rzeka Szeszupa. Na omawianym terenie znajdują się następujące jeziora: Szurpiły o maksymalnej głębokości 46 m, Jęglówek o maksymalnej głębokości 18 m, Kluczysko o głębokości ok. 13.6 m oraz Jęglóweczek.

3. Geologia utworów powierzchniowych i geomorfologia: informacje ogólne

Obszar badań znajduje się tzw. zagłębieniu Szeszupy. Nazwa ta w niniejszym opracowaniu będzie często używana. Rozumie się przez nią rozległe obniżenie o powierzchni ok. 50 km² którego dno leży około 40 do 70m poniżej otaczającej go wysoczyzny (S. Lisicki 1993). W zachodniej i centralnej i północnej części zagłębienia Szeszupy znajduje się stosunkowo płaski obszar zastoiskowy zbudowany z ilów i mułków. Ponad tą powierzchnię wystają „kopulaste” pagórki – kemy (zbudowane najczęściej z ilów i mułków: kemy limnoglacialne). Szczególnie okazałe znajdują się w okolicy

Udziejek. Są to: Góra Tabaczyna ok. 200 m n.p.m. i Góra Zalewki 198 m n.p.m. Pomiędzy nimi znajdują się jeziora wytopiskowe takie jak: Okrągłe, Przechodnie, Kolje, Perty, Jaczno, Kamendul. Przez tą część zagłębienia Szeszupy przepływają liczne drobne cieki (obecnie w znacznym stopniu zmeliorowane), największym z nich jest rzeka Szeszupa, płynąca w kierunku NE.

Południowa część zagłębienia Szeszupy ma zupełnie inny charakter. Przeważają formy piaszczysto-żwirowe. Są to formy akumulacji lodowcowej i wodnolodowcowej – moreny (czołowe, spiętrzone, wyciśnięcia, martwego lodu), formy akumulacji szczelinowej jak np. ozów, oraz kemów i tarasów kemowych. Liczne zagłębienia wytopiskowe dopełniają obrazu tak zróżnicowanego morfologicznie. Formy czołowomorenowe grupują się w południowej części zagłębienia Szeszupy, w dwóch nieckach: Wodziłek i Jegłówka i tworzą tam charakterystyczne, współkształtne ciągi pagórków.

Również niezwykle intrygujące swym kształtem są wzgórza morenowe pomiędzy jeziorem Hańcza a zachodnią częścią zagłębienia Szeszupy: nazwane zostały „amfiteatrem Wodziłek” ze względu na charakterystyczne ich rozmieszczenie. Na jednym z nich znajduje się rezerwat „Głazowisko Łopuchowskie”.

Obszar objęty niniejszym opracowaniem znajduje się w południowej części zagłębienia Szeszupy. Charakterystycznymi formami są podłużnie zorientowane pagórki – wały zbudowane głównie z piasków, żwirów, głazów i glin. Są to moreny czołowe, ozy, kemy poroździelane wąskimi, krętymi obniżeniami – rynnami oraz nieckami jezior: Szurpiły, Jegłówek, Kluczysko, Jegłoweczek. Pomiędzy nimi występują płyty piasków wodnolodowcowych.

Według A. Bera zagłębienie Szeszupy powstało już w okresie schyłku zlodowaceń środkowopolskich (podobnie jak rynna jeziora Hańcza – przyp. autorów opracowania). Gliny tych zlodowaceń występują w niektórych miejscach dna zagłębienia i w dolnych partiach otaczających je stoków (Przewodnik PTG 1993). Jednakże obecna rzeźba terenu została ukształtowana głównie zlodowacenia Wisły. W tej części Polski lądolód tego zlodowacenia dotarł najdalej aż do Kotliny Biebrzy (stadiał Świecia). W czasie topnienia (recesji) jego zasięg przesunął się w kierunku północnym, pozostawiając po sobie kolejne bogactwo form takich jak: strefy moren czołowych, piaszczyste szlaki sandrowe i inne.

Na omawianym terenie występują ślady dwóch takich recesyjnych stref marginalnych nazwanych fazą Szeszupy i fazą Hańczy. Te dwa postoje lądolodu miały miejsce w czasie stadiału głównego zlodowacenia Wisły (ok. 25 – 11. tys. lat BP).

W czasie fazy Szeszupy czoło lądolodu musiało stagnować w rejonie południowej części zagłębienia Szeszupy i podlegać niewielkim ruchom oscylacyjnym, których efektem było utworzenie form morenowych takich jak Góra Cisowa czy moreny między Łopuchowem a Błaskawizną (tzw. „amfiteatr Wodziłek”). Wydaje się, że nieco później, po zmniejszeniu się pokrywy lodowej, ale cały czas przy zachowanej zdolności oscylacyjnej, z czoła lodu powstały moreny poniżej południowej krawędzi zagłębienia, tj. w okolicach Wodziłek i Jegłówka m.in. Góra Wielki Otrók. W czasie dalszego zaniku lądolodu, zamierania jego czaszy, powstawały izolowane bryły tzw. martwych lodów, pomiędzy którymi odbywała się sedimentacja osadów przyszłych: moren martwego lodu, kemów, tarasów kemowych. Z uprzednio aktywnych tuneli lodowych, po stopieniu lodu, powstawały liczne podłużne formy ozowe. Kolejny zanik lądolodu zapisany jest wzgórzami morenowymi na północ od zagłębienia Szeszupy (faza Hańczy). Po wytopieniu martwych lodów, co jak się przyjmuje mogło trwać do środkowego dryasu, powstał dzisiejszy tak urozmaicony krajobraz zagłębienia Szeszupy.

4. Zagadnienia szczegółowe: problematyka geologiczno-geomorfologiczna kompleksu Zamkowej Góry

1. Kanał

Łączy dwa jeziora: Kluczysko (obecny poziom wody 186,4 m n.p.m.) oraz Szurpiły (obecny poziom wody 182,8 m n.p.m.). W dniu kanału wykonano **sondę 34**. Pod niewielkiej miąższości namułami torfiastymi nawiercono piaski gruboziarniste i żwiry oglejone. Są to osady szybkiego przepływu, a ich oglejenie wskazuje na późniejsze wahania poziomu wody. W dniu cieku występuje spore nagromadzenie głazów. W kanale tym nigdzie nie stwierdzono obecności osadów jeziornych.

Stoki ograniczające kanał należą do Góry Zamkowej i do Targowiska. Mają nachylenie ok. 30–32° maksymalnie do 40°. **Sonda 33** wykonana w stoku Targowiska dowodzi występowania glin piaszczysto-pylastych prawdopodobnie o charakterze deluwialnym.

Sonda 37 wykonana w stoku Góry Zamkowej dokumentuje (trudno przewiercane) gliny pylaste z dużą

ilością żwirów. Powyżej występują piaski żwiry. W górnej części stoków Targowiska i Zamkowej Góry nasypy mają charakter sztuczny i mogą dokumentować miejsca po dawnej konstrukcji typu – most-kładka. Nasypy występują symetrycznie, na zbliżonej wysokości po obu stronach kanału.

Wnioski: Strome stoki mają charakter naturalny jednak zostały sztucznie przemodelowane: nie można wykluczyć, iż pierwotnie istniało połączenie pomiędzy górą Zamkową a Targowiskiem w postaci przełęczy – podobnie jak to jest po północnej stronie góry. Aby to udokumentować niezbędne jest w przyszłości wykonanie szurfów, wkopów na stokach Góry Zamkowej i Targowiska. Wykonanie sond w tych stokach daje obraz jedynie przybliżony i niepewny.

Kanał ma charakter sztucznie przekopanej budowl. Gdyby był formą czysto naturalną, jezioro Kluczysko miałoby znacznie niższy poziom wody – jego wody spływałyby do jeziora Szurpiły.

II. Góra Zamkowa

Od strony jeziora Kluczysko

Zawieszono obniżenie od strony NNW: wykonano w dnie sondę (39). W dnie obniżenia występują piaski humusowe, a pod nimi utwory pylaste. Obniżenie znajduje się granicach niszy po dawnym osuwisku. W jego stokach znajduje się sporo głazów.

Wnioski: W obniżeniu tym raczej nie mógł funkcjonować przez dłuższy czas zbiornik wodny. Po zom wody mógł się utrzymywać, ale w krótkotrwał. Wyklucza to koncepcję sztucznego zbiornika wody o funkcji np. retencyjnej. Pobliskie nagromadzenie głazów ma charakter raczej naturalny.

Przełęcz od strony N

Wykonano tam sondę 40. Powierzchnię przełęczy budują piaski gruboziarniste i żwiry miejscami zaglinione.

Wnioski: są to osady morenowe. Oględziny pobliskiej północnej grani Góry Zamkowej wskazują na jej charakter raczej naturalny, jednak nie można wykluczyć jej nieznacznego przemodelowania.

Budowa geologiczna Góry Zamkowej

Na podstawie obserwacji terenowych oraz archiwalnych sondowań (W. R. Kowalski 1981):

Wzgórze to (228,1 m n.p.m.) zbudowane z piasków i żwirów przykrytych częściowo na stokach i na szczy-

cie gliną (spływową?). Nie można wykluczyć że trzon wzgórza zbudowany jest z gliny. Wymaga to udokumentowania poprzez np. wykonanie sond mechanicznych. Ręczne sondowania w tak trudnym do tego materiale nie dają zadowalających wyników. W świetle obecnych badań, Góra Zamkowa jest formą poligenetyczną. Jest to morena martwego lodu powstała z wytłapanego materiału sypanego z trzech stron. Stąd pochodzą ostre granie i charakterystyczny graniasty kształt wzgórza. Jest to najprawdopodobniej efekt podparcia lodem z trzech stron – od lodów na miejscu których obecnie są jeziora: Szurpiły, Jegłówek i Kluczysko. Od północy do stoków tej moreny „doklejony” jest niewielki pylasty kemik w którym powstało osuwisko, a w jego niszy utworzył się okresowy, niewielki zbiornik „oczko”.

III. Jeziorko Kelay

Położone na przełęczy pomiędzy Górą Zamkową a Górą Kościelną. Obecnie w zbiorniku tym nie ma wody. Wykonano w nim dwie sondy: 42 i 43. W obu stwierdzono obecność torfów (maksymalnie do 2,2 m głęb.) oraz mułków jeziornych zawierających fragmenty organiczne (do 3,3 m głęb.) Od strony Góry Kościelnej brzeg zbiornika jest obłożony kamieniami, które nie są w położeniu naturalnym.

Na przełęczy od strony Góry Kościelnej, znajduje się stożek osuwiskowy. Dokumentuje go sonda 46. Przełęcz, na której jest zbiornik zwany jeziorkiem Kelay, zbudowana jest ze żwirów zaglinionych (sonda 45).

Wnioski: Jeziorko Kelay ma charakter naturalnego wytopiska powstałego po wytłapieniu martwego lodu. Przewiercone torfy i mułki są doskonałym materiałem dla wykonania w przyszłości pełnordzeniowych otworów sondą typu Więckowskiego, pobrania prób i wykonania badań palinologicznych. Jeziorko ma charakter izolowanego zbiornika i w związku z tym materiał pyłkowy może być w nim obiecujący dla określenia warunków klimatycznych i siedliskowych. Nie można wykluczyć, że pierwotnie zasięg Jeziorka Kelay był większy, jednak osuwisko uruchomione ze stoków Góry Kościelnej je przysypało. Wymaga to sprawdzenia, czy stożek ten należy przewiercić sondami mechanicznymi.

Ułożenie kamieni wzdłuż wschodniego brzegu jeziorka mogło mieć w przeszłości znaczenie stabilizujące brzeg przed np. osypywaniem. Umocniony brzeg znajduje się bowiem prawie w osi osuwiska. Przełęcz, na której znajduje się to jeziorko, jest genetycznie związana z powstaniem pobliskich moren

martwego lodu (tj. Góry Zamkowej i najprawdopodobniej Góry Kościelnej). Zbudowana jest ona także z wytopionego materiału pochodzącego z lodów wypełniających obniżenie obecnego jeziora Jegłówek.

IV. Góra Kościelna

Budowa geologiczna

Wzgórze o wysokości ok. 220 m n.p.m. Jak już wspomniano na stoku tej Góry na wysokości jeziora Kelay znajduje się nisza osuwiskowa wypełniona deluwiami piaszczysto-żwirowymi (**sonda 47**). Stoki tego wzgórza zbudowane są z materiału typu „ice-contact” tzn. piasków i żwirów zdeponowanych w bezpośredniej bliskości lodu (sonda 48). Wierzchołek góry ma charakter sztucznie przemodelowanego – nadsypanie?

- grzęda Góry Kościelnej od NW

Nachylona ok. 28–30 stopni. W górnej części wykonano dwie **sondy: 48 i 48a**. Do 2 m głębokości występują piaski pylaste z pojedynczymi żwirami, niżej stwierdzono obecność żwirów takich, jak odsłaniają się w stokach Góry. Na uwagę zwraca wzniesienie w połowie wysokości tej grzędy. Po warstwę mchu występują tam głazy o średnicy około 15–20 cm, dosyć ciasno ułożone.

Wnioski: Góra Kościelna jest formą piaszczysto-żwirową (jest zdecydowanie bardziej piaszczysto-żwirowa niż Góra Zamkowa). Ma taką samą genezę jak Góra Zamkowa – jest moreną martwego lodu. Od NW ma nadbudowę kemową – świadczy o tym pylasto-piaszczysta grzęda. Wzniesienie na tej grzędzie, na której stwierdzono poukładane kamienie, może mieć charakter sztuczny – nasyp, kurhan? Aby stwierdzić dokładnie sposób ich ułożenia, niezbędne jest tu wykonanie wkopów pod nadzorem geologicznym.

V. Zagadnienie rozmieszczenia kamieni

- U podnóża Góry Kościelnej od strony zachodniej znajduje się wał zbudowany z dużych głazów i kamieni. Według ustnych przekazów jeszcze przed II Wojną Światową był znacznie wyższy niż obecnie. Sposób ułożenia kamieni tworzących ten wał nie jest naturalny. Jest on niewątpliwie budowlą. Mógł mieć znaczenie dla:

1. stabilizacji piaszczysto-żwirowego zbocza (patrz osuwisko z Góry Kościelnej)
2. uporządkowania przestrzeni tj. oddzielenia strefy duchownej – Góra Kościelna jako sugerowany

punkt obrządków religijnych – od stref zamieszkałych: Grodzisko i Targowisko.

- Na stokach Góry Kościelnej, blisko szczytu od strony NW, stwierdzono znaczne nagromadzenie głazów. Większość z nich ma charakter obrobionych sztucznie. Są to ostro ścięte krawędzie, najczęściej zaznaczające trzy powierzchnie „kształt trójgraniasty”. Być może ułożenie ich może mieć charakter wału „górnego” ułożonego w takim samym celu jak wspomniany wał na zachodnich stokach Góry Kościelnej.
 - Na grzędzie NW, około 1–2 m poniżej wzgórka (sugerowanego niskiego kurhanu – znaleziono gład granitoidowy, o ostro zarysowanych krawędziach, rozcięty na pół, gdzie jedna z połówek była trójgraniasto ociosana, przypominając zarys głowy. Gład ten kształtem przypominał postać ludzką (stela ?). Gład ten leżał „głową” w dół stoku. Nie można wykluczyć, że stoczył się z pobliskiej wyniosłości na grzędzie.
 - Na NE stoku Góry Kościelnej oraz na stokach zachodnich występuje duże nagromadzenie głazów ze śladami obróbki ludzkiej.
 - Gład z domniemanym wyobrażeniem ludzkiej twarzy leży u podnóża stoku NW: również jego krawędzie noszą ślady obróbki. Na górnej powierzchni głazu występują palczaste, podłużne zagłębienia. Cały gład ma kształt zbliżony do trapezu.
- Nad brzegiem jeziora Szurpiły, u podnóża Targowiska, stwierdzono obecność sztucznie ułożonego rzędu kamieni o długości kilku metrów. Głazy ustawione są dłuższymi osiami pionowo. Nie jest to ich naturalna pozycja. Celowość ustawienia tych głazów – trudna do określenia. Obiekt ten wymaga dokładniejszego zbadania archeologicznego.

VI. Trzecie Pole

Budowa geologiczna

Obszar ten można podzielić na dwie części, zróżnicowane morfologicznie. Część pierwsza składa się z ciągu pagórków o orientacji NW-SE o stromych stokach (ok. 30°) porośniętych obecnie lasem sosnowym. Zbudowane są z piasków gruboziarnistych i żwirów w strobie przykrytych gliną piaszczystą (**sonda 57**).

Podobne osady odsłaniają się w stromych brzegach (ekspozycja południowa) podmywanych przez wody jeziora Szurpiły. W sąsiedztwie sondy, szczyt wzgórza wykazuje nienaturalną stromość stoków.

Nieco inaczej przedstawia się budowa i morfologia drugiej (centralnej) części: w sondach 61 i 62 nawiercono piaski i piaski pylaste. Morfologia terenu oraz osady wskazują, iż możemy mieć do czynienia z ozem (podłużny ciąg pagórków porośnięty lasem sosnowym) nadbudowanym kemem (nieregularne wzniesienia w części centralnej).

Pozostałe obserwacje: obniżenie pomiędzy Trzecim Polem a Targowiskiem znajduje się na obecnej wysokości 182 m n.p.m. czyli 3,2 m poniżej poziomu wody w Jeziorze Szurpiły. Obecnie jest to teren podmokły, zabagniony, drenowany kanałem. Obniżenie to wypełniają (sonda 56) torfy oraz mułki jeziorne, warstwowane z substancją organiczną (makroszczątki). Wskazuje to, iż obniżenie to ma charakter naturalny, musiało być pod wodą i potem ulec zarastaniu. Wielu cennych informacji paleoekologicznych i paleośrodowiskowych dostarczyć mogą analizy palinologiczne wykonane z próbek z tych osadów.

- brzeg północno-zachodni:

zwraca uwagę izolowany pagórek o kolistym kształcie i o stromych stokach. Wykonano w nim dwie sondy: 58 bliżej stoku północnego i 59 w samym szczycie. W sondzie 58 występują piaski gruboziarniste przechodzące w piaski drobnoziarniste. W sondzie 59 aż do głębokości 2,3 m przewiercono osad gliniasto-pylasty z wtrąceniami (gniazdami) brunatnej substancji organicznej (humus?). Struktura tego osadu była zdecydowanie spulchniona, został niewątpliwie przekopany. Do 3,2 m stwierdzono obecność piasków drobnoziarnistych, przemytych czyli osadu w położeniu *in situ*.

Należy się więc liczyć z tym, że pagórek ten może być obiektem przemodelowany przez człowieka. Podobnie pobliski staw – oczko wodne (sonda 60), w którym nawiercono klasyczne osady jeziorne, został sztucznie połączony kanałem z jeziorem.

- brzeg południowy:

płaski cypel porośnięty obecnie trzciną. Występują na nim piaski drobnoziarniste o konsystencji kurzawki. Przypominają klasyczne piaski jeziorne deponowane przy brzegach.

VII. Targowisko – po północnej stronie drogi, u południowych stoków Góry Otrók:

Sonda 69 dokumentuje antropogeniczny charakter osadu: do głębokości 1,7 m stwierdzono obecność brunatnych skupień, gniazd humusu, początkowo w piaskach

potem w ilach. W pobliskich zagłębieniach terenu występują namuły torfiaste.

VIII. „Hydrozagadka” czyli koncepcja antropogenicznej regulacji poziomu wód wokół kompleksu Góry Zamkowej celem zwiększenia obronności

W czasie prac kartograficznych zwrócono uwagę na sieć hydrograficzną omawianego obszaru i morfologię brzegów jezior: Kluczysko i Szurpiły.

Zagadnienia tarasów nad jeziorami:

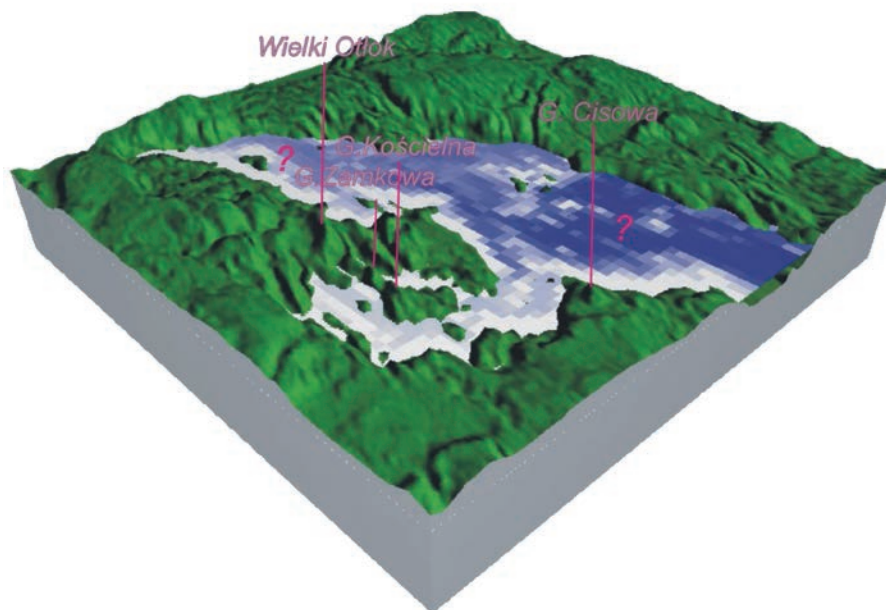
- taras nad jeziorem Kluczysko u podnóża Targowiska jest nachylony pod kątem około 30 stopni, a jego wysokość 7 m. mierzona względem obecnego lustra wody w jeziorze.

Taras zbudowany jest z piasków różnoziarnistych i żwirów podścielonych gliną (sondy 32 i 55). Należy zwrócić uwagę na obecność podobnego tarasu po przeciwnej stronie jeziora. Taras ten jest pochodzenia naturalnego – można go uznać za taras kemowy, który powstał w wyniku akumulacji materiału wytapianego z martwych lodów zalegających w miejscu obecnego jeziora Kluczysko. Morfologicznie taras ten jest bardzo „świeży”, wydaje się być zdenudowany przez wody jeziora (pomimo braku osadów jeziornych).

- Taras nad jeziorem Szurpiły u podnóża Targowiska jest nachylony pod kątem 28–30 stopni i położony jest około 4 m ponad powierzchnią lustra wody. **Sonda 36** dokumentuje deluwium gliniaste na glinie oglejonej. Wydaje się, że geneza tej formy jest także naturalna. Powstał jako taras kemowy w sąsiedztwie martwych lodów wypełniających nieckę Jeziora Szurpiły. Nie można wykluczyć denudowania jego powierzchni przez wody jeziora.

Kanał pomiędzy jeziorami Kluczysko – Szurpiły

Jeśli przyjąć założenie genezy naturalnej – to jezioro Kluczysko zostałoby naturalnie zdrenowane (spłynęłoby), gdyż poziom lustra wody w tym jeziorze jest położony wyżej (184,6 m) niż w jeziorze Szurpiły (182,8 m). Zakładając sztuczną genezę przekopu, celowość jego budowy mogłaby być taka: budując zastawkę w przekopie podniesiony zostaje poziom wody w Jeziorze Szurpiły. Oznacza to zalanie i podtopienie sąsiednich obniżen, długich, krętych i miejscami bardzo wąskich dolinek, obecnie wypełnionych torfami i namułami. W tej sytuacji Trzecie Pole staje się wyspą, odizolowa-

Rys. 2. Schemat spiętrzenia wody do poziomu 186 m n.p.m na Numerycznym Modelu Terenu

ną od lądu tj. Targowiska, a podłużne wąskie dolinki wypełnione wodą doskonale izolują przestrzeń. Okolice Jegłówka (Czajewszczyzna na obecnych mapach topograficznych) są w tym momencie potencjalnym miejscem predysponowanym do osadnictwa: osłaniane kompleksem Góry Zamkowej i Kościelnej od zachodu, jeziorami: Jegłówek i Szurpiły od północy i południa oraz zalanyymi, wąskimi dolinkami od wschodu

Wydaje się, że może być to pewien klucz do rozwiązania zagadki budowy kanału. Idąc tym tropem należałoby szukać śladów potencjalnych budowli wodnych jak zastawki, śluzy oraz w miejscach o znaczeniu strategicznym śladów strażnic itp.

W czasie wykonywania prac kartograficznych wytypowano kilka takich miejsc (zał. 1a).

Dolinka u podnóża Góry Otok

Koncepcja spiętrzenia wód w jeziorze Kluczysko może mieć potwierdzenie właśnie w tej dolince o prawie kilometrowej długości i szerokości około 50 do 100 m.

Wykonano w niej trzy sondy: 51, 52 i 54. W części dolinki, najbliższej wód jeziora Kluczysko występują torfy podścielone typowymi mułkami jeziornymi (51). Posuwając się w górę dolinki, jej dno wypełniają torfy. Na uwagę zwraca kępa przesuszonych torfów nosząca ślady eksploatacji (współczesnej?). Dalej natrafiamy na zwężenie: prześwit dolinki zagrodzony jest niewielkim pagórkiem (54) zbudowanym z typowej gliny. Za nim, w dnie dolinki stwierdzono występowanie ilów i mułków jezior-

nych z organiką (54). Osady te jednoznacznie świadczą o istnieniu zbiornika jeziornego w tej dolince. Nasuwa się pytanie: kiedy i w jakich warunkach powstał ten zbiornik. Odpowiedź mogą dać badania paleobotaniczne i paleofaunistyczne wykonane z próbek tych osadów.

Należy zwrócić uwagę, iż zwężenie dolinki przy wspomnianym gliniastym pagórku mogło pełnić funkcję zastawki lub śluzy.

Na wschodnich zboczach Góry Otok są ślady licznych osuwisk, szczególnie w środkowej części. Nie można wykluczyć, że pod stożkami osuwisk znajdują się przysypane osady jeziorne. Wymaga to wykonania stosownych sondowań (mechanicznych) i prac geologicznych.

Jezioro Kopane

Przyjmując koncepcję „hydrozagadki” należy również zwrócić uwagę na jezioro Kopane znajdujące się w sąsiedztwie Góry Cisowej. Obecny poziom wody w tym jeziorze jest stosunkowo niski i wynosi 179,0 m n.p.m. Jezioro to leży na szlaku wspomnianych dolinek. W przypadku zalania ich wodą jezioro to może pełnić funkcję np. zbiornika retencyjnego. Intrygującą formą jest sąsiednia Góra Cisowa, będąca naturalną formą morenową, dawniej uważaną za kem (A. Ber, S. Maksiak 1969). Jednak jej stoki wydają się być nieco sztucznie przemodelowane. Również w sąsiedztwie jeziora Kopanego, w Gulbieniszkach znajduje się pagórek o charakterystycznym, nienaturalnym trapezowatym kształcie. Rozpoznanie tych form pod względem

zmian antropogenicznych wymaga jednak odpowiednich prac geologiczno – archeologicznych.

Reasumując omówienie koncepcji „hydrozagadki” należałoby zwrócić uwagę na wykorzystanie naturalnych wąskich obniżen dolinnych do regulacji poziomu wody w jeziorach Szurpiły i Kluczysko, celem zwiększenia obronności „kompleksu Góry Zamkowej”.

5. Wnioski - podsumowanie

Targowisko:

- jest naturalnym pagórkiem piaszczysto-pyłastym; kem
- u podnóża zachodnich stoków występuje niewielkie źródło, które mogło być potencjalnym miejscem czerpania wody.
- taras u podnóża Targowiska nad jeziorem Kluczysko jest formą naturalną, jednak obecność osadów plażowych występujących przy stokach Targowiska świadczy o tym, że powierzchnia tarasu była przez jakiś czas zalana wodą (wyższy poziom w jeziorze Kluczysko).
- u podnóża Góry Otok, blisko drogi istnieje miejsce potencjalnego „osadnictwa” – do głębokości 1,7 m stwierdzono obecność osadów antropogenicznych (sonda 69).

Kanał:

- pierwotnie mogły istnieć predyspozycje terenowe do budowy kanału: obniżenie, przełączka pomiędzy moreną (Góra Zamkowa) a kemem (Targowisko).
- przekop ma charakter sztucznej budowli, która została wykonana na obszarze naturalnie predysponowanym
- koncepcja mostu – kładki ponad kanałem ma swoje geologiczne uzasadnienie.
- na uwagę zwraca obecna różnica poziomów wód w jeziorach Kluczysko (186,4 m) i Szurpiły (182,8 m).

Góra Zamkowa:

jest naturalnym wzniesieniem piaszczysto-żwirowym z prawdopodobnym przykryciem gliniastym na stokach i na szczycie (W. R. Kowalski 1981). Jej charakterystyczny trójboczny kształt jest naturalny i wynika z genezy formy. Jest to bowiem morena sypana z trzech stron, podparta martwym lodem. Od północnego zachodu „przyklejony” jest bardziej pylasty taras kemowy. Przełęcz od północnej strony Góry jest także formą naturalną.

Jeziorko Kelay:

- jest to naturalne, niewielkie wytopisko, zlokalizowane na przełęczy pomiędzy morenami martwego lodu (tj. Górą Zamkową i Kościelną). Zbiornik

ten w swojej historii był niewielkim jeziorkiem. Świadczą o tym mułki jeziorne nawiercone pod ponad dwumetrowej miąższości torfami.

Od wschodu jego brzegi były sztucznie umacniane (obłożenie głazami i kamieniami). Wzmocnienia brzegu wykonano prawdopodobnie w celach stabilizacji przed osuwiskami uruchomianymi z Góry Kościelnej. Obłożony kamieniami brzeg wschodni znajduje się bowiem w linii osuwiska, które utworzyło się na zachodniej ścianie Góry Kościelnej.

Góra Kościelna:

- Zbudowana jest z typowego materiału typu „ice-contact” czyli piasków i żwirów miejscami zapylnych lub zaglinionych. Jest to morena martwego lodu, ale bardziej „piaszczysto-żwirowa” niż Góra Zamkowa, która ma więcej pokryw gliniastych w stokach i na wierzchołku. Od strony północno-wschodniej jest nadbudowana kemem (pylasta grzęda).
- Budowa litologiczna Góry Kościelnej i jej strome stoki predysponują do powstania osuwisk. Jedno z nich jest dobrze czytelne w ścianie zachodniej, w osi Jeziora Kelay. Sugerowany przez archeologów brak pokrywy leśnej na stokach tej Góry w czasie działalności człowieka, zdecydowanie przyspieszył proces spłukiwania, erozji stoku i powstania nisz osuwiskowych.

Wierzchołek tej Góry nosi wyraźne ślady działalności człowieka, gdyż jest sztucznie nadsypany.

„Zagadnienie Kamieni”:

- Szczególnie duże ich nagromadzenie związane jest z Górą Kościelną. Oprócz wału kamienistego – dolnego, który jest dobrze czytelną budowlą w terenie, stwierdzono ułożenie głazów pod szczytem. Regularność ich ułożenia nie jest dobrze czytelna, jednak daje się prześledzić. Głazy noszą ślady obróbki ludzkiej: ich krawędzie są ostre a płaszczyzny wyrównane. Dominują kształty „trójgraniaste” głazów. Być może zostały ułożone blisko piaszczysto-żwirowego wierzchołka Góry Kościelnej w celach stabilizacji zbocza (podobnie jak wał dolny).
- na pylastej grzędzie, na północnych stokach Góry Kościelnej, znaleziono głaz, ewidentnie noszący ślady obróbki o zarysie przypominającym głowę ludzką (wspomniana stela).
- duży głaz znajdujący się nieopodal, ma trapezowy zarys (ślady ociosywania ?) oraz sztucznie wryte w nim rysy – bruzdy.
- u podnóża Targowiska, nad brzegiem Jeziora Szurpiły znaleziono rząd kamieni o długości kilku

metrów, ustawionych swoimi dłuższymi osiami pionowo, co wskazuje na ich sztuczne ułożenie.

Trzecie Pole:

- jest to piaszczysto-żwirowy klasyczny oz (pagórki porośnięte sosnowym lasem), który w swej południowej części (część centralna Trzeciego Pola) przykryty jest piaszczysto – pylastą (miejscami gliniastą) nadbudową kemową.
- uwagę zwracają: kopczyk nad brzegiem północnym (forma nienaturalna); pobliskie oczko wodne o genezie wytopiskowej, wypełnione później osadami jeziornymi, zdrenowane przez sztuczny przekop łączący je z jeziorem.
- na południowych brzegach Trzeciego Pola wysunięty w jezioro piaszczysty cypel mógł być sztucznie podsypywany w celu stworzenia dogodnego miejsca do przepraw (brodu).

Dolinka pomiędzy Trzecim Polem a Targowiskiem:

- ma założenie naturalne, świadczą o tym przewiercone osady. Przestrzeń ta przez jakiś czas musiała być zalana wodą – tym samym Trzecie Pole było wówczas wyspą.

Koncepcja „Hydrozagadki”:

- kanał pomiędzy jeziorami: Kluczysko i Szurpiły jest formą sztuczną. Nie można wykluczyć pierwotnych predyspozycji terenu (obniżenia, przełączki, mógł zostać przekopany celem regulacji poziomu wody pomiędzy wspomnianymi jeziorami. Świadczą o tym: powierzchnie tarasów nad jeziorami: Kluczysko i Szurpiły (od strony Targowiska), osady jeziorne nawiercone w dolince u podnóża Góry Otrók.
- należy rozważyć hipotezę wykorzystania długich, wąskich dolin w najbliższej okolicy omawianego obszaru, do regulacji poziomu wód w jeziorach Szurpiły (i Kluczysko) celem zwiększenia obronności i izolacji obszarów zamieszkaných (okolice Jegłówka, Targowisko).

6. Bibliografia

Ber A.

- 1967 *Szczegółowa mapa geologiczna Polski ark. Jeleniewo w skali 1: 50 000*, Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.
- 1972a *Mapa geologiczna Polski w skali 1:200 000 ark. Sejny. Wyd. A i B*, Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.

1972b *Pojezierze Suwalskie*, [w:] *Geomorfologia Polski t.2* (red. R. Galon)

1974 *Czwartorzęd Pojezierza Suwalskiego*. „Biuletyn Instytutu Geologicznego” 269.

1981 *Pojezierze Suwalsko – Augustowskie: przewodnik geologiczny*, Warszawa.

1989 *Morfogeneza Pojezierza Suwalskiego i Równiny Augustowskiej*, „Studia i Materiały Oceanologiczne” 56.

2000 *Plejstocen Polski północno-wschodniej w nawiązaniu do głębszego podłoża i obszarów sąsiednich*, Warszawa.

Ber A., Maksiak S.

1964 *Z badań geologicznych i geomorfologicznych na Pojezierzu Suwalskim*, „Kwartalnik Geologiczny” 8/4.

1969 *Formy marginalne i formy martwego lodu w zagłębieniu Szeszupy na Pojezierzu Suwalskim*, „Biuletyn Instytutu Geologicznego” 220.

Kowalski W. R.

1981 *Wybrane zagadnienia z geomorfologii niecki Jegłówka, województwo suwalskie*, Maszynopis w Dziale Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, Warszawa.

Kondracki J.

1998 *Geomorfologia Polski*, Warszawa.

Kondracki J., Pietkiewicz S.

1967 *Czwartorzęd Polski północno – wschodniej*, [w:] *Czwartorzęd Polski* (red. R. Galon, J. Dylík), Warszawa.

Lisicki S.

1993 *Deglacjacja Pojezierza Suwalskiego w okresie schyłku plejstocenu*, [w:] *Przewodnik LXIV zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego na Ziemi Suwalskiej, 9–12 września 1993*, Warszawa.

Nizicka D., Pochocka-Szwarc K.

2007 *Mapa geologiczno – turystyczna Suwalskiego Parku Krajobrazowego w skali 1: 25 000*, Warszawa.

Przewodnik PTG

1993 *Przewodnik LXIV Zjazdu PTG na Ziemi Suwalskiej z 1993r.*, Warszawa.

SPIS SOND RĘCZNYCH
WYMIENIONYCH W TEKŚCIE

- 32
0 - 0.3 gleba
0.3-1.0 piasek różnoz. ze żwirami,
zagliniony
1.0 - 2.0 glina c.szara z ilastymi gniazdami
- 33
0 - 1.5 glina pylasta, sucha, brązowa
deluwium ?
dalej trudno wiercić
- 34
0 - 0.3 namuł torfiasty
0.3- 1.9 piaski gruboz. i żwiry,
oglejone
- 36
0 - 1.0 glina piaszczysta, sucha, brązowa
deluwium ?
1.0 - 2.0 glina piaszczysta oglejona
- 37
0 - 1.0 glina pylasta ze żwirami, sucha, brązowa
b. trudno wiercić
- 39
0 - 0.7 piasek średnioz. humusowy
0.7 - 2.0 piasek pylasty, ciemno ż.
- 40
0 -1.0 piasek różnoz. z przewagą żwiru,
nieprzemyte; typ: *ice-contact*
- 42
0 -1.2 torf (mszysty ?)
1.2 - 2.0 mułek szary, oglejony z organiką
- 43
0 -2.2 torf
1.2 - 2.8 mułek szary, oglejony z organiką
2.8 - 2.9 piasek drobnoz.
2.9 - 3.3 mułek szary, z organiką
- 45
0 - 1.6 piasek gliniasty ze żwirami
(*deluvium gliniaste*)
- 46
0 - 1.6 piaski różnoz. i żwiry zaglinione
- 47
0 - 1.5 piaski różnoz. z przewagą żwirów zaglinionych
materiał typu *ice-contact*
- 48
0 - 0.2 gleba ?
0.2 - 2.0 piaski drobnoz. pylaste
z pojedynczymi żwirami
- 48 a
0 - 0.2 gleba ?
0.2 - 1.8 piaski drobnoz. pylaste
- 51
0 - 1.0 torfy
1.0 - 3.0 mułek z organiką, szary
w spagu przechodzi w gytę
- 52
0 - 1.5 torfy (*przesuszone*)
- 54
0 - 1.0 glina, zwarta, piaszczysta, brązowa
- 55
0 - 1.0 piasek średnioz. szaro-nieb
1.0 - 1.2 przemieszany ? piasek gruboz. z gliną piaszystą
1.2 - 2.0 glina piaszczysta ze żwirami
- 56
0 - 0.9 torfy
0.9 - 1.0 mułek szary
1.0 - 1.2 piaski drobnoz. mułkowate
1.2 - 1.4 glina oglejona (*deluwium ?*)
1.4 - 1.8 mułek zwarty, lekko warstwowany, szary
1.8 - 2.0 mułek jw. z organiką
- 57
0 - 1.2 piaski i żwiry zaglinione
1.2 - 1.6 piaski różnoz. z przewagą żwirów

58

0 - 1.0 piasek gruboz. ze żwirami
przechodzi w drobnoz. zapylony

59

0 - 1.0 osad przemieszany: piasek gliniasty
z brunatną substancją organiczną ?
1.0 - 2.3 glina przemieszana z piaskiem
(z substancją organiczną?)
2.3 - 2.4 piasek drobnoz. dobrze przemyty,
wysortowany *in situ*
2.4 - 3.0 jw.

60

0 - 0.3 namuł torfiasty
0.3 - 1.3 mułek ilasty, z organiką, szary, zwarty
w spągu piaski ?

61

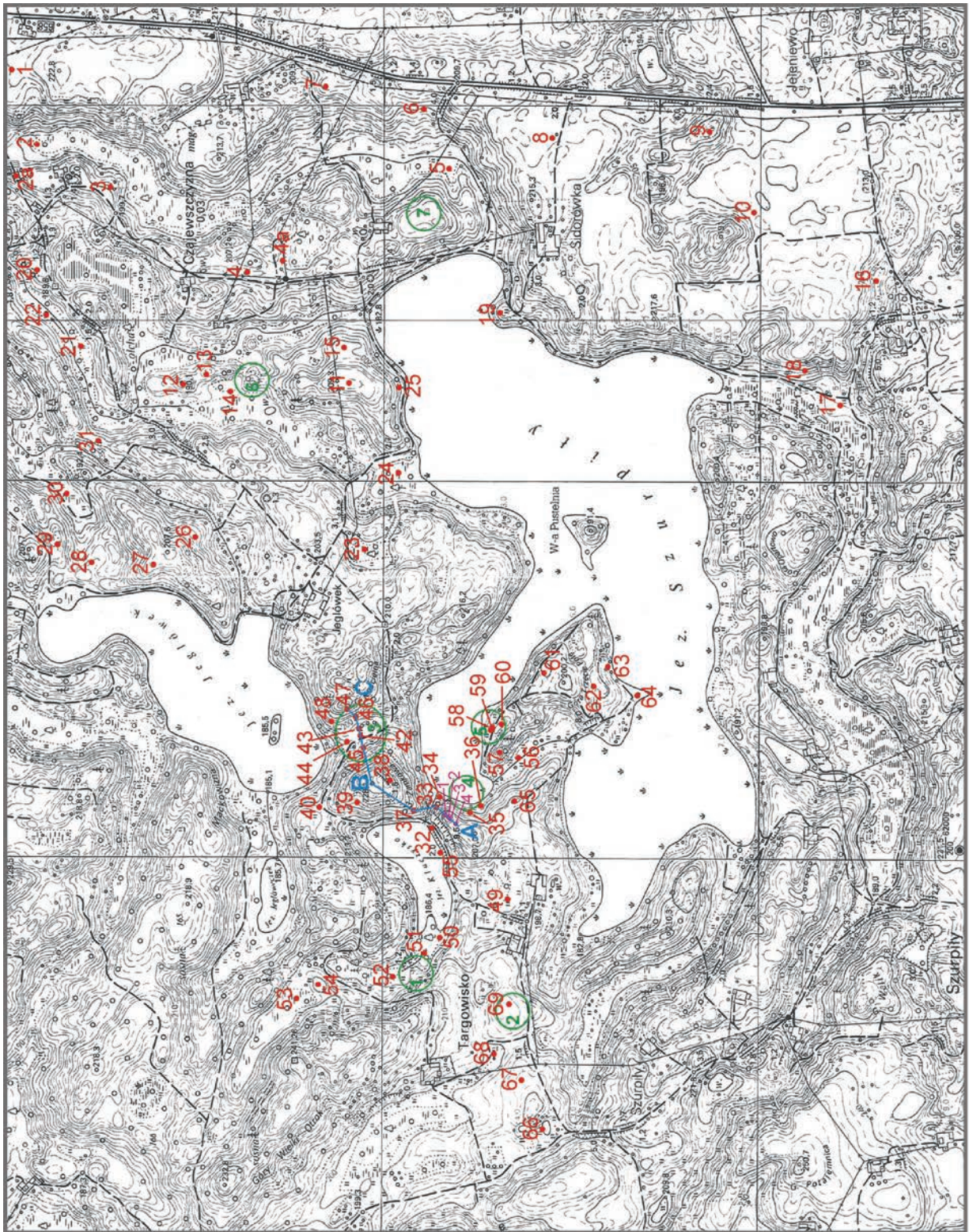
0 - 0.3 glina piaszczysta, brązowa
0.3 - 1.0 żwir i piasek różnoz.
przemyte i wysortowane nieźle

62

0 - 0.6 piaski i żwiry zaglinione
0.6 - 1.0 piaski drobnoz. pylaste

69

0 - 0.8 piasek drobnoz. przemyty
0.8 - 0.9 piaski jw. pojawiają się gniazda humusu
0.9 - 1.0 mułek piaszczysty przechodzi w łą zwarty, brązowy
1.0 - 1.1 piaski drobnoz. przemyte
1.1 - 1.7 łą zwarty brązowy, z gniazdami humusu ?
1.7 - 2.0 łą zwarty, brązowy

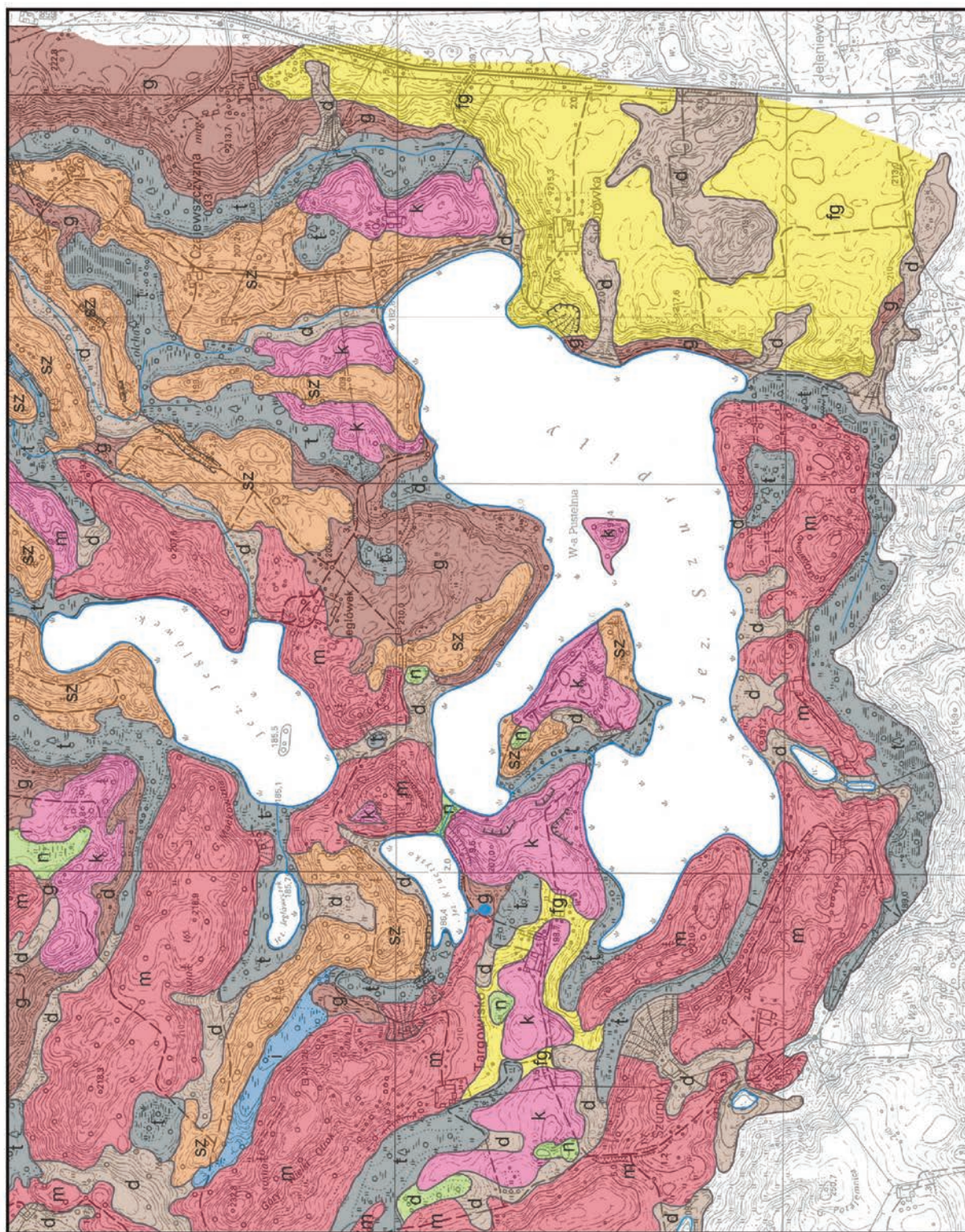
Załącznik 1. Mapa dokumentacyjna okolic Góry Zamkowej w skali 1:10 000

26. Sondy geologiczne, ręczne z kolejnym numerem
4. Archiwalne punkty dokumentacyjne (wg. Kowalski 1981)
- ① Proponowane miejsca szczegółowych badań
- Linia przekroju morfologicznego z elementami geologicznymi

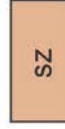

Załącznik 1a. Objaśnienia do mapy dokumentacyjnej w skali 1:10 000

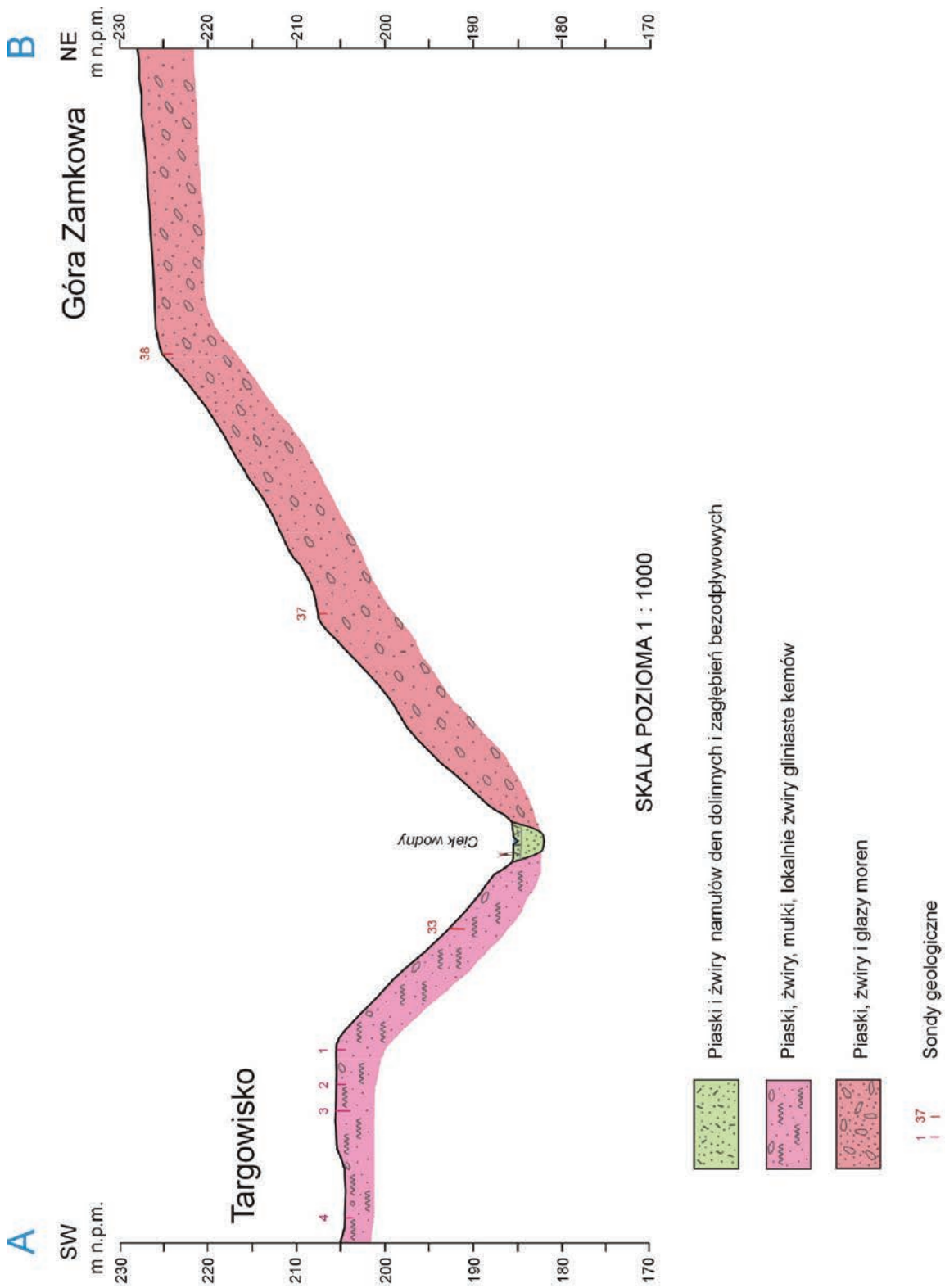
Załącznik 1b. Lokalizacja sond geologicznych na mapie 1:25 000 powiększonej do 1:10 000

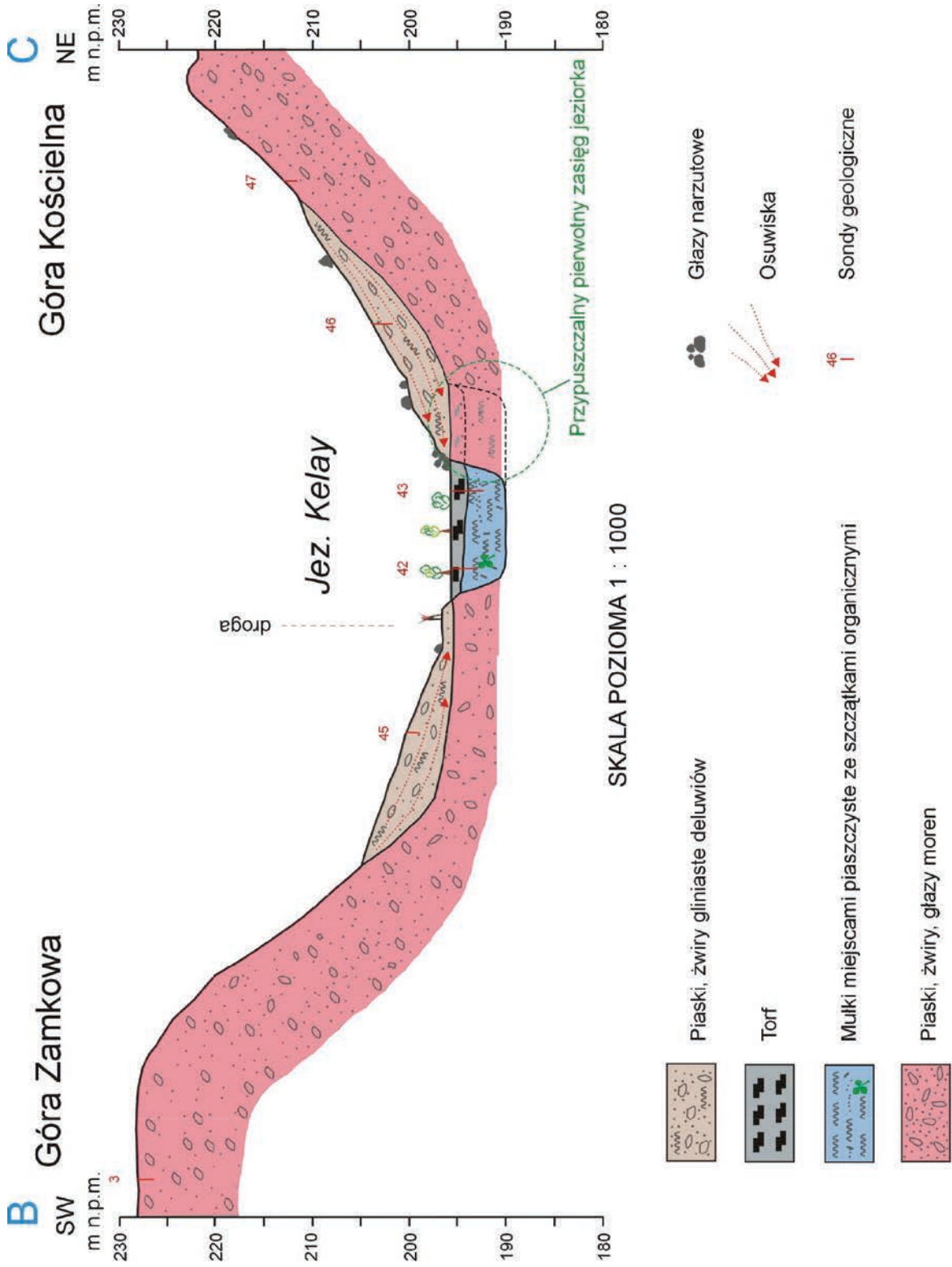
Załącznik 2. Szcik geologiczny (na podkładzie mapy topograficznej) w skali 1:10 000

Holocen	
	Namuly den dolinnych
	Torf
	Piaski, żwiry gliniaste, deluwialne
Plejstocen	
Zlodowacenie wisty	
	Iły, mulki jeziorne ze szczątkami organicznymi
	Piaski, żwiry wodolodowcowe
	Piaski, piaski pylaste, gliny kemów
	Piaski, żwiry form szczelinowych
	Piaski, żwiry, glazy, gliny moren nierozdzielonych
	gliny zwalowe
	Wybrane stożki napływowe i osuwiska
	Wybrane krawędzie i nisze osuwiskowe
	Źródło, wysięk

Załącznik 2b. Objaśnienia do szkicu geologicznego

Załącznik 3. Profil morfologiczny z elementami geologii A – B

Załącznik 4. Profil morfologiczny z elementami geologii C - D

Agnieszka Wacnik

Instytut Botaniki im. W. Szafera, Polska Akademia Nauk, Kraków

Aneks 2. Poźnoholoceńska historia roślinności rejonu Szurpił zapisana w osadach dennych jeziora Kluczysko na Suwalszczyźnie, północno-wschodnia Polska

1. Wprowadzenie

Zapoczątkowany w epoce kamienia proces antropogenicznych przemian środowiska, który doprowadził do ukształtowania się współczesnego krajobrazu kulturowego tego obszaru, wiązał się ze zmianami różnorodności biologicznej zarówno ekosystemów lądowych, jak i wodnych. Dynamika i charakter tego procesu znajdują odzwierciedlenie w przemianach szaty roślinnej, które rekonstruujemy analizując sfosylizowane szczątki roślin zachowane w chronologicznych archiwach naturalnych, jakimi są między innymi osady denne wypełniające misy jeziorne.

Rejon Góry Zamkowej i Góry Kościelnej w Szurpiłach na Suwalszczyźnie od dawna skupiał uwagę badaczy ze względu na występujące tu pozostałości ważnego zespołu osadniczego Jaćwingów. Badania archeologiczne tego rejonu zainicjowane zostały już w latach 60. XX w., w ramach Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej. Systematyczne prace wykopaliskowe na Górze Zamkowej i w jej otoczeniu prowadzone były następnie w latach 80. pod kierunkiem prof. J. Okulicza-Kozaryna z Uniwersytetu Warszawskiego (J. Okulicz-Kozaryn 1993), a po przerwie zostały wznowione w 2005 r. przez zespół grupujący badaczy z Państwowego Muzeum Archeologicznego i Uniwersytetu Warszawskiego w ramach projektu Szurpiły (M. Engel *et alii* 2006; A. Bitner-Wróblewska *et alii* 2016).

Jeziora szurpilskie były także przedmiotem dwóch projektów badań paleolimnologicznych, koncentrujących się na ewolucji jeziora Szurpiły i jego zlewni (projekt MNiSW nr N N306 275635, pod kierunkiem prof. Wojciecha Tylmanna z Uniwersytetu Gdańskiego) oraz jeziora Kluczysko (projekt MNiSW nr PBZ KBN-087/P04/2002 pod kierunkiem prof. Andrzeja Tatura z Uniwersytetu Warszawskiego, wcześniej z Centrum Badań Ekologicznych PAN). Ze względu na lokalizację wspomnianych zbiorników wodnych w bezpośrednim sąsiedztwie wielofazowych stanowisk archeologicznych na Górze Zamkowej i w jej okolicy o dobrze poznanej sekwencji zasiedleń, ważnym celem badań stało się poznanie reakcji środowiska na procesy osadnicze w młodszym holocenie, ze wskazaniem zmian o podłożu antropogenicznym. Informacji o postglacjalnej, regionalnej historii roślinności dostarczają głównie dane palinologiczne z jeziora Szurpiły (M. Kinder *et alii* 2019), jeziora Wigry (M. Kupryjanowicz 2007, M. Kupryjanowicz, A. Jurochnik 2009) i jeziora Hańcza (S. Lauterbach *et alii* 2011). Pozostałe stanowiska palinologiczne opracowane z Suwalszczyzny dostarczają głównie danych o zasięgu lokalnym (należą tu: jezioro Linówek – M. Gałka *et alii* 2014; jeziora Kojle-Perty i Purwin – M. Gałka, K. Apolinarska 2014; M. Gałka, M. Sznel 2013), danych mniej szczegółowych (Osinki i Szwajcaria – J. Stasiak 1965;

Rospuda – J. Stasiak 1968; Korkliny – J. Stasiak 1969; Sejny – P. Szwarczewski, M. Kupryjanowicz 2006a,b; torfowiska Gajlik i Malona – S. Żurek *et alii* 2006; Suchar Wielki, Suchar II i jezioro Ślepe – M. Fiłoc *et alii* 2014) lub prezentują szczegółowe informacje dotyczące jedynie ostatnich stuleci (jezioro Jaczo; A. I. Poraj-Górska *et alii* 2017).

W niniejszym opracowaniu prezentowane są etapy neholoceńskich (L. Starkel 1990) przemian roślinności w rejonie Szurpił, których podstawą są wyniki badań palinologicznych osadów dennych jeziora Kluczysko. Obiekt ten cechuje: (i) niewielka powierzchnia zapewniająca uzyskanie informacji paleośrodowiskowych o charakterze lokalnym; (ii) lokalizacja w sąsiedztwie jeziora Szurpiły z rocznie laminowanymi osadami dennymi, pozwalającymi na skonfrontowanie uzyskanych wyników z dokładnie datowanym zapisem regionalnym przemian środowiska oraz (iii) sąsiedztwo stanowisk archeologicznych umożliwiające korelację rejestrowanych zjawisk paleośrodowiskowych z fazami aktywności gospodarczo-osadniczej człowieka.

2. Teren badań

Jezioro Kluczysko (inaczej jezioro Tchliczysko lub Targowisko) według regionalizacji fizycznogeograficznej położone jest na terenie mezoregionu Pojezierza Wschodniosuwalskiego, wchodzącego w skład makroregionu Pojezierza Litewskiego (J. Kondracki 2002). Młodoglacjalna rzeźba terenu została ukształtowana w trakcie zlodowacenia wisły (A. Ber 2000, L. Marks 2012, L. Marks *et alii* 2016). W podziale paleoekologicznym Polski rejon ten wchodzi w skład Pojezierza Suwalsko-Augustowskiego należącego do regionu Pomorza Wschodniego (M. Ralska-Jasiewiczowa 1989). Jezioro Kluczysko [54°13.9'N; 22°52.8'E] to mały (3,64 ha) eutroficzny zbiornik pochodzenia glacialnego leżący na wysokości 187 m n.p.m. w rejonie wsi Szurpiły, na terenie Suwalskiego Parku Krajobrazowego (Ryc. 1). Ma on kształt wydłużony (ok. 325×132 m), a maksymalna głębokość wody sięga 13,6 m, a średnia 5,8 m. (Raport o stanie 2004). Badane jezioro za pośrednictwem niewielkiego cieku łączy się ze znacznie większym jeziorem Szurpiły (81 ha) i wraz z dwoma innymi zbiornikami: Jegłówek i Jegłoweczek, tworzy kompleks tzw. jezior szurpilskich otaczających Górę Zamkową oraz Góry Kościelną

i Cmentarną, na których rozlokowane są pozostałości centrum osadnictwa jaćwieskiego (J. Okulicz-Kozaryn 1993, M. Engel, C. Sobczak 2012). Znaczne powierzchnie w otoczeniu jezior szurpilskich współcześnie zajmują półnaturalne i antropogeniczne zbiorowiska łąkowe. Teren zalesiony zajmuje niewiele ponad 20% ogółu powierzchni, a najbardziej rozpowszechnione są tu lasy mieszane świeże i sosnowo-świerkowe bory mieszane (A. W. Sokółowski 1973).

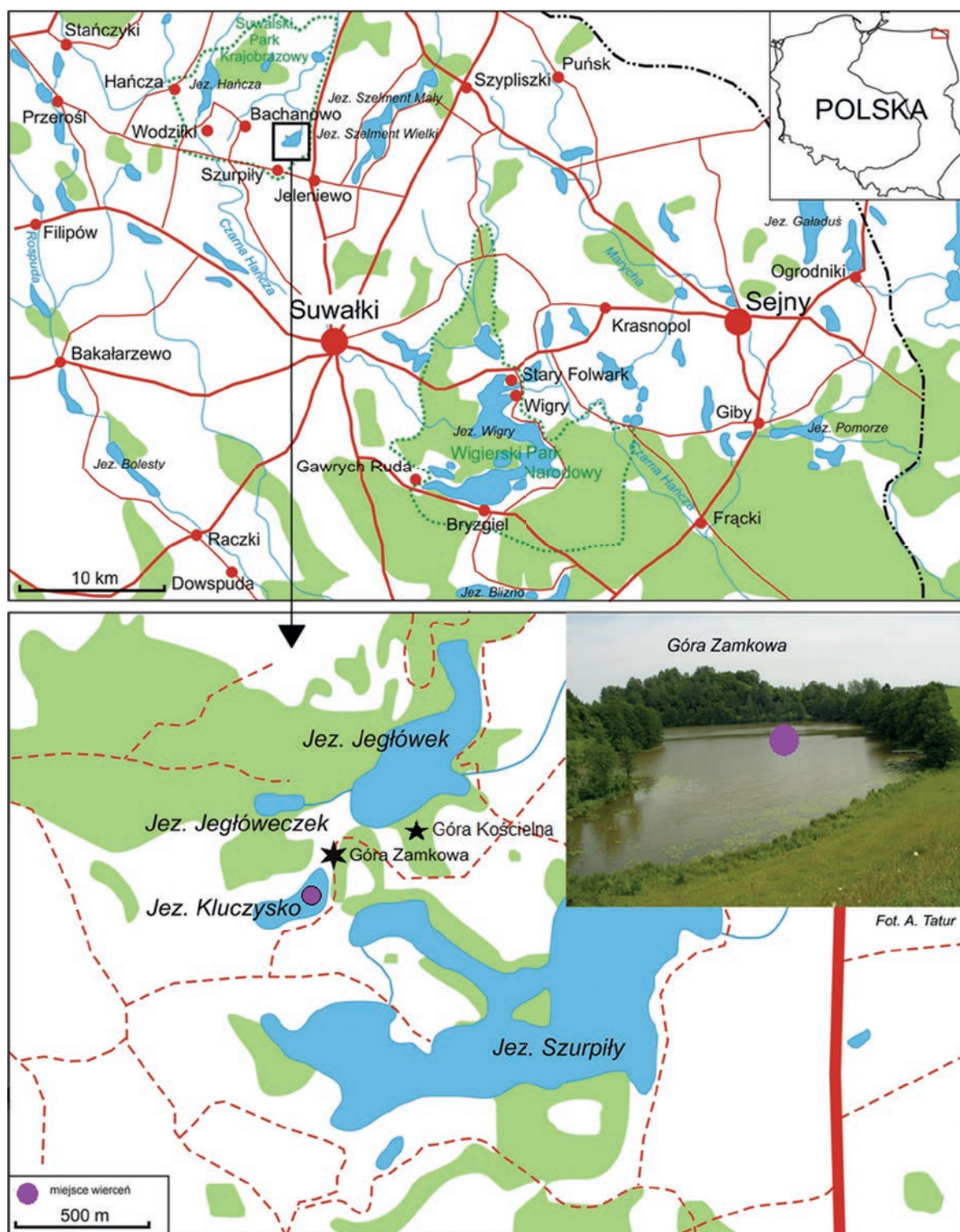
3. Materiał i metodyka

3.1. Wiercenia

Osady denne jeziora Kluczysko zostały pobrane w lutym 2005 r. przez zespół prof. A. Tatura (Uniwersytet Warszawski, wcześniej CBE PAN w Dziekanowie Leśnym) przy użyciu sondy Więckowskiego w miejscu o największej głębokości (Ryc. 1). Uzyskano wówczas 9,55-metrowy rdzeń osadów o średnicy 7 cm w odcinkach 1-metrowych. Odcinek profilu prezentowany w niniejszym opracowaniu obejmuje 5,2 m osadu o charakterze gytii z nieregularną laminacją (5,2–2,4 m); gytii wymieszanej z materiałem terestrycznym, redeponowanym z brzegu jeziora, z licznymi gałązkami drzew (2,48–1,28 m) oraz gytii regularnie laminowanej (1,28–0,05 m).

3.2. Analiza pyłkowa

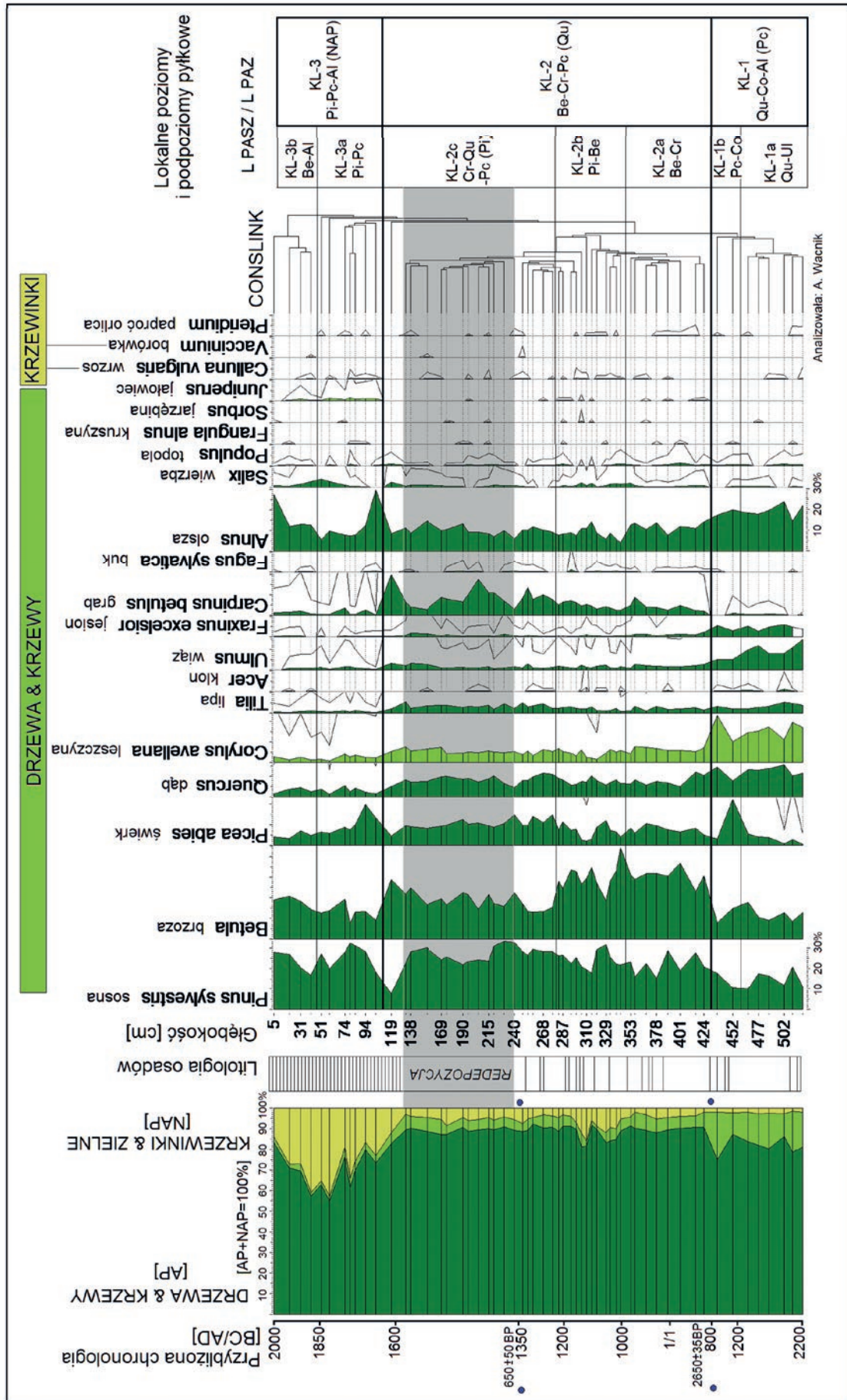
W celu przygotowania ekstraktu pyłkowego do analiz palinologicznych z rdzenia osadów pobrano próby o objętości 1 cm³ w odstępach ok. 5–15 cm. Poddano je następnie obróbce laboratoryjnej z zastosowaniem zmodyfikowanej metody acetolizy Erdtmanna (K. Faegri, J. Iversen 1989; B. E. Berglund, M. Ralska-Jasiewiczowa 1986). Frakcję mineralną usuwano poprzez gotowanie osadu przez 30 min w 40% kwasie fluorowodorowym oraz przez poddawanie prób wytrząsaniu ultradźwiękowemu na sitach o średnicy oczek 5 µm. Dla określenia zmian koncentracji pyłku w osadzie do prób przed ich acetolizą dodawano tabletki wskaźnikowe o znanej liczbie zarodników widłaka *Lycopodium clavatum* (J. Stockmarr 1971). W każdej próbie oznaczano średnio 700 ziaren pyłku roślin lądowych, a także wszystkie towarzyszące im ziarna pyłku i zarodniki roślin lokalnych oraz palinomorfy niepyłkowe np. pozostałości glonów, zarodniki grzybów etc. Badania prowadzono z użyciem

Ryc. 1. Lokalizacja jeziora Kluczysko w kompleksie jezior szurpilskich na Suwalszczyźnie

mikroskopu świetlnego Nikon w powiększeniu $\times 600$ i $\times 1000$. Podczas oznaczania sporomorf posługiwano się specjalistycznymi kluczami i atlasami (np. P. D. Moore *et alii* 1991; H. J. Beug 2004; M. Reille 1995, 1998) oraz zbiorem palinologicznych prepara-

tów porównawczych Instytutu Botaniki im. W. Szafera w Krakowie. Wyniki analiz zestawiono w formie procentowych diagramów pyłkowych oraz diagramu koncentracji pyłku (Ryc. 2) skonstruowanych wg. schematu opracowanego przez B. E. Berglunda

Ryc. 2. Jezioro Kluczysko. Skrócony diagram pyłkowy prezentujący udziały procentowe wybranych drzew, krzewów i krzewinek. Użyte skróty: Be – *Betula*, Al. – *Alnus*, Pi – *Pinus*, Pc – *Picea*, NAP – rośliny zielne, Cr – *Carpinus*, Qu – *Quercus*, Co – *Corylus*, Ul – *Ulmus*

i M. Ralską-Jasiewiczową (1986), ilustrujących zmiany charakteru szaty roślinnej i warunków depozycji osadów. Udziały procentowe poszczególnych taksonów określano w stosunku do sumy totalnej pyłku, obejmującej wartość zliczeń pyłku drzew i krzewów [AP] oraz roślin zielnych lądowych [NAP]. W niniejszej publikacji zaprezentowano część wyników uzyskanych z młodszej, 5-cio metrowej partii osadów, deponowanych w ciągu ostatnich 4 tysiącleci. Wykorzystano do tego celu program komputerowy POLPAL. Różnorodność taksonomiczna w spektrach pyłkowych została określona przy pomocy analizy rarefrakcyjnej wystandaryzowanej dla najniższej sumy (550) (Ryc. 2, 3; A. Walanus, D. Nalepka 1999).

3.3. Chronologia osadów

Dużym ograniczeniem w zakresie możliwości interpretowania wyników jest brak wiarygodnych datowań radiowęglowych osadów dennych jeziora Kluczysko (za wyjątkiem 2 dat AMS ^{14}C : próba Poz-19205 z gł. 248 cm: 630 ± 50 ^{14}C BP = ok. 1350 AD oraz próba Poz-19229 z gł. 430 cm: 2650 ± 35 ^{14}C BP = ok. 810 BC, wykonanych przez Poznańskie Laboratorium Radiowęglowe; A. Tatur, niepublikowany raport projektu badawczego nr PBZ KBN-087/P04/2002). W celu przybliżenia chronologii badanego profilu wykorzystano możliwość odniesienia modeli wiekowych opracowanych dla sekwencji pyłkowych z jeziora Szurpiły (22°53.50 N, 54°13.80 E) oddalonego o kilkadziesiąt metrów od jeziora Kluczysko oraz jeziora Linówek (22°50'29.99" E, 54°13'24.30" N) oddalonego o ok. 3 km. Bliskość jeziora Kluczysko i jeziora Szurpiły, którego osady denne wykazują obecność rocznej laminacji, zapewnia dostęp do precyzyjnego modelu wiekowego zmian roślinności bazującego na warwochronologii, wspartej datowaniami metodą radiowęglową oraz ołowiową (M. Kinder *et alii* 2019). W przypadku profilu z jeziora Linówek szczegółowy model wiek-głębokość został oparty na wynikach datowań radiowęglowych (M. Gałka *et alii* 2014). Interpolując (na podstawie obecności charakterystycznych taksonów, zmian udziału procentowego czy składu taksonomicznego spektrów pyłkowych) wiek konkretnego zjawiska z datowanego radiowęglowo profilu pyłkowego możemy go odnieść do analogicznego zjawiska, zarejestrowanego w profilu pyłkowym niedatowanym. Podstawą interpolacji jest wskazanie charakterystycznych

zjawisk/zmian w zapisie pyłkowym, które mają charakter ponadlokalny i mogą posłużyć jako tzw. markery palinologiczne wieku osadów (Ryc. 4).

4. Wyniki i wnioski

4.1. Etapy rozwoju lokalnych zbiorowisk leśnych w otoczeniu jeziora

W toku badań palinologicznych zidentyfikowano 160 typów morfologicznych ziaren pyłku i zarodników, a na podstawie zmian frekwencji taksonów dominujących bądź charakterystycznych w neoholocenijskiej części profilu wydzielono 3 poziomy i podpoziomy pyłkowe, odzwierciedlające etapy zmian roślinności lądowej w okolicy jeziora. W analizowanym odcinku profilu osadów konsekwentnie dominował pyłek drzew i krzewów [AP], osiągając granicę 98%; średnio ok. 90% udziałów w sumie totalnej. Wartości procentowe roślin zielnych lądowych [NAP] były niskie, zaledwie kilkuprocentowe. Dopiero w ciągu ostatnich ok. 400 lat ich udział zwiększył się do maksymalnie 43% (Ryc. 3).

Etap I – mieszane lasy liściaste o zróżnicowanym składzie gatunkowym, ekspansja świerka

Etap ten obejmuje dwudzielny poziom pyłkowy L PAZ KL-1 *Quercus-Corylus-Alnus* (*Picea*) (520–437 cm; ok. 2200–900/800 BC). Charakteryzuje się on najwyższymi (w starszym podpoziomiu L PASZ KL-1a *Quercus-Ulmus*; 520–465 cm; ok. 2200–1200 BC) udziałami światłolubnej leszczyny i mezofilnych drzew takich jak: wiąz *Ulmus*, lipa drobnolistna *Tilia cordata*, a także dąb *Quercus* (Ryc. 2). Jesion *Fraxinus excelsior* osiąga swój maksymalny 6%-owy udział. Wysoka jest też frekwencja pyłku olszy *Alnus* (do 24%). W młodszym podpoziomiu L PASZ KL-1b *Picea-Corylus*; 465–437 cm; ok. 1200–1000/900 BC) zaznacza się kulminacja pyłku świerka *Picea abies* (452 cm; 22%), wskazując na jego istotną rolę w lokalnych lasach. Równocześnie z systematycznym ograniczaniem roli wiązu, doszło do wzrostu roli dębu (do 15%) i leszczyny (do 23%). Zjawisko to opisywane w różnych częściach Polski, zdaniem M. Ralskiej-Jasiewiczowej i in. (2003) wiąże się powstaniem nowego typu krzewiastych lasów nie mających ścisłych współczesnych analogów, ale wykazujących podobieństwa do kserotermicznych zarośli *Lithospermo-Quercetum subboreale* bądź świetlistej dąbrowy *Potentillo albae-Quercetum*

z bogatym runem i podszytem formowanym przez leszczynę.

W etapie tym stwierdzono w otoczeniu jeziora absolutną dominację lasów. Na terenach podmokłych były to olsy w typie współczesnego zespołu *Circaeo-Alnetum* oraz łągi np. wiązowo-jesionowe z olszą, brzozą, wierzbami i topolą. Być może wykształciły się też płaty brzezin. W runie podmokłych lasów rosły m.in. turzyce Cyperaceae, wiązówka *Filipendula*, pokrzywa *Urtica* i jaskry *Ranunculus*. Na siedliskach świeżych porastały lasy zbliżone do współczesnych grądów o cechach borealnych (być może w typie dzisiejszego zespołu *Corylo-Piceetum*) z warstwą drzew współtworzoną przez lipę drobnolistną, wiąz, dąb szypułkowy, jesion, klon zwyczajny, świerk oraz liczną leszczynę w podszytych. Ich rola była szczególnie duża w starszym podpoziomiu L PASZ KL-1a, a w młodszym podpoziomiu L PASZ KL-1b uległa ograniczeniu, w związku z szybkim spadkiem liczebności wiązu i lipy (Ryc. 2). Zależnie od warunków edaficznych mniejsze powierzchnie zajmowały m.in. bory sosnowo-świerkowe z domieszką gatunków liściastych, głównie brzozy brodawkowatej, lipy drobnolistnej oraz bory mieszane dębowo-świerkowe z świerkiem, dębem szypułkowym, brzozą, sosną i olszą czarną, z ubogim podszytem z podrostu wspomnianych drzew oraz leszczyny i kruszyny. W młodszym podpoziomiu obecność palinologicznych wskaźników antropogenicznych (m.in. pojedyncze ziarna pyłku zbóż *Cerealia*, szczawiu polnego *Rumex acetosella* typ, komosowatych *Chenopodiaceae* i bylicy *Artemisia*) potwierdziły aktywność rolniczą w okolicy jeziora.

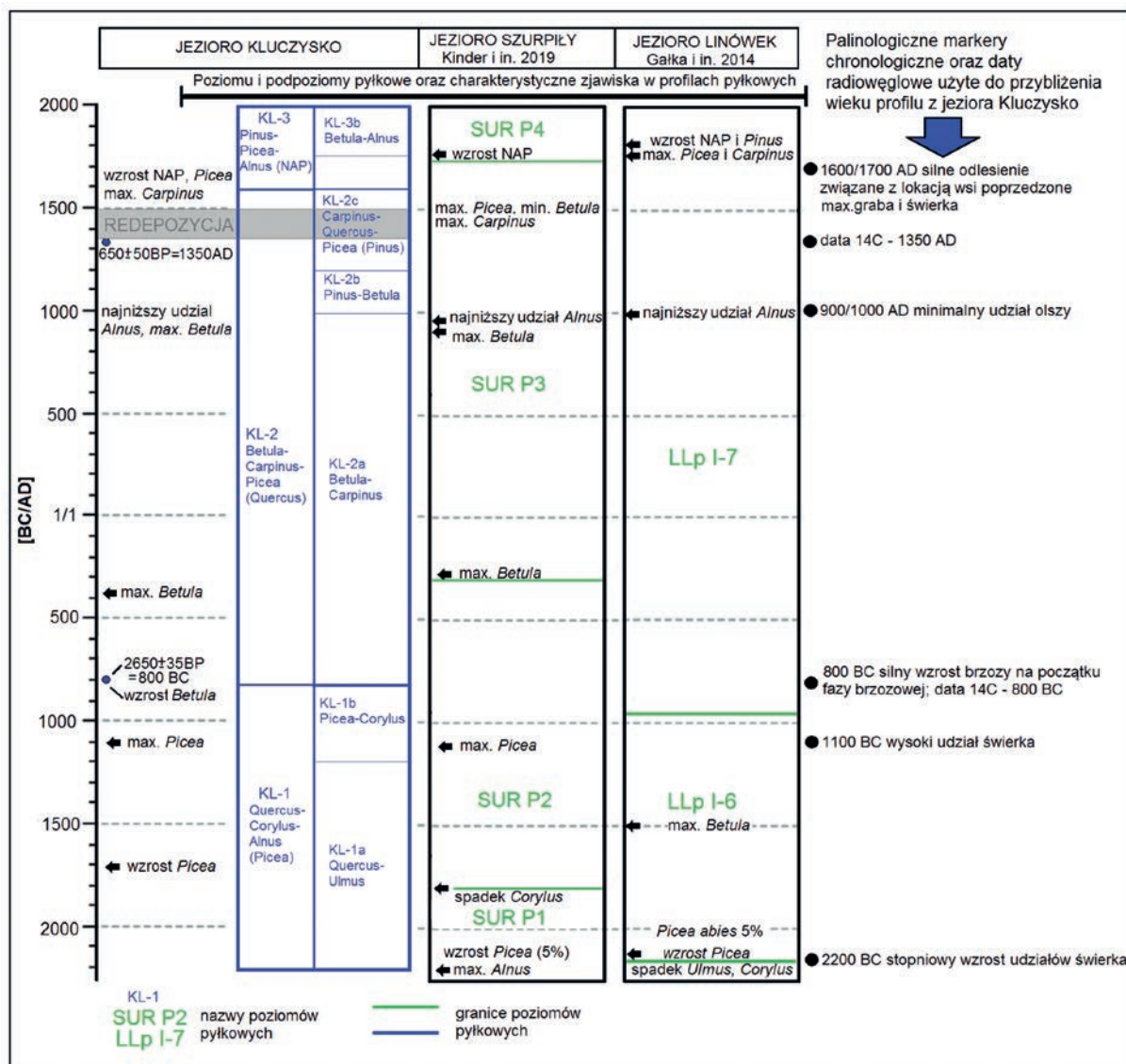
Uzyskany obraz roślinności wykazuje szereg analogii z najmłodszym odcinkiem poziomu pyłkowego SUR-P1 oraz podpoziomem SUR-P2a z pobliskiego jeziora Szurpiły, datowanymi odpowiednio na ok. 2200–1850 BC i 1850–950 BC (M. Kinder *et alii* 2019).

Za podstawę założeń chronologii etapu I posłużyły zmiany frekwencji świerka w początkowym okresie jego ekspansji na terenie Suwalszczyzny. W związku z tym, że *Picea abies* jest gatunkiem kontynentalnym, wymagającym do reprodukcji niskiej (<-6°C) temperatury w okresie zimowym (E. Dahl 1998) można przypuszczać, że jego rozpowszechnienie pozostawało w związku z obniżeniem się temperatury po okresie optimum klimatycznego holocenu (M. Heikkilä, H. Seppä 2003, P. A. Mayewski *et alii* 2004,

Seppä i in. 2009) oraz w związku z północno-wschodnim kierunkiem wkraczania świerka na teren Polski (M. Ralska-Jasiewiczowa *et alii* 2004). W sekwencji pyłkowej z jeziora Szurpiły 5%-owy udział świerka zarejestrowano ok. 2200 BC (Ryc. 4), a wartość najwyższą w profilu wynoszącą powyżej 20% – ok. 1100 BC (M. Kinder *et alii* 2019). W profilu z jeziora Linówek wartości pyłku świerka ok. 5% notowane były od ok. 2000 BC (M. Gałka *et alii* 2014). W przypadku jeziora Wigry jego gwałtowna ekspansja rozpoczęła się ok. 2000 BC (M. Kupryjanowicz 2007; M. Kupryjanowicz, A. Jurochnik 2009), zaś 10%-owy udział świerka w profilu z jeziora Hańcza odnotowano ok. 2000–1900 BC (S. Lauterbach *et alii* 2011). Dane regionalne potwierdzają dużą zbieżność wiekową tego zjawiska, co pozwala traktować je jako palinologiczny marker wieku osadów. Przyjmując powyższe, można stwierdzić, że w profilu z jeziora Kluczysko 5%-ową frekwencję świerk osiągnął najprawdopodobniej ok. 1900 BC (na gł. 467 cm), zaś 22%-owy udział maksymalny – ok. 1100 BC (na gł. 452 cm).

Etap 2 – lasy brzożowe, mieszane lasy świerkowo-dębowe, bory świerkowo-sosnowe, ekspansja graba i znaczna aktywność rolnicza

Kolejny etap w historii roślinności obejmuje poziom L PAZ KL-2 *Betula-Carpinus-Picea* (*Quercus*); 437–119 cm; ok. 900/800 BC–1600 AD, w którym wyróżniono 3 podpoziomy. Jego początek wyznacza charakterystyczna faza wysokich wartości pyłku brzozy (wzrost udziału z 8% do 30%), wzrost znaczenia sosny, graba oraz równoczesny spadek wiązu (5% do 2%) i jesionu, a także charakterystyczne głębokie minimum świerka (Ryc. 2, 4). Data radiowęglowa z gł. 430 cm określa wiek spągowej partii osadu na ok. 800 BC (A. Tatur; niepublikowany raport z projektu badawczego nr PBZ KBN-087/P04/2002). Brzoza rosła w miejscach podmokłych, w otoczeniu zagłębień bezodpływowych, na powierzchni torfowisk, gdzie tworzyła zbiorowiska podobne do współczesnych subborealnych brzezin bagiennych (zespół *Thelypteridi-Betuletum pubescentis*; A. Czerwiński 1973; J. M. Matuszkiewicz 2005) z sosną, świerkiem, niekiedy olszą i wierzbami. Jako gatunek pionierski brzoza mogła rozprzestrzeniać się na zaburzonych przez karczunek siedliskach w sąsiedztwie Góry Zamkowej i Góry Kościelnej (Ryc. 1). Ponieważ prowadzenie działalności rolniczej w okolicy jeziora zostało potwierdzone przez obecność w osadach jeziornych

Ryc. 4. Zestawienie poziomów pyłkowych z jezior: Kluczyisko, Szurpiły, Linówek oraz wskazanie zjawisk o charakterze palinologicznych markerów wieku w profilach pyłkowych

pyłku roślin wskaźnikowych m.in. zbóż, ekspansję brzozy można po części łączyć z sukcesją wtórną na okresowo odłogowanych polach lub opuszczonych pastwiskach. Wkraczanie zarośli brzozowych na tereny polrolnicze jest obecnie zjawiskiem powszechnie znanym. Było ono przedmiotem badań m.in. na terenie Pojezierza Mazurskiego (Z. Wójcik 1991) i Puszczy Białowieskiej (J. B. Faliński 1997). Rozpowszechnienie brzozy było promowane przez eliminację wielogatunkowych lasów liściastych oraz znaczne zniszczenie drzewostanów świerkowych, głównie w następstwie procesów i zjawisk o podłożu naturalnym (zmiany klimatycznie, ale też możliwe kłęski masowe np. gradacja szkodników, wiatrowały, śniegołomy).

Faza wysokich udziałów pyłku *Betula* została odnotowana też w profilu z jeziora Szurpiły, gdzie stwierdzono wysokie maksima m.in. w stropie poziomie SUR-P3a (do 33%; ok. 400/300 BC) oraz w kolejnym poziomie SUR-P3b (ok. 58%; 950 AD; M. Kinder *et alii* 2019).

W podpoziomiu L PASZ KL-2a *Betula-Carpinus*; 437–353 cm; ok. 900/800 BC–900/1000 AD; zanotowano bardzo wysoki, sięgający 44% (średnio 35%) udział pyłku brzozy, wzrost sosny i graba oraz systematyczny spadek olszy, leszczyny i dębu (Ryc. 2). Regularnie notowano pyłek wierzby (do 2%) i topoli (do 1.3%). Obraz palinologiczny wskazuje, że w rejonie jeziora Kluczyisko doszło wówczas do silnej przebudowy

lasów. Na znaczeniu zyskały brzeziny, bory sosnowo-świerkowe oraz mieszane sosnowe z dębem i brzozą. Zmniejszyła się powierzchnia powierzchni lasów olszowych. W składzie grądów wzrosła liczebność graba, który obecny był w rejonie Wigier od 2020 BC (np. M. Kupryjanowicz, A. Jurochnik 2009). Świerk utrzymywał się na poziomie ok. 10%, co potwierdza jego ważną rolę lasotwórczą w różnych drzewostanach. Na siedliskach uboższych z glebami bielcowymi mógł on wraz z dębem tworzyć bory mieszane w typie zespołu *Quercus-Piceetum*, a na podłożu piaszczysto-gliniastym bory mieszane z przewagą sosny, w typie współczesnego zespołu *Serratulo-Pinetum* (J. M. Matuzkiewicz 2008). W profilu z jeziora Kluczysko na gł. 343 cm stwierdzono charakterystyczny spadek (z 13% do 4%) oraz minimalny udział pyłku olszy, zarejestrowany też w rocznie laminowanych osadach z jeziora Szurpiły i Jeziora Żabińskiego na Pojezierzu Mazurskim ok. 900–1000 AD (A. Wacnik *et alii* 2016, M. Żarczyński *et alii* 2019). M. Latałowa wraz z zespołem (2019) przedstawili hipotezę łączącą te najniższe w młodszym holocenie wartości pyłku olszy z nagłymi zmianami klimatycznymi, które spowodowały powodzie i susze pod koniec pierwszego tysiąclecia n.e., co z kolei mogło skutkować zwiększoną podatnością olszy na patogeny. Zdaniem tychże autorów, zjawisko to można traktować jako ponadregionalny marker chronostratygraficzny, opisywany w licznych diagramach pyłkowych z Nizy Europejskiego i datowany na 800–1000 AD (Ryc. 4).

W kolejnym podpoziomiu L PASZ KL-2b *Pinus-Betula*; 353–277 cm; ok. 900/1000–1200 AD stałe wysokie udziały pyłku brzozy podlegały silnym wahaniom. Wysoka była reprezentacja pyłku sosny (do 28%) i systematycznie rosła w przypadku graba (do 8%). Odnotowano krótkotrwałe fluktuacje liczebności zarówno świerka, jak i leszczyny, których minima przypadały w okresie najwyższego zróżnicowania taksonomicznego roślin zielnych łąkowych takich jak: trawy Poaceae, selerowate Apiaceae, jęczminkowate Cichorioideae, babka lancetowata *Plantago lanceolata*, babka średnia *P. media* i szczaw zwyczajny *Rumex acetosa* (Ryc. 2, 3). Regularnie notowano w tym czasie pyłek roślin uprawnych oraz ruderalnych i chwastów, co potwierdza funkcjonowanie pól uprawnych w sąsiedztwie jeziora. Prawdopodobnie nieznacznie zmalała powierzchnia zbiorowisk leśnych, a w efekcie karczunku zwiększył się areal zbiorowisk o charakterze łąkowym.

W spągu podpoziomu L PASZ KL-2c *Carpinus-Quercus-Picea (Pinus)*; 277–119 cm; ok. 1200–1600, uzyskano datę radiowęglową, która datuje go na ok. 1350 AD. Nieco powyżej spągu (248–128 cm) nastąpiła dość chaotyczna sedymentacja osadów pozbawionych laminacji, z dużą ilością spontanicznie wymieszanych drobnych gałęzi pochodzących z brzegów jeziora. Wyniki analiz tego odcinka profilu są niewiarygodne i nie były brane pod uwagę w interpretacji. Równocześnie nie możemy wykluczyć, że mamy tu do czynienia z obecnością luki sedymentacyjnej.

Spągowy odcinek podpoziomu (277–248 cm) cechują wzrosty reprezentacji świerka, dębu, lipy, wiązu i leszczyny, które świadczą o ponownym i intensywnym rozwoju grądów z licznym grabem (udział pyłku sięga 13.5%). W wyniku sukcesji wtórnej na bardziej żyznych, świeżych siedliskach wokół jeziora światłolubne brzeziny ulegały presji konkurencyjnej ze strony innych typów drzewostanu (stąd silny spadek udziałów pyłku brzozy; Ryc. 2). Zapewne wzrosła też powierzchnia borów świerkowo-sosnowych i mieszanych lasów świerkowo-dębowych. W części stropowej poziomu (128–117 cm) nastąpił spadek frekwencji sosny i dębu równocześnie z maksymalnym rozpowszechnieniem się graba (maksymalny 20%-owy udział pyłku). W próbach systematycznie stwierdzano wskaźniki antropogeniczne, z indykatorami uprawy włącznie. Po przejściowym obniżeniu ponownie wzrósł od gł. 253 cm poziom różnorodności taksonomicznej, nie osiągając jednak wcześniejszych wartości.

Etap 3 – mieszane lasy sosnowo-świerkowe z brzozą; lasy olszowe; silne odlesienie i intensywna działalność rolnicza

Najmłodszy etap rozwoju roślinności obejmuje jeden dwudzielny poziom pyłkowy L PAZ KL-3; *Pinus-Picea-Alnus* (NAP); 119–5 cm; ok. 1600–2000 AD.

Dane palinologiczne wskazują na najsilniejszą degradację zbiorowisk leśnych o podłożu antropogenicznym. Nastąpiła wówczas eliminacja większości mezofilnych drzew i krzewów takich jak: wiąz (spadek udziału pyłku z 3% do ok. 1%), grab (z 19% do ok. 2%), dąb (z 5% do ok. 3%), lipa, jesion, i leszczyna. Dość szybko przetrzebiony został też świerk. Wysoka liczebność pyłku sosny (do 28%), brzozy (do 20%) i olszy (do 29%) wskazuje, że zachowały one swoją dotychczasową rolę w drzewostanie. Udziały roślin zielnych [NAP] początkowo systematycznie

rosły aż do 42% na gł. 59 cm, po czym od gł. 41 cm zaczęły szybko spadać, osiągając w najmłodszej próbie 16% udziałów (Ryc. 2).

W rejonie jeziora Kluczysko znaczne powierzchnie zajmowały lasy sosnowo-świerkowe i mieszane z brzozą. Grądy przetrwały jedynie w formie niewielkich płątów, a ich wcześniejsze siedliska zostały przejęte pod działalność rolniczą. Na terenach podmokłych, okresowo podtapianych, rosły głównie olsy oraz łągi wierzbowe. Charakterystyczna dla tego etapu była regularna obecność pyłku jałowca *Juniperus* (Ryc. 2). Potwierdzała ona występowanie krzewów jałowca w runie borów w prześwietlonych lasach oraz na porzucanych pastwiskach zajmujących suche stoki okolicznych wzniesień.

W podpoziomie L PASZ KL-3a *Pinus-Picea* 119–51 cm; ok. 1600–1800/1850 AD nastąpiła ostateczna trzebież grądów i przebudowa lokalnego drzewostanu, w którym podstawową rolę odgrywały gatunki borealne i olsza. Uzyskane drogą karczunku tereny służyły jako łąki i pastwiska oraz grunty orne przeznaczane pod uprawę żyta *Secale cereale* i innych zbóż oraz konopi/chmielu *Cannabis/Humulus* i gryki *Fagopyrum* (Ryc. 2). Pyłek gryki w osadach z jeziora Linówek był datowany na ok. 1750–1820 AD. Znaczny udział pyłku roślin zielnych potwierdza, że rozległy obszar odlesiony był przeznaczony pod użytki zielone. W sekwencji pyłkowej z jeziora Linówek najmłodsze kulminacje świerka (do ok. 35%) i graba (do ok. 10%) są datowane na ok. 1650–1700 AD, a następujący po nich silny wzrost sosny na ok. 1750 AD (M. Gałka *et alii* 2014), co stanowi też odnośnik dla określenia chronologii osadów badanego zbiornika.

W podpoziomie L PASZ KL-3b *Betula-Alnus*; 51–5 cm; ok. 1800/1850–2000 AD początkowo bardzo wysoki stopień odlesienia wyraźnie zmalał. Regeneracja zbiorowisk leśnych w najmłodszym okresie (szczególnie po II wojnie światowej) jest powszechna w północno-wschodniej Polsce (M. Gałka *et alii* 2014; M. Kupryjanowicz, A. Jurochnik 2009; A. Wacnik *et alii* 2016; A. I. Poraj-Górska *et alii* 2017). Drzewostan sosnowy z domieszkami świerka i brzozy odgrywał wówczas podstawową rolę. Na siedliskach podtapianych rosły olsy i łągi wierzbowe.

Znaczna skala odlesień na początku poziomu L PAZ KL-3 sugeruje, że należy go łączyć z powstaniem wsi Szurpiły (ok. 1685 AD). Obraz roślinności w rejonie jeziora Kluczysko wykazuje dużą zbieżność z podpoziomem SUR-P3c oraz z poziomem SUR-P4

z jeziora Szurpiły, ukształtowanymi w okresie ok. 1400–2000 AD (M. Kinder *et alii* 2019). Odpowiada on też dwóm regionalnym poziomom pyłkowym W-9 – W-10 z profilu WZS/03a z jeziora Wigry, datowanym na 1620–2003 AD (M. Kupryjanowicz 2007). Natomiast bazując na sekwencji pyłkowej z jeziora Linówek (M. Gałka *et alii* 2014) początek poziomu L PAZ KL-3 można odnieść do ok. 1650 AD.

4.2. Przejawy oddziaływań antropogenicznych ludności zamieszkującej rejon Szurpił na lokalną roślinność

W sekwencji pyłkowej z jeziora Kluczysko, w oparciu o analizę zmian liczebności oraz różnorodności taksonomicznej roślin wskaźnikowych dla działalności człowieka (m.in. K.-E. Behre 1981), wyróżniono 3 palinologiczne fazy osadnicze z przejawami intensywniejszego oddziaływania grup ludzkich na lokalną roślinność (Ryc. 3). Skorelowano je z danymi archeologicznymi z szurpiłskiego kompleksu osadniczego, jednakże ze względu na przybliżony charakter chronologii wskazana jest dalsza weryfikacja przedstawionej analizy.

Faza osadnicza I – ok. 800 BC – 500 AD; 424–365 cm; kultura wczesnej epoki żelaza i kultura sudowska

Wartości procentowe wskaźników antropogenicznych są stosunkowo niskie, co sugeruje jedynie słabą aktywność rolniczą i niewielkie rozpowszechnienie się zbiorowisk otwartych wykorzystywanych gospodarczo. Początek fazy I wyznaczają spadki udziału procentowego pyłku kilku ważnych gatunków drzew lasotwórczych, takich jak np. wiąz, świerk, lipa, którym towarzyszył wzrost frekwencji światłolubnej brzozy. Wysoki udział pyłku leszczyny, obecność kruszyny *Frangula alnus* i jałowca przemawiają za mniejszym zwarcie drzewostanu (Ryc. 2). Co prawda zjawiska te nastąpiły w okresie wzrostu frekwencji wskaźników aktywności człowieka, jednakże przekształcenia drzewostanu są niewspółmiernie duże w stosunku do skali oddziaływań antropogenicznych i należy je łączyć przede wszystkim z czynnikami naturalnymi. Interakcje człowiek-roślinność znalazły swój wyraz we wzroście różnorodności taksonomicznej pyłku roślin (od 424 cm; Ryc. 3). Karczowanie lasów i otwieranie powierzchni promowało rozwój światłolubnej roślinności zielnej i dodatkowo ograniczało efekt maskowania jej pyłku

przez intensywnie pylące drzewa. W otoczeniu jeziora zlokalizowane były niewielkie pola służące uprawie zbóż (pyłek w typie *Cerealia* i żyto *Secale cereale*). Grupa roślin ruderalnych i chwastów była reprezentowana przez bylicę, komosowate i szczaw polny. Część wylesionych obszarów służyła jako pastwiska. Z ich obecnością związany jest pyłek roślin łąkowych: trawy Poaceae, wiązówka *Filipendula*, przywrotnik *Potentilla* typ, selerowate Apiaceae, szczaw zwyczajny *Rumex acetosa* typ, jaskier *Ranunculus*, aster *Aster* typ, babka średnia *Plantago media* typ i babka lancetowata *Plantago lanceolata*, gatunku tradycyjnie łączonego z wypasem (Ryc. 3).

Datowanie archeologiczne wskazuje na istnienie kilku faz zasiedlenia kompleksu szurpiłskiego w późnej epoce brązu, w okresie przedrzymskim i w początkowych wiekach n.e. (ok. 100–550 AD), z przerwami we wczesnej epoce żelaza (ok. 550–120 BC) i w I wieku AD (M. Engel, C. Sobczak 2012). Ze względu na niskie tempo sedymentacji osadów (w fazie I), przyjęta rozdzielczość analiz nie pozwala na wyciągnięcie bardziej szczegółowych wniosków.

Okres pomiędzy fazami osadniczymi I i II (gł. 365–353 cm) zaznaczył się przejściowymi wzrostami frekwencji pyłku graba oraz znacznie słabszymi świerka, wiązu, leszczyny. Przypuszczalnie mogły one odzwierciedlać regenerację grądów (Ryc. 2).

Faza osadnicza II – ok. 900/1000 – 1200 AD; 353–290 cm;

Zarejestrowano silne zaburzenia drzewostanu, wyrażone wahaniami frekwencji pyłku brzozy, świerka i leszczyny oraz przejściową redukcją udziałów sosny i olszy. Karczunek drzew, w szczególności świerka i sosny, na potrzeby ludności lokalnie zamieszkującej rejon Góry Zamkowej i Góry Kościelnej spowodował, że okolica jeziora wraz z jego strefą brzegową była silnie odlesiona, a siedliska zdegradowane. Ważną rolę w gospodarce odgrywały rozległe łąki i pastwiska, które zapewniały paszę dla zwierząt hodowlanych. Skład gatunkowy zbiorowisk trawiastych był bogaty, co dobrze odzwierciedla faza wysokiej różnorodności taksonomicznej ziaren pyłku (Ryc. 3). Wśród roślin łąkowych najliczniejsze były: trawy, selerowate, jęczminkowate Cichorioideae, babka lancetowata, babka średnia, *konieczyna* *Trifolium*, jaskier i szczaw zwyczajny. Regularnie notowano pyłek roślin uprawnych takich jak: nieoznaczone do rodzaju zboża oraz żyto, konopie/ chmiel *Cannabis/Humulus* i len *Linum*. Ich obecność

potwierdza lokalizację pól uprawnych w sąsiedztwie jeziora. Nieco wyższa była też liczebność roślin związanych z osiedlami oraz chwastów reprezentowanych przez: szczaw polny *Rumex acetosella*, babkę zwyczajną *Plantago major*, komosowate Chenopodiaceae, bylicę *Artemisia*, pokrzywę *Urtica* i rdest ptasi *Polygonum aviculare* (Ryc. 3). Faza II przypada na wczesne średniowiecze i fazę intensywnego osadnictwa Jaćwingów i funkcjonowania grodziska na górze Zamkowej. Z tą fazą związane są bogate materiały archeologiczne datowane na IX–XIII/XIV w. AD (M. Engel, C. Sobczak 2012). Gwałtowny spadek liczebności palinologicznych wskaźników aktywności człowieka był wcześniejszy niż to wynika z daty ostatecznego podboju Jaćwieży przez zakon krzyżacki (1283 AD; M. Engel, C. Sobczak 2012), aczkolwiek nieprecyzyjna chronologia profilu jeziornego nie pozwala przyrzeć się bliżej temu zagadnieniu.

Okres pomiędzy fazami osadniczymi II i III charakteryzuje się znacznym zmniejszeniem oddziaływań antropogenicznych. Niemniej jednak zarówno pyłek roślin uprawnych, jak i ruderalnych był regularnie notowany począwszy od gł. 260 cm, czyli już od ok. 1300 AD. Był to okres wyraźnej regeneracji i stabilizacji drzewostanu, który trwał aż do ok. 1600 AD. Na obszarze zlewni jeziora rozwinęły się zbiorowiska leśne m.in. grądy z licznym grabem oraz bory mieszane z sosną, świerkiem i dębem. Ograniczeniu uległa powierzchnia brzeziny (Ryc. 2). Źródła archeologiczne wskazują, że po podboju Jaćwieży przez zakon krzyżacki okolice Szurpił opustoszały i przez następne ok. 150 lat populacja zamieszkująca okoliczne puszcze była nieliczna (J. Antoniewicz 1965). Niemal ciągła krzywa pyłku roślin uprawnych, kilkuprocentowy udział roślin z grupy ruderalnych i chwastów wskazują (podobnie jak i w profilu z jeziora Szurpiły; M. Kinder *et alii* 2019) na kontynuację osadnictwa i działalności rolniczej na znacznie mniejszą skalę niż w fazie II (Ryc. 3). Należy tu ponownie wspomnieć o obecności zaburzonej warstwy osadów, która mogła być wynikiem celowych działań lokalnych mieszkańców (np. związanych z tworzeniem przekopów, oczyszczaniem lub umacnianiem brzegu) bądź zjawisk erozyjnych na terenie zlewni.

Faza osadnicza III – ok. 1600 – 2000 AD; 119–5 cm, okres od powstania wsi Szurpiły po czasy współczesne

W okresie od ok. 1600 AD do ok. 1700 AD zanotowano szereg gwałtownych zmian zbiorowisk leśnych

wyrażonych spadkiem udziałów sosny, dębu i leszczyny, następnie silną redukcją brzozy, a po krótkotrwałych wzrostach również eliminację graba i świerka. Karczunkowi drzewostanów towarzyszyło powstanie rozległych terenów otwartych, użytkowanych rolniczo. W wyniku akcji kolonizacyjnej, jaka miała miejsce po utworzeniu nad Wigrami klasztoru kamedułów (1667 AD) powstało wiele nowych wsi w regionie, m.in. Szurpiły (ok. 1685 AD; M. Ambrosiewicz *et alii* 1997).

Udziały pyłku roślin zielnych (NAP; do 43%) i frekwencja palinologicznych wskaźników antropogenicznych osiągnęły wartości maksymalne w XVIII i XIX w. AD. Różnorodność taksonomiczna pyłku roślin była wówczas najwyższa w całym holocenie. Sumaryczny udział taksonów indykatorowych dla uprawy zbóż, konopi/chmielu oraz gryki *Fagopyrum* wynosił do 22%. Grupa roślin ruderalnych i chwastów polnych (z wartościami do 10%) była najliczniej reprezentowana przez pyłek bylicy, szczawiu zwyczajnego, rdestu ptasiego i chabra bławatka *Centaurea cyanus* (Ryc. 3). Liczebność pyłku roślin łąkowych wynosiła maksymalnie 15% i złożyły się na nią m.in.: udziały przedstawicieli traw, turzyc, jęczminkowatych oraz babka lancetowata, rumian, jaskier, i szczaw zwyczajny. Powierzchnie leśne zostały silnie zredukowane do lokalizacji mniej dogodnych dla rolnictwa. Na suchych pastwiskach i w przetrzebionych lasach rósł jałowiec. W XX w. zaznaczył się trend osłabienia aktywności rolniczej i osadniczej w okolicy stanowiska, co wyraźnie zapisało się w próbach stropowych w postaci spadku frekwencji pyłku roślin uprawnych i ruderalnych (Ryc. 3). Zaprzestano w tym czasie lokalnej uprawy konopi/chmielu, zmalała też powierzchnia upraw zbożowych. Zbiorowiska trawiaste w dalszym ciągu zajmowały duży obszar. Zaznaczył się proces sukcesji wtórnej, a na znaczeniu zyskała przede wszystkim ołsza, co wskazuje na intensywny rozwój w rejonie jeziora zdominowanych przez nią olsów.

5. Podsumowanie

Badaniom palinologicznym poddano osady denne niewielkiego jeziora Kluczysko sąsiadującego z Górą Zamkową, która była ważnym ośrodkiem osadniczym we wczesnym średniowieczu zamieszkiwanym przez plemię Jaćwingów.

Przebieg neholoceńskiej sukcesji roślinności, zrekonstruowanej na podstawie analizy pyłkowej osa-

dów, był zbieżny z wzorcem regionalnym, znanym z jeziora Szurpiły i jeziora Linówek, a w mniejszym zakresie również z bardziej oddalonego jeziora Wigry.

Zjawiskami lokalnymi, specyficznymi dla badanego mikroregionu Szurpił były: (I) wczesna faza wysokich (22%-owych) udziałów *Picea* ok. 1100 BC, świadcząca o jego powszechnej, ważnej roli lasotwórczej w okolicznych lasach; (II) powstanie i długotrwałe funkcjonowanie brzeziny (ok. 800–1200 AD), zajmujących m.in. siedliska wcześniej wykarczowane, zaburzone antropogenicznie; (III) obecność fazy wysokich udziałów roślin zielnych i ich dużego zróżnicowania taksonomicznego wskazującej na znaczną powierzchnię zbiorowisk trawiastych i ważną rolę hodowli zwierząt w strukturze gospodarki Jaćwingów w okresie ok. 900/1000–1200 AD.

Na podstawie wyników analizy pyłkowej wyróżniono 3 fazy wzmożonych oddziaływań człowieka na lokalną roślinność, które wstępnie skorelowano z historią osadnictwa. Faza I przypadała na okres ok. 800 BC – 500 AD, w którym skala odlesień była niewielka a działalność rolnicza, obejmująca uprawę zbóż, była prowadzona na małą skalę. W fazie II ok. 900/1000–1200 AD przypadającej na okres osadnictwa Jaćwingów nastąpił intensywny karczunek lasów (wraz ze strefą brzegową zbiornika) stanowiących źródło surowca drzewnego na potrzeby mieszkańców grodziska i jego okolic. Siedliska były w znacznym stopniu zdegradowane przez człowieka. Rozległy obszar zajmowały łąki i pastwiska zapewniające pożywienie dla zwierząt hodowlanych. W sąsiedztwie jeziora lokowano też pola uprawne. Faza III obejmowała okres najintensywniejszej działalności rolniczej i osadnictwa w okresie nowożytnym. Jej początek wiązał się z powstaniem wsi po akcji kolonizacyjnej zainicjowanej w XVII wieku.

Brak dobrze opracowanej chronologii radiowęglowej jest dużym ograniczeniem dla możliwości interpretowania wyników, w szczególności ich bliższego skorelowania z danymi osadniczymi. Użycie metody interpolowania wieku na podstawie występowania analogicznych wydarzeń w historii roślinności zarejestrowanych w profilu z jeziora Kluczysko (słabo datowanym metodą radiowęglową) i w sąsiednich profilach precyzyjnie datowanych (m.in. warwowo), było zabiegiem koniecznym. Pozwoliło to na przybliżenie chronologii badanego profilu, przy założeniu, że na sąsiednich stanowiskach analogiczne zjawiska następowały w zbliżonym czasie. Opracowanie modelu wiekowego wymaga jednak dalszych badań.

Podziękowanie

Autorka serdecznie dziękuje Panu Profesorowi Andrzejowi Taturowi (Uniwersytet Warszawski) za wykonanie wierceń, udostępnienie osadów jeziornych do analiz, za zgodę na wykorzystanie niepublikowanych wyników datowań radiowęglowych, wykonanych w ramach projektu MNiSW nr PBZ KBN-087/P04/2002. Jest też wdzięczna Panu Doktorowi Marcinowi Engelowi (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie) za przekazanie niepublikowanych wyników badań własnych oraz za cenne uwagi do manuskryptu. Badania palinologiczne zostały częściowo sfinansowane ze wspomnianego projektu oraz z subwencji MNiSW dla Instytutu Botaniki im. W. Szafera PAN.

Spis literatury

- Antoniewicz J. (red.)**
1965 *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*: praca zbiorowa, 4, Białystok.
- Ambrosiewicz M. et alii**
1997 Ambrosiewicz M., Brzozowski J., Żulpa A., *Wigierski Park Narodowy – pradzieje, osadnictwo, tradycyjne budownictwo drewniane*, Krzywe.
- Behre K.-E.**
1981 *The interpretation of anthropogenic indicators in pollen diagrams*, „Pollen et Spores” 23, 225–245.
- Ber A.**
2000 *Plejstocen Polski północno-wschodniej w nawiązaniu do głębszego podłoża i obszarów sąsiednich*, Warszawa.
- Beug H. J.**
2004 *Leitfaden der Pollenbestimmung für Mitteleuropa und angrenzende Gebiete*, München.
- Bitner-Wróblewska A. et alii**
2016 Bitner-Wróblewska A., Engel M., Sobczak C., *Projekt „Archeologia Jaćwieży”. Polsko-Norweska Inicjatywa Nowoczesnego Konserwatorstwa Archeologicznego/The „Archaeology of Yatvings” Project. A Polish-Norwegian Modern Archaeological Conservation Initiative*, [w:] *Archeologia Jaćwieży. Dawne badania i nowe perspektywy/Yatving Archaeology. Past Research, New Perspectives* (red. A. Bitner-Wróblewska, W. Brzeziński, M. Kasprzycka), Warszawa, 95–131.
- Berglund B. E., Ralska-Jasiewiczowa M.**
1986 *Pollen analysis and pollen diagrams*, [w:] *Handbook of Holocene Palaeoecology and Palaeohydrology* (red. B. E. Berglund), Chichester-New York, 455–484.
- Czerwiński A.**
1973 *Lasy dębowo-świerkowe Działu Północnego*, [w:] *Przyroda Białostoczczyzny i jej ochrona* 19 (red. B. Czczuga), 135–203.
- Dahl E.**
1998 *The Phytogeography of Northern Europe*. Cambridge.
- Engel M., Sobczak C.**
2012 *Nie tylko archeologia. Interdyscyplinarne badania wielokulturowego zespołu osadniczego w Szurpiłach na Suwalszczyźnie*, „Pruthenia” 7, 137–157.
- Engel M. et alii**
2006 Engel M., Iwanicki P., Rzeszotarska-Nowakiewicz A., „Sudovia in qua Sudovitaë”, *The new hypothesis about the origin of Sudovian Culture*, „Archaeologia Lituana” 7, 184–211.
- Faegri K., Iversen J.**
1989 *Textbook of pollen analysis*, Copenhagen.
- Faliński J. B.**
1997 *Pioneer woody species and their role in the regeneration and secondary succession*, [w:] *Dynamics and conservation of the Pomeranian vegetation* (red. W. Fałtynowicz, M. Latałowa, J. Szmaja), Gdańsk-Poznań 33–54.
- Fiłoc M. et alii**
2014 Fiłoc M., Kupryjanowicz M., Drzymulska D., *Late Glacial and Holocene vegetation changes in the Wigry National Park, NE Poland* –

new pollen data from three small dystrophic lakes, „*Studia Quaternaria*” 31(1), 5–16.

Gałka M., Apolinarska K.

2014 *Climate change, vegetation development, and lake level fluctuations in Lake Purwin (NE Poland) during the last 8600 cal. yr BP based on a high-resolution plant macrofossil record and stable isotope data ($\delta^{13}C$ and $\delta^{18}O$)*, „*Quaternary International*” 328–329, 213–225.

Gałka M., Szncl M.

2013 *Late glacial and Early Holocene development of lakes in northeastern Poland in view of plant macrofossil analyses*, „*Quaternary International*” 292, 124–135.

Gałka M. et alii

2014 Gałka M., Tobolski K., Zawisza E., Goslar T., *Postglacial history of vegetation, human activity and lake-level changes at Jezioro Linówek in northeast Poland, based on multiproxy data*, „*Vegetation History and Archaeobotany*” 23, 123–152.

Heikkilä M., Seppä H.

2003 *A 11,000 yr palaeotemperature reconstruction from the southern boreal zone in Finland*, „*Quaternary Science Reviews*” 22, 541–554.

Kinder M. et alii

2019 Kinder M., Tylmann W, Bubak I, Fiłoc M, Gąsiorowski M, Kupryjanowicz M, Mayr Ch, Sauer L, Voellering U, Zolitschka B, *Holocene history of human impacts inferred from annually laminated sediments in Lake Szurpity, northeast Poland*, „*Journal of Paleolimnology*” 61, 419–435.

Kondracki J.

2002 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

Kupryjanowicz M.

2007 *Postglacial development of vegetation in the vicinity of the Wigry Lake*, „*Geochronometria*” 27, 53–66.

Kupryjanowicz M., Jurochnik A.

2009 *Pollen record of postglacial vegetation changes as contained in bottom deposits of Wigry Lake*, [w:] *Wigry lake. History of the lake in the light of geological and paleoecological studies* (red. J. Rutkowski, L. Krzysztofiak), Suwałki, 181–198.

Latałowa M. et alii

2019 Latałowa M., Święta-Musznicka J., Słowiński M., Pędziszewska A., Noryskiewicz A., Zimny M., Obremska M., Ott F., Stivriņš N., Pasanen L., Ilvonen L., Holmström L., Seppä H., *Abrupt Alnus population decline at the end of the first millennium CE in Europe – The event ecology, possible causes and implications*, „*The Holocene*” 29(8), 1335–1349.

Lauterbach S. et alii

2011 Lauterbach S., Brauer A., Andersen N., Danielopol D. L., Dulski P., Hüls M., Milecka K., Namiotko T., Plessen B., Von Grafenstein U., *Multi-proxy evidence for early to mid-Holocene environmental and climatic changes in northeastern Poland*, „*Boreas*” 40, 57–72.

Matuszkiewicz J. M.

2005 *Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski*, Warszawa.
2008 *Zespoły leśne Polski*, Warszawa.

Marks, L.

2012 *Timing of the Late Vistulian (Weichselian) glacial phases in Poland*, „*Quaternary Science Reviews*” 44, 81–88.

Marks L. et alii

2016 Marks L., Dzierżek J., Janiszewski R., Kaczorowski J., Lindner L., Majecka A., Makos M., Szymanek M., Tołoczko-Pasek A., Woronko B., *Quaternary stratigraphy and palaeogeography of Poland*, „*Acta Geologica Polonica*” 66 (3), 403–427.

Mayewski P. A. et alii

2004 Mayewski P. A., Rohling E. J., Stager J. C., Karlén W., Maasch K., Meeker L. D., Meyerson E., Gasse F., Van Kreveland S., Holmgren K., Lee-Thorp J., Rosqvist G., Rack F., Staubwasser M.,

Schneider R. R., Steig E., *Holocene Climate Variability*. „Quaternary Research” 62, 243–55.

Moore P. D. et alii

1991 Moore P. D., Webb J. A., Collinson M. E., *Pollen Analysis*, Oxford.

Okulicz-Kozaryn J

1993 *Szurpiły – zespół śladów osadnictwa z czasów od III w. p.n.e. do XIII w. n.e.*, [w:] *Przewodnik LXIV zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego na Ziemi Suwalskiej*, 9–12 września 1993, Warszawa, 139–146.

Poraj-Górska A. I. et alii

2017 Poraj-Górska A. I., Żarczyński M. J., Ahrens A., Enters D., Weisbrodt D., Tylmann W., *Impact of historical land use changes on lacustrine sedimentation recorded in varved sediments of Lake Jaczno, northeastern Poland*, „Catena” 153, 182–193.

Ralska-Jasiewiczowa M.

1989 *The Lake Districts*, [w:] *Environmental changes recorded in lakes and mires of Poland during the last 13 000 years* (red. M. Ralska-Jasiewiczowa), „Acta Palaeobotanica” 29(2), 75–76.

Ralska-Jasiewiczowa M. et alii

2004 Ralska-Jasiewiczowa M., Latałowa ., Wasylkowska K., Tobolski K., Madeyska E., Wright HE Jr, Turner Ch (2004) Late Glacial and Holocene history of vegetation in Poland based on isopollen maps. W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków.

Ralska-Jasiewiczowa M. et alii

2003 Ralska-Jasiewiczowa M., Nalepka D., Goslar T., *Some problems of forest transformation at the transition to the oligocratic/Homo sapiens phase of the Holocene interglacial in northern lowlands of central Europe*, „Vegetation History and Archeobotany” 12, 233–247.

Raport o stanie

2004 *Raport o stanie środowiska województwa podlaskiego w latach 2002–2003 (2004)*, Inspekcja Ochrony Środowiska, <http://www.wios.bialystok.pl/pdf/raport2002-2003.pdf>

Reille M.

1995 *Pollen et spores d'Europe et d'Afrique du Nord*, Supplément 1, *Éditions du Laboratoire de botanique historique et palynologie*, Marseille.

1998 *Pollen et spores d'Europe et d'Afrique du Nord*, Supplément 2, *Éditions du Laboratoire de botanique historique et palynologie*, Marseille.

Seppä H. et alii

2009 Seppä H., Bjune A. E., Telford R. J., Birks H. J. B., Veski S., *Last nine-thousand years of temperature variability in northern Europe*, „Climate of the Past” 5, 523–535.

Stockmarr J.

1971 *Tablets with spores used in absolute pollen analysis* „Pollen Spores” 13, 615–621.

Starkel L.

1990 *Stratygrafia holocenu jako interglacjału*, „Przegląd Geologiczny” 38 (1), 13–15.

Stasiak J

1965 *Badania nad starożytnym krajobrazem Pojezierza Suwalskiego w rejonie Szwajcarii*, *Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego* 7, 1–42.

1968 *Próba odtworzenia przemian klimatycznych w okresie subborealnym i subatlantyckim w północno-wschodniej Polsce*, „Folia Quaternaria” 29, 135–143.

1969 *Wstępne wyniki badań paleogeograficznych w Korklinach*, RB IX, 197–209.

Stockmarr J.

1971 *Tablets with spores used in absolute pollen analysis*, „Pollen and Spores” 13 (4), 615–621.

Sokołowski A. W.

1973 *Zbiorowiska leśne Suwalskiego Parku Krajobrazowego*, *Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego* 19, 67–83.

Szwarczewski P, Kupryjanowicz M.

2006a *Etapy rozwoju zagłębi bezodpływowych w okolicach Sejna*, [w:] *Konferencja „Polska północno-wschodnia w holocenie. Przyroda-klimat-człowiek”*, *Streszczenia referatów i posterów*, 23 czerwca 2006, Kraków (red. A. Wacnik, E. Madeyska), Kraków, 36–38.

Szwarczewski P, Kupryjanowicz M.

- 2006b *Wybrane zagadnienia dotyczące genezy i holocenijskiej ewolucji zagłębień bezodpływowych w okolicach Sejnu*, [w:] *Ziemia Sejneńska – studia nad środowiskiem* (red. P. Szwarczewski), Warszawa, 81–96.

Wacnik A. et alii

- 2016 Wacnik A., Tylmann W., Bonk A., Goslar T., Enters D., Meyer-Jacob C., Grosjean M., *Determining the responses of vegetation to natural processes and human impacts in north-eastern Poland during the last millennium: combined pollen, geochemical and historical data*, „Vegetation History and Archeobotany” 25, 479–498.

Walanus A. and Nalepka D.

- 1999 *POLPAL Program for counting pollen grains, diagrams plotting and numerical analysis*, „Acta Palaeobotanica”, Supplement 2, 659–661.

Wójcik Z.

- 1991 *The vegetation of forest islands in the agricultural landscape of the Jorka river basin in the Masurian Lakeland (north-eastern part of Poland)*, „Ekologia Polska” 39(4), 437–479.

Żarczyński M. et alii

- 2019 Żarczyński M., Wacnik A., Tylmann W., *Tracing lake mixing and oxygenation regime using the Fe/Mn ratio in varved sediments: 2000 year-long record of human-induced changes from Lake Żabińskie (NE Poland)*, „Science of The Total Environment” 657, 585–596.

Żurek S. et alii

- 2006 Żurek S., Bińka K., Szańkowski M., Kłosowski S., *Overgrowing of lakes exemplified by Gajlik and Malona Mires (Sejny Lake District)*, „Limnological Review” 6, 295–304.

Aneks 3. Katalog zwierzęcych szczątków kostnych ze stanowiska IV w Szurpiłach – osada Targowisko

Rok badań: 1981

1. 1/81¹, ar 24-38, ćw. A, warstwa IIA
Owca/koza: 2 fr. wędrowek ludów zębów
datowanie: okres wędrowek ludów
2. 2/81, ar 24-38, ćw. A, warstwa IIB
Bydło: 3 fr. zębów
datowanie: okres wędrowek ludów
3. 3/81, ar 24-38, ćw. A, warstwa IIC
Bydło: 7 fr. zębów
datowanie: okres wędrowek ludów
4. 4/81, ar 36-49, ćw. D, warstwa IIA
Świnia: fr. kości ramiennej (ogryziona przez psa)
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
5. 5/81, ar 36-49, ćw. D, warstwa I
Bydło: fr. zęba
datowanie: okres wędrowek ludów/wczesne średniowiecze
6. 7/81, ar 24-37, ćw. D, warstwa IIB
Bydło: fr. zęba
7. 8/81, ar 36-49, ćw. D, warstwa IIB
Ndo: 1
Bydło: 3 fr. zębów, fr. śródstopia
Świnia: fr. kła, fr. zęba M2 (około 2 lata), fr. kości udowej
datowanie: okres wędrowek ludów/wczesne średniowiecze
8. 9/81, ar 36-49, ćw. D, głębokość 25-30 cm [w-wa IIC]
Bydło: fr. kości ramiennej, 2 fr. kości piszczelowej
Świnia: kieł, fr. miednicy (rąbany), fr. kości ramiennej (rąbany na trzonie), fr. żebra, fr. kości łokciowej (ogryziony przez psy)
Owca/koza: ząb
datowanie: okres wędrowek ludów/wczesne średniowiecze
9. 10/81, ar 36-49, ćw. D, obiekt 3
Bydło: ząb
datowanie: okres wędrowek ludów
10. 11/81, ar 36-49, ćw. D, warstwa IID, głębokość 97 cm
Bydło: fr. kości piszczelowej (młody koniec dalszy), człon palcowy II (GL=28, Bp=21)

1 Pierwsza pozycja w każdym zapisie to nr inwentarza polowego.

- Owca/koza: ząb, fr. kości łokciowej
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
11. 13/81, ar 36-49, ćw. D, obiekt 10
Świnia: ząb
datowanie: okres wędrówek ludów (?)
12. 15/81, ar 36-49, ćw. D, obiekt 5
Świnia: fr. czaszki, kiel, kość skokowa (GLI=35, GLm=34, Bd=22)
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
13. 16/81, ar 36-49, ćw. D, obiekt 12
Bydło: kość nadgarstka
datowanie: brak podstaw
14. 18/81, ar 36-49, ćw. D, z czyszczenia profilu
Owca/koza: ząb
datowanie: brak podstaw
15. 19/81, ar 24-37, ćw. D, warstwa IIF
Bydło: fr. zęba
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
16. Bez numeru, kości ze szlamowania, znad A2, warstwa II
Ndo: 7
Świnia: fr. czaszki, fr. kręgu (wyrostek kolczy- sty kręgu piersiowego), 2 fr. żeber (wszystkie kości pochodzą od osobnika bardzo młodego)
Gryzoń: fr. kręgu, kość krzyżowa
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
17. 20/81, ar 36-47, ćw. D, warstwa IID, głębokość 50 cm
Ndo: 40
Bydło: 5 zębów, 4 fr. żuchwy (1 rąbany), 3 fr. kości łokciowej, 2 fr. łopatki, 8 fr. żeber (1 file- towane, 2 rąbane), 2 fr. kręgów piersiowych (1 młody), fr. kości ramiennej, 3 fr. miednicy, 2 fr. kości udowej, fr. *metapodium*, fr. śród- stopia (Bp=39, SD=23/23), człon palcowy I (GL=63, Bp=25, Bd=23), fr. kości piszczelowej
Świnia: fr. kości ramiennej, kość skokowa (GLI=40, GLm=37, Bd=23), człon palcowy III
Owca/koza: 3 fr. kości piszczelowej (1 ogryza- ny), 2 fr. żeber, ząb, 2 fr. *metapodium*, 2 fr. mied- nicy, 2 kości piętowe (GL=56, 53), człon palco- wy I (GL=30, Bp=11, Bd=9)
Koń: fr. żebra, 3 fr. kości promieniowej, fr. kości łokciowej (ogryzany), fr. kości udowej, fr. kości piszczelowej
Jeleń: fr. śródstopia, człon palcowy III
Łoś: ząb, człon palcowy II (ogryzany, GL=62, Bp=28, Bd=24)
Ptak: 3
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
18. 21/81, ar 24-37, ćw. D, warstwa IIH, głębokość 60-65
Bydło: okres wędrówek ludów/wczesne śre- dniowiecze
19. 22/81, ar 24-37, ćw. D, warstwa IIF, głębokość 50-55
Koń: 3 fr. zębów
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
20. 24/81, ar 36-47, ćw. C, część W wykopu, głębo- kość około 60 cm, warstwa IIC
Ndo: 1
Bydło: 3 fr. żeber, fr. kości ramiennej
Owca/koza: fr. żebra, fr. kości promieniowej
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
21. 25/81, ar 36-47, ćw. C, głębokość 20-30 cm, warstwa IIA
Bydło: ząb
Owca/koza: fr. zęba
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
22. 26/81, ar 36-47, ćw. C, warstwa IIF
Owca/koza: fr. żebra, fr. kości piszczelowej
Owca: kość śródrcza (GL=111, Bp=23, Bd=27, SD=16/11)
Koza: 2 fr. kości promieniowej
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
23. 27/81, ar 36-47, ćw. C, warstwa IIA
Bydło: 2 fr. zębów
Koń: fr. żebra
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
24. 28/81, ar 36-47, ćw. C, Warstwa IIB
Ndo: 40

Bydło: 5 zębów, 2 fr. kości promieniowej, 4 fr. śródreżca, fr. kości skokowej, fr. śródstopia, 3 fr. odcinka metapodialnego (błoczki), fr. członu palcowego I

Świnia: fr. czaszki, 2 fr. zuchwy, 2 żeby (1 kiel, samiec), fr. kości ramiennej (Bd=26, BT=31)

Owca/koza: ząb, 3 fr. zęba, fr. zuchwy, 2 fr. żeber, fr. łopatkki, fr. kości ramiennej, 2 fr. śródreżca, 3 fr. kości piszczelowej, fr. odcinka metapodialnego

Koń: 2 fr. łopatkki, fr. kości promieniowej

Mikrossak: 1

datowanie: okres wczesnego średniowiecza

25. 29/81, ar 36-47 C, ćw. L, warstwa IIC

Ndo: 11

Bydło: 6 zębów (w tym 1 siekacz), 2 fr. mózżenia, 3 fr. kręgów (szyjnych), 4 fr. kości promieniowej, 3 fr. kości piszczelowej, *centroquartale*, fr. członu palcowego I (GL=49)

Świnia: 3 fr. czaszki, 3 żeby (w tym 1 siekacz)

Owca/koza: fr. zuchwy, fr. żebra, fr. łopatkki, fr. kości ramiennej, fr. śródreżca, fr. członu palcowego I

Koza: fr. kości promieniowej, fr. śródstopia (GL=120, Bp=18, SD=11/9)

Koń: kość rysikowa, człon palcowy I (GL=68, Bp=47, Bd=38, SD=32; ślady po korzeniach roślin)

datowanie: okres wczesnego średniowiecza

26. 30/81, ar 36-47, ćw. C, głębokość 60 cm, warstwa IIE

Ndo: 17

Bydło: fr. mózżenia, 4 zęby, fr. kręgu (szyjnego), fr. żebra, 2 fr. łopatkki, 3 fr. kości ramiennej, fr. kości promieniowej, fr. śródreżca, 3 fr. kości udowej, fr. kości skokowej, 2 fr. śródstopia, 3 fr. odcinka metapodialnego

Świnia: fr. czaszki, fr. kości ramiennej, fr. śródreżca (młody)

Owca/koza: ząb, 4 fr. kręgów (w tym 1 fr. kręgu piersiowego =młody, 1 fr. kręgu lędźwiowego =młody, 1 powierzchnia stawowa =młoda), 4 fr. żeber, fr. łopatkki, fr. kości ramiennej, 4 fr. kości udowej, fr. kości piszczelowej

Owca: 2 fr. śródreżca, fr. śródstopia, kość skokowa (GLI=26, GLm=25, Bd=17)

Koń: kość skokowa (GH=57, GB=50)

datowanie: okres wczesnego średniowiecza

Rok badań: 1982

27. 30/82, warstwa I przemieszana z powierzchnią

Bydło: fr. żebra

datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze

28. 31/82, ar 32-50, ćw. D, głębokość 30 cm, oprawka?

Bydło: fr. kości promieniowej (brak śladów obróbki i pracy wskazujących na narzędzie)

datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze

29. 31/82, ar 32-50, warstwa I poddarniowa

Ndo: 3

Bydło: fr. czaszki, fr. kości udowej, fr. odcinka metapodialnego

Owca/koza: r. kości piszczelowej

Koń: ząb (siekacz, wiek około 17 lat), fr. żebra

datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze

30. 32/82, warstwa I poddarniowa

Ndo: 28

Bydło: ząb, fr. kości promieniowej, 2 kości nadgarstka, fr. kości piszczelowej, 3 fr. odcinka metapodialnego, fr. członu palcowego I, fr. członu palcowego III

Świnia: fr. zęba, fr. kości piszczelowej, fr. kości piętowej

Owca/koza: 3 fr. zębów, fr. łopatkki, 2 fr. kości ramiennej, fr. śródreżca, fr. kości udowej, fr. kości piszczelowej, fr. śródstopia

datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze

31. 33/82, ar 32-50, warstwa II

Ndo: 3 (w tym 2 opalone na czarno)

Bydło: ząb (młody), fr. żebra, fr. kości ramiennej

Świnia: fr. zęba

Owca/koza: fr. kości piszczelowej

datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze

32. 34/82, ar 32-50, warstwa I-II
Ndo: 5
Bydło: ząb, 2 fr. zębów, fr. żebra, fr. kości udowej, fr. odcinka metapodilanego
Świnia: fr. czaszki (świeżo wyrosło M3), ząb (kieł, samica), fr. śródreńcza (młoda)
Owca/koza: ząb, 2 fr. żebra (na 1 ślady filetowania), fr. kręgu (wyrostek kolczysty kręgu piersiowego)
Koł: fr. odcinka metapodialnego, fr. członu palcowego III
Ptak: 2
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze/późne średniowiecze
33. 35/82, ar 32-50, warstwa II
Ndo: 15
Bydło: fr. zęba, ząb (siekacz), fr. śródreńcza (Bd=43), fr. kości udowej, *centroquartale*, kość stępu
Świnia: 2 fr. zębów, fr. żebra
Owca/koza: ząb, fr. żebra (ślady filetowania, ogryzione przez psy), fr. członu palcowego III
Ptak: 6
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
34. 36/82, ar 33-50, z powierzchni
Ndo: 2
Bydło: fr. zęba
Koł: fr. zęba
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
35. 37/82, ar 32-50, ćw. B, warstwa II
Ndo: 18
Bydło: 2 fr. kręgów (1 fr. kręgu szyjnego, 1 wyrostek kolczysty kręgu piersiowego), fr. śródreńcza, fr. kości udowej, fr. odcinka metapodialnego
Owca/koza: fr. żebra, fr. kości udowej (młoda główka), człon palcowy II
datowanie: **datowanie:** okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
36. 38/82, ar 33-52, warstwa I poddarniowa
Ndo: 1
Świnia: ząb
Owca/koza: fr. zęba, 2 fr. kości ramiennej, fr. kości promieniowej, fr. śródstopia
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
37. 39/82, ar 32-50, ćw. C-D, z narożnika NE (obiekt)
Ndo: 9
Świnia: ząb (M3 lekko starty), 4 fr. czaszki, fr. żebra
datowanie: brak podstaw
38. 40/82, ar 32-50, warstwa I poddarniowa
Ndo: 1
Bydło: fr. członu palcowego III
Owca/koza: fr. kości piszczelowej
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
39. 41/82, ar 33-50, ćw. A, warstwa II
Ndo: 5
Bydło: fr. kości łokciowej, 2 fr. śródstopia
Koł: fr. kości promieniowej
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
40. 42/82, ar 33-50, ćw. A, warstwa II
Ndo: 2
Świnia: fr. zęba, fr. żebra
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
41. 44/82, ar 33-50, ćw. A, warstwa II
Ndo: 10
Bydło: fr. żebra, kość nadgarstka, fr. kości udowej, kość stępu, 2 fr. śródstopia
Świnia: fr. miednicy
Owca/koza: fr. kręgu (powierzchnia stawowa, młoda), fr. kości ramiennej, fr. kości promieniowej (przepalony na czarno-szaro)
Ryba: 1
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
42. 45/82, ar 32-50, ćw. B, obiekt ?
Ndo: 4
Bydło: fr. żebra, fr. kości promieniowej, kość skokowa (GLI=74, GLm=70, Bd=40)
Owca/koza: 3 fr. żeber, fr. łopatki (SLC=20)
Świnia: fr. kości udowej
Jeleń: fr. łopatki
datowanie: brak podstaw

43. 46/82, ar 32-50, ćw. D
 Ndo: 1
 Bydło: fr. kości promieniowej, 2 fr. śródreżca, fr. kości udowej
 Świnia: fr. żuchwy (samiec), 2 fr. czaszki (mleczne P), fr. zęba, ząb (bardzo młody), fr. kości ramiennej
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
44. 47/82, ar 32-50, obiekt A2
 Ndo: 9
 Bydło: fr. kości łokciowej
 Owca/koza: fr. żebra, fr. kości udowej, fr. kości promieniowej, fr. kości piszczelowej
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
45. 48/82, ar 32-50, ćw. B, obiekt A3
 Ndo: 20
 Bydło: fr. żebra
 Owca/koza: fr. żebra, 3 fr. miednicy (młode), fr. kości piszczelowej
 Świnia: fr. żebra, fr. członu palcowego II; dalej wszystkie fr. kostne pochodzą najprawdopodobniej od jednego, bardzo młodego osobnika: 2 fr. żuchwy (w 1 zachowane mleczne P), 4 fr. zębów (mleczne), 7 fr. czaszki, fr. kręgu, 11 fr. żeber, 3 fr. łopatk (P+L), fr. kości ramiennej, 2 fr. kości łokciowej (P+L), 3 fr. miednicy, 2 kości udowe (P+L), 2 kości piszczelowe (P+L), 3 fr. metapodium
 Gryzoń: fr. łopatki
 Ptak: 8 fr.
 Ryba: 4 fr.
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
46. 49/82, ar 32-50, ćw. B
 Ndo: 11
 Bydło: ząb, kość nadgarstka
 Owca/koza: fr. czaszki, ząb, fr. żebra, fr. kości ramiennej, fr. kości promieniowej, fr. odcinka metapodialnego
 Ptak: 1
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
47. 49/82, ar 33-50, ćw. A-C, głębokość 20-25 cm, warstwa II
 Ndo: 16
 Bydło: fr. żuchwy, ząb, fr. łopatki, 2 fr. kości promieniowej, fr. kości łokciowej, fr. kości udowej, fr. kości skokowej
 Świnia: fr. czaszki, 2 fr. zębów (w tym 1 kieł, samiec), fr. kości ramiennej
 Owca/koza: fr. zęba, fr. żebra, fr. kości ramiennej, fr. śródreżca, fr. kości udowej, 2 fr. kości piszczelowej
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
48. 50/82, ar 32-50, ćw. D, obiekt 31
 Świnia: fr. kości ramiennej, fr. kręgu
 Ptak: 1
datowanie: okres wczesnego średniowiecza, faza H-I
49. 51/82, ar 32-50, ćwiartka B, obiekt 26
 Ndo: 4
 Bydło: 3 kości nadgarstka
 Owca/koza: fr. kręgu (wyrostek kolczysty kręgu piersiowego), 2 fr. żeber
 Dzik: ząb (kieł, samiec)
 Ryba: 3 fr.
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
50. 52/82, ar 32-50, ćw. C
 Ndo: 3
 Bydło: ząb
datowanie: brak podstaw
51. 53/82, ar 32-50, ćw. B-C, z plantu na głębokości 30 cm
 Ndo: 1
 Świnia: fr. czaszki
 Mysz: fr. czaszki
datowanie: brak podstaw
52. 54/82, ar 32-50, obiekt 30
 Ndo: 6
 Bydło: 2 fr. zębów, 4 fr. żuchwy, 2 fr. kręgów lędźwiowych, fr. kości łokciowej, 2 fr. kości udowej, 3 fr. kości piszczelowej (1- Bd=53), fr. śródstopia
 Świnia: fr. kości piętowej
 Owca/koza: 6 fr. zębów, fr. miednicy, fr. kości udowej, fr. kości piszczelowej (ogryziony przez gryzonia), fr. *metapodium*
 Jeleń: fr. poroża
datowanie: okres wczesnego średniowiecza

53. 55/82, ar 32-50, głębokość 30 cm, z plantu
Ndo: 2
Bydło: fr. odcinka metapodialnego (ogryziony przez psy)
Świnia: fr. odcinka meatpodialnego
Owca/koza: ząb
Koń: fr. kości udowej
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
54. 56/82, ar 32-50, obiekt 30
Bydło: fr. czaszki, 2 fr. żeber (1 filetowane na ciepło), fr. kości piętowej
Świnia: fr. czaszki (wyrasta M2), 2 zęby (1 mleczny), fr. łopatki (SLC=25)
Owca/koza: ząb
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
55. 57/82, obiekt 30
Ndo: 7
Bydło: fr. kości łokciowej, fr. kości piszczelowej, fr. miednicy, fr. żebra, fr. łopatki
Świnia: fr. czaszki (mleczne P), fr. zęba
Owca/koza: 2 fr. czaszki, fr. żuchwy, fr. kręgu (wyrostek kolczysty kręgu piersiowego)
Owca: fr. kości promieniowej
Jeleń: 7 fr. poroża
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
56. 58/82, ar 32-50, ćw. C, obiekt 30
Jeleń: 18 fr. poroża (być może z jednego rozpadniętego fr.)
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
57. 59/82, ar 32-50, obiekt 19
Świnia: fr. kości udowej (bardzo młody)
Koń: człon palcowy III (bardzo mały, GL=(41), Ld=36, HP=27)
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
58. 60/82, ar 32-50, obiekt 30
Ndo: 6
Bydło: 3 zęby, 3 fr. zębów, fr. czaszki, (młody), fr. *metapodium*, 2 fr. śródstopia, fr. kości udowej, fr. kości piszczelowej
Świnia: fr. kości ramiennej, fr. kości piszczelowej, fr. kręgu (szyjnego, młody), fr. czaszki
Owca/koza: 2 fr. czaszki, 4 fr. kości udowej, fr. kości ramiennej, 2 fr. łopatki, 2 fr. żeber (1 filetowane), fr. kości promieniowej, fr. kości skokowej
Jeleń: 6 fr. poroża
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
59. 61/82, ar 32-50, ćwiartka A, obiekt 28
Owca/koza: fr. łopatki
Świnia: fr. żuchwy (wyrosło M2=około 17 miesiąca), ząb (młode M3=około 22 miesiąca)
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
60. 62/82, ar 32-50D, obiekt 34, wschodnia część wypełniska obiektu
Ndo: 2
Świnia: fr. żebra (młody, utleniony od miedzi), fr. kości piętowej
datowanie: okres wędrówek ludów
61. 63/82, ar 32-50, ćwiartka A, obiekt 24, część zachodnia
Ndo: 2 (przeżalone na czarno)
Bydło: ząb
Koń: fr. *metapodium*
Ptak: 1
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
62. 64/82, ar 32-50, ćw. D, z plantu płu, część wschodnia
Świnia: ząb
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
63. 65/82, ar 32-50, ćw. B, spąg warstwy II
Ndo: 2
Bydło: fr. kości promieniowej, 2 fr. kości udowej, fr. kości piszczelowej
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
64. 66/82, ar 32-50, ćw. C, spąg warstwy II
Bydło: fr. kości promieniowej
Świnia: fr. żebra
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
65. 67/82, ar 32-50, obiekt 24, część wschodnia
Bydło: fr. kości ramiennej, fr. śródrečza, fr. kości udowej, 2 kości centroquartale, fr. członu palcowego I (GL=51, Bd=22),

- Owca/koza: ząb, fr. łopatki
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
66. 68/82, ar 32-50, ćwiartka A, obiekt 28
Bydło: fr. kości udowej
Świnia: fr. kości piszczelowej (młody koniec bliższy=3,5 roku)
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
67. 69/82, ar 32-50, ćwiartka B, obiekt 22
Owca/koza: 2 fr. kręgów, 2 fr. żeber
Ryba: 8 fr.
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
68. 70/82, ar 32-50, ćw. A-C, z plantu na głębokości 20-25 cm
Ndo: 1
Bydło: fr. kręgu (wyrostek kolczysty kręgu piersiowego), fr. kości łokciowej, fr. śródstopia
Owca/koza: 4 fr. kręgów (1 fr. trzonu kręgu lędźwiowego, 1 młody), fr. żebra
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
69. 71/82, ar 32-50, ćw. D, z narożnika SE, głębokość około 35 cm
Ndo: 6
Bydło: fr. kości ramiennej, fr. kości promieniowej, fr. śródreżca, fr. odcinka metapodialnego (opalony na czarno)
Świnia: 4 fr. czaszki
Owca/koza: fr. kości promieniowej
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
70. 72/82, ar 32-50, obiekt 23, warstwa II?
Ndo: 2
Owca/koza: 2 zęby, 4 fr. żuchwy (w 1 zachowany P3)
Świnia: ząb
datowanie: okres wędrówek ludów
71. 73/82, ar 32-50, obiekt 28, część wschodnia
Ndo: 2
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
72. 74/82, ar 32-50, ćw. B-C, obiekt 32
Ndo: 2
Bydło: fr. zęba, fr. kości piszczelowej
- Owca/koza: ząb, fr. żebra
Koń: fr. kości promieniowej
datowanie: wczesne średniowiecze
73. 75/82, ar 32-50, ćw. D, z plantu
Ndo: 1
Bydło: fr. zęba, fr. żebra
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze
74. 76/82, ar 32-50, ćw. D, obiekt 31
Ndo: 1
Świnia: fr. miednicy (ślady rąbania)
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
75. 77/82, ar 32-50, ćwiartka A, obiekt 25, część wschodnia
Owca/koza: fr. śródreżca (Bd=22), fr. kości udowej
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
76. 78/82, ar 32-50, obiekt 29
Ndo: 1
Bydło: 2 fr. kości promieniowej (Bp=71, rąbana na końcu bliższym)
Owca/koza: fr. kości promieniowej
Świnia: fr. kości udowej, fr. kości strzałkowej
Ptak: 1 fr.
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
77. 79/82, ar 32-50, obiekt 20
Bydło: ząb
Owca/koza: fr. kości udowej, fr. kości piszczelowej (młody koniec dalszy=15-20 miesięcy)
datowanie: okres wędrówek ludów (?)
78. 80/82, ar 32-51, świadek
Owca/koza: ząb
datowanie: brak podstaw
79. 81/82, ar 32-51, obiekt 22
Ndo: 4
Bydło: fr. kręgu (wyrostek kolczysty kręgu piersiowego)
Owca/koza: 4 fr. żeber
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
80. 82/82, ar 32-51, obiekt 45
Świnia: fr. kości łokciowej
datowanie: okres wędrówek ludów

81. 83/82, ar 32-51, obiekt 20
Bydło: fr. kości promieniowej
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
82. 84/82, ar 32-51, świadek
Ndo: 7
Bydło: fr. żebra, 2 fr. kości promieniowej
Owca/koza: 2 zęby, fr. zuchwy, fr. żebra, fr. miednicy
Koń: fr. kości piszczelowej, fr. kości promieniowej
datowanie: brak podstaw
83. 85/82, ar 32-51, obiekt 52
Ndo: 8
Bydło: 3 zęby, fr. zęba, 10 fr. czaszki, fr. kości nosowej, 4 fr. żeber, fr. miednicy, fr. kości udowej
Świnia: fr. kości udowej, fr. kości piszczelowej
Owca/koza: 3 fr. żeber, fr. kości promieniowej, człon palcowy II
Koza: fr. kości promieniowej
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
84. 87/82, ar 32-51, z północnego profilu ara
Ryba: 1
datowanie: brak podstaw
85. 88/82, ar 32-51, obiekt 38, pierwsze 10 cm
Ndo: 9
Bydło: fr. śródreżca
Świnia: ząb (siekacz), 2 fr. czaszki (1 ma mleczne P)
Owca/koza: 3 fr. żeber, fr. kości udowej
Ptak: 1
Ryba: 7
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
86. 89/82, ar 32-51, obiekt 38, część wschodnia
Świnia: fr. czaszki, fr. kręgu
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
87. 90/82, obiekt 50
Ndo: 28
Bydło: 3 fr. czaszki, 2 fr. zuchwy, fr. łopatki (rąbany wzdłuż), 2 zęby, fr. kości łokciowej, fr. kości piszczelowej, 3 fr. żeber, fr. kręgu (wyrostek kolczysty kręgu piersiowego), fr. kości udowej
Świnia: 2 fr. kości ramiennej, 8 fr. czaszki (1 przepalony na czarno, 1 młode P, 1 ma M2 nie starte), ząb (młody), 6 fr. żeber (1 ma ślady filetowania, 4 bardzo młode), 2 fr. kości piszczelowej (1 bardzo młody, 1 młody koniec dalszy), fr. kości ramiennej (bardzo młody), 11 fr. zębów (2 siekacze, 4 fr. kłów, w tym 1 samiec), fr. kości strzałkowej (bardzo młody), fr. kręgu (bardzo młody)
Owca/koza: 4 fr. żeber (na 2 ślady filetowania), 3 fr. kręgów (1 wyrostek kolczysty kręgu piersiowego, 2 wyrostki boczne kręgów lędźwiowych), fr. kości promieniowej, fr. kości piszczelowej, fr. kości udowej
Mikrossak: 2 fr. kości długich
Ptak: 1
Ryba: 10
datowanie: brak podstaw
88. 91/82, ar 32-51, ćw. A-C, spąg warstwy II
Ndo: 3
Bydło: fr. kręgu (szyjnego, młody), 4 fr. członów palcowych II (młode końce bliższe), fr. członu palcowego (młody), 2 fr. odcinka metapodialnego (młode końce dalsze)
Owca/koza: 2 fr. zębów, fr. łopatki, fr. kości ramiennej, fr. śródreżca, fr. członu palcowego III
Koza: fr. moźdżenia
Koń: fr. żebra, fr. kości promieniowej
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
89. 93/82, ar 32-51, obiekt 20
Ndo: 4 (1 przepalony na szaro)
Owca/koza: 3 fr. kręgów (1 fr. wyrostka kolczystego kręgu piersiowego, 1 fr. wyrostka poprzecznego kręgu lędźwiowego), 2 fr. żeber, fr. łopatki, fr. kości promieniowej, fr. kości łokciowej, 4 fr. kości udowej (w tym 1 młody koniec bliższy=około 3 lata, 1 odpadnięty koniec dalszy=3,5 roku)
Świnia: fr. zuchwy (młody, świeżo wyrosnięty M1=4-6 miesięcy), ząb (siekacz), fr. żebra
Ptak: 1
datowanie: okres wczesnego średniowiecza
90. 94/82, ar 32-52, obiekt 36
Świnia: fr. *metapodium* (młode)
Owca/koza: fr. zęba
datowanie: okres wędrówek ludów
91. 96/82, ar 32-51, warstwa II, z obszaru ara
Ndo: 8

Bydło: fr. żebra, fr. kości promieniowej, fr. miednicy, fr. kości piszczelowej (młody koniec bliższy)
 Owca/koza: fr. łopatki, fr. kości ramiennej, 2 fr. kości promieniowej, fr. kości piszczelowej, fr. śródstopia (Bd=23), człon palcowy I (GL=40)
datowanie: okres wędrówek ludów/wczesne średniowiecze

92. 97/82, ar 32-50, obiekt 23

Ndo: 6

Bydło: fr. kręgu (atlas), fr. kości promieniowej, fr. śródścza (SD=26/20), fr. miednicy, fr. kości piętowej

Owca/koza: 2 fr. żeber, fr. kości ramiennej, fr. miednicy, fr. kości piszczelowej (Bd=(27)), człon palcowy I (młody koniec bliższy= 7-10 miesięcy)

datowanie: okres wędrówek ludów

93. 98/82, ar 32-50, obiekt 23

Ndo: 8

Bydło: fr. czaszki, 2 fr. żuchwy, fr. kręgu (szyjnego), fr. żebra, fr. kości ramiennej, 4 fr. kości promieniowej, fr. kości łokciowej, fr. śródścza (samica, Bd=52), fr. kości udowej, 3 fr. kości piszczelowej (Bd=51), kość skokowa (GLI=60, GLm=55, Bd=41), człon palcowy I (GL=60, Bd=20)

Owca/koza: 2 fr. żuchwy (w 1 jest P1 i P2), 2 fr. żeber, fr. łopatki, fr. kości ramiennej, fr. kości promieniowej, 4 fr. kości udowej, 3 fr. kości piszczelowej (Bd=27)

Świnia: fr. czaszki, kość piętowa (GL=24)

Koń: fr. żebra, 2 fr. kości promieniowej, kość stępu, fr. *metapodium*

Jeleń: fr. kości udowej

Dzik: fr. żuchwy, ząb (M3=45)

datowanie: okres wędrówek ludów

Katarzyna Pochocka-Szwarc

Państwowy Instytut Geologiczny w Warszawie

Aneks 4. Rozpoznanie geologiczne Gołdapskiej Góry na południe od Gołdapi (Szeskie Wzgórze, Polska północno-wschodnia)

1. Wstęp

Góra Gołdapska zwana też Piękna Górą położona jest na południe od miasta Gołdap, w granicach gminy Gołdap, powiatu gołdapskiego. Jej bezleśne stoki są punktem charakterystycznym w topografii dla tej okolicy. Według regionalizacji fizycznogeograficznej znajduje się ona w obrębie prowincji Nizy Wschodniobałtycko-Białoruskiego, podprowincji Pojezierza Wschodniobałtyckiego, w regionie Pojezierza Mazurskiego. (J. Kondracki 2002).

Szeskie Wzgórze stanowią południkowo zorientowany masyw w kształcie klina, rozciągający się na przestrzeni około 30 km pomiędzy Gołdapią na północy a Oleckiem na południu. Mają kilka wyraźnych kulminacji. Góra Gołdapska jest najdalej na północ wysuniętą kulminacją na powierzchni masywu Szeskich Wzgórz i osiąga wysokość 271,8 m n.p.m.

Gołdapska Góra jest obecnie obiektem przekształconym antropogenicznie, gdzie funkcjonuje od 2004 r Centrum Sportowo-Rekreacyjne Piękna Góra. Na wschodnich zboczach wytyczone zostały trasy narciarskie (o całkowitej długości 3,35 km) i wyciągi krzesełkowe. Na zachodnich stokach znajduje się także tor saneczkowy o długości 1250 m, a u jej podnóża zajazd z parkingami. Na szczycie Gołdapskiej Góry wybudowano wieżę widokową z obrotową kawiarnią, stanowiącą atrakcję turystyczną regionu. Ze szczytu Góry rozpościera się rozległy widok zarówno w kierunku

północnym na dolinę rzeki Gołdapy, miasto Gołdap oraz rozległy kompleks leśny Puszczy Rominckiej, jak i w kierunku zachodnim na morenowe wzgórze Gór Klewińskich i rozległe Lasy Skaliskie, a w południowo zachodnim na zwarty kompleks Puszczy Boreckiej.

Góra Gołdapska znajduje się w granicach arkusza Gołdap szczegółowej mapy geologicznej Polski w skali 1:50 000 (T. Krzywicki 2008). Gołdapska Góra jako jedno z geologicznych stanowisk terenowych była prezentowana w 2009 r na konferencji z cyklu Stratygrafia Plejstocenu Polski (T. Krzywicki 2010).

Z opracowań kartograficznych (w skali bardziej przeglądowej), Gołdapska Góra znajduje się na arkuszu Suwałki Mapy geologicznej Polski w skali 1:200 000 (K. Pochocka-Szwarc, K. Józwik 2020).

Z dawnych opracowań kartograficznych, należy wymienić niemieckie mapy geologiczno-glebowe w skali 1:25 000, wykonywane przed pierwszą wojną światową. Gołdapska Góra znajduje się na arkuszu Grabowen (obecnie Grabowo) mapy z tej serii (E. Harbort, F. Kaunhowen 1912).

2. Zakres prac – metodyka

W ramach niniejszego opracowania wykonano szczegółowe prace geologiczno-zdjęciowe w skali 1:10 000

obejmujące kompleks Góry Gołdapskiej wraz z jej najbliższym otoczeniem¹. Wykonano mapę hipsometryczną i szkic morfologiczny w skali 1: 10 000 przedstawiające główne elementy morfologii Gołdapskiej Góry i jej najbliższego otoczenia (załączniki 1, 2). W celu rozpoznania budowy geologicznej wykonano 48 płytkich sondowań (załącznik 11). Do tego celu użyto ręcznej sondy Eijkelkampa, wykonując odwierty do głębokości (średnio) 2,0 m oraz prowadząc obserwacje w żwirowni zlokalizowanej we wschodnich stokach góry (mapa dokumentacyjna załącznik 3). W oparciu o te informacje geologiczne skonstruowano mapę geologiczną w skali 1:5 000 (wraz z objaśnieniami, załączniki 4, 5) oraz 5 przekroi geologicznych, na których zobrazowano przypowierzchniową budowę geologiczną Gołdapskiej Góry (załączniki: 9a, b, c, d, e oraz 10).

Szkic geomorfologiczny w skali 1:5 000 przedstawia główne elementy we wschodniej części Gołdapskiej Góry (załączniki 6, 7). Wykonano także próbę rekonstrukcji paleogeograficznej dla omawianego obszaru (załącznik 8).

3. Geomorfologia

Szeskie Wzgórza należą do jednych z najwyższych wzniesień na obszarze młodoglacjalnym w Polsce północno-wschodniej. Jak już wspomniano we wstępie, mają kilka wyraźnych kulminacji. Najwyższą jest Szeska Góra (309 m n.p.m.), pozostałe to: Góra Tatarska (308 m n.p.m.), Góra Rudzka (284 m n.p.m.). Góra Gołdapska (271,8 m n.p.m.) stanowi najdalej na północ wysuniętą kulminację masywu Szeskich Wzgórz. Wysokości względne Gór Szeskiej i Gołdapskiej są znaczne, osiągają tu niemal 60 m, a w innych miejscach około 30 m.

Gołdapska Góra ma zarys, zbliżony do trójkąta równobocznego, przedzielonego na dwie części, przez południkowo przebiegający wąwóz. Dno tego wąwozu znajduje się prawie 50 m poniżej szczytu Gołdapskiej Góry i niemal 20 m poniżej kulminacji we wschodniej jej części. Na zachód od wąwozu znajduje się najwyższej położona część Góry (szczyt 271,8 n.p.m.). Jej długie stoki (od północnego zachodu) podkreślają szczyt, któ-

ry wznosi się ok. 60–70 m ponad otaczająca powierzchnię. Na wschód od wąwozu znajduje się niższa część masywu Gołdapskiej Góry – zwana Górą Zamkową (242,0 m n.p.m.). Jej oś morfologiczna zorientowana jest południkowo i podkreślona przez strome stoki. Należy dodać, że bardziej strome stoki znajdują się od strony zachodniej, czyli tej sąsiadującej z wąwozem. Na szczycie Góry Zamkowej znajduje się grodzisko.

Południowa część masywu Gołdapskiej Góry podkreślona jest dolinką, którą obecnie płynie niewielki bezimienny ciek. Jej dno położone jest niżej niż dno wspomnianego wąwozu. Dolinka ta nie ma połączenia z wąwozem, a jej oś przebiega równoleżnikowo. Na południe od tej dolinki występują jeszcze dwa, bezimienne, izolowane wzniesienia o wysokościach 252,6 m n. p. m. oraz 232,0 m n.p.m.

Na północ i północny zachód od Góry Gołdapskiej znajduje się dolina rzeki Gołdapy. Rzeka ta wypływa z jeziora Gołdap, płynie na zachód. Przepływa przez miasto Gołdap (gdzie jej bieg jest uregulowany) i dalej meandrując płynie szerokim obniżeniem, w kierunku południowo zachodnim, omijając łukiem masyw Szeskich Wzgórz. Wysokości bezwzględne pomiędzy dnem tej doliny a Gołdapską Górą wynoszą ponad 70 m.

4. Budowa geologiczna

Miąższość utworów plejstocenijskich w rejonie Gołdapi wynosi około 240 m, a w rejonie centralnym masywu Szeskich Wzgórz ponad 250 m, została udokumentowana wierceniami geologicznymi (T. Krzywicki 2008). Budowa geologiczna tego regionu została rozpoznana, opracowana i przedstawiona na arkuszu Gołdap szczegółowej mapy geologicznej w skali 1: 50 000 (T. Krzywicki 2008, <http://geologia.pgi.gov.pl>)

Budowa geologiczna Góry Gołdapskiej została rozpoznana wierceniami wykonanymi w jej południowo zachodnich oraz w wąwozie (T. Krzywicki, 2008, 2010). W profilach tych wierceń udokumentowano do 6,5 m miąższości serie osadów grubo klastycznych: żwirów i piasków różnoziarnistych, a poniżej nich osady drobniejsze: piaski drobnoziarniste ze żwirami (T. Krzywicki 2008, 2010). O obecności żwirów i piasków gruboziarnistych w osadach świadczą także rozmycia erozyjne w stokach Góry, widoczne dobrze po intensywnych opadach.

Przekroje geologiczne (załączniki: 9a, b, c, d, e) wykonane w oparciu o odwiercone płytkie sondy pokazują budowę geologiczną Gołdapskiej Góry i jej najbliższego otoczenia.

1 Prace geologiczne na terenie zespołu osadniczego w Konikowie wykonali na zlecenie Marcina Engela z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie Marcin Krzynówk i Dominik Stańczuk z Instytutu Geologii Uniwersytetu warszawskiego.

Wschodnia część kulminacji, na której posadowione jest grodzisko (Góra Zamkowa) zbudowana jest z serii piaszczysto-żwirowej, miejscami zaglinionej (sondy 16, 23, 24, 25, 27). W odsłonięciu znajdującym się na jej wschodnich stokach występują piaski średnio- i gruboziarniste, miejscami warstwowane skośne do głębokości 2,4 (punkt 34) oraz piaski gruboziarniste ze żwirami (do 3,20 m), podścielone gliną zwałową do 7,5 m (punkt 36). Są to osady zaliczone do żwirów i głazów moren czołowych spiętrzonych (4) oraz glin zwałowych (moren spiętrzonych) (3) (przekrój A-B). W odsłonięciu obserwowano piaski i żwiry, słabo wysortowane, lodowcowe. Na uwagę zwraca w partii wierzchowinowej kulminacji obecność gleby z humusem, czarnej, osiągającej miąższości od 0,5 m do 1,0 m (sonda 24)

Wąwóz wycięty jest w glinie zwałowej (1) (przekrój E-F). Wypełniają go osady piaszczyste (średnioziarniste ze żwirami (sonda 43) lub żwiry (sonda 42). Podścielone są mułkami piaszczystymi, udokumentowanymi do głębokości 1,4 m (sonda 43).

U wylotu wąwozu występują osady deluwialne bądź antropogeniczne (9, 10) o miąższości do 1,4 m (sonda 2), podścielone gliną zwałową. W części południowej wąwozu (tzn. w górnej jego części), w jego dnie występują piaski grubo- i średnioziarniste ze żwirami, jednak pod przykryciem gleby zawierającej fragmenty nadpalonych węgli drzewnych (miąższość gleby wynosi tu 0,7 m, sonda 6).

Stoki południowe Gołdapskiej Góry zbudowane są z gliny zwałowej (1) (sondy 9, 20, 21), miejscami z cienką pokrywą eluwialnych piasków (sondy 7, 8) o miąższości do 0,2 m.

W sondzie 19 udokumentowano osady piaski średnio- i drobnoziarniste, zapyłone do głębokości 3,0 m, które skorelowano z osadami kemów i tarasów kemowych (5) (przekrój E-F).

Wschodnie stoki kulminacji, na której posadowione jest grodzisko obrazuje przekrój C-D. Partie szczytowe zbudowane są z gliny zwałowej (sonda 33) oraz przykryte osadami deluwialnymi (9). We wschodnich stokach znajduje się także niewielka żwirownia. Obserwowano w niej w obrębie osadów żwirowo-piaszczystych gliniasty diapir, świadczący o zaburzeniach glacictektonicznych (T. Krzywicki., 2008).

Dolinka u południowych stoków Gołdapskiej Góry wypełniona jest osadami mineralnymi i organicznymi. Są to mułki, mułki piaszczyste zawierające organiczne szczątki (sonda 45), pod przykryciem torfów o miąższości 0,4 m. Są to typowe osady cieków okresowo prze-

plywowych. W punktach 11 i 12 uwagę zwracają przewarstwienia torfów na głębokościach od 1,5 do 1,6 m podścielone serią mułków z wkładkami torfów do 3,0 m (przekrój G-H). Dolinka ta wycięta jest w glinie zwałowej (1). Na jej stokach występują pokrywy osadów deluwialnych (9) do miąższości 0,8 m (sonda 13) (przekrój G-H).

Druga dolinka, o przebiegu południkowym, jest także wycięta w glinie zwałowej, wypełniona osadami mineralnymi: piaskami, mułkami zawierającymi przewarstwienia torfów. W ich stropie występuje warstwa najmłodszych torfów o miąższości 0,3 m (sonda 30). Osady te reprezentują akumulację w zarastającym niewielkim zbiorniku, okresowo przepływowym (8).

5. Rekonstrukcja paleogeomorfologiczna

Omawiany obszar znajduje się w strefie zasięgu ostatniego lądolodu, zlodowacenia Wisły. W okresie 23 do 17 Ka BP jego czoło znajdowało się w na południe od dzisiejszego Ełku. (T. Krzywicki 2002; L. Marks 2012; K. Pochocka-Szwarc 2013; K. Pochocka-Szwarc, K. Józwick 2020). Jego stopniowy zanik zapisany jest liniami postojowymi i tworzeniem się moren czołowych oraz szlaków sandrowych. Znaczącą była faza pomorska, której moreny czołowe występują w rejonie Kowali Oleckich tj. odległości około 30 km na południe od omawianego obszaru (L. Roszko 1968; T. Krzywicki 2008, K. Pochocka-Szwarc, K. Józwick 2020). W Stożnem, funkcjonowała brama lodowcowa przez którą wody roztopowe wypływały na południe, tworząc sandr (tzw. sandr olecki) (S. Lisicki *et alii* 2010).

Masy lądolodu topniały stopniowo (deglacja aeralna), aczkolwiek były epizody wzmożonej, aktywności lądolodu (K. Pochocka-Szwarc, K. Józwick 2020). Jego dynamiczna działalność zapisana jest w zaburzonych glacictektonicznie osadach, odsłaniających się m.in. w odsłonięciu na Szeskiej Górze, czy we wspomnianym odsłonięciu we wschodniej części Gołdapskiej Góry (T. Krzywicki 2010). Kolejnym etapem postojowym topniejącego lądolodu był obszar okolic Gołdapi. Tu czoło lądolodu oparło się o północny kraniec Szeskich Wzgórz. Akumulowane piaski utworzyły powierzchnię tarasu kemowego, na którym obecnie posadowione jest częściowo miasto Gołdap (K. Pochocka-Szwarc 2005, T. Krzywicki 2008, K. Pochocka-Szwarc 2012).

Postępująca deglacja arealna spowodowała powstanie podmokłego obszaru dzisiejszej Puszczy Rominckiej oraz utworzenia moren czołowych połu-

dniowoliteńskich (obecnie poza granicami Polski). Odpływ wód roztopowych od tych moren spowodował akumulacje sandru w okolicach Gołdapi (wokół jeziora Gołdap oraz wzdłuż doliny rzeki Gołdapy – T. Krzywicki 2008, K. Pochocka-Szwarc 2012; K. Pochocka-Szwarc, K. Jóźwik 2020).

Na odsłoniętą spod lodu aktywnego wysoczyźnie morenowej, znajdowały się jeszcze pojedyncze bryły martwego lodu. Jedna z nich położona była na południe od stoków Góry Gołdapskiej. Prawdopodobnie też niewielka bryła martwego lodu mogła pozostać pomiędzy dwiema partiami szczytowymi masywu Góry Gołdapskiej. Bryły martwego lodu zalegały powszechnie w obniżeniach rynien, często przysypane (zakonserwowane) osadami rzeczno-lodowcowymi na kilka tysięcy lat. W tzw. późnym glacie, gdy nie było już pokrywy lodowej, ale w podłożu istniała jeszcze wieloletnia zmarzlina, w obniżeniach terenu tworzyły się zbiorniki jeziorno-wytopiskowe, jak np. w pobliskiej Niece Skaliskiej (K. Pochocka-Szwarc 2005; 2010a; 2010b; K. Pochocka-Szwarc *et alii* 2008).

Proces wytapiania martwych lodów odbywał się najszybciej w późnoglacialnym ociepleniu klimatu, które miało miejsce w okresach *bølling*-*allerød*, a zakończyło się już we wczesnym holocenie (okres *preborealny*). Zjawisko to było powszechne w obszarze młodoglacjalnym Polski północnowschodniej i związane było z tajaniem wieloletniej zmarzliny (M. Błaszkiwicz 2007). Szata roślinna w tym czasie stawała się coraz bardziej zwarta, pojawiały się oprócz roślinności zielnej zarośla tundry parkowej (P. Kołaczek *et alii* 2013).

W pobliskiej Niedrzwicy i Bałupianach (położonych kilka kilometrów na NE od miasta Gołdap), w obniżeniach wytopiskowych odbywała się sedymentacja węglanowa: gytii i kredy jeziornej (K. Pochocka-Szwarc 2013; P. Kołaczek *et alii* 2013). W Bałupianach początek takiej sedymentacji udokumentowano na 9750±60 Ka BP (M. Karpińska-Kołaczek *et alii* 2013).

W holocenie mniejsze dolinki i zagłębienia bezodpływowe były wypełniane osadami mineralnymi, często z humusem. Obniżenia takie znajdują się m.in. u podnóża Góry Gołdapskiej oraz po jej wschodniej stronie.

W okolicy Góry Gołdapskiej, w obniżeniach po wytopieniu brył martwego lodu powstawały torfowiska wysokie, podścielone często ilastą warstwą powstałą wcześniej, w późnoglacialnych chłodnych okresach *dryasowych*. W miejscach, gdzie istniała dobra możliwość migracji wód gruntowych, powstawały torfowiska niskie.

W holocenie miały miejsce procesy spłukiwania, które powodowały przeobrażania stoków szczegól-

nie tych rozciętych wąwozami, parowami i debrzami (E. Smolska 2005). Prawdopodobnie wtedy mógł powstać wąwóz, przecinający Górę Gołdapską. Pojawienie się zwartej szaty roślinnej w holocenie optimum klimatycznym zahamowało te procesy (E. Smolska 2005).

6. Wnioski – podsumowanie

Góra Gołdapska jest najbardziej na północ wysuniętą kulminacją całego masywu Szeskich Wzgórz. Widoczna z daleka dominanta krajobrazu, której wysokości bezwzględne sięgają niemal 60 m, stanowiła doskonały punkt obserwacyjny.

Góra Gołdapska posiada dwie, izolowane od siebie kulminacje: wyższą zachodnią (271,8 m n.p.m.) i niższą wschodnią (242 m n.p.m.). Rozdzielone są głęboką formą erozyjną – wąwozem, z wylotem w kierunku północnym. Forma ta ma charakter naturalny, choć nie można wykluczyć jej niewielkiego przemodelowania celem zwiększenia walorów obronnych Zamkowej Góry.

Góra Gołdapska zbudowana jest z osadów żwirowo-piaszczystych z głazami, podścieloną gliną zwałową, która odsłania się na stokach. Góra Gołdapska jest moreną czołową, spiętrzoną, co dokumentują zaburzenia w położeniu osadów, widoczne w odsłonięciu we wschodnich stokach formy.

Dla odtworzenia warunków paleośrodowiskowych, (głównie holocenów, a być może i starszych, późnoglacialnych), wskazane jest opracowanie paleobotaniczne osadów organicznych (torfów), których występowanie udokumentowano w obniżeniach otaczających od południa i od wschodu Gołdapska Górę. Analiza pokryw stokowych, w tym osadów u wylotu wąwozu może być interesująca pod względem określenia wpływu potencjalnej antropopresji związanej z osadnictwem na Gołdapskiej Górze.

7. Literatura

Błaszkiwicz M.

2007 *Geneza i ewolucja mis jeziornych na młodoglacjalnym obszarze Polski – wybrane problemy*, „Studia Limnologica et Telmatologica” 1/1, 5–16.

Harbort E., Kaunhowen F.

1912 *Geologische Karte von Preussen und benachbarten Deutschen Landern 1:25 000, bl. Grabowen (Grabowo)*, Berlin

Kołaczek P. et alii

- 2013 Kołaczek P., Kupryjanowicz M., Karpińska-Kołaczek M., Szal M., Winter H., Danel W., Pochocka-Szwarc K., Stachowicz-Rybka R., *The Late Glacial and Holocene development of vegetation in the area of a fossil lake in the Skaliska Basin (north-eastern Poland) inferred from pollen analysis and radiocarbon dating*, „Acta Paleobotanica” 53/1, 23–52.

Kondracki J.

- 2009 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

Krzywicki T.

- 2002 *The Maximum ice-sheet limit in the Vistulian Glaciation in NE Poland and neighbouring areas*, „Geological Quarterly” 46/2, 165–188.
- 2008 *Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski 1:50 000, ark. Czarnowo Średnie (39) i Gołdap (70)*, Warszawa.
- 2010 *Procesy geologiczne zachodzące na północ od Szeskich Wzgórz w czasie recesji lądolodu zlodowacenia Wisły*, [w:] *Materiały 17. konferencji Stratygrafia Plejstocenu Polski – Dynamika zaniku lądolodu podczas fazy pomorskiej w NE części Pojezierza Mazurskiego. Jeziorowskie, 6–10. września 2010 r.* (red. L. Marks, K. Pochocka-Szwarc), Warszawa, 203–206.

Lisicki S. et alii

- 2010 Lisicki S., Szykaruk E., Kacprzak L., Terpiłowski S., Godlewska A., *Stożne: osady akumulacji szczelinowej w strefie marginalnej lądolodu fazy pomorskiej*, [w:] *Materiały 17. konferencji Stratygrafia Plejstocenu Polski – Dynamika zaniku lądolodu podczas fazy pomorskiej w NE części Pojezierza Mazurskiego. Jeziorowskie, 6–10. września 2010 r.* (red. L. Marks, K. Pochocka-Szwarc), Warszawa, 176–179.

Marks L.

- 2012 *Timing of the Late Vistulian (Weichselian) glacial phases in Poland*, „Quaternary Science Reviews” 44, 81–88.

Pochocka-Szwarc K.

- 2005 *Zagadka zaniku jeziora skaliskiego w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich*, „Przegląd Geologiczny” 53/10, 873–878.

- 2010a *Zapis glacialimnicznej sedymentacji w basenie Niecki Skaliskiej, północna część Pojezierza Mazurskiego*, „Przegląd Geologiczny” 58/10, 1014–1022.

- 2010b *Zarys historii kopalnego jeziora zastoisłowe* ([w:] *Materiały 17. konferencji Stratygrafia Plejstocenu Polski – Dynamika zaniku lądolodu podczas fazy pomorskiej w NE części Pojezierza Mazurskiego. Jeziorowskie, 6–10. września 2010 r.* (red. L. Marks, K. Pochocka-Szwarc), Warszawa, 195–201.

- 2012 *Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski 1:50 000, ark. Mażucie (38) i ark. Banie Mazurskie (69)*, Warszawa.

- 2013 *Some aspects of the last glaciation in the Mazury Lake district (NE Poland)*, „Acta Paleobotanica” 53/1, 3–8.

Pochocka-Szwarc K., Stachowicz-Rybka R.

- 2013 *The Late Glacial and Holocene development of vegetation in the area of fossil lake in the Skaliska Basin (NE Poland) inferred from pollen analysis and radiocarbon dating*, „Acta Paleobotanica” 53/1, 23–52.

Pochocka-Szwarc K., Jóźwik K.

- 2020 *Arkusz Suwałki, Mapa geologiczna Polski w skali 1:200 000 wraz z Objasńieniami*, Warszawa.

Pochocka-Szwarc K. et alii

- 2008 Pochocka-Szwarc K., Stachowicz-Rybka R., Obidowicz A., Kołaczek P., Karpińska M., *Wstępne wyniki badań sedymentologicznych i paleobotanicznych osadów kopalnego zbiornika jeziornego okolic Węgorzewa*, [w:] *Polska NE w holocenie. Człowiek i jego środowisko* (red. A. Wacnik, E. Madeyska), „Botanical Guidebooks” 30, 133–146.

Roszko L.

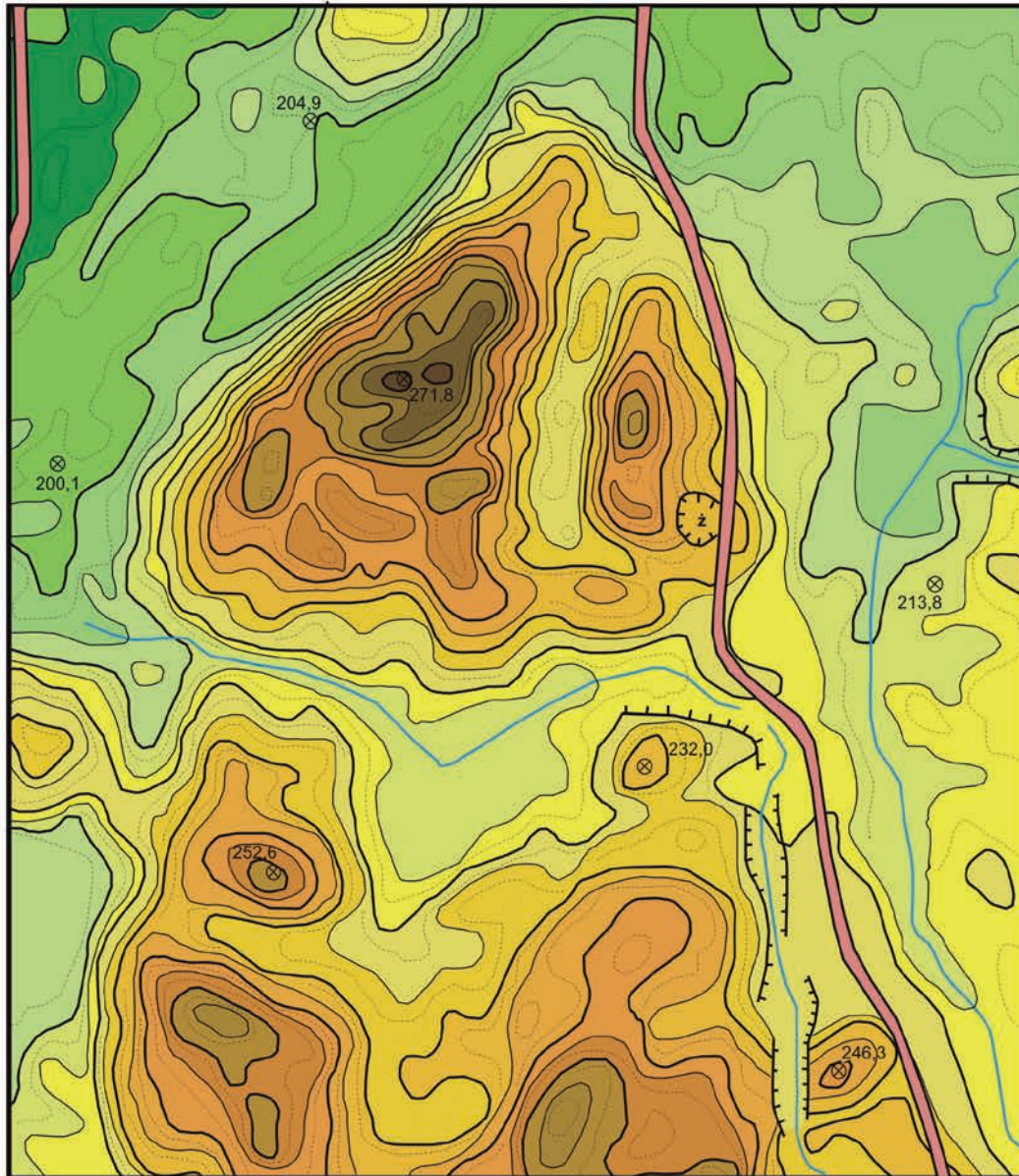
- 1968 *Recesja ostatniego lądolodu z terenu Polski*, [w:] *Ostatnie zlodowacenie skandynawskie w Polsce* (red. R. Galon), *Prace Geograficzne* 74, 65–101.

Smolska E.

- 2005 *Znaczenie sflukiwania w modelowaniu stoków młodoglacjalnych na przykładzie Pojezierza Suwalskiego*, Warszawa.

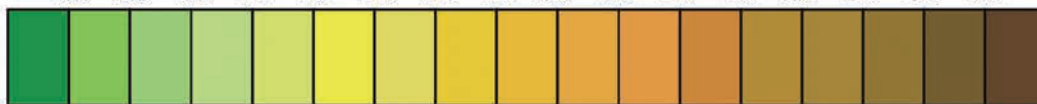
MAPA HIPSOMETRYCZNA skala 1:10 000

0 250 500 m

Objaśnienia :

195 200 205 210 215 220 225 230 235 240 245 250 255 260 265 270 m n.p.m.

⊗^{200,1} punkt wysokościowy

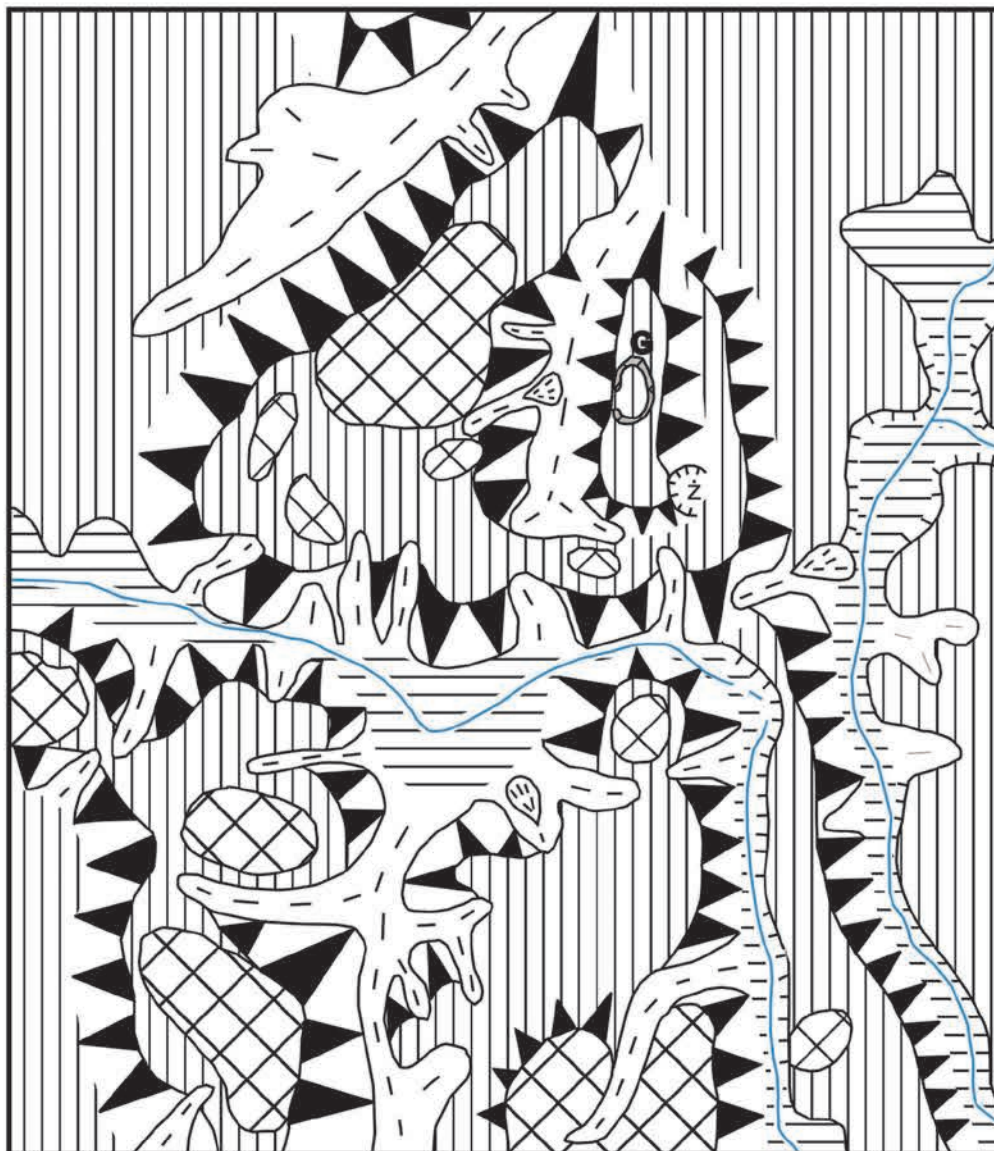
⌚ żwirownia

Wykonali:
dr M. Krzynówek
mgr D. Stańczuk

Załącznik 1. Mapa hipsometryczna w skali 1:10 000

SZKIC MORFOLOGICZNY
skala 1:10 000

0 250 500 m

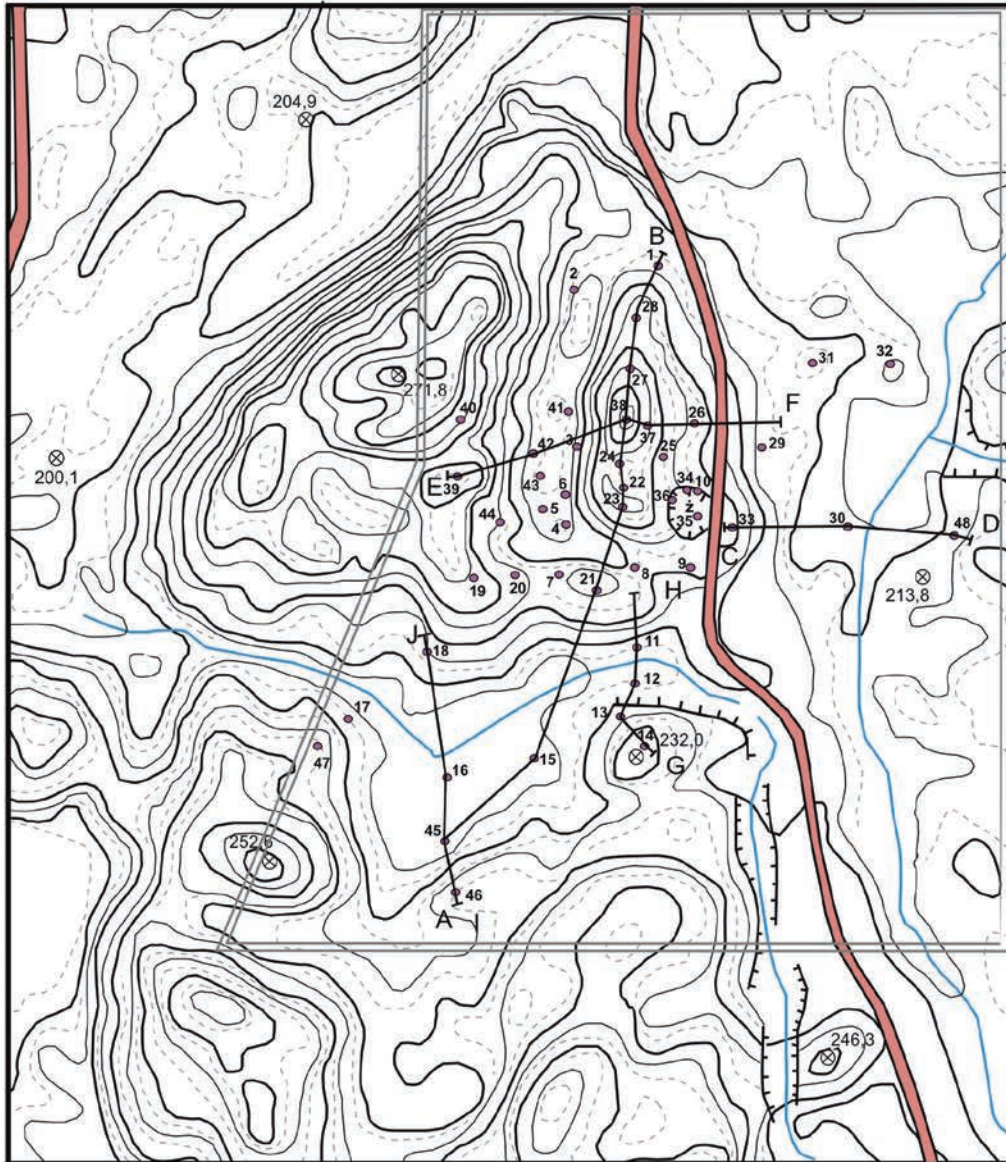
Objaśnienia :

	wysoczyzna		dłgie stoki		grodzisko
	najwyższe wzniesienia		krótkie stoki		zwirownia
	dna dolin rzecznych		dolinki denudacyjne		

Wykonali:
dr M. Krzynówek
mgr D. Stańczuk

MAPA DOKUMENTACYJNA skala 1:10 000

0 250 500 m

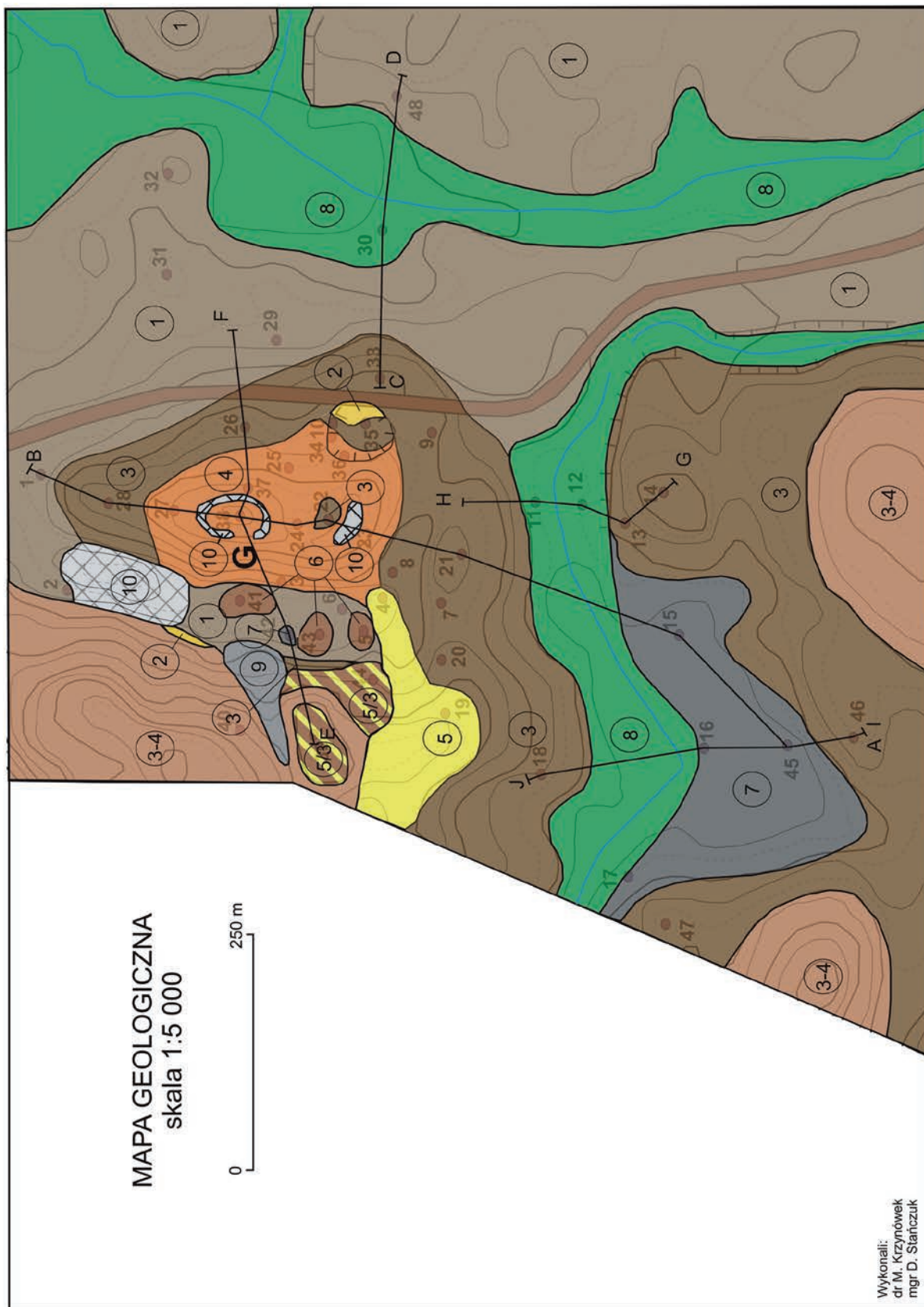

Objaśnienia :

- 15 numer sondy lub odsłonięcia
- 200,1 punkt wysokościowy
- Z żwirownia
- obszar obejmujący mapę geologiczną
- A B linia przekroju geologicznego

Wykonali:
dr M. Krzynówek
mgr D. Stańczuk

Załącznik 3. Mapa dokumentacyjna w skali 1:10 000

Załącznik 4. Mapa geologiczna w skali 1:50 000

OBJAŚNIENIA DO MAPY GEOLOGICZNEJ w skali 1: 5000

CZWARTORZĘD	HOLOCEN		10	osady antropogeniczne (piaski, gliny, żwiry i głązy)
			9	piaski, gliny i żwiry deluwialne
			8	piaski, mułki i namuły rzeczne
			7	piaski, torfy i mułki jeziorno-bagiennie
			6	gliny zwałowe po martwym lodzie
			5/3	piaski, żwiry i pyły kemów na glinach zwałowych moren czołowych (3)
			5	piaski, żwiry i pyły kemów i tarasów kemowych
			3-4	gliny, piaski, żwiry i głązy moren czołowych spiętrzonych (nie rozdzielone)
			4	żwiry i głązy moren czołowych spiętrzonych
			3	gliny zwałowe moren czołowych spiętrzonych
		2	piaski, żwiry i głązy lodowcowe	
		1	glina zwałowa	
	PLEJSTOCEN			
	ZŁODOWACENIE WISŁY			
	FAZA POMORSKA			

grodzisko

zwirownia

linia przekroju geologicznego

Wykonali:
dr M. Krzynówek
mgr D. Stańczuk

OBJAŚNIENIA DO SZKICU GEOMORFOLOGICZNEGO

formy antropogeniczne

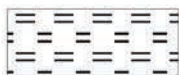
dna dolin rzecznych

stożki napływowe

dolinki erozyjne i denudacyjne

równiny jeziorne

stoki erozyjne : a- wysokie, b- niskie

moreny po martwym lodzie

kemy i tarasy kemowe

kulminacje wzgórz czołowomorenowych

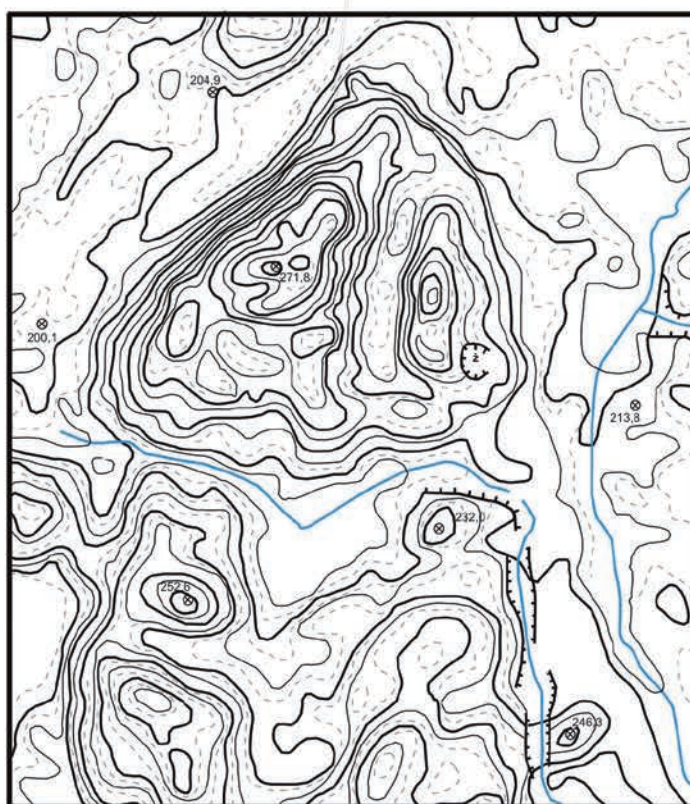
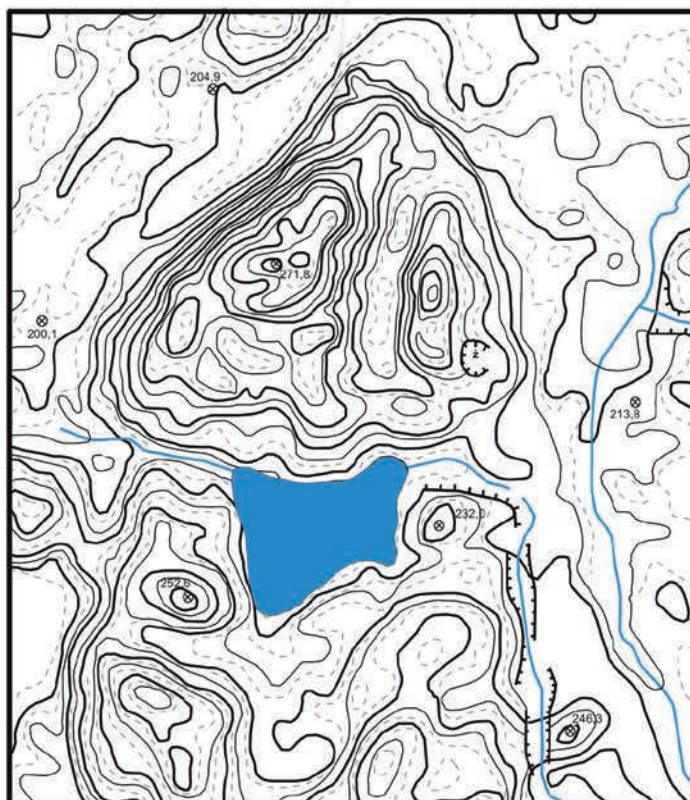
moreny czołowe spiętrzone

wysoczyzna polodowcowa

Wykonali:
dr M. Krzynówek
mgr D. Stańczuk

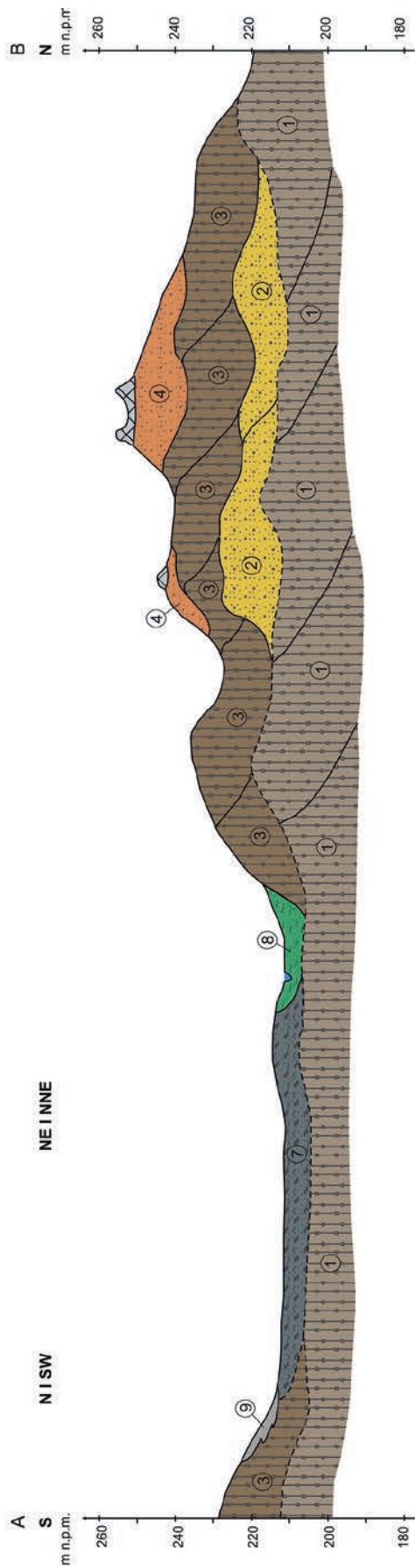
PALEOGEOGRAFIA

0 250 500 m

Wykonali:
dr M. Krzynówek
mgr D. Stańczuk

SCHEMATYCZNY PRZEKRÓJ GEOLOGICZNY WZDŁUŻ LINII A - B

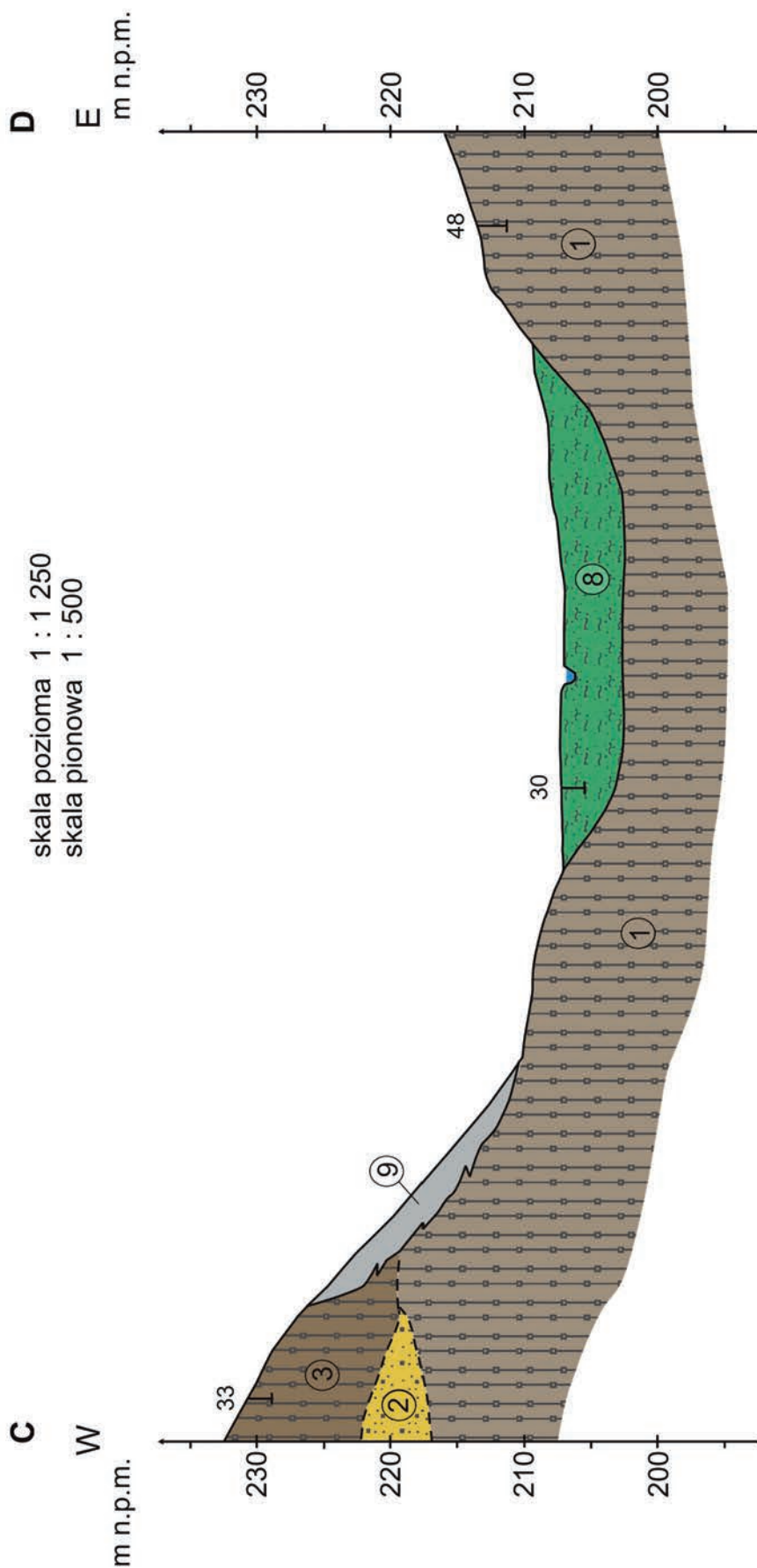

Wykonali:
dr M. Krzyńców
mgr D. Stanczak

Załącznik 9a. Przekroje geologiczne: schematyczny przekrój A-B

Przekrój geologiczny wzdłuż linii C - D

skala pozioma 1 : 1 250
 skala pionowa 1 : 500

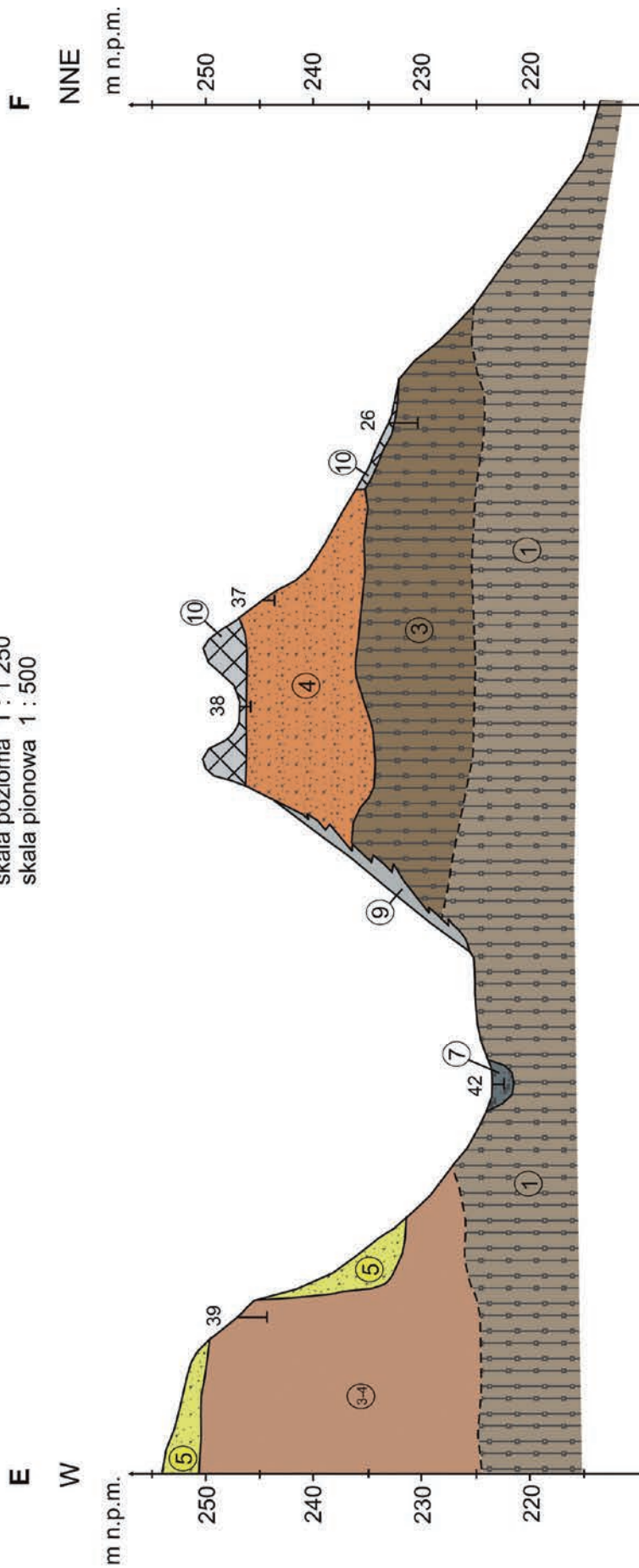

Wykonali:
 dr M. Krzynówek
 mgr D. Stańczuk

Załącznik 9b. Przekroje geologiczne: przekrój C-D

Przekrój geologiczny wzdłuż linii E - F

skala pozioma 1 : 1 250
skala pionowa 1 : 500

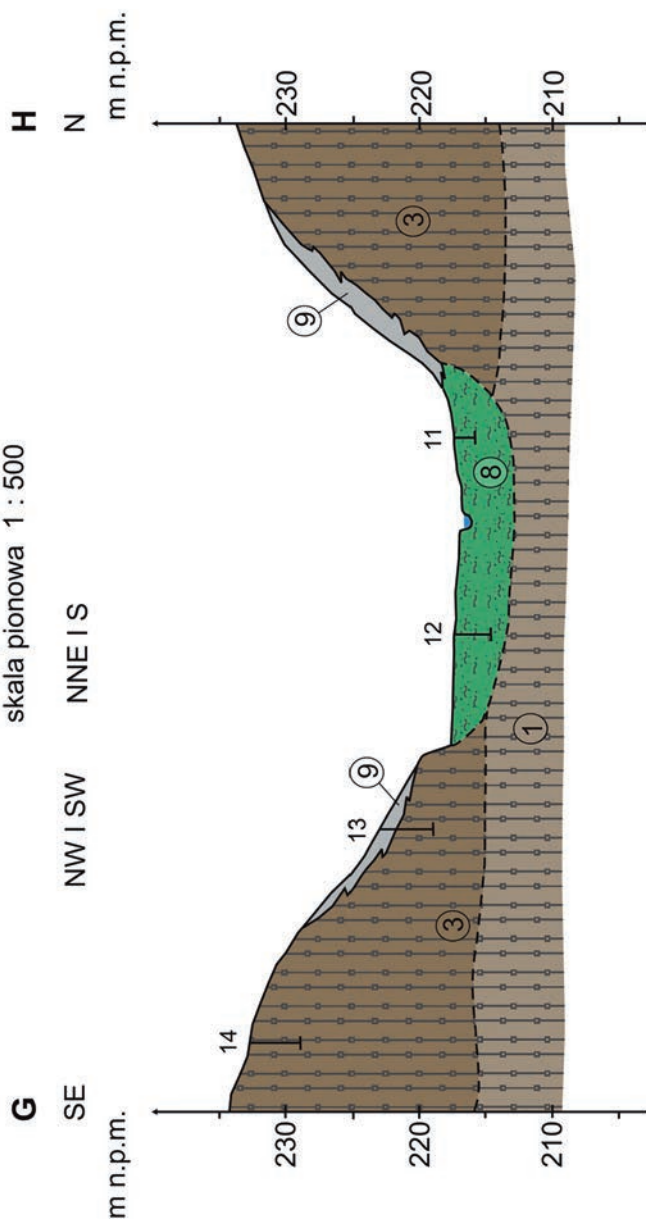

Wykonali:
dr M. Krzynówek
mgr D. Sianczuk

Załącznik 9c. Przekroje geologiczne: przekrój E-F

Przekrój geologiczny wzdłuż linii G - H

skala pozioma 1 : 1 250
 skala pionowa 1 : 500

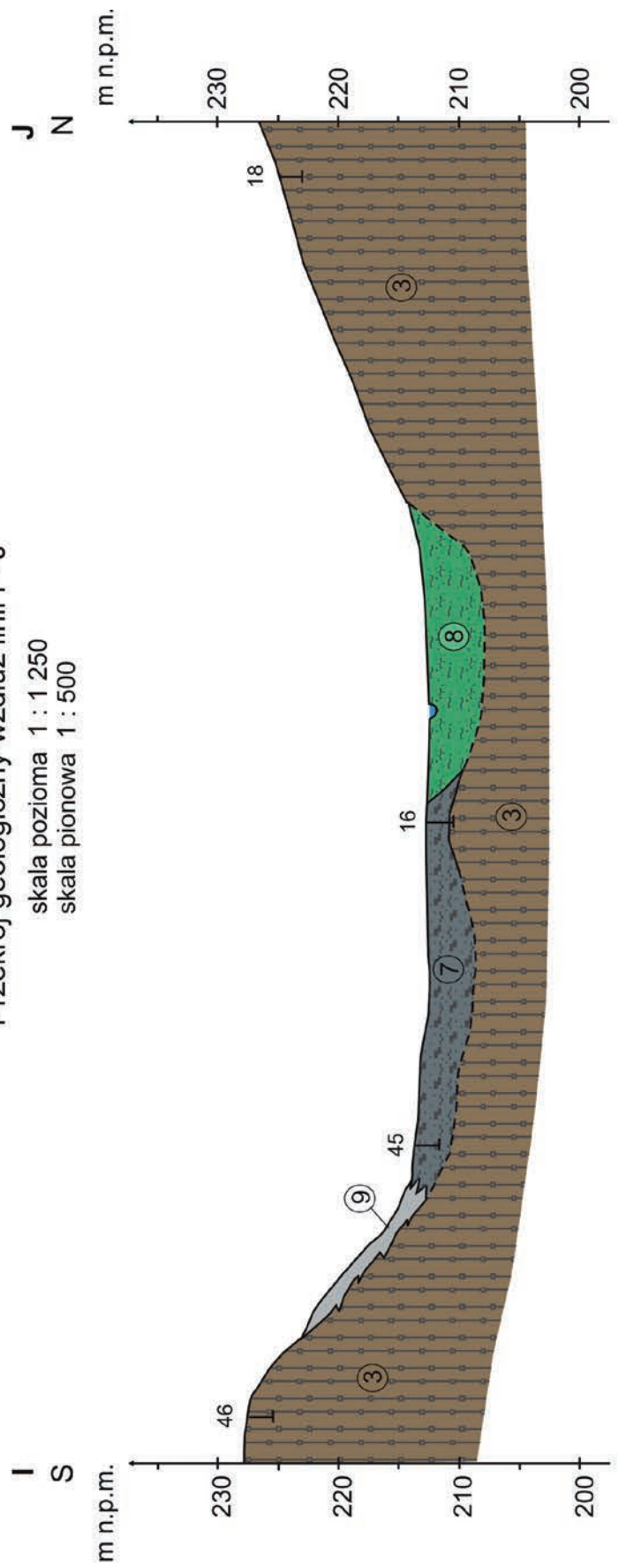

Wykonali:
 dr M. Krzynówek
 mgr D. Stańczuk

Załącznik 9d. Przekroje geologiczne: przekrój G-H

Przekrój geologiczny wzdłuż linii I - J

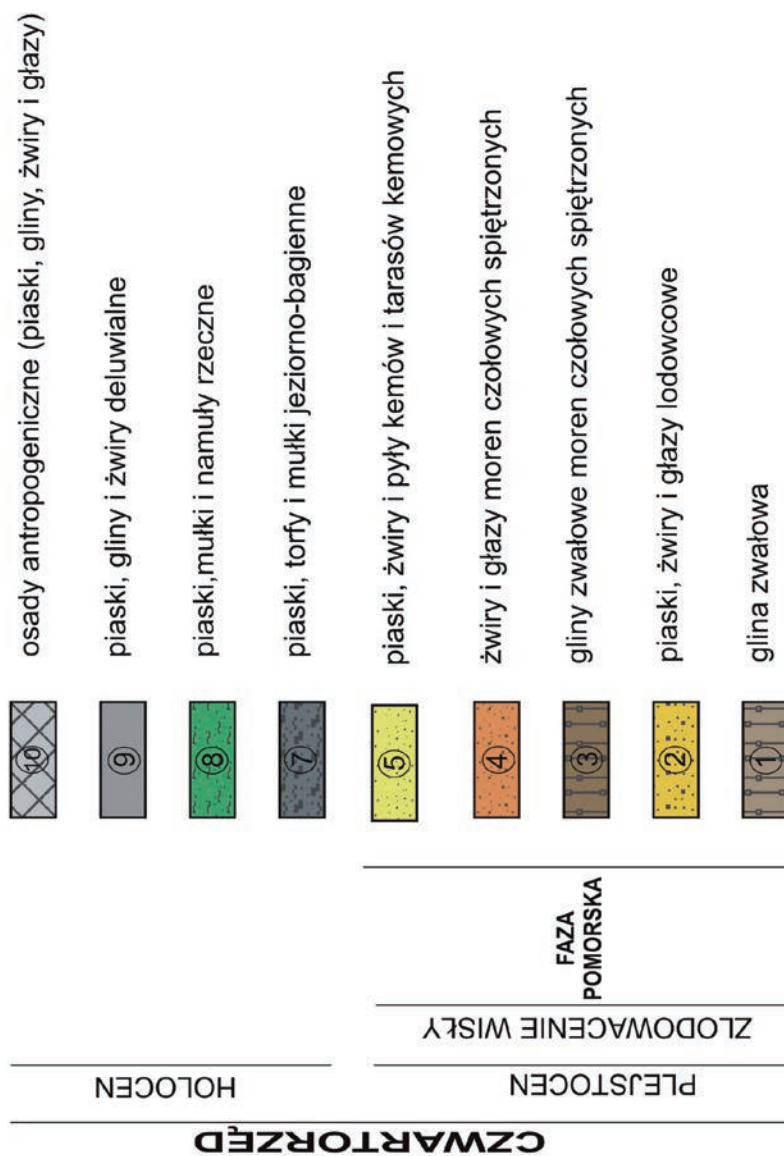
skala pozioma 1 : 1 250
skala pionowa 1 : 500

Wykonali:
dr M. Krzynówek
mgr D. Stańczuk

Załącznik 9e. Przekroje geologiczne: przekrój I-J

OBJAŚNIENIA DO PRZEKROJÓW GEOLOGICZNYCH

grodzisko

Wykonali:
dr M. Krzynówek
mgr D. Stańczuk

Załącznik 10. Objasnienia do przekrojów geologicznych

Załącznik 11. Spis sond i odśnieżeń**Sonda nr 1**

0,00–0,10 gleba piaszczysto-gliniasta ciemnobrązowa
 0,10–0,40 piasek średnio- i drobnoziarnisty ze żwirem jasnobrązowy, gliniasty
 0,40–1,10 piasek średnioziarnisty ze żwirem brązowy, gliniasty
 1,10–1,30 glina piaszczysta brązowa z gładzikami.

Sonda nr 2

0,00–0,10 gleba czarna humusowa
 0,10–0,50 piasek drobnoziarnisty ciemnobrązowy gliniasty
 0,50–0,80 piasek średnioziarnisty ze żwirkiem brązowy, gliniasty
 0,80–1,10 piasek drobnoziarnisty ze żwirkiem szarozółty
 1,10–1,40 glina piaszczysta szarobrązowa z gładzikami
 1,40–2,00 glina brązowa z gładzikami

Sonda nr 3

0,00–2,00 piasek średnio- i drobnoziarnisty ciemnobrązowy gliniasty
 2,00–2,70 piasek średnioziarnisty ze żwirem brązowy, gliniasty
 2,70–3,00 piasek bardzo drobnoziarnisty jasnozółty
 3,00–3,20 piasek średnioziarnisty ze żwirem ciemnobrązowy, gliniasty

Sonda nr 4

0,00–0,30 piasek różnoziarnisty ciemnobrązowy, gliniasty
 0,30–2,60 piasek drobnoziarnisty szarozółty z pojed. gładzikami
 2,60–3,10 piasek średnioziarnisty ze żwirem szarozółty
 3,10–4,00 piasek drobnoziarnisty szarozółty

Sonda nr 5

0,00–0,20 gleba gliniasta ciemnobrązowa
 0,20–1,80 piasek różnoziarnisty ze żwirem brązowy, gliniasty

Sonda nr 6

0,00–0,70 gleba piaszczysta szarobrązowa z kawałkami nadpalonych węgli drzewnych
 0,70–1,80 piasek grubo- i średnioziarnisty ze żwirem ciemnobrązowy, gliniasty

Sonda nr 7

0,00–2,00 piaski średnio- i gruboziarniste ciemnobrązowe, gliniaste

Sonda nr 8

0,00–0,10 gleba piaszczysta ciemnoszara
 0,10–0,20 piasek średnioziarnisty ciemnobrązowy, gliniasty
 0,20–2,00 glina zwałowa brązowa

Sonda nr 9

0,00–2,00 glina zwałowa brązowa

Sonda nr 10

0,00–2,00 piasek średnioziarnisty ze żwirem żółto-brązowy

Sonda nr 11

0,00–1,00 namuł szary piaszczysty

Sonda nr 12

0,00–0,10 gleba piaszczysta szara
 0,10–0,40 piasek drobnoziarnisty szary, mułkowaty
 0,40–0,80 namuł piaszczysty szarobrązowy ze szczątkami organicznymi
 0,80–0,90 piasek średnioziarnisty ze żwirkiem żółto-brązowy, mułkowaty
 0,90–1,00 piasek gruboziarnisty ze żwirem ciemnobrązowy
 1,00–1,50 piasek bardzo drobnoziarnisty jasnozółty z szarym mułkiem i organiką
 1,50–1,60 torf ciemnobrązowy
 1,60–3,00 mułek szary z wkładkami torfów

Sonda nr 13

0,00–0,50 piasek średnioziarnisty brązowy, gliniasty
 0,50–0,80 żwir z piaskiem średnio- i gruboziarnistym ciemnobrązowym
 0,80–2,00 glina zwałowa piaszczysta brązowa z gładzikami

Sonda nr 14

0,00–2,00 glina zwałowa brązowa

Sonda nr 15

0,00–0,35 torf czarny
 0,35–1,00 mułek szary piaszczysty z organiką

Sonda nr 16

0,00–0,20 namuł szaro brązowy z organiką
0,20–3,00 glina zwałowa piaszczysta brązowa z głązikami

Sonda nr 17

0,00–0,50 namuł ciemnoszary torfiasty
0,50–1,00 mułek szary piaszczysty

Sonda nr 18

0,00–0,80 piasek drobnoziarnisty ze żwirkiem jasno-
żółtobrązowy, gliniasty
0,80–2,70 glina zwałowa piaszczysta brązowa z głą-
zikami

Sonda nr 19

0,00–0,20 piasek średnioziarnisty ciemnobrązowy,
gliniasty
0,20–1,00 piasek średnioziarnisty brązowy
1,00–3,00 piasek drobnoziarnisty i pylasty jasnożółty

Sonda nr 20

0,00–2,00 glina zwałowa brązowa

Sonda nr 21

0,00–2,00 glina zwałowa brązowa

Sonda nr 22

0,00–0,50 gleba z humusem czarna
0,50–1,00 piasek średnioziarnisty ze żwirem żółto-
brązowy
1,00–2,00 glina zwałowa brązowa ze żwirem i głązikami

Sonda nr 23

0,00–0,50 gleba z humusem czarna
0,00–1,00 żwir z piaskiem średnioziarnistym żółto-
brązowym

Sonda nr 24

0,00–1,00 gleba piaszczysta z humusem czarna
1,00–2,00 piasek średnioziarnisty ze żwirem brązo-
wy, gliniasty

Sonda nr 25

0,00–0,60 gleba piaszczysta z humusem czarna
0,60–1,50 piasek średnio- i drobnoziarnisty ze żwi-
rem ciemnobrązowy
1,50–1,80 żwir z piaskiem drobnoziarnistym jasno-
brązowym

Sonda nr 26

0,00–0,60 piasek średnioziarnisty z humusem
czarny
0,60–1,00 żwir z piaskiem średnioziarnistym brązo-
wym, gliniastym
1,00–3,50 glina zwałowa z głązikami brązowa

Sonda nr 27

0,00–0,30 gleba z humusem czarna
0,30–1,00 żwir z piaskiem średnioziarnistym jasno-
brązowym, gliniastym

Sonda nr 28

0,00–2,00 glina zwałowa brązowa czasem z głązi-
kami

Sonda nr 29

0,00–0,80 piaski średnio- i drobnoziarniste humuso-
we czarne
0,80–1,40 żwir z piaskiem drobnoziarnistym jasno-
brązowym, gliniastym
1,40–2,00 glina zwałowa piaszczysta jasnobrązowa
z głązikami

Sonda nr 30

0,00–0,30 torf czarny
0,30–0,70 mułek szary z organiką z wkładkami pia-
sków średnioziarnistych
0,70–0,90 piasek średnioziarnisty szary z poj. głązi-
kami
0,90–1,10 mułek piaszczysty z organiką jasnoszary

Sonda nr 31

0,00–2,00 glina zwałowa jasnobrązowa z poj. głązikami

Sonda nr 32

0,00–2,00 glina zwałowa piaszczysta brązowa

Sonda nr 33

0,00–0,20 piasek średnioziarnisty brązowy, gliniasty
0,20–2,00 glina zwałowa jasnobrązowa z głązikami

Odślonięcie nr 34

0,00–1,00 piasek średnio- i gruboziarnisty ciemno-
brązowy, gliniasty
1,00–1,30 piasek gruboziarnisty i żwir drobnoziarni-
sty jasnobrązowy warstwowany skośnie
1,30–2,40 piasek drobno- i średnioziarnisty jasno-
żółty z poj. głązikami

Sonda nr 35

0,00–0,20 piasek średnioziarnisty ze żwirem jasnobrązowy

0,20–1,60 piasek średnioziarnisty szarozółty

1,60–2,00 żwir z piaskiem gruboziarnistym brązowym

Odsłonięcie nr 36

0,00–3,20 piasek gruboziarnisty ze żwirem jasnobrązowy

3,20–7,50 glina zwałowa jasnobrązowa z gładzikami

Sonda nr 37

0,00–1,00 żwir i piasek gruboziarnisty jasnobrązowy

Sonda nr 38

0,00–1,00 żwir i piasek średnioziarnisty szarozółty, gliniasty

Sonda nr 39

0,00–1,00 piasek średnio- i drobnoziarnisty brązowy z poj. gładzikami

1,00–1,80 piasek drobno- i bardzo drobnoziarnisty jasnożółty

1,80–2,70 piasek średnio- i gruboziarnisty ze żwirem brązowy, gliniasty

Sonda nr 40

0,00–1,20 piasek średnioziarnisty brązowy

1,20–1,30 glina zwałowa piaszczysta brązowa

1,30–1,70 żwir i piasek gruboziarnisty jasnobrązowy

Sonda nr 41

0,00–2,00 glina zwałowa brązowa z gładzikami

Sonda nr 42

0,00–1,60 żwiry i piasek gruboziarnisty brązowy

Sonda nr 43

0,00–0,20 gleba piaszczysta z humusem czarna

0,20–0,80 piasek średnioziarnisty ze żwirem brązowy

0,80–1,40 mułek piaszczysty szary

Sonda nr 44

0,00–0,30 piasek średnioziarnisty brązowy, gliniasty

0,30–0,70 piasek drobno- i bardzo drobnoziarnisty jasnożółty

0,70–2,00 glina zwałowa brązowa z gładzikami

Sonda nr 45

0,00–0,40 torf czarny

0,40–1,00 mułek piaszczysty szary z organiką

1,00–1,20 piasek średnioziarnisty z mułkiem ciemnoszary

1,20–1,40 mułek szary z przewarstwieniami torfów brązowych

1,40–1,60 mułek szary piaszczysty z organiką

Sonda nr 46

0,00–0,20 piasek średnio- i gruboziarnisty ciemnobrązowy, gliniasty

0,20–2,60 glina zwałowa brązowa z gładzikami

Sonda nr 47

0,00–0,10 gleba piaszczysto-gliniasta ciemnobrązowa

0,10–2,00 glina zwałowa piaszczysta ciemnobrązowa z gładzikami

Sonda nr 48

0,00–0,20 piasek średnioziarnisty ciemnożółty ze żwirkiem, gliniasty

0,20–2,00 glina zwałowa piaszczysta brązowa

Katarzyna Cywa

Instytut Botaniki im. W. Szafera, Polska Akademia Nauk, Kraków

Aneks 5. Wyniki analizy węgla drzewnych oraz szczątków makroskopowych roślin ze stanowiska Konikowo 1 i 2

Do oznaczenia przyjęto ogółem 28 prób węgla drzewnych, w sumie z 10 obiektów. Większość prób, z wyłączeniem tych zawierających pojedyncze fragmenty, przesiewano przez sito o średnicy oczek $\varphi = 0,2$ cm. W każdej próbce wydzielano w ten sposób frakcję węgla przeznaczonych do analizy tj. o wymiarach większych niż 0,2 cm.

W kilku badanych próbach obok węgla drzewnych znaleziono ziarniaki roślin uprawnych.

Analizę przeprowadzono przy użyciu lupy binokularnej, mikroskopu krystalograficznego oraz świetlnego.

Szczegółowe wyniki analizy archeobotanicznej przedstawiono w Tabeli 1 oraz na Rycinie 1.

stano- wisko	obiekty, warstwy	l.p.	nr inwentarza lub data pobrania próbki	wielkość fragmentów (cm)	takson	liczba fragmentów	uwagi	<i>Hordeum vulgare</i> L. = jęczmień zwyczajny	<i>Avena fatua</i> L. = owies głuchy	<i>Triticum aestivum</i> L. = pszenica zwyczajna	<i>Setaria viridis</i> (L.) P. Beauv./ <i>verticillata</i> (L.) Beauv. = włosnica zielona/okółkowa	nieoznaczone
Konikowo, st.2	1/84	1	12.07.84	0,2–2,5	<i>Picea/Larix</i>	78	silnie wypieczone, zbutwiałe	BRAK NASION				
					<i>Carpinus betulus</i> L.	21						
					<i>Acer</i> sp.	3						
					<i>Tilia</i> sp.	2						
					<i>Betula</i> sp.	2						
					<i>Ulmus</i> sp.	2						
					<i>Quercus</i> sp.	1						
					<i>Populus</i> sp.	1						
					liściaste nieoznaczone	3						
					RAZEM	113						

stano- wisko	obiekty, warstwy	l.p.	nr inwentarza lub data pobrania próbki	wielkość fragmentów (cm)	takson	liczba fragmentów	uwagi	<i>Hordeum vulgare</i> L. = jęczmień zwyyczajny	<i>Avena fatua</i> L. = owies głuchy	<i>Triticum aestivum</i> L. = pszenica zwyczajna	<i>Setaria viridis</i> (L.) P. Beauv./ <i>verticillata</i> (L.) Beauv. = włośnica zielona/okółkowa	nieoznaczone
		2	11.07.84	0,2-3	<i>Picea/Larix</i>	102						
					<i>Carpinus</i>	13						
					<i>betulus L.</i>							
					<i>Acer sp.</i>	1						
					<i>Betula sp.</i>	14						
					<i>Quercus sp.</i>	1						
					<i>Fraxinus</i>	1						
					<i>excelsior L.</i>							
					żużel	1						
					RAZEM	133						
	2/84	3	9.07.84	0,2-2	<i>Picea/Larix</i>	13						BRAK NASION
					<i>Carpinus</i>	3						
					<i>betulus L.</i>							
		4	7.07.84	0,4-2,9	<i>Picea/Larix</i>	5						
					<i>Carpinus</i>	1						
					<i>betulus L.</i>							
	I/98	5	Rk/206/99	0,2-3	<i>Acer sp.</i>	14						BRAK NASION
					<i>Quercus sp.</i>	1						
					<i>Corylus</i>	4						
					<i>avellana L.</i>							
					RAZEM	19						
		6	Rk/242/99	5,4	<i>Alnus sp.</i>	1	drewno, niespalone!!!					
		7	Rk/182/99		BRAK WĘGLI		2 fragmenty polepy z resztkami słomy?					
		8	Rk/74/98	0,2-2,7	<i>Picea/Larix</i>	29	dużo piasku					
					<i>Populus sp.</i>	11						
			<i>Fraxinus</i>	31								
			<i>excelsior L.</i>									
			<i>Corylus</i>	10								
			<i>avellana L.</i>									
			RAZEM	81								

ANEKS 5. WYNIKI ANALIZY WĘGLI DRZEWNYCH ORAZ SZCZĄTKÓW MAKROSKOPOWYCH ROŚLIN...

stano- wisko	obiekty, warstwy	l.p.	nr inwentarza lub data pobrania próbki	wielkość fragmentów (cm)	takson	liczba fragmentów	uwagi	<i>Hordeum vulgare</i> L. = jęczmień zwyyczajny	<i>Avena fatua</i> L. = owies głuchy	<i>Triticum aestivum</i> L. = pszenica zwyczajna	<i>Setaria viridis</i> (L.) P. Beauv./ <i>verticillata</i> (L.) Beauv. = włosnica zielona/okółkowa	nieoznaczone
	Ia/98	9	Rk/226/99	0,2–2,8	<i>Quercus sp.</i>	1	piasek, il, duże grudki z piasku, ilu i mialu węglowego	2z				
					<i>Fraxinus excelsior L.</i>	21						
					<i>Pinus sylvestris L.</i>	49						
					RAZEM	71						
		10	Rk/227/99	0,2–2,6	<i>Fraxinus excelsior L.</i>	167	piasek, il, duże grudki z piasku, ilu i mialu węglowego, podobny rysunek większości fragmentów, na największych fragmentach widocznych jest aż około 11 przyrostów rocznych	15z + 4f	1z	2z + 1f		5z + 5f
11	Rk/67/98	0,2–2,3	<i>Picea/Larix</i>	42	piasek		1z					
					<i>Carpinus betulus L.</i>	1						
					<i>Tilia sp.</i>	1						
					RAZEM	44						
12	Rk/76/98	0,2–2	<i>Quercus sp.</i>	38	różne rysunki anatomiczne poszczególnych fragmentów		BRAK NASION					
13	Rk/59/98	0,2–2,5	<i>Picea/Larix</i>	29	piasek, il, grudki z piasku, ilu i mialu węglowego		1z	1z		1z		
					<i>Carpinus betulus L.</i>	20						
					<i>Acer sp.</i>	3						
					<i>Quercus sp.</i>	157						
					<i>Alnus sp.</i>	2						
					liściaste nieoznaczone	6						
					RAZEM	215						

stano- wisko	obiekty, warstwy	l.p.	nr inwentarza lub data pobrania próbki	wielkość fragmentów (cm)	takson	liczba fragmentów	uwagi	Hordeum vulgare L. = jęczmień zwyyczajny					
								Avena fatua L. = owies głuchy					
								Triticum aestivum L. = pszenica zwyčajna					
								Setaria viridis (L.) P. Beauv./ verticillata (L.) Beauv. = włośnica zielona/okółkowa					
								nieoznaczone					
	II/98	14	Rk/38/98	0,6–2,2	<i>Acer sp.</i>	3		BRAK NASION					
					<i>Ulmus sp.</i>	2							
					RAZEM	5							
			15	Rk/47/98	2,2	<i>Acer sp.</i>	1						
			16	Rk/53/98	0,4–2,3	<i>Acer sp.</i>	12	piasek, kamyki					
	III/98		17	Rk/572/03	2–5	<i>Betula sp.</i>	3		BRAK NASION				
	V/2000		18	Rk/256/2000	0,2–1,4	<i>Quercus sp.</i>	3		BRAK NASION				
					<i>Pinus sylvestris</i> L.	9							
					RAZEM	12							
	VI/2000		19	Rk/358/02	0,2–3,3	<i>Quercus sp.</i>	2	piasek, niektóre fragmenty spalone tylko częściowo	BRAK NASION				
				<i>Corylus</i> <i>avellana</i> L.	49								
				<i>Pinus sylvestris</i> L.	112								
				<i>Salix sp.</i>	1								
				RAZEM	164								
		20	Rk/352/02	0,2–1,8	<i>Pinus sylvestris</i> L.	67	piasek, niektóre fragmenty spalone tylko częściowo						
		21	Rk/389/02	0,4–3,1	<i>Pinus sylvestris</i> L.	9	piasek, il, niektóre fragmenty spalone tylko częściowo						
				<i>Salix sp.</i>	9								
				RAZEM	18								
		22	Rk/320/02	0,2–2	<i>Picea/Larix</i>	121							
		23	Rk/284/2000	0,2–2,1	<i>Fraxinus</i> <i>excelsior</i> L.	54	piasek						
				<i>Corylus</i> <i>avellana</i> L.	10								
				<i>Alnus sp.</i>	1								
				liściaste nieoznaczone	1								
				żużel	1								
				RAZEM	67								
		24	Rk/389/02	0,2–4,5	<i>Corylus</i> <i>avellana</i> L.	30	piasek, il, niektóre fragmenty spalone tylko częściowo						

stano- wisko	obiekty, warstwy	l.p.	nr inwentarza lub data pobrania próbki	wielkość fragmentów (cm)	takson	liczba fragmentów	uwagi	<i>Hordeum vulgare</i> L. = jęczmień zwyyczajny	<i>Avena fatua</i> L. = owies głuchy	<i>Triticum aestivum</i> L. = pszenica zwyczajna	<i>Setaria viridis</i> (L.) P. Beauv./ <i>verticillata</i> (L.) Beauv. = włosnica zielona/okółkowa	nieoznaczone					
					<i>Pinus sylvestris</i> L.	42											
					<i>Alnus sp.</i>	3											
					<i>Salix sp.</i>	82											
					liściaste	20											
					nieoznaczone												
	RAZEM	177															
	25	Rk/276/200	0,4–2,1	<i>Picea/Larix</i>	45	dużo piasku, ił											
	26	Rk/289/2000	0,2–2,3	<i>Picea/Larix</i>	33	piasek, ił, grudki z piasku, iłu i miazgi węglowego											
				<i>Carpinus betulus</i> L.	5												
				<i>Betula sp.</i>	4												
				<i>Fraxinus excelsior</i> L.	6												
				RAZEM	48												
Konikowo, st.1	w-wa III	27	18.07.89	0,5–4,5	<i>Quercus sp.</i>	11						podobny rysunek większości fragmentów, widocznych jest aż około 12–17 przyrostów rocznych, pochodzą z jednego wspólnego i dużego fragmentu drewna?	BRAK NASION				
	w-wa II	28	13.07.89	2,6–3	<i>Fraxinus excelsior</i> L.	3						podobny rysunek większości fragmentów	BRAK NASION				

- stanowisko Konikowo 2

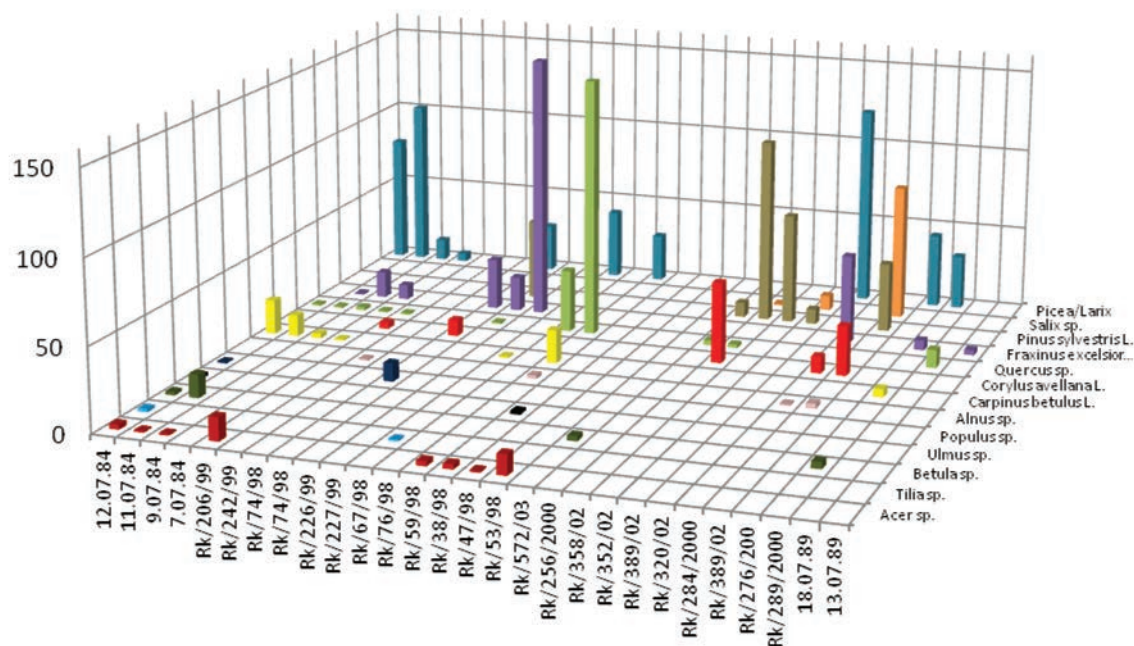
- stanowisko konikowo 1

- linie oddzielające poszczególne obiekty

z - ziarniak

f - fragment ziarniaka

Tabela 1. Wyniki analizy węgla drzewnych oraz makroszczątków ze stanowiska Konikowo 1 i 2.

Ryc. 1. Graficzne przedstawienie wyników analizy antrakologicznej z poszczególnych próbek (28 prób) ze stanowiska Konikowo 1 i 2

Na stanowisku Konikowo 1 i 2 zidentyfikowano w sumie 13 taksonów drzew i krzewów: *Acer* sp. (klon), *Alnus* sp. (olsza), *Betula* sp. (brzoza), *Carpinus betulus* L. (grab pospolity), *Corylus avellana* L. (leszczyna pospolita), *Fraxinus excelsior* L. (jesion wyniosły), *Picea/Larix* (świerk/modrzew), *Pinus sylvestris* L. (sosna zwyczajna), *Populus* sp. (topola), *Quercus* sp. (dąb), *Salix* sp. (wierzba), *Tilia* sp. (lipa), *Ulmus* sp. (wiąz). Niewielki procent fragmentów silnie spieczonych i wyprazonych, pozbawionych wyraźnych cech anatomicznych oznaczono jako żużel lub w miarę możliwości jako nieoznaczone liściaste. Generalnie, większość badanych fragmentów węgla była dość mocno zniszczona, wypieczona i krucha.

Wszystkie wymienione taksony drzew i krzewów pojawiły się wśród obiektów stanowiska Konikowo 2, a tylko 2 taksony tj. *Quercus* sp. i *Fraxinus excelsior* L. odnotowano w próbach ze stanowiska Konikowo 1.

Konikowo, st. 1

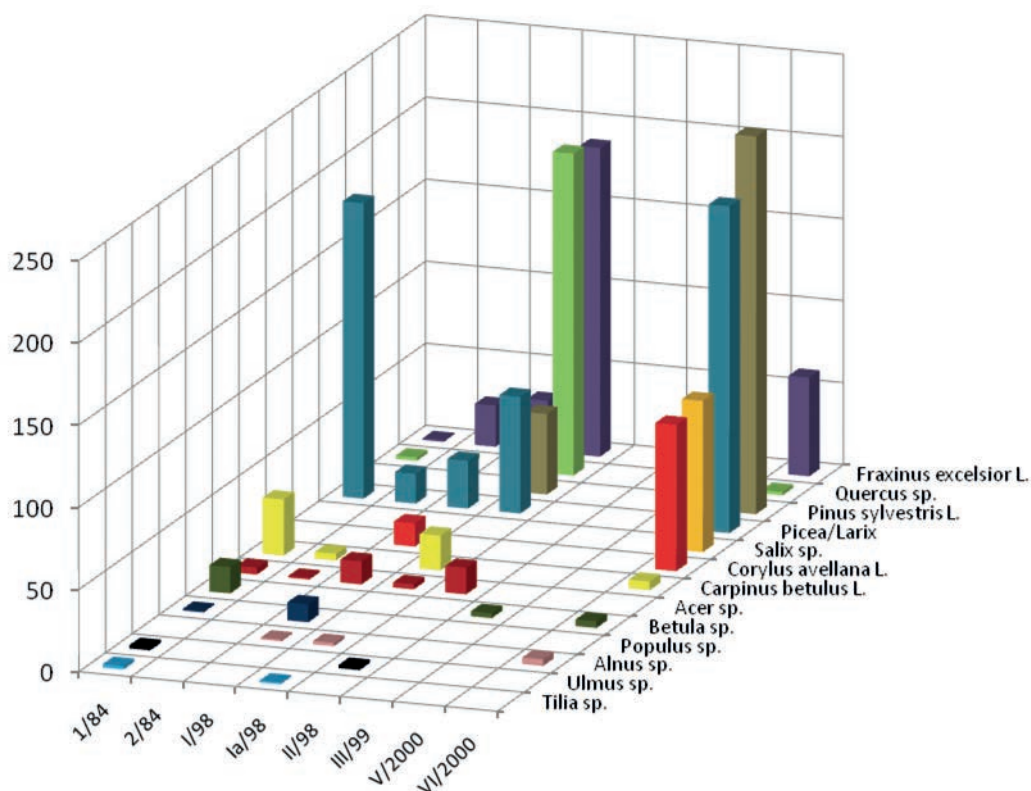
Do analizy otrzymano tylko dwie próby węgla, reprezentujące dwie różne warstwy. Obie próbki były monogatunkowe, przy czym w próbce nr 27 (**w-wa III**) wszystkie fragmenty węgla oznaczono jako *Quercus* sp., a w próbce nr 28 (**w-wa II**) jako *Fraxinus excelsior* L.

W obu przypadkach zwracał uwagę prawie identyczny rysunek anatomiczny wszystkich fragmentów zawartych w próbce, co sugerowałoby jako prawdopodobne, że stanowią spękane części jednego większego konara. Na największych fragmentach *Quercus* sp. odnotowano 12 – 17 przyrostów rocznych gałęzi.

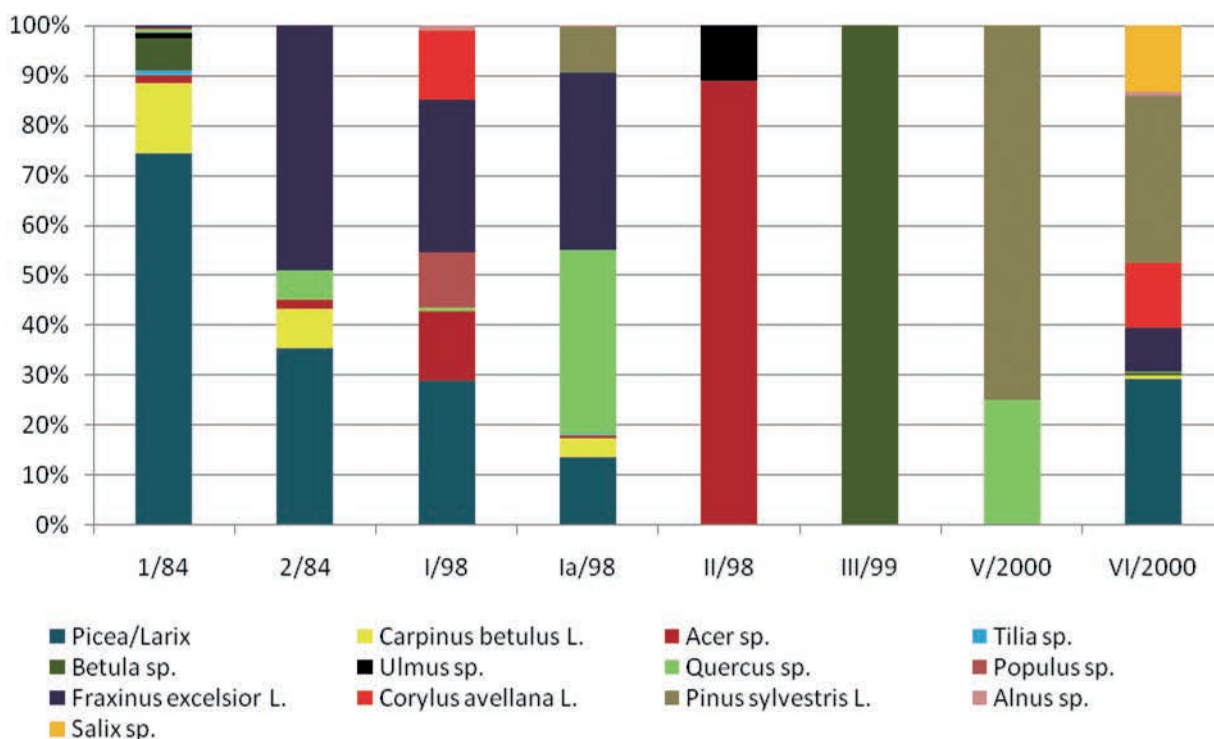
Konikowo, st. 2

Do analizy otrzymano 26 prób, przy czym w dwóch nie stwierdzono obecności węgla drzewnych, tj. w próbce nr 6 (pojedynczy fragment niespalonego drewna *Alnus* sp.) i w próbce nr 7 (tylko fragmenty polepy z resztkami słomy?). W przypadku niespalonego fragmentu *Alnus* sp. należy brać pod uwagę jego ewentualne współczesne pochodzenie (korzeń? pod względem anatomicznym może nie różnić się od gałęzi). Wszystkie próby pochodziły, w sumie, z ośmiu obiektów. Graficznie wyniki analizy antrakologicznej dla poszczególnych obiektów ze stanowiska Konikowo 2 przedstawiają Ryc. 2 i Ryc. 3.

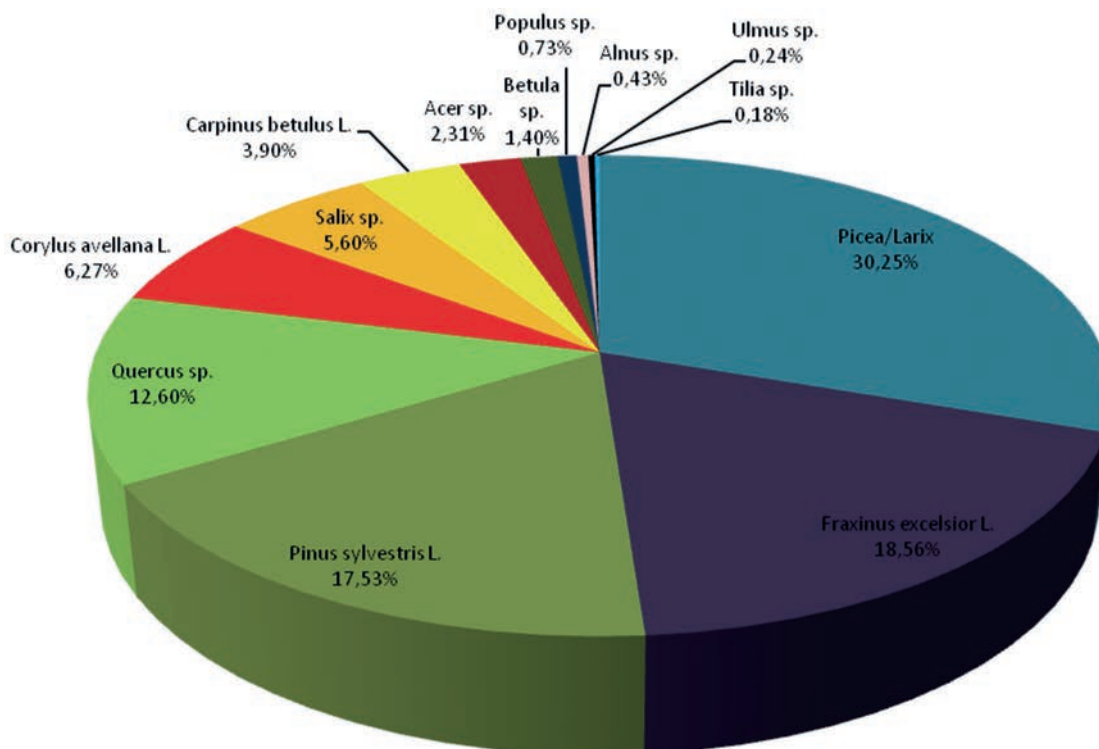
W obiektach **1/84** oraz **2/84** stwierdzono stosunkowo duże bogactwo taksonów liściastych (Ryc. 2 i 3) oraz jeden takson iglasty tj. *Picea/Larix*, przy czym ilościowo w obu obiektach dominuje właśnie *Picea/Larix*, a następną za nim są *Carpinus betulus* L. (obiekt 1/84) i *Fraxinus excelsior* L. (obiekt 2/84).

Ryc. 2. Bezwzględny udział liczby fragmentów oznaczonych taksonów w poszczególnych obiektach (8 obiektów) stanowiska Konikowo 2 (po wykluczeniu prób nie zawierających węgla drzewnych, tj. nr 6 i 7).Konikowo 1 i 2

Ryc. 3. Skumulowany procentowy udział liczby fragmentów oznaczonych taksonów w poszczególnych obiektach (8 obiektów) stanowiska Konikowo 2 (po wykluczeniu prób nie zawierających węgla drzewnych, tj. nr 6 i 7)

Ryc. 4. Procentowy udział liczby fragmentów poszczególnych taksonów w sumie fragmentów ze wszystkich próbek (z wyłączeniem prób 6 i 7) stanowiska Konikowo 2

W obiekcie **I/98** przepadano ogółem cztery próbki, przy czym dwie z nich to omówione próbki nr 6 i 7, które okazały się puste pod względem antrakologicznym. W obrębie pozostałych próbek obiektu stwierdzono sześć taksonów liściastych i tylko jeden iglasty: *Picea/Larix* (Ryc. 2 i 3).

Obiekt **Ia/98** można uznać za najciekawszy pod względem archeobotanicznym ze wszystkich na stanowisku Konikowo. We wszystkich próbkach przynależnych do obiektu, poza próbką nr 12, znaleziono obok fragmentów węgla drzewnych spalone ziarniki roślin uprawnych. Ogółem oznaczono: 19 całych ziarniaków *Hordeum vulgare L.* (+ 4 fragmenty), tj. jęczmienia zwyczajnego, 2 całe ziarniki *Avena fatua L.*, tj. owsa głuchego, 2 całe ziarniki (+ 1 fragment) *Triticum aestivum L.*, tj. pszenicy zwyczajnej, 1 cały ziarniak *Setaria viridis (L.) Beauv./ verticillata (L.) Beauv.*, tj. włośnicy zielonej/okółkowej oraz 5 całych (+ 5 fragmentów) ziarniaków bardzo zniszczonych, silnie wyprazonych nieoznaczonych. Współcześnie gatunki *Setaria sp.* (Włośnica) występują jako chwasty, ale kiedyś były uprawiane na kaszę. Pod względem antrakologicznym zauważa się dużą różnorodność taksonomiczną. Zidentyfikowano aż osiem rodzajów

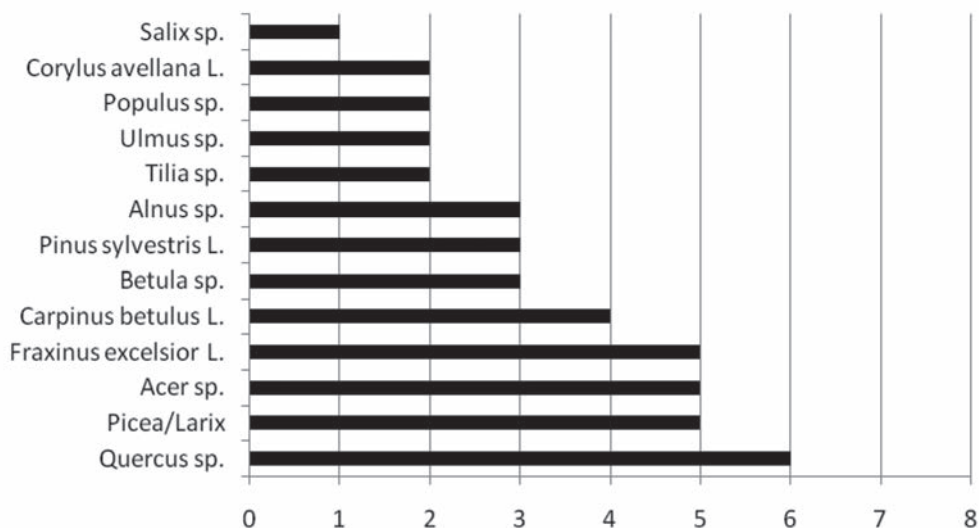
drzew i krzewów: *Acer sp.*, *Alnus sp.*, *Carpinus betulus L.*, *Fraxinus excelsior L.*, *Picea/Larix*, *Pinus sylvestris L.*, *Quercus sp.*, *Tilia sp.* Pod względem liczby fragmentów dominują *Quercus sp.* i *Fraxinus excelsior L.*, następnymi są dwa taksony iglaste *Picea/Larix*, *Pinus sylvestris L.*, a z liściastych *Carpinus betulus L.* Dwie próby są monogatunkowe. W próbce nr 10 pojawia się tylko *Fraxinus excelsior L.*, przy czym zauważa się podobny rysunek anatomiczny oraz kształt fragmentów, więc prawdopodobnie pochodzą z jednej większej całości. W próbce nr 12 zidentyfikowano tylko *Quercus sp.*, przy czym fragmenty mają różne rysunki anatomiczne i nie koniecznie mają wspólne pochodzenie.

W obiekcie **II/98** zidentyfikowano głównie *Acer sp.*, z niewielką domieszką fragmentów *Ulmus sp.*

Obiekt **III/98** reprezentowany przez jedną próbkę zawierał tylko fragmenty *Betula sp.*

W obiekcie **V/2000** odnotowano *Quercus sp.* oraz *Pinus sylvestris L.*, przy liczebnej przewadze gatunku iglastego.

Z obiektu **VI/2000** przebadano w sumie osiem próbek węgla. Cechą wspólną dla czterech z nich (nr 19, 20, 21 i 24) jest tylko częściowe spalenie większości fragmentów. Pod względem taksonomicznym

Ryc. 5. Frekwencja taksonów na stanowisku Konikowo2 (n=8)

wyróżniono aż dziewięć taksonów drzew i krzewów (Ryc. 2 i 3). Najliczniej występują taksony iglaste *Pinus sylvestris* L. i *Picea/Larix*, przy czym w wypadku omawianego obiektu *Pinus sylvestris* L. dominuje nieco nad *Picea/Larix* (ilościowo oraz w częstoci pojawiania się w próbkach). Wśród gatunków liściastych wyróżniają się liczebnie *Salix* sp. i *Corylus avellana* L. *Salix* sp. występuje na stanowisku tylko w tym jednym obiekcie.

Pod względem liczby fragmentów, w sumie z wszystkich próbek (z wyłączeniem prób 6 i 7) stanowiska Konikowo 2, najliczniej reprezentowany jest takson iglasty *Picea/Larix*, a następne za nim są *Fraxinus excelsior* L., *Pinus sylvestris* L. i *Quercus* sp. Taksony *Corylus avellana* L., *Salix* sp., *Carpinus betulus* L., *Acer* sp. oraz *Betula* sp. zawierają się w przedziale 1–10%

całkowitej sumy fragmentów, a pozostałe reprezentowane są przez wartości mniejsze niż 1% (Ryc. 4). Wynik dla *Quercus* sp. jest nie do końca wiarygodny, ponieważ występuje on najczęściej, w poszczególnych próbach, w niewielkiej liczbie fragmentów, a tylko raz w próbie nr 13 w wyjątkowo obfitej liczbie, co podwyższa całkowitą wartość procentową.

Częstość pojawiania się poszczególnych taksonów w ośmiu obiektach stanowiska Konikowo 2 (Ryc.5) przedstawia się następująco: *Quercus* sp. wystąpił aż w 6 obiektach, *Picea/Larix*, *Acer* sp., *Fraxinus excelsior* L. w 5 obiektach, *Carpinus betulus* L. w 4, *Betula* sp., *Pinus sylvestris* L., *Alnus* sp. w 3, *Populus* sp., *Ulmus* sp., *Tilia* sp. w 2 obiektach. *Salix* sp. odnotowano tylko w obiekcie VI/2000.

Anna Gręzak

Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

Aneks 6. Opracowanie materiału osteologicznego ze stanowiska 2 w Konikowie, gm. Gołdap

Przedmiotem analizy są szczątki zwierzęce pozyskane w trakcie kilku sezonów badań wykopaliskowych na osadzie w Konikowie. Zostały one wyeksplorowane z warstw oraz 16 obiektów datowanych na późny okres rzymski oraz okres wczesnego średniowiecza. Pozostałości kostne z warstw eksplorowanych w latach: 1984–86, 1989, 1998–99 i 2000 zostały wydатовane na okres wczesnego średniowiecza, natomiast warstwy odsłonięte w latach 2005–2007 zawierały przemieszane szczątki z okresu późnorzymskiego oraz wczesnego średniowiecza.

Materiał został opracowany według standardowych procedur badawczych. Ustalano przynależność gatunkową i anatomiczną szczątków zwierzęcych oraz oceniano wiek osobniczy i morfologię zwierząt, od których szczątki te pochodziły. Przy szacowaniu wieku wykorzystano z kryteriów ustalonych przez J. Koldę (1936) i W. Lutnickiego (1972). Dokonano pomiarów kości, stosując metodę zunifikowaną przez A. von den Driesch (1976). Przy odtwarzaniu morfologii bydła posłużono się skalą punktową sporządzoną przez A. Lasotę-Moskalewską (1984).

Ocenię zoologiczną zostały poddane wszystkie szczątki zwierzęce, ale do próby odtworzenia konsumpcji mięsa na osadzie posłużyły jedynie zespoły o ustalonej chronologii, czyli elementy kostne z obiektów późnorzymskich i wczesnośredniowiecznych.

Materiał osteologiczny stanowiło 449 fragmentów kości i zębów, z czego pod względem gatunkowym i anatomicznym zidentyfikowano 363, czyli 81,06%.

Mając na uwadze, że oba omawiane zespoły kości są mało liczne ($n = 189$ z obiektów późnorzymskich, $n = 124$ z warstw i obiektów wczesnośredniowiecznych) zamieszczone poniżej stwierdzenia należy traktować jako sugestię, wymagającą weryfikacji w miarę powiększania się bazy źródłowej. W tym miejscu warto zaznaczyć, iż cechą wielu przebadanych stanowisk archeologicznych zlokalizowanych na terenie północno-wschodniej Polski jest mała liczba odkrytych tam kości zwierzęcych. Skromną reprezentację pozostałości tego rodzaju tłumaczy się często złym stanem zachowania wynikających z niekorzystnych warunków glebowych, niszczeniem warstw kulturowych w wyniku „spływu” na stanowiskach umiejscowionych na terenach eksponowanych lub na skutek prowadzenia prac rolnych. Ważną rolę w stanie i stopniu zachowania pozostałości kostnych odgrywały zabiegi, którym poddawano je zanim dostały się do ziemi, tj. rozdrobienie związane z podziałem tuszy i porcjowaniem mięsa z kością, gotowanie i pieczenie, a także działania nie związane z konsumpcją. Mieszkańcy poszczególnych osiedli mogli usuwać odpadki organiczne z miejsca zamieszkania i składować je w pewnym oddaleniu lub niszczyć w celu utrzymania higieny np. przez spalanie. Być może z ostatnią z wymienionych praktyk można łączyć fakt występowania w materiałach kości poddanych działaniu wysokiej temperatury (o zabarwieniu białym i szarym oraz porowatej strukturze). Wśród analizowanych kości z osady Konikowie około 10% nosi ślady przepalenia.

Większość rozpoznanych gatunkowo i anatomicznie szczątków pochodziła od ssaków (Tab. 1). Współwystępowały z nimi pojedyncze elementy kośćca ptaka i ryby oraz kilka fragmentów kości płazów. Pozostałości szkieletu płaza (żaby; 2 kości) oraz mikrossaka (gryzonia wielkości myszy/nornicy; 7 kości) potraktowano jako naturalny składnik ekosystemu i pominięto w dalszej analizie.

Obiekty z późnego okresu rzymskiego

W skład tego zespołu wchodziło 194 kości ssaków, 1 kość ptaka i 1 kość ryby (Tab. 1, 2). Odsetek szczątków ssaków dzikich wynosił 8,25%. Lista ssaków dzikich składa się z sześciu gatunków reprezentujących zwierzynę grubą: łosia, jelenia, sarnę oraz zwierzęta mięsno-futerkowe: wydrę, borsuka i kunę. W grupie ssaków domowych odnotowano prawie dwukrotną przewagę kości bydła (60,00%; Tab. 3) nad szczątkami owcy i kozy (31,67%). Na kolejnym miejscu były pozostałości kostne świni (6,67%). Udział szczątków konia wynosił 1,11%. Ponadto znaleziono jedną kość kota.

Pod względem anatomicznym szczątki bydła pochodziły z wszystkich części szkieletu (Tab. 4). Z analizy wieku wynika, że wśród szczątków bydła 5,55% fragmentów należało do osobników niedojrzałych morfologicznie. Wynik ten sugeruje częstszy ubój zwierząt dojrzałych lub starych, co jest zgodne z zasadami hodowli nastawionej zarówno na uzyskanie mięsa, jak też korzyści przyżyciowych (siła robocza, mleko, nawóz). W materiałach osteologicznych z stanowisk z terenu polski odsetek szczątków młodych przeżuwaczy mieści się zazwyczaj w granicach 5–8% (A. Lasota-Moskalewska 1997, 213). Nie udało się pobrać pomiarów kości umożliwiających obliczenie wysokości zwierząt w kłębie. Pobrano jedynie pomiary szerokości końca dalszego kości śródstopia oraz długość kości piętowej bydła i przeliczono je na punkty skali stupunktowej. Otrzymane wyniki (mniej niż 0 i 23 punkty) wskazują na występowanie w populacji osobników niskich, czyli reprezentantów bydła typu brachycerycznego.

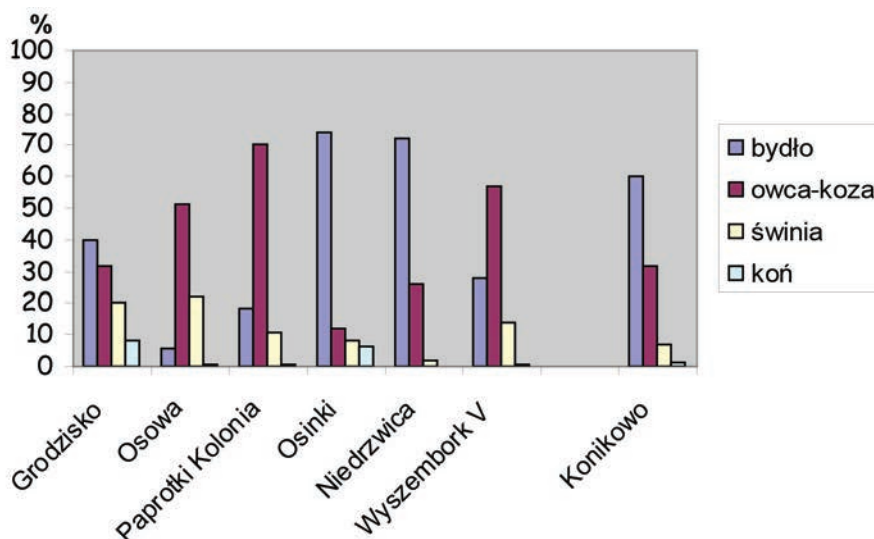
W opisywanym zespole znaleziono kość śródstopia bydła ze śladami rozczłonkowania, kręgosłup bydła rąbany wzdłuż trzonu, żebra i kilka kości długich bydła rąbanych wzdłuż i w poprzek trzonu, a także fragment czaszki bydła i kości udowej owcy lub kozy ze śladami filetowania.

Ze składu gatunkowego szczątków wynika, iż w jądłospisie ludności zamieszkującej osiedle w Konikowie w okresie późnorzymskim podstawę stanowiło mięso zwierząt hodowlanych – wołowina oraz baranina i mięso kozie, w mniejszym stopniu wieprzowina. Z analizy udziału szczątków zwierząt hodowlanych ze stanowisk z terenów północno-wschodniej Polski z okresu wpływów rzymskich wynika, że istniały wówczas dwa typy konsumpcyjne (Ryc. 1). Pierwszy, reprezentowany również przez Konikowo, cechował się dominacją bydła (47,4%-73,9%; Szurpiły, A. Miłkowski 1994; Osinki, A. Lasota-Moskalewska, J. Piątkowska-Małecka 2000; Paprotki-Kolonia, A. Gręzak, A. Lasota-Moskalewska, J. Piątkowska-Małecka 2002; Niedrzwica, badania własne), a uzupełnieniem była owca i koza. Drugi typ charakteryzował się dominacją małych przeżuwaczy (Osowa; J. Piątkowska-Małecka 2005, Wyszembork, st. V, J. Piątkowska-Małecka 2003). W materiale kostnym z Konikowa zwraca uwagę duża różnorodność gatunków zwierząt łownych. Poza popularnymi zwierzętami (jeleniowatymi) występują również zwierzęta futerkowe. Wstępna analiza materiału osteologicznego z osady w Pasymiu wykazała obecność wielu kości zwierząt futerkowych w grupie kości zwierząt dzikich stanowiących 15 % wszystkich szczątków ssaków (R. Odoj 1968, 130).

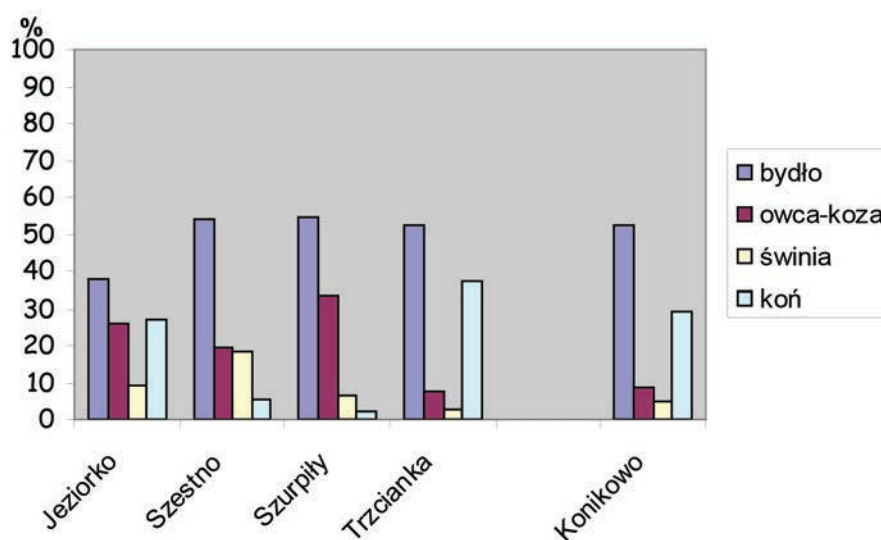
Obiekty i warstwy wczesnośredniowieczne

W obiektach i warstwach znaleziono pozostałości kostne zwierząt domowych reprezentujące głównie gatunki hodowane – bydło, owcę, kozę i świnię oraz konia (Tab. 1, 2). Pierwsze miejsce pod względem liczebności zajmowały szczątki bydła, stanowiąc ponad połowę całego zbioru 57,26% (Tab. 3). Na kolejnej pozycji znalazły się pozostałości kostne konia (29,03%), natomiast odsetki kości owcy i kozy oraz świni były niskie.

Na podstawie dostępnego materiału można sugerować, że na terenie osiedla w Konikowie we wczesnym średniowieczu najwięcej spożywano wołowiny. Rzadziej jadano baraninę i mięso kozie oraz wieprzowinę. Dominacja bydła jest typowa dla osad i grodzisk wczesnośredniowiecznych zlokalizowanych na terenie północno-wschodnich ziem polskich (Ryc. 2, K. Krysiak 1958, U. Iwaszczuk

Ryc. 1. Udziały szczątków ssaków hodowlanych ze stanowisk z okresu wpływów rzymskich na terenach północno-wschodnich ziem polskich

Ryc. 2. Udziały szczątków ssaków hodowlanych z wczesnośredniowiecznych stanowisk zlokalizowanych na terenach północno-wschodnich ziem polskich

2001, badania własne). Natomiast proporcje podstawowych gatunków hodowlanych na poszczególnych stanowiskach są różne. Podobny do cechującego Konikowo typ konsumpcji mięsa występował na grodzisku w Trzciance. W materiale z Konikowa zwraca uwagę duży udział procentowy kości konia. Wprawdzie analizowany zespół kości jest mało liczny i nie musi stanowić reprezentatywnej próby, to liczne przesłanki archeologiczne i archeozoologiczne potwierdzają dużą rolę konia w życiu codziennym i wierzeniach ludności pruskiej. Stosunkowo

duże odsetki szczątków konia odnotowano także w zespołach z grodzisk (Grodzisko; badania własne, Jeziorko, K. Krysiak 1958 oraz badania własne, Trzcianka, badania własne). Zły stan zachowania kości nie daje możliwości rozstrzygnięcia dylematu, czy mięso koni było spożywane, czy zwierzęta były użytkowane jedynie przyżyciowo. Nie rozstrzygnięto także kwestii dotyczącej sposobu pozyskiwania koni. Nie można wykluczyć odławiania dzikich koni, żyjących na terenach północno-wschodniej Polski do czasów nowożytnych.

Bibliografia**Driesch von den A., Boessneck J.**

1974 *Kritische Anmerkungen zur Widerristhöhenberechnung aus Längenmassen vor- und frühgeschichtlicher Tierknochen, Säugetierkundliche Mitteilungen*, 22, München.

Gręzak A., Piątkowska-Małecka J., Lasota-Moskałowska A.

2002 *Zwierzęce szczątki kostne ze stanowiska 41 w Paprotkach Kolonii na Pojezierzu Mazurskim*, [w:] *Osada z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów w Paprotkach Kolonii stanowisko 41 w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, t. 2, Analizy paleoekologiczne* (red. M. Karczewska, M. Karczewski, E. Pieroźnikow), Białystok, 77–92.

Iwaszczuk U.

2001 *Analiza szczątków zwierzęcych ze stanowiska w Szestnie „Czarny Las”, Gm. Mrągowo*, praca magisterska, archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Kolda J.

1936 *Srovnavači anatomie zviřat domacich se zretelem k anatomii člověcka*, Brno.

Krysiak K.

1958 *Charakterystyka materiału zwierzęcego ze stanowiska w Jeziorku, pow. Giżycko*, „Materiały Starożytne”, 3., 71–74.

Lasota-Moskałowska A.

1984 *The skeleton of a prehistoric cow with characteristics of both Primigenious and Brachycerous cattle*, „Ossa”, 9/11, 53–72.

1997 *Podstawy archeozoologii, Szczątki ssaków*, Warszawa.

Lasota-Moskałowska A., Piątkowska J.

2000 *Szczątki zwierzęce ze stanowiska w Osinkach, woj. suwalskie, „Światowit”, fasc. B, II (XLIII)*, 147–152.

Lutnicki W.

1972 *Uzębienie zwierząt domowych*, Warszawa-Kraków.

Miłkowski A.

1994 *Opracowanie szczątków zwierzęcych z III w. p. n. e. –XI w. n. e. w Szurpiłach*, pracy magisterska, archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Odoj R.

1968 *Wyniki badań grodziska z VI-VIII w. n. e. w Pasymiu, pow. Szczytno, a problemy kultury mazurskiej*, „Rocznik Olsztyński”. VII, 113–150.

Piątkowska-Małecka J.

2003 *Zwierzęce szczątki kostne z osady w Wyszemborku, stan. V, pow. Mrągowo*, *Studia Galindzkie* 1, Warszawa, 127–138.

2005 *Zwierzęce szczątki kostne ze stanowiska Osowa na Pojezierzu Suwalskim*, [w:] *Nie tylko archeologia, Księga poświęcona pamięci Eugeniusza „Gwidona” Wilgockiego* (red. E. Cnotliwy, A. Janowski, K. Kowalski, S. Słowińska), Szczecin, 141–148.

Identyfikacja zoologiczna	Obiekty późnorzymskie		Obiekty wczesnośredniowieczne		W-wy średniowieczne	W-wy przemieszane
	n	%	n	%	n	n
Bydło	108	60,00	19	38,62	52	31
Owca-koza	57	31,67	9	21,61	2	13
Świnia	12	6,67	3	30,69	3	-
Koń	2	1,11	-	8,79	36	1
Kot	1	0,55	-	0,29	-	-
Ssaki domowe	180	100,00	31	100,00	93	45
Łoś	2		-		-	-
Jeleń	6		-		-	-
Sarna	2		-		-	-
Bóbr	4		-		-	-
Wydra	1		-		-	-
Kuna	1		-		-	-
Ssaki dzikie	16		-		-	-
Mikrossak	7		-		-	-
Ptaki	1		-		-	-
Ryby	1		-		-	-
Płazy	2		-		-	-
Nieokreślone	68		14		4	-
Razem	275		50		97	32

Tabela 1. Zestawienie zwierzęcych szczątków kostnych

Identyfikacja zoologiczna	Okres późnorzymski														Wczesne średniowiecze	
	Ob. VIII	Ob. IXa	Ob. Xa	Ob. Xb	Ob. XIa	Ob. XII	Ob. XIII	Ob. XVa	Ob. XVI	Ob. XVII	Ob. XVIII	Ob. XXI	Ob. XXIa	Ob. XXIIB	Ob. III	Ob. XIX
Bydło	18	-	5	1	23	4	13	1	1	21	3	18	-	-	4	15
Owca-koza	6	5	6	3	9	12	6	7	-	2	-	-	-	1	1	8
Świnia	3	-	1	-	4	-	-	-	1	3	-	-	-	-	3	-
Koń	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kot	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Łoś	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jeleń	1	-	4	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sarna	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bóbr	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Wydra	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kuna	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mikrossak	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ptak	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ryba	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Żaba	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nieokreślone	11	-	6	1	12	5	4	2	-	4	-	14	2	1	-	7
Razem	46	5	27	5	58	23	24	10	1	30	3	32	2	1	8	30

Tabela 2. Zestawienie zwierzęcych szczątków kostnych z obiektów późnorzymskich i wczesnośredniowiecznych

Gatunek	Okres późnorzymski		Okres wczesnego średniowiecza	
	n	%	n	%
Bydło	108	60,00	71	57,26
Owca-koza	57	31,67	11	8,87
Świnia	12	6,67	6	4,84
Koń	2	1,11	36	29,03
Kot	1	0,55	-	-
Ssaki domowe	180	100,00	124	100,00

Tabela 3. Rozkład gatunkowy szczątków zwierząt domowych z obiektów datowanych na okres późnorzymski i okres wczesnego średniowiecza

Część anatomiczna	Okres późnorzymski			Okres wczesnego średniowiecza
	Bydło		Owca-koza	Bydło
	n	%	n	n
Głowa*	40	37,04	12	55
Tułów**	18	16,67	13	-
Kończyna piersiowa, część bliższa**	10	9,26	11	-
Kończyna piersiowa, część dalsza*	8	7,41	3	3
Kończyna miedniczna, część bliższa**	16	14,81	14	5
Kończyna miedniczna, część dalsza*	14	12,96	3	8
Człony palcowe*	2	1,85	1	-
R A Z E M :	108	100,00	57	71

Tabela 4. Rozkład anatomiczny z uwzględnieniem podziału na części tuszy mniej* i bardziej** atrakcyjne konsumpcyjnie

ISBN PMA 978-83-60099-86-5

9 788360 099865 >

ISBN WAUW 978-83-66210-13-4

9 788366 210134 >